

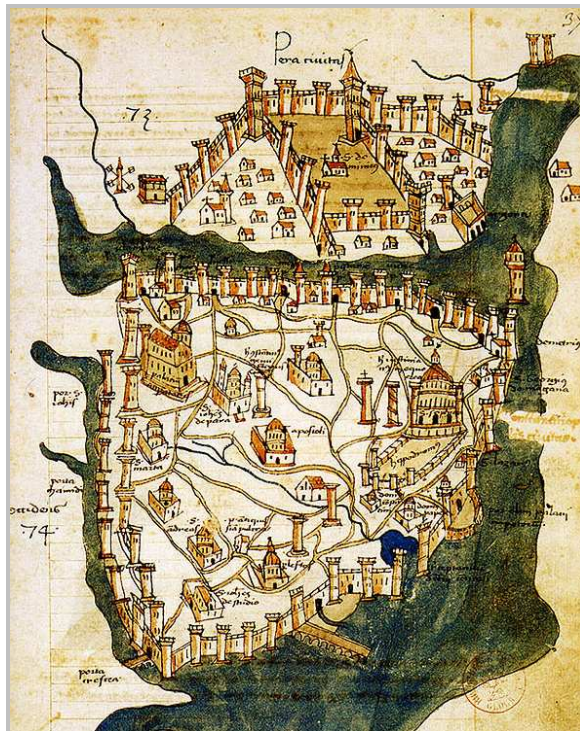
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Δημήτριος Κ. Αγορίτσας

Κωνσταντινούπολη
Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων
(1261-1328)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2011

ΜΕΛΗ ΕΠΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Καθηγητής (επόπτης)
Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, Ομότιμη Καθηγήτρια
Χ. Σταυράκος, Επίκ. Καθηγητής

ΜΕΛΗ

Ε. Σαράντη, Καθηγήτρια.
Ηλ. Γιαρένης, Επίκ. Καθηγητής
Α. Γκουτζιουκώστας, Επίκ. Καθηγητής
Απ. Μαντάς, Επίκ. Καθηγητής

*Στους γονείς μου,
Κωνσταντίνο
και Ελένη*

*And therefore I have sailed the seas and come
To the holy city of Byzantium.*

W. B. Yeats,
“Sailing to Byzantium”, *The Tower*, 1928.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί καρπό πολυετούς εργασίας για την ολοκλήρωση της οποίας συνέβαλαν αρκετοί. Η ενθάρρυνση και η υπόδειξη του θέματος ανήκει στον δάσκαλό μου, κ. Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη, Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Η επίβλεψη του, η συνεχής καθοδήγηση και η αμέριστη συμπαράσταση και ενθάρρυνσή του υπήρξαν καθοριστικά για την πορεία της έρευνας και συνέβαλαν στην ολοκλήρωσή της. Επιπλέον, το ενδιαφέρον του Καθηγητή Κωνσταντινίδη για την πρόοδο της έρευνας και τη γενικότερη επιστημονική συγκρότηση του κειμένου και του γράφοντος υπήρξε συνεχές και αμείωτο. Του είμαι ευγνώμων.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην ομότιμη Καθηγήτρια του Α.Π.Θ. κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, που δέχθηκε πρόθυμα να συμμετάσχει ως μέλος στην Τριμελή Συμβουλευτική Επιτροπή, καθώς και για τη γόνιμη συνεργασία και τις καίριες παρατηρήσεις της σε πολλά θέματα. Ευχαριστώ, επίσης, τον Επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Χρήστο Σταυράκο για την ενθάρρυνση και το αμέριστο ενδιαφέρον, όπως και τα λοιπά μέλη της Επταμελούς Επιτροπής που δέχθηκαν να συμμετάσχουν: την Καθηγήτρια Βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου κ. Ελένη Σαράντη, τον Επίκουρο Καθηγητή Βυζαντινής παιδείας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο κ. Ηλία Γιαρένη, τον Επίκουρο Καθηγητή Βυζαντινής ιστορίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κ. Ανδρέα Γκουτζιουκώστα, και τον Επίκουρο Καθηγητή Βυζαντινής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κ. Απόστολο Μαντά.

Επιθυμώ επίσης να εκφράσω βαθιά ευγνωμοσύνη προς τον αείμνηστο Δημήτριο Ζ. Σοφιανό, Ομότιμο Καθηγητή του Ιόνιου Πανεπιστημίου, και τη σύζυγό του κ. Ελένη Σοφιανού, για τη φιλία, την στήριξη και το ενδιαφέρον τους. Ευχαριστίες οφείλω ακόμη στον Αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Παναγιώτη Αντωνόπουλο για την συνεχή του ενθάρρυνση και την αφειδώλευτη βοήθειά του σε πολλά ζητήματα.

Για τις πολύτιμες υπηρεσίες και τη βοήθειά τους κατά την πορεία της έρευνας οφείλω πολλές ευχαριστίες προς τους υπεύθυνους και το προσωπικό, πρωτίστως της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, το προσωπικό της Κεντρικής Βιβλιοθήκης «Ιωάννης Συκουτρής» της Ακαδημίας Αθηνών και ιδιαίτερα τους κ.κ. Κυριακή Αδάμ και Γιώργο Κατσαμάκη, όπως και των Βιβλιοθηκών

του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και της Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

Την έρευνά μου, και μάλιστα κατά τα πρώτα της στάδια, διευκόλυνε σημαντικά η υποτροφία εσωτερικού, που μου παρέσχε το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (Νοέμ. 2004 – Νοέμ. 2007).

Πολλές ευχαριστίες οφείλω ακόμη σε πολλούς καλούς φίλους και συναδέλφους για την στήριξη και βοήθειά τους στη μακρόχρονη προσπάθεια έρευνας και συγγραφής. Για τη γόνιμη ανταλλαγή απόψεων και ψηφιακού υλικού, καθώς και τις βιβλιογραφικές και άλλες επισημάνσεις τους ευχαριστώ ιδιαιτέρως τον υπ. διδ. κ. Ηλία Νέσσερη, και τους Δρ. κκ. Ανδρέα Babuin, Δημήτριο Γεωργακόπουλο και Αντώνη Αθανασόπουλο (Ιωάννινα). Επίσης τις Δρ. Στυλιανή Χρυσόχου (Hellenic Institute, Royal Holloway) και Esra-Güzel Erdoğan (Istanbul Technical University), που έθεσαν υπόψη μου τις αδημοσίευτες διατριβές τους, καθώς και τις υπ. διδ. κκ. Άννα Σκλαβενίτη (Αθήνα), Lidia Cotovanu (Παρίσι) και Παρασκευή Συκοπετρίτου (Λευκωσία), καθώς και τους υπ. διδ. κκ. Δημήτριο Νίκου (Θεσσαλονίκη) και Παναγιώτη Φραγκιαδάκη (Ιωάννινα) για τον εντοπισμό και την πρόθυμη αποστολή σπάνιων και δυσεύρετων τίτλων.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους κκ. Τάνια Παπαδημητρίου, Αλέξανδρο Βόμβα, Γεώργιο Γκούμα και Κωνσταντίνο Κουτούζα για το ενδιαφέρον και την πολύτιμη μεταφραστική και άλλη βοήθειά τους· τον γραφίστα κ. Νικόλαο Κρινίτσα για την άψογη συνεργασία και την υπομονή του στον σχεδιασμό των χαρτών, καθώς και τους κκ. Ιωάννα Ματσούλη, Ρούλα Παρασχάκη, Αλεξάνδρα Κουτσοτόλη και Ανδρέα Τζάκο, για τη φιλία και την ποικιλότητα βοήθεια και συμπαράστασή τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	9
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Η ΑΝΑΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ	
1. Η Λατινοκρατία (1204-1261) και ο αγώνας επιστροφής στην πρωτεύουσα	27
2. Η ανακατάληψη	28
3. Η μετοικεσία	35
4. Ο ρόλος της πρωτεύουσας στην αυτοκρατορική ιδεολογία	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ	
1. Ανοίκηση και αναβίωση	57
2. Ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα και των φυσικών φαινομένων στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου	87
3. Όψεις του δημόσιου χώρου	91
4. Η συμβολή των ιδιωτών στη διαμόρφωση του αστικού περιβάλλοντος	108
5. Χώροι ανάπτυξης της οικονομικής δραστηριότητας	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	133
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄: Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 13ου ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 14ου ΑΙ.	157
1. Αστική τοπογραφία και δημογραφία	158
2. Δομημένος χώρος (κατοικίες)	186
3. Ο επισιτισμός και η ύδρευση	201
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄: Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ	223
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄: Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ	
1. Η προσωπικότητα των πρώτων Παλαιολόγων	239
2. Η αυτοκρατορική εξουσία και το άγχος της νομιμότητας	240
3. Οι σχέσεις αυτοκράτορα και Εκκλησίας	253
4. Η αναμόρφωση και απονομή της Δικαιοσύνης	269
Η Νεαρά 26 του Ανδρονίκου Β΄	281

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ	283
1. Η “αριστοκρατία”	285
2. Οι της πολιτείας	302
3. Ο κλήρος	312
4. Ο μοναχισμός της πρωτεύουσας	318
5. Οι σχέσεις Μιχαήλ Η΄ και μοναχισμού	332
6. Η θέση και ο ρόλος των λογίων στην κοινωνία της πρωτεύουσας	336
7. Προϋποθέσεις κοινωνικής μεταβολής και κινητικότητας	355
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ	367
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ΄: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ	
1. Η αναγέννηση της παιδείας στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων	391
2. Κοινωνική δικτύωση - κύκλοι επιρροής (αντιζηλίες και αντιπαλότητες)	418
3. Αντιλήψεις, νοοτροπίες και συμπεριφορές	443
α΄. Έρωτας και γάμος	444
β΄. Αντι-λατινικά αισθήματα και μίμηση δυτικών προτύπων	450
γ΄. Μαγεία - όνειρα - προλήψεις	456
δ΄. Θρησκευτικότητα	460
ε΄. Η παρουσία του Αγίου στην Πόλη	462
4. Η πολιτική και κοινωνική κρίση του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα	472
5. Αντίληψη της κρίσης: ερμηνείες, προτάσεις και μέτρα αντιμετώπισης	485
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	509
ABSTRACT	517
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	525
ΕΙΚΟΝΕΣ	593
ΧΑΡΤΕΣ	

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- AASS *Acta Sanctorum*, 71 τ., Paris, 1863-1940.
- AB *Analecta Bollandiana*
- Actes de Chilandar* *Actes de Chilandar I: des origines à 1319* (Archives de l'Athos 20), (ed.) M. Živojinović et al., Paris, 1998.
- Actes de Kutlumus* *Actes de Kutlumus* (Archive de l'Athos 2°), (ed.) P. Lemerle, Paris, 1988.
- Actes de Lavra II* *Actes de Lavra II: de 1204 à 1328* (Archives de l'Athos 8), (ed.) P. Lemerle, Paris, 1977.
- Actes de Lavra III* *Actes de Lavra III: de 1329 à 1500* (Archives de l'Athos 10), (ed.) A. Guillou et al., Paris, 1979.
- Actes de Vatorédi* *Actes de Vatorédi: des origines à 1329* (Archives de l'Athos 21), (eds.) J. Bompaire et al., Paris, 2001
- Γεώργιος Ακροπολίτης A. Heisenberg, *Acropolitae Georgii, Opera*, I: *Historia, Breviarium historiae, Theodori Scutariotae Additamenta* II: *Scripta Minora*, Leipzig, 1903 (ανατ. Stuttgart, 1978, με προσθήκες και διορθώσεις του P. Wirth).
- Κων/νος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, R. Romano, *Acropolita Constantino, Epistole*, Napoli, 1991.
- Anecdota Graeca* J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I-V, Paris, 1829-1833 (ανατ. Hildesheim, 1962).
- Anecdota Nova* J. Fr. Boissonade, *Anecdota Nova*, Paris, 1844 (ανατ. Hildesheim, 1962).
- Angelov, *Ideology* D. G. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204 - ca. 1330*, Cambridge Univ. Press, 2006.
- Αρμενόπουλος Κ. Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον νόμων ἢ ἐξάβιβλος*, έκδ. Κ. Γ. Πιτσάκης (Βυζαντινά και Νεοελληνικά κείμενα 1), Αθήνα, 1971.
- Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές* A.-M. Talbot, *The Correspondence of Athanasios I, Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, members of the imperial family and officials*, (CFHB 7), Washington, D.C., 1975.
- Badoer G. Badoer, *Il Libro dei conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436-1440)*, (eds.) U. Dorini - T. Bertelè, Libreria dello Stato, Roma, 1956.
- Balard, *Gênes et l'outre-mer* M. Balard, *Gênes et l'outre-mer*, tome I, *Les actes de Caffa du notaire Lambeto di Sambuceto 1289-1290*, Paris, 1973.
- Balard, *Romanie génoise* M. Balard, *La Romanie génoise (XIIIe - début du XVe siècle)*, τόμ. I-II, Rome, 1978.
- BBBS *Bulletin of British Byzantine Studies*
- BCH *Bulletin de correspondance hellénique*
- Belgrano, *Documenti* L. T. Belgrano, *Documenti riguardanti la colonia Genovese di Pera. Prima Serie*, Genova, 1888.
- Bertolotto, *Documenti* G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'imperio Bizantino*, (Atti della Società Ligure di Storia Patria), vol. 28, fasc. II, Genova, 1897.
- BF *Byzantinische Forschungen*
- BHG F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*³, Bruxelles, 1957.
- BMGS *Byzantine and Modern Greek Studies*
- BNJ *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*
- Booiamra, *Athanasios* J. L. Booiamra, *Church Reform in the late Byzantine Empire: A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople*, (Ανάλεκτα Βλατάδων 35), Θεσσαλονίκη, 1982.

- Brătianu,
Actes des notaries génois
BSHAcRoum
BSI
BSt
Buondelmonti
BZ
CahArch
CCAG
CCSG
CFHB
Νικήτας Χωνιάτης
Χούμνος, Ανδρόνικος
Clavijo
Constantinides,
Higher Education
Constantinides-Hero,
Choumnaina
Constantinides-Hero,
Theoleptos
Constantinople and its Hinterland
Darrouzès, *Regestes*
ΔΧΑΕ
Delehaye,
Deux typica
Delorme, Tăutu, *Acta*
Deubner, *Kosmas und Damian*.
ΔΙΕΕΕ
Dmitrievsky, *Typika* I.1
Dölger, *Regesten*
DOP
DVL
G. I. Brătianu, *Actes des notaries génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, Académie Roumaine (Etudes et Recherches 2), Bucarest, 1927.
Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine
Byzantinoslavica
Byzantine Studies
G. Gerola, «Le vedute di Costantinopoli di Cristoforo Buondelmonti», *RSBN* 3 (1931), 249-279.
Byzantinische Zeitschrift
Cahiers Archéologiques
Catalogus Codicum astrologorum graecorum, 12 τόμ., Bruxelles, 1898-1953.
Corpus Christianorum, Series Graeca
Corpus Fontium Historiae Byzantinae
J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae, Historia*, (CFHB 11.1), Berlin, 1975.
J. Fr. Boissonade, «Νικηφόρου Χούμνου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον», *Anecdota Graeca*, II, Paris, 1830 (ανατ. Hildesheim, 1962), 1-56.
Clavijo Ruy Gonzalez de, *Embassy to Tamerlane, 1403-1406*, translated from the Spanish by Guy Le Strange, London, 1928.
C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Nicosia, 1982.
A. Constantinides-Hero, *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina*, Brookline, Mass., 1986.
A. Constantinides-Hero, *The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia*, Brookline, Mass., 1994.
C. Mango, G. Dagron, *Constantinople and its Hinterland*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 3), Aldershot, 1995.
J. Darrouzès, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, fasc. 5: *Les Regestes de 1310 à 1376*, Paris, 1977.
Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
H. Delehaye *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Académie Royale de Belgique, Bruxelles, 1921.
F. M. Delorme, A. L. Tăutu, *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI (1276-1304) e regestis vaticanis aliisque fontibus collegaverunt*, (Fontes, s. III, v. V, t. II), Typis Polyglottis Vaticanis, 1954.
L. Deubner, *Kosmas und Damian. Texte und Einleitung*, Leipzig – Berlin, 1907 (ανατ. Aalen, 1980).
Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος
A. Dmitrievsky, «Τυπικὸν τῆς ἐν τῷ περιωνύμῳ βουνῷ τοῦ Αὐξεντίου κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Χαλκηδόνος βασιλικῆς μονῆς τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ ἡς κτήτωρ ὁ βασιλεὺς Μιχαὴλ πρῶτος τῶν Παλαιολόγων», *Typika* (Opisanie liturgicheskikh rykopisei I.1), Kiev, 1895, σσ. 769-794.
Fr. Dölger, *Regesten von Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 3, teil: *Regesten von 1204-1282*, (ed.) P. Wirth, München, ²1997· 4, teil: *Regesten von 1282-1341*, München – Berlin, 1960.
Dumbarton Oaks Papers
Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetias, graecas atque levantis illustrantia a 1300-1350, (ed.) G.-M. Thomas,

- pars I, Venezia, 1880.
- EA Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια
- ΕΕΒΣ Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
- ΕΕΦΣΑΠΘ Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- ΕΕΘΣΑΠΘ Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- ΕΦ Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος
- Εφραΐμ Αἰνίος Ο. Λαμψίδης, Ἐφραΐμ Αἰνίου, Χρονικὴ Ἱστορία (*Ephraem Aenii, Historia Chronica*), (CFHB 17), Αθήνα, 1990.
- ΕΟ *Échos d'Orient*
- Ἐπαρχικὸ Βιβλίον J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, (CFHB 33), Wien, 1991.
- Ευαγγελάτου – Νοταρά, Φ. Ευαγγελάτου – Νοταρά, Συλλογὴ χρονολογημένων "σημειωμάτων" ἑλληνικῶν κωδίκων ἰγ' αἰ., Αθήνα, 1984.
- Σημειώματα Σ. Ευστρατιάδης, «Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἐπιστολαί», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 1-5 (1908-1910).
- Ευστρατιάδης, «Κύπριος» *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, (ed.) S. T. Brooks, The Metropolitan Museum of Art (The Metropolitan Museum of Art Symposia), New York, 2006.
- Faith and Power* *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, (ed.) H. C. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York 2004.
- (catalogue)
- Fenster, *Laudes* E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, (Miscellanea Byzantina Monacensia 9), München, 1968.
- Φιλίης, *Carmina* E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, I-II, Paris, 1855, 1857 (ανατ. A. M. Hakkert, Amsterdam, 1967).
- Φιλίης, *Carmina inedita* E. Martini, *Manuelis Philae Carmina inedita*, (Atti della R. Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti), Neapoli, 1900.
- FM *Fontes Minores*
- Fryde, *Renaissance* E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261- c.1360)*, (The Medieval Mediterranean 27), Leiden-Boston-Köln, 2000.
- Γαβαλάς, Ἐπιστολές D. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174*, Berlin, 1974.
- Γαβαλάς, Προσφωνητικὸς E. Kaltsogianni, «Die Lobrede des Matthaios von Ephesos auf Andronikos II. Palaiologos», *JÖB* 59 (2009), 107-126.
- Γαβράς, Ἐπιστολές G. Fatouros, *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290- nach 1350)*, [WBSt 10.2], Wien, 1973.
- Geanakoplos, *Michael Palaeologus* D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282*, Cambridge, Mass., 1959.
- Gorianov, Χρονικὸ B. J. Gorianov, «Ἀνέκδοτος ἀνώνυμος βυζαντινὸς χρονογράφος τοῦ 14ου αἰῶνος» (στα ρωσικά), *VV*, n.s., 2 (1949), 276-293.
- GOTHr *Greek Orthodox Theological Review*
- GRBS *Greek Roman and Byzantine Studies*
- Grégoire, «De Vita sua» H. Grégoire, «Imperatoris Michaelis Palaeologi De Vita sua», *Byzantion* 29-30 (1959-1960), 447-476.
- Γρηγοράς Νικηφόρος Γρηγοράς, Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία, έκδ. L. Schopen, Im. Bekker, τομ. I-III, Bonn, 1829-1855.
- Γρηγοράς, Ἐπιστολές P. Leone, *Nicephori Gregorae, Epistulae*, I-II, Martino, 1982-1983.
- Γρηγόριος Κύπριος, Ἀνδρόνικος Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, «Ἐγκώμιον εἰς τὸν Αὐτοκράτορα κυρὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον», (ed.) J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I, Paris, 1829, σσ. 359-393.

- Γρηγόριος Κύπριος,
Μιχαήλ
- Grierson, *Catalogue*
- Guillou, *Ménécée*
- Hunger,
Βυζ. Λογοτεχνία
Hunger - Ševčenko,
Βασιλικὸς Ἀνδριάς
- Ibn Battūta
- IRAİK
IstMitt
- Jacoby,
«Urban evolution»
- JA
- Janin, *Constantinople*
- Janin, *Églises*
- JÖB
JÖBG
JGR
Καλόθετος,
Αθανάσιος
Καντακουζηνός
- Kidonopoulos, *Bauten*
- Κοντογιαννοπούλου,
Εσωτερικὴ Πολιτικὴ
- Kotzabassi,
«Scholarly Friendship»
- Κουρούσης, Ἐπιστολάριον
- Κουρούσης, Γαβαλάς
- Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, «Ἐγκώμιον εἰς τὸν Αὐτοκράτορα κυρὸν Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον καὶ Νέον Κωνσταντῖνον», (ed.) J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* I, Paris, 1829, σσ. 313-358.
- P. Grierson, *Catalogue of Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, vol. 5 : *Michael VIII to Constantine XI*, part I-II, Washington D.C., 1999.
- A. Guillou, *Les archives de Saint Jean Prodrome sur le mont Ménécée*, (Bibliothèque Byzantine, Documents 3), Paris, 1955.
- H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α΄-Γ΄, εκδ. MIET, Αθήνα, 2001.
- H. Hunger, I. Ševčenko, *Des Nikephoros Blemmydes "Basilikos Andrias" und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaïotes: Ein weiterer Beitrag zum Verständnis der byzantinischen Schrift-Koine*, (Wiener Byzantinistische Studien 18), Wien, 1986.
- The Travels of Ibn Battūta, A.D. 1325-1354*, translated with revisions and notes from Arabic text edited by C. Defrémery and B. R. Sanguinetti, Cambridge, 1962.
- Izvestija Russkogo Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole Istanbuler Mitteilungen*
- D. Jacoby, «The urban evolution of Latin Constantinople (1204-1261)», N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean, 33), Leiden, 2001, σσ. 277-297.
- Journal Asiatique*
- R. Janin, *Constantinople byzantine: Développement urbain et répertoire topographique*, Paris, 1964.
- R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I:, *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, III: *Les églises et les monastères*, Paris, 1969.
- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*
- Jus Graecoromanum*, έκδ. I. και Π. Ζέπος, 8 τ., Αθήνα, 1931.
- Δ. Τσάμης, Ἰωσήφ Καλοθέτου, *Συγγράμματα*, (Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1), Θεσσαλονίκη, 1980.
- Ἰωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, (ed.) L. Schopen (CSHB), Bonn, 1828-1832.
- V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 1), Wiesbaden, Harrassowitz, 1994.
- A. Κοντογιαννοπούλου, *Η Εσωτερικὴ Πολιτικὴ του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση - Οικονομία* (ΚΒΕ, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36), Θεσσαλονίκη, 2004.
- S. Kozabassi, «Scholarly Friendship in the Thirteenth Century: Patriarch Gregorios II Kyprios and Theodora Raoulaina», *Παρεκβολαί* 1 (2011), 115-170.
- Στ. Ι. Κουρούσης, *Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ - Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315 ca.) καὶ ὁ ἰατρός-ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca-1328/;)*, Αθήνα, 1984-1988.
- Στ. Ι. Κουρούσης, *Μανουήλ-Ματθαῖος Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60). Α΄ Τὰ βιογραφικὰ*, Αθήνα, 1972.

- Κουρούσης,
«Καβάσιλας» Στ. Ι. Κουρούσης, «Ὁ μέγας διοικητὴς Θεόδωρος ὁ Καβάσιλας καὶ ἡ εἰς Ἀνδρόνικον Β΄ († 1332) μονωδία αὐτοῦ», *ΕΕΒΣ* 42 (1975-76), 408-428.
- Kyritses, *Aristocracy* D. S. Kyritses, *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Ph.D. diss., Harvard Univ., Cambridge - Massachusetts, 1997.
- Laiou, *Constantinople* A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1281-1328*, Cambridge, Mass., 1972.
- Laiou,
«Correspondence» A. E. Laiou, «The correspondence of Gregorios Kyprios as a source for the history of social and political behavior in Byzantium or, on government by rhetoric», W. Seibt (ed.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Wien, 1996, σσ. 91-108.
- Lameere W. Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289)*, Bruxelles-Rome, 1937.
- Laurent, *Corpus* V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, 2 τόμ., Paris, 1963-1981.
- Laurent,
«Jean d'Héraclée» V. Laurent, «La vie de Jean, métropolitite d'Héraclée du Pont», *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1934), 3-67.
- Laurent, *Regestes* V. Laurent, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, fasc. 4: *Les Regestes de 1208 à 1309*, Paris, 1971.
- Laurent - Darrouzès,
Dossier de Lyon V. Laurent, J. Darrouzès, *Dossier grec de l'union de Lyon (1273-1277)*, (Archives de l'orient chrétien, 16), Paris, 1976.
- Leunclavius I. Leunclavius, *Annales Sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti: Hieronymi Beck a Leopoldstorf, Marci fil. studio & diligentia Constantinopoli aduecti MDLI ...*, Francofurdi, 1596.
- Levi, «Cinque lettere» L. Levi, «Cinque lettere inedite di Emanuele Moscopulo (cod. Marc. cl. xi. 15)», *Studi Italiani di Filologia Classica* 10 (1902), 55-72.
- Macrides, *Akropolites* R. Macrides, *George Akropolites, The History - Introduction, Translation and Commentary*, Oxford University Press, 2007.
- Magdalino,
«Constantinopolitana» P. Magdalino, «Constantinopolitana», I. Ševčenko - I. Hutter (eds.), *ΑΕΤΟΣ, Studies in honour of Cyril Mango*, Stuttgart - Leipzig, 1998, σσ. 220-232 (ανατ. στο *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007, αρ. VIII).
- Magdalino,
«Κωνσταντινούπολη» P. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη: κτισμένο περιβάλλον καὶ ἀστική ἀνάπτυξη», *ΟικΙΒ*, τόμ. Β΄, σσ. 231-243.
- Majeska,
Russian Travelers G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, D.C., 1984.
- Mandeville *The Travels of Sir John Mandeville. The version of the Cotton Manuscript in modern spelling*, London, 1900.
- Malamut,
«Ambassades» E. Malamut, «De 1299 à 1451 au cœur des ambassades byzantines», X. Μαλτέζου - P. Schreiner (επιμ.), *Βυζάντιο, Βενετία καὶ ὁ ἔλληνοφραγκικός κόσμος (13ος - 15ος αἰώνας)*, Ἑλληνικὸ Ἴνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας - Γερμανικὸ Κέντρο Βενετικῶν Σπουδῶν (Συνέδρια 5), Βενετία, 2002, σσ. 78-124.
- Matschke, «Ἀνταλλαγές» K.-P. Matschke, «Ἀνταλλαγές, ἐμπόριο, ἀγορὲς καὶ χρῆμα (13ος - 15ος αἰώνας)», *ΟικΙΒ*, τόμ. Β΄, σσ. 561-612.
- Matschke,
«Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων» K.-P. Matschke, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ (13ος - 15ος αἰώνας)», *ΟικΙΒ*, τόμ. Β΄, σσ. 141-191.

- Matschke,
«Gouverneurs»
- Matschke - Tinnefeld,
Gesellschaft
MB
Μελιτηνιώτης, Λόγοι
- Μετοχίτης,
Βασιλικοί Λόγοι
Μετοχίτης, Βυζάντιος
- Μετοχίτης, Ἠθικός
- Μετοχίτης,
Historia dogmatica
Μετοχίτης, *Miscellanea*
- Μετοχίτης, «Νικαεύς»
- Miller, *Hospital*
- Millingen, *Byzantine Constantinople*
MM
- Μπούρας,
«Ἀρχιτεκτονική»
- Muntaner, *Chronicle*
- NE
- Nicol,
Byzantium and Venice
OCP
ODB
- ΟικIB
- Oikonomidès,
Hommes d'affaires
Ολόβωλος, Λόγοι
- ΠΑΑ
- Παχυμέρης
- Παχυμέρης,
Version brève
- K.-P. Matschke, «Rolle und Aufgaben des Gouverneurs von Konstantinopel in der Palaiologenzeit», *Byzantinobulgarica* 3 (1969), 81-101.
- K.-P. Matschke, F. Tinnefeld, *Die Gesellschaft des späten Byzanz - Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln, 2001.
- Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, 7 τόμ., Βενετία-Παρίσι, 1872-1894.
- Μ. Α. Ορφανός, *Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτου λόγοι ἀντιρρητικοί δύο νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι*, Αθήνα, 1986.
- Ι. Δ. Πολέμης, Θεόδωρος Μετοχίτης, *Οἱ δύο βασιλικοί λόγοι*, εκδ. Κανάκη (Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 4), Αθήνα, 2007.
- Ι. Rougounia, *Theodore Metochites: Byzantios or about the Imperial Megalopolis. Introduction, Text, and Commentary*, ἀνέκδοτη διδ. διατριβή, Sub-faculty of Classical Languages and Literature Faculty of Literae Humaniores, Oxford University, Trinity, 2003 (2004).
- Ι. Δ. Πολέμης, Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἠθικός ἢ περὶ Παιδείας*, εκδ. Κανάκη (Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 1), Αθήνα, 2002².
- Γεώργιος Μετοχίτης, *Historiae dogmaticae*, (ed.) J. Cozza-Luzi (A. Mai, *Novae Patrum Bibliothecae* VIII.1-2, X), Roma, 1871, 1905.
- C. G. Müller, T. Kiessling, *Metochitae Theodori, Miscellanea philosophica et historica*, Leipzig, 1821 (ανατ. Amsterdam, 1966).
- E. Mineva, «Ὁ “Νικαεύς” τοῦ Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου», *Δίπτυχα* 6 (1994-1995), 307-327.
- T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore – London, 1997.
- A. van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and adjoining historical Sites*, London, 1899.
- F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I-VI, Wien, 1860-1890 (Aalen, ²1968).
- X. Μπούρας, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ στήν Κωνσταντινούπολη τὸν 13ο αἰώνα», Π. Λ. Βοκοτόπουλος (επιμ.), *Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη μετὰ τὴν Τετάρτη Σταυροφορία. Ἡ Τέταρτη Σταυροφορία καὶ οἱ επιπτώσεις τῆς. Διεθνὲς Συνέδριο, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 9-12 Μαρτίου 2004*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Αθήνα, 2007, σσ. 89-112.
- The Catalan Expedition to the East: from the Cronicle of Ramon Muntaner*, (μετάφρ.) R. D. Hughes, Barcelona – Woodbridge, 2006.
- Νέος Ἑλληνομνήμων
- D. M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988.
- Orientalia Christiana Periodica*
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, τόμ. 1-3, Washington - Oxford, 1991.
- A. Λαΐτου et al. (eds.), *Οικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα*, τόμ. Α΄-Γ΄, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2006.
- N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople, XIIIe-XVe siècles*, Montréal, 1979.
- M. Treu, «Manuelis Holoboli orationes», I-II, *Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums zu Potsdam*, Potsdam, 1906 -1907.
- Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
- Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, (ed.) A. Failler (CFHB 24.1-5), Paris, 1984-2000.
- La version brève des Relations Historiques des Georges Pachymérés*, (ed.) A. Failler, (Archives de l'Orient chrétien 17-18), τόμ. 1-2, Paris,

- 2001-2002.
- Παπαδόπουλος, «Χιονιάδης»
Patedakis, Athanasios I
- Πάτρια
- Pegolotti
- PG
- Pieralli, *Corrispondenza*
- Πλανούδης, Βασιλικός
- Πλανούδης, Ἐπιστολές
- PLP
- Πολέμης, «Λαμπηνός»
- Previale, «Panegirico»
- Ψευδο-Κωδινός
Puech, *Aristocratie*
- Raybaud,
Gouvernement
Ράλλης-Ποτλής,
- REA
- REB
- REG
- RESEE
- RHSEE
- RPK, 1-2
- RSBN
- Schreiner, «Notiz»
- I. B. Παπαδόπουλος, «Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί», *ΕΕΦΣΠΘ* 1 (1927), 151-205.
- E. Patedakis, *Athanasios I Patriarch of Constantinople (1289-1293, 1303-1309): A critical edition with introduction and commentary of selected unpublished works*, University of Oxford, 2004 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- T. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως)*, Leipzig, 1901-1907 (ανατ. New York, 1975).
- Fr. Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, (ed.) A. Evans, (The Medieval Academy of America 24), Cambridge Mass., 1936.
- J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series graeca*, 161 τ., Paris, 1857-1866.
- Luca Pieralli, *La corrispondenza diplomatica dell'imperatore bizantino con le potenze estere nel tredicesimo secolo (1204-1282). Studio storico-diplomatistico et edizione critica*, (Collectanea Archivi Vaticani 54), Città del Vaticano, 2006.
- L. G. Westerink, «Le Basilikos de Maxime Planude», *BSl* 27 (1966), 98-103· 28 (1967), 54-67· 29 (1968), 34-50.
- Maximi monachi Planudis Epistulae*, (ed.) M. Treu, Programm des Friedrichs-Gymnasiums zu Breslau, Breslau, 1886 (ανατ. Amsterdam, 1960).
- Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 12 τ., (ed.) E. Trapp et al., Wien, 1976 -1996
- I. Δ. Πολέμης, Ὁ λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός καὶ τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον, (Εταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν. Διπτύχων Παράφυλλα 4), Αθήνα, 1992.
- L. Previale, «Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo», *BZ* 42 (1943-49), 1-49.
- J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices*, Paris, 1966.
- V. Puech, *L'Aristocratie et le pouvoir à Byzance au XIIIe siècle (1204-1310)*, vols. I-II, Thèse, Université de Versailles/ Saint - Quentin en Yvelines, 2000.
- L.-P. Raybaud, *Le Gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris, 1968.
- Γ. Α. Ράλλης, Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, 6 τόμ., Ἀθήναι, 1852-1859.
- Revue des Études Arméniennes*
- Revue des Études Byzantines*
- Revue des Études Grecques*
- Revue des Études Sud-est Européennes*
- Revue Historique du Sud-Est Européen*
- H. Hunger - O. Kresten et al. (eds.), *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, 1 teil (1315-1331) (CFHB 19.1)*, Wien, 1981· *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, 2 teil (1337-1350) (CFHB 19.2)*, Wien, 1995.
- Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*
- P. Schreiner, «Die topographische Notiz über Konstantinopel in der Pariser Suda-Handschrift. Eine Neuinterpretation», I. Ševčenko - I. Hutter (eds.), *AETOS. Studies in honour of Cyril Mango*, Stuttgart-Leipzig, 1998, σσ. 273-283.

- Ševčenko,
«Makrembolites»
Ševčenko,
«Moschopulos»
Ševčenko, *Polémique*
- Ševčenko, «Society
and Intellectual Life»
- Sevgi Gönül Symposium*
- SF
Σκαλιστής,
Θωμάς Μάγιστρος
- Σκουταριώτης
- Σούδα
- ST
SynaxCP
- Tafur
- Tăutu, *Acta*
- Θεόκτιστος Στουδίτης,
Αθανάσιος
- ΘΗΕ
- TM
- TTh
- Turyn, *Cod. Gr. Vat.*
- Turyn, *Dated MSS. GB*
- Turyn, *Dated MSS. It.*
- van der Vin, *Travellers*
- Verpeaux,
Nicéphore Choumnos
VR
- I. Ševčenko, «Alexios Makrembolites and his 'Dialogue between the Rich and the Poor'», *ZRVI* 6 (1960), 187-228.
- I. Ševčenko, «The Imprisonment of Manuel Moschopulos in the year 1305 or 1306», *Speculum* 27 (1952), 133-157.
- I. Ševčenko, *Étude sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues*, Bruxelles, 1962.
- I. Ševčenko, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth century», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 6-12 Sept. 1971*, Bucarest, 1975, τόμ. I, σσ. 69-92.
- A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007*, İstanbul, 2010.
- Südost-Forschungen*
- Σ. Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος. Ο βίος και το έργο του*, (ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής, παράρτημα αρ. 48), Θεσσαλονίκη, 1984.
- Ἀωνύμου, *Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ. Ν. Σάθας, (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη 7), Βενετία - Παρίσι, 1894, σσ. 1-556.
- Suidae Lexicon*, (ed.) A. Adler, Leipzig, 1928-1935 (ανατ. Stuttgart, 1967, 1971).
- Studi e Testi*
- Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, (ed.) H. Delehay, Bruxelles, 1902
- Pero Tafur, *Travels and Adventures (1435-1439)*, (ed.) Malcolm Letts, New York - London, 1926.
- A. L. Tăutu, *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261-1276) e registries vaticanis aliisque fontibus collegit*, (Fontes, s. III, v. V, t. I), Typis Polyglottis Vaticanis, 1953.
- A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Zitija dvux Vselenskih patriarhov XIV v., svv. Afanasija I i Isidora I», *Zapiski i istoriko-filologičeskago Fakultet Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta* 76 (1905), 1-51.
- Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία*
- Travaux et Mémoires*
- G. L. F. Tafel - G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Amsterdam, ²1964.
- A. Turyn, *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, Vatican, Bibliotheca Apostolica Vaticana, 1964.
- A. Turyn, *Dated Greek manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain* (Dumbarton Oaks Studies 18), Washington, D.C., 1980.
- A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, τ. 1-2, Urbana-Chicago-London, 1972.
- J. P. A. van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, τόμ. II (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 49), Leiden, 1980.
- J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos homme d'état et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327)*, Paris, 1959.
- Variorum Reprints*

- VV *Vizantijskij Vremennik*
- Westerink, «*Basilikos*» L. G. Westerink, «Le *Basilikos* de Maxime Planude», *BSI* 27 (1966), 98-103· 28 (1967), 54-67· 29 (1968), 34-50.
- Καλλιστος Ξανθόπουλος, Ζωοδόχος Πηγή Παμπέρη Αμβροσίου ιερομονάχου, *Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων*, Βιέννη, 1802.
- Υρτακηνός, Ἐπιστολές F. J. G. La Porte-du Theil, «Notices et extraits d'un volume de la Bibliothèque Nationale, coté MCCIX parmi les Manuscrits Grecs, et contenant les Opuscules et les Lettres anecdotes de Théodôre l'Hyrtacênien», *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres Bibliothèques* 5 (1798), 709-744· 6 (1800), 1-48.
- ZLU *Zbornik za Likovne Umetnosti*
- ZRVI *Zbornik Radova Vizantinoloskogo Instituta*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Κωνσταντινούπολη ως πρωτεύουσα της υπερχιλιετούς Βυζαντινής αυτοκρατορίας έχει προσελκύσει ως τώρα το ενδιαφέρον πλήθος ερευνητών, οι οποίοι της αφιέρωσαν πλήθος μελετών σχετικών ως επί το πλείστον με την τοπογραφία και τη διοικητική της οργάνωση. Ωστόσο, οι εν λόγω εργασίες περιορίζονται χρονικά στην περίοδο μέχρι και τον 12ο αι. ή επικεντρώνονται στις τελευταίες δεκαετίες πριν από την Άλωση (1453).¹ Εξαίρεση αποτελούν οι εργασίες των A. Berger, Neslihan Asutay-Effenberger, A. Effenberger και B. Κυδωνόπουλου σχετικά με την τοπογραφία της πρωτεύουσας κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια περίοδο, καθώς και κάποιες σποραδικές μελέτες για μεμονωμένα μνημεία - κυρίως τα τείχη και τους ναούς- της πόλης.²

Περισσότερης προσοχής έχει τύχει η κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία και η οικονομική ζωή της πόλης με έμφαση, ωστόσο, στην μελέτη της αριστοκρατίας³ ή της οικονομικής δραστηριότητας και των κοινωνικών μεταβολών του τελευταίου αιώνα του βίου της (μέσα 14ου αι. - 1453).⁴ Αντίθετα, η κοινωνία της πρωτεύουσας κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια περίοδο δεν έχει τύχει ιδιαίτερης προσοχής ει μη μόνον αποσπασματικά σε μελέ-

¹ Βλ. ενδεικτικά τα έργα των G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, ²1984 (και στην ελλ. *Ἡ Γέννηση μίας Πρωτεύουσας. Ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς ἀπὸ τὸ 330-451*, μετάφρ. Μ. Λουκάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000)· C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIIe siècles)*, Paris, ³2004· N. Necipoğlu (ed.) *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001· P. Magdalino, *Constantinople médiéval. Études sur l'évolution des structures urbaines*, (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 8), Paris, 1996 (ανατ. στην αγγλική, «Medieval Constantinople», *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007, αρ. 1, σσ. 1-111)· του ιδίου, *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, ό.π. Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και οι σχετικά πρόσφατες μελέτες των Μ. Balard, «Constantinople nella prima metà del Quattrocento», *Medioevo greco* 4 (2004), 7-17· P. Schreiner, *Konstantinopel. Geschichte und Archäologie*, München, 2007, και J. Harris, *Constantinople: Capital of Byzantium*, London - New York, 2007 (μνεία της πρωτεύουσας κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο στις σσ. 172-178).

² Βλ. σχετικά την βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος. Ειδικότερα, η μελέτη του V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 1), Wiesbaden, Harrassowitz, 1994, είναι αρκετά χρήσιμη για τα οικοδομήματα της πρωτεύουσας, καθώς συμπληρώνει τα παλαιότερα έργα των A. van Millingen, R. Janin και T. F. Mathews.

³ A. E. Laiou, «The Byzantine Aristocracy in the Palaiologan Period: A Story of Arrested Development», *Viator* 4 (1973), 131-152· D. Kyritses, *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Ph.D. diss., Harvard Univ., Cambridge - Massachusetts, 1997, και V. Puech, *L'Aristocratie et le pouvoir à Byzance au XIIIe siècle (1204-1310)*, vols. I-II, Thèse, Université de Versailles/ Saint - Quentin en Yvelines, 2000.

⁴ Βλ. σχετικά τις μελέτες των Ν. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople, XIIIe-XVe siècles*, Montreal, 1979· K.-P. Matschke, *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alt und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, (Byzanz, Islam und Christliche Orient 2), Kovač, 2008· K.-P. Matschke - F. Tinnfeld, *Die Gesellschaft des späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln, 2001· D. Angelov, *Imperial ideology and Political Thought in Byzantium, 1204 - ca. 1330*, Cambridge Univ. Press, 2006· N. Necipoğlu, «Constantinopolitan merchants and the question of their attitudes towards Italians and Ottomans in the Late Palaiologan Period», C. Scholz - G. Makris (eds.), *Πολύπλευρος Νοῦς. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, (Byzantinisches Archiv 19), München - Leipzig, 2000, σσ. 251-63, και πρόσφατα Α. Laiou - C. Morrisson, *Le monde byzantin*, τόμ. 3. *Byzance et ses voisins 1204-1453*, Paris, 2011, σσ. 131-143 (κεφ. 8: Constantinople sous les Paléologues).

τες σχετικές με σύγχρονα πολιτικά και θρησκευτικά ζητήματα, όπως το σχίσμα των Αρσενιτών και η απόπειρα της Ένωσης των Εκκλησιών, ή με την παιδεία της περιόδου.⁵

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί συνδυαστικά τη μελέτη της οργάνωσης και εξέλιξης του αστικού χώρου της Κωνσταντινούπολης και της κοινωνίας της για την περίοδο από το 1261, οπότε η πόλη ανακτήθηκε από τις δυνάμεις της αυτοκρατορίας της Νίκαιας μετά από 57 έτη Λατινοκρατίας, έως και το τέλος της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1328). Η πτώση του τελευταίου, μετά από μακρόχρονη ενδοοικογενειακή διαμάχη, ολοκληρώνει έναν ιστορικό κύκλο. Η αυτοκρατορία στο τέλος της περιόδου αυτής έχει απωλέσει τα μικρασιατικά της εδάφη, και ο εγγονός και διάδοχος του Ανδρονίκου Β΄ θα επιτύχει την άνοδό του στον θρόνο ευαγγελιζόμενος την αναστροφή του κλίματος και της πτωτικής πορείας της αυτοκρατορίας.

Η διερεύνηση του εν λόγω θέματος βασίστηκε ως όφειλε στο πλήθος των σύγχρονων γραπτών πηγών, αλλά και στο πρωτογενές αρχαιολογικό υλικό. Ως προς το τελευταίο οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι διαθέσιμες αρχαιολογικές μαρτυρίες για τη βυζαντινή πρωτεύουσα την περίοδο που μας απασχολεί, δεν είναι επαρκείς. Το γεγονός αυτό δημιουργεί αντικειμενικά πολλές δυσκολίες στον έλεγχο των συχνά φτωχών και ενίοτε αντιφατικών γραπτών πηγών και στη διασταύρωση των πληροφοριών τους. Η έλλειψη αυτή είναι εν μέρει δικαιολογημένη, καθώς στη σύγχρονη Κωνσταντινούπολη (İstanbul), πόλη με συνεχή κατοίκηση από τα βυζαντινά χρόνια και με ιδιαίτερα πυκνή δόμηση, δεν έχουν γίνει αρχαιολογικές έρευνες μεγάλης κλίμακας, παρά μόνο μετά από εκτενείς φυσικές καταστροφές (λ.χ. πυρκαγιές) ή κατά την εκτέλεση μεγάλων δημόσιων έργων.⁶ Επιπλέον,

⁵ Βλ. ενδεικτικά τα έργα των D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, MA, 1959 (και στην ελληνική, *Ὁ Αὐτοκράτορας Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις 1258-1282*, Ἀθήναι, 1969)· A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1281-1328*, Cambridge, Mass., 1972, και A. M. Talbot, «The Restoration of Constantinople under Michael VIII», *DOP* 47 (1993), 243-261· επίσης τη θεμελιώδη μελέτη του C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries (1204 - ca. 1310)*, Nicosia, 1982, και τις εργασίες των I. Συκουτρή, «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιῶν», *Ἑλληνικά* 2 (1929), 267-332· 3 (1930), 15-44· 5 (1932), 107-126· H. Evert-Kappesova, «La société Byzantine et l'union de Lyon», *BSI* 10 (1949), 28-41· της ίδιας, «Une page de l'histoire des relations byzantinolatines. Le clergé byzantine et l'union de Lyons (1274-1282)», *BSI* 12 (1952-53), 68-92, και C. N. Constantinides, «Byzantine Scholars and the Union of Lyons (1274)», R. Beaton - Ch. Roueché (eds), *The Making of Byzantine History: Studies dedicated to D.M. Nicol*, London, 1993, σσ. 86-93.

⁶ Αναφέρουμε ενδεικτικά τις αρχαιολογικές παρατηρήσεις και έρευνες του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολεως Κωνσταντίου Α΄ από Σινάιου, στην περιοχή του Κοντοσκαλίου το 1819, και αργότερα του Α. Γ. Πασπάτη κατά τη διάρκεια των έργων κατασκευής του Σιδηροδρόμου (1871). Βλ. Θ. Μ. Αριστοκλέους, *Κωνσταντίου Α΄ τοῦ ἀπὸ Σινάιου ἀοιδήμου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Βυζαντίου βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλολογικαὶ, καὶ τινὲς ἐπιστολαὶ αὐτοῦ, ἐν Κωνσταντινουπόλει*, 1866, σ. 443, και Α. Γ. Πασπάτης, *Βυζαντινὰ Μελέται, τοπογραφικαὶ καὶ ἱστορικαὶ, ἐν Κωνσταντινουπόλει*, 1877. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του 20οῦ αἰ. και ἔως σήμερα ἔλαβαν χώρα σημαντικὲς ανασκαφές (σωστικές ως ἐπὶ το πλεῖστον) στο πλαίσιο της κατασκευής μεγάλων δημόσιων έργων, ὅπως των νέων κτιρίων του Πανεπιστημίου (1940), της οδοῦ Atatürk Bulvarı (1941, στην περιοχή Sarayhane, ὅπου και ο αγωγός του Ουάλη), Kennedy Caddesi (1956-1957, κατὰ μήκος της Προποντίδας), της διευθέτησης της οδοῦ Ordu Caddesi και της ανασκαυτικῆς της πλατείας Beyazıt (δεκαετία 1950, ὅπου ἄλλοτε η αγορά του Θεοδοσίου), της εγκατάστασης του μεγάλου αγωγού ὕδρευσης κατὰ μήκος των τειχῶν της Προποντίδας (1983), πρόσφατα δε (ἀπὸ το 2004) η διενέργεια ανασκαφῶν στις περιοχές του Yenikapı (ὅπου ἄλλοτε το λιμάνι του Θεοδοσίου και εν μέρει η

πολλά από τα σωζόμενα βυζαντινά μνημεία, ως επί το πλείστον ναοί που μετατράπηκαν σε τεμένη, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν σταθερά σημεία αναφοράς για την τοπογραφία της πρωτεύουσας, είναι αδύνατο να ταυτιστούν με ακρίβεια. Ως εκ τούτου, οι γνώσεις μας για την τοπογραφία και την κοινωνική – οικονομική ζωή της πόλης βάσει των αρχαιολογικών τεκμηρίων είναι εν πολλοίς ελλιπής για την περίοδο που μας ενδιαφέρει και όχι μόνο.

Όσον αφορά τις γραπτές μαρτυρίες, κύριες πηγές πληροφοριών για τη ζωή της πρωτεύουσας στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων αποτελούν κυρίως τα ιστορικά έργα των Γεωργίου Παχυμέρη, Νικηφόρου Γρηγορά και Ιωάννη Γ΄ Καντακουζηνού, και δευτερευόντως αυτά των Γεωργίου Ακροπολίτη και Θεόδωρου Σκουταριώτη. Εξ αυτών, ο Ακροπολίτης, που γράφει κατά τις δεκαετίες 1260 – 1270, υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους και γνώστης της πολιτικής του Μιχαήλ Η΄, του οποίου υπήρξε στενός συνεργάτης. Εντούτοις, επιλέγει να σταματήσει την ιστορική του συγγραφή στα τέλη του 1261.⁷ Ο κατά μία γενιά νεότερός του, Γεώργιος Παχυμέρης, γράφει περίπου 40 χρόνια αργότερα έχοντας δει την παλινорθωμένη αυτοκρατορία να φθίνει από τα εσωτερικά προβλήματα και τις εξωτερικές απειλές, είναι σύγχρονος πολλών προσώπων και γεγονότων της περιόδου που εξιστορεί και σε γενικές γραμμές αποτελεί αξιόπιστη πηγή.⁸ Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, μολονότι ολοκληρώνει την ιστορία του περί τα μέσα του 14ου αι. και αντλεί για την προηγούμενη περίοδο από τον Ακροπολίτη και τον Παχυμέρη, είναι σε γενικές γραμμές αντικειμενικός και νηφάλιος στην κρίση του, λόγω και της χρονικής απόστασης από όσα ιστορεί, χωρίς να λείπουν εντούτοις, για τον λόγο αυτό, και ορισμένες χρονολογικές και άλλες ανακρίβειες ή ασάφειες.⁹

υστεροβυζαντινή Βλάγκα) και του Sirkenci, στην είσοδο του Κερατίου, στο πλαίσιο των έργων κατασκευής του Istanbul Metro και του Marmaray Tunnel Project.

⁷ Το έργο του Ακροπολίτη αξιοποιεί στο χρονικόν του με ορισμένες προσθήκες και ο Ανώνυμος του Σάθα (κώδ. Marc. gr. 407) ή ο Θεόδωρος Σκουταριώτης, μητροπολίτης Κυζίκου. Η ταύτιση του προσώπου του συγγραφέα παραμένει ακόμη αμφίβολη, καίτοι πρόσφατα ο R. Tocci τάχθηκε υπέρ της οριστικής ταύτισής του με τον προαναφερθέντα Θεόδωρο Σκουταριώτη βάσει και παλαιογραφικών στοιχείων. Βλ. R. Tocci, «Zu Genese und Kompositionsvorgang der Σύνοψις χρονική des Theodoros», *BZ* 98.2 (2005), 551-568· του ιδίου, «Bemerkungen zur hand des Theodoros Skutariotes», *BZ* 99 (2006), 127-144, καθώς και το σχετικό άρθρο του Α. Σαββίδη, «Σημείωμα για τον βυζαντινό χρονικογράφο του 13ου αιώνα Θεόδωρο Σκουταριώτη και τη “Σύνοψη Χρονική”», *Βυζαντιακά* 26 (2007), 221-231. Επιφυλακτικοί έναντι της ταύτισης αυτής παραμένουν οι Ruth Macrides, *Akropolites*, σσ. 67-71, και Κ. Α. Zafeiris, *The Synopsis Chronike and its place in the Byzantine chronicle tradition: Its sources (creation - 1081 CE)*, A Thesis Submitted for the Degree of PhD at the University of St. Andrews, 2007, σσ. 24-31· βλ. του ιδίου, «Narrating the Past: Elements of *littérarité* in the *Synopsis Chronike*», Ρ. Odorico - Ρ. Agapitos - Μ. Hinterberger (eds.), *L'écriture de la mémoire. La littérarité de l'historiographie. Actes du IIIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ»*, Nicosie, 6-7-8 mai 2004, (Dossiers Byzantins 6), Paris, 2006, σσ. 33, 46, και πρόσφατα του ιδίου, «A Reappraisal of the *Chronicle* of Theodore of Kyzikos», *BZ* 103.2 (2010), 773-790, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι η *Σύνοψις Χρονική* και το *Χρονικόν* του Θεόδωρου Κυζίκου είναι δύο ξεχωριστά χρονικά που προέρχονται από ένα παλαιότερο αρχέτυπο, και «The issue of the authorship of the *Synopsis Chronike* and Theodore Skoutariotes», *REB* 69 (2011), 253-263.

⁸ G. Page, *Being Byzantine. Greek identity before the Ottomans*, Cambridge Univ. Press, 2008, σ. 98.

⁹ Βλ. σχετικά το πρόσφατο άρθρο του Α. Failler, «Les sources de Nicéphore Grégoras pour le règne des premiers Palaiologoi», *REB* 69 (2011), 219-234.

Στην περίπτωση του Ιωάννη Γ΄ Καντακουζηνού και ιδιαίτερα στην εξιστορούμενη από αυτόν πρώτη ενδοπαλαιολόγεια διαμάχη, οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί λόγω της ιδιαίτερης σχέσης του συγγραφέα με τον νεαρό Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, τη θέση και τις απόψεις του οποίου προασπίζεται. Τέλος, σημαντικές πληροφορίες για τον διοικητικό μηχανισμό, την αυλική ιεραρχία και εθιμοτυπία ελήφθησαν από το έργο του Ψευδο-Κωδινού, καίτοι μεταγενέστερο της περιόδου που μάς απασχολεί.¹⁰

Πολύτιμο υλικό αποτελούν, ακόμη, τα δημόσια και εκκλησιαστικά έγγραφα, τα μοναστηριακά τυπικά, η πλούσια γραμματεία της περιόδου (επιστολές, λόγοι, εγκώμια, ποιήματα κ.ά.), παρά τις κατά καιρούς σημαντικές απώλειες,¹¹ καθώς και υλικά κατάλοιπα, όπως επιγραφές, σφραγίδες και νομίσματα. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες αρύονται επίσης από τις περιγραφές ξένων ταξιδιωτών, προσκυνητών και εμπόρων, πάντοτε όμως με επιφύλαξη ως προς την ακρίβεια και την αντικειμενικότητά τους, καθώς και τις νοταριακές και άλλες πράξεις των δυτικών εμπόρων, Ενετών και Γενουατών, σε σχέση με τις οικονομικές και άλλες δραστηριότητές τους στη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Η μελέτη αποτελείται από εννέα κεφάλαια, εκ των οποίων το πρώτο, συναποτελούμενο από τέσσερα υποκεφάλαια αναφέρεται στον αγώνα για την ανακατάληψη της πρωτεύουσας από τους Λατίνους (1261) και στα όσα επακολούθησαν μετά από αυτή, ενώ ιδιαίτερος λόγος γίνεται για τον ρόλο της ανακτημένης πρωτεύουσας στη διαμόρφωση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας των πρώτων Παλαιολόγων.

Στο επόμενο κεφάλαιο για τη μορφή και οργάνωση του αστικού χώρου περιλαμβάνονται ενότητες σχετικά με την προσπάθεια που καταβλήθηκε για τον ανοικισμό της πρωτεύουσας, την αποκατάσταση των δημοσίων και ιδιωτικών οικοδομημάτων, την οργάνωση των δημόσιων χώρων και μάλιστα όσων σχετίζονταν με την οικονομική δραστηριότητα, και τέλος την εν γένει συμβολή των ανθρωπογενών και φυσικών παραγόντων στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου. Ιδιαίτερο κεφάλαιο αποτέλεσε η εξέταση της εικόνας της πρωτεύουσας όπως αυτή παρουσιάζεται σε εκφράσεις και άλλα έργα σύγχρονων λογίων.

Η μελέτη του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης με ειδικές αναφορές στην αστική τοπογραφία και δημογραφία, τον δομημένο χώρο, τον επισιτισμό και την ύδρευση, αποτελεί αντικείμενο εξέτασης του τετάρτου κεφαλαίου, ενώ στο επόμενο γίνεται διαπραγμάτευση του τρόπου οργάνωσης της διοίκησης της πρωτεύουσας.

¹⁰ Για το έργο του Ψευδο-Κωδινού βλ. πρόσφατα R. Macrides, «Ceremonies and the City: The Court in Fourteenth-Century Constantinople», J. Duindam *et al.* (eds), *Royal Courts in Dynastic States and Empires. A Global Perspective*, (Rulers & Elites 1), Leiden – Boston, 2011, σσ. 217-235 και ειδικότερα σσ. 217-221.

¹¹ Επισημαίνουμε εδώ την πλούσια εργογραφία του Γεωργίου Ακροπολίτη, την οποία ο υιός του Κωνσταντίνος φρόντισε να εξαφανίσει μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, λόγω της φιλενωτικής στάσης του πατέρα του· κι ακόμα την πλούσια επιστολογραφία του μεγάλου λογοθέτη Θεόδωρου Μετοχίτη, η οποία χάθηκε στην πυρκαγιά του Escorial το 1671. Βλ. G. de Andrés, *Catálogo des los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, El Escorial, 1968, αρ. I. II. 10 (487), σ. 210.

Το έκτο κεφάλαιο απαρτίζεται από τέσσερις υποενότητες, στις οποίες μελετώνται η προσωπικότητα των πρώτων Παλαιολόγων, τα χαρακτηριστικά της αυτοκρατορικής εξουσίας και εν γένει οι σχέσεις του εκάστοτε αυτοκράτορα με την Εκκλησία της πρωτεύουσας κατά την περίοδο που μάς απασχολεί, κι ακόμα οι προσπάθειες για την αναμόρφωση της Δικαιοσύνης, ενώ γίνεται σύντομη αναφορά στη νεαρά 26 του Ανδρονίκου Β΄, την λεγομένη και νεαρά του Πατριάρχη Αθανασίου.

Η κοινωνική διαφοροποίηση εξετάζεται στο έβδομο κεφάλαιο, όπου και επιχειρείται η μελέτη και παρουσίαση των σημαντικότερων κοινωνικών ομάδων, όπως της αριστοκρατίας, *τῶν τῆς πολιτείας*, του κλήρου και των μοναχών, όπου και ειδική αναφορά στις σχέσεις τους με τον Μιχαήλ Η΄, αλλά και της θέσης και του ρόλου των λογίων. Ενώ ανιχνεύονται και οι προϋποθέσεις της κοινωνικής μεταβολής και κινητικότητας. Μία εξ αυτών, ο πλούτος και γενικά η οικονομική δραστηριότητα εξετάζονται διεξοδικά στο οικείο όγδοο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Τέλος, στο ένατο κεφάλαιο γίνεται μία σύντομη αναφορά στην αναγέννηση της παιδείας και των γραμμάτων, που χαρακτηρίζει την κοινωνία της πρωτεύουσας κατά την υπό εξέταση περίοδο, και ανιχνεύονται τα κοινωνικά δίκτυα και οι κύκλοι επιρροής που δρουν σε αυτή. Διερευνώνται ακόμα αντιλήψεις, νοοτροπίες και συμπεριφορές, ενώ ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην πολιτική και κοινωνική κρίση του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αι., καθώς και στις αντιλήψεις που διαμορφώθηκαν όσον αφορά στα αίτια της, αλλά και στις προτάσεις για την αντιμετώπισή της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΑΝΑΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

1. Η ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ (1204-1261) ΚΑΙ Ο ΑΓΩΝΑΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ

Στις 12 Απριλίου 1204 η Κωνσταντινούπολη αλώθηκε από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας, στην κυριαρχία των οποίων παρέμεινε για τα επόμενα 57 χρόνια. Η πόλη υπέστη ισχυρό πλήγμα, ώστε ουδέποτε κατάφερε να επανέλθει στην πρότερη κατάσταση. Οι καταστροφές που σημειώθηκαν ήταν σημαντικές και άφησαν ανοικτή πληγή στον ιστό της: ο πληθυσμός της μειώθηκε δραματικά, το ίδιο και η άλλοτε ανθηρή εμπορική και βιοτεχνική της παραγωγή, ενώ οι περισσότεροι από τους θησαυρούς και τα έργα τέχνης που την κοσμούσαν, λεηλατήθηκαν ή καταστράφηκαν. Όπως μάλιστα σημειώνει αμέσως μετά το 1261 ο *ρήτωρ* τής Έκκλησίας Μανούηλ (Μάξιμος) Ολόβωλος «ή τών πόλεων βασιλῆς, ὁ τῆς γῆς ὀφθαλμός, ὁ στοιχειώδης ὄρος τῶν πόλεων, ἡ ἐπὶ τῆς γῆς Ἑδέμ, ἡ σεμνὴ αὕτη καὶ μέχρι τοῦ καλουμένη Κωνσταντινούπολις τοῖς ἀπολουμένοις Ἰταλοῖς σχεδόν τι κατέστραπται πᾶσα καὶ ἐκπεπόρθηται ... ἔλεινῆ τοῖς ὀρώσι καὶ ἡμιθνής καὶ ἐφαίνετο καὶ ἐτύγγανε».¹²

Ωστόσο, το τραγικό γεγονός της άλωσης, όπως διαπιστώνει ιδίοις ὄμμασι ο Νικήτας Χωνιάτης, φαίνεται ότι υπήρξε αρχικά αδιάφορο για μεγάλη μερίδα της βυζαντινής κοινωνίας και μάλιστα των κατοίκων της επαρχίας. Οι τελευταίοι αισθάνθηκαν μια κάποια δικαίωση και ηθική ικανοποίηση έναντι των ενοίκων της άλλοτε υπεροπτικής Κωνσταντινούπολης, που ἔσπευδαν να την εγκαταλείψουν, και τούς επέρριψαν την αποκλειστική ευθύνη.¹³ Γρήγορα, όμως, τα πάθη και το κατάντημα της πρωτεύουσας, θα μεταστρέψουν το κλίμα και θα προσελκύσουν και πάλι την προσοχή και το ενδιαφέρον ὄλων.

Στη μικρασιατική ενδοχώρα, και ειδικότερα στη Νίκαια, όπου αναζήτησε καταφύγιο μεγάλο μέρος της εξόριστης κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας, ιεράρχες, λόγιοι και απλός λαός, οργανώθηκε ένα διάδοχο κράτος με επικεφαλής τους Λασκάρεις, στην πολιτική ιδεολογία του οποίου η δουλωμένη πρωτεύουσα θα καταλάβει κεντρική θέση. Η Κωνσταντινούπολη θα καταστεί σύμβολο της βυζαντινής Οικουμένης, ενώ η αγανάκτηση και ο τραυματισμός που θα προκαλέσει στο κοινό λαϊκό αίσθημα η ατιμωτική συμπεριφορά των Λατίνων, θα οδηγήσει στη διαμόρφωση ενός οράματος επιστροφής στη Βασιλεύουσα και παράλληλα θα ενισχύσει το πατριωτικό αίσθημα. Το τελευταίο θα εκδηλωθεί μέσω του αντιλατινικού πάθους και γρήγορα θα θέσει ως χρέος επιτακτικό και «εθνικό»

¹² Previale, «Panegirico», 18.1-7.

¹³ Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, I, σ. 593.21-23, «οἱ δ' ἀγροῖκοι καὶ ἀγελαῖοι ἐπεκερτόμουν μᾶλλον τοῖς ἐκ Βυζαντίου ἡμῖν καὶ τὴν ἐν πτωχείᾳ καὶ γυμνότητι κακουχίαν ἰσοπολιτεῖαν ἀφρόνως ὠνόμαζον, οὐ τοῖς τῶν πέλας κακοῖς παιδεύμενοι».

την ανακατάληψη της πρωτεύουσας και την εκδίωξη των Λατίνων από αυτή και τα άλλα λατινοκρατούμενα εδάφη της αυτοκρατορίας.¹⁴

Η ιδέα αυτή θα κατευθύνει την εξωτερική πολιτική της εξορίστης αυτοκρατορίας στη Νίκαια τα επόμενα 57 έτη και θα επηρεάσει τη σκέψη πολλών εξορίστων. Πολλοί γόνοι της εκτοπισμένης κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας αποκοιμόνταν με νανουρίσματα «ὡς εὖγε τῷ βασιλεῖ τῆς πόλεως καὶ ὡς κατὰ τὴν Χρυσέαν πύλην εἰσελθεῖν μέλλοι καὶ ὡς τὸ καὶ τὸ ἐκέισε μεγαλυνόμενος ἐκτελέσειεν», ενώ πολλές ήσαν και οι προφητείες, που κυκλοφορούσαν για την ανακατάληψη της πόλης και για τον υποτιθέμενο βασιλιά που θα την πραγματοποιούσε.¹⁵ Έτσι, ο ιστορικός Παχυμέρης αναφέρει χαρακτηριστικά σε μια του παρέκβαση ὅσα ἀκούγε ὡς παιδί να συζητά ο πατέρας του με άλλους: «Ὡς γὰρ πολῖται ὄντες ἐκείνοι τὰ οἴκοι ἐζήτουν καί, εἴ ποθι ἄλωσις τῆς πατρίδος συμβαίῃ, ἐσκόπουν ὑπὸ φωτὶ νυκτὸς -ἦν δ' ἐγὼ ὁ τὸν κηρὸν κατέχων καὶ φαίνων ἐκείνοις-, τοῦτο ξυνέβαινε λέγεσθαι παρ' ἐκείνων ὡς εἰδόντων τάχα ὀπόθ' ἀλῶνῃ ἐπὶ γὰρ γενησομένου τινὸς βασιλέως Ἀλεξίου ὑπενόουν τὴν τῆς πόλεως ἄλωσιν γίνεσθαι καὶ τινων ἄλλων, οὓς ἔλεγεν ὁ χρησμός».¹⁶

2. Η ΑΝΑΚΑΤΑΛΗΨΗ

Λίγο μετά το 1204 ο Νικήτας Χωνιάτης αναρωτιέται «τίς ἐκ τῶν τεττάρων ἀνέμων ἐπισυναγάγῃ τὰ τέκνα σου; τίς ἐπισταίῃ σοι Μωσῆς ἐλευθερωτῆς ἢ Ζοροβάβελ ἐπανάγων ὄφθειῃ σοι;»¹⁷ Ο αδερφός του, μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης, απηύθυνε από τον τόπο της εξορίας του στην Κέα επιστολή στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι τονίζοντας ὅτι μόνον αὐτός μπορούσε «τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων ἀπαλλάξαι τῆς αὐτῶν ὕβρεως καὶ ὡς κύνας λυσσητήρας ἀπελάσαι τῶν ἱερῶν περιβόλων τῆς καθ' ἡμᾶς Ἱερουσαλήμ ... νέον δὲ πολιστήν καὶ συνοικιστήν ἢ

¹⁴ Για το θέμα της ανάπτυξης ενός «εθνικού» πατριωτισμού βλ. M. Angold, «Byzantine 'Nationalism' and the Nicaean Empire», *BMGS* 1 (1975), 49-70· Ευ. Χρυσός, «Οι βυζαντινές ρίζες της “Μεγάλης Ιδέας”», *Δωδώνη* 16.1 (1987), 193-202, που εντοπίζει τις απαρχές της ήδη στην πρωτοβυζαντινή περίοδο· Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975, σσ. 107-114, ὅπου και ἀνάλυση των διαφόρων πτυχών του ζητήματος· Π. Γουναρίδης, «“Grecs”, “Hellènes” et “Romains” dans l'état de Nicée», Β. Κρεμμυδάς, Χ. Μαλτέζου, Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. Α΄, Ρέθυμνο, 1986, σσ. 248-257· Α. Stavridou-Zafraka, «The Political Ideology of the State of Epiros», Α. Laiou, *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, (Réalités Byzantines 10), Paris, 2005, σσ. 311-323 και ειδικότερα σ. 320 κ.ε.· Α. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge, 2007, σσ. 360-388, και Ηλ. Γιαρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 12), Αθήνα, 2008, σσ. 296-299.

¹⁵ Παχυμέρης, Ι, ΙΙ:23, σ. 181.3-5. Για τις προφητείες που συντέθηκαν μετά την Άλωση του 1204, βλ. Α. Pertusi, «Le profezie sulla presa di Constantinopoli (1204) nel cronista veneziano Marco (c. 1292) e le loro fonti bizantine (Pseudo-Constantino Magno, Pseudo-Daniele, Pseudo-Leone il Saggio)», *Studi Veneziani*, n.s. 3 (1979), 13-46, και Κ. Κυριακού, *Οί ιστορημένοι χρησημοί τοῦ Λέοντος Γ΄ τοῦ Σοφοῦ. Χειρόγραφοι παράδοση καὶ ἐκδόσεις κατὰ τοὺς ΙΕ΄ καὶ ΙΘ΄ αἰῶνες*, Αθήνα, 1995, σσ. 37, 187.

¹⁶ Παχυμέρης, Ι, ΙΙ:27, σ. 203.10-18.

¹⁷ J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae* (CFHB 3), Berlin, 1972, αρ. 15, σ. 160.18-20.

άνοικιστήν ονομάζεσθαι δι' αιώνας τῆς πόλεως Κωνσταντίνου». ¹⁸ Οι διάδοχοι του Θεοδώρου Α΄ κατάφεραν να περιορίσουν τη λατινική παρουσία εντός των τειχών της Κωνσταντινούπολης, αλλά παρά τις προσπάθειές τους, τη δόξα για την απελευθέρωσή της έμελλε να λάβει ο επιβάτης του θρόνου των Λασκάρων, Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος. Για τον τελευταίο η ανακατάληψη της πόλης δεν ήταν μόνο η πραγμάτωση ενός παιδικού ονείρου ή μιας ευγενούς φιλοδοξίας, που άρμοζε σε έναν γόνο παλαιού αριστοκρατικού οίκου, αλλά και επιτακτική ανάγκη, καθώς η ανάκτηση της Βασιλεύουσας θα παρείχε στον επίδοξο σφετεριστή την αναγκαία νομιμοποίηση στον θρόνο του Βυζαντίου.

Σχετικές ήσαν και διάφορες προφητείες για τον Μιχαήλ Η΄, οι οποίες διακινούνταν τεχνηέντως από το περιβάλλον του, όπως για παράδειγμα το προορατικό νανούρισμα που του έλεγε η αδερφή του για να κοιμηθεί, ότι δηλαδή «κατὰ τὴν Χρυσέαν πύλην εἰσελθεῖν μέλλοι καὶ ὡς τὸ καὶ τὸ ἐκεῖσε μεγαλυνόμενος ἐκτελέσειεν» ή την αινιγματική λέξη «ΜΑΡΠΟΥ» που άκουσε ο μητροπολίτης Δυρραχίου Χαλκούτζης, προσωπικός φίλος του Μιχαήλ, και την οποία ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Δισύπατος ερμήνευσε ως «Μιχαήλ γὰρ ἄναξ Ῥωμαίων Παλαιολόγος ὀξέως ὑμνηθήσεται». ¹⁹

Ένα χρόνο μετά την αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα την 1η Ιανουαρίου 1259 στο Νυμφαίο, ²⁰ και την περιφανή νίκη του στη μάχη της Πελαγονίας την ίδια χρονιά κατά των δυνάμεων του βασιλιά της Σικελίας Μαμφρέδου, του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ και του πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμου, ²¹ ο Μιχαήλ Η΄ ανέλαβε, ανεμπόδιστα πλέον, δράση κατά της εξασθενημένης Λατινικής αυτοκρατορίας. Έτσι, στις αρχές του 1260 ο αυτοκράτορας βάδισε κατά της Κωνσταντινούπολης καταλαμβάνοντας, σύμφωνα με τον Παχυμέρη, τη Σηλυμβρία –εκτός από το ισχυρό οχυρό της Αφαμείας– φτάνοντας έως και τις πύλες της πρωτεύουσας, όπου και ήλθε σε επαφή με τους Έλληνες κατοίκους της, γνωστούς στις πηγές ως Θεληματάριους. ²² Αποκορύφωμα αυτής της εκστρατείας ήταν η ανεπιτυχής πολιορκία του οχυρού προαστίου του Γαλατά, την οποία υποχρεώθηκε τελικά να εγκαταλείψει «πλὴν οὐ κατὰ συνθήκας, ἴν' ἑαυτῷ ἀπολογίαν εὐπρεπὴ καταλείψοι, ὡς καὶ πάλιν κατ' ἀγαθὰς ἐλπίδας ἐπιθυσόμενος». ²³ Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, μετά τη

¹⁸ F. Kolovou, *Michaelis Choniatae epistulae*, (CFHB 41), Berlin, 2001, αρ. 94, σ. 124.40-46. Βλ. σχετικά και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ἡπειρος τον 13ο αἰώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 100.

¹⁹ Παχυμέρης, I, I:12, σ. 49.1-12, και II:23, σσ. 179.25-181.6.

²⁰ Παχυμέρης, I, II:4, σ. 137.13-16. Μετά τον θάνατο του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι († Αυγ. 1258) και τη σφαγή των Μουζαλώνων, νέος επίτροπος του ανήλικου διαδόχου Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι θα οριστεί ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, που θα λάβει στις 13 Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς τον τίτλο του δεσπότη. Βλ. P. Wirth, «Die Begründung der kaisermacht Michaels VIII. Palaiologos», *JÖB* 10 (1961), 85-91.

²¹ Για τη μάχη της Πελαγονίας βλ. D. J. Geanakoplos, «Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia - 1959», *DOP* 7 (1953), 99-141.

²² Παχυμέρης, I, II:14, σ. 157.8-15. Βλ. τώρα και I. Karayannopoulos, «Οί Θεληματάριοι», C. N. Constantiniades et al. (eds.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: Studies in Honour of Robert Browning*, Venice, 1996, σσ. 159-174.

²³ Παχυμέρης, I, II:16, σ. 167.9-11, και II:20, σσ. 171-175.

λύση της πολιορκίας του Γαλατά συνομολογήθηκε ανακωχή ενός έτους μεταξύ του Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου Β΄ και του Μιχαήλ Η΄.²⁴

Πράγματι, μόλις περί τα τέλη του 1260 ο Μιχαήλ Η΄ προχώρησε εκ νέου σε αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης «ὡς μηδὲ προκύπτειν ἔαν εἰ δυνατὸν αὐτοὺς τῶν τειχῶν. ὃ δὴ πρὸς τοσαύτην ἤλασε τοὺς Λατίνους πενίαν, ὡς τῆ τῶν ξύλων σπάνει καὶ τὰς τοῦ Βυζαντίου πλείστας καὶ περιφανεῖς οἰκίας καθελεῖν εἰς δαπάνην χρειώδη τοῦ πυρός».²⁵ Επιπλέον, την άνοιξη του επόμενου έτους συνομολογήθηκε με τους Γενουάτες η γνωστή συνθήκη του Νυμφαίου, με την οποία εξασφαλίστηκε, έναντι πολλών οικονομικών και εμπορικών ανταλλαγμάτων, η αναγκαία για τον θαλάσσιο αποκλεισμό της πρωτεύουσας ναυτική βοήθεια της Γένουας, αποτελούμενη από πενήντα πλοία.²⁶

Τη συνθήκη του Νυμφαίου έμελλε, ωστόσο, να καταστήσουν ανενεργή τα ίδια τα γεγονότα. Στις αρχές του καλοκαιριού του 1261 ο καῖσαρ Αλέξιος Στρατηγόπουλος εστάλη με ολιγάριθμο μισθοφορικό σώμα 800 περίπου ιππέων, Ελλήνων και Κουμάνων, προς τα δυτικά θέματα της αυτοκρατορίας στη Βαλκανική, με την οδηγία πρώτα «τὴν δὲ Κωνσταντίνου περιελθεῖν καὶ τοῖς ἐν αὐτῇ δεῖμόν τε φόβον τε καὶ θροῦν αἰφνιδίως ὑποβαλεῖν».²⁷ Η λοξοδρόμηση αυτή του Στρατηγόπουλου ασφαλώς δεν αποσκοπούσε στην κατάληψη της πόλης, αλλά αποτελούσε μέρος της επιχείρησης αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης, που είχε επιβάλει ο Μιχαήλ Η΄, αποβλέποντας επιπλέον στον εκφοβισμό των Λατίνων. Πράγματι, οι τελευταίοι φαίνεται ότι είχαν αρχίσει να αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα στον ανεφοδιασμό της πόλης, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Μαρίνο Σανούδο.²⁸ Αφού διαπέρασε τον Ελλήσποντο, ο Στρατηγόπουλος στρατοπέδευσε κοντά στη Σηλυμβρία περί το Ρήγιον, από όπου ήρθε σε επαφή με τους Θεληματάριους, «τισὶν ἀγοραίοις ἀνδράσι» κατά τον Γρηγορά, προσπαθώντας να ανιχνεύσει την κατάσταση που επικρατούσε εντός της πρωτεύουσας.²⁹

²⁴ Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ακροπολίτη, § 83, σ. 175.16-19, «καθ' ὁδὸν δὲ τρεῖς πρέσβεις οἱ Λατῖνοι πρὸς τὸν βασιλέα πεπόμφασιν εἰρήνην ζητοῦντες. ὃ δὲ βασιλεὺς πεποίηκε ταύτην, εἰς ἐνιαυτὸν δὲ καὶ μόνον ἕνα».

²⁵ Παχυμέρης, II, IV:1, σ. 81.8-11.

²⁶ Η συνθήκη συνομολογήθηκε στις 14 Μαρτίου 1261, αλλά το κείμενο της τελικής συμφωνίας επικυρώθηκε επίσημα στη Γένουα λίγους μήνες αργότερα, στις 10 Ιουλίου. Για τη συνθήκη και το περιεχόμενό της βλ. Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 81-89· Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 4, σσ. 42, 130-142, και Dölger, *Regesten*, αρ. 1890. Είναι αξιοσημείωτο ότι κανένας Βυζαντινός ιστορικός δεν φαίνεται να γνωρίζει και δεν αναφέρει την όντως μυστική συμφωνία του Νυμφαίου.

²⁷ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 66.25-32· Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σ. 181.1-9, και Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 83.8-18, που σχολιάζει ότι «θορύβου τινὸς ἔνεκα τῶν ἐν Βυζαντίῳ Λατίνων ... καὶ τοῦ μὴ σχολάζειν αὐτοὺς ... ἀλλ' εἶναι περιδεεῖς αἰεὶ καὶ οἶον ἐν εἰρκτῇ φρουρουμένους».

²⁸ Ch. Hopf, *Chroniques Gréco-romanes*, Berlin, 1873, αρ. V, σ. 171: «*Veneti fuerunt multum gravati in plurimis expensis ad substinendum civitatem Constantinopolitanam predictam*»· βλ. και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 94.

²⁹ Παχυμέρης, I, II:26, σσ. 191.24-193.5, και Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 83.18-20. Σε άλλο σημείο της διήγησής του ο Παχυμέρης, I, II:10, σσ. 149.24-151.1, αναφέρει την αποστολή στον Μιχαήλ Η΄ μιας πρεσβείας από Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, στους οποίους ο αυτοκράτορας επιφύλαξε θερμή υποδοχή και ασφαλώς πληροφορήθηκε για την κατάσταση της πρωτεύουσας. Κατάφερε μάλιστα να τους προσεταιριστεί παραχωρώντας τους με χρυσόβουλλο ό,τι αυτοί ήθελαν, όταν θα καταλάμβανε την πόλη. Βλ. σχετικά Dölger, *Regesten*, 1860.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα των Θηληματορικών εκείνο το διάστημα τριάντα βενετικά πλοία και το σύνολο σχεδόν των στρατιωτικών δυνάμεων της πόλης απουσίαζαν από αυτή συμμετέχοντας σε επιχείρηση κατά του νησιού-φρουρίου της Δαφνουσίας, που βρισκόταν στην έξοδο του Βοσπόρου στον Εύξεινο Πόντο και ανήκε στη Νίκαια, αφήνοντας την πόλη αφύλακτη. Για τους λόγους που οδήγησαν τους Λατίνους και δη τους Βενετούς στην ανάληψη αυτής της κατά τα άλλα δίχως στρατηγικό όφελος εκστρατείας, έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, αλλά είναι αρκετά πιθανό να επρόκειτο για ένα έξοχο, ως προς την οργάνωση και εκτέλεση, τέχνασμα του Μιχαήλ Η΄, με το οποίο κατάφερε να παραπλανήσει τη φρουρά της πόλης εκμηδενίζοντας την άμυνά της, και να την καταλάβει με τη βοήθεια των Ελλήνων κατοίκων της.³⁰

Καθώς η στρατιωτική δύναμη που διέθετε ο Στρατηγόπουλος ήταν σχετικά μικρή για να επιχειρήσει πολιορκία -που άλλωστε δεν είναι βέβαιο ότι θα απέφερε αποτέλεσμα, ενώ θα έχανε και το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού- «κατώκνει και άνεβάλλετο» κάθε ενέργεια προσβολής της πόλης. Από την απραξία τον έβγαλαν, όπως σημειώνει ο Παχυμέρης, ο ανεψιός του Αλέξιος και κάποιος θηληματορικός ονόματι Κουτριζάκης,³¹ για να εκπληρωθεί έτσι και ο χρησμός που κυκλοφορούσε ευρέως μεταξύ των εξόριστων στη Νίκαια, «ἄμα δὲ καὶ τὸ παλαιὸν θεσπέσιον ἐπληροῦτο· Ἀλέξιος, Ἀλεξόπουλος καὶ ἐπὶ τούτοις Κουτριζάκης ... ἐπὶ γὰρ γενησομένου τινὸς βασιλέως Ἀλεξίου ὑπενόουν τὴν τῆς πόλεως ἄλωσιν γίνεσθαι καὶ τινῶν ἄλλων, οὓς ἔλεγεν ὁ χρησμός».³²

Για την είσοδο των ρωμαϊκών στρατευμάτων του καίσαρος Στρατηγόπουλου στην Κωνσταντινούπολη οι μόνες σύγχρονες διαθέσιμες πηγές, και ως εκ τούτου περισσότερο ασφαλείς, είναι η *Χρονική Συγγραφή* του Γεωργίου Ακροπολίτη και οι *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* του Γεωργίου Παχυμέρη. Ο Σκουταριώτης ακολουθεί τη διήγηση του Ακροπολίτη, ενώ ο Νικηφόρος Γρηγοράς γράφει σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, και ως προς το θέμα ακολουθεί εν πολλοίς κι αυτός τον Ακροπολίτη. Σύμφωνα με τον τελευταίο η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης πραγματοποιήθηκε όταν από «ὀπὴν τινὰ ... περὶ τὸ τεῖχος» εισήλθαν περί τους πενήντα στρατιώτες, από τους οποίους ορισμένοι ανέλαβαν να εξουδετερώσουν

³⁰ Βλ. Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 100-104, όπου και παράθεση πολλών δυτικών και όχι μόνο πηγών, που επιβεβαιώνουν ή υπονοούν σαφώς το στρατηγικό αυτό τέχνασμα του Μιχαήλ Η΄, εξαπάτησης των Λατίνων. Αναφέρουμε μόνον όσα αναφέρει ο Μαρίνο Σανούδο (Hornf, *Chroniques Gréco-romanes*, σ. 172) και ο Σύρος Ιακωβίτης χρονικογράφος και επίσκοπος Μελιτηνής, Γρηγόριος Abū'l Faraj, γνωστός και ως Βαρεβραίος (Bar Hebraeus), *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj (Bar Hebraeus)*, έκδ. Sir E.A. Wallis Budge, London, 1932, σσ. 428-429, πηγή αρκετά αξιόπιστη για τα γεγονότα της περιόδου. Οι τελευταίοι κάνουν λόγο για την κατάληψη από τους Βενετούς κάποιας περιοχής ή ενός φρουρίου, που είτε τους προσφέρθηκε από τον Μιχαήλ Η΄ είτε αφέθηκε να εννοηθεί ότι ο διοικητής του αποστάτησε κατά του αυτοκράτορα και ζητούσε τη βοήθεια των Λατίνων, οι οποίοι φαίνεται ότι ανταποκρίθηκαν πέφτοντας στην παγίδα. Από τις βυζαντινές πηγές, μόνον ο Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σ. 181.15-18, αναφέρει ότι η εκστρατεία κατά της Δαφνουσίας αποσκοπούσε στην ανύψωση του ηθικού των Λατίνων «ὡς δὲ καὶ ἡμᾶς μὴ μόνον ἐντὸς ὄντας τῆς πόλεως τὴν πόλιν καὶ ἑαυτοὺς φυλάττειν, ἀλλὰ καὶ κατὰ Ῥωμαίων τι δρᾶν, ὡς ἂν μὴ πάντῃ καταφρονητικῶς ἐν τοῖς καθ' ἡμῶν διατίθωνται».

³¹ Παχυμέρης, I, II:26, σ. 193.5-21. Για το πρόσωπό του βλ. *PLP*, 13659.

³² Παχυμέρης, I, II:27, σ. 203.10-18.

τους φύλακες των τειχών στο σημείο εκείνο, ενώ οι λοιποί παραβίασαν με αξίνες και μοχλούς την πύλη επιτρέποντας στους υπόλοιπους να εισβάλουν στην πόλη.³³ Παρόμοια είναι και η μαρτυρία του σύγχρονου με τα γεγονότα Μανουήλ (Μάξιμου) Ολόβωλου, ο οποίος επαναλαμβάνει τα λεγόμενα περί εισόδου των ρωμαϊκών στρατευμάτων στην πόλη εκ «βραχυτάτης τινός ... χαράδρας» στα τείχη.³⁴ Αντίθετα, στη μεταγενέστερη διήγηση του Γρηγορά οι δυνάμεις του Στρατηγόπουλου εισήλθαν από την πύλη της Θεοτόκου της Πηγής βοηθούμενες από Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, που υπέδειξαν «είσοδον λαθραίαν, ἦν παλαιός τις ὑπόνομος ἔλαθεν».³⁵

Ο Παχυμέρης, αντίθετα, αναφέρει ότι οι ρωμαϊκές δυνάμεις κρύφτηκαν στη Μονή της Θεοτόκου της Πηγής, ενώ οι εντός της πόλεως Θεληματάριοι τοποθέτησαν σκάλες στο τείχος περί την ομώνυμη πύλη, από τις οποίες ανήλθε στα τείχη μέρος των δυνάμεων του Στρατηγόπουλου. Οι τελευταίοι, αφού εξουδετέρωσαν τους εκεί κοιμώμενους φύλακες – «Ἴταλοις γε οὔσι» αναφέρει με κάποια περιφρόνηση ο Παχυμέρης – παραβίασαν την πύλη επιτρέποντας και στο υπόλοιπο στράτευμα να εισέλθει.³⁶ Σύμφωνα με τις ενθυμήσεις ήταν χαράματα της 25ης Ιουλίου του 1261, ημέρα Δευτέρα.³⁷

Κοινό σημείο όλων των παραπάνω ιστορικών διηγήσεων είναι η καθοριστική συμμετοχή των Ελλήνων κατοίκων της πρωτεύουσας, των Θεληματάριων, στην ανακατάληψη της πόλης,³⁸ πράγμα που ενισχύει τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για τις συνεννοήσεις μεταξύ των τελευταίων και του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Την εκ των έσω της πόλης προερχόμενη βοήθεια επιβεβαιώνουν ρητά τόσο ο Σύρος χρονικογράφος Βαρεβραΐος, όταν γράφει ότι κάποιοι από τους κατοίκους της πόλης πήραν το μέρος του Μιχαήλ και ένα βράδυ τού άνοιξαν μια παλαιά πύλη, όσο και ο Βενετός Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο.³⁹ Ο σύγχρονος Ιταλός χρονικογράφος Θωμάς Tuscus αναφέρει ότι η Κωνσταντινούπολη κατελήφθη έπειτα από προδοσία κάποιου Ανσέλμου, «*proditione cuiusdam nobilis Gallici nomine Anselmi*»,⁴⁰ ο οποίος ταυτίζεται με τον Ασέλ, που ο Ακροπολίτης αναφέρει ότι εξαπάτησε τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ κατά την πολιορκία του Γαλατά υποσχόμενος να τον

³³ Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σ. 182.7-18· βλ. επίσης Σκουταριώτης, σ. 551 και Εφραίμ Αίνιος, στ. 9517-9526.

³⁴ Ολόβωλος, Λόγοι, Β΄, σ. 67.21-22.

³⁵ Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 85.8-20.

³⁶ Παχυμέρης, I, II:27, σσ. 195.4-9, 197.3-23.

³⁷ Βλ. ενδεικτικά ενθυμήσεις του γεγονότος στους κώδικες *Vat. Chis. 12 [R I-V 12]*, f. VI^r (14ος αι.), *Ἄθων. Βατοπεδίου 762*, f. 330^v (12ος αι.) και *Mediol. Ambros. F 12 sup.*, f. 303^r (10ος αι.), Ευαγγελιάτου – Νοταρά, *Σημειώματα*, σσ. 70, αρ. 230, 71, αρ. 231, 233. Αντίθετα, στο χρονικό Gorianon (= κώδ. 426, ff. 174-177^v, της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας) η ανακατάληψη της Πόλης έγινε «*ιουλίω δὲ κεⁿ ἡμέρα τετράδ[i] τοῦ ,ζ^{ov}ψξθ^{ov} ἔτους ἰνδικτιῶνος δ^{ov}*». Βλ. Gorianon, *Χρονικό*, σ. 281, και P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, (CFHB 12.1), Wien, 1975, αρ. 8, σ. 75, § 7a.

³⁸ Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σ. 182.5-8· Σκουταριώτης, σ. 551.7-11· Παχυμέρης, I, II:26, σ. 193.17-18, II:27, σ. 197.13-16, και Γρηγοράς, I, IV:2, σσ. 84.15-85.4.

³⁹ Budget, *Bar Hebraeus*, ό.π., σ. 429, και Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, έκδ. Ε. Η. Παπαδοπούλου, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Πηγές 4), Αθήνα, 2000, σσ. 12213-18, 250-251.

⁴⁰ T. Tuscii, «*Gesta Imperatorum et Pontificum*», *Monumenta Germaniae Historica XXII*, (ed.) G.-H. Pertz, Hannover, 1872 (ανατ. Stuttgart, 1976), σ. 518.38-40.

βοηθήσει να ανακαταλάβει την πρωτεύουσα.⁴¹ Είναι προφανές ότι ο Tuscus συγχέει τα γεγονότα κατάληψης της πόλης το 1261 με εκείνα της πολιορκίας του Γαλατά ένα έτος νωρίτερα· εντούτοις η επισήμανση από μέρους του, του γεγονότος της προδοσίας απηχεί ενδεχομένως το γεγονός της –προδοτικής στα μάτια των Λατίνων– συνέργειας των Ελλήνων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα.

Μόλις έγινε αντιληπτή η άλωση της πόλης από τις δυνάμεις του καίσαρος Στρατηγόπουλου, επικράτησε πανικός μεταξύ των Λατίνων. Πρώτος από όλους προσπάθησε να διαφύγει από την πρωτεύουσα –εγκαταλείποντας ακόμη και τα βασιλικά του σύμβολα, το στέμμα και το σπαθί του– ο Λατίνος αυτοκράτορας, Βαλδουίνος Β΄ (1228-1261) επιβιβαζόμενος σε ένα βενετικό πλοίο στα ανάκτορα του Μεγάλου Παλατίου.⁴² Την αναστάτωση και τον πανικό επέτεινε η απόφαση του Στρατηγόπουλου να διατάξει την πυρπόληση των λατινικών οικιών που βρίσκονταν «*παρά τὸν αἰγιαλὸν*» του Κερατίου, αρχίζοντας από εκείνες των Βενετών.⁴³ Η τακτική του συστηματικού εμπρησμού, την οποία υπέδειξε στον Στρατηγόπουλο ο Ιωάννης Φύλαξ, Έλληνας στην υπηρεσία του Βαλδουίνου Β΄, εκτός από πράξη αντεκδίκησης, αποτελούσε μια στρατηγική κίνηση προκειμένου να εξαναγκάσουν τις δυνάμεις των Λατίνων, που επέστρεψαν εσπευσμένα από τη Δαφνουσία, να ενδιαφερθούν πρωτίστως για τη σωτηρία των αμάχων αφήνοντας κατά μέρος κάθε σκέψη αντεπίθεσης για ανακατάληψη της πόλης.⁴⁴

Τις σκηνές απόγνωσης και αλλοφροσύνης που εκτυλίχθηκαν στο εσωτερικό της πρωτεύουσας μεταξύ των άμαχων Λατίνων περιγράφουν οι βυζαντινές πηγές, ίσως με κάποια ικανοποίηση. Αναφερόμενος στη λεηλασία της πόλης από τα στρατεύματα του Στρατηγόπουλου ο Ακροπολίτης επισημαίνει ότι στην προσπάθειά τους να σωθούν οι άμαχοι «οί μὲν *περὶ τὰ σεμνεῖα ἐβάδιζον καὶ μοναχικὰ ἐνεδέδυντο ἄμφια, ὅπως τὸν φόνον ἐκφύγοιεν, γυναικὰς δὲ εἰς ὅπας τειχῶν συνεστέλλοντο καὶ εἰς στοὰς σκοτεινὰς καὶ ἀποκρύφους ἐκρύπτοντο*»,⁴⁵ ενώ ο

⁴¹ Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, § 83, σ. 174.4-9, τον αναφέρει ως εξάδελφο του Μιχαήλ Η΄ συγχέοντάς τον, ενδεχομένως, με τον Ασέλ δε Κάε (Anselm de Cahieu), που είχε παντρευτεί μια κόρη του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι (§ 24, σ. 41.4-10). Ο ίδιος, ωστόσο (§ 81, σ. 170.15-16), αναφέρει ότι στη μάχη της Πελαγονίας (1259) αιχμαλωτίστηκε κάποιος Ασέλ δε Τουσί (Anselm de Toucy), για τον οποίο ο Σκουταριώτης, σ. 547.2-6, σημειώνει ότι αν και αιχμάλωτος του αυτοκράτορα, «οὐ μόνον οὐδὲν δεινὸν ἔπαθεν, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἀπήλαυσεν ἀγαθῶν», ενώ ο Εφραίμ Αίνιος, στ. 9477, τον ταυτίζει με τον Ἀσελδεκάε. Για την ταύτιση του προσώπου του εν λόγω Ασέλ βλ. Geanakoplos, «Greco-Latin Relations», ό.π., σσ. 137-141, app. B: «Ansel de Toucy or Ansel de Gayeux? An Attempt to Identify Acropolites' Disputed 'Asel'»· Macrides, *Akropolites*, σ. 369 και σημ. 3, και M. Angold, «The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261: Marriage Strategies», J. Herrin, G. Saint-Guillain (eds.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Ashgate, 2011, σσ. 54-57.

⁴² Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σ. 183.15-17· Παχυμέρης, I, II:27, σ. 199.12-24· Γρηγοράς, I, IV:2, σσ. 85,24-86.13, και Ολόβωλος, Λόγοι, Β΄, σ. 68.14-19. Βλ. και J. A. Buchon, «Βιβλίον τῆς Κουγκέστας», *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, 2, Paris, 1845, σσ. 360.590-591, και 360.606-361.610.

⁴³ Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σ. 183.8-15. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του λατινικού όρου *κάμπος* (§ 85, σ. 183.12), προς δήλωση των συνοικιών όπου διέμεναν οι Λατίνοι της Κωνσταντινούπολης.

⁴⁴ Παχυμέρης, I, II:27, σ. 201.4-20· βλ. επίσης Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σσ. 182.28-183.15· Εφραίμ Αίνιος, στ. 9527-9542· Ολόβωλος, Λόγοι, Β΄, σ. 67.24-27, και Γρηγοράς, I, IV:2, σσ. 85.20-86.20, ο οποίος δεν κάνει καμία αναφορά στην πυρπόληση των λατινικών συνοικιών.

⁴⁵ Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σ. 182.23-28· βλ. και Εφραίμ Αίνιος, στ. 9527-9530.

Παχυμέρης περιγράφοντας τον πανικό των Λατίνων, μετά την πυρπόληση των οικιών τους, χρησιμοποιεί την εικόνα των μελισσών που εκδιώκονται από την κυψέλη τους με τον καπνό.⁴⁶

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι βυζαντινές πηγές, αν εξαιρέσουμε κάποιες υπαινικτικές αναφορές του Ακροπολίτη και του Παχυμέρη,⁴⁷ δεν κάνουν καμία μνεία για τυχόν σφαγές Λατίνων και γενικά για βιαιοπραγίες και πράξεις αντεκδίκησης. Αντίθετα, αυτό που κατεξοχήν επισημαίνεται στα ρητορικά έργα της εποχής είναι το αναίμακτο -από πλευράς των Βυζαντινών- της ανακατάληψης της πρωτεύουσας,⁴⁸ ενώ κατά μία άποψη, η πίεση προς τους Λατίνους δεν υπήρξε μεγάλη, αφού συναποκόμισαν φεύγοντας και μέρος των περιουσιών τους: «συνάμα καί τοῖς περιούσι πράγμασι».⁴⁹

Η μαρτυρία, ωστόσο, του σύγχρονου με τα γεγονότα Βαρεβραίου είναι διαφορετική, καθώς αναφέρει ότι οι Έλληνες «went in and put [the city] to the sword, and it was only with the greatest difficulty that Bô'dwîn himself and his household was able to save themselves by embarking in a small shallow boat, and they fled to the Franks»,⁵⁰ ενώ και ο δομινικανός μοναχός Brocardus (Wilhelmus Adam), που βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη περί το 1330, κάνει λόγο για σφαγή των Λατίνων (Φράγκων) της πρωτεύουσας το 1261, τα πτώματα των οποίων αφέθηκαν άταφα έξω από τα τείχη.⁵¹ Ο χώρος αυτός εντοπίζεται στο παλαιό λιμάνι του Θεοδοσίου έξω από τα παραθαλάσσια τείχη, στην περιοχή της Βλάχκας (Langa bostani). Στον ίδιο χώρο σωστικές ανασκαφές των τελευταίων χρόνων αποκάλυψαν τα θεμέλια ενός ναού του 12ου - 13ου αι., μέσα και γύρω από τον οποίο ανακαλύφθηκαν συνολικά 32 τάφοι, όπως και ένας μαζικός τάφος 42 περίπου γυναικόπαιδων, εύρημα που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.⁵² Θα πρέπει, πάντως, να επισημάνουμε ότι οι πληροφορίες για το εν λόγω πολυάνδριο είναι αρκετές και συχνά αντιφατικές. Ήδη τον 12ο αι. ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι οι σφραγιασθέντες από τον Ανδρόνικο Α΄ Λατίνοι ρίψ-

⁴⁶ Παχυμέρης, I, II:27, σ. 201.27: «τεθορυβημένοι μελισσών τρόπον καπνιζομένων».

⁴⁷ Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σ. 182.24, αναφέρει την προσπάθεια των Λατίνων «ὅπως τὸν φόνον ἐκφύγοιεν», ενώ ο Παχυμέρης, I, II:27, σ. 203.9-10, κάνει λόγο για πράξεις αντεκδίκησης κατά των Λατίνων, «δίκας ἐτίγγυον ἄντικρυς Ἴταλοί», για όσα οι πρόγονοί τους είχαν κάνει στους Ρωμαίους το 1204.

⁴⁸ Ολόβωλος, Λόγοι, Α΄, σ. 44.21-26· Previale, «Panegirico», σσ. 19.2-4, 24.16-19, 26.1-7, 28.5-9, και Γρηγόριος Κύπριος, Μιχαήλ, σσ. 339, 348.

⁴⁹ Παχυμέρης, I, II:27, σ. 203.4.

⁵⁰ *The Chronography of Gregory Abû'l Faraj (Bar Hebraeus)*, σ. 429. Ανώνυμο έμμετρο βυζαντινό χρονικό του ύστερου 14ου αι. (1392) αναφέρει ότι ο Στρατηγόπουλος διέταξε «τοὺς Ἴταλοὺς ὡς πρόβατα καὶ βόας κατασφάττειν». Βλ. και Buchon, «Βιβλίον τῆς Κουγκέστας», ό.π., σ. 360.584.

⁵¹ Bertrand de la Broquière, *Le voyage d'Outremer de Bertrand de la Broquière*, (ed.) Ch. Schefer, Paris, 1892 (ανατ. 1972), σ. 152, σημ. 3: «Certes, quant Paleologus occupa l'empire, comme dit est, il fist morir cruelement tous les Francois qu'il peut trouver par tout l'empire de Constantinoble fust prez ou loing. Et de combien grande foursenerye les Grecz se soyent exercez alors et aulcunes fois contre les Francois, la champaigne des os des morts qui est en une crette emprès les murs de la cité le demonstre manifestement à tous ceulx qui le veulent veoir ...»· βλ. και van der Vin, *Travelers*, σ. 565.

⁵² M. Gökçay, «Yenikapi liman kazilari», *Sevgi Gönül Symposium*, σσ. 267-271.

θηκαν στο «νότιον πολυάνδριον, τὸ πρὸς τῇ θαλάσῃ ... ὃ δὴ Σαπρία τεθέληται λέγεσθαι».⁵³ Τον 15ο αἰ., ο Φλωρεντίνος Cristoforo Buondelmonti (c. 1414/22) και ο Γάλλος Bertrandon de la Broquière (1433) ταυτίζουν τα εκεί ευρισκόμενα οστά με αυτά των μελών της Α΄ Σταυροφορίας,⁵⁴ ενώ ο Ρώσος Στέφανος του Novgorod αναφέρει ότι εκεί θάφτηκαν οι νεκροί Πέρσες που πολιορκήσαν την Κωνσταντινούπολη το 626.⁵⁵ Ανεξάρτητα, όμως, από την έκταση των βιαιοπραγιών κατά των Λατίνων της πρωτεύουσας, θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι ο αριθμός των τελευταίων δεν αποτελούσε την πλειονότητα των κατοίκων. Οι διαθέσιμες πηγές μάς πληροφορούν ότι την Κωνσταντινούπολη εγκατέλειψαν μετά την ανακατάληψή της τρεις χιλιάδες Λατίνοι, στην πλειονότητά τους Βενετοί,⁵⁶ αλλά και Έλληνες, οι οποίοι βρίσκονταν στην υπηρεσία του Λατίνου αυτοκράτορα και των Βενετών.⁵⁷

3. Η ΜΕΤΟΙΚΕΣΙΑ

Τη στιγμή που οι Λατίνοι εγκατέλειπαν την Κωνσταντινούπολη και από τα καταστρώματα των βενετικών πλοίων χαιρετούσαν για τελευταία φορά «τὴν νόθον πατρίδα», σύμφωνα με την έκφραση του Γρηγορά, εξαπλωνόταν σε όλο τον βυζαντινό κόσμο το χαρμόσυνο άγγελμα για την ανάκτησή της, καθώς: «τινὲς τῶν ταχυδρομούντων ἐπὶ συγγαρίαις ἔθειον πανταχοῦ γῆς ὡς ἀλώη ἀγγελοῦντες τὸ μέγα ἄστν».⁵⁸ Η ευχάριστη είδηση έφτασε σύντομα και στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, ο οποίος βρισκόταν τότε στο Μετεώριον.⁵⁹ Σε όλες τις πηγές, ιδιαίτερα μάλιστα στις δραματοποιημένες ρητορικές αφηγήσεις του Παχυμέρη και του Ολόβωλου, ο τρόπος με τον οποίο ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε την εί-

⁵³ S. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, (Testi e Monumenti. Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici 5), Palermo, 1961, σσ. 28.17-19. Βλ. και Magdalino, «Constantinopolitana», σ. 230.

⁵⁴ Βλ. Buondelmonti, σσ. 271-272· Bertrandon de la Broquière, *ό.π.*, σσ. 152-153: «il y a dedans ladite cité un petit havre pour mettre III ou IIII galées du costé du midi, assés près d'une porte où il y a une montagnette des os des Crestiens qui partirent de Jherusalem et de la terre de promission et d'Accre après Gaudeffroy de Billon», και van der Vin, *Travellers*, σ. 684.

⁵⁵ Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 38, 268-271 (§ 19). Ο Magdalino, «Constantinopolitana», σσ. 230-232 addenda, θεωρεί ως βάσιμη την εκδοχή αυτή με μόνη διαφορά ότι τα οστά ανήκαν στους Άραβες εισβολείς του 717-718.

⁵⁶ J. Schmitt, *The Chronicle of Morea (Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως)*, London, 1904, σσ. 88, 89, στ. 1304. Τη φυγάδευση του λατινικού πληθυσμού ανέλαβαν τα βενετικά πλοία που κατέφθασαν από τη Δαφνουσία και ένα μεγάλο, πιθανότατα εμπορικό, πλοίο από τη Σικελία. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, § 85, σ. 183.14-15· Παχυμέρης, I, II:27, σ. 201.21-23· Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 67.28-33, και Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 86.16-20. Για το θέμα βλ. και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 113-114.

⁵⁷ D. Jacoby, «The Greeks of Constantinople under Latin Rule, 1204-1261», Th. F. Madden (ed.), *The Fourth Crusade: Event Aftermath, and Perceptions*, Aldershot, 2008, σ. 72.

⁵⁸ Παχυμέρης, I, II:27, σ. 203.25-26.

⁵⁹ Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, § 86, σ. 183.24-25, τον οποίο επιβεβαιώνει και ο Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 66.13, ενώ κατά τον Παχυμέρη, I, II:29, σ. 205.14, ο Μιχαήλ Η΄ βρισκόταν στο Νυμφαίο. Ο Γρηγοράς, αντίθετα, I, IV:2, σ. 86.21-22, γράφει ότι ο αυτοκράτορας βρισκόταν στη Νίκαια, αλλά καθώς δεν είναι σύγχρονος των γεγονότων, η πληροφορία του δεν είναι αξιόπιστη. Για το Μετεώριον (σημ. Gördük Kalesi, β. του Νυμφαίου) βλ. C. Foss, «Sites and strongholds of northern Lydia», *Anatolian Studies* 37 (1987), 95-98, και Karayannopoulos, «Θεληματάριοι», *ό.π.*, σ. 163 και σημ. 29, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

δηση για την ανακατάληψη της πόλης, παρουσιάζει δύο κοινούς τόπους: την αρχική δυσπιστία του στα λεγόμενα, και την απόδοση του γεγονότος στην επέμβαση της Θείας Πρόνοιας, ως έκφραση της εύνοιάς της στο πρόσωπό του.⁶⁰

Ο Μιχαήλ Η΄ ξεκίνησε αμέσως για την Κωνσταντινούπολη και καθ' οδόν, περί την Αχυράους, τού επέδειξαν τα βασιλικά σύμβολα του Λατίνου αυτοκράτορα.⁶¹ Για τη διαδρομή που ακολούθησε ο αυτοκράτορας στο διάστημα των δύο εβδομάδων που διήρκεσε η πορεία του ως την πρωτεύουσα, οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι αντικρουόμενες. Σύμφωνα με τον Ολόβωλο, ο αυτοκράτορας μετέβη στη Χαλκηδόνα κι από εκεί περαιώθηκε στην ευρωπαϊκή ακτή· κατά τον Παχυμέρη διεπεραιώθη από τον Ελλήσποντο στην Καλλίπολη, ενώ ο Γεώργιος Ακροπολίτης αρκείται να αναφέρει ότι ο Μιχαήλ Η΄ «*ταχυτέρας γούν και μακροτέρας έποιείτο τās μεταβάσεις*» προτιμώντας, ασφαλώς, την πιο σύντομη διαδρομή.⁶² Την 14η Αυγούστου ο αυτοκράτορας έφθασε έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και κατασκήνωσε στην περιοχή του Κοσμιδίου. Η αναβολή της εισόδου στην πόλη αποδίδεται αφενός στην επιθυμία του αυτοκράτορα να πραγματοποιήσει τη θριαμβική είσοδό του την 15η Αυγούστου, ημέρα εορτασμού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, εις ένδειξη τιμής και ευχαριστίας στην προστάτιδα της Πόλης, αφετέρου στην προσπάθειά του να οργανώσει επιμελώς την είσοδο στην ανακτημένη πρωτεύουσα τόσο του ίδιου όσο και του πλήθους των αρχόντων και του λοιπού λαού, που τον ακολουθούσε, πράγμα που απαιτούσε έναν στοιχειώδη ευπρεπισμό της πόλης, και εξασφάλιση καταλυμάτων και ασφάλειας, ευθύνες με τις οποίες επιφορτίστηκε ο *καίσαρ* Αλέξιος Στρατηγόπουλος.⁶³

Η είσοδος στην ανακτημένη πρωτεύουσα έγινε επισήμως τη 15η Αυγούστου από τη Χρυσή Πύλη, τη συνήθη θριαμβική είσοδο κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο, αφού πρώτα έλαβε χώρα μια ειδική για την περίπτωση τελετή.⁶⁴ Ο αυτοκράτορας, πεζός και αστεφής, μαζί με τη σύζυγο και τον ανήλικο υιό του Ανδρόνικο, συνοδεία μελών της αριστοκρατίας και της συγκλήτου, μελών της ιεραρχίας, στρατού και πλήθος λαού παρατάχθηκαν μπροστά από τη Χρυσή Πύλη. Ειδικά για την περίπτωση, ο Γεώργιος Ακροπολίτης συνέγραψε δεκατρείς ευχές, τις οποίες εκφώνησε ο μητροπολίτης Κυζίκου Γεώργιος Κλειδάς πάνω σε

⁶⁰ Γεώργιος Ακροπολίτης, § 86, σσ. 183-185· Παχυμέρης, I, II:29, σσ. 205-209· Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σσ. 68.24-69.26, και Γρηγοράς, I, IV:2, σσ. 86.22-87.6.

⁶¹ Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, § 87, σσ. 185.26-186.2, αναφέρει ότι αυτά ήταν «*καλύπτρα Λατινική τὸ σχήμα ... πέδιλά τε κοκκοβαφή και σπάθη σηρικὸν κοκκοβαφὲς ένδεδυμένη προκάλυμμα*», ενώ σύμφωνα με τον Παχυμέρη, I, II:27, σ. 203.28-29, προσκομίστηκε «*κοκκοβαφὲς σάρισσα*», πιθανότατα λάβαρο με τον θυρεό του Λατίνου αυτοκράτορα. Βλ. σχετικά Β. Hendrickx, «*Les institutions de l'empire latin de Constantinople (1204-1261): Le rounoir impérial*», *Βυζαντινά* 6 (1974), 127-128.

⁶² Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 71.20-23, 30-36· Παχυμέρης, I, II:31, σ. 217.8 και Γεώργιος Ακροπολίτης, § 88, σ. 187.3-4.

⁶³ Παχυμέρης, II:30, σ. 215.6-29. Ο αυτοκράτορας έστειλε καθημερινά οδηγίες στον Στρατηγόπουλο για διάφορα θέματα, όπως «*εὐτρεπίζεσθαι ... τὰ τῶν παλατίων*», ή να διανείμει κατοικίες στα μέλη της αριστοκρατίας, ενώ συνεχής ήταν η φροντίδα του τελευταίου για τη φύλαξη της πόλης, καθώς η κατάσταση των τειχῶν ήταν τέτοια που «*ήν βραδίως είσελθείν τε και έξελθείν, και πυλῶν κεκλεισμένων*». Βλ. και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 121.

⁶⁴ Από την ίδια πύλη εξήλθαν το 1204 πρόσφυγες οι κάτοικοι της πόλης, Νικήτας Χωνιάτης, I, σ. 589.63-64.

έναν από τους πύργους της πύλης, έχοντας μαζί του και το σεβάσμιο παλλάδιο της πρωτεύουσας, την εικόνα της Θεοτόκου της Οδηγήτριας. Μετά το πέρας αυτής της *ιεροπραξίας*, που ανταποκρινόταν στην επιθυμία του αυτοκράτορα να εισέλθει στην πόλη «*θεοπρεπώς μάλλον ἢ βασιλικῶς*», άνοιξαν οι θύρες και εισήλθαν όλοι πανηγυρικά και εν πομπή έχοντας επικεφαλής την εικόνα της Οδηγήτριας. Αφού απέθεσε την εικόνα στη μονή Στουδίου, ο Μιχαήλ Η΄ έφτασε έφιππος έως τον ναό της Αγίας Σοφίας και εκεί «*τῷ δεσπότῃ προσκυνήσας Χριστῷ καὶ τὰ εἰκότα τοῦτῳ εὐχαριστήσας, περὶ τὸ μέγα κατηντήκει παλάτιον*».⁶⁵

Ο έντονα θρησκευτικός χαρακτήρας με τον οποίο περιβλήθηκε η όλη τελετή της εισόδου, είναι ενδεικτικός της σημασίας που αποδόθηκε στον ρόλο της Θείας Πρόνοιας για την ανακατάληψη της πρωτεύουσας. Στη *Συγγραφή* του ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει ότι η αδερφή του αυτοκράτορα, Ειρήνη-Ευλογία, επισήμανε στον αδερφό της ότι «*ὁ γὰρ Χριστὸς ἀπεχαρίσατό σοι τὴν Κωνσταντινούπολιν*».⁶⁶ Ανάλογο είναι και το πνεύμα του Εφραίμ Αίνιου όταν γράφει ότι ήταν θέλημα Θεού να ανακαταληφθεῖ η πόλη.⁶⁷ Ήταν ο ίδιος Θεός που το 1204 τιμώρησε τους Βυζαντινούς εξαιτίας των αμαρτιών τους με την απώλεια της πρωτεύουσάς τους και αφού τους παίδευσε για να τους διορθώσει, έκρινε καλό να επανορθώσει «*ἵνα μὴ δι' ἀπόγνωσιν ἀδιόρθωτοι μείνοιν*».⁶⁸

Συγκινητικές είναι οι αναφορές των πηγών σχετικά με τη συμπεριφορά του επί σχεδόν δύο γενιές εξόριστου λαού, που επέστρεφε ξανά στην πρωτεύουσά του. Έτσι, ο Ολόβωλος, ασφαλώς αυτόπτης μάρτυρας των σκηνών που περιγράφει, αναφέρει ότι από το πλήθος εκείνο του λαού, «*ὁ τοσοῦτον χρόνον αἰχμαλωσίαν διήντηλε*», μετά το πέρας της τελετουργικής εισόδου άρχισε να εξερευνά την πόλη θαυμάζοντας τα ανάκτορα, τον ιππόδρομο, την πλατεία του Αυγουσταίου, και τις διάσπαρτες στήλες, περιδιαβαίνοντας στους ναούς και στις μονές, στις στοές, στους κήπους και στα λιμάνια.⁶⁹

Η στάση και θέση των ιθαγενών κατοίκων της πόλεως, Ρωμαίων, και όσων Λατίνων είχαν παραμείνει, έναντι της νέας πολιτικής κατάστασης παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον. Σχετικά, ο Παχυμέρης σημειώνει ότι «*τὸ μὲν οὖν ἡσυχία χαίρον τοῦ δήμου*», δηλαδή

⁶⁵ Γεώργιος Ακροπολίτης, § 88, σσ. 187.5-28, 188.1-3· Παχυμέρης, I, II:31, σσ. 217.1-219.2· Εφραίμ Αίνιος, σσ. 9568-9588· Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σσ. 72.5-74.7, 76.4-6, 22-27, και ειδικότερα σσ. 73.30-74.7, όπου το περιεχόμενο των ευχών που εκφωνήθηκαν, και Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 87.14-18.

⁶⁶ Γεώργιος Ακροπολίτης, § 86, σ. 184.13· § 87, σ. 186.7-13, και § 88, σσ. 187.10-188.1.

⁶⁷ Εφραίμ Αίνιος, σσ. 9552-9556: «*οὕτω Θεοῦ νεύσαντος ἡ Κωνσταντίνου πόλις, ... ἡλευθερώθη Λατίνων τυραννίδος καὶ Ῥωμαϊκῷ καθυπεκλίθη κράτει*».

⁶⁸ Previale, «Panegirico», σ. 19.6-8. Η αντίληψη περί της δίκαιης τιμωρίας του Θεού λόγω των αμαρτιών απαντά και στο «*Δητήριον ἀπὸ τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν πρὸς τὸν βασιλέα Ῥωμ[αίων] τὸν Κομνηνὸν κύρ Θεόδωρον τὸν Λάσκαριν*» (άνοιξη 1208) για την εκλογή νέου Πατριάρχη. Ειδικότερα οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης σημειώνουν ότι «*γεγόναμεν ἐν πάσῃ τῇ γῇ σήμερον ταπεινοὶ διὰ τὸ μὴ καθαρῶς καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς ἀποστήναι τῶν προτέρων ἀ[μαρ]τημάτων ἐξιλεώσασθαί τε κύριον τὸν θεὸν ἡμῶν τὸν τῶν πλημμελούντων μετάνοιαν ἀναμένοντα*», A. Heisenberg, «Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, II: Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang, 1923*, σ. 27.20-23 (ανατ. A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, VR, London, 1973, αρ. II).

⁶⁹ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σσ. 76.27-77.1.

οι Ρωμαίοι, που κατά τη διάρκεια της μακράς Λατινοκρατίας ήσαν υποδεέστεροι πολίτες, βλέποντας τον αυτοκράτορα των Ρωμαίων «*μεταβαλὸν τὴν ἔκπληξιν εἰς χαρὰν, ἐν ἐλπίσιν ἦν τοῦ λοιποῦ εὐπραγεῖν ὑπὸ τούτῳ βασιλευόμενον*». Διαφορετική, ωστόσο, φαίνεται ότι ήταν η αντίδραση των Λατίνων της πρωτεύουσας, στους οποίους ο Παχυμέρης αποδίδει υπεροψία «*εἰ μὴ γε ἡ κατὰ γένος κόρυζα εἰς ὀλιγορίαν ἐτύφου*».⁷⁰ κατανοητή, όμως, αφού από τη στιγμή που το καθεστὼς των τελευταίων μεταβλήθηκε εν μία νυκτί από εκείνη του κυρίαρχου σε εκείνο των ξένων, ήταν φυσικό να αισθάνονται ανασφαλείς ως προς την παραμονή τους στην πόλη και τους όρους που θα την διείπον.

Ασφαλώς, η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης είχε ιδιαίτερη σημασία και για την βυζαντινή πολιτική εξουσία. Σε λόγο που εκφώνησε ο Μιχαήλ Η΄ «*ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως*» ενώπιον μελών της αριστοκρατίας και του λαού, πιθανότατα στο Νυμφαίο, τόνισε ότι μέχρι πρότινος, «*θεοῦ θέλοντος ἢ μᾶλλον παραχωροῦντος*», οι Ρωμαίοι ἐβλεπαν εξαιτίας των πολλῶν τους αμαρτιῶν την επικράτειά τους να ελαττώνεται φθάνοντας να απωλέσουν και την ίδια την πρωτεύουσά τους. Πάλι όμως ο ελεήμων Θεός επέτρεψε την ανάκτησή της. Το γεγονός εξαιρείται, γιατί σηματοδοτεῖ μια νέα λαμπρή εποχή για τους Ρωμαίους. Προεξοφλεί, μάλιστα, ο αυτοκράτορας και την περαιτέρω ευεργετική στάση του θεοῦ παράγοντα, «*εἰ μὲν οὖν οἱ πατέρες ἡμῶν οὐκ εἶδον τὸ τοῦ Θεοῦ ἔλεος, ἀλλ' ἡμῖν ἰδεῖν γέγονεν ... οὐ γὰρ προσώποις, ἀλλὰ γένεσιν ἐς τὰ μάλιστα, καὶ τὴν εὐεργεσίαν καὶ τὴν τιμωρίαν τοῦ Θεοῦ γενέσθαι*». Ο Μιχαήλ Η΄ θα ολοκληρώσει την ομιλία του με την παρότρυνση πως «*καιρὸς γοῦν μετοικεῖν προστάσσοντος τοῦ Θεοῦ*» δίνοντας την υπόσχεση ότι δεν θα εγκατέλειπε τη Μ. Ασία, τα προβλήματα της οποίας θα αντιμετώπιζονταν «*ἅμα τοῖς πεμπομένοις ἄρχουσι*».⁷¹

Η υπόσχεση αυτή δεν έπεισε τον πρωτασηκρήτις Κακό Συναχηρείμ, που αμέσως αντιλήφθηκε τις συνέπειες που θα είχε για τη Μ. Ασία η επαναφορά στα χέρια των Βυζαντινῶν της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό και στο άκουσμα της ανακατάληψής της από τον Στρατηγόπουλο «*τῶν σφετέρων γενείων ἀπριξ ταῖς χερσὶ δραξάμενος*» δήλωσε πως «*τοῦ λοιποῦ καλὸν τις μὴ ἐλπίζετω ἐπεὶ Ῥωμαῖοι καὶ αὐθις πατοῦσι τὴν πόλιν*».⁷² Επιπλέον, δεν εἶναι τυχαίο ότι από τις μεγαλόπρεπες εκδηλώσεις κατά την επίσημη είσοδο στην πρωτεύουσα απουσίαζαν ο Πατριάρχης Αρσένιος και ο τελευταίος των Λασκάρων, Ιωάννης Δ΄. Η απόφαση αυτή, είχε σαφώς συμβολικό και πολιτικό χαρακτήρα, καθώς με την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης ο Μιχαήλ Η΄ νομιμοποιούσε ουσιαστικά τον σφετερισμό της εξουσίας από τον ανήλικο Ιωάννη Δ΄. Στη διαμορφούμενη νέα παλαιολόγεια 'τάξη πραγμάτων' η δυναστεία των Λασκάρων και ό,τι αυτή εκπροσωπούσε, δεν είχαν θέση.

⁷⁰ Παχυμέρης, I, II:31, σ. 219.11-16.

⁷¹ Παχυμέρης, I, II:30, σσ. 209.14-213.23.

⁷² Παχυμέρης, I, II:28, σ. 205.8-10. Για το πρόσωπο του Μιχαήλ Κακού Συναχηρείμ βλ. PLP, 25154. Στις αρχές του 16ου αι. ο Θεόδωρος Σπαντούνης (ή Spandugino) θα αποδώσει μία παρόμοια ρήση σε κάποιον Θεόδωρο Τορνίκη ή Τορνίκιο (Tornichio). Βλ. Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, transl. and ed. D. M. Nicol, Cambridge Univ. Press, 1997, σσ. 14-15.

Η ανακατάληψη της πρωτεύουσας το 1261 υπήρξε ουσιαστικά η επίστεψη της εξωτερικής πολιτικής της Νίκαιας και η εκπλήρωση μιας 'εθνικής' απαίτησης. Η πόλη, όμως, θα εξακολουθήσει να ασκεί σημαντική επίδραση στην αυτοκρατορική πολιτική και ιδεολογία. Η κατοχή της εξασφάλισε στον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο όλα τα εχέγγυα για τη νομιμοποίηση και ισχυροποίησή του στον αυτοκρατορικό θώκο· ο τελευταίος μάλιστα θα την επικαλεστεί προκειμένου να εξάρει τον ίδιο και την πολιτική του έναντι των προκατόχων του. Παράλληλα, όμως, αποτέλεσε το εφαλτήριο της μεγαλεπήβολης προσπάθειας ανάκτησης και των υπόλοιπων λατινοκρατούμενων περιοχών καθορίζοντας εν πολλοίς την εξωτερική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ και εν μέρει του διαδόχου του Ανδρονίκου Β΄ για τις επόμενες δύο τουλάχιστον δεκαετίες.⁷³

4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 και η παλινόρθωση της αυτοκρατορίας χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό και υμνήθηκε, όπως ήταν φυσικό, με μία σειρά στιχουργημάτων, σύγχρονων και μεταγενέστερων,⁷⁴ ενώ εκτενείς είναι οι σχετικές αναφορές σε ρητορικά έργα της εποχής αυτής, κυρίως στους εγκωμιαστικούς λόγους προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Αμέσως μετά την ανακατάληψη της πόλης πρώτος ο Γεώργιος Ακροπολίτης, στενός συνεργάτης του Μιχαήλ Η΄, συνέγραψε πανηγυρικό λόγο επ' ευκαιρία της εκ νέου στέψης του τελευταίου στην Αγία Σοφία.⁷⁵ Από το 1265 όμως κ.ε. θα εκφωνηθούν τέσσερις ετήσιοι λόγοι προς τιμήν του αυτοκράτορα από τον *ρήτορα τών ρητόρων* Μανουήλ (Μάξιμο) Ολόβωλο,⁷⁶ ενώ περί το 1273 χρονολογείται και ο εγκωμιαστικός λόγος που συνέθεσε ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος.⁷⁷

⁷³ Λ. Μαυρομάτης, *Οί πρώτοι Παλαιολόγοι, προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα, 1983, σ. 33.

⁷⁴ P. N. Papageorgiu, «Zwei iambische Gedichte saec. XIV und XIII», *BZ* 8 (1899), 674-677: «Στίχοι εύχαριστήριοι ως από τοῦ βασιλέως πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαήλ», και S. G. Mercati, «Giambi di ringraziamento per la riconquista di Costantinopoli (1261)», *BZ* 36 (1936), 289-290, ο οποίος δημοσιεύει από τον κώδ. *Paris. gr. 788* (13ος αι.) τους ιαμβικούς στίχους κάποιου άγνωστου ποιητή, ονόματι Νικήτα: «Στίχοι εύχαριστήριοι ως από τοῦ βασιλέως πρὸς τὸν Χριστόν», οι οποίοι αναφέρονται πιθανότατα στην ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ το 1261:

«οὐ γὰρ ἀριστεύμασιν ἀνεκτησάμην
οὐδ' ἀρετῆς δῶρημα ταύτην εὐράμην.
ἦν γὰρ ἀπωλέσαμεν ἐξ ἁμαρτίας
ταύτην ἐπανήγαγεν ἐξ εὐσπλαχνίας»,

σ. 290.15-18. Τέλος, στα γεγονότα του 1204 και του 1261 αναφέρονται και οι 759 πολιτικοί στίχοι ενός ανωνύμου (τέλη 14ου αι.), βλ. Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία*, Β΄, σ. 584.

⁷⁵ Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, § 89, σ. 188.20-28, αναφέρει ότι συνέγραψε «λόγον ἐπὶ τῇ ἀναρρύσει τῆς Κωνσταντινου» για να ευχαριστήσει τον Θεό, να ευφημίσει τον αυτοκράτορα, αλλά και να ζητήσει «συναγαρευθῆναι τῷ βασιλεὶ καὶ πατρὶ τὸν βασιλέως πρωτογενῆ παῖδα, τὸν Κομνηνὸν Ἀνδρόνικον».

⁷⁶ Τρεις από αυτούς εξέδωσε ο M. Treu, *Manuelis Holoboli Orationes*, I-II, (Programm des Königlichen Victoria-Gymnasiums), Potsdam, 1906-1907, σσ. 30-98. Τον πρώτο δημοσίευσε και ο Ξ. Σιδερίδης, «Μανουήλ Ὀλοβώλου Ἐγκώμιον εἰς Μιχαήλ Η΄ τὸν Παλαιολόγον», *ΕΕΒΣ* 3 (1926), 168-191, ενώ έναν τέταρτο εξέδωσε ο L. Previale, «Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo», *BZ* 42 (1943), 1-49, τον οποίο χρονολογεί πιθανότατα κατά την περίοδο Νοέμ. 1272 - Φθιν. 1273 (ό.π., σ. 13). Ο F. Dölger, «Die dynastische Familienpro-

Τα εν λόγω εγκώμια αποτέλεσαν μέσο έκφρασης της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και του πολιτικού οράματος του Μιχαήλ Η΄. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ο τελευταίος, παρά την αίγλη που περιβλήθηκε αρχικά, δεν έτυχε τόσων εγκωμίων όσο ο υιός του, Ανδρόνικος Β΄, καθώς εξαιτίας της εκκλησιαστικής του πολιτικής, αρκετοί λόγιοι επέλεξαν τελικά να αποστασιοποιηθούν.⁷⁸

Η εκφώνηση των παραπάνω λόγων γινόταν ενώπιον του αυτοκράτορα κατά τον εορτασμό μεγάλων δεσποτικών εορτών ή κατά τη διάρκεια αυλικών τελετών, ιδιαίτερα σημαντικών για τη διάχυση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και προπαγάνδας, όπως η τελετή της πρόκυψης.⁷⁹ Σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό η τελετή γινόταν τα Χριστούγεννα, των Θεοφανείων και των Βαΐων, καθώς και μετά τη στέψη, στα κατηχουμενεία της Αγίας Σοφίας,⁸⁰ ενώ το τελετουργικό περιλάμβανε και εγκωμιαστικά στιχουργήματα, όπως αυτά που έγραψε ο Ολόβωλος επ' ευκαιρία των προκύψεων προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ και τους υιούς του, τον συμβασιλέα Ανδρόνικο Β΄ και τον μικρό Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, κατά τις εορτές των Χριστουγέννων.⁸¹

litik des Kaisers Michael Palaiologos (1258-1282)», *Παρασπορά, 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches*, Passau, 1961, σ. 185, πιστεύει ότι οι τρεις πρώτοι λόγοι εκφωνήθηκαν στις 25 Δεκ. 1261. Αντίθετα, η R. Macrides, «The New Constantine and the New Constantinople - 1261?», *BMGS* 6 (1980), 17-19, 35-38, και ο Angelon, *Ideology*, σσ. 45, 49 και 68, θεωρούν ότι η εκφώνησή τους έλαβε χώρα τρεις διαδοχικές χρονιές, ίσως κατά την περίοδο των Χριστουγέννων, από το 1265 (όταν ο Ολόβωλος ανέλαβε τα καθήκοντα του *ρήτορα τῶν ρητόρων*) έως και το 1267. Ανεξάρτητα από το έτος οι λόγοι στο σύνολό τους πρέπει να εκφωνήθηκαν το ίδιο χρονικό διάστημα λόγω της συνοχής του περιεχομένου τους που τους καθιστά αλληλένδετους.

⁷⁷ Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σσ. 313-358 (και PG 142, στ. 345-386).

⁷⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος συνέγραψε το τελευταίο εγκώμιο στον Μιχαήλ Η΄ το 1273, ένα έτος πριν από τη Σύνοδο της Λυών. Βλ. Constantinides, «Scholars and the Union of Lyons», *ό.π.*, σσ. 86-93.

⁷⁹ Την τελετή περιγράφει ο Ψευδο-Κωδινός, σσ. 197-204, ενώ και ο Γρηγοράς, I, XI:11, σ. 565.21-23, αναφέρει «τὰ τῆς βασιλείας ... νόμιμα, τὰς θεατρικάς φημι καὶ δημοτελεῖς πομπὰς καὶ φιλοφροσύνας». Βλ. σχετικά A. Heisenberg, *Von den Zeremonien des Kaiserhofes*, στο «Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse*, München, 1920, 85-97, 112-132 [ανατύπ. A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, (ed.) H.-G. Beck, VR, London, 1973, αρ. I]· M. Andreeva, «Ο tserimonij 'prokipsis'», *Seminarium Kondakovianum* 1 (1927), 157-173· Raybaud, *Gouvernement*, σσ. 90-91· M. Jeffreys, «The Comnenian Prokypsis», *Parergon*, n.s. 5 (1987), 38-53, που θεωρεί ότι η τελετή της πρόκυψης καθιερώθηκε επί Κομνηνών, και P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge Univ. Press, 1993, σσ. 240, 246, που την αποδίδει στον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό. Για το θέμα βλ. και M. Hakkarainen, «On the visualisation and verbalisation of the emperor's position in the Comnenian period», *Byzantium and the North - Acta Byzantina-Fennica* 6 (1992), 17-34, και Angelon, *Ideology*, σσ. 41-42, 45.

⁸⁰ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 226.22-27, 269. Ο Μιχαήλ Η΄ αναφέρει σε πρόσταγμά του προς τον Ανδρόνικο Β΄ τις δεσποτικές εορτές «ἐν αἷς γίνονται ὅ τε περίπατος καὶ αἱ προκύψεις», Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, «Σημείωσις περὶ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος τοῦ Χρονικοῦ Παχυμέρη», *ΔΙΕΕΕ* 3 (1889), 533· βλ. και A. Heisenberg, «Ein Prostagma des Kaisers Michael VIII Palaiologos», *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse*, München, 1920 (ανατ. A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, (ed.) H.-G. Beck, VR, London, 1973, αρ. I), σσ. 38, και 114-115.

⁸¹ Ψευδο-Κωδινός, σ. 204.2-7: «Οἱ ψάλται, προσφόρους λέγοντες στίχους τῇ ἑορτῇ, καὶ μετ' ὀλίγον τὸ "ὁ Χριστὸς ἐγεννήθη ὁ στέψας σε βασιλέα", καὶ μετὰ τοῦτο στίχους, καὶ πάλιν αὐτὸ, μέχρι καὶ ἰκανῆς ὥρας». Αρκετούς στίχους -συνολικά είκοσι- έγραψε για την περίπτωση αυτή ο Ολόβωλος, *Anecdota Graeca*, 5, σσ. 159-182, και M. Treu, «Manuel Holobolos», *BZ* 5 (1896), 546-547.

Χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των ρητορικών λόγων της περιόδου αυτής είναι η χρήση σχημάτων λόγου, κυρίως μεταφορών από την Παλαιά Διαθήκη, για την απόδοση και τον χαρακτηρισμό σύγχρονων γεγονότων και προσώπων. Έτσι, συνήθειες είναι οι όροι Νέος Ισραήλ και Νέα Σιών - Ιερουσαλήμ, αντί των συνηθέστερων Ρωμαίοι και Κωνσταντινούπολη, ενώ μετά το 1261 θα χρησιμοποιηθεί το παράδειγμα της βαβυλώνιας αιχμαλωσίας και της επιστροφής των Ιουδαίων στη γενέθλια γη, προκειμένου να αποδοθεί πιο παραστατικά αυτό που βίωναν οι Βυζαντινοί την περίοδο αυτή, την επιστροφή στο πολιτικό και θρησκευτικό τους κέντρο, τη Νέα Σιών - Ιερουσαλήμ (Κωνσταντινούπολη), μετά από τη μακρά περίοδο της λατινικής αιχμαλωσίας και εξορίας. Έτσι, ο Ολόβωλος θα κάνει λόγο για «*τοῦ νέου Ἰσραὴλ τὴν ἀνάκλησιν, οἶον ἐκ μετοικίας δευτέρας Βαβυλωνίας ἐπὶ τὴν νέαν Σιών*»,⁸² ενώ ο Μετοχίτης στον Νικαέα του αναφέρει ότι όταν «*Ῥωμαῖοις ἐπανήλθε τὰ πράγματα καὶ ἡ κατεσκαμμένη τέως σκηνὴ τοῦ Δαυΐδ αὐτῆς συνεπήγγυτο καὶ συνίστατο καὶ ὁ νόθος καὶ ὑβριστῆς ἠττήθη καὶ ὑπεχώρησε καὶ ἡ κιβωτὸς ἐπανήλθε τῷ Ἰσραήλ*».⁸³

Εάν θέλαμε να εξετάσουμε τα παλαιοδιαθηκικά προσωνύμια, που προσέδωσαν στον Μιχαήλ Ἡ' οι σύγχρονοί του λόγιοι στα εγκωμιαστικά τους κείμενα, θα ξεκινούσαμε από εκείνα του «*Νέου Μωυσή*»⁸⁴ και «*Νέου Ιησού του Ναυή*»,⁸⁵ γιατί ακολουθώντας το παράδειγμά τους, ανέλαβε να οδηγήσει τον λαό του από την εξορία πίσω στη γη των προπατόρων τους, στη Γη της Επαγγελίας, αφού απάλλαξε τη χώρα από τους εχθρούς της. Στην απόκρουση και εκδίωξη των τελευταίων αναφέρεται και ο Ολόβωλος στα ποιήματα που συνέθεσε ειδικά για την τελετή της πρόκυψης,⁸⁶ ενώ δηλωτική της ιδεολογίας που καλλιεργείται είναι και η συχνή χρήση για τον αυτοκράτορα του επιθέτου δημαγωγός,⁸⁷ όρο που υιοθετεί και ο ίδιος, όπως διαπιστώνουμε από το προοίμιο του βασιλικού ορισμού με το οποίο τιμήθηκε ο Θεόδωρος Σκουταριώτης με το αξίωμα του δικαιοφύλακος «*Μιμείται καὶ Μωϋσῆν ἐκείνον ἢ βασιλεία μου τὸν δημαγωγόν ... ὡς γὰρ ἐκεῖνος ... τῷ Ἰσραηλιτικῷ λαῷ διεπόρθμευε*».⁸⁸ Από τα βιβλία της Εξόδου και των Κριτών, όπου γίνεται λόγος για την επιστροφή στη Γη της Επαγγελίας, αρύονται και οι χαρακτηρισμοί του Μιχαήλ Ἡ' και του συναυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' ως ποιμένων που με τις ράβδους τους θα συντρίψουν

⁸² Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β', σ. 71.31-33, και Previale, «Panegirico», σ. 26.5-7.

⁸³ Μετοχίτης, «Νικαεύς», σ. 324.

⁸⁴ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β', σσ. 57.5-7, 73.13· *Λόγοι*, Γ', σ. 83.21· του ίδιου, «*Ερμηνεία εἰς τὸ εὐαγγελικὸν ρητὸν τὸ ἐὰν ἔχητε πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως ἐρεῖτε τῷ ὄρει τούτῳ καὶ τὰ ἐξῆς. Ἦπορήθη δὲ τοῦτο παρὰ τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐτοκράτορος τοῦ καὶ νέου Κωνσταντίνου*», Μ. Treu, *Manuelis Holoboli orationes*, I, (Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums), Potsdam, 1906, σ. 29.10· του ίδιου, *Anecdota Graeca*, 5 αρ. ε', σ. 165.15, και Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σσ. 338, 355.

⁸⁵ Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σ. 355.

⁸⁶ Για την ταυτότητα αυτών των εχθρών μάς πληροφορεί ο Ολόβωλος σε ποίημά του (*Anecdota Graeca*, 5, αρ. ιθ', σσ. 180.4-181.6), όπου παρομοιάζονται με τα τέσσερα θηρία που είδε σε όραμά του ο προφήτης Δανιήλ: «*Ὁ Πέρσης μὲν ὡς ἀρδαλις, ὁ δ' Ἰταλὸς ὡς λέων, ἄρκτος φωλὸς ὁ Τριβαλλός, τὰ Σκυθικὰ δὲ γένη | κατὰ τὸ πολυκέφαλον καὶ τέταρτον θηρίον*».

⁸⁷ *Anecdota Graeca*, 5, αρ. ε', σ. 165.15: «*Σὺν τῷ καλῷ δημαγωγῷ τῷδε Μωσεί τῷ νέῳ*».

⁸⁸ MM 5, σ. 246 (Μάιος 1270).

τους εχθρούς τους,⁸⁹ και ως πύρινων στύλων⁹⁰ και ποταμών που θα καταπνίξουν «πάντας βαρβάρους καθ' ἡμῶν φρονούντας καὶ λαλούντας».⁹¹

Κατά ανάλογο τρόπο, και οι χαρακτηρισμοί «Νέος Δαβίδ»,⁹² και «Νέος Σολομών»,⁹³ παραπέμπουν στους αρχαίους εκείνους βασιλείς του Ισραήλ, που επί των ημερών τους άκμασε το βασίλειο του Παλαιού Ισραήλ. Ο Ολόβωλος δικαιολογώντας τις συνεχείς στέψεις του Μιχαήλ Η΄, αρχικά στη Νίκαια και μετά το 1261 στην Κωνσταντινούπολη, τον παραλληλίζει με τον Δαβίδ σημειώνοντας ότι: (α) η αναγόρευση του Μιχαήλ Η΄ ως βασιλέα στο Νυμφαίο ομοιάζει με τη χρήση του Δαβίδ από τον Σαμουήλ· (β) η στέψη του από τον Πατριάρχη στη Νίκαια αντιστοιχεί με την αναγόρευση του Δαβίδ ως βασιλιά των 10 φυλών του Ισραήλ, ενώ (γ) η εκ νέου στέψη του στην ανακτημένη Κωνσταντινούπολη, στην Αγία Σοφία, παραπέμπει στην αναγόρευση του Δαβίδ ως βασιλέα με τη συμμετοχή και των άλλων δύο φυλών, Ιούδα και Λευί.⁹⁴ Τέλος, ο παραλληλισμός του αυτοκράτορα με τον Ζοροβάβελ παραπέμπει αντίστοιχα στον παραλληλισμό μεταξύ της επιστροφής των Ιουδαίων στην Ιερουσαλήμ από τη βαβυλώνια αιχμαλωσία και στο ξανακτίσιμο του Ναού, και στη ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους και την εκ νέου “α-νοικοδόμηση” της αυτοκρατορίας.⁹⁵

Ιδιαίτερο, ωστόσο, ενδιαφέρον και ιδεολογική βαρύτητα έχει το προσωνύμιο «Νέος Κωνσταντίνος», που εντέχνως εισήγαγε και υιοθέτησε ο Μιχαήλ Η΄.⁹⁶ Σύμφωνα με τον

⁸⁹ *Anecdota Graeca*, 5, αρ. ια΄, σ. 172-173.12, και ιδ΄, σ. 175.7· βλ. και αρ. ιζ΄, σ. 178.6-8, 179.17-18.

⁹⁰ *Anecdota Graeca*, 5, αρ. ιγ΄, σ. 174.7: «ἐπεὶ τὸν νέον Ἰσραὴλ καθοδηγῶν ἐφάνης».

⁹¹ *Anecdota Graeca*, 5, αρ. ζ΄, σσ. 165-167.

⁹² Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σσ. 57.7, 73.21· του ίδιου, «*Ερμηνεία εἰς τὸ εὐαγγελικὸν ῥητόν*», *ό.π.*, σ. 29.9· Previale, «Panegirico», σσ. 20.1, 26.5-6, και Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σσ. 338-39, 355.

⁹³ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 57.8· του ίδιου, «*Ερμηνεία εἰς τὸ εὐαγγελικὸν ῥητόν*», σ. 29.10.

⁹⁴ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Γ΄, σσ. 92.20 - 93.4. Εφόσον η Κωνσταντινούπολη συγκρίνεται με τη Σιών - Ιερουσαλήμ, οι κάτοικοί της αντιπαραβάλλονται με τις φυλές του Ιούδα και του Λευί, που ζούσαν περίξ της Ιερουσαλήμ. Στην πραγματικότητα, ο Ολόβωλος αντιστρέφει τη σειρά των γεγονότων της Παλαιάς Διαθήκης, καθώς ο Δαβίδ, μετά τη χρήση του από τον Σαμουήλ (*Βασ. Α΄*, 16.13), αναγνωρίστηκε ως βασιλιάς στη Χεβρώνα από τη φυλή του Ιούδα (*Βασ. Β΄*, 2.2), και μόνο μετά την παρέλευση επτά ετών «*ἔρχονται πάντες οἱ πρεσβύτεροι Ἰσραὴλ ... καὶ χρίουσιν τὸν Δαυὶδ εἰς βασιλέα ἐπὶ πάντα Ἰσραὴλ*» (*Βασ. Β΄*, 5.3-5). Μια πιθανή εξήγηση για την επιλογή αυτή του Ολόβωλου θα μπορούσε να είναι η επιθυμία του να προσδώσει στον αυτοκράτορα μεγαλύτερο κύρος παρουσιάζοντας εξ αρχής καθολική την αποδοχή και αναγνώρισή του από τους Ρωμαίους και όχι μόνο από μια μικρή μερίδα (δύο φυλές). Για την περιγραφή της στέψης του Μιχαήλ Η΄, της Θεοδώρας και του Ανδρονίκου Β΄ στην Αγία Σοφία, Ολόβωλος, *Λόγοι*, Γ΄, σσ. 93-94.27. Βλ. σχετικά και D. Angelon, «The confession of Michael VIII Palaiologos and King David. On a Little Known Work by Manuel Holobolos», *JÖB* 56 (2006), 193-204, και του ίδιου, *Ideology*, σσ. 127-130. Για τη σημασία και τον ρόλο του χρίσματος Η. Γιαρένης, «Πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου. Ο ρόλος του χρίσματος», Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ἡπειρος*, Ιωάννινα, 2001, σσ. 113-120.

⁹⁵ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 57.9-10· *Λόγοι*, Γ΄, σ. 83.21, και Previale, «Panegirico», σ. 24.12-14.

⁹⁶ Το επίθετο απαντά επίσης στη σφραγίδα, που αναφέρεται στην ανασύσταση από τον Μιχαήλ Η΄ του βασιλικού σεκρέτου. Βλ. G. Zacos, A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, Basel, 1972, τόμ. I/3, σσ. 1579-81, pl. 2756 bis, και Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, «Ἡ δίκη τοῦ Σεκρέτου», *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 293. Για τη χρήση του στα ρητορικά έργα της εποχής βλ. Ολόβωλος, *Λόγοι*, Α΄, σ. 43.23-24· Β΄, σ. 57.1-4, και Γ΄, σ. 84.30-34· του ίδιου, «*Ερμηνεία εἰς τὸ εὐαγγελικὸν ῥητόν*», *ό.π.*, σ. 29.11-15· Previale, «Panegirico», σσ. 26.6-7, 28.18-19, και Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σσ. 313, 356. Στις αρχές του 14ου αι. ο Εφέσου, Ιωάννης Χειλάς, δεν διστάζει να αναφερθεί στον Μιχαήλ Η΄ ως άλλο ισαπόστολο βασιλέα και μέγα Κωνσταντίνο, J. Darrouzès, *Documents inédits d'ecclésiologie Byzantine*, Paris, 1966, σ. 373.13-14. Βλ. σχετικά R. Macrides, «The New Constantine», *ό.π.*, σσ. 22-25, και της

Παχυμέρη ήταν ο Πατριάρχης Γερμανός Γ΄ (28 Μαΐου 1265 - 14 Σεπτ. 1266), που «πρώτος τῶν ἄλλων νέον Κωνσταντῖνον προσεπευφήμει».⁹⁷ Αναφέρεται μάλιστα ότι με απόφαση του Πατριάρχη αναρτήθηκε στην Αγία Σοφία, μεταξύ δύο κίωνων, ένας χρυσοϋφής πορφυρός πέπλος με απεικόνιση του Μιχαήλ Η΄, τον οποίο απομάκρυνε ή μάλλον ‘τροποποίησε’ ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ κατά τη β΄ θητεία του (23 Ιουν. 1303 - Σεπτ. 1309).⁹⁸ Ο Παχυμέρης αναφέρει ακόμη ότι όταν ο Μιχαήλ Η΄ ήταν ακόμη βρέφος, ο πατέρας του τον προσφώνουσε Κωνσταντίνο,⁹⁹ ενώ για να κοιμηθεί η αδερφή του Ευλογία τον νανούριζε λέγοντάς του ότι ήταν αυτός που θα έπαιρνε την Πόλη.¹⁰⁰

Την υιοθέτηση και χρήση του προσωνυμίου Νέος Κωνσταντίνος από τον Μιχαήλ Η΄, ιδιαίτερα στα διπλωματικά του έγγραφα αναφέρει ο Ολόβωλος¹⁰¹ και επιβεβαιώνουν τα *Annales Ianienses*, όπου αναφέρεται ότι ο Μιχαήλ «*imperator se appellavit ... novus Constantinus*»,¹⁰² ενώ εντοπίζεται και σε μια σειρά αυτοκρατορικών εγγράφων προς την Ενετική Δημοκρατία,¹⁰³ στη Γένουα,¹⁰⁴ στην Πίζα,¹⁰⁵ στον Πάπα,¹⁰⁶ αλλά στον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Θ΄.¹⁰⁷

ιδίας, «From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile», P. Magdalino (ed.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 2), Aldershot, 1994, σσ. 269-282.

⁹⁷ Παχυμέρης, II, IV:21, σ. 391.6-7.

⁹⁸ Παχυμέρης, IV, XIII:23, σ. 677.4 κ.ε.: «κατασπᾶ στήλην δὲ βασιλείων ἐκ χρυσονήματος διεσκευασμένην κατ’ ὄξυν πέπλον, ἦν ἐκεῖνος (i.e. Γερμανός Γ΄) βασιλεὶ Μιχαήλ πατριαρχέων ἀνήρτα τῶν πρὸς τῇ δύσει μέσον ἐρυθρῶν κίωνων, κατὰ τε κλεισμόν τοῦ νέον ἐκεῖνον Κωνσταντῖνον φανῆναι Ῥωμαίοις, εἰς τὸ τοῦ πανευκλεοῦς Κωνσταντῖνου σχῆμα μεταλλάξας ἴστη». Ο Failler αποδίδει την πράξη αυτή της *damnatio memoriae* του Αθανασίου Α΄ στα όσα αναφέρει ο Παχυμέρης, IV, XI:7, σ. 421.8-10: «ὡς καὶ τινὰ διορθοῦν δῆθεν πειρᾶσθαι πρὸς τὸ δοκοῦν αὐτῷ εὐλαβέστερον, ἃ δὴ τὸ πρότερον κατ’ ἀρχαῖον τύπον εἶα γίνεσθαι». Είναι, όμως, εξίσου πιθανό ότι η ‘αποκαθίλωση’ της μορφής του λατινόφρονα Μιχαήλ Η΄ συνδέεται με το αντιλατινικό κλίμα, που επικράτησε στην πρωτεύουσα μετά το 1306.

⁹⁹ Παχυμέρης, II, IV:21, σ. 391.9-13.

¹⁰⁰ Παχυμέρης, I, II:23, σ. 181.2-6: «μεμυκόςι χεῖλεσιν ὑποκοριζομένη, τὸ περὶ τὴν πόλιν διεξήει - ἦν δὲ τὸ λεγόμενον ὡς εὐγε τῷ βασιλεὶ τῆς πόλεως καὶ ὡς κατὰ τὴν Χρυσέαν πύλην εἰσελθεῖν μέλλοι καὶ ὡς τὸ καὶ τὸ ἐκεῖσε μεγαλυνόμενος ἐκτελέσειεν -, αὐτίκα τούτοις ὡσπερ σειρήσι τὸ παιδίον θελγόμενον κατεσίγα καὶ πως μαλακῶς καὶ ἠδέως κατεκοιμίζετο». Η ιστορία αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως προϊόν της προπαγάνδας του Μιχαήλ Η΄· δύναται όμως κάλλιστα να θεωρηθεί και ως πραγματικό γεγονός. Στην περίπτωση αυτή είναι αποκαλυπτική των συνθηκών και των ιδεών με τις οποίες ανατράφηκε ο Μιχαήλ: τα ιδανικά της στρατιωτικής αριστοκρατίας, και τη φιλοδοξία να διαδραματίσει σημαντικότατο ρόλο στα πολιτικά πράγματα, ακόμα και να ανακαταλάβει την πρωτεύουσα από τους Λατίνους.

¹⁰¹ Ολόβωλος, Λόγοι, Γ΄, σ. 84.30-34: «καὶ νέον Κωνσταντῖνον ἠξίωσάν σε λαμπρῶς προσαγορεύεσθαι καὶ ἀναγορεύεσθαι. τῷ τοι καὶ πάντες ὅσοι τῶν ἡμετέρων καὶ ὅσοι βάρβαρον φωναῖς καὶ ἄλλως ἐπιστολιμαίαις γραφαῖς πρὸς ταῖς λοιπαῖς μεγαληγοραῖς βασιλικαῖς».

¹⁰² Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 121 και σημ. 8.

¹⁰³ TTh, III, αρ. CCCLVIII, σ. 93 (30 Ιουν. 1268): «*Michaele, in Christo Deo fidele Imperatore et moderatore Romeorum, Duca Angelo Comnino Palaeologo et novo Constantino semper augustus et eius Imperio*» αρ. CCCLXVIII, σ. 134 (19 Μαρτ. 1277): «*Michaelem, in Christo Deo fidelem Imperatorem et moderatorem Romeorum, Ducam Angelum Comninum Palaeologum, novum Constantinum, divinitus coronatus, semper augustus*». Πρβλ. Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 19, σσ. 274-275, 290 (1277), και MM 3, σσ. 84, 85.

¹⁰⁴ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 6, σ. 154 (1262, Ουρβανός Δ΄) αρ. 8, σ. 169, (1265, Κλήμης Δ΄).

¹⁰⁵ Αυτόθι, αρ. 28, σ. 393 (1281/82).

¹⁰⁶ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 7, σ. 160 (1263), και Tăutu, *Acta*, αρ. 10a, σ. 38.

¹⁰⁷ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 9a, σ. 205 (άνοιξη 1269), αλλά και σε κώδικα της Καινής Διαθήκης που φέρεται ότι δώρισε στον Γάλλο βασιλιά ο Μιχαήλ Η΄ (κώδ. *Coislin. gr. 200*), Macrides, «The New Constantine», *ό.π.*,

Η εξέταση του τρόπου με τον οποίο ο Μιχαήλ Η΄ υπογράφει στα ανωτέρω έγγραφα μας οδηγεί σε αρκετά ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις ειδικά ως προς τις μεταβολές που σημειώνονται στον τύπο της υπογραφής του μετά το 1261. Έτσι, ενώ στη συνθήκη με τη Γένουα το 1261 υπογράφει ως «*Michael in Christo Deo fidelis imperator et moderator Grecorum, Ducas, Angelus, Comnenus, Paleologus*»,¹⁰⁸ μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης προσθέτει στον τίτλο και στην υπογραφή του το επίθετο Νέος Κωνσταντίνος, ενδεικτικό των μεγαλοϊδεατικών βλέψεών του, «† *Michael, in Christo Deo fidelis imperator et moderator Grecorum a Deo coronatus, semper augustus, Ducas, Angelus Comnianus, Paleologus et novus Constantinus*». Σε επιστολή του προς τον Πάπα Γρηγόριο Ι΄ (αρχές Νοεμ. 1273) ο τίτλος του αλλάζει και πάλι, εναρμονιζόμενος τώρα με την πολιτική του για την ένωση των Εκκλησιών. Έτσι στο έγγραφο αυτό και σε όσα θα ακολουθήσουν υπογράφει πια ως «*Michael, in Christo Deo fidelis imperator et moderator Romeorum, Ducas, Angelus, Comninus, Paleologus, semper augustus, sue sanctitatis obediens filius*»,¹⁰⁹ για να επανέλθει στο παλαιό του προσωνύμιο, του Νέου Κωνσταντίνου, μόνο μετά την ήττα του Καρόλου Ανδηγαυού στα Βελλέγραδα το 1281 και αφού συνειδητοποίησε μετά και τον αφορισμό του από τον Πάπα Μαρτίνο Δ΄ (1281, Οκτ. 18), ότι η ένωση των Εκκλησιών δεν του πρόσφερε πλέον κανένα πολιτικό όφελος. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι σε ορισμένα λατινικά έγγραφα ο Μιχαήλ Η΄ και ο διάδοχός του Ανδρόνικος Β΄ υιοθετούν τη φόρμουλα «*in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romeorum ...*», όπου η φράση «*et moderator*» φαίνεται ότι προστέθηκε κατ' απομίμηση των τίτλων των Λατίνων αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης.¹¹⁰

Νέος Κωνσταντίνος αποκαλείται ο Μιχαήλ Η΄ και σε ορισμένες απεικονίσεις του σε μια σειρά μνημείων: Ι. Στο καθολικό της μονής της Θεοτόκου στην Απολλωνία, κοντά στην Ροζάνι της σημερινής Αλβανίας (c. 1275-1280), απεικονίζονται υπό τη Θεομήτορα ο

σσ. 23-24, σημ. 55. Η αποστολή του εν λόγω κώδικα ως διπλωματικού δώρου έχει αμφισβητηθεί και πλέον θεωρείται ότι αγοράστηκε από τον Ιωάννη Παράστρωνα (PLP, 21910), που τον μετέφερε στη Γαλλία, χωρίς ωστόσο να περιέλθει στα χέρια του Λουδοβίκου Θ΄, αφού τον 18ο αι. ανήκε στους μοναχούς της Caen. Βλ. σχετικά J. Lowden, «The luxury book as diplomatic gift», J. Shepard - S. Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publication 1), Aldershot, 1992, σσ. 256-259.

¹⁰⁸ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 4, σ. 131 (Νυμφαίο, 19 Ιουλ.), και αρ. 5, σ. 149 (Νίκαια, 28 Απρ.). Ο ίδιος τίτλος εμφανίζεται και στον πέπλο με σκηνές από τον βίο του Αγ. Λαυρεντίου, προστάτη της Γένουας, που δώρισε στη πόλη αυτή ο Μιχαήλ Η΄ (1261): «*Sanctus Laurentius inducens Altissimum Imperatorem Grecorum Dominum Michaelum Ducam Angelum Comnenum Paleologum in ecclesiam Januensiam*». Βλ. Ξ. Σιδερίδης, «Ο έν Γενούης βυζαντινός πέπλος», *ΕΕΒΣ* 5 (1928), 377· Μ. Θεοχάρη, «Η βυζαντινή εικών του έν Τεργέστη καθεδρικού ναού», *ΠΑΑ* 37 (1962), 254-260, πίν. ΙΙ, και Α. Paribeni, «Il pallio di San Lorenzo a Genova», Α. Iacobini, Μ. della Valle (eds.), *L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi, 1261-1453*, Roma, 1999, σσ. 229-252.

¹⁰⁹ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 10, σ. 207 (1273), αρ. 11, σ. 210 (Νοέμ., 1273), αρ. 12, σ. 224 (Μάρτ. 1274): «*Michael, in Christo Deo fidelis imperator et moderator Grecorum, Ducas, Angelus, Comninus, Paleologus et spiritualis filius magne sanctitatis vestre*», και σοπράδην. Στην ελληνική ο αντίστοιχος όρος του «*spiritualis filius magne sanctitatis vestre*» είναι «*γνήσιος υίός της μεγάλης άγιωσύνης σου*», Pieralli, *ό.π.*, αρ. 21, σ. 329 (Απρ., 1277): Täutu, *Acta*, αρ. 36, σ. 106 (1274)· αρ. 41, σ. 116 (1274)· αρ. 43, σ. 127 (1274)· αρ. 46, σ. 132 (1274), και Delorme - Täutu, *Acta*, αρ. 14, σ. 21 (1277).

¹¹⁰ Täutu, *Acta*, αρ. 10α, σ. 38 (1964)· αρ. 36, σ. 106 (1274)· αρ. 41, σ. 116 (1274), και Delorme - Täutu, *Acta*, αρ. 14, σ. 21 (1277)· αρ. 15, σ. 30 (1277)· αρ. 17, σ. 35 (1277), και αρ. 20, σ. 44 (1277). Βλ. και Laiou, *Constantinople*, σ. 1 και σημ. 1.

Μιχαήλ Η΄, η σύζυγός του Θεοδώρα, ο νεαρός βασιλέας Ανδρόνικος Β΄ και ενδεχομένως ο πορφυρογέννητος Κωνσταντίνος.¹¹¹ Τις συνοδευτικές των μορφών επιγραφές δημοσίευσε αρχικά ο Αριστάρχης όχι όμως από αυτοψία αλλά βάσει της μεταγραφής που του έστειλε ο Βελεγράδων Άνθιμος Αλεξούδης με αποτέλεσμα τη ύπαρξη αρκετών σφαλμάτων.¹¹² Αποκατεστημένες οι επιγραφές αναφέρουν «[Μιχαήλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς] καὶ ἀ[ὐτοκράτωρ Ῥωμαίων] νέος Κωνσταντῖνος Κομνηνὸς Δοῦκας Ἄγγελος ὁ Παλαιολόγος» και «Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων Κομνηνὸς Δοῦκας Ἄγγελος ὁ Παλαιολόγος».¹¹³ II. Στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Manastir Mariono (Σκόπια, c. 1271) διασώζεται αποσπασματικά η επιγραφή «[...] νέος Κωνσταντῖνος», όχι όμως και η μορφή του αυτοκράτορα, η οποία καταστράφηκε μάλλον κατά την ανακατασκευή της δυτικής πρόσοψης, μετά την καταστροφή της από οβίδα στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Πιθανότατα η εικονιζόμενη μορφή ήταν εκείνη του Μιχαήλ Η΄, επειδή σε χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ αναφέρεται ότι ο πατέρας του είχε ευεργετήσει τη μονή. Το περιεχόμενο του χρυσοβούλλου όπως και οι μορφές των δύο αυτοκρατόρων απεικονίστηκαν στη νότια και δυτική όψη του ναού.¹¹⁴ III. Τέλος, σύμφωνα με τη μαρτυρία του J. Leunclavius (β΄ μισό 16ου αι.) στη δυτική όψη του ναού της Περιβλέπτου στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε παράσταση του Μιχαήλ Η΄, της συζύγου του Θεοδώρας και του νεαρού υιού τους, Κωνσταντίνου πορφυρογέννητου, με την επιγραφή *MICHAEL IN CHRISTO DEO FIDELIS REX ET IMPERATOR, DUCAS, ANGELUS COMNENUS, ET NOVUS CONSTANTINUS*.¹¹⁵

Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, ο διάδοχος και υιός του Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος εγκατέλειψε ή μάλλον αναθεώρησε την εκκλησιαστική πολιτική του πατέρα του αποκηρύσσοντας επίσημα την ένωση των Εκκλησιών και ορίζοντας ως άξονα της πολιτικής του την επιστροφή στην Ορθοδοξία. Θα πρέπει να ήταν τωόντι οδυνηρή για αυτόν η όποια σύγκριση με τον πολυμήχανο πατέρα του, γι΄ αυτό και οι περί αυτόν λόγιοι, που

¹¹¹ Ο Σ. Αριστάρχης, «Ἐπιγραφαὶ ἑλληνικαί, λατινικαὶ καὶ σερβικαὶ τῆς ἐπαρχίας Βελεγράδων», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 13 (1878-79), Κωνσταντινούπολη, 1880, σσ. 95-96, εἶχε ταυτίσει τις ανδρικές μορφές με τον Ανδρόνικο Β΄, τον Μιχαήλ Θ΄ και τον υιό του τελευταίου, δεσπότη Μανουήλ, ενώ κατά την Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή ἀναγόμενων καὶ στέψης τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 22.2), Αθήνα, 1956 (2003), σ. 217 και σημ. 4, η τρίτη ανδρική μορφή ήταν αυτή του Ανδρονίκου Γ΄.

¹¹² Ο Αριστάρχης, ὁ.π., αρ. κγ΄, σσ. 94-97 και ιδίως σ. 94, δημοσίευσε την επιγραφή ως «† Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμέων, Κομνηνὸς Δοῦκας, Ἄγγελος ὁ Παλαιολόγος, υἱὸς Μιχαήλ [τ]οῦ καὶ νέου Κωνσταντίνου, Κομνηνοῦ, Δοῦκα, Ἄγγελο[υ] [τ]οῦ Παλαιολόγου, ὁ ὡς ἀληθὴς φιλόχριστος καὶ φιλομόναχος, και τη χρονολόγησε στα 1314/15». Βλ. και Α. Αλεξούδης, Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφή τῆς ἱεράς Μητροπόλεως Βελεγράδων, Κέρκυρα, 1868, σσ. 76-77, και του ιδίου «Δύο σημειώματα ἐκ χειρογράφων», ΔΙΕΕΕ 4 (1892), 279 και σημ. 2.

¹¹³ Βλ. τις μελέτες των J. Koder, E. Tropp, «Bericht über eine Reise nach Südalbanien», JÖB 15 (1966), 391· H. & H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien, 1976, σσ. 146-147, εικ. 18-19· P. Miljković-Pepok, «Le portrait de l'empereur byzantin Michel VIII à l'église rupestre de Saint-Érasme près d'Ohrid», *CahArch* 45 (1997), 169-170, 172-173, και Α. Χρηστίδου, «Ερευνώντας την ιστορία μέσα από άγνωστα βυζαντινά αυτοκρατορικά πορτρέτα σε εκκλησίες της Αλβανίας», *Ανταπόδοση. Μελέτες προς τιμήν της Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα, 2010, σσ. 538-540.

¹¹⁴ Miljković-Pepok, ὁ.π., σ. 169.

¹¹⁵ Leunclavius, σ. 137· βλ. και Janin, *Églises*, σ. 218.

ανέλαβαν να εξυμνήσουν και να εγκωμιάσουν το πρόσωπο και την πολιτική του, επιχείρησαν τη διαμόρφωση μιας εικόνας αντίθετης από εκείνης του πατέρα του.¹¹⁶

Έτσι, ο Νικηφόρος Χούμνος σε εγκωμίο του τονίζει τον ρόλο του Θεού στην ανάδειξη του Ανδρονίκου Β΄ ως αυτοκράτορα,¹¹⁷ ενώ κατ' αναλογία προς τους προφοιβασμούς που ακούγονταν για τον πατέρα του Μιχαήλ Η΄ επισημαίνει ότι η σύμπτωση της γέννησης του με τη νίκη στην Πελαγονία (1259) αποτέλεσε «θεοσημία μεγάλη» και ενίσχυσε τις ελπίδες των Ρωμαίων για το μέλλον.¹¹⁸ Επεκτείνοντας ο Θεόδωρος Μετοχίτης τη σκέψη του Χούμνου γράφει ότι η γέννηση του αυτοκράτορα σηματοδότησε την απαρχή της ανανέωσης της βασιλείας των Ρωμαίων και την αίσια έκβαση όλων των πολιτικών υποθέσεων.¹¹⁹

Στα διάφορα εγκώμια που απευθύνονται στον Ανδρόνικο Β΄ τονίζεται ιδιαίτερος ο ρόλος του στην ειρήνευση του κράτους με την παύση – άρση των εκκλησιαστικών σχισμάτων και των καινοφανών δογματικών επιλογών του πατέρα του, καθώς και η αναίμακτη και χωρίς χρήση βίας αποκατάσταση της Ορθοδοξίας.¹²⁰ Όπως και στην περίπτωση του Μιχαήλ Η΄, ο Ανδρόνικος Β΄ παραβάλλεται με διάφορα πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης, καίτοι στην περίπτωσή του η παραβολή αυτή έχει διαφορετικό περιεχόμενο. Το στοιχείο που προβάλλεται κατεξοχήν είναι η υποδειγματική ευσέβειά του, που αποτέλεσε οδηγό Σωτηρίας· ως άλλος Νώε ή Μωυσής, που διέσωσε τον λαό του Θεού από τον κίνδυνο και τον οδήγησε στη γη της Επαγγελίας,¹²¹ νέος Αβραάμ που 'ξένισε' την Αγία Τριάδα -

¹¹⁶ Παχυμέρης, III, VII:36, σ. 119.5-9, και Laiou, *Constantinople*, σσ. 1-3 και 7. Για τα εγκώμια προς τιμήν του Ανδρονίκου Β΄ βλ. N. Radošević, «The Enkomia to Emperor Andronikos II Palaiologos», *ZRVI* 21 (1982), 61-83 (σερβοκρατικά με αγγλική περίληψη).

¹¹⁷ *Anecdota Graeca*, 2, σ. 8.11-13: «Γνώμη κοινή, πάντων εύφημία, καί ψήφος Θεοῦ βουλευθέντος, ἐπὶ τὸ ἄρχειν κατέστησε».

¹¹⁸ Στο εγκώμιο του για τον Ανδρόνικο Β΄, ο Νικόλαος Λαμπηνός γράφει ότι: «εἰς τὴν τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν προεγνωσμένος ὑπὸ τῆς προνοίας ἀφώριστο καὶ τοῦτο οὐκ ἀφανῶν ὄψεων ὄνειράτων ... ἔργοις δ' ἑτέροις αὐτόθεν ἔχουσι τὸ σαφὲς ἐδηλοῦτο καὶ σημείους ἐμφανεστάτους», Πολέμης, «Λαμπηνός», σ. 38.29-34, § 18. Τα σημεία αυτά ήταν: (α) η ανάδειξη του πατέρα του σε αυτοκράτορα και η νίκη του στην Πελαγονία, (β) η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης: «Ῥωμαῖοι γοῶν ἀναβεβιωκόσιν ἐώκεσαν, ἦν δ' ἄρα καὶ ἀληθὲς εἰπεῖν πάλαι διαφθαρεῖσαν καὶ πεπονηκυῖαν τότε πᾶσαν ἀνακεκοσμηθῆαι καὶ ἀνειληφθῆαι τὴν Ῥωμαῖδα», και (γ) η βάπτισή του, κατά την οποία το σκίρτημα και το μειδίαμά του, όπως και η κραυγή που έβγαλε, εκλήφθηκαν ως αντίληψη της θείας χάριτος. Ο Πατριάρχης (πιθανόν ο Νικηφόρος Β΄) τα εξέλαβε, μάλιστα, ως δηλωτικά της ευσέβειας του μελλοντικού βασιλιά, Πολέμης, «Λαμπηνός», σσ. 39-41, § 18-22. Στο ίδιο κλίμα κινείται και ο Μανουήλ Γαβαλάς, που σημειώνει ότι ο αυτοκράτορας υπήρξε θεία επιλογή πριν ακόμη τη γέννησή του, Γαβαλάς, *Προσφωνητικός*, σσ. 118.25-41, και 119.71-78.

¹¹⁹ Πολέμης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σσ. 152.14-16, 154.5-8, 158.4-5, και 162.2-5: «σοὶ γεννηθέντι, βασιλεῦ, παραχρήμα, συμβαίνει, μεταποιεῖσθαι θαυμασίως ὅπως ἤρξατο Ῥωμαίοις τὰ πράγματα' ἄθροον καὶ δεξιὰς ὑψίστου μεταλαμβάνει καὶ κοσμεῖται καλλίστην ἀλλοίωσιν».

¹²⁰ Ο Νικηφόρος Κάλλιστος-Ξανθόπουλος, PG 145, στ. 565C-D, αναφέρει ότι ο Μιχαήλ Η΄ «ἐπὶ μέγα πρότερον τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν ὡς ἀπὸ κέντρου κύκλον ἐπιδουῖναι παρασκευάσας», αλλά ο Ανδρόνικος Β΄ διέσωσε «τὴν ἀληθῆ θρησκείαν ὑπὸ νόθων καὶ ἀλλοκότων δογμάτων νεωτερίζεσθαι κινδυνεύουσιν». Ο ίδιος μάλιστα, PG 145, στ. 564B, 577B, επισημαίνει την «ἀναίμακτον εὐσεβεία», την «ἀναίμακτον γὰρ τῷ ὄντι καὶ καθαρὰν φόνου τὴν σὴν καὶ μόνην ἡγεμονίαν».

¹²¹ Ο Νικηφόρος-Κάλλιστος Ξανθόπουλος, PG 145, στ. 580B-C, απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα σημειώνει πως «καθ' ἡμᾶς Νῶε τις ἄλλος ἢ Μωϋσῆς ὡφθης ... ἅτε δὴ τὸν νέον Ἰσραήλ, ἡμᾶς ὁδηγῶν πρὸς εὐσέβειαν». Βλ. επίσης τις αναφορές των Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου, *Anecdota Graeca*, 1, σ. 380· Χούμνου, *Anecdota Graeca*, 2, σσ. 51, 54-55· Μανουήλ Γαβαλά, *Προσφωνητικός*, σ. 118.35-41 (και Κουρούσης, Γαβαλάς, 185-88)· Θεόδωρου Μετοχίτη, (Πολέμης, *Βασιλικοί Λόγοι*, Α΄, σσ. 244-257)· Νικηφόρου-Καλλίστου Ξανθοπού-

εικόνα που παραπέμπει στην υπερίσχυση του τριαδικού δόγματος έναντι του λατινικού *filioque*¹²²- αλλά και νέος Ζοροβάβελ, επειδή «τὴν μεγάλην Ἱερουσαλήμ, εἴτουν τὴν ἐκκλησίαν, ἀνοικοδομήσας».¹²³ Αξιοσημείωτο είναι ότι ο αυτοκράτορας σπάνια παραβάλλεται με τον προφητάνακτα Δαβίδ και όταν αυτό γίνεται, συνδέεται κυρίως με την πραότητα του χαρακτήρα του.¹²⁴ Επίσης, ο Ανδρόνικος Β΄ ουδέποτε προσέλαβε το προσωνύμιο του Νέου Κωνσταντίνου, μολονότι αρκετές φορές παραβλήθηκε με τον πρώτο χριστιανό αυτοκράτορα λόγω της ευσέβειάς του και εν γένει της εκκλησιαστικής του πολιτικής.¹²⁵ Τέλος, στην περίπτωση του Μιχαήλ Θ΄ ο λόγιος Μάξιμος Πλανούδης θεωρεί ότι αξίζει να κληθεί Νέος Κωνσταντίνος, αλλά αυτό αποτελεί μάλλον ρητορική αποστροφή σε πανηγυρικό λόγο που συνέγραψε επ' ευκαιρία της αναγόρευσης και στέψης του πρώτου στην Αγία Σοφία το 1294.¹²⁶

λου, Ζωοδόχος Πηγή, σ. 65, και Νικολάου Λαμπηνού (σ. 63, § 55) που παρομοιάζει τον Ανδρόνικο Β΄ με τον Μωυσή, γιατί συνήγαγε τα διασκορπισμένα μέλη της Εκκλησίας – Νέου Ισραήλ διασώζοντάς τα από το βάραθρο της ένωσης των Εκκλησιών.

¹²² Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *PG* 145, στ. 592C: «ὡσπερ τις νέος καθεστὼς Ἀβραάμ, τὴν μακαρίαν καὶ αὐθις ξενίζει Τριάδα ... κάκεινο τρανώς τὴν ἐκπόρευσιν ὅθεν ἔχει διασαφείς».

¹²³ Βλ. Γεώργιος Κύπριος, *Anecdota Graeca*, 1, σ. 381· Πολέμης, «Λαμπηνός», σσ. 61-63, § 53-54, αλλά και τη μωωδία του μεγάλου διοικητή Θεοδώρου Καβάσιλα, Κουρούσης, «Καβάσιλας», σ. 424.40-41.

¹²⁴ Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ζωοδόχος Πηγή*, σ. 65.

¹²⁵ Βλ. Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *PG* 145, στ. 589C. Ο Ανδρόνικος Β΄, όπως άλλοτε ο Μέγας Κωνσταντίνος, συγκάλεσε σύνοδο αρχικά στο Αδραμύττιο (1283) για την άρση του σχίσματος των Αρσενιτών, και ακολούθως στις Βλαχέρνες (1285) για το θέμα της ένωσης των Εκκλησιών. Ο Θεόδωρος Υρτακηνός σε προσφώνημά του, *Anecdota Graeca*, 1, σ. 252, επισημαίνει ότι «Κωνσταντίνος ὁ μέγας ἐν βασιλεῦσι καὶ ἰσαπόστολος τὴν τῶν χριστιανῶν πρώτος ἤρξε ἀρχὴν· οὐ τοὺς τρόπους, ὡσπερ σπόγγος, ἀναμαζάμενος, ἄλλος ὢν τυγχάνεις ἐκείνος». Γνήσιο υιό του πρώτου βασιλέως των Ορθοδόξων τον χαρακτηρίζει επίσης και ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 82, σ. 216.76-77, και Laurent, *Regestes* 1717. Ο ίδιος ο Ανδρόνικος Β΄ απέφυγε να υιοθετήσει στον τίτλο του το προσωνύμιο του Νέου Κωνσταντίνου, όπως φανερώνουν τα έγγραφα που ο τελευταίος υπέγραψε όσο και οι διάφορες απεικονίσεις του. Βλ. τα κείμενα της συνθήκης που συνομολόγησε με τη Βενετία (*TTh*, III, αρ. CCCLXXVIII, σ. 323, 15 Ιουν. 1285, και αρ. CCCLXXIX, σ. 341, 28 Ιουλ. 1285. Τέλος, με επιφύλαξη θα πρέπει να δεχθούμε την αναφορά του V. Barskij, ότι σε επίχρυσο αργυρό πουκάμισο εικόνας της Θεοτόκου στο καθολικό της Μεγίστης Λαύρας, Αγίου Όρους, εικονιζόταν η Θεοδώρα Παλαιολογίνα και ο Ανδρόνικος Β΄ (μήπως Μιχαήλ Η΄;) με τη συνοδευτική επιγραφή «Ἀνδρόνικος ἐν χριστῷ τῷ Θεῷ, πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων δ(ο)ῦκας Ἄγγελος, Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος καὶ νέος Κωνσταντίνος». Βλ. G. Millet et al., *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Paris, 1904 (ανατ. Αγιορειτική Εστία, Θεσσαλονίκη, 2004), σ. 118, αρ. 359.

¹²⁶ Η αναγόρευση και στέψη του Μιχαήλ Θ΄ έλαβε χώρα στην Αγία Σοφία στις 21 Μαΐου 1294, ημέρα μνήμης του ιδρυτή της πρωτεύουσας, καθώς, όπως αναφέρει ο Παχυμέρης, III, IX:1, σ. 219.7-10, ο Ανδρόνικος Β΄ «καιρὸν δ' ἠγησάμενος πρέποντα ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ πρώτου ἐν Χριστιανοῖς βασιλέως ... Κωνσταντίνου, ἐν ταύτῃ καὶ τὰ τῆς στεφροφορίας τῷ υἱῷ ἀπεπλήρου». Στον πανηγυρικό του ο Μάξιμος Πλανούδης γράφει ότι «ἐμοὶ δὲ καὶ ὅταν ἐπὶ νοῦν ἀναβῆ τὸ κατ' αὐτὴν σε τὴν τοῦ βασιλέως χρισθῆνα πανηγυριν ... καὶ μάλιστα γε εἴ τις καὶ πρὸς τὸν σὸν πάππον ἀνατρέχει τοῖς λογισμοῖς καὶ θεωρεῖ νέον ἐκείνον χρηματίσαντα Κωνσταντίνον, ... πολλὰ κάγαθα συντρέχειν εἰς ταῦτ' φαίνεται. τίνα δὲ ταῦτα φημί; τὴν ἐτήσιον τοῦ πολιτοῦ μνήμην, τὴν ἐπώνυμον ἐκείνου πόλιν, ... ὅτι σοι πάππος ὃς νέος ἐχρημάτισε Κωνσταντίνος· ἅ πάντα τὴν τοῦ Κωνσταντίνου κλήσιν εἰς μέσον παράγοντα οὐχ ἦττον σοὶ δίδωσι τὴν τοῦ νέου Κωνσταντίνου ἀρμόζειν ἐπίκλησιν», Στ. Κουρούσης, «Νέος κώδιξ τοῦ Ἱερατικοῦ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη», *Ἀθηνᾶ* 73-74 (1972-1973), 433.16-25 και Westerink, «*Basilikos*», *BSI* 29 (1968), 43.1196-1197, § 38. Σχετικά θα πρέπει να αφερθεῖ η περίπτωση μίας επιγραφῆς εντοιχισμένης σήμερα στον βόρειο τοῖχο του ναοῦ της Υπαπαντής στη Θεσσαλονίκη, όπου αναφέρεται ο «ἐπὶ κανικλείου» και γίνεται λόγος περὶ «Μιχαήλ στεφφοροῦ | Κωνσταντίνου τοῦ νέου», την οποία ο J. M. Spieser, «*Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance*», *TM* 5 (1973), 167, αρ. 18, 173 και πίν. VIII.3, χρονολογεῖ με επιφύλαξη το 1278/9 και αποδίδει στον Μιχαήλ Η΄, αντίθετα από την E. Malamut,

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης προσέφερε στον Μιχαήλ Η΄ την αναγκαία νομιμοποίηση του ιδίου και της δυναστείας του έναντι εκείνης των Λασκάρων. Αυτός ο νομιμοποιητικός χαρακτήρας της πρωτεύουσας πήγαζε όχι μόνο από το γεγονός της ανάκτησής της από τους Λατίνους, αλλά και από την προβολή της καταγωγής του αυτοκράτορα από αυτήν, γεγονός που προσέδιδε κύρος και είχε μεγάλη ιδεολογική σημασία, γι' αυτό και στα περισσότερα εγκώμια εξαιρείται η κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή των αυτοκρατόρων, μολονότι αυτό δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στην αλήθεια. Έτσι ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος σε λόγο του προς τον Μιχαήλ Η΄ επισημαίνει την κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή των προγόνων του τελευταίου,¹²⁷ ενώ οι εγκωμιαστές του Ανδρονίκου Β΄, μολονότι αυτός δεν είχε γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη, την αναφέρουν ως γενέτειρα πόλη.¹²⁸ Η καταγωγή από την πρωτεύουσα αποτελούσε υπεραξία που και άλλοι, πλην του αυτοκράτορα, επιθυμούσαν να προβάλλουν. Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις του Γεωργίου Ακροπολίτη, που αν και δεν καταγόταν από σημαντική οικογένεια, θεωρούνταν «επιφανής» και μόνο επειδή είχε γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη, και του Γεωργίου Παχυμέρη.¹²⁹

Επιπλέον, η ανάκτηση της Βασιλεύουσας ενίσχυσε την εικόνα του πρώτου των Παλαιολόγων και επέτρεψε στον ίδιο και στον κύκλο του να υπερτονίσουν ή μάλλον να προπαγανδίσουν τον ρόλο του και αντίστροφα να μειώσουν τον ρόλο και τη συμβολή των Λασκάρων στη διάσωση, κυρίως όμως στην ανασύσταση της αυτοκρατορίας.¹³⁰ Έτσι, αν και

«Cinquante ans à Thessalonique: de 1280 à 1330», *ZRVI* 40 (2003), 265, που την χρονολογεί το 1293/4 αποδίδοντάς την στον Μιχαήλ Θ΄.

¹²⁷ Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σσ. 317 «Τὴν σὴν ἐκ προγόνων πόλιν, ὠ βασιλεῦ, ... τῆς Κωνσταντίνου».

¹²⁸ Γρηγόριος Κύπριος, *Ανδρόνικος*, σ. 317· Χούμνος, *Ανδρόνικος*, σσ. 9-10, *Πολέμης, Βασιλικοί Λόγοι*, Α΄, σ. 142 κ.ε., και *Πολέμης, «Λαμπηνός»*, σ. 31.34-35, §8. Βλ. σχετικά Angelon, *Ideology*, σ. 103 κ.ε.

¹²⁹ Στον εγκωμιαστικό λόγο που έγραψε για τον δάσκαλό του Γεώργιο Ακροπολίτη, ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις σημειώνει ότι ήταν «Εὐγενὴς μὲν οὖν ἐκ τῆς ἀρετῆς τῶν πατέρων καὶ πολλῶ μείζων ἐκ τῆς πατρίδος», δηλαδή της Κωνσταντινούπολης, Α. Μαρκόπουλος, «Θεοδώρου Β΄ Λασκάρως ἀνέκδοτον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην», *ΕΕΒΣ* 36 (1968), 113.97 κ.ε. Βλ. και R. Macrides, «The Thirteenth Century in Byzantine Historical Writing», Ch. Dendrinos et. al. (eds.), *PORPHYROGENITA. Essays on the history and literature of Byzantium and the Latin east in honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot, 2003, σ. 74. Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης εξαιρεί τη «λογική» παιδεία του πατέρα του και όχι την «ευγενική» του καταγωγή· αντίθετα, τονίζει την ευγενική καταγωγή της συζύγου και του πενθερού του, M. Treu, «Νέος Κῶδιξ τῶν ἔργων τοῦ μεγάλου λογοθέτου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου», *ΔΙΕΕ* 4 (1892), 48. Το ίδιο υπερήφανος για την κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή του είναι ο Παχυμέρης, I, I:1, σ. 23.3-4 «Γεώργιος Κωνσταντινουπολίτης μὲν τὸ ἀνέκαθεν, ἐν Νικαίᾳ δὲ καὶ γεννηθεὶς καὶ τραφεὶς», και ο Πατριάρχης Αρσένιος Αυτρωριανός, Π. Γ. Νικολόπουλος, «Ἀνέκδοτος Λόγος εἰς Ἀρσένιον Αὐτρωριανὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως», *ΕΕΒΣ* 45 (1981-82), 407, 450-451.41-49.

¹³⁰ Στο *Τυπικό* της Μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο όρος Αυξέντιον, ο Μιχαήλ Η΄ επισημαίνει με έπαρση ότι «διὰ τῶν ἡμετέρων ἰδρώτων τε καὶ καμάτων τῷ τῆς Κωνσταντίνου πόλεως ὑμεῖς (i.e. οι μετά το 1261 Πατριάρχες) ἀνιδιτὶ ἐγκάθησθε θρόνῳ, καὶ παρὰ πάντων οὐ τῶν οἰκείων μόνων, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν ἀλλοτρίων καὶ ἀλλογενῶν Πατριάρχας κυρίως καὶ ὀνομακλήδην τῆς Κωνσταντίνου πόλεως περιάδεσθε, τῶν πρὸ ὑμῶν καὶ ἐκτὸς τῆς δε τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων πατριαρχευσάντων παρὰ μὲν τοῖς “πατριαρχῶν Νικαίας” ὀνομαζομένων, παρ’ ἐτέροις δὲ “πατριαρχῶν τῆς τῶν Βιθυνῶν ἐπαρχίας”, ὡς καὶ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενομένων βασιλέων τῶν καὶ πρὸ ἡμῶν βεβασιλευκότων ποτὲ μὲν ἀπλῶς “ἀρχόντων τῆς Ῥωμανίας φημιζομένων”, ποτὲ δὲ καὶ βασιλέων, ἀλλ’ οὐχ’ ἀπάντων Ῥωμαίων, τῶν δὲ κατὰ ἀνατολὰς καὶ μόνων», Dmitrievsky, *Tyrika* I.1, σσ. 793-794.

τους αναγνωρίζεται -ειδικά στον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη¹³¹- η γενναιότητα και οι προσπάθειες για τη διάσωση της αυτοκρατορίας από τον λατινικό κίνδυνο, επιχειρείται από την άλλη μείωση της αξίας του έργου τους, επισημαίνοντας την αδυναμία ή και την ανικανότητά τους να ανακαταλάβουν την Κωνσταντινούπολη.¹³² Όπως δε επισήμανε σε δημηγορία του ο Μιχαήλ Η΄ αμέσως μετά την ανακατάληψη της πόλης: «τὰ δὲ γ' ἡμέτερα Νικαία καὶ Προύση καὶ τρίτη Φιλαδελφεία καὶ τοῖς περίξ διεγνωρίζοντο. Τὰ μὲν οὖν ἄλλα πῶς καὶ αὐθις ἀνεζώθησαν καὶ γε ἀναζωοῦνται κατὰ μικρόν, ἐλεούντος πάλιν τοῦ θείου, τί χρὴ καὶ λέγειν; Πλὴν ἀλλ' οὐδὲ τούτων ἦν ἀσφαλῶς ἔχειν, λειπούσης τῆς βασιλίδος».¹³³

Επιπροσθέτως, η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, επέτρεπε πλέον να ελπίζουν και στην ανάκτηση και όλων των πρώην εδαφών της αυτοκρατορίας, και ότι με τη βοήθεια του Θεού «πολλῶν πρὶν φρουαττομένων ἀυχένες ... καθυποκλιθήσονται πρὸς τὸ ταπεινότερον».¹³⁴ Ο ευσεβής πόθος της ανακατάληψης των λατινοκρατούμενων εδαφών αποτυπώνεται ξεκάθαρα και στη συμφωνία του Νυμφαίου, όπου ο Μιχαήλ Η΄ υποσχόταν να παραχωρήσει στους Γενουάτες διάφορα ακίνητα «*sufficientes ad stallum mercatorum*» όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στην Εύβοια και στην Κρήτη· παραχωρήσεις που συνοδεύονται με τις χαρακτηριστικές φράσεις «*Dei misericordia*» ή «*Deo volente in Constantinopoli et in Negroponti et in Creti*», οι οποίες αποκαλύπτουν τα φιλόδοξα σχέδιά του για την επανάκτησή τους.¹³⁵ Παρομοίως, και στο κείμενο της συνθήκης με τη Βενετία (Ιούν. 1265) ο Μιχαήλ Η΄ αναφέρει ρητώς ότι: «ὅσα δὲ [νησιά τοῦ Αἰγαίου] ἦσαν ὑπὸ τὴν βασιλείαν

¹³¹ Ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης εξαιρέθηκε επειδή η σύζυγος του Μιχαήλ Η΄ Θεοδώρα ήταν μικρανεψιά του. Μάλιστα, ο Θεόδωρος Μετοχίτης στη μονωδία του για τον θάνατό της αναφέρεται στην ευγενική της καταγωγή, που την καθιστούσε αντάξια σύζυγο ενός ικανού επίδοξου αυτοκράτορα, όπως ο Μιχαήλ Η΄. Βλ. Α. Sideras, *25 Unedierte byzantinische Grabreden* (Κλασικά Γράμματα 5), Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 264.21-29.

¹³² Ο Μιχαήλ Η΄ σε δημηγορία του αμέσως μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας ενώπιον μελών της αριστοκρατίας και του λαού αναφέρει «καὶ τῶν πρὸ ἡμῶν βασιλέων πολλὰ πονεσάντων, οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ ἡμῶν πρότρια παθόντων, οὐδὲν ἠνύσθη ... δεικνύντος Θεοῦ ἦν ὡς ἔργον ἐκείνου καὶ μόνου ἐξ ἐλέους ἔσται τὸ δοῦναι, οὐδὲ καὶ τὸ λαβεῖν ἐπιστεύετο», Παχυμέρης, I, II:30, σ. 211.8-9. Ο ίδιος αυτοβιογραφούμενος στο *Τυπικό* της Μονῆς του Αγ. Δημητρίου γράφει «δι' ἡμῶν αὐτοῖς διδόντος Θεοῦ, δοξάντων ὅσοι πρὸ ἡμῶν ἐπεχείρησαν, καίτοι γ' ἐπεχείρησαν οὐκ ἀγεννεῖ προθυμία, οὐδὲ μεμπτῆ στρατιᾷ καὶ τέχνῃ χρησάμενοι, τοξεύειν εἰς οὐρανὸν ἀντικρυς καὶ ἀδυνάτοις ἐπιχειρεῖν», Grégoire, «*De Vita sua*», σ. 457. Ο Ολόβωλος, οπαδός αρχικά των Λασκάρων, σε εγκωμιοῦ του προς τον Μιχαήλ Η΄, *Λόγοι*, Β΄, σ. 63.20-33, κάνει μία αναδρομή στο παρελθόν αναφερόμενος γενικά στους προηγούμενους βασιλεῖς και εξαίροντας ονομαστικά μόνο τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, λόγω και της συγγένειας του τελευταίου με τον Μιχαήλ Η΄, σημειώνει «οἱ τοίνυν τὴν βασιλείον ὀκτάδα τότε, καθὼς τὸ τῶν πραγμάτων ἐνεχώρει στενὸν καὶ ἡ τοῦ χρόνου φορὰ, διθυόνοντες - ὦν τὸ πᾶν ὁ ἐν βασιλεῦσι μακαριστὸς ἐτύχχανεν ὦν, Ἰωάννην λέγω τὸν πάνυ, τὸν μέγαν, τὸν πολυθρύλλητον, τὸν σὸν μὲν, ὃ αὐτοκράτορ, θεῖον κατὰ τὸ τοῦ γένους προσήκον ... - πολλὰ μὲν ἔκαμον, πάντα λίθον ἐσάλευσαν, ... τῶν δε γε πλείονων ἦσθα σὺ τελειωτῆς, βασιλεῦ». Παρομοίως, και ο Γρηγοράς στον βίο του θείου του, Ιωάννη Ποντοηρακλείας, Laurent, «*Jean d'Héraclée*», σ. 43, επισημαίνει πως «πολλοὺς μὲν ὑπὲρ ἐλευθερίας αὐτῆς ἔδραμον ἄθλους, ἀλλ' ἦν ἄπρακτος ἅπασα πρᾶξις αὐτοῖς καὶ δρόμος εἰπεῖν ἀστεφάνωτος». Κατὰ τον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο, PG 142, στ. 377A «πολλὰ μὲν διεπύκτευσαν πρὸς τὴν καταγωγὴν στρατευόμενοι, μηχανώμενοι, ἐπιχειροῦντες ... δρᾶσαι δὲ τῆς προθυμίας ἐπάξιον οὐδὲν οὐδόλως ἐξίσχυσαν», ενώ ο Μετοχίτης αναφέρει «καὶ βασιλέων ἄλλων χεῖρες τε καὶ βουλαὶ καὶ μηχανήματα παντοῖα περὶ αὐτὴν σπουδάζοντα, ταῦτα δὲ πάντ' ἄπρακτα», Πολέμης, *Βασιλικοί Λόγοι*, Α΄, σ. 152.4-7.

¹³³ Παχυμέρης, I, II:30, σσ. 209.30-211.4.

¹³⁴ Παχυμέρης, I, II:30, σ. 211.19-23.

¹³⁵ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 4, σσ. 130-142 και ειδικότερα σσ. 133.59-61, 141· βλ. σχετικά Dölger, *Regesten*, αρ. 1890 και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 88 και σημ. 58.

καὶ τὸ πριγκιπάτον, ὅτε οἱ Λατῖνοι ἦσαν ἐγκρατεῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα Θεοῦ εὐδοκοῦντος γένωνται ὑπὸ τὴν βασιλείαν μου καὶ τοὺς κληρονόμους καὶ διαδόχους αὐτῆς καὶ τὴν Ῥωμανίαν ... ἀφότου δὲ βοηθείᾳ Θεοῦ ἐπιλάβηται ἡ βασιλεία μου τοῦ Εὐρίπου»,¹³⁶ ἐνὸς στα τέλη του 13ου αἰώνα ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ Κύπριος ἀναφέρει σε ἐπιστολὴ του πρὸς τον μέγα λογοθέτη «Θεοῦ νεύσαντος ἡ πατρίς (Κύπρος);, εἴη δὲ τάχιον τοῦτο, εἴη δ' ὁμοῦ καὶ σύμπασα ἡ λοιπὴ Πελοπόννησος ὑποχείριος γένηται βασιλεῖ». ¹³⁷

Ἡ διαμορφούμενη αὐτὴ ἰδεολογία καὶ πολιτικὴ τῆς ἀνάκτησης των ἀπολεσθέντων ἐδαφῶν τῆς αυτοκρατορίας, ἔχοντας ἀποκτήσει νέα δυναμικὴ μετὰ τις 25 Ἰουλίου 1261, στόχευε ὄχι μόνο στις Λατινικὲς ἡγεμονίες του Αἰγαίου καὶ τῆς νοτίου Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ πρὸς τα λοιπὰ ἐλληνικὰ κράτη που σχηματίστηκαν μετὰ τὴν ἄλωση του 1204. Στὸ πλαίσιο αὐτὰ ἐντάσσεται ἡ πίεση που ἀσκήσε ὁ Μιχαήλ Η΄ τόσο στις ἐλληνικὲς ἡγεμονίες τῆς Δυτ. Ἑλλάδας, στὸ λεγόμενο Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου καὶ στὸ κράτος τῆς Μεγάλης Βλαχίας στὴ Θεσσαλία,¹³⁸ ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν αυτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας, ἐπιδιώκοντας τὴν υποταγὴ καὶ ἐνσωμάτωσή τους στὸν κορμὸ τῆς αυτοκρατορίας ἢ ἔστω τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ μέρους τους τῆς ἐπικυριαρχίας του ὡς αυτοκράτορα των Ῥωμαίων. Ἡ περίπτωση τῆς Τραπεζούντας εἶναι χαρακτηριστικὴ τόσο των προθέσεων του ὅσο καὶ του διπλωματικοῦ ἀγῶνα που κατέβαλε γιὰ τὴν ἐπίτευξή τους.

Τὸ 1260, ἓνα ἔτος πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐστάλη πρὸς τον μητροπολίτη Τραπεζούντος συνοδικὸ γράμμα, δηλωτικὸ του πολιτικοῦ σχεδιασμοῦ του Μιχαήλ Η΄. Κατὰ κύριο λόγο ἡ παραπάνω συνοδικὴ πράξη ἐπεδίωκε νὰ θέσει, ὅσον ἀφορᾶ τα ἐκκλησιαστικὰ θέματα, ἓναν *modus vivendi* κάνοντας κατ' ἀρχὰς δεκτὴ τὴν αὐτοτέλεια τῆς Ἐκκλησίας του Πόντου, καθὼς στὸ ἐξῆς τὴ χειροτονία του μητροπολίτη τῆς Τραπεζούντας θὰ πραγματοποιοῦσε ἐκπρόσωπος του Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, που θὰ ταξίδευε γιὰ τον λόγο αὐτὸ ἐκεῖ, ἐνὸς ἕως τότε εἴθιστο ὁ Τραπεζούντος νὰ πηγαίνει γιὰ τὴ χειροτονία του στὴ Νίκαια. Ἐπιπλέον, στὴν ἴδια συνοδικὴ πράξη ὁ Μιχαήλ Η΄ ἐπιχείρησε νὰ πείσει τον Μανουήλ Α΄ Μέγα Κομνηνὸ νὰ προβεῖ σε κηδεστία με μέλος τῆς οἰκογένειας των Παλαιολόγων.¹³⁹ Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τελεσφόρησε μόλις τὸ 1282 (α. Δεκ. 1282), ὅταν ὁ Ἰωάν-

¹³⁶ Pieralli, *Corrispondenza*, ἀρ. 9, σσ. 190-192, καὶ MM 3, σ. 78.

¹³⁷ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», ἀρ. 181 (Lameere, ἀρ. 195), *ΕΦ* 5 (1910), 349, καὶ Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1545.

¹³⁸ Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι καὶ μετὰ τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Β΄ Κύπριος με ἐπιστολὴ του (c. 1285) πρὸς τον ἡγεμόνα τῆς Μεγάλης Βλαχίας, σεβαστοκράτορα Ἰωάννη Δούκα, τοῦ ἐπισημαίνει σε αὐστηρὸ τόνο ὅτι ὁ αυτοκράτορας τῆς Κωνσταντινούπολης εἶχε «τῶν ὁμοεθνῶν τὴν κηδεμονίαν». Βλ. Claudia Rapp, «Ein bisher unbekannter Brief des Patriarchen Gregor von Cypren an Johannes II., Sebastokrator von Thessalien», *BZ* 81 (1988), 18.28.

¹³⁹ L. Petit, «Acte synodal du patriarche Nicéphore II sur les privilèges du métropolitain de Trébizonde (1er janvier 1260)», *IRAIK* 8.3 (1903), 163-171, καὶ ἰδίως σσ. 169-171 «πάντα τὰ διεῖρωγῶτα μέλη καὶ μέρη τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς ἀνακαλούμενος, μετὰ τῶν ὄλων καὶ τῶν τῆς Τραπεζούντος καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν χωρῶν κυριεύοντα περιπόθητον ἐξάδελφον τῆς ἀγίας αὐτοῦ βασιλείας πανευγενέστατον μέγαν Κομνηνὸν καὶ ποθεινότατον υἱὸν τῆς ἡμῶν μετριότητος κῆρ Μανουήλ ἀνεκαλέσατο, οὐ διὰ γραμμάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ πρέσβων, γνησιωτέρως δὲ ἤρῃσατο ἐνωθῆναι τοῦτον διὰ κήδους τῆς ἀγίας αὐτοῦ βασιλείας καὶ υἱὸν γνησιώτατον αὐτῆς εἶναι». Βλ. καὶ I. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani Acta Selecta*, I. (Fonti: Serie II – Fasc. III), Rome, 1941, ἀρ. xvii, σσ. 85-86.

νης Β΄ νυμφεύθηκε την κόρη του Μιχαήλ Η΄, Ευδοκία.¹⁴⁰ Σχολιάζοντας το γεγονός ο Οδ. Λαμψίδης σημειώνει ότι απώτερος σκοπός του Μιχαήλ Η΄ ήταν να περιορίσει ή και τερματίσει τα έστω και θεωρητικώς προβαλλόμενα δικαιώματα των Μεγάλων Κομνηνών ως γνησίων διαδόχων και διεκδικητών του βυζαντινού θρόνου.¹⁴¹ Πράγματι, ο γάμος αυτός επισφράγισε τη μεταξύ των δύο οίκων συμφωνία, κι έτσι ο Μέγας Κομνηνός θα αντικαταστήσει στον επίσημο τίτλο του τη φράση «*βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων*» με το «*βασιλεὺς πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβηρίας καὶ Περσείας*», και πλέον θα φέρει ως διακριτικά όχι δικέφαλους, αλλά μονοκέφαλους αετούς.¹⁴² Μετά τον θάνατο του Ιωάννη Β΄, τον διαδέχθηκε ο 15ετής υιός του Αλέξιος Β΄ την κηδεμονία του οποίου ασκούσε μέσω της μητέρας του ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος. Ωστόσο, ο Αλέξιος Β΄ μετά την ενηλικίωσή του αντέδρασε στον εναγκαλισμό της Κωνσταντινούπολης και επέλεξε να λάβει ως σύζυγό του μια Γεωργιανή πριγκίπισσα αντί για την κόρη του Νικηφόρου Χούμνου.

Εντούτοις, η νομιμότητα των Παλαιολόγων, αλλά κυρίως η από μέρους τους κατοχή της πρωτεύουσας αμφισβητήθηκαν κυρίως στη Δύση, και διαρκής ήταν η στρατιωτική απειλή από τον οίκο των Ανζου που πρόβαλλε δικαιώματα επί της Κωνσταντινούπολης. Το 1267 με τη συνθήκη του Viterbo συμφωνήθηκε η σύναψη γάμου μεταξύ του Φίλιππου του Courtenay, υιού του τελευταίου Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, Βαλδουίνου Β΄, και της Βεατρίκης δ'Ανζου, κόρης του Καρόλου επισφραγίζοντας έτσι τη συμμαχία μεταξύ των δύο οίκων. Καρπός της ένωσης αυτής ήταν η Αικατερίνη του Courtenay.¹⁴³ Για τον λόγο αυτό τόσο ο Μιχαήλ Η΄ όσο και ο Ανδρόνικος Β΄ προσπάθησαν σταθερά και με συνέπεια να συνάψουν επιγαμίες με δυτικές πριγκίπισσες, τιτουλάρια κληρονόμους των θρόνων της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης, για να αποσοβήσουν κάθε αμφισβήτηση. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να εντάξουμε τον γάμο του Ανδρονίκου Β΄ με την Γιολάντα-Ειρήνη του Μομφερρά (1284), κληρονόμο του λατινικού βασι-

¹⁴⁰ Οδ. Λαμψίδης, «Πῶς τὸ βυζαντινὸ κράτος εἶδε τὸ κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (1204-1453)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1990-91), 15-16. Στη βυζαντινὴ πρεσβεία συμμετείχε ενδεχομένως και ο τότε πρωτοαποστολάριος Γεώργιος Κύπριος, σύμφωνα με ὅσα αναφέρει σε ἐπιστολὴ του πρὸς τον τελευταῖο ο στενός του φίλος, μοναχός Μεθόδιος: «Ἐφ' ὅσον ἀπεδήμει εἰς τὴν Τραπεζοῦντα καιρὸν -μεθ' ὧν καὶ δι' ὃ οἶδας ἀπεδήμει», Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σ. 521.2-3.

¹⁴¹ Λαμψίδης, ὀ.π. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στο πρόσωπο του αυτοκράτορα της Τραπεζοῦντας Γεωργίου Κομνηνοῦ (1266-1280) εἶχε στραφεί μια ανθενωτικὴ μερίδα της Κωνσταντινούπολης καλώντας τον να ἀλάβει τα ἡνία της αυτοκρατορίας. Βλ. Delorme - Tăutu, *Acta*, αρ. 23, σσ. 52-53, και R.-J. Loenertz, «Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du pape Nicolas III 1278, printemps- été», *OCP* 31 (1965), 391 (= *Byzantina et Franco-Graeca* I, Rome, 1970, σ. 554.99-113).

¹⁴² Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ Ἰβηρες ἀντέδρασαν στον συμβιβασμὸ του Ιωάννη Β΄ με τον Μιχαήλ Η΄ και προέβησαν ἀκόμη και σε πολιορκία της Τραπεζοῦντας, Λαμψίδης, ὀ.π., σσ. 16-17. Ο γιος του Ιωάννη Β΄ και της Ευδοκίας Παλαιολογίνας, Αλέξιος, φέρει στην φήμη του ὄχι μόνο το «Μέγας Κομνηνός», ἀλλά και το Παλαιολόγος, προσωνύμιο που φαίνεται ὅτι καθιερώθηκε σύντομα, αν κρίνουμε ἀπὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα των ἀρχῶν του 14ου αἰ. που δημοσίευσε ο Οδ. Λαμψίδης, «Grand Comnène - Paléologue», *REB* 42 (1984), 225-228.

¹⁴³ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 198-199, και Laiou, *Constantinople*, σσ. 12 και 48-49.

λείου της Θεσσαλονίκης,¹⁴⁴ όπως και την ατελέσφορη προσπάθεια να νυμφευτεί ο Μιχαήλ Θ΄ την Κατερίνα του Courtenay, και ο Ανδρόνικος Γ΄ την Κατερίνα Valois, κόρη της προηγούμενης και του Καρόλου Valois.¹⁴⁵

Η σπουδαιότητα όπως και το μεγάλο πολιτικό και ιδεολογικό 'βάρος' της Κωνσταντινούπολης γίνονται, τέλος, εμφανή και από την σχηματική, έστω, απεικόνιση της πρωτεύουσας σε νομίσματα που έκοψαν και έδωσαν στην κυκλοφορία οι πρώτοι Παλαιολόγοι. Όπως αναφέρει ο Παχυμέρης, πρώτος ο Μιχαήλ Η΄ «μετεγεγράφατο μὲν τὰ τῶν παλαιῶν σημείων, τῆς πόλεως χαραττομένης ὄπισθεν» των νομισμάτων.¹⁴⁶ Ειδικότερα, μετά την ανάκτηση της πρωτεύουσας το 1261, σε κοπές χρυσών υπερπύρων του Μιχαήλ Η΄ και του Ανδρονίκου Β΄, καθώς και σε ένα χάλκινο τραχύ του τελευταίου, εικονιζόταν στον εμπροσθότυπο η Θεοτόκος μετωπική, δεομένη σε προτομή εντός των τειχών της Κωνσταντινούπολης· παράσταση που προπαγάνδιζε σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια, και κυρίως στο εξωτερικό, την απελευθέρωση της Πόλης από τον Μιχαήλ Η΄, και δήλωνε ότι η προστασία και η ασφάλεια της πρωτεύουσας βρισκόταν στα χέρια της Θεομήτορος.¹⁴⁷

Στα νομίσματα ευρείας κυκλοφορίας, όπως τα χάλκινα τραχέα, συνήθης είναι η απεικόνιση του προστάτη της δυναστείας, αρχαγγέλου Μιχαήλ, στο πλευρό των αυτοκρατόρων, να τους ευλογεί από ψηλά είτε να τους κρατεί από το χέρι –συνηθέστερα τον Μιχαήλ Η΄– και να τους παρουσιάζει στον Χριστό ή στη Θεοτόκο.¹⁴⁸ Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι ακόμη η συναπεικόνιση του Μιχαήλ Η΄ με τον άγιο Κωνσταντίνο, η οποία παραπέμπει στην ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και στον τίτλο του Νέου Κωνσταντίνου, που έλαβε ο πρώτος.¹⁴⁹ Τέλος, η παράσταση του Μιχαήλ Η΄ ισταμένου ή ένθρονου να κρατεί ξίφος αποτελεί σαφή αναφορά στην αυτοκρατορική εξουσία και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, που ανέλαβε στα πλαίσια της πολιτικής της ανακατάληψης των εδαφών της αυ-

¹⁴⁴ Laiou, *Constantinople*, σ. 48. Επίσης J. Strzygowski, «Das Epithalamion des Paläologen Andronikos II» BZ 10 (1901), 546-567, και Σ. Παπαδημητρίου, «Ο έπιθαλάμιος Άνδρονίκου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου», BZ 11 (1902), 452-460.

¹⁴⁵ Βλ. Laiou, *Constantinople*, σσ. 53-54, 129-130, 237-239, 241-242· Nicol, *Last Centuries*, σ. 159, και A. Failler, «La mission du moine Sophonias en Italie et le mariage de Michel IX Palaiologos», REB 60 (2002), 151-166.

¹⁴⁶ Παχυμέρης, IV, XII:8, σ. 541.8-9. Βλ. σχετικά και C. Morrisson, «L'hyperpère de Michel Paléologue et la reconquête de Constantinople (1261) », *Le Club français de la médaille* 55-56 (1977), 76-86.

¹⁴⁷ G. Schlumberger, *Numismatique de l'orient latin*, ανατ. Graz, 1954, πίν. LIX, αρ. 3-4, πίν. LX, αρ. 3-4, 13-14· S. Bendall - P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282-1453*, London, 1979, σσ. 34-35, 40-41, 62-63, και Grierson, *Catalogue*, τόμ. 5/1, σσ. 106-109, 128-129. Στα νομίσματά τους οι πρώτοι Παλαιολόγοι συναπεικονίζονται επίσης με τον Χριστό ή τη Θεοτόκο, της οποίας συνηθέστεροι τύποι είναι αυτοί της Οδηγήτριας, της Αγιοσορίτισσας, αλλά και της Νικοποίου και της Επισκέψεως (παραλλαγών της Βλαχερνίτισσας). Για τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Επισκέψεως, βλ. V. Grumel, «Notes d'histoire et de littérature byzantines: Sur l'Épiskopsis des Blachernes», EO 29 (1930), 334-336, και H. Hunger, «Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ Η ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ», *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995), 33-42.

¹⁴⁸ Schlumberger, *Numismatique*, pl. LIX, nos. 3-6, pl. LX, no. 12· Bendall - Donald, *Palaeologan Coinage*, ό.π., σσ. 38-39 (7), 44-45, και Grierson, *Catalogue*, τόμ. 5/1, σσ. 66, 115, 118-119, 122, πίν. 6, 8, 9Α-Β΄ 150, πίν. 18Α΄ 157, 159-160, πίν. 20. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ απεικονίζεται και σε σφραγίδες της οικογένειας, όπως σε εκείνη ενός ανώνυμου λογοθέτη Παλαιολόγου, W. Seibt, Alexandra-Kyriaki Wassiliou, «Spätbyzantinische metrische Siegellegenden», S. Kolditz - R. C. Müller (eds), *Geschehenes und Geschriebenes. Studien zu Ehren von Günther S. Henrich und Klaus-Peter Matschke*, Leipzig, 2005, σ. 140.

¹⁴⁹ Grierson, *Catalogue*, τόμ. 5/1, σ. 78 και σποράδην.

τοκρατορίας,¹⁵⁰ ενώ η απεικόνισή του όπως και του Ανδρονίκου Β΄ με φτερά συμβολίζει, ίσως, τον ρόλο τους ως άλλων αγγέλων, δηλαδή ως λυτρωτών και φυλάκων, ίσως δε και ως ευαγγελιστών της αποκατάστασης της αυτοκρατορίας.¹⁵¹ Ενδιαφέρουσα, σε σχέση με την προηγούμενη απεικόνιση, είναι και μια κοπή, όπου ο Μιχαήλ Η΄, φτερωτός και δορυφορών, εικονίζεται να κρατεί με το δεξί του χέρι ένα ομοίωμα του μεγάλου του αποκτήματος, της Βασιλεύουσας.¹⁵² Τέλος, την αναπάντεχη ανακατάληψη της πρωτεύουσας φαίνεται ότι συνυποδηλώνει η παράσταση σε αργυρά και από κράμα τραχεία του Μιχαήλ Η΄ και χάλκινα τραχεία του Ανδρονίκου Β΄, του πολιούχου της Νίκαιας αγίου Τρύφωνα και του συμβόλου του, ενός κρίνου, το οποίο άνθιζε θαυματουργικά εν μέσω χειμώνα στον ναό του αγίου στη Νίκαια.¹⁵³

Γίνεται ήδη αντιληπτό ότι ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος εισήγαγε μια νέα πολιτική φιλοσοφία και μια νέα αντίληψη περί ιστορίας. Είναι ο θεοπρόβλητος ηγεμόνας, ο εκλεκτός του Θεού, που ενεργεί σύμφωνα με το θεϊκό σχέδιο περί της Ιστορίας, αφού μέσω αυτού ο Θεός επεμβαίνει στην ιστορική πορεία των Ρωμαίων.¹⁵⁴ Έτσι, κατέστη δυνατό να επαναφέρει τον εξόριστο νέο Ισραήλ στην πρωτεύουσά του και να αναδειχθεί «σωτήρ, ρύστης, πολιούχος» και «έλευθερωτής»,¹⁵⁵ επαναφέροντας την ειρήνη και το δίκαιο στη βυζαντινή Οικουμένη και προβαίνοντας στην ανακαίνιση (*renovatio*) της αυτοκρατορίας και της πρωτεύουσας.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Schlumberger, *Numismatique*, pl. LIX, no. 9· Grierson, *Catalogue*, τόμ. 5/1, σσ. 72, 74, 120 και πίν. 9Α.

¹⁵¹ Bendall -Donald, *Palaeologan Coinage*, ό.π., σσ. 48-49 (20)· Grierson, *Catalogue*, τόμ. 5/1, σσ. 67-68, 123 και πίν. 9Β, 151 και πίν. 18Α, 157-160 και πίν. 20. Σε στιχούργημα του μάλιστα εις τήν πρόκυψιν ο Μανουήλ Ολόβωλος παρουσιάζει τον Μιχαήλ Η΄ ως έχοντα πτέρυγες και τον χαρακτηρίζει «ἄγγελο στεφηφόρο» (*Anecdota Graeca*, 5, αρ. ιβ΄, σ. 173.4-6). Επιβεβαιώνεται έτσι ότι η εν λόγω παράσταση ενέχει τον συμβολισμό του επίγειου αγγέλου, εκφραστή του θεϊκού σχεδίου της σωτηρίας. Για το θέμα βλ. τις μελέτες των Μ.-Ε. Pomeroy, «L'iconografia dell'imperatore pteroforo nella numismatica bizantina: linee interpretative», *Bizantinistica* 10 (2008), 157-184 και πίν. 1-7, και Β. Pitarakis, «Wings of Salvation in Thirteenth Century Art», *Sevgi Gönül Symposium*, σσ. 604-608.

¹⁵² Schlumberger, *Numismatique*, pl. LIX, no. 12, και Grierson, *Catalogue*, τόμ. 5/1, σσ. 83, 112 και πίν. 9Β· 159-160 και πίν. 20. Ο εικονογραφικός τύπος θυμίζει έντονα τις ψηφιδωτές μορφές του Μεγάλου Κωνσταντίνου και του Ιουστινιανού στη νότια είσοδο της Αγίας Σοφίας.

¹⁵³ Ο άγιος σε όραμα είχε προαναγγείλει στον αυτοκράτορα Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι μεγάλη νίκη στη Μακεδονία. Βλ. σχετικά Σκουταριώτης, σ. 514· Cl. Foss, *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises* (Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources 21), Hellenic College Press, Brookline Massachusetts, 1996, σσ. 105-106· Μετοχίτης, «Νικαεύς», σ. 321, και V. Laurent, «L'emblème du lis dans la numismatique Byzantine: son origine. À propos d'une monnaie inédite de Michel VIII Paléologue», H. Ingholt (ed.), *Centennial Publication of the American Numismatic Society*, New York, 1958, σσ. 417-427.

¹⁵⁴ P. J. Alexander, «The strength of empire and capital as seen through Byzantine eyes», *Speculum* 37 (1962), 348-349. Ο Πλανούδης στον βασιλικό λόγο που απηύθυνε στον Μιχαήλ Θ΄, επισημαίνει «τήν τής πόλεως ... ανάληψιν και ώσπερ ει γενομένης νεκράς αναβίωσιν» από τον παππού του, Μιχαήλ Η΄ [Βασιλικός, *BSI* 28 (1967), 64.621-622]· θεωρεί δε ότι η εκλογή του τελευταίου στον θρόνο έγινε «ύπό θεού. τούτῳ γάρ η τής πόλεως σωτηρία και η επί ταύτη δόξα έταμιεύετο» [Βασιλικός, *BSI* 28 (1967), 65.650-652]. Για τον βασιλικό λόγο του Πλανούδη βλ. P. Lamma, «Un discorso inedito per l'incoronazione di Michele IX Paleologo», *Aevum* 29.1 (Gennaio - Febbraio 1955), 49-69, και Κουρούσης, «Νέος κώδιξ του 'Βασιλικού'», ό.π., σσ. 426-434.

¹⁵⁵ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 65.1-2. Στα ρητορικά έργα της περιόδου αποτελεί κοινό τόπο η χρήση όρων όπως «τό νέον ήμεϊς γένος», Previale, «Panegirico», σ. 33.1, ή «τό νέο καθ' ήμάς 'Ισραήλ», Ολόβωλος, *Λόγοι*, Α΄, σ. 36.7-8, και Γ΄, σ. 87.32. Ο τελευταίος αναφέρεται συχνά στον «νέο 'Ισραήλ» σε αρκετά από τα είκοσι (20) συνολικά ποιήματα που έγραψε επ' ευκαιρία των τελετών της πρόκυψης, *Anecdota Graeca*, 5, αρ. β΄, σ. 161.6, ε΄, σ. 165.10, ια΄, σ. 173.1, ιγ΄, σ. 174.7, ιδ΄, σ. 175.7 και ιζ΄, σ. 178.8. Αλλά και ο Μιχαήλ Η΄, απευθύνεται σε πρόσταγμά του «πρός τόν καθ' ήμάς νέον 'Ισραήλ, ... τού χριστωνύμου πληρώματος», L. Burgmann, P. Magdalino,

Η προβαλλομένη αυτή ιδέα της ανανέωσης και ανακαίνισης θα εκφραστεί πρωτίστως με την επιθυμία επέκτασης των ορίων της αυτοκρατορίας της Νέας Ρώμης με την ανακατάληψη όλων των βυζαντινών εδαφών που βρίσκονταν ακόμη στα χέρια των αλλοφύλων και μάλιστα των Λατίνων,¹⁵⁷ γι' αυτό και στα ρητορικά κείμενα της εποχής του Μιχαήλ Η' συνεχής είναι η αναφορά στις στρατιωτικές επιτυχίες του τελευταίου και στα λατινοκρατούμενα κυρίως εδάφη που αυτός επανέκτησε.¹⁵⁸ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός της εύρεσης, ένα χρόνο πριν από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ενδεχομένως κατά το χρονικό διάστημα της πολιορκίας του Γαλατά (1260), της σωρού του σπουδαίου στρατιώτη-αυτοκράτορα της δυναστείας των Μακεδόνων, Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου, στη μονή του Θεολόγου περί το Έβδομον. Τα οστά του ανακομίστηκαν με τιμές και μεταφέρθηκαν στη μονή του Σωτήρος στη Σηλυμβρία.¹⁵⁹

Παράλληλα, όμως, με το πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο, σημαντική ήταν και η προσπάθεια που καταβλήθηκε για την ανακαίνιση, τον καλλωπισμό και τη διοικητική αναδιοργάνωση της ανακτημένης πρωτεύουσας. Ο Μιχαήλ Η' θα ανέλαβε να υλοποιήσει ένα φιλόδοξο οικοδομικό πρόγραμμα με στόχο την επισκευή και ανανέωση των οχυρώσεων, των ναών και μονών της πρωτεύουσας, καθώς και όλων των δημοσίων κτηρίων και χώρων, αλλά και την αναβίωση των γραμμάτων και των τεχνών.¹⁶⁰ Επρόκειτο για έναν αγώνα δρόμου ενάντια στη φθορά του χρόνου και στις καταστροφές, που είχαν επι-

«Michael VIII on Maladministration. An Unpublished Novel of the Early Palaiologan Period», *Fontes Minores* 6 (Frankfurt am Main, 1984), 378.5-6 (αν και οι εκδότες του, σσ. 386-387, το χρονολογούν *ex silentio* πριν το 1261), ενώ ο Νικηφόρος Κάλλιστος-Ξανθόπουλος, αναφέρεται στην «κοσμικήν ολκάδα ... κόσμου νέου διασώζουσαν σπέριματτα ... άτε δὴ τὸν νέον Ἰσραήλ», PG 145, στ. 580C.

¹⁵⁶ Previale, «Panegirico», σσ. 19.20-24, 21.15-16, 22.11-13, 25.4-5, και Γρηγόριος Κύπριος, Μιχαήλ, σ. 356.

¹⁵⁷ Ολόβωλος, Λόγοι, Α', σ. 44.6-9· Γ', σ. 89.23-30: «τί τῆς Εὐβοίας καταδυναστεύεις; τί κατέχεις τὴν Ἀκροκόρινθον τὴν τε Καδμείαν καὶ τὴν τῶν Ἀθηναίων ἀκρόπολιν; ἵνα τί ... τὴν νῆσον δουλαγωγείς τῶν Κρητῶν; τί τῶν Κυκλάδων καὶ Στροφάδων κατατυραννεῖς; ἀπόδος ταῦθ' ἡμῖν ἕκοντί· εἰ δ' οὖν, ἐξωσθήσῃ καὶ μὴ βουλόμενος», Previale, «Panegirico», σσ. 33.4-6, 35.1-4, 36-39, Ολόβωλος, Ἑρμηνεία εἰς τὸ εὐαγγελικὸν ῥητόν, ὁ.π., σ. 29.22-24, και Γρηγόριος Κύπριος, Μιχαήλ, σσ. 342-43, 350.

¹⁵⁸ Ολόβωλος, Λόγοι, Β', σ. 66.17-20· Previale, «Panegirico», σσ. 35.1-4, 36.7-37.10, 38.4-5, 7-10, 39.17-21, και Γρηγόριος Κύπριος, Μιχαήλ, σσ. 342-343, όπου αναφορά στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Μ. Ασία: «Τρέπεις πάλιν ἔνθεν ἐπὶ τὴν Ἀσίαν τοὺς ὀφθαλμοὺς· ὄρας τοὺς ἐξ Ἰσραὴλ ἐμβριθέστατα ἐπικειμένους καὶ μάλα τὸν νέον συνθλίβοντας Ἰσραήλ», ενώ πιο κάτω (σ. 350) γίνεται λόγος για την υποταγή γειτονικών λαών: «Σκύθας ὑπέκοντας, Μυσοὺς προσερχομένους, Πέρσας καὶ Μήδους εἰς ἱκετείαν βαδίζοντας καὶ γονυπετοῦντας μετὰ δουλικοῦ καὶ σχήματος καὶ φρονήματος». Η φήμη πάντως του Μιχαήλ Η' ως ικανού πολιτικού και στρατιωτικού διατηρήθηκε και μετά θάνατον. Έτσι, ο Μετοχίτης απευθυνόμενος στον Ανδρόνικο Β' σημειώνει για τον πατέρα του πώς «ἐκεῖνος τούτου δὴ μάλισθ' ἔνεκα θαυμάζεται ὡς ἂν τοὺς προγόνους ὑπερβαλόμενος καὶ παρατοῦτο τὴν βασιλείαν ἄθλον μεγαλοφυίας δεξάμενος καὶ τῷ γένει ταύτην ἐπανασωσάμενος», Πολέμης, Βασιλικοί Λόγοι, Α', σ. 152.4-7. Αλλά και ο Λαμπηνός στο εγκώμιό του προς τον Ανδρόνικο Β' γράφει ότι ο Μιχαήλ Η' «τάς ἐν μάχαις νίκας, τὰ βουλευμάτα, τὰς ὑπὲρ τοῦ γένους ἐπινοίας, τὰς μεγάλας ἀριστείας, τὰλλα ὅσα κατὰ γῆν καὶ θάλατταν εἴργασται ... ἢ εὐδαίμων πόλις καὶ μακαρία, ... ὑπὸ χεῖρας μαιφόνους ἀχθεῖσα ... ἡμῖν ἐπανασωθεῖσα καὶ τὴν προτέραν ἀξίαν ἀναδησαμένη τε καὶ ἀνεζωσμένη». Βλ. Πολέμης, «Λαμπηνός», σ. 37.11-19, §16.

¹⁵⁹ Παχυμέρης, I, II:21, σσ. 175.13-177.7. Για την ιδεολογική και πολιτική χρήση του προσώπου του Βασιλείου Β', P. Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge Univ. Press, 2003, σ. 95.

¹⁶⁰ Ολόβωλος, Λόγοι, Β', σσ. 58.31-36, 59.1· Γ', σσ. 85-87, Previale, «Panegirico», σσ. 28.11-17, 29.1-2, 31-32, και Γρηγόριος Κύπριος, Μιχαήλ, σσ. 346-349, 352-354.

φέρει οι Σταυροφόροι, και που κατ' επέκταση συμβόλιζε την αποκατάσταση και παλινόρθωση της ίδιας της αυτοκρατορίας στο παλαιό, προ του 1204, μεγαλείου της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

1. ΑΝΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΒΙΩΣΗ

Μετά το ευαγγέλιο άκουσμα για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης άμεσες υπήρξαν οι ενέργειες για την επιστροφή των εξόριστων πολιτικών αρχών και του λαού στην πόλη. Στον λόγο «*ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως*», που εκφώνησε ο Μιχαήλ Η΄ πριν ακόμη μεταβεί στην πρωτεύουσα, γίνεται αναφορά στην μετοικεσία, καθώς και στην παραχώρηση σπιτιών και ιδιοκτησιών στους μεγιστάνες και στον λαό, για τα οποία ορίστηκε υπεύθυνος ο *καῖσαρ* Αλέξιος Στρατηγόπουλος.¹⁶¹

Σύμφωνα με το σχέδιο που καταρτίστηκε, η αριστοκρατία θα λάμβανε τις κατοικίες και εν γένει ιδιοκτησίες που της ανήκαν πατρογονικά· σε διαφορετική περίπτωση θα της παραχωρούνταν άλλες.¹⁶² Έτσι, σύμφωνα με τον Παχυμέρη στην ανακτημένη πόλη εστάλησαν οι υπηρέτες των αρχόντων «*ὡς αἰτήσοντάς τε καὶ ληψομένους τὰς κατοικίας*», τις οποίες διένειμε ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος «*τοῖς τε προσώποις καὶ ταῖς ἀξίαις προσηκόντως*».¹⁶³ Παραταύτα, οι παραχωρήσεις αυτές δεν πρέπει να ήσαν πολλές αριθμητικά, ενώ η διανομή τους θα πρέπει να συνάντησε αρκετές δυσκολίες, καθώς η πόλη και τα οικοδομήματά της είχαν υποστεί σημαντικές φθορές κατά τη Λατινοκρατία, ενώ η απώλεια των κρατικών αρχείων και των τίτλων ιδιοκτησίας καθιστούσε το πρόβλημα εντονότερο.

Στον λαό που συνέρρεε, δόθηκε επίσης χώρος (οικόπεδα) για ανοικοδόμηση οικιών μετά την καταβολή όμως ειδικού τέλους, «*ἐκδιδόναι τόπον, ἐφ' ᾧ κτίζοιεν ἐπὶ τέλει*».¹⁶⁴ Ο όρος τέλος, που αναφέρει ο Παχυμέρης, δηλώνει γενικά τον φόρο, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση θα πρέπει μάλλον να του προσδώσουμε τη σημασία του ενοικίου.¹⁶⁵ Ο εν λόγω διακανονισμός βασίστηκε στην αντίληψη ότι η ανακτημένη πρωτεύουσα ανήκε στον αυτο-

¹⁶¹ Παχυμέρης, I, II:30, σσ. 209-215. Για το πρόσωπο του Αλεξίου Στρατηγόπουλου βλ. *PLP*, 26894.

¹⁶² Παχυμέρης, I, II:30, σ. 213.8-11: «*καὶ δὴ ἐξ αὐτῆς ἅμα πεμφθῆτω τις τῶν ἀρχόντων καὶ λαμβανέτω τοὺς οἴκους οἱ πανοικεῖ κατοικήσει. Εἰ μὲν συμβαίνοι τοὺς πατρίους εἶναι καὶ τοὺς τοῦ γένους περιόντας ἔτι, εὐ ἂν σχήσοι· εἰ δ' οὖν, ἀλλὰ τις ἐκλεγέσθω τοὺς ἀρμοδίους*».

¹⁶³ Παχυμέρης, I, II:30, σ. 215.11-12, 14-15.

¹⁶⁴ Παχυμέρης, I, II:33, σ. 223.1. Ο Κ.-P. Matschke, «Builders and Buildings in Late Byzantine Constantinople», N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001, σ. 317, αναφέρει ότι: «This was probably the case concerning the Tzakones who arrived from the Peloponnese, as well as other new inhabitants of the capital who were retained for military duties». Βλ. και Κ.-P. Matschke, «Grund-und Hauseigentum in und um Konstantinopel in spätbyzantinischer Zeit», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 4 (1984), 106 κ.ε. [ανατ. στο *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alt und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, (Byzanz, Islam und Christliche Orient 2), Kovač, 2008, σ. 233 κ.ε.]. Το μέτρο, όμως, φαίνεται ότι αφορούσε το σύνολο του πληθυσμού που εγκαταστάθηκε στην πόλη, ανεξάρτητα από το αν ήταν στρατιώτες ή όχι. Για το ίδιο θέμα V. Kidonopoulos, «The Urban Physiognomy of Constantinople from the Latin Conquest through the Palaiologan Era», *Faith and Power*, σ. 102 και σημ. 55.

¹⁶⁵ Βλ. Kyritses, *Aristocracy*, σ. 98, που είναι της ίδιας γνώμης.

κράτορα που την κατέλαβε με το ξίφος του, και διατυπώθηκε πιο ξεκάθαρα αργότερα με τα μέτρα που έλαβε ο Μιχαήλ Η΄ κατά των ανθενωτικών. Συγκεκριμένα, το 1274 εκτός των άλλων διώξεων, ο αυτοκράτορας προέβη και σε κατάσχεση οικιών των ανθενωτικών με τη δικαιολογία «ὡς αὐτὸν μὲν εἶναι τὸν κατασχόντα τὴν πόλιν καὶ πρὸς τοῖς ἄλλοις αὐτοῦ καὶ μόνου καὶ τὰς οἰκίας εἶναι, ἀποχαρίζεσθαι δὲ ταύτας τοῖς εὐνοοῦσι, τοῖς δὲ κατὰ τι ἀφηγιάζουσιν καὶ τὴν χάριν ἀνατρέπειν, δίκαιον δ' εἶναι καὶ τὰ τῶν ὀπισθεν χρόνων ἀναζητεῖν τοὺς ἐνοικούντας τὰ ἐποίκια».¹⁶⁶ Σχετική με τον Μιχαήλ Η΄ και την ανακατάληψη της πόλης είναι και μια αρκετά ενδιαφέρουσα, αλλά αμάρτυρη αλλού, πληροφορία του Ισπανού περιηγητή Pero Tafur (δεκαετία 1430). Σύμφωνα με αυτή, ο Μιχαήλ Η΄ όταν κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη ὀρισε ὡστε το παλαιό αυτοκρατορικό ἔμβλημα – πιθανότατα αυτό με τη μορφή τεσσάρων διπλῶν ράβδων που περικλείουν ἕναν ρόμβο- να τοποθετηθεῖ παντού στην πόλη, στα τείχη, στα κτήρια και στους ναούς, ἐνῶ ἦταν σε χρέηση και στις αρχές του 15ου αἰ.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Παχυμέρης, II, V:19, σ. 499.24 κ.ε. Κατά τον Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 123-124, η αυτοκρατορική κυβέρνηση σφετερίστηκε τα περισσότερα οικήματα εντός της πρωτεύουσας δικαιοῦματι κατακτήσεως προκειμένου να τα διαθέσει. Βλ. Παχυμέρης, I, II:30, σ. 213.24-28: «καὶ ἐκ τοῦ παραχρήμα κελεύει γραφῆναι τὰ χαριστήρια, ἐκλέγεται δὲ καὶ οἷς ἂν πεμφθεῖσι τὴν κληροδοτήσιν ἐπιτρέψοι τῶν μεγιστάνων» τοῖς γὰρ πολλοῖς γέ καὶ ἀνεβάλλετο τὸ διδόναι, καὶ πρόφασις ἐκείνῳ τό, διὰ σπάθης ἐλόnton, μηδένα εἶναι τὸν δικαίως ἂν τῶν ιδίων, εἴ που παρεῖεν, ἐπὶ τῆς πόλεως ἀνθεξόμενον». Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι και ὁ Σύρος Βαρεβραῖος στην ἀφήγησή του για τὴν ανακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀναφέρει ὅτι ὁ Μιχαήλ Η΄ ἤρθε σε συμφωνία με τὸν Πατριάρχη Ἀρσένιο «and he promised him that he would bring out the Kālāwān, the son of the king, from prison, and would transfer to him the kingdom of his father, and that he himself would only hold Constantinople, which he had taken with the sword», Gregory Abū'l Faraj (*Bar Hebraeus*), σ. 429. Καίτοι ἡ διήγηση τοῦ Βαρεβραῖου στο συγκεκριμένο σημεῖο δεν εἶναι ἀκριβής, εἶναι σημαντική ἡ ἐπισήμανσή του για τὰ δίκαια τοῦ Μιχαήλ Η΄ ἐπὶ τῆς κατακτημένης πρωτεύουσας.

¹⁶⁷ Tafur, κεφ. XIV, σσ. 122-123, και A. Vasiliev, «Pero Tafur a Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his visit to Constantinople», *Byzantion* 7 (1932), 94-95. Το σύμβολο – ἔμβλημα που ἀναφέρει ὁ Tafur ἀπαντὰ πράγματι σε νομίσματα τοῦ Ἰωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, Schlumberger, «Numismatique», ὄ.π., πίν. LXXIV, ἀρ. 11, 12. Επιπλέον, μαζί με τὸ μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων ἔχει ἐντοπιστεῖ: σε θραύσμα τόξου κιβωρίου που βρέθηκε στην περιοχή τοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ Σαραγιού Τοπ-Καπί το 1914, Θ. Μακρίδης, «Ἀνέκδοτα βυζαντινὰ ἀνάγλυφα τοῦ μουσεῖο Κωνσταντινουπόλεως», *ΕΕΒΣ* 8 (1931), 336 και εικ. 8· σε σταχῶσεις κώδικων τῆς περιόδου, I. Hutter (ed.), *Byzanz und der Western. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Wien, 1984, πίν. XXX, ἀρ. 14-15· σε θραύσμα στην Παντάνασσα τοῦ Μιστρά μαζί με μονογράμματα τῶν Παλαιολόγων και Καντακουζηνῶν, G. Millet, «Inscriptions byzantines de Mistra», *BCH* 23 (1899), 142, καθώς και σε σαρκοφάγο τῶν πρώιμων παλαιολόγειων χρόνων, που βρέθηκε στη μονή τοῦ Λιβός μαζί με τὰ μονογράμματα «Ἄγγελίνα», μία παραλλαγή τοῦ συμβόλου # και ἕναν λέοντα που κοιτᾶ ἀριστερά, C. Mango - E. J. W. Howkins, «Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul», *DOP* 22 (1968), 181. Παρόμοια σύμβολα, ὅπως τὸ μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων και ὁ λέων που κοιτᾶ ἀριστερά, ἀπαντοῦν ἐντός μεταλλίων και σε μαρμάρينو ἐπιστύλιο στο Μουσείο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ στη Θεσσαλονίκη, A. Τζιτζίμπαση, «Μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων σε γλυπτά τῆς Θεσσαλονίκης», *Μουσείο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ* 12 (Θεσσαλονίκη, 2005), 81-89, εικ. 2-3, 6, 10, ἐνῶ τὸ μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων μαζί με τὸ σύμβολο # ἀπαντοῦν και σε θραύσματα κεραμικῆς που βρέθηκαν σε πρόσφατες ἀνασκαφές στην Κωνσταντινούπολη. Τα παραπάνω ἐμβληματικά σύμβολα, μονογράμματα και μορφές, συνδέονται ἀμεσα με μέλη τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων. Ἡ λειτουργία τους, ὡστόσο, ὡς οἰονεῖ θυρεῶν κατ' ἀπομίμηση τῶν Δυτικῶν χρέζει περαιτέρω διερεύνησης και μελέτης. Βλ. Γ. Ε. Τιπάλδος, «Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα;», *ΕΕΒΣ* 3 (1926), 206-222· Grierson, *Catalogue*, τόμ. 5/1, σσ. 90-92· G. Vikan, *The Art Bulletin* 63 (1981), 326· Kyriltzes, *Aristocracy*, σσ. 247-248· P. Androudis, «Sur quelques emblems héraldiques à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)», *Περὶ Θράκης* 2 (2002), 11-42· R. Ousterhout, «Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry», C. Hourihane (ed.), *Byzantine Art: Recent Studies. Essays in honor of Lois Drew*, (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 378), Princeton Univ., Brepols, 2009, σσ. 153-170, και πρόσφατα A. Babuin, «Σημαῖες τῆς παλαιολόγειας περιόδου», *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 149 (2010), 137-143.

Ανεξάρτητα, όμως, από την όποια ιδεολογική ερμηνεία, το μέτρο φαίνεται ότι είχε πρακτική αξία, αφού το κράτος με τον τρόπο αυτό μετέθετε στους εποίκους των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων μεγάλο μέρος της οικονομικής επιβάρυνσης για την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας. Αντίθετα, στους κυβερνητικούς αξιωματούχους και στον στρατό ο αυτοκράτορας παρείχε, όπως σημειώνει σχετικά ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός, πολλές απαλλαγές και ευεργεσίες «*βασιλεῖ δὲ ἰδίᾳ τοῖς τε ἐν τέλει καὶ τοῖς στρατιώταις καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπιτηδεῖοις πολλὰς παρεχομένῳ τὰς εὐεργεσίας ... καὶ τὰς τε βιαιοτέρας ἐκώλυσε συνεισφορὰς, καὶ ὅσοι ἀμπέλους ἢ οἰκήματα ἐν δημοσίοις χωρίοις εἶχον, ἐφ' οἷς συνετέλουν πρόσδοδόν τινα τακτὴν εἰς τὸ κοινόν, τούτους ἐκέλευσε μηδὲν παρέχειν, ἀλλ' ἄνευ φόρων καρποῦσθαι, καὶ χρυσόβουλλον δικαίωμα ἐπὶ τῇ εὐεργεσίᾳ παρασχών*».¹⁶⁸ Μολονότι ο Καντακουζηνός δεν αναφέρει αν το εν λόγω μέτρο αφορούσε αποκλειστικά την πρωτεύουσα, ανακλύπτει εύλογα το ερώτημα αν η αναφερόμενη πρόσδοδος στο δημόσιο ταμείο είναι τα *ἐποίκια* που αναφέρει ο Παχυμέρης, τα “*ενοίκια*” δηλαδή που συλλέγονταν από τα ακίνητα εντός της Κωνσταντινούπολης.

Ο Στρατηγόπουλος μερίμνησε ιδιαίτερα «*διὰ σπουδῆς συνεχούς*»- για το ποιοι θα εγκαθίσταντο στην πρωτεύουσα καθώς και για τη διανομή των οικιών «*Ῥωμαίοις μὲν πιστεύων Ἰταλοὺς δ' ὑποπτέων*».¹⁶⁹ Στους σύγχρονους ιστορικούς, Γεώργιο Ακροπολίτη και Γεώργιο Παχυμέρη, απουσιάζουν ωστόσο αναφορές για την εγκατάσταση του λαού στην πρωτεύουσα, και μόνον ο Μανουήλ Ολόβωλος σε εγκώμιό του προς τον Μιχαήλ Η΄ κάνει λόγο για την είσοδο στη Βασιλεύουσα πλήθους λαού «*δημοτικὸν καὶ ἄλλο πλήθος μυριαδικόν· ὄχλου τοῦ χυδαίου καὶ ξύρφακος*».¹⁷⁰ Η ταυτότητα του πλήθους αυτού συνολικά μάς είναι άγνωστη, αλλά εικάζουμε εύλογα ότι η πλειονότητα ὄσων εγκαταστάθηκαν στην ανακτημένη Κωνσταντινούπολη δεν προέρχονταν αποκλειστικά από τη Μ. Ασία. Ενδεικτικό είναι ότι η είδηση της τύφλωσης του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι δεν προκάλεσε την αντίδραση του λαού της πρωτεύουσας με εξαίρεση μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως του Πατριάρχη Αρσενίου και του λογίου Μανουήλ (Μάξιμου) Ολόβωλου. Το γεγονός οφείλεται ενδεχομένως στο ότι εξέλιπαν από την πρωτεύουσα οπαδοί των Λασκάρων και γενικά Αρσενίτες, η παρουσία και δράση των οποίων ήταν, αντίθετα, έντονη στη Μ. Ασία. Πρέπει, επομένως, να έλαβε χώρα προσεκτική διαλογή κατά την οποία προκρίθηκε η εγκατάσταση ατόμων κυρίως από τις δυτικές επαρχίες, όπως λ.χ. η Πελοπόννησος.¹⁷¹ Επιπλέον, η επιβολή ειδικού τέ-

¹⁶⁸ Καντακουζηνός, I, II:3, σσ. 322.22-323.5.

¹⁶⁹ Παχυμέρης, I, II:30, σ. 215.17.

¹⁷⁰ Ολόβωλος, Λόγοι, Β΄, σ. 72.19-20.

¹⁷¹ Στα 1285/6 ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ Κύπριος επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη από τη σύνοδο του Αδραμυττίου συνάντησε Αρσενίτες «*Δωριεῖς τε καὶ Πελοποννησίους*» από την Πέρινθο (Ηράκλεια της Θράκης), τους οποίους προσπάθησε να καθησυχάσει και να άρει το σχίσμα. Βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 149 (Lameere, αρ. 162), ΕΦ 4 (1909), 105-106, Laurent, *Regestes* 1493. Η παρουσία της εν λόγω αρσενιτικής ομάδας των Μονεμβασιωτών στην Κωνσταντινούπολη ήταν μάλλον μεμονωμένη και πρόσκαιρη, αφού επρόκειτο για «*πένησιν ἀνθρώποις ἐπὶ χρόνῳ ἐν ἄστει προσεδρεύουσιν*». Αντίθετα, οι Γεώργιος Ακροπολίτης (*Historia dogmatica*, II, 14, σ. 187) και Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης (Λόγοι, σ. 146.12 κ.ε.) σημειώνουν

λους εν είδει ενοικίου για την εκχώρηση χώρων ανοικοδόμησης είναι αποκαλυπτική και των οικονομικών δυνατοτήτων των νέων κατοίκων, οι οποίοι δεν αποτελούσαν ένα *lum-proletariat*, αλλά ένα παραγωγικό σύνολο εργατών και πάσης φύσεως τεχνιτών και βιοτεχνών, όπως αυτοί που μεταφερθήκαν από τη Νίκαια, και οι οποίοι ενδεχομένως δεν είχαν λόγους να εναντιωθούν στη νέα Αρχή των Παλαιολόγων.

Η διαδικασία και οι συνθήκες της ανοίκησης περιγράφονται από έναν ανώνυμο συγγραφέα, ο οποίος μαζί με την οικογένειά του ακολούθησε τον Μιχαήλ Η' στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τη διήγησή του εγκαταστάθηκαν αρχικά στο σπίτι ενός Αγκωνιτάνου «μηνι αύγούστ(ω) ιε', ίνδ(ικτιώνος) δ' του έτ(ους) ςψξθ' (= 1261) εισήχθημεν σὺν θεῶ εἰς Κωνσταντινούπολιν. καὶ ἐκράτησα τὴν οἰκίαν τοῦ Μιχαήλ Ἀγγωνιτιάνου», χωρίς όμως να διευκρινίζεται αν ήταν κενή ή αν ο ένοικός της εξαναγκάστηκε να την εγκαταλείψει. Αργότερα, ωστόσο, «κατὰ δὲ τὴν ἰ' ἰνδ(ικτιώννα) (= 1266/67) ἀνήλθον εἰς Βλαχέρν(ας) ἐξ ὀρισμοῦ βασιλικῆ καὶ ἐ(δό)θ(η) τόπος διὰ τοῦ μεγ(ά)λ(ου) δρουγγαρίου τοῦ Γαβαλᾶ πλησίον τοῦ δομεστίκ(ου) Καλοειδᾶ. ἐ(δό)θ(η) μοι καὶ χάριν ἐξόδ(ου) (ὑπερ)π(ύ)ρ(ων) σ'. ἐκτίσθησαν δὲ τὰ ὀσπήτ(ια) ἀρχ(ῆ) ἀπριλλ(ίου) ἰνδι(κτιώνος) ἰ' + (= 1267)». Το οικόπεδο «ὁ περίορος τῶν ὀσπιτίων»- έβλεπε από τη μια πλευρά στη βασιλική οδό, η οποία οδηγούσε προφανώς στα ανάκτορα των Βλαχερνών, και βρισκόταν κοντά στο σπίτι του δομεστικού Καλομισείδου.¹⁷²

Η οικογένεια του ανώνυμου προφανώς δεν ανήκε στις τάξεις του λαού και διέθετε κύρος και υψηλή κοινωνική θέση στην πρωτεύουσα. Επιπλέον, κατά τον Schreiner, ο ανώνυμος συγγραφέας δεν είναι ένας απλός πολίτης που επανέρχεται, αλλά ανήκει σε κύκλο αξιωματούχων και αυλικών υπαλλήλων, οι οποίοι μετά το 1261 απέκτησαν από τον αυτοκράτορα τίτλους ιδιοκτησίας.

Η κατάσταση πάντως και η εικόνα των δημοσίων οικοδομών της πρωτεύουσας, αν παραβλέψουμε τον ενθουσιασμό των περιγραφών κατά την πανηγυρική είσοδο στις 15 Αυγ. 1261, ήταν μάλλον θλιβερή και αποκαρδιωτική, καθώς η πόλη το 1261 ήταν σχεδόν έρημη και τα περισσότερα δημόσια και ιδιωτικά κτήριά της κατεστραμμένα, ερημωμένα και χρίζοντα ανοικοδόμησης και ανακαίνισης. Έτσι, σύμφωνα με τον Γρηγορά «ἦν μὲν οὖν ἰδεῖν τὴν βασιλεύουσαν τῶν πόλεων πεδίον ἀφανισμοῦ, μεστὴν ἐρειπίων καὶ κολωνῶν, οἰκίας τὰς μὲν κατεσκαμμένας, τὰς δὲ πυρκαϊᾶς μεγάλης μικρὰ λείψανα».¹⁷³

ὅτι η προσέλευση του «ἀποτρόπαιου τῶν Μονεμβασιωτῶν στίφους» στη σύνοδο του Αδραμυτιίου υπήρξε α-θρόα. Ο τελευταίος, μάλιστα (Λόγοι, σ. 146.15-147.3), προσθέτει για το «τῶν Μονεμβασιωτῶν στίφος» ὅτι «οἱ πλείους ἀργύρια ταῖς ἰδίαις παλάμαις δαψιλῆ λαμβάνοντες καθ' ἑκάστην ὑπὸ τῶν αὐτοῦ μυσαρωτάτων χειρῶν (scil. Γρηγορίου Β' Κυπρίου)» προκειμένου να λαιδορήσουν τον Ιωάννη Βέκκο. Βλ. σχετικά και Ι. Συκουτρῆς, «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν», Ἑλληνικά 5 (1932), 125 και σημ. 4.

¹⁷² Βλ. F. Dölger, «Der Titel des sog. Suidaslexikons», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 6 (1936), 30-31· επίσης Schreiner, «Notiz», σσ. 273-283 και ειδικότερα σ. 276 με μικρές αποκλίσεις στη μεταγραφή του κειμένου.

¹⁷³ Γρηγοράς, I, IV:2, σσ. 87.23-88.3. Εκτός από τη μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη (I, σσ. 553-555, 573-576 και 647-653) αυτόπτη μάρτυρα των καταστροφών των Λατίνων στην Κωνσταντινούπολη το 1204, και ο Ολόβωλος, Λόγοι, Β', σ. 61.3-16, επισημαίνει ὅτι οι Λατίνοι «εἰργάσαντο ναῶν ἐρειπώσεις, θείων εἰκασμάτων χρυσοσπάστων ἀπολοπίσεις ... κατέβαλον οἰκίας χρυσῶ καὶ βαφῆ ποικίλη διηνησιμένας, ἀγάλματα κατηδάφισαν,

Κατά τη διάρκεια της Λατινοκρατίας πολλές ήταν οι καταστροφές που υπέστησαν οι ναοί και τα δημόσια οικοδομήματα της πόλης, γεγονός που εξανάγκασε τον αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη να φροντίσει προσωπικά για τη σωτηρία και τη συντήρηση πολλών εξ αυτών «ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, τῶν τότε αὐτῆς ἀρχόντων Ἰταλῶν πολλὰς τῶν ἐν αὐτῇ ἐκκλησιῶν βουλευσαμένων καταστρέψαι πρὸς θεραπείαν τῆς ἐνούσης ἐνδείας αὐτοῖς, αὐτὸς χρήμασιν ἐξωνησάμενος, σῶους διαμένειν περιποιήσατο· ἢ τῶν Βλαχερνῶν αὐταὶ ἢ τῶν Ῥουφινιανῶν καὶ ἢ ἐν τῷ Ἀνάπλω τοῦ Ταξιάρχου τῶν ἄνω δυνάμεων. Τὸν δὲ τῶν θεοκηρῦκων Ἀποστόλων ναὸν ἀγιώτατον ὑπὸ σεισμοῦ κινδυνεύσαντα, βασιλικῶς ἐπεσκέψατο, καὶ χρήμασιν ἱκανοῖς ἀνακτισθῆναι πεποιήκε».¹⁷⁴ Ἡ ἐνδεια, μάλιστα, του τελευταίου Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου Β΄ ἦταν τέτοια ὥστε ἐφτάσε στο σημεῖο να αποσπάσει τον μόλυβδο από τις σκεπές των ανακτόρων και των άλλων μνημείων της πρωτεύουσας για να τον πουλήσει.¹⁷⁵ Πράγματι, η εικόνα των ανακτόρων στις Βλαχέρνες που αντίκρισαν οι Βυζαντινοί το 1261 επιβεβαιώνει του λόγου το αληθές υποχρεώνοντας τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ να εγκατασταθεῖ «παρὰ τὸ ἔγγιστα τοῦ Ἰπποδρόμου παλάτιον. Τὸ γὰρ ἐν Βλαχέρναις ἡμέλητο ἐκ πολλοῦ, καὶ ἦν τὸ πλεῖστόν γε καπνοῦ καὶ κόνεως ἐμπεπλησμένον».¹⁷⁶

Ἡ κατάσταση της Κωνσταντινούπολης «πολλαχόθεν διεσπασμένης καὶ διεβρωμένης καὶ πολλοῦ δεομένης χρόνου πρὸς ἀνοικισμὸν καὶ στηριγμὸν τῶν διεβρωγόντων» απειλούσε, ωστόσο, την ασφάλειά της σε περίπτωση επίθεσης και πολιορκίας της από τον Κάρολο Ανδηγαυό.¹⁷⁷ Ὅπως μάλιστα σημειώνει ο Κ. Γιαννακόπουλος, το οικοδομικό ἔργο του Μιχαήλ Η΄ «though in many respects rapid and fruitful, did not succeed in restoring Constantinople to its former appearance. The ravages of two terrible fires and Latin neglect were obstacles too great for even so energetic a ruler to overcome in a brief period».¹⁷⁸ Πράγματι, σχεδόν δέκα ἔτη μετά την ανακατάληψη της πόλης, ο Μιχαήλ Η΄ επιχειρώντας

ἄπερ εὐπειθῆς ἔφερε πέτρα γλυφεῖσα ἢ χαλκὸν χειρουργηθεὶς ἀπετέλεσεν, ὡγύγιά τε ἄλλα ἔργα κατέστρεψαν, πολλῶν μὲν βασιλέων πόνους, χειρὸς δὲ ἀρχαίας φιλοτεχνήματα μετήγαγον βίᾳ».

¹⁷⁴ Σκουταριώτης, σσ. 508.24-509.6.

¹⁷⁵ Βλ. Ch. Hopf, *Chroniques Gréco-romanes*, Berlin, 1873, αρ. V (= Fragmentum Marini Sanuti Torselli, σ. 171): «Veneti fuerunt multum gravati in plurimis expensis ad substinendum civitatem Constantinopolitanam predictam; ac similiter dictus imperator latinus cum successoribus suis in tantum fuit gravatus quod ultimus Balduinus imperator vendidit et distribuit quasi totum quod habeat in Constantinopoli, discooperiendo palatial plumbea et vendendo, ac etiam alia gravamina agendo; et maxime quia unigentium filium suum Philippum dedit pro pignore quibusdam Constantinopolitanis Venetis de Ca-Ferro pro certa pecunie quantitate». Σχετική αναφορά υπάρχει και στον Βίο του αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος, A. Heisenberg, «Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende», *BZ* 14 (1905), 223: «ἐλέγετο γὰρ ὡς μελετῶεν, ἦν μείζων τις ἀνάγκη σφᾶς περιστῆ, περιελεῖν μὲν ὄτι τίμιον ἐκ τῶν ἱερῶν, ἀφελεῖν δὲ καὶ τὴν μολυβδίνην σκέπην αὐτῶν ... τοῦτο δὴ πείθει τὸν βασιλέα (i.e. Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη) τελεῖν σφίσι ῥητὸν ἀργύριον, ἵνα μὴ τι καινοτομήσωσιν». Βλ. ἀκόμη Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 57, σημ. 45, και Jacoby, «Urban evolution», σ. 295. Τὴν ἀφαίρεση τοῦ μολύβδου ἀπὸ τοὺς Λατίνους καταδίκασαν ο παπικὸς λεγάτος Πελάγιος και ο Λατίνος Πατριάρχης Ματθαῖος κατὰ τα ἔτη 1217/8, και 1221/2 ἀντίστοιχα. Μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ο Ολόβωλος, Λόγοι, Β΄, σ. 58.26 κ.ε., ἀναφέρει τὴν ἐπισκευὴ τῶν οἰκημάτων και τὴν ἀμεση κάλυψη τῶν δημοσίων κτιρίων και ναῶν με κεράμους με ἐπίστρωση μολύβδου.

¹⁷⁶ Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 87.20-23. Βλ. και Παχυμέρης, I, II:31, σ. 219.5-7: «τὸ γὰρ τῶν Βλαχερνῶν οὐκ εὐτρεπῶς ἦν ἔχειν πρὸς τὴν τῶν βασιλέων κατοίκησιν· ἔγεμε γὰρ καπνοῦ και λιγνύος Ἰταλικῆς».

¹⁷⁷ Γρηγοράς, I, V:1, σ. 123.18-20.

¹⁷⁸ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 135.

να πείσει τη Σύνοδο για την αναγκαιότητα της ένωσης των Εκκλησιών, πρόβαλε μεταξύ άλλων επιχειρημάτων το γεγονός ότι σε περίπτωση εχθρικής προσβολής, η πρωτεύουσα δεν θα μπορούσε να αντισταθεί σοβαρή αντίσταση, καθώς «πολλαχῆ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔτι διεβρήγμένης καὶ ἄρτι ἀνοικιζομένης καὶ οἶον εἰπεῖν ἀναβιωσκούσης ἐκ τῶν πρὸ βραχέος θανάτων».¹⁷⁹

Ο ἴδιος αυτοκράτορας σε χρυσόβουλλό του (1271/2) μνημονεύει ὅτι ανέλαβε να οικοδομήσει εκ νέου ἢ ανακαινίσει τα τείχη, τους ναούς, τις μονές και τα ανάκτορα.¹⁸⁰ Ἰδιαίτερα αποκαλυπτικοί ὡς προς το οικοδομικό ἔργο του Μιχαήλ Η΄ εἶναι οἱ εγκωμιαστικοὶ λόγοι του Ολόβωλου, και ειδικότερα οἱ αναφορές του για την ανακαίνιση ναῶν, ἰδίως τῆς Ἀγίας Σοφίας, ανακτόρων και ἄλλων δημόσιων οικοδομῶν ὅπως «ἰππόδρομοι ... ἀγορὰ πλήθουσα· θέατρα· δικαστήρια· στενωποὶ· κάλλη στοῶν· ἀφθονία λουτρῶν· δρόμοι ἐν βάθει· ἔτεροι ἐν τέλει, οἱ μὲν κατάστεγοι, οἱ δὲ ὕπαιθροι· γηροτροφεῖα πανταχοῦ· ἐλέου πηγαὶ ἀένναοι βρύουσαι καὶ λοιπὰ φιλανθρώπου γνώμης τεκμήρια», τα ὁποῖα δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό του αυτοκράτορα ὡς «θαυμάσιου οἰκοδόμου ἄρτι καὶ καινιστῆ».¹⁸¹

Οφείλουμε, πάντως, να ομολογήσουμε ὅσον αφορά το εργατικό δυναμικό, οικοδόμους και παντοῖους τεχνίτες, που ανέλαβαν την υλοποίηση αὐτῆς τῆς ευρείας κλίμακας ανακαίνισης τῆς πρωτεύουσας και κατ' ἐπέκταση των φιλοδοξιών, τῆς ἰδεολογίας και του πολιτικού προγράμματος του Μιχαήλ Η΄, ὅτι οἱ γνώσεις μας παρουσιάζουν σημαντικά κενά. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ἀπὸ τον Νικαέα του Θεόδωρου Μετοχίτη ὅτι ὅταν «Ρωμαῖοὶ ἐπανῆλθε τὰ πράγματα», τεχνίτες ἀπὸ τὴ Νίκαια μεταφέρθηκαν στην πρωτεύουσα για την ανοικοδόμησή τῆς «ἐξέπεμπε δὲ τὰς καλὰς ἀποικίας, ἀφορμὴν βιοτῆς δευτέρας, παρέσχε δὲ τεχνῶν χρεῖαν ἄφθονον, τὰς μὲν συνεκπέμψασα, τὰς δὲ παρ' αὐτῆ

¹⁷⁹ Βλ. Γρηγοράς, I, V:2, σσ. 126.15-127.1-8, και ὅσα ἐπισημαίνει ο ἴδιος στον Βίο του θείου του μητροπολίτη Ποντοηρακλείας Ἰωάννη, Laurent, «Jean d'Héraclée», σσ. 44-45, ὅτι «οὐ γὰρ πῶ ἦν ἰκανὴ τοσοῦτον ἡ Κωνσταντίνου δέξασθαι πλῆθος ἄρτι ἀνοικιζομένη και μετασκευαζομένη». Για τις διαπραγματεύσεις που πραγματοποιήθηκαν πριν ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Λυῶν (1274) βλ. Α. Alexakis, «Official and Unofficial Contacts between Rome and Constantinople before the Second Council of Lyons (1274)», *Annuario Historiae Conciliorum* 39 (2007), 108-124.

¹⁸⁰ JGR 1, σ. 665: «αἱ τῶν τειχισμάτων περικύκλω οἰκοδομαί, ὧν τὰ μὲν, εἰς τέλος κατηρειπωμένα εὐρόντες, ἐξ αὐτῶν κρηπίδων ἠγείραμεν ... Οἱ τῶν ἀπανταχοῦ ταύτης θείων ναῶν καινισμοί, ὧν τὸ κάλλος, καὶ ὧν αἱ οἰκοδομαί, λατινικῆς μὲν ἐπιβουλῆς γεγόνασι ἔργον, βουλῆς δὲ ἡμετέρας περιποίησις ὤφθησαν· αἱ τῶν μοναστηρίων, ὡς ἐξ ὑπαρχῆς συστάσεις και ἀνακτίσεις· αἱ τῶν ἀνακτόρων νέαι φαιδρότητες, ἅπερ εἰς λείψανα τῆς πάλαι φαιδρότητος εὔρομεν ...».

¹⁸¹ Ολόβωλος, Λόγοι, Β΄, σ. 58.17-37 και Γ΄, σσ. 85.14 - 86.10: «παντοίως ἐξωραΐσας τε και λαμπρύνας οἶκον ἀπέδειξας τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας ἐπάξιον»· σ. 86.11-25: «και περὶ τοὺς ἄλλους θείους ναοὺς ... ὄσους ὁ πανδαμάτωρ χρόνος βαρὺς ἐπεισφρήσας ἢ πῦρ τῆ γῆ πελαγίσαν ἢ σεισμός ἐπιβρίσας ἢ, τὸ ὕστατον κακόν ... κατέστρεψεν Ἰταλός, τῶν μὲν τὰς βάσεις ἐστήριξας, τοῖς δ' ἐπήγαγες κορυφῆν· ἐτέρων ἀρμονίαν διαλυθεῖσαν συνήγαγες, ἄλλοις περιβόλους ἔδεμες, ἐκείνους καλυπτῆρσι κεραμίοις πηλίνοις ἢ και μολιβδίνοις ὡς ἐχρῆν ἐπωρόφωσας· τούτους ἐπίπλοις και ἀναθήμασι κατεκόσμησας ... ὁ μέγας ἐν Βλαχέρναις ναός, τὸ ἐν ἀνακτόροις οἶον ἀνάκτορον ὁ τῆς δωδεκάδος τῶν θείων ἀποστόλων σηκός»· σ. 86.30-34: «ἐπὶ τούτοις τὰς ἱεράς κατοικίας ... τῶν μονουμένων», και σ. 87.13-29: «τὰς τῶν ξένων ὑποδοχάς, τοὺς τοῦ ἐλέου καταρίθμει οἴκους, τὰ δημόσια ἰατρεῖα ... ταῖς τοιαύταις τοιγαροῦν ἀνοικοδομαῖς τε και ἀνεγέρσει τῶν θείων ναῶν, τῶν ἱερῶν φροντιστηρίων, τῶν κοινῶν ἰατρείων». Για το ανακαινιστικό ἔργο του Μιχαήλ Η΄ βλ. Α.-Μ. Talbot, «The Restoration of Constantinople under Michael VIII», *DOP* 47 (1993), 243-261, και Macrides, «The New Constantine», ὁ.π., σσ. 13-41.

κατασχοῦσα».¹⁸² Την επίβλεψη μάλιστα των έργων ανακαίνισης της Αγίας Σοφίας ανέθεσε ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ σε κάποιον μοναχό ονόματι Ρουχά, «ἄνδρα δραστήριον ἐπὶ τοῖς τοιούτοις», ενώ ο Κωνσταντῖνος Ακροπολίτης αναφέρει ότι την ευθύνη για τον ναό της Αναστάσεως, που ανακαίνισε ο πατέρας του, είχαν αναλάβει εργολάβοι («ἐπιστάται τοῦ ἔργου»).¹⁸³ Λίγες δεκαετίες αργότερα (1317), ο Ανδρόνικος Β΄ κάνοντας χρήση κληροδοτήματος της συζύγου του Ειρήνης θα προχωρήσει σε έργα στήριξης της Αγίας Σοφίας· προηγουμένως όμως έλαβε χώρα πραγματογνωμοσύνη «παρὰ τῶν δοκίμων οἰκοδόμων», ενώ τις εργασίες ανέλαβαν «οἰκοδόμοι».¹⁸⁴ Τέλος, ο Μανουήλ Φιλῆς αναφέρεται σε «τέκτονας τοὺς κεκανονισμένους», χωρίς όμως να διευκρινίζεται αν πρόκειται για αρχιτέκτονες ή για αρχιμαστόρους, που απλώς είχαν αναλάβει να αναστηλώσουν υπάρχοντα οικοδομήματα, μολονότι η παρουσία και των δύο δεν μπορεί να αποκλειστεί.¹⁸⁵ Όλα τα παραπάνω αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για την παρουσία μιας πολυπληθούς ομάδας οικοδόμων και τεχνιτών, η δραστηριότητα των οποίων υπό τον παλατοφύλακα για την ανοικοδόμηση δημοσίων, κυρίως, κτηρίων μαρτυρείται σε ένα έγγραφο που δημοσίευσε ο Κ. Σάθας.¹⁸⁶

Η ανακαίνιση αυτή που έλαβε χώρα στα χρόνια του Μιχαήλ Η΄ και του Ανδρονίκου Β΄, παρά τις όποιες ελλείψεις της, ήταν σε γενικές γραμμές επιτυχής επανορθώνοντας το γόητρο και τη δημόσια εικόνα της πόλης, για την οποία υπήρξαν ένθερμες περιγραφές στις αρχές του 14ου αι. Έτσι, ο Θεσσαλονικεύς λόγιος Θωμάς Μάγιστρος γράφει ότι μαγεύτηκε από την εικόνα της πρωτεύουσας «*Λιμένας ὀρώντες καὶ ἄλση καὶ ἀγρῶν εὐθηνίαν καὶ πηγὰς ἀενάους καὶ παραδείσων χάριτας καὶ ἰατρεία καὶ οἴκους καὶ στοὰς καὶ μουσεῖα καὶ θέατρα καὶ γυμνάσια καὶ ὁδοὺς κατασκίους καὶ ὑδάτων ἀγαθῶν ἐξ ἀφανοῦς χορηγίαν ὀθενοῦν εἰσερέοντων*».¹⁸⁷ Αλλά και ο Νικόλαος Λαμπηνός σημειώνει μεταξύ άλλων την «*τειχέων περιβολὴν μέχρι πόρρω τοῦ ἀέρος ἀναβαινόντων πύργοις ... καὶ στοῶν ὕψη καὶ κάλλη ... καὶ*

¹⁸² Μετοχίτης, «Νικαεύς», σσ. 324-325. Ο R. G. Ousterhout, «The Origins of Palaeologan Construction», *Eighth Annual Byzantine Studies Conference*, 15-17 October 1982, Univ. of Chicago, σσ. 10-11, διαπίστωσε αρχιτεκτονική ομοιότητα σε παλαιολόγια μνημεία της Κωνσταντινούπολης (Bogdan Saray και Isa Karisi Mescidi, τέλη 13ου αι.) και της ΒΔ Μ. Ασίας, και συμπέρανε ότι οικοδομήθηκαν από Μικρασιάτες τεχνίτες, οι οποίοι μετακινήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1261 για τα έργα ανακαίνισης. Σχετικά ο Χ. Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», σσ. 100-103, παρατηρεί ότι αν και η συμβολή της Νίκαιας υπήρξε σημαντική γιατί διατήρησε την παράδοση, ο ρόλος της είναι υπερτιμημένος. Φέρνει δε ως παράδειγμα τον μοναχό Ρουχά, υπεύθυνο για τις επισκευές της Αγίας Σοφίας, την καταγωγή του οποίου αγνοούμε.

¹⁸³ Παχυμέρης, I, III:2, σ. 233.9-15· H. Delehaye, «Constantini Acropolitae, hagiographi byzantini, epistularum manipulus», *AB* 51 (1933), 263-284, και Matschke, «Builders and buildings», *ό.π.*, σ. 319 κ.ε. Για τις δωρεές και το ενδιαφέρον του Μιχαήλ Η΄ για τη μεγάλη εκκλησία βλ. του ίδιου: «*Ἴσον χρυσοβούλλου Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου γεγονότος τῇ μεγάλῃ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ ἐπὶ τοῖς δωρηθεῖσιν αὐτῇ κτήμασιν*» (έτους 1272, κώδ. Πάτμου 366, ff. 337-340), *JGR* 1, αρ. 30, σσ. 659-666.

¹⁸⁴ Γρηγοράς, I, VII:12, σ. 273.17-22.

¹⁸⁵ Φιλῆς, *Carmina*, II, σ. 182.147. Βλ. και Χ. Μπούρας, *Τρόποι ἐργασίας τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων και ἀρχιμαστόρων*, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη (Ακαδημία Αθηνών, 4 Μαρτίου 2008), Αθήνα, 2010, σσ. 36-38.

¹⁸⁶ Κ. Σάθας, «Βασιλικά διατάγματα - 12. Παλατοφυλακάτον», *MB* 6 (1877), 649.

¹⁸⁷ Πρόκειται για εντυπώσεις που αποκόμισε ο Θωμάς Μάγιστρος από το ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη το 1318 και μεταφέρει σε εκτενή του επιστολή προς τον πνευματικό του πατέρα κυρ-Ισαάκ. Βλ. Σ. Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος. Ο βίος και το έργο του*, (ΑΠΘ, *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής*, παράρτημα αρ. 48), Θεσσαλονίκη, 1984, σσ. 43-45 και κυρίως σσ. 192, 197.

στήλας καὶ κίονας τῷ αἰθέρι συμμίξαι φιλονεικούσαις ... καὶ βαλανείων καὶ παραδείσων ἀπολαύσεις ἀφθόνους καὶ ναμάτων ἐπὶ τέρψεως ἐπιρροίας καὶ κόσμους ἐτέρους τῶν ὑπὸ γῆς οἰκοδομημάτων μουσεῖα τε καὶ λόγων ἐργαστήρια καὶ θεάτρα καὶ βασιλεία καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς χάριτας καὶ λαμπρότητας γραφικῆς ποικιλία καὶ ἀκρίβεια», τα οποία στολίζουν επιπροσθέτως συντριβάνια «τοὺς πρὸς ἀέρα τυραννουμένους ποταμούς ἀνατρέχειν καὶ κίνησιν ἐναντίου στοιχείου ἐκβιαζομένους κινεῖσθαι».¹⁸⁸

* * *

Τα τείχη της πόλεως, και μάλιστα τα παραθαλάσσια, έτυχαν ιδιαίτερης φροντίδας λόγω και της αναμενόμενης επίθεσης κατά της πρωτεύουσας από τον Κάρολο Ανδηγαυό.¹⁸⁹ Τα θαλάσσια τείχη, για τα οποία γίνεται συχνά λόγος, είχαν υποστεί σημαντικές φθορές ήδη από το 1204 και έκτοτε ουδέποτε επισκευάσθηκαν κατά τη διάρκεια της Λατινοκρατίας. Η αναφορά του Παχυμέρη ότι το 1261 «πανταχοῦ γὰρ ἐκέκλαστο τὸ τεῖχος, καὶ ἦν ῥαδίως εἰσελθεῖν τε καὶ ἐξελθεῖν, καὶ πυλῶν κεκλεισμένων» είναι αποκαλυπτική της κατάστασης τόσο των χερσαίων τειχῶν όσο και των παραθαλασσιῶν.¹⁹⁰ Για τον λόγο αυτό ο Μιχαήλ Η΄ μερίμνησε για την ενίσχυσή τους «οἰκοδόμους τ' ἐπιστήσας πλείους καὶ ἐπιστάτας, ἐδιδύμου τὸ τεῖχος τῆς πόλεως τὸ πρὸς θάλασσαν».¹⁹¹ Ο Γρηγοράς αναφέρει επιπρόσθετα ότι ο αυτοκράτορας «ἠσφαλίζετο καὶ περιέφραττε πανταχόθεν τὴν βασιλεύουσαν πόλιν καὶ τεῖχος, ὄχυρόν τῶν παραλίων τειχῶν ἐξήπλωσεν ἔνδοθεν»,¹⁹² ενώ στον βίο που συνέγραψε για τον θείο του μητροπολίτη Ηρακλείας Ιωάννη, σημειώνει ότι ο τελευταίος νέος ακόμη εργάστηκε ένα διάστημα σε κάποιο από τα εργοτάξια κατασκευῆς πλίνθων για τον ανακαινισμό των τειχῶν «προσταλαιπωρήσαντα τῷ πηλῷ καὶ τῇ πλινθείᾳ τῶν τὰ τεῖχη τῆς Βυζαντίδος ἀνακαινίζειν παρὰ τοῦ βασιλέως προστεταγμένων».¹⁹³ Ωστόσο, από τα παραπάνω οχυρωματικά έργα δεν έχουν διασωθεῖ ίχνη, ίσως επειδή πραγματοποιήθηκαν βιαστικά και ως εκ τούτου πρόχειρα υπό τον φόβο μιας επικείμενης λατινικής επίθεσης, αλλά και εξαιτίας των ζημιῶν που υπέστησαν από την καταστροφική σεισμική δραστηριότητα στα τέλη του 13ου και στις αρχές του

¹⁸⁸ Πολέμης, «Λαμπηνός», σ. 34.1-14, §11.

¹⁸⁹ Παχυμέρης, I, III:9, σσ. 251.8-14, 253. Για τα τείχη της Κωνσταντινούπολης ιδιαίτερα χρήσιμες είναι οι μελέτες των A. van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and adjoining historical Sites*, London, 1899· A. M. Schneider - B. Meyer, *Die Landmauer von Konstantinopel*, 2 vols., Berlin, 1943· B. C. P. Tsangadas, *The Fortification and Defense of Constantinople*, New York, 1980, και πρόσφατα N. Asutay - Effenberger, *Die Landmauer von Konstantinopel. Historisch - topographische und baugeschichtliche Untersuchungen*, Berlin - New York, 2007.

¹⁹⁰ Παχυμέρης, I, II:30, σ. 215.26-27.

¹⁹¹ Παχυμέρης, II, V:10, σ. 469.8-10. Ο φόβος του Μιχαήλ Η΄ για τον κίνδυνο που διέτρεχε η Κωνσταντινούπολη από το μέρος της θάλασσας είναι απόλυτα δικαιολογημένος, καθώς είχε γίνει γνωστό ότι ο Κάρολος Ανδηγαυός (c. 1281) συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό μεταλλικών πασσάλων θέλοντας να αλώσει τα θαλάσσια τείχη. Βλ. και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 361-362.

¹⁹² Γρηγοράς, I, V:1, σ. 124.12-14.

¹⁹³ Laurent, «Jean d'Héraclée», σ. 39.22 κ.ε.

14ου αι., ενώ οι πάμπολες εργασίες επισκευής που ακολούθησαν έως και τους χρόνους της Άλωσης επέφεραν σημαντικές αλλοιώσεις.¹⁹⁴

Επί της πολυετούς βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκαν κάποιες εργασίες επισκευής στα τείχη της πρωτεύουσας την έκταση των οποίων αγνοούμε, μολονότι οι εγκωμιαστές του, Γρηγοράς και Κάλλιστος Ξανθόπουλος, τον επαινούν για το έργο αυτό.¹⁹⁵ Πότε έλαβαν χώρα οι εργασίες αυτές δεν είναι γνωστό. Πάντως τον 16ο αι. ο Ιωάννης Μαλαξός επισημαίνει σε πύργο στην πύλη της Καλλιγαρίας επιγραφή επισκευής από τον Ανδρόνικο Β΄, του έτους 1285/6.¹⁹⁶ Ο Πατριάρχης Αθανάσιος από την αρχή κιόλας της δεύτερης πατριαρχίας του (Ιούν. 1303) απευθύνεται με επιστολές του στον αυτοκράτορα στηλιτεύοντας την πολιτική της εξαγοράς των πυλωρών του τείχους. Διερωτάται μάλιστα «πῶς τοὺς ἐπὶ πολλοῖς ἔτεσι τὰς πύλας φυλάσσοντας, καὶ παρὰ μηδενὸς τῶν ἐγχειρισθέντων τὴν κατ' αὐτῶν ἐξουσίαν καταγνωσθέντας, σήμερον ἢ διδόναι τὸ ἱκανόν, ἢ διώκεσθαι;»¹⁹⁷ ενώ αλλού ζητεί να υπάρξει μέριμνα για την επισκευή των τειχών: «οὐ πρὸς τὸ μετεωρίσαι τὴν ὄψιν καὶ πρὸς διάχυσιν βλέψαι τῆς δομήσεως τῶν ἐπάλξεων».¹⁹⁸ Ο Α. Πασπάτης σε αυτοψία του στα χερσαία τείχη περί τα τέλη του 19ου αι. κατέγραψε επίσης σε πύργο στο τείχος των Βλαχερνών την επιγραφή «ἔτους ςωκ[ς'] (= 1317) Νοεμβρίου δ'»,¹⁹⁹ έτος κατά το οποίο πέθανε η αυτοκράτειρα Ειρήνη, σύζυγος του Ανδρονίκου Β΄, η οποία στη διαθήκη της άφησε μία σημαντική χρηματική δωρεά για έργα στερέωσης της Αγίας Σοφίας.²⁰⁰ Είναι, ωστόσο, προφανές ότι σύμφωνα και με την παραπάνω επιγραφή μέρος των χρημάτων διατέθηκε και για τη συντήρηση ενός τμήματος των χερσαίων τειχών της πρωτεύουσας ιδίως στην περιοχή των Βλαχερνών, τα οποία είχαν υποστεί ενδεχομένως φθορές από τον σεισμό του 1315.

¹⁹⁴ Millingen, *Byzantine Constantinople*, σσ. 188-89. Η άποψη του Πασπάτη, ότι ο Μιχαήλ Η΄ οχύρωσε τον λόφο της παλαιάς ακρόπολης του Βυζαντίου, δεν συνάγεται από κάπου. Θα πρέπει πάντως να επισημάνουμε ότι τα θαλάσσια τείχη και μάλιστα αυτά προς το μέρος της Προποντίδας διέθεταν μια επιπλέον αμυντική προστασία την οποία αναφέρουν τόσο τα Πάτρια, § 215, σ. 283, όσο και ο Ισίδωρος Κιέβου στα 1429. Σύμφωνα με τον τελευταίο «πρὸ τῶν τειχέων δὲ ἔστιν οἷς τῶν θαλαττίων, καὶ μᾶλλον τῶν μεσημβρινωτέρων αὐτῆς μερῶν, ὑπερμεγέθεις λίθοι προβλήτες, ὡς καὶ κολωνούς τινας ὄραν δοκεῖν καμπληθεῖς, ἀνὰ πολὺν εἰσὶν ἐρριμένοι τὸν αἰγιαλόν, ὡς ἂν, τῶν κυμάτων περικλυζόντων, ἢ τραχύτης ἐκείνων ὑπερκυκωμένη καὶ προσρηγνυμένη τοῦτοις μὴ λυπῆ τὸ τείχος μηδὲ καταθραύη», ΠΠ 3 (1926), 147.28-33.

¹⁹⁵ Γρηγοράς, I, VII:12, σσ. 274.22-275.12: «ὁ δὲ βασιλεὺς Ἀνδρόνικος οὗτος πολλῶ βέλτιον κρίνας τοὺς προῦ-πάρξαντας βελτιοῦν τε καὶ συνιστᾶν ... ἢ τοὺς μὲν ἀφιέναι πίπτειν, φιλοτιμείσθαι δ' ἐκ βάθρων ἐγείρειν ἑτέρους ... Διὰ ταῦτα τοίνυν ... καὶ τὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τείχη ὅσα ἐκαινούργησε καὶ ὅσα ἐκ βάθρων ἀνήγειρε». Βλ. και Κάλλιστος-Ξανθόπουλος, «Προσφώνημα ἐν εἶδει ἐγκωμίου εἰς τὸν εὐσεβέστατον καὶ ἅγιον ἡμῶν αὐτοκράτορα ὑπὲρ τῆς βίβλου τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας», PG 145, στ. 584D.

¹⁹⁶ Asutay-Effenberger, *Landmauer*, ὁ.π., σσ. 128-129.

¹⁹⁷ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 17, σσ. 42.42-44 (1304-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1612. Κατά τη Talbot, σ. 324: «Athanasius protests against the Byzantine custom whereby aspirants to official positions paid a fixed sum for the offices in exchange for the prestige of the position and a small annual pension. This system, however, provided an essential source of capital for the public treasury». Βλ. σχετικά και P. Lemerle, «'Roga' et rente d'état aux Xe-XIe siècles», REB 25 (1967), 77-100.

¹⁹⁸ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 56, σ. 124.23-24 (1305-1309), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1612.

¹⁹⁹ Α. Πασπάτης, *Βυζαντινὰ Μελέται. Τοπογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ*, Κωνσταντινούπολη, 1877, σ. 41. Βλ. και Σ. Αριστάρχης, «Ἐπιγραφὰὶ ἑλληνικαὶ, λατινικαὶ καὶ σερβικαὶ τῆς ἐπαρχίας Βελεγράδων», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 13 (1878-79), Κωνσταντινούπολη, 1880, σ. 96· Millingen, *Byzantine Constantinople*, σ. 126, και Asutay-Effenberger, *Landmauer*, ὁ.π., σσ. 130-131.

²⁰⁰ Γρηγοράς, I, VII:12, σ. 273.14-16.

Επισκευές, πιθανότατα από τον Ανδρόνικο Β΄, έγιναν και στα θαλάσσια τείχη εάν λάβουμε υπόψη μας μια πλάκα, που έφερε μονόγραμμα του Ανδρονίκου και θυρεό -λέοντα εστεμμένο και ξιφήρη- και βρισκόταν εντοιχισμένη περί τα τέλη του 19ου αι. σε έναν πύργο του τείχους, που περιέβαλε το παλαιό λιμάνι στο Κοντοσκάλι (Koum Karoussi). Το ζήτημα παραμένει ανοιχτό, καθώς την παραμονή του θανάτου του Ανδρονίκου Β΄ (12 Φεβρ. 1332) μία ισχυρή θύελλα προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές στα παραθαλάσσια τείχη, με αποτέλεσμα να γίνουν νέες επισκευές από τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄.²⁰¹

Σχετικές με τα τείχη είναι και οι πληροφορίες που αρύουμε από επιστολή του Πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ προς τον Ανδρόνικο Β΄, όπου γίνεται λόγος για την παρουσία πυλώνων, οι οποίοι φύλαγαν τις πύλες και έκαναν τους σχετικούς ελέγχους σε όσους εισέρχονταν,²⁰² ενώ στα θαύματα των Αγίων Αναργύρων του Κοσμιδίου αναφέρεται ότι οι πύλες της πόλης έκλειναν με τη δύση του ηλίου.²⁰³

Κατά γενική διαπίστωση οι πύλες των χερσαίων τειχών παρουσιάζονται ελλιπώς σε σχέση με εκείνες του παραλίου τείχους του Κερατίου. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της Λατινοκρατίας πρέπει αρκετές από τις χερσαίες πύλες να ασφαλίστηκαν με λίθους προφανώς διότι δεν χρησιμοποιούνταν ή δεν υπήρχε δυνατότητα επαρκούς φύλαξής τους. Επιπλέον, εάν ο έλεγχος περιοριζόταν σε λίγα σημεία, θα ήταν περισσότερο αποτελεσματικός.²⁰⁴ Έτσι, γνωρίζουμε ότι η πύλη της Πηγής παρέμεινε κλειστή κατά τη διάρκεια της Λατινοκρατίας έχοντας «*ἐκ λίθων ξηρῶν ἐπιτειχισμὸν*», πράγμα που ανάγκασε τους Θεληματάρχους και όσους από τον στρατό του Στρατηγόπουλου είχαν μπει στην πρωτεύουσα, να την παραβιάσουν καταρρίπτοντας τον τοίχο που την έφραζε προκειμένου να εισέλθει εντός και το υπόλοιπο στράτευμα.²⁰⁵ Έκτοτε η πύλη φαίνεται ότι παρέμεινε ανοικτή, αφού σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, η υποδοχή στην πρωτεύουσα της μέλλουσας νύμφης του αυτοκράτορα γινόταν από ξηράς και συγκεκριμένα από την πύλη της Πηγής.²⁰⁶ Σε χρήση ήταν πιθανότατα και η Χρυσή Πύλη από την οποία εισήλθε θεοπρεπώς ο Μιχαήλ Η΄ στις 15 Αυγούστου 1261.²⁰⁷ Πρόκειται για τη μοναδική 'θριαμβική' είσοδο στην πρωτεύουσα από τη Χρυσή Πύλη για την περίοδο που εξετάζουμε, καθώς είκοσι χρόνια αργότερα η θριαμβική πομπή του μεγάλου δομεστικού Μιχαήλ Ταρχανειώτη, μετά την περιφανή νίκη του κατά των δυνάμεων

²⁰¹ Millingen, *Byzantine Constantinople*, σσ. 189-90.

²⁰² Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 132 (Lameere, αρ. 144), ΕΦ 4 (1909), 14 (τέλη Δεκ. 1284), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1470.

²⁰³ Deubner, *Kosmas und Damian*, σ. 201 (αρ. 42): «*ταῖς οὖν πύλαις τῆς πόλεως ἅμα καταδύντι ἡλίφ ὑπὸ κλείθροις τε καὶ μοχλοῖς ἐκάστης ἡμέρας ἀσφαλῶς κλειομέναις*».

²⁰⁴ Ανώνυμο χρονικό των τελών του 14ου αι. που εξέδωσε ο Buchon, «Βιβλίον τῆς Κουγκέστας», ό.π., σσ. 352-353, αναφέρει ότι ο Λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος Β΄ φοβούμενος πιθανή επίθεση των Βυζαντινών έκλεισε τις πύλες των χερσαίων τειχών «*λίθοις μεγάλοις καὶ μοχλοῖς*», αφήνοντας ανοιχτή μόνο την πύλη του Χαρισίου, πλησίον του ποταμού Λύκου, όπου και ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Κυριακῆς.

²⁰⁵ Παχυμέρης, I, II:27, σ. 195.5-7, 20-21, και σ. 197.10-12. Για το θέμα βλ. σχετικά Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 85.13-16, και Buchon, «Βιβλίον τῆς Κουγκέστας», ό.π., σ. 359.575-579.

²⁰⁶ Ψευδο-Κωδινός, σ. 286.1 κ.ε.

²⁰⁷ Παχυμέρης, I, III:31, σ. 217.9-11, και Γρηγοράς I, IV:2, σ. 87.17-18.

του Καρόλου Ανδηγαυού στα Βελλέγραδα (Απρ. 1281), εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη από κάποια πύλη στην περιοχή των Βλαχερνών, πιθανόν δε από την ομώνυμη πύλη.²⁰⁸ Από την πύλη επίσης του Αγίου Ρωμανού, που πρόσφατα ταυτίστηκε με την πύλη του Τετάρτου, εισήλθαν λάθρα οι περί τον Ανδρόνικο Γ΄ καταλαμβάνοντας την πρωτεύουσα τον Μάιο του 1328.²⁰⁹ Αργότερα, όπως αναφέρει ο Καντακουζηνός, η Χρυσή πύλη κλείστηκε και οικοδομήθηκε σε αυτή φρούριο, ενώ την ίδια τύχη είχε και η πύλη του Ξυλοκέρκου.²¹⁰ Ο ίδιος μνημονεύει, επίσης, τις πύλες της Γυρολίμνης και του Χαρσίου (ή της Αδριανουπόλεως),²¹¹ από την οποία είχαν εισέλθει στην πρωτεύουσα ο Ανδρόνικος Β΄ και η σύζυγός του Ειρήνη, επιστρέφοντας από τη Θεσσαλονίκη στις 22 Νοεμ. 1300.²¹² Αδιευκρίνιστη παραμένει η τύχη των πυλών του Τρίτου, του Ρηγίου, και του Πέμπτου, η ελάσσων σημασία των οποίων δικαιολογεί, ενδεχομένως, την έλλειψη σχετικών αναφορών στις πηγές της περιόδου.

Εκτός από τα τείχη, η ανακαινιστική προσπάθεια του Μιχαήλ Η΄ στράφηκε και προς τα λιμάνια της πόλης, τα οποία αποτελούσαν για πλήθος προϊόντων και ανθρώπων θαλάσσιες πύλες εισόδου στην πρωτεύουσα, αλλά και ασφαλές καταφύγιο για τα εμπορικά και πολεμικά πλοία. Έτσι, συναντούμε αναφορές για το λιμάνι – νεώριο των Βλαχερνών,²¹³ αλλά και εκείνο «τῷ πρὸς τῇ μονῇ τοῦ Εὐεργέτου Χριστοῦ», το οποίο χθὲς καὶ πρῶην Λατῖνοι ἐχρῶντο».²¹⁴ Στην είσοδο του Κερατίου, στα αριστερά, υπήρχε πρώτο το λιμάνι «τὰ τοῦ Εὐγενίου» και η ομώνυμη συνοικία, στο οποίο έγινε η υποδοχή της σωρού του Πατριάρχη Αρσενίου κατά τη μεταφορά της από την Προικόννησο (Οκτ. 1284).²¹⁵ Η περιοχή ταυτίζεται σήμερα με τη συνοικία και τον σιδηροδρομικό σταθμό του Sirkenci, όπου οι ανασκαφές, που πραγματοποιούνται για τη διάνοιξη υποθαλάσσιας σήραγγας που θα ενώσει την ευρωπαϊκή με την ασιατική ακτή, έφεραν στο φως (έως και τον Ιούλιο του 2007) τεχνητούς λιμενοβραχίονες και λίθους της προκυμαίας των βυζαντινών χρόνων.

²⁰⁸ Όπως αναφέρει ο Παχυμέρης, II, VI:33, σ. 651.7-11: «ἴστατο μὲν ἄνωθεν ἐξ ἀπόπτου ὁ βασιλεὺς ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῶν Βλαχερνῶν, πρὸς τὸ κατὰ θάλασσαν δυτικὸν ἀφορῶν». Ο συντάκτης της βραχείας έκδοσης του Παχυμέρη (*Version brève*, I, VI:33, σ. 187.37-38) διευκρινίζει ότι ο αυτοκράτορας έβλεπε «πρὸς τὴν μονὴν τοῦ Κοσμιδίου». Εξάλλου, σύμφωνα με τον δυτικό περιηγητή Odo του Deuil, *De profectioe Ludovici VII in orientem*, (ed.) V. Gingerick Berry, New York, 1948, σσ. 64-65 (και van der Vin, *Travellers*, σσ. 518-519), το παλάτι των Βλαχερνών προσέφερε στους ενοίκους του ευχάριστη ενατένιση στη θάλασσα, στην εξοχή και στην πόλη και από τις τρεις πλευρές του.

²⁰⁹ Γρηγοράς, I, IX:6, σ. 420.3-7, και Gorianov, *Χρονικό*, σσ. 282.47-51, 283.66-70. Όπως έδειξε πρόσφατα η N. Asutay, «Die Entdeckung des Romanos-Tores an den Landmauern von Konstantinopel», *BZ* 96 (2003), 1-4, και της ίδιας, *Landmauer*, ό.π., σσ. 87-94, εικ. 85, 87-88, η έως τώρα ταύτιση της πύλης του Αγίου Ρωμανού με την σημ. πύλη του Τορκαρί αναιρείται μετά την εύρεση της επιγραφής «+ ΠΟΡΤΑ ΜΕΧ ΕΙΣΦΕΡΟΥΣΑ + ΕΠΙ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΡΩΜΑΝΟΝ +» στην πύλη του Τετάρτου.

²¹⁰ Καντακουζηνός, II, III:99, σσ. 605.13-14, 606.4-6, 607.2-4· III, IV:40, σ. 292.22-23, καθώς και II, III:90, σ. 558.2-3 αντίστοιχα.

²¹¹ Καντακουζηνός, II, III:81, σ. 501.12 και III:85, σ. 525.6-7 αντίστοιχα.

²¹² Παχυμέρης, IV, X:8, σ. 321.6 κ.ε.

²¹³ Παχυμέρης, II, V:10, σ. 469.15-16, και Millingen, *Byzantine Constantinople*, σ. 196. Πρόκειται για τον μόλο του Aivan Serai.

²¹⁴ Παχυμέρης, II, V:10, σ. 469.18-19. Το λιμάνι αυτό, που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Λατινοκρατίας, εντοπίζεται κοντά στον ναό της Αγίας Θεοδοσίας (σημ. Gül camii).

²¹⁵ Παχυμέρης, III, VII:31, σ. 97.17.

Το αμέσως γειτονικό λιμάνι στα δυτικά εκείνου του Ευγενίου ήταν «τὸ πρὸς τῇ πύλῃ τοῦ Νεωρίου», το οποίο έχει ταυτιστεί με το λιμάνι του Επτασκαλίου (παλαιό Bahçe cari) που αναφέρεται στις πηγές της Ύστερης Περιόδου.²¹⁶

Γράφοντας για τα λιμάνια της πρωτεύουσας που υπήρχαν στον Κεράτιο, ο Ισπανός περιηγητής Pero Tafur (1437/8) σημειώνει πως «σε μία άκρη της πόλης είναι το ναυπηγείο. Βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα και πρέπει να ήταν εκπληκτικό μολονότι και τώρα επαρκεί για τα πλοία. Στη συνοικία απέναντι από το Πέρα υπάρχει ένας μόλος φτιαγμένος με τα χέρια, όπου βρίσκουν καταφύγιο τα πλοία. Στο σημείο αυτό συναντάται η θάλασσα με τον ποταμό που χύνεται σε αυτή (Κεράτιος). Τα λιμάνια της εισόδου (στον Κεράτιο) είναι πάντοτε γεμάτα πλοία με μεγάλα φορτία που φορτώνουν και ξεφορτώνουν».²¹⁷

Ιδιαίτερη, ωστόσο, υπήρξε η φροντίδα που επέδειξε ο Μιχαήλ Η΄ για το λιμάνι του Κοντοσκαλίου (σημ. Kum-Karı ή Kadirga-limani) στην Προποντίδα, το οποίο όχι μόνο εκβάθυνε και περιέβαλε κυκλικά με ογκώδεις λίθους, αλλά κατασκεύασε και σκέπαστρα για τα νεώρια και προστάτευσε την είσοδό του με σιδερένιο κιγκλίδωμα.²¹⁸ Η χωρητικότητά του λιμανιού ήταν, όπως αναφέρει περί το 1349 ο Ρώσος προσκυνητής Στέφανος του Novgorod, αρκετά μεγάλη και μπορούσε να φιλοξενήσει περί τα 300 πλοία.²¹⁹ Στο λιμάνι αυτό, το Κοντοσκάλι ή «βασιλικό» κατά τον Παχυμέρη,²²⁰ φέρεται ότι ελλιμενίστηκε επι-

²¹⁶ Παχυμέρης, II, V:10, σ. 469.20. Βλ. σχετικά και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τὸ Κοντοσκάλιο καὶ τὸ Ἐπτασκάλιο. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν λιμανιῶν τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὴν Ὑστερὴ Περίοδο», *Βυζαντινά* 13.2 (1985), 1315-1323, 1328.

²¹⁷ Tafur, κεφ. xvii, σ. 146. Βλ. επίσης τα λεγόμενα του Ισίδωρου Κιέβου για το πλήθος των λιμένων της πρωτεύουσας, την κατασκευή τους και την ασφάλεια που προσφέρουν στα πλοία, ΠΠ 3 (1926), 144.17-28.

²¹⁸ Παχυμέρης, II, V:10, σ. 469.24-471.4: «τὸ πρὸς τῷ Βλάγκῃ Κοντοσκέλιον ἀνοικοδομῆν ἤθελεν, ὥστε γυρῶσαι μὲν μεγίσταις πέτραις τὸν κύκλῳ τόπον, ἐμβαθῆναι δὲ τὴν ἐντὸς θάλασσαν ... ἐποικοδομησαί τε καὶ στέγη ταῖς ναυσὶν ἀποχρῶντα, πύλας δ' ἐπιθεῖναι ἀραρυίας ἐκ σιδήρου τῇ ἐν ταῖς πέτραις εἰσίθμῃ ἔξωθεν, ὥσθ' ἅμα μὲν ἀσφαλῶς ἔχειν τὸν στόλον». Βλ. σχετικά Magdalino, «Κωνσταντινούπολη», σ. 242· R. Guiland, «Les ports de Byzance sur la Propontide», *Byzantion* 23 (1953), 225-235, καὶ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 130 καὶ σημ. 56. Ο κώδικας Ε των Πατρίων (κώδ. Colbertinus = Paris. 1788, 15ος αι.), ταυτίζει το λιμάνι του Κοντοσκαλίου με εκείνο των Σοφιανῶν καὶ ἀποδίδει τὸ ἀνακαινιστικὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ Η΄ στον Ἀνδρόνικο Β΄: «ὁ Σοφιανῶν καλούμενος λιμὴν· ὃν δὴ καὶ ἀναχωσθέντα τῷ χρόνῳ ἀνώρυξε καὶ ἀνηνέωσε τοῦτον νῦν ὁ ἐν τοῖς βασιλεῦσι διαφανέστατος, ὁ τῆς ὀρθοδοξίας ὄντως λιμὴν, ὁ αὐτοκράτωρ ἡμῶν κύριος Ἀνδρόνικος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος», *Πάτρια*, σ. 230.11-20, § 37. Ο Leunclavius, σ. 208, ἀναφέρει στὴν περιοχὴ δύο πύλες, αὐτὴ που οἱ Ἕλληνες «Contoscalij porta dicitur» καὶ τὴν «Catergo limenis porta». Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ στον Σκαρλάτο Βυζάντιο ο Κωνσταντινουπόλεως Κωνστάντιος Α΄ διατείνεται ὅτι εἶδε λείψανα αὐτῶν των λιμενικῶν εγκαταστάσεων το 1819, ὅταν πυρκαγιὰ κατὰστρεψε τις ἐκεῖ οθωμανικὲς οἰκίες καὶ «ἀνεφάνη τὸ τοῦ λιμένος τούτου κυκλικὸν περίφραγμα, κατὰ τὸν Παχυμέρη». Βλ. Θ. Μ. Αριστοκλέους, *Κωνσταντίου Α΄ τοῦ ἀπὸ Σιναίου ἀοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Βυζαντίου βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλολογικαί, καὶ τινὲς ἐπιστολαὶ αὐτοῦ*, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1866, σ. 443.

²¹⁹ Majeska, *Russian Travelers*, σ. 38 καὶ § 17, σσ. 265-266.

²²⁰ Παχυμέρης, II, V:30, σ. 543.1-2. Για τὴ ναυπήγηση τοῦ στόλου ἐπὶ Καντακουζηνοῦ το 1348, ο τελευταῖος (III, IV:11, σ. 72.12-13) σημειώνει ὅτι «πρὸς τῷ λεγομένῳ Κοντοσκαλίῳ νεωρίῳ αἱ τριῆρεις ἐναυπηγοῦντο». Σχετικὴ ἀπεικόνιση ὑπάρχει στον χάρτη τοῦ Christoforo Buondelmonti [*Constantinople. Ill., Liber insularum archipelagi, Italy (Florence), ca. 1420-30. Bibl. Marc., Venice, Ms. cod. Marc. lat. xix, 25= 4595,123*], καὶ εἰδικότερα Buondelmonti, σ. 271: «Prope hunc est receptaculum galearum, amplius sinus, qui dicitur Contoscali». Βλ. καὶ Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τὸ Κοντοσκάλιο», ὁ.π., σσ. 1305-1314, 1323-1328.

στρέφοντας από μια εκστρατεία ο ήρωας – στρατηγός Βελισάριος, του στιχουργήματος της *Ίστορίας του Βελισαρίου* (τέλη 14ου αι.).²²¹

Τα λιμάνια προς την ακτή της Προποντίδα ήταν, ωστόσο, πάντοτε εκτεθειμένα στους νοτίους ανέμους και την προσάμμωση, με αποτέλεσμα να χρειάζονται συχνά συντήρηση και εργασίες εκβάθυνσης. Για τον λόγο αυτό αρκετά από τα λιμάνια σε αυτή την πλευρά της πόλης –με εξαίρεση εκείνο του Κοντοσκαλίου– κατέστησαν με το πέρασμα του χρόνου ακατάλληλα, περιέπεσαν σε αχρηστία και τελικά εγκαταλείφθηκαν. Την τύχη αυτή φαίνεται ότι είχε ο «*του Φάρου λιμήν*», εντός του οποίου εγκλείσθηκαν σύμφωνα με τον Παχυμέρη από τον Μιχαήλ Η΄ πολλοί ανθενωτικοί.²²² Ο εντοπισμός του εν λόγω λιμανιού παραμένει προβληματικός, μολονότι η ταύτισή του με το λιμάνι του Βουκολέοντος είναι αρκετά ελκυστική. Το τελευταίο δεν αναφέρεται στις πηγές της περιόδου, αν και ο Γιαννακόπουλος θεωρεί βέβαιο ότι σε αυτό κατέφυγε ο Βαλδουίνος πριν εγκαταλείψει οριστικά την πρωτεύουσα το 1261.²²³

Στην αφάνεια και αχρηστία είχε περιπέσει από αιώνες και το άλλοτε μεγάλο λιμάνι του Θεοδοσίου (σημ. Yenikari), γι' αυτό και δεν γίνεται καμία μνεία του στις πηγές αφού τον 13ο και 14ο αι. υπήρχε στη θέση του μια προσχωματική έκταση.²²⁴ Η περιοχή λόγω της γειτνιάσής της με τη συνοικία της Βλάγκας έλαβε το ίδιο όνομα με αποτέλεσμα στις αρχές του 15ου αιώνα ο Ιταλός Buondelmonti να γράφει ότι «*In quo muro est campus olim portus dictus Vlanga*».²²⁵ Τα τελευταία δύο χρόνια, κατά τις εργασίες του φιλόδοξου προγράμματος διάνοιξης υποθαλάσσιας σήραγγας που θα ενώσει σιδηροδρομικώς την ευρωπαϊκή και ασιατική ακτή της Προποντίδας (Marmaray Project), ανακαλύφθηκαν στον χώρο αυτό, έως και τον Ιούλιο του 2007, 34 σκελετοί πλοίων. Τα πλοία μετέφεραν κυρίως σιτηρά και άλλα προϊόντα σε αμφορείς, και διέθεταν μεγάλες σιδερένιες άγκυρες. Ανακαλύφθηκε επίσης μέρος του παράλιου τείχους, πλάτους 4 μ. και μήκους 51 μ., καθώς και σιταποθήκες, ενώ ο αριθμός των κινητών ευρημάτων ανέρχεται σε πολλές χιλιάδες. Το λιμάνι του Θεοδοσίου καίτοι άρχισε να αντιμετωπίζει σταδιακά προβλήματα ήδη από τον 7ο αι. κ.ε. εξαιτίας της συσσώρευσης ιλύος από τον ποταμό Λύκο που εξέβαλλε εκεί,²²⁶ έπαυσε ορι-

²²¹ W. F. Bakker, A. F. van Gemert, *Ίστορία του Βελισαρίου*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, ²2007, §39, σσ. 178.267-268.

²²² Παχυμέρης, II, V:19, σ. 501.5-6. Το λιμάνι αυτό δεν είναι γνωστό από αλλού. Τοποθετείται κοντά στο λιμάνι του Βουκολέοντος και το Μέγα Παλάτιο· βλ. σχετική απεικόνισή του στον χάρτη του Christoforo Buondelmonti, ms. cod. Marc. lat. xix, 25 = 4595, 123.

²²³ R. Guiland, «Le port palatin de Boukoléon», *BSI* 11 (1950), 187-206, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 111 και σημ. 60.

²²⁴ Guiland, «Les ports de Byzance», *ό.π.*, σσ. 206-210.

²²⁵ Buondelmonti, σ. 271. Βλ. σχετικά Millingen, *Byzantine Constantinople*, σ. 198, και Janin, *Constantinople*, σσ. 225-227.

²²⁶ Σύμφωνα με τα *Πάτρια*, § 63, σσ. 185-185, επίχωση του λιμανιού επήλθε μερικώς και με την εκεί ρίψη χωμάτων από τον φόρο του Ταύρου κατά την κατασκευή του βάθρου του κίονα του Θεοδοσίου.

στικά τη λειτουργία του μετά από καταστροφή που υπέστη έπειτα καταιγίδα ή παλιρροϊκό κύμα στα τέλη του 10ου ή στις αρχές του 11ου αι.²²⁷

Τα ανάκτορα, έδρα του αυτοκράτορα και κατ' επέκταση της πολιτικής εξουσίας, σύμβολα επίσης της ισχύος του κράτους και φορείς της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, έτυχαν επίσης ανακαίνισης μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, τα ανάκτορα των Κομνηνών στις Βλαχέρνες είχαν υποστεί σημαντικές φθορές κατά τη διάρκεια της Λατινοκρατίας, ώστε ο Μιχαήλ Η' μετά την είσοδό του στην ανακτημένη πόλη επέλεξε να εγκατασταθεί στο Μέγα Παλάτιο.²²⁸ Εν προκειμένω τίθεται, πάντως, το ερώτημα, άν τη συγκεκριμένη επιλογή υπαγόρευσε πράγματι η ανάγκη ή άν εξυπηρετούσε ένα γενικότερο σχέδιο πολιτικο-ιδεολογικών επιλογών. Πράγματι, το Μέγα Παλάτιο αποτελούσε έδρα της αυτοκρατορικής εξουσίας καθόλη τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο και ενείχε, ασφαλώς, σαφείς συμβολισμούς. Η επιλογή του, ωστόσο, αντί εκείνου των Βλαχερνών ως χώρου διαμονής από τον Μιχαήλ Η' φαίνεται ότι προκρίθηκε τόσο γιατί το τελευταίο «*οὐκ εὐπρεπῶς ἦν ἔχειν πρὸς τὴν τῶν βασιλέων κατοίκησιν*» μιας και «*ἔγεμε καπνοῦ καὶ λίγνυος Ἰταλικῆς*» όσο και για λόγους ασφαλείας.²²⁹ Τα έργα ανακαίνισης διήρκησαν επί μακρόν, αλλά αντίθετα από ό,τι έως τώρα πιστευόταν, η συνολική ή μερική περάτωσή τους πρέπει να πραγματοποιήθηκε πολύ πριν το 1271/2, καθώς ο Παχυμέρης αναφέρεται σε συνάντηση του Μιχαήλ Η' με μέλη της Ιεραρχίας και του πατριαρχικού κλήρου στον Αλεξιακό τρίκλινο ήδη το 1265.²³⁰

Η χρήση, εντούτοις, του Μεγάλου Παλατίου τόσο από τον Μιχαήλ Η' όσο και από τον Ανδρόνικο Β' δικαιολογείται εν πολλοίς και από τη θέση του στο παλαιό ιστορικό κέντρο της πρωτεύουσας, δίπλα στον ιππόδρομο και πλησίον της Αγίας Σοφίας και του Πατριαρχείου. Ως εκ τούτου, οι χώροι του χρησιμοποιήθηκαν αρκετές φορές για τελετές, όπου απαιτείτο η μετάβαση του αυτοκράτορα στη γειτονική Αγία Σοφία, όπως επ' ευκαιρία της στέψης του Μιχαήλ Θ' (21 Μαΐου 1294) ή της προβολής του αδερφού του Ιωάννη σε δεσπότη την επομένη οπότε και έγινε χρήση του τρίκλινου του Λαυσιακού ή Μανουηλίτη.²³¹ Οι ίδιοι

²²⁷ Τούρκοι ιθύνοντες, όπως ο Διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης, İsmail Karamut, και ο υπεύθυνος της ανασκαφής στο Yeni kapi, αρχαιολόγος Metin Gökçay, αποδίδουν την ταυτόχρονη καταστροφή πολλών από τα πλοία που έφερε στο φως η αρχαιολογική έρευνα σε παλιρροϊκό κύμα που προκλήθηκε στον Μαρμαρά λόγω σεισμού περί στα τέλη του 10ου ή στις αρχές του 11ου αι. Ωστόσο, ασφαλή συμπεράσματα, αναμένονται να εξαχθούν έπειτα κι από την εξέταση των ευρημάτων της ανασκαφής στο Σκούταρι, στην ασιατική ακτή.

²²⁸ Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, I, II:27, σ. 199.13-14, ο τελευταίος Λατίνος αυτοκράτορας, Βαλδουίνος Β', διέμενε στις Βλαχέρνες. Αντίθετα, ο Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 85.23-25, αναφέρει πως «*τὰ μὲν οὖν τῶν Λατίνων βασιλεία ἢ τοῦ παντοκράτορος ὑπῆρχε μονή*».

²²⁹ Παχυμέρης, I, II:31, σ. 219.5-7, και Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 87.20-23.

²³⁰ JGR 1, σ. 665: «*αἱ τῶν ἀνακτόρων νέαι φαιδρότητες, ἅπερ εἰς λείψανα τῆς πάλαι φαιδρότητος εὔροιμεν*». Βλ. ωστόσο Παχυμέρης, II, IV:5, σ. 343.28-31, καθώς και σχετική επισήμανση στη μελέτη της R. Macrides, «The Blachernai Palace in Palaiologan Constantinople», *Cities and Citadels Symposium*, Κοζ University (Research Center for Anatolian Civilizations), İstanbul, 2009 (υπό έκδοση). Ευχαριστώ τη συγγραφέα, που έθεσε στη διάθεσή μου το δημοσίευτο κείμενο της μελέτης της.

²³¹ Παχυμέρης, III, IX:1, σ. 221.15-21.

λόγοι δικαιολογούν, επίσης, τη σύγκληση σε αυτό πολλών από τις συνόδους στα χρόνια των δύο πρώτων Παλαιολόγων, μολονότι και το ανάκτορο των Βλαχερνών και συγκεκριμένα ο Αλεξιακός τρίκλιнос φιλοξένησε αρκετές από αυτές.²³² Ενδεικτικά, αναφέρουμε τη σύνοδο που συγκλήθηκε προς διόρθωση του Τόμου του Πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ «πρώτα μὲν κατὰ τὸ μέγα παλάτιον συνάμα βασιλεῖ συναχθέντων, σεισμὸς ἐνσκήψας ἐξάιφνης τὸν σύλλογον ἐκείνων καὶ τὴν σκέψιν διέλυεν· εἶτα κατὰ τὰ τῶν Βλαχερνῶν ἀνάκτορα καὶ αὐθις συνήγοντο»,²³³ πράγμα που αποδεικνύει την ταυτόχρονη χρήση και των δύο ανακτόρων. Η διαπιστωμένη χρήση αρκετών χώρων του Μεγάλου Παλατίου στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων, παράλληλα και με εκείνο των Βλαχερνών, ενισχύεται και από μια αναφορά του Φιλί σε ένα του ποίημα -πίνακα «τῶν ἐν βασιλείοις ἀξιωματούχων»- όπου αναφέρει τον «τῶν Βλαχερνῶν προκαθήμενο» και τον «πρὸ αὐτοῦ μεγάλου παλατίου», εννοώντας προφανώς τους δύο επικεφαλής της ανακτορικής διοικήσεως.²³⁴

Το ανάκτορο των Βλαχερνών, στο βορειοανατολικό άκρο της πρωτεύουσας, ήταν οικοδομημένο σε υπερυψωμένη θέση, ώστε να διαθέτει απρόσκοπτη θέα τόσο προς την θρακική πεδιάδα και στον Κεράτιο, όσο και στην ίδια την πόλη.²³⁵ Χρήση αυτής της θέας έκανε ο Μιχαήλ Η΄ προκειμένου να δει τον θρίαμβο του Μιχαήλ Ταρχανειώτη μετά τη νίκη του στα Βελλέγραδα.²³⁶ Επιπλέον, το όλο συγκρότημα ήταν θέσει και φύσει οχυρό,²³⁷ αλλά η εγγύτητά του με το εξωτερικό τείχος το καθιστούσε ευάλωτο σε διάφορες εχθρι-

²³² Εἰς τὸ «μέγα τοῦ βασιλέως παλάτιον» συνεκλήθη ἡ Σύνοδος κατὰ τοῦ Πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ (Ἰούν. 1289), Παχυμέρης, III, VIII:7, σ. 143.3, ἐνῶ ἡ πρόβληση τοῦ Ἀθανασίου Α΄ (1289) ἐγένετο «ἐν τῷ μεγίστῳ παλατίῳ κατὰ τὸν Ἰουστινιάνειον τρίκλινον ... νότου βιαίου πνεύσαντος ὕστερον καταπίπτει», Παχυμέρης, III, VIII:15, σ. 163.11-16, καταστροφή που ὁ Κυδωνόπουλος, *Bauten*, σσ. 200-203, ἀποδίδει στὸν σεισμὸ τῆς 17ης Ἰαν. 1303. Στὸν Αλεξιακὸ τρίκλινο ἐγένετο, ἐπίσης, ἡ δίκη τοῦ Ἰωάννη Βέκκου (5 Φεβρ. 1285), Παχυμέρης, III, VII:34, σ. 103.9-15, καὶ δέκα ἔτη ἀργότερα ἡ καταδίκη τοῦ πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (Μάρτ. 1294), Παχυμέρης, III, VIII:29, σ. 209-211. Τέλος, στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ θέλοντας νὰ ἐπαναφέρει στὸ Πατριαρχεῖο τὸν Ἀθανάσιο Α΄ συγκάλεσε συνέλευση στὸν Χρυσοτρίκλινο, Παχυμέρης, IV, X:36, σ. 401.9-12. Ἀντίθετα, οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, οἱ υποδοχές τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων καὶ οἱ Ἀκολουθίες ὅπου μνημονεύτηκε τὸ ὄνομα τοῦ Πάπα, ἔλαβαν χώρα γιὰ εὐνόητους λόγους στὰ ἀνάκτορα τῶν Βλαχερνῶν, ἐπειδὴ ἦταν ἀσφαλὴ καὶ ἀπομονωμένα.

²³³ Παχυμέρης, III, VIII:10, σ. 151.16-19.

²³⁴ Φιλίς, *Carmina*, II, σ. 411.101-102. Ἐπιπλέον, ἓνας «*prochathimēnus palatii Blachernarum*» τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ ἀναφέρεται σὲ ἀδεια διὰ πλοῦ ἀπὸ τὴ Λομβαρδία στὴν Ἀπουλία (1292, Ἰούλ.), Ch. Perrat - J. Longnon, *Actes relatifs à la principauté de Morée, 1289-1300*, Paris, 1967, ἀρ. 50, σ. 57-58. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὀρου καὶ τὸν λειτουργικὸ τοῦ ρόλο βλ. Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam, 1988, σ. 168 κ.ε. Γιὰ τὶς ἀναφορές τῶν πηγῶν τῆς περιόδου στὸ ἀνάκτορο τῶν Βλαχερνῶν βλ. Fr. Tinnfeld, «*Der Blachernenpalast in Schriftquellen der Palaiologenzeit*», B. Borkopp - Th. Stappan (eds.), *Λιθόστρωτον. Studien zur Byzantinischen Kunst und Geschichte Festschrift für Marcell Restle*, Stuttgart, 2000, σσ. 277-285 καὶ ἰδίως σσ. 278-282. Γιὰ τὰ δύο ἀνάκτορα βλ. τέλος καὶ Kidonopoulos, *Bauten*, 2.1.2, σσ. 150-153 (Βλαχέρνες) καὶ 2.1.4, σσ. 155-158 (Μέγα Παλάτιο).

²³⁵ Βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Δυτικὸς περιηγητὴς (1147) Odo του Deuil, ὁ.π., σσ. 64-65 (καὶ van der Vin, *Travelers*, σσ. 518-519). Τὰ λεγόμενά του ἐπιβεβαίωσε περὶ τὸ 1877 ὁ Πασπάτης, *Βυζαντιναὶ μελέται*, ὁ.π., σσ. 88-99, ἐπισημαίνοντας ὅτι τὰ ἀνάκτορα τῶν Βλαχερνῶν εἶχαν κτισθεῖ πάνω σὲ ἓνα τεχνητὰ υπερυψωμένο ἐπίπεδο, λείψανα τοῦ ὁποῦ ἐνετόπισε ὁ ἴδιος.

²³⁶ Παχυμέρης, II, VI:33, σ. 651.7-11. Γιὰ τὸν Μιχαήλ Ταρχανειώτη βλ. *PLP*, 27505.

²³⁷ Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ τῶν Βλαχερνῶν ἀπὸ μὲν τὸν Γρηγορὰ ὡς «ἀκρόπολις» καὶ «καστέλιον» (II, XV:8, σ. 775.3, καὶ III, XXIX:24-27, σ. 242.23), ἀπὸ δὲ τὸν Ἰωάννη Γ΄ Καντακουζηνὸ ὡς «φρούριον» (II, III:100, σ. 611.22).

κές ενέργειες. Έτσι, την άνοιξη του 1302 οι Βενετοί, που βρίσκονταν σε διαμάχη με τον αυτοκράτορα, εισέπλευσαν στον Κεράτιο και πυρπόλησαν θημωνιές που υπήρχαν στους αγρούς έξω από τα τείχη των Βλαχερνών με αποτέλεσμα ο καπνός να φθάσει έως τα ανάκτορα.²³⁸

Στις Βλαχέρνες μαρτυρείται, ακόμη, η ύπαρξη ενός “ανακτόρου” της δεσποίνης, όπου πραγματοποιήθηκε η συνάντηση του Ανδρονίκου Β΄ και των εκλεγέντων δικαστών το 1296.²³⁹ Λίγο νοτιότερα υπήρχε το λεγόμενο παλάτι του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου (σημ. Tekfur Sarayı),²⁴⁰ το οποίο αποδίδεται από την πλειονότητα των ερευνητών στον ομώνυμο υιό του Μιχαήλ Η΄, και η ίδρυση του τοποθετείται πριν το 1291.²⁴¹ Από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο πληροφορούμαστε ακόμη, και μάλιστα με αρκετές λεπτομέρειες, για τον πολυτελή οίκο (ανάκτορο) που έκτισε ο Ανδρόνικος Β΄ –«Εί δὲ χρῆ καὶ τι δείγμα τῆς σῆς μεγαλοψυχίας εἰπεῖν, ἀνείσθω πᾶσιν εἰς ὄψιν (λόγω γὰρ τὸ τῆς πολυτελείας καὶ δαπάνης φράσαι ἀμήχανον) ὃ ἐκ τοῦ παρήκοντος ἀνάκτορον ἤγειρας»– πιθανότατα στο συγκρότημα των Βλαχερνών.²⁴² Ο Καντακουζηνός, τέλος, γράφοντας για την τύχη του Ανδρονίκου Β΄ μετά το 1328 αναφέρει ότι ο εγγονός του Ανδρόνικος Γ΄: «τῶν τε βασιλείων παρεχώρησεν αὐτῶ· αὐτὸς δὲ εἵποτε ἐπιδημοίη τῇ Κωνσταντίνου, ἕως ὃ πάππος περιῆν, ἐν τοῖς Δημητρίου τοῦ δεσπότη διέτριβεν οἴκοις».²⁴³ Από τα ανωτέρω εικάζουμε ότι όπως και στην περίπτωση του συγκροτήματος του Μεγάλου Παλατίου, το ανάκτορο των Βλαχερνών α-

²³⁸ Παχυμέρης, IV, Χ:23, σσ. 353.29-355.1-3.

²³⁹ Παχυμέρης, III, ΙΧ:17, σ. 263.8-9. Κατά τον A. Failler, σ. 262, σημ. 6, η μορφή του εν λόγω “ανακτόρου” δεν είναι σαφής, όπως άλλωστε και η χρήση του. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 2.1.3, σσ. 153-154, και F. Schrijver, «Gender Segregation? The Court of Women in the Early Palaiologan Period (1261-1354)», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. III, Sofia, 2011, σ. 79.

²⁴⁰ Ο όρος Tekfur ή Takfur προέρχεται από το αρμενικό *tagavor/takavor* προς δήλωση του εστεμμένου ηγεμόνα και χρησιμοποιείται συχνά στις ανατολικές πηγές ως τίτλος του βυζαντινού αυτοκράτορα. Βλ. σχετικά A. G. C. Savvides, «On the Origins and Connotation of the term “Tekfur” in Byzantine-turkish Relations», *Byzantion* 71 (2001), 451- 461.

²⁴¹ Μνεΐα της οικίας κάνει ο Παχυμέρης, III, VIII:19, σ. 179.25: «τὰς ἐκείνων οἰκίας, πολυὺλβους οὔσας», και ο Καντακουζηνός, I, I:59, σ. 305.20-22, γράφοντας για την είσοδο του Ανδρονίκου Γ΄ στην Κωνσταντινούπολη το 1328: «ἐπᾶνήκεν αὐθις εἰς τὰ βασιλεία καὶ ἐν τοῖς τοῦ Πορφυρογεννήτου οἴκοις τῶν βασιλείων ἠύλισατο ἐγγύς». Σχετικά ο από Σιναίου Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνος Α΄ σημειώνει ότι «ἐπάνω δὲ τοῦ πρώτου ὀρόφου τῶν θυρίδων τῶν πρὸς βορρᾶν, βλέπεται ἕνας Ἄετος δικέφαλος, γεγλυμμένος ἐπάνω εἰς μίαν πλάκαν, ἔχουσιν χαραγμένα ταῦτα τὰ στοιχεῖα Π.Χ, τὰ ὁποῖα δηλοῦσι τὸ τῶν Παλαιολόγων μονόγραμμα». Βλ. [Κωνσταντίνου Α΄ Κωνσταντινουπόλεως], *Κωνσταντινιάς παλαιὰ τε καὶ νεωτέρα. Ἦτοι περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Κωνσταντινουπόλει*, 1844, σ. 53. Σχετικές με το θέμα είναι και οι αναφορές των Kidonopoulos, *Bauten*, 2.2.7, σσ. 167-169· Μπούρας, «Ἀρχιτεκτονική», σ. 96, και πρόσφατα της Asutay-Effenberger, *Landmauer*, ὁ.π., σσ. 134-142, όπου και πλήρης βιβλιογραφία. Με αρκετές επιφυλάξεις παραθέτουμε εδώ την άποψη της τελευταίας, ὁ.π., σσ. 141-142, ότι το Tekfur Sarayı υπήρξε η κύρια κατοικία των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων πιθανόν ήδη επί Ανδρονίκου Γ΄ (post 1328) και σίγουρα πριν από το 1344, όπως και την ταύτιση με την οικία του Θεόδωρου Μετοχίτη, που πρότεινε ο I. Djurić, «La fortune de Théodore Métochite», *CahArch* 44 (1996), 149-168 και ιδιαίτερα σσ. 159-160.

²⁴² Κάλλιστος Ξανθόπουλος, PG 145, στ. 585B-588A. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, *Bauten*, 2.1, σσ. 149-15, και A. Failler, «Pachymeriana novissima», *REB* 55 (1997), 234-235. Τμήμα του ανακτόρου αυτού συσχέτισε με την τελετή της πρόκυψης ο P. Magdalino, «Pseudo-Kodinos’ Constantinople», *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007, αρ. 12, σ. 5.

²⁴³ Καντακουζηνός, I, II:1, σ. 311.19-21. Βλ. επίσης Kidonopoulos, *Bauten*, 2.2.3, σσ. 160-162.

ποτελούνταν, πιθανότατα, από μια σειρά οίκων ή οικημάτων, όπως σημειώνει ο Γεώργιος Παχυμέρης.²⁴⁴

Εικόνες των ανακτόρων της Κωνσταντινούπολης μας παρέχουν διάφοροι ξένοι περιηγητές, όπως ο Άγγλος, Sir John Mandeville (α' μισό 14ου αι.), που σημειώνει ότι «το ανάκτορο του αυτοκράτορα είναι ωραιότατο και καλοκτισμένο και δίπλα του υπάρχει μια όμορφη πλατεία που προορίζεται αποκλειστικά για κονταρομαχίες», χωρίς όμως να καθίσταται σαφές σε ποιο ανάκτορο αναφέρεται.²⁴⁵ Αντίθετα, ο Άραβας περιηγητής Ibn Battūta περιγράφοντας τη διαδικασία που πέρασε προκειμένου να τύχει ακρόασης από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' στις Βλαχέρνες, σημειώνει ότι «περάσαμε μέσα από τέσσερις πύλες, κάθε μία από τις οποίες είχε διαδρόμους με καμάρες στις οποίες υπήρχαν οπλισμένοι φρουροί, ενώ ο επικεφαλής τους στεκόταν σε μια εξέδρα καλυμμένη με χαλί. Στην πέμπτη πύλη νεαρά αγόρια με έψαξαν για να δουν αν τυχόν είχα μαχαίρι ... Μετά τον έλεγχο οι φύλακες άνοιξαν την πύλη. Τέσσερις από αυτούς με περικύκλωσαν, οι δύο κρατώντας με από τα μανίκια και οι άλλοι δύο ακολουθώντας με από πίσω. Με οδήγησαν σε μια μεγάλη αίθουσα, οι τοίχοι της οποίας ήταν διακοσμημένοι με ψηφιδωτά ... Στο κέντρο υπήρχε μια πηγή νερού με δέντρα στην κάθε της πλευρά, ενώ άνδρες στέκονταν αριστερά και δεξιά σιωπηλοί. Στο μισοσκόταδο της αίθουσας βρισκόνταν άλλοι τρεις άνδρες στους οποίους με παρέδωσαν αυτοί που με κρατούσαν. Αυτοί με κρατούσαν από τα ενδύματά μου και με οδήγησαν μπροστά έπειτα από το νεύμα ενός άλλου άνδρα ... Ο αυτοκράτορας καθόταν στο θρόνο κάτω από μία τέντα, έχοντας δίπλα του τη σύζυγό του και μητέρα της *khatun*».²⁴⁶

Ιδέα για την εσωτερική διακόσμηση των «βασιλείων οίκων» μας δίνει ο Ολόβωλος σε λόγο του προς τον Μιχαήλ Η', εγκωμιαστικό του οικοδομικού – ανακαινιστικού του έργου, όπου αναφέρει ότι τα ανάκτορα είχαν «ἐκ κέδρων καὶ κυπάριττοι τὰ φατνώματα· πολὺς ὁ ἐπιλάμπων τούτοις χρυσός· ὅσος ἐν στέγαις, ἐν τοίχοις ὅσος, ὁ λοιπὸς ἐν δαπέδοις· καὶ συχνὸς μόλιβδος ἡσκημένος ἐς καλυπτῆρα κέραμον ἐπωρόφιον».²⁴⁷ Ο Γρηγοράς πάλι, σημειώνει ότι «οἱ τῶν βασιλέων θάλαμοι, καὶ ὅποσα ἀνθρώποις ἱερά τε καὶ τίμια, ὑπὸ παραπετάσμασιν ἄλλα ἄλλοις καλύπτονται»,²⁴⁸ ενώ ο Μανουήλ Φιλῆς αφιερώνει στη ζωγραφική διακόσμηση των ανακτόρων αρκετούς στίχους.²⁴⁹ Εξίσου εντυπωσιακή πρέπει να ήταν και η εξωτερική όψη

²⁴⁴ Παχυμέρης, III, VIII:19, σ. 179.27-28: «τῶν κατὰ τὰ παλάτια βασιλικῶν οἰκημάτων». Για τους χώρους των ανακτόρων βλ. τώρα Macrides, «Ceremonies», ὁ.π., σσ. 226-231.

²⁴⁵ Mandeville, σ. 13. Η Κωνσταντινούπολη αναφέρεται ως ένας από τους πρώτους προορισμούς του Sir John Mandeville, που άρχισε το ταξίδι του το 1322 και το ολοκλήρωσε στα 1356, 1357 ή 1366.

²⁴⁶ Ibn Battūta, σσ. 505-506. Βλ. και V. Christides, «Ibn Battūta's Journey to Constantinople», J. P. Monferrer Sula - M.-D. Rodriguez Gómez (eds.), *Entre Oriente y Occidente. Ciudades y viajeros en la edad media*, Granada, 2005, σ. 316.

²⁴⁷ Ολόβωλος, Λόγοι, Β', σ. 58.24-28.

²⁴⁸ Γρηγοράς, I, X:8, σ. 510.4-6.

²⁴⁹ Φιλῆς, *Carmina*, I, σσ. 124-125, αναφέρει ειδικότερα «τὰς ἐν τοῖς βασιλείοις εἰκόνας τῶν ἀρετῶν», και πιο συγκεκριμένα «τὴν Φρόνησιν δεικνύσαν τὴν ἑαυτῆς κεφαλὴν τῷ δακτύλῳ» (I, σ. 125)· «εἰκόνα τῆς Ἀνδρίας» (I, σ. 126)· «τῆς Δικαιοσύνης» (I, σ. 126)· «τῆς Σωφροσύνης» (I, σ. 126) και «τὸν ἐν τοῖς βασιλείοις ἐσωγραφημένον ὄροφον», ο διάκοσμος του οποίου ήταν κυρίως φυτικός και περιλάμβανε ζῶα και πτηνά, καθώς και σκηνές κυνηγίου μεταξύ τους, Φιλῆς, *Carmina*, II, σσ. 127-131. Βλ. επίσης C. N. Constantinides, «Byzantine Gardens

των οικημάτων του ανακτορικού συγκροτήματος με την κεραμοπλαστική και εντοίχια ζωγραφική διακόσμηση, η οποία γνωρίζουμε ότι περιλάμβανε και σύγχρονη κοσμική θεματολογία αφού, όπως σημειώνει ο Παχυμέρης, ο Μιχαήλ Η΄ συνήθιζε να απαθανατίζει τις κατά καιρούς επιτυχίες του, με τελευταία τη νίκη του στα Βελλέγραδα (1281).²⁵⁰ Ανάλογη διακόσμηση στους εξωτερικούς τοίχους, αλλά με θρησκευτική θεματολογία, μαρτυρείται και για τον ανακτορικό ναό της Θεοτόκου Νικοποιοῦ.²⁵¹ Τέλος, ο Κάλλιστος Ξανθόπουλος επισημαίνει στο προοίμιο της Εκκλησιαστικής του Ιστορίας την εξαιρετική ομορφιά του ανακτόρου που οικοδόμησε ο Ανδρόνικος Β΄, η οποία ξεπέρασε κάθε προηγούμενο.²⁵²

Υπεύθυνος για τη φροντίδα και ασφάλεια των αυτοκρατορικών ενδιατημάτων ήταν, πιθανότατα, κατά την εποχή αυτή ο παλατοφύλαξ «τῶν θεοφρουρήτων παλατίων», στις αρμοδιότητες του οποίου ήταν η φροντίδα περί «τῆς περιποιήσεως καὶ ἀνακτίσεως καὶ λοιπῆς πάσης ἀσφαλείας» των ανακτόρων, «ἵνα συνίστανται καὶ φυλάσσωνται καλῶς». Ο παλατοφύλαξ είχε, όμως, και την υποχρέωση να «κρατῆ ... καὶ ἐνοχοποιῆται τοὺς εἰς τὴν θεοφύλακτον Κωνσταντινούπολιν εὕρισκομένους καὶ οἰκοῦντας οἰκοδόμους καὶ λεπτουργοὺς τεχνίτας πάντας, καὶ ἐπιμελῆται τῆς συστάσεως αὐτῶν κατὰ πάντα τρόπον, καὶ διεγείρη καὶ προθυμοποιῆ αὐτοὺς εἰς τὰς ἐπερχομένας σὺν θεῷ ἀναγκαίας καὶ κοινωφελεῖς χρεῖας».²⁵³ Παραταύτα, μετά την πτώση του Ανδρόνικου Β΄ η εικόνα του χώρου των ανακτόρων επιδεινώθηκε δραματικά, αφού, καθώς λέγει ο Γρηγοράς «ἄδεια δέδοται πάσαις ταῖς πλυνούσαις εἰσιέναι ὅποτε βούλονται πλύνειν ὧντινων βούλονται τὰ ἱμάτια παρὰ τὸ ρέον ὕδωρ διὰ τῆς τοῦ παλατίου αὐλῆς· καὶ ὅπως τοῖς ἐκ γειτόνων ἀλόγοις ζώοις καταπάτημα γέγονε τὰ βασιλεια καὶ νομή, ὄνοις λέγω καὶ ἵπποις καὶ βουσί καὶ ὄρνισι κατοικιδίοις», ενώ ο τότε ἑπαρχος της πόλε-

and Horticulture in the Late Byzantine Period, 1204-1453: The Secular Sources», A. Littlewood et al. (eds.), *Byzantine Garden Culture*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2002, σσ. 95-96, όπου και βιβλιογραφία.

²⁵⁰ Παχυμέρης, II, VI.33, σ. 651.1-4: «γράφεσθαι τοῖς τῶν ἀνακτόρων τοιχίσμασι, πλὴν οὐκ αὐτὰ καὶ μόνα, ἀλλ' ἅ δὴ καὶ ἀρχήθεν Θεοῦ γέγονεν ἐλεούντος· κἄν ἐκεῖνα μὲν καὶ αὐθὶς ἐν προστώοις γεγράφατο, τὰ δ' οὐκ ἔφθασαν τελεσθῆναι, ἐπελθόντος τῷ βασιλεῖ τοῦ θανάτου».

²⁵¹ Ο Γρηγοράς, I, VIII:5, σ. 304.9-12, κάνει λόγο περί «ἵππου τοῦ γεγραμμένου περὶ ἓνα τῶν βασιλείων τοίχων πρὸ τοῦ εὐκτηρίου τῆς Νικοποιοῦ θεοτόκου· ... ᾧ ἐποχεῖσθαι κάλλιστα Γεώργιον τὸν τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα εἶργασται πάλαι Παῦλος ἐκεῖνος ὁ τῶν ζωγράφων ἄριστος». Ο αναφερόμενος ζωγράφος ταυτίζεται πλέον με τον Παῦλο Ὑδρουνητό, του οποίου η παρουσία και δράση στην Κωνσταντινούπολη εντοπίζεται πριν από το 1205, ίσως δε και πριν από την Δ΄ Σταυροφορία (ante 1200). Βλ. P. Magdalino, «The Evergetis fountain in the early thirteenth century: an *ekphrasis* of the paintings in the cupola (with Lyn Rodley)», M. Mullet - A. Kirby (eds.), *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*, (Belfast Byzantine Texts and Translations), Belfast, 1997, σσ. 432-446 και ειδικότερα σ. 436, (ανατ. στο *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007, αρ. 7).

²⁵² PG 145, στ. 585B, 588A: «(τὸ τῆς πολυτελείας καὶ δαπάνης φράσαι ἀμήχανον) ὁ ἐκ τοῦ παρήκοντος ἀνάκτορον ἠγειρας ... Τὸ δ' ἐπίχαρι τῶν μαρμάρων καὶ στίλβον ... Τὰ δ' ὑπὲρ κεφαλῆς τούτῳ οὐρανῷ ἂν εἰκάσαις τῷ πολλῷ καὶ κατακεχυμένῳ χρυσῷ, διὰ τινι αἰθερίῳ χρώματι, περιλαμπομένῳ καὶ ἀνθοῦντι πυρί ... κατὰ παντὸς τοῦ χρόνου τὸ πρωτεῖον κεκλήρωται μεγέθει, κάλλει, στερόρῳτητι, τῷ λελογισμένῳ ῥυθμῷ, καὶ τῇ κεκομψευμένῃ συνθήκῃ τῇ τε ψηφίδι».

²⁵³ Σάθας, «Παλατοφυλακάτον», ὁ.π., σ. 649.

ως, πρωτοστράτωρ Θεόδωρος Συναδηνός, έδειχνε να αδιαφορεί παντελώς για την κατάσταση αυτή.²⁵⁴

Η ανακαίνιση των θείων ναών και οι «έξ ύπαρχής συστάσεις και άνακτίσεις» των μονών, που αποδόθηκαν στους χορούς των μοναχών και μοναζουσών και στους συλλόγους των ιερέων, απαριθμούνται μεταξύ των διαφόρων έργων προς αποκατάσταση του πρότερου κλέους της πρωτεύουσας τόσο σε χρυσόβουλλο που εξέδωσε ο Μιχαήλ Η΄ το έτος 1272 όσο και στο *Τυπικό* της μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο όρος Αυξέντιο.²⁵⁵

Μεταξύ των ιερών καθιδρυμάτων που ανακαινίστηκαν, ο ναός της Αγίας Σοφίας κατέχει ξεχωριστή θέση. Στην άλωση του 1204 ο ναός λεηλατήθηκε και υπέστη σημαντικές φθορές από τους Λατίνους της Δ΄ Σταυροφορίας, ενώ καθόλη τη διάρκεια της Λατινοκρατίας υπέφερε από την έλλειψη εσόδων. Μετά τη ανακατάληψη της πρωτεύουσας το 1261 ο ναός ανακαινίστηκε, επανέκτησε μερικώς κάποια από τα παλαιά του δίκαια και έτυχε νέων δωρεών κατά το διάστημα 1268-1271, αλλά χωρίς να τύχει κάποια γενικότερης επισκευής.²⁵⁶ Εντούτοις, όπως ανέφεραν στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ δόκιμοι οικόδομοι, ο ναός απειλούνταν με κατάρρευση εξαιτίας των μεγάλων στατικών προβλημάτων που παρουσίαζε και που έχρηζαν άμεσης αντιμετώπισης. Λόγω της γενικότερης οικονομικής δυσπραγίας αυτό κατέστη δυνατό μόνο μετά τον θάνατο της αυτοκράτειρας Ειρήνης Μομφερρατικής († 1317), από την μεγάλη περιουσία της οποίας ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ διέθεσε αρκετές χιλιάδες χρυσά νομίσματα για έργα συντήρησης και στήριξης του ναού.²⁵⁷ Λίγα έτη αργότερα ο Άραβας ταξιδιώτης Ibn Battūta επισκεπτόμενος την Αγία Σοφία σημειώνει ότι «είναι από τις μεγαλύτερες εκκλησίες των Ελλήνων. Περιβάλλεται από έναν τοίχο ώστε να μοιάζει σαν πόλη. Έχει 13 πύλες και ένα καθαγιασμένο περίβολο μήκους ενός μιλίου που κλείνει με μία μεγάλη πύλη ... Στην πύλη της εκκλησίας υπάρχουν πρόπυλα όπου κάθονται οι καθαριστές, οι κανδηλανάπτες και οι θυρωροί».²⁵⁸

Από τους πολυάριθμους ναούς και μονές της πρωτεύουσας αρκούμαστε να αναφέρουμε δύο σημαντικά προσκυνήματα κατά την περίοδο των πρώτων Παλαιολόγων, της Θεοτόκου της Πηγής και της Θεοτόκου της Οδηγήτριας. Το πρώτο εξ αυτών είχε αποκτήσει μεγάλη φήμη για το πλήθος των θαυματουργών ιάσεων που επιτελούνταν εκεί. Έτσι, στη *Διήγηση των θαυμάτων της Θεοτόκου της Πηγής* αναφέρεται ότι πολλοί κάτοικοι των ευρωπαϊκών κυρίως επαρχιών της αυτοκρατορίας πραγματοποιούσαν εκεί προσκυνήμα-

²⁵⁴ Γρηγοράς, I, IX:8, σσ. 431.20-432.6.

²⁵⁵ JGR 1, σ. 665, και Dmitrievsky, *Typika* I.1, σ. 771.63-67.

²⁵⁶ Παχυμέρης, I, III:2, σ. 233.8-15· JGR 1, σσ. 659-666· Dölger, *Regesten*, αρ. 1956· Matschke, «Grund-und Hauseigentum», ό.π., σ. 107, και Jacoby, «Urban evolution», σ. 285.

²⁵⁷ Γρηγοράς, I, VII:12, σ. 273.14-24.

²⁵⁸ Ibn Battūta, σσ. 509-510. Την περιγραφή σχολιάζει και ο Christides, «Ibn Battūta's Journey», ό.π., σ. 318 και A. Berger, «Sightseeing in Constantinople: Arab Travellers, c. 900-1300», *Travel in the Byzantine World* (Society for the Promotion of Byzantine Studies 10), Aldershot, 2002, σσ. 187-188.

τικές επισκέψεις, προκειμένου να ιαθούν ή και για άλλους λόγους.²⁵⁹ Μεταξύ άλλων γνωρίζουμε ότι προσέφυγαν σε αυτό ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Θ',²⁶⁰ αλλά και η σύζυγός του Μαρία-Ρίτα (Ξένη) «τούτο μὲν καὶ δι' ἀσθένειάν τινα, τούτο δὲ καὶ διὰ τὴν τοῦ φιλάτου συνδιαίτησιν»,²⁶¹ αλλά και ο αδελφός του Μιχαήλ Γαβρά, Ιωάννης, οἰκείος του Ανδρονίκου Β', μολονότι έχασε τελικά τη μάχη με τον θάνατο.²⁶²

Η Θεοτόκος Οδηγήτρια, «η Κυρά μας» όπως την αποκαλούσαν οι κάτοικοι της πρωτεύουσας, αποτελούσε εξίσου σημαντικό προσκύνημα, τόσο για το εκεί θαυματουργό αγίσμα²⁶³ όσο και για την εβδομαδιαία λιτανεία της εφέστιας εικόνας της που προσέλκυε πλήθη πιστών, αλλά και ξένων ταξιδιωτών, οι οποίοι καταγράφουν εντυπωσιασμένοι το γεγονός. Περιγράφοντας τη λιτανεία της εικόνας της Οδηγήτριας που γινόταν κάθε Τρίτη, ο Ισπανός Pero Tafur σημειώνει ότι αφού ο κομιστής της εικόνας την λάβει στους ώμους του, οι πιστοί εξέρχονται του ναού σε μία μεγάλη πλατεία ψάλλοντας. Ο κομιστής περιφέρει την εικόνα πενήντα φορές γύρω από την πλατεία, ενώ συνολικά 4-5 άτομα θα αλλάξουν θέση ως κομιστές της. Τη συγκεκριμένη μέρα, λέει ο Tafur, γίνεται αγορά στην πλατεία και συγκεντρώνεται μεγάλο πλήθος, καθώς και κληρικοί. Καθαρίζουν μάλιστα την εικόνα με βαμβάκι, το οποίο διανέμουν στη συνέχεια στο συγκεντρωμένο πλήθος.²⁶⁴

²⁵⁹ Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ζωοδόχος Πηγή*, σσ. 85-86, θαύμα 60 (ξ): «Ἐπει οὖν ἅπας ὁ δρόμος ἔμπλεος ἦ, ὡς μὴδέ τι τῶν λεπτῶν ἐς ἄγαν ρίφεν ἀρκούντως ἔχειν τῷ ἐδάφει προσπελάσαι τοῦ ἱεροῦ, καὶ θροῦς δὲ ἄσημος ἀπανταχοῦ διήγητο πάσης ἡλικίας σχεδόν, καὶ βρεφῶν ἐπιμασιδίων, καὶ παιδῶν, καὶ μεираκίων, ἀνδρῶν τε αὐτῶν καὶ γυναικῶν, καὶ τῶν ἐν ἀξιώμασι παντίοις διαπρεπόντων παρόντων, καὶ τὴν καλὴν δὴ ταύτην φιλονεικίαν ἀμφισβητούντων, ποτέρῳ τούτων πρώτῳ μετασχεῖν τοῦ ὕδατος γένοιτο». Βλ. σχετικά Α.-Μ. Talbot, «Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and Its Art Author(s)», *DOP* 48 (1994), 135-165· St. Efthymiadis, «Le monastère de la Source à Constantinople et ses deux recueils de miracles. Entre hagiographie et patriographie», *REB* 64-65 (2006-2007), 283-309, ιδίως σσ. 299-303, 308-309, και Ν. Teteriatnikov, «The image of the Virgin Zoodochos Pege: two questions concerning its origin», Μ. Vassilaki (επιμ.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot - Burlington, 2005, σσ. 225-238.

²⁶⁰ Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ζωοδόχος Πηγή*, σ. 86, θαύμα 61 (ξα).

²⁶¹ Γρηγοράς, I, VIII:11, σ. 359.16-18.

²⁶² Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 457.699-705.

²⁶³ Τα Πάτρια, § 27, σ. 223, αναφέρουν «τυφλῶν πολλῶν ἐν τῇ ἐκείσε πηγῇ βλεψάντων καὶ θαύματα πολλὰ γεγόνασιν», ενώ κατά το β' μισό του 12ου αι. ο Θεόδωρος Βαλσαμών αναφέρεται σε σειρά επιγραμμάτων του στο θαυματουργό άγιον λούμα της Οδηγήτριας. Κ. Horna, «Die Epigramme des Theodoros Balsamon», *Wiener Studien* 25 (1903), 183 (αρ. XIV), 184 (αρ. XV) και 190-191 (αρ. XXVII). Βλ. σχετικά και τη διήγηση ενός θαύματος που έλαβε χώρα εκεί στα 1426, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia sacra graeca*, S. Peterburg, 1909 (ανατ. Leipzig, 1975), σσ. 148-153. Η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε το άγίσμα της Οδηγήτριας, καθώς και λείψανα της μονής στο χώρο του άλλοτε Μεγάλου Παλατίου (στις οδούς Mimar Mehmet Ağa και Amiral Tafdil). Βλ. σχετικά F. Düzgüner, «Anaplous ve Prookhthoi'de Yeni Buluntular, Hagia Maria Hodegetria ve Nea Ekklesia (Mesakepion) Kiliseleri», Ν. Başgelen - Br. Johnson (eds.), *Myth to Modernity, Istanbul 1, Selected Themes, Annual Supplement of Arkeoloji ve Sanat Magazine*, İstanbul, 2002, σσ. 32-50, και F. Tülek, «A Fifth Century Floor Mosaic and a Mural of Virgin of Pege in Constantinople», *CahArch* 52 (2005-2008), 23-30.

²⁶⁴ Tafur, κεφ. XVII, σσ. 141-142· συνέκρινε και την περιγραφή του Clavijo, σσ. 84-85. Για τη λιτανεία βλ Β. V. Pentcheva, *Icons and Power. The Mother of God in Byzantium*, The Pennsylvania Univ. Press, 2006, σσ. 129-136. Ο Tafur, ό.π., αναφέρει ότι η εικόνα προσφωνείται ως «η Κυρά μας» και σημειώνει ότι πρόκειται για μια αμφιπρόσωπη εικόνα, όπου στη μία όψη εικονίζεται η Θεοτόκος Οδηγήτρια -έργο του ευαγγελιστή Λουκά- ενώ στην άλλη παριστάνεται η Σταύρωση. Την πληροφορία επιβεβαιώνει και ανώνυμος Αρμένιος προσκυνητής (τέλη 13ου - 14ος αι.), που αναφέρεται και αυτός στην μονή της «Kiramos» (= Κυράς μας) και επισημαίνει ότι η εικόνα έχει δύο όψεις, μία με την Οδηγήτρια και μια με τη Σταύρωση. Βλ. S. Brock, «A Medieval

Η απαρίθμηση των πολυάριθμων ναών και μονών της πρωτεύουσας, ο γεωγραφικός τους εντοπισμός και η διερεύνηση της τύχης τους κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας αλλά και αργότερα επί Παλαιολόγων, περιττεύουν, όταν μάλιστα υπάρχουν αρκετές ειδικές μελέτες,²⁶⁵ θα αρκестούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις – διαπιστώσεις όσον αφορά το φιλόδοξο σχέδιο ανακαίνισης των δημοσίων οικοδομών της πόλης, και μάλιστα των θρησκευτικών της μνημείων, που έλαβε χώρα μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 κατά τη διάρκεια της βασιλείας των δύο πρώτων Παλαιολόγων.

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι, ειδικά την περίοδο αυτή, η θρησκευτική τέχνη και η αρχιτεκτονική σημείωσαν σημαντική ανάπτυξη, η οποία οφείλεται κατά κύριο λόγο στους αξιόλογους πάτρωνες της εποχής, τον αυτοκράτορα και το άμεσο οικογενειακό του περιβάλλον, εν μέρει την Εκκλησία και κυρίως τα εξέχοντα μέλη της στρατιωτικής και διοικητικής αριστοκρατίας. Από την εξέταση των πηγών της περιόδου διαπιστώθηκε κυρίως η επισκευή και εκ βάθρων ανακαίνιση ναών, που προϋπήρχαν και είχαν υποστεί σημαντικές φθορές μετά το 1204. Αντίθετα, ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις ανέγερσης νέων ναών. Μια δεύτερη παρατήρηση, που προκύπτει από τη μελέτη πολλών σωζόμενων μνημείων στην Κωνσταντινούπολη, είναι ότι η ανοικοδόμηση – ανακαίνισή τους γίνεται συχνά με τη χρήση παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών (spolia), πρακτική που οφειλόταν αφενός στην αφθονία αυτών των υλικών σε όλη την έκταση της πρωτεύουσας, αποσκοπώντας κατ' επέκταση στον περιορισμό των εξόδων, αφετέρου στην επιδίωξη η ανακαίνιση να δημιουργεί την εντύπωση μιας παλαιότερης οικοδομικής δραστηριότητας, της εποχής λ.χ. των Μακεδόνων ή των Κομνηνών. Έτσι στην περίπτωση του παρεκκλησίου του Προδρόμου στη Μονή του Λιβός χρησιμοποιήθηκαν παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη, και είναι σαφές ότι ο αρχιτέκτονας κατέβαλε προσπάθεια να εναρμονίσει την καινούργια διακόσμηση του ναού –ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, μαρμάρινα γλυπτά– με την παλαιότερη (10ος αι.) μιμούμενος συχνά παλαιά διακοσμητικά μοτίβα.²⁶⁶ Η ίδια πρακτική τηρήθηκε

Armenian Pilgrim's Description of Constantinople», *Revue des Études Arméniennes*, n.s. 4 (1967), 86, § 2, τα σχόλια στη σ. 92, όπως και τα λεγόμενα τα Ρώσων περιηγητών, Majeska, *Russian Travelers*, § 59, σσ. 362-366.

²⁶⁵ Αρκούμαστε στη μνημόνευση του R. Janin, «Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine (1204-1261)», *Études byzantines* 2 (1944-45), 134-184· του ιδίου, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, III: *Les églises et les monastères*, Paris, 1969, και του V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 1), Wiesbaden, Harrassowitz, 1994, όπου όλη η έως τότε σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης τις μελέτες των Θ. Παπαζώτου, «Τὸ Ἱσα Καπίσι Μεσιδί στὴν Κωνσταντινούπολη, μονὴ τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμ. 18 (1995), 39-48· F. Özgümiş, «Peribleptos ('Sulu') Monastery in Istanbul», *BZ* 93 (2000), 508-520· Σ. Κοτζάμπαση, «Zur Lokalisierung des Akataleptos-Klosters in Konstantinopel», *REB* 63 (2005), 233-235· Χ. Μπούρα, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Παναγίας τοῦ Μουχλίου στὴν Κωνσταντινούπολη», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 35-50· A. Effenberger, «Die Klöster der Kyra Martha und die Kirche des Bebaia Elpis-Klosters in Konstantinopel», *Millennium* 3 (2006), 255-293, και A. και R. Dietrich, «A proposed identification for Zosima's *Apolikaptii* Monastery in Constantinople», *Byzantion* 77 (2007), 116-123.

²⁶⁶ Th. Macridy, «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul and the Burials of the Palaeologi», *DOP* 18 (1964), 309-10, και Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», σσ. 94-95. Το ίδιο συνέβη και στον ναό της Παναγίας των Μουγουλίων, σύμφωνα με σχετική ανακοίνωση του Χ. Μπούρα στο συνέδριο της ΧΑΕ, 2005, και στου

και στο καθολικό της Μονής του Αγίου Ανδρέα εν Κρίσει (πιθανότατα το σημ. Koca Mustafa Paşa camii), που ανακαίνισε η Θεοδώρα Ραούλαινα μετά το 1274, με χρήση σπολίων ακόμα και από την παλαιοχριστιανική και ιουστινιάνεια περίοδο, όπως γίνεται εμφανές στην περίπτωση των κίωνων και ενός θυρώματος, που εκτίθεται σήμερα στο αρχαιολογικό μουσείο Κωνσταντινουπόλεως.²⁶⁷ Τέλος, στο Molla Gürani ή Vefa Kilise camii, μνημείο του 11ου αι. που ταυτίζεται πιθανότατα με τη Μονή της Βεβαίας Ελπίδος, έγινε χρήση υλικών (κίονες και κιονόκρανα) από μνημεία παλαιοχριστιανικά και ιουστινιάνεια, αλλά και θωρακίων της μεσοβυζαντινής περιόδου,²⁶⁸ ενώ και στον κυρίως ναό του καθολικού της Μονής της Χώρας συναντούμε σπόλια της κομνηνείας περιόδου.²⁶⁹

Ως προς την αρχιτεκτονική τυπολογία των ναών της πρωτεύουσας την περίοδο αυτή δεν παρατηρείται κάποια εξέλιξη, αλλά αντίθετα σημειώνεται επάνοδος σε υφιστάμενους τύπους, του μονόχωρου ή σύνθετου πυρήνα με τρούλο και χαμηλό περίστω, όπως στις μονές Λιβός, Αγίου Ανδρέα εν Κρίσει και Παμμακαρίστου. Η αναβίωση του τύπου αυτού παρατηρείται, ωστόσο, και στην επαρχία (Θεσσαλονίκη και Βαλκάνια) και αιτιολογείται, κατά τον Μπούρα, από την ανάγκη εύρεσης χώρου για ταφές εντός των ναών, προφανώς των κτιτόρων και των οικείων τους, από τη δυσκολία να βρεθούν μεγάλοι κίονες, απαραίτητοι στους σταυροειδείς ναούς, ή ακόμα και από την πρόθεση διεύρυνσης του ιερού βήματος.²⁷⁰

Και άλλα, όμως, αρχιτεκτονικά στοιχεία σε διάφορα οικοδομήματα της πρωτεύουσας έλκουν την καταγωγή τους από το παρελθόν, όπως: (α) η χρήση συνεχόμενων τυφλών αψιδωμάτων, γνωστών ήδη από την εποχή των Κομνηνών, στον περίδρομο των οχυρώσεων της Βλάγκας, (β) ο κεραμικός διάκοσμος από οπτόπλινθους, φιαλοστόμια και παρεμβαλλόμενα μικρά λίθινα λαξευτά στοιχεία (λ.χ. στη Μονή του Λιβός και στο Tekfur Sarayı), που επίσης ανάγονται στην κομνηνεία περίοδο, και (γ) η αναβίωση ρωμαϊκών ή πρωτοβυζαντινών αρχιτεκτονικών ιδεών, όπως στην περίπτωση του κίονα με το άγαλμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ, που ανήγειρε ο Μιχαήλ Η΄ μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας.²⁷¹ Κατά τον Χ. Μπούρα, το συμπέρασμα που προκύπτει αβίαστα είναι ότι τους «κτι-

ιδίου, «Αρχιτεκτονική», σσ. 96-97, αφού στα 1285 το καθολικό (αρχών του 11ου αι.) και τα λοιπά οικήματα της μονής αγοράστηκαν από τη Μαρία Παλαιολογίνα, τη Δέσποινα των Μουγουλίων, και αποτέλεσαν γυναικεία μονή. Βλ. και Μπούρας, «Παναγία του Μουχλίου», *ό.π.*, σσ. 35-50.

²⁶⁷ Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», σ. 96, και πίν. 51α.

²⁶⁸ Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», σ. 97. Για τη συνήθεια χρήσης σπολίων βλ. J.-P. Sodini, «Η χρήση μαρμάρου και πέτρας (7ος - 15ος αιώνας)», *ΟικΙΒ*, τόμ. Α΄, σ. 239 κ.ε., καθώς και Magdalino, «Κωνσταντινούπολη», σ. 236. Για την ταύτιση του ναού με τη Μονή της Βεβαίας Ελπίδος βλ. Effenberger, «Die Klöster der Kyra Martha», *ό.π.*, σσ. 255-293.

²⁶⁹ U. Peschlow, «Skulptur in Konstantinopel vor und nach der Lateinerherrschaft», *Sevgi Gönül Symposium*, σσ. 587-603.

²⁷⁰ Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», σσ. 99-100.

²⁷¹ Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», σσ. 101-103.

τορες, χρήστες και αρχιτέκτονες διακατείχε ένα πνεύμα έντονου συντηρητισμού, ως εάν να μην υπήρξε ή ασυνέχεια που προκάλεσε η λατινική κατοχή τής πόλεως».²⁷²

Εκτός από την επισκευή και ανακαίνιση των δημοσίων κτιρίων, των ναών και μονών, συστηματική προσπάθεια καταβλήθηκε και για την ανασύσταση της ανώτερης εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα όσα ίσχυαν επί Κομνηνών, γεγονός που συνοδεύτηκε και από την ανασυγκρότηση των βιβλιοθηκών. Πράγματι, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ προέβη άμεσα, μετά την είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη, στην ανασύσταση σχολής γραμματικευομένων «κατὰ τὸν τοῦ μεγάλου Παύλου νεῶν ἐν τοῖς ἀρχαίοις ὀρφανοτροφείοις», την οποία και έθεσε υπό τον άμεσο έλεγχο του, εξασφαλίζοντας ετήσια βασιλική χορηγία για δασκάλους και μαθητές, και ελέγχοντας ενίοτε ο ίδιος την πρόοδό τους, πράγμα που αποκαλύπτει τη σημασία που έδινε στο συγκεκριμένο ίδρυμα.²⁷³ Πρόκειται, ασφαλώς, για το ορφανοτροφείο που αναφέρει η Άννα Κομνηνή ότι βρισκόταν περίξ του ναού του Αγίου Παύλου «πρὸς τὴν ἀκρόπολιν ... ἔνθα καὶ τὸ στόμα τοῦ πόντου ἀνοίγεται», το οποίο ανακαίνισε και επεξέτεινε ο πατέρας της Αλέξιος Κομνηνός καθιστώντας το «παιδευτήριον τῶν γραμματικῶν παισὶν ὀρφανοῖς ἐκ παντοδαποῦ γένους συνειλεγμένοις».²⁷⁴ Η επαναλειτουργία του, εντούτοις, θα πρέπει να συνεξεταστεί στα πλαίσια του ευρύτερου πολιτικού σχεδιασμού του Μιχαήλ Η΄ για την επαναφορά θεσμών του απώτερου ένδοξου παρελθόντος της αυτοκρατορίας, όπως η περίοδος των Κομνηνών, αλλά και για τις ανάγκες της επιμόρφωσης των κρατικών αξιωματούχων και εν γένει της αυτοκρατορικής υπαλληλίας.²⁷⁵

Την ίδια περίοδο, ίσως από το 1262, ο μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ακροπολίτης ανέλαβε χρέη διδασκάλου σε ένα ίδρυμα-σχολή ανώτερης εκπαίδευσης.²⁷⁶ Ωστόσο, λίγα έτη αρ-

²⁷² Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», σ. 103.

²⁷³ Παχυμέρης, II, IV:14, σσ. 369.24-371.2.

²⁷⁴ Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς, (CFHB 40.1), (ed.) D. Reinsch - A. Kambylis, Berlin, 2001, σσ. 484-485, και Magdalino, *Manuel I Comnenos*, ό.π., σ. 115. Στον Βίο του αγίου Ζωτικού αναφέρεται ότι ο άγιος είχε ιδρύσει και διηύθυνε ένα λεπροκομείο και ένα ορφανοτροφείο, δίπλα στο οποίο οι αυτοκράτορες Ιουστίνος (565-578) και Σοφία έκτισαν αργότερα τον ναό του Αγ. Παύλου, M. Aubineau, «Zoticos de Constantinople nourricier des pauvres et serviteur des lépreux», *AB* 93 (1975), 82.1-6, §12: «Τῆς δὲ βασιλείας κατὰ διαδοχὴν περιελθούσης εἰς Ἰουστίνον καὶ Σοφίαν τοὺς εὐσεβεῖς, τὸ σεπτὸν ἀποστολεῖον τοῦ «Σκεύους τῆς ἐκλογῆς» Παύλου - ὃ δὴ καὶ ὀρφανοτροφεῖον προσφυῶς ὠνομάσθη - δομηθὲν ὑπ' ἐκείνων ἐκ κρηπίδων αὐτῶν καὶ εἰς ὃ νῦν ὁράται μέγεθος τε καὶ κάλλος ἐλθόν», και σ. 97. Χρήσιμη είναι σχετικά η εργασία του T. S. Miller, «From Foster Care to the Great Orphanotropheion», *Βυζαντινά* 26 (2006), 19-31. Ο ιατρός και λόγιος Α. Γ. Πασπάτης, που παρακολούθησε τα έργα κατασκευής του θρακικού σιδηροδρόμου (1871), γράφει ότι στα ανατολικά της πύλης του Ευγενίου «ἀνεκαλύφθη μέγας σωρὸς πλακῶν μαρμαρίνων, κιονοκράνων στυλοβατῶν στηλῶν καὶ κοσμημάτων ἀρχιτεκτονικῶν, φερόντων σταυρούς. Ἐπὶ τῶν μαρμάρων τούτων μίαν μόνην ἐπιγραφὴν ἀνέγγων, ἐπίτινος κιονοκράνου εὐτελεστάτης τέχνης ... † ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΟΥ †». Βλ. Πασπάτης, *Βυζαντιναὶ μελέται*, ό.π., σσ. 102-103 και 109-110. Τα κιονόκρανα αυτά αποδίδει ο ίδιος στον ναό του Αγ. Δημητρίου. Είναι όμως πολύ πιθανό να προέρχονται από τον ναό του Αγίου Παύλου, στο συγκρότημα του ορφανοτροφείου, πράγμα που εξηγεί και την κτιτορική προφανώς επιγραφή του ὀρφανοτρόφου Δημητρίου. Πρόσφατα οι K. Dark - A. Harris, «The Orphanage of Byzantine Constantinople: an archaeological identification», *BSI* 66.1-2 (2008), 189-201, εξέφρασαν την άποψη ότι το συγκρότημα βρισκόταν εντός της β΄ αυλής του Σαραγιού του Τοπ-Καπί, όπου ανακαλύφθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική με χρήση έως και τον 12ο αιώνα.

²⁷⁵ Constantinides, *Higher Education*, σσ. 32-33.

²⁷⁶ Βλ. όσα αναφέρει ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος στην *αυτοβιογραφία* του, Lameere, σσ. 185-187, και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 32-35.

γότερα, το 1265, ο Πατριάρχης Γερμανός Γ΄ ζήτησε από τον αυτοκράτορα την αξιοποίηση του Μανουήλ Ολόβωλου «εἰς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀγωγὴν εἰς παιδευσιν λογικὴν».²⁷⁷ Ο Πατριάρχης στήριξε την πρότασή του λέγοντας ότι ο Γεώργιος Ακροπολίτης είχε καταπονηθεί από τον φόρτο της εργασίας του και ως εκ τούτου δεν μπορούσε πλέον να αντεπεξέλθει και στα διδασκαλικά του καθήκοντα στην αυτοκρατορική σχολή, ιδιαίτερα μάλιστα από τη στιγμή που υπήρχε αυξημένη χρεία για εκπαίδευση περισσότερων νέων και μάλιστα όσων επιθυμούσαν να ενταχθούν και να σταδιοδρομήσουν στον χώρο της Εκκλησίας.²⁷⁸ Ο Μιχαήλ Η΄ συγκατένευσε τελικά στο αίτημα του Πατριάρχη για την επαναφορά του Ολόβωλου διορίζοντάς τον διδάσκαλο «τοῖς προσφοιτῶσι τῆς λογικῆς παιδεύσεως», θέση που ο τελευταίος διατήρησε έως το 1273.²⁷⁹

Ο διορισμός του Ολόβωλου το 1265, ασφαλώς, δεν οδήγησε σε παραίτηση τον Γεώργιο Ακροπολίτη από το διδασκαλικό του λειτούργημα, παρά τις αιτιάσεις του Πατριάρχη Γερμανού Γ΄, αφού ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης αναφέρεται σε επιστολή σε κάποιον ὕπατο, στις σπουδές του κοντά στον Ολόβωλο και «τῷ ἐμῷ τε πατρὶ μετὰ τούτον ἐφ' ὑψηλοτέροις μαθήμασι».²⁸⁰ Ο Γεώργιος Ακροπολίτης σύμφωνα, μάλιστα, και με την επιστολογραφική μαρτυρία του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου εξακολούθησε να διδάσκει έως και το έτος 1274.²⁸¹

Το αίτημα του Γερμανού Γ΄ σχετικά με τον μοναχό Μάξιμο Ολόβωλο θα πρέπει να συσχετιστεί με την οργάνωση της παρεχόμενης παιδείας στα μέλη του πατριαρχικού κλήρου. Η επίδοση μάλιστα στον Ολόβωλο από τον Πατριάρχη του οφφικίου του *μαῖιστορος τῶν ρη-*

²⁷⁷ Παχυμέρης, II, IV:14, σ. 369.10-11. Ο Ολόβωλος βρισκόταν τότε περιορισμένος στη μονή Προδρόμου Πέτρας επειδή είχε αντιδράσει στον παραμερισμό και στην τύφλωση του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι από τον Μιχαήλ Η΄, Παχυμέρης, I, III:11, σ. 259.7-11. Βλ. σχετικά και τους στίχους που συνέθεσε ο ίδιος για τη μονή Προδρόμου, W. Hörandner, «Miscellanea Epigrammatica», *JÖB* 19 (1970), 116-119.

²⁷⁸ Παχυμέρης, II, IV:14, σ. 369.14-18: «Ἦδη μὲν ὁ Ἀκροπολίτης καὶ μέγας λογοθέτης Γεώργιος, ἐφ' ἱκανὸν ἐκ προστάξεως σῆς, βασιλεῦ, ἐνιδρώσας παραδιδούς τὰ μαθήματα, ἤδη καὶ ἀποκεκαμήκει, καὶ χρεία ἐστὶν ἄλλους ἀνάγεσθαι, καὶ τῶν ἄλλων οὐχ ἦττον τοὺς τῆς ἐκκλησίας, παρ' ὅσον καὶ ἀνάγκη προβαίνειν τούτους τῷ λόγῳ, ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς χρεῖαις ὡς μάλιστα χρησιμεύσοντας». Κατά τον Constantinides, *Higher Education*, σσ. 53-54, ο Γερμανός Γ΄ πρότεινε ουσιαστικά την αντικατάσταση του Ακροπολίτη από τον Ολόβωλο και στην έδρα της κοσμικής εκπαίδευσης, ενώ ο B. Bydén, «“Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!”: Latin Philosophy in Greek Translations of the Thirteenth Century», J. O. Rosenqvist (ed.), *Interaction and Isolation in Later Byzantine Culture*, (Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions 13), Stockholm, 2004, σ. 138, σημ. 22.2a, θεωρεί ότι ο Πατριάρχης σχολίασε απλώς την αδυναμία του Ακροπολίτη να διδάσκει μαζί λαϊκούς και κληρικούς, όταν μάλιστα οι τελευταίοι χρειάζονται μια εξίσου καλή εκπαίδευση με τους πρώτους. Και οι δύο, πάντως, επισημαίνουν το ενδιαφέρον του Γερμανού Γ΄ για την εκπαίδευση του κλήρου.

²⁷⁹ Παχυμέρης, II, IV:14, σ. 369.20-21. Σχετικά με την ερμηνεία της φράσης «παιδεύσεις λογική», ο Bydén «Latin Philosophy», *ό.π.*, σ. 138, σημ. 22.1, πιστεύει ότι δηλώνει γενικά τη θεωρητική μόρφωση. Ο Constantinides, *Higher Education*, σ. 53, κάνει λόγο για «secular education preceded a theological training» ως ένα πρώτο βήμα για την επανίδρυση της «Πατριαρχικής σχολής». Για το θέμα βλ. και Fr. Tinnefeld, «Schooling in the Palaiologan Period», *Byzantium: Identity, Image, Influence. XIX International Congress of Byzantine Studies, Univ. of Copenhagen, 18-24 Aug. 1996*, Copenhagen, 1996, σ. 7521.

²⁸⁰ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 121, σ. 216. Ο αναφερόμενος ὕπατος έχει ταυτιστεί με τον μαθητή του Γεωργίου Ακροπολίτη, Ιωάννη Πεδιάσιμο. Βλ. σχετικά Constantinides, *Higher Education*, σσ. 117-118, και Macrides, *Akropolites*, σ. 13, και σημ. 72.

²⁸¹ Constantinides, *Higher Education*, σ. 32, και Macrides, *Akropolites*, σσ. 13-14.

τόρων²⁸² και η διδασκαλία της ρητορικής και αριστοτελικής λογικής σε ένα ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα μάς επιτρέπει να το ταυτίσουμε με την άρτι ανασυσταθείσα “πατριαρχική σχολή”.²⁸³ Η τελευταία, που ενδεχομένως εδραζόταν σε κάποιο από τα οικήματα του Πατριαρχείου, στην Αγία Σοφία ή και αλλού, θα πρέπει, σαφώς, να διακριθεί από το σχολείο των γραμματικευομένων στο ορφανοτροφείο του Αγ. Παύλου, που ήταν δημόσιο παρέχοντας εγκύκλιο παιδεία, όπως επισημαίνει σε ανέκδοτο λόγο του προς τον άγιο Εύπλο, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, που αναφερόμενος στην εκπαίδευσή του γράφει ότι έλαβε την εγκύκλιο παιδεία στον ναό των Αγίων Πέτρου και Παύλου, προφανώς στο ορφανοτροφείο.²⁸⁴

Παράλληλα με την ανασύσταση και επαναλειτουργία ανώτερων σχολών στην πρωτεύουσα επιχειρήθηκε και η οργάνωση και η επανίδρυση βιβλιοθηκών, ιδίως δε της αυτοκρατορικής και της πατριαρχικής, όπως και η ανεύρεση και αποκατάσταση του πνευματικού παρελθόντος, με τον εντοπισμό παλαιών κωδίκων και κειμένων, και την αποκατάσταση των τελευταίων από τους λογίους για διδασκαλία ή και προσωπική τους χρήση και έρευνα. Η ταύτιση, όμως, και ο εντοπισμός αυτών των βιβλιοθηκών παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα.

Ο λόγιος μοναχός Μάξιμος Πλανούδης αναφέρεται σε μία βασιλική μονή στην οποία διέμενε και όπου στεγαζόταν μία βασιλική βιβλιοθήκη· σε επιστολή του μάλιστα προς τον μέγα λογοθέτη και πρωτοβεστιάριο Θεόδωρο Μουζάλωνα (c. 1292/93) ο Πλανούδης διακτραγωδεί την κατάσταση της εν λόγω βιβλιοθήκης, ότι «*ἀτημέλητός ἐστι, καὶ κίνδυνος*

²⁸² Παχυμέρης, II, IV:14, σ. 369.5-23. Σε σημείωμα του κώδικα Vat. gr. 207, f. 3^v, ο Ολόβωλος ονομάζεται «*ἀξιολογώτατος ἐν πατριαρχικοῖς ἄρχουσι - ἀξιολογώτατος ῥήτωρ*» πρβλ. Bydén, «Latin Philosophy», *ό.π.*, σ. 137, σημ. 20.

²⁸³ Macrides, *Akropolites*, σ. 13, και Failler, «*Pachymeriana Nova. L'école de Saint-Paul de l'Orphelinat*», *REB* 49 (1991), 190-193. Στην “πατριαρχική σχολή” δίδαξαν ο Γεώργιος Παχυμέρης, καθώς και ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος. Βλ. R. Browning, «A Young Man in a Hurry. Two unpublished Letters of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos», *Βυζαντινά* 13 (Δώρημα στον I. Καραγιαννόπουλο), Θεσσαλονίκη, 1985, σσ. 145-147 (ανατ. στο *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, VR, Northampton, 1989, αρ. 10)· Constantinides, *Higher Education*, σ. 52, και P. Golitsis, «Georges Pachymère comme didascale. Essai pour une reconstitution de sa carrière et de son enseignement philosophique», *JÖB* 58 (2008), 62 και σημ. 46. Για τον Παχυμέρη βλ. και Στ. Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό δοκίμιο*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 5), Αθήνα, 2004. Ο Β. Bydén, «Latin Philosophy», *ό.π.*, σ. 138, σημ. 22.5, δεν δέχεται ότι η “πατριαρχική σχολή” εγκαινιάζει τη λειτουργία της με τον Ολόβωλο. Αντίθετη είναι, ωστόσο, η άποψη των Constantinides, *ό.π.*, σ. 55· Fryde, *Renaissance*, σ. 88, και τελευταία της E. Kountoura-Galake, «Legend and Reality: The Case of *Oikoumenikos Didaskalos* in the Early Palaiologan Period», *Hypermachos: Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden, 2008, σσ. 173-186, και ειδικότερα σσ. 184-186.

²⁸⁴ Κωδ. *Ambros. H 81 sup.* ff. 45^v-46^r: «*ὁ γὰρ τοι σηκὸς ἵνα γε ἡ σπουδὴ ἐφ’ ἣ τὴν ἐγκύκλιον περιενόστησα, τῶν μὲν θεῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου ... τῇ κλήσει τετίμηται*»· βλ. και Constantinides, *Higher Education*, σ. 39, και σημ. 39. Η πατριαρχική σχολή έχει κατά καιρούς θεωρηθεί ότι μπορεί να ταυτιστεί με τον ναό του Αγίου Παύλου του ορφανοτροφείου. R. Browning, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byzantion* 32 (1962), 167-202 και ιδίως σσ. 174-178· Constantinides, *ό.π.*, σ. 54, και Fryde, *Renaissance*, σ. 88. Ο J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφρῖκια de l'église byzantine*, (Archives de l'Orient Chrétien 11), Paris, 1970, σ. 110, εκφράζει, εντούτοις, κάποια επιφύλαξη. Η ταύτιση της πατριαρχικής σχολής με τη σχολή, που λειτουργήσε στους Αγίους Αποστόλους στο μεταίχμιο του 12ου -13ου αι., ενδεχομένως ως παράρτημα της πατριαρχικής, είναι εν μέρει άστοχη. Βλ. σχετικά S. Mergiali - Falangas, «L'école Saint Paul de l'Orphelinat à Constantinople: Bref aperçu sur son statut et son histoire», *REB* 49 (1991), 244-246, και Bydén, «Latin Philosophy», *ό.π.*, σσ. 137-138, και σημ. 22.5, που πιστεύει ότι στο ορφανοτροφείο του Αγ. Παύλου παρεχόταν ανώτερη εκπαίδευση.

μηδὲ βιβλιοθήκην αὐτὴν ἔτι καλεῖσθαι», και ζητεῖ τη λήψη μέτρων.²⁸⁵ Ὡς λύση πρότεινε την άμεση υπαγωγή του βιβλιοθηκάρου στον έλεγχο του πρωτοβεστιάριου και του αυτοκράτορα, ώστε να υπάρχει καλύτερος έλεγχος στον δανεισμό των βιβλίων, και η επιδιόρθωση και συντήρησή τους με την καταβολή ενός μικρού χρηματικού ποσού από κάποιο μέλος της βασιλικής αυλής.²⁸⁶ Η ταυτότητα της εν λόγω βασιλικής μονής είναι αβέβαιη, μολονότι οι απόψεις αρκετών μελετητών συγκλίνουν στην περίπτωση της μονής Ακαταλήπτου.²⁸⁷ Τα εκεί συγκεντρωμένα βιβλία είχαν συναχθεί από διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας, πιθανότατα αμέσως μετά την ανάκτηση της πόλης το 1261.²⁸⁸

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κωδικογραφικό σημείωμα στον κώδ. *Paris. gr. 1115* (έτους 1276), όπου αναφέρεται ότι το συγκεκριμένο βιβλίο αντέγραψε ο γραφέας Λέων Κίνναμος από κώδικα που βρέθηκε στην παλαιά παπική βιβλιοθήκη στη Ρώμη, και προοριζόταν για τη βασιλική βιβλιοθήκη, πιθανότατα, των ανακτόρων.²⁸⁹ Στην εν λόγω βιβλι-

²⁸⁵ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 27, σ. 44.15-16, και αρ. 67, σ. 83.55, 60-66. Βλ. και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 70-71.

²⁸⁶ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 67, σσ. 84.83-85, 92-93.

²⁸⁷ Στην πρωτεύουσα υπήρχαν αρκετές βασιλικές μονές, όπως του Αγίου Δημητρίου ή η αναφερόμενη σε συνοδικό έγγραφο «σεβασμία βασιλική τοῦ Προδρόμου μονή», RPK, 1, αρ. 19 (2 Δεκ. 1315), σ. 214.4-5, καθώς και η «σεβασμία βασιλική μονή τοῦ ... Παντοκράτορος», RPK, 1, αρ. 91 (Μάιος 1325), σ. 520.15-17. Βασιλικές χαρακτηρίζονται ακόμη οι μονές Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων (κώδ. *Σταυρονικήτα 15*, Sp. Lampros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mt. Athos*, I, Cambridge, 1895, σ. 76), Ακαταλήπτου, Ἄγ. Αναργύρων και Κυρά Μάρθας, ενώ ελεύθερες και αυτοδέσποτες βάσει του κτιτορικού τους τυπικού ήταν οι μονές των Ἄγ. Κοσμά και Διαμανού, Λιβός και Βεβαίας Ελπίδος (Delehay, *Deux typica*, σσ. 18.4, 27.21-24). Για τις βασιλικές μονές βλ. I. Μουτζούρης, «βασιλικαὶ μοναί», *ΘΗΕ 3* (1963), στ. 717-720. Για την ταυτότητα της μονής οι Constantinides, *Higher Education*, σσ. 69-71· I. Pérez Martín, «Planudes y el Monasterio de Acatalepto. A propósito del *Monacensis gr. 430* de Tucídides (ff. 45 y 83-5)», *Erytheia* 10.2 (1989), 303-307, και J. Schneider, «Une correspondance: les lettres de Maxime Planude», *Eruditio Antiqua* 1 (2009), 76 και σημ. 91 τάσσονται υπέρ της μονής Ακαταλήπτου. Αντίθετα οι G. Cavallo, *Ἡ ἀνάγνωση στὸ Βυζάντιο*, Αθήνα, 2008, σσ. 122, 151, 173-174, και P. Magdalino, «Theodore Metochites, the Chora, and Constantinople», H. A. Klein - R. G. Ousterhout - B. Pitarakis (eds.), *The Kariye Camii Reconsidered*, (Istanbul Research Institute Publications 14), Istanbul, 2011, σ. 176, θεωρούν ότι πρόκειται για τη μονή της Χώρας. Η τελευταία ασφαλώς δεν μπορεί να αποκλειστεί, καθώς ήταν εγγύς των Βλαχερνών. Επιπλέον, στην περίπτωση ταύτισής της με την μονή Ακαταλήπτου, πως συνάδει η εκεί παρουσία και διδασκαλία του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου με την μετέπειτα άσχημη κατάσταση της βιβλιοθήκης, που αναφέρει ο Πλανούδης;

²⁸⁸ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 67, σ. 83.69-70. Παλαιότερα, και ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης είχε αποστείλει τον Νικηφόρο Βλεμμύδη στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία προς αναζήτηση παλαιών χειρογράφων για τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών της εξόριστης αυτοκρατορίας στη Νίκαια. Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδη, *Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν διήγησις μερική*, J. A. Munitiz, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior* (CCSG 13), Brepols, 1984, σσ. 30-33, § 58-64, και Constantinides, *Higher Education*, σ. 13.

²⁸⁹ Ch. Astruc, et al., *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècle conservés dans les bibliothèques publiques de France, Tome I: XIIIe siècle*, Paris, Bibliothèque Nationale, 1989, αρ. 17, σσ. 46-48: «† Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη διὰ χειρὸς ἐμοῦ Λέοντος τοῦ | Κίνναμου· τελειωθὲν σὺν θ(ε)ῶ, μηνὶ μαρτ(ί)ω ἰδ' (ἰνδικτιῶνος) δ'· | ἡμέρᾳ ἐβδόμῃ, ἔτους ςψπδ' (1276), ἐπὶ τῆς βασιλεί(ας) | τῶν εὐσεβεστάτ(ων) και πῖστοτάτων και ἐκ θ(εο)ῦ ἐστεμ[μ]ένων | μεγάλων βασιλέων ἡμῶν, τοῦ τε κυρ(οῦ) Μιχ(αήλ) Δούκα | Ἀγγέλου Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου και νέου Κωνσταντ(ί)νου | και Θεοδ(ώ)ρ(ας) τῆς εὐσεβεστάτ(ης) αὐγούστης. και τοῦ κυρ(οῦ) Ἄνδρον(ί)κου | Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου, και Ἄννης τῆς εὐσεβεστάτης | αὐγούστης. και ἐναπετέθη ἐν τῇ βασιλικῇ βιβλιοθήκῃ· | μετεγρᾶφη δὲ ἀπὸ βιβλίου εὐρεθέντος ἐν τῇ παλαιᾷ | βιβλιοθήκῃ τῆς ἀγίας ἐκκλη(η)σίας τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης. | ὅπερ βιβλίον ἐγράφη και αὐτὸ ἐν ἔτει ςςζζ' (779); ὡς ἀριθμεῖσθαι τοὺς χρόνους τοῦ τοιοῦτου βιβλίου ἀρχὴ τοῦ | παρόντος, ιζ' πρὸς τοῖς πεντακοσίοις † (f. 306^v)»· βλ. Constantinides, *Higher Education*, σ. 135, και Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σημειώματα*, σ. 100, αρ. 335. Ο εν λόγω Λέων Κίνναμος δεν μας είναι γνωστός από αλλού. Στις αρχές του 15ου αι. (1430) ο Ισπανός περιηγητής Tafur, κεφ. XVII, σ. 145, σημειώνει πως «at the entrance to the Palace, beneath

οθήκη φυλάσσονταν ασφαλώς και άλλοι παλαιοί κώδικες, οι οποίοι αποτέλεσαν, κατά τους H. Buchthal και H. Belting, το πρότυπο για τη συγκρότηση της ομάδας των κωδίκων “της Παλαιολογίας”.²⁹⁰

Η πατριαρχική Βιβλιοθήκη, που ανασυγκροτήθηκε και αυτή μετά το 1261, στεγάστηκε πιθανότατα σε κάποιο από τα πατριαρχικά οικήματα πέριξ της Αγίας Σοφίας, ίσως δε στον τρίκλινο του Θωμαΐτη.²⁹¹ Αφιερωματικό επίγραμμα του κώδικα 648 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη (f. 116^v) μας πληροφορεί ότι ο Πατριάρχης Ιωσήφ αφιέρωσε στον ναό της Αγίας Σοφίας εκτός από τον συγκεκριμένο κώδικα (μηναίον Σεπτεμβρίου), πλήρη σειρά δώδεκα μηναίων,²⁹² ενώ χρήση της πατριαρχικής βιβλιοθήκης έκανε και ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος για τη συγγραφή της *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας του*.²⁹³ Φαίνεται δε ότι η πατριαρχική βιβλιοθήκη ήταν αρκετά πλούσια και αξιόλογη, ώστε να προκαλέσει το ενδιαφέρον του Άραβα εμπόρου ḥaḡḡ ‘Abd Allah (τέλη 13ου αι.), που μνημονεύει τις βιβλιοθήκες της Αγίας Σοφίας, οι οποίες ήσαν κατ’ αυτόν πλήρεις από βιβλία κάθε είδους.²⁹⁴

Αξιόλογες βιβλιοθήκες διέθεταν και οι μεγάλες μονές της Κωνσταντινούπολης, όπως η μονή της Περιβλέπτου. Ο Πλανούδης σε επιστολές του αναφέρεται σε έναν τόμο της *ἀρμονικῆς*, που δάνεισε στον Γεώργιο (Αρσένιο) Αυτωρειανό, μοναχό της Περιβλέπτου. Όταν δε αναζήτησε το βιβλίο του στο κελί του Αυτωρειανού «μετρίας τινὰς εὖρομεν ἐν αὐτῇ βιβλίους, ἔξ ἧ καὶ μικρῶ πλείους», αλλά πουθενά το δικό του.²⁹⁵ Αξιόλογη πρέπει να ήταν και η βιβλιοθήκη της μονής Ακαταλήπτου, καθώς σε αυτή λειτούργησε ανώτερη σχολή ρητορικής, όπου δίδαξαν τόσο ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος, έως και τη δεκαετία του 1280, όσο και ο Μάξιμος Πλανούδης, ο οποίος ανέπτυξε εδώ σημαντική φιλολογική και αντιγραφική δραστηριότητα.²⁹⁶ Η αναδιοργάνωση, επίσης, της μονής Παντοκράτορος από τον βιβλιόφιλο ηγούμενό της Θεοδόσιο Πρίγκιπα, αμέσως μετά το 1261 έως και το 1265, όταν ο τελευταίος

certain chambers, is an open loggia of marble with stone benches round it, and stones, like tables, raised on pillars in front of them, placed end to end. Here are many books and ancient writings and histories. Βλ. σχετικά και G. Galavaris, «A Constantinopolitan Scribe in the Court of Pope Martin IV», *JÖB* 44 (= *ΑΝΔΡΙΑΣ, Herbert Hunger zum 80 Geburtstag*, 1994), σσ. 99-103.

²⁹⁰ H. Buchthal - H. Belting, *Patronage in the 13th c. Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Washington, D.C., 1978, σ. 91, και ειδικότερα σ. 95 και σημ. 13, καθώς και σσ. 102-103.

²⁹¹ Κ. Μανάφης, *Αί ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι αὐτοκρατορικαὶ καὶ πατριαρχικὴ καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἀλώσεως (1453)*, Αθήνα, 1972, σσ. 133-134, και Constantinides, *Higher Education*, σ. 135 και σημ. 9.

²⁹² Π. Νικολόπουλος, «Ἀκολουθία ἀνέκδοτος εἰς Ἀρσένιον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως», *ΕΕΒΣ* 43 (1977-78), 366.

²⁹³ PG 145, στ. 609C: «ἡμεῖς οὐχ ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ πόνῳ δὴτα πολλῶ ταύτην συνελεξάμεθα, τῷ μεγάλῳ νεῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου Σοφίας ἐξέτι νέου ἱκανῶς παρεδρεύοντες, καὶ ἐκ τῶν παρὰ ταύτης ὑπομνημάτων τὰ πλείω ἐραυιζόμενοι». Εικόνα των βιβλίων της πατριαρχικής βιβλιοθήκης -βάσει ὅσων χρησιμοποίησε ο Νικηφόρος Ξανθόπουλος- δίνει ο Μανάφης, *Αί ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι, ὁ.π.*, σσ. 140-141.

²⁹⁴ M. Izeddin, «Un texte arabe inédite sur Constantinople Byzantine», *JA* 246 (1958), 455.

²⁹⁵ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 65, σ. 79.4-6, και αρ. 68, σ. 86.33-35. Για τη βιβλιοθήκη της μονής βλ. Ο. Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien*, (Ph.D. diss.), München, 1955, σσ. 45-58.

²⁹⁶ Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 35, 70, και Volk, *Klosterbibliotheken*, ὁ.π., σσ. 99-101.

ανέλαβε διπλωματική αποστολή στον άρχοντα των Μογγόλων της Περσίας Hulagu, εύλογα μας οδηγεί στη σκέψη ότι στη μονή πρέπει να οργανώθηκε κατά το διάστημα αυτό μια σημαντική βιβλιοθήκη.²⁹⁷ Ονομαστές για τις βιβλιοθήκες τους ήταν ακόμη οι μονές Προδρόμου – Πέτρας,²⁹⁸ Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων,²⁹⁹ των Οδηγών,³⁰⁰ και εκείνη της Χώρας, δημιουργήματα του λογίου και βιβλιόφιλου Θεοδώρου Μετοχίτη,³⁰¹ και εκείνες της Παμμακαρίστου,³⁰² του Αγίου Ανδρέα εν Κρίσει, όπου μόναζε η λογία και βιβλιόφιλος Θεοδώρα

²⁹⁷ Παχυμέρης, I, III:3, σ. 235.11-14. Για το πρόσωπο του Θεοδοσίου Πρίγκιπος βλ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Ὁ βιβλιόφιλος Πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ (1275/; - 1283)», *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου* 11 (1981-1982), 371-384.

²⁹⁸ Ε. Κακουλίδη, «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου – Πέτρας στήν Κωνσταντινούπολη», *Ἑλληνικά* 21 (1968), 1-39. Ὁ Μανουήλ (Μάξιμος) Ολόβωλος, διδάσκαλος τῆς λογικῆς παιδεύσεως, ἦταν προηγουμένως μοναχός στή μονή Προδρόμου Πέτρας, ἐνῶ ὁ περίφημος κώδικας τοῦ Διοσκουρίδη τῆς Βιέννης (κώδ. *Vindob. med. gr.* 1), γραμμένος μετὰ τὸ 512, ἐντάχθηκε στή βιβλιοθήκη τῆς μονῆς ἀμέσως μετὰ τὸ 1261, Κακουλίδη, ὁ.π., σσ. 7-8· βλ. καὶ Volk, *Klosterbibliotheken*, ὁ.π., σσ. 64-79.

²⁹⁹ Volk, *Klosterbibliotheken*, ὁ.π., σ. 24 κ.ε., καὶ S. G. Mercati, «Un Testament inédit en faveur de Saint-Georges des Manganes», *REB* 7 (1948), 36-47. Στὸν κώδικα *Vat. Palatin. 128*, ποῦ ἀνῆκε στή μονή τῶν Μαγγάνων, ἀπαντᾶ καὶ ἓνας γραφέας Ἀθανάσιος μοναχός ὁ Χατζύκης (Mercati, ὁ.π., σ. 37). Πρόκειται, ἀραγε, γιὰ τὸν ἴδιο Ἀθανάσιο Χατζύκη με τὸν ὁποῖο ἀλληλογραφεῖ ὁ Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος; [Εὐστρατιάδης, «Κύπριος», ἀρ. 29 (Lameere, ἀρ. 29), *ΕΦ* 1 (1908), 428-29, Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1524].

³⁰⁰ Volk, *Klosterbibliotheken*, ὁ.π., σ. 44 κ.ε. Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ βιβλιόφιλου Θεοδοσίου τοῦ Πρίγκιπος στή μονή τῶν Οδηγῶν μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στήν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν Περσία (Παχυμέρης, V:24, σσ. 513.29-515.7) ἕως καὶ τὴν ἐκλογή του στὸν θρόνο Ἀντιοχείας (post 2 Ἰουν. 1275), φαίνεται ὅτι ἀποτελέσκει τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς βιβλιοθήκης καὶ τοῦ περίφημου βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς ποῦ ἀκμασε ἐκεῖ τὸν 14ο αἰ. βλ. Κωνσταντινίδης, «Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ», ὁ.π., σ. 383. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριό τῆς μονῆς τῶν Οδηγῶν βλ. πρόσφατα τὴν μελέτη τῆς I. Pérez Martín, «El “Estilo Hodegos” y su proyección en las escrituras Constantinopolitanas», Β. Ἄτσαλος, Ν. Τσιρώνη (ἐπιμ.), *Πρακτικά τοῦ 7 Διεθνούς Συμποσίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, (Βιβλιοαμφιστής – Παράρτημα 1), Ἀθήνα, 2008, σσ. 71-130.

³⁰¹ βλ. τὸ ποίημα ἀρ. 1 τοῦ Μετοχίτη «Δοξολογία εἰς Θεὸν καὶ περὶ τῶν καθαρτῶν καὶ τῆς μονῆς τῆς Χώρας», Μ. Treu (ed.), «Dichtungen des Gross-Logotheten Theodoros Metochites», *Programm des Victoria-Gymnasiums zu Potsdam*, Potsdam, 1895, σσ. 31.1146-32.1168, ὅπου ἀναφέρει ὅτι προσέφερε στή μονή

«παντοίων θέμαν ἠδὲ πολυαρίθμων βίβλων,
ἡμὲν ὅσαι τῆς ἡμετέρας σοφίης ἕασι δὴ
θειοτέρας [...]
ἠδ' ἔθ' ὅσαι τῆς θύραθεν Ἑλλήνων σουφίης
χ' αὐταὶ πολλαὶ καὶ σχεδὸν ἅς τ' ἐγνώκαμεν [...]
ἐξ ἄρ' ἐμεῖο παρασκευῆς ἱερῶν τε βίβλων
ἠδὲ τε ἀλλοτρίων αὐ σοφίης Ἑλλάδος»

καὶ I. Ševčenko - J. Featherstone, «Two poems by Theodore Metochites», *GOTHR* 26 (1981), 3 καὶ 45.350-361 (ἀρ. 4):

«ἠύτε χώρ' εὐλίμενος, ἀν' ἄρα πάντα
ἐξείης ἀπειρέσιόν γ' αἰῶν' ἐρύκουσα
φθοῦρον ἀεικέα τῶνδ' ἐπιγιγνόμενον φθονόεντα,
ὅσσα τε πόλλ' ἕτερα βιβλί' ἀγήοχα τῆδε
ἡμὲν ἰρὰ ἠδ' αὐ σοφίης τῆς Ἑλληνίδος·
τοῦτο μὲν ἀμφὶ ρητορικῆς ἀεθλεύματα,
τοῦτο δ' ἄρ' ἀμφὶ φιλοσοφίας θεάματα σεμνά,
τοῦτο δ' ἄρ' ἀμφὶ γε ποήσιος ἡμερτὰ πολλὸν
ἀρρότα μέτροισιν ἐκάστοισι πονάματα.
πάντ' ἄρα μοι καὶ τὰδ' ἀμφίεπε τῆ μονᾶ σῶα
πρόφρονι νῶ, χάριν ἐμὰν ἠδὲ θ' ὅσοι γ' ἐξείης
εἴρασταὶ σοφίης ἐρήρος ἔσσονται βρουτοί».

Γιὰ τὸ θέμα βλ. Pérez Martín, «El “Estilo Hodegos”», ὁ.π., σσ. 111-121.

³⁰² Volk, *Klosterbibliotheken*, ὁ.π., σ. 44 κ.ε.

Ραούλαινα,³⁰³ αλλά και του Φιλανθρώπου Σωτήρος, όπου εγκαταβίωσε η Ειρήνη (Ευλογία) Χούμναινα.³⁰⁴ Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες της πρωτεύουσας συγκεντρώθηκε μεγάλο μέρος των συλλογών που διέθεταν πολλές από τις μονές της Μ. Ασίας (Βώλακος, Κελλιβάρων, Αγ. Λαζάρου – Θεοτόκου Γαλησίου, Αγ. Μιχαήλ Αυξεντίου, Ξηροχωραφίου κ.ά.), με τις οποίες συνενώθηκαν σταδιακά,³⁰⁵ εξαιτίας της προόδου που σημείωνε η εξάπλωση των Τούρκων στη Μ. Ασία, ανακόπτοντας την εκεί αξιόλογη βιβλιογραφική δραστηριότητα.

Απαραίτητη, τέλος, για την εύρυθμη λειτουργία της πολιτικής και εκκλησιαστικής διοικήσεως, όχι μόνο της πρωτεύουσας αλλά και της αυτοκρατορίας, ήταν η αναδιοργάνωση της αυτοκρατορικής γραμματείας και κατ' επέκταση η εκ νέου οργάνωση και στέγαση των κρατικών αρχείων. Όσον αφορά το πρώτο οι διαθέσιμες μαρτυρίες αποκαλύπτουν αξιόλογες αλλαγές με εμφανείς δυτικές επιδράσεις,³⁰⁶ ενώ ως προς το δεύτερο η εικόνα που διαθέτουμε για τα μέτρα που ελήφθησαν δεν είναι σαφής.

Ο Ολόβωλος αναφέρει ότι παιδί ακόμη βρισκόταν στην υπηρεσία των βασιλικών γραμματέων «εἰς τοὺς οἰκείους τότε τελοῦντι γραμματικούς»· όταν δε απομακρύνθηκε από την υπηρεσία του και περιορίστηκε στη μονή Προδρόμου Πέτρας, «Ἦν οὖν τότε κατὰ τὸ ἀρχεῖον ταραχὴ λογισμῶν φόβῳ σύμμικτος»,³⁰⁷ ενώ εξίσου φειδωλός στις πληροφορίες του είναι και ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος, που σε επιστολή του προς τον χαρτοφύλακα και γραφέα Ιωάννη Σταυράκιο τού γράφει «ζητείτω δὲ ἡμᾶς ὁ κομιούμενος τὰ βιβλία μὴ ἐν τοῖς

³⁰³ Βλ. σχετικά Constantinides, *Higher Education*, σσ. 44-46 και σποράδην.

³⁰⁴ Στη Χούμναινα περιήλθε η πλούσια βιβλιοθήκη του πατέρα της Νικηφόρου Χούμνου, Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 10, σ. 58.40-42: «βιβλίων οἶμαι σωρὸν παρά σοι κείσθαι πολύν, ἕκ τε τῆς τοῦ πατρὸς σοφίας ἕκ τε τῆς σῆς φιλομαθίας ἀποτεθέντων, ἑλληνικῶν τε καὶ θειῶν», ὅπως και κάποια βιβλία με ἔργα του πνευματικού της, Θεόληπτου Φιλαδελφείας, τα σύνολο των οποίων είχε καταγραφεί σε ἓνα κατάστιχο. Μάλιστα, ο νέος πνευματικός της Χούμναινας ζήτησε ὅπως «μεταγραφῆτω τὸ τῶν βιβλίων ἑκατέρων κατάστοιχον καὶ πεμφθῆτω μοι, ὡς ἂν ἐκ τούτου τὸ ἀναγκαϊότερον ἔχων ἐκλέγεσθαι καὶ χρειωδέστερον αὐτῶν λαμβάνω», Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 10, σ. 58.40-50. Σχετικά, θα πρέπει να επισημάνουμε ὅτι ο Χούμνος αν και παραπονιόταν στη Θεοδώρα Ραούλαινα ὅτι δεν διέθετε τα αναγκαία για τις μελέτες του βιβλία, ήταν σε θέση να της δανείσει ἓνα σπάνιο χειρόγραφο με τα *Μετεωρολογικά* του Αριστοτέλη με σχόλια του Αλεξάνδρου Αφροδισιεύς. Βλ. *Anecdota Nova*, αρ. 76-77, σσ. 91-94, και Verpreaux, *Nicéphore Choumnos*, σ. 54.

³⁰⁵ Volk, *Klosterbibliotheken*, ὁ.π., σσ. 19, 150-158, 162-166. Στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να συγκεντρώθηκαν την ἴδια περίοδο (τέλη 13ου -14ος αι.) χειρόγραφα και από άλλες μονές, ὅπως οι κώδικες *Vindob. hist.* 73, από τη μονή Βώλακος, και *Vindob. hist.* 125 από τη μονή Λεμβιώτισσας, οι κώδικες *Marc. 567 (coll. 658)*, *Mosq. G.I.M. 14 (vlad. 128)*, *Escor. Ψ.I.11 (431)* και *E.B.E. 56* από τη μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου Σκουταρίου, οι κώδικες *Laurent. Plut. 7.7*, *Bodl. Barocc. 235*, *Vat. gr. 805* και *Marc. 357 (coll. 717)*, που δώρισε στη μονή του Σωτήρος Χριστοῦ του Κωφού στη Νίκαια, στις αρχές του 13ου αιώνα, ο δεσπότης Κωνσταντίνος Κομνηνός Λάσκαρις, αδελφός του Θεοδώρου Α', ο *Marc. 494 (olim 391)*, επίσης, από τη μονή Υακίνθου, αλλά και οι κώδικες *Bodl. Roe 7* και *13 (1278/79* και *1284-85)*, από το ὄρος Γαλήσιον. Βλ. σχετικά Volk, *Klosterbibliotheken*, ὁ.π., σσ. 170-172· Turyn, *Dated MSS. GB*, σσ. 23-25 και 33-38, και Σ. Κοτζάμπαση, *Βυζαντινὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὰ μοναστήρια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Αθήνα, 2004, σσ. 15-26, 51-59, 61-66, 112, 114, 129.

³⁰⁶ Μεταξύ άλλων ο Ν. Oikonomidès, «La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle», *REB* 43 (1985), 167-195, σημειώνει τον διορισμό Λατίνων νοταρίων, την αναμόρφωση του τύπου των συνθηκών που συνομολογήθηκαν με τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες, την έκδοση εγγράφων στη λατινική, τη χρήση της χρονολογίας από Χριστοῦ γεννήσεως, την υιοθέτηση μιας τυποποιημένης χρυσῆς σφραγίδας κατὰ τα δυτικά πρότυπα, καθώς και την εισαγωγή μιας νέας κέρινης σφραγίδας.

³⁰⁷ Παχυμέρης, II, III:11, σ. 259.7-8, 17-18.

ἀρχείοις - οὐ γὰρ εὐρήσει». ³⁰⁸ Εὐλόγο είναι ότι τα κρατικά αρχεία βρίσκονταν στα ανάκτορα. Καθώς, όμως, το 1261 το παλάτι των Βλαχερνών δεν προσφερόταν για την άμεση εγκατάσταση του αυτοκράτορα και των κρατικών υπηρεσιών, εικάζουμε ότι τα αρχεία στεγάστηκαν αρχικά είτε σε κάποιο χώρο του Μεγάλου Παλατίου είτε σε κάποια από τις μονές της πρωτεύουσας, όπως συνέβη και με την περίπτωση της βασιλικής βιβλιοθήκης, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, φιλοξενήθηκε πιθανότατα στη μονή Ακαταλήπου. Αργότερα, βέβαια, γνωρίζουμε ότι αυτά στεγάστηκαν πλέον σε οίκημα, γνωστό ως Ἀρχεῖον, στον χώρο μεταξύ του ναού της Θεοτόκου των Βλαχερνών και των ομώνυμων ανακτόρων ή και εντός του ίδιου του ανακτορικού συγκροτήματος. ³⁰⁹

Επικεφαλής της αυτοκρατορικής γραμματείας ήταν άνθρωποι του έμπιστου περιβάλλοντος του αυτοκράτορα, όπως οι εκάστοτε μεγάλοι λογοθέτες και οι ἐπὶ τοῦ κανικλείου. Οι τελευταίοι κατείχαν συνήθως το υπόρρημα του μεσάζοντα εισηγούμενοι στον αυτοκράτορα διάφορα θέματα και ήταν υπεύθυνοι για τη σύνταξη των σχετικών εγγράφων με τη βοήθεια των βασιλικών γραμματικών ή νοταρίων και διερμηνευτών. ³¹⁰ Ο φόρτος της εργασίας και οι ευθύνες του αξιώματος ήταν τέτοια, ώστε ο μέγας λογοθέτης Κωνσταντίνος Ακροπολίτης εργαζόταν στα ανάκτορα –προφανώς στην αυτοκρατορική γραμματεία– έως αργά το βράδυ, ενώ και ο έτερος μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης συνήθιζε «ἐν ὥρᾳ μάλιστα χειμῶνος, διὰ τὴν σμικρότητα τῆς ἡμέρας, οὐ δις τῆς ἡμέρας, ἀλλὰ ἅπαξ εἰθότος τοῖς βασιλείοις ἐπιδημεῖν καὶ διημερεύειν». ³¹¹ Μεταξύ όσων εργαζόνταν στην αυτοκρατορική γραμματεία θα πρέπει να αναφέρουμε και τον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο, που

³⁰⁸ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 20 (Lameere, αρ. 20), ΕΦ 1 (1908), 422-423.

³⁰⁹ Ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης στον Λόγο Ἱστορικό, αναφερόμενος στον πόλεμο με τους Γενουάτες το 1348/9, σημειώνει ότι οι τελευταίοι «καὶ τὸν ἐν Βλαχέρναις ναὸν τῆς Θεομήτορος ... ἐλωβήσαντο λίθοις βαλόντες, οἱ καὶ μέχρι τοῦ Ἀρχείου ἐγένοντο», βλ. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας 1 (Πετρούπολη, 1891), 151.32-152.1, § 9.

³¹⁰ Σε αρκετά έγγραφα που απέλυσαν οι αυτοκράτορες Μιχαήλ Η΄ και Ανδρόνικος Β΄, παρίστανται ή συνυπογράφουν ορισμένοι αξιωματούχοι, οι οποίοι σχετίζονται άμεσα με την αυτοκρατορική γραμματεία και κατ' επέκταση με τα αρχεία. Έτσι, κατά τη σύνταξη της Συνθήκης του Νυμφαίου (1261, Μάρτ.) ήταν παρών μεταξύ άλλων και ο παρακοιμώμενος τῆς μεγάλης σφενδόνης Ισαάκ Δούκας, Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 4, σ. 142. Κατά τη σύνταξη της Συνθήκης με τη Βενετία (1277, Μάρτιος) παρίσταντο ο μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ακροπολίτης και ο πανσέβαστος λογοθέτης τοῦ γενικοῦ Θεόδωρος Μουζάλων, Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 19, σ. 301. Βλ. σχετικά και Macrides, *Akropolites*, σ. 27. Επιπλέον, σε μια σειρά χρυσοβούλλων προς τις μονές Πάτμου, Μεγίστης Λαύρας και Χιλανδαρίου, συνυπογράφουν ο Μιχαήλ Σεναχηρείμ (στο verso του εγγράφου, Ε. Α. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου: Α΄ - Αυτοκρατορικά*, έκδ. ΕΙΕ, Αθήνα, 1980, αρ. 14, σ. 129, έτ. 1259)· οι μεγάλοι λογοθέτες Γεώργιος Ακροπολίτης και Θεόδωρος Μουζάλων (*Actes de Chilandar*, αρ. 10, σ. 138, έτ. 1277, και Βρανούση, *Πάτμος, ό.π.*, αρ. 15, σ. 137, έτ. 1291)· ο λογοθέτης τοῦ δρόμου και μεσάζων Βασίλειος Μετρητόπουλος (Βρανούση, *Πάτμος, ό.π.*, αρ. 40, σ. 304, έτ. 1280), και ο ἐπὶ τοῦ κανικλείου (Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου: Β΄ - Δημοσίων Λειτουργιών*, έκδ. ΕΙΕ, Αθήνα, 1980, αρ. 71, σ. 207, αρ. 72, σ. 212, και αρ. 72, σ. 215, έτ. 1273, και *Actes de Chilandar*, αρ. 29, σ. 208, έτ. 1313), που αναφέρεται και ως έφορος της μονῆς Πάτμου, διασφαλίζων τα δίκαια της από παρεμβάσεις τρίτων. Η απόδοση της εφορείας μιας μονῆς στον ἐπὶ τοῦ κανικλείου απαντά ήδη τον 10ο αι. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου, «Ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ ἡ εφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς», *Σύμμεικτα* 1 (1966), 76-94.

³¹¹ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, Ἐπιστολές, αρ. 59, σ. 154.7-12, και Καντακουζηνός, I, I:13, σσ. 62-63.

υπήρξε σύμβουλος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η',³¹² και πιθανόν τους κατέχοντες τα αξιώματα του πρωτασηκρήτης και του δικαιοφύλακος, όπως ο Γεώργιος Παχυμέρης, καθώς σχετίζονταν με την απονομή του δικαίου, συντάσσοντας και εκδίδοντας σχετικές αποφάσεις.³¹³

Όσον αφορά τα πατριαρχικά αρχεία, αυτά στεγάστηκαν ασφαλώς σε κάποιο από τα οικήματα του Πατριαρχείου στην Αγία Σοφία, ενώ ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία του Άραβα ταξιδιώτη Ibn Battūta για το “παζάρι” των αντιγραφένων χειρογράφων που συνάντησε έξω από τη Μεγάλη Εκκλησία, όπου επικεφαλής ήταν «έναν ηλικιωμένον ... που φορούσε μαύρα ράσα μοναχού και είχε μπροστά του δέκα γραφεία που έγγραφαν». Ο Battūta τον αποκαλεί qādī al-Najshī Kifālī, παραφθορά πιθανότατα της λέξης bakhshī, που χρησιμοποιούσαν οι Μογγόλοι και οι Τούρκοι για να δηλώσουν τον γραφέα ή τον κληρικό. Ως εκ τούτου, εικάζουμε ότι το αναφερόμενο «παζάρι» των αντιγραφένων πρέπει να ήταν κάποιος χώρος όπου οι νοτάριοι του Πατριαρχείου συναλλάσσονταν με το κοινό συντάσσοντας έγγραφα.³¹⁴

2. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Καθόλη τη διάρκεια της μακράιωνης ιστορίας της –και κατά την περίοδο των πρώτων Παλαιολόγων– η Κωνσταντινούπολη υπέκειτο σε καταστροφές που προκαλούσαν τα έντονα φυσικά φαινόμενα, όπως οι σεισμοί και οι πλημμύρες, αλλά και η εσκεμμένη ή από αμέλεια ανθρώπινη δραστηριότητα (λ.χ. πυρκαγιές) διαταράσσοντας τη ζωή της πρωτεύουσας και αλλοιώνοντας την αστική της φυσιογνωμία σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό.

Από τις μεγαλύτερες απειλές, οι πυρκαγιές έθεταν συχνά την πόλη σε κίνδυνο καταστρέφοντας μεγάλα τμήματά της. Ήδη το 1197 και το 1203-1204 η πόλη υπέστη μεγάλες καταστροφές από πυρκαγιές που κατέφαγαν το οικονομικό και εμπορικό της κέντρο.³¹⁵

³¹² Παχυμέρης, ΙΙ, V:12, σσ. 479.16-18: 483.2-3 και 501.24-25, καθώς και Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σσ. 475-477. Βλ. και Constantinides, *Higher Education*, σ. 36.

³¹³ Η υπηρεσία του Γεωργίου Παχυμέρη στα αρχεία των ανακτόρων σχετίζεται ενδεχομένως με την εκεί ανάληψη διδασκαλικών καθηκόντων. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 63, 125.

³¹⁴ Ibn Battūta, σ. 513, και Christides, «Ibn Battūta's Journey», ό.π., σ. 318. Βλ. σχετικά επιστολή του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄ προς τους «μέλλοντας έκδουλεύειν νοταριακώς τῆ τοῦ Θεοῦ ἁγία ἐκκλησία», όπου ορίζονται οι προϋποθέσεις εργασίας τους και η αμοιβή τους, η οποία συμπεριλαμβάνει και την παροχή των αναγκαίων υλικών, χάρτη και μελάνης. Ο υπεύθυνος για την απόδοση της αμοιβής διοριζόταν από τον Πατριάρχη. Στην επιστολή, ωστόσο, επισημαίνεται ότι για τις υπηρεσίες στο κοινό, οι νοτάριοι δεν θα έπρεπε να ζητούν υπερβολική αμοιβή και μάλιστα από τους φτωχούς. Βλ. Patedakis, *Athanasios I*, σ. 333, και του ιδίου, «Η διαμάχη του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄ (1289-1293, 1303-1309) με τον κλήρο της Αγίας Σοφίας (1306-1307) μέσα από ένδεκα ανέκδοτες επιστολές», *Ελληνικά* 56.2 (2006), 283-284 και σημ. 32.

³¹⁵ Μεγάλη πυρκαγιά κατέκαψε μεγάλο μέρος της πόλης στις 25 Ιουλ. 1197, βλ. «Τοῦ Κωνσταντίνου μαῖστωρος καὶ διδασκάλου τοῦ Στιλβῆ στίχοι ἱαμβικοὶ ἐπὶ τῷ συμβάντι ἐν Κωνσταντινουπόλει θεηλάτῳ μεγάλῳ ἐμπρησιῶ μῆνι Ἰουλίῳ κέ' ἔτους 'ςψε'», J. Diethart, W. Hörandner, Constantinus Stilbes, *Poemata*, München - Leipzig, 2005, σ. 16.174 κ.ε.: βλ. και Σπ. Λάμπρος, «Ο Μαρκιανὸς κώδιξ 524», *NE* 8 (1911), 12-16. Η φωτιά ξεκίνησε από την περιοχή του Δρουγγαρίου κοντά στην συνοικία των Βενετών, απλώθηκε στο λιμάνι και έφθασε ως το κέντρο –

Αλλά και ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος, κατά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας το 1261 «πῦρ τε ὑφείναι κατὰ τῶν οἰκιῶν κελεύει καὶ τετραχῆ τὴν πόλιν ὑφάψαι» θέλοντας να τρομοκρατήσει τους ευρισκόμενους στην πόλη Λατίνους και να αποσοβήσει κάθε απόπειρα επανάκτησής της.³¹⁶ Ὅπως μάλιστα σημειώνει χαρακτηριστικά ο Γρηγοράς οι πυρκαγιές «ἀπημαύρωσε μὲν γὰρ καὶ πολλάκις πρότερον τὸ κάλλος αὐτῆς καὶ τὸν κράτιστον κόσμον θυμὸς πυρός, ὅποτε Λατίνοις τὸ πρῶτον δουλεύσειν ἔμελεν ... ἀπημαύρωσε δ' αὐτὴν οὐ μετρίως καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο τὸ πῦρ, ὃ Ῥωμαῖοι δι' ἔκπληξιν τῶν Λατίνων ταῖς οἰκίαις ἐνέβαλον πρότριτα».³¹⁷ Λίγες δεκαετίες αργότερα η πόλη θα υποστεί και πάλι σημαντικές καταστροφές, αν και σε μικρότερη έκταση αυτή τη φορά. Αναφερόμαστε στις δύο πυρκαγιές που ξέσπασαν κατά τη διάρκεια των δύο θητειών του Πατριάρχη Αθανασίου Α'. Η πρώτη εκδηλώθηκε περί τα μέσα Νοεμβρίου 1291 καίγοντας την αγορά και τον γύρω κατοικήσιμο χώρο περί την Βασιλική πύλη, η οποία είχε γίνει και άλλοτε στόχος εμπρησμών. Σύμφωνα μάλιστα με τον Παχυμέρη οι κάτοικοι κατέβαλαν μεγάλο αγώνα προκειμένου να σβήσουν τη φωτιά «πάντα τὰ κύκλω φρέατα ἐξαντλήσαντες».³¹⁸ Η ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης έκτασης υπήρξε ταχύτατη και πυκνή, και ολοκληρώθηκε έως το έτος 1293.³¹⁹ Η δεύτερη πυρκαγιά σημειώθηκε στις 17 Σεπτεμβρίου 1305 κατά τη διάρκεια μιας λιτανείας και εξαπλώθηκε από την πύλη των Κυνηγών έως και την περιοχή της Ωπαίνης και τη μονή Προδρόμου Πέτρας κατακαίοντας μεταξύ άλλων οικίες και αποθήκες πολλών πλουσίων εμπόρων.³²⁰ Σχετικά, ο Παχυμέρης κάνει λόγο για εμπρησμό «ἐκ τινος φαυλοτάτης αἰτίας», η οποία φαίνεται ότι στόχευε τους παραπάνω εμπορικούς οίκους, παρά για θεία οργή, όπως έτεινε να πιστεύει ο πολὺς λαός.³²¹ Τέλος, στα 1320 μία ακόμη πυρκαγιά στη συνοικία του

Μεσομφάλιον- της πρωτεύουσας κατακαίγοντάς το. Βλ σχετικά Α. Μ. Schneider, «Brände in Konstantinopel», BZ 41 (1941), 382-403. Στις παραμονές της άλωσης του 1204 μεγάλο τμήμα της πόλης καταστράφηκε από διαδοχικές πυρκαγιές: (α) στις 17-18 Ιουλίου 1203, (β) στις 19-20 Αυγ. 1203 στο μουσουλμανικό *μητάτον* από τους Σταυροφόρους, και (γ) στις 12-13 Απριλίου 1204. Οι εν λόγω πυρκαγιές κατέστρεψαν το πυκνοδομημένο κέντρο της πόλης, και ιδιαίτερα την αγορά του Κωνσταντίνου και τη Μέση. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, «Urban Physiognomy», *ό.π.*, σσ. 100-101.

³¹⁶ Γρηγοράς, I, IV:2, σσ. 85.21-22, 86.7-9.

³¹⁷ Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 88.3-12.

³¹⁸ Παχυμέρης, III, VIII:25, σ. 201.1-2, 10. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, *Bauten*, σ. 231 και του ιδίου, *Εμπορικές δραστηριότητες*, σ. 283. Ο Matschke, «Η οικονομία τῶν πόλεων», σ. 156, πιστεύει ότι η φωτιά εξαπλώθηκε γιατί οι κιστέρνες είχαν μετατραπεί σε εμπορικές αποθήκες και θησαυροφυλάκια, με αποτέλεσμα την έλλειψη νερού, άποψη όμως που δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές.

³¹⁹ Παχυμέρης, III, VIII:25, σσ. 199-201· επίσης XIII:10, σσ. 637-639, και του ιδίου, *Version brève*, II, VIII:25, σ. 44.19-33.

³²⁰ Παχυμέρης, III, XIII:10, σσ. 637.30-639.1-10. Βλ. σχετικά Α. Failler, «Un incendie à Constantinople en 1305», *REB* 36 (1978), 153-170. Βλ. Επίσης το ποίημα του Μανουήλ Φιλή «Εἰς τὸν αὐτόν (i.e. αυτοκράτορα), ὅτε γέγονεν ὁ ἐν τοῖς κυνηγεσίοις ἐμπρησμός» (*Carimīna*, II, σ. 73). Η πύλη των Κυνηγών βρισκόταν στον Κεράτιο κόλπο, και η μονή Ωπαίνης στο εσωτερικό, σε μικρή απόσταση από τις Βλαχέρνες.

³²¹ Παχυμέρης, IV, XIII:10, σ. 639. Σχετική με το γεγονός είναι και μία διδασκαλία του Πατριάρχη Αθανασίου (*Vat. gr.* 2219, ff. 168^r-169^r) «πρὸς ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας πλουσίους καὶ πένητας, πρεσβύτας καὶ νέους, διεγείρουσα πρὸς ἐξομολόγησιν καὶ εἴ τι ἕκαστον καθήρπαξεν ὅσα μὴ ἔτεφρώθησαν τῷ πυρὶ εἰς τὸν Κυνηγὸν ἀποδοῦναι τοῖς ἀπολέσασιν», Laurent, *Regestes*, αρ. 1631 (θέρος 1305).

Αγ. Πέτρου των Πισατών κατέστρεψε πολλές οικίες και εμπορικά καταστήματα, τα οποία ανοικοδομήθηκαν εκ νέου με άδεια που εξέδωσε ο αυτοκράτορας.³²²

Πυρκαγιές, ωστόσο, μικρής έκτασης στις διάφορες συνοικίες της πρωτεύουσας αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο. Έτσι, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης σε επιστολή του προς κάποιον ρήτορα (Ολόβωλο;) του γράφει ότι ο ταχυδρόμος με τον οποίο θα του έστελνε την επιστολή δεν κατάφερε να του την παραδώσει εξαιτίας μιας πυρκαγιάς στη συνοικία του.³²³ Σε αρκετές πάντως περιπτώσεις κύρια αιτία για την εκδήλωση πυρκαγιάς, με εξαίρεση τους εμπρησμούς, φαίνεται ότι ήταν οι καύσεις ξύλων για τη θέρμανση, όπως στην περίπτωση του Μιχαήλ, υιού του σεβαστοκράτορος της Μεγάλης Βλαχίας, Ιωάννη Δούκα, που «κάγκανα ξύλα έτοιμασάμενος, ως δήθεν θερμαίνοιτο - χειμῶνος γάρ ἐπράττετο ταῦτα ... πῦρ ἐνήσιν».³²⁴ Γι' αυτό και το Έπαρχικό Βιβλίο ορίζει ότι επαγγελματικοί χώροι, όπως τα μαγκιπεία, δεν πρέπει να συνορεύουν με άλλα κτήρια «διὰ τὴν αὐτῶν εὐπρηστον ὕλην», ενώ η συγκέντρωση της τελευταίας θα πρέπει να γίνεται «ἐν τοῖς αἰθρίοις τόποις ... ὡς ἂν μὴ αὐτῆς εὐπρήστου τυχανούσης πυρκαϊαὶ ἐν τῇ πόλει γίνωνται».³²⁵

Εξίσου συχνοί με τις πυρκαγιές ήταν οι ισχυροί σεισμοί που έπληξαν την Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια του 13ου αι.³²⁶ Ιδιαίτερα ισχυρή και καταστρεπτική υπήρξε για την πρωτεύουσα η σεισμική δόνηση της 1ης Ιουνίου 1296, για την οποία μας πληροφορεί σχετικά και κωδικογραφικό σημείωμα στον μαθηματικό και αστρονομικό κώδικα *Vat. gr. 191, f. 319^v* (1296).³²⁷ Ο σεισμός περιγράφεται ως «μέγας καὶ φοβερός ... οἷος πρό πολλῶν γενεῶν οὐκ ἐγένετο» και προκάλεσε σοβαρά ρήγματα στα τείχη και στους ναούς της πρωτεύουσας, και σώριασε σε ερείπια πολλές κατοικίες. Κατά τον Παχυμέρη η έντασή του ήταν πρωτόγνωρη «ὥστε καὶ μηδένα ἔχειν μὴ παλαιὸν μὴ νέον εἰδέναι, μὴ ὅτι γε μείζω, ἀλλ' οὐδ' ἴσον πώποτε. Τινές τῶν γεγηρακότων τῶ κατ' ἐξοχὴν λεγομένῳ μεγάλῳ ἐκείνον παρεικάζον (i.e. 11ης Μαρτ. 1231)» και προκάλεσε μεταξύ άλλων την πτώση της οροφής του ναού των Αγίων Απάντων και σοβαρές ζημιές στον ανδριάντα του Αρχιστρατήγου, τον οποίο επισκεύασε και αναστήλωσε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄.³²⁸ Τέλος, γλαφυρή είναι η περιγραφή του φαινομένου από τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη σε επιστολή προς τον α-

³²² Βλ. αναφορά στον Kidonopoulos, *Bauten*, σ. 232.

³²³ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Επιστολές*, αρ. 7, σ. 113.

³²⁴ Παχυμέρης, III, VII:27, σ. 87.30-33.

³²⁵ Έπαρχικό βιβλίο, § 18.3, σ. 130.

³²⁶ Πολλές καταστροφές στους ναούς και στα σπίτια της Κωνσταντινούπολης προκάλεσε ο σεισμός της 11ης Μαρτ. 1231, αλλά και εκείνος της 16ης Σεπτ. 1237, Jacoby, «Urban evolution», σσ. 285-86 και Kidonopoulos, «Urban Physiognomy», ό.π., σ. 101.

³²⁷ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σημειώματα*, σ. 169-170, αρ. 561, και της ίδιας, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι και τον 15ο αιώνα. Ιστορική εξέταση*, Αθήνα, 1993, σ. 1295 κ.ε. Ο κώδικας συγκροτήθηκε κατά τον Turyn, *Cod. Gr. Vat.*, σσ. 54-69, 87-97, 179a-c, από έναν ανώνυμο, τον οποίο πρόσφατα η I. Pérez Martín, «L'écriture de l'hyratos Jean Pothos Pédiasimos d'après ses scholies aux *Elementa* d'Euclide», *Scriptorium* 64.1 (2010), 115-119 και πίν. 11-12, ταύτισε με τον Θεσσαλονικέα, ὕπατο τῶν φιλοσόφων, Ιωάννη Πεδιάσιμο Πόθο, ο οποίος μετέβη στην Κωνσταντινούπολη στο διάστημα Ιαν. 1295 - Ιουλ. 1296.

³²⁸ Παχυμέρης, III, IX:15, σσ. 259.4-10, 21-29, και σ. 261.3-5· βλ. σχετικά και Γρηγοράς, I, VI:11, σ. 202.7-14.

δελφό του Μελχισεδέκ.³²⁹ Οι μετασεισμοί συνεχίστηκαν όλο τον Ιούνιο και τον Ιούλιο με αποκορύφωμα την μικρότερης έντασης σεισμική δόνηση της 17ης Ιουλίου. Στις αρχές του 14ου αι. αναφέρονται δύο ακόμη σεισμοί, που έπληξαν την πρωτεύουσα. Ο πρώτος συνέβη τον Ιανουάριο του 1303 και θεωρήθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ ως θεοσημεία για την επαναφορά του Αθανασίου Α΄ στον πατριαρχικό θρόνο,³³⁰ ενώ ο δεύτερος σημειώθηκε στις 29 Σεπτ. 1315.³³¹

Οι πλημμύρες, τέλος, καίτοι ως φαινόμενα δεν μπορούν να συγκριθούν με τη δύναμη του Εγκέλαδου, όσες φορές συνέβησαν, έγιναν αιτία εκτενών καταστροφών. Έτσι, στις 11 Ιουλ. 1247 «λέλαιψ άνέμου σφοδροῦ καί χάλαζα βιαία καί ύετός ραγδαίος» προκάλεσε σοβαρές ζημιές στις στέγες πολλών ναών και της Αγίας Σοφίας, ενώ πολλά δένδρα ξεριζώθηκαν.³³² Αλλά και στις 29 Αυγ. 1297 η σημειωθείσα πλημμύρα είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή πολλών αγροτικών κατοικιών, εκ των οποίων άλλες εκθεμελιώθηκαν και άλλες θάφτηκαν στις προσχώσεις, ενώ πολλές αμπελοκαλλιέργειες εκριζώθηκαν.³³³

Φυσικά φαινόμενα τέτοιας έντασης και έκτασης, και οι συνακόλουθες καταστροφές, είναι λογικό ότι προκαλούσαν ανησυχία και φόβο στους ανθρώπους της εποχής. Η ερμηνεία ή η περιγραφή φαινομένων, όπως λ.χ. οι σεισμοί και τα βίαια καιρικά φαινόμενα, συνήθως δεν βασίζονται στη λογική ή στην επιστήμη, αλλά αποδίδονται στον θείο παράγοντα, ακόμα και από τους ιστορικούς της περιόδου, όπως ο Γεώργιος Παχυμέρης και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, που διακρίνονται για την παιδεία τους.³³⁴ Μέσω αυτών ο Θεός κρίνει, δοκιμάζει, νουθετεί, αλλά και τιμωρεί το παραστρατημένο ποίμνιό του, υποδεικνύοντας έτσι την επάνοδο στον ορθό δρόμο. Έτσι ο σεισμός της 1ης Ιουνίου 1296 έμοιαζε «κατὰ τοὺς τῶν ζώντων σωμάτων σφυγμούς» και μπορούσε να συγκριθεί μόνο με κά-

³²⁹ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 59, σσ. 153-155, και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 163-164, στ. 31-39. Για το ίδιο περιστατικό κάνει λόγο και σε δύο άλλες επιστολές του (αρ. 55, σσ. 149-151 και αρ. 56, σ. 151). Στην υπ' αρ. 55 (σσ. 149-150) περιγράφει πολύ παραστατικά το φαινόμενο, όπως και τις καταστροφές που προκλήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη: «πρώτην εἶχεν Ἰούνιος, εἰς πέρας ἤκεν ἡ πρώτη· ἡ νύξ διαδεξαμένη ὑπὲρ μεσοῦσαν τὴν τρίτην ὥραν ἐλάμβανε καὶ ὁ τῆς γῆς κλόνος τὴν ἀρχὴν ἔσχηκεν. ὅλη παρεληλύθει στιγμή καὶ μόγις τὸ δεινὸν ἔληξε· κατὰ γὰρ ποσὰ διαστήματα ἐξ ὑπαρχῆς ἔσειε κἂν συνεχῆς ὁ σεισμός ἔδοξε καὶ μετὰ τὴν τρίτην ὥραν ἡ νύξ ἐν κλόνῳ τὴν γῆν εἶχε διηνεκεί ... ἐξ ἐκείνης δὲ καθεξῆς ὁμοῦ πάσαι ἡμέραι τε καὶ νύκτες ταῦτα ποιεῖν ἔχουσιν. δις γάρ ἐστιν ὃ τε σείει τῆς ἡμέρας καὶ τρίς ὡσαύτως δὲ καὶ νυκτός. ἔνθεν δὴ καὶ περικαλλεῖς νεῶ καταβέβληνται οἰκίαι τε ἐκ μεγάρων ἐλεινὰ κατασταίειν οἰκόπεδα. τὰ τῆς περιωνύμου πόλεως τείχη τὰ πολυθρύλλητα ... μικροῦ πάντα διασεσάλευται, πλεῖστα δὲ καὶ ἐξ ἐδάφους αὐτοῦ ἀνατέτραπται, οὐκ ὀλίγα τε τὰς ἐπάλλξεις ἀπέβαλε καὶ ὡσπερὶ πενθούντα καὶ τὴν στεφάνην ἀποθέμενα δείκνυται».

³³⁰ Παχυμέρης, IV, X:34, σ. 397.7-17, και X:36, σ. 401.16-19.

³³¹ Schreiner, *Kleinchroniken*, ὁ.π., αρ. 9, § 1, σ. 91, και Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, ὁ.π., σ. 48.

³³² Πρόκειται για είδηση που προέρχεται από κωδικογραφικό σημείωμα του κώδ. Monac. Bayer. Staatsbibl. 368, f. 2^r. Βλ. Ευαγγελάτου - Νοταρά, *Σημειώματα*, αρ. 156, σ. 49, και Jacoby, «Urban evolution», σ. 280.

³³³ Παχυμέρης, III, IX:28, σ. 297.4-8, 12-14.

³³⁴ Εξαιρείται ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, που περί το 1260 στην *Ἐπιτομή* του της Φυσικῆς του Αριστοτέλη αναφέρεται στα φυσικά αίτια των σεισμών και απαριθμεί τα είδη τους, σύμφωνα με τον Αμμιανό Μαρκελίνο, PG 142, στ. 1172-1177. Βλ. σχετικά Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, ὁ.π., σσ. 112-123, και M.-H. Congourdeau, «Les byzantins face aux catastrophes naturelles sous les Paléologues», *REB* 67 (2009), 151-163.

ποιο εξίσου ισχυρό που θυμόνταν οι ηλικιωμένοι.³³⁵ Το γεγονός εκλήφθηκε ως κακός οίωνος και «θεῖον μήνυμα» τόσο από τον λαό, που επιδόθηκε σε ικεσίες και λιτές, όσο και από τον αυτοκράτορα, που επέστρεψε εσπευσμένα στην πρωτεύουσα από την Μ. Ασία όπου βρισκόταν.³³⁶ Ο Ανδρόνικος Β΄ όρισε την πραγματοποίηση λιτανείας από όλο τον λαό, ώστε «ἐξευμενίζεσθαι τὸ θεῖον», ενώ σε δημηγορία του ενώπιον όλων στον ιππόδρομο ανακοίνωσε τη μεταρρύθμιση του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτό θα κατεύναζε τη θεϊκή οργή. Λίγα έτη αργότερα, ένας ηπιότερος σεισμός θεωρήθηκε ως σύμβολον της θείας φιλανθρωπίας, αλλά και έκφραση της θείας βούλησης, που για να ικανοποιηθεί θα έπρεπε να επανέλθει στον θρόνο του ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄.³³⁷ Στα ίδια πλαίσια κινείται και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, που δεν παραλείπει να αναφέρει το πλήθος των θεοσημειών που προηγήθηκαν του θανάτου του γηραιού έκπτωτου αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ († 13 Φεβρ. 1332).³³⁸

3. ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η εικόνα της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αι. δεν μπορεί, ασφαλώς, να συγκριθεί με εκείνη παλαιότερων εποχών, αν και στα ρητορικά έργα της εποχής αναφέρεται ως μεγαλόπολη. Η συρρίκνωση του καθαρά αστικού περιβάλλοντος, η οικονομική κατάσταση και οι τεχνικές υποδομές της πόλης, που δεν θυμίζουν πολύ εκείνες τους παρελθόντος, αλλά και ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων, που εισρέουν σε αυτή κυρίως από τη Μ. Ασία, εξαιτίας της σταδιακής εξάπλωσης των τουρκικών φύλων, θέτουν ασφαλώς σε αμφισβήτηση τον παραπάνω χαρακτηρισμό υπενθυμίζοντας ταυτόχρονα τη σχετικότητα των ορίων μεταξύ του κόσμου του άστεως και εκείνου της υπαίθρου.³³⁹ Πάντως, μετά το 1261 η πόλη θα καταφέρει να ανακτήσει σε σημαντικό βαθμό τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της και μέρος από την παλαιά αρχοντική της εικόνα χάρη και στο συνεχές ενδιαφέρον των Μιχαήλ Η΄ και Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγων, οι οποίοι επέδει-

³³⁵ Παχυμέρης, III, IX:15, σ. 259.5-9. Ο ίδιος σε άλλο σημείο αναφέρει ότι στηρίζεται σε όσα «ὁ Σταγειρόθεν φιλοσοφεί» (IV, X:14, σ. 335.21), πράγμα που επιβεβαιώνει η παρομοίωσή του για τη σεισμική δόνηση του 1296 ως «ζώντων σωμάτων σφυγμούς», κατά την έκφραση του Αριστοτέλη «καθάπερ ἐν σώματι οἱ σφυγμοὶ οὐκ ἐξαίφνης παύονται οὐδὲ ταχέως» [Μετεωρολογικά, 368a.6-7, (ed.) F. H. Fobes, Hildesheim, ²1967]. Παραταύτα, δεν διστάζει να επισημάνει την ξαφνική χαλαζόπτωση, τις βροντές και τον ισχυρό άνεμο, που ξέσπασαν τη στιγμή που ο Πατριάρχης Αρσένιος αποχωρούσε τη δεύτερη φορά από τον πατριαρχικό θρόνο (II, IV:8, σ. 353.24-28), ενώ γενικά οι θεοσημείες δεν απουσιάζουν από το ιστορικό του έργο. Βλ. Hunger, Βυζ. Λογοτεχνία, Β΄, σσ. 293-294. Στ. Λαμπάκης, «Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα και δεισιδαιμονίες στην ιστορία του Γεωργίου Παχυμέρη» Σύμμекта 7 (1987), 77-100, και ιδίως σ. 95, καθώς και Ευαγγελάτου - Νοταρά, Σεισμοί, ό.π., σ. 120.

³³⁶ Παχυμέρης, III, IX:15, σ. 261.7-14.

³³⁷ Παχυμέρης, IV, X:34, σσ. 393-395.

³³⁸ Γρηγοράς I, IX:14, σ. 460.

³³⁹ M. Weber, Οικονομία και κοινωνία. Στ΄ τόμος: Η πόλη, Αθήνα, 2008, σσ. 9-13. Βλ. ακόμη V. J. Djurić, «L'habitat constantinopolitain sous les Paléologues: Les palais et baraques», Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην έλληγιστική και βωμαϊκή παράδοση, ΕΙΕ/ΚΒΕ, Αθήνα, 1989, σ. 751, και G. Dagron, «Η άστική οικονομία από τόν 7ο έως τόν 12ο αιώνα», ΟικIB, τόμ. Β΄, σσ. 43-45.

ξαν ιδιαίτερη φροντίδα για τη δημόσια εικόνα της ανακαινίζοντας και ευπρεπίζοντας, όπως ειπώθηκε, ναούς, μονές και δημόσια οικοδομήματα.

Τι θα μπορούσαμε, όμως, να ορίσουμε ως δημόσιο χώρο στην Κωνσταντινούπολη του 13ου και 14ου αι. και ως ποιο βαθμό αυτός διατήρησε τα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες του συγκριτικά με την περίοδο πριν από το 1204; Στις αρχές του 14ου αι. ο Μανουήλ Γαβαλάς μας δίνει μια εικόνα του καθημερινού δημόσιου χώρου απαριθμώντας σε επιστολή του τα όσα υφίστατο από τον όχλο της πρωτεύουσας κάποιος δυστυχής με αποτέλεσμα τον κοινωνικό του αποκλεισμό. Ειδικότερα ο Γαβαλάς επισημαίνει ότι «ἀποκλείονται μὲν αὐτῶ πανηγύρεις, ἀποκλείονται δὲ θέατρα, συμπόσια, λοετρά, γυμνάσια, βουλευτήρια, ἐκφοραί, γάμοι, στενωποὶ δρόμοι, σύλλογοι τῶν καθ' ἡλικίαν, ὁμιλίας καὶ συνουσίαι, κοινὸς ἅπας τόπος ἀποτετείχισται».³⁴⁰ Επομένως, εάν ως δημόσιο ορίσουμε τον χώρο, που οριοθετεί δραστηριότητες και πράξεις κοινού ενδιαφέροντος, θα πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας πρωτίστως στις οδούς και στις αγορές (φόρα), στον ιππόδρομο και στο Αυγουσταίον, σε χώρους δηλαδή οικονομικής και πολιτικής έκφρασης, όπου ο δήμος της πρωτεύουσας και η αυτοκρατορική εξουσία έρχονταν σε επαφή μέσω πολυάριθμων και πολυποίκιλων τελετών, αλλά και σε χώρους αναψυχής των Κωνσταντινουπολιτών, όπως τα δημόσια πάρκα και οι κήποι, τα λουτρά, και τέλος στα κοιμητήρια.

Το Αυγουσταίον, η μεγάλη δημόσια πλατεία μεταξύ Αγίας Σοφίας και Μεγάλου Παλατίου, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά μετά το 1261 χάριν και μόνο κάποιων επίσημων εκδηλώσεων, όπως η στέψη του Μιχαήλ Θ΄ στις 21 Μαΐου 1294, οπότε και συγκεντρώθηκε εκεί πλήθος λαού για να παρακολουθήσει την τελετή.³⁴¹

Παρόμοια είναι και η περίπτωση του ιπποδρόμου, που μετά το 1204 περιέπεσε σταδιακά σε αχρηστία, καθώς ο χώρος μπορεί να φιλοξένησε περιστασιακά κάποια θεάματα,³⁴² έπαψε όμως να χρησιμοποιείται από το αυτοκρατορικό τελετουργικό. Μόλις το 1296 αναφέρεται ότι ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ συνάθροισε τον λαό στον χώρο του ιπποδρόμου προκειμένου να του εκθέσει την απόφασή του για την αναδιοργάνωση της δικαιοσύνης.³⁴³ Την ίδια περίοδο σε επιστολογραφικά και ρητορικά κείμενα υπάρχουν αναφορές σε «γυμνάσια». Ο όρος, εάν δεν πρόκειται απλώς για ένα ρητορικό τόπο, παραπέμπει

³⁴⁰ Γαβαλάς, *Ἐπιστολές*, Β.23.121.

³⁴¹ Παχυμέρης, III, IX:1, σσ. 219-221. Του ιδίου σώζεται μία «Ἐκφρασις Αὐγουστεῶνος», βλ. Γεωργίου Δικαιοφύλακος καὶ Πρωτεκδίκου τοῦ Παχυμέρους μελέται εἰς τὰ Προγυμνάσματα, (ed.) Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, τόμ. I, Stuttgart, Tübingen, 1832, σσ. 578-582. Η έκφρασις του Παχυμέρη, μολονότι γνωρίζει ενδεχομένως την αντίστοιχη περιγραφή του Προκοπίου, *De aedificiis*, (ed.) G. Wirth, J. Hauray, Leipzig, 1964, I.2, διαφοροποιείται από εκείνη σε αρκετά σημεία και στηρίζεται στις προσωπικές του παρατηρήσεις για την σύγχρονη εικόνα και κατάσταση του χώρου. Για το θέμα βλ. Μ. Αυγερινού, «Ἐκφρασις τοῦ Αὐγουστεῶνος», *Ελληνικά* 60.2 (2010), 343-351.

³⁴² Μία καμηλοπάρδαλη, δώρο στον Μιχαήλ Η΄ από τους Μαμελούκους της Αιγύπτου, «ἐκάστης θέαμα ἦν καὶ τρυφή τοῖς ὀρώσι δι' ἀγορᾶς ἐλκόμενον», πιθανότατα στον ιππόδρομο (Παχυμέρης, I, III:4, 239.26-28. Αργότερα, μία πολυπληθής ομάδα ακροβατών και καλλιτεχνών ενός τσίρκου έδωσε έναν αριθμό παραστάσεων στην πρωτεύουσα, προφανώς στον ιππόδρομο. Βλ. Γρηγοράς, I, VIII:10, σ. 348-351.

³⁴³ Παχυμέρης, III, IX:16, σ. 261.20-27.

προφανώς σε χώρους άσκησης και άθλησης χωρίς, ωστόσο, να είναι δυνατός ο εντοπισμός τους ή και η ταύτισή τους με τον χώρο του ιπποδρόμου.³⁴⁴ Πάντως, ο Άγγλος περιηγητής Sir John Mandeville αναφέρει στα *Ταξίδια* του ότι δίπλα από τα ανάκτορα «*is a fair place for joustings, or for other plays and desports. And it is made with stages, and hath degrees about, that every man may well see, and none grieve other. And under these stages be stables well vaulted for the emperor's horses; and all the pillars be of marble*».³⁴⁵ Ο χώρος ταυτίζεται αναμφίβολα με τον ιππόδρομο, δίπλα στο συγκρότημα του Μεγάλου Παλατίου, και φαίνεται ότι μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας το 1261 χρησιμοποιήθηκε ευκαιριακά για τη διοργάνωση εκεί αγώνων κονταρομαχίας. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Καντακουζηνό αγωνίσματα δυτικού τύπου, όπως η λεγομένη «*τζουστριάν και τὰ τερνεμέντα*», εισήχθησαν στην Κωνσταντινούπολη μετά τον γάμο του Ανδρονίκου Γ' με την Άννα της Σαβοΐας (1327).³⁴⁶

Το πολυδαίδαλο οδικό δίκτυο της πρωτεύουσας, συνονθύλευμα της αρχαίας και μεσαιωνικής πολεοδομίας,³⁴⁷ και ιδιαίτερα οι μεγάλοι κεντρικοί άξονες με τις αγορές (φόρα), που υπήρχαν κατά μήκος τους σε τακτά διαστήματα, συγκέντρωνε μεγάλο μέρος της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της πόλης, ενώ παράλληλα αποτελούσε τη δημόσια εικόνα της στους κάθε λογής ξένους που την επισκέπτονταν. Η γενική διάταξη των οδών της πρωτεύουσας δεν υπέστη κάποια μεταβολή κατά τη διάρκεια του 13ου αι. Έτσι, η 'βασιλική οδός', ή 'Ρηγία' ή 'Μέση' ξεκινώντας από το Μίλιον διακλαδιζόταν στον φόρο των Αμαστριανών σε δύο άξονες εκ των οποίων ο νότιος οδηγούσε στη Χρυσή Πύλη, ενώ ο βόρειος στην πύλη του Χαρισίου.³⁴⁸ Τον οριζόντιο αυτό άξονα έτεμναν άλλες οδοί, που οδηγούσαν στις πύλες του τείχους κατά μήκος του Κερατίου, όπως ο Μακρός Έμβολος του Μαυριανού, που συνέδεε το παλαιό εμπορικό κέντρο της πρωτεύουσας με τον Κεράτιο και τις εκεί αγορές, ή η αναφερόμενη στο *Τυπικό* της Βεβαίας Ελπίδος δημοσία οδός, που ταυτίζεται ενδεχομένως με αυτή που εκκινώντας από την πύλη της Πλατείας διερχόταν κάτω από τον αγωγό του Ουάλη για να συναντήσει τη Μέση οδό στα δυτικά του φόρου του Θεοδοσίου.³⁴⁹ Είναι γεγονός, πάντως, ότι τον 13ο και 14ο αιώνα οι συχνές καταστροφικές πυρκαγιές επέφεραν αλλοιώσεις στην πολεοδομία της πρωτεύουσας και μάλι-

³⁴⁴ Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος*, σσ. 192, 197· Γαβαλάς, *Έπιστολές*, Β.23, σ. 121.

³⁴⁵ Mandeville, σ. 13. Νωρίτερα, και ο Μανουήλ Ολόβωλος αναφέρεται σε *ίπποδρόμους*, *Λόγοι*, Β', σ. 58.32.

³⁴⁶ Καντακουζηνός, Ι, 1:42, σ. 205.8-20.

³⁴⁷ ΠΠ 3 (1926), 148.6-20: «*ἀγνιαιί, λεωφόροι και ἱππῆλατοι πᾶσαι· ὀλίγους παρεχόμενοι τοὺς στενωπούς, ἔστι δ' ἐν οἷς και δρόμους καταστέγους, τὰς δὲ πολλὰς ἀμαξηλάτους· ... αἱ μὲν εὐθύδρομοι, αἱ δὲ καμπύλαι και περιφερεῖς, αἱ δ' αὖ ἐγκάρσιοι και ἀλλήλας τέμνουσαι κατὰ πολλὰ τὰ μέρη*».

³⁴⁸ Ο Ρώσος περιηγητής Στέφανος του Novgorod (c. 1349) αναφέρεται στη 'βασιλική οδό' (Царевым Путьем), Majeska, *Russian Travelers*, σ. 34.

³⁴⁹ Ο δρόμος αυτός ενδεχομένως ταυτίζεται και με την λεγόμενη «πλατεία στρατά», στην απόληξη της οποίας στον Κεράτιο υπήρχε η μονή του Αγίου Αντωνίου, που στα *Πάτρια* (§ 53, σσ. 141-142,) αναφέρεται ως ο Άγιος Αντώνιος *ὁ ἐν τῇ πλατείᾳ*. Μάλιστα, στον κώδικα (ψαλτήριο) *Σινά, Μονή Αγ. Αικατερίνης* 50 (έτους 1282) σημειώνεται ότι «*Έτελειώθη τό παρόν ψαλτήριον διά χειρός ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ Ἰωάννου τοῦ Δροσινού· τοῦ ἀπό Κωσταντινουπόλεως πλησίον τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου τῆς πλατείας στρατάς*», Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σημειώματα*, αρ. 385, σ. 115.

στα στην μορφή των οδών της πρωτεύουσας, που απώλεσαν σημαντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του παρελθόντος. Ένα από αυτά, οι στοές κατά μήκος των κεντρικών αρτηριών, καίτοι υπέστησαν σημαντικές καταστροφές, έτυχαν ιδιαίτερης μέριμνας αν κρίνουμε από τις συχνές μνείες τους σε εγκωμιαστικά και άλλα κείμενα της εποχής,³⁵⁰ ενώ μία εικόνα τους αποδίδει, ενδεχομένως, η τοιχογραφία της λιτανείας της Οδηγήτριας στη Βλαχέρνα της Άρτας.³⁵¹

Οι οδοί και οι αγορές της πρωτεύουσας δεν ήταν, ωστόσο, μόνο χώροι οικονομικών συναλλαγών και άσκησης του εμπορίου, αλλά και μέρος όπου πλήθος ανθρώπων συνευρίσκονταν καθημερινά, εκφράζοντας σκέψεις και εκδηλώνοντας θέσεις για θέματα της πολιτικής και θρησκευτικής επικαιρότητας, παίρνοντας μάλιστα συχνά πρωτοβουλίες που επηρέαζαν τις πολιτικές επιλογές της κεντρικής εξουσίας και ειδικότερα του αυτοκράτορα. Εκεί ρίχνονταν –κατά τις νυκτερινές ώρες– λίβελλοι (φάμουσα) κατά της αυτοκρατορικής πολιτικής, ακόμα και εναντίον του Πατριάρχη³⁵² εκεί δραστηριοποιούνταν για ένα διάστημα οι Αρσενίτες, σύμφωνα και με τα όσα καταγγέλλει με επιστολή του στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ «Απολαυόντες γάρ καὶ οὗτοι ἀδείας πολὺ τὸ μέτρον ὑπερβαινούσης, ἐν ταῖς ἀγοραῖς, ἐν ταῖς στενωποῖς, ἐν παντὶ τόπῳ εὐρίσκονται»³⁵³ εκεί ξεσηκώθηκε ο λαός της πρωτεύουσας κατά των Καταλανών εκφράζοντας παράλληλα τη διαμαρτυρία του για την πολιτική εγκατάλειψης του στόλου, και αναγκάζοντας τον Πατριάρχη Αθανάσιο να σπεύσει στην αγορά προκειμένου να κατευθάσει τα πνεύματα «κατὰ τὴν μέσην τῆς ἀγορᾶς μεσημβρίας ἐφίσταται καὶ ξυγκαλεῖ τοὺς ξύγκλιδας καὶ οἷς συνήθης ὁ θόρυβος· καί, ἐν τινι τῶν ἐκεῖ ναῶν καταστάς, μακρὰν κατέτεινε τὴν διαλαλιὰν καὶ καταστέλλειν θορυβοῦντας ἠπειγέτο»,³⁵⁴ ενώ μετά την επικράτηση του Ανδρονίκου Γ΄ και τον παραγκωνισμό του πάππου του, Ανδρονίκου Β΄, άκουγε κανείς «τὸν δῆμον ... διαψιθυρίζοντα ἐν οἴκοις, ἐν ἀγοραῖς, ἐν πύλαις, καὶ πανταχῇ περὶ τοῦ γηραιοῦ βασιλέως, ὡς

³⁵⁰ Ο Μιχαήλ Η΄ στο *Τυπικό* της μονής του Αρχιστρατήγου στο όρος Αυξέντιον, Dmitrievsky, *Typika* I.1, σ. 771, εξαίρει με υπερηφάνεια το οικοδομικό του έργο στην Κωνσταντινούπολη «ὄσα καὶ βασιλίσσαν περιβεβλημένην τὸν παλαιὸν ἐκείνον καὶ περικαλλῆ στολισμόν, καὶ τὴν νέαν Ἱερουσαλήμ, ὠκοδομημένην ὡς πόλιν, εὐκαίρως φάναι τὸ ψαλμικόν· “πλήθουσιν ἀγοραὶ ταύτης, ἄμφοδοι, στενωποὶ τε καὶ ἀγυαί”». Ο Ολόβωλος σε εγκώμιό του για το ανακαινιστικό έργο του τελευταίου (Λόγοι, Β΄, σ. 58.33-34) σημειώνει μεταξύ άλλων «στενωποὶ· κάλλη στοῶν· ... δρόμοι ἐν βάθει· ἔτεροι ἐν τέλει, οἱ μὲν κατάστεγοι, οἱ δὲ ὑπαιθροί», ενώ στις αρχές του 14ου αι. ο Θωμάς Μάγιστρος αναφέρεται εντυπωσιασμένος σε «ὁδοὺς κατασκίους» και ο Νικόλαος Λαμπηνός στα των «στοῶν ὕψη καὶ κάλλη». Τέλος, Ο Χρυσολωράς τον 15ο αι. (1411) μνημονεύει τους «σκεπαστοὺς καὶ φρακτοὺς δρόμους διὰ πάσης ποτὲ τῆς πόλεως δεικνυμένους· ὥστε ἐξεῖναι ἄνευ πηλοῦ καὶ ἀκτίνος πᾶσαν διέναι», PG 156, στ. 41D. Για τις στοές ή μάλλον πρόπυλα κατά μήκος των κεντρικών αρτηριών της πρωτεύουσας βλ. M. Mundell Mango, «The Porticoed Street at Constantinople», N. Necipoğlu (ed.) *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean, 33), Leiden, 2001, σσ. 29-51 και κυρίως σ. 48 κ.ε.

³⁵¹ M. Achimastou-Potamianou, «The Byzantine Wall Paintings of Vlacherna Monastery (area of Arta)», *Πρακτικά τοῦ ΙΕ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήναι - Σεπτέμβριος 1976*, τόμ. II (Τέχνη καὶ Ἀρχαιολογία), Αθήνα, 1981, σ. 11, εικ. 14.

³⁵² Παχυμέρης, II, VI:24, σ. 619.29-30· IV, XII:21, σ. 569.7.

³⁵³ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 132 (Lameere, αρ. 144), ΕΦ 4 (1909), 12 (τέλη Δεκ. 1284), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1470.

³⁵⁴ Παχυμέρης, IV, XII:21, σ. 567.15 κ.ε.

ἄδικα ἐπεπόνθει».³⁵⁵ Τέλος, οι σκοτεινοί δρόμοι της πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια της νύχτας δεν ήταν, προφανώς, το ασφαλέστερο μέρος για να κυκλοφορεί κανείς.³⁵⁶

Ο δημόσιος χαρακτήρας των οδών και ανοικτών χώρων της πρωτεύουσας γίνεται καταφανής και από τις ποικίλες τελετές ή άλλως «δημόσιες ἐορτές» και πομπές, αυτοκρατορικές ή εκκλησιαστικές (θρίαμβοι, γάμοι και στέψεις βασιλέων, προκύψεις, υποδοχές ξένων πρέσβων, θρησκευτικοί εορτασμοί και λιτανείες), που λαμβάνουν χώρα σε αυτούς και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή της πόλης.³⁵⁷ Οι παραπάνω δημόσιες εκδηλώσεις, εκτός από τον ιδεολογικο-πολιτικό τους ρόλο έδιναν κατ' αρχάς έμφαση στη λαϊκή βάση της αυτοκρατορικής εξουσίας, μέσω της πάνδημης συμμετοχής του συνόλου της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας,³⁵⁸ και αποκτούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις και οικονομική λειτουργία, λόγω των εμπορικών δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στο περιθώριό τους. Δεν προκαλεί επομένως εντύπωση η σύνδεση που κάνει ο Μανουήλ Γαβαλάς ανάμεσα στον κοινό τόπο και στις πανηγύρεις,³⁵⁹ και που στην περίπτωση της λιτανείας της εικόνας της Οδηγήτριας επιβεβαιωνόταν κάθε εβδομάδα.

Προτού, όμως, προβούμε σε διερεύνηση της εικόνας του δημόσιου χώρου στην Κωνσταντινούπολη για την περίοδο που μας απασχολεί, οφείλουμε να επισημάνουμε τη σημαντική αλλαγή που σημειώθηκε στα τέλη του 11ου και τις αρχές του 12ου αι. με την εγκατάσταση των Κομνηνών στις Βλαχέρνες και την εκεί μεταφορά της αυλής και των τελετών της, εξέλιξη που δεν άφησε ανεπηρέαστη τη δημόσια ζωή της πρωτεύουσας. Πλέον, οι αυτοκράτορες για τις όποιες τελετές στο παλαιό ιστορικό κέντρο της πρωτεύουσας έπαψαν να κάνουν χρήση της Μέσης οδού και προσέγγιζαν τον χώρο από θαλάσσης αποβιβαζόμενοι στο λιμάνι του Ευγενίου (σημ. Sarayburnu), από όπου μία οδός 1200 περίπου μέτρων οδηγούσε στην Αγία Σοφία, στον ιππόδρομο και στο Μέγα Παλάτιο. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι στο θαλάσσιο τείχος του Κερατίου υπήρχαν δύο βασιλικές πύλες, η μία στην αποβάθρα των Βλαχερνών (σημ. Balat kapoussi) και η δεύτερη στα δυτικά της πύλης του Ευγενίου (Yalı Köşkü kapoussi).

³⁵⁵ Γρηγοράς, I, IX:10, σ. 446.6-9.

³⁵⁶ Οι νυχτερινές μετακινήσεις του νεαρού (εφήβου) αγγελιοφόρου της Ραούλαινας -«τὰ τῶν χωρίων ἄβατα ἐπιπορεύεσθαι ὡς ἀνύποπτα»- προκαλούν την ανησυχία του Πατριάρχη Γρηγορίου Β'. Βλ. Kotzabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 5, 10, σσ. 150, 153.

³⁵⁷ A. Berger, «Imperial and ecclesiastical procession in Constantinople», N. Necipoğlu (ed.) *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean, 33), Leiden, 2001, σσ. 73-87. Επί του θέματος ο G. Dagron, *Ἡ Γέννηση μίας Πρωτεύουσας. Ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς ἀπὸ τὸ 330-451*, μετάφρ. Μ. Λουκάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000, σσ. 120-121, επισημαίνει ότι οι θριαμβικές πομπές των αυτοκρατόρων είχαν ως αντίποδα τις θρησκευτικές πομπές, συχνά μάλιστα με τις ίδιες στάσεις. Ωστόσο, η πορεία είναι αντίστροφη, καθώς ο αυτοκράτορας απεκδύεται την ιερότητα του θεσμού του και ταπεινώνεται ενώπιον του Θεού, τον οποίο αντιπροσωπεύει επί της γης, προκειμένου να εορτάσουν την απελευθέρωση ή απομάκρυνση των βαρβάρων ή να αιτηθούν έλεος και σωτηρία. Βλ. σχετικά R. Janin, «La procession religieuse à Byzance», *REB* 24 (1966), 69-88, και M. McCormick - A. Cutler, «Procession», *ODB* 3, σ. 1725.

³⁵⁸ Magdalino, *Manuel I Komnenos*, ό.π., σ. 247.

³⁵⁹ Γαβαλάς, *Ἐπιστολές*, Β.23, σ. 121.

Μετά την άλωση του 1204 και το πέρας μισού και πλέον αιώνα Λατινοκρατίας εντυπωσιάζει πραγματικά το γεγονός ότι στην ανακτημένη Κωνσταντινούπολη οργανώθηκαν από τον Μιχαήλ Η΄ θριαμβικές πομπές, μακρινά απεικίσματα των παλαιών αλλά με μια επίφαση συνέχειας, σε μια προσπάθεια να συνδεθεί το όνομα του πρώτου των Παλαιολόγων με τους ένδοξους βασιλείς του παρελθόντος, όπως οι Κομνηνοί κι ακόμη παλαιότερα οι Μακεδόνες, και να προβληθεί έτσι η νέα δυναστεία, ως μια περίοδος αναγέννησης και επιστροφής στις μέρες που η αυτοκρατορία κυβερνούσε την Οικουμένη. Συγκεκριμένα, ο Μιχαήλ Η΄ οργάνωσε κατά την είσοδό του στην βασιλεύουσα στις 15 Αυγ. 1261 μία πομπή όχι τόσο θριαμβική όσο ιεροπρεπή, εισερχόμενος από τη Χρυσή πύλη πεζός έως τη μονή Στουδίου.³⁶⁰ Αρκετά έτη αργότερα, το 1281, τελέστηκε ένας ακόμη θρίαμβος, αυτός του Μιχαήλ Ταρχανειώτη μετά την περιφανή νίκη του στα Βελλέγραδα επί των στρατευμάτων του Καρόλου Ανδηγαυού. Η πομπή διήλθε από τα ανάκτορα των Βλαχερνών από όπου την παρακολούθησε ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄, «*ἴστατο μὲν ἄνωθεν ἐξ ἀπόπτου ὁ βασιλεὺς ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῶν Βλαχερνῶν*», και ακολούθως διέσχισε την πόλη μέσω του βορείου άξονα της μέσης οδού προσφέροντας θέαμα στο πλήθος που είχε παραταχτεί. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη «*Ὅχλος δὲ παρ' ἑκατέρα πλείστος ἴστατο, οἱ μὲν τὰ τῆς τύχης ἐποικτιζόμενοι καὶ γ' ἔλεοῦντες ... ἄλλοι δὲ καὶ συρίττοντες, οἷα τὰ τοῦ πλήθους, ἐχλεύαζον. Τρυφή δὲ ἦν αὐτοῖς ἢ τῶν ἀλωμένων πομπή ... Οὕτω μὲν οὖν εἰσελθόντες τὴν πόλιν καὶ διὰ μέσης ταύτης ἐξ ἄκρων εἰς ἄκρας τοῖς κατὰ σφᾶς ἀνιαροῖς ἐμποπτεύοντες, τῇ τοῦ Ζευξίππου δίδονται φυλακῇ, χλεὺή μὲν τοῖς τυχοῦσιν, ἔλεινοι δὲ τοῖς ἐπεικεστέροις γινόμενοι*».³⁶¹ Ο θάνατος του Μιχαήλ Η΄ έθεσε οριστικά τέρμα στην προσπάθεια αναβίωσης τελετών αυτού του είδους, αφού στη διάρκεια της μακρόχρονης βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328) δεν πραγματοποιήθηκε κανένας θρίαμβος, μιας και η διαμορφούμενη πολιτικο-στρατιωτική κατάσταση της αυτοκρατορίας δεν επέτρεπε κάτι τέτοιο.

Οι θριαμβικές πομπές δεν είναι οι μόνες που εξέλπιν, καθώς γενικά τελετές, που λάμβαναν παλαιότερα χώρα στο κέντρο της πρωτεύουσας κατά μήκος των κεντρικών οδών (υποδοχές αυτοκρατόρων, μελλονύμφων πριγκιπισσών από το εξωτερικό, ή πρέσβων) εμφανίζονται στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων υποβαθμισμένες και αριθμητικά περιορισμένες. Παρατηρούμε, μάλιστα, υπερίσχυση του ιδιωτικού χαρακτήρα έναντι του δημόσιου και επομένως μια τάση απομάκρυνσης ή αποφυγής του κέντρου της πόλης, με τη συντόμευση όχι μόνο της πορείας αλλά και της διάρκειας παραμονής στον χώρο αυτό.

Έτσι, η υποδοχή της μελλονύμφης δέσποινας, που έρχεται στην πρωτεύουσα από την ξηρά, γίνεται, κατά τον Ψευδο-Κωδινό, από την πύλη της Πηγής.³⁶² Στην περίπτωση όμως που αυτή έρθει από τη θάλασσα, η υποδοχή της γίνεται από τις συζύγους των αξιωματού-

³⁶⁰ Εφραίμ Αίνιος, στ. 9546-9564· Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 87, σ. 186.7-13, και § 88, σσ. 187.10-188.1.

³⁶¹ Παχυμέρης, II, VI:33, σσ. 649.30-651.11, 653, και Γρηγοράς, I, V:6, σσ. 146-148.

³⁶² Ψευδο-Κωδινός, σ. 286.11-13.

χων, συγκλητικών και λοιπών αρχόντων «πλησίον του ναού των Βλαχερνών έξω της πόλεως, όπου αν τύχοι είναι επιτήδειον», προφανώς στην περιοχή του Κοσμιδίου· ακολούθως, ο Ψευδο-Κωδινός προσθέτει ότι «εί μὲν οὖν μετὰ κατέργων ἔρχεται» την υποδέχεται ο αυτοκράτορας έφιππος συνοδεία αρχόντων «περὶ τὴν Ἀκρόπολιν εἰς τὴν τοῦ Εὐγενίου πύλην».³⁶³ Ο Ρ. Magdalino επιχειρώντας να ερμηνεύσει την παραπάνω ασυμφωνία πρότεινε τρεις πιθανές εκδοχές: (α) η μελλονύμφος να αποβιβάζεται στην πύλη των Ευγενίου και εν συνεχεία να διασχίζει έφιππη την πρωτεύουσα με κατεύθυνση τις Βλαχέρνες, (β) η εκδοχή της πύλης του Ευγενίου να απηχεί μια παλαιότερη πρακτική της εποχής των Κομνηνών, όταν το Μέγα Παλάτιο ήταν ακόμη σε χρήση και (γ) να πρόκειται για καταγραφή δύο περιπτώσεων που έλαβαν χώρα στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων.³⁶⁴ Κατά την περίοδο 1261-1328 μας είναι γνωστές πέντε περιπτώσεις μελλονύμφων δεσποινών που έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη από το εξωτερικό: από τις δύο συζύγους του Ανδρονίκου Β΄, η Άννα της Ουγγαρίας έφθασε στην Κωνσταντινούπολη δια ξηράς το 1272,³⁶⁵ ενώ η Γιολάντα-Ειρήνη του Μομφερρά έφθασε μάλλον δια θαλάσσης με γενουατικά πλοία το 1284/5, όπως και οι δύο σύζυγοι του Ανδρονίκου Γ΄, Αδελαΐδα-Ειρήνη του Brunswick το 1317 και Άννα της Σαβοΐας στα 1326, οι οποίες κατά τον Magdalino είναι μάλλον βέβαιο ότι αποβιβάστηκαν και εισήλθαν πανηγυρικά και εν πομπή στην πρωτεύουσα από την πύλη των Ευγενίου.³⁶⁶ Η παραπάνω άποψη, χωρίς να αποκλείεται, δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές, ενώ αντιθέτως γνωρίζουμε ότι η Μαρία-Ρίτα της Αρμενίας, σύζυγος του Μιχαήλ Θ΄, τερμάτισε το διά θαλάσσης ταξίδι της στο Κοσμίδιον το 1294.³⁶⁷ Παραταύτα η πομπική οδός που ξεκινούσε από την πύλη του Ευγενίου και κατέληγε στην Αγία Σοφία δεν πρέπει να περιέπεσε εντελώς σε αχρηστία μετά το 1204. Σε αυτό συντείνει η αναφορά του Ψευδο-Κωδινού, κυρίως όμως το γεγονός της θριαμβευτικής μεταφοράς μέσω αυτής της σωρού του Πατριάρχη Αρσενίου και της εναπόθεσής της στην Αγία Σοφία (Οκτ. 1284) παρόντος του αυτοκράτορα «ξὺν πάσῃ συγκλήτῳ, συνέρχεται δὲ Πατριάρχῃς συνάμ' ἀρχιερεῦσι καὶ τῶν κληρικῶν ὅσοι μετ' ἐκείνων εἰρήνευον καὶ λαὸς ἅπας τῆς πολιτείας».³⁶⁸

Αλλά και η περίπτωση της παλλαϊκής υποδοχής του αυτοκρατορικού ζεύγους Ανδρονίκου Β΄ και Ειρήνης, κατά την επιστροφή τους στην πρωτεύουσα στις 22 Νοεμ. 1300, μετά από διετή απουσία τους στη Θεσσαλονίκη, παρά τον πανηγυρικό της χαρακτήρα, περιορίστηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης και μάλιστα εκτός των τειχών, αφού οι βασιλείς μετά την είσοδό τους από την πύλη του Χαρσίου φαίνεται ότι κατευθύνθηκαν

³⁶³ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 286.13-287.7.

³⁶⁴ Magdalino, «Pseudo-Kodinos», ό.π., σσ. 11-12.

³⁶⁵ Παχυμέρης, II, IV:29, σ. 413.7-15.

³⁶⁶ Magdalino, «Pseudo-Kodinos», ό.π., σ. 12.

³⁶⁷ Παχυμέρης, III, IX:5, σ. 233.3-6.

³⁶⁸ Παχυμέρης, III, VIII:31, σ. 97.15-21, και Γρηγοράς, I, VI:2, σ. 167.13-17.

αμέσως στα ανάκτορα των Βλαχερνών.³⁶⁹ Πολύ αργότερα, ο Ibn Batūta περιγράφοντας την υποδοχή στην Κωνσταντινούπολη της Khatun των Μογγόλων της Χρυσής Ορδής, (νόθης;) κόρης του Ανδρονίκου Γ', σημειώνει ότι υπήρξε πάνδημη και έγινε αρκετά έξω από τα τείχη της πόλης, καθώς εισερχόμενη η πομπή στην πρωτεύουσα, προφανώς από κάποια πύλη στην περιοχή των Βλαχερνών, κατευθύνθηκε αμέσως στο εκεί ανακτορικό συγκρότημα.³⁷⁰

Οι αναγορεύσεις και στέψεις των πρώτων Παλαιολόγων στην ανακτημένη πρωτεύουσα μετά το 1261 αποτελούν, βεβαίως, ιδιαίτερα σημαντικές εκδηλώσεις για τη δημόσια ζωή της πόλης, συνδυάζοντας όχι μόνο λαμπρότητα και πανηγυρικό χαρακτήρα, αλλά και την παρουσία και συμμετοχή του λαού της Βασιλεύουσας. Έτσι, στη στέψη του Μιχαήλ Η' στην Αγία Σοφία παρέστη, όπως γράφει ο Ολόβωλος, «πλήθος δημοτικόν, ἀγοραῖον πλείστον καὶ βάνουσον (δηλ. χειρώνακτες, εργάτες και τεχνίτες)»,³⁷¹ ενώ στην τελετή αναγορεύσης και στέψης του Μιχαήλ Θ' (21 Μαΐου 1294) στην Αγία Σοφία και ακολούθως στην πλατεία του Αυγουσταίου, συμμετείχε «καὶ τὸ τῆς πολιτείας, ὅσον καθαρὸν τε καὶ ἔκκριτον». ³⁷² Οι εορτασμοί ολοκληρώθηκαν με την επιστροφή των βασιλέων (Ανδρονίκου Β' - Μιχαήλ Θ') στις Βλαχέρνες όπου και πάλι παρουσία πλήθους λαού «ἐρριπτοῦντο μὲν τοῖς δήμοις καὶ αὐθις ἀπόδεσμοι, πολὺς δ' ἔξ ἀπάντων κρότος καὶ συμμιγῆς ἤρετο εὐφημία μεγαλυνόντων τοὺς βασιλεῖς». ³⁷³ Το ίδιο τυπικό τηρήθηκε σε γενικές γραμμές και στην στέψη του Ανδρονίκου Γ' (2 Φεβρ. 1325) στην Αγία Σοφία, καθώς μετά την τελετή ο αυτοκράτορας εξήλθε του ναού ρίχνοντας νομίσματα στο συγκεντρωμένο πλήθος, ενώ οι λοιποὶ εορτασμοὶ πραγματοποιήθηκαν στις Βλαχέρνες.³⁷⁴

Οι παραπάνω περιπτώσεις αποτελούν ασφαλώς μικρό μόνο μέρος του συνόλου των δημοσίων τελετών άρα και εμφανίσεων του αυτοκράτορα, καθώς στη διάρκεια του έτους πολλοί ήταν ασφαλώς οι εορτασμοί (κυρίως θρησκευτικοί), στους οποίους ο αυτοκράτορας όφειλε να παρευρεθεί. Εντούτοις, όπως σημειώνει ο Ψευδο-Κωδινός, ο αυτοκράτορας δεν παρακολουθούσε τις δεσποτικές εορτές στην Αγία Σοφία ή σε κάποιο ναό των Βλαχερνών, αλλά εντός του ανακτόρου μπροστά από ένα φορητό εικονοστάσιο με τη συμμε-

³⁶⁹ Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, IV, X:8, σ. 321.6-8 «Ἡ μὲν πόλις πᾶσα, καθάπερ τι ρεῦμα ποτάμιον ἀπὸ διαφόρων πηγῶν, τῶν ἰδίων οἰκιῶν, εἰς ἓν συνελθοῦσα, ἔξω πυλῶν τῶν τοῦ Χαρσίου ἔχετο καὶ φιλοτιμότερον πρὸς τὴν τῶν βασιλέων ὑποδοχὴν ἠύτρεπίζετο, ἐν δυσὶ χρόνοις ἐγγὺς ἐκδημούντων ἤδη· καὶ ὁ δῆμος ἅπας, διημερεύσας ἐπὶ πολὺ, ὅσος τε Ῥωμαϊκὸς καὶ ὅσος ἐξ ἄλλων γενῶν τε καὶ γλωσσῶν, καὶ μᾶλλον Ἰταλικός, σὺν τῷ περιφανεῖ μέρει τῆς πόλεως, καὶ κλήρῳ παντὶ καὶ ἀρχιερεῦσι μετέωρος ἴστατο ὅσον οὐπω τοὺς βασιλεῖς φιλοτιμῶς ὑποδεξόμενος».

³⁷⁰ Ibn Battūta, σ. 504. Για το πρόσωπο της Khatun των Μογγόλων βλ. S. Runciman, «The Ladies of the Mongols», *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Αθήνα, 1960, σσ. 47-48.

³⁷¹ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Γ', σ. 94.16-17.

³⁷² Παχυμέρης, III, IX:1, σσ. 219-221.

³⁷³ Παχυμέρης, III, IX:1, σσ. 221.25-223.2.

³⁷⁴ Ο Ιωάννης Γ' Καντακουζηνός, I, I:41, σσ. 196-204 και ειδικότερα σ. 203.3-21, περιγράφει λεπτομερώς τα της στέψης σημειώνοντας μεταξύ άλλων ότι εξερχόμενος ο αυτοκράτορας από τον ναό «εἰς τὸν δῆμον ῥίπτονται ἂ λέγουσι ἐπικόμβια ... ἐν τοῖς προαυλίοις μάλιστα τοῦ ναοῦ. ὑπὸ δὲ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐν τοῖς βασιλείοις τοῦ δήμου συνηθροισμένον παντός, παρὰ τοῦ αὐτοῦ πάλιν συγκλητικῶν τῶν προτέρων ἴσοι ἢ καὶ πλείους ῥίπτονται ἀπόδεσμοι». Για το θέμα βλ. επίσης Γρηγοράς, I, VIII:14, σ. 373.15-17, και Gorianov, *Χρονικό*, σ. 282.

τοχή του βασιλικού κλήρου.³⁷⁵ Στον ίδιο χώρο, εντός των Βλαχερνών και σε ειδική υπερυψωμένη κατασκευή –«*ὑπαίθριον ὄροφον*»– λάμβανε χώρα κατά τις δεσποτικές εορτές των Χριστουγέννων, των Θεοφανείων και των Βαΐων η τελετή της *πρόκυψης*, παρουσία αρχόντων, του βασιλικού κλήρου, μελών της διοικήσεως, Βαράγγων και υπηρετών.³⁷⁶ Υπήρχαν όμως κατά τη διάρκεια του ετήσιου εορτολογίου της Εκκλησίας 17 εορτές κατά τις οποίες ο αυτοκράτορας εξερχόταν των ανακτόρων για να παρασταθεί στις πανηγύρεις σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας.³⁷⁷ Έτσι, την πρώτη του εκκλησιαστικού έτους (1η Σεπτ.) μαζί με τον Πατριάρχη συμμετείχε σε τελετή στον φόρο του Κωνσταντίνου «*εἰς τὸ προφυροῦν κίονιον*».³⁷⁸ Κατά τον ίδιο τρόπο παρευρισκόταν στη μονή του Λιβός για την εορτή του Γενεσίου της Θεοτόκου,³⁷⁹ του αγίου Δημητρίου στη φερώνυμο μονή του προστάτη των Παλαιολόγων Αγίου Δημητρίου,³⁸⁰ στην Αγία Σοφία για τους πανηγυρικούς εορτασμούς της μνήμης του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, της Κυριακής της Ορθοδοξίας και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου,³⁸¹ των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, καθώς και των αγίων Αποστόλων στον ομώνυμο ναό των Αγ. Αποστόλων,³⁸² της Υπαπαντής και στην κατάθεση της Τιμίας Εσθήτος της Θεοτόκου στον ναό της Θεοτόκου στις Βλαχέρνες,³⁸³ στο Γενέθλιον και στην αποτομή της Κεφαλής του Προδρόμου στη ομώνυμη μονή του Προδρόμου της Πέτρας,³⁸⁴ στη μνήμη των αγίων Βασιλείου, Γεωργίου, καθώς και στην Έγερση του Λαζάρου στις μονές Αγ. Βασιλείου, Αγ. Γεωργίου των Μαγγάνων και Αγίου Λαζάρου αντίστοιχα,³⁸⁵ ενώ στα Εισόδια της Θεοτόκου και στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στις μονές Περιβλέπτου και Χριστού Παντοκράτορος αντίστοιχα.³⁸⁶ Η επιλογή των παραπάνω αποκαλύπτει κάποιες διαφορές συγκριτικά με όσα συνηθίζονταν στη μέση βυζαντινή περίοδο, γεγονός που αποδίδεται στην καταστροφή των μνημείων και στην υφαρπαγή των λειψάνων από τους Σταυροφόρους στα 1204.³⁸⁷

Παρά τις όποιες επιφυλάξεις μας για το άν τα αναφερόμενα στον Ψευδο-Κωδινό ίσχυαν όντως κατά το προηγούμενο διάστημα και ιδιαίτερα μετά την ανάκτηση της πρω-

³⁷⁵ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 189 κ.ε. (Χριστούγεννα), 226.22-26 (Φώτων και Βαΐων), 228-234 (Μεγάλη Εβδομάδα και Πάσχα), 239 (Αγίου Πνεύματος), 239-240 (Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού). Μόνο δε στον Εσπερινό της Κυριακής του Πάσχα και της Πεντηκοστής παρευρισκόταν ο αυτοκράτορας στην Αγία Σοφία, σσ. 237.21-25, 239.18-25.

³⁷⁶ Την τελετή περιγράφει ο Ψευδο-Κωδινός, σσ. 195-204. Για την κατασκευή από τον Ανδρόνικο Β΄ της εξέδρας όπου λάμβανε χώρα η πρόκυψη βλ. Νικηφόρος Κάλλιστος – Ξανθόπουλος, *PG* 145, στ. 585B.

³⁷⁷ Berger, «Procession», *ό.π.*, σσ. 84-85.

³⁷⁸ Ψευδο-Κωδινός, σ. 242.

³⁷⁹ Ψευδο-Κωδινός, σ. 242.

³⁸⁰ Ψευδο-Κωδινός, σ. 242.

³⁸¹ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 242-243, 245, 246.

³⁸² Ψευδο-Κωδινός, σσ. 244, 245.

³⁸³ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 243, 246.

³⁸⁴ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 244, 245.

³⁸⁵ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 243, 244, 246. Για τις μονές Αγίου Βασιλείου και Αγίου Λαζάρου βλ. Janin, *Églises*, σσ. 58-60 και 298-300 αντίστοιχα.

³⁸⁶ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 243, 245.

³⁸⁷ Berger, «Procession», *ό.π.*, σ. 84, και Magdalino, «Pseudo-Kodinos», *ό.π.*, σσ. 7-8.

τεύουσας, από όσα ειπώθηκαν ανωτέρω διαπιστώνουμε ότι το κέντρο βάρους είχε μετατοπιστεί πλέον στις Βλαχέρνες και στο εκεί ανάκτορο. Ως εκ τούτου, πολλές από τις τελετές έχοντας περιέλθει από καιρό στη σφαίρα του ιδιωτικού περιορίζονταν πλέον εντός των ανακτόρων παρουσία μελών της αυλής και της αριστοκρατίας, και μακριά από τα μάτια του λαού, με εξαίρεση τις στέψεις που πραγματοποιήθηκαν στην Αγία Σοφία.³⁸⁸ Μειωμένος εμφανίζεται επίσης ο δημόσιος χαρακτήρας των κεντρικών οδών και αγορών της πρωτεύουσας, αφού λιγοστές είναι πλέον οι πομπές που διέρχονταν από αυτούς, σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις οι εκδηλώσεις λάμβαναν χώρα ακόμα και εκτός των τειχών της πρωτεύουσας. Περιορισμένοι ήταν όμως και οι δημόσιοι, μη εκκλησιαστικοί, χώροι όπου παρευρισκόταν ο αυτοκράτορας (λ.χ. ο φόρος του Κωνσταντίνου), ενώ εξαιρουμένων των μεγάλων ναών της πρωτεύουσας, όπως η Αγία Σοφία, οι Αγ. Απόστολοι και η Θεοτόκος των Βλαχερνών, όλα τα άλλα μέρη εντός της πρωτεύουσας όπου παρίστατο χάριν των εορτασμών, ήταν μονές και μάλιστα οι βασιλικές, του Λιβός, του Αγ. Δημητρίου, των Μαγγάνων, της Προδρόμου Πέτρας και του Παντοκράτορος.³⁸⁹

Παράλληλα με τις αυτοκρατορικές τελετές και τις θρησκευτικές εκδηλώσεις, που ενυπήρχαν στο αυλικό πρωτόκολλο στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄, μία άλλη κατηγορία πομπών θρησκευτικού πρωτίστως χαρακτήρα, οι λεγόμενες λιτές, γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση και κορυφώθηκαν κατά τα πρώτα έτη του 14ου αι., στη β΄ πατριαρχία του Αθανασίου Α΄ (1303-1309).³⁹⁰ Ο Αθανάσιος, όπως σημειώνει ο Παχυμέρης, θεωρούσε πολύ σημαντικό έργο το «περί τὸν δῆμον σπουδαιοτριβεῖν καὶ γε τὰ πολλὰ δημοχαριστεῖν», αφιερώνοντας μεγάλο μέρος του χρόνου του «συνεχέσιν ἀγρυπνίαις καὶ λιτανείαις ... στίφος μοναχῶν συγκαλῶν καὶ ἱερωμένους καὶ πλῆθος ἄλλο».³⁹¹ Ο βιογράφος του, Ιωσήφ Καλοθέτης, αναφέρει σχετικά ότι ο λόγος που ο Πατριάρχης επιδιδόταν σε όλα αυτά, ήταν η άσχημη τροπή που είχαν πάρει οι υποθέσεις του κράτους λόγω της επικράτησης της αμαρτίας· κατάσταση την οποία πίστευε ότι μπορούσε να αναστρέψει και θεραπεύσει «συνεκκλησιάζων ... καὶ κήρυξ πᾶσαν

³⁸⁸ Βλ. P. Magdalino, «Court and Capital in Byzantium», J. Duindam et al. (eds), *Royal Courts in Dynastic States and Empires. A Global Perspective*, (Rulers & Elites 1), Leiden – Boston, 2011, σσ. 141-143. Το θέμα έχει απασχολήσει επανειλημμένα τη R. Macrides, «“The Reason is not known.” Remembering and Recording the Past. Pseudo-Kodinos as Historian», P. Odorico - P. Agapitos - M. Hinterberger (eds.), *L'écriture de la mémoire. La littérature de l'historiographie. Actes du IIIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ»*, Nicosie, 6-7-8 mai 2004, (Dossiers Byzantins 6), Paris, 2006, σ. 320, και της ίδιας, «The Blachernai Palace», *ό.π.* και «Ceremonies», *ό.π.*, σσ. 234-235, όπου αναιρεί την άποψη για την κυριαρχία του ιδιωτικού χαρακτήρα στις αυλικές τελετές επισημαίνοντας ότι οι εν λόγω πρακτικές και συμπεριφορές ανιχνεύονται ήδη τον 10ο αι. πολύ δε περισσότερο στα χρόνια των Κομνηνών, τους οποίους οι πρώτοι Παλαιολόγοι επιχειρούν να μιμηθούν.

³⁸⁹ Ανεξήγητη παραμένει η απουσία αναφοράς από τον Ψευδο-Κωδινό στη μονή των Οδηγών, ένα από τα σημαντικότερα μοναστήρια της Κωνσταντινούπολης των παλαιολόγειων χρόνων.

³⁹⁰ Βλ. σχετικά R. F. Taft, «Litany», *ODB* 2, σ. 1234· του ίδιου, «Lite», *ODB* 2, σ. 1234, καθώς και Berger, «Procession», *ό.π.*, σσ. 75, 84-85, που επισημαίνει ότι οι κοσμικού τύπου πομπές, που υπερτερούσαν στους πρώιμους χρόνους, υποχώρησαν έναντι των εκκλησιαστικών που σημείωσαν σημαντική αύξηση στα χρόνια των Παλαιολόγων.

³⁹¹ Παχυμέρης, IV, XII:21, σ. 567.4-11, 15-23.

ηλικίαν, ὅσοι τότε τῇ Κωνσταντίνου ἐπεχωρίαζον, πανδημει θεὸν ἐξιλάσκετο».³⁹² Γι' αὐτὸ και οἱ ἐν λόγῳ πομπές (λιτές) συνδυάζονταν με λιτανείες, ικετήριες δεήσεις για τὴ σωτηρία τῆς αυτοκρατορίας και με συνεχεῖς παρακλήσεις για ἀπόδοση τοῦ θεοῦ ἐλέους (κύριε ἐλέησον), πράγμα που φανερώνει ὅτι στη σκέψη τοῦ Ἀθανασίου οἱ λιτές δεν ἦταν συνήθειες ἐκκλησιαστικῆς πομπῆς, ἀσχετες προς τὴν κοινωνία και τὰ προβλήματά τῆς. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις ὁ Πατριάρχης γινόταν κατὰ τὴ διάρκεια των λιτῶν δέκτης παραπόνων και αιτημάτων συνήθως για θέματα ἀπόδοσης δικαιοσύνης.³⁹³ Ἡ παραπάνω ἀντίληψη ἐγένεε περισσότερο ἐναργής κατὰ τὴ δεύτερη θητεία τοῦ στον πατριαρχικό θρόνο, ὁπότεν ὁ Ἀθανάσιος διακήρυξε ὅτι «ἐπὶ λιτανείαις κοιναῖς θαρρεῖν ἐντεῦθεν διορθοῦν τὰ σφαλέντα».³⁹⁴ Ἡ δυσάρεστη για τὸ κράτος ἐξέλιξη τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Ἀνδρονίκου Β' με τὴν Καταλανική Ἐταιρεία και συνακόλουθα ἡ ἀπώλεια τῆς Μ. Ἀσίας, ἡ ἐρήμωση τῆς Θράκης και ὁ ἐπισυμβαίνων λιμός στην πρωτεύουσα οδήγησαν τὸν Ἀθανάσιο να ἐντείνει τις λιτανείες και τὸ κλίμα ἐκφοβισμού.³⁹⁵ Ἐτσι, τὸ θέρος τοῦ 1305 οἱ τελευταῖες γίνονταν πλέον «δὶς μὲν και τρὶς τῆς ἐβδομάδος»,³⁹⁶ ἐνὸς ἐπιστολή τοῦ προς τὸν αυτοκράτορα, τοὺς ἀρχοντες, τοὺς ἱερεῖς και τοὺς μοναχοὺς ὁ Ἀθανάσιος συνιστὰ «ὑπόσχεσιν δῶμεν ὡς δύναμις πρὸς μετάνοιαν, και, εἴ γε δοκεῖ, ἐξέλθωμεν και γυμνῶ τῷ ποδὶ μετὰ τῶν θεῶν εἰκόνων ἐν κατανύξει λιτάζοντες».³⁹⁷

Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ προσωπικό ἐνδιαφέρον τοῦ αυτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' για τὴ διοργάνωση των θρησκευτικῶν πανηγύρεων ὅπως και ἡ συμμετοχή τοῦ σε αρκετές λιτές, πράγμα τῶντι ἀξιοθαύμαστο. Ὅπως μάλιστα ἐπισημαίνει ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης στον ἀ βασιλικὸ Λόγο «τίς οὐκ οἶδε, βασιλεῦ, μᾶλλον δ' εἰδῶς οὐ θαυμάζει, τὰς θαυμαστάς ἐκεῖνας σὰς περιόδους, ἐν αἷς διὰ μέσης τῆς πόλεως πεζῇ συνεκθειάζων τοῖς ἄλλοις ... θέαμα ἡδιστόν τε ὁμοῦ και σεμνότατον και τοῖς πολλοῖς φιλοσοφίας ἀρχέτυπον, και ταῦτα πάντα τοῦ τῶν Ῥωμαίων ἔνεκα βέλτιστον και τῆς αὐτῶν σωτηρίας και ἀσφαλείας».³⁹⁸ Ἀσφαλῶς, ἕνας

³⁹² Καλόθετος, Ἀθανάσιος, σσ. 494-495, σσ. 1353-1356, 1361-1363, 1379-1383. Μάλιστα, κάθε Πέμπτη λάμβανε χώρα στους Ἀγίους Ἀποστόλους παράκληση «χάριν ἐκάστου ὑμῶν και τῶν τέκνων και γυναικῶν και ὄλου τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος ... και γνησίας ἐπιστροφῆς πρὸς Θεόν, και τὸ ὄλον εἰπεῖν, σωτηρίας κοινῆς ἐνεργεῖται», Patedakis, Athanasios I, σσ. 338-339.

³⁹³ Βλ. Θεόκτιστος Στουδίτης, Ἀθανάσιος, σ. 44.21-28.

³⁹⁴ Παχυμέρης, IV, XI:7, σ. 421.3-10. Βλ. σχετικὰ τὴ μελέτη τοῦ K.-P. Matschke, «Politik und Kirche im spätbyzantinischen Reich: Athanasios I, Patriarch von Konstantinopel (1289-1293, 1303-1309)», *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 15 (1966), 479-486 [ἀνατ. στο *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alt und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, (Byzanz, Islam und Christliche Orient 2), Kovač, 2008, σσ. 89-114], που ἐπικρίνει τὸν Ἀθανάσιο, ὅτι ἠθικολογώντας και δείχνοντας συμπάθεια σε πάσχοντες και ἀδικημένους ἀπομονώθηκε ἀπὸ ἕνα δυναμικό τμήμα τῆς κοινωνίας, ὅπως ἡ μεσαία τάξη και οἱ ἐυρύτερες λαϊκῆς μάζες.

³⁹⁵ Παχυμέρης, IV, XIII:10, σ. 637.20-23: «συχνάς δὲ τὰς ἰκετείας ποιεῖσθαι λιτανευόντων οὐκ ἔληγε συνάμα μοναχοῖς και ἱερωμένοις τὸ πλεῖστον ... ἀλλ' ἵνα γοῦν ὑπὸ χεῖρας ἄγοι και φέροι ... πρόστιμα πολλάκις και φόβους και ζημίας ἐπιτιθεῖ τῶν ταλαιπώρων και ἄλλως κακῶς ἔχουσι».

³⁹⁶ Παχυμέρης, IV, XIII:23, σ. 675.30-32, και XIII:27, σ. 689.14-19.

³⁹⁷ Ἀθανάσιος Α', Ἐπιστολές, ἀρ. 70, σ. 176.13-15 (c. 1305-1306), και Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1710.

³⁹⁸ Πολέμης, Βασιλικοί Λόγοι, σσ. 250-254. Δεν γνωρίζουμε ἀν ἐδῶ οἱ ὅροι σωτηρία και ἀσφάλεια δηλώνουν κάτι συγκεκριμένο παραπέμποντας στον σεισμό τοῦ 1296 ἢ στην στάση τοῦ Φιλανθρωπηνού. Βλ. και

από τους λόγους που εξηγούν τη στάση αυτή του Ανδρονίκου Β΄ ήταν η ευσέβεια και το έντονο θρησκευτικό του αίσθημα, πράγμα που τονίζουν πολλοί εγκωμιαστές του, και που σε ορισμένες περιπτώσεις άγγιζε τα όρια της πρόληψης.³⁹⁹ Έτσι, ο σεισμός του 1296 ήταν για τον αυτοκράτορα σημάδι της θείας δυσαρέσκειας γι' αυτό και «*λιτανείαν παραγγείλας παντί τῷ λαῶ, συνέρχεται καὶ αὐτὸς ἄμ' ἄρχουσι καὶ πολλοῖς ἄλλοις, ὡς πολλάκις εἶθιστο, καὶ Πατριάρχῃ μὲν καὶ ἀρχιερεῦσι τὰ ἑαυτῶν ἐφήκε ποιεῖν, εὐχὰς ἐκτενεῖς δηλονότι καὶ ψαλμωδίας καὶ ἄλλ' ἄττα οἷς τὸ θεῖον ἐξευμενίζεσθαι πέφυκεν' ... μέχρι καὶ τοῦ Ἰπποδρομίου τὴν λιτανείαν περιορίσας*», όπου και ανακοίνωσε στον συγκεντρωμένο λαό την πρόθεσή του να προβεί σε αναδιάρθρωση του συστήματος παροχής της δικαιοσύνης.⁴⁰⁰

Είναι αντιληπτό ότι ο δημόσιος χαρακτήρας των λιτών και ο σαφής πολιτικός τους ρόλος υπερκερά τον αρχικό τους θρησκευτικό. Έτσι η επίκληση του θείου και η ικεσία για τη σωτηρία και λύτρωση από τις αμαρτίες, ατομικές του κάθε πιστού και συνολικά της κοινωνίας και της αυτοκρατορίας, έλαβε πολιτική χροιά από τον Πατριάρχη, που συνδυάζοντας τη λιτή με το κήρυγμα, την προπαγάνδα και τον εκφοβισμό, την μετέτρεπε σε μέσο χειραγώγησης, ελέγχου και κατευνασμού του λαϊκού αισθήματος στην πρωτεύουσα, ιδίως στις περιπτώσεις έντονης δυσαρέσκειας έναντι της πολιτικής κατάστασης και των αποφάσεων των κρατούντων.⁴⁰¹ Κατ' επέκταση και ο αυτοκράτορας αντιλαμβανόμενος τη λειτουργία αυτή των λιτών την αξιοποίησε προβάλλοντας κατά κύριο λόγο την εικόνα του ως ηγεμόνα ευσεβούς, που νοιάζεται για τη σωτηρία και ασφάλεια του κράτους, και γνωστοποιώντας ενίοτε άμεσα τις πολιτικές του αποφάσεις, όπως στην περίπτωση της αναδιάρθρωσης του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης, επιδιώκοντας ενδεχομένως προκαταβολικά τη λαϊκή επιβεβαίωση.

Οι λιτές, ανεξάρτητα από το πως τις χρησιμοποιεί η εκκλησιαστική ηγεσία ή ο αυτοκράτορας, αποτελούν κατ' αρχήν συνάθροιση επ' ευκαιρία ενός θρησκευτικού γεγονότος, όπως η λιτανεία της εικόνας της Οδηγήτριας κάθε Τρίτη, η οποία προσέλκυε πλήθος λαού της πρωτεύουσας. Η απεικόνιση της λιτανείας της Οδηγήτριας στη Βλαχέρνα της Άρτας, όπως και οι περιγραφές ξένων ταξιδιωτών που παραβρέθηκαν στην εκδήλωση είναι πολύτιμες, καθώς μας αποκαλύπτουν δύο πτυχές αυτή της συνάθροισης: (α) την θρησκευτι-

τα αναφερόμενα από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, PG 145, στ. 581B, για τον Ανδρόνικο Β΄ ότι «*φαιδροτέρως ἐξεργάζῃ τὰς πανηγύρεις*».

³⁹⁹ Σύμφωνα με τον Νικόλαο Λαμπηνό ο Ανδρόνικος Β΄ καταγινόταν με «*ιερών μελέτας καὶ ἀναπτύξεις λογίων, εὐποιῖας ἀγιασμούς, ἀσιτίας μέχρι πόρρω τῶν νυκτῶν*», Πολέμης, «*Λαμπηνός*», § 76, σ. 73, ενώ παρόμοια είναι όσα αναφέρει και ο Θεόδωρος Καβάσιλας «*Ὡ κόσμη τῶν ἱερῶν τελετῶν, ὧ τῶν ὀργίων Θεοῦ φαιδρὲ πανηγυριστὰ καὶ φιλέορτε καὶ ἀγαλματοφορούμενε*», Κουρούσης, «*Καβάσιλας*», σ. 424.40-41.

⁴⁰⁰ Παχυμέρης, III, IX:16, σ. 261.20-27. Για τη συμμετοχή του Ανδρονίκου Β΄ σε λιτανεία μετά τον σεισμό του 1296 βλ. και τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλί, *Carmina*, I, σσ. 358-359 (αρ. 193-197).

⁴⁰¹ Β. Γεωργιάδου, «*Οι λιτανείες ως μέσον επικοινωνίας του Πατριάρχη Αθανασίου με το ποίμνιό του*», *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 4-6 Οκτωβρίου 1990, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1993, σσ. 333-346. Βλ. ακόμη Α. Failler, *Georges Pachymérés, Relation historiques IV*, σ. 636, σημ. 63, και Π. Γουναρίδης, «*Ἐαυτὸν ταλανίζων πένητα ἀποκαλῶν ἦν*: μία σελίδα από την πολιτική αγιοποίηση του πατριάρχη Αθανασίου Α΄», Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), «*Οι ἥρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι ἄγιοι, 8ος-16ος αἰώνας*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 15), Αθήνα, 2004, σσ. 203-225.

κή (λιτανεία) και (β) την κοινωνική – οικονομική, επ’ αφορμή, βέβαια, της θρησκευτικής εκδήλωσης, που λαμβάνει χώρα στον περιβάλλοντα του ναού δημόσιο χώρο και προσιδιάζει στις αστικές λειτουργίες.

Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια της εβδομαδιαίας λιτανείας της Οδηγήτριας και στον περίγυρο της εκδήλωσης στηνόταν μια τακτική αγορά, στην οποία, όπως μας αποκαλύπτει η τοιχογραφία στη Βλαχέρνα της Άρτας, κάθε είδους μικροπωλητές έβρισκαν ευκαιρία για να διαθέσουν τα προϊόντα τους στο συγκεντρωμένο πλήθος.⁴⁰² Κάτι ανάλογο συνέβαινε πιθανότατα και στον ναό της Θεοτόκου «εις τὰ Κύρου» πλησίον της πύλης του Αγίου Ρωμανού, όπου κάθε Παρασκευή συγκεντρωνόταν πλήθος πιστών προκειμένου να παρακολουθήσει την έξοδο από τον ναό της εικόνας της Θεομήτορος, στη διάρκεια της οποίας επιτελούνταν πολλά θαύματα⁴⁰³ αλλά και στην Αγία Θεοδοσία όπου, σύμφωνα με τον Ρώσο περιηγητή Στέφανο του Novgorod (c. 1300) κάθε Τετάρτη και Παρασκευή «*Many men and women contribute candles, oil, and alms, and many sick people suffering from various diseases lie [there] on beds, receive cures and enter the church*»,⁴⁰⁴ καθώς και στα άλλα μεγάλα ιαματικά – θαυματουργά προσκυνήματα της πρωτεύουσας όπως η Θεοτόκος της Πηγής, οι Άγιοι Ανάργυροι, η Αγία Ευφροσύνη η Νέα και η μονή του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄, στα οποία κατέφευγαν προσκυνητές από την πρωτεύουσα και την επαρχία προκειμένου να τύχουν θεραπείας στις ασθένειές τους.⁴⁰⁵

Τα φαινόμενα αυτά ενοχλούσαν τον Πατριάρχη Αθανάσιο, που σε επιστολή του διαμαρτύρεται για τη μη χριστιανική συμπεριφορά ορισμένων κατοίκων της πρωτεύουσας, οι οποίοι σε καιρό εορτών αντί να συμμετέχουν στον εκκλησιασμό, προτιμούσαν να παίρνουν μέρος στις πανηγύρεις έξω από τους ναούς. Εντούτοις, παρά τις διαμαρτυρίες του Αθανασίου, η Εκκλησία φαίνεται ότι συμμετείχε σε αυτό το σύστημα θρησκευτικών πανηγύρεων και εμπορικής δραστηριότητας, καθώς προσποριζόταν έσοδα, τόσο από το εκκλησιαστικό – λειτουργικό μέρος, όσο και από την εκμίσθωση χώρων στους πωλητές.⁴⁰⁶

⁴⁰² Achimastou-Potamianou, «Vlacherna Monastery», ό.π., σσ. 12-13, και σ. 14, εικ. 17. Το γεγονός επιβεβαιώνουν και Ισπανοί περιηγητές στις αρχές του 15ου αι. Βλ. Tafur, κεφ. XVII, σ. 141, και Clavijo, σ. 84.

⁴⁰³ Σχετικές πληροφορίες αντλούμε κυρίως από Ρώσους περιηγητές στα τέλη του 14ου αι., όπως ο Ιγνάτιος του Smolensk και ο Ανώνυμος, βλ. Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 100 και 148 αντίστοιχα. Ο Majeska, § 44, σσ. 329-333, πιστεύει ότι η λατρεία της Θεοτόκου *εις τὰ Κύρου* αντικατέστησε μετά το 1261 εκείνη της Παναγίας των Βλαχερνών, που επίσης λάμβανε χώρα κατά τον Εσπερινό της Παρασκευής, οπότε και τελούνταν το *σύνθηθες θαύμα*, καθώς μετά την Άλωση του 1204 χάνονται τα ίχνη της εικόνας της Βλαχερνίτισσας. Σημειωτέον ότι κάθε Παρασκευή η εικόνα της Οδηγήτριας μεταφερόταν από τη μονή των Οδηγών στο παρεκκλήσιο της Ελεούσας στη μονή Παντοκράτορος. Βλ. επίσης Α. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* (Ποικίλα Βυζαντινά 8), Bonn, 1988, σ. 479, ο οποίος εντοπίζει τη μονή μεταξύ της πύλης του Αγίου Ρωμανού και της κιστέρνας του Μωκίου, και Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.33, σσ. 72-74.

⁴⁰⁴ Majeska, *Russian Travellers*, σ. 44 και § 51, σ. 346 κ.ε.

⁴⁰⁵ A.-M. Talbot, «Healing Shrines in Late Byzantine Constantinople», *The 'Constantinople and its Legacy' Lecture Series, The Hellenic Canadian Association of Constantinople* (1997), Toronto, 2000 (ανατ. στο A.-M. Talbot, *Women and Religious Life in Byzantium*, Variorum, Aldershot, 2001, αρ. 17), σσ. 1-24, και της ίδιας, «Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts», *DOP* 56 (2002), 165-167.

⁴⁰⁶ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 47.9-10, 24-29, σσ. 100-102 (1305-1306), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1633. Βλ. επίσης σχετική διδασκαλία του Πατριάρχη Αθανασίου στον κώδ. *Vat. gr. 2219*, ff. 132^v-143^r, Laurent,

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι οι πέριξ των ναών χώροι εμφανίζουν κοινωνική λειτουργία ως τόποι συνάθροισης του λαού, διασκέδασης και εμπορικών συναλλαγών, πάντοτε σε συνάφεια με εκκλησιαστικά γεγονότα. Επέχουν δηλαδή θέση δημόσιου χώρου στα πλαίσια της πόλης, ως απόρροια ενός ευρύτερου μετασχηματισμού – πληθυσμιακού και διοικητικού- που υφίσταται η πρωτεύουσα την περίοδο αυτή, λόγω του μεγάλου αριθμού των Μικρασιατών προσφύγων σε συνδυασμό με τη γοργή οικονομική, στρατιωτική και πολιτική συρρίκνωση, που οδήγησαν στην παρακμή της διοίκησης και στην ανοχή τέτοιων φαινομένων στα πλαίσια της «οικονομίας».⁴⁰⁷

Δημόσιο, όμως, χαρακτήρα έχουν επίσης τα λουτρά και όλοι οι ανοικτοί χώροι – κήποι (παράδεισοι) και πάρκα- εντός των τειχών της πρωτεύουσας ή έξω από αυτά. Τα πρώτα αποτελούσαν προσφιλή χώρο διατριβής των κατοίκων της πρωτεύουσας, μικρών και μεγάλων, που κατέβαλλαν για τη χρήση τους μικρό χρηματικό ποσό (δόσις βαλανικου),⁴⁰⁸ ενώ τα συνιστούσαν και οι ιατροί προς ανακούφιση ή θεραπεία διαφόρων παθήσεων.⁴⁰⁹ Έτσι, ο Πλανούδης σε επιστολή του προς τον Φακρασή αναφέρει ότι ο μαθητής του και μικρός υιός του τελευταίου, Ιωάννης, «προτιμᾷ μὲν ἔσθ' ὅτε τοῦ διδασκαλείου τὸ βαλανεῖον»,⁴¹⁰ ενώ ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ Κύπριος αναφέρει ότι ο ιατρός του, Ιωάννης Θεόγνωστος, του συνέστησε τη χρήση βαλανείου,⁴¹¹ του οποίου φαίνεται πως έκανε συχνή χρήση «οὐ χάριν ἔγνω χρησασθαι βαλανεῖω τοῦτ' ὠφελεῖν καὶ πάλαι καὶ νῦν τῶν ἰατρῶν λεγόντων ἀκούων, καὶ αὐτῆς διδασκούσης τῆς πείρας».⁴¹² Την ευεργετική επίδραση του λουτρού στην ψυχή και στο σώμα εκθειάζει σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα και ο Μιχαήλ Γαβράς (ο ίδιος έπασχε από μία οφθαλμική πάθηση),⁴¹³ άποψη που βρίσκει σύμφωνο και τον άκτουάριο Ιωάννη Ζαχαρία, ο οποίος στο έργο του «Περὶ τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος», απευθυνόμενος σε κάποιο μοναχό, συνιστά την καθαριότητα και τη χρήση του βαλανείου ως μέσο για τη γαλήνευση του πνεύματος, την άριστη λειτουργία της διάνοιας, και κατ' επέκταση την ικανοποίηση του θεωρητικού βίου: «βαλανεία δέ, εἴπερ τι ἕτερον, χρήσιμα, τέγγοντα μὲν τὰ στερεὰ τοῦ σώματος μέρη, τοὺς πόρους δ' ἀναπετάννυντα, καὶ πᾶν ὅ,τι ἐν αὐτοῖς ἐμπεπλασμένον λεπτόνοντά τε καὶ ἐξάγοντα».⁴¹⁴ Ανεξάρτητα όμως από τη σημασία τους για την υγιεινή των κατοίκων, τα λουτρά λογίζονταν ως στοιχείο εκ των ων ουκ άνευ του αστικού χώρου. Έτσι το

Regestes, αρ. 1747, σ. 527, όπου επιβάλλεται ποινή αφορισμού σε όσους πουλούν εμπορεύματα εντός των περιβόλων των ναών, κατά τις πανηγύρεις. Βλ. και Α. Laiou, «Fair (πανήγυρις)», ODB 2, σσ. 775-776.

⁴⁰⁷ Βλ. σχετικά Α. Kioussopoulou, «Lieux de communication et ville byzantine tardive: Un essai de typologie», BSI 54.2 (1993), 282-283. Παρόμοιες αλλαγές υπέστησαν τα λοιπά αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας αιώνες νωρίτερα (6ος αι.). Βλ. Η. G. Saradi, *The Byzantine City in the sixth century. Literary Images and Historical Reality*, (Society of Messenian Archaeological Studies), Athens, 2006, σσ. 349-352 και 471.

⁴⁰⁸ Κ. Σάθας, «Τύποι βυζαντινών συμβολαίων - 15. Άκτος πακτωτικού λουετρού», MB 6 (1877), 624-625.

⁴⁰⁹ Βλ. σχετικά Ρ. Timplalexī, *Medizinisches in der byzantinischen Epistolographie (1100-1453)*, (Europäische Hochschulschriften), Frankfurt am Main 2002, σσ. 116-122.

⁴¹⁰ Πλανούδης, *Έπιστολές*, αρ. 8, σ. 16.33-34.

⁴¹¹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 12 (Lameere, αρ. 12), ΕΦ 1 (1908), 418.

⁴¹² Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 103 (Lameere, αρ. 106), ΕΦ 3 (1909), 35.

⁴¹³ Γαβράς, *Έπιστολές*, αρ. 294, σ. 457.101-106.

⁴¹⁴ Κουρούσης, *Έπιστολάριον*, σσ. 470-471.

θέρος του 1332 ο Μανουήλ Γαβαλάς, όταν βρέθηκε στην επισκοπή Βρύσεως στην Αν. Θράκη, που είχε λάβει κατ' επίδοσιν, διαπίστωσε με απογοήτευση την απουσία λουτρών: «λοετροίς δὲ χρῆσασθαι πρὸς θεραπείαν ἤγουν ἰατρείαν σώματος οὐτ' ἔστι παρὰ τῇ πόλει οὐθ' ὅλως νομίζεται». ⁴¹⁵

Στους μοναχούς βεβαίως δεν επιτρεπόταν συχνή χρήση του λουτρού, καθώς η αποχή από αυτό αποτελούσε έναν τρόπο σωματικής άσκησης. Εντούτοις, παρά τις αυστηρές διατάξεις στα μοναστηριακά τυπικά, που απαγόρευαν τη συχνή του χρήση, η ύπαρξη του βαλανείου στις μονές δικαιολογούνταν χάριν της σωματικής θεραπείας. Η Θεοδώρα Παλαιολογίνα στο *Τυπικό* της μονής του Λιβός σημειώνει αυστηρά «βαλανείου προσεπιτούτοις χρήσις ταῖς πονήρωσ τοῦ σώματος ἐχούσαις οὐ κωλυθήσεται, ἀλλ' ὡσάκις ἂν ὁ ἰατρός προτρέπων εἴη ... ὅπόσας ἂν ἡ χρεία τοῦ νοσήματος ἀπαιτήσσειε»· σε διαφορετική περίπτωση η χρήση του περιοριζόταν στις τέσσερις ανά έτος. ⁴¹⁶

Τέλος, η τακτική χρήση των λουτρών από μεγάλη μερίδα του πληθυσμού της πρωτεύουσας προκαλούσε ανησυχία στον ασκητικό, γυμνόποδα και χαμαιεύνη Πατριάρχη Αθανάσιο, που θεωρούσε ότι ο χώρος των λουτρών ευνοούσε σκέψεις και συμπεριφορές αμαρτωλές, όπως η πορνεία. ⁴¹⁷ Γι' αυτό και σε διδασκαλίες και επιστολές του σε μητροπολίτες και λοιπούς ιερωμένους, τους εφιστά την προσοχή και τους ζητεί να γνωστοποιούν στους άνδρες ότι απαγορεύεται επί ποινή αφορισμού η χρήση λουτρού μαζί με γυναίκες. ⁴¹⁸ Επιπλέον, ο Πατριάρχης ζήτησε από τον αυτοκράτορα δύο φορές, κατά τα κρίσιμα έτη 1306 και 1307, το κλείσιμο των λουτρών κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, προφανώς διότι πίστευε ότι οι καιροί απαιτούσαν όχι την απόλαυση του σώματος, αλλά μάλλον την προσευχή για τη σωτηρία του κράτους και σε ατομικό επίπεδο της ψυχής. ⁴¹⁹

⁴¹⁵ Γαβαλάς, *Επιστολές*, Β.64, σ. 200.316-18. Βλ. και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 271-274.

⁴¹⁶ Delehay, *Deux Typica*, § 34, σ. 125.7-12. Τον 12ο αι., πάντως, ο Θεόδωρος Βαλσαμών αναφέρεται σε επίγραμμά του «εἰς νιπτῆρα ἔνδον δημοσιακοῦ λουτροῦ τῆς μονῆς τῶν Ὀδηγῶν», Horna, «Theodoros Balsamon», ὁ.π., αρ. XLII, σ. 200. Ο Αν. Ορλάνδος στη μελέτη του, *Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική*, Ἀθήναι, ²1958, απορρίπτει την άποψη ότι οι μοναχοί ελάχιστη σχέση είχαν με τα λουτρά. Βλ. σχετικά και P. Magdalino, «Church, Bath and *Diakonia* in Medieval Constantinople», R. Morris (ed.), *Church and People in Byzantium*, Univ. of Birmingham, 1990, σσ. 165-188.

⁴¹⁷ Ο Ibn Battūta, σσ. 425-26, αναφέρει ότι στα λουτρά της Λαοδίκειας συνάντησε νεαρές Ελληνίδες που επιδίδονταν στην πορνεία.

⁴¹⁸ Βλ. κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 193^v-204^r: Laurent, *Regestes*, αρ. 1762, σ. 542: ff. 132^v-143^r: Laurent, *Regestes*, αρ. 1747, σ. 527: ff. 215^r-228^r: Laurent, *Regestes*, αρ. 1777, σ. 554, και Patedakis, *Athanasios I*, σ. 195.628-629: «ἄνδρας σὺν γυναιξὶ μὴ συλλουέσθαι».

⁴¹⁹ Αθανάσιος Α', *Επιστολές*, αρ. 42, σ. 86.18-20 (Φεβρ. 1306): «κέλευσον οὖν σὺν τοῖς ἄλλοις καλοῖς καὶ τρανώσ διακρυχθῆναι, μὴ βαλανείοις ... ἀλλ' ἐκκλησίαις ἐσχολακέναι ὀρθόδοξον πάντα ἐν ψυχικῇ συντριβῇ» (Laurent, *Regestes*, αρ. 1646)· αρ. 43, σ. 90.37-39 (Σαρακοστή 1307): «κλεισθῆναι κελεύσει βασιλικῇ ἀπὸ πρωῖθεν Δευτέρας μέχρι πρωῖας Σαββάτου τὰ τῆς μεγαλοπόλεως πάντα βαλανεία» (Laurent, *Regestes*, αρ. 1663), και αρ. 44, σ. 92.22-25 (1307): «ἐξ ὥρας προστάσσον ἐσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου, ὁ ὅλως τολμήσων ἀνεωγμένον ἔαν ἐργαστήριον, ἢ βαλανεῖω ἢ καπηλείω μέχρι Κυριακῆς εἰσαχθῆναι πρὸς πότον τινά» (Laurent, *Regestes*, αρ. 1665). Σε διδασκαλία του ο Πατριάρχης συνιστά στον λαό να συμμετέχει σε όλες τις ιερές λειτουργίες και εορτές «προσευχομένους ἐν ἐξομολογήσει καὶ συντριβῇ, τῇ ἱερᾷ λειτουργίᾳ ... μὴ καπηλείοις ἢ βαλανείοις καὶ κώμοις καὶ μέθαις» (Patedakis, *Athanasios I*, σ. 192.544-549), ενώ ειδικά τη Μεγάλη Εβδομάδα «ἐν κατανύξει καὶ συντριβῇ διάγειν ... ὡς μὴ καπηλείων καὶ βαλανείων μόνον ἀπέχεσθαι ἀλλὰ καὶ πάσης σωματικῆς ἀνέσεως» (Patedakis, *Athanasios I*, σ. 195.623-625).

Όσον αφορά τα πάρκα, η παρουσία τέτοιων χώρων καλλωπιστικού και όχι μόνο χαρακτήρα, όπως περίξ του ναού των Αγίων Αποστόλων, απαντά μαρτυρημένα ήδη στο μεταίχμιο 12ου και 13ου αι. Ωστόσο μετά το 1261 οι σχετικές σαφείς αναφορές είναι λιγοστές. Σε εγκώμιό του προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ ο Ολόβωλος κάνει λόγο για «περιβόλων κόσμοι, κατ' ἴσον καὶ πολλοὶ καὶ λαμπροί, χώροι νάμασι πηγυμαίοις διαρραϊνόμενοι πάντες ἔνδροσοι καὶ εὐλείμονες παντοδαπαῖς φυτῶν ἰδέαις δορυφορούμενοι, ἄνθεσι ποικίλοις καὶ μαλακῇ τῇ πόα βρύνοντες, οἱ μακρῶν χρόνων ἀποψυγέντες διὰ σοῦ τὰ νῦν καινοπρεπῶς ἀνεθήλησαν, τοῖς Ἀλκινόου κήποις ... παρεικαζόμενοι».⁴²⁰ Μολονότι το εν λόγω κείμενο είναι ρητορικό και αποσκοπεί στον εγκωμιασμό του αυτοκράτορα, φαίνεται απίθανο ο Μιχαήλ Η΄, που διέθεσε μεγάλα ποσά για την ανακαίνιση και τον καλλωπισμό της πρωτεύουσας, να μην ενδιαφέρθηκε για τα πάρκα και τους κήπους της πόλης. Είναι, μάλιστα, πιθανόν ο κίονας με το χάλκινο σύμπλεγμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ που ἔστησε ο αυτοκράτορας κοντά στους Αγίους Αποστόλους, να βρισκόταν σε ένα χώρο, σαν κι αυτόν που περιγράφει ο Νικόλαος Μεσαρίτης τον 12ο αι.⁴²¹ Τέλος, αναφορές σε πάρκα και κήπους συναντούμε την περίοδο αυτή και σε εκφράσεις όπως του Μανουήλ Φιλή για τη διακόσμηση της οροφής του παλατιού του Ανδρονίκου Β΄, ή του Θεοδώρου Υρτακηνού για τον «παράδεισο» της Αγίας Άννας, αλλά και σε ερωτικές μυθιστορίες.⁴²²

Πάρκα, συνήθως κυνηγετικά, υπήρχαν και εκτός των τειχών, όπως το περίφημο Φιλοπάτιον στα ΒΔ των Βλαχερνών ή ο κήπος αναψυχής των Αρετών, η ύπαρξη των οποίων πιστοποιείται έως και τα τέλη του 12ου αι.⁴²³ Μετά το πέρας της Λατινοκρατίας και την ανακατάληψη της πρωτεύουσας στα 1261 κάποια από αυτά τα πάρκα πρέπει να αναβίωσαν εκ νέου, όπως μαρτυρεί ο Θεόδωρος Μετοχίτης,⁴²⁴ καθώς η αγάπη πολλών μελών της δυναστείας των Παλαιολόγων -ιδίως των Μιχαήλ Η΄ και Ανδρόνικου Γ΄- και της αριστοκρατίας για το κυνήγι και εν γένει τις ψυχαγωγίες υπήρξε αμείωτη, και υπάρχουν μαρτυρίες ότι επιδίδονταν σε αυτό έξω από τα τείχη της Βασιλεύουσας και σε κοντινή α-

⁴²⁰ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 58.11-17.

⁴²¹ Constantinides, «Byzantine Gardens», σ. 93. Το σύμπλεγμα του Μιχαήλ Η΄ όπως και ο ναός των Αγίων Αποστόλων υπέστησαν σημαντικές καταστροφές από τον ισχυρό σεισμό της 1 Ιουνίου 1296, Παχυμέρης, III, IX:15, σσ. 259.29-262.5.

⁴²² Βλ. A. R. Littlewood, «Romantic Paradises: The Role of the Garden in the Byzantine Romance», *BMGS* 5 (1979), 95-114. Η ποιητική έκφραση του Φιλή δεν φαίνεται να επαναλαμβάνει κοινούς τόπους κατά την N. Patterson Ševčenko, «Wild Animals in the Byzantine Park», A. Littlewood et al. (eds.), *Byzantine Garden Culture*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2002, σ. 85, αλλά ο τρόπος περιγραφής απηχεί μάλλον δυτικές επιδράσεις που θυμίζουν ταπισερί. Για το ίδιο θέμα βλ. και Constantinides, «Byzantine Gardens», σσ. 94, 96.

⁴²³ Ševčenko, «Wild Animals», σσ. 69-86 και ειδικότερα σ. 73. Βλ. σχετικά και H. Maguire, «Imperial Gardens and the Rhetoric of Renewal», P. Magdalino (ed.), *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Aldershot, 1994, σσ. 181-198, του ιδίου, «A Description of the Aretai Palace and Its Garden», *Journal of Garden History* 10 (1990), 209-213 (ανατ. στου ιδίου, *Rhetoric, Nature and Magic in Byzantine Art*, Aldershot, 1998, αρ. 16)· του ιδίου, «Gardens and Parks in Constantinople», *DOP* 54 (2000), 251-264, και A. R. Littlewood, «Gardens of the Palaces», H. Maguire (ed.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington, D.C., 2004, σσ. 37-38.

⁴²⁴ Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 64, σσ. 108.1-4: «παράδεισος πρὸ αὐτῆς ἀναφύων ταῦτα δὴ καὶ προανίσχων τὰ πολυφορώτατα φυτὰ καὶ καρποὺς εὐάνθει καὶ θάλλοντας αἶε καὶ τερπνοτάτους καὶ ἡδίστους προσβλέπειν τε καὶ χρῆσθαι».

πόσταση από αυτή.⁴²⁵ Ως εκ τούτου η θέση που κατείχε ο πρωτοκυνηγός και ο πρωθιερακάριος στα αυλικά αξιώματα ήταν σημαντική,⁴²⁶ ενώ στις αρχές του 14ου αι. γνωρίζουμε την ύπαρξη των *ὄρεινόμενων*, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με τη διαχείριση των δασών στα βασιλικά πάρκα περίξ της πρωτεύουσας.⁴²⁷

Τέλος, μέρος του ελεύθερου χώρου της πόλης καταλάμβαναν και τα κοιμητήρια, που αναπτύσσονταν γύρω από τους ναούς της πρωτεύουσας, όπως αυτό του Αποστόλου Λουκά, που ως το 1204 αποτελούσε το κύριο πολυάνδριο ή αλλιώς το βόρειο κοιμητήριο σε σχέση με εκείνο της Βλάγκας.⁴²⁸ Το τελευταίο βρισκόταν στον χώρο όπου άλλοτε το παλαιό λιμάνι του Θεοδοσίου, έξω από τα παραθαλάσσια τείχη (σημ. *Langa bostani*).⁴²⁹ Οι αναφορές στο εν λόγω πολυάνδριο προέρχονται από βυζαντινές πηγές και ξένους περιηγητές, και εκτείνονται χρονικά από τα τέλη του 12ου έως και τον 15ο αι.⁴³⁰ Σε ένα ακόμη κοιμητήριο, αυτό της Παμμακαρίστου, αφιερώνει ορισμένους στίχους ο Μανουήλ Φιλής,⁴³¹ ενώ ο Πλανούδης παραπονιέται σε επιστολή του ότι η περιοχή περί τον ναό του

⁴²⁵ Βλ. σχετικά Constantinides, «Byzantine Gardens», σσ. 96-97· Littlewood, «Gardens of the Palaces», σσ. 35-38· Maguire, «Imperial Gardens», ό.π., σσ. 181-97, και Ševčenko, «Wild Animals», ό.π., σσ. 69-86. Επίσης, Φ. Κουκουλές, «Κυνηγετικά ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων», *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 3-33, και Απ. Καρπόζηλος, «Βασιλείου Πεδιαδίτη Ἐκφρασις Ἀλώσεως Ἀκανθιδῶν», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), 284-298. Επισημαίνουμε ότι ο Ισπανός χρονικογράφος Ramon Muntaner, *Chronicle*, σ. 89 (κεφ. xxiv), αναφέρει τη σύλληψη από τους Καταλανούς δύο Γενοατών εμπόρων που κυνηγούσαν ορτύκια σε ένα από τα κυνηγετικά πάρκα του αυτοκράτορα έξω από την Κωνσταντινούπολη.

⁴²⁶ Ο προσωπικός ιατρός του Μιχαήλ Η΄, Δημήτριος Πεπαγωμένος, έγραψε κατόπιν διαταγής του αυτοκράτορα δύο τουλάχιστον έργα σχετικά με το κυνήγι: ένα *ἱερακοσόφιο* «Περὶ τῆς τῶν ἱεράκων ἀνατροφῆς καὶ θεραπείας», ένα *κυνοσόφιο* και πιθανότατα ένα *ὄρνεοσόφιο*. Βλ. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία* 3, σσ. 82-83, 141. Ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος (1328-1341) ήταν γνωστός για τις κυνηγετικές του εξορμήσεις και για τον μεγάλο αριθμό κυνηγετικών σκύλων και γερακιών, τα οποία στοίχιζαν ετησίως 15,000 χρυσά νομίσματα, Γρηγοράς, I, XI:11, σ. 566.4-12. Ο Φιλής, *Carmina*, II, σ. 410.71-82, τοποθετεί τον πρωτοκυνηγό μετά τον μέγα λογαριαστή και αρκετά πιο κάτω τον πρωθιερακάριο «ἐξ ἱεράκων ὁ πρῶτος τὴν ἀξίαν». Παρόμοια είναι η θέση που του αποδίδει και ο Ψευδο-Κωδινός, σ. 138.21-22. Ο τελευταίος σημειώνει μεταξύ άλλων ότι ο πρωτοκυνηγός «ἄρχει δὲ καὶ τῶν κυνηγῶν τῶν λεγομένων σκυλλομάγγων» (σσ. 183.10-184.13), αφιερώνει μάλιστα ένα ποίημά του σε κάποιον ανώνυμο πρωτοκυνηγό (I, σ. 101), ενώ αποκαλεί τον σεβαστό Πατρικίωτη κυνηγετικότατο και του ζητεί να του στείλει χήνες (I, σ. 203.3). Όσον αφορά στο αξίωμα του πρωθιερακαρίου ο Ψευδο-Κωδινός αναφέρει ότι «ὁ πρωτοἱερακάριος ἄρχει τῶν φερόντων ὄρνεα κυνηγῶν».

⁴²⁷ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 78, σ. 196.39-44 (c. 1306-1307). Ο Νικήτας Χωνιάτης, I, σ. 540.19-20, λίγο πριν την άλωση της πρωτεύουσας από τους Λατίνους το 1204, αναφέρεται στους *ὄρεινόμενους* ως «οἱ τῶν περιφύτων ὄρων φύλακες ἔκτομιοι, ἃ τοῖς βασιλεῦσιν ἀνείται πρὸς κυνηγέσια».

⁴²⁸ Στο *Τυπικό* της μονῆς Παντοκράτορος γίνεται λόγος για το κοιμητήριο αυτό «ἐν τῇ κοινῇ ἀποθέσει τῶν σωμάτων τῶν ἐν τῷ ἁγίῳ ἀποστόλῳ Λουκᾷ ἀπαγομένων», καθώς και για «τοῖς διὰ πόλεως κοιμητηρίοις καὶ ἐν τοῖς πέραθεν», P. Gautier, «Le tyriikon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974), 107.1326-1328. Για το θέμα βλ. και τις εργασίες των C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIe siècles)*, Paris, ³2004, σσ. 47-48, 57-58, και P. Magdalino, «Constantinopolitana», σ. 232.

⁴²⁹ A. Berger, «Der Langa Bostani in Istanbul», *IstMitt* 43 (1993), 67-77.

⁴³⁰ Είναι αξιοσημείωτο ότι σε όλες τις περιπτώσεις το συγκεκριμένο πολυάνδριο, δίπλα στην θάλασσα της Προποντίδας και έξω από τα τείχη της πρωτεύουσας, φαίνεται να αποτελούσε τον αποθέτη όλων των νεκρών Λατίνων σε διάφορες εποχές, «μνημείο» εσαεί στους από εκεί διερχόμενους ναυτικούς – και μάλιστα στους Λατίνους – της μοίρας ὧν στράφηκαν κατά των Ρωμαίων.

⁴³¹ Φιλής, *Carmina*, II, αρ. 193, σσ. 144-145, και του ιδίου, *Carmina inedita*, αρ. 42, σσ. 46-47. Βλ. σχετικά και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 245-246. Από το εν λόγω κοιμητήριο ή από άλλο κοντά σε αυτό προέρχονται οι επιτύμβιες πλάκες των Βαράγγων που ανακαλύφθηκαν στη δεκαετία του 1880 στην περιοχή μεταξύ του Bogdan Saray και της Παμμακαρίστου. Βλ. R. Dawkins, «The Later History of the Varangian Guard: Some Notes», *Jour-*

Τιμίου Προδρόμου στη Βλάγκα ήταν τόσο πυκνοκατοικημένη από Εβραίους, ώστε δεν υπήρχε πια χώρος ούτε για κοιμητήριο, επιβεβαιώνοντας έτσι την ήδη διαδεδομένη πρακτική ανάπτυξης των κοιμητηρίων γύρω από τους ναούς.⁴³² Για τις ανάγκες ταφής των Λατίνων που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη χρησιμοποιούνταν το κοιμητήριο του ναού της Θεοτόκου (Santa Maria).⁴³³

4. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Αξιοσημείωτη υπήρξε η αναγέννηση του αστικού περιβάλλοντος της πρωτεύουσας μετά την ανάκτησή της και καθόλη τη διάρκεια του β' μισού του 13ου έως και τις αρχές του 14ου αι. χάρη στο συνεχές και αμέριστο ενδιαφέρον πολλών μελών της κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Η συμβολή τους στον εξωραϊσμό της ανακτημένης από τους Λατίνους πρωτεύουσας υπήρξε καθοριστική χάρη στη χρηματοδότηση της ανακαίνισης πολλών δημοσίων οικοδομημάτων, ναών και μονών, καθώς και αρκετών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.⁴³⁴

Σημαντική υπήρξε στον τομέα αυτό η συμβολή των δύο πρώτων αυτοκρατόρων της δυναστείας των Παλαιολόγων, καίτοι διαπιστώνουμε αρκετές διαφορές ως προς τη φιλοσοφία και τον χαρακτήρα του οικοδομικού τους προγράμματος. Έτσι, ο Μιχαήλ Η' φιλοδοξώντας να καταστήσει και πάλι την Κωνσταντινούπολη πρωτεύουσα ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους προχώρησε στον εξωραϊσμό της επισκευάζοντας κατ' αρχάς τα τείχη και ανακαινίζοντας ανάκτορα, δημόσια οικοδομήματα, ναούς και μονές, αλλά και ιδρύματα φιλανθρωπικού χαρακτήρα, όπως νοσοκομεία, γηροκομεία και ξενώνες.⁴³⁵

Από τους γνωστούς βασιλικούς ξενώνες που επανήλθαν πιθανότατα σε χρήση μετά το 1261, ήταν αυτός της μονής των Μαγγάνων, όπου εικάζουμε ότι εγκαταστάθηκαν οι βασι-

nal of Roman Studies 37 (1947), 46, και S. Blöndal - B. Benediktz, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2007, σ. 188.

⁴³² Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 31, σ. 52.53-64.

⁴³³ Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. XLVIII, σσ. 103-104 (17 Ιουλ. 1281, διαθήκη του Καταλανού Nicolaus de Raiacio). Ο ναός ταυτίζεται ενδεχομένως με τον ναό της Θεοτόκου της Αγοράς (St. Maria in foro). Για τους εγκατεστημένους στο Πέραν Λατίνους ως χώρος ταφής αναφέρεται ο ναός του Αγίου Μιχαήλ. Βλ. σχετικά Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. CXXI, σ. 151, και αρ. CLI, σσ. 170-173.

⁴³⁴ Βλ. A. Cutler - A. Kazhdan, «Patrons and Patronage», *ODB* 3, σσ. 1602-1604. Για την πατρωνία ειδικά στα χρόνια των Παλαιολόγων βλ. H. Buchta, H. Belting, *Patronage in the 13th c. Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Washington, D.C., 1978· R. S. Nelson, «Tales of Two Cities: The Patronage of Early Palaeologan Art and Architecture in Constantinople and Thessaloniki», *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο σήμερα 3), Αθήνα, 1999, σσ. 127-140 (εικ. 1-7)· S. Kalopissi-Verti, «Patronage and Artistic Production in Byzantium during the Palaiologan Period», *Faith and Power*, σσ. 76-97· A. Cutler, «Η παραγωγή έργων τέχνης», *ΟικΙΒ*, τόμ. Β', σσ. 263-313· S. T. Brooks, «Poetry and Female Patronage in Late Byzantine Tomb Decoration: Two Epigrams by Manuel Philes», *DOP* 60 (2006), 223-248.

⁴³⁵ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β', σ. 58.31 κ.ε.: «ώραϊσμοὶ πρὸς τούτοις δημοσίων κατασκευῶν ... γηροτροφεῖα πανταχοῦ ... φιλανθρώπου γνώμης τεκμήρια», και *Λόγοι*, Γ', σ. 87.12-28: «ἐπὶ τὰ φιλάνθρωπα μεταβῶμεν ἔργα τοῦ αὐτοκράτορος. κατάλεγε μοι τοίνυν τὰς τῶν ξένων ὑποδοχάς, τοὺς τοῦ ἔλεους καταρίθμει οἴκους, τὰ δημόσια ἰατρεία ... οὕτω πένης ἀνέστιος τῷ παρά φύσιν γήρα προσταλαιπωρῶν». Βλ. επίσης Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σ. 349: «ξένων καταγωγαί, νοσοῦντων ἐπιμέλεια, ἀσθενῶν ἰατρεία».

λικοί άκτουάριοι,⁴³⁶ και της μονής Προδρόμου Πέτρας.⁴³⁷ Ο ξενώνας του Σαμψών, που από αιώνες λειτουργούσε στην πρωτεύουσα σαν αυτόνομο ίδρυμα υπό έναν ξενοδόχο, έπαψε να υφίσταται κατά τη Λατινοκρατία, οπότε και μετατράπηκε σε κατάλυμα των Ναϊτών ιπποτών. Θεωρήθηκε μάλιστα ότι μετά το 1261 λειτούργησε, ενδεχομένως, ως μονή, αφού οι εγκαταστάσεις του ξενώνα είχαν στο μεταξύ ερημώσει και εξέλιπαν οι πρόσοδοι για την κάλυψη των λειτουργικών εξόδων του ιδρύματος.⁴³⁸ Ερωτηματικά προκαλεί, ωστόσο, μία αναφορά του Άραβα περιηγητή Ibn Battūta για δύο μονές «αριστερά της εισόδου στη μεγάλη Εκκλησία, που περιβάλλονται από κελιά. Στην πρώτη ενοικούν τυφλοί άνδρες, ενώ στη δεύτερη ηλικιωμένοι άνδρες, άνω των 60 ετών, ανίκανοι για εργασία, που καθέννας τους παίρνει ρούχα και τα προς το ζην από δωρεές που γίνονται για τον σκοπό αυτό».⁴³⁹ Η παραπάνω πληροφορία παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς θέτει εκ νέου το ζήτημα για την οριστική παύση ή μη της λειτουργίας του ξενώνα του Σαμψών μετά το 1261.⁴⁴⁰

Λίγο μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας ο Μιχαήλ Η΄ προέβη και στην ανακαίνιση του σχολείου στο παλαιό ορφανοτροφείο του Αγίου Παύλου δίχως, όμως, να διευκρινίζεται, όπως σημειώνει ο T. Miller, εάν μεταξύ των παιδιών που φοιτούσαν εκεί και ενισχύνονταν οικονομικά για τις σπουδές τους, συγκαταλέγονταν και ορφανά, παρόλο που το ορφανοτροφείο πιθανότατα επαναλειτούργησε μετά το 1261.⁴⁴¹

Παράλληλα ο Μιχαήλ Η΄, στο πλαίσιο της προπαγάνδας που ανέπτυξε γύρω από το πρόσωπό του, προχώρησε στην ύψωση ενός κίονα μπροστά από τον ναό των Αγίων Αποστόλων –συνήθεια που είχε παύσει να ισχύει από αιώνες– στην κορυφή του οποίου έστησε ένα χάλκινο σύμπλεγμα με τον προστάτη του αρχάγγελο Μιχαήλ και τον ίδιο να του προσφέρει ένα ομοίωμα της πρωτεύουσας.⁴⁴² Ο ίδιος προέβη ακόμη στη συμβολική ανακαίνιση του πορφυρού κίονα του ιδρυτή της πρωτεύουσας Κωνσταντίνου, στο κέντρο της

⁴³⁶ Miller, *Hospital*, σ. 195· μεταξύ των άκτουαρίων συγκαταλέγονται πιθανότατα ο Καβάσιλας, ο Νικόλαος Μυρεψός, και ο Ιωάννης Ζαχαρίας. Επί Λατινοκρατίας ο ξενώνας των Μαγγάνων περιήλθε στο Τάγμα των Ιωαννιτών, Janin, *Églises*, σ. 560, και Kidonopoulos, *Bauten*, σσ. 222-223. Αργότερα (c. τέλη 13ου αι.) κάποιος ανώνυμος καταλείπει στη διαθήκη του και «εις τὸ νοσοκομείον» της μονής των Μαγγάνων «ὑπέρπυρα δώδεκα· τὰ μὲν ὀκτὼ εἰς σάχαρ, τὰ δὲ τέσσαρα εἰς ἔλαιον», βλ. Mercati, «Testament inédit», ὁ.π., σ. 47.

⁴³⁷ Βλ. σχετικά Miller, *Hospital*, σ. 183, και Kidonopoulos, *Bauten*, σ. 223 και σημ. 830.

⁴³⁸ Βλ. MM 2, σ. 408, και T. S. Miller, «The Sampson Hospital of Constantinople», *BF* 15 (1990), 129-130.

⁴³⁹ Ibn Battūta, σ. 511.

⁴⁴⁰ O Izzedin, *Ibn Battuta*, σ. 194, ταυτίζει τις δύο αυτές μονές με δύο από τους ξενώνες που γνωρίζουμε ότι υπήρχαν στην περιοχή: του Σαμψών και του Ευβούλου. Επιπλέον, σε έναν κώδικα του 14ου αι. με έργα του ιατρού Αετίου Αμιδηνού (κώδ. *Vat. gr.* 297, f. 185^v) σώζεται σύγχρονο σημείωμα κάποιου δύσπιστου στις θεραπευτικές συμβουλές του κειμένου, ο οποίος επικαλείται τη βοήθεια του άγιο Σαμψών του Ξενοδόχου, I. Mercati - P. Fr. de Cavalieri, *Codices Vaticani Graeci*, τόμ. I (κώδ. 1-329), Roma, 1923, σ. 420.

⁴⁴¹ Βλ. Παχυμέρης, II, IV:14, σσ. 369.24-371.2, και T. S. Miller, *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 2003. σ. 195.

⁴⁴² Βλ. Talbot, «Restoration», ὁ.π., σσ. 258-260· Th. Thomov, «The last column in Constantinople», *BSI* 59 (1998), 80-91, κατά τον οποίο το άγαλμα του αρχαγγέλου μιμούνταν τη μορφή της ρωμαϊκής Τύχης της πόλης.

ομώνυμης αγοράς,⁴⁴³ ενώ φαίνεται ότι χρηματοδότησε και την κατασκευή της αναθηματικής ψηφιδωτής δέησης στη νότια πλευρά των υπερών της Αγίας Σοφίας.⁴⁴⁴

Εντούτοις, όπως έχει επισημάνει και ο Β. Κυδωνόπουλος, το οικοδομικό έργο του Μιχαήλ Η΄ επικεντρώθηκε στην επισκευή, ως επί το πλείστον, έργων άμεσης προτεραιότητας, όπως τα τείχη και τα δημόσια οικοδομήματα, αναθέτοντας την επισκευή πολλών ναών και μονών της Βασιλεύουσας σε μέλη της αριστοκρατίας.⁴⁴⁵ Αντίθετα, ο υιός και διάδοχός του, ο ευσεβής και φιλομόναχος Ανδρόνικος Β΄, προέβη λόγω οικονομικών δυσχερειών στην ανακαίνιση κυρίως ναών και μονών, όπως του Αγίου Παύλου κοντά στην πύλη του Ευγενίου, των Αγίων Αποστόλων, και της Αγίας Σοφίας, για την επισκευή και στερέωση της οποίας όπως και των τειχών της πόλης αξιοποίησε μέρος της χρηματικής πειουσίας της δεύτερης συζύγου του Ειρήνης, μετά τον θάνατό της (16 Αυγ. 1317).⁴⁴⁶

Οι πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες αναγνωρίζοντας την έμπρακτη αδυναμία τους να αναλάβουν εξολοκλήρου το εκτενές, συνεχές και πολυδάπανο έργο της ανοικοδόμησης, ανακαίνισης και διακόσμησης κτηρίων δημόσιου και θρησκευτικού χαρακτήρα στην πρωτεύουσα, μετέθεσαν την ευθύνη και μεγάλο μέρος της δαπάνης στους ιδιώτες: στα μέλη της αριστοκρατίας, στους ανώτερους διοικητικούς υπάλληλους και στον κλήρο, οι οποίοι για λόγους που θα εξετάσουμε παρακάτω επωμίστηκαν πρόθυμα το έργο αυτό.

Ενδιαφέροντα όσο και κατατοπιστικά είναι όσα αναφέρει σχετικά ο ανώνυμος αξιωματούχος και μέλος της αυλικής υπαλληλίας, που επαναπατρίστηκε στη Βασιλεύουσα α-

⁴⁴³ Τη σχετική πληροφορία μάς δίνει σημείωμα στον βιενναίο κώδικα *Hist. gr.* 80, f. 15^v (έτους 1535) «Ἐν τῷ λεωφόρῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰ νῦν καλουμένῳ Κόκκινο Λιθάρι ἐν τῷ αὐτῷ κίονι ἔχουσα τὰ γράμματα ταῦτα: Τὸ παρὸν κίονι, τεθὲν προχρονίῳ ἀνακαινισθεῖ δὲ παρὰ Μιχαήλ Παλαιολόγου τοῦ αὐτοκράτορος», Σπ. Λάμπρος, *Βραχέα Χρονικά, Μνημεία τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. Α΄, τεύχ. Α΄, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Αθήνα, 1932, αρ. 5, σ. 9.37-40. Το «Κόκκινο λιθάρι» είναι ενδεχομένως ο πορφυρός κίονας του Κωνσταντίνου Α΄, στην ομώνυμη αγορά (σημ. Çemberlitaş). Βλ. N. Asutay-Effenberger - A. Effenberger, «Die columna virginea und ihre Wiederverwendung in der Süleymaniye Camii», *Millenium* 1 (2004), 369-407.

⁴⁴⁴ Βλ. R. Cormack, «Η Παναγία στα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας», *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στην Βυζαντινή Τέχνη*, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Αθήνα - Μιλάνο, 2000, σσ. 107-123 και ειδικότερα σσ. 119-122.

⁴⁴⁵ Ο Μιχαήλ Η΄ προέβη στην ίδρυση ή ανακαίνιση και ορισμένων μονών όπως η προγονική του Αγίου Δημητρίου και της Περιβλέπτου, Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.14 (σσ. 37-39), 1.1.41 (σσ. 91-93), και σσ. 233-236, 240-242 του ίδιου, «Urban Physiognomy», *ό.π.*, σ. 103. Σχετικά με τη μονή του Αγίου Δημητρίου θα πρέπει να σημειώσουμε ότι βρισκόταν στην περιοχή της Βλάγκας. Βλ. Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 38, 267.

⁴⁴⁶ Γρηγοράς, I, VII:12, σσ. 273.14-17, 274.7-12, 274.22-275.12: «πολλῶ βέλτιον κρίνας τοὺς προϋπάρξαντας βελτιοῦν τε καὶ συνιστᾶν ... Διὰ ταῦτα τοίνυν τῶν πάλαι ναῶν ὁ βασιλεὺς ἐπεμέλετο συνιστᾶς τε καὶ ὑπερείδων, καὶ ταῦτα πολλῶ μείζονος τῆς τῶν χρημάτων δαπάνης αὐτῶν δεομένων, ἢ εἰ νέους ἐγείρειν ἐβούλετο», και Laurent, «Jean d'Héraclée», σ. 51, όπου και αναφορά στη μονή που ανακαίνισε ο Ανδρόνικος Β΄ πλησίον της Νέας Εκκλησίας κατά το διάστημα 1272-1283 προκειμένου να διαμείνει εκεί ο θεός του Γρηγορά, Ιωάννης Ηρακλείας. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, *Bauten*, σσ. 234-235, 240 και σποράδην του ίδιου, «Urban Physiognomy», *ό.π.*, σσ. 103, 107· Matschke, «Builders and buildings», *ό.π.*, σσ. 315-316· Talbot, «Restoration», *ό.π.*, σσ. 243-261, και της ίδιας, «Building activity in Constantinople under Andronikos II: the role of women patrons in the construction and restoration of monasteries», N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001, σσ. 329-330. Ο R. Ousterhout, «Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture», Sl. Ćurčić - D. Mouriki (eds.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1991, σσ. 75-76, επισημαίνει την άνηση που σημείωσε η αρχιτεκτονική στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄. Το ζήτημα έχει απασχολήσει και τον Failler, «Pachymeriana novissima», *ό.π.*, σσ. 221-246.

μέσως μετά την ανακατάληψή της. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του ο πενθερός του ανέλαβε την ανακαίνιση του ναού της Αγίας Μαρίνας (1265/66) σε άγνωστη τοποθεσία της πόλης και ανέθεσε τη διακόσμησή της στον γνωστό τεχνίτη-καλλιτέχνη Μόδεστο. Περίπου ένα έτος αργότερα αναφέρεται και η ανακαίνιση του ναού της Θεοτόκου της Ακιδοκτηνής (1267), ο οποίος πρέπει να βρισκόταν κοντά στο υδραγωγείο του Ουάλη.⁴⁴⁷

Ανακαίνισης θα τύχουν και πλήθος άλλων μονών της πρωτεύουσας, όπως η περίφημη μονή των Στουδίου, ένας από τους σταθμούς της θριαμβικής εισόδου του Μιχαήλ Η΄ το 1261,⁴⁴⁸ την οποία ανακαίνισε το 1293 ο υιός του, Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος, «*ὄτε καὶ τῷ νεῷ τοῦ Στουδίου λαμπρὸν ἐπιθείς τὸν ὄροφον (ἡρήμωται γὰρ ὁ χώρος ἐκεῖνος παρὰ Λατίνων καὶ μηλόβοτος ἦν ἐκ πολλοῦ) ἔπειτα στερβὸν περιήγαγε φραγμὸν καὶ περίβολον καὶ πολλοῖς τοῖς ἀναλώμασιν εἰς μοναζόντων κατέστησεν ἀσκητήριον*».⁴⁴⁹ Αλλά και ο ναός της Παμμακαρίστου -κτίσμα των αρχών του 12ου αι.- υπέστη αλλαγές από τον Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη, που τον μετέτρεψε το 1294 σε καθολικό μονής προσθέτοντας εσωνάρθηκα και κλειστή στοά στα βόρεια, προφανώς ταφικού χαρακτήρα.⁴⁵⁰ Ο ίδιος, σύμφωνα με τη βραχεία εκδοχή των *Ἱστοριῶν* του Παχυμέρη, υπήρξε *κτίτωρ* κι άλλων ναών και μονών στην πρωτεύουσα, όπως του ναού της Θεοτόκου της Αθηνιώτισσας, της μονής της Γλάβαινας, του ναού του Αγίου Νικολάου του Γλαβά, αλλά και του ξενώνα της Παμμακαρίστου.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Dölger, «Titel», *ό.π.*, σ. 30, και Schreiner, «Notiz», σ. 276, κατά τον οποίο ο ανώνυμος όπως και άλλοι αξιωματούχοι ανέλαβαν μετά το 1261 την ανακαίνιση ναών έπειτα από συμφωνία με τον αυτοκράτορα εξασφαλίζοντας έτσι τίτλους ιδιοκτησίας και κτιτορικά δικαιώματα.

⁴⁴⁸ Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 86, σ. 184.13· § 87, σ. 186.7-13· § 88, σσ. 187.10-188.1· Εφραίμ Αίνιος, σσ. 9546-9564, και την παραστατική περιγραφή του Ολόβωλου, *Λόγοι*, Β΄, σσ. 73.24 – 74.7.

⁴⁴⁹ Γρηγοράς, I, VI:6, σ. 190.10-14. Ο U. Peschlow, «Ein paläologisches Reliefdenkmal in Konstantinopel», *Gesta* 33 (1994), 93-103, αποδίδει στον *κτίτορα* της μονής, Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, μία σαρκοφάγο από κοκκινωπό πέτρωμα που βρέθηκε εκεί και χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι. Στη μονή έζησε επίσης ο Θεόκτιστος Στουδίτης, συγγραφέας του βίου του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄ και για ένα διάστημα ο όσιος Μακάριος ο εξ Εώας. Βλ. Α. Παπαδοπούλου – Κεραμέως, «Φιλοθέου Σηλυβρίας: βιογραφία του Μακαρίου του έξ Εώας», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος - Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, Ἀνέκδοτα Ἑλληνικά*, Κωνσταντινούπολη, 1884, τόμ. Β΄, σσ. 47-50, § 2-7.

⁴⁵⁰ Janin, *Églises*, σσ. 208-213. Βλ. επίσης H. Hallensleben, «Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche, der heutigen Fethiye camii in Istanbul», *IstMitt* 13-14 (1963/1964), 135-136· Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.37, σσ. 80-86· Failler, «Pachymeriana novissima», *ό.π.*, σ. 229· Kalopissi-Verti, «Patronage», *ό.π.*, σ. 79, και Μπούρας, «Ἀρχιτεκτονική», σ. 95.

⁴⁵¹ Failler, «Pachymeriana altera», *REB* 46 (1988), 80: «*ὄς οὐ τοσοῦτον ἐσπούδασεν ἐπὶ τὴν ἄκαιρον ταυτηνὴ φαντασίαν τοῦ ματαίου τουτουὶ βίου, ὅσον ἐσπούδασε τὸν ὑπὸ Θεοῦ δεδωρημένον πλοῦτον ἀναθέσθαι Θεῷ. Καὶ μαρτυρεῖ ἡ τῆς Παμμακαρίστου ... σεβάσιμος καὶ θεία μονὴ καὶ ... ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ τῆς τοῦ Θεοῦ μητρὸς τῆς Ἀθηνιωτίσσης θεία μονὴ καὶ σεβάσιμος*». Βλ. σχετικά Failler, «Pachymeriana novissima», *ό.π.*, σσ. 228-229, και Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.31 (σσ. 67-68), 1.1.29 (σσ. 62-65), 1.1.16 (σσ. 41-42), 1.2.13 (σ. 112), και 2.6.10 (σσ. 225-226). Για τον ναό της Παμμακαρίστου βλ. H. Belting - C. Mango - D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington D.C., 1978. Ο ναός του Αγίου Νικολάου ταυτίζεται πιθανόν με τον ομώνυμο ναό στο Μεσόμαφαλο, που αναφέρει το *Τυπικό* της μονής της Βεβαίας Ελπίδος (Delehaye, *Deux typica*, σ. 84.3-4, § 122) και ίσως με εκείνον στον οποίο η πρωτοστράτορισα Μαρία Δούκαινα Κομνηνή Βράναινα († post 1315), σύζυγος του πρωτοστράτορα Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη, αφιέρωσε τον κώδικα *Paris. Coislin.* 5 (1263-64), Βλ. Astruc, *Les manuscrits grecs*, αρ. 10, σσ. 35-36. Ο ναός υπήρξε μάλλον χώρος διαμονής του Μανουήλ Γαβαλά, καθώς αναφέρεται σε επιστολή του τελευταίου προς τον Γαβρά, Γαβαλάς, *Ἐπιστολές*, Β.33, σ. 139.8, και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σ. 236. Η περιοχή του Μεσομαφάλου εντοπίζεται μεταξύ του

Κτίτορες, όμως, αναδείχθηκαν σχεδόν στο σύνολό τους και οι μεγάλοι λογοθέτες του Μιχαήλ Η΄ και Ανδρονίκου Β΄. Έτσι, ο μέγας λογοθέτης στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄, Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, μας πληροφορεί στη διαθήκη του ότι ο πατέρας του, ο επίσης μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ακροπολίτης, ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη τη μονή της Αναστάσεως, ενώ ο ίδιος προσέθεσε σε αυτή ένα παρεκκλήσιο τιμώμενο στον άγιο Λάζαρο.⁴⁵² Ο *ἐπί τοῦ κανικλείου* Νικηφόρος Χούμνος προέβη στην ανακαίνιση της μονής της Θεοτόκου της Γοργοεπηκόου (c. 1295-1308),⁴⁵³ μολοντί αργότερα (post 1325) αποσύρθηκε ως μοναχός στη μονή του Φιλανθρώπου Σωτήρος, που ίδρυσε η κόρη του Ειρήνη,⁴⁵⁴ ενώ ο στενός συνεργάτης του Ανδρονίκου Β΄ και μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης ανέλαβε τη ριζική ανακαίνιση της μονής της Χώρας, την οποία κόσμησε με πλούσια ψηφιδωτή και ζωγραφική διακόσμηση υψηλής τέχνης.⁴⁵⁵

Μεγάλος είναι και ο αριθμός των αξιωματούχων -μελών της ελάσσονος κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας- για τους οποίους ο Μανουήλ Φιλής συνέθεσε επιγράμματα για ναούς και μονές. Μεταξύ άλλων συναντούμε τα ονόματα των σεβαστών Κλιναβάρη και Μιχαήλ Ατζύμη, *δομέστικου τῶν θεμάτων τῆς ἔω*, του Ραδηνού, του Δημητρίου Τζυκανδήλη, του Θεόδωρου Λιβαδάριου, και του *παρακοιμώμενου της μεγάλης σφενδόνης* Κωνσταντίνου Δούκα Νεστόγγου, *οἰκείου του Μιχαήλ Η΄*.⁴⁵⁶ Γνωστή μας είναι ακόμη η περίπτωση του *δομέστικου* Φωκά Μαρουλή, που ίδρυσε τη μονή της Θεομήτορος κοντά στην πύλη του Αγίου Ρωμανού,⁴⁵⁷ ενώ σε συνοδική πράξη του 1324 αναφέρεται ότι ο σεβαστός κυρ Βασίλειος ο Σεβαστιανός († 1324) είχε ανεγείρει ναό *«ἐπ' ὀνόματι τοῦ τιμίου προφήτου, προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου, διὰ σεπτῶν χρυσοβούλλων καὶ προσταγμάτων καὶ λοιπῶν*

3ου και 4ου λόφου της πόλης, G. Prinzig - P. Speck, «Fünf Lokalitäten in Konstantinopel (Das Bad Κωνσταντιναιαί; die Paläste Κωνσταντιναιαί und τὰ Κώνστα; das Ζεῦγμα; Die Ἑπτασκάλιον)», H.-G. Beck (ed.), *Studien zur Frühgeschichte Konstaninopels*, (Miscellanea Byzantina Monacensia 14), München, 1973, σ. 219 και σημ. 116, και Kidonopoulos, *Bauten*, σ. 73.

⁴⁵² H. Delehay, «Constantinus Acropolitae hagiographi byzantini epistularum munipulus», *AB* 51 (1933), 263-284, και Κ. Α. Μανάφης, «Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου λόγος εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως διαθητικός», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 459-465.

⁴⁵³ Στον κώδικα Ἀθως, Διονυσίου 86 (έτους 1037), f. 6^v, συναντούμε το κάτωθι σημείωμα του 14ου αι.: «Τὸ δὲ βιβλίον εὔρηται παρ' Ἰουδαίοις ἐν πυργίσκῳ τοίχῳ κονιάματι πρὸς ἀσφάλειαν διακεχρισμένῳ: ὃ καὶ νῦν εὔρισκεται ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν Παλαιολόγων ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ κατὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν διακειμένη καὶ Γοργοεπηκόου κεκλημένη τῇ ἀνεγερθείσῃ παρὰ τοῦ κανικλείου τοῦ Χούμνου», Λαμπρος, *Catalogue*, I, σσ. 327-328, και Volk, *Klosterbibliotheken*, ὁ.π., σ. 37. Για τη μονή βλ. Janin, *Églises*, σσ. 172-173· V. Laurent, «Une fondation monastique de Nicéphore Choumnos. Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Γοργοεπηκόου», *REB* 12 (1954), 32-44, και Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.34, σσ. 74-76.

⁴⁵⁴ Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, σ. 62.

⁴⁵⁵ Γρηγοράς, I, VIII :5, σ. 303.11 κ.ε.: «ὁ μέντοι λογοθέτης τοῦ γενικοῦ ἄρτι τοῦ νεουργεῖν ἐπέπαυτο τὴν τῆς Χώρας μονήν, ὅποσος ὁ ἔνδον ἐτύγχανε κόσμος».

⁴⁵⁶ Φιλής, *Carmina*, I, αρ. 169, σσ. 78-79 (Ἅγιος Νικόλαος), I, αρ. 178, σ. 86 (Θεοτόκος), I, αρ. 231, σ. 122, II, αρ. 68, σσ. 134-135 (Κοίμηση της Θεοτόκου), II, αρ. 191, σσ. 203-204 (Θεοτόκος), και II, αρ. 242, σσ. 260-263 (Ἅγιος Στέφανος), ἀντίστοιχα. Για τα αναφερόμενα πρόσωπα βλ. *PLP*, 11837, 1633, 23983 (:), 28127, 14861, και 20201. Σχετικές με το θέμα είναι οι αναφορές των Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.29, σσ. 62-65· Failler, «Pachymeriana novissima», ὁ.π., σσ. 224-225, και Puech, *Aristocratie*, σσ. 155-156.

⁴⁵⁷ *PLP*, 17157, και *RPK*, 2, αρ. 135, σσ. 274-286 (1341, Μάιος). Βλ. επίσης Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.30, σσ. 65-67, και Failler, «Pachymeriana novissima», ὁ.π., σσ. 225-226.

διαφόρων δικαιωμάτων». ⁴⁵⁸ Ανώνυμος εξακολουθεί να παραμένει ο κτίτορας του ναού της Θεοτόκου της Κυριώτισσας (Kalenderhane camii), ο οποίος χρηματοδότησε την ψηφιδωτή και ζωγραφική διακόσμηση των πρώιμων παλαιολόγειων χρόνων, σπαράγματα της οποίας έφερε στο φως η έρευνα. ⁴⁵⁹ Αξιόλογη, τέλος, υπήρξε η οικοδομική δραστηριότητα μελών της χαμηλόβαθμης διοικητικής υπαλληλίας, ⁴⁶⁰ καθώς και του Σέρβου Κράλη Μιλούτιν, ο οποίος υπήρξε κτίτορας του ναού των Αγίων Ασωμάτων, καθώς και πολλών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. ⁴⁶¹

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι μεταξύ των ανακαινισμένων – “αναγεννημένων” μονών της Κωνσταντινούπολης μετά το 1261 παρατηρούνται ορισμένες ανακατατάξεις. Έτσι, σημαίνοντες ναοί και μονές της πρωτεύουσας επί Κομνηνών, όπως η μονή Παντοκράτορος και οι Βλαχέρνες, χάνουν τη σημασία τους μετά το 1261. Αντίθετα, άλλες, όπως οι μονές Προδρόμου Πέτρας, Αγ. Γεωργίου των Μαγγάνων, Παμμακαρίστου κ.ά. συγκαταλέγονται μεταξύ των σημαντικών μοναστικών ιδρυμάτων της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου έχοντας λάβει νέα πνοή χάρη στις γενναιόδωρες χορηγίες μελών της ανώτερης και κατώτερης αριστοκρατίας. Ορισμένες, μάλιστα, περιβάλλονται την ίδια περίοδο με μεγάλο κύρος, όπως η μονή των Οδηγών, λόγω της παρουσίας σε αυτή του ιερού παλλαδίου της πρωτεύουσας, της εικόνας της Οδηγήτριας, ή η μονή της Χώρας χάρη στη γενναιοδωρία του νέου της κτίτορα, λογοθέτη του γενικού Θεόδωρου Μετοχίτη, που δεν φείσθηκε εξόδων για την ανακαίνισή της. Εντύπωση προκαλεί, πάντως, το γεγονός ότι ο παλαιός ευκτήριος οίκος της οικογένειας των Παλαιολόγων, η βασιλική μονή του Αγίου Δημητρίου, δεν φαίνεται να απέκτησε μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας το κύρος και την αίγλη που θα αναμενόταν, εν αντιθέσει με τη μονή Λιβός που αναδεικνύεται πλέον ως ο οικογενειακός ναός – μαυσωλείο της δυναστείας. Τέλος, ορισμένες μονές, όπως της Αναστάσεως, που ίδρυσαν και πλουσιοπάροχα κόσμησαν και δωρεοδότη-

⁴⁵⁸ Βλ. PLP, 25066, και RPK, 1, αρ. 78 (Αυγ. 1324), σ. 454. Στον εν λόγω ναό υπηρετούσε ως ιερέας ο πρεσβύτερος Γεώργιος Νίκας «χρυσίνους ἔξ λαμβάνων ὑπὲρ μισθοῦ».

⁴⁵⁹ C. L. Striker - Y. D. Kuban, «Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second preliminary report», *DOP* 22 (1968), 192-193. Ειδικότερα, στο τύμπανο της θύρας που οδηγεί από τον εξωνάρθηκα στον εσωνάρθηκα αποκαλύφθηκε η μορφή της Θεοτόκου Κυριώτισσας (εικ. 31-32), ενώ άλλη μια απεικόνιση της Κυριώτισσας εντοπίστηκε στο διακονικό μαζί με μορφή δεόμενου κτήτορα (εικ. 33). Τέλος, στην είσοδο του βήματος προς το διακονικό βρέθηκε ψηφιδωτή μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ (εικ. 30). Σε παρεκκλήσιο του ίδιου ναού ανακαλύφθηκαν τοιχογραφίες με παραστάσεις από τον κύκλο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης, Striker - Kuban, *ό.π.*, σσ. 185-191, και των ιδίων, *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, their History, Architecture and Decoration*, Mainz, 1997, σσ. 72, 128-142. Βλ. σχετικά και Schreiner, «Notiz», σσ. 280-281, ο οποίος πιθανολογεί την ταύτιση του ναού της Θεοτόκου Ακιδοκτινής με τον ναό της S. Maria all'Aquedotto (σημ. Kalenderhane Camii), που την περίοδο της λατινοκρατίας ανήκε στους Φραγκισκανούς.

⁴⁶⁰ Ο Μάξιμος Πλανούδης, πρώην μέλος της αυτοκρατορικής υπαλληλίας, αναφέρει σε επιστολή του τον ναό του Τιμίου Προδρόμου «των νεοκτίστων οὗτός ἐστι τῶν ἐν τῷ Βλάγκᾳ· ἐδείματο δὲ τοῦτον ὁ ἐμὸς οὗτος παῖς τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ πρεσβυτέρῳ τυγχάνοντι», Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 31, σ. 51.21-24, 42-44.

⁴⁶¹ M. Živojinović, «Bolnica kralja Milutina u Carigradu», *ZRVI* 16 (1975), 105-117· U. B. Birchler-Argyros, «Die Quellen zum Kral-Spital in Konstantinopel», *Gesnerus* 45 (1988), 419-444, και Σ. Κίσσας, *Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος του 18' αιώνα μέχρι τον θάνατο του κράλη Μιλούτιν*, Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 67-68 και σημ. 157.

σαν οι Γεώργιος και Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, δεν κατάφεραν να αναδειχθούν, πιθανόν ως συνέπεια της μοίρας των κτιτόρων τους, που έπεσαν διαδοχικά σε δυσμένεια.

Τα κίνητρα, που παρακινούν τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και της αριστοκρατίας στη χρηματοδότηση της ανοικοδόμησης, ανακαίνισης και διακόσμησης κτηρίων, δημόσιου, ιδιωτικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα, είναι ποικίλα. Μεταξύ αυτών θα πρέπει να συναριθμήσουμε την αγάπη και τον πόθο για το ωραίο, τη μεγαλοψυχία και τη φιλανθρωπία, αλλά και την ανάγκη ικανοποίησης του εγωισμού του καθενός και βέβαια την προβολή και κατ' επέκταση την επιβεβαίωση και διατράνωση του πλούτου και της κοινωνικής θέσης. Το τελευταίο αυτό ανιχνεύεται ιδιαίτερα στις περιπτώσεις της πατρωνίας των Γεωργίου και Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, Νικηφόρου Χούμνου και Θεόδωρου Μετοχίτη, στην πλειονότητά τους μέλη μιας νέας γενιάς αριστοκρατών της διοικητικής υπαλληλίας, που επεδίωκαν με τον τρόπο αυτό την προβολή τους. Εντούτοις, δεν πρέπει να παραβλέψουμε τον ρόλο της φιλανθρωπίας και τη σημασία του θρησκευτικού συναισθήματος, καθώς η σωτηρία της ψυχής και συνακόλουθα η άφεση των αμαρτιών, σε καιρούς χαλεπούς και ανασφαλείς, πρόβαλλε ως ανάγκη περισσότερο άμεση και επιτακτική από την ικανοποίηση του προσωπικού και κοινωνικού γοήτρου.⁴⁶²

Ο τελευταίος αυτός παράγοντας είχε επίδραση ιδιαίτερα στις γυναίκες, μέλη κατά κύριο λόγο του αυτοκρατορικού οίκου και της αριστοκρατίας, που ανελάμβαναν το κόστος ανοικοδόμησης ή συντήρησης κυρίως ναών και μονών. Στην περίπτωση τους, μάλιστα, ήταν σύνηθες να ενδύονται και οι ίδιες το μοναχικό σχήμα και να εγκαταβιούν στις μονές που ίδρυσαν ή συντηρούσαν. Σχετικά, ο Άραβας περιηγητής Ibn Battūta αναφέρει, κάπως υπερβολικά, ότι κάθε αυτοκράτορας αποσύρεται ως μοναχός σε μονή που κτίζει ο ίδιος· σχολιάζοντας μάλιστα μια γυναικεία μονή σημειώνει ότι οι μοναχές ήταν κόρες του βασιλιά που αφοσιώθηκαν στην Εκκλησία κι ακόμα «θυγατέρες υπουργών, διοικητών και αρχόντων της πόλης, και άλλες, ηλικιωμένες καθώς και χήρες». Έτσι, ο Battūta καταλήγει στην εντύπωση ότι «η πλειονότητα του πληθυσμού είναι μοναχοί, ασκητές και ιερείς, ενώ οι εκκλησίες είναι αναρίθμητες».⁴⁶³

Πράγματι, στη μακρόχρονη βασιλεία του φιλομόναχου Ανδρονίκου Β' πέντε από τα δέκα νέα μοναστήρια είναι γυναικεία, ενώ από τους είκοσι δύο (22) ανακαινισθέντες οίκοι οι έξι ήταν γυναικείοι και υπήρχαν δύο διπλές μονές. Επιπλέον, από την περίοδο αυτή μας σώζονται δύο μόνο τυπικά ανδρών μονών και τέσσερα γυναικεία (Λιβός, Κοσμά και Δαμιανού, Φιλανθρώπου Σωτήρος και Βεβαίας Ελπίδος). Η παρουσία τόσων γυναικείων μονών στην Κωνσταντινούπολη οφείλεται ασφαλώς και στη σχετική ασφάλεια

⁴⁶² Σε αρκετές περιπτώσεις, πάντως, η επένδυση σε καθιδρύματα, όπως οι μονές, λειτουργεί αργότερα ως καταφύγιο, όπως συνέβη στις περιπτώσεις του Θεόδωρου Μετοχίτη και του Νικηφόρου Χούμνου. Βλ. σχετικά Kalopissi-Verti, «Patronage», ό.π., σ. 91· Kyritsis, *Aristocracy*, σσ. 190-192 και πρόσφατα M. Kaplan, «Why were Monasteries Founded in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries?», *Sevgi Göniül Symposium*, σσ. 408-412.

⁴⁶³ Ibn Battūta, σσ. 511-512, και Christides, «Ibn Battūta's Journey», ό.π., σ. 318.

που παρείχε ο εντός των τειχών της πρωτεύουσας χώρος. Ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι σχεδόν στο σύνολό τους οι γυναίκες αυτές -μέλη της αριστοκρατίας- που αναδείχθηκαν σε κτίτορες ναών και μονών στην πρωτεύουσα, ανήκουν στο στενότερο ή ευρύτερο συγγενικό περιβάλλον της αυτοκρατορικής οικογένειας.⁴⁶⁴

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της συζύγου του Μιχαήλ Η΄ και μητέρας του Ανδρονίκου Β΄, Θεοδώρα Παλαιολογίνας, η οποία προχώρησε στην ανακαίνιση της μονής του Λιβός (Fenari İsa camii), των Αγίων Αναργύρων (Atiic Mustafa Pasa) και της Αγίας Θωμαΐδος.⁴⁶⁵ Η αδελφή του Μιχαήλ Η΄ και γιαγιά του Ιωάννη Γ΄ Καντακουζηνού, Μαρία (Μάρθα) Παλαιολογίνα ίδρυσε τη ομώνυμη μονή της Κυρά Μάρθας,⁴⁶⁶ ενώ τρεις ανεψιές του Μιχαήλ Η΄, η Θεοδώρα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή Ραούλαινα (post 1274),⁴⁶⁷ σύζυγος του Ιωάννη Ραούλ Πετραλίφα, η Άννα Κομνηνή Ραούλαινα Στρατηγοπούλινα (ως μοναχή Αντωνία),⁴⁶⁸ και η Θεοδώρα Συναδηνή Παλαιολογίνα (c. 1290-1300)⁴⁶⁹ ανακαίνι-

⁴⁶⁴ Βλ. A. M. Talbot, «A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women», *GOTHR* 30 (1985), 1-18· της ίδιας, «Building activity», *ό.π.*, σ. 332· E. Koubena, «A Survey of Aristocratic Women Founders of Monasteries in Constantinople between the Eleventh and the Fifteenth Centuries», J. Perreault - E. Koubena (eds.), *Women and Byzantine Monasticism. Proceedings of the Athens Symposium 28-29 March 1988*, (Canadian Archaeological Institute 1), Athens, 1991, σσ. 25-32, και Κ. Δρακάτου, *Οι γυναικείες μονές της Κωνσταντινούπολης στην Παλαιολόγεια περίοδο (κτητόρισες, λατρεία, διοίκηση)*, ανέκδ. διδ. διατρ., Θεολογική Σχολή Παν/μίου Θεσσαλονίκης, 1995.

⁴⁶⁵ Για τη μονή του Λιβός βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.38, σσ. 86-87· Majeska, *Russian Travelers*, § 34, σσ. 309-312. Η μονή των Αγίων Αναργύρων βρισκόταν στην περιοχή των Βλαχερνών, κοντά στα ανάκτορα, και ταυτίστηκε από τον B. Aran, «The Nunnery of the Anargyres and the Atik Mustafa Pasha Mosque. Notes on the Topography of Constantinople», *JÖB* 26 (1977), 247-253, με το τέμενος του Atik Mustafa Pasha. Την άποψη αυτή αμφισβήτησαν έντονα οι T. Mathews - E. J. Hawkins, «Notes on the Atik Mustafa Paşa Camii in Istanbul and its Frescoes», *DOP* 39 (1985), 134. Τέλος, για τη γυναικεία μονή της Αγίας Θωμαΐδας αντλούμε πληροφορίες από εγκωμιαστικό λόγο που συνέγραψε προς τιμήν της ο μέγας λογοθέτης Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Acta SS. Nov. IV*, Bruxelles, 1925, σ. 246 (16), και A. M. Talbot, «Old Wine in New Bottles: The Rewriting of Saints' Lives in the Palaeologan Period», Sl. Ćurčić - D. Mouriki (eds.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1991, σ. 19, σημ. 24.

⁴⁶⁶ *PLP*, 21389, και Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.21, σσ. 51-53. Σύμφωνα με τη μαρτυρία Ρώσων περιηγητών η μονή βρισκόταν νοτίως των Αγ. Αποστόλων, κοντά στη μονή Λιβός, στην κοιλάδα του Λύκου, Majeska, *Russian Travelers*, σ. 188, και § 33, σσ. 306-307. Η πιθανολογούμενη ταύτιση της μονής με το Sekbanbaşı mes-cidi είναι αμφίβολη. Βλ. Janin, *Églises*, σσ. 324-326 και A. και R. Dietrich, «Zosima's Apolikaptii Monastery», *ό.π.*, σσ. 116-123.

⁴⁶⁷ *PLP*, 10943· Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.3, σσ. 9-10, και Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», σ. 96. Λίγο μετά το 1285 δέχθηκε στην μονή της τη σωρό του Πατριάρχη Αρσενίου, ανακαίνισε τη μονή της Αριστηνής προκειμένου να διαμείνει εκεί, μετά την παραίτησή του (1289), ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ Κύπριος, ενώ η πατρωνία της μνημονεύεται σε τρία επιγράμματα του Μάξιμου Πλανούδη, Σπ. Λάμπρος, «Ἐπιγράμματα Μαξίμου Πλανούδη», *NE* 13 (1916), 415-416. Φιλολόγος και βιβλιόφιλος η Ραούλαινα συνέχισε κατόπιν προτροπής του Χούμνου το έργο της αντιγραφής βιβλίων προς όφελος των λογίων εν γένει: «σὺ πρᾶξον ὅπως τε πολλὰ ταῦτα καὶ καλὰ κτήσωνται (δύνασαι γὰρ χορηγήσαι)», *Anecdota Nova*, σ. 94, αρ. οζ΄.

⁴⁶⁸ *PLP*, 26893, και Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.13, σσ. 36-37. Κόρη της Θεοδώρας Ραούλαινας και σύζυγος του πρωτοστράτορος Μιχαήλ Στρατηγόπουλου, δώρισε στη μονή χειρόγραφα, ιερά σκευή και άλλα κειμήλια. Βλ. σχετικά κωδικογραφικό σημείωμα στον κώδ. *Παντοκράτορος Αγίου Όρους 6*, f. 3^v, Lampros, *Catalogue*, I, *ό.π.*, σσ. 92-94, και A.-M. Talbot, «Bluestocking Nuns: Intellectual Life in the Convents of Late Byzantium», C. Mango - O. Pritsak (eds.), *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (= Harvard Ukrainian Studies 7)*, Cambridge, MA, 1983, σσ. 609-10. Η Talbot, «Building activity», *ό.π.*, σ. 332, σημ. 15, δεν δέχεται την άποψη του Kidonopoulos, *ό.π.*, σ. 36, ότι στη μονή λειτούργησε βιβλιογραφικό εργαστήριο.

σαν αντίστοιχα τη μονή του Αγίου Ανδρέα εν Κρίσει (Koca Mustafa Paşa camii), τον ναό του Χριστού Σωτήρος του Κραταιού, και τη μονή της Βεβαίας Ελπίδος. Η Ευγενία Κομνηνή Παλαιολογίνα, εξαδέλφη του Ανδρονίκου Β΄, θα προβεί επίσης στην ανακαίνιση μίας μονής,⁴⁷⁰ ενώ η Ειρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα, νύμφη του Ανδρονίκου Β΄, ανανέωσε τη διπλή μονή του Φιλανθρώπου Σωτήρος στην περιοχή των Μαγγάνων, δίπλα στα θαλάσσια τείχη, όπου αποσύρθηκε ως μοναχή Ευλογία σε νεαρή ηλικία, μετά τον θάνατο του συζύγου της Ιωάννη Παλαιολόγου († 1307), κι αργότερα οι δικοί της.⁴⁷¹

Από τον κύκλο της μείζονος αριστοκρατίας της πρωτεύουσας προέρχονταν η Μαρία Δούκαινα Κομνηνή Βράναινα Παλαιολογίνα, σύζυγος του πρωτοστράτορος Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη, η οποία ανήγειρε ταφικό παρεκκλήσιο στην Παμμακάριστο και εγκαταβίωσε ως μοναχή Μάρθα στη μονή που η ίδια ίδρυσε, γνωστή ως «της Γλαβαίνης»,⁴⁷² αλλά και η μητέρα του Συργιάννη στην οποία αποδίδεται η «μονή της μεγάλης Δουκαίνης», ενώ άγνωστη παραμένει η πάτρωνας της μονής του Μυρελαίου.⁴⁷³ Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης αναφερόμενος στον φίλο του Γεώργιο (Γρηγόριο) Ίβηρα γράφει ότι εκάρη μοναχός και εγκαταβίωσε στη μονή της Αγίας Παρασκευής που του ανήκε από τη μητέρα του Ευδοκία Ακροπολίτισσα «μητρόθεν ή μονή προσήκεν ἐμοί, ἔκ τε γὰρ μητρῶων ἀναλωμάτων ἀνηγέρθη τὰ πρῶτα καὶ διὰ τῶν ὑπὲρ αὐτῆς εἰσέπειτα προσενέξεων ἐν αὐτῇ».⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ PLP, 21381. Σύζυγος του μεγάλου στρατοπεδάρχη και συλλέκτη χειρογράφων, Ιωάννη Ἀγγελου Δούκα Συναδηνού († 1290), μόνασε στη μονή της Βεβαίας Ελπίδος μαζί με την κόρη της Ευφροσύνη.

⁴⁷⁰ PLP, 21368, και Kidonopoulos, *Bauten*, σσ. 52-53. Η ανακαίνιση έλαβε χώρα μετά τον σεισμό του 1296 ή 1303 και πριν το 1321.

⁴⁷¹ Γρηγοράς, III, XXIX:21-24, σσ. 238-239. Το *Τυπικό* της μονής εξέδωσε ο P. Meyer, «Bruchstücke zweier τυπικά κτητορικά», *BZ* 4 (1895), 48-49. Βλ. σχετικά A. Constantinides-Hero, «Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople», *BF* 9 (1985), 119-147· R. H. Trone, «A Constantinopolitan Double Monastery of the Fourteenth Century: the Philanthropic Savior», *Byzantine Studies/ Etudes Byzantines* 10 (1987), 81-87, και Majeska, *Russian Travelers*, § 61, σσ. 371-374. Ανασκαφές που διενεργήθηκαν εκεί τη δεκαετία 1923-1933 έφεραν στο φως ευρήματα κυρίως της εποχής των Παλαιολόγων, αλλά οι σχετικές μελέτες έδειξαν ότι το συγκρότημα προϋπήρχε των Παλαιολόγων. Βλ. R. Demangel - E. Mamboury, *Le Quartier des Manges et la première région de Constantinople*, Paris, 1939, σσ. 49-68.

⁴⁷² PLP, 27511. Βλ. επίσης Hallensleben, «Pammakaristoskirche», *ό.π.*, σσ. 136-137, και Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.16, σσ. 41-42 και 1.1.37, σσ. 80-86. Για τους προπάτορές της βλ. A. Effenberger, «Zu den Eltern der Maria Dukaina Komnene Branaina Tarchaneiotissa», *JÖB* 57 (2007), 169-182. Για τις απεικονίσεις των κτιόρων, Μαρίας (Μάρθας) Γλάβαινας και του συζύγου της πρωτοστράτορος Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη, καθώς και των προπατόρων και απογόνων τους στο καθολικό της μονής, όπως και στο ταφικό παρεκκλήσιο του Προδρόμου βλ. P. Schreiner, «Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topography Konstantinopels», *DOP* 25 (1971), σσ. 221-223 [ανατ. Στο P. Schreiner, *Byzantinische Kultur. Eine Aufsatzsammlung, I. Die Macht* (Opuscula Collecta, 3), Roma, 2006, αρ. 15].

⁴⁷³ PLP, 27168. Σε μια ακρωτηριασμένη επιγραφή των αρχών του 14ου αι. που βρέθηκε στη μονή Μυρελαίου αναφέρεται η «Ευφροσύνη Δούκαινα ή Παλεολογίνα ή] μετονομασθεισα Ευγενία (μοναχή)», χωρίς ωστόσο αυτό να είναι δηλωτικό πατρωνίας. Βλ. W. H. Buckler, «Three Inscriptions», *Byzantion* 8 (1933), 176, και D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, University of London, 1968, σ. 163, αρ. 155. Επιπλέον, στο ταφικό παρεκκλήσιο κάτω από τον κυρίως ναό εντοπίστηκε απεικόνιση της Θεοτόκου Οδηγήτριας, και γυναικείας μορφής (πάτρωνος;) δεομένης. Βλ. C. L. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton - New Jersey, 1981, σσ. 30-31 και εικ. 60-62.

⁴⁷⁴ Η Σ. Κοτζάμπασση, «Konstantinos Akropolites, Gregorios Ίβηρ und das Kloster der Heiligen Paraskeue», *Ελληνικά* 54.1 (2004), 74-75, 79.35-38, ταύτισε την εν λόγω μονή με εκείνη της Αγ. Παρασκευής περί την πύλη της Πηγής, που αναφέρει ο Ρώσος περιηγητής Αντώνιος του Novgorod το 1200.

Τέλος, χάρη στις δαπάνες μιας άλλης Ακροπολίτισσας, της Μαρίας Δούκαινας,⁴⁷⁵ ανακαινίστηκε μετά το 1261 ο ναός της Παναγίας των Μουγουλίων στο Φανάρι, αλλά στα τέλη του 13ου αι. ο ναός και τα περίξ αυτού οικήματα αγοράστηκαν από τη Μαρία (Μελανία) Παλαιολογίνα, νόθο κόρη του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ και σύζυγο του ιλχανίδη ηγεμόνα των Μογγόλων Abaga, έναντι 4000 υπερπύρων και αποτέλεσαν ένα μικρό μοναστικό κοινόβιο.⁴⁷⁶

Χαρακτηριστική τάση την εποχή αυτή (β΄ μισό 13ου – α΄ μισό 14ου αι.) είναι η προσθήκη στα καθολικά των παραπάνω μοναστικών συγκροτημάτων ταφικών παρεκκλησιών -εν είδει μασωλείων- για τα μέλη της δυναστείας και των αριστοκρατικών οίκων της πρωτεύουσας, που είχαν ευεργετήσει τα παραπάνω καθιδρύματα. Η ευθύνη υλοποίησης των παραπάνω ανήκε κυρίως σε γυναίκες, χήρες ως επί το πλείστον, εις μνήμη των συζύγων τους και των λοιπών κεκοιμημένων της οικογένειάς τους.

Η μελέτη των συγκεκριμένων χώρων αποκαλύπτει μια σειρά σημαντικών αλλαγών στα ταφικά έθνη της περιόδου. Πράγματι, η οριστική εγκατάλειψη του παλαιού αυτοκρατορικού μασωλείου των Αγίων Αποστόλων, ήδη από την εποχή των Κομνηνών με την επιλογή της μονής Παντοκράτορος ως χώρου ταφής για τα μέλη του οίκου τους,⁴⁷⁷ όπως και η εγκατάλειψη του Μεγάλου Παλατίου στο παλαιό ιστορικό κέντρο και η οριστική εγκατάσταση στις Βλαχέρνες στο ΒΔ άκρο της πρωτεύουσας, σηματοδοτούν τη σταδιακή επικράτηση μιας ιδιωτικής, αριστοκρατικής πρακτικής στα δημόσια έθνη παλαιότερων εποχών προβάλλοντας παράλληλα την αξία της καταγωγής και της ιδέας της οικογένειας μέσω της συνεχώς εκτεινόμενης χρήσης ταφικών παρεκκλησιών.⁴⁷⁸ Επιπλέον, η αυξανόμενη ανασφάλεια της κοινωνίας λόγω της ρευστής πολιτικής και στρατιωτικής κατάστασης, αλλά και οι αναπτυσσόμενες ησυχαστικές τάσεις, ευνοούσαν την εσωστρέφεια και τον ατομικισμό, ενίσχυε δε την ανάγκη καταφυγής και στήριξης στο θείο και το άγιο προ-

⁴⁷⁵ PLP, 525. Κατά τον Πολέμη, *Doukai*, σ. 83, είναι πιθανότερο η εν λόγω Ακροπολίτισσα να ήταν κόρη της Στρατηγοπούλινας παρά νύφη του Ακροπολίτη.

⁴⁷⁶ MM 1, σσ. 312-313. Η Μαρία Παλαιολογίνα (PLP, 21395) δώρισε στη μονή: «πόλλ' ἄττα ἱερά κειμήλια χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεποιημένα καὶ λοιπὰ πολύτιμα σκεύη καὶ βιβλία προσαφιέρωσεν, ἔτι δὲ καὶ κτηματικὰς ὑποστάσεις». Η ίδια δώρισε στη μονή της Χώρας χειρόγραφο ευαγγέλιο του 11ου αι. στο οποίο σώζονται του Μανουήλ Φιλί «Στίχοι ἱκετήριοι πρὸς τὴν Δέσποινα Παρθένον καὶ Θεομήτορα τὴν Χωρινὴν ὡς ἐκ προσώπου τῆς εὐσεβεστάτης δεσποίνης κυρὰς Μαρίας Κομνηνῆς τῆς Παλαιολογίνας», τους οποίους εξέδωσε ο Π. Ν. Παπαγεωργίου, «Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου», *BZ* 3 (1894), 326-327. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.39, σσ. 88-90.

⁴⁷⁷ Στις αρχές του 15ου αι., ο Μανουήλ Χρυσολωρὰς περιγράφει το άλλοτε αυτοκρατορικό μασωλείο ως αξιοθέατο της πρωτεύουσας «τί γὰρ ὁ τοῦ κτίστου μὲν καὶ πολιοῦχου βασιλέως τάφος, καὶ οἱ τῶν ἄλλων τῶν περὶ αὐτὸν ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ πολυανδρίου, ὁ μόνον θαῦμα ἦν ἰδεῖν, πολλοὶ μὲν κύκλω σωζόμενοι περὶ τὸν ναὸν τῶν Ἀποστόλων, πολλοὶ δὲ ἤδη καὶ ἀπολωλότες, καὶ ἄλλοι δὲ ἀλλαχοῦ τῆς πόλεως ἐπὶ τῶν προνάων;», PG 156, στ. 45B. Τα λεγόμενά του επιβεβαιώνουν ο Νεστοριανὸς μοναχὸς Bar (Rabban) Sawma (1287), van der Vin, *Travellers*, 555, που γράφει ὅτι εἶδε τὴν πορφυρὴ λάρνακα τοῦ Κωνσταντίνου Α΄ καὶ τὴν πράσινη λάρνακα τοῦ Ἰουστινιανού, καθὼς καὶ ἕνας ἀνώνυμος Ἀρμένιος, που ἐπίσης εἶδε τὴν πορφυρὴ λάρνακα τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ Θεοδοσίου, καθὼς καὶ ἐκείνη ἀπὸ πράσινο λίθο τοῦ Ἰουστινιανού, Brock, «Armenian Pilgrim», ὁ.π., § 11, σ. 87.

⁴⁷⁸ P. Magdalino, «The Byzantine Aristocratic Oikos», M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984, σ. 105.

κειμένου να εξασφαλιστεί έστω η ψυχική σωτηρία.⁴⁷⁹ Δεν είναι τυχαίο ότι ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ συμβουλεύει: «γονέων μνημόσυνα καὶ μνήμας ἁγίων καὶ παρακλήσεις μὴ κατοκνώμεν ποιεῖν· ἀπὸ γὰρ τούτων καὶ τῶν τοιούτων τὸ ἔλεος ἔσται ὑμῖν τοῦ Θεοῦ καὶ ὧδε καὶ ἐν τῷ μέλλοντι».⁴⁸⁰ Το κλίμα αυτό εξηγεί, όπως προαναφέραμε, τη μεγάλη διάδοση στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων των «οικογενειακών» μονών και των ιδιωτικών ταφικών παρεκκλησίων, και συνακόλουθα δικαιολογεί την προσθήκη ναρθήκων ή κλειστών στοών (περίστωα) με αρκοσόλια στους ναούς της εποχής χάριν ενταφιασμού.⁴⁸¹

Χώρο ταφής των μελών του οίκου των Παλαιολόγων αποτέλεσε στην πρωτεύουσα όχι η βασιλική -«οικογενειακή» των Παλαιολόγων- μονή του Αγίου Δημητρίου, αλλά η ανακαινισμένη από τη σύζυγο του Μιχαήλ Η΄, Θεοδώρα Παλαιολογίνα, μονή του Κωνσταντίνου Λιβός και ειδικότερα το νεότευκτο παρεκκλήσιο του Προδρόμου.⁴⁸² Αν και ο πρώτος των Παλαιολόγων δεν ενταφιάστηκε τελικά στην πρωτεύουσα, την οποία τόσο αγωνίστηκε για να ανακαταλάβει και προστατέψει από τους Λατίνους,⁴⁸³ στη μονή του Λιβός θα ταφούν η σύζυγός του και κτίτορας της μονής Θεοδώρα († Φεβρ. 1303),⁴⁸⁴ οι υιοί

⁴⁷⁹ Η εικονογράφηση των ταφικών παρεκκλησίων είχε σωτηριολογικό χαρακτήρα, ενώ το σύνολο των εικονιζόμενων αγίων σχημάτιζε μια καθολική δέηση υπέρ των κεκοιμημένων. Βλ. Μ. Λένη, «Τα ταφικά παρεκκλήσια και ο εικονογραφικός τους διάκοσμος στους παλαιολόγειους χρόνους», *Ε΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, 3-5 Οκτωβρίου 2003, Κέρκυρα 2005, σσ. 246-247.

⁴⁸⁰ Patedakis, *Athanasios I*, σ. 191.525-527.

⁴⁸¹ Σχετικά ο D. M. Nicol, «The Prosopography of Byzantine Aristocracy», M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984, σσ. 83-84, παρατηρεί ότι «the Byzantines, especially in Constantinople, lived in a more or less constant state of nervous tension ... they had a deeper sense that real security was only to be found in the life beyond the grave. Another lesson of the Lincoln College Typikon (Βεβαίας Ελπίδος) is that it was important to have plenty of joint to pray for your soul when you were gone». Ο Μακρεμβολίτης (Ševčenko, «Makrembolites», σ. 214) περιγράφοντας τον τρόπο εκφοράς και ταφής των πλουσίων στα μέσα του 14ου αι. αναφέρει δια στόματος των φτωχών «οὐ τάφοι περιφανεῖς καὶ ὠραῖοι ἡμᾶς ὑποδέξονται, οὐ ψαλμοὶ πρὸ αὐτῶν καὶ τερετίσματα, οὐ ῥητόρων ἐγκώμια, οὐ φώτων πληθὺς καὶ ἀρχόντων σύλλογος ἐκδραμεῖται ἐπὶ τῇ ἡμῶν ἐκφορᾷ, οὐ κραυγαὶ προσηκόντων καὶ δάκρυα καὶ στερνοτυπία, οὐ τὰ τοιαῦτα προκαλούμεναι γυναῖκες καὶ τῶν θρήνων ἐξάρχουσαι». Βλ. επίσης J. Albani, «Female Burials of the Late Byzantine Period in Monasteries», J. Perreault - E. Koubena (eds.), *Women and Byzantine Monasticism. Proceedings of the Athens Symposium 1988*, (Canadian Archaeological Institute 1), Athens, 1991, σσ. 111-117· Χ. Μπούρας, «Ταφικά μνημεία στην μέση καὶ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική», *16ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα, 1996, σσ. 53-54· του ίδιου, «Αρχιτεκτονική», σ. 100, και Ε. Χατζητρύφωνος, *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική. Σχεδιασμός - λειτουργία*, Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 199-206 και σποράδιη.

⁴⁸² Th. Macridy, «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul and the Burials of the Palaeologi», *DOP* 18 (1964), 249-315· V. Marinis, «Tombs and Burials in the Monastery *tu Libos* in Constantinople», *DOP* 63 (2009), 161-166, και Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», σσ. 94-95.

⁴⁸³ Η σωρός του Μιχαήλ Η΄ († 11 Δεκ. 1282) αποτέθηκε αρχικά στη Νέα Μονή στη Ραιδεστό και ακολούθως ετάφη στην μονή του Σωτήρος Χριστού στη Σηλυβρία, όπου και ο τάφος του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου. Βλ. Παχυμέρης, II, VI:36, σ. 667.3-10· Γρηγοράς, I, V:7, σσ. 152-153, V:1, σ. 159.21-22· Ευαγγελάτου - Νοταρά, *Σημειώματα*, σσ. 117-118, αρ. 394, και Gorianov, *Χρονικό*, σ. 282. Σχετικό είναι και άρθρο του P. Magdalino, «Byzantine Churches of Selymbria», *DOP* 32 (1978), 314-315.

⁴⁸⁴ Παχυμέρης, IV, XI:4, σ. 413.13-16. Στη μονωδία του προς την αυτοκράτειρα ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης σημειώνει ότι η τελευταία μερίμνησε έγκαιρα για την κατασκευή του τάφου και την κηδεία της: «Σὺ μὲν γε πρότερον οὐκ ὀλίγοις ἔτεσιν ἅπαντα πρὸς τὴν ταφὴν ἐσκευάζου καὶ μνήματά σοι καὶ περιταφίους στέγας, οἶα δὴ νομίζεται, καὶ ἔπιπλα κατατύμβια καὶ δεήσεις ἐν γράμμασι», Sideras, *Grabreden*, ὁ.π., σ. 259.15-17. Έρευνες στη μονή από τους Mango - Hawkins, «Additional Finds», ὁ.π., σ. 181, αποκάλυψαν σαρκοφάγο των πρώιμων παλαιολόγειων χρόνων - πιθανότατα της Θεοδώρας Παλαιολογίνας - που έφερε τα μονογράμμα-

του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητος, ως μοναχός Αθανάσιος († 5 Μαΐου 1304), και Ανδρόνικος Β΄, ως μοναχός Αντώνιος († 13 Φεβρ. 1332).⁴⁸⁵ Κι ακόμα η πρώτη σύζυγος του Ανδρονίκου Γ΄, Ειρήνη (Αδελαΐδα) του Brunswick († 16 Αυγ. 1324),⁴⁸⁶ καθώς και κάποια μοναχή Μαρία Παλαιολογίνα, πιθανότατα μέλος της δυναστείας.⁴⁸⁷

Η άμεση σχέση του εκάστοτε αριστοκρατικού οίκου με το οικογενειακό μοναστήρι, στο οποίο συχνά ετίθεντο επικεφαλής μέλη του οίκου, είναι εμφανής στην περίπτωση της κτίτορος της μονής της Βεβαίας Ελπίδος Θεοδώρας Παλαιολογίνας, η οποία συνέγραψε το *Τυπικό* της μονής της περί το 1330. Στο *Τυπικό* ορίζονται τα ετήσια μνημόσυνα των μελών του οίκου της κτίτορος, αλλά απουσιάζει οποιασδήποτε αναφορά στους τάφους της οικογένειας που υπήρχαν, ενδεχομένως, εντός της μονής, μιας και το τελευταίο ήταν σύνηθες την περίοδο αυτή.⁴⁸⁸

Στο καθολικό της μονής της Χώρας και ειδικότερα στους τοίχους του νεκρικού χαρακτήρα παρεκκλησίου στη νότια πλευρά, καθώς και στον εξωνάρθηκα διαμορφώθηκαν αρκοσόλια για ταφές μελών της οικογένειας ή φίλων του κτίτορος.⁴⁸⁹ Στη μονή Παμμακαρίστου, επίσης, προστέθηκε από τη Μάρθα Δούκαινα Κομνηνή Παλαιολογίνα ταφικό παρεκκλήσιο στο βόρειο μέρος του καθολικού για τον σύζυγό της Μιχαήλ Δούκα Γλαβά

τα «Άγγελίνα», μία παραλλαγή του συμβόλου της δυναστείας # και τη μορφή ενός λέοντα που κοιτά αριστερά.

⁴⁸⁵ Η εκφορά της σωρού του Κωνσταντίνου έγινε μεγαλοπρεπώς, παρουσία του Πατριάρχη, αρχιερέων και κληρικών, και ετάφη πιθανότατα στον εξωνάρθηκα, όπου ήδη υπήρχαν και άλλες ταφές. Βλ. Παχυμέρης, XI:22, σ. 467.18-21: «τῆ τοῦ Λείψη μονῆ παραπέμπεται καὶ ... κατὰ τοὺς πολλοὺς τοῖς ἐξωτάτω σορίοις ἐνταφιάζεται», Για τον θάνατο και την ταφή του Ανδρονίκου Β΄, Γρηγοράς, I, IX:14, σ. 463.17-19, και Goriapov, *Χρονικό*, σ. 283.91-92. Αντίθετα, η δεύτερη σύζυγος του Ανδρονίκου Β΄, Ειρήνη η Μομφερρατική ετάφη το 1317 στη μονή Παντοκράτορος και όχι στη μονή Λιβός, Γρηγοράς, I, VII:12, σ. 273.5-14. Ασαφές παραμένει αν η διαφοροποίηση αυτή αποτελούσε επιλογή της ίδιας ή του συζύγου της, δεδομένης και της επί μακρόν διάστασης μεταξύ των δύο συζύγων.

⁴⁸⁶ Καντακουζηνός, I, I:39, σσ. 193.19-194.1.

⁴⁸⁷ Το ενεπίγραφο επιτύμβιό της βρέθηκε στη μονή και φυλάσσεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως, *Faith and Power (catalogue)*, αρ. 49, σσ. 104-105:

«... ς νυμφῶνος ἔξιν ἔκοπ
 ... κτὸν ἐμβαλὼν τῷ νυμφίῳ ...
 (ἐντε)ῦθεν ἔσχον καὶ πρὸ τοῦ τάφου τάφ(ον),
 (τ)άφον, τὸ πένθ(ο)ς, τὴν πικρὴν κατοικίαν
 (βρέ)χ(ου)σα νυκτὸς τὴν κλίνην ἐκ δακρύων,
 ὡς ἄρτιον ἐσθ(ίουσα) ...
 ἔμιξα κλαυθμῶ τὴν κα ...
 Ὡραῖε προσλαβοῦ με Χ(ριστ)ῆ νυμφίε,
 τὴν μητρικὴν ἐντευξίν εἰσδεδεγμένοι(ς),
 ἄνοιξ(ον) ἡμῖν τὴν νοητὴν παστάδα,
 ἔνδυσον ἡμᾶς ἄμφιον θείου γάμου
 καὶ τάξον εἰς τὸ τάγμα τῶν διατυμόν(ων).
 Παλαιολόγου ταῦτα θυγάτηρ γράφω
 πιστὴ σεβαστὴ καὶ μοναχὴ Μαρία».

Βλ. σχετικά A.-M. Talbot, «Epigrams in Context: Metrical Inscriptions on Art and Architecture of the Palaiologan Era», *DOP* 53 (1999), 80-81, πίν. 9.

⁴⁸⁸ Delehaye, *Deux typica*, σσ. 80-84, 91-94.

⁴⁸⁹ Περιέργως στη μονή δεν απαντούν ταφές της οικογένειας του Θεόδωρου Μετοχίτη. Βλ. Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 243-244.

Ταρχανειώτη (c. 1310),⁴⁹⁰ καθώς και για την ταφή των μελών της οικογένειας.⁴⁹¹ Κατά παρόμοιο τρόπο σε αρκετές από τις μονές της πρωτεύουσας, ιδρύματα μελών της αριστοκρατίας, συναντούμε στο εσωτερικό τους ταφές κτιτόρων και μελών της οικογένειάς τους. Αναφέρουμε για παράδειγμα τη μονή της Κυρά Μάρθας,⁴⁹² τον μικρών διαστάσεων ναό της Παναγίας των Μουγουλίων,⁴⁹³ τον βυζαντινό ναό του Vefa Kilise camii (που ταυτίζεται πιθανότατα με τη Μονή της Βεβαίας Ελπίδος),⁴⁹⁴ αλλά και το παρεκκλήσιο του Αγίου Λαζάρου του Γαλησιώτη στην οικογενειακή μονή των Ακροπολιτών, όπου και οι τάφοι της οικογένειας του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη.⁴⁹⁵

Η συμμετοχή του κλήρου στην προσπάθεια ανακαίνισης της πρωτεύουσας δεν ήταν αμελητέα και συνέβαλαν τόσο ο ανώτερος και κατώτερος κλήρος όσο και μοναχοί. Συγκεκριμένα, αμέσως μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας οι Πατριάρχες Αρσένιος Αυτωρειανός (Μάιος/Ιούν. 1261 - Μάιος/Ιούν. 1264), Γερμανός Γ΄ Μαρκουτζάς (28 Μαΐου 1265 - 14 Σεπτ. 1266), και Ιωσήφ Α΄ Γαλησιώτης (28 Δεκ. 1266 - 9 Ιαν. 1275, και Δεκ. 1282 - Μάρτ. 1283) μερίμνησαν πρωτίστως για την ανακαίνιση του πατριαρχικού οίκου –στα ΝΔ της Αγίας Σοφίας– κτίζοντας τα λεγόμενα «κελλία του Πατριάρχη Αρσενίου», καθώς και το ευκτήριο και τα κελλία του αγίου Θεοφυλάκτου.⁴⁹⁶

⁴⁹⁰ A.-M. Talbot, «The Byzantine Family and the Monastery», *DOP* 44 (1990), 124.

⁴⁹¹ Μπούρας, «Ἀρχιτεκτονική», σ. 95. Βέβαιη θεωρείται η απεικόνιση των δύο κτιτόρων, του Ταρχανειώτη και της συζύγου του Μάρθας, σύμφωνα με τη μαρτυρία των συνοδευτικών επιγραφών «Μιχαήλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης ὁ Πρωτοστράτωρ καὶ κτίτωρ. Μαρία Δούκαινα Κομνηνὴ Παλαιολογίνα Βλάκενα (i.e. Γλάβαινα) ἡ Πρωτοστρατόρισα καὶ κτιτόρισα», Σπ. Λάμπρος, «Ἡ κτήσις καὶ ὁ κτίτωρ τῆς ἐν Κπόλει μονῆς τῆς Παμμακαρίστου», *NE* 1 (1904), 280-294· του ιδίου, «Ἡ ἐπιγραφή τοῦ κτίστου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς Παμμακαρίστου», *NE* 2 (1905), 236. Βλ. επίσης Janin, *Églises*, σσ. 208-209, 211, και Failler, «Pachymeria novissima», ὁ.π., σ. 229. Στο ἴδιο παρεκκλήσιο ἡ Μαρία Δούκαινα ζήτησε και χάραξαν στην ἐξωτερικὴ ὄψη τους στίχους τοῦ Φιλί που ἀναφέρονταν στον σύζυγό της «Ἐπίγραμμα εἰς τὸν ναὸν ὃν ὠκοδόμησεν ἡ τοῦ πρωτοστράτορος σύμβιος, ἀποθανόντι τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς» (Φιλίς, *Carmina*, I, αρ. 219, σσ. 115-116), «Ἐκ προσώπου τῆς πρωτοστρατορίστου, εἰς τὸν κοσμητήν τοῦ ναοῦ ὃν ὠκοδόμησεν ἐπὶ θανόντι τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς» (Φιλίς, *Carmina*, I, αρ. 223, σσ. 117-118). Βλ. σχετικὰ Talbot, «Epigrams in Context», ὁ.π., σσ. 77-79, πίν. 3, 7a-b· S. T. Brooks, «Poetry and Female Patronage in Late Byzantine Tomb Decoration: Two Epigrams by Manuel Philes», *DOP* 60 (2006), 223-248, και πρόσφατα A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, (*Byzantinische Epigramme in Inschriftlicher Überlieferung* 1), Wien, 2009, σσ. 307-310.

⁴⁹² Αὐτοῦ ἐτάφη «ἐν τοῖς πατρώοις τάφοις» ἡ μητέρα τοῦ Καντακουζηνοῦ (II, III:36, σσ. 222-223).

⁴⁹³ Στον ναὸ προστέθηκε περὶ τὸ 1300 νάρθηκας προκειμένου, κατὰ τον Καθηγητὴ Χ. Μπούρα, να στεγάσει ταφικὰ μνημεῖα. Βλ. Μπούρας, «Παναγία τοῦ Μουχλίου», ὁ.π., σσ. 35-50.

⁴⁹⁴ Στὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀλλὰ και τοῦ νάρθηκα, ἐντοπίστηκαν συνολικὰ οκτὼ ταφές καίτοι δεν μποροῦν με ἀσφάλεια να χρονολογηθοῦν τὴν ἐποχὴ των Παλαιολόγων. Βλ. C. Mango, «The Work of M. I. Nomides in the Vefa Kilise Camii, Istanbul (1937-1938)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά* 3 (1990), 421-429 και εἰδικότερα σσ. 423-429.

⁴⁹⁵ Γράφοντας για τὸν θάνατο τῆς κόρης του, ὁ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 85, σ. 175, ἀναφέρει ως μέρος ταφῆς τῆς «ὅπη γε τοὺς ἡμετέρους νεκροὺς σκοποῦμεν τεθήσασθαι, ἐπὶ τὸ τοῦ βίου τέλος ἡμῖν ἐπιστῆ, μετακομισθῆναι νῦν ἢ μήτηρ αὐτῆς βούλεται». Ἡ μητέρα τοῦ Εὐδοκία Ακροπολίτισσα ἐτάφη στη μονή που εἶχε ἰδρύσει ἡ ἴδια. Βλ. Κοτζάμπαση, «Gregorios Ἰβηρ», ὁ.π., σ. 79.35 κ.ε.

⁴⁹⁶ PG 141, στ. 281A, και Στ. I. Κουρούσης, «Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωάννης II΄ ὁ Γλυκῆς», *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 345-347. Βλ. ἐπίσης τὶς σχετικὲς μελέτες των R. Janin, «Le palais patriarcal de Constantinople byzantine», *REB* 20 (1962), 131-155· F. Dirimtekin, «Le local du Patriarcat à Sainte Sophie», *IstMitt* 13-14 (1963/1964), 113-127, καθώς και τὶς πρόσφατες ἐρευνες των K. R. Dark - J. Kostenec, «The Byzantine Patriarchate in Constantinople and the Baptistery of the Church of Hagia Sophia», *Architectura* 36 (2006), 113-130, και των ἰδίων, «The Hagia Sophia Project, Istanbul: report on the 2009 season», *BBBS* 36 (2010), 40-49.

Ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ υπήρξε κτίτωρ αρκετών ναών και μίας διπλής μονής στην περιοχή του Ξηρόλοφου,⁴⁹⁷ παρόλο που σε έγγραφό του προς τους μητροπολίτες του θρόνου είχε εκφράσει την αντίθεσή του στην ίδρυση διπλών μονών.⁴⁹⁸ Σε πατριαρχικό σιγίλλιο του τέλους του 14ου αι., περί μερισμού των κτημάτων και των μοναστηριών του Πατριάρχη Αθανασίου, αναφέρεται σχετικά με τη διπλή μονή στον Ξηρόλοφο «οὐδὲ διαίρεσις ἔστιν ἄρρενος καὶ θήλεος ... ὥστε τὴν μὲν κατοικίαν ἰδίαν ἔχειν καὶ χωρὶς ἐκάτερον μέρος μονάζειν, ὑποκείσθαι δὲ τοῖς μοναχοῖς τὰς γυναίκας καὶ τὴν αὐτὴν ἔχειν δίαίταν καὶ πολιτείαν καὶ ὑφ' ἐνὶ καθηγεμόνι τετάχθαι, καὶ κοινὰ μὲν εἶναι τὰ κτήματα, κοινήν δὲ καὶ τὴν τροφήν».⁴⁹⁹ Τέλος, η αποδιδόμενη στον Αθανάσιο ανακαίνιση της μονής της Θεοτόκου των Οδηγῶν έχει αναθεωρηθεί, καθώς βασίστηκε σε λανθασμένη ερμηνεία σχετικού χωρίου του Γεωργίου Παχυμέρη.⁵⁰⁰

Ο διάδοχός του στον πατριαρχικό θρόνο, Νίφων Α΄, αναφέρεται ότι χρησιμοποίησε σκανδαλωδώς τα έσοδα των γυναικείων μονών του Περτζέ και του Κραταιού για διάφορες οικοδομικές εργασίες, ενώ μετά την παραίτησή του αποσύρθηκε στη μονή της Περιβλέπτου, η οποία έτυχε πιθανότατα της πατρωνίας του.⁵⁰¹ Ανάλογη είναι και η περίπτωση του Πατριάρχη Ιωάννη ΙΓ΄ Γλυκύ, ο οποίος μετά την παραίτησή του (11 Μαΐου 1319) για

⁴⁹⁷ Βλ. Θεόκτιστος Στουδίτης, *Βίος Αθανασίου*, § 16, σ. 21.22-25: «μετὰ γὰρ τὸ μεταναστεῦσαι τοῦ Γάνου ... οὐ πολὺν ἐν τῷ μονυδρίῳ τοῦ ἀγίου Διομήδους χρόνον πεποίηκε καὶ μετῴκησθη πρὸς τὸν τόπον, ὅπου νῦν τὰ εὐαγγῆ αὐτοῦ σεμνεῖα καὶ μοναστήρια ἴδρυται». Πρόκειται, ὡπως γράφει ο Θεόκτιστος, σ. 48.11-17, για τους ναούς «ὧν δὲ μὲν ἀνεῖται τῆ ζωοποιῶ Τριάδι, δὲ τῷ ἐνὶ τῆς τριάδος σωτήρι Χριστῷ, ἵνα καὶ τὸ ἱερόν αὐτοῦ κατάκειται λείψανον· τῆ δὲ Παναχράντῳ τοῦ σωτήρος μητρὶ ὁ ἕτερος, τοῖς δυσὶ Ταξιάρχαις τῶν ἄνω δυνάμεων ὁ λοιπός». Στο θέμα αναφέρεται και η Talbot, «Monastic Experience», ὁ.π., σ. 6, μολονότι τα λεγόμενά της περί διπλῆς μονῆς του Αθανασίου στο ὄρος Γάνος (της Νέας Μονῆς) δεν ανταποκρίνονται στα αναφερόμενα ἀπὸ τον Θεόκτιστο. Για τη διπλή μονή βλ. D. Stiernon, «Le Quartier du Xérolophos à Constantinople et les reliques vénitiennes du Saint Athanase», *REB* 19 (1961), 165-188· Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.7, σσ. 16-18, και E. Mitsiou, «Das Doppelkloster des Patriarchen Athanasios I. in Konstantinopel: Historisch- prosopographische und wirtschaftliche Beobachtungen», *JÖB* 58 (2008), 87-106.

⁴⁹⁸ Laurent, *Regestes*, αρ. 1747, και Talbot, «Monastic Experience», ὁ.π., σ. 6. Αντίθετος στις διπλές μονές και στην ανάμειξη των λαϊκῶν στις μοναστηριακές υποθέσεις ἦταν και ο Πατριάρχης Αρσένιος Αυτωρειανός, *PG* 119, στ. 1144D-1145A. Για το νομικό κώλυμα σύστασης διπλῶν μονῶν βλ. J. M. Konidaris, «Die Novelle 123 Justinians und das problem der Doppelklöster», *Subseciva Groningana. Studies in Roman and Byzantine Law* 4 (= *Novella Constitutio. Studies in Honour of Nicholaas van der Wal*), Groningen, 1990, σσ. 105-116.

⁴⁹⁹ MM 1, σσ. 80-81. Σταδιακά το σχῆμα που εφάρμοσε ο Αθανάσιος παρουσίασε δυσλειτουργίες καθὼς «οὐ μόνον γὰρ οὐδεμία ὠφέλεια ἦν πνευματικῆ, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ πολλὴ ἡ ζημία καὶ εἰς αὐτὰ τὰ καιριώτατα τὸν ψυχικὸν φέρουσα κίνδυνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς σωματικοῖς οὐκ ὀλίγην φθορὰν προεξένησε». Ως εκ τούτου, το 1383 αποφασίστηκε ἀπὸ τον Πατριάρχη Νεῖλο Α΄ ἡ διαίρεση των μονῶν και ο διαμοιρασμός της περιουσίας τους.

⁵⁰⁰ Παχυμέρης, IV, XIII:8, σ. 633.17-25. Βλ. σχετικά Failler, «Pachymeriana novissima», ὁ.π., σσ. 227-228, ὅπου και ἐπισημάνσεις του στον Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.35, σσ. 77-78.

⁵⁰¹ Γρηγοράς, I, VII:9, σσ. 260.2-18, και 270.3-5. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.28, σσ. 61-62 (μονή του Περτζέ)· 1.1.13, σσ. 36-37 (μονή Σωτήρος Χριστοῦ Κραταιού)· 1.1.41, σσ. 91-93. Για την προσωπικότητα του Νίφωνος Α΄ βλ. Δ. Κ. Αγορίτσας, «Ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Νίφων Α΄ (1310-1314)», *ΕΕΒΣ* (Κατάθεσις εἰς μνήμην τοῦ Καθηγητοῦ Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ) 53 (2007-2009), 233-264. Η μονή της Περιβλέπτου εἶχε τύχει ἀνακαίνισης ἀμέσως μετὰ το 1261, ὡπως μαρτυροῦν μια σειρά ἀνάγλυφων παραστάσεων του Χριστοῦ, της Θεοτόκου Βλαχερννίτισσας και του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ, που βρέθηκαν ἐκεῖ στα τέλη του 19ου αι. Βλ. σχετικὴ ἀναφορά του A. Effenberger, *Μήτηρ Θεοῦ. Απεικονίσεις της Παναγίας στην Βυζαντινὴ Τέχνη*, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Αθήνα – Μιλάνο, 2000, σσ. 354-355, αρ. 37.

λόγους υγείας αποσύρθηκε νοσοκομούμενος στη μονή της Κυριώτισσας, την οποία ανακαίνισε αναλώνοντας την «μικράν τε καὶ εὐαρίθμητον περιουσίαν του».⁵⁰²

Σημαντική, ωστόσο, υπήρξε η συνεισφορά στην ανανέωση των ναών και μονών της πρωτεύουσας και των μελών του κατώτερου κλήρου καθώς και των μοναχών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του διακόνου Μελιτά, διακεκριμένου μέλους της πατριαρχικής γραμματείας και του συνοδικού δικαστηρίου. Ο τελευταίος υπήρξε ενδεχομένως μαθητής και κωδικογράφος του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου, και γνώριμος του Παχυμέρη που τον χαρακτηρίζει φιλότιμο, διότι συγκέντρωνε χρήματα για να τα ξοδεύει «εἰς ἀλλόκοτον ἔπαρσιν», όπως η ανοικοδόμηση οικιών και ενός ιδιωτικού ναού. Οι αυξανόμενες ανάγκες του τον οδήγησαν στον δανεισμό, ώσπου τελικά αυτοκτόνησε διά απαγχονισμού (Ιούλ. 1303) αδυνατώντας να αποπληρώσει τα χρέη του.⁵⁰³ Η περίπτωση του, καίτοι μεμονωμένο περιστατικό, είναι ενδεικτική του γενικότερου κλίματος που επικρατούσε στις τάξεις της αριστοκρατίας και των υψηλά ισταμένων κρατικών λειτουργών, οι οποίοι ανελάμβαναν την ανοικοδόμηση και συντήρηση ναών και μονών όχι μόνο χάριν ψυχικής σωτηρίας, αλλά και για λόγους κοινωνικού γοήτρου, το οποίο φαίνεται ότι επεδίωκε και ο Μελιτάς.

Ο βιβλιόφιλος ηγούμενος της μονής Παντοκράτορος Θεοδόσιος Πρίγκιψ προχώρησε στην ανανέωση της μονής του πιθανόν αμέσως μετά το 1261 ως το 1265, όταν και ανέλαβε διπλωματική αποστολή στον άρχοντα των Μογγόλων της Περσίας, Hülegü.⁵⁰⁴ Τέλος, ένας άλλος μοναχός, ο Νίκανδρος, έκτισε έναν ναό και λίγα κελλιά σε γειτονική ιδιοκτησία της μονής της Αναστάσεως επικυρώνοντας την ενέργειά του αυτή με Συνοδική απόφαση (Μάιος 1324).⁵⁰⁵

Εντούτοις, αρκετοί ναοί στην πρωτεύουσα εξακολούθησαν να παραμένουν εγκαταλειμμένοι και στο έλεος διαφόρων επιτήδειων. Σχετικά, ο Πατριάρχης Αθανάσιος γράφει σε μία του επιστολή για «ἕνα τῶν περικλύτων ναῶν ἀτημέλητον ὄραθῆναι καὶ ἀσκεπή, ἐφ' ὃν σὺν πολλοῖς ἐκτυπώμασι θεῖοις προσῆν καὶ ἡ τοῦ Σωτῆρος θεανδρική καὶ προσκυνητὴ εἰκῶν», η οποία έπεσε θύμα αρπαγής από κάποιο κρατικό αξιωματούχο.⁵⁰⁶

⁵⁰² Γρηγοράς, I, VIII:2, σ. 289.1-21, και Κουρούσης, «Ἰωάννης ΙΓ' Γλυκῆς», ὅ.π., σ. 366.

⁵⁰³ Παχυμέρης, IV, XI:8, σσ. 421.31-423.2: «καὶ οἰκίας ἤθελεν ἔλλαμπρύνεσθαι καὶ ναῶ κατ' ἰδίαν χρῆσθαι καὶ λειτουργοὺς ἔχειν καὶ φιλοτιμότερον ἐνεορτάζειν ταῖς περιφανέσι τῶν πανηγύρεων». Για το πρόσωπό του βλ. PLP, 17831, καθώς και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 37-38, 46 και A. Karpozilos, «Suicide in Byzantium», *Ελληνικά* 57.1 (2007), 100.

⁵⁰⁴ Παχυμέρης, I, III:3, σ. 235.11-14. Για το πρόσωπο του Θεοδοσίου του Πρίγκιπος βλ. PLP, 7181, και Κωνσταντινίδης, «Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ», ὅ.π., σσ. 371-384.

⁵⁰⁵ RPK, 1, αρ. 73, σσ. 432-434, και Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2110, και MM 1, σσ. 102-104. Ο Νίκανδρος μετέφερε εκεί τη λάρνακα του αγίου Νικολάου Κατασαββά και την εικόνα του αγίου Γεωργίου του Καταβιώτου.

⁵⁰⁶ Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 87, σ. 230.9-14, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1719. Η Talbot, *The Correspondence of Athanasios I*, σ. 415, πιστεύει πως πρόκειται για τον ναό των Αγίων Πάντων που κατέρρευσε στον σεισμό του 1296 (Παχυμέρης, III, IX:15, σ. 259.4-10, 21-29, και Janin, *Églises*, σ. 390) ή για τη μονή της Χώρας, η κατάσταση της οποίας στις αρχές του 14ου αι., πριν την ανακαίνισή της από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, ήταν άσχημη. Ο ναός των Αγίων Πάντων, εγκαταλειμμένος μετά το 1261, αποτέλεσε για μικρό διάστημα κέντρο των Αρσενιτών έως ότου ο Ανδρόνικος Β' διέταξε την έξωσή τους από εκεί. Βλ. Παχυμέρης, III, VII.13, σ. 51.10-17

Οι ευεργεσίες, όμως, και η συνεισφορά των ιδιωτών, λαϊκών ή μοναχών, στην ανανέωση της πρωτεύουσας δεν περιορίστηκε στη χρηματοδότηση συντήρησης ή ανοικοδόμησης αποκλειστικά ναών και μονών, αλλά επεκτάθηκε και σε ιδρύματα φιλανθρωπικού χαρακτήρα, όπως γηροκομεία, ορφανοτροφεία, και ξενώνες, επωμιζόμενοι έτσι μέρος της αυτοκρατορικής μέριμνας στον τομέα αυτό. Επρόκειτο για έκφραση φιλανθρωπίας, η οποία εκτός από σωτηριολογικό χαρακτήρα -χρέος κάθε πιστού χριστιανού- είχε και κοινωνικό αντίκρισμα, καθώς ενίσχυε το γόητρο των μελών της αριστοκρατίας. Πράγματι, στον διάλογο *πλουσίων και φτωχών* του Αλεξίου Μακρεμβολίτη, οι φτωχοί θυμίζουν στους πλουσίους τις άλλοτε φιλόφρονες ενασχολήσεις τους, «*πῶς οὐκ ἀνεκτὸν ἡγοῦντο ἔλεεινὸν θέαμα καθορᾶν, ἄνδρας ὑπὸ διαφόρων παθημάτων καὶ γήρωσ καὶ πενίας τετραυχόμενους μέσον τῆς πόλεως ἀθλίως περινοστεῖν· ἢ γὰρ ξενῶνες τοὺς τοιοῦτους εἶχον ἢ γηροκομεῖα ἢ νοσοκομεῖα ἢ ὀρφανοτροφεία ἢ τοιαῦτά τινα*».⁵⁰⁷

Η μελέτη των σχετικών με την περίοδο πηγών αποκαλύπτει πως την πλειονότητα των εν λόγω ιδρυμάτων αποτελούσαν οι ξενώνες. Εικόνα της οργάνωσης και χρήσης ενός τέτοιου ιδρύματος μας δίνει ένα απόσπασμα του ιπποτικού μυθιστορήματος *Ἱμπερίος καὶ Μαργαρώνα*, όπου ο ξενώνας νοείται ως χώρος προσφοράς καταλύματος και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης σε αρρώστους και κάθε λογής αναξιοπαθούντες, που αδυνατούν να αναλάβουν ατομικά το κόστος.⁵⁰⁸

Την ευθύνη επάνδρωσης και λειτουργίας φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, όπως οι ξενώνες, είχαν κατά κύριο λόγο οι μονές, ακόμα και στην περίπτωση που ο κτίτορας ήταν λαϊκός. Αυτό φαίνεται ότι αποτελούσε κανόνα στην πρωτεύουσα, όπου το σύνολο σχεδόν των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ήταν προσκολλημένα σε μοναστηριακά συγκροτήματα ή εξαρτώμενα από αυτά. Από την περίοδο των πρώτων Παλαιολόγων μάς είναι γνωστοί αρκετοί ξενώνες, όπως αυτός του πρωτοστράτορος Γλαβά Ταρχανειώτη, τον οποίο ενίσχυσε με δωρεές η σύζυγός του,⁵⁰⁹ ή εκείνος που έκτισε στη μονή του Λιβός η Θεοδώρα Παλαιολογίνα αποκλειστικά για γυναίκες, «*τὸν ἐχόμενα τῆς μονῆς νεουρηγηθέντα μοι ξενῶνα ἀδιαίρετον εἶναι τῆς μονῆς*», αποτελούμενο από δώδεκα κλίνες και ικανό αριθμό ιατρικού και βοηθητικού προσωπικού.⁵¹⁰ Ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης έκτισε δίπλα στη μονή της Χώρας

⁵⁰⁷ Ževčenko, «Makrembolites», σ. 213.

⁵⁰⁸ Ε. Κριαράς, *Βυζαντινά Ἱπποτικά Μυθιστορήματα*, Αθήνα, 1955, σσ. 228-229, στ. 706-708:

«Ξενιῶνα ἐκατέστησεν ὠραία ἢ Μαργαρώνα.

Ξένοι καὶ ἀρρώστοι καὶ πτωχοὶ εἰς τὸν ξενιῶνα ὑπᾶσιν

καὶ οἱ καλογριεὶς νὰ βλέπουσιν τοὺς ἀσθενεῖς καὶ ξένους».

Βλ. και Ιωάννη Κίνναμο, *Ἐπιτομή*, (ed.) A. Meineke (CSHB), Bonn, 1836, σ. 190.17-18, που κάνει λόγο περί: «*τῶν κοινῶν ... νοσοκομείων, ἃ ξενῶνας καλεῖσθαι ἔθος ἐστίν*». Σχετικά βλ. C. Cupane - E. Kislinger, «Xenon und Xenodocheion im spätbyzantinischen Roman», *JÖB* 36 (1986), 201-206· Miller, *Hospital*, σσ. 26-29, και A. Kazhdan - A.-M. Talbot, «Xenodocheion», *ODB* 3, σ. 2208.

⁵⁰⁹ Φιλίης, *Carmina*, I, αρ. 98, σσ. 280-282: *Εἰς τὸν ξενῶνα πρωτοστράτορος τοῦ Γλαβά*, όπου και αναφορά στις δωρεές της συζύγου του. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, *Bauten*, 2.6.10, σσ. 225-226.

⁵¹⁰ Delehaye, *Deux Typica*, σ. 134.

έναν ξενώνα και μία τράπεζα,⁵¹¹ ενώ ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης παρότρυνε με επιστολή του τους μοναχούς μιας μονής, προφανώς της Αναστάσεως, να αναλάβουν την περίθαλψη των ασθενών του νοσοκομείου που κτίστηκε δίπλα στη μονή τους.⁵¹² Τέλος, κάποιος Λαυριώτης μοναχός Νίφων ανακαίνισε, πιθανόν πριν το 1342, τον ξενώνα του Αγίου Παντελεήμονος, που λειτουργούσε ήδη στα χρόνια του Ανδρονίκου Β'.⁵¹³ Εντύπωση προκαλεί, ωστόσο, το γεγονός ότι ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος στο *Τυπικό* της μονής Αγίου Δημητρίου - Κελλιβάρων απαλλάσσει πλήρως τη μονή από υποχρεώσεις αυτού του είδους και επισημαίνει ρητά «οὐκουν ὅστις οἶδε καὶ φρίττει θεόν, οὐ καταδουλώσει ἑαυτῷ ἢ αὐτήν, ἢ τι τῶν αὐτῆς ... οὐ ξενῶνι· οὐ γηροκομείω».⁵¹⁴

Μεταξύ των γνωστών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων στην πρωτεύουσα ξεχωρίζει το συγκρότημα του ξενοδοχείου, που ανήγειρε ο Σέρβος Κράλης Μιλούτιν πλησίον της μονής Προδρόμου Πέτρας,⁵¹⁵ την ύπαρξη του οποίου πιστοποιούν χρυσόβουλλα των Ανδρονίκου Β' και Ανδρονίκου Γ', επιβεβαιωτικά των δικαίων της μονής Χιλανδαρίου.⁵¹⁶ Η ανοικοδόμησή του έλαβε χώρα, πιθανόν, στις αρχές του 14ου αιώνα, ασφαλώς μετά τον γάμο του Μιλούτιν με την Σιμωνίδα (1299), ενώ ως *terminus post quem* θα μπορούσε να θεωρηθεί και η πυρκαγιά της 17ης Σεπτ. 1305, που προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές στην περιοχή μεταξύ της πύλης των Κυνηγών, Ωπαίνης και της μονής Προδρόμου Πέτρας.⁵¹⁷

⁵¹¹ Βλ. Θεοδώρου Μετοχίτη «Πρὸς τοὺς μοναχοὺς τῆς Χώρας ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ πρώτου καθηγουμένου αὐτῶν Λουκά· Μονωδία τε ἐπ' αὐτῷ καὶ προτροπὴ αὐτοῖς εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ καλοῦ», I. Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of His Time», P. A. Underwood (ed.), *The Kariye Djami*, vol. 4: *Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, London, 1975, σ. 74· επίσης Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.8, σ. 23, και του ιδίου, «Urban Physiognomy», ὁ.π., σ. 107.

⁵¹² G. Dennis - T. Miller, «Constantine Akropolites: The Obligation of Monks to Care for the Sick», *OCP* 56 (1990), 418.38-41, 49-51, 420.74-78: «ἐπειδήπερ ὑμῖν νοσοῦντων ὠκοδομήθη καταγωγή (scil. νοσοκομείο), σπεύδειν αὐτοὺς, καὶ θεραπεύειν μὴ ὡς ἐν παρέργῳ καὶ κατὰ πάροδον, ἀλλὰ προὔργου τὸ κατ' αὐτοὺς τιθεμένους».

⁵¹³ Βλ. σχετικά χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου του έτους 1342, όπου μεταξύ άλλων επιβεβαιώνεται παλαιότερη δωρεά του πατέρα του Ανδρόνικου Γ' και του προπάππου του, Ανδρόνικου Β', *Actes de Lavra III*, αρ. 123, σσ. 23-26, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά ποσών για τη συντήρηση του ξενώνα, όπως η απόδοση 100 υπερπύρων «εἰς ἀγορὰν σαχάρεως, ἐμπλάστρων καὶ ἐτέρων εἰδῶν δυσπορίστων (καὶ) διακομίζονται ἐκεῖσε διὰ θεραπείαν καὶ ἴασιν τῶν ἐν τῷ τοιοῦτῳ νοσοκομείῳ κατακειμένων ἀσθενῶν μοναχῶν ... ὀκτακόσια ὑπέρπυρα, καὶ ἀγοράζηται δι' αὐτῶν σίτος παρὰ τῶν λαυριωτῶν μοναχῶν». Ο ξενώνας του Αγίου Παντελεήμονος αναφέρεται, τέλος, και σε έγγραφο του έτους 1350 του Ιωάννη Γ' Καντακουζηνού προς τη μονή Βατοπεδίου. Βλ. Γέρων Αρκάδιος Βατοπεδινός, «Γράμματα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ψυχοσωστρίας», *BNJ* 13 (1937), ζ', αρ. 3.57-58. Για τον ξενώνα βλ. και Kidonopoulos, *Bauten*, 2.6.9, σσ. 223-225.

⁵¹⁴ Grégoire, «De Vita sua», σ. 469.

⁵¹⁵ Arhiepiskop Danilo i drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa Sprskih*, Zagreb, 1866, σ. 134 (Βίος Μιλούτιν). Βλ. σχετικά M. Živojinović, «L'hôpital du roi Milutin à Constantinople», *ZRVI* 16 (1975), 105· R. Radić, «Constantinople in Serbian Medieval Sources», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. I, Sofia, 2011, σσ. 205-206, και Κίσσας, *Το ιστορικό υπόβαθρο*, ὁ.π., σσ. 67-68, 75. Οι σχέσεις της μονής με τη Σερβία χρονολογούνται πριν ακόμη το 1204, βλ. Κακουλίδη, «Η βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου - Πέτρας», ὁ.π., σ. 20 και σημ. 1, ενώ στις αρχές του 14ου αι. (post 1310) ο ηγούμενος της μονής Χιλανδαρίου Νικόδημος μετέφρασε το *Τυπικό* της στη σερβική. Βλ. M. Matejić, D. Milivojević, *An Anthology of Medieval Serbian Literature in English*, Columbus, Ohio, 1978, σ. 92.

⁵¹⁶ Βλ. *Actes de Chilandar*, VV 17 (1911), supp. I, (eds.) L. Petit - B. Korablev, (ανατ. Amsterdam, 1975), αρ. 58, σσ. 138-139 (Φεβρ. 1321)· αρ. 60, σ. 142.31-36 (Ιούν. 1321), και αρ. 61, σσ. 144.27-33 (Ιούν. 1321).

⁵¹⁷ Βλ. σχετικά Kidonopoulos, *Bauten*, 2.6.6, σσ. 219-220.

Αναφερόμενος στο ίδρυμα του Κράλη Μιλούτιν ο αρχιεπίσκοπος Ιπεκίου Δανιήλ Β΄ χρησιμοποιεί τον όρο *ξενοδοχείον* (κσеноδοхије), που έχει διαφορετική σημασία από τον ομόηχό του *ξενώνα* των ελληνικών πηγών, και δηλώνει τον χώρο φιλοξενίας των ταξιδιωτών, το πανδοχείο. Ξενοδοχεία-πανδοχεία υπήρχαν συνήθως πάνω σε κεντρικούς εμπορικούς και στρατιωτικούς δρόμους, καθώς και σε μεγάλες πόλεις, προσφέροντας έναντι αμοιβής ασφαλές κατάλυμα στα караβάνια των ταξιδιωτών και των εμπόρων.⁵¹⁸ Στον Βίο, πάντως, του Μιλούτιν σημειώνεται ότι ο τελευταίος πρόσθεσε στο *ξενοδοχείον* και δωμάτια για τη φροντίδα των ασθενών, ενώ τα λειτουργικά έξοδα θα κάλυπταν οι εισφορές από τις βυζαντινές περιοχές που είχε κατακτήσει πρόσφατα ο Μιλούτιν.⁵¹⁹

5. ΧΩΡΟΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

Η οικονομική τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης κατά την ύστερη περίοδο παραμένει, όπως επισημαίνει ο K.-P. Matschke, ευδιάκριτη σε γενικές γραμμές.⁵²⁰ Έτσι, παρά τις συνεχείς καταστροφές που υπέστη το οικονομικό και εμπορικό κέντρο της πρωτεύουσας από τις πυρκαγιές των ετών 1197 και 1203-1204 όσο και αργότερα το 1261, 1291 και 1305, οι χώροι αυτοί -φόρα και αγορές στις στοές κατά μήκος των κεντρικών εμπορικών οδών- θα ανοικοδομηθούν εκ νέου και η οικονομική κίνηση θα επανέλθει στην πρότερη κατάσταση.

Τα *εργαστήρια*, χώροι εργασίας εμπόρων και τεχνιτών, προσδιορίζονται συνήθως ως «*μυρσεικόν, σαρδαμαρικόν, λαχανοπωλεία, σιτοπωλεία*» ή «*καρφαρεία*» μολονότι η ακριβής λειτουργία τους, εάν δηλαδή κατασκευάζουν ή απλώς πουλούν προϊόντα, δεν είναι πάντοτε σαφής. Έτσι στις περιπτώσεις των «*κνλισταρείων*» και «*τζοχαρείων*» δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν ήταν εργαστήρια κατασκευής μεταξωτών και μάλλινων υφασμάτων αντίστοιχα ή απλώς χώροι αποθήκευσης και εμπορίας. Επιπλέον, εργαστήρια και εμπορικά καταστήματα εμφανίζονται ενίοτε ως σύνολα σε ένα ευρύτερο χώρο οικονομικής δραστηριότητας, όπως είναι οι διάσπαρτες στην πρωτεύουσα αγορές, ή σε ένα συγκεκριμένο χώρο, μια μικρή οικονομική ενότητα, αποτελώντας μια συνοικία («*περίορος*» ή «*όσπητια*») εξειδικευμένων τεχνιτών ή εμπόρων. Για παράδειγμα, στις Βλαχέρνες και ειδικότερα περί την πύλη της Καλιγαρίας υποθέτουμε ότι κατασκευάζονταν τα ομώνυμα στρατιωτικά υποδήματα για τη φρουρά των ανακτόρων ή της πόλης.⁵²¹ Τέλος, στην περιοχή ανατολικά της μονής της Κυριώτισσας υπήρχε ένας *περίορος* με «*ένοικιακά όσπητια ...*

⁵¹⁸ Ο Γεώργιος Οιναιώτης αναφέρει ένα *ξενοδοχείο* στη Ραιδεστό επ' ονόματι κάποιου Παλαιολόγου, κτίτορος ή ιδιοκτήτη (κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, αρ. 157 (ρνζ'), f. 234^r) «*καί βουλή παρ' ήμών και κύρος έκράτει βουλής, έν τοίς Παλαιολόγου άριστήσαι ξενοδοχείοις*», και H. Ahrweiler, «*Le récit du voyage d'Oinaiôtes de Constantinople à Ganos*», W. Seibt (ed.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Wien, 1996, σ. 24.37-39.

⁵¹⁹ Βλ. Danilo, *Životi kraljeva*, ό.π., σσ. 134-135, και Radić, «*Constantinople*», ό.π., σ. 206.

⁵²⁰ Matschke, «*Η οικονομία τών πόλεων*», σ. 154.

⁵²¹ Delehaye, *Deux typica*, σ. 93, και Matschke, «*Η οίκονομία τών πόλεων*», σ. 155.

ἔνθα καταμένουσιν οἱ κοσκινάδες»,⁵²² ενώ στην κοντινή συνοικία των Βενετών αναφέρεται η «ὁδὸς τῶν Ζωναρῶν»,⁵²³ καθώς και ένας δρόμος όπου δραστηριοποιούνταν γουναράδες, η «*ruga pelipariorum*».⁵²⁴

Εργαστήρια και αποθηκευτικοί χώροι στεγάζονταν συνήθως στον κάτω όροφο, ενώ ο πρώτος στέγαζε την οικογένεια του τεχνίτη ή εμπόρου.⁵²⁵ Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις, αν όχι στις περισσότερες, οι εν λόγω χώροι δεν ήταν ιδιόκτητοι, αλλά ενοικιάζονταν από τεχνίτες και εμπόρους («ἐνοικιακὰ ὀσπήτια»). Ιδιοκτήτες τους δεν ήταν μόνο λαϊκοί, αλλά και ιερωμένοι, μοναχοί ή μονές.⁵²⁶ Έτσι, ο Πατριάρχης Αθανάσιος στηλιτεύει τον μητροπολίτη Σάρδεων για την ακίνητη περιουσία που ο τελευταίος φαίνεται ότι διέθετε στην πρωτεύουσα (κτήματα, εργαστήρια και λοιποί χώροι), η οποία του εξασφάλιζε αξιόλογα εισοδήματα «τί δὲ ὁ Σάρδεων; οὐχὶ ἀμπελῶνα ἔχει ἐνταῦθα καὶ ... ἐργαστήρια, πρὸς τοῦτοις καὶ ἀδελφᾶτα;»⁵²⁷

Σύνηθες ήταν, επίσης, μέλη της αριστοκρατίας της πρωτεύουσας να δωρίζουν στις μονές, των οποίων ήσαν κτίτορες, εργαστήρια και γενικά επαγγελματικούς χώρους ή κατοικίες, που τούς ανήκαν, ώστε από την εκμίσθωσή τους να προσπορίζονται σημαντικά έσοδα. Στα τυπικά των μονών Λιβός, Αγ. Αναργύρων και Θεοτόκου της Βεβαίας Ελπίδος αναφέρεται ότι οι κτίτορές τους Θεοδώρα Παλαιολογίνα και Θεοδώρα Συναδηνή Παλαιολογίνα παραχώρησαν αντίστοιχα «οἰκήματα, ἐνοικιακὰ ὀσπήτια, ἐργαστήρια», σιταποθήκες και μύλους.⁵²⁸ Αλλά και σε χρυσόβουλλο του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1342) επιβεβαιωτικό των δωρεών κάποιου μοναχού Νίφωνα στη μονή Μεγίστης Λαύρας αναφέρεται ότι ο

⁵²² Delehay, *Deux typica*, σ. 95.28-29. Για το επάγγελμα των κοσκινοποιών ή κοσκινάδων ελάχιστα γνωρίζουμε. Στην πηγή δεν γίνεται σαφές εάν οι κοσκινάδες ήταν κατασκευαστές ή πωλητές κόσκιων, αλλά το πιθανότερο είναι ότι συνδύαζαν και τα δύο. Στα τέλη του 12ου αι. ίσως και αργότερα (πάντως πριν τον 14ο αι.) η παρουσία των κοσκινοποιών εντοπίζεται στην περιοχή του Στρατηγίου, στα ΒΔ της Ακρόπολης, κοντά στη συνοικία των Πισατών. Βλ. σχετικά Α. Καρπόζηλος, «Ιωάννου Νομικοπούλου, Ἔκφρασις Αἰθίοπος καὶ ἵππου πάνυ ταλαιπωρημένου», *Δωδώνη* 9 (1980), 296.72-73 και σχόλια (σσ. 296-297).

⁵²³ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 19, σ. 279· MM 3, σ. 88, και ΤTh, III, αρ. CCCLXXIX, σ. 345.

⁵²⁴ R.-J. Loenertz, «Notes d'histoire et de chronologie byzantines», *REB* 17 (1959), 162.

⁵²⁵ Χ. Μπούρας, «Κατοικίες και οικισμοί στη βυζαντινή Ελλάδα», Ο. Doumanès - P. Oliver (eds.), *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1979, σ. 43, και του ιδίου, «Houses in Byzantium», *ΔΧΑΕ* 11 (1982-83), 1-26, εδῶ σ. 22.

⁵²⁶ Το 1317 με χρυσόβουλλο του ο Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγος παραχώρησε στον ετεροθαλή αδερφό του Θεόδωρο, μαρκήσιο του Μομφερρά, οικήματα («ἐνοικιαστῶν ὀσπητίων τοῦ Ἀμπελίου καὶ τῶν Ὑδρομυλῶνων») κοντά στη μονή Παμμακαρίστου, τα οποία ανήκαν προηγουμένως στον αδερφό τους, Ιωάννη. Βλ. Fr. Cognasso, «Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato», *Studi Bizantini* 2 (1927), 46.

⁵²⁷ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 25, σ. 56.14-16 (c. 1304-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1613. Ως ἀδελφᾶτα θα πρέπει να νοηθούν τα ετήσια εισοδήματα που λαμβάνει από μία μονή ένας λαϊκός ή στην προκειμένη περίπτωση ένας κληρικός, σε είδος (σιτηρέσιο) ή σε χρήμα από ενοικιάσεις λ.χ. ακινήτων, πιθανότατα βιοτεχνικών χώρων και εμπορικών καταστημάτων, ως αντάλλαγμα για την προσφορά ακινήτων ή άλλων πραγμάτων προς τη μονή. Για το θέμα βλ. P. Magdalino, «Adelphaton», *ODB* 1, σ. 19· F. Evangelatou-Notara, «Adelphaton and Psychikon: evidence from notes on manuscripts», *XXe Congres International des Etudes Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001, Pré-Actes III., Communications libres*, Paris, 2001, σ. 205· Oikonomides, *Hommes d'affaires*, σ. 57 και σημ. 64· Talbot, Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, σ. 333, και I. Μ. Κονιδάρης, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα, 2003, σσ. 25-28.

⁵²⁸ Delehay, *Deux typica*, σσ. 133, και 84, 95-96 αντίστοιχα, καθώς και E. Lappa-Zizikas, «Un chrysobulle inconnu en faveur du monastère des Saints - Anargyres de Kosmidion», *TM* 8 (1981), 267.

τελευταίος αγόρασε και δώρισε σε αυτή εργαστήρια και οικήματα όπως «κυλισταρεία ... μυρεψικά έργαστήρια, λαχανοπωλεία, σαρδαμαρεία, σιτοπωλείον» και «καρφαρεία».⁵²⁹

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο η οικονομική δραστηριότητα της πρωτεύουσας εντοπιζόταν κυρίως στο κέντρο, κατά μήκος της Μέσης οδού (χρυσοχόοι, τραπεζίτες), στις αγορές του Κωνσταντίνου και του Θεοδοσίου (μακελλάριοι), στα ΒΔ της Αγίας Σοφίας (κηροπλάστες και χαλκοπράται), κι ακόμα στην περιοχή γύρω από το Μίλιον κοντά στα ανάκτορα (μυρεψοί), αλλά και στα παράλια του Κερατίου (ίχθυοπώλες). Κατεξοχήν χώρος παρασκευής, διανομής και πώλησης του ψωμιού ήταν η περιοχή περί το Χαλκούν Τετράπυλον, εκεί όπου ενωνόταν ο βόρειος με τον νότιο οδικό άξονα, ενώ διάσπαρτοι ανά την πόλη ήταν οι φούρνοι και οι σαλδαμάριοι.⁵³⁰

Και κατά την περίοδο των πρώτων Παλαιολόγων, τα παραπάνω σημεία της πρωτεύουσας διατήρησαν μέρος της παλαιάς τους οικονομικής δραστηριότητας. Έτσι, ακολουθώντας τη διήγηση των Πατρίων ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος επισημαίνει ότι η περιοχή του Χαλκού Τετράπυλου εξακολουθούσε να ονομάζεται «τῶν Ἄρτοπωλείων»,⁵³¹ ενώ στο *Τυπικό* της μονής της Βεβαίας Ελπίδος γίνεται λόγος για την κατοχή από τη μονή ενός αμπελώνα: «πλησίον τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Μεσομφάλου μετὰ τῶν οἰκειακῶν αὐτοῦ ὀσπητίων»,⁵³² Επίσης, ο Άραβας περιηγητής Ibn Battūta σημειώνει ότι έξω από τον περίβολο της Αγίας Σοφίας, στα αριστερά, βρισκόταν η αγορά των φαρμακοποιών, οι οποίοι μπορούν κάλλιστα να ταυτιστούν με τους μυρεψούς.⁵³³ Στα λεγόμενα του τελευταίου μπορούμε να προσθέσουμε και τη μαρτυρία του Ισπανού Pero Tafur, που μάς πληροφορεί ότι έξω από τον ναό «υπάρχουν μεγάλες πλατείες και σπίτια που χρησιμοποιούνται για την πώληση κρασιού, ψωμιού, ψαριών και οστρακόδερμων από οπουδήποτε αλλού, καθώς οι Έλληνες συνηθίζουν να τα τρώνε».⁵³⁴

Πράγματι, οι πηγές της περιόδου αναφέρονται στην πλήθουσα αγορά της πρωτεύουσας, αν και καλύτερα τεκμηριωμένη παρουσιάζεται η οικονομική και εμπορική δραστη-

⁵²⁹ *Actes de Lavra III*, αρ. 123, σσ. 23-25. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα αυτά τα εργαστήρια βρίσκονταν στην περιοχή του Κυνηγίου, γύρω από την πύλη του Αγ. Ιωάννη του Βαπτιστού. Βλ. Β. Κυδωνόπουλος, «Περιοχές εμπορικών δραστηριοτήτων στην Κωνσταντινούπολη κατά την πρώιμη παλαιολογία εποχή (1261-1328)», Ε. Motos Guirao - Μ. Morfakidis Filactós (eds.), *Constantinople. 550 años de sua caída - Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια από την άλωση*, τόμ. Ι (Βυζαντινή Κωνσταντινούπολη), Granada, 2006, σσ. 280-281.

⁵³⁰ Βλ. όσα αναφέρονται στο *Επαρχικό Βιβλίο*, § 2-19, σσ. 84-132. Βλ. και σχετικά Dagron, «Αστική οικονομία», *ό.π.*, σσ. 99-140· Ρ. Magdalino, «The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries», *DOP* 54 (2000), 214-219, και Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ς - 12ος αι.)*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 9), Αθήνα, 2008, σσ. 60-61.

⁵³¹ PG 146, στ. 121, και *Πάτρια*, § 64, σ. 185, όπου και αναφέρεται ότι το τετράπυλον βρισκόταν πλησίον τῶν Ἄρτοπωλείων.

⁵³² Delehay, *Deux typica*, σ. 84.3-7. Η Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Ἡ Μονή Μωσηλὲ καὶ ἡ τοπογραφία τῶν Ἄνθεμιου. Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά», *Βυζαντινά* 12 (1983), 87, προτείνει ως περισσότερο ορθό τον όρο «ένοικιακῶν» αντί του «οἰκειακῶν»· η πρότασή της που βασίζεται σε διαφορετική γραφή του χειρογράφου, αλλάζει το νόημα της περιόδου και προσθέτει μια σημαντική πληροφορία για το θέμα της στέγασης στην πρωτεύουσα.

⁵³³ Ibn Battūta, σσ. 509-510, και Matschke, «Ἄνταλλαγές», σσ. 571.

⁵³⁴ Tafur, κεφ. XVII, σ. 141, και Vasiliev, «Pero Tafur», *ό.π.*, σ. 105.

ριότητα κατά μήκος της παράλιας ζώνης του Κερατίου, κατά την «περαιάν τὴν δυτικὴν». Τα όρια της τελευταίας δεν είναι απόλυτα σαφή, όπως συγκεχυμένες είναι και οι απόψεις για τις πύλες του παράλιου τείχους στον Κεράτιο, όπου λειτουργούσαν αρκετές αγορές.

Ο Παχυμέρης αναφερόμενος στην πυρκαγιά του 1291 αναφέρει ότι ξεκίνησε «ἀπὸ τῆς βασιλικῆς λεγομένης πύλης και προήλθε ὑπ' ἀφᾶς λύχνων, ἐντὸς τῆς μεγαλοπόλεως, ὅπου τὸ τῆς ἀγορᾶς μεσαίτατον».⁵³⁵ Η βασιλική πύλη του Παχυμέρη μνημονεύεται και από ανώνυμο Ρώσο προσκυνητή (τέλη 14ου αι.), σύμφωνα με τον οποίο μετά την Αγία Θεοδοσία συναντά κανείς στα ανατολικά τη βασιλική πύλη, όπου και η μεγάλη βασιλική αγορά, στην άκρη της οποίας υπάρχει μια λατινική εκκλησία (ο Άγιος Μάρκος;) και λίγο πιο ανατολικά ο ναός του Αγ. Νικολάου. Στα ανατολικά της βρίσκεται επίσης ο Χριστός Αντιφωνητής, καθώς και το πέραμα για τον Γαλατά, ενώ στα ΒΔ της βασιλικής πύλης και της εκεί αγοράς βρίσκεται η μονή Παντοκράτορος.⁵³⁶ Τέλος, στην κωμωδία του Καταβλαττά αναφέρεται «εὐθύς τῆς πρὸς θάλασσαν μικρᾶς πύλης ἐξιών ... τῆ τῶν ἰχθυοπρατῆρων ἀγορᾶ εὐθύς ἐμβάλλεις κάκει, ... τοὺς τῶν ἰχθύων πρατῆρας περιελθὼν, ... πρὸς λαχανοπώλιδας εὐθύς ἄπει, ... πρὸς τοὺς τυροπώλους και ὠτοαριχοπώλους και κρεωταριχοπώλους εὐθύς ἐξώρμησας ... τῶν ὀπωροπωλούντων ἐχώρησας, ... ἤδη συντόνω δρόμω τὴν βασιλικὴν μετὰ ταῦτ' εἰσιών, τοῖς ἐν μακέλλῃ κακὸς οἰωνός, ὃ φασι, παρέστης».⁵³⁷ Για την ταύτιση της εν λόγω βασιλικής πύλης – και επομένως της αγοράς – με μία από τις γνωστές βυζαντινές πύλες σε αυτόν τον τομέα του τείχους έχουν γίνει διάφορες προτάσεις, καθώς γνωρίζουμε ότι αναφέρονται τουλάχιστον άλλες δύο με την ίδια επωνυμία: μία στην περιοχή των Βλαχερνών, λίγο νοτιότερα από την πύλη των Κυνηγών, που ταυτίζεται με την τουρκική Balat karoussi ή πύλη του παλατιού,⁵³⁸ και η άλλη στην πύλη του Ευγενίου.

Βάσει των πληροφοριών του ανώνυμου Ρώσου προσκυνητή, ο G. Majeska εντοπίζει τη βασιλική πύλη και συνακόλουθα την ομώνυμη αγορά, στον χώρο μεταξύ της Πλατείας πύλης και αυτής του Περάματος. Ταυτίζει δε ως βασιλική αγορά την περίστω οδό του Μαυριανού («ὁ Μακρὸς ἔμβολος τοῦ Μαυριανοῦ»), που οδηγούσε από τη Μέση οδό, μεταξύ

⁵³⁵ Παχυμέρης, III, VIII:25, σ. 199, και του ίδιου, *Version brève*, II, VIII:25, σ. 44.19-31. Στην Κωνσταντινούπολη χώρους διεξαγωγής εμπορίου αποτελούσαν τα καταστήματα στις κεντρικές λεωφόρους και αγορές, καθώς και οι περιστασιακές πανηγύρεις που στήνονταν σε ανοιχτούς χώρους· βλ. και τη διήγηση του Μιχαήλ Ψελλού, *Χρονογραφία*, (ed.) E. Renauld, *Les Belles Lettres*, Paris, 1967, 6.19.6-10: «ἔωκει δὲ ἡ Πόλις δημοτελῆ ἐπιτελοῦσα πανήγυριν, μᾶλλον δὲ πρὸς τῇ πρώτῃ και βασιλίδι και δευτέρα τις ἐσχεδίσαστο· και γὰρ ἐξεκέχυτο τῶν τειχῶν ἄχρι πληθός τε ἀστικόν, και πανηγύρεις και ἀγοραί». Σχετικά με τις αγορές βλ. A. E. Laiou, «Market», *ODB* 2, σ. 1301· της ίδιας «Οἱ ἀνταλλαγές και τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰώνα», *ΟικIB*, τόμ. Β', σσ. 488-489, 517-521, και 551-554· Matschke, «Ἀνταλλαγές», σσ. 573-577· Κυδωνόπουλος, «Εμπορικές δραστηριότητες», ὁ.π., σσ. 269-284, και Oikonomides, *Hommes d'affaires*, σ. 100 κ.ε.

⁵³⁶ Βλ. Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 150. 353-354· επίσης J. Pargoire, «Constantinople: La Porte basilikè», *EO* 9 (1906), 30-32· S. Salaville, «Note de topographie constantinopolitaine. La Porte basilikè», *EO* 12 (1909), 262-264, και ἀκόμη Δ. Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις. Ἡ περιγραφή τοπογραφική, ἀρχαιολογική και ἱστορική τῆς περιουμένου ταύτης μεγαλοπόλεως και τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ κόλπου και τοῦ Βοσπόρου προαστείων αὐτῆς*, τόμ. Α', Αθήνα, 1851, σσ. 108-110, και Janin, *Constantinople*, σσ. 291-292.

⁵³⁷ P. Canivet, N. Oikonomides, «[Jean Argyropoulos] La Comédie de Katablattas», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), 55.367-385.

⁵³⁸ Παχυμέρης, IV, XII:15, σ. 551.13-14.

του φόρου του Κωνσταντίνου κι εκείνου του Θεοδοσίου, στην εν λόγω βασιλική πύλη, η οποία κάλλιστα θα μπορούσε να είναι αυτή του Περάματος ή και του Αγ. Ιωάννη στην περιοχή της συνοικίας των Βενετών, βορείως της πύλης του Περάματος.⁵³⁹ Ο εν λόγω «Μακρὸς ἔμβολος» έχει πλέον ταυτιστεί με το σημερινό Uzunçarşı sokak, που άρχεται από την άλλοτε Μέση οδό (σημ. Yeniceriler cad.) και διασχίζοντας τη μεγάλη σκεπαστή αγορά (Karalı Çarşı) καταλήγει στην περιοχή της άλλοτε πύλης της ιχθυαγοράς (Balıkrazarı kapi) ή πύλης του Περάματος.⁵⁴⁰ Έξω από την πύλη και κατά μήκος της παραλίας, απέναντι ακριβώς από τον Γαλατά, υπήρχαν, όπως σημειώνει ο Clavijo, πλήθος οικιών για την πώληση εμπορευμάτων.⁵⁴¹ Ο Νίκος Οικονομίδης αξιοποιώντας τις ίδιες πηγές εντοπίζει τη βασιλική πύλη και την ομώνυμη αγορά στην πύλη «Εἰς Πηγᾶς» (Djubalı kapi), λόγω της εκεί παρουσίας αποβάθρων για τα εμπορεύματα, και απορρίπτει την ταύτισή της με την πύλη του Αγ. Ιωάννη (Zindan kapi), για τον λόγο ότι η τελευταία βρισκόταν εντός της συνοικίας των Βενετών.⁵⁴² Τέλος, ο A. Berger προτείνει ως περισσότερο εύλογη την ταύτιση με την Πλατεία πύλη στο Ζεύγμα, λίγο βορειότερα από την περιοχή του Περάματος.⁵⁴³

Η αδυναμία ταύτισης της εν λόγω βασιλικής πύλης επιβεβαιώνει τα γενικότερα προβλήματα που παρουσιάζει η τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, οι απόψεις των Majeska και Berger είναι περισσότερο ευλογοφανείς, εφόσον εντοπίζουν την βασιλική πύλη, και μαζί έναν από τους κυριότερους εμπορικούς χώρους της πρωτεύουσας, στο νότιο τμήμα του Κερατίου και απέναντι από τον Γαλατά, περιοχή τώνοντι κατάλληλη για εμπορική δραστηριότητα. Ως εκ τούτου ο εντοπισμός της βασιλικής πύλης και της ομώνυμης

⁵³⁹ Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 353-356. Βλ. και A. Berger, «Streets and Public Places in Constantinople», *DOP* 54 (2000), 166 και σημ. 32. Στο *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον*, § 17.1, σ. 126, αναφέρεται ως χώρος συγκέντρωσης των ιχθυοπρατῶν «ἐν ταῖς λεγομέναις Μέγισταις Καμάραις». Η περιοχή χρησιμοποιείται ως σήμερα για την εκφόρτωση φρούτων, ενώ παραπλευρῶς βρίσκεται η ψαραγορά (Balıkrazarı), που ταυτίζεται με εκείνη του Περάματος. Βλ. σχετικά Leunclavius, σ. 206 «*Sultaninae porta, quae Graecis ... porta Horaia (ώραία) vulgo Heuraea dicitur (ἢ Νεώριον) ... Turchis Baluc bazaar vocatur, a foro piscario, Graeci, licet altera dictione vulgo nunc utantur, & Pazarion ... Gemisi schele, quasi scala fructuum Gemisi capi, significat portam fructuum*»· επίσης Janin, *Constantinople*, σ. 291· G. Dagron, «Poissons, pêcheurs et poissonniers de Constantinople», *Constantinople and its Hinterland*, σσ. 69-70, καθώς και T. Thomov - A. Ilieva, «The shape of the market: mapping the Book of the Eparch», *BMGS* 22 (1998), 110 και σημ. 20. Στην πύλη του Προδρόμου (Zindan kapi, δηλ. πύλη της φυλακῆς ἢ Yemiş'in Kilesi kapi, δηλ. «πύλη της εκκλησίας των φρούτων») η μονή Μεγίστης Λαύρας κατείχε (α. 1342) εργαστήρια και οικήματα, όπως «κυλισταρείον, μυρσιτικὸν ἔργαστήριον, λαχανοπωλεία, σαρδαμερεία και σιτοπωλείον», *Actes de Lavra III*, αρ. 123, σσ. 23-25. Βλ. επίσης Κυδωνόπουλος, «Εμπορικές δραστηριότητες», ὁ.π., σσ. 280-281· Matschke, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων», σ. 156, και D. Jacoby, «Houses and Urban Layout in the Venetian Quarter of Constantinople: Twelfth and Thirteenth Centuries», K. Belke - E. Kislinger - A. Külzer - M. A. Stassinopoulou (eds.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Böhlau Verlag, Wien - Köln - Weimar, 2007, σ. 271.

⁵⁴⁰ K. Dark, «Houses, streets and shops in Byzantine Constantinople», *Journal of Medieval History* 30 (2004), 95-96, και Schneider, «Brände», ὁ.π., σ. 387, ο οποίος κατέληξε παλαιότερα στην ίδια ταύτιση.

⁵⁴¹ Clavijo, σσ. 88-89.

⁵⁴² Oikonomides, *Hommes d'affaires*, σσ. 97-99 και σημ. 180. Ο Leunclavius, σ. 207, πάντως αναφέρει «*quod Graecis scribitur Tzum pali capisi ... ipsa vox significat portam vitriariam (scil. υαλουργῶν)*».

⁵⁴³ Βλ. A. Berger, «Zur Topographie der Ufergegend am Goldenen Horn in der byzantinischen Zeit», *IstMitt* 45 (1995), 154-160, όπου αναπτύσσεται ὅλη η σχετική επιχειρηματολογία.

νυμης αγοράς στην περιοχή των Βλαχερνών χρήζει, κατά την άποψή μας, επανεξέτασης καθώς απείχε από τον κυρίως εμπορικό τομέα της πόλης.⁵⁴⁴

Γενικά, οι συνοικίες της πρωτεύουσας κατά μήκος του Κερατίου, όπως και η εκτός των τειχών παραλία αποτελούν μια ενιαία οικονομική ζώνη, όπου αγορές εναλλάσσονται με αποθηκευτικούς χώρους, εργαστήρια, καταστήματα, «καταλακτικά τραπέζια» αργυραμοιβών, υπαίθριες αγορές, καταλύματα και σκάλες, όπου πλοία από το Αιγαίο και τον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου έδεναν για να φορτώσουν ή να εκφορτώσουν τα εμπορεύματά τους.

Προς τα βόρεια του Κερατίου σημαντική δραστηριότητα παρουσίαζαν και οι περιοχές εντός της Πλατείας πύλης και της πύλης των Κυνηγών, κοντά στις Βλαχέρνες. Η Πλατεία πύλη (Ünkarani kapı ή πύλη του αλεύρου) και ο εντός των τειχών χώρος εμφάνιζαν αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα, καθώς φαίνεται ότι η πύλη ήταν ένα από τα σημεία όπου κατέληγε η νηοπομπή των σιταγωγών πλοίων από τον Εύξεινο Πόντο.⁵⁴⁵ Εξάλλου, στα αριστερά της δημοσίας οδού που ξεκινούσε από τον Κεράτιο, πιθανότατα από την πύλη της Πλατείας, πλησίον της μονής της Γοργοεπηκούου, βρίσκονταν οι σιταποθήκες του Ιωάννη Γ' Καντακουζηνού.⁵⁴⁶ Στον οικονομικό – εμπορικό χαρακτήρα της περιοχής συνέτειναν και η συγκέντρωση εκεί μεγάλου αριθμού καπηλειών,⁵⁴⁷ όπως και η εγκατάσταση κοντά σε αυτή εμπόρων και νοταρίων, την παρουσία των οποίων δικαιολογεί η σύναψη ικανού αριθμού έγγραφων εμπορικών συμφωνιών.⁵⁴⁸ Επιπλέον, η γειτνίασή της με την πύλη του Δρουγγαρίου (Odun kapı), που αποτελούσε το δυτικό όριο της συνοικίας των Βενετών, ενισχύει ακόμη περισσότερο την παραπάνω υπόθεση.⁵⁴⁹ Πέριξ της Πλατείας υπήρχαν οι ναοί του Αγίου Λαυρεντίου και του Προφήτη Ησαΐα και οι μονές του Χριστού

⁵⁴⁴ Βλ. Κυδωνόπουλος, «Εμπορικές δραστηριότητες», ό.π., σσ. 275-276. Αναμφισβήτητα η ευρύτερη περιοχή των Βλαχερνών, μεταξύ της πύλης των Κυνηγών και των μονών Προδρόμου Πέτρας και Αγίου Νικολάου Ωπαίνης, ήταν χώρος με σημαντική οικονομική δραστηριότητα και με πλήθος κατοικιών και καταστημάτων πλουσίων εμπόρων. Ωστόσο, ο εντοπισμός στο σημείο αυτό της βασιλικής πύλης, που αναφέρεται σε σχόλιο του Παχυμέρη (IV, XIII:10, σ. 639.5-10) σχετικά με την πυρκαγιά του έτους 1305 είναι αμφίβολος. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη «ἐς ὃ καὶ πρότερον ἐπὶ τῆς αὐτοῦ προτέρας πατριαρχίας, τῆς κατὰ τὴν Βασιλικὴν λεγομένην πύλην πυρποληθείσης, κάκεινοις ἐχώρησε»· ο ίδιος, ωστόσο, διευκρινίζει ότι σε εκείνη την περίπτωση (1291) δεν υπήρξαν τόσες καταστροφές, γιατί και οι περιοχές διέφεραν ως προς τον πλούτο «πλήν ὅτι κατὰ πολὺ πολλαπλάσιον ἐκείνοις ξυνέβαινε τὴν ζημίαν γίνεσθαι τῷ τε πλείστον χώρον καὶ κρείττω τὸν ὄλβον ἢ ἐκείνον πυρποληθῆναι καὶ τῷ ἅμα συγκλεισμῷ, τῶν τε κατ' ἐμπορίαν καὶ τῶν κατὰ χρεῖαν ἀποκειμένων, τὸν κίνδυνον ξυμπεσεῖν», ενώ σε άλλο σημείο της ιστορικής του συγγραφής, γράφοντας για την πυρκαγιά του 1291 (III, VIII:25, σ. 199) επιγράφει το σχετικό κεφάλαιο ως «περὶ τῆς πυρπολήσεως τῆς μέσης ἀγορᾶς τῆς πόλεως» σημειώνοντας ότι η φωτιά ξεκίνησε: «ἐντὸς τῆς μεγαλοπόλεως ὅπου τὸ τῆς ἀγορᾶς μεσαίτατον, ἀπὸ τῆς βασιλικῆς λεγομένης πύλης», διαχωρίζοντας έτσι τις δύο περιπτώσεις.

⁵⁴⁵ Βλ. Millingen, *Byzantine Constantinople*, σσ. 209-212, και Πασπάτης, *Βυζαντινὰ μελέται*, ό.π., σσ. 381-83. Ο Berger, «Topographie», ό.π., σσ. 152-155, τοποθετεί την αγορά του κρέατος στη Πλατεία πύλη.

⁵⁴⁶ Καντακουζηνός, II, III:27, σ. 165.7-9.

⁵⁴⁷ Η σχετική πληροφορία προέρχεται από τον κώδ. F 20 (grec 86), f. 288^v της Bibliotheca Valliceliana στη Ρώμη (15ος αι.), βλ. Oikonomidēs, *Hommes d'affaires*, σ. 95, και σημ. 170.

⁵⁴⁸ Badoer, σ. 732.1-2, και MM 2, σ. 510 (1401). Βλ. επίσης Oikonomidēs, *Hommes d'affaires*, σ. 95 και σημ. 170.

⁵⁴⁹ Στην ίδια περιοχή, κοντά στην πύλη του Δρουγγαρίου, υπήρχε και ο ναός της Θεοτόκου της Αγοράς των Φερeriών (St. Maria in foro), Παχυμέρης, IV, XII:28, σσ. 585-586. Ο Kidonopoulos, *Bauten*, 1.3.1, σσ. 138-140 και 239, γράφει ότι ο ναός μετατράπηκε σε δημόσιο κτήριο, μολονότι αυτό δεν συνάγεται από πουθενά.

Παντοκράτορα και του Χριστού Παντεπόπτη. Στην ευρύτερη περιοχή της τελευταίας μονής, το *Τυπικό* της μονής Λιβός αναφέρει «μύλωνας ἔξ ἐκ τοῦ νέου ἀνεγερθέντας ... καὶ ἐκτὸς περὶ τὸ τεῖχος τοῦ Φαναρίου». ⁵⁵⁰

Στην περιοχή της πύλης των Κυνηγών, ο Παχυμέρης αναφέρει το 1305 «πλοῦτον δ' ἐκείνον ὅσον ἡμπορικὸν (sic.) καὶ πᾶσαν ἄλλην πολυτέλειαν εὐγενῶν», ⁵⁵¹ λόγω της εκεί διαμονής μελών της αριστοκρατίας και πλουσίων εμπόρων «*συχνοί τινες καὶ βαθύπλουτοι τῷ τὰς ἐμπορίας ἐκεῖ ποιεῖσθαι*». ⁵⁵² Την οικονομική και εμπορική δραστηριότητα στο σημείο αυτό της πρωτεύουσας επιβεβαιώνει και το ήδη αναφερθέν χρυσόβουλλο του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1342) επικυρωτικό των δωρεών του μοναχού Νίφωνα υπέρ Μεγίστης Λαύρας, στις οποίες περιλαμβάνονται διάφορα οικήματα που στέγαζαν βιοτεχνικά εργαστήρια και εμπορικά καταστήματα «*ἐντὸς τῆς θεοφυλάκτου Κωνσταντινουπόλεως περὶ τὴν πύλην τοῦ τιμίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ, περὶ τὴν πύλην τῆς Ἁγίας Ἀναστάσεως*» ⁵⁵³ ἔξω ἐν τῷ μεσοκάστρῳ ... *σύνεγγυς τοῦ Καννάβη*», ⁵⁵⁴ δηλαδή στην ευρύτερη περιοχή των Βλαχερνών. Μεταξύ άλλων στο παραπάνω έγγραφο αναφέρονται ένα «*κυλισταρεῖον*», ένα «*μυρεψικὸν ἐργαστήριον*», δηλαδή εργαστήριο παραγωγής φαρμακευτικών και αρωματικών προϊόντων, οικήματα όπως «*λαχανοπωλεία*» και άλλα, που μεταποιήθηκαν και «*ἐγένοντο ἐργαστήρια δύο μυρεψικὸν καὶ σαρδαμαρικόν*» (εἶδος παντοπωλείου), και πλήθος άλλων εργαστηρίων και οικημάτων, «*σιτοπωλείον, ξυλοοικήματα*» και «*καρφαρεία*». ⁵⁵⁵

Πράγματι, η εγκατάσταση της αυλής των Παλαιολόγων στις Βλαχέρνες και η συνακόλουθη προσέλκυση και εγκατοίκηση της αριστοκρατίας στη γύρω περιοχή είχε ως φυσικό επακόλουθο τη συγκέντρωση εκεί εμπόρων και εργαστηρίων, που ικανοποιούσαν τη ζήτηση σε είδη πολυτελείας, ενώ παράλληλα ξέφευγαν από τον σφιχτό εναγκαλισμό των Ιταλών εμπόρων, η παρουσία των οποίων ήταν εντονότερη στο νοτιότερο τμήμα του Κερατίου. ⁵⁵⁶ Αντίθετα, η παράλια ζώνη στην Προποντίδα δεν εμφάνιζε ανάλογη οικονομική δραστηριότητα. Το λιμάνι του Κοντοσκαλίου χρησίμευε πρωτίστως ως ναύσταθμος, ενώ στην παρακείμενη συνοικία της Βλάγκας η ενασχόληση των εκεί εγκατεστημένων Εβραίων με τη βυρσοδεψία δεν φαίνεται να έπαιζε ιδιαίτερο ρόλο στην οικονομική ζωή

⁵⁵⁰ Delehay, *Deux typica*, σ. 133.18-19 (§ 49). Βλ. επίσης Κυδωνόπουλος, «Εμπορικές δραστηριότητες», *ό.π.*, σ. 279. Το *Τυπικό* της μονής χρονολογήθηκε πρόσφατα c. 1283-1285 από τον Α. Gkoutzioukostas, «Observations on the Dating of the *Typikon* of the Lips Monastery», *JÖB* 59 (2009), 79-85.

⁵⁵¹ Βλ. Παχυμέρης, IV, XIII:10, σ. 637, κριτικό υπόμνημα 10 (διαφορετική γραφή του κώδικα *Vat. Barb. gr.* 204, f. 168^v), και Failler, «Un incendie», *ό.π.*, σ. 158.

⁵⁵² Παχυμέρης, IV, XIII:10, σ. 639.2-3.

⁵⁵³ Την πύλη της αγίας Αναστασίας ή Αναστάσεως ο Janin, *Constantinople, carte I. D2*, ταυτίζει με την Atik Mustafa Pasa kapi.

⁵⁵⁴ Πρόκειται για τον ναό του Αγίου Δημητρίου του Καννάβη, Kidonopoulos, *Bauten*, 1.2.7, σσ. 104-105.

⁵⁵⁵ *Actes de Lavra III*, αρ. 123, σσ. 23-25. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα παραπάνω εργαστήρια βρίσκονταν στην περιοχή του Κυνηγίου, γύρω από την πύλη του Αγ. Ιωάννη του Βαπτιστού. Βλ. Κυδωνόπουλος, «Εμπορικές δραστηριότητες», *ό.π.*, σσ. 280-281.

⁵⁵⁶ Βλ. Γερολυμάτου, *Αγορές*, *ό.π.*, σσ. 61-62.

της πρωτεύουσας. Τέλος, η πύλη της Πηγής στα χερσαία τείχη, μία από τις κύριες εισόδους από τη θρακική ενδοχώρα, αποτελούσε χώρο διεξαγωγής του εμπορίου σίτου.

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι εκτός από τις μόνιμες, λάμβαναν χώρα περιοδικές ή και τακτικές αγορές επ' ευκαιρία θρησκευτικών εκδηλώσεων. Τέτοια ήταν η καθιερωμένη κάθε Τρίτη της εβδομάδος λιτανεία της εικόνας της Θεοτόκου της Οδηγήτριας όπου, όπως διαπιστώνουμε από την εικαστική απεικόνιση του γεγονότος στη Βλαχέρνα της Άρτας,πραματευτές – κάτοικοι της πρωτεύουσας ή χωρικοί από τη Θράκη και τις μικρασιατικές ακτές– έρχονταν να διαθέσουν τα προϊόντα τους. Συγκεκριμένα, στην τοιχογραφία εικονίζονται πέντε σκηνές μικροπωλητών, ανδρών και γυναικών, να διακινούν τηνπραμάτεια τους μέσα σε καλάθια ή πρόχειρα στημένους πάγκους: ένας άνδρας πουλά «φωκάδια», είδος δοχείων με κάποιο υγρό, «ή λαχανοπώλισσα» πουλά τα λάχανα και πιο κάτω όπωρικά, επίσης «ό χάζαρις πουλών τὸ χαβιάριν», ενώ μια γυναίκα πουλά στο διψασμένο πλήθος νερό μέσα σε μικρές κανάτες.⁵⁵⁷ Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι μία παρόμοια αγορά στηνόταν και στον ναό της Αγίας Θεοδοσίας,⁵⁵⁸ καθώς και σε άλλους πανηγυρίζοντες ναούς της πρωτεύουσας.

⁵⁵⁷ Achimastou-Potamianou, «Vlacherna Monastery», *ό.π.*, σσ. 12-13, και σ. 14, εικ. 17.

⁵⁵⁸ Majeska, *Russian Travelers*, σ. 44 και § 51, σ. 346 κ.ε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η ανακτημένη Κωνσταντινούπολη ενέπνευσε τη συγγραφή πλήθους ρητορικών αναφορών (έγκωμιών), καθώς οι περισσότεροι λόγιοι της περιόδου των δύο πρώτων Παλαιολόγων θεώρησαν υποχρέωσή τους να αφιερώσουν στην πόλη μια υμνητική αποστροφή – μία *laudatio urbis* – σε ένα ρητορικό έργο τους, συνήθως κάποιο εγκώμιό τους προς τον αυτοκράτορα είτε σε ένα δημόσιο έγγραφο, αγιολογικό έργο ή ακόμη και επιστολή.⁵⁵⁹ Μόνες σωζόμενες περιπτώσεις αυτοτελών έγκωμιών της πρωτεύουσας αποτελούν ο Βυζάντιος ἡ περὶ βασιλίδος μεγαλοπόλεως του Θεόδωρου Μετοχίτη⁵⁶⁰ και ένα μερικώς σωζόμενο εγκώμιο του διδασκάλου Γεωργίου Καρβώνη.⁵⁶¹ Γνωρίζουμε όμως την ύπαρξη και άλλων ανάλογων συγγραφικών εγχειρημάτων, τα οποία στην περίπτωση που δεν έχουν οριστικά απωλεσθεί, λανθάνουν σε κάποιο κώδικα.⁵⁶²

Το πλήθος αυτών των εγκωμιών, αυτόνομων ή μη, αποτελεί μια ξεκάθαρη έκφραση των αισθημάτων αγάπης και θαυμασμού των λογίων συντακτών τους για την πόλη είτε λόγω καταγωγής είτε λόγω σπουδών και της εκεί σταδιοδρομίας τους. Ως εκ τούτου, η μελέτη των έργων αυτών, παρά τις όποιες ρητορικές εξάρσεις των συγγραφέων και τους κοινούς τόπους, μάς αποκαλύπτει τις αντιλήψεις στους κύκλους των λογίων της πρω-

⁵⁵⁹ Αναφέρουμε ενδεικτικά τις περιπτώσεις των Κωνσταντίνου Ακροπολίτη και Νικηφόρου Γρηγορά που σε αγιολογικά έργα τους άμεσα σχετιζόμενα με την πόλη επιχειρούν παρεκβάσεις προς εγκωμιασμό της πρωτεύουσας. Βλ. Κ. Σιμωνίδης, *Έγκωμιον Κωνσταντίνου Ακροπολίτου και μεγάλου λγοθέτου εἰς τὸν ἄγιον καὶ θεόστεπτον βασιλέα Κωνσταντίνον τὸν μέγαν καὶ ἰσαπόστολον*, London, 1853, σσ. 24-25 (post 1282)· E. Kurtz, «Zwei griechische texte über die Hl. Theopano, die Gemahlin Kaiser Leo VI», *Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. Pétersbourg*, VIIIe Sér. Vol. III/2 (1898), 25-45 (a. 1341/42), και P. L. M. Leone, *Nicephori Gregorae, Vita Constantini*, (Studi e ricerche dei Quaderni Catanesi 1), Catania, 1994, σσ. 53-56 (post 1334).

⁵⁶⁰ Για τον Βυζάντιο (κώδ. *Vind. phil. gr.* 95, ff. 233^v-302^v) βλ. Fenster, *Laudes*, σσ. 196-211, και I. Pougounia, *Theodore Metochites: Byzantios or about the Imperial Megalopolis. Introduction, Text, and Commentary*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Sub-faculty of Classical Languages and Literature Faculty of Literae Humaniores, Oxford University, Trinity, 2003 (2004), κείμενο στις σσ. 31-170. Ο χρόνος συγγραφής του εντοπίζεται από την Pougounia, *ό.π.*, σ. 16, κατά τα έτη 1307-1320, ενώ από τον Ševčenko, *Polémique*, σσ. 140-141, περί το 1303-1316. Για τον Βυζάντιο μάς πληροφορεί και ο Μιχαήλ Γαβράς, *Έπιστολές*, αρ. 105.169-172, επισημαίνοντας τη δυσκολία του εγχειρήματος «Τέως μὲν ἐνόμιζον μηδένα τῶν λόγοις προσκειμένων ἑαυτὸν ποτε δῶσειν ἐγκωμίοις τοῖς εἰς τὴν μεγάλην ταύτην πόλιν· ... τῶν κατ' αὐτὴν πραγμάτων θαυμαστῶν καὶ τῶν αὐτῶν πολλῶν ἐνταῦθ' ἐπιρρεόντων οὕτω δὴ ἰλιγγιάσαντα τοῦ ἀγῶνος ἐξαναχωρήσειν».

⁵⁶¹ Για το πρόσωπό του βλ. PLP, 11171, και R. Browning, «A Byzantine Scholar of the Early Fourteenth Century: Georgios Karbones», *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, VR, Northampton, 1989, αρ. 11, σσ. 223-231. Πιθανότατα πρόκειται για τον ίδιο Καρβώνη, διακομιστή μιας επιστολής του Θεόληπτου Φιλαδελφείας στην Ειρήνη (Ευλογία) Χούμναινα, *Constantinides-Hero*, *Theoleptos*, αρ. 2, σ. 40.52, και αρ. 3, σ. 70.2. Βάσει εσωτερικών στοιχείων ο Browning χρονολογεί τη συγγραφή του στο διάστημα 1329-1337, πιθανότατα δε πριν το 1333. Βλ. και Fenster, *Laudes*, σσ. 327-365 και ειδικότερα σσ. 341-354.

⁵⁶² Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στον Λόγο που συνέγραψε ο Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 89, σ. 188.20-21, «ἐπὶ τῇ ἀναρρῦσει τῆς Κωνσταντίνου». Επίσης, από επιστολή του χαρτοφύλακος της μητρόπολης Φιλαδελφείας Μανουήλ Γαβαλά πληροφορούμαστε ότι και ο Ιωάννης Γλυκὺς ἔγραψε λόγο για την ολβιωτέρα πόλη της Οικουμένης, που ξεπέρασε κάθε προηγούμενη ανάλογη προσπάθεια. Βλ. Κουρούσης, «Ιωάννης ΙΓ' Γλυκὺς», σ. 325.

τεύουσας –έμμεσα δε και της αυτοκρατορικής και πατριαρχικής εξουσίας– σχετικά με την θέση και τον ρόλο της πρωτεύουσας μετά το 1261 και μάλιστα μετά την εμφάνιση της τουρκικής απειλής.

Πράγματι, μετά το 1261 ο χαρακτήρας των εγκωμιαστικών αναφορών στην Κωνσταντινούπολη παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς η μακρά περίοδος αναμονής στην εξορία τελείωσε και η «δούλη πόλις» ελευθερωμένη από τα δεσμά του λατινικού ζυγού έγινε εκ νέου «ἔδρα τοῦ βασιλέως», «καλλιπόλις», «ὄφθαλμός» και «θέατρον τῆς Οἰκουμένης», και «ἔστία τῶν Μουσῶν». Το πνεύμα αυτό απαντά στους εγκωμιαστικούς λόγους που συνέταξε και εκφώνησε μετά το 1265 προς τιμήν του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, ο λόγιος Μανουήλ Ολόβωλος, και όπου η ανακτημένη πρωτεύουσα αναφέρεται ως «ἡ τῶν πόλεων βασιλίς, ὁ τῆς γῆς ὄφθαλμός ... ἡ ἐπὶ τῆς γῆς Ἐδέμ, ἡ σεμνὴ αὕτη καὶ μέχρι τοῦ καλουμένη Κωνσταντινούπολις»,⁵⁶³ ἢ «τῆς οἰκουμένης τὸ χαριέστατον πρόσωπον, τὸν εὐκυκλον καὶ καλλιφεγγὴ τῆς γῆς ὄφθαλμόν».⁵⁶⁴

Η θεματική δομή, συνολικά των εγκωμίων της πρωτεύουσας, είναι λίγο ως πολύ σταθερή. Αυτό που κατεξοχήν προβάλλεται και εξαιρείται είναι η θέση της –καλλίστη την χαρακτηρίζει ο Γεώργιος Καρβώνης⁵⁶⁵– στο σταυροδρόμι δύο ηπείρων και δύο θαλασσών, ο γεωστρατηγικός της και κατ' ἐπέκταση ο απορρέων σημαίνων οικονομικός - εμπορικός της ρόλος.⁵⁶⁶ Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιό* του σημειώνει σχετικά ότι εξαιτίας της θέσης της η πόλη τροφοδοτείται συνεχώς με αγαθά κατά το παράδειγμα του κόσμου, που επίσης ανανεώνεται χάρη στην αέναη κίνηση των υδάτων⁵⁶⁷ άποψη που είχε εκφράσει και ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος, και αργότερα ο μαθητής του Μετοχίτη, Νικηφόρος Γρηγοράς επισημαίνοντας ότι «ἡ γὰρ τοι βασιλεύουσα πόλις αὕτη κοινὴ τῆς ὅλης εἰπεῖν οἰκουμένης ἐστὶν ἐστία καὶ κοινὸν πρυτανεῖον· ... γεωργοῦσι δ' αὐτῇ καθάπερ δεσποίνῃ πᾶσα γῆ τε καὶ θάλασσα καὶ πάντες ἄνεμοι· καὶ ὀρώμεν πανταχόθεν τὴν σιτοπομπίαν ἰοῦσαν ἀφθόνως ἐνταῦθα χειμῶνος καὶ θερούς, ἥρός τε καὶ φθινοπώρου· καὶ ναυστολοῦσι εἰς ταύτην

⁵⁶³ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Γ΄, σ. 82.28, Previale, «Panegirico», σ. 18.1-3.

⁵⁶⁴ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 60.31-32· βλ. και *Λόγοι*, Γ΄, σ. 81.33-34: «ἡ βασιλεία πόλις ἦδε, τῆς οἰκουμένης ὁ περίοπτος ὄφθαλμός». Ο ίδιος χαρακτηρισμός απαντά και σε κείμενα άλλων λογίων, όπως ο Νικηφόρος Κάλλιστος-Ξανθόπουλος (PG 145, στ. 596C): «τὸν τῆς οἰκουμένης κάλλιστον ὄφθαλμόν, ἢ μᾶλλον τὴν καρδίαν ταύτης», και ο Νικόλαος Λαμπηνός, που στο εγκώμιό του για τον Ανδρόνικο Β΄, θα ενσωματώσει και ένα εκτενές εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης, την οποία αποκαλεί μεταξύ άλλων «τὸ τῆς οἰκουμένης ἄγαλμα, τὸ κοινὸν τῶν Ῥωμαίων κόσμημα, ὁ τῆς Ἀσίας ὄφθαλμός, ἡ κορυφὴ τῆς Εὐρώπης, ἡ ἀπανταχοῦ τῆς ὄσσης οἰκοῦσιν Ἑλληνες τε καὶ βάρβαροι μητρόπολις καταστάσα», Πολέμης, «Λαμπηνός», σσ. 31-32, §8. Βλ. σχετικά, Fenster, *Laudes*, κυρίως σσ. 205, 221 και σποράδην, καθώς και P. Magdalino, «Ο οφθαλμός της Οικουμένης και ο οφθαλμός της γης. Η Κωνσταντινούπολη ως οικουμενική πρωτεύουσα», Ε. Χρυσός (επιμ.), *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 16), Αθήνα, 2005, σσ. 107-123.

⁵⁶⁵ Fenster, *Laudes*, σ. 345.16 κ.ε.

⁵⁶⁶ Βλ. Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σ. 317· του ίδιου, *Ανδρόνικος*, σ. 363: «Τὸ μεσαίτατον λαχοῦσα τῆς γῆς»· Νικολόπουλος, «Ἀνέκδοτος Λόγος», ὁ.π., σσ. 407, 450-451.41-49, καθώς και F. Halkin, «Vie et «synaxaire» de saint Jean Akatzios ou Akatzès», AB 101 (1983), 253, 255, και Σιμωνίδης, *Ἐγκώμιον Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου*, ὁ.π., σσ. 24-25.

⁵⁶⁷ Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 65-66, σσ. 109-112, και I. Polemis, «Theodore Metochites' Byzantios as a Testimony to the Cosmological Discussions of the Early Palaeologan Period», REB 66 (2008), 241-246. Βλ. σχετικά και Halkin, «Jean Akatzios», ὁ.π., σ. 254.

ὀλκάδες τε καὶ τριήρεις αἰεὶ, καρπῶν μὲν ἀπάντων ἄγουσι γονάς, τεχνῶν δὲ παντοδαπῶν ποικίματα ... ἐς τὸ μέγα τοῦτο καὶ οἰκουμενικὸν τῆς πόλεως θέατρον».⁵⁶⁸ Καθώς η θέση της πόλης διατηρεῖ τη σημασία της καθόλη τη διάρκεια του 14ου αι. η παραπάνω αντίληψη εξακολουθεῖ να διατυπώνεται ὄχι μόνο σε ρητορικά κείμενα, ἀλλὰ και σε ἐπίσημα κρατικά ἔγγραφα, ὅπως σε ἓνα χρυσόβουλλο του Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου ὅπου και ἐπισημαίνεται ὅτι η πόλη παραμένει για ὅλους «βασιλὶς καὶ μητρόπολις τῶν ἄλλων ἀπασῶν, ὡς μὲν θέσεως εἴληχεν εὐκαιρίαν ... καὶ ἠπειρώτις ἐστὶ καὶ σύνδεσμος καὶ κοινὸν ἐμπόριον γῆς ὁμοῦ καὶ θαλάσσης».⁵⁶⁹

Συναφῆς με την θέση εἶναι η περιγραφή της πόλης, της οποίας τονίζεται ἰδιαίτερα το μέγεθος,⁵⁷⁰ ἐνῶ ἐξαίρονται η καθαρότητα του ἀέρα, η ευχάριστη και υγιεινὴ ατμόσφαιρα και το εὐκρατον του κλίματός της, με τους μαλακούς χειμῶνες και τα δροσερά καλοκαίρια.⁵⁷¹ Τα τελευταία φαίνεται ὅτι αποτελοῦν ρητορικές υπερβολές, που ἐξυπηρετοῦν την ἐξύμνηση της πόλης, καθὼς ἀλλοῦ οἱ ἴδιοι συγγραφεῖς ἀναφέρονται στα ζεστά και υγρά καλοκαίρια⁵⁷² και στους δριμεῖς χειμῶνες λόγω των ψυχρῶν βορειῶν ἀνέμων, στην υγρασία, ὅπως και στις ἀφθονες βροχοπτώσεις και χιονοπτώσεις, που δυσχεραίνουν τις μετακινήσεις⁵⁷³ και ἐυθύνονται για πλήθος ἀσθενειῶν.⁵⁷⁴

Η πόλη, παρά την ἐπὶ μισό και πλέον αἰῶνα λατινική κατοχή και τις καταστροφές που υπέστη στο διάστημα αὐτό, παρέμεινε ἐντυπωσιακή και ἐπανέκτησε μετὰ το 1261 μέρος της παλαιᾶς της ομορφιάς και αἰγλῆς σε σημεῖο που να σαγηνεύει ὅσους την ἐπισκέ-

⁵⁶⁸ Γρηγοράς, II, XIII:12, σ. 687.1 κ.ε. Βλ. ἐπίσης την ἀναφορά του Γρηγορίου Κυπρίου, Ἀνδρόνικος, σ. 364: «ἄμφω δὲ ὡς βασιλίδι τῆ πόλει δωροφοροῦντα και πάντα δεῦρο ταῖς ὀλκάσι κατὰ πᾶσαν πνευμάτων κίνησιν παραπέμποντα», τα λεγόμενα του Θωμᾶ Μάγιστρος (1318) για την «πλήθουσαν ἀγορὰν και παντοδαπῶν χύσιν ὠνίων και τέχνας παντοίας», Σκαλιστής, Θωμᾶς Μάγιστρος, σ. 197, και του Γεωργίου Καρβῶνη, Fenster, *Laudes*, σσ. 346-347.

⁵⁶⁹ *Actes de Lavra III*, αρ. 123, σ. 23· βλ. και Halkin, «Jean Akatzios», ὁ.π., σ. 254: «ὥστε εὐοικνεῖαι τήνδε τὴν πόλιν κοινῶ τινι τῆς γῆς ἐργαστηρίῳ ... κοινὸν ἀνθρώπων ἐμπόριον ... κοινὸν καταγῶγιον».

⁵⁷⁰ Γρηγόριος Κύπριος, Μιχαήλ, σσ. 317-317, και του ἰδίου, Ἀνδρόνικος, σ. 364.

⁵⁷¹ Γρηγόριος Κύπριος, Μιχαήλ, σ. 319· του ἰδίου, Ἀνδρόνικος, σσ. 364-365· Πλανούδης, Βασιλικός, *BSI* 28 (1967), 63.564-65, §19· Πολέμης, «Λαμπηνός», σ. 33.5-9, §9, και Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 28, σσ. 59-61.

⁵⁷² Τόσο ο Γεώργιος Ἀκροπολίτης (I, § 89, σ. 189.6-8) ὅσο και ο Παχυμέρης (I, II:31, σ. 219.2-4) περιγράφοντας την εἴσοδο του Μιχαήλ Η΄ στην ἀνακτημένη πρωτεύουσα στις 15 Αυγ. 1261 ἐπισημαίνουν την πνιγηρὴ ζέστη που ἐπικρατοῦσε ἐκεῖνη την ἡμέρα. Ο τελευταῖος (IV, XI:7, σ. 419.21) ἀναφερόμενος ἀργότερα στις καιρικές συνθήκες της 23ης Ἰουνίου 1303 κάνει λόγο για «ἀέρι πῦρ πνέοντι και καιρικῶ πνίγει».

⁵⁷³ Πλανούδης, Ἐπιστολές, αρ. 86, σ. 109.9-20, και Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 87 (Lameere, αρ. 87), *ΕΦ* 3 (1909), 23-24. Ο Παχυμέρης, IV, XI:4, σ. 413.13-16, ἀναφέρει ὅτι η ἐκφορά της σωρού της αυτοκράτειρας Θεοδώρας Παλαιολογίνας (Φεβρ. 1303) ἐγένε «ἐν καιρῶ νιφάδων ... διὰ βορβόρου δὲ πλείστου», ἐνῶ ο Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄ αἰτιολογεῖ την ἀπουσία του στην ἐκδίκηση κάποιας ὑπόθεσης στα ἀνάκτορα, ἐπειδὴ τον ἐμποδίζει «ἡ ταλαίπωρος σὰρξ και τὸ ψύχος και ὁ πηλός», Ἐπιστολές, αρ. 11, σ. 26.15-16 (χειμ. 1305-06), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1634. Συχνά λόγω των ἀσχημων καιρικῶν συνθηκῶν καθίσταται ἀδύνατη ἀκόμα και η μετακίνηση με ζῶα, ὅπως τον δριμύ χειμῶνα του 1298/99 ὅταν «ἐπὶ πλείσταις ἡμέραις μηδένα γῆν ἢ ἰδεῖν ἢ πατεῖν ... μέχρι και ἐγγὺς ἕαρος τοὺς ὀδίτας διέρχεσθαι, και μάταιον εἶναι τὸ ἐφ' ἵππου ὀχεῖσθαι, πλὴν τοῦ και μᾶλλον ἐξολισθεῖν κινδυνεύειν», Παχυμέρης, III, IX:33, σ. 305.22-26.

⁵⁷⁴ Σχετικές πληροφορίες ἀντλούμε ἀπὸ ἐπιστολογράφους της περιόδου, ὅπως ο Πλανούδης, Ἐπιστολές, αρ. 19, σ. 35, αρ. 86, σσ. 109-110, και αρ. 114, σσ. 158-159· ο Γεώργιος - Γρηγόριος Κύπριος, Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 140 (Lameere, αρ. 153), *ΕΦ* 4 (1909), 28, και ο Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 11, σ. 26.15 κ.ε. (χειμ. 1305-06), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1634.

προνταν.⁵⁷⁵ Μεταξύ αυτών και ο Θεσσαλονικεύς λόγιος Θωμάς Μάγιστρος, που ταξίδεψε στην πρωτεύουσα το 1318 και κατέγραψε εντυπωσιασμένος τα λιμάνια της, τους κήπους και τους αγρούς της, τα ευαγή ιδρύματα, τις κατοικίες, τους εμπορικούς δρόμους με τις στοές τους, τις πολύβουες αγορές με την αφθονία των αγαθών και των εκεί ασκούμενων επαγγελμάτων, και ασφαλώς το πλήθος και την ομορφιά των ναών, ώστε «παντοδαποί τινες ἦσαν ἡμᾶς καταγοητεύειν αὐτοῦ παραμείναι καὶ τὴν σφετέραν αὐτῶν πατρίδα τῆς ἡμετέρας ἀλλάξασθαι».⁵⁷⁶ Με το σύμπαν παρομοιάζει την πόλη ο Θεόκτιστος Στουδίτης τοποθετώντας στη θέση των άστρων τους ναούς της, ενώ τη θέση του ήλιου και της σελήνης κατέχουν αντίστοιχα η Αγία Σοφία και ο ναός των Αγίων Αποστόλων.⁵⁷⁷ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο συντάκτης του γνωστού χρυσοβούλλου του Ιωάννη Ε' (1342) γράφοντας ότι η πόλη «τὰς ἄλλας μεγέθει καὶ δόξει καὶ κάλλει νικᾷ» και αποτελεί στη γη ό,τι ο ήλιος στον ουρανό, «καὶ κόσμον ἐξ οἰκοδομημάτων καὶ πάρεστιν ὄρῶν ἔτι, ὅπη τις ἀφήσει τοὺς ὀφθαλμούς, κάλλη καὶ μεγέθη νεῶν ἀριθμὸν ὑπερβαίνοντα».⁵⁷⁸

Τα παραπάνω δεν αποτελούν απλώς ρητορικές αποστροφές, αλλά φαίνεται ότι απηχούν μια γενικότερη αντίληψη από μέρους των λογίων, Κωνσταντινουπολιτών και μη, ότι η πόλη υπερτερούσε κάθε άλλης στο κάλλος όχι μόνον της θέσεώς της, αλλά και των οικοδομημάτων της, πολλά από τα οποία ανάγονταν στην εποχή του Κωνσταντίνου Α', δέκα αιώνες πριν.

Λίγο διαφορετική, περισσότερο ρεαλιστική ως προς τη σύγχρονη εικόνα της πόλης, είναι η άποψη του Θεόδωρου Μετοχίτη που, καίτοι δεν διστάζει να αναφερθεί στα μνημεία της πόλης που στέκουν ερειπωμένα, προσδίδει σε αυτά θετική χροιά. Η πόλη, γράφει ο Μετοχίτης, δεν γερνά ποτέ όντας «ἀειθαλής»: ανανεώνεται και μεταβάλλεται συνεχώς με τη δημιουργία νέων οικοδομών, όπως τα πουλιά που αποβάλλουν το παλαιό τους πτέρωμα και αποκτούν νέο. Έτσι και τα κατάλοιπα του αρχαίου παρελθόντος, διάσπαρτα μέσα στον ιστό της σύγχρονης πόλης, συνυπάρχουν αρμονικά με τα νέα ομορφαίνοντάς την και διατρανώνοντας την ευγενή της καταγωγή, «μνημεία τῆς ἐκ μακροῦ δόξης ἐστῶτα».⁵⁷⁹

Πολλά από αυτά τα οικοδομήματα, για τα οποία τόσο υπερηφανεύονταν οι κάτοικοι της πρωτεύουσας, προβάλλονταν ως αξιοθέατα στους ξένους επισκέπτες, ως επί το πλείστον προσκυνητές, για τη διευκόλυνση των οποίων φαίνεται ότι συντάσσονταν και σχετικοί οδηγοί.⁵⁸⁰ Στον κώδικα *Matrit. gr.* 86 του ύστερου 15ου αι. σώζονται δύο κατάλογοι των

⁵⁷⁵ Σύμφωνα με τον Θεσσαλονικέα Νικόλαο Λαμπηνό η πόλη «χειροῦται διὰ πάσης ἑαυτῆς τοὺς ὀρῶντας», Πολέμης, «Λαμπηνός», §8, σ. 32.35.

⁵⁷⁶ Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος*, σσ. 43-45 και κυρίως σσ. 192, 197. Βλ. επίσης Halkin, «Jean Akatzios», ό.π., σ. 254.

⁵⁷⁷ Θεόκτιστος Στουδίτης, *Αθανάσιος*, σ. 48.19-24.

⁵⁷⁸ *Actes de Lavra III*, αρ. 123, σ. 23.43-45.

⁵⁷⁹ Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, §§ 53-54, σσ. 90-94· § 100, σσ. 155-156, καθώς και τα σχετικά σχόλια. Βλ. και Magdalino, «Theodore Metochites», ό.π., σσ. 185-187.

⁵⁸⁰ Σύμφωνα με τον Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 118-121, η λεγομένη «περιγραφή του ανωνύμου» αποτελεί μετάφραση ενός παλαιότερου (των τελών του 13ου - αρχών του 14ου αι. ή των ετών 1389/91) βυζα-

επτά θαυμάτων όχι της Αρχαιότητας, αλλά της Κωνσταντινούπολης, στα οποία συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων η Αγία Σοφία, το Αυγουσταίον, ο Ιππόδρομος, το Μέγα Παλάτιο, το λιμάνι του Κοντοσκαλίου, ο αγωγός του Ουάλη, οι κίονες του Αρκαδίου και του Θεοδοσίου, τα Θεοδοσιανά τείχη, τα Μακρά τείχη, καθώς και οι πολυάριθμες κιστέρνες.⁵⁸¹ Επ' αυτού ο Μετοχίτης τονίζει με υπερηφάνεια ότι μπροστά στο μεγαλείο της πόλης και δη των εκκλησιών της, όπως η Αγία Σοφία, όλα όσα αναφέρονται για τα θαύματα του αρχαίου κόσμου, τις πυραμίδες της Αιγύπτου, τα τείχη της Βαβυλώνας ή το Μουσολείο της Αλικαρνασσού, ακούγονται σαν ανόητες φλυαρίες.⁵⁸²

Η περιήγηση των ξένων επισκεπτών και απεσταλμένων στα σπουδαιότερα αξιοθέατα της πρωτεύουσας αποτελούσε βασικό μέσο άσκησης διπλωματίας, αφού με τον τρόπο αυτό επιδεικνυόταν ο πλούτος, η πολιτισμική υπεροχή και η ισχύς του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ως εκ τούτου, για την επίτευξη του γαμικού συναλλαγίου μεταξύ της κόρης του Μιχαήλ Η', Ευδοκίας και του ηγεμόνα των Λαζών, Ιωάννη, οι απεσταλμένοι του τελευταίου αμέσως μετά την άφιξή τους στην Κωνσταντινούπολη ξεναγήθηκαν «πολυτελῶς ἔντισι τῶν κατὰ τὴν πόλιν οἰκήμασι».⁵⁸³ Στην πόλη θα ξεναγηθεί και ο Άραβας Ibn Battūta, αλλά δεν θα του επιτραπεί η είσοδος στην Αγία Σοφία,⁵⁸⁴ όπως συνηθιζόταν στην περι-

ντινού οδηγού αξιοθέατων –θρησκευτικών μνημείων και κειμηλίων– της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος μεταφράστηκε στο Novgorod στα τέλη του 14ου αι. Βλ. σχετικά του ιδίου, «Russian Pilgrims in Constantinople», *DOP* 56 (2002), 106-107.

⁵⁸¹ G. de Andrés, *Catalogo de los codices griegos de la Biblioteca Nacional*, Madrid, 1987, σ. 153. Τα εν λόγω μνημεία αναφέρονται από το σύνολο των ξένων ταξιδιωτών στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 13ου αι. έως την Άλωση της πόλης το 1453. Βλ. τους Πέρσες και Άραβες Abu-al-Fida (*Géographie d'Aboulfeda*, μετ. J. I. Reinaud, I, Paris, 1848, 2.1.315-316)· haḡḡ 'Abd Allah (Izeddin, «Un texte arabe», *ό.π.*, σσ. 453-454)· Ibn Battūta, σσ. 506-511, και τον Άραβα γεωγράφο Ibn al-Wardi (van der Vin, *Travellers*, σσ. 709-710). Για τους Άραβες περιηγητές και τις εντυπώσεις τους από την Κωνσταντινούπολη βλ. A. Papayianni, «Byzantine Constantinople in the thirteenth century, through the eyes of Byzantines and foreigners», E. Motos Guirao - M. Morfakidis Filactós (eds.), *Constantinople. 550 años de sua caída - Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια από την άλωση*, τόμ. I (Βυζαντινή Κωνσταντινούπολη), Granada, 2006, σσ. 306-309, και N.-M. El-Cheikh, *Byzantium Viewed by the Arabs* (Harvard Middle Eastern Monographs 36), Cambridge Mass - London, 2004, σσ. 207-210. Βλ. επίσης τον Δομινικανό μοναχό Wilhelm von Boldensele (van der Vin, *Travellers*, σ. 575)· τον ανώνυμο Αρμένιο προσκυνητή (Brock, «Armenian Pilgrim», *ό.π.*, §3a, 18, σσ. 86, 88,)· τον Γερμανό ιερέα Ludolf von Sudheim (van der Vin, *Travellers*, σ. 580)· τον Ισπανό Ruy Gonzales de Clavijo, σσ. 62-87· τον Φλωρεντινό Buondelmonti, σσ. 272-276· τον Γερμανό Johann Schiltberger (van der Vin, *Travellers*, σσ. 577-578)· τον Βουργουνδό προσκυνητή Bertrandon de la Broquière (van der Vin, *Travellers*, σσ. 683-687)· τον Ισπανό Pero Tafur, σσ. 138-145, και βέβαια τους Ρώσους ταξιδιώτες, Majeska, *Russian Travelers*, σποράδην. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον έφιππο ανδριάντα του Ιουστινιανού που, καίτοι δεν αναφέρεται στους καταλόγους του κώδ. *Matrit. gr.* 86, αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα αξιοθέατα κεντρίζοντας ακόμη και το 'αρχαιολογικό' ενδιαφέρον του Νικηφόρου Γρηγορά, ο οποίος επ' ευκαιρία των εργασιών αποκατάστασης των φθορών που προκάλεσε στο άγαλμα βίαιος άνεμος το 1317, γράφει χαρακτηριστικά «συνανήλθον και περιειργασάμην και κατηριθμησάμην πάντα καθ' έν», Γρηγοράς, I, VII:12, σσ. 275-277.

⁵⁸² Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 71, σ. 120.7-9. Για τη λαμπρότητα των ναών της πρωτεύουσας και δη της Αγίας Σοφίας βλ. § 57, σσ. 96-97 και § 70-72, σσ. 117-121.

⁵⁸³ Παχυμέρης, II, VI:34, σ. 657.23-25.

⁵⁸⁴ Ibn Battūta, σσ. 509-510.

πτωση των αλλόδοξων, ενδεχομένως δε και των ετερόδοξων, καίτοι φαίνεται ότι ο έλεγχος δεν ήταν πάντοτε αυστηρός, γεγονός που προκαλούσε αντιδράσεις.⁵⁸⁵

Αξιοσημείωτο είναι ότι στους καταλόγους, που αναφέρθηκαν προηγουμένως, δεν υπάρχει καμία αναφορά σε αρχαία μνημεία και αγάλματα, λείψανα των οποίων σώζονταν ακόμη στην πρωτεύουσα τον 13ο και 14ο αι.,⁵⁸⁶ παρά τον ένθερμο ζήλο των λογίων της εποχής για τη μελέτη και διάσωση της αρχαίας κλασικής γραμματείας και το πρώιμο ενδιαφέρον ορισμένων για κάποιους χώρους ιστορικής ή και αρχαιολογικής σημασίας.⁵⁸⁷ Ενδεικτικό είναι και το γεγονός ότι παρά την αγάπη για το αρχαίο παρελθόν δεν διαπι-

⁵⁸⁵ Ο συγγραφέας του σημειώματος του κώδικα *Vindob. hist. gr. 70*, f. 179^v διαμαρτύρεται διότι «Όρα τί γίνεται σήμερον τῶν Ἀτάρων (i.e. Μογγόλων) ἀστίκτως εἰσερχομένων εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν θεᾶς χάριν οὐ προσκυνήσεως. Καὶ εἰ οἱ Λατῖνοι αἰρετικοί, ἵνα τί καὶ οὗτοι εἰσερχονται, ὅτε καὶ βούλονται, ἀκωλύτως, καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἱερουργούντων τῶν ἡμετέρων ἱερέων, καὶ τῶν ἀδύτων ἐντός;», J. Darrouzès, «Des notes marginales du *Vindobonensis historicus graecus 70*», *REB* 45 (1987), 73, αρ. 9.

⁵⁸⁶ Η άλωση της πόλης από τους Λατίνους το 1204 και συνακόλουθα η άγρια λεηλασία της και η μακρόχρονη λατινική κατοχή δεν κατάφεραν να την απογυμνώσουν από τα έργα τέχνης που την κοσμούσαν. Έτσι, ο νεοστοριανός μοναχός Bar (Rabban) Sawma (c. 1287), αναφέρει ότι είδε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ άλλων και «μία ανθρώπινη μορφή κατασκευασμένη από χαλκό και πέτρα», van der Vin, *Travellers*, σ. 555. Αργότερα, ανώνυμος Ρώσος προσκυνητής, μνημονεύει τις πέτρινες μορφές δύο γυναικών στο νότιο άκρο της σφενδόνης του υποδρόμου (Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 142, 144 και 253), και τα χάλκινα αγάλματα τριών εθνικών βασιλέων στον νότιο περίβολο της Αγ. Σοφίας, πάνω σε κίονες, σε στάση προσκύνησης μπροστά στον κίονα με τον έφιππο ανδριάντα του Ιουστινιανού, προσφέροντάς του ομοιώματα των πόλεων τους, Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 136, 184 και 239. Οι μορφές αυτές μπορούν να παραβληθούν με εκείνη που χύτευσε και έστησε πλησίον των Αγίων Αποστόλων ο Μιχαήλ Η΄, όπου εικονιζόταν ο ίδιος να προσφέρει στον αρχάγγελο Μιχαήλ ομοίωμα της ανακτημένης πρωτεύουσας. Αργότερα, ο Ρώσος προσκυνητής Στέφανος του Novgorod επισημαίνει την ύπαρξη στον ναό της Νέας Εκκλησίας, στον χώρο του Μεγάλου Παλατίου, ενός ανδριάντα του Χριστού ή μάλλον του κτίτορα του ναού, Βασιλείου Α΄ Μακεδόνα (Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 37-38, και 249-250, § 13). Και ο Μανουήλ Φιλής βρίσκει την ευκαιρία σε ποιήματά του να ασχοληθεί με έργα τέχνης, μικρότερης ή μεγαλύτερη κλίμακας. Έτσι αφιερώνει στίχους του «εις κιστέρναν ἔχουσαν ὕδωρ ψυχρὸν χεόμενον διὰ στόματος λέοντος», «εις μειράκιον γυμνόν, εἰκόνα φέρον τοῦ βίου, εἰς λέοντα ἐσωγραφημένον, εἰς τὰ ἐν τοῖς βασιλείοις εἰκόνας τῶν ἀρετῶν, εἰς εἰκόνα τοῦ βίου ἧτις εἶχε δένδρον, εἰς τὸν ἐν τοῖς βασιλείοις ἐσωγραφημένον ὄροφον», με φυτικό διάκοσμο, αλλά και πτηνά, χελιδόνια, πετεινούς, μία δορκάδα, καθώς και αρπακτικά, και «πρὸς τὸν ἐπὶ τοῦ στύλου ἵππότην Ἰουστινιανόν» (Φιλής, *Carmina*, II, σσ. 279-280· II, σσ. 205-206· I, σ. 32· I, σ. 102· I, σσ. 124-126· I, σ. 127. Βλ. και άλλα ποιήματα με το ίδιο θέμα I, σσ. 128-129· II, σσ. 127-131 και II, σ. 227). Ο Πλανούδης, *Βασιλικός*, *BSI* 28 (1967), 63.52-54, §19, αναφέρεται σε «ἀγάλματα καὶ ἀναθήματα θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων, χαρίτων πάντα μεστά» ο Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 73, σ. 122.6-8, κάνει λόγο για: «στήλας ἐκ μαρμάρου καὶ λίθου πάσης, ἀνδριάντας, γραφάς, ἀγάλματα, ἐρμογλυφικὰς λατομίας ὠντινωνοῦν ἐστώτων ἀσκητῶν σωματῶν ἢ μονοφυῶν ἢ συνθέτων», ενώ ο Μανουήλ Χρυσολωράς μνημονεύει τη στήλη των όφρων στον υποδρόμο και άλλα, ανάγλυφα κυρίως, έργα που σώζονταν ακόμη στην πρωτεύουσα στις αρχές του 15ου αι., και μάλιστα πολλές ενεπίγραφες βάσεις αγαλμάτων ιδιαίτερα στην περιοχή του υποδρόμου, αλλά και ένα ανάγλυφο σύνολο στη Χρυσή πύλη που απεικόνιζε του άθλους του Ηρακλή και την τιμωρία του Προμηθέα, *PG* 156, στ. 48B-C. Για τα αγάλματα στην Κωνσταντινούπολη βλ. και τη μελέτη της Η. Saradi, «Perceptions and Literary Interpretations of Statues and the Image of Constantinople», *Βυζαντικά* 20 (2000), 39-77 και ειδικότερα σσ. 66-75.

⁵⁸⁷ Έτσι ο μαθητής και συμμοναστής του Μάξιμου Πλανούδη, Μερκούριος, επισκέφθηκε το Ίλιον, ίσως κατόπιν υποδείξεως του δασκάλου του. Βλ. Πλανούδης, *Έπιστολές*, αρ. 69, σ. 87.13-18, και *Constantinides, Higher Education*, σ. 85. Ο ίδιος ο Πλανούδης είχε περιηγηθεί στον ναό που έκτισε ο Αδριανός στην Κύζικο (*Έπιστολές*, αρ. 35, σσ. 71-72), ενώ κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Φιλανθρωπηνού στη περιοχή του Μαιάνδρου επισκέφτηκε τα Δίδυμα «ἧτοι τὸ ἐν Βραγχίδαις Ἀπόλλωνος ἱερόν, ἢ τάφος ὁ τοῦ Μανσῶλου. ἱερόν μέντοι νυνὶ καλεῖται καὶ φρουρίου τάξιν ἐπέχει» (*Έπιστολές*, αρ. 120, σσ. 176, 178). Βλ. σχετικά C. Wendel, «Planudea», *BZ* 40 (1940), 436 κ.ε.: N. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London, 1983, σ. 241, και πρόσφατα Η. Ταξίδης, *Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών του*. Ανέκδοτη διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 130.

στώνεται από μέρους των μελών της ανώτερης τάξης ενδιαφέρον για συγκρότηση συλλογών έργων αρχαίας τέχνης, όπως συνέβη λίγο αργότερα στην αναγεννησιακή Ευρώπη· η θεωρούμενη δε συλλογή αρχαιοτήτων του Θεόδωρου Μετοχίτη έχει αποδειχτεί αβάσιμη, καθώς προέκυψε από την παρανόηση της φράσης «σὺν δὲ παλαιά» που ο R. Guiland απέδωσε ως «ajoutez des antiquités», ενώ αναφέρεται στα παλαιότερα οικήματα ή χώρους στο παλάτι του Μετοχίτη.⁵⁸⁸

Αναμφισβήτητα, όμως, η Κωνσταντινούπολη στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων αναδεικνύεται σε σπουδαίο πνευματικό κέντρο ελκύνοντας πλήθος νέων ανθρώπων από όλα τα μέρη του ελληνικού κόσμου, που ευελπιστούν να λάβουν εκεί ικανή παιδεία που θα τους βοηθήσει να σταδιοδρομήσουν στον διοικητικό μηχανισμό του Κράτους ή στην Εκκλησία.⁵⁸⁹ Κατά συνέπεια, η πρωτεύουσα προβάλλεται στα κείμενα των λογίων της εποχής ως αφετηρία του πολιτισμού, μια δεύτερη Αθήνα, πόλη ευδαιμονέστατη και λίκνο των τεχνών και των επιστημών,⁵⁹⁰ μόνη διάδοχος των μεγάλων πνευματικών κέντρων του αρχαίου κόσμου, όπως η Αθήνα, η Αλεξάνδρεια και οι πόλεις της Συρίας⁵⁹¹ ανώτερη όλων των μεγάλων πόλεων της Αρχαιότητας.⁵⁹² Τον θαυμασμό τους για τη πόλη και την πνευματική της υπεροχή δεν κρύβουν και λόγιοι όπως ο Θωμάς Μάγιστρος και ο Νικόλαος Καβάσιλας που κατάγονταν από τη Θεσσαλονίκη, που διέθετε επίσης αξιόλογη πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση στα χρόνια των Παλαιολόγων. Ο Θωμάς Μάγιστρος δεν διστάζει να δηλώσει πως θα προτιμούσε την Κωνσταντινούπολη, ενώ αργότερα (c. 1345) ο Νικόλαος Καβάσιλας ομολογεί ότι, μολονότι λαχταρά τη Θεσσαλονίκη, και οι δύο πόλεις

⁵⁸⁸ Βλ. R. Guiland, «Le palais de Théodore Métochite», *REG* 35 (1922), 92.14, 93, και C. Mango, «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *DOP* 17 (1963), 55-75, και ειδικότερα σ. 70, και σημ. 91. Το κείμενο του Μετοχίτη (ποίημα αρ. 19) εκδόθηκε πλήρως από τον J. M. Featherstone, *Theodore Metochites's Poems "To Himself"* (Byzantina Vindobonensia 23), Wien, 2000, σσ. 112-130 και ειδικότερα σ. 122.214.

⁵⁸⁹ Fenster, *Laudes*, σ. 188 κ.ε. Ο Νικόλαος Λαμπηνός στο εγκώμιό του προς τον Ανδρόνικο Β΄ αναφέρει χαρακτηριστικά «Καὶ εἰ δὴ μέγα τι λόγοι καὶ παιδεία καὶ τὸ δῶρον ὑπερκεῖσθαι φαῖεν ἂν οἱ σοφοὶ τῶν εἰς ἀνθρώπους ἀφιγμένων θεόθεν, καὶ τοῦτο τῇ πόλει καὶ πρώτῃ καὶ μόνη πρόσεστι τάγαθόν, καὶ μαρτυροῦσιν οἷς δεῦρ' ἐπὶ παιδεῖαν ἐκ πάσης ἠπείρου τε καὶ θαλάσσης ἀφικνουμένοι λαμβάνειν ἔξεστι τὰ δι' ἃ τὰς μακρὰς ἀποδημίας ἐστείλαντο καὶ τοὺς πλοῦς καὶ τῆς ἑαυτῶν ἀπεφοίτησαν», Πολέμης, «Λαμπηνός», §12, σ. 34.25-31· επίσης Halkin, «Jean Akatzios», *ό.π.*, σ. 254.

⁵⁹⁰ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 50 και 83, και Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 37, σσ. 136-137, όπου ανάλογη περιγραφή της Κωνσταντινούπολης «βασιλὶς τε γὰρ αὕτη τῶν πόλεων καὶ συχνοῖς περιρρομένη τοῖς ἀγαθοῖς καὶ παντοίαις ἀγλαΐζομένη ταῖς χάρισι'. τὸ δὲ κρεῖττον, καὶ λόγων ἐστία καὶ πρυτανεῖον σοφίας', ὅσα δὴ πάλαι ταῖς Ἀθήναις πρὸς τῶν τιμῶντων λόγους καὶ παιδεῖαν ἐπιπεφήμιστο».

⁵⁹¹ Βλ. Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 74-75, σσ. 123-125, ο οποίος χρησιμοποιεῖ μεταξύ άλλων χαρακτηρισμούς όπως: «μουσεῖον τῶν λόγων, παιδείας ἐστία καὶ ταμεῖον σοφίας».

⁵⁹² Στον Λόγο του για την αυτοκράτειρα Θεοφανώ ο Νικηφόρος Γρηγοράς διακρίνει την Κωνσταντινούπολη από τη Ρώμη, τη Βαβυλώνα, την Καρχηδόνα, την Τροία και την Αθήνα (Kurtz, «Zwei griechische texte», *ό.π.*, σ. 27.10-25), ενώ στον Λόγο του για τον Μέγα Κωνσταντίνο η πρωτεύουσα συγκρίνεται με την Αλεξάνδρεια (Leone, *Vita Constantini*, σσ. 53.24-54.6). Βλ. σχετικά Η. Παρασκευοπούλου, *Τα αγιολογικά έργα του Νικηφόρου Γρηγορά*, ανέκδ. διδ. διατριβή, ΑΠΘ - Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 171.

τον βάζουν σε δίλημμα και ζητά από τον *οστιάριο* της Θεσσαλονίκης Συναδινό να του παρασταθεί στην κατηγορία που του προσάπτουν, ότι δεν είναι «φιλόπολις».⁵⁹³

Αντίθετα από τους δύο Θεσσαλονικείς, ο Κωνσταντινουπολίτης Ανδρέας Λιβαδηνός ενσωματώνει στην *Περιηγητική* του *Ίστορία* μια σύντομη και γεμάτη πόθο και νοσταλγία έκφραση προς «*τὴν Κωνσταντίνου χρυσὴν ... τὴν ἐνεγκαμένην, τὴν τροφόν, τὴν λόγου παντός μοι τιθηνὸν καὶ διδάσκαλον, τὸ χρύσεον τοῦ λόγου δάπεδον, τὴν κορωνίδα τῶν Ἀθηνῶν ... Ἱερουσαλὴμ ἄλλην καινὴν ἀγίαν, νέου Ἰσραὴλ ἐνδιαίτημα ... ταύτην δὴ τὴν μεγαλόπολιν*», την οποία εγκατέλειψε, ωστόσο, αναζητώντας καλύτερες ευκαιρίες για επαγγελματική αποκατάσταση στην πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών, Τραπεζούντα.

Πράγματι, η Κωνσταντινούπολη με τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της αποτελεί τρόπον τινά το κέντρο του κόσμου ή όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μετοχίτης «*ἡ πόλις δοκεῖ μοι ... τῶν ἀπὸ πάσης τῆς οἰκουμένης ἀνθρώπων καθάπερ τις οἶκος εἶναι καὶ τόπος κοινός*», και επομένως τα όπου γης ταξίδια και οι περιπλανήσεις είναι άσκοπα από τη στιγμή που μπορεί κανείς να συναντήσει σε αυτή κάθε ανθρώπινη φυλή και να γνωρίσει από κοντά ξένες γλώσσες, ήθη και πολιτισμούς.⁵⁹⁴ Επεκτείνοντας τον συλλογισμό του ο Μετοχίτης σημειώνει ότι η πόλη οφείλει ως κέντρο της οικουμενικής κοινότητας (*κοινοπολιτεία*) να εξασφαλίσει την ειρήνη στην ανθρωπότητα δικαιολογώντας, έτσι, τη θέση της «*κοινή ὡσπερ ὁμοῦ πατρίδα καὶ τροφόν*».⁵⁹⁵

Η έννοια της πατρίδας την περίοδο αυτή έχει γίνει αντικείμενο μελέτης αρκετών ερευνητών,⁵⁹⁶ αν και κατά γενική αποδοχή η λέξη διατηρεί ακόμα στον 13ο και στις αρχές του 14ου αι. τη σημασία του γενέθλιου τόπου. Με αυτή την έννοια απαντά και στον *Βυζάντιο* του Μετοχίτη, ο οποίος σημειώνει ότι ο λόγος για τον οποίο συνέγραψε το εκτενές αυτό εγκώμιο της πρωτεύουσας είναι «*ὅτι μοι καὶ πατρὶς ἡ πόλις, ἕτερον αὐτῆς ὅτι μοι καὶ λόγων τροφὸς καὶ τούτους πάντως ἀντισφέρειν αὐτῇ πολὺ δίκαιον*».⁵⁹⁷ Η τελευταία ήταν, πράγματι, ο γενέθλιος τόπος του Μετοχίτη, πριν αναγκαστεί να την εγκαταλείψει για μια άλλη θετή πατρίδα, τη Νίκαια το 1285.⁵⁹⁸

⁵⁹³ Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος*, σ. 197, και P. Enepekides, «Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas», *BZ* 46 (1953), 35 (αρ. 7)· επίσης I. Ševčenko, «Nicolaus Cabasilas' Correspondence and the treatment of late Byzantine literary texts», *BZ* 47 (1954), 57 όπου επισημάνσεις και διορθώσεις στην έκδοση των επιστολών του Νικολάου Καβάσιλα από τον Ενεπεκίδη.

⁵⁹⁴ Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 78-79, σσ. 128-129.

⁵⁹⁵ Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 79, σ. 129.12-19: «*καὶ τις ἔοικεν εἶναι, τρόπον τινὰ τοῦτον καινότερον, ἐνταῦθα κοινοπολιτεία πάντων ἀνθρώπων τελεσφόρος εἰρήνης εἰς τὸν κοινὸν βίον ἀνθρώποις ἅπασιν*», και § 103, σ. 160.22. Βλ. σχετικά και Fenster, *Laudes*, σ. 201.

⁵⁹⁶ Για τη χρήση και την έννοια του όρου *πατρίδα* βλ. Magdalino, «Aristocratic Oikos», *ό.π.*, σσ. 102-104 και M. Angold, «Autobiography & Identity: The Case of the Later Byzantine Empire», *BSI* 60 (1999), 47. Διαφορετική προσέγγιση του θέματος επιχειρεί η Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, χώρος και ιδεολογία*, (Δωδώνη – παράρτημα αρ. 62) Γιάννενα 1996, σ. 197 κ.ε.

⁵⁹⁷ Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 2, σσ. 31-32.

⁵⁹⁸ Ο Μετοχίτης στο εγκώμιό του για την πόλη της Νίκαιας («Νικαεύς», σ. 315) την αποκαλεί πατρίδα - «*οὐ μὴν ἄλλὰ πατρὶς μοι ἡ καλλίστη πόλις αὕτη τὸ μέρος, καὶ τῆ πατρίδι τι πάντως εἰσφέρειν ἐκ τῶν ἐνότων ὀφείλεται*»- μολοντί η τελευταία δεν είναι ο γενέθλιος τόπος του. Ο Μετοχίτης ήταν περίπου 15ετής, όταν ο πατέρας του Γεώργιος Μετοχίτης, στενός συνεργάτης του φιλενωτικού Πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου, εξορί-

Η αναφορά του, ωστόσο, στην πρωτεύουσα ως κοινοπολιτείας και κοινής πατρίδος και τροφού όλων των ανθρώπων φαίνεται ότι αποτελούν στην προκειμένη περίπτωση ρητορική αποστροφή στο πλαίσιο του εγκωμίου με σαφή την επιρροή του Αίλιου Αριστείδη και του εγκωμίου που ο τελευταίος συνέγραψε για τη Ρώμη.⁵⁹⁹ Αναφορά στην Κωνσταντινούπολη ως πατρίδας κάνει και ο λόγιος Μάξιμος Πλανούδης στον Βασιλικό του λόγο προς τον νεαρό βασιλέα Μιχαήλ Θ'. Ειδικότερα, ο Πλανούδης επισημαίνει ότι ως προς την καταγωγή (γένος) ο Μιχαήλ Θ' είναι ασφαλώς Ρωμαίος «*λανθάνει δ' οὐδένα τὸ σὸν γένος, ὦ βασιλεῦ, ... γένος ἀεὶ μὲν δὴ ποτε νικᾶν εἰώθός*», ενώ πατρίδα του είναι η διάδοχος της πρεσβυτέρας Ρώμης Κωνσταντινούπολη,⁶⁰⁰ στην οποία ο Πλανούδης αφιερώνει, ακολούθως, μία σύντομη εγκωμιαστική αναφορά.⁶⁰¹ Στην περίπτωση, ωστόσο, του Πλανούδη η έννοια της πατρίδας φαίνεται ότι αποκτά νέο περιεχόμενο, καθώς δεν ταυτίζεται μόνο με τη γένετρα πόλη, αλλά επιχειρείται και η διαμόρφωση μίας “συλλογικής” μνήμης με αναφορά στο ρωμαϊκό πολιτικό παρελθόν και στην κληρονομιά του, το οποίο ο νεαρός Μιχαήλ Θ' έχει ηθική υποχρέωση και οφείλει να υπερασπιστεί από τους εχθρούς.⁶⁰²

Οι αναφορές αυτές στην πατρίδα – γενέθλιο τόπο και η διαμόρφωση από μέρους των λογίων της ταυτότητας του κωνσταντινουπολίτη, την οποία πολλοί επικαλούνται, έρχεται σε αντιδιαστολή με όσους είναι αμέτοχοι αυτής της ταυτότητας και προέρχονται από τις «έξω» ή «έτεροι χώροι». Πλέον χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Πατριάρχη Γρηγορίου Β' οι αντίπαλοι του οποίου στην προσπάθειά τους να τον μειώσουν και συκοφαντήσουν πρόβαλλαν σταθερά το ζήτημα της κυπριακής του καταγωγής διαδίδοντας ότι «*τῶν Λατινικῶν ἠθῶν ἔστιν*»,⁶⁰³ ενώ ο ενωτικός Πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος καταφερόμενος ενα-

στηκε στο Λοπάδιον, στη Βιθυνία, μετά τη σύνοδο των Βλαχερνών (1285), μολοντί λόγω ασθενείας παρέμεινε για μεγάλο διάστημα στην Κωνσταντινούπολη, ενώ από το 1297 υπήρξε έγκλειστος στις Βλαχέρνες. Βλ. σχετικά Μετοχίτης, *Historia dogmatica*, III, 13-20, σσ. 326-331· Παχυμέρης, III, VII:35, σ. 119.1-2, και E. de Vries-van de Velden, *Théodore Métochite: Une réévaluation*, Amsterdam, 1987, σ. 50 και σημ. 40.

⁵⁹⁹ Αίλιος Αριστείδης, *Ρώμης εγκώμιον*, (ed.) W. Dindorf, *Aristides*, τόμ. 1, Leipzig, 1829 (ανατύπ. Hildesheim, 1964), σσ. 213.29-214.4: «*πρόκειται δ' ἐν μέσῳ πᾶσι πάντα· ξένος ὅστις ἀρχῆς ἢ πίστεως ἄξιος, καθέστηκε κοινὴ τῆς γῆς δημοκρατία ὑφ' ἐνὶ τῷ ἀρίστῳ ἄρχοντι καὶ κοσμητῇ, καὶ πάντες ὡσπερ εἰς κοινὴν ἀγορὰν συνίασι τευξόμενοι τῆς ἀξίας ἕκαστοι. ὅπερ δὲ πόλις τοῖς αὐτῆς ὀρίοις καὶ χώραις ἐστί, τοῦθ' ἤδε ἡ πόλις τῆς ἀπάσης οἰκουμένης, ὡσπερ αὐτῆς χώρας ἄστῳ κοινὸν ἀποδεδειγμένη*». Βλ. και Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία*, Α', σ. 138. Γνωρίζουμε ότι ο Μετοχίτης είχε στην κατοχή του λόγους του Αίλιου Αριστείδη (κώδ. *Vatican ms. Urb. gr. 123*), Fryde, *Renaissance*, σ. 326. Εντούτοις, ο Μετοχίτης φαίνεται ότι επηρεάστηκε αρκετά, ως προς την δομή του εγκωμίου του, και από τον Μένανδρο, βλ. Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, σσ. 21-22, 295-297 (Appendix).

⁶⁰⁰ Westerink, «*Basilikos*», *BSI* 28 (1967), 61.472-63.543, § 18-19. Ο όρος γένος απαντά και σε κείμενα του Μετοχίτη με τη σημασία του 'έθνους' των Ρωμαίων (Βυζαντινών), για το κατάντημα των οποίων ο μέγας λογοθέτης θλίβεται και ζητά από τον Χριστό να επιδείξει έλεος. Βλ. Featherstone, *Metochites's Poems "To Himself"*, σ. 66.237 και 242 (αρ. 16).

⁶⁰¹ Westerink, «*Basilikos*», ό.π., σ. 63.542-580, § 19.

⁶⁰² Μνεία στο αρχαίο παρελθόν και στην ελληνορωμαϊκή παράδοση της Κωνσταντινούπολης, με ιδιαίτερη αναφορά στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Α', κάνει και ο Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 33-37, 40, 43-47, 51, 83, σσ. 66-72, 75-76, 78-84, 87-89, 134-134, αλλά χωρίς να επιδιώκει τη διαμόρφωση κάποιου είδους συλλογικής μνήμης με πολιτικές προεκτάσεις. Αντίθετα, οι κάτοικοι είναι ευτυχείς και περήφανοι για τους προγόνους και την πόλη τους «*καὶ τοῖς πολλοῖς μακάριοι δοκοῦμεν καὶ ζηλωτοὶ (sic) τῆς ξυντυχίας ταύτης ἐκ τῶν προγόνων καὶ τῆς πατρίδος*», Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 82, σ. 133-134.

⁶⁰³ Γρηγοράς, I, VI:1, σ. 165.14-17.

ντίον του «τί παθόντες, ἔλεγεν, ἐμὲ μὲν, τὸν παρὰ Ῥωμαίοις καὶ ἐκ Ῥωμαίων γεννηθέντα τε καὶ τραφέντα, συχναῖς περιβάλλοντες λοιδορίαις, ... ἄνδρα δὲ παρ' Ἰταλοῖς γεννηθέντα τε καὶ τραφέντα, καὶ οὐπω ταῦτα, ἀλλὰ καὶ αὐταῖς στολαῖς καὶ γλώττῃ πρὸς τὰ ἡμέτερα παρεισφρήσαντα, εὐφημοῦντες δέχεσθαι;»⁶⁰⁴ Γενικά, οι προερχόμενοι από τη επαρχία Ἑλληνες της Κύπρου ή οι ελληνομαθείς των βαλκανικῶν επαρχιῶν της αυτοκρατορίας αντιμετώπιζονταν πάντοτε με επιφύλαξη και έντονη προκατάληψη.⁶⁰⁵ Παρόμοια, αν όχι χειρότερη, ήταν η μοίρα των προσφύγων που συνωστίζονταν στην πρωτεύουσα και συχνά δεν γίνονταν δεκτοί και εξωθούνταν εκτός των πυλῶν της⁶⁰⁶ στάση που αποδίδεται στα αντιδυναστικά αισθήματα μίας μερίδας εξ αυτών, καθώς και στην αντίληψη κάποιων κύκλων της πρωτεύουσας ότι οι πληθυσμοί των επαρχιῶν υστερούσαν όχι μόνο από κοινωνικής και οικονομικής άποψης, αλλά και πνευματικά και ηθικά.⁶⁰⁷

Δικαιολογημένα, λοιπόν, κάθε απομάκρυνση από την Κωνσταντινούπολη προκαλεί μεμφιμοιρία, ιδίως στους λογίους που δυσανασχετούν για την παραμονή τους στην επαρχία, η οποία σε τίποτα δεν μπορεί να συγκριθεί με το περιβάλλον της πρωτεύουσας. Δεν

⁶⁰⁴ Παχυμέρης, III, VII:34, σ. 101.24-28. Βλ. επίσης Μετοχίτης, *Historiae dogmaticae*, I, § 80, σ. 105.3-4: «παρ' οὐδ' (i.e. Μιχαήλ Η') πολλῶν καὶ μετρίων ἦν ἀπολαύσας χρηστῶν, καὶ ταῦτα μὴ ἰθαγενῆς ὦν, ἀλλ' ἐξ ἄλλοδαπῆς ἀφικόμενος» II, § 5, σ. 182.24-29: «τί ἂν ἀντεπαξῆς, καὶ τί ἀπολογήσῃ, εἰ ἐκεῖνα σοι τίς προθεῖη, ἃ πρὸ μακροῦ συνειδέναι Λατίνοις βαττολογῶν ἀνεφάνης τῷ λόγῳ τοῦ δόγματος, παρ' αὐτοῖς ἄτε φοιτήσας, καὶ πλείστῳ μέρει λογικὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας ἀσκήσας», καὶ Μελιτηνιώτης, *Λόγοι*, σ. 108.4-8: «τέρας θεοσίτειον ... ὅπερ ἐκ τῆς φανλωνύμου τῶν νήσων ὀρμώμενον ... κάκειθεν διαπόντιον τοῖς ἡμετέροις ἐπιδημηκὸς χώροις ποτέ, καὶ παρεισφραρὲν τοῖς βασιλείοις ἐπὶ λύμῃ τῆς πίστewος».

⁶⁰⁵ Ο Μανουήλ Μοσχόπουλος σημειώνει κακόβουλα για τους Κυπρίους «οἷς μὲν οὖν ἐπιμιζία πρὸς ἔθνη καὶ τόπους ἄλλοτρίους ἐγένοντο, ρίζης οὐσης οὐ πάνν χρηστῆς». Levi, «Cinque lettere», αρ. 3, σ. 62. Ο ίδιος αποδίδει το εγχείρημα οικειοποίησης της βιβλιοθήκης του θεῖου του σε κάποιον «κάκιστο λυμεῶνα ... βάρβαρον ἐκεῖνον ἄνθρωπον», Ševčenko, «Moschorulos», αρ. 1, σ. 138.37-44, ο οποίος ταυτίζεται είτε με κάποιο Κύπριο είτε με τον καθολικό κριτῆ Ματαράγγο. Κατὰ την Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η συνωμοσία του Ιωάννη Δριμέος εναντίον του Ανδρονίκου Β' (1305/6)», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 21 (1983), 473 και σημ. 65, η αναφορά στον εν λόγω «Κύπριο» χρησιμοποιείται παρορμητικά, για να δηλώσει τον φαύλο ἄνθρωπο. Ο εν λόγω Ματαράγγο ταυτίζεται, ενδεχομένως, με τον Ματαραγγίδη, μαθητῆ του Μοσχόπουλου καταγόμενο από την περιοχή του Δυρραχίου, πράγμα που αρκούσε στους λογίους της πρωτεύουσας, ὅπως ο Χούμνος, να τον χαρακτηρίσουν βάρβαρο «πρότερον βάρβαρος ἐτύγχανεν ὦν ... νῦν ἐξ ἄγαν σπουδῆς καὶ φιλοκαλίας, πρὸς τὸ ἐλλόγιμον γεγονέναι», *Anecdota Nona*, σσ. 212-13, αρ. δ'. βλ. καὶ Constantinides, *Higher Education*, σ. 108. Τέλος, ο λόγιος μοναχὸς Νεόφυτος Προδρομηνός -κατὰ κόσμον Μομιτζίλας- λοιδορήθηκε από τον Θεσσαλονικέα λόγιο Ιωάννη Κατράρη, ως ανελλήνιστος και αμαθὴς εξαιτίας της βλάχικης καταγωγῆς του από τα Μογλενά, Βλ. P. Matranga, *Anecdota Graeca e mss Bibliothecis Vaticana, Angelica, Barberiniana, Vallicelliana, Medicea, Vindobonensi deprompta*, Rome, 1850, τόμ. 2, σσ. 675-682, και Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 321-323.

⁶⁰⁶ Ο Γαβαλάς, *Ἐπιστολές*, Β.23, σ. 120 κ.ε., στηλιτεύει την απάνθρωπη αντιμετώπιση ενός δυστυχῆ, πιθανότατα πρόσφυγα, από τον ὄχλο της πρωτεύουσας και διερωτᾶται «εἰ ταῦτα δίκαια ἃ κατὰ Χριστιανοῦς ἢ τὸ παράπαν ἀνθρώπινα ἢ ὅπως οὖν ἄξια πόλεως τηλικαύτης». Βλ. ὅσα αναφέρει για τους πολυπληθεῖς και λιμώττοντες πρόσφυγες στην Κωνσταντινούπολη ο Καταλανὸς Muntaner, *Chronicle*, σ. 49 (κεφ. ix), καθώς και ο Παχυμέρης (X:21, σ. 349· 26, σ. 369, και XI:21, σσ. 451-453) μετὰ τη μάχη του Βαφέως το 1302.

⁶⁰⁷ Στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αι. ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Θεοφύλακτος εκφράζει σε αρκετές επιστολές την απογοήτευσή του για την Αχρίδα και το ποίμνιό του (βλ. M. Mullett, *Theophylact of Ochrid. Reading the letters of a Byzantine Archbishop*, (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2), Univ. of Birmingham, 1997, σσ. 269-271), ενώ στα τέλη του 12ου αι. ο μητροπολίτης Αθηνῶν Μιχαήλ Χωνιάτης δηλώνει «βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὦν ἐν Ἀθήναις». Βλ. Κολονου, *Michaelis Choniatae epistulae*, ὁ.π., αρ. 28, σ. 38.3-4. Αλλά και ο αδελφός του, Νικήτας Χωνιάτης, ὄντας στη Νίκαια περὶ το 1206 οικτῆρει τη μοίρα του γιατί η πόλη, κατὰ τα λεγόμενά του, δεν διαθέτει πνευματικὴ κίνηση και αδυνατεῖ να κατανοήσει και εκτιμήσει ἕναν λόγοιο ὅπως αὐτός. Βλ. J. A. van Dieten, *Choniatae orationes et epistulae*, ὁ.π., αρ. 4, σ. 205.26-35.

είναι, μάλιστα, λίγοι εκείνοι που θεωρούν πιθανό έναν επικείμενο εκβαρβαρισμό τους, όπως ο Ανδρόνικος Ζαρίδης που απευθυνόμενος στον Νικηφόρο Γρηγορά από τις Σέρρες όπου βρίσκεται, τού γράφει ότι μετά τη μακρόχρονη παραμονή του στη Μακεδονία: «νῦν παντάπασιν ἀπηγοικίσμεθα».⁶⁰⁸ Ο Θεόδωρος Υρτακηνός σε επιστολή του προς κάποιον ευγενή λόγιο – «ἀνδρὶ εὐγενεῖ, Ἀκαρνάνι, ῥήτορι καὶ σοφῶ»– εξαίρει την Κωνσταντινούπολη έναντι της Αθήνας, όπου ζει ο τελευταίος μετά τις σπουδές του στην πρωτεύουσα.⁶⁰⁹ Αντίστοιχα, ο Μιχαήλ Γαβράς εκφράζει τον θαυμασμό του για τον Νικόλαο Φιλάρετο, κρατικό λειτουργό αλλά και λόγιο, επειδή καίτοι διαβιώνει μεταξύ βαρβάρων, ανθρώπων αμαθών και αναισθητών (οὐδὲν λόγων ἐπαΐουσιν), οι επιστολές του είναι γραμμένες με φιλοκαλία και «μετὰ φωνῆς Ἑλλήνων ἀκριβῶς ἐπιχωρίου», αποδεικνύοντας «Ἑλληνα ἑαυτὸν καὶ ὡσπερ ἤδη ἦκοντα ἐξ Ἀθηνῶν».⁶¹⁰ Τέλος, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης γράφει σε κάποιον ρήτορα (ίσως τον Ολόβωλο) «δυσχεραίνεις, ὡς ἐπιστέλλων δηλοῖς, οἷς ἀποδημεῖς τῆς Κωνσταντίνου, σοφώτατε. καὶ τοῦτο δικαίως· ... καὶ λόγων ἐστία καὶ πρυτανεῖον σοφίας», ὅσα δὴ πάλαι ταῖς Ἀθήναις πρὸς τῶν τιμώντων λόγους καὶ παιδείαν ἐπιπεφήμιστο»,⁶¹¹ ενώ ο ίδιος την εποχή του εκτοπισμού του στη Θεσσαλονίκη (c. 1297-1300) αναφωνεῖ σε επιστολή του «στρέψον με' Χριστέ, πάλιν ὡς ἴδω' πόλιν».⁶¹²

Αντίθετα από τους παραπάνω, ο λόγιος Νικηφόρος Γρηγόρας παρεμβάλλει στην ιστορική του συγγραφή δύο ἐκφράσεις για το Ἅγιον Ὄρος και τους Σκύθες, τα οποία συγκρίνει εμμέσως με την ζωή στην πρωτεύουσα. Στην ἔκφρασή του για το Αγίῶνυμο Ὄρος, το οποίο σημειωτέον ουδέποτε επισκέφθηκε, ο συγγραφέας παρουσιάζει τον Ἄθω ως μέρος αληθινῆς φιλοσοφίας, ιδανικῆ πόλη του Πλάτωνα ἢ μάλλον ουράνια πολιτεία,⁶¹³ ενώ κατά παρόμοιο τρόπο ανακαλύπτει ιδανικά της ἀνθρώπινης κοινωνίας και στους Σκύθες

⁶⁰⁸ Γρηγοράς, Ἐπιστολές, II, αρ. 2, σ. 385.28-31 (έτους 1322-1326), και Κουρούσης, Ἐπιστολάριον, σσ. 85, 532-533. Παρόμοια εἶναι η ἀντίδραση του Πεδιάσιμου κατά τη διαμονή του στην Αχρίδα [Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 35 (Lameere, αρ. 35), ΕΦ 1 (1908), 432], ενώ ο Κωνσταντινουπολίτης δάσκαλος Μάξιμος Νεαμονίτης σε επιστολή του προς τον Αχριδῶν Γρηγόριο εκφράζεται για την Αχρίδα και τους κατοίκους της καθόλου κολακευτικά: «ὅτι δὴ κατώκισται πόρρω τῶν ἡμετέρων ὀρίων, ἐν οὗτω μὲν ἀπηγριωμένῳ χωρίῳ ὅσα γε τῆς Ἑλληνίδος γλώττης καὶ ἔθους, οὗτω δ' ἀπωκισμένῳ τῶν ὅσα γε καθ' Ὅμηρον φάναι ἀνίσχει χρηστῶν ἢ ῥοδοδάκτυλος ἠώς». Βλ. Στ. Κουρούσης, «Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (ιγ' /ιδ' αἰ.) ἐπιστολαὶ μετὰ τινῶν βιογραφικῶν ἐξακριβώσεων», ΕΕΒΣ 45 (1981-1982), 530-531.

⁶⁰⁹ Υρτακηνός, Ἐπιστολές, αρ. 50, σ. 16: «Τί πρὸς ταύτην Ἀθήναι; αἱ πρὶν μὲν χρυσαῖ ταῖς παιδεύσεσιν, νυνὶ δὲ κενὴ μακαρία, καί, ἀνθ' Ἑλληνίδος ἄκρας, ἄκρα βάρβαρος ἀντιπεριστάσα».

⁶¹⁰ Γαβράς, Ἐπιστολές, αρ. 146, 147.

⁶¹¹ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, Ἐπιστολές, αρ. 37, σσ. 136-137.

⁶¹² Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, Ἐπιστολές, αρ. 97, σ. 192. Στην επιστολή αυτή, ὡς και στην ἐπόμενη (αρ. 98, σσ. 192-194) γίνεται λόγος για τη δυσμενῆ μετακίνηση του Ακροπολίτη στη Θεσσαλονίκη μετὰ την ἐξέγερση του γαμπρού του Αλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ (1296). Επομένως, θα πρέπει να χρονολογηθῶν στα τέλη του 1296 ἢ στις αρχές του 1297.

⁶¹³ Γρηγοράς, I, II:4, σ. 31.17-19. Ο ἴδιος σημειώνει χαρακτηριστικά (I, II:4, σ. 32.1-8) «οὗτω κὰν τοῖς ἀνθρώποις ἐκείνοις, τῶν πραγμάτων οὐκ ὄντων, ἐξ ὧν φιλονεικία και ἔριδες φύονται και κατ' ἀλλήλων ἐπιβουλαὶ και χύσεις αἱμάτων ἐπινοοῦνται, οὐδὲ δικαστήρια συγκροτοῦνται λοιπόν, οὐ δὲ βουλευτήρια και ἀναγνώσεις νομίμων, οὐδὲ πιθαναὶ γλώσσαί, και λόγων διαστροφαί, και ἐννοιῶν λαβύρινοι· ἀλλὰ δικαιοσύνη τις αὐτοφυῆς ἐπινέμεται τούτους και ἀνεπίφθοнос αὐτονομία».

(Τατάρους).⁶¹⁴ Έτσι, με διάθεση φιλοσοφικού στοχασμού αντιπαραβάλλει την *vita urbana* της πρωτεύουσας και τα συνακόλουθα, κατ' αυτόν, κακά της, με την εξιδανικευμένη *vita rustica* του Άθω και των Σκυθών εκφράζοντας, θεωρητικά τουλάχιστον, την προτίμησή του στην δεύτερη.

Η πόλη όμως δεν είναι μόνον «έστια βασιλική»,⁶¹⁵ πνευματικό κέντρο ή μία πολύβουη και δραστήρια μεγαλόπολις, αλλά και θεματοφύλακας της ορθοδόξου πίστεως,⁶¹⁶ καθώς υπήρξε έδρα του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορα και πατρίδα μαρτύρων, ξεπερνώντας μάλιστα σε ευσέβεια ακόμη και την πρεσβυτέρα Ρώμη.⁶¹⁷ Συνήθειες είναι οι παλαιοδιαθηκικές αναφορές σε έργα αρκετών λογίων της εποχής, όπως ο Μανουήλ (Μάξιμος) Ολόβωλος και ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος. Ο πρώτος σε εγκωμιαστικούς του λόγους προς τον Μιχαήλ Η' ονομάζει την Κωνσταντινούπολη «δευτέραν Σιών»⁶¹⁸ ή «νέαν Ίερουσαλήμ»,⁶¹⁹ ενώ ο Ξανθόπουλος σε λόγο του προς τον Ανδρόνικο Β' αποκαλεί την πρωτεύουσα «νέα Έδέμ, ό επί γής ούρανός, τὸ τοῦ παραδείσου οἶον ἀρχέτυπον· ή σή μὲν πατρίς, κοινή δ' ἡμῶν έστία πάντων Χριστιανῶν· ή τῶν πόλεων άπασῶν δηλαδή βασιλίσ», αλλά και «νέαν σκηνήν, τήν ἄλλην Σιών».⁶²⁰

Ως νέα Σιών η πρωτεύουσα διέθετε πλήθος λειψάνων που προσέλκυαν μεγάλο αριθμό προσκυνητών από όλα τα μέρη της ορθόδοξης Οικουμένης και όχι μόνο. Πολλές είναι οι διαθέσιμες περιγραφές τέτοιων ταξιδιών – προσκυνημάτων στην Κωνσταντινούπολη. Σχετικά, έχει επισημανθεί ότι η ανακτημένη πρωτεύουσα προσπάθησε και κατάφερε σύντομα να επουλώσει τις πληγές της άλωσης του 1204 επανακτώντας πλήθος αγίων λειψάνων, καθώς και την εικόνα της ιερής πόλης.⁶²¹ Έτσι, στις αρχές του 14ου αι. ο άγιος

⁶¹⁴ Γρηγοράς, ΙΙ, XIV:7, σσ. 716.9-717.3: «καί ἀπλῶς πανταχῶθεν ἐκεῖ τὰ τῆς ἀρετῆς συγκροτεῖται γνωρίσματα πρὸς τε τῆς φύσεως πρὸς τα τῆς τῶν οἰκούντων ἀσκήσεως. οὐ γυναιῶν ὄλωσ ἐκεῖ ξυναυλία, καὶ ἀκόλαστον ὄμμα, καὶ χλιδῶσα κομμωτικὴ ... οὐδ' ἐμπορίαὶ δημόσιοι, καὶ ἀγοραί, καὶ ἀγορανόμοι, καὶ δικαστικὰ βήματα, καὶ γλώττης ἐπίδειξις, καὶ τῶφος ἀπὸ δίφρου θεσπίζων τὰ τῆς ὀρέξεως νόμιμα. οὐδὲ δουλεία καὶ αὐθεντία μερίζει τὸν βίον ἐκεῖ· ἀλλ' ἰσηγορία, καὶ μετριότης φρονήματος, καὶ ἥθους σεμνότης, καὶ δικαιοσύνης εὐγένεια σκηνοβατεῖ καὶ περιχορεύει τὸν χῶρον ἐκεῖνον, καὶ ὅσα τὴν ἔνθεον ἐν γῆ δημιουργεῖ πολιτείαν, καὶ τὴν ὄντως ἐν ψυχῇ φιλοσοφίαν ἐργάζεται. οὐ πλοῦτος ἐκεῖ καὶ δαπάνη χρημάτων καὶ βλακεύουσα θρύψις ἐμπολιτεύεται· ἀλλ' ἅπαν ἔστιν ἀληθῶς σεμνόν τε καὶ ἐλευθέριον ἥθος».

⁶¹⁵ Γεώργιος Καρβώνης, Fenster, *Laudes*, σ. 351.19-20· βλ. και Γρηγόριος Κύπριος, Μιχαήλ, σ. 345.

⁶¹⁶ Μετοχίτης, Βυζάντιος, § 85, σ. 138.3-5: «αὕτη νῦν γε πηγάζει νόμιμα πίστεως καὶ δογμάτων θεοσεβείας συνθήματα καὶ πρόγραμμα τῆς πίστεως».

⁶¹⁷ Υρτακηνός, Ἐπιστολές, αρ. 50, σ. 16, και Halkin, «Jean Akatzios», ό.π., σ. 253: «ἠνυμοίρησε μὲν τὴν ἀρχήν, οἰκιστὴν καὶ ἀρχηγέτην τὸν αἰοίδιμον ἐν βασιλεῦσι ... ἀνχέϊ δ' ἐντεῦθεν μαρτύρων μῆτηρ καὶ τροφὸς ὀνομάζεσθαι».

⁶¹⁸ Previale, «Panegirico», σ. 26.5-6. Βλ. επίσης Ολόβωλος, Λόγοι, Α', σ. 44.20-30 και σ. 35.1-4· Λόγοι, Β', σσ. 60.7, 71.32-33, 77.1: «ὡσπερ τέκνα τῆς νέας Σιών», και Λόγοι, Γ', σ. 82.10.

⁶¹⁹ Ολόβωλος, Λόγοι, Γ', σ. 81.35-36. Βλ. και το Τυπικόν της μονής Αυξεντίου του Μιχαήλ Η' «τὴν Κωνσταντίνου τὴν δε μεγαλόπολιν ... καὶ τὴν νέαν Ίερουσαλήμ», Dmitrievsky, *Τυπικα* I.1, σ. 771.57-59.

⁶²⁰ PG 145, στ. 564C, 596C. Η παραβολή της με την Εδέμ είναι συνήθης και σε μεταγενέστερες ἐκφράσεις. Το 1429 ο Ισίδωρος Κιέβου την παραβάλλει, επίσης, με την Εδέμ, ΠΠ 3 (1926), 141.26-142.6. Για την Κωνσταντινούπολη ως Νέα Ίερουσαλήμ βλ. Fenster, *Laudes*, σ. 121.

⁶²¹ Αναφέρουμε και την περίπτωση των λειψάνων του αγίου Μιχαήλ του Θαυματουργού από την Χαλκηδόνα, που η αυτοκράτειρα Θεοδώρα Παλαιολογίνα επιχειρήσε ανεπιτυχώς να εξασφαλίσει για κάποιο από τα καθιδρύματά της, ίσως τη μονή Λιβός. Βλ. F. Halkin, «Saint Michael de Chalcedoine», *REB* 19 (1961), 163, § 5-6. Σχετικά, ο Μετοχίτης στη μονωδία του για την αυτοκράτειρα γράφει «καὶ τί ἄλλο ἦν σοι τὸ τελευταῖον τῶν χρόνων σπουδάσμα ἢ τῶν ἱερῶν σοι τῶνδε καὶ πανσέπτων οἴκων καὶ μονῶν φιλοκαλία πάσα, οὐς

Μάξιμος ο Κausοκαλύβης «ἀνήλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς προσκύνησιν τῶν ἁγίων Παθῶν καὶ τῶν ἁγίων λειψάνων. Καὶ πάλιν ὑπέστρεψεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος».⁶²² Παράπλησιος ἦταν ο σκοπός του ταξιδιού ανώνυμου Αρμένιου περιηγητή, που επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη (τέλη 13ου – 14ος αι.) και κατέγραψε τις εντυπώσεις του από τις μονές, τους ναούς και τα λείψανα που φυλάσσονταν σε αυτούς,⁶²³ καθώς και του νεστοριανού μοναχού Bar (Rabban) Sawma, απεσταλμένου του Μογγόλου ηγεμόνα Arghon (sic) στα τελευταία χρόνια του Μιχαήλ Η΄ (α. ή c. 1278), και του ακολούθου του Μάρκου. Οι τελευταίοι, μολονότι ξεκίνησαν το ταξίδι τους με σκοπό να προσκυνήσουν στα Ιεροσόλυμα, δεν το κατάφεραν, αλλά στη βυζαντινή πρωτεύουσα είχαν την ευκαιρία να δουν αρκετά λείψανα αγίων και πατέρων της Εκκλησίας, καθώς και αρκετά ιερά λείψανα του βίου και του θείου πάθους του Κυρίου.⁶²⁴

Αυτή η συμβολική εικόνα της πρωτεύουσας επιδρά άμεσα στον τρόπο που η τελευταία απεικονίζεται. Πράγματι, την εποχή αυτή παρά το αναπτυσσόμενο ενδιαφέρον για τη γεωγραφία του Πτολεμαίου και των χαρτών του, όπως στην περίπτωση του Μάξιμου Πλανούδη,⁶²⁵ δεν διαθέτουμε βυζαντινούς χάρτες ή απεικονίσεις της πρωτεύουσας εκτός από το μεταγενέστερο τοπογραφικό σχέδιο του Pegolotti, και τις πολυάριθμες αναπαραγωγές του.⁶²⁶ Αντίθετα, ενδιαφέρουσες είναι οι συμβολικές απεικονίσεις της σε εικονογραφικά θέματα της βυζαντινής ζωγραφικής,⁶²⁷ όπως η «σκηνή του μαρτυρίου» και η «κιβωτός της Διαθήκης», που είτε εμφανίζονται για πρώτη φορά είτε αποκτούν νέο ιδεολογικό περιεχόμενο, άμεσα σχετιζόμενο με τις σύγχρονες θρησκευτικές και πολιτικο-ιδεολογικές αντιλήψεις. Ειδικότερα, οι δύο τελευταίες παραστάσεις θεωρήθηκαν -βάσει

τοσούτους ... καὶ κατεκόσμησας, ... καὶ τῶν πανάγων σκευῶν τε καὶ ἐκπωμαίων καὶ κειμηλίων εὐσέβεια;» Sideras, *Grabreden*, ό.π., σ. 260.2-10. Για το θέμα βλ. τις μελέτες του G. P. Majeska, «Russian pilgrims», ό.π., σσ. 93-108, και «The Relics of Constantinople after 1204», J. Durand - B. Flusin (eds.), *Byzance et les reliques du Christ*, (Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 17), Paris, 2004, σσ. 183-190.

⁶²² F. Halkin, «Deux Vies de S. Maxime le Kausokalybe, ermite au Mont Athos», *AB* 54 (1936), 44, και μοναχού Παταπίου Κausοκαλυβίτου, «Ἱερομονάχου Ἰωαννικίου Κόχιλα, Βίος ὀσίου Μάξιμου τοῦ Κausοκαλύβη (14ος αι.), ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 90, τεύχ. 819 (Νοέμ.- Δεκ. 2007), σ. 530.4-11.

⁶²³ Brock, «Armenian Pilgrim», ό.π., σσ. 81-102.

⁶²⁴ Sir E.A. Wallis Budge, *The Monks of Kublai Khan, Emperor of China or The History of the Life and Travels of Rabban Sawma, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europe, and Markos who as Mar Yahbhallaha III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*, London, 1928, σσ. 51-52.

⁶²⁵ Για το θέμα βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 76-77, και S. A. Chrysochoou, *The Cartographical Tradition of Ptolemy's Geographike Hyphegesis in the Palaeologan Period and the Renaissance (13th-16th Century)*, Hellenic Institute, Royal Holloway, University of London, UK, 2010, σσ. 58-95 (ανέκδ. διδ. διατρ.)

⁶²⁶ Μόνο στον κώδικα *Vat. gr. 1851* (β΄ μισό 14ου αι.), συναντούμε απεικόνιση της Κωνσταντινούπολης (f. 2^r) με τη μορφή περιβόλου-τείχους εντός του οποίου εικονίζεται ο ναός της Αγίας Σοφίας. Η παράσταση επιγράφεται «κ(ωνστ)Α(ν)Τ(ίνου) | ΠΟΛΙΣ», ενώ στο f. 5^v υπάρχει ακόμη μία σχηματική απεικόνιση της πρωτεύουσας. Βλ. σχετικά C. J. Hilsdale, «Constructing a Byzantine "Augusta:" A Greek Book for a French Bride», *The Art Bulletin* 87.3 (2005), 462, 471, και C. Hennessy, «A child bride and her representation in the Vatican *Epithalamion*, cod. gr. 1851», *BMGS* 30.2 (2006), 118.

⁶²⁷ S. Dufrenne. *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris, 1970, σ. 28· D. Mouriki. «Revival Themes with Elements of Daily Life in Two Palaeologan Frescoes Depicting the Baptism», C. Mango - O. Pritsak (eds.), *Okeanos: Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Sixtieth Birthday*, Cambridge, Mass., 1984, σσ. 458-488, και J. M. Spiesser, «Liturgie et programmes iconographiques», *TM* 11 (1991), 575-590.

και γραπτών μαρτυριών⁶²⁸- ότι συμβολίζουν τη Νέα Σιών, την Κωνσταντινούπολη προτυπώνοντας παράλληλα το αληθινό θυσιαστήριο της Εκκλησίας του Χριστού, αλλά και την προστάτιδα της πόλης Θεοτόκο.⁶²⁹

Για αιώνες η πρωτεύουσα, το «*ἀνάθημα τῆς οἰκουμένης*» στον Θεό, υπήρξε θεοφρούρητος και υπό τη σκέπη της Θεοτόκου,⁶³⁰ η λατρεία της οποίας γνώρισε νέα άνθηση στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων.⁶³¹ Πρώτος ο Μιχαήλ Η΄ αξιοποίησε τη λατρεία της Θεοτόκου προβάλλοντας την Οδηγήτρια, η εικόνα της οποίας -το παλλάδιο της ανακτημένης πρωτεύουσας- τέθηκε επικεφαλής της εισόδου του στην πόλη το 1261. Επιπροσθέτως, ιδιαίτερο βάρος προσέδωσε στην Παναγία Βλαχερνίτισσα⁶³² και στη λατρεία της Θεοτόκου Φανερωμένης ή Αχειροποιήτου, την οποία και προσπάθησε να διαδώσει στην αυτοκρατορία στοχεύοντας, όπως πιστεύει η Χαρά Κωνσταντινίδη, στην ενίσχυση της λατρείας παλαιών συμβόλων -λ.χ. της Αχειροποιήτου- που θα λειτουργούσαν ως γέφυρα με την περίοδο πριν τη Λατινοκρατία δεδομένου ότι λείψανα όπως το άγιο Μανδήλιο είχαν απαχθεί στη Δύση.⁶³³

Ο διάδοχος του Ανδρόνικος Β΄, μετά την καταστολή της εξέγερσης του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού, πιθανόν κατά το θέρος του 1297 ή και νωρίτερα, αφιέρωσε τον μήνα Αύ-

⁶²⁸ Ο Νικηφόρος Κάλλιστος-Ξανθόπουλος στο προοίμιο της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* (PG 145, στ. 596C) αναφέρει την Κωνσταντινούπολη ως «*νέαν σκηνήν*», «*ἄλλην Σιών*», «*νέον ἁγιαστήριον τοῦ Θεοῦ, ... δευτέραν καὶ διπλὴν κιβωτόν*».

⁶²⁹ Οι σχετικές απεικονίσεις στο Πρωτάτο (c. 1300, ή 1262-1274), στη Gračanica (1318-1321) και στο Dečani (1335-1337), προεικονίζουν μεταξύ άλλων τη θυσία του Χριστού και τη Θεοτόκο (Σύλληψη και Ενσάρκωση), ενώ οι απεικονίσεις στον νάρθηκα της Περιβλέπτου Αχρίδας (1295), των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης (c. 1315), της Οδηγήτριας στο Peč (1330) και στον Ταξιάρχη στο Lesnovo (1349), δίπλα στη μορφή του τσάρου Στέφανου Δουσάν, εξυπηρετούν, ιδιαίτερα στην τελευταία περίπτωση, την πολιτική ιδεολογία και παραπέμπουν στην ίδια την πρωτεύουσα. Για την παράσταση βλ. M. Gligorijević - Maksimović, «*Skinija ou Dečanima - poreklo i razvoj ikonografske teme (Le Tabernacle à Dečani. Origine et développement du thème iconographique)*, *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle*, Belgrade, 1989, σσ. 319-337, και N. Ζάρας, «*Η σκηνή του μαρτυρίου: το δογματικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της παράστασης στην παλαιολογία μνημειακή ζωγραφική*», *ΧΑΕ - 24ο Συμπόσιο Βυζαντινή και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα, 2004, σσ. 38-39. Βλ. και το άρθρο της Χ. Κωνσταντινίδη, «*Η Θεοτόκος ως σκηνή τοῦ μαρτυρίου με τὶς προεικονίσεις καὶ ὁ μελισμὸς στὴν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας στὴν Κόνιτσα*», *ΔΧΑΕ* 29 (2008), 87-100.

⁶³⁰ Ο Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 67, σσ. 112, την αποκαλεί «*φρούραρχο ἄνωθεν ἐξαρχῆς*» και «*πολιοῦχο*».

⁶³¹ Βλ. Ch. Angelidi, T. Papamastorakis, «*Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria*», M. Vassilaki (ed.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot - Burlington, 2005, σσ. 209-223.

⁶³² Ο εικονογραφικός τύπος της Βλαχερνίτισσας απεικονίζεται στα υπέρπυρα που εξέδωσαν οι πρώτοι Παλαιολόγοι, ενώ μία παραλλαγή αυτού του τύπου, η Παναγία Επίσκεψις, εμφανίζεται στην περίφημη σφραγίδα του Μιχαήλ Η΄ για το βασιλικό σεκρέτο. Βλ. *Faith and Power (catalogue)*, αρ. 6, σσ. 31-32.

⁶³³ Η απεικόνιση της Θεοτόκου Αχειροποιήτου και η αφιέρωση σε αυτή ναών -όπως ο ομώνυμος ναός της Θεσσαλονίκης- έχει αποδοθεί στον Μιχαήλ Η΄. Βλ. σχετικά Χ. Κωνσταντινίδη, «*Η Αχειροποίητος - Φανερωμένη των πρώτων Παλαιολόγων*» *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ΄, τόμ. 24 (2003), 89-100, και της ίδιας, «*Η μορφή της Αχειροποιήτου - Φανερωμένης την περίοδο των Παλαιολόγων*», Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά - Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη (επιμ.), *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 221-243, και ειδικότερα σσ. 224, 228-229. Για τη λεηλασία, μεταφορά στη Δύση και την τύχη των λειψάνων και του Παλλάδιου του Ιερού Μανδηλίου βλ. γενικά Κ. Ν. Κωνσταντινίδη, «*Η Διήγησις τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Ἐλεούσας τοῦ Κύκκου κατὰ τὸν ἑλληνικὸ κώδικα 2313 τοῦ Βατικανοῦ*, Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία, 2002, σσ. 6-7, όπου και ἄλλη βιβλιογραφία.

γουστο στη λατρεία της Θεοτόκου εις ένδειξη ευγνωμοσύνης.⁶³⁴ Ο ίδιος σε χρυσόβουλλο που απέλυσε σημειώνει χαρακτηριστικά «*πάσαν τήν έαυτής έλπίδα και πάντα τά κατ' αύτην όλοσχερώς άνηρητάτο ή βασιλεία μου*»,⁶³⁵ ενώ την αγάπη του προς τη Θεομήτορα και τη συμμετοχή του στις λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν της επισημαίνουν τόσο ο Μανουήλ Γαβαλάς σε επιστολή του προς στον Ιωσήφ Φιλόσοφο⁶³⁶ όσο και οι Θεόδωρος Καβάσιλας⁶³⁷ και Νικόλαος Λαμπηνός.⁶³⁸ Επηρεασμένοι μάλιστα από την ευσέβειά του αρκετοί λόγιοι επιδόθηκαν στη συγγραφή λόγων προς τιμήν της Θεοτόκου, όπως ο προαναφερθείς Μανουήλ Γαβαλάς που συνέγραψε λόγο «*προσφωνητικό εις τόν βασιλέα επί τή κοιμήσει τής Θεομήτορος*», τον οποίο και ανέγνωσε ενώπιον του Ανδρονίκου Β' (Αυγ. 1325).⁶³⁹

Η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε, και δικαιολογημένα, σημείο αναφοράς της ορθόδοξης Χριστιανοσύνης, αφού ως κέντρο της Οικουμένης, διάδοχος και κληρονόμος της ελληνορωμαϊκής παράδοσης είχε συμβάλει τα μέγιστα για τη διάδοση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστεως. Σχετικά, ο μέγας λογοθέτης Κωνσταντίνος Ακροπολίτης συγκρίνοντάς την με τη Ρώμη σημειώνει ότι η τελευταία αποτελούσε «*τò παλαιόν τής οίκουμένης άρχειον, τò περιλάλητον τών Αύσόνων άνάκτορον. Η δέ νέα κόσμον πεπλούτηκεν· άρετής γάρ έσχεν άρχέτυπον ... και καρδιάς τόπον ή κεφαλής ειλήχε προς τήν τής οίκουμένης όλοκληρίαν και τήν του παντός όλομέλειαν, τή άφθόνω μεταδόσει τής άνοθέου και καθαράς εύσεβείας τά έκασταχόθι τών περάτων έμψυχούσα γένη*».⁶⁴⁰ Η αξία και σημασία, όμως, της πόλης ενισχύεται, όπως επισημαίνει ο Θεόδωρος Μετοχίτης, και από το γεγονός ότι αποτελεί έδρα του αυτοκράτορα, και επομένως ταυτίζεται με την ίδια την αυτοκρατορία.⁶⁴¹ Την ίδια περίπου περίοδο και ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης θα ταυτίσει την Οικουμένη με την ρωμα-

⁶³⁴ JGR 1, αρ. 39, σ. 568-579: «*Θέσπισμα επί τή μεγάλη και τελευταία έορτή του κατ' αντιστόν παντός μυστηρίου, αυτού μόν όθεν και κατήλθεν ές ούρανούς αύθις μετά σαρκός άναβεβηκότος έξ άγνης παρθένου προσληφθείσης αύτῶ, τής δέ παναγίας ταύτης μητρός (τò νύν δηλονότι τελούμενον) τρόπον όν ηύδόκησεν ές αυτόν μεταστάσης*». Βλ. σχετικά V. Grumel, «*Le mois de Marie des Byzantins*», EO 31 (1932), 257-269· του ίδιου, «*L'apodosis de la fête de la Koimésis dans la rite byzantin*», Είς μνήμην Σπ. Λάμπρου, Αθήνα, 1935, σ. 324, και Κουρούσης, Γαβαλάς, σ. 222.

⁶³⁵ V. Laurent, «*Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme Arsénite*», BSHAcRoum 26.2 (1945), 312.20-22, αρ. 7.

⁶³⁶ Γαβαλάς, Έπιστολές, Β.19, σσ. 112-114 (1325/6), και Κουρούσης, Γαβαλάς, σ. 222.

⁶³⁷ Κουρούσης, «*Καβάσιλας*», σσ. 417-18 και 424-25, στ. 40-49: «*Ω κόσμε τών ιερών τελετών, ώ τών όργίων Θεού φαιδρέ πανηγυριστά και φιλέορτε*».

⁶³⁸ Πολέμης, «*Λαμπηνός*», § 74, σ. 72: «*Σόν, ... και τò τελετάς ιεράς τας μόν ούδè τελείν όν είωθός τοίς εύσεβώς πάλαι Ρωμαίων ήγησαμένοις, συστήσασθαι και ιερουργείσθαι θεσπίσαι, τας δέ και τελουμένας επί τò μείζον ήρότα κεκοσμηκέναι*»

⁶³⁹ Κουρούσης, Γαβαλάς, σσ. 183-184 (κώδ. Vind. theol. gr. 174, ff. 271^v-277^v). Για τον αυτόγραφο αυτό κώδικα του Μανουήλ-Ματθαίου Εφέσου βλ. και D. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174*, Berlin, 1974, σσ. 26-39.

⁶⁴⁰ T. S. Miller, «*The Legend of saint Zotikos according to Constantine Akropolites*», AB 112 (1994), 346, § 2.1-14.

⁶⁴¹ Πολέμης, Βασιλικοί Λόγοι, σ. 142.5-10: «*τά τ' άλλα μέγιστα και κάλλιστα και βασιλικαίς ούχήκιστα μεγαλουργίαις σεμνύνεται, πόλις αύτη βασιλικήν τσαούτην άξίαν τών άλλων άπασών άναμφηρίστως μόνη διαρκώς ένεγκείν πιστευθείσα*», και σσ. 144-146.

ϊκή επικράτεια και δη με την πρωτεύουσα,⁶⁴² η οποία, όπως επισημαίνει ο Γεώργιος - Γρηγόριος Κύπριος «*τὸ τῆς οἰκουμένης ἀνεξώσατο κράτος· τὸ δὲ γένος ὁποῖον; τὸ ἐπισημότατον Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων τῶν τῆδε*».⁶⁴³

Η άλωση της Πόλης από τους Λατίνους το 1204 αποτέλεσε ισχυρό πλήγμα για τη ρωμαϊκή Οικουμένη και οδήγησε στον κατακερματισμό της. Μόνο στήριγμα θα προβάλλει πλέον η πίστη στην Ορθοδοξία βάσει της οποίας και θα διαμορφωθεί η ειδοποιός ταυτότητα έναντι των Λατίνων.⁶⁴⁴ Το τραύμα αυτό ενίσχυσε, κατά μία άποψη, την εσωστρέφεια των Βυζαντινών, την οποία δεν μπόρεσε να αναστρέψει η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261. Σκιά του παλαιότερου εαυτού της, η αυτοκρατορία των Παλαιολόγων έστρεψε το βλέμμα της, τον *ὄφθαλμό τῆς Οἰκουμένης*, στο εσωτερικό της και ειδικότερα στο παρελθόν: «το Βυζάντιο αναζητούσε τη λύση των προβλημάτων του και την αποκατάσταση της κατακερματισμένης του ταυτότητας, στην παράδοση και τις παλαιές δόξες».⁶⁴⁵ Σύντομα την εξωστρέφεια επί Μιχαήλ Η΄ μετά το ναυάγιο της Λυών (1274) διαδέχθηκε η εσωστρέφεια επί Ανδρονίκου Β΄.

Είναι ενδιαφέρον ότι στο σύνολό τους οι εγκωμιαστές της πρωτεύουσας προσπερνούν την τραυματική εμπειρία του 1204 χωρίς, όμως, να την ξεπερνούν, καθώς στα εγκώμιά τους απηχείται έμμεσα η πολιτική παρακμή της αυτοκρατορίας. Ουδεμία αναφορά γίνεται στο δυσοίωνα πολιτικό παρόν⁶⁴⁶ –εξαιρούνται μόνον κάποιες ρητορικές εξάρσεις για ανακατάληψη εδαφών από τους Λατίνους στα εγκώμια του Ολόβωλου και του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου- ενώ σταθερή είναι η αναφορά στον ιδρυτή της πόλης Μέγα Κωνσταντίνο,⁶⁴⁷ καθώς και στις ιδιότητες που έχει η πρωτεύουσα την περίοδο αυτή ως κέντρο πνευματικό, οικονομικό και θρησκευτικό. Με λίγα λόγια, αυτό που επιχειρείται είναι ένας συνδυασμός του απώτερου πλην ένδοξου ιστορικού παρελθόντος με την πολιτιστική και πνευματική υπεροχή του παρόντος.

Παραταύτα, η σταδιακή συρρίκνωση της επικράτειας και της πολιτικής επιρροής της αυτοκρατορίας θα οδηγήσει στην παράδοξη αντίληψη από μέρους των λογίων της εποχής, ότι η Κωνσταντινούπολη δεν αποτελεί πρωτεύουσα ενός μικρού και αδύναμου κράτους, αλλά αναμφισβήτητο κέντρο του Κόσμου, πρωτεύουσα της ορθόδοξης χριστιανικής Οικουμένης, ύστατο καταφύγιο των Χριστιανών και κιβωτός σωστική του Κράτους και

⁶⁴² Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 56, σ. 151: «Ἄλλὰ με οὐχ ἤκιστα καὶ τὸ κοινὸν ἐκταράττει ναυάγιον, ὃ τῆς οἰκουμένης - τῆς ἡμετέρας λέγω τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας — σεισμὸς πολυήμερος».

⁶⁴³ Γρηγόριος Κύπριος, *Ἀνδρόνικος*, σ. 365. Για τη ρωμαϊκή ταυτότητα την περίοδο αυτή βλ. G. Page, *Being Byzantine. Greek identity before the Ottomans*, Cambridge Univ. Press, 2008, σσ. 121-172.

⁶⁴⁴ Angold, «Autobiography & Identity», *ὅ.π.*, σσ. 38-39, και κυρίως Alexander, «The strength of empire», *ὅ.π.*, σσ. 339-357. Βλ. και P. Magdalino, «In search of the Byzantine courtier: Leo Choïrosphaktes and Constantine Manasses», H. Maguire (ed.), *Byzantium Court culture from 829 to 1204*, Washington, D.C., 1997, σσ. 142-45.

⁶⁴⁵ Magdalino, «Ὁφθαλμὸς τῆς Οἰκουμένης», *ὅ.π.*, σ. 119.

⁶⁴⁶ Magdalino, «Theodore Metochites», *ὅ.π.*, σ. 184.

⁶⁴⁷ Επισημαίνουμε σχετικά τη συγγραφή αγιολογικών κειμένων για τον οικιστή της πρωτεύουσας από τον μέγα λογοθέτη Κωνσταντίνο Ακροπολίτη και τον Νικηφόρο Γρηγορά. Βλ. παρακάτω σημ. 2258, 2264.

της Ορθοδοξίας.⁶⁴⁸ Μάλιστα, αρκετοί Βυζαντινοί είχαν την πεποίθηση, ότι η πρωτεύουσα τελούσε υπό τη θεϊκή προστασία και ότι ο αυτοκράτορας ήταν επιφορτισμένος με την αποστολή να επαναφέρει την Οικουμένη στον ορθό δρόμο της πίστης. Ως εκ τούτου, οι όποιες αντιξοότητες δεν μπορούσαν να αμφισβητήσουν την κυρίαρχη θέση και τον ρόλο της Κωνσταντινούπολης στον κόσμο, αφού μέσω αυτής θα εκπληρωνόταν το θεϊκό σχέδιο για την Ιστορία. Επομένως, κάθε σκέψη ότι η πόλη και κατ' επέκταση η αυτοκρατορία είχαν, ενδεχομένως, ιστορικό τέρμα, ήταν αδιανόητη και σχετιζόταν με εσχατολογικές προρρήσεις για το τέλος του Κόσμου και της Ιστορίας.⁶⁴⁹ Η αντίληψη αυτή –σαφώς εγωκεντρική– προκαλεί εντύπωση στον Καταλανό Muntaner, ο οποίος γράφει ότι ο Θεός δικαιολογημένα έχει οργιστεί με τους Έλληνες, καθώς πρόκειται για ανελεήμονες και αλαζόνες, οι οποίοι έχουν μεγάλη ιδέα για τον εαυτό τους και δεν εκτιμούν κανέναν άλλο πάνω στη γη εκτός από τους ίδιους.⁶⁵⁰

Πράγματι, οι πολιτικές εξελίξεις του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αι. και μάλιστα η προοδευτική απώλεια της Μ. Ασίας από τους Τούρκους γενίκευσαν το κλίμα ανασφάλειας ακόμα και στην πρωτεύουσα. Ήδη το 1265 η Νίκαια θα αναστατωθεί από ψευδή φήμη για επικείμενη επίθεση των Μογγόλων, που διαδόθηκε κατά τη διάρκεια μιας λιτανείας μεταξύ των γυναικών που δέονταν για τη σωτηρία της πόλης από τους Τούρκους και τους Μογγόλους.⁶⁵¹ Κατά τα επόμενα έτη, όταν πλέον η αυτοκρατορία θα απωλέσει τον έλεγχο των μικρασιατικών επαρχιών, η ανησυχία θα γίνει έκδηλη ακόμα και στους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, ο Παχυμέρης αναφέρει ότι κάποιος «*ἐκ τῆς τάξεως τοῦ παλατιοῦ*» ονειρεύτηκε μια νύκτα του 1303 «*Πέρσας γὰρ ὄχουμένους κα-*

⁶⁴⁸ Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει για την πρωτεύουσα ο Μανουήλ Φιλής, *Carmina*, II, σ. 412.137-144, σε ποίημά του

«καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς εὐσεβῆ βασιλίδα,
ἦν ὡς κιβωτὸν σωστικὴν νῦν τοῦ κράτους
ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς κατακλυσμῷ βαρβάρων
ἄνωθεν ἐγνώκαμεν ναυπηγηθεῖσαν,
ὑπερτέραν τήρησον τῆς καταιγίδος,
συμπήξας ὡς οἶακας αὐτῆς τοὺς κλάδους,
καὶ βασιλεῖ βράβευε λαμπρὰς τὰς νίκας
δεικνὺς κατ' ἔθνων εὐσθενῆ νικηφόρον».

Εμφορούμενος από το πνεύμα αυτό, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αντώνιος Δ΄ θα ψέξει στα τέλη του 14ου αι. (c. 1394-1397) τον μεγάλο δοῦκα της Μόσχας, Βασίλειο Α΄, υπενθυμίζοντας την παγκόσμια εξουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα, που απέρρευε ουσιαστικά από την ίδια την Κωνσταντινούπολη, ενώ το 1429 ο μοναχός Ισίδωρος, έπειτα μητροπολίτης Κιέβου, θα επισημάνει σε λόγο του προς τον Ιωάννη Η΄ ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας δεν υστερεί σε τίποτα έναντι όλων των άλλων ηγεμόνων, ακριβώς γιατί και η Κωνσταντινούπολη ξεπερνά αναμφίβολα κάθε άλλη πόλη στη γη. Βλ. αντίστοιχα MM 2, σσ. 191-192, και ΠΠ 3 (1926), 136.33-137.3. Για την απόδοση του λόγου στον Ισίδωρο Κιέβου βλ. G. Mercati, *Scritti d'Isidoro, il cardinale Ruteno, e codici a lui appartenuti*, (Studi e Testi 46), Roma, 1926, σ. 6, και J. Schmitt, «Kaiserrede und Zeitgeschichte im spätem Byzanz: ein Panegyrikos Isidors von Kiew aus dem Jahre 1429», *JÖB* 48 (1998), 214 κ.ε.

⁶⁴⁹ Ο Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 30, σσ. 62.14 και 203, επισημαίνει ότι η πόλη είχε οριστεί από τη Θεία Πρόνοια να εκπληρώσει το σχέδιο του Θεού στον Κόσμο «*ὑπὸ τῆς ἄνωθεν θείας προνοίας λαβούσαν ἄτρεπτον τὴν ψῆφον*». Βλ. σχετικά Alexander, «The strength of empire», *ό.π.*, σσ. 341-345· Fenster, *Laudes*, σσ. 323, και Ch. Diehl, «De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople», *BZ* 30 (1930), 192-196.

⁶⁵⁰ Muntaner, *Chronicle*, σ. 49 (κεφ. ix).

⁶⁵¹ Παχυμέρης, I, III:28, σσ. 317-325. Για το επεισόδιο βλ. Foss, *Nicaea*, *ό.π.*, σσ. 77-78.

μήλοις καθ' ἑῶν αἰγιαλὸν ἀπὸ Σκουταρίου καὶ τὸ ἐπέκεινα ἴστασθαι τὸ ὄναρ ἐδείκνυ, ἐξαίφνης δὲ κατ' αἰθέρα τὰς καμήλας πετομένας καὶ τοὺς ἐπιβάτας φερούσας πρὸς τὴν ἀντιπέραν γίνεσθαι» αποκαλύπτοντας τὸ ἀγχος καὶ τὴν ἀνησυχία που προκαλοῦσε στο υποσυνείδητο των κατοίκων τῆς πρωτεύουσας ἡ ἀπειλητικὴ παρουσία των Τούρκων στις ἀπέναντι μι-κρῶν ἀσιατικῶν ακτῆς.⁶⁵²

Ἡ νέα αὐτὴ πραγματικότητα καὶ ἡ ἀπορρέουσα ἀπὸ αὐτὴ ἀνασφάλεια ἀποτυπώνεται καὶ σε ἔργα των λογίων τῆς περιόδου,⁶⁵³ ἐνῶ θὰ ἀναδείξει μίᾳ ἀκόμη ὄψει τῆς Κωνσταντινούπολης, που ἐπισημαίνεται σε κάποιες ἀπὸ τις ἐγκωμιαστικῶν ἐκφράσεις τῆς περιόδου, αὐτὴ τῆς φιλανθρωπίας. Ἡ τελευταία σε συνδυασμὸ καὶ με τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια ἐγγυόταν στους κατοίκους τῆς πόλης κάθε εὐεργεσία καὶ κυρίως ἀσφάλεια καὶ προστασία.⁶⁵⁴ Ἐτσι, σύμφωνα με τὸν Γεώργιο Καρβῶνη, ὁ φιλάνθρωπος χαρακτήρας τῆς πρωτεύουσας καταδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὸ καταφύγιο που παρέχει στους πρόσφυγες «ὥσπερ ἐκ πρυτανείου σιτήσεως τῶν καλλίστων παρ' αὐτῆς πᾶσι νενεμημένων ... ὡς τὴν θέτιν φασὶ τῷ Διονύσῳ ὑπὸ τοῖς κόλποις τὴν σωτηρίαν μνηστεύσασθαι», γι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὴ γνώμη του τῆς ἀξίζει ὁ δίκαιος ἔπαινος.⁶⁵⁵

Πέρα, ὁμῶς, ἀπὸ τὴν ἐσωστρεφὴ καὶ ἰδεαλιστικὴ σχεδὸν εἰκόνα που διαμορφώνουν γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη οἱ λόγοι τῆς περιόδου, τίθεται εὐλόγα τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν εἰκόνα ἢ μᾶλλον τις σχέσεις τῆς πρωτεύουσας με τὴν ἐπαρχία καὶ γενικὰ με τὰ λοιπὰ κέντρα τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

Ἦδη, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. ἡ εἰκόνα τῆς πρωτεύουσας στις ἐπαρχίες εἶχε συνδεθεῖ με τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση, γεγονός που ἐνίσχυσε τὸ κλίμα δυσἀρέσκειας καὶ τις φυγόκεντρες τάσεις. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀλωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τὸ 1204 προξένησε ἀρχικὰ στους πληθυσμοὺς τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχίας ἕνα αἰσθημα θείας δίκης, ἐνῶ ἡ μακρόχρονη Λατινοκρατία που ἐπακολούθησε, παγίωσε τις αὐτονομιστικῶν τάσεις. Ἡ ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261 δὲν μπόρεσε νὰ ἀναστρέψει τὸ κλίμα τοῦ τοπικισμοῦ καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ των ἀλλοτε βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν, ὅπως ἡ Ἡπειρος, ἡ Θεσσαλία καὶ ὁ Πόντος. Ἐπιπλέον, ἡ φιλενωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Η' ἐπέτεινε τὴν ἤδη διαμορφωμένη κατάσταση, ἐνῶ τὸ σχίσμα των Ἀρσενιτῶν καὶ τὸ αἰσθημα ἐγκατάλειψης ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα προκάλεσε ἀπογοήτευση καὶ ὀργὴ στους πληθυσμοὺς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ μάλιστα τῆς Βιθυνίας, πράγμα που γίνεται ἐμ-

⁶⁵² Παχυμέρης, IV, XIII:21, σ. 669.21-26. Τὸν ἴδιο φόβο προσάπτει τὴν περίοδο αὐτὴ στον αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' καὶ ὁ Καταλανὸς χρονικογράφος Ramon Muntaner, *Cronicle*, σ. 46 (κεφ. viii).

⁶⁵³ Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης στο ἐγκώμιό του γιὰ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο, ὅπως καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς στους Λόγους που συνέταξε πρὸς τιμὴν των ἁγίων Θεοφανοῦς καὶ Μεγάλου Κωνσταντῖνου, ἀπευθύνουν ἐκκλήση στους ἁγίους νὰ βοηθήσουν τὴν πόλιν τους, που ἀντιμετώπιζε πλῆθος ἐξωτερικῶν ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῶν κινδύνων καὶ ἐχθρῶν. Βλ. Σιμωνίδης, *Ἐγκώμιον Κωνσταντῖνου Ἀκροπολίτου*, ὁ.π., σ. 37· Kurtz, «Zwei griechische texte», ὁ.π., σσ. 44.19-45.4, καὶ Leone, *Vita Constantini*, ὁ.π., σσ. 81.9-83.24.

⁶⁵⁴ Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 30, σσ. 62.8-14.

⁶⁵⁵ Fenster, *Laudes*, σσ. 342-343.

φανές από την ανάπτυξη έντονου αντι-παλαιολόγειου κλίματος και τις συνεχείς εξεγέρσεις.

Παρόλα αυτά, η πνευματική και πολιτιστική λάμψη και επιρροή της Κωνσταντινούπολης στη βυζαντινή περιφέρεια είναι αναμφισβήτητη και γίνεται εμφανής στις περιπτώσεις τόσο της Θεσσαλονίκης όσο και της μακρινής Τραπεζούντας, τις οποίες προμήθευε με πνευματικούς ανθρώπους και πολιτισμικά αγαθά.

Στη Θεσσαλονίκη, από τις αρχές του 14ου αι. και για τρεις δεκαετίες, η συνεχής παρουσία μελών της δυναστείας των Παλαιολόγων δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για την περαιτέρω πνευματική και καλλιτεχνική ανάπτυξη της συμβασιλεύουσας και ενίσχυσε την πνευματική και πολιτιστική επικοινωνία με την πρωτεύουσα.⁶⁵⁶

Πράγματι, η μακρόχρονη παρουσία στην πόλη μιας δεύτερης αυλής αύξησε τη χρεία για πεπαιδευμένα άτομα προς πλήρωση θέσεων στην αυτοκρατορική υπαλληλία αλλά και στην τοπική εκκλησιαστική αρχή, γεγονός που δημιούργησε ένα ευνοϊκό κλίμα για την ανάπτυξη μιας ακμαίας πνευματικής δραστηριότητας.⁶⁵⁷ Έτσι, έχουμε μία σειρά λογίων – κυρίως εκκλησιαστικών αξιωματούχων της μητροπόλεως – που ασχολήθηκαν με την κλασική γραμματεία και επιδόθηκαν στη συστηματική αντιγραφή χειρογράφων.⁶⁵⁸ Παράλληλα, οι καθημερινές ανάγκες της αυλής συνέβαλλαν στην ανάπτυξη των τεχνών και στην παραγωγή πολυτελών προϊόντων, όπως έργων μικροτεχνίας και υφαντικής, ενώ τα

⁶⁵⁶ Στην πόλη εγκαταστάθηκε το 1303 η Ειρήνη –Γιολάντα η Μομφερρατική μαζί με τους υιούς της Θεόδωρο και Ιωάννη, η οποία και θα παραμείνει εκεί έως και τον θάνατό της το 1317· επίσης, ο συναυτοκράτορας Μιχαήλ Θ΄ (post 1310 - † 12 Οκτ. 1320), η σύζυγός του Μαρία-Ρίτα και ο δεσπότης Κωνσταντίνος (1321-1322). Βλ. D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, London, 1972, σσ. 146, 160. Για τον πολιτικό και πνευματικό ρόλο της Θεσσαλονίκης και τη σημασία της εκεί αυλής στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι., τόσο στην πνευματική-καλλιτεχνική ανάπτυξη όσο και στις σχέσεις με τη Σερβία και τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Βλ. O. Tafrafi, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris, 1913, σσ. 149-169· Β. Λαούρδας, «Η κλασική φιλολογία εις τήν Θεσσαλονίκην κατά τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα», Θεσσαλονίκη, 1960· D. M. Nicol, «Thessalonica as a Cultural Centre in the Fourteenth Century», *Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν*, Θεσσαλονίκη, 1982, σσ. 121-131· Λ. Μαυρομάτης, *Οἱ πρώτοι Παλαιολόγοι, προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ιδεολογίας*, Αθήνα, 1983· Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Οἱ ἀπαρχές τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα», *Δωδώνη* 21 (1992), 133-149· Malamut, «Cinquante ans à Thessalonique», *ὄ.π.*, σσ. 263-296· τῆς ἰδίας, «Les reines de Thessalonique: Irène de Montferrat, Rita-Marie-Xénè et Anne de Savoie», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. II, Sofia, 2011, σ. 235· Fr. Tinnefeld, «Intellectuals in Late Byzantine Thessaloniki», *DOP* 57 (2003), 153-172, καὶ D. Bianconi, *Tessalonica nell' età dei Paleologi. Le pratiche intellettuali nel riflesso della cultura scritta*, Centre d'Études Byzantines, Néo-Helléniques et Sud-Est Européennes (Dossiers byzantins 5), Paris, 2005.

⁶⁵⁷ Την παρουσία στη Θεσσαλονίκη μιας γραμματείας για τις ανάγκες της αυλής της Ειρήνης, στελεχωμένης ασφαλώς με ελλόγιμους αξιωματούχους, πιστοποιούν δύο έγγραφα από το αρχείο της αγιορειτικής μονής Κουτλουμουσίου. Στο πρώτο, ο μοναχός Κοσμάς Πάγκαλος επικαλείται «ὄρισμὸν τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης», ενώ στο verso υπάρχουν 3 υπογραφές δούλων της κραταιᾶς δέσποινας (*Actes de Kutlumus* αρ. 8, σσ. 51-53, ἔτους 1313). Στο δεύτερο, ένα αντίγραφο χρυσοβούλλου του Ανδρονίκου Β΄, γίνεται επίσης λόγος για πρόσταγμα της «περιποθῆτου μου ἀγούστης τῆς ἀοιδήμου καὶ μακαριτίδος Δεσποίνης» (*Actes de Kutlumus*, αρ. 11, σσ. 62-64, ἔτους 1322).

⁶⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά τις μελέτες του R. S. Nelson, «Theodore Hagiopepentes and Thessaloniki», *JÖB* 32.4 (1982), 79-85, καὶ *Theodore Hagiopepentes. A Late Byzantine Scribe and Illuminator*, I-II, Wien, 1991, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὴ βιβλιογραφικὴ παραγωγή του Αγιοπετρίτη.

μέλη της κατέστησαν πάτρωνες χρηματοδοτώντας την ανακαίνιση και διακόσμηση μνημείων της πόλης ενισχύοντας έτσι την καλλιτεχνική δραστηριότητα.⁶⁵⁹

Την ίδια περίοδο εντοπίζονται και οι απαρχές της ανάπτυξης του Αγίου Όρους, στην οποία συνέβαλαν αρκετοί παράγοντες, όπως η παρακμή των μοναστικών κέντρων της Μ. Ασίας, οι αυτοκρατορικές δωρεές και το έμπρακτο ενδιαφέρον Πατριαρχών, όπως ο Αθανάσιος Α΄ και ο Νίφων Α΄, αλλά και η εγγύτητα και η διαρκής επικοινωνία με ένα ακμαίο πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη.⁶⁶⁰

Ταυτόχρονα σχεδόν με τη Θεσσαλονίκη αναπτύχθηκε και η μητρόπολη του ποντιακού ελληνισμού, Τραπεζούντα. Και εδώ, όμως, η συμβολή της Κωνσταντινούπολης δεν υπήρξε αμελητέα ιδιαίτερα μετά την εξομάλυνση και αποκατάσταση των σχέσεων των δύο κρατών. Η αρχή έγινε όταν ο Ιωάννης Β΄ Μεγάλος Κομνηνός (1280-1297) νυμφεύθηκε την Ευδοκία Παλαιολογίνα, κόρη του Μιχαήλ Η΄, ενώ ο δευτερότοκος υιός τους, Μιχαήλ έλαβε ως σύζυγο την κόρη του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη και ταξίδεψε για τον λόγο αυτό στην Κωνσταντινούπολη μαζί με την μητέρα του (1298-1301). Οι γάμοι αυτοί και κυρίως η παρουσία στην Τραπεζούντα της Ευδοκίας Παλαιολογίνας (post 1282 - †1302) άνοιξαν τον δρόμο της πνευματικής και πολιτιστικής επικοινωνίας μεταξύ Τραπεζούντας και Κωνσταντινούπολης, επιτρέποντας στη δεύτερη να ασκήσει την ευεργετική της επιρροή. Πράγματι, επί βασιλείας Αλεξίου Β΄ Μεγάλου Κομνηνού (1282-1330) παρατηρείται μεγάλη πνευματική ανάπτυξη και είναι τότε που θα έρθουν στην πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών ελάσσονες κωνσταντινουπολίτες λόγιοι, όπως οι Κωνσταντίνος Λουκίτης, Γεώργιος (Γρηγόριος) Χιονιάδης και ο Ανδρέας Λιβαδηνός.

Οι παραπάνω δεν ήσαν τα μόνα πεπαιδευμένα άτομα, που κατέφυγαν στην Τραπεζούντα εξαιτίας των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η πρωτεύουσα τον 14ο αιώνα, επιδιώκοντας μια καλύτερη τύχη. Όμως το γεγονός, ότι ήσσανος σημασίας λόγιοι της πρωτεύουσας αναδείχθηκαν στην Τραπεζούντα όπου και έλαβαν σημαντικά αξιώματα, φανε-

⁶⁵⁹ Ο Μιχαήλ Θ΄ χρηματοδότησε την ανανέωση της στέγης του ναού του Αγ. Δημητρίου, πιθανόν κατά την εκεί παραμονή του τη δεκαετία του 1310, ενώ ο πρωτοστράτωρ Μιχαήλ Δούκας Γλαβός Ταρχανειώτης και η σύζυγός χορήγησαν την τοιχογράφηση του παρεκκλησίου του Αγ. Ευθυμίου στον ίδιο ναό (c. 1297-1302/3). Βλ. Μ. Θ. Λάσκαρις, «Μιχαήλ Θ΄ ὁ Παλαιολόγος ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *ΑΕ* (1953-1954, Εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου), μέρος Β΄, Αθήνα, 1958, σσ. 4-10· Spieser, «Inventaires», *ὄ.π.*, αρ. 24, σσ. 171-172 (1319/20), πίν. ix.2, και Γ. Βελένης, «Επιγραφική μαρτυρία για την κόρη του Ταρχανειώτη στη Θεσσαλονίκη», *Εγνατία* 6 (2001-2002), 13-31. Επιπλέον, η αναφορά του Πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου, στον βίο του Αγ. Γρηγορίου του Παλαμά, ότι περί τα μέσα του 14ου αι. «ἀνὴρ τις τῶν ἀλουργίδας ἰστουργούντων βασιλικὰς» θεραπεύτηκε από τον άγιο, επιβεβαιώνει την παρουσία τέτοιων επαγγελματιών στη Θεσσαλονίκη την περίοδο αυτή ή και νωρίτερα, PG 151, στ. 640Α, και Δ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα. Α΄ Θεσσαλονικεῖς ἄγιοι*, ΚΒΕ (Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4), Θεσσαλονίκη, 1985, § 120.1, σ. 569. Βλ. σχετικά Kalopissi-Verti, «Patronage», *ὄ.π.*, σσ. 76-78.

⁶⁶⁰ Βλ. σχετικά τις εργασίες των Ν. Oikonomidès, «Patronage in Palaiologan Mt. Athos», Α. Bryer, Μ. Cunningham (eds.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publication 4), Aldershot, 1996, σσ. 99-112· Ch. Giros, «Présence athonite à Thessalonique, XIIIe-XVe siècles», *DOP* 57 (2003), 265-278, και Ε. Ν. Tsigaridas, «L'art au Mont Athos à l'époque byzantine à la lumière de nouvelles trouvailles. Le rôle de Constantinople et de Thessalonique», Γ. Γαλάβαρης (επιμ.) *Athos La Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθωνικά Σύμμεικτα 10), Αθήνες, 2007, σσ. 41-62.

ρώνει την ουσιαστική πνευματική υπεροχή της Κωνσταντινούπολης. Η τελευταία συνέχισε να κατέχει σημαντική θέση στον νου και στην καρδιά των λογίων αυτών, όπως μας αποκαλύπτει η συγκινητική επιστολή του Ανδρέα Λιβαδηνού προς τον Κερασούντος στην οποία εκφράζει την έντονη ελπίδα και επιθυμία να επιστρέψει σε αυτήν. Κατ' αυτόν η Τραπεζούντα, καίτοι σε πνευματική άνθηση, παραμένει μπροστά στη γενέτειρα Κωνσταντινούπολη σε δεύτερη μοίρα.⁶⁶¹

Η εικόνα της βυζαντινής πρωτεύουσας και ιδιαίτερα η εξάπλωση της βυζαντινής πολιτικής και πολιτισμικής επιρροής στις χώρες του άλλοτε (παλαιού) βυζαντινού κόσμου κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο οφείλουν, ασφαλώς, πολλά και στα γαμικά συναλλάγια που συνήφθησαν με τις αυλές του κράτους της Ηπείρου, της γειτονικής Σερβίας ή της περισσότερο μακρινής επικράτειας των Ιλχανιδών Μογγόλων στην Περσία.

Στην Ήπειρο, ο γάμος του δεσπότη Νικηφόρου Α' με την Άννα Παλαιολογίνα (1364 - † 1313 ή post 1317), κόρη της Ειρήνης-Ευλογίας και ανειψιά του Μιχαήλ Η', συντέλεσε στην προσέγγιση της Κωνσταντινούπολης με την Ήπειρο και στη διεύρυνση της επιρροής της στην περιοχή.⁶⁶² Μάλιστα, η Άννα θα επιλέξει για σύζυγο του υιού της Θωμά μια άλλη Άννα από την οικογένεια των Παλαιολόγων (c. 1307-1320), κόρη του Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγου και αδερφή του μετέπειτα αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ'.⁶⁶³

Στην περίπτωση της Σερβίας, ο γάμος του κράλη Μιλούτιν και της Σιμωνίδας, ανήλικης κόρης του Ανδρονίκου Β' (1299),⁶⁶⁴ ενίσχυσε την εκεί πολιτισμική επιρροή τόσο της Κωνσταντινούπολης όσο και της πλησιόχωρης Θεσσαλονίκης, στην οποία διέμενε η πενθερά του Ειρήνη Μομφερρατική. Η τελευταία μάλιστα φιλοδοξούσε να διαδεχθεί τον γαμβρό της ένας από τους υιούς της. Οι εξελίξεις αυτές επέφεραν ρήξη στις σχέσεις του Μιλούτιν και του υιού του Στέφανου Uroš III Dečanski με αποτέλεσμα την μερική τύφλωση του τελευταίου και την 'εξορία' του στην Κωνσταντινούπολη (1314 - 1320).⁶⁶⁵ Το

⁶⁶¹ Οδ. Λαμφίδης, *Ανδρέου Λιβαδηνού βίος και έργα*, (Πηγαί της Ιστορίας των Ελλήνων του Πόντου 1), Αθήνα, 1975, σσ. 103-104 και ειδικότερα σ. 104.22-30.

⁶⁶² Βλ. PLP 10933, και D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Cambridge, 1984, σσ. 11, 17, 35 κ.ε., 50, 223, 241-242 και σποράδην. Η Άννα Παλαιολογίνα εικονίζεται μαζί με τον σύζυγό της Νικηφόρο σε τοιχογραφία στον νάρθηκα του καθολικού της μονής Παντάνασσας στην Άρτα, καθώς και στον νάρθηκα του καθολικού της Βλαχέρνας μαζί με την μητέρα της και την αδερφή της Θεοδώρα Ραούλαινα. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, «Το καθολικό της μονής Παντανάσσης Φιλιπιάδος», *Ευστρατία Συγκέλου* (επιμ.), *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, Άρτα 2007, σσ. 269-302 και ειδικότερα σ. 292' του ίδιου, *Παντάνασσα Φιλιπιάδος*, Αθήνα, 2007, σσ. 63-66, εικ. 61, και Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η ζωγραφική της Άρτας στο 13ο αιώνα και η μονή της Βλαχέρνας», *Ευ. Χρυσός* (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα, 1992, σσ. 179-203 και ειδικότερα σσ. 185-186.

⁶⁶³ Για το πρόσωπό της βλ. PLP, 21344' Nicol, *The Despotate of Epiros*, ό.π., σσ. 75, 82-83, 91, και Σπ. Ασωνίτης, «Παρατηρήσεις στις πρακτικές πολιτικοϊδεολογικής σύνδεσης Κωνσταντινούπολης και Ηπείρου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα», *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, επιμ. Ευστρατία Συγκέλου, Άρτα, 2007, σσ. 141-159 και ειδικότερα σ. 154.

⁶⁶⁴ Βλ. E. Malamut, «Les reines de Milutin», *BZ* 93.2 (2000), 490-507 και ειδικότερα σσ. 500-505.

⁶⁶⁵ Ο Dečanski μαζί με τη γυναίκα και τον υιό του, τον μετέπειτα κράλη Στέφανο Dušan, περιορίστηκε στη μονή Παντοκράτορος υπό την επίβλεψη και προστασία του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β'. Σύμφωνα με

εύρος της βυζαντινής επιρροής στο σερβικό κράτος την εποχή αυτή θα καταστεί εμφανές στην αυτοκρατορική ιδεολογία, στη διοικητική οργάνωση,⁶⁶⁶ αλλά και στην τέχνη.⁶⁶⁷

Μία άλλη βυζαντινή πριγκίπισσα η Μαρία Παλαιολογίνα, νόθα κόρη του Μιχαήλ Η΄, άσκησε αξιόλογο ρόλο στο μογγολικό κράτος των Ιλχανιδών μετά τον γάμο της με τον χάνο Aḡaqa (1265-1282). Τη Μαρία συνόδευσε στην Ταυρίδα ο τότε ηγούμενος της μονής Παντοκράτορος, Θεοδόσιος Πρίγκιψ, ενώ αρκετά πιθανή είναι η παρουσία και του Πατριάρχη Αντιοχείας Ευθυμίου, τον οποίο είχε αποκαταστήσει στον θρόνο του ο πατέρας του Aḡaqa, Hülegü.⁶⁶⁸ Στην επιρροή της Μαρίας, γνωστής και ως Δέσποινα Khātūn, οφείλεται εν πολλοίς η στάση ανοχής και ισοπολιτείας έναντι των χριστιανικών πληθυσμών της επικράτειας του συζύγου της Aḡaqa. Ο ίδιος πιθανόν δεν εγκατέλειψε ποτέ την πίστη του στον ανιμισμό, μολοντί σύγχρονες αρμενικές και συριακές πηγές επισημαίνουν τη συμπάθειά του για τους Χριστιανούς, όπως και ότι ασπάστηκε τον Χριστιανισμό κατ' απαίτηση της Μαρίας Παλαιολογίνας προκειμένου να τελεσθεί ο γάμος τους.⁶⁶⁹

Τέλος, στον λατινοκρατούμενο κόσμο της Ανατολής και ειδικότερα στη Κύπρο παρατηρείται στη διάρκεια του β' μισού του 13ο αι. ένα ρεύμα Κυπρίων προς την Κωνσταντινούπολη, με σημαντικότερο εκπρόσωπο τον Πατριάρχη Γρηγόριο Β΄. Εντούτοις, κατά το α' μισό του 14ου αι. οι συνθήκες στη μεγαλόνησο είναι περισσότερο δεκτικές στη βυζαντινή επιρροή. Η Κύπρος θα αποτελέσει καταφύγιο για πλήθος προσφύγων από τη Μ. Ασία, κυνηγημένων από τους Τούρκους, μεταξύ των οποίων και αρκετοί γραφείς. Οι τελευταίοι ανταποκρινόμενοι στις αυξημένες ανάγκες για βιβλία της τοπικής Ορθοδόξου Εκκλησίας και της γηγενούς *élite* στην αυλή των Lusignan προέβησαν στη συγγραφή ή εισαγωγή χειρογράφων επιβεβαιώνοντας έτσι τους πνευματικούς δεσμούς με τη βυζαντινή Μ. Ασία

τον βιογράφο του Γρηγόριο Camblak (c. 1365-1419/20), ο Dečanski κέρδισε χάρη στην ευσέβειά του τη συμπάθεια του Ανδρονίκου Β΄, που τον καλούσε συχνά στα ανάκτορα. Βλ. Matejić, Milivojević, *Medieval Serbian Literature*, ό.π., σσ. 137-138, και Radić, «Constantinople», ό.π., σσ. 204-205.

⁶⁶⁶ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Βυζαντινή όρολογία στη διοίκηση καί την οικονομία των μεσαιωνικών βαλκανικών κρατών», *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 4-6 Οκτωβρίου 1990, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1993, σσ. 611-617.

⁶⁶⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά τους βυζαντινού ρυθμού ναούς της Θεοτόκου Ljeviska στην Πρισρένη (c. 1306-1307), των Αγίου Νικήτα στο Čučer (ante 1316) και Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1313, τοιχ. 1317), τοιχογραφημένα από τους Θεσσαλονικείς αγιογράφους Μιχαήλ και Ευτύχιο Αστράπα, τη μονή της Gračanica (1321), αλλά και τα ιδρύματα του Milutin στη Θεσσαλονίκη (Άγ. Νικόλαος και Άγ. Γεώργιος) και στην Κωνσταντινούπολη (ξενώνας του Κράλη στη μονή Προδρόμου). Βλ. Dalino, *Životi kraljeva*, ό.π., σσ. 134-136, και V. Djurić, «L'art des Paléologues et l'État serbe. Rôle de la Cour et de l'Église serbes dans la première moitié du XIV siècle», *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venise, 1971, σσ. 177-191 και ειδικά σσ. 180-189.

⁶⁶⁸ Παχυμέρης, I, III:3, σ. 235.11-14. Βλ. σχετικά Runciman, «Ladies of the Mongols», ό.π., σσ. 48-50, και Κωνσταντινίδης, «Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ», ό.π., σσ. 374-375.

⁶⁶⁹ Βλ. σχετικά Runciman, ό.π., σσ. 49-50· J. A. Boyle, *The Cambridge History of Iran*, vol. 5, *The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge, 1968, σσ. 379, 541· G. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth Century Iran. A Persian renaissance*, London - New York, 2003, σσ. 42-43, 53· R. Amitai - M. Biran (eds.), *Mongols, Turks, and others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Leiden - Boston, 2005, σ. 273, και Fr. Luisetto, *Arméniens et autres chrétiens d'Orient sous la domination mongole. L'Ilkhanat de Ghâzân 1295-1304*, Paris, 2007, σσ. 39-40, 44.

και την Κωνσταντινούπολη.⁶⁷⁰ Ανάλογη επίδραση παρατηρείται την ίδια περίοδο και στην τέχνη (λ.χ. εικόνες και εντοίχια ζωγραφική) με την παρουσία στη μεγαλόνησο ικανών τεχνιτών από την πρωτεύουσα.⁶⁷¹ Η επιρροή αυτή της Κωνσταντινούπολης, ιδιαίτερα στα χρόνια της βασιλείας του Ούγου Δ' (1324-1359),⁶⁷² είναι αποκαλυπτική της διαμόρφωσης μιας γηγενούς κοινωνικής και πνευματικής *élite* που στρέφει πλέον το βλέμμα της, καθώς και τις πνευματικές και καλλιτεχνικές της αναζητήσεις στα παλαιολόγια πρότυπα.

⁶⁷⁰ Για τη λογοτεχνική παραγωγή στην Κύπρο την περίοδο αυτή βλ. C. N. Constantinides, «The Copying and Circulation of secular Greek Texts in Frankish Cyprus», *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου* 21 (1995), 16-21, και G. Grivaud, «Literature», A. Nicolaou-Konnari - Ch. Schabel (eds.), *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, (The Medieval Mediterranean 58), Leiden - Boston, 2005, σσ. 232-233, 271-275.

⁶⁷¹ Βλ. σχετικά τις μελέτες των A. Weyl Carr, «Art in the court of the Lusignan kings», στο *Cyprus and the Devotional Arts of Byzantium in the Era of the Crusades*, VR, Aldershot-Burlington, 2005, αρ. VII, σσ. 239-274 και ειδικότερα σσ. 244-246 της ίδιας, «A Palaiologan funerary icon from Gothic Cyprus», *ό.π.*, αρ. IX, σσ. 599-619, και A. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία, 1991, σσ. 59-62.

⁶⁷² Ο Ούγος Δ' ήταν πεπαιδευμένος άνδρας και προστάτης των λογίων. Μάλιστα, ο Νικηφόρος Γρηγοράς του απηύθυνε μία εγκωμιαστική επιστολή, που αποδόθηκε εσφαλμένα στον Θεσσαλονικέα λόγιο Θωμά Μάγιστρο. Βλ. σχετικά PG 146, στ. 397-404, και P. A. M. Leone, «L'encomio di Niceforo Gregora per il re di Cipro (Ugo IV di Lusignano)», *Byzantion* 51 (1981), 211-224.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 13ΟΥ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 14ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Η δημογραφική διερεύνηση της πρωτεύουσας την περίοδο αυτή είναι εν πολλοίς επισφαλής, καθώς ο πληθυσμός της μεταβάλλεται συνεχώς ανάλογα και με τις συγκυρίες, ενώ η κοινωνική πραγματικότητα την εποχή αυτή δύσκολα μεταφράζεται σε αριθμούς. Πράγματι, οι αριθμοί που έχουν κατά καιρούς προταθεί ποικίλλουν. Ο D. Jacoby λαμβάνοντας υπόψη και συνεξετάζοντας παράγοντες, όπως την αστική τοπογραφία στην 14 χιλιάδων στεμμάτων έκταση εντός των τειχών, την μορφή της κατοικίας και τη δυνατότητα επισιτισμού, καταλήγει ότι ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε περιόδους ακμής στις 400 χιλ.,⁶⁷³ ενώ πριν την άλωση του 1453 ο πληθυσμός μειώθηκε πιθανότατα στις 40-50 χιλ.⁶⁷⁴ Σχετικά, ο J. Koder εκτιμά ότι στα τέλη του 12ου αι. ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης ενδεχομένως ξεπερνούσε τις 100 χιλ. επισημαίνοντας, παράλληλα, ότι οι δυνατότητες προμήθειας της πρωτεύουσας σε φρέσκα κηπευτικά μπορούσαν να συντηρήσουν ακόμα και πληθυσμό 300 χιλ.⁶⁷⁵ Ενδεικτικά, σημειώνουμε ότι στις αρχές του 20ού αιώνα, και ειδικότερα στην απογραφή του έτους 1927, ο εντός των τειχών πληθυσμός της Πόλης άγγιζε τους 245 χιλ.⁶⁷⁶ Τέλος, ο I. Ševčenko κάνει μια συντηρητική εκτίμηση για 60-80 χιλ. κατοίκους,⁶⁷⁷ αριθμός που λόγω της συρροής των προσφύγων έφθανε και ενδεχομένως υπερέβαινε κατά πολύ τις 100 χιλ.⁶⁷⁸

⁶⁷³ Ο υπολογισμός βασίζεται στην εκτίμηση του Λατίνου σταυροφόρου Γοδεφρείδου Βιλεαρδούνου παρά σε πραγματικά στοιχεία. Την εκτίμηση αυτή αποδέχεται και ο Magdalino, Κωνσταντινούπολη, σ. 240, και του ίδιου, *Manuel I Komnenos*, ό.π., σ. 120.

⁶⁷⁴ D. Jacoby, «La population de Constantinople à l'époque byzantine: Un problème de démographie urbaine», *Byzantion* 31 (1961), 81-82, 103. Για τον 15ο αι. και μέχρι την Άλωση βλ. A. Andreadès, «De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins», *Metron* 1 (1920), 39-42· A. M. Schneider, «Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert», *Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse*, 1949, σσ. 236-237 και E. Francès, «Constantinople byzantine aux XIVe et XVe siècles. Population – commerce – métiers», *RESEE* 7 (1969), 405-412.

⁶⁷⁵ J. Koder, «Fresh vegetables for the capital», *Constantinople and its Hinterland*, σσ. 49-50, 54. Ο ίδιος, «Maritime trade and the food supply for Constantinople in the middle ages», R. Macrides (ed.), *Travel in the Byzantine World* (Society for the Promotion of Byzantine Studies 10), Aldershot, 2002, σ. 110, θεωρεί την εκτίμηση, ότι ο πληθυσμός της πρωτεύουσας άγγιζε τον 12ο αι. τις 160 χιλ., ως την πλέον πιθανή.

⁶⁷⁶ R. Mayer, «Byzantion, "Konstantinupolis, Istanbul. Eine genetische Stadtgeographie"», *Akad. Der Wiss. In Wien, Philos.-Histor. Kl. Denkschriften* 71, Abh. 3, Wien-Leipzig, 1943, σσ. 149-151.

⁶⁷⁷ Ševčenko, «Society and Intellectual Life», σσ. 69-92. Παραπλήσια είναι η εκτίμηση και του P. Charanis, «A Note on the Population and the Cities of the Byzantine Empire in the 13th Century», *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York, 1953, σ. 139.

⁶⁷⁸ Matschke, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων», σ. 146. Ο Raybaud, *Gouvernement*, σσ. 208-209, κάνει λόγο για 120-130 χιλ.· ο E. Concina, *Η βυζαντινή πόλη*, Αθήνα, 2009, σ. 69, εκτιμά ότι στις αρχές του 14ου αι. ο πληθυσμός της πρωτεύουσας έφθανε τις 150 χιλ., ενώ τον ίδιο αριθμό υιοθετεί και ο M. Balard, «Costantinopoli nella prima metà del Quattrocento», *Medioevo Greco* 4 (2004), 7, για την περίοδο πριν το 1453.

Όλες οι παραπάνω εκτιμήσεις ενέχουν, εντούτοις, τον κίνδυνο οι υποθέσεις των ιστορικών να υποκαταστήσουν τη σιωπή των πηγών, εφόσον δεν υπάρχουν διαθέσιμα αριθμητικά στοιχεία για τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων και οι σχετικές εκτιμήσεις ποικίλλουν κινούμενες στη σφαίρα των υποθέσεων και των πιθανοτήτων. Κατά συνέπεια, εφόσον δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα, αποφεύγουμε τη «μαγεία των αριθμών», κατά τη ρήση του G. Dagron, και αρκούμαστε στη διερεύνηση των τριών παραγόντων, που εύστοχα έλαβε υπόψη του ο D. Jacoby, την αστική τοπογραφία, την κατοικία και τη δυνατότητα επισιτισμού. Προτάσσουμε έτσι μια γενική έρευνα γύρω από τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, την ανάπτυξη και τον τρόπο της ζωής του, από το αβέβαιο της αριθμητικής προσέγγισης.

1. ΑΣΤΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

Η άλωση του 1204 προκάλεσε μαζική έξοδο του πληθυσμού της πρωτεύουσας και συνακόλουθα δημογραφική πτώση, η οποία δεν κατέστη δυνατόν να αναστραφεί, παρά τη μικρή μετανάστευση Λατίνων που σημειώθηκε προς στην Κωνσταντινούπολη.⁶⁷⁹ Σημαντική δημογραφική εξέλιξη παρατηρείται μόνο μετά το 1261 και την ανάκτηση της πόλης από τους Βυζαντινούς. Μία πρώτη αλλαγή ήταν η μείωση του πληθυσμού των Λατίνων, αφού εκτός από εκείνους, που έχασαν τη ζωή τους από τον στρατό του Στρατηγόπουλου κατά την ανακατάληψη τον Ιούλιο του 1261, ένας αριθμός περίπου 3.000 χιλιάδων εγκατέλειψαν την πόλη· πιθανότατα Βενετοί, οι οποίοι είχαν κάθε λόγο να φοβούνται τα αντίποινα των Βυζαντινών.⁶⁸⁰ Η δεύτερη σημαντική αλλαγή σημειώνεται μετά τη θριαμβική είσοδο του Μιχαήλ Η΄ στην ανακτημένη πρωτεύουσα στις 15 Αυγ. του ίδιου έτους, όταν εισήλθαν στην πόλη εκτός από τον αυτοκράτορα και τις αρχές, και ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων από τη Μ. Ασία. Επιθυμία του Μιχαήλ Η΄ ήταν κατά τον Παχυμέρη να επανέλθει η πρωτεύουσα στην προ του 1204 κατάσταση,⁶⁸¹ γι' αυτό και «ἔργον μὲν οὖν αὐτίκα τὸ πρῶτον καὶ σπουδαιότατον ἦν βασιλεῖ ταύτην ἀνακαθαίρειν καὶ τὴν πολλὴν ἀκοσμίαν ἐκείνην εἰς εὐκοσμίαν μετὰγειν ... καὶ τὰς κεκενωμένας οἰκίας ἀνθρώπων πληροῦν».⁶⁸²

Εκτός από τον αυτοκράτορα και τα μέλη της Εκκλησίας, επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη το σύνολο σχεδόν της αριστοκρατίας και η διοικητική υπαλληλία.⁶⁸³ Στους

⁶⁷⁹ Jacoby, «Urban evolution», σ. 280.

⁶⁸⁰ Schmitt, *The Chronicle of Morea*, ό.π., σσ. 88, 89, σσ. 1304-1306, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 113-114.

⁶⁸¹ Παχυμέρης, I, II:33, σ. 223.1-3.

⁶⁸² Γρηγοράς, I, IV:2, σ. 88.12-16.

⁶⁸³ Πληροφορίες για τον επανασυννοικισμό και την εγκατάσταση ειδικά των μελών της διοικήσεως και της αριστοκρατίας βλ. Dölger, «Titel», ό.π., σσ. 30-31, και Schreiner, «Notiz», σσ. 273-283.

τελευταίους μάλιστα δόθηκαν κίνητρα για την εγκατάστασή τους στην πόλη, παραχωρώντας τους οικίες και κτήματα εντός και εκτός των τειχών, πλην όσων ανήκαν κληρονομικά στους *Θεληματάριους*.⁶⁸⁴ Έτσι, οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι Ιωάννης Βέκκος και Θεόδωρος Ξιφιλίνος έλαβαν μεν οικίες στην πρωτεύουσα (λογιζόμενες ως εκκλησιαστικές), αλλά διέθεταν και κτηματική περιουσία στη Νίκαια, όπως και ο λόγιος μοναχός Μάξιμος Πλανούδης, που διέθετε μαζί με τον αδελφό του κτήματα στην περιοχή της Χαλκηδόνας. Η κτηματική περιουσία, ανεξάρτητα από το αν προερχόταν από βασιλική δωρεά, υποβοηθούσε την οικονομική και επισιτιστική αυτονομία των ιδιοκτητών απαλλάσσοντας μερικώς το Κράτος από τη μέριμνα αυτή.⁶⁸⁵ Για τον συνοικισμό της πόλης μεθοδεύτηκε παράλληλα η μεταφορά ενός πλήθους από τις γειτονικές και εν γένει παραθαλάσσιες περιοχές των δυτικών επαρχιών, στους οποίους παραχωρήθηκαν κάτω από την αυστηρή επίβλεψη και τον έλεγχο του Στρατηγόπουλου κατοικίες ή χώροι για την ανοικοδόμηση οικιών, για τα οποία οι ενδιαφερόμενοι θα έπρεπε να καταβάλουν ειδικό τέλος.⁶⁸⁶

Στην Κωνσταντινούπολη, όμως, εκτός από τους Λατίνους υπήρχε ακόμη αξιόλογος αριθμός Ρωμαίων, που είχαν παραμείνει στην πόλη μετά το 1204. Ορισμένοι από αυτούς προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στους νέους κυρίαρχους, όπως ο Ιωάννης ο Φύλαξ, ο οποίος «*ἦν οὖν τότε οἰκείος τῷ Βαλδουίνῳ θεράπων*», ο πατέρας του Γεωργίου Ακροπολίτη,⁶⁸⁷ ο πατέρας του Παχυμέρη, αλλά και ο Κουτριτζάκης, ο ιερέας Λακεράς, ο Γλαβάτος, οι *υπογραμματεῖς* του Λατίνου αυτοκράτορα Νικηφορίτζης και Αλουβάρδης, κ.ά.⁶⁸⁸ Στους Λατίνους όμως προσέφεραν αυτοβούλως τις υπηρεσίες τους και οι λεγόμενοι *Θεληματάριοι*, η συμβολή των οποίων στην ανακατάληψη της πόλης υπήρξε, όπως είδαμε, καθοριστική. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη οι *Θεληματάριοι* κατοικούσαν «*ἀπὸ Χρυσείας τε καὶ*

⁶⁸⁴ Παχυμέρης, I, II:33, σ. 221.20-23. Σχετικά ο Karayannopoulos, «*Θεληματάριοι*», *ό.π.*, σσ. 170-171, σημειώνει ότι ο Μιχαήλ Η' *έγονίκευσε* στους *Θεληματάριους* γαίες που ως τώρα ενοικίαζαν και καλλιεργούσαν ως πάροικοι ή κατείχαν ατύπως.

⁶⁸⁵ Παχυμέρης, I, III:24, σ. 299.19-20. Βλ. Foss, *Nicaea*, *ό.π.*, σ. 77, θεωρεί ότι οι δύο αυτοί εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι διέθεταν ακίνητη περιουσία στη Νίκαια «*which evidently lay there rather than in Constantinople. It appears from this that the economic base of some, if not most, of the aristocracy remained at Nicaea*». Ο Πλανούδης, *Έπιστολές*, αρ. 20, σ. 37.6-10 (c. 1299), αναφέρεται στον «*έκ Νικομηδείας Κωνσταντίνον, ἡμέτερον τε ὄντα τὰ πάντα καὶ τῶν τοῦ ἀδελφοῦ ἡμῖν κτημάτων ἐπιστατοῦντα*».

⁶⁸⁶ Παχυμέρης, I, II:30, σ. 215.15-22, και II:33, σ. 221.18-19.

⁶⁸⁷ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 29, σ. 46.12-14.

⁶⁸⁸ *PLP*, 13659, 4229, 20300, και 689. Η παρουσία και απασχόληση Ελλήνων στην Αυλή και γραμματεία του Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης ήδη από τα πρώτα έτη μετά το 1204 οδήγησε γρήγορα στον εξελληνισμό της. Το 1253 ο βασιλιάς της Γαλλίας, Λουδοβίκος Θ', απέστειλε στους Μογγόλους τον Φλαμανδό Φραγκισκανό ιεραπόστολο Willen van Ruysbroeck. Ο τελευταίος εξασφάλισε από τον Λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης επιστολές, τις οποίες όμως ο Χάνος της Χρυσής Ορδής απέστειλε να μεταφραστούν στη Σουγδαία γιατί ήταν γραμμένες στα ελληνικά, βλ. W. Woodwille Rockhill (ed.), *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-1255*, Asian Educational Services, New Delhi, 1998, σ. 87. Για την παρουσία του ελληνικού στοιχείου στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο αυτή και τις σχέσεις του με το λατινικό στοιχείο βλ. τις εργασίες του D. Jacoby, «*The Greeks of Constantinople*», *ό.π.*, σσ. 53-73, και του ίδιου, «*Multilingualism and Institutional Patterns of Communication in Latin Romania (Thirteenth-Fourteenth Centuries)*», A. Beihammer et al. (eds.), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, Leiden – Boston, σσ. 35-38.

ἐπέκεινα»,⁶⁸⁹ ενώ κατά τον Γρηγορά «Ῥωμαίοις μὲν οὖσι τὸ γένος, αὐτόχθοσι δὲ Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ δὲ χρεῖαν ἄλλωνος καὶ καρπῶν συλλογῆς ἔξω διαιτωμένοις τῆς πόλεως ... οἱ δὲ καὶ τῷ τῶν Λατίνων πάλαι ἀχθόμενοι ζυγῷ καὶ ἄλλως τοῖς ὁμοφύλοις μᾶλλον ἢ τοῖς ἄλλοφύλοις συνδιαιτᾶσθαι ... συμφωνίας τῷ Καίσαρι συνετίθεσαν περὶ προδοσίας καὶ δωρεῶν ὑποσχέσεις μεγάλων ῥᾶστα ἐλάμβανον». ⁶⁹⁰ Στην πλειονότητά τους οι Θεληματάριοι εργάζονταν στους αγρούς εκτός των τειχῶν της Κωνσταντινούπολης, ενώ μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας ο Μιχαήλ Η΄ τους παραχώρησε τα κτήματα που καλλιεργούσαν εξαιρώντας τα από τη διανομή που πραγματοποίησε ο Στρατηγόπουλος, σε ανταπόδοση της βοήθειάς τους.⁶⁹¹

Μια τρίτη μερίδα πληθυσμού στην Κωνσταντινούπολη το 1261 ήταν οι Γασμούλοι, γόννοι Ῥωμαίων, κυρίως γυναικῶν, και Λατίνων «οὓς δὴ συμμίκτους ἢ τῶν Ἰταλῶν εἶπειε γλῶσσα - ἦσαν γὰρ ἔκ τε Ῥωμαίων καὶ Λατίνων γεγεννημένοι»,⁶⁹² τους οποίους ο Μιχαήλ Η΄ λόγω της νεανικής τους ορμῆς και του ζήλου τούς αξιοποίησε ως μέλη στα πληρώματα του στόλου.⁶⁹³ Οι Γασμούλοι λόγω ακριβῶς της διπλῆς τους καταγωγῆς μπορούσαν κάλλιστα να νοηθούν και ως Φράγκοι, γι' αυτό και στη συνθήκη που συνομολογήθηκε με τη Βενετία το 1277 ορίζεται σχετικά με τους «Βενέτικους Γασμούλους», εκείνους δηλ. που είχαν Βενετό πατέρα και οι ίδιοι λογίζονταν προ του 1261 ως Βενετοὶ υπήκοοι, ὅτι τόσο οι ίδιοι ὅσο και οι «κληρονόμοι αὐτῶν ... ἵνα ὦσιν ἐλεύθεροι καὶ φράγγοι ὡς Βενέτικοι». ⁶⁹⁴ Κατὰ συνέπεια, θα ἔπρεπε ἴσως να συμπεριλάβουμε στους Γασμούλους και ὅλους εκείνους τους Φραγγόπουλους, που αναφέρονται στις πηγές της περιόδου.⁶⁹⁵

⁶⁸⁹ Παχυμέρης, I, II:14, σ. 157.12.

⁶⁹⁰ Γρηγοράς, I, IV:2, σσ. 84.16-85.3. Για τους Θεληματάριους βλ. Karayannopoulos, «Θεληματάριοι», ὁ.π., σσ. 165-173, και N. J. Cassidy, *A Translation and Historical Commentary on Book One and Book Two of Historia of Georgios Pachymerēs*, Thesis for the degree of Doctor of Philosophy of the University of Western Australia, School of Humanities, Classics and Ancient History, 2004, σσ. 244-245. Ενδιαφέρουσα εἶναι ἡ πρόσφατη προσέγγιση του Page, *Being Byzantine*, ὁ.π., σσ. 113-115, ὅτι ὁ ὅρος Θεληματάριοι εἶναι πολιτικός δηλώνοντας τους Ῥωμαίους το γένος, που για κάποιο διάστημα ἔπαψαν να εἶναι υπήκοοι της Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας· ἔτσι, οἱ Ῥωμαῖοι το γένος κάτοικοι της λατινοκρατούμενης Κωνσταντινούπολης που ἐκόντες συνεργάστηκαν με τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο ἀποκαλοῦνται ἀπὸ τον Παχυμέρη (I, II:27, σ. 201) «Ῥωμαῖζοντες».

⁶⁹¹ Παχυμέρης, I, II:14, σ. 157.12-25· II:27, σσ. 197.13-16, 201.3-8· II:33, σ. 221.21-23· II:36, σ. 227.13-15· ἐπίσης Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 85, σ. 182.5-8. Βλ. ἀκόμη Karayannopoulos, «Θεληματάριοι», ὁ.π., σσ. 170-171.

⁶⁹² Παχυμέρης, I, III:9, σ. 253.10-12. Βλ. σχετικά και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 126-127.

⁶⁹³ Παχυμέρης, II, IV:26, σ. 401.23-26: «τὰς μέντοι γε ναῦς ἄνδρες ἐπλήρουν νεανικοὶ τὰς ὁρμὰς καὶ τὰς προθυμίας λαφυρτικοί, οἱ ἀνὰ τὴν πόλιν Γασμούλοι οὓς ἂν ὁ Ῥωμαῖος διγενεῖς εἶποι, ἐκ Ῥωμαίων γυναικῶν γεννηθέντες τοῖς Ἰταλοῖς», και II, V:30, σ. 539.21-23.

⁶⁹⁴ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 19, σσ. 280, και MM, 3, σ. 89. Σχετικά με το θέμα της υπηκοότητας των Βενετῶν Γασμούλων και των ἀπογόνων τους βλ. ὅσα ἀναφέρονται παρακάτω σχετικά με τους Βενετούς.

⁶⁹⁵ Μας εἶναι γνωστοὶ διάφοροι Φραγγόπουλοι: ἓνας οἰκεῖος του Μιχαήλ Η΄ που κατηγορήθηκε για ἐγκλημα καθοσιώσεως, *Anecdota Nova*, σ. 25, αρ. κ΄.β΄· κάποιος Φραγγόπουλος, ἐγκληματικό στοιχείο, που συγκρότησε συμμορία ἀποτελούμενη ἀπὸ τέσσερις συμῆτες του Τζάκωνες και ἀναφέρεται σε ἐπιστολές του Γρηγορίου Β΄, Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 166 (Lameere, αρ. 180), *ΕΦ 4* (1909), 126-128, Laurent, *Regestes*, αρ. 1541, και αρ. 167 (Lameere, αρ. 181), *ΕΦ 5* (1910), 213, Laurent, *Regestes*, αρ. 1542, ἀλλὰ και ὁ μητροπολίτης Νικαίας Φραγγόπουλος, ὁ οἰοῖς «καὶ σκευοφύλαξ εὐρεθείς ... Ἐν τῇ καλῇ πατρίδι τῇ Βυζαντίδι | Νικαέων πρόεδρος ἐξῆς ἐκρίθης», σύμφωνα με τον Φιλίη, *Carmina*, II, αρ. 24, σσ. 280-281.

Για την άμυνα της πρόσφατα ανακτημένης πρωτεύουσας, ενόψει και του επαπειλούμενου κινδύνου από τη Δύση, ο Μιχαήλ Η΄ φρόντισε για τη μεταφορά και εγκατάσταση σε αυτήν μάχιμων ανδρών και έμπειρων ναυτικών κυρίως από τα ανατολικά παράλια της Λακωνίας, τους λεγόμενους Τζάκωνες ή Λάκωνες «οὓς ἔκ τε Μορέου καὶ τῶν δυτικῶν μερῶν, ἅμα μὲν πολλοὺς, ἅμα δὲ καὶ μαχίμους, ἅμα γυναιξὶ καὶ τέκνοις εἰς Κωνσταντινούπολιν μετώκιζεν ὁ κρατῶν»⁶⁹⁶ αξιοποιώντας, ενδεχομένως, και μερίδα Μονεμβασιωτῶν, που ἦσαν ἤδη εγκατεστημένοι στις Πηγές της Μ. Ασίας,⁶⁹⁷ ἀλλὰ και στην Κωνσταντινούπολη ἤδη ἀπὸ τη δεκαετία του 1240.⁶⁹⁸ Οἱ παραπάνω συγκρότησαν μαζί με τους Γασμούλους ἕνα ικανότατο και πεπειραμένο σῶμα ναυτικῶν, και συνέβαλλαν ἄλλοτε ως πληρώματα στον αυτοκρατορικό στόλο και ἄλλοτε ως πειρατές στην υλοποίηση των πολιτικῶν σχεδίων του Μιχαήλ Η΄.⁶⁹⁹

Η κατοπινὴ διάλυση του βυζαντινοῦ στόλου ἀπὸ τον Ανδρόνικο Β΄ (1284) ἄφησε τους Τζάκωνες και τους Γασμούλους μετέωρους, χωρὶς ἀπασχόληση και κατ' ἐπέκταση χωρὶς εισόδημα. Σε ορισμένες περιπτώσεις οἱ Τζάκωνες μετείχαν σε συμμορίες ἐπιδιδόμενοι σε ληστείες, ἐνῶ πολλοὶ ἀπὸ τους Γασμούλους, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δεν διέθεταν σαφὴ ταυτότητα λόγω της διγενούς καταγωγῆς τους, ἐξωθήθηκαν χάριν βιοπορισμοῦ στο να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους εἴτε στους δυτικούς ἐμπόρους -ἀλλάζοντας μάλιστα υπηκοότητα εἴτε στους Τούρκους ἐμίρηδες των παραλίων της Μ. Ασίας, γινόμενοι ἀκόμη και πειρατές. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς ἀναφερόμενος στην ἐξέλιξη αὐτὴ σημειώνει χαρακτηριστικά «τὸ Γασμουλικὸν ἅπαν διεσκεδάσθη ἄλλο κατ' ἄλλα μέρη τῆς οἰκουμένης διασπαρὲν δι' ἔνδειαν τοῦ ζῆν. τὸ μὲν γὰρ ταῖς τῶν Λατίνων ἠὺτομόλησε χρεΐαις ... τὸ δ' ὑπόμισθον ἐγεγόνει τοῖς ἐνδόξοις καὶ πλούτῳ προέχουσι τῶν Ῥωμαίων»· ἄλλοι ωστόσο «τὸ δὲ τὰ ὄπλα ἀποδόμενον πρὸς γεωργίαν ἐτράπετο, αἰρετώτερον ἡγησάμενον οὕτω τε μοχθεῖν διὰ βίου καὶ ἐτησίοις κατατρίβεσθαι τελῶναις καὶ φορολόγοις, ἢ λιμῶ συνωθοῦντι πρὸς θάνατον πρόδηλον ἐκόν γε εἶναι ἑαυτὸ καταπροέσθαι».⁷⁰⁰

Γενικά, οἱ πληροφορίες που διαθέτουμε για τη στρατιωτικὴ παρουσία στην πρωτεύουσα, και μάλιστα για τον χώρο στρατωνισμοῦ, εἶναι ελάχιστες και ἐπιτρέπουν τη διατύπωση μόνο εικασιῶν. Ἐτσι, το σῶμα των Βαράγγων φιλοξενούνταν, προφανῶς, σε χώρο

⁶⁹⁶ Παχυμέρης, I, III:9, σσ. 251.14-18, 253.5-10, και II, IV:26, σσ. 401.27-403.1.

⁶⁹⁷ Ο Παχυμέρης, IV, XII:15, σ. 551.25-26, ἀναφέρεται σε «τινὲς δὲ Μονεμβασιωτῶν βασιλικῶν κατὰ θάλατταν δουλευτῶν». Το 1317 ο Ανδρόνικος Β΄ θα ἐπικυρώσει με χρυσόβουλλο λόγο του προνόμια και ἀπαλλαγές στους Μονεμβασιώτες ἐμπόρους «οἱ τε ἀπὸ τῆς θεοσώστου πόλεως Μονεμβασίας καὶ ἀπὸ τῶν Πηγῶν εὐρισκόμενοι, και κατοικοῦντες ἀρτίως εἰς τε τὴν θεοδόξαστον και θεοφύλακτον και θεομεγάλυτον Κωνσταντινούπολιν», MM 5, σσ. 165-168.

⁶⁹⁸ Jacoby, «The Greeks of Constantinople», ὀ.π., σ. 68.

⁶⁹⁹ Κατὰ τον Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 126, η αξιοποίηση των Τζακώνων (i.e. Λακώνων) στον στόλο ἀπάλλαξε τον Μιχαήλ Η΄ ἀπὸ τη στρατολόγηση ανδρῶν ἀπὸ τη Μ. Ασία, ὅπου κυριαρχούσαν οἱ οπαδοὶ των Λασκάρων.

⁷⁰⁰ Γρηγοράς, I, VI:3, σσ. 175-176.

εντός ή πλησίον των ανακτόρων,⁷⁰¹ ενώ εντός των τειχών εδραζόταν και η φρουρά της πρωτεύουσας.⁷⁰² Εύλογο είναι ότι η στρατιωτική δύναμη, η υπεύθυνη για τη φύλαξη της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας, καθώς και τα μισθοφορικά σώματα των Μογγόλων (Τοχάρων) της Χρυσής Ορδής ή των Τούρκων στρατωνίζονταν πιθανότατα εκτός των τειχών, ίσως περί τον ποταμό Μέλανα, όπου το 1321 έβοσκαν τα άλογα της φρουράς της πρωτεύουσας, των αρχόντων και των λοιπών εξεχόντων πολιτών.⁷⁰³

Παράλληλα με τη συμβολή των εποίκων στην άμυνα και στην προστασία της πρωτεύουσας, ένα ακόμη κριτήριο που έλαβε υπόψη του ο Μιχαήλ Η΄ για την τόνωση του πληθυσμού της πόλης με νέους εποίκους ήταν η δυνατότητα αξιοποίησής τους στην ανοικοδόμησή της, όπως και η παραγωγική τους δραστηριότητα, με την οποία θα συνέβαλλαν στην οικονομική της ανάπτυξη. Μια τέτοια κατηγορία πληθυσμού ήταν όλοι εκείνοι οι εργάτες που επιτάχθηκαν από την επαρχία, κυρίως της μικρασιατικής ενδοχώρας, για την ανακαίνιση και στερέωση των δημοσίων κτηρίων, των ναών, και κυρίως των τειχών,⁷⁰⁴ αλλά και το παντοίο πλήθος των τεχνιτών και τεχνουργών που μεταφερθήκαν, όπως επισημαίνει ο Θεόδωρος Μετοχίτης, από τη Νίκαια στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να την κοσμήσουν με τα έργα τους και να εξυπηρετήσουν τις αυξημένες ανάγκες της αυλής και της αριστοκρατίας σε είδη πολυτελείας. Έτσι, σύμφωνα με τον Μετοχίτη όταν «Ρωμαίοις έπανήλθε τὰ πράγματα» (1261), τότε η Νίκαια «παρέσχε δέ τεχνών χρειαν άφθονον ... Ου μήν αλλά και τούτων συνεκπέμπει την χρειαν, και διά τής ένταυθα μόνον καλλίστης ίστουργικής κοσμεί τὰ βασιλεια».⁷⁰⁵ Οι παραπάνω αναφερόμενοι ιστορικοί ήταν προφανώς τεχνίτες ειδικευμένοι στην επεξεργασία του μεταξιού και στην ύφανση μεταξωτών υφασμάτων. Μεταξύ αυτών βρίσκονταν ενδεχομένως και Εβραίοι, για τους οποίους αποδεδειγμένα γνωρίζουμε ότι ασχολούνταν με την παραγωγή και βαφή μεταξωτών και άλλων υφασμάτων πριν το 1204.⁷⁰⁶

⁷⁰¹ Ο εντοπισμός κατά τον 19ο αι. επιτυμβίων πλακών Βαράγγων πλησίον της μονής Παμμακαρίστου, καθώς και ως οικοδομικό υλικό σε πύργο μεταξύ της πύλης του Χαρισίου και του Αγ. Ρωμανού αποτελούν μια ακόμη ένδειξη για τον στρατωνισμό ή την διαμονή τους πλησίον των Βλαχερνών και των χερσαίων τειχών. Βλ. σχετική αναφορά στους Dawkins, «Varangian Guard», ό.π., σσ. 45-46, και Blöndal, Benediktz, *Varangians*, ό.π., σσ. 187-188.

⁷⁰² Περί το 1276/78 ο έπαρχος της πόλεως, Μανουήλ Μουζάλων, κινητοποίησε κατά των Γενουατών το στράτευμα «όσον ήν έν τή πόλει και όσον έξωθεν» (Παχυμέρης, II, V:30, σ. 543.11-13), ενώ τον Ιούν. του 1305 ο Ανδρόνικος Β΄ εισήγαγε στην πρωτεύουσα στρατεύματα φοβούμενος πιθανή στάση του λαού (Παχυμέρης, IV, XII:31, σ. 595.26-28).

⁷⁰³ Καντακουζηνός, I, I:18, σ. 90.11-14: «και ίππων πολλών άγέλας παρ΄ αύτῶ νεμομένας εύρών΄ (ήσαν δ΄ ίπποι τής ίδρυμένης έν Βυζαντίω στρατιάς και τών άλλων συγκλητικών και πολιτικών)». Το εν λόγω στράτευμα σχετίζεται, πιθανότατα, με το σώμα των 1000 ιππέων που καθιέρωσε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ για τη φύλαξη της Θράκης (Γρηγοράς, I, VIII:6, σσ. 317-318), κι όχι με την πολιτοφυλακή της πόλης. Βλ. σχετικά και την αδημοσίευτη διδακτορική του Κ. Σ. Παναγιωτίδη, *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*, Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 46-54, και 61

⁷⁰⁴ Βλ. σχετικά τον βίο του μητροπολίτη Ηρακλείας Ιωάννη, Laurent, «Jean d'Héraclée», σ. 39.22 κ.ε.

⁷⁰⁵ Μετοχίτης, «Νικαεύς», σσ. 324-325, § 18.1-4, 12-17.

⁷⁰⁶ Σύμφωνα με τον D. Jacoby, «The Jews and the Silk Industry of Constantinople», *Byzantium, Latina Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot, 2001, αρ. 11, σ. 19, πρόκειται για Εβραίους που μετά το 1204 κατέφυγαν στη Νίκαια και επανήλθαν στην πρωτεύουσα μετά το 1261. Στη Μ. Ασία υπήρχαν ανέκαθεν

Πράγματι, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ στο πλαίσιο της πολιτικής του για την ελεγχόμενη αύξηση του αστικού πληθυσμού της πρωτεύουσας ενθάρρυνε και την εγκατάσταση ενός ανεξακρίβωτου αριθμού Εβραίων εντός των τειχών της πόλης. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα όσον αφορά τις σχέσεις και την ευνοϊκή στάση των πρώτων Παλαιολόγων έναντι των Εβραίων είναι η επιστολή του Ιουδαίου Jacob ben Elia. Ο τελευταίος αντιπαραβάλλοντας την πολιτική του Μιχαήλ Η΄ με εκείνη του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη και του υιού του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι, που προέβησαν σε διώξεις των Ιουδαίων στο κράτος της Νίκαιας, σημειώνει ότι ο Παλαιολόγος όντας συνετός στους λόγους του, έθεσε τέρμα στις διώξεις και ζήτησε από τους επικεφαλής των εβραϊκών κοινοτήτων να τον μνημονεύουν και να ζουν ήσυχά υπό την προστασία του.⁷⁰⁷ Πριν το 1204 οι Εβραίοι κατοικούσαν στο Πέραν, στην περιοχή του Γαλατά, αλλά μετά την άλωση της πρωτεύουσας από τους Λατίνους μαρτυρείται πλέον η παρουσία τους και στο εσωτερικό της πόλης, χωρίς όμως να είναι γνωστός ο χώρος εγκατάστασής τους,⁷⁰⁸ ενώ κάποιοι πιθανόν κατέφυγαν στο κράτος της Νίκαιας.

Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς και η ευνοϊκή απέναντί τους πολιτική του Μιχαήλ Η΄, σε συνδυασμό με την παραχώρηση του Γαλατά στους Γενουάτες και την ανανέωση της εμπορικής δραστηριότητας και άλλων ιταλικών εμπορικών κοινοτήτων, όπως των Βενετών, δημιούργησε νέα πολιτικά και οικονομικά δεδομένα για τους εγκατεστημένους στην πρωτεύουσα Εβραίους. Οι διαθέσιμες μαρτυρίες, ωστόσο, δεν διευκρινίζουν αν εγκαταστάθηκαν εξ αρχής στην περιοχή της Βλάγκας, όπου απαντούν ήδη στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄,⁷⁰⁹ ή αν μετακινήθηκαν από κάποιο άλλο σημείο, όπως αναφέρει σε επιστολή του ο Μάξιμος Πλανούδης. Σύμφωνα με τον τελευταίο οι Εβραίοι «άλλαχού καθιδρυμένους τὰ πρότερα» έλαβαν άδεια να εγκατασταθούν σε θέση όπου παλαιότερα «συννοικία Χριστιανῶν ἐπέιχε» επιδιδόμενοι στην κατεργασία των δερμάτων.⁷¹⁰ Η εβραϊκή συνοικία, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Άραβας έμπορος ḥaḡḡ ‘Abd

σημαντικές Ιουδαϊκές κοινότητες, τα μέλη των οποίων ασχολούνταν με την επεξεργασία και βαφή δερμάτων ή την παραγωγή και βαφή υφασμάτων. Βλ. Στ. Κουρούσης, «Τὸ ἐπιστολάριον τοῦ κώδικος Vind. Phil. gr. 323 (1γ΄ αἰ.), διακριβώσεις περὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ συγγραφέως», *Ἀθηνᾶ* 83 (2002-2005), 573. Στο εγκώμιο επίσης του Αθηνῶν Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον μητροπολίτη Χωνῶν Νικήτα μνημονεύονται εβραϊκές κοινότητες στις Χώνες και στην ευρύτερη περιοχή του Μαιάνδρου. Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ Σωζόμενα*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1879/80 (ανατ. Groningen, 1968), σ. 53.11-25.

⁷⁰⁷ J. Mann, «Une source de l'histoire juive au XIIIe siècle: La lettre polémique de Jacob b. Elie à Pablo Christiani», *Revue des études juives* 82 (1926), 372-373. Βλ. σχετικά P. Charanis, «The Jews in the Byzantine Empire under the first Palaeologoi», *Speculum* 22.1 (1947), 75-76, και S. B. Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Alabama, 1985, σσ. 229-230.

⁷⁰⁸ Jacoby, «The Greeks of Constantinople», ό.π., σ. 53.

⁷⁰⁹ Jacoby, «Urban evolution», σ. 282. Η εβραϊκή συνοικία της Κωνσταντινούπολης θα παραμείνει στη θέση αυτή μέχρι και την Άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς το 1453. Βλ. σχετικά D. Jacoby, «Les quartiers juifs de Constantinople à l'époque byzantine», *Byzantion* 36 (1967), 194-196.

⁷¹⁰ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 31, σ. 52.53-63 (c. τέλη 13ου αἰ.) «καὶ τοὺς Ἰουδαίους ἄλλαχού καθιδρυμένους τὰ πρότερα μετὰ ταῦτα φέροντες οἱ τηνικαῦτα τὰ κατὰ τὸν Βλάγκαν ἐπιτετραμμένοι αὐτοῦ που κατώκησαν περὶ τὸν νεῶν, καὶ ... ἐνορίαν τῆ ἐκκλησίᾳ δεδώκασιν τὴν συναγωγὴν καὶ ... τούτους γειτονεῖν τῷ τούτου ναῶ (Ιωάννου του Προδρόμου) παρεσκεύασαν ὡν τὴν τῆς ἀπιστίας ἀηδῖαν οὐκ ἔλαττον πάντως ὁ βαπτιστὴς ἀποστρέφεται, ἢ

Allah, αποτελούσε ουσιαστικά γκέτο, αφού χωριζόταν από τις γειτονικές χριστιανικές συνοικίες με έναν περίβολο, η πύλη του οποίου έκλεινε κάθε βράδυ, όπως και όλες οι άλλες πύλες της Κωνσταντινούπολης.⁷¹¹

Εκτός όμως από την κυρίως συνοικία των βυζαντινών Εβραίων στη Βλάχκα, αναφέρεται η ύπαρξη άλλων δύο, για τους Εβραίους υπηκόους της Γένουας και της Βενετίας αντίστοιχα.⁷¹² Στην περίπτωση των τελευταίων δημιουργήθηκαν αρκετά προβλήματα όταν, καίτοι Βενετοί υπήκοοι προερχόμενοι από διάφορα μέρη του άλλοτε βυζαντινού κόσμου, εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, στην ίδια συνοικία με τους Ρωμανιώτες Εβραίους της πόλης. Οι βυζαντινές αρχές επέτρεψαν τη συγκατοίκηση αυτή με την επιβολή ενός ετήσιου μισθώματος (*terraticum*) για τον χώρο, στον οποίο θα εγκαθίσταντο, και υπό τον όρο ότι οι μεν Ρωμανιώτες Εβραίοι θα εργαζόνταν ως βυρσοδέφες, ενώ οι Βενετοί Εβραίοι ως γουναράδες.⁷¹³ Ρήξη επήλθε, όταν ο Ανδρόνικος Β΄ αντιλαμβανόμενος το μέγεθος της απώλειας των κρατικών εσόδων και υπό την πίεση, ενδεχομένως, των υπηκόων του Ρωμανιωτών απαγόρευσε στους Βενετούς Εβραίους να επεξεργάζονται και πωλούν αφορολόγητα δέρματα και γουναρικά κάνοντας χρήση της ενετικής τους υπηκοότητας. Τελικά, η εκδίωξή τους από την εβραϊκή συνοικία λόγω της απείθειάς τους προκάλεσε την μήνιν των Βενετών, οι οποίοι απαίτησαν αποζημίωση (1319-1320).⁷¹⁴

Γενικά, η εικόνα των Εβραίων δεν ήταν πάντοτε η καλύτερη. Ο Πατριάρχης Αθανάσιος με επιστολή του προς τους αρχιερείς της Ενδημούσας Συνόδου ζήτησε να υπάρξει

ἡμεῖς τὴν ἐκ τῆς βυρσοδεψήσεως αὐτῶν μυστατόμεθα δυσωδίαν ... ὡς εἶ τὸν τόπον, ὃν οὗτοι ἐπέχουσι, συνοικία Χριστιανῶν ἐπέιχε».

⁷¹¹ Izeddin, «Un texte arabe», *ό.π.*, σ. 454. Βλ. και Κυδωνόπουλος, *Εμπορικές δραστηριότητες*, *ό.π.*, σσ. 278-279. Στις αρχές του 13ου αι. ο επίσκοπος Κίτρους Ιωάννης σε σχετική ερώτηση του αρχιεπισκόπου Δυρραχίου Καβάσιλα απαντά «ἐν ταῖς Χριστιανῶν χώραις καὶ πόλεσιν ἐνδέδοται μὲν ἀρχήθεν οἰκεῖν ἀλλογλώσσους, καὶ ἑτεροδόξους, ἤγουν Ἰουδαίους, Ἀρμενίους, Ἰσραηλίτας, Ἀγαρηνοὺς, καὶ λοιποὺς τοιούτους· πλὴν οὐκ ἀνάμιξ μετὰ τῶν Χριστιανῶν, ἀλλὰ κεχωρισμένως ... ὥστε τούτοις ἐμπεριγράφεσθαι, καὶ μὴ ἐπέκεινα τούτων τὰς οἰκήσεις αὐτῶν ἐκτείνεσθαι», Ράλλης-Ποτλής, 5, σ. 415.

⁷¹² D. Jacoby, «The Jews of Constantinople and their demographic hinterland», *Constantinople and its Hinterland*, σ. 230 (ανατ. στο D. Jacoby, *Byzantium, Latina Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot, 2001, αρ. 5). Η παρουσία αυτής της ομάδας Εβραίων εξηγεῖ ενδεχομένως την επονομασία της πύλης άλλοτε του Περάματος και άλλοτε Νεωρίου στον Κεράτιο ως Ιουδαϊκή· πάντοτε με την επιφύλαξη ότι δεν αποτελεί αναχρονισμό. Βλ. Buonadmonti, σσ. 266-267· Leunclavius, σ. 206, και Janin, *Constantinople*, σ. 292. Για το θέμα ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις των J. Starr, *Romania, the Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Paris, 1949, σσ. 25-35, και Bowman, *Jews of Byzantium*, *ό.π.*, σσ. 50-60.

⁷¹³ DVL I.78, σ. 153. Το αναφερόμενο στο βενετικό έγγραφο τέλος του *terraticum* παραπέμπει στη σχετική ρύθμιση που επιβλήθηκε σε όλους του κατοίκους της πρωτεύουσας (και στους Ρωμανιώτες Εβραίους), στους οποίους το κράτος παραχώρησε οικοδομές για εγκατάσταση ή έδαφος για ανοικοδόμηση κατοικιών. Βλ. Jacoby, «Quartiers juifs», *ό.π.*, σσ. 196-198.

⁷¹⁴ DVL I.73, σσ. 128-129· I.77, σσ. 142-143, όπου και έκθεση των παραπάνω γεγονότων από τους απεσταλμένους του Ανδρονίκου Β΄, και I.78, σ. 153, όπου η απαίτηση του Δόγη να αποζημιωθούν οι Βενετοί Εβραίοι για τη ζημιά που υπέστη η περιουσία τους, όταν άνθρωποι του Ανδρονίκου Β΄ εισήλθαν στην Εβραϊκή (Judaiica) και κατέσχεσαν όλες τις ποσότητες δερμάτων που βρήκαν. Βλ. σχετικά Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 242-243· Jacoby, «Quartiers juifs», *ό.π.*, σσ. 198-205· του ίδιου, «Les Juifs vénitiens de Constantinople et leur communauté du XIIIe au XVe siècle», *Revue des Etudes Juives* 131 (1972), 400 (ανατ. στο D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, Collected Studies, VR, London, 1979, αρ. XII), και Bowman, *Jews of Byzantium*, *ό.π.*, σσ. 20-24, 50-60 και 244-248 (αρ. 37-40, 42).

κοινό αίτημα προς τον αυτοκράτορα για τη διευθέτηση ορισμένων θεμάτων «οἶον τὰ τῶν Λατίνων... καὶ δὴ καὶ περὶ τῶν Ἰουδαίων καὶ Ἀρμενίων, ὅπως ἐξέλθωσι».⁷¹⁵ Αλλά και σε επιστολές που απέστειλε προς τον αυτοκράτορα ο Αθανάσιος επισημαίνει ότι «οὐ μόνον ἀδίδακτος κατελείφθη ὁ κοινὸς λαός, ἀλλὰ καὶ τῇ εἰσαγωγῇ ὡς οὐκ ὄφειλεν Ἰουδαίων καὶ Ἀρμενίων καταμιαίνεται»· καταγγέλλει δε την προστατευτική πολιτική έναντι των Εβραίων «ἡμᾶς δέ, ἅγιε βασιλεῦ, πῶς ἀντιλήψεται ὁ θεὸς Σαβαώθ, ὅτι τὴν θεοκτόνον συναγωγὴν μὴ μόνον μέσον καθέζεσθαι παραχωροῦμεν τῶν ὀρθοδόξων, μυκτηρίζοντας τὰ ἡμέτερα ... ἀλλ' ὅτι καὶ διὰ δώρων πολλὴν αὐτοῖς τὴν ἰσχὺν παρέσχεν ὁ Κωκαλάς; ὅτι εἰ καὶ τολμήσει τις τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ ζήλου λαλήσαι, τίς ὁ τῆς φυλακῆς ἐκείνον λυτρώσων;»⁷¹⁶ Η παρουσία μάλιστα στην πρωτεύουσα Εβραίων που γνώριζαν τη συριακή, αραβική ή περσική γλώσσα, τούς επέτρεπε να εργαστούν ως διερμηνεῖς στην υπηρεσία του αυτοκράτορα,⁷¹⁷ και να ασχοληθούν με την ιατρική προβαίνοντας και στη μετάφραση ιατρικών εγχειριδίων από τις παραπάνω γλώσσες.⁷¹⁸ Ως εκ τούτου ο Πατριάρχης Αθανάσιος συνέστησε στους πιστούς -επί ποινή αφορισμού- να αποφεύγουν σε περίπτωση ασθένειας τους θεοκτόνους Εβραίους και τα γιατρικά τους.⁷¹⁹

Τα λεγόμενα του Πατριάρχη είναι ιδιαίτερος σημαντικά, καθώς αποκαλύπτουν το υποφώσκον κλίμα αντισημιτισμού που υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη, πράγμα που φαίνεται ότι οδήγησε στη λήψη μέτρων προστασίας των Εβραίων. Ιδιαίτερη αξία έχει η μνεία κάποιου Κωκαλά, ο οποίος φαίνεται ότι είχε οριστεί υπεύθυνος για την εβραϊκή κοινότητα της πρωτεύουσας παρέχοντας προστασία και ασφάλεια -«διὰ δώρων» των Εβραίων, σύμφωνα με τον Αθανάσιο- τιμωρώντας ακόμη και με ποινή φυλάκισης όσους Χριστιανούς καταφέρονταν κατά των Εβραίων υπηκόων του αυτοκράτορα παρακινούμενοι από ζήλο και αντισημιτικά αισθήματα. Ο εν λόγω Κωκαλάς, είναι πιθανόν ο γνωστός συγκλητικός και μέγας λογαριαστής (c. 1327), με δικαστικές μάλιστα αρμοδιότητες, πενθε-

⁷¹⁵ Αθανάσιος Α', *Επιστολές*, αρ. 23, σ. 52 (θέρος 1305), Laurent, *Regestes*, αρ. 1681.

⁷¹⁶ Αθανάσιος Α', *Επιστολές*, αρ. 36, σ. 76.5-6 (c. 1305-1306), Laurent, *Regestes*, αρ. 1639, και αρ. 41, σ. 82.7-15 (post 1304), Laurent, *Regestes*, αρ. 1622.

⁷¹⁷ Ibn Battūta, σσ. 505-506.

⁷¹⁸ Στον ιατρικό κώδ. *Vat. gr. 299* (f. 9^v, 14ος αι.) απαντούν τα ονόματα του Εβραίου ιατρού Βενιαμίν και του ιατρού Ισαάκ Σύρου. Βλ. Mercati, Cavalieri, *Codices Vaticani Graeci*, τόμ. I, ό.π., σσ. 425-426· Α. Ρ. Kousis, «Quelques considérations sur les traductions en grec des œuvres médicales orientales et principalement sur les deux manuscrits de la traduction d'un traité persan par Constantin Melitiniotis», *ΠΑΑ* 14 (1939), 209-210 και σημ. 1, και Miller, *Hospital*, σ. 183. Στα τέλη του 14ου αι. ο Ιωσήφ Βρυέννιος στην πραγματεία του «*Τίνες αίτιαί τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν*» επισημαίνει μετά λύπης του, ότι η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος έχει περιέλθει στα χέρια των Εβραίων, και ότι αυτοί και οι αμαρτωλές πρακτικές τους ευθύνονται για τα δεινά των Ρωμαίων, L. Oeconomos, «L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios», *Mélanges Chrales Diehl*, I, Paris, 1930, σ. 227: «Ὅτι τοῖς Ἐβραίοις χρώμεθα ἰατροῖς, καὶ τὰ τοῖς ἐκείνων χερσὶ ψηλαφώμενα, καὶ μολυνόμενα τοῖς σιέλοις, ἀλογίστεως ἐσθίομεν».

⁷¹⁹ Βλ. κώδ. *Vat. gr. 2219*, ff. 193^v-204^r; Laurent, *Regestes*, αρ. 1762, σ. 542· ff. 132^v-143^r; Laurent, *Regestes*, αρ. 1747, σ. 527, και ff. 215^r-228^r; Laurent, *Regestes*, αρ. 1777, σ. 554, και ακόμη Patedakis, *Athanasios I*, σ. 195.628: «*Ἰατρείας παρὰ Ἰουδαίων μὴ δέχεσθαι*». Η ενασχόληση των Ιουδαίων με την ιατρική δικαιολογεί την ανάθεση σε αυτούς της εκτέλεσης των ποινών ακρωτηριασμού (συνήθως της τύφλωσης) αποστατών κ.ά, γεγονός που τους καθιστούσε μισητούς.

ρός του πρωτοβεστιαρίου και εξαδέλφου του Ανδρονίκου Β΄, Ανδρονίκου Παλαιολόγου.⁷²⁰ Δεν γνωρίζουμε αν διατήρησε το λειτούργημά του και μετά την πτώση του Ανδρονίκου Β΄, ενώ η ταύτισή του με τον μέγα άδνουμιαστή Γεώργιο Κωκαλά, ο οποίος ήταν παρών στη Θεσσαλονίκη στη δίκη κάποιου Χιονίου (Ιούλ. 1337 - Φεβρ. 1338), που είχε κατηγορηθεί ως ιουδαίζων, παραμένει κατά τη γνώμη μας αμφίβολη.⁷²¹

Η Κωνσταντινούπολη ήταν ανέκαθεν κέντρο της τότε Οικουμένης, με πολυπολιτισμικό χαρακτήρα. Στα τέλη μάλιστα του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι. μια ανώδυμη ισπανική περιγραφή αναφέρει την παρουσία πλήθους εθνών που κατοικούσαν και δραστηριοποιούνταν σε αυτήν, όπως Αρμένιους, Λογγοβάρδους, Άγγλους ή Βάραγγους, Αμαλφινούς, Φράγγους, Ιουδαίους και Τουρκόπουλους.⁷²² Μετά την ανάκτησή της το 1261 η πόλη ανέκτησε εκ νέου τη θέση της ως κέντρου της Οικουμένης, και πλήθος ανθρώπων από κάθε γωνιά της Μεσογείου, και όχι μόνο, κατευθύνονταν σε αυτήν, όπως επισημαίνει και ο λόγιος Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος, έστω και με κάποια διάθεση υπερβολής «ὡς περ τὸ τῆς γῆς ἔδαφος φέρει τὰ πάντα, οὕτω καὶ ἡ πόλις πάντας ἀνθρώπους ἔχει δεικνύναι ἐξ ἔθνους παντὸς καὶ γένους Ἑλλήνων, βαρβάρων, ὄτωνδῆποτ' ἀνθρώπων, οὐχ ἦττον κατὰ χρεῖαν ἢ πρὸς θεὰν ἀφικνουμένων τῆς πόλεως».⁷²³ Για τον λόγο αυτό ο Μιχαήλ Η΄ φρόντισε άμεσα να ρυθμίσει εκ νέου το καθεστώς των παροικιών των Ιταλικών πόλεων (Βενετίας, Γένουας και Πίζας) και ειδικότερα τον χώρο και τον τρόπο της εγκατάστασής τους: «καλῶ τε τῆς πόλεως κατοικεῖν ἀνέδην», καθώς και της εκπροσώπησής τους «ὕπ' ἄρχοντι πεμπομένῳ

⁷²⁰ Για το πρόσωπό του βλ. βλ. *PLP*, 14086, 14088. Στον Ανδρόνικο Παλαιολόγο αποδίδεται ένα κείμενο κατά των Ιουδαίων, αν και ο J. P. Migne που το περιέλαβε στον τόμο 133 της *PG* (στ. 793-924) σε λατινική μετάφραση (το ελληνικό κείμενο λανθάνει), αποδίδει την πατρότητά του στον Ανδρόνικο Κομνηνό, υιό του σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, αδερφού του Αλεξίου Α΄. Ο Μανουήλ Φιλής σε ποίημά του, *Carmina inedita*, αρ. 65, σσ. 84-86, αναφέρεται «Εἰς τὸ βιβλίον τὸ παρὰ τοῦ ἑξαδέλφου τοῦ αὐτοκράτορος συντεθέν κατὰ Ἰουδαίων», ενώ στον ίδιο τόμο (*PG* 133, στ. 794) σημειώνονται οι εξής δωδεκάσύλλαβοι στίχοι

«Ἡ δογματικὴ τῶνδε τῶν λόγων χάρις,
τὴν Ἑβραϊκὴν ἐξέλεγχουσα πλάνην,
τὰς εὐσεβεῖς δείκνυσι τοῖς πιστοῖς τρίβους.
Ἐγραψα δὲ αὐτὴν Ἀνδρόνικος ἐκ πόδου,
Ἀδελφῶν ἀνακτος, Αὐσόνων γένους
Κομνηνοφυοῦς, ἐκ σεβαστοκράτορος»

ως προερχόμενοι από τον κώδ. *Vindob. theol. gr.* 255. Βλ. σχετικά Bowman, *Jews of Byzantium*, σ. 251 κ.ε., αρ. 46· Polemis, *Doukai*, σσ. 161-162· I. Vassis, «Der Dialog Contra Iudaeos des Andronikos Palaiologos», *XXe Congres International des Etudes Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001*, Pré-Actes III., Communications libres, Paris, 2001, σ. 100, και P. Gardette, «Image du judaïsme byzantin du XIIIe siècle à la chute de Constantinople dans les écrits chrétiens orthodoxes», *BSI* 65 (2007), 267-268.

⁷²¹ *MM* 1, σσ. 174-178, και *RPK*, 2, αρ. 111 (Ιούλ. 1337 - Φεβρ. 1338), σσ. 104-116. Σχετικά θα πρέπει να σημειώσουμε ότι και η νομοθεσία της περιόδου ήταν ιδιαίτερα αυστηρή με τους Ιουδαίους, ιδιαίτερα δε στην περίπτωση άσκησης προσηλυτισμού «ἀπὸ χριστιανῶν ιουδαῖος γενόμενος δημευέσθω», ενώ εάν «Ἰουδαῖος χριστιανὴν πρὸς τὴν ἰδίαν ἔλκων θρησκείαν δημευέσθω καὶ τὴν δι' αἱμάτων τιμωρίαν ὑπομενέτω». Βλ. S. Perentidis, «Recherches sur le texte de la *Synopsis minor*», *FM* 6 (1984), 272.

⁷²² K. Ciggaar, «Un description de Constantinople dans le *Tarragonensis* 55», *REB* 53 (1995), 119-120.

⁷²³ Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σσ. 318-19.

παρὰ τοῦ κοινοῦ συνεδρίου τοῦ γένους αὐτῶν, ὃν καὶ ποτεστάτον ἐξουσιασθὴν εἶποι ἂν ἡ Ἑλλήνων γλῶσσα». ⁷²⁴

Από τις κοινότητες, ωστόσο, των ιταλικών πόλεων οι Γενουάτες αποτελούσαν την πλέον πολυάριθμη. Μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας από τους Βυζαντινούς, οι Γενουάτες διέμεναν εντός της πόλης, ωστόσο, τρία έτη αργότερα (1264) ο *podestà* των Γενουατών στην Κωνσταντινούπολη Γκουέρτσιο φέρεται να συνωμότησε, σύμφωνα με ένα γενουατικό χρονικό, εναντίον του Μιχαήλ Η΄ με σκοπό την παράδοση της Κωνσταντινούπολης στον βασιλιά της Σικελίας Μαμφρέδο. ⁷²⁵ Η αποκάλυψη της συνωμοσίας εξόργισε τον Μιχαήλ Η΄ και οδήγησε στην έξωση των Γενουατών και λοιπών Λατίνων από την πρωτεύουσα. ⁷²⁶ Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, μετά την απομάκρυνσή τους οι Γενουάτες εγκαταστάθηκαν αρχικά στην Ηράκλεια και εν συνέχεια στην Περαία, στο φρούριο του Γαλατά, πιθανότατα μετά το θέρους του 1267. ⁷²⁷ Η εγκατάστασή τους καθορίστηκε με συνθήκη που προέβλεπε: (α) την καταστροφή των οχυρώσεων του Γαλατά, (β) την υποταγή του *podestà* στον αυτοκράτορα, στον οποίο όφειλε προσκύνηση και ασπασμό χειρών και ποδιών, (γ) την απόδοση τιμητικού χαιρετισμού στον αυτοκράτορα από τα γενουατικά πλοία που διέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη, όροι που δεν υπήρχαν στις συνθήκες με τη Βενετία και αποκαλύπτουν μια ειδική σχέση μεταξύ του Βυζαντινού αυτοκράτορα και των Γενουατών, ⁷²⁸ και (δ) την παραχώρηση αυτονομίας, ελευθερίας και ατέλειας στη διεξαγωγή του εμπορίου. ⁷²⁹

Σταδιακά, η παρουσία και ο ρόλος των Γενουατών ενισχύθηκε, ενώ ο Γαλατάς, που στις αρχές του 14ου αι. επανέκτησε την οχύρωσή του, εξελίχθηκε γρήγορα σε οικονομικό και εμπορικό κέντρο ανταγωνιστικό προς την πρωτεύουσα αποτελώντας στο εξής αγκάθι στο μάτι της Κωνσταντινούπολης. ⁷³⁰ Για τον Γαλατά, ο Άραβας περιηγητής Ibn Battūta

⁷²⁴ Παχυμέρης, I, II:32, σσ. 219, 221. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Παχυμέρη, οι επικεφαλής των Ιταλικών κοινοτήτων είχαν το δικαίωμα: «νόμοις ιδίοις προσέχοντας, πολιτεύεσθαι, ἀτέλειαν δ' ἔχειν καὶ ἐλευθερίαν ἐφ' ἅπασιν ναυσὶ χρωμένους καὶ μεταχειρίζοντας κατ' ἐμπορίαν τὰ πράγματα».

⁷²⁵ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 168 και σημ. 31: «*Guillermus Guercius ... accusatus fuit ipsi imperatori quod civitatem Constantinopolim traditurus erat in minibus Latinorum, et hoc tractatum cum nuncios domini Manfredi*».

⁷²⁶ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 169-170.

⁷²⁷ Παχυμέρης, I, II:35, σσ. 225.27-227.4, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 206-207.

⁷²⁸ Παχυμέρης, II, V:30, σ. 537.11-13: «μηδὲ γὰρ εἶναι τὸν προσίσχοντα τοῖς ἐνταῦθα ἐκ Γενουάας, πρὶν ἂν, πρὸς ταῖς Βλαχέρναις γενόμενον, βασιλέα τε εὐφημεῖν τὰ εἰκότα καὶ προσκυνεῖν, ἐτέρωθι τρέπεσθαι». Το εθιμοτυπικό του χαιρετισμού και της δήλωσης υποταγής των Γενουατών προς τον αυτοκράτορα παραδίδει και ο Ψευδο-Κωδινός, σσ. 234.28-236.6, αλλά και ο Ibn Battūta, σ. 508. Βλ. σχετικά Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 208· Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 189-190, και Macrides, «Pseudo-Kodinos as Historian», *ό.π.*, σσ. 323-325. Κατά τον Ν. Οικονομίδης, «The Byzantine Overlord of Genoese Possessions in Romania», Ch. Dendrinos et al. (eds.), *PORPHYROGENITA, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot, 2003, σσ. 235-238, τα αναφερόμενα από τον Ψευδο-Κωδινό δηλώνουν μια ειδική (φεουδαλικού;) τύπου εξάρτηση των εγκατεστημένων στον Γαλατά Γενουατών από τον βυζαντινό αυτοκράτορα.

⁷²⁹ Παχυμέρης, I, II:32, σσ. 219, 221· II:35, 225.28 – 227.10. Βλ. και Γρηγοράς, I, IV:5, σ. 97.10-19.

⁷³⁰ Παχυμέρης, IV, XI:29, σ. 493.18-21· XII:6, σ. 535.24-27, και XII:9, σσ. 541.24-543.1. Η οχύρωση του Γαλατά έλαβε χώρα στα 1303 ή 1304, μετά την πυρπόλησή του από τους Βενετούς κατά την ενετο-γενουατική

αναφέρει ότι διέμεναν εκεί «Φράγγοι χριστιανοί, οι οποίοι είναι όλων των ειδών, περιλαμβανομένων Γενοβέζων, Βενετών, Ρωμαίων (i.e. λοιποί Λατίνοι) και ανθρώπων από τη Γαλλία, και υπόκεινται στην εξουσία του βασιλιά της Κωνσταντινούπολης που ορίζει ως επικεφαλής τους έναν από αυτούς, όποιον εγκρίνουν, και τον οποίο ονομάζουν Κόμη. Είναι υποχρεωμένοι να πληρώνουν φόρο κάθε χρόνο στον βασιλιά της Κωνσταντινούπολης, αλλά συχνά εξεγείρονται εναντίον του ... είναι όλοι τους άνθρωποι του εμπορίου και το λιμάνι τους είναι ένα από τα μεγαλύτερα στον κόσμο». ⁷³¹

Η ανάπτυξη του Γαλατά προκάλεσε αισθήματα αγανάκτησης στους Βυζαντινούς, ενισχύοντας το διαρκώς αυξανόμενο αντιλατινικό αίσθημα, πράγμα που αντανακλάται και στην ιστοριογραφία της περιόδου. ⁷³² Ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης στο χρονικό του για τον βυζαντινο-γενουατικό πόλεμο του 1348/9 επιβεβαιώνει με ενάργεια τα ανωτέρω επιρρίπτοντας μεγάλο μέρος της ευθύνης για την εξέλιξη αυτή στο περιβάλλον του αυτοκράτορα «τείχεσιν έρυμνοίς και πύργων ύψώμασι καλλωπίζει και τάφροις έξασφαλίζεται, τούς παραδυναστεύοντας τηνικαῦτα δώροις ύποφθειραν και διαφόροις χαρίσμασι, τήν τών αντιπάλων δήθεν βλάβην έντεῦθεν άποκρούμενον. Πλούτον δέ συνάγει τόν γῦρον τής γής διαποντίως διερχόμενον άφατον, και πάν άγαθόν ταμιεύεται εις τόδε τó καταγώγιον». ⁷³³

Οι Βενετοί μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 απέσπασαν τη μερίδα του λέοντος και κυριάρχησαν στην πρωτεύουσα. Η συνοικία τους επεκτάθηκε και πολλοί από αυτούς απέκτησαν γαίες και οικήματα στο κέντρο της πόλης, κοντά στον φόρο του Ταύρου (σημ. πλατεία Beyazit). ⁷³⁴ Στο μέσον της βρισκόταν ο ναός του Παντοκράτορος, ο οποίος υπέστη τη λεηλασία των Σταυροφόρων και στον οποίο μετέφεραν από την Αγία

διένεξη του θέρους του 1296 (22 Ιουλ.), με άδεια του βυζαντινού αυτοκράτορα, Belgrano, *Documenti*, αρ. 9 (1303), σ. 103 κ.ε. (καθορισμός του περιορισμού των τειχών του Γαλατά), και Dölger, *Regesten*, αρ. 2256, 2261. Βλ. σχετικά Laiou, *Constantinople*, σσ. 104-105, 112· Nicol, *Last Centuries*, σ. 119, και του ίδιου, *Byzantium and Venice*, σσ. 221-222.

⁷³¹ Ibn Battūta, σσ. 508-509.

⁷³² Σύμφωνα με τον Μακρεμβολίτη, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Αλεξίου Μακρεμβολίτου λόγος ιστορικός», *Ανάλεκτα Έεροσολυμικής Σταχυολογίας* 1 (Πετρούπολη, 1891), 146, «τὸν γάρ λαὸν τῆς βασιλευούσης τῶν πόλεων, μεθ' οὗ διὰ παντὸς συνεσιῖατο καὶ συνευφραίνετο, ἐξ οὗ τὸν πλοῦτον πάντα σχεδὸν συνέλεξε ... ἄφ' οὗ καὶ τὸ γάλα τὸ ὑποστήσαν αὐτὸ βρεφικῶς ἐξεμύζησεν, ... φονεύειν ἀφειδῶς ὁσημέραι καὶ ἐμπαίξειν καὶ καταφρονεῖν οὐκ ἐπαύετο, ὥσπερ ἄλλοτε πολλάκις ἐπὶ τῶν καιρῶν ἐποιεῖτο καὶ συγγνώμης ἐτύγγανε διὰ τὴν ἔμφυτον Ῥωμαίων φιλανθρωπίαν καὶ ἡμερότητα». Αλλά και ο Γρηγοράς, I, V:4, σσ. 133-134, ἐπ' ευκαιρία ενός επεισοδίου με τους Γενοβέζους (c. 1276-78) σημειώνει «οἱ ἐκ Γεννούας ἀντιπέραν οἰκοῦντες τοῦ Βυζαντίου τὰ τῆς ἀτελείας κέρδει μεθυσθέντες καὶ πέρα φρονήσαντες τοῦ μετρίου κατεπαίρεσθαι ἤρξαντο Ῥωμαίων καὶ περιφρονεῖν ὡς ἀσθενεστέρους». Παρόμοια ἦταν και η συμπεριφορά των Βενετών: «κατείρωνεύεσθαι τὴν Ῥωμαίων ἤρξαντο δύναμιν», Γρηγοράς, I, VI:11, σσ. 209.15-210.5.

⁷³³ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακρεμβολίτου λόγος ιστορικός», ό.π., σσ. 144-145. Αργότερα, περί τα μέσα του 14ου αι., ο Γρηγοράς, III, XXXVII:48, σ. 556.11-21, θα στηλιτεύσει τη λεηλασία και απογύμνωση των παλαιών ανακτόρων και αρχοντικών της πρωτεύουσας από τα πολυτίμα διακοσμητικά ή δομικά τους υλικά προκειμένου να πουληθούν σε πλούσιους έμπορους στον Γαλατά «ἡ τῶν μεγίστων ἐκ παλαιοῦ καὶ περιβλέπτων παλατίων καὶ ... ἐνδόξων οἴκων καθαίρεσις, καὶ ἅμα ἡ τῶν κίωνων καὶ τῶν ἐπιπέδων καὶ ποικίλων καὶ θαυμασιῶν μαρμάρων πιπρασκομένων διηνεκῆς πρὸς τὸ Γαλατῶνυμον φρούριον ἀπαγωγή, καὶ ἡ τῆς έντεῦθεν χάριτος ἐκεῖθε μετάρθεσις». Για τη χρήση σπολίων παλαιότερων εποχών σε νεότευκτες κατοικίες βλ. Bouras, «Houses in Byzantium», ό.π., σ. 22.

⁷³⁴ Jacoby, «Urban evolution», σ. 284.

Σοφία την εικόνα της Οδηγήτριας.⁷³⁵ Το 1261 οι περισσότεροι Βενετοί εγκατέλειψαν την πόλη μαζί με τις αρχές τους, μολονότι ένας αριθμός τους «έναπελείφθη χειρωνακτικὸν καὶ ἀγοραῖς ἀσχολούμενον».⁷³⁶ Τέσσερα ἔτη αργότερα, στις 18 Ιουνίου 1265, επιχειρήθηκε η σύναψη συνθήκης μεταξύ του Μιχαήλ Η΄ και της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, η οποία θα ρύθμιζε τις εμπορικές και πολιτικές σχέσεις των δύο μερών. Ωστόσο, στο σχέδιο της συνθήκης δεν προβλεπόταν εκ νέου παραχώρηση χώρου εγκατάστασης των Βενετών εμπόρων εντός της Κωνσταντινούπολης ή της Θεσσαλονίκης, ρύθμιση που θα αποφασιζόταν μελλοντικά: «εἰ δ' ἴσως ποτὲ τῶν καιρῶν θελήσει ἡ βασιλεία μου δοῦναι τόπον ἐντὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ τῆς Θεσσαλονίκης τινὶ τῶν Λατινικῶν κουμμουνίων, ἵνα τότε προτιμῆται ἡ βασιλεία μου τοῦς Βενετικούς καὶ διδῶ αὐτοῖς τόπον εἰς τὰ τοιαῦτα κάστρα». Ταυτόχρονα, στο κείμενο της συνθήκης γινόταν σαφής αναφορά στα μεγαλοϊδεατικά πολιτικά σχέδια του Βυζαντινού αυτοκράτορα για την μελλοντική ανακατάληψη και άλλων λατινικῶν κτήσεων στην Εύβοια και τις Κυκλάδες, πλην των Ενετικῶν, αλλά ὅπως ἦταν αναμενόμενο ο Δόγης ἀπέρριψε τους ὅρους της συνθήκης.⁷³⁷ Τρία χρόνια αργότερα (4 Απρ. 1268) υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη νέα συμφωνία,⁷³⁸ ἀλλὰ μόλις το 1277 με τη συνθήκη που συνομολογήθηκε στις 17 Μαρτίου του ἔτους αὐτοῦ ἀποδόθηκε εκ νέου στους Βενετούς ὁ χώρος για την εγκατάστασή τους στην Κωνσταντινούπολη δυτικά του Εμβόλου, στον οποίο περιλαμβάνονταν και δύο ναοί.⁷³⁹

Η εικόνα των Βενετῶν στη συνείδηση των Βυζαντινῶν κατά τα πρώτα ἔτη μετά το 1261 ἦταν ἀρνητική ἐξαιτίας της συμβολῆς και συμμετοχῆς τους στα θλιβερά γεγονότα του 1204. Ο Ολόβωλος, μάλιστα, πολύ παραστατικά χαρακτηρίζει τη Βενετία ως «ὕγροχερσαία ὕδρα»,⁷⁴⁰ ἐνῶ περιστατικά ἀντιδικιῶν, ληστειῶν, ἀκόμα και συμπλοκῶν, με-

⁷³⁵ Jacoby, «Urban evolution», σσ. 290-92, και R. L. Wolff, «Footnote to an Incident of the Latin Occupation of Constantinople: The Church and the Icon of the Hodegetria», *Traditio* 6 (1948), 319-328.

⁷³⁶ Γρηγοράς, I, IV:5, σ. 97.10 κ.ε.

⁷³⁷ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 9, σσ. 187-197, MM 3, σσ. 76-84, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 189-193. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι ο Δόγης προσφωνεῖ τον Μιχαήλ Η΄ ὡς «*Imperatore et moderatore Graecorum*», TTh, III, αρ. CCLV, σ. 88.

⁷³⁸ TTh, III, αρ. CCCLVIII, σσ. 92-100.

⁷³⁹ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 19, σσ. 274-289· TTh, III, αρ. CCCLXVIII, σσ. 139-141, 146, και MM 3, σσ. 84-96. Κατά τον Millingen, *Byzantine Constantinople*, σσ. 212-14, ο ὁ χώρος της ενετικῆς συνοικίας ἐκτεινόταν μεταξύ της πύλης του Δρουγγαρίου και της πύλης του Περάματος, στον Κεράτιο, περίξ του ναοῦ του Προδρόμου. Στο κείμενο της συμφωνίας (Pieralli, ὁ.π., σσ. 278-279, και MM 3, σ. 88) ἀναφέρεται σχετικά «ἔτι ἵνα δώσει αὐτοῖς ἡ βασιλεία μου ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐντὸς τοῦ περιόρου τοῦ ἀπὸ τῆς πόρτης τῶν Δρουγγαρίων ἀρχομένου καὶ ἐρχομένου ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ἀκινδύνου εἰς ἀριστεράν χεῖρα καὶ ἐρχομένου διὰ τοῦ βήματος τῆς ἐκκλησίας τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου πρὸς τὴν ὁδὸν τῶν Ζωναρῶν, ἐρχομένου κάτωθεν μέχρι τῆς πόρτης τοῦ Περάματος καὶ ἀπὸ τῆς πόρτης τοῦ Περάματος μέχρι τῆς πόρτης τῶν Δρουγγαρίων ἐντὸς τοῦ τείχους ὁσπῆτια οὕτως ἦγουν ἐν χάριν καταμονῆς τοῦ μπαϊούλου ... χάριν δὲ τῶν ἀπὸ τῶν ἔξωθεν ἐρχομένων πραγματευτῶν Βενετικῶν, ἵνα ἐνοικιάζωνται παρὰ τῆς βασιλείας μου περίξ τῶν εἰρημένων τριῶν ὁσπητίων ἕτερα ὁσπητία εἰκοσιπέντε ... ἄνευ ἐνοικίου ... καὶ ἐκκλησίας δύο ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, τὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ τὴν τοῦ ἁγίου Μάρκου». Ἴδια εἶναι ἡ ἔκταση της συνοικίας και στη συμφωνία της 28ης Ιουλίου 1285, TTh, III, αρ. CCCLXXIX, σ. 345. Βλ. σχετικά Χρύσα Μαλτέζου, «Il quartiere veneziano di Constantinopoli (Scali Maritimi)», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 30-61· Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 198-199. και πρόσφατα τὴν μελέτη του A. Ağir, «Konstantinopolis'te locus Venetorum (1082-1261): yapilar ve olasi yerleri», *Sevgi Gönül Symposium*, σσ. 324-332.

⁷⁴⁰ Ολόβωλος, Λόγοι, Β΄, σ. 70.29-30.

ταξύ Ελλήνων κατοίκων της πρωτεύουσας και Βενετών εμπόρων ήταν αρκετά συχνό φαινόμενο.⁷⁴¹ Το 1317 με αναφορά του προς τον Δόγη της Βενετίας ο βαίλος Μάρκος Minotto έκανε λόγο όχι μόνο για τα καθημερινά προβλήματα στη συνύπαρξη Ελλήνων και Βενετών στην Κωνσταντινούπολη, αλλά έθιγε εκ νέου το ζήτημα της βενετικής υπηκοότητας, για την αναγνώριση της οποίας οι βυζαντινές αρχές παρενέβαλαν προσκόμματα ζητώντας από όσους την αιτούνταν να αποδείξουν ότι οι πρόγονοί τους από την πλευρά του πατέρα ήσαν Βενετοί μέχρι τρίτης γενεάς, ενώ αντίθετα οι Γενοβέζοι τύγχαναν ευνοϊκότερης μεταχείρισης, καθώς είχαν το δικαίωμα να δέχονται τους πάντες ως υπηκόους.⁷⁴²

Το ζήτημα αυτό ήταν αρκετά παλαιό, καθώς υπήρχε γενικά η τάση πολλοί, που δεν ήσαν βενετικής καταγωγής, να επιδιώκουν την απόκτηση βενετικής υπηκοότητας προκειμένου να τύχουν των φορολογικών απαλλαγών και λοιπών οικονομικών προνομίων των Βενετών.⁷⁴³ Το πρόβλημα ήταν εντονότερο με την περίπτωση των απασχολούμενων στον βυζαντινό στόλο Γασμούλων, πολλοί από τους οποίους μετά τη διάλυση του στόλου από τον Ανδρόνικο Β', έθεσαν εαυτούς στην υπηρεσία των Βενετών, οπότε και τέθηκε το ζήτημα της βυζαντινής ή βενετικής υπηκοότητάς τους.⁷⁴⁴ Αρχικά φαίνεται ότι αρκούσε κάποιος να είναι ή να θεωρεί εαυτόν Βενετό, ενώ στη συνθήκη του 1277 ορίζεται σχετικά με τους *Βενέτικους Γασμούλους* ότι οι ίδιοι και οι «κληρονόμοι αυτών, οὗς εἶχε καὶ ἐκράτει ὁ ποτεστάτος τῶν Βενετικῶν, ὅτε κετεῖχον τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ὦσιν ἐλεύθεροι καὶ φράγγοι ὡς Βενέτικοι».⁷⁴⁵ Ωστόσο, οι παρατηρούμενες παρατυπίες στην παραχώρηση ή αναγνώριση της βενετικής υπηκοότητας, καθώς και το φαινόμενο της συνεχούς εναλλαγής της υπηκοότητας από μέρους των Γασμούλων,⁷⁴⁶ είχαν ως αποτέλεσμα την έντονη

⁷⁴¹ TTh, III, αρ. CCCLXX, (1278), σσ. 231, 276, 278-280, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 245.

⁷⁴² DVL I.59, σσ. 103-105, Julian Chrysostomides, «Venetian Commercial Privileges under the Palaeologi», *Studi Veneziani* 12 (1970), 277-278, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 232-233. Σύμφωνα με την αναφορά του Βενετού βαίλου τη γενουατική υπηκοότητα έσπευσαν να υιοθετήσουν όχι μόνο οι Βενετοί γασμούλοι, αλλά και Έλληνες, εξαιτίας της βαρύτερης φορολογίας από τον Ανδρόνικο Β'.

⁷⁴³ Laiou, *Constantinople*, σσ. 271-72. Για το θέμα της υπηκοότητας η Χ. Μαλτζέζου, «Παρατηρήσεις στὸν θεσμὸ τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητος. Προστατευόμενοι τῆς Βενετίας στὸν λατινοκρατούμενο ἑλληνικὸ χῶρο (13ος-15ος αἰ.)», *Σύμμεικτα* 4 (1981), 1-16, σημειώνει ότι στην Ενετική Δημοκρατία υπήρχαν πολλές κατηγορίες υπηκόων και ότι ουσιαστικά η Βενετία χορηγούσε το δικαίωμα του Βενετού πολίτη, άρα και την προστασία και τα προνόμιά της, προκειμένου να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά της. Με τον τρόπο αυτό επέκτεινε την πολιτική της επιρροή δημιουργώντας ομάδες προστατευόμενων υπηκόων σε εμπορικά κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη, μέσω των οποίων εξασφάλιζε την απρόσκοπτη συνέχεια της εμπορικής της δραστηριότητας και παράλληλα εξυπηρετούσε την πολιτική της ιδεολογία ανυψώνοντας το γόητρό της. Για το θέμα βλ. Chrysostomides, «Priviledges», *ό.π.*, σ. 276 κ.ε., και D. Jacoby, «Citoyens sujets et protégés de Venise et de Gênes en Chypre du XIIIe au XVe siècle», *BF* 5 (1977), 159-188.

⁷⁴⁴ Laiou, *Constantinople*, σ. 65.

⁷⁴⁵ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 19, σ. 280, και MM, 3, σ. 89.

⁷⁴⁶ Μετά τη διάλυση του βυζαντινού στόλου (1284) πολλοί Γασμούλοι ζήτησαν και έλαβαν τη βενετική υπηκοότητα, στη διάρκεια του βενετο-βυζαντινού πολέμου (1296-1302), επανήλθαν στη βυζαντινή, ενώ μετά τη λήξη του ζήτησαν ξανά τη βενετική.

διαμαρτυρία από μέρους του αυτοκράτορα και τη λήψη περιοριστικών μέτρων, που προκάλεσαν τη διαμαρτυρία των βενετικών αρχών κατά τα έτη 1317, 1320 και 1326.⁷⁴⁷

Εκτός από τους Βενετούς και τους Γενουάτες, στην Κωνσταντινούπολη δραστηριοποιούνταν και άλλες κοινότητες εμπόρων από την Ιταλία, όπως από την Πίζα και την Αγκώνα. Η παρουσία των πρώτων, που διέθεταν δική τους συνοικία περί τον λιμένα του Νεωρίου γύρω από τον ναό του Αγίου Πέτρου, ανιχνεύεται πριν από το 1204, αλλά στη διάρκεια της Λατινοκρατίας η παρουσία τους υποβαθμίστηκε εξαιτίας της έντονης παρουσίας και δράσης των Βενετών.⁷⁴⁸ Μετά το 1261 τούς επετράπη να παραμείνουν στη συνοικία τους έχοντας επικεφαλής έναν κόνσουλ, αλλά γενικά οι ειδήσεις που έχουμε γι' αυτούς είναι ελάχιστες.⁷⁴⁹ Το 1280 αρνήθηκαν να ενισχύσουν με τον στόλο τους τον Κάρολο Ανδηγαυό για την εκστρατεία του κατά του Βυζαντίου, και ο Βυζαντινός αυτοκράτορας τους απέστειλε για τον λόγο αυτό ευχαριστήρια επιστολή (1281/82).⁷⁵⁰ Γνωρίζουμε ακόμη ότι έμποροι της Πίζας δραστηριοποιούνταν στην περιοχή του Ευξείνου, ενώ το 1320 πυρκαγιά κατέκαψε τη συνοικία τους, χωρίς να μειώσει την παρουσία τους στην πρωτεύουσα.⁷⁵¹ Αντίθετα, η κοινότητα των Αγκωνιτανών μαρτυρείται αρκετά αργά, μόλις στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β'. Ο τελευταίος με χρυσόβουλλό του το 1308 επιβεβαίωσε παλαιότερα προνόμια που ο ίδιος είχε εκχωρήσει με προηγούμενο έγγραφό του και επιπλέον όρισε φόρο 2% στα εξαγόμενα ή εισαγόμενα προϊόντα, χωρίς όμως να αναφέρει την ύπαρξη συνοικίας τους στην Κωνσταντινούπολη.⁷⁵²

Μαρτυρημένη είναι, επίσης, η παρουσία Γάλλων, ιδίως Προβηγκιανών, καίτοι οι διαθέσιμες πηγές δεν είναι επαρκείς.⁷⁵³ Αντίθετα, στην περίπτωση των Καταλανών οι σχετικές αναφορές είναι πολύ περισσότερες. Ο Γιαννακόπουλος μεταφέρει την άποψη του C. Marinisco, ότι η καταλανική παρουσία στην Κωνσταντινούπολη απαντά ήδη το 1261, σημειώνοντας ότι το 1268 ο βασιλιάς της Αραγονίας επέτρεψε στους άρχοντες της Βαρκε-

⁷⁴⁷ Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 245.

⁷⁴⁸ Jacoby, «Urban evolution», σ. 283.

⁷⁴⁹ Παχυμέρης, I, II:32, σσ. 219, 221, και Γρηγοράς, I, IV:5, σ. 97.10-19: «Μετά μέντοι τὸ ἐξωσθῆναι τῆς πόλεως τοὺς Λατίνους ἐναπελείφθη ... πλῆθος, σύμμικτον ἐκ τε Βενετικῶν καὶ Πισσαίων». Ο Ψευδο-Κωδινός, σ. 209.11-18, αναφέρει ότι οι Πισάτες έπονταν των Γενουατών στις τελετές, όταν έπρεπε να πολυχρονίσουν τον αυτοκράτορα.

⁷⁵⁰ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 28, σσ. 393-394, και Dölger, *Regesten*, αρ. 2054.

⁷⁵¹ C. Otten-Froux, «Documents inédits sur les Pisans en Roumanie aux XIIIe – XIVe siècles», M. Balard – A. E. Laiou – C. Otten-Froux (eds.), *Les Italiens à Byzance. Édition et présentation de documents*, (Byzantina Sorbonensia 6), Paris, 1987, σ. 159, και Kidonopoulos, *Bauten*, σ. 232

⁷⁵² F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca. Res graecas italiasque illustrantia*, Wien, 1866, σ. xvi-xix. Βλ. R. Janin, «Les sanctuaires de colonies latines à Constantinople», *REB* 4 (1946), 176. A. Pertusi, «The Anconitan Colony in Constantinople and the Report of its Consul, Benvenuto, on the Fall of the City», A. Laiou-Thomadakis (ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick – New Jersey, 1980, σσ. 200-201, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 133.

⁷⁵³ Ο Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 212 και σημ. 83, αναφέρει πληροφορία ανδηγαυικού εγγράφου της 18ης Ιουλίου 1273 για κάποιον Perpignan, ο οποίος αρχικά βρισκόταν πιθανότατα στην υπηρεσία του Μιχαήλ Η', αλλά τον εγκατέλειψε παίρνοντας μαζί του την οικογένειά του και 400 άνδρες σε δύο γαλέρες για να προσχωρήσει στον Κάρολο Ανδηγαυό. Για την παρουσία Προβηγκιανών στην Κωνσταντινούπολη βλ. Janin, «Les sanctuaires de colonies latines», *ό.π.*, σσ. 175-176.

λώνης να διορίζουν πρόξενους στη «Ρωμανία».⁷⁵⁴ Ωστόσο, η δράση τους στην πρωτεύουσα επισημαίνεται από τον Παχυμέρη μόλις το 1276/78,⁷⁵⁵ ενώ δέκα έτη αργότερα (1290) έχουμε το πρώτο αίτημα εμπόρων από τα βασίλεια της Ισπανίας προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ «οἱ ἔποικοι τῆς χώρας Παρτζαλόνας, τῆς Ῥαγούνας, τῆς Κατελονίας, τῆς Μαγιόρκας, τῆς Βαλεντζίας, τῆς Τουρτούσας καὶ ἐτέρων χωρῶν τοῦ ὑψηλοτάτου ρηγὸς Ῥαγούνας καὶ Σικελίας ... διὰ τοῦ ἐλθόντος ἐνταῦθα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κουνσούλου τῶν Κατελάνων, τοῦ συνετοῦ ἀνδρὸς τοῦ σὺρ Δαλμάην Σουνήρ (i.e. Dalmau Suner)» για εξασφάλιση χρυσοβούλλου «ὡς θέλουσιν τινες ἐξ αὐτῶν καταλαμβάνειν εἰς τε τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰς ἐτέρας χώρας αὐτῆς καὶ ποιῆσθαι πραγματείας ἐν αὐταῖς».⁷⁵⁶ Πράγματι, φαίνεται πως από τα τέλη του 13ου αι. οι Καταλανοὶ ἔμποροι κατάφεραν να πάρουν στα χέρια τους το εμπόριο του λαδιού, για το οποίο κατέβαλλαν φόρο 3%.⁷⁵⁷ Ωστόσο, η οδυνηρή για το Βυζάντιο περιπέτεια με την Καταλανική Εταιρεία προκάλεσε ισχυρό πλήγμα στην εμπορική δραστηριότητα των Καταλανῶν εμπόρων με αποτέλεσμα μόλις στα 1320 ο βασιλιάς της Καταλονίας Ιάκωβος να επαναλάβει προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ αίτημα ανάλογο με εκείνο του 1290.⁷⁵⁸

Εκτός από Λατίνους εμπόρους, στην Κωνσταντινούπολη αξιοσημείωτη ήταν η παρουσία των Βαράγγων, Ἀγγλων στην πλειονοτητά τους την περίοδο αυτή, οι οποίοι οργανωμένοι σε σώμα (τάγμα) υπηρετούσαν στην αυτοκρατορική φρουρά έχοντας υπ' εθύνη τους και τη φύλαξη των φυλακῶν.⁷⁵⁹ Η φρουρά των Βαράγγων τελούσε υπό τις δια-

⁷⁵⁴ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 133 και σημ. 71· 251 και σημ. 90.

⁷⁵⁵ Παχυμέρης, II, V.30, σσ. 541.18, 543.1: «χρησαμένους παρά Κατελάνων τὴν σφῶν ναὸν, μεγίστην τῶν ἄλλων οὖσαν ... τὴν φορτηγόν».

⁷⁵⁶ MM, 3, σσ. 97-98.

⁷⁵⁷ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 46, σ. 98.64-65: «εἰ καὶ ἐλαίων πολλῶν εὐοίρει, οἶων ἐκ θάσου, ἐξ Ἄθω, ἐξ Ἑω, καὶ οὐ Κατελάνοι πιπράσκουσι» (c. 1303 - Απρ. 1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1693.

⁷⁵⁸ MM, 3, σσ. 98-99: «ὁ ὑψηλότατος ρῆξ Ῥαγούνας, Βαλετζίας, Σαρδενίας, Κόρσικας, κόντος Μπαρτζελόνας καὶ περιπόθητος θεῖος τῆς βασιλείας μου κυρὸς Ἰάκωβος, ἀπέστειλεν εἰς τὴν βασιλείαν μου γραφὴν αὐτοῦ μετὰ τῶν Κατελάνων πραγματευτῶν ... δηλοποιούσαν πρὸς τὴν βασιλείαν μου, ἵνα ... τύχῳσι μὲν οἱ τοιοῦτοι πραγματευταὶ ὀρισμῶ τῆς βασιλείας μου ... εἰς τὸ ἐνεργῆσαι τὰς δοκούσας αὐτοῖς πραγματείας».

⁷⁵⁹ Στο πρόσταγμα του Μιχαήλ Η΄ προς τον Ανδρόνικο Β΄, Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Σημειώσεις περὶ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος», ὁ.π., σ. 534, σημειώνεται «Εἰς τὸ καβαλίκευμά σου ἵνα ἔχῃς βαράγγους ... μετὰ τὸ καβαλικεῦσαι τὴν βασιλείαν μου, ἵνα συναθροίζονται οἱ τῶν ἀμφοτέρων ἐγκλινοβάραγγοι»· βλ. και την έκδοση του A. Heisenberg, «Prostagma», σ. 39. Στο Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἐκδ Schmitt, ὁ.π., σ. 286, στ. 4319, γίνεται λόγος στους Βαράγγους του Μιχαήλ Η΄ που φυλάκισαν τον πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο, ἐνὼ στη διαθήκη του ο Πατριάρχης Αρσένιος († 1273, PG 140, στ. 956D) σημειώνει ὅτι ο Μιχαήλ Η΄: «βαράγγους ... ἀπέστειλε φυλάττοντάς με». Ο Παχυμέρης, III, VII:27, σ. 85.17-22, ἐπίσης, γράφοντας για τη φυλάκιση του υιοῦ του σεβαστοκράτορος Ἰωάννη Δούκα, Μιχαήλ, ἀναφέρει τον «Ἐρρῆ ἐξ Ἑγκλίνων», ο οποίος ἦταν και «τῶν λοιπῶν φυλακῶν ἐπιστάτης ... πιστὸς τὰ πολλὰ δοκῶν βασιλεῖ». Τέλος, την ωμότητα των Βαράγγων φυλάκων του επισημαίνει και ο Γεώργιος Μετοχίτης, Παχυμέρης, III, VII:35, σ. 117.22-25, και Μετοχίτης, *Historia dogmatica*, σ. 326, στ. 2. Για την παρουσία των Βαράγγων στο Βυζάντιο βλ. Μ. Δένδιας, «Οἱ Βάραγγοι καὶ τὸ Βυζάντιον», *ΔΙΕΕΕ* 9 (1926), 145-221· R. M., Dawkins, «The Later History of the Varangian Guard: Some Notes», *Journal of Roman Studies* 37 (1947), 39-46, S. Blöndal - B. Benediktz, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2007, και πρόσφατα C. N. Constantinides, «A Marginal Note on Britain and the Britons in an Athonite Manuscript of Michael Glykas», *Hypermachos: Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden, 2008, σσ. 15-22, και ειδικότερα σσ. 15-17 και σημ. 2-3, ὅπου και ὅλη η σχετική βιβλιογραφία.

ταγές ενός *πριμμικηρίου*⁷⁶⁰ και είχε ως διακριτικό χαρακτηριστικό τον πέλεκυ, εξαιτίας του οποίου ο Παχυμέρης τους προσδίδει το προσωνύμιο «*πελεκυφόρον τάγμα βασίλειον*», ενώ ο Γρηγοράς αναφέρεται στους «*περί τὸν βασιλέα πελεκυφόρων καὶ στρατιωτῶν καὶ ξιφηφόρων*».⁷⁶¹ Υπήρχε μάλιστα στην πρωτεύουσα ναός, στα ΝΑ της Αγίας Σοφίας, τιμώμενος ἐπ' ονόματι της Θεοτόκου της Βαραγγιώτισσας.⁷⁶² Στην περίπτωση που το προσωνύμιό της δεν οφείλεται στη γειτνίασή της με τον χώρο στρατωνισμού ή τον εκεί εκκλησιασμό των Βαράγγων, θα μπορούσαμε εύλογα να υποθέσουμε ότι κτίστηκε χάρη στην πατρωνία κάποιου ή κάποιων εξ αυτών, πράγμα ενδεικτικό της ενσωμάτωσης και ανέλιξής τους στην κοινωνία και στα ήθη της πρωτεύουσας, όπως μαρτυρεί και η καταφυγή ορισμένων από αυτούς για θεραπεία στο αγίασμα της Θεοτόκου της Πηγής, πρακτική που δεν επιβεβαιώνεται στην περίπτωση άλλων αλλοεθνών και μάλιστα ετερόδοξων.⁷⁶³

Οι Λατίνοι που διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη, ανεξάρτητα από το υποφώσκον αντιλατινικό αίσθημα, και τα κατά καιρούς επεισόδια που σημειώνονταν εις βάρος τους, συμμετείχαν όχι μόνο στην οικονομική αλλά και στη θρησκευτική ζωή της πρωτεύουσας. Ανώνυμη περιγραφή της Κωνσταντινούπολης αναφέρει ότι οι κάτοικοί της, συμπεριλαμβανομένων των Φράγκων και όσων κατοικούσαν στον Γαλατά, τιμούσαν την εικόνα του Σωτήρος Χριστού στο ομώνυμο παρεκκλήσιο στη Χαλκή πύλη των ανακτόρων,⁷⁶⁴ ενώ η παρουσία και η συμμετοχή των Λατίνων σε διάφορες εκδηλώσεις και θρησκευτικούς εορτασμούς στο εσωτερικό της πόλης εξακολούθησε ακόμα και μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ και την αποκήρυξη της Ένωσης των Εκκλησιών.⁷⁶⁵ Αρκετοί ήταν, μάλιστα, εκείνοι που

⁷⁶⁰ Στη διήγηση των θαυμάτων του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄ αναφέρεται και η θεραπεία του τυφλού υιού του «*πριμμικηρίου τῶν Βαράγγων*», Α.-Μ. Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium: the Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theokistos the Stoudite*, Brookline, Mass., 1983, σ. 94.24-27.

⁷⁶¹ Παχυμέρης, III, VII:27, σ. 89.8-9, ο ίδιος σε άλλο σημείο αναφέρεται σε *φρουροὺς Κελτοὺς*, II, VII:35, σ. 117.25· Γρηγοράς, I, VIII:4, σ. 303.21-22· Ψευδο-Κωδινός, σσ. 179.25-180.3 και σποράδην, ενώ και ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός, I, I:41, σ. 200.11-12, επισημαίνει τον ρόλο που παίζουν κατά την τελετή της στέψης «*οἱ τε τοὺς πελέκεις ἔχοντες Βάραγγοι προσαγορευόμενοι*». Βλ. σχετικά και Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς, σ. 79.26-28.

⁷⁶² MM 1, σ. 423, (Φεβρ. 1361).

⁷⁶³ Στη διήγηση των θαυμάτων της Θεοτόκου της Πηγής αναφέρεται ότι κατέφευγαν εκεί για θεραπεία ο «*Ἰωάννης Ῥοδέλφος βάραγος. Οὗτος τῷ ἐμῷ βασιλεὶ κατὰ τὴν ἔω ἑτεροστόμῳ πελέκει κατ' ὤμων ἐστηριγμένῳ ὑπηρετούμενος και ο Μανουήλ βάραγος*», Ξανθόπουλος, Ζωοδόχος Πηγή, σ. 78-82, θαύματα 57 (νζ΄) και 58 (νη΄). Βλ. σχετικά Efthymiadis, «*Le monastère de la Source*», *ό.π.*, σσ. 283-309. Επιπλέον, ένας σταυρός της Συλλογής του Μουσείου Μπενάκη (αρ. ΓΕ 1853, 13ος-14ος αι.) ανήκε, σύμφωνα με εγχάρακτη επιγραφή, σε κάποιον *σεβαστό* Γεώργιο Βαραγγόπουλο, ενώ ο Θεόδωρος Υρτακηνός μνημονεύει κάποιον ιατρό Βαραγκάτο. Βλ. Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 21, σ. 739, και PLP, 2148.

⁷⁶⁴ Majeska, *Russian Travelers*, σ. 136.

⁷⁶⁵ Το 1283, στον εορτασμό των Θεοφανείων, ο Ανδρόνικος Β΄ επέτρεψε «*τοὺς Ἰταλοὺς ὀρώντες ἰσταμένους μετὰ κηρῶν*» σε ναούς που μόλις είχαν καθαρθεῖ από το «*λατινικό μίασμα*», Παχυμέρης, II, VII:7, σσ. 31.25-33.6. Αλλά και στην ιερολογία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος του ίδιου έτους «*οὐ μόνον Λατίνοι, ἀλλὰ καὶ ἀρχιερεῖς τούτων καὶ ἱερεῖς ἐντὸς καὶ συνίσταντο καὶ συνηύχοντο, καθὼς καὶ ὁ ἀπὸ Σικελῶν ἀρχιεπίσκοπος ἐν τῇ τοῦ Παντοκράτορος μονῇ τῇ ἡμέρᾳ τῆς Μεταμορφώσεως, ἑορτῆς πανδήμου τελομένης ... καὶ ταῦτα μετὰ τὸ κατακριθῆναι τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς ὡς αἰρετικοῖς τοῖς Λατίνοις κοινωνήσαντας μόνῃ τῇ τοῦ πάπα ἀναφορᾷ ἐν τῇ τοῦ βασιλέως ἐκκλησίᾳ*» στη σύνοδο των Βλαχερνών μόλις το προηγούμενο Πάσχα, Dargrouzès, «*Des notes marginales*», *ό.π.*, αρ. 9, σ. 73. Ο αναφερόμενος Λατίνος αρχιεπίσκοπος ήταν μάλλον ο Ιωάννης Παράστρων, που είχε συλλειτουργήσει με ορθόδοξους ιερεῖς και αρχιερεῖς στη 2η πατριαρχία του Ιωσήφ Α΄ (1282-1283), Παχυμέρης, II, V:11, σσ. 475.23-477.3· V:22, σ. 511.4-13, και III, VII:6, σ. 31.14-20. Χαρακτηριστικό είναι ακόμη

λόγω της καταγωγής τους προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στους πρώτους Παλαιολόγους αυτοκράτορες -ιδιαίτερα επί Μιχαήλ Η΄- ως νοτάριοι και γραμματικοί, διερμηνευτές και πρέσβεις στις επαφές που είχε ο τελευταίος με τη Δύση, τους πάπες και τις ιταλικές πόλεις.⁷⁶⁶ Ο αριθμός τους περιορίστηκε σταδιακά ιδίως μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ και τη θέση τους θα πάρουν Έλληνες κληρικοί, ιεράρχες, λόγιοι και αξιωματούχοι, όπως οι Ιωάννης Βέκκος, Γεώργιος Μετοχίτης, Θεόδωρος Σκουταριώτης, Μάξιμος Πλανούδης, Νικηφόρος Χούμνος και Θεόδωρος Μετοχίτης, αλλά και οι Μανουήλ Φιλής, Γεώργιος Παχυμέρης και Νικηφόρος Γρηγοράς.⁷⁶⁷

ότι στην πάνδημη υποδοχή του αυτοκράτορα κατά την επιστροφή στην πρωτεύουσα από τη Θεσσαλονίκη (22 Νοεμ. 1300) συμμετείχε η «πόλις πάσα ... και ό δήμος άπας ... όσος τε Ψωμαϊκός και όσος έξ άλλων γενών τε και γλωσσών, και μάλλον Ίταλικός», Παχυμέρης, IV, X:8, σ. 321.6-8.

⁷⁶⁶ Γνωρίζουμε αρκετούς τέτοιους απεσταλμένους, όπως έναν Φλωρεντινό που ανήγγειλε στη Γένουα την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, τους Obertus Doceanus και Ιωάννη Ρωμίνιο στη Γένουα, και τον Βενετό Ερρίκο Trevisano στη Βενετία (Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 139 και σημ. 3). Κι ακόμα κάποιον Goffridum, Λατίνο ή Γασμούλο, που συμμετείχε ως διερμηνέας σε πρεσβευτική αποστολή στον Πάπα Γρηγόριο Ι΄, αρχές Νοεμ. 1273 (Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 10, σ. 208· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 243 και σημ. 52), τον Ιωάννη Παγάνο (Pagano), πιθανότατα Λατίνο, που εστάλη μαζί με άλλους ως πρέσβης στον Πάπα Γρηγόριο Ι΄ το 1276 (Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 292, και Κοντογιαννοπούλου, *Εσωτερική πολιτική*, σ. 120), τον Ανδρόνικο Margida ή Μασγόδο (ο ίδιος συμμετείχε σε πρεσβεία στον Πάπα Ιωάννη ΚΑ΄ το 1277, Delorme – Täutu, *Acta*, αρ. 14, σ. 25: «secretis Camerae nostrae ... Andronico Masgoda» αρ. 20, σ. 44), τον κληρικό Γεώργιο Aulinus το 1276 (Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 306, και σημ. 5), καθώς και τον Γασμούλο ή Γενουάτη Ogerius, πρωτονοτάριο των Λατίνων μεταφραστών του Μιχαήλ Η΄ το 1277 (Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 19, σ. 301· TTh, III, αρ. CCCLXVIII, σ. 149: «Ogerius, supradicti magnifici et excellentissimi imperatoris notarius»· D. M. Nicol, «The Greeks and the Union of the Churches. The Report of Ogerius, Protonotarius of Michael VIII Palaiologos, in 1280», *Proceedings of the Royal Irish Academy*, 63, sect. C, 1, Dublin, 1962, σσ. 1-16 (= Collected Studies, I, αρ. VII), και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 302 και σημ. 106). Τέλος, ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός (I, I:40, σ. 195.4-6) αναφέρει τον *ἐπὶ τοῦ στρατοῦ Τζουιά* (i.e. Ιωάννη) ντε Τζεπλέτ, «Κύπριον μὲν ὄντα τὸ γένος καὶ καθ' αἶμα προσήκοντα τῷ ταύτης ῥηγί», που εστάλη πρεσβευτής στη Σαβοΐα το 1324 μαζί με τον παρακοιμώμενο Ανδρόνικο Τορνίκη (PLP, 29122) για να κανονίσει το γαμικό συναλλάγιο του Ανδρονίκου Γ΄ με την Άννα της Σαβοΐας.

⁷⁶⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά τους Νικηφορίτζη και Μάξιμο Αλουβάρδη, «ἄνδρες εἰς ὑπογραμματέας μὲν τελούντες πρὶν τῷ τῶν Ἰταλῶν βασιλεῖ τῷ Βαλδουίνῳ», τους οποίους ο Μιχαήλ Η΄ κράτησε στην υπηρεσία του και λίγο αργότερα απέστειλε ως πρέσβεις στον Πάπα Ουρβανό Δ΄ προκειμένου να τον καθησυχάσουν για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (Παχυμέρης, I, II:36, σ. 227.13-15, 21-24). Στην Ιταλία, ωστόσο, συνελήφθησαν, και ο Νικηφορίτζης βρήκε φρικτό θάνατο, ενώ ο Αλουβαρδής (Maximus Alufardus), πιθανότατα Γασμούλος, κατάφερε να διαφύγει, αλλά επανήλθε ως πρέσβης το 1263 (Dölger, *Regesten*, αρ. 1899, 1911, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 132, σημ. 65, και σ. 139 κ.ε.). Άλλη γνωστή περίπτωση *magnum interpretem* είναι αυτή του Georgium Zinuchem, Chonusgim ή Chimisechim (Γεωργίου Τζιμισκή Βερροιώτη), ο οποίος συμμετείχε στην αποστολή που συνομολόγησε την ένωση της Λυών (PLP, 2673· Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 13, σ. 245, Μαρτ. 11, 1274· αρ. 15, σ. 253, Μάρτ. 1274, και Täutu, *Acta*, αρ. 43, σ. 130, και αρ. 45, σ. 131). Το 1305 σε πρεσβεία του προς τους Καταλανούς ο Ανδρόνικος Β΄ απέστειλε «τὸν τῶν Λατινικῶν ἔρμηνέα Κορώνην» (Παχυμέρης, IV, XIII:1, σ. 617.21-22), ο οποίος ταυτίζεται με τον «familiaris interpretis Georgii Coronensis», που αναφέρεται σε ενετικά έγγραφα (DVL I.8, σ. 16), ενώ από τη συμφωνία του Ανδρονίκου Β΄ με τη Βενετία το 1324 είναι γνωστός ο διερμηνευτής των λατινικών Γεώργιος Καβαλλαρόπουλος (PLP, 10051, και MM 3, σ. 104). Την ίδια περίοδο άλλοι μεγάλοι διερμηνευτές (*interpretes*) είναι ο Κωνσταντίνος Ψυχόμαλλος (28 Ιουλίου 1285, TTh, III, αρ. CCCLXXIX, σ. 352· 7 Μαρτ. 1303, DVL I.8, σ. 16: «*interpretes Constantinus Fiscomalus*»). Ο ίδιος αναφέρεται ξανά σε έγγραφο τον Απρίλιο του 1325, DVL I.99, σ. 203), ο Ιωάννης Άγγελος [Απρ., Ιούλ. 1277, Delorme, Täutu, *Acta*, αρ. 14, σ. 25: «*secretis familiaribus ... Angelo Iohanni*», και αρ. 20, σ. 44· 1294, Dölger, *Regesten* 2157, και c. 1305-1307, M.-H. Congourdeau, «Note sur les Dominicains de Constantinople au début du 14e siècle», *REB* 45 (1987), 177: «*viro domino Kalo Johanni, praetori et magno interprete, imperialis palatii*»], που ταυτίζεται με τον διερμηνευτή Ιωάννη Άγγελο των ανδηγαυικών αρχείων, ο Στέφανος Συρόπουλος, που αναφέρεται αρκετά συχνά ως απεσταλμένος στη Βενετία [DVL I.46, σ. 83, και I.73: «*prefatum Staphanum Siropolum*», σ. 130 (1319/20)· I.79, σ. 154· I.94, σ. 194, και I.95, σ. 196, 1324, Ιούν. 28· Laiou, *Constantinople*, σ. 323 και σημ.

Η λατινική παρουσία, ιδίως στην Αυλή, θα αυξηθεί μετά τους γάμους του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου αρχικά με την Ειρήνη του Braunschweig (1318, † 1324) και στη συνέχεια με την Άννα της Σαβοΐας (1327). Ο Καντακουζηνός σημειώνει ότι μετά τον δεύτερο γάμο ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη πολλοί Λατίνοι ακόλουθοι της αυτοκράτειρας «ἐκ τε γὰρ τῶν παρὰ Λατίνοις καβαλλαρίων καὶ σκουερίων λεγομένων ἤγε πολλοὺς καὶ τῶν ἄλλων παρ' αὐτοῖς εὐπατριδῶν· καὶ τὰς ἐν ἑτέροις χρόνοις εἰς τὴν Ῥωμαίων ἐξ ἄλλοδαπῶν ἀφικνουμένης βασιλίδας ὑπερείχε πολυτελεία».⁷⁶⁸ Ἔτσι, εξηγείται και ο μεγάλος αριθμός των Λατίνων που πολέμησαν στο πλευρό του Ανδρονίκου Γ΄, εκτός από τους συντρόφους και στενούς συνεργάτες του, τον μέγα δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό, τον πρωτοστράτορα Συναδηνό και τον Συργιάννη, κατά την εξέγερση που επιχείρησε εναντίον του παππού του Ανδρονίκου Β΄.⁷⁶⁹ Επικεφαλής του σώματος των Λατίνων μισθοφόρων ήταν σύμφωνα με τον Καντακουζηνό ο καβαλλάριος Φραμπέρν Τεμπινιόλ (Fra Perrin de Pigniol ή Pietro di Pinerolo), ο οποίος πιθανόν συνδεόταν με τον οίκο του Μομφερρά,⁷⁷⁰ ενώ «οἱ ἐκ Γερμανῶν μισθοφόροι Λατίνοι, ἐν οἷς ἦσαν καὶ τινες τῶν εὐπατριδῶν παρ' αὐτοῖς» χαρακτηρίζονται ως ιδιαιτέρως ορμητικοί.⁷⁷¹

Το λατινικό στοιχείο επέφερε ωστόσο και την εισαγωγή και υιοθέτηση νέων ηθών και συνηθειών, όπως οι κονταρομαχίες και οι ιππικοί αγώνες, «τὴν λεγομένην τζουστρίαν καὶ τὰ τερνεμέντα αὐτοὶ πρῶτοι ἐδίδαξαν Ῥωμαίους οὕτω πρότερον περὶ τῶν τοιούτων εἰδότας οὐδὲν ... οὕτω δὲ ὑπὸ φιλοτιμίας περὶ τὰ τοιαῦτα ἐξησκήθησαν οὐκ ὀλίγοι Ῥωμαίων, μάλιστα δὲ πάντων ὁ βασιλεύς»,⁷⁷² και όχι μόνο, καθώς εκτός από τα έθη και ήθη της δυτικής ιπποσύνης εισήχθησαν στο Βυζάντιο και οι θρησκευτικές θεατρικές αναπαρα-

155, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 248]. Τέλος, ο Ιωάννης Αγαπητός που εστάλη το 1310 στον Ενετό δούκα της Κρήτης [PLP, 121, και Matschke, «Ανταλλαγές», σ. 588. Βλ. σχετικά και Ν. Οικονομίδης, «Byzantine diplomacy, A.D. 1204-1453: means and ends», J. Shepard, S. Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 1), Variorum, Aldershot, 1992, σ. 78], και το 1319 ο Γρηγόριος Κλειδάς και Ανδρόνικος Ιερακίτης, που εστάλησαν ως πρέσβεις στη Βενετία (DVL I.73, σ. 128, I.77, σ. 139, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 241).

⁷⁶⁸ Καντακουζηνός, I, σ. 204.5-11. Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση του καβαλλαρίου Συρ Γουλιέλμου Ντεκαλαβρία, που εμφανίζεται το 1323 ως κάτοχος κτημάτων στην περιοχή της Ζίχνας Σερρών. Βλ. L. Bénou, *Le codex B du monastère Saint-Jean Prodrome (Serrès). A (XIIIe - XVe siècles)*, (Textes. Documents. Études sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique), Paris, 1998, αρ. 111, σ. 185.1 (c. 1323)· αρ. 117, σ. 193.61· αρ. 120, σ. 200.53-54, και αρ. 102, σ. 176.2, 5-6 (1330, αναφέρεται ως νεκρός).

⁷⁶⁹ Καντακουζηνός, I, I:8, σσ. 38.20-39.5: «καὶ Γεννουΐταις Λατίνοις ἑτέροις τρισί, φίλοις μὲν οὖσι δεδοκιμασμένοις τῷ βασιλεῖ ... ὀνόματα δ' αὐτοῖς, ἀπὸ μὲν τοῦ τῶν Ὀρίων γένους, Ῥάφων ντε Ὅρια, ἀπὸ δὲ τοῦ Σπινουλῶν, Φρερίγω Σπίνουλα, ἐκ δὲ τῶν Ντεμάρ, Ῥάφων Ντεμάρ».

⁷⁷⁰ Καντακουζηνός, I, I:20, σσ. 100.19-101.1. Βλ. και Κ. Π. Κύρρης, *Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα: Ἡ πρώτη φάσις τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἡ πρώτη συνδιαλλαγή τῶν δύο Ἀνδρονίκων (20. IV - Φθινόπωρον 1321)*, Λευκωσία, 1982, σ. 85.

⁷⁷¹ Καντακουζηνός, I, I:20, σ. 98.16-18. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην ομάδα περί τον Ανδρόνικο Γ΄, που θα επιχειρούσε να ανέλθει τα τείχη της Βασιλεύουσας το 1328, υπήρχαν και ορισμένοι Λατίνοι ἐξ Ἀλαμανίας, τους οποίους ο νεαρός αυτοκράτορας διέταξε να αντικαταστήσουν με Ρωμαίους ώστε «μὴθ' ἢ εὐδοξία πρὸς Ἀλαμανοὺς διαβαίνει, ἀλλὰ μόνων ἢ Ῥωμαίων τὸ ἔργον», Καντακουζηνός, I, I:58, σ. 301.1-9.

⁷⁷² Καντακουζηνός, I, I:42, σ. 205.8-20. Και ο Άγγλος ταξιώτης Sir John Mandeville, σ. 13, κάνει λόγο για τέλεση κονταρομαχιῶν πιθανότατα στον χώρο του ιπποδρόμου. Για τα αγωνίσματα αυτά βλ. A. Babuin, *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινῶν κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο (1204-1453)*, τόμ. Α', Ιωάννινα 2009, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σσ. 144-152.

στάσεις. Έτσι, στις αρχές του 15ου αι. (1433) ο Γάλλος περιηγητής Bertrandon de la Broquière γράφει χαρακτηριστικά ότι παρακολούθησε μία “θεατρική” αναπαράσταση των τριών παιδών εν καμίνω «*Je attendi tout le jour pour veoir leur maniere de faire, et firent un mistere de trios enfants que Nabuchodonosor fist mettre en la fournaise*». ⁷⁷³

Αξιόλογη ήταν στην Κωνσταντινούπολη τον 13ο και 14ο αι. η παρουσία και δράση των δυτικών μοναστικών ταγμάτων, η απαρχή των οποίων εντοπίζεται στα χρόνια της Λατινοκρατίας. Από αυτά, το τάγμα των Φραγκισκανών είχε στη διάθεσή του μια μεγάλη βιβλιοθήκη από ελληνικούς κώδικες, και μέλη του είχαν εργαστεί ιδιαίτερα για την προετοιμασία της Συνόδου της Λυών το 1274. Η έδρα του τάγματός τους βρισκόταν πιθανότατα κοντά στη συνοικία των Πισατών, στην περιοχή του Νεωρίου, ενώ η ανακάλυψη στον ναό της Θεοτόκου της Κυριώτισσας (Kalenderhane camii) σπαραγμάτων τοιχογραφιών με σκηνές από τον κύκλο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης δεν παρέχει ασφαλή εχέγγυα για τη σύνδεση του εν λόγω μνημείου με το φερώνυμο τάγμα, ⁷⁷⁴ εν αντιθέσει με τους Κιστερσιανούς, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στην πλούσια μονή της Παναγίας de Percheio (Perceul). ⁷⁷⁵ Σημαντική ήταν στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. και η δράση του τάγματος των Δομινικανών. Οι τελευταίοι διατηρούσαν στενότερες σχέσεις με τους Βυζαντινούς, συγκριτικά με τους άλλους Λατίνους, γνώριζαν πολύ καλά την ελληνική και συνέβαλλαν στην εκμάθηση της Λατινικής σε όσους Βυζαντινούς λογίους το επιθυμούσαν· ως εκ τούτου, μέλη τους απαντούν συχνά ως πρέσβεις του αυτοκράτορα προς τον Πάπα κατά τον 13ο και 14ο αι. ⁷⁷⁶ Το 1299 μάλιστα έφθασε από την Τουλούζη ο πατήρ Guillaume Bernard de Gaillac προκειμένου να αναδιοργανώσει το τάγμα των Δομινικανών και να ελέγξει τα δογματικά λάθη των Ελλήνων. ⁷⁷⁷ Πράγματι, ο τελευταίος βελτίωσε τα ελληνικά του, μετέφρασε τα *libros* του Θωμά Ακινάτη, ενώ παράλληλα διατηρούσε επαφές με τον λόγιο μοναχό Σοφονία και τον μεγάλο διερμηνευτή του παλατίου Ιωάννη Άγγελο. Στον ίδιο ή στην ομάδα του αποδίδονται και οι κώδικες *Ursal. C. 685*, που γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1305, και *Ursal. C. 55*, που γράφτηκε στο Πέραν λίγο αργότερα (post 1307 ή

⁷⁷³ Bertrandon de la Broquière, *ό.π.*, σσ. 155-156. Βλ. και W. Puchner (with the advise of N. Conomis), *The Crusader Kingdom of Cyprus – A Theatre Province of Medieval Europe? Including a critical Edition of the Cyprus passion cycle and the ‘Repraesentatio Figurata’ of the Presentation of the Virgin in the Temple*, Academy of Athens, Athens, 2006, όπου εξετάζονται ανάλογες εκδηλώσεις στο Βυζάντιο και στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο.

⁷⁷⁴ R.-L. Wolff, «The Latin Empire of Constantinople and the Franciscans», *Traditio* 2 (1944), 229-230· Striker - Kuban, «Work at Kalenderhane Camii», *ό.π.*, σσ. 185-191· των ιδίων, *Kalenderhane in Istanbul*, *ό.π.*, σσ. 72, 128-142, και Jacoby, *Urban evolution*, σ. 290.

⁷⁷⁵ E. A. R. Brown, «The Cistercians in the Latins of Constantinople and Greece, 1201-1276», *Traditio* 24 (1958), 91-93, και Jacoby, «Urban evolution», σ. 288.

⁷⁷⁶ D. M. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge Univ. Press, 1979, σσ. 78-79, και σημ. 36. Για το θέμα βλ. το άρθρο της E. Fisher, «Monks, Monasteries, and the Latin Language in Constantinople», *Sevgi Gönül Symposium*, σσ. 390-395.

⁷⁷⁷ Βλ. Nicol, *Church and Society*, *ό.π.*, σ. 78. Κέντρο του τάγματος των Δομινικανών φαίνεται ότι κατέστη ο ναός του Αγίου Παύλου, έπειτα και Αγίου Δομνίκου (σημ. Arap camii), στον Γαλατά. Βλ. σχετικά E. Akyürek, «Dominican Painting in Palaeologan Constantinople: The Frescoes of the Arap Camii (Church of S. Domenico) in Galata», H. A. Klein - R. G. Ousterhout - B. Pitarakis (eds.), *The Kariye Camii Reconsidered*, (Istanbul Research Institute Publications 14), Istanbul, 2011, σσ. 327-341.

1310).⁷⁷⁸ Τέλος, γνωστό ήδη από την εποχή της Λατινοκρατίας, αλλά χωρίς περαιτέρω διαθέσιμα στοιχεία για την περίοδο μετά το 1261, είναι και το τάγμα του ξενώνα του Αγίου Σαμψών.⁷⁷⁹

Η παρουσία των δυτικών μοναστικών ταγμάτων στην πρωτεύουσα προκαλούσε το λαϊκό αίσθημα αλλά και την επίσημη Εκκλησία τόσο λόγω του ρόλου τους στην ένωση των Εκκλησιών (1274) όσο και του προσηλυτισμού που κάποια από αυτά ασκούσαν.⁷⁸⁰ Σχετικά ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ με επιστολή του προς τους αρχιερείς της Ενδημούσας Συνόδου πρότεινε να αιτηθούν στον αυτοκράτορα μεταξύ άλλων και τη διευθέτηση του θέματος «*τῶν Λατίνων καὶ ὅπως ἀδεῶς διδάσκειν τούτους ἀκούομεν*».⁷⁸¹ Μολονότι οι αναφερόμενοι στην επιστολή του Αθανασίου Λατίνοι ενδέχεται να ήταν ομάδα Ενωτικών, αμέσως μετά την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας το 1282 άρχισε η σταδιακή απομάκρυνση των δυτικών μοναχών (*φρερίων*) από την πρωτεύουσα.⁷⁸²

Η κοινότητα των Αρμενίων στην Κωνσταντινούπολη μαρτυρείται ήδη στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄, κατ' αρχάς από τον Παχυμέρη που σχολιάζοντας τις αντιδράσεις στο εσωτερικό της Αρμενικής κοινότητας εξαιτίας της μεταστροφής κάποιου μέλους της στην Ορθοδοξία, σημειώνει «*εἶχε μετὰ πολλῶν ἄλλων ἡ πόλις καὶ Ἀρμενίους ἐποίκους*».⁷⁸³ Η χρήση του όρου *ἔποικοι* στο παραπάνω χωρίο μας οδηγεί στην εύλογη υπόθεση ότι οι εν λόγω Αρμένιοι μετοίκησαν στην πρωτεύουσα, όπως και άλλοι χριστιανικοί πληθυσμοί, από τη Μ. Ασία εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών στα τέλη του 13ου ή κατά τα πρώτα έτη του 14ου αι.⁷⁸⁴ Από τις επιστολές του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄ συνάγεται ότι Αρμένιοι «*καὶ συναγωγὴν ἔχειν εἰς προσευχὰς οὐ κωλύονται. Εἰ δέ τις τῶν κάκεῖ τολμήσει λαλήσαι, δι' ὀλίγων βασιλικῶν πολλὰ δυνήσονται οἱ Ἀρμένιοι*».⁷⁸⁵ Ως εκ τούτου, ο Πατριάρχης κρίνει την παρουσία τους, όπως και εκείνη των Ιουδαίων, επικίνδυνη για τους Ορθοδόξους και ζητεί από τον αυτοκράτορα την έξωσή τους από την πρωτεύουσα.⁷⁸⁶ Οι παραπάνω μαρτυρίες είναι πολύτιμες, καθώς πληροφορούμαστε ότι οι Αρμένιοι μπορούσαν ελεύθερα να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα εντός της πρωτεύουσας, η οικονομική τους επιφάνεια

⁷⁷⁸ Congourdeau, «Dominicains», *ό.π.*, σσ. 176-177, και M. Andersson-Schmitt – M. Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis), Stockholm – Uppsala, vol. XXVI:1 (1989), 15-18, και vol. XXVI: 6 (1993), 227.

⁷⁷⁹ Miller, «The Sampson Hospital», *ό.π.*, σσ. 128-130, και Jacoby, *Urban evolution*, σσ. 288-89.

⁷⁸⁰ Ο Παχυμέρης, IV, XII:28, σσ. 585.30-587.4, 19-22, γράφει ότι τον Μάιο του 1305 *φρέριοι*, πιθανότατα Φραγκισκανοί, αγόρασαν δημόσιο τόπο «*κατὰ τὴν ἀγορὰν ... ἐφ' ᾧ μονὴ τις συσταίη σφίσι*», πλην όμως «*πολλῶν παρ' ἑκάτερα κωλύοντων, καὶ ἄλλων μὲν ἔνεκα, μάλιστα δὲ διὰ τὸ τῆς ἀκριβοῦς θρησκείας ζηλωτικὸν*» (Dölger, *Regesten*, αρ. 2283).

⁷⁸¹ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 23, σ. 52 (θέρος 1305).

⁷⁸² Laurent, *Regestes*, αρ. 1681, και Nicol, *Church and Society*, *ό.π.*, σ. 78.

⁷⁸³ Παχυμέρης, IV, XII:21, σ. 569.9-12.

⁷⁸⁴ Kidonopoulos, *Bauten*, 1.3.2, σσ. 140-141, και του ιδίου, «Urban Physiognomy», *ό.π.*, σ. 107.

⁷⁸⁵ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 41, σσ. 82.16-84.19 (post 1304), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1622.

⁷⁸⁶ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 36, σ. 76.5-6 (c. 1305-1306), και αρ. 23, σ. 52 (θέρος 1305) «*εἰσι δέ τινα κοινῆς δεόμενα ἰκεσίας πρὸς τὸν κρατοῦντα, οἷον τὰ τῶν Λατίνων ... καὶ δὴ καὶ περὶ τῶν Ἰουδαίων καὶ Ἀρμενίων, ὅπως ἐξέλθωσι*». Βλ. Laurent, *Regestes*, αρ. 1639 και 1681.

ήταν αξιόλογη, καθώς μαρτυρείται η παρουσία τους σε εμπορικές δραστηριότητες,⁷⁸⁷ ενώ «δι' ὀλίγων βασιλικῶν», ασημένιων δηλαδή νομισμάτων που εκδόθηκαν μετά το 1304, αντιμετώπιζαν τα ὅποια κωλύματα, δωροδοκώντας προφανώς τους κρατικούς αξιωματούχους. Τέλος, ὅσον αφορά τον εντοπισμό του χώρου της συνοικίας τους, οι γνώσεις μας είναι ελλιπείς, καίτοι η ὑπαρξή της δεν αμφισβητείται.

Η περίπτωση των Σύρων, οι οποίοι απαντούν συχνά στις πηγές της περιόδου, χρήζει επίσης διερεύνησης για λόγους που θα εκτεθούν στη συνέχεια. Οι τελευταίοι δεν είναι γνωστό αν διέθεταν οργανωμένη κοινότητα στην Κωνσταντινούπολη, ὅπως οι Εβραίοι, οι Αρμένιοι ή οι Λατίνοι, ενώ στις πηγές απαντούν ἄλλοτε ως ἔμποροι και πλοιοκτήτες, με ἕνα εὔρος δραστηριοτήτων που εκτείνεται ἀπὸ τον Εὐξείνιο Πόντο ἕως την Παλαιστίνη και την Αἴγυπτο,⁷⁸⁸ και ἄλλοτε ως ἰατροί⁷⁸⁹ ἢ μέλη της διοικητικής υπαλληλίας της πρωτεύουσας.⁷⁹⁰

Σχετικά με την ταυτότητα των Σύρων, η ἄποψη ὅτι πρόκειται για μουσουλμάνους, Ἄραβες ἢ Τούρκους δεν μας βρίσκει σύμφωνους,⁷⁹¹ καθώς στην πλειονότητά τους οι αναφερόμενοι στις πηγές Σύροι εμφανίζονται με χριστιανικά ονόματα. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στην παραδοχή ὅτι πρόκειται για Χριστιανούς ορθόδοξους ἢ και ἄλλων ανατολικῶν χριστιανικῶν ομολογιῶν, ἀπὸ τον ευρύτερο χώρο της Συρο-Παλαιστίνης, οι ὁποῖοι μετὰ την επικράτηση των Μαμελούκων στην περιοχή και την πτώση της Πτολεμαΐδας – Ἄκρας το 1291 προσέφυγαν στη γειτονική Κύπρο ἀλλὰ και στο Βυζάντιο.⁷⁹² Γίνε-

⁷⁸⁷ Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. CLII, σ. 174, αρ. CCXCVIII, σσ. 271-272 και σποράδην.

⁷⁸⁸ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 164 (Lameere, αρ. 178), ΕΦ 4 (1909), 123-124 και Laurent, *Regestes*, αρ. 1540· Ο Φιλής, *Carmina*, II, σ. 62.89, αναφέρει κάποιον Σύρο, ονόματι Σίμωνα, που εμπορεύεται στον Εὐξείνιο Πόντο και στον Καφφά. Βλ. επίσης Balard, *Gênes et l'outre-mer*, αρ. 252, σ. 115 (2 Ιουλ. 1289), ὅπου και αναφορά για τις εμπορικές δοσοληψίες μεταξύ Γενουατῶν και των Σύρων Theodori και Costa· και Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. v, σ. 75· αρ. CIV, σ. 139· αρ. CCLII, σ. 239 και σποράδην.

⁷⁸⁹ Βλ. την περίπτωση του Σύρου ἰατροῦ που φρόντισε για ἕνα διάστημα τον Πλανούδη, Ἐπιστολές, αρ. 12, σ. 24.28-32 (c. 1299). Σύροι ἰατροί αναφέρονται ἀκόμη στη διήγηση των θαυμάτων της Παναγίας της Πηγῆς, Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ζωοδόχος Πηγῆ*, σ. 79, θαύμα 57 (νζ'), ἀλλὰ ἀπὸ τον ἄκτουάριο Ιωάννη Ζαχαρία, *De urinis*, J. Ideler, *Physici et medici Graeci minores*, 2, Berlin, 1842 (ανατύπ. Amsterdam, 1963), σσ. 165-166 (6.13.5). Τέλος, θα πρέπει να ἐπισημάνουμε ὅτι αρκετοὶ ἀπὸ τους γνωστούς ἰατροὺς του 13ου και 14ου αι. στην Κωνσταντινούπολη ἦταν Σύροι στην καταγωγή, ὅπως ο Ισαάκ Σύρος και ο ἰατρικώτατος Χριστόδουλος, που μετέφρασε στην ἐλληνική την περί οὐρών πραγματεία του Alī ibn Sīnā (Αβικέννας) (κῶδ. *Marc. VIII*, f. 160). Βλ. Kousis, «Quelques considerations», ὁ.π., σσ. 205-220.

⁷⁹⁰ Ο Πλανούδης Ἐπιστολές, αρ. 12, σ. 24.99-107 (c. 1299), ἀναφέρεται σε κάποιον τυχοδιώκτη Σύρο, ο ὁποῖος ἄλλαζε υπηκοότητα κατὰ το δοκοῦν «συμμεταλαμβάνων τοῖς τόποις καὶ στολῆν καὶ ὀνόματα; καὶ γὰρ Σύρος ἦν, καὶ Κίλιξ ἐγένετο, καὶ μικρὸν ὕστερον τῷ κοινῷ Γεννουιτῶν ἐνεγράφη· εἶτα κάκεινους ἀπολακτίσας Ῥωμαῖος ἡμῖν σχέδιος ἀνεδόθη ... καὶ μὴν ταῦτα πολυπόδων τε καὶ χαμαιλεόντων, ἀλλ' οὐκ ἀνθρώπων. προσδεχέσθω τις αὐτὸν μετ' οὐ πολὺ καὶ Τατάρους αὐτομολήσειν, ἐπεὶ κατ' Αἰγυπτίων εὐδοκιμοῦντας αὐτοὺς ἀκούει, καὶ πτεροφορήσειν». Ο ἐν λόγω Σύρος, κατάφερε τελικὰ μέσω του ἰατροῦ ἀδελφοῦ του, που φρόντισε ἕνα διάστημα τον Πλανούδη, να ἀποκτήσει πρόσβαση στα ἀνάκτορα και να λάβει το ἀξίωμα «τοῦ τὴν ἐν βασιλίδι πόλει τελωνεῖαν ἐπιτετραμμένου».

⁷⁹¹ Κουρούσης, Ἐπιστολάριον, σ. 140.

⁷⁹² Σε ἐπιστολή του προς τους Κυπρίους ο Πατριάρχης Γερμανός Β' (1223-1240) ἀναφέρει στην προσφώνησή του «Ἄνδρες φιλοχριστότατοι καὶ φιλευσεβεῖς, ὅσοι τὴν περιώνυμον νῆσον τὴν Κύπρον ἐλάχετε κατοικεῖν, Ῥωμαῖοι τε καὶ Σύροι, πάντες ὀρθοδοξίας ἐρασταί, φύλακες ἀκριβεῖς τῆς πατροπαραδότου ἡμῶν πίστεως», MB 2 (Βενετία, 1873), σ. 14. Για τον σημαντικὸ ἀριθμὸ των Σύρων (Συριάνων) στην Κύπρο βλ. Leontios Makhairas, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled 'Chronicle'*, (ed.) R. M. Dawkins, Oxford, 1932, §§ 27,

ται έτσι κατανοητή η συχνή μνεία Σύρων στις επιστολές του Πατριάρχη Γρηγορίου Β', αφού όπως εξηγεί ο ίδιος σχετικά με τη φιλία του με κάποιον πλοιοκτήτη, ονόματι Συμεών «Σύρος τὸ γένος, Πτολεμαΐδος τῆς ἐν Παλαιστίνῃ πολίτης φίλος ἐμός, οὐ πάνυ δὲ παλαιός, ἀλλ' ἐξ ὅτου περ ἐς Βυζάντιον ἦκε, πρόσφατος δ' ἦκε, καί μοι φίλος γέγονεν, ὅτι με Κύπριον ὄντα ἐμάνθανε, καί τι διὰ τὴν πατρίδα γειτονοῦσαν Παλαιστίνῃ Παλαιστινίοις προσήκοντα».⁷⁹³

Καταφυγή στα εδάφη της αυτοκρατορίας και δη στην πρωτεύουσα αναζήτησαν, λόγω της μογγολικής επέλασης στην Ανατολή, Τούρκοι και Κουμάνοι, αλλά και Μογγόλοι (Τάταροι), με τους οποίους η αυτοκρατορία φρόντιζε να διατηρεί διπλωματικές σχέσεις κάνοντας χρήση γαμικών συναλλαγίων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του σουλτάνου του Ικονίου Αζατίν Καϊκαούς (Izz al-Din Kaykawus II, 1246-1257) της οικογένειάς του και των συν αυτώ Τουρκόπουλων, οι οποίοι, αφού βαπτίστηκαν, συγκαταλέχθηκαν στις τάξεις του βυζαντινού στρατού,⁷⁹⁴ Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, οι βυζαντινές Αρχές δεν αρκέστηκαν στη στρατολόγηση των παραπάνω σε ειδικό σώμα (κατάλογο), αλλά τους παραχώρησαν και πρόνοιες για τη συντήρησή τους, όπως στην περίπτωση του Πέρση (Τούρκου;) Φαχρατίνη ή Πέτρου και των υιών του, που αναφέρει ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β' σε επιστολή προς τον μεγάλο λογοθέτη Θεόδωρο Μουζάλωνα.⁷⁹⁵

Αρκετές είναι ακόμη οι ατομικές περιπτώσεις εκχριστιανισμένων Τούρκων και Μογγόλων που μπήκαν στην υπηρεσία των Βυζαντινών κατά τον 13ο και 14ο αι. Ο Φιλής απευθύνει δύο επιτάφια στιχουργήματα σε έναν 18χρονο νεαρό, τὸν σουλτάνον κυρὸν Δημή-

92, 111, 375, 391, 411, 437, 439, 654, 681 και 685, και Χ. Μαλτζέζου, «Τρία κυπριακά ἀφιερωτήρια γράμματα. Συμβολή στη μελέτη τῆς λατινοκρατούμενης Κύπρου», *Σύμμεικτα* 7 (1987), 1-17 και ειδικότερα σ. 7.

⁷⁹³ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 164 (Lameere, αρ. 178), ΕΦ 4 (1909), 123-124, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1540. Ο Συμεών είναι προφανώς ο ίδιος που φέρνει στον Γρηγόριο Β' χουρμάδες (φοίνικες) και γλυκά (μελίπηκτα) «ὅποια παρὰ Σύροις σκευάζεται». Βλ. Λαΐου, «Correspondence», σ. 94 και σημ. 18, και Kotzabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 13, σ. 155, όπου και έκδοση της επιστολής.

⁷⁹⁴ Γρηγοράς, I, VII:4, σ. 229.11-17: «χίλιοι δ' ἦσαν οἱ Τουρκόπουλοι οὗτοι, οἱ τῷ Σουλτάν Ἀζατίνῃ πρὸς Ῥωμαίους, ὡς εἰρήκαμεν, ἠκολούθησαν μὲν αὐτομολήσαντι, ἀπαχθέντι δ' ἐκείθεν μετὰ τῶν Εὐρωπαϊῶν Σκυθῶν, ὡς δεδήλωται, οὔτε συναπήχθησαν καὶ τὴν Ῥωμαίων ἀσπασάμενοι συνδιαίτησιν καὶ τὸ ἱερὸν μετὰ τῆς εὐσεβείας εἴλοντο βάπτισμα· καὶ ἦσαν τοῦ λοιποῦ τῆ Ῥωμαίων ἐξεταζόμενοι καὶ αὐτοὶ στρατιᾶ». Στους χριστιανούς Τουρκόπουλους αναφέρεται και ο Παχυμέρης, IV, XIII:4, σ. 627.9-10, στις αρχές του 14ου αι. (c. 1301/2). Αναφορικά με την αξιοποίησή τους ως μισθοφόρων την περίοδο αυτή βλ. Α. Savvides, «Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin armies: the Turcoples/ Tourkopouloi», R. Beaton - Ch. Roueché (eds.), *The Making of Byzantine History: Studies dedicated to D.M. Nicol*, Variorum, London, 1993, σσ. 130-133. Η ευνοϊκή στάση του Πατριάρχη Αρσενίου προς τον Σελτζούκο σουλτάνο «τὸ προσκεῖσθαι τοῖς τοῦ σουλτάν εὐμενῶς»- στάθηκε αφορμή για τις εναντίον του κατηγορίες από τον πριμμικῆριο Εψητόπουλο, Παχυμέρης, II, IV:3, σσ. 335-337, και Γρηγοράς, I, IV:4, σ. 94.10-19. Τον σουλτάνο ακολούθησαν στην Κωνσταντινούπολη η μητέρα του Προδουλία και οι θείοι του Kīr Khaya και Kīr Kadīd, οι οποίοι ήταν ελληνικής καταγωγής. Για την πρώτη μάλιστα ο Παχυμέρης (I, II:24, σ. 183.23) σημειώνει ότι ήταν «χριστιανῆ ἐς τὰ μάλιστα». Βλ. και R. Shukurov, «The Oriental Margins of the Byzantine World: A Prosopographical Perspective», J. Herrin - G. Saint-Guillain (eds.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Ashgate, 2011, σσ. 182-190.

⁷⁹⁵ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 159 (Lameere, αρ. 172), ΕΦ 4 (1909), 119, όπου ο εν λόγω Πέτρος - Φαχρατίνης και οι υιοί του «μετανάσται δὲ ἐπὶ τὰ πρὸς Μακεδονίαν καὶ Θράκην χωρία γενήσεσθε, ὅπου καὶ ὀπλίξεσθε βουλομένοις ὑμῖν μετὰ τῶν στρατιωτικῶν Περσικῶν καταλόγων, καὶ σιτηρέσια δοθήσεται, καὶ γῆ ἀρόσιμος προσεπιδοθήσεται». Laurent, *Regestes*, αρ. 1536. Βλ. σχετική αναφορά και στο χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου υπέρ του υιού του Μιχαήλ Θ', Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Σημείωσις περὶ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος», ὁ.π., σ. 534.

τριον, ανεψιό του πρωτοϊερακαρίου Δημητρίου Παλαιολόγου,⁷⁹⁶ καθώς και σε κάποιον Γεώργιο Παχατούρ (Bahādur), περσικής ή μογγολικής καταγωγής, ο οποίος σταδιοδρόμησε ως στρατιωτικός στην περιοχή της Θράκης.⁷⁹⁷ Γνωστές είναι ακόμη οι περιπτώσεις του Τούρκου (;) Παξή, που αναφέρει ο Πατριάρχης Αθανάσιος,⁷⁹⁸ του Μογγόλου Κουτζίμπαξη (Koğbahsi),⁷⁹⁹ και άλλων λιγότερο γνωστών.⁸⁰⁰ Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι πιθανόν ορισμένοι κύκλοι της πρωτεύουσας δεν επικροτούσαν την παρουσία και αξιοποίηση όλων των παραπάνω,⁸⁰¹ καθώς η πίστη τους δεν ήταν πάντοτε δεδομένη εξαιτίας των αποστασιών που σημειώθηκαν κατά καιρούς, όπως συνέβη κατά τη δράση της Καταλανικής Εταιρείας εναντίον της αυτοκρατορίας (1305-1307).⁸⁰²

Στην Κωνσταντινούπολη η μουσουλμανική παρουσία χρονολογούνταν από τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο, καθώς αρκετοί ήταν οι μουσουλμάνοι, έμποροι ως επί το πλείστον, που διαβιούσαν στην πόλη και ασκούσαν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Η

⁷⁹⁶ Φιλής, *Carmina inedita*, αρ. 56, σ. 71-73: «τοῦ σουλτάν οὗτός ἐστι τοῦ τρισολβίου | παῖς ἀπὸ μητρὸς εὐκλεοῦς παρηγμένος | ... Κομνηνοφυῆ τὴν Παλαιολογίναν». Το όνομα του αναφερόμενου σουλτάνου μας είναι άγνωστο. Γνωρίζουμε, όμως, ότι υιός του σουλτάνου του Ικονίου ήταν ο εκχριστιανισμένος Μελίκ - Κωνσταντίνος, ο οποίος ζούσε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο αδελφός του Μανσούρ απαντά περί τα 1290 στην περιοχή της Κασταμονής, ως τοπικός ηγεμόνας, βλ. σχετικά Ε. Zachariadou, «Pachymeres on the “Amourioi” of Kastamonou», *BMGs* 3 (1977), 57-70.

⁷⁹⁷ Φιλής, *Carmina*, II, σ. 19.43-55

«Παίδευμα γὰρ ἦν ἐκ τριχὸς πρώτης, ξένη,
Ληφθεὶς ἀπ’ αὐτῆς εὐτυχῶς τῆς Περσίδος
Ὁ βάρβαρος παῖς ὑπὲρ Ἑλλήνων γένους [...]
Ὡς παῖς ἀδελφῆς τοῦ κρατοῦντος Αὐσόνων
Κομνηνοφυῆς Παλαιολόγος Δούκας,
Στρατηγικούς ἤνεγκε καρπούς ἐκ βρέφους
Ὡν ἡ καθ’ ἡμᾶς ἀπεγεύσατο Θράκη,
Καὶ πᾶσα δυσμὴ σὺν θεῷ σεσωσμένη».

Η αναφερόμενη ως μητέρα του είναι πιθανότατα η νόθα κόρη του Μιχαήλ Η΄, Μαρία Παλαιολογίνα, η οποία στα 1265 παντρεύτηκε τον Μογγόλο ηγεμόνα του χανάτου των Ιλχανιδών, Abaqa. Μετά τον θάνατο του τελευταίου († 1282) επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τον Γεώργιο Παχατούρ (PLP, 22118· σημειώτεον ότι στην περσική η λ. bahādur δηλοῖ τον πολεμιστή και κατ’ επέκταση τον “γενναίο”).

⁷⁹⁸ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 81, σσ. 114, 116. βλ. σχετικά και Α. Každan, «Two Letters of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: An Attempt at Reinterpretation», Α. Ε. Laiou-Thomadakis (ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of P. Charanis*, New Brunswick - New Jersey, 1980, σσ. 79-81.

⁷⁹⁹ PLP, 13622. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, IV, X:30, σ. 379.5-11 ο Κουτζίμπαξίς «Νογᾶ μὲν ὠκείωτο πάλαι, τὰ Περσῶν δ’ ἔσεβε καὶ τῶν περὶ ἐκείνον μάγων τὰ κράτιστα ἦν ... ὕστερον δ’ ἐκείνου ἀπολωλότος ... ἅμα γυναικὶ καὶ παισίν, ἐξ ἀντιπνοίας περιπίπτει τοῖς κατὰ τὴν Ποντικὴν Ἡράκλειαν Ῥωμαίοις καὶ, βασιλέα ἐπικαλεσάμενος, σῶζεται τε καὶ τὰ χριστιανῶν αἰρεῖται καὶ πανοικὶ βαπτίζεται».

⁸⁰⁰ βλ. την περίπτωση του Δημητρίου Ἀηλαγζή που μας είναι γνωστός από μία σφραγίδα, I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 2, Bulgarian Academy of Sciences - Archaeological Institute with Museum, Sofia, 2006, αρ. 20, σ. 46.

⁸⁰¹ Ο Παχυμέρης, I, III:5, σ. 243.3-10, σχολιάζει μάλλον δηκτικά τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τους Μογγόλους μέσω των γαμικών συναλλαγών.

⁸⁰² Ο Γρηγοράς, I, VII:6, σ. 248.5-11, σημειώνει χαρακτηριστικά ότι στις αρχές του 14ου αι. «Συνεστράτεον τοῖς Λατίνοις, ὡς ἔφαμεν, καὶ Τοῦρκοι τρισχίλιοι· ὧν τοὺς μὲν ἑκατὸν καὶ χιλίους ἔφαμεν εἶναι τοὺς ἐναπολειφθέντας ἅμα τῷ Μελήκ μετὰ τὴν τοῦ Σουλτάν Ἀζατίνης πρὸς τοὺς Σκύθας φυγὴν τῷ τε θεῷ βαπτίσματι τελεσθέντας καὶ συγκαταλεγέντας μὲν τοῖς Ῥωμαίων στρατεύμασι καὶ τοῖς τῶν παιδῶν διαδοχαῖς ἀύξηθέντας, ὕστερον δ’ ἀποστατήσαντας μὲν Ῥωμαίων, προσρυνέντας δὲ τῷ τῶν Κατελάνων στρατῷ». βλ. επίσης τις περιπτώσεις του Τούρκου Παξή, που φυλακίστηκε κατηγορούμενος προφανῶς για προδοσία, και του Μογγόλου Κουτζίμπαξη, που κατηγορήθηκε επίσης για προδοσία προς τους Αλανούς, αλλά έτυχε τελικά συγχώρεσης από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄.

μουσουλμανική συνοικία ή *μιτάτον* των Σαρακηνών,⁸⁰³ που σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη βρισκόταν στην περιοχή του Περάματος «κατὰ τὸ πρὸς θάλασσαν ἐπικλινὲς καὶ βόρειον μέρος τῆς πόλεως καὶ τῷ τεμένει ἐγγίζον, ὃ ἐπ' ὀνόματι τῆς ἀγίας Εἰρήνης ἱδρύται», πυρπολήθηκε στις 19 Αυγ. 1203 από τους σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας.⁸⁰⁴ Μετά το 1261, η μουσουλμανική παρουσία, όπως και το αντίστοιχο *μιτάτον*, συνέχισαν να υφίστανται σύμφωνα και με τη μαρτυρία του Άραβα εμπόρου *haḡḡ* 'Abd Allah, ο οποίος παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη επί 12ετία. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, η μουσουλμανική συνοικία απλωνόταν σε έκταση ίση με τα 2/3 της Δαμασκού και διέθετε περίβολο με μία πύλη, που άνοιγε το πρωί και έκλεινε το βράδυ, όπως και όλες οι πύλες της Κωνσταντινούπολης.⁸⁰⁵

Οι σχέσεις του Βυζαντίου με τον μουσουλμανικό κόσμο της Μέσης Ανατολής, και ιδιαίτερα με το σουλτανάτο των Μαμελούκων της Αιγύπτου, ήταν στενές. Η αποστολή πρεσβειών στην Αίγυπτο μαρτυρείται ήδη από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ (1259-1261, φθιν. 1261- Ιούλ. 1262), οπότε με εντολή του αυτοκράτορα ανηγέρθηκε ή ανακαινίστηκε το προϋπάρχον μουσουλμανικό τέμενος της πρωτεύουσας,⁸⁰⁶ και συνεχίστηκε χωρίς διακοπή μέχρι και την πτώση του Ανδρονίκου Β΄ (1328).⁸⁰⁷ Εντύπωση

⁸⁰³ Το *μιτάτον* από χώρος καταλύματος των ξένων εμπόρων, εκτελωνισμού και κλειστής αγοράς, μετεξελίχθηκε σταδιακά σε συνοικία, βλ. A. Kazhdan, «Mitaton», *ODB* 2, σ. 1385. Συνήθης ήταν και η χρήση του όρου Σαρακηνός προς δήλωση του Άραβα, όπως μάς πληροφορεί ο Άραβας περιηγητής Ibn Battūta, σ. 504, που άκουσε τους φρουρούς στα ανάκτορα των Βλαχερνών να τον φωνάζουν «“*Sarakinu, Sarakinu*”».

⁸⁰⁴ Νικήτας Χωνιάτης, I, σ. 554.38-46. Βλ. σχετικά Janin, *Constantinople*, σ. 349· Kidonopoulos, *Bauten*, 2.5.8, σσ. 210-211, και P. Magdalino, «Medieval Constantinople», *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Ashgate – Variorum, 2007, αρ. I, σσ. 98-99.

⁸⁰⁵ Izeddin, «Un texte arabe», *ό.π.*, σ. 454. Ο αναφερόμενος *haḡḡ* 'Abd Allah καταγόταν από το Singār της βορείου Μεσοποταμίας, αλλά μετά την εισβολή των Μογγόλων κατέφυγε στο Χαλέπι και από εκεί διαδοχικά στην Αίγυπτο και στο Qirḡaq πριν καταλήξει στην Κωνσταντινούπολη το 1281, Izeddin, «Un texte arabe», *ό.π.*, σ. 453. Βλ. σχετικά και El-Cheikh, *Arabs*, *ό.π.*, σσ. 205-206.

⁸⁰⁶ Βλ. τη μαρτυρία της πρεσβείας του σουλτάνου του Καΐρου περί τα τέλη του 1261 που δημοσίευσε ο M. T. Mansouri, «La mosquée de Constantinople à l'époque Byzantine d'après un manuscrit arabe (BN de Paris)», *Βυζαντιακά* 11 (1991), 120-121, 124, όπου πληροφορούμαστε ότι ο Μιχαήλ Η΄ πριν την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης απέστειλε πρέσβεις στο Κάιρο ζητώντας την εκλογή νέου Πατριάρχη Αλεξανδρείας για την εκεί κοινότητα των Ορθοδόξων Μελχιτών. Στην πηγή μάλιστα αναφέρεται ότι ο Μιχαήλ Η΄ ανέλαβε ο ίδιος την πρωτοβουλία ανακαίνισης ενός τεμένους, που αναγόταν στην εποχή των Ομμεΐαδών (c. 708-717). Βλ. σχετικά και El-Cheikh, *Arabs*, *ό.π.*, σ. 210. Η ύπαρξη αυτού του τεμένους επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία του Άραβα περιηγητή Aboul Hassan Aly al-Harawi (c. 1160-1174), van der Vin, *Travellers*, σ. 534, και P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290). Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, (Islamic History and Civilization, Studies and Texts 12), Leiden – New York – Köln, 1995, σσ. 118-119. Μάλιστα, μία από τις πρεσβείες των Μαμελούκων στην Κωνσταντινούπολη προσέφερε ως δώρο στον Μιχαήλ Η΄ μία καμηλοπάρδαλη, που ο Παχυμέρης, III:3, σ. 239.26-28, περιγράφει «ὡσεὶ τι τέρας, ἐκείθεν πρὸς βασιλέα διακομισθέν, ἐκάστης θέαμα ἦν καὶ τρυφή τοῖς ὀρώσι δι' ἀγορᾶς ἐλκόμενον»· βλ. σχετικά και M. T. Mansouri, *Recherche sur les relations entre Byzance et l'Égypte (1259-1453) (d'après les sources arabes)*, Tunis, 1992, σ. 234.

⁸⁰⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Θεόδωρος Μετοχίτης στον Βίο του νεομάρτυρα Μιχαήλ, που μαρτύρησε στην Αίγυπτο μετά το 1313 «Λόγος εἰς τὸν νέον μάρτυρα Μιχαήλ (εἰς τὸν ἅγιον Μιχαήλ τὸν νέον τὸν κατ' Αἴγυπτον μαρτυρησάντα ἐπὶ τοῖς χρόνοις τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Ῥωμαίων κυροῦ Ἄνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου)», AASS, Nov. 4, App., Bruxelles, 1925, σσ. 670-678, κάνει λόγο για «φίλια συχνὰ πρεσβεύματα τῷ δυσσεβῶς ἄρχοντι», όπως και για «συχναὶ πρὸς τὸν ἄρχοντα τῆς χώρας πρεσβεΐαι» (σσ. 672-73). Για τις αποστολές αυτές και τον χρόνο διεξαγωγής τους βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 1902-1904 (έτ. 1262), 1919 (έτ. 1263), 1933 (έτ. 1265), 1937-1938 (έτ. 1265), 1964-1965 (έτ. 1268/69), 1987 (έτ. 1272), 2018 (έτ. 1275), 2052 (έτ. 1281), 2062 (έτ. 1282),

προκαλεί το γεγονός ότι η Γραμματεία των Μαμελούκων του Καΐρου, κρατώντας σε ισχύ το όνομα της δυναστείας των Λασκαριδών, με την οποία φαίνεται ότι ευρίσκοντο σε επαφή, αποκαλεί τον Μιχαήλ Η΄ al-Ashkarī, δηλ. Λάσκαρι, και μόλις το 1281 αναφέρεται σε έγγραφο με το όνομά του ως: *κυρ Μιχαήλ Δούκας Άγγελος Κομνηνός Παλαιολόγος*, και ο υιός του ως: *Ανδρόνικος Κομνηνός Άγγελος Δούκας Παλαιολόγος*.⁸⁰⁸ Στη συνθήκη αυτή του 1281 εκτός από τις συνήθειες εκατέρωθεν διαβεβαιώσεις για σεβασμό της κυριαρχίας και εδαφικής ακεραιότητας των δύο κρατών, συνομολογήθηκαν διακρατικές εμπορικές συμφωνίες και διευκολύνσεις, όπως η ελεύθερη εμπορία από και προς την περιοχή του Ευξείνου Πόντου, από όπου οι Μακελούκοι εισήγαν σκλάβους.⁸⁰⁹ Η πυκνότητα αυτή των διπλωματικών αποστολών δικαιολογείται εν μέρει από το ενδιαφέρον του Βυζαντίου για την τύχη των Ορθοδόξων της Αιγύπτου και της Συρο-Παλαιστίνης, καθώς και με την αλληλεξάρτηση των πολιτικών συμφερόντων των δύο κρατών στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής, αλλά και στον βόρειο Ευξείνο Πόντο, στην επικράτεια των Τατάρων της Χρυσής Ορδής, με τους οποίους οι Μαμελούκοι διατηρούσαν στενές επαφές.

Εντούτοις, οι συχνές διπλωματικές και εμπορικές ανταλλαγές με την Αίγυπτο και την ισλαμική Ανατολή, όπως και η υιοθέτηση ανατολικών ενδυματολογικών προτύπων, ιδίως από τα μέλη της ανώτερης τάξης,⁸¹⁰ –χωρίς να αναφερθούμε στην επίδραση που σημειώθηκε στις θετικές επιστήμες (ιατρική, μαθηματικά και αστρονομία)– προκάλεσαν δυσφορία κυρίως στον χώρο της Εκκλησίας. Έτσι, όσον αφορά την προσφώνηση του Μαμελούκου σουλτάνου στα διπλωματικά έγγραφα, φαινόταν σκανδαλώδες ο αυτοκράτορας τον «κατά τήν Βαβυλώνα σουλτάν, διευλαβουμένω τέως ὅπως εἰς ἀδελφότητα γράφοι τὸν ἐχθρὸν τοῦ σταυροῦ. Καὶ τὸ πρᾶγμα ἐπεικῶς τῶν ἀτόπων ἐδόκει, εἰ καὶ σύνηθες ἦν ἐξ ἀρχαίου τοῖς εὐσεβῶς βασιλεύουσιν».⁸¹¹ Επιπλέον, κατά τον εορτασμό της Υπαπαντής (2 Φεβρ. 1267) διαπιστώθηκε ότι ένα από τα σκεύη («χαλκή πλατεία», δίσκος;) που έφεραν τα κόλλυβα της εορτής ήταν διακοσμημένο με γράμματα «Αἰγυπτίους ὡς ποικίλμασι», πράγμα που προ-

2111 (έτ. 1285), 2240 (έτ. 1302), 2311 (έτ. 1308), 2317 (έτ. 1310), 2343 (έτ. ante 1312), 2326 (έτ. 1313), 2368 (έτ. 1315), 2377 (έτ. 1316/17), 2395 (έτ. 1317), 2413 (έτ. 1319), 2442, 2443 (έτ. 1320), 2536 (έτ. 1325), 2542 (έτ. 1325/26), 2563 (έτ. 1327) και 2597 (έτ. 1328), όπως και τις ειδικές μελέτες των Mansouri, *Relations*, ό.π., σσ. 121-139 και ειδικότερα σσ. 234-236, και Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, ό.π., σσ. 119, 24, 119-128. Ο τελευταίος δεν λαμβάνει υπόψη του τον Mansouri και η χρονολόγηση των διπλωματικών αποστολών μεταξύ Βυζαντίου και Αιγύπτου εμφανίζει συχνά αποκλίσεις.

⁸⁰⁸ Mansouri, *Relations*, ό.π., σσ. 126-131, 243-246, και Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, ό.π., σσ. 118, 120-128. Η χρήση του επιθέτου Λάσκαρις για τον Μιχαήλ Η΄ απαντά και σε Άραβες χρονογράφους του 14ου και 15ου αι., όπως ο Ibn Khaldūn και ο al-Qalqashandī. Βλ. El-Cheikh, *Arabs*, ό.π., σ. 203.

⁸⁰⁹ Παχυμέρης, I, III:3, σσ. 237.31-239.5. Βλ. επίσης Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, ό.π., σσ. 122-128, και Malamut, «Ambassades», σ. 119.

⁸¹⁰ Η μόδα των ενδυμάτων από την Ανατολή (Μ. Ασία, Περσία και Αίγυπτο) διήρκησε καθ' όλο το β΄ μισό του 13ου αι. έως και το τέλος της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, και αποδίδεται εν μέρει στην καχυποψία και πιθανόν στην απέχθεια προς κάθε τι δυτικό. Βλ. M. G. Parani, «Cultural Identity and Dress: The Case of Late Byzantine Ceremonial Costume», *JÖB* 57 (2007), 95-134, ιδίως σσ. 115-116 και σημ. 64 όπου και επισημαίνει «the almost total absence of western designs in Late Byzantine male ceremonial dress ... was partly a result of political, social, moral, and aesthetic divergences between Byzantium and the West and partly a result of a conscious decision stimulated by religious and military antagonism».

⁸¹¹ Παχυμέρης, III, IX:23, σ. 273.23-26.

κάλεσε το γενικό αίσθημα, καθώς «*ἔτυχον δὲ τὰ γράμματα τοῦ καταράτου Μαχούμετ ... ὄνομα φέρειν εἰς ἐπαινον*».⁸¹² Ιδιαίτερα ενοχλημένος από την παρουσία των μουσουλμάνων, εμπόρων και πρέσβων, στην Κωνσταντινούπολη και από την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων στο τέμενος που είχε ανεγερθεί ή ανακαινιστεί για τον λόγο αυτό, εμφανίζεται ο Πατριάρχης Αθανάσιος. Ο τελευταίος επισημαίνει ότι οι μουσουλμάνοι στην πρωτεύουσα είχαν περισσότερα δικαιώματα από όσα είχαν για παράδειγμα οι χριστιανοί της Μ. Ασίας: «*ὅτι δὲ καὶ διὰ τὰς ἐμὰς ἀμαρτίας τῶν Χριστιανικῶν ἄρξαντες πόλεων Ἰσμαηλίται οὐδὲ σημαντήρος ἦχον παραχωροῦσι Χριστιανοῖς ... ἡμεῖς δὲ ... κατεφρονήσαμεν οὐ μόνον ποιεῖν ὅσα ἐποίησαν οἱ τῶν Ἰσμαηλιτῶν πρέσβεις - καὶ ταῦτα οὐδαμνηοὶ καὶ παρὰ τοιούτων ἀπεσταλμένοι - ἀλλὰ καὶ φανερώς ἐφ' ὑψηλοῦ ἀναβαίνοντες ὡς ἔθος ἔχουσιν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῶν, τὰ μυσαρὰ αὐτῶν ἐκφωνοῦσι μυστήρια*».⁸¹³

Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ σε επιστολή του προς τον μεγάλο λογοθέτη μεσολαβεί υπέρ του φοροεισπράκτορα Μονεμβασιώτη σημειώνοντας μεταξύ άλλων, ότι «*τοὺς Αἰγυπτίους καὶ Ἀθιγγάνους λεγομένους φορολογεῖν ἀνεχόμενος*».⁸¹⁴ Η παρουσία των τελευταίων στην πρωτεύουσα και ειδικότερα η ενασχόλησή τους με τη μαγεία, τις γητειές και την πρόβλεψη του μέλλοντος, η περιπλάνηση με ζώα και ερπετά (αρκούδες και φίδια), καθώς και η πώληση φυλακτών, ανησυχούσε και τον Πατριάρχη Αθανάσιο, που σε διδασκαλίες του συνιστά στους πιστούς να τους αποφεύγουν, όπως και τις διαβολικές τους ασχολίες, και να μην τους εισάγουν στα σπίτια τους.⁸¹⁵ Αρκετοί ωστόσο ήταν σιδεράδες ή κατασκεύαζαν κόσκινα,⁸¹⁶ οπότε υποθέτουμε ότι η παραπάνω αναφορά του Γρηγορίου Β΄ για φορολόγησή τους αναφέρεται σε αυτούς τους τελευταίους.

Ο ίδιος σε εγκώμιό του προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ σημειώνει «*ὥσπερ τὸ τῆς γῆς ἔδαφος φέρει τὰ πάντα, οὕτω καὶ ἡ πόλις πάντας ἀνθρώπους ἔχει δεικνύναι ἐξ ἔθνους παντὸς καὶ γένους Ἑλλήνων, βαρβάρων, ὄτωνδήποτ' ἀνθρώπων, οὐχ ἦττον κατὰ χρεῖαν ἢ πρὸς θεὰν ἀφικνουμένων τῆς πόλεως*».⁸¹⁷ Πράγματι, εκτός από τις κοινότητες των ξένων, μεγάλος ήταν και ο αριθμός των Ελλήνων που συνέρρεαν στην Κωνσταντινούπολη, ιδιαίτερα μετά την ανακατάληψή της το 1261, από διάφορες περιοχές του ευρύτερου βυζαντινού

⁸¹² Παχυμέρης, II, VI:12, σ. 575.1-4.

⁸¹³ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 84, σ. 84.19-26 (post 1304), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1622.

⁸¹⁴ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 117 (Lameere, αρ. 130), *ΕΦ* 3 (1909), 283-284, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1520.

⁸¹⁵ Κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 215^r-228^r: Laurent, *Regestes*, αρ. 1777, σ. 553- ff. 228^r-230^r: Laurent, *Regestes*, αρ. 1778, σ. 556 και ff. 193^v-204^r: Laurent, *Regestes*, αρ. 1762, σ. 542. Βλ. επίσης Patedakis, *Athanasios I*, σ. 194.606-608: «*ἀπέχεσθαι ... καὶ τῶν ἄλλων γοητειῶν, φυλακτῶν καὶ τῶν ἄρκους συρόντων ἢ ὄφεις, καὶ μάλιστα ἀθιγγάνους, ὡς τὰ τοῦ διαβόλου διδάσκοντας, μὴ εἰσάγεσθαι οἴκοις χριστιανῶν*». Και ο Θεόδωρος Βαλσαμών (12ος αι.) τους περιγράφει ως μάγους, γητευτές φιδιών, εκπαιδευτές αρκούδων και μάντις, Ράλλης - Ποτλής, 2, σσ. 444-445, ενώ στον Μάζαρι αναφέρεται ως χαρακτηριστικό τους «*τὸ αἰεὶ αἰτεῖν ἐνίων καὶ φορτικὸν καὶ ἰταμὸν καὶ κίβδηλον καὶ διεστραμμένον καὶ περὶ μαγγανείας καὶ μαγείας καὶ κλεψίας συνδιαιτώμενον καὶ πολιτεύομενον*», *Mazaris' Journey to Hades: or, Interviews with dead men about certain officials of the imperial court* (Arethusa Monographs 5), Buffalo, State University of New York, 1975, σ. 78.21-24.

⁸¹⁶ G. C. Soulis, «The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages», *DOP* 15 (1961), 141-165 και ειδικότερα σσ. 150-152.

⁸¹⁷ Γρηγόριος Κύπριος, *Μιχαήλ*, σσ. 318-319.

κόσμου. Πολλοί ήταν εκείνοι που κατέφθασαν από τα «δυτικά μέρη» αποβλέποντας στην εξασφάλιση ιδίου κέρδους συντασσόμενοι στο πλευρό του Μιχαήλ Η΄ μετά τη μάχη της Πελαγονίας αλλά και αργότερα, όπως ο Ιάκωβος Χαλαζάς, μετέπειτα μητροπολίτης Σάρδεων, και ο Ιωάννης Συναδηνός, πατέρας του Θεόδωρου Συναδηνού.⁸¹⁸ Σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ ο Γρηγόριος Β΄ αναφέρει ότι κατά την παραμονή του στο Ατραμύττιον πληροφορήθηκε για κάποιον «άνθρωπον τῆς δύσεως ώρμημένον», ο οποίος ισχυριζόταν ότι ήταν Κύπριος και συγγενής του, ώστε «χάριν καί τινος άξιωθῆναι προνοίας αὐτόν». Ο Πατριάρχης, που κατά τα λεγόμενά του είχε αρκετούς συγγενείς στην Κύπρο, ανησυχεί μήπως εξαιτίας αυτού του τυχοδιώκτη δυτικού Κυπρίου: «άναστήσονται καί δεύρο άλλος ἐπ΄ άλλω άφίξονται ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ τῆς εὐεργεσίας ἐλπίδι»,⁸¹⁹ γεγονός που δεν απείχε πολύ από την πραγματικότητα, αφού γνωρίζουμε ότι κάποιος Κύπριος, ονόματι Υρτακηνός, φθάνοντας στην πρωτεύουσα «ἤκε καί ἐς ἡμᾶς (i.e. Γρηγόριο Β΄) φίλτρου τι ἴσως διὰ τὴν τῆς πατρίδος κοινωνίαν νέμων ἡμῖν».⁸²⁰ Τέλος πολλοί, στην πλειονότητά τους νέοι, έρχονταν και εγκαθίσταντο στην πρωτεύουσα χάριν παιδείας, προκειμένου να φοιτήσουν πλάι σε κάποιον σπουδαίο δάσκαλο και να σταδιοδρομήσουν.⁸²¹

Εκτός όμως από πνευματικό κέντρο η Πόλη ήταν παράλληλα έδρα του αυτοκράτορα και του Πατριαρχείου, κέντρο διοικητικό, οικονομικό και εμπορικό, αλλά και σημείο αναφοράς του Ορθόδοξου κόσμου. Ήταν, επομένως, φυσικό να προσελκύει πλήθος εμπόρων, όχι μόνο ξένων, αλλά και Ρωμαίων από κάθε περιοχή της αυτοκρατορίας⁸²² και ακόμα μισθοφόρων που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στον αυτοκράτορα,⁸²³ και τέλος έναν μεγάλο αριθμό προσκυνητών, που κατέκλυζαν τους πολυάριθμους ναούς, τις μονές και τα θαυματουργά αγιάσματά της χάριν προσκυνήματος ή θεραπείας.⁸²⁴

⁸¹⁸ Σύμφωνα με τον Καντακουζηνό, I, 1:8, σ. 37.13-24, ο Θεόδωρος Συναδηνός, που πολέμησε στο πλευρό του Ανδρονίκου Γ΄, ήταν «ἐξ εὐπατριδῶν καί τὸ γένος περιφανῆς· ... ὁ δὲ πατήρ (i.e. Ιωάννης) τοῦ πρὸς ἐσπέραν κατὰ τὴν Δαλματιάν λεγομένου Πολόγου τοπάρχης ἦν· ἦν δὴ τοπαρχίαν σὺν ἑαυτῷ τῷ πρώτῳ τῶν βασιλεῶν προσαγαγὼν Παλαιολόγω τῷ Μιχαήλ καί ὑποχείριον ἀποδείξας αὐτῷ, τιμῶν τε ἠξιώθη μεγάλων παρὰ Ῥωμαίοις καί γάμου κοινωνίας ἐπιφανοῦς, τῇ βασιλέως ἀνεψιᾷ συναφθεῖς».

⁸¹⁹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 136 (Lameere, αρ. 149), ΕΦ 4 (1909), 23-24 (τέλη 1284), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1476.

⁸²⁰ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 125 (Lameere, αρ. 138), ΕΦ 3 (1909), 291, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1522.

⁸²¹ Βλ. παρακάτω σ. 336, και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 108-109.

⁸²² Οι Μονεμβασιώτες έμποροι απαντούν κατεξοχήν στις πηγές της περιόδου. Ο Γρηγόριος Β΄ αναφέρει τους «ἐν Περίνθῳ Δωριεῖς τε καί Πελοποννησίους», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 149 (Lameere, αρ. 162), ΕΦ 4 (1909), 105 (c. 1285/6), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1493, ενώ σημαντική ήταν και η παροικία τους στις Πηγές της Μ. Ασίας (ΜΜ 5, σσ. 165-166). Επίσης, ο Κάλλιστος Ξανθόπουλος, Ζωοδόχος Πηγή, σ. 66, θαύμα 49 (μθ΄), αναφέρει το όνομα κάποιου Γεωργίου Μαιουλίου, «άνῆρ τις λακεδαιμόνιος, ἔμπορος μὲν τὸν βίον».

⁸²³ Ο Πλανουδής, *Ἐπιστολές*, αρ. 105, σ. 140.31-26, γράφει στον Αλέξιο Φιλανθρωπινό για την περίπτωση κάποιου στρατιώτη (μισθοφόρου) από την Κρήτη, τον οποίο η επιτυχία του Φιλανθρωπινού στη Μ. Ασία «άνέπεισε μεθ΄ ὄσης ἂν εἶποι τις τῆς ἡδονῆς ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς ... ὁ δὴ τοιοῦτος στρατιώτης τῶν Κρητικῶν ὦν ἀφίκετο μὲν δεύρο τοῦ στρατιωτικοῦ μισθώματος αὔξησιν ἐξευρήσων».

⁸²⁴ Στη διήγηση των θαυμάτων της Ζωοδόχου Πηγῆς αναφέρονται αρκετές περιπτώσεις ανθρώπων από την επαρχία, που αναζητούσαν ίαση της ασθένειάς τους στο αγίασμα της μονῆς «Ἄνδρὶ ἐτέρῳ, Σέβρῳ δὲ ἦσαν ἐκεῖνῳ πατρίς», (Κάλλιστος Ξανθόπουλος, Ζωοδόχος Πηγή, σ. 68, θαύμα 50, ν΄): «ἕτερος ἐκ Δαφνουσίας» (σ. 69, θαύμα 51, ν᾿): γυναίκα από τη Νίκαια (σ. 71, θαύμα 53, νγ΄): η Άννα Κρεμαστή, «Γύναιόν τι», από τη Βιζύη

2. ΔΟΜΗΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ (ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ)

Η άλωση του 1204 προκάλεσε μαζική έξοδο των κατοίκων της πρωτεύουσας επιφέροντας δημογραφική κρίση, την οποία οι Λατίνοι δεν μπόρεσαν να ανατρέψουν. Ως αποτέλεσμα μεγάλα τμήματα του οικισμένου χώρου της πόλης, όσα δεν είχαν καταστραφεί από τις πυρκαγιές που σημειώθηκαν λίγο πριν και κατά τη διάρκεια της άλωσης, να παραμείνουν έρημα και προϊόντος του χρόνου να ερειπωθούν. Στην ερήμωση και καταστροφή τους συνέβαλαν και οι Λατίνοι με τις λεηλασίες τους και την υφαρπαγή του οικοδομικού τους υλικού.⁸²⁵ Ως εκ τούτου, όταν οι Βυζαντινοί ανακατέλαβαν την πρωτεύουσά τους το 1261 την βρήκαν ερειπωμένη, ολιγάνθρωπη και με μικτή οικονομία και χαρακτηριστικά αστικό και αγροτικό.⁸²⁶

Οι γνώσεις που διαθέτουμε για την Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο αυτή είναι λίγες και αποσπασματικές, καθώς δεν έχει υπάρξει συστηματική και εκτεταμένη αρχαιολογική έρευνα, και τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά στοιχεία που έχουν διασωθεί δεν μάς επιτρέπουν να ανακτήσουμε μία εικόνα του αστικού περιβάλλοντος.⁸²⁷ Ως εκ τούτου, είμαστε υποχρεωμένοι να βασιστούμε κατά κύριο λόγο στη μαρτυρία των γραπτών πηγών συνδυάζοντας τις πληροφορίες βυζαντινών και ξένων κειμένων, κυρίως περιηγητών, από τον 13ο έως και τον 15ο αιώνα. Οι ταξιδιώτες αυτοί εμφανίζονται στο σύνολό τους εντυπωσιασμένοι από το μέγεθος και την οχύρωσή της, τους ναούς, τις μονές και τα μνημεία του ένδοξου παρελθόντος, και μας παρέχουν σημαντικές ειδήσεις για την καθημερινότητα και την αστική της τοπογραφία. Πράγματι, οι διηγήσεις τους είναι αποκαλυπτικές για τη σημαντική μείωση του δομημένου χώρου προς όφελος των ελεύθερων εκτάσεων - αγρούς, αμπελώνες, οπωρώνες και κήπους- εντός των θεοδοσιανών τειχών, καίτοι τα τελευταία από την εποχή της ανοικοδόμησής τους (c. 412/13) ουδέποτε περιέκλεισαν έναν αμιγώς αστικό ιστό. Οι ήχοι και οι οσμές της εξοχής, όπως σημειώνει ο P. Magdalino, διαπερνούν τις αστικές περιοχές της πρωτεύουσας.⁸²⁸

Έτσι, σύμφωνα με τον Πέρση περιηγητή Abu-al-Fida (c. 1321) «*dans l'intérieur de la ville sont des champs ensemencés, des jardins et beaucoup de maisons en ruines; la partie la mieux*

(σ. 73-75, θαύμα 55, νε')· ο ιερέυς Μάρκος από τη μονή Κροίσσου στην περιοχή του Μαιάνδρου (σ. 87, θαύμα 62, ξβ'), αλλά και ο «Μακάριος σεργάιός ... έπιφανής τὸ γένος» (σ. 89, θαύμα 63, ξγ').

⁸²⁵ Jacoby, «Urban evolution», σ. 280.

⁸²⁶ Παχυμέρης, I, III:3, σ. 235.7-8. Κατά τους A. Bryer, «The Structure of the Late Byzantine Town: "Diokismos" and the "Mesoï"», A. Bryer - H. Lowry (eds.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham - Dumbarton Oaks, 1986, σσ. 270-274, και Ch. Bouras, «City and Village: Urban design and architecture», *JÖB* 31.1 (1981), 611-653, ο αγροτικός χαρακτήρας της πόλης επικρατούσε κατά πολύ του αστικού.

⁸²⁷ Βλ. τις μελέτες των Berger, «Streets and Public Places», *ό.π.*, σσ. 161-172· Dark, «Houses, streets and shops», *ό.π.*, σσ. 83-107, και Ch. Bouras, «Houses in Byzantium», *ό.π.*, σ. 6. Σχετικά πρόσφατα το πρόγραμμα Byzantium 1200 (<http://www.byzantium1200.com>) έχει προχωρήσει στην έκδοση των αποτελεσμάτων του με την έκδοση του πρώτου τόμου, A. T. Öner - J. Kostenec, *Walking through Byzantium. Great Palace region*, Istanbul, 2007.

⁸²⁸ Magdalino, «Κωνσταντινούπολη», σ. 239.

habitée est du côté du nord-est».⁸²⁹ Την εγκατάλειψη και ολιγανθρωπία, τον “αγροτικό χαρακτήρα” της πρωτεύουσας και τον περιορισμό του αστικού χώρου κυρίως στο Α και ΒΑ τμήμα της πόλης, κατά μήκος του Κερατίου, επιβεβαιώνουν οι περιγραφές και άλλων περιηγητών στα χρόνια που θα ακολουθήσουν, όπως ο Δομινικανός μοναχός Brocardus (1330)⁸³⁰ και ο Ισπανός Clavijo (1403), που επισημαίνει ότι στην Κωνσταντινούπολη οι πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές ήταν η περιοχή των Βλαχερνών και η εμπορική συνοικία μεταξύ Αγίας Σοφίας και Κερατίου. Το υπόλοιπο τμήμα της πόλης σημειώνεται ότι ήταν εκτενές και αραιοκατοικημένο, με πολλούς λόφους και κοιλάδες με χωράφια σιτηρών, αμπελώνες και δενδρόκηπους. Μεταξύ των καλλιεργούμενων εκτάσεων και εντός των τειχών υπήρχαν ‘κωμοπόλεις’ και ‘προάστια’.⁸³¹ Σύμφωνα με τον επίσης Ισπανό περιηγητή Pero Tafur (1437/8): «η πόλη είναι αραιοκατοικημένη και διαιρείται σε τμήματα, εκ των οποίων τα παραθαλάσσια έχουν τον περισσότερο πληθυσμό ... τα λιμάνια της εισόδου (στον Κεράτιο) είναι πάντοτε γεμάτα πλοία με μεγάλα φορτία που φορτώνουν και ξεφορτώνουν».⁸³² Το ίδιο ερημική και χωρίς κατοικίες, εκτός από ναούς και μονές, που προσέλκυαν πλήθος προσκυνητών, ήταν και η άλλοτε πρώτη περιοχή της Κωνσταντινούπολης στα ανατολικά της Αγίας Σοφίας. Ο G. Majeska, που μελέτησε το θέμα, συμπέρανε ότι η μεταφορά του κέντρου της πολιτικής εξουσίας στις Βλαχέρνες και η συγκέντρωση της εμπορικής δραστηριότητας στις ακτές του Κερατίου και στον Γαλατά, επέφερε σταδιακά την ερήμωση στην πρώτη και δεύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, στον χώρο δηλαδή της Ακρόπολης και του Μεγάλου Παλατίου. Επί Παλαιολόγων όμως η εν λόγω περιοχή απέκτησε σημαντική προσκυνηματική επισκεψιμότητα, λόγω της ύπαρξης εκεί αρκετών σημαντικών μονών, που την κατέστησαν τόπο καθαγιασμένο.⁸³³

Τον “αγροτικό” χαρακτήρα σημαντικού μέρους της πρωτεύουσας επιβεβαιώνουν και πλήθος βυζαντινών πηγών, που αναφέρουν την ύπαρξη καλλιεργειών, με σιτηρά, δέντρα, αμπελώνες και κήπους, σε διάφορα σημεία της πόλης, ακόμα και πέριξ του ναού των Αγίων Αποστόλων.⁸³⁴ Το τοπίο της πόλης με τους αγρούς και τους κήπους της, ιδιαίτερα

⁸²⁹ Abu-al-Fida, *ό.π.*, 2.1.315, και Παχυμέρης, I, III:24, σ. 297.29-30.

⁸³⁰ Σύμφωνα με τα λεγόμενά του μόλις το εν τρίτον της πόλης είναι κατοικημένο, ενώ στα υπόλοιπα απλώνονται κήποι, αγροί και αμπελώνες, van der Vin, *Travellers*, σ. 564.

⁸³¹ Clavijo, σσ. 87-89. Βλ. και Bryer, «Late Byzantine Town», *ό.π.*, σ. 273. Για την επέκταση ή μάλλον μετατόπιση του εμπορικού κέντρου της πόλης στον Κεράτιο και τις ακτές του, και την εμπορική – επιχειρηματική δραστηριότητα στον τομέα αυτό βλ. Magdalino, «Κωνσταντινούπολη», σ. 238, και Berger, «Topographie», *ό.π.*, σσ. 149-165.

⁸³² Tafur, κεφ. XVII, σ. 146.

⁸³³ G. P. Majeska, «The Sanctification of the First Region: Urban Reorientation in Palaeologan Constantinople», *Actes du XVe Congrès international d'Études byzantines: Athènes, Septembre 1976*, τ. II, Athènes, 1981, σσ. 359-365.

⁸³⁴ Βλ. την περιγραφή των Αγίων Αποστόλων από τον Νικόλαο Μεσαρίτη (c. 1200), G. Downey (ed.), *Nikolaos Mesarites: Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople*, (Transactions of the American Philosophical Society 47.6), Philadelphia, 1957, σσ. 897 (III.3-4), 898 (IV). Ο Παχυμέρης, μάλιστα (I, III:9, σ. 251.19-23), σημειώνει ότι Μιχαήλ Η' παραχώρησε σε κατοίκους της πρωτεύουσας βόδια «αὐτοὺς γεωργεῖν ἔχειν, νεοῦντας καὶ σπεύροντας καὶ θερίζοντας, ὡς εἶναι καὶ τοῖς ἀνθρώποις αὐτάρκη τροφήν»· και του ίδιου, VII:14, σ. 55.25-26. Η μονή της Βεβαίας Ελπίδος διέθετε στις αρχές του 14ου αι. «μέγα ἀμπέλιον ... κατὰ τὴν

ευχάριστους κατά τους εαρινούς και θερινούς μήνες, προσέλκυσε την προσοχή των λογίων. Έτσι, ο Θεσσαλονικεύς λόγιος Θωμάς Μάγιστρος κατά την επίσκεψή του στην πρωτεύουσα (1318) σημειώνει εντυπωσιασμένος «έκασταχοῦ τῆς πόλεως· λιμένας ὀρώντες καὶ ἄλλη καὶ ἀγρῶν εὐθηνίαν καὶ πηγὰς ἀενάους καὶ παραδείσων χάριτας καὶ ἰατρεία καὶ οἶκους καὶ στοὰς καὶ μουσεῖα καὶ θεάτρα καὶ γυμνάσια καὶ ὁδοὺς κατασκίους καὶ ὑδάτων ἀγαθῶν ἔξ ἀφανοῦς χορηγίαν ὀθενοῦν εἰσρεόντων καὶ πλήθουσαν ἀγορὰν καὶ παντοδαπῶν χύσιν ὠνίων καὶ τέχνας παντοίας· ... ἐν οἷς παντοδαποί τινες ἦσαν ἡμᾶς καταγοητεύειν αὐτοῦ παραμεῖναι καὶ τὴν σφετέραν αὐτῶν πατρίδα τῆς ἡμετέρας ἀλλάξασθαι».⁸³⁵ Γνωστή μᾶς εἶναι ἡ ἔκφραση που συνέγραψε ὁ Θεόδωρος Υρτακηνός γιὰ τὸν κήπο τῆς Αγ. Ἄννας, ἐνῶ ἀργότερα ὁ Δημήτριος Κυδώνης σε ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ραδηνό (1376) υμνεῖ τὴν ομορφιά του ανοιξιάτικου τοπίου τῆς Κωνσταντινούπολης.⁸³⁶ Οἱ παραπάνω περιγραφές, ὅσο κι ἀν εἶναι ἐπιπλεασμένες ἀπὸ τὶς ρητορικές συμβάσεις, ὥστε συχνά νὰ μὴν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, ἐκφράζουν ἐντούτοις μίᾳ αἰσθητῆ πραγματικότητά σύγχρονη τῶν συγγραφέων τους.

Τὸ ἴδιο πραγματικὴ ἦταν καὶ ἡ παρουσία οἰκόσιτων ζώων, λ.χ. χοίρων καὶ πτηνῶν, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης, τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦσαν ἀδέσποτα σε ἀγέλες αμαυρώνοντας τὴν ἰδεαλιστικὴ εἰκόνα τῆς πρωτεύουσας τῶν ρητορικῶν ἐκφράσεων καὶ ἐγκωμίων, καὶ ἀποκαλύπτοντας τὴν εἰκόνα μίας τυπικῆς μεσαιωνικῆς πόλης. Ἡ παρουσία τους δε εὐθύνονταν καὶ γιὰ διάφορα -ἐνίοτε θανατηφόρα- ατυχήματα, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ γαμπροῦ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτη, Ἰωάννη, που σώθηκε χάρις στὴ θαυματουργὴ ἐπέμβαση τῆς ὁσιομάρτυρος Θεοδοσίας.⁸³⁷

δημοσίαν ὁδὸν τῆς Κυριωτίσσης ἔγγιστα», Delehaye, *Deux typica*, σ. 85.13-16 καὶ σ. 95, ἐνῶ συχνές ἀναφορές σε κήπους καὶ ἀνθὴ ἀπαντοῦν στὶς ποιητικές συνθέσεις τοῦ Μανουήλ Φιλῆ, *Carmina*, II, ἀρ. 62, σσ. 127-131.

⁸³⁵ Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος*, σσ. 43-45 καὶ κυρίως σσ. 192, 197.

⁸³⁶ Θεοδώρου Υρτακηνού, «Ἐκφρασις εἰς τὸν παράδεισον τῆς ἀγίας Ἄννης τῆς μητρὸς τῆς Θεοτόκου», *Anecdota Graeca*, 3, σσ. 59-70, καὶ R.-J. Loenertz, *Demetrius Cydonès, Correspondance*, II (Studi e Testi 208), Città del Vaticano, 1960, ἀρ. 169, σ. 41.9-15: «τῶν τε ἔνδον ἀγρῶν καὶ παραδείσων ἀρχομένων ἀνθεῖν, μετ' ὀλίγων δὲ καὶ τῆ τῶν πετάλων σκιᾶ τοὺς στενωποὺς καλυψόντων, ὥστε τοὺς διόντας οὐ διὰ πόλεως, δι' ὀρῶν δὲ μᾶλλον δοκεῖν ποιεῖσθαι τοὺς περιπάτους, ὃ καὶ αὐτὸν σε μέμνημαι πολλάκις εἰπόντα, ὅθ' ὑπὸ τοῖς δένδροισιν ἔποχοι τὴν Πόλιν διήειμεν». Γιὰ τὴν ἔκφραση τῆς Ἁγίας Ἄννας, ὁ H. Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία*, Α', σ. 280, θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἐπιπλεασμένη ἀπὸ ζωγραφικὸ πῖνακα, ἐνῶ οἱ M.-L. Dolezal - M. Mavroudi, «Theodore Hyrtakenos' Description of the Garden of St. Anna and the Ekphrasis of Gardens», A. Littlewood et al. (eds.), *Byzantine Garden Culture*, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 2002, σσ. 105-158, πιστεύουν ὅτι παρὰ τὴ σαφὴ ἐπίδραση ρητορικῶν μοτίβων, ἀνταποκρίνεται μερικῶς σε πραγματικούς κήπους που υπήρχαν στὴν πρωτεύουσα στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. Βλ. σχετικὰ καὶ Constantinides, «Byzantine Gardens», ὁ.π., σσ. 87-103.

⁸³⁷ S. Kotzabassi, *Das hagiographische Dossier der heiligen Theodosia von Konstantinopel*, (Byzantinisches Archiv 21), Berlin - New York, 2009, σ. 137.494-506, καὶ PG 140, σσ. 893-936 καὶ ἐιδικότερα σσ. 928. Σύμφωνα με τὸν Ἀκροπολίτη, ὁ Ἰωάννης ἀναχωρῶντας ἓνα ἀπόγευμα ἐφιππος ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα τῶν Βλαχερνῶν ζήτησε ἀπὸ τοὺς υπηρέτες του νὰ ἀπομακρύνου τὴν ἀγέλη τῶν χοίρων που περιφέρονταν στὸν δρόμο. Οἱ χοῖροι ὠστόσο «τοῖς τοῦ ἵππου ποσὶν ὤφθησαν κυλινδούμενοί τε καὶ συμποδίζοντες. Ὁ τε γὰρ ἵππος ὁσάκις οἱ σῶες περιεσκελίζον ... πίπτων ἅμα καὶ ἐγειρόμενος, τέλος εἰπεῖν, ἀνήγηρετὰ πέπτωκε· καὶ ὁ ἀναβάτης ἐκτιναχθεὶς καὶ ὡσπερ ἀποσφενδονηθεὶς, εὖρηται κείμενος παρευθὺς ... Οὐκ ἄπο ταῦτα τῶν ἀνακτόρων ξυμβέβηκε· τόπος γὰρ ἐν ᾧ, ὁ οὕτως ὡς Γυρολίμνη καλούμενος». Παρόμοιο περιστατικὸ διηγεῖται ὁ Γρηγοράς, I, VIII:15, σ. 385.10-18, ὅταν τὴν 1η Σεπτ. 1327 «κατὰ τὸ πάλαι κρατήσαν ἔθος συναθροισθεῖσάν ὁμοῦ τῷ βασιλεῖ καὶ Πατριάρχῃ καὶ τοῖς ἀρχιερεῦσιν ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ κίονος (i.e. forum Constantini), ἐφ' οὐπερ ὁ θεῖος ἴδρυται σταυρός, καὶ τῆς ἱερᾶς

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ωστόσο η αναφορά του Clavijo στις ‘κωμοπόλεις’ και τα ‘προάστια’, που υπήρχαν εντός των τειχών, καθώς και οι αναφορές Περσών και Αράβων περιηγητών των αρχών του 14ου αι., Abu-al-Fida (c. 1321) και Ibn Battūta (c. 1332), που σημειώνουν «*la ville domine sur quatorze provinces*» ή «η πόλη έχει τεράστια έκταση και ... μέσα στην περιφέρειά της υπάρχουν περίπου 13 κατοικημένα χωριά».⁸³⁸ Κατά παρόμοιο τρόπο, και ο Γάλλος Bertrandon de la Broquière (1433) γράφει ότι η πόλη αποτελείται από μία σειρά χωριών, και ότι οι κενοί χώροι είναι περισσότεροι από τους κατοικημένους,⁸³⁹ ενώ την ίδια περίοδο (1429) και ο Ισίδωρος Κιέβου σε έκφρασή του για την Κωνσταντινούπολη αναφέρει σχετικά με την τοπογραφία της πόλης «τὰ μὲν ἐκτεταμένη ἐν ὄμαλαῖς ταῖς πεδιάσι, τὰ δὲ προσανιούσα ἡρέμα καὶ κατὰ μακρὸν εἰς πολλοὺς τινὰς λόφους χαμαιζήλους πάντας ὑπερλάμποντας, ὥστε καὶ τοῖς μὴ εἰδόσι καὶ μὴ διὰ πάσης αὐτῆς περισοῦσιν οὐ μία τις, ἀλλὰ πολλαὶ καὶ πᾶσαι μεγάλαι καὶ αὐτάρκειες δόξαιεν ἄν».⁸⁴⁰ Οι αναφερόμενες και ως προάστια ή χωριά δεκατέσσερις ή δεκατρείς συνοικίες, κείμενες στις υπώρειες και κορυφές των λόφων της πόλης, ταυτίζονται προφανώς με τις ισάριθμες αστικές περιοχές της πρωτεύουσας, τις γειτονίες των Τακτικών της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου, των οποίων επικεφαλής και υπεύθυνοι για την ασφάλεια και ευνομία τους ήταν οι γειτονάρχες.⁸⁴¹ Ο χαρακτηρισμός τους ως ‘χωριών’ οφείλεται, πιθανότατα, στην ολιγανθρωπία και στον κατακερματισμό του δομημένου αστικού τοπίου από την εισβολή του αγροτικού περιβάλλοντος, μολονότι ουδέποτε έφτασε σε τέτοιο βαθμό αποσύνθεσης, ώστε τα αστικά αυτά κύτταρα να απωλέσουν τη μεταξύ τους επαφή και να αυτονομηθούν.⁸⁴²

Μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας το 1261 πιθανόν ίσχυσαν και τέθηκαν σε εφαρμογή οι σχετικές πολεοδομικές διατάξεις του ισχύοντος δικαίου, όπως τα Βασιλικά και οι διατάξεις του Ζήνωνος και του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, αφού η επιτυχία του οικοδομικού προγράμματος στο σύνολό του απαιτούσε ασφαλώς οργάνωση και ύπαρξη κανόνων. Έτσι, ο λόγιος Γεώργιος Οιναιώτης συνάντησε προσκόμματα νομικού χαρακτήρα, όταν επιχείρησε να ανοικοδομήσει κάποια οικήδρια,⁸⁴³ ενώ παρόμοια είναι και η περίπτωση της

τελουμένης ὑμνωδίας χοῖρός ποθεν ἐκδραμῶν εἰσεπήδησεν ἐξαπίνης ἐν μέσῳ τῶ τῶν ψαλλόντων χορῶ πολλῶ τῶ τέλματι βεβρεγμένος».

⁸³⁸ Βλ. αντίστοιχα Abu-al-Fida, *ό.π.*, 2.1.315 και Ibn Battūta, σ. 508.

⁸³⁹ Bertrandon de la Broquière, *ό.π.*, σ. 153.

⁸⁴⁰ ΠΠ 3 (1926), 148.1-6.

⁸⁴¹ Στη *Notitia urbis Constantinopolitanae* (5ος αι.) αναφέρεται ότι οι 14 συνοικίες (regiones) της πρωτεύουσας ήταν αυτοτελείς σε λουτρά, στοές, φούρνους, ναούς, νυκτοφύλακες, πυροσβέστες και φύλακες. Κάθε σύγκριση, ωστόσο, με την αστική οργάνωση της πόλης κατά τον 13ο και 14ο αι., παρά τις ομοιότητες, είναι μάλλον άκαιρη λόγω των μεταβολών που έλαβαν χώρα στο μεταξύ διάστημα. Βλ. O. Seeck, *Notitia dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum*, Berlin, 1876, σσ. 229-243, και K. Σάθας, «Βασιλικά διατάγματα 3. Διορισμός δημάρχου γειτονίας Κωνσταντινουπόλεως», *MB* 6 (1877), 643-644, όπου δημοσιεύεται ένα έγγραφο διορισμού δημάρχου γειτονίας και ένορίας Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. σχετικά N. Oikonomidès, *Hommes d’Affaires*, σσ. 106-107· του ίδιου, *Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles*, Paris, 1972, σσ. 321 και 326, και A. Berger, «Regionen und Straßen im frühen Konstantinopel», *IstMitt* 47 (1997), 349-414.

⁸⁴² Matschke, «Η οἰκονομία τῶν πόλεων», σ. 149.

⁸⁴³ Οιναιώτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 171, ff. 278^v, και Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σ. 96 και σημ. 1.

αντιδικίας δύο συγάμβρων, του Ισαακίου Ευθειοτόκη και του Καλωνυμίτου το 1324. Συγκεκριμένα, ο τελευταίος διέθετε οίκημα μπροστά στη βασιλική οδό και σχεδίαζε «άννυψώσαι» και «μεταποιήσαι του άρχαίου σχήματος»: έτσι όμως η «πρός την βασιλικήν οδόν άποψις του χαμαιγείου οικήματος» του Ευθειοτόκη «έντευθεν άπείργεται, και αί τούτου παράθυροι κλείονται», πράγμα που αντέβαινε στις διατάξεις του αστικού δικαίου.⁸⁴⁴ Τελικά οι αντίδικοι κατέφυγαν στην κρίση του Συνοδικού δικαστηρίου και οδηγήθηκαν σε συμβιβασμό.

Έκκληση για τήρηση των παραπάνω διατάξεων, που όπως φαίνεται καταστρατηγούνταν, απηύθυνε στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ ο Πατριάρχης Αθανάσιος, που αντιμετώπιζε και ο ίδιος προβλήματα με κάποιους άρχοντες που είχαν προβεί σε ανοικοδόμηση ιδιωτικών οικιών πολύ κοντά σε ναούς. Συγκεκριμένα, ο Πατριάρχης ζήτησε την εφαρμογή του νόμου που απαγόρευε την ανέγερση οικιών δίπλα σε ναούς, σε απόσταση μικρότερη των 12 ποδών «μη έγίγξιν τινά άναιδώς και πλεονεκτικώς την οίκίαν αύτη· ... εί δέ τις και κατεπίγοι στενοχωρία, κών τὸ άδόμενον νόμιμον γλώσσαίς πολλών άποδιίσταν από του ναού ίχνών ποσόν δύο και δέκα»⁸⁴⁵ για δε τους παρανομούντες πρότεινε την επιβολή υψηλού προστίμου, ώστε να αποτραπούν μελλοντικά παρόμοιες ενέργειες «εις πλέον ή παιδεύσις γένηται, κών τριών νομισμάτων έκαστος τών κακοπραγούντων έντός η και πλησίον οίκών της έκκλησίας ζημιωθήτω, η έαυτου χάριν, η της τών παιδων παρανομίας».⁸⁴⁶ Ο Αθανάσιος θα επανέλθει ωστόσο στο θέμα με νέα επιστολή επικεντρώνοντας αυτή τη φορά τα πυρά του στους άρχοντες και στις αρπακτικές τους διαθέσεις: «έν τούτοις ούν έξαιτώ ... μη οίκους τινών έγκολλάσθαι τοίς θείοις ναοίς, δ τών άρχόντων ουδεις τῶ οίκῳ αύτου κατεδέξατο πώποτε».⁸⁴⁷ Πράγματι, από την επιστολογραφία του Νικηφόρου Χούμνου πληροφορούμαστε για τη δικαστική απόφαση που εξέδωσαν οι μητροπολίτες Φιλιππουπόλεως, Εφέσου, κάποιος Ματαράγγος⁸⁴⁸ και άλλοι, που επέτρεπε σε κάποιον Ασάνη (Ασάνιο) την ανοικοδόμηση ενός καπηλειού συνεχόμενου προς τη γυναικεία μονή του Φιλανθρώπου Σωτήρος, την οποία είχε ανακαινίσει η κόρη του Ειρήνη (Ευλογία) γκρεμίζοντας μάλιστα και ένα μέρος της.⁸⁴⁹

Η λέξη στενοχωρία, που χρησιμοποιεί ο Αθανάσιος, ασφαλώς δεν έχει κυριολεκτική σημασία δηλούσα την ανεπάρκεια χώρου εντός της πρωτεύουσας για την οικοδόμηση νέων κτηρίων, όπως έχει προταθεί, καθώς δεν συνάδει με τη δεδομένη επάρκεια χώρου

⁸⁴⁴ RPK, 1, αρ. 76 (Ιούλ. 1324), σσ. 446-448. Βλ. επίσης Αρμενόπουλος, Β΄, 4.28-29, 46-74, και Ε. Παπαγιάννη, *Μορφές οικοδομών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Πληροφορίες από νομικά έγγραφα*, έκδ. Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 2000, σσ. 29-32.

⁸⁴⁵ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 50, σσ. 112-114 και ιδίως σ. 114.44-46, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1696.

⁸⁴⁶ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 18, σ. 46.13-16, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1679.

⁸⁴⁷ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 66, σ. 156.66-70, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1709.

⁸⁴⁸ Ενδεχομένως πρόκειται για τον Ματαράγγο, παραλήπτη επιστολής του Μανουήλ Γαβαλά (*Επιστολές*, Β.36, σ. 148), στην οποία αναφέρεται ως υπεύθυνος της Δικαιοσύνης «άνδρων μὲν άριστε, φίλων δ' έμοι κάλλιστε, δικαιοσύνης δὲ και νόμων προστάτα».

⁸⁴⁹ *Anecdota Nova*, σσ. 203-211, αρ. α΄, β΄, γ΄. Ο Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σ. 246, αναρωτιέται μήπως η υπόθεση σχετίζεται με τις αναφερόμενες σε επιστολές τους Αθανασίου Α΄ οικίες που οικοδομούνται δίπλα σε μονές της πρωτεύουσας.

εντός των τειχών, και επομένως χρησιμοποιείται μεταφορικά.⁸⁵⁰ Εντούτοις οι πρόσφυγες, που συνέρρεαν διαρκώς στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι., αλλά και το εν γένει πρόβλημα των φτωχών και αστέγων της πρωτεύουσας, προκάλεσαν όντως στενοχωρία, με την κυριολεκτική σημασία, καθώς πολλοί αναζητούσαν στέγη και καταφύγιο στους ναούς της πόλης και ειδικότερα στα *κατηχουμενεία* που υπήρχαν σε αυτούς. Το πρόβλημα επισημαίνεται από τον Πατριάρχη Αθανάσιο Α΄, που ζητεί τη λήψη μέτρων, ώστε «μη έμμένειν τινά κατηχουμενείοις».⁸⁵¹

Μια εικόνα του αστικού χώρου δίνει ο Μανουήλ Γαβαλάς περιγράφοντας σε επιστολή του τα όσα υφίστατο κάποιος δυστυχής από τον όχλο της πρωτεύουσας, που ο αποκλεισμός του «έκ τών στοών, έκ τών άγορών, έκ τών λεωφόρων, παντός ούτινοσούν τής πόλεως μέρους», είχε ως συνέπεια «έντεύθεν άποκλείονται μέν αύτω ... λοετρά, γυμνάσια, βουλευτήρια ... στενωποί δρόμοι ... κοινός άπας τόπος άποτετείχισται».⁸⁵² Δυστυχώς οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το σύστημα δόμησης της πρωτεύουσας –εάν δηλαδή ήταν συνεχές ή ελεύθερο– είναι ελάχιστες. Πιθανότατα, όμως, σε αρκετά σημεία της πόλης η δόμηση ήταν συνεχής, όπως ακριβώς εικονίζεται και στην τοιχογραφία της λιτανείας της Οδηγήτριας στον ναό της Βλαχέρνας στην Άρτα.⁸⁵³

Ελάχιστα είναι επίσης τα αρχαιολογικά στοιχεία που διαθέτουμε για τις κατόψεις και τη μορφή των σπιτιών, και μόνο από λιγοστές φιλολογικές κατά βάση μαρτυρίες συμπεραίνουμε ότι αυτά αναπτύσσονταν συνήθως περιμετρικά μιας αυλής και οι ένοικοί τους μοιράζονταν μια κοινή είσοδο-έξοδο.⁸⁵⁴ Έτσι, σε πρόσταγμα του έτους 1202 προς την

⁸⁵⁰ A.-M. Talbot, *The Correspondence of Athanasios I*, σ. 361, και Djurić, «L'habitat», ό.π., σσ. 748-749.

⁸⁵¹ Αθανάσιος Α΄, *Έπιστολές*, αρ. 66, σσ. 156.66-68, 378-379, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1709. Για τον όρο *κατηχουμενεία* υπάρχουν δύο ερμηνείες: (α) οι εσωτερικοί εξώστες του ναού και (β) τα προσκτίσματα ενός ναού «τάς περι αύτους (scil. ναούς) κατοικίας οιά είσι τά λεγόμενα κατηχούμενα» (Ράλλης-Ποτλής, 2, σσ. 536-537). Στο *Τυπικόν* της Βεβαίας Ελπίδος αναφέρεται ότι ο περιορισμός της μονής διέρχεται «μέχρι και του ναού του άγιου Άκακίου, περιέχων και αύτον τον ναόν άνευ τών κατηχουμένων», Delehaye, *Deux typica*, σσ. 95.29-30. Για τη χρήση των *κατηχουμενείων* βλ. σχετικά Ch. Delvoye, «Considérations sur l'emploi des tribunes dans l'église de la Vierge Hodigitria de Mistra», *Actes du XII Congrès International des Études Byzantines, Ochride, 10-16 Septembre 1961*, τόμ. III, Belgrade, 1964, σσ. 41-47, αλλά και G. Subotić, *Žiža Monastery* (Popular Art Publications 23), Belgrade, 1988, σσ. 9, 12, ο οποίος επισημαίνει ότι στην περίπτωση του καθολικού της Μονής της Žiža (α΄ μισό 13ου αι.) τα *κατηχουμενεία*, δηλαδή ο χώρος άνωθεν του εξωνάρθηκα, είχε άμεση θέα στον κυρίως ναό και πιθανόν διέθετε δωμάτια αποτελώντας, ενδεχομένως, μόνιμη κατοικία για τον Σέρβο αρχιεπίσκοπο Σάββα.

⁸⁵² Γαβαλάς, *Έπιστολές*, Β.23, σσ. 120-122.

⁸⁵³ Achimastou-Potamianou, «Vlacherna Monastery», ό.π., σ. 13.

⁸⁵⁴ Ορισμένα από τα παραδείγματα που διαθέτουμε τον 14ο αι. προέρχονται από τις διαθήκες του Θεοδώρου Καραβά (1314), *Actes de Chilandar I*, αρ. 30, σ. 216, και του σκουτερίου Θεοδώρου Σαραντηνού (1325), Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Μία διαθήκη και μία δίκη βυζαντινή*, Θεσσαλονίκη, 1962, σσ. 17-28 (= *Actes de Vatopedi*, αρ. 64, σσ. 353-361). Ο Καραβάς διέθετε πλήθος οικημάτων που μοιράζονταν την ίδια αυλή και είχαν κοινή είσοδο και έξοδο, ενώ ο Σαραντηνός είχε στη Βέροια 2 αυλές με οικήματα και κήπους, και άλλη μία όπου ζούσε ο ίδιος και στην οποία είχε οικοδομήσει ένα μοναστήρι. Βλ. Α. Kiousoroulou, «Lieux de communication et ville byzantine tardive: Un essai de typologie», *BSI* 54.2 (1993), 286· Magdalino, «Aristocratic Oikos», ό.π., σσ. 99-101, και Χ. Αγγελίδη, «Άφηγηματικά στοιχεία για την άνασύνθεση τής φυσιογνωμίας τής Κωνσταντινούπολης τόν 10ο αι. Πρόδρομη άνακοίνωση», *Ό Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος και ή έποχή του*, Β΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, *Δελφοί 22-26 Ιουλίου 1987*, Αθήνα, 1989, σσ. 117-125, όπου αναφέρεται και σχολιάζεται μια παρόμοια οργάνωση των ανακτόρων, στην ευρύτερη έκταση των οποίων περικλείονται εκ-

κοινότητα των Γενουατών της πρωτεύουσας στην περιοχή του Εμβόλου αναφέρεται ότι πολλά από τα οικήματα διέθεταν αυλή –«περίαυλον, πρόαυλον» ή «μέσαυλον»– που περιφρασσόταν με τοίχο.⁸⁵⁵ Από τα όσα γράφει ο Γρηγόριος Β΄ για τον διαβόητο Φραγγόπουλο, πληροφορούμαστε ότι ο τελευταίος επιχειρώντας να εισέλθει στην οικία του μεγάλου σακελλαρίου της Αγίας Σοφίας: «τοίχόν τινα τῆς οἰκίας καταβαλὼν, ὅσον ἑαυτῷ καὶ τοῖς μεθ' ἑαυτοῦ ραδίαν θέσθαι τὴν εἰς μέσαυλον φέρουσαν, ὁμοῦ τοῖς γενναίοις ὀπλίταις ἀναρριχᾶται, καὶ τῆς αὐλῆς ἔνδον γίνεται».⁸⁵⁶ Αλλά και σε χρυσόβουλλο υπέρ της μονής των Αγίων Αναργύρων του Κοσμιδίου αναφέρεται ότι η μονή διέθετε εντός της πρωτεύουσας «μετόχιον ... εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Τζυκαλιωτίσης μετὰ τῶν ὀσπητίων, ὅσα καὶ οἶα περικλείονται μὲν ἐντὸς τῆς αὐλῆς τῆς περιοριζούσης ταῦτα» και άλλο της «Δεσποίνης καὶ θεομήτορος τῆς Ἐλεούσης καὶ ἐπικεκλημένης τοῦ Συγκέλλου μετὰ τῆς ἰδιοπεριορίστου περιοχῆς καὶ νομῆς αὐτοῦ».⁸⁵⁷

Χαρακτηριστικό σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ιδιωτικών ή μοναστηριακών οικιών, είναι η περίφραξή τους με υψηλούς αυλόγυρους, κτισμένους με ξερολιθιά, συχνά χωρίς συνδετικό υλικό, γεγονός που τους καθιστούσε εξαιρετικά ασταθείς, με αποτέλεσμα πολλές εξ αυτών να καταρρεύσουν στον μεγάλο σεισμό του 1296.⁸⁵⁸ Ο τρόπος οικοδόμησης και οργάνωσης των ιδιωτικών κατοικιών, η μελέτη των κατόψεων τους και η περίφραξη με αυλόγυρους, αποτελούν σαφώς στοιχεία διακριτικά του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, αποτυπώνοντας ένα βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής ζωής στην πόλη, την ιδιωτικότητα και τον ατομοκεντρικό χαρακτήρα, που δηλώνεται εμφανώς στον αστικό ιστό.

Παρόμοια διάκριση υπήρχε και μεταξύ των διαφόρων συνοικιών της πρωτεύουσας, κυρίως ως προς την οργάνωση, τη λειτουργία και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της κάθε μιας τους. Στο *Τυπικόν* της Μονής Λιβός απαριθμείται ένας μεγάλος αριθμός ιδιοκτησιών εντός των τειχών της πρωτεύουσας, όπου εναλλάσσονται «οικήματα, ἐργαστήρια, ὀσπήτια, μύλωνες» και εκτάσεις (γῆ) με ή χωρίς καλλιέργειες: «ἀμπέλια, κηπωρεῖα, ἀγροί, κῆποι, χορτοτόπια» καθώς και ένας αγρός «ἔχον δένδρα ἐλαϊκά». ⁸⁵⁹ Ο εντοπισμός όλων αυτών των ιδιοκτησιών στον χώρο είναι αποκαλυπτικός της χρήσης που είχαν οι διάφορες περιοχές – συνοικίες της πόλης. Ειδικότερα, η μονή διέθετε ένα μεγάλο αριθμό εργαστηρίων και διαφόρων οικημάτων «περὶ τὴν τοποθεσίαν ἢ πλησίον τῆς πύλης τῶν Κυνηγῶν, εἰς τὰ Τζοχαρεῖα τῆς βασιλικῆς πύλης ἔξωνηθέντα ἀπὸ τοῦ πισσαίου Συρίου Μαφρὲ ἐπικαλουμένου»,⁸⁶⁰

κλησίες και ευκτήριοι οίκοι, κατοικίες κ.λπ. που επικοινωνούν με στοές, ενώ απαντούν και χώροι αναψυχής, άθλησης και κήποι.

⁸⁵⁵ Bertolotto, *Documenti*, αρ. xvii, σσ. 475-483 σποράδην.

⁸⁵⁶ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 166 (Lameere, αρ. 180), ΕΦ 4 (1909), 127, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1541.

⁸⁵⁷ Lappa – Zizikas, «Saints – Anargyres de Kosmidion», ό.π., σ. 267.

⁸⁵⁸ Παχυμέρης, III, IX:15, σ. 259.21-29.

⁸⁵⁹ Delehaye, *Deux typica*, σ. 133, § 49.

⁸⁶⁰ Το πισσαίος εδώ δεν είναι δηλωτικό επαγγέλματος (πισσωτής), αλλά καταγωγής (από την Πίζα: βλ. Γρηγοράς, I, IV:5, σ. 97.13: Πισσαίων), ενώ θα διορθώναμε το Συρίου σε συρίου (σύρ = κύριος). Επομένως, τα εν

όπισθεν «τοῦ λατινικοῦ ναοῦ τοῦ εἰς ὄνομα τῆς ὑπεραγίας Μαρίας τιμωμένου, σύνεγγυς τοῦ Σαμψῶν, εἰς Ὁραϊάν πύλην» ἢ ἀλλιῶς «Ὁραϊάν πόρταν», καθὼς και οσπήτια «πλησίον τῶν Βλαχερνῶν ἢ πλησίον τῶν ἐν Βλαχέρναις παλατίων περὶ τὰ Νικητιάτου». Ἀπὸ τα παραπάνω συνάγουμε ὅτι οἱ ἐμπορικοῦ χαρακτήρα ἰδιοκτησίαι τῆς μονῆς βρισκόνταν στὴν κατεξοχὴν ἐμπορικὴ συνοικία περὶ τὴ βασιλικὴ πύλη, στὴν εἴσοδο τοῦ Κερατίου, ὅπως και στὴν πύλη τῶν Κυνηγῶν. Ἀντίθετα, στὴν περιοχὴ τῶν Βλαχερνῶν ἀπαντοῦν κυρίως οἰκήματα – οσπήτια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ πλῆθος τῶν διαφόρων ἀγροκτημάτων τῆς μονῆς ἐντὸς τῆς πρωτεύουσας ἐντοπίζονται εἰς τὴν Βλάγγα και τὴν περιοχὴ τοῦ Πέρα περὶ τὸν Γαλατᾶν. Ἀπὸ ἓνα ἄλλο *Τυπικόν*, αὐτὸ τῆς Μονῆς τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος, ἀντλούμε σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς ἐυρύτερης περιοχῆς γύρω ἀπὸ τὴ μονή, ὅπου ἀπαντοῦν οἱ μεγάλες ἀρχοντικὲς κατοικίαι τῶν υἱῶν τῆς κτιτόρισσας Θεοδώρας Παλαιολογίνας Συναδηνῆς και τοῦ Παναρέτου εὐνούχου, ἀλλὰ και ἄλλα μικρότερα οἰκήματα, κελλία και κατοικίαι (ἐνοικιακὰ ὀσπήτια), στα ὁποῖα διέμεναν ἐργάτες και τεχνίτες, ὅπως κοσκινάδες, κάποιος ράπτης Ἀνδρέας κ.ά. Ταυτόχρονα, στὴν ἴδια περιοχὴ συναντοῦμε πλῆθος ἀμπελώνων, ἰδιοκτησίαι τῶν Συναδηνῶν, και ναῶν, ὅπως ἡ Θεοτόκος Γοργοεπήκοος, ἡ Μονὴ τῆς πρωτοστρατόρισσας Γλάβαινας, ἡ Μονὴ τῆς Κυριώτισσας, ὁ Ἅγιος Ονούφριος και ὁ Ἅγιος Ἀκάκιος.⁸⁶¹

Πράγματι, ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα και οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Κωνσταντινούπολης βρισκόταν συγκεντρωμένη κατὰ κύριο λόγο στὴν παράλια ἀστικὴ ζώνη κατὰ μήκος τοῦ Κερατίου, και ἰδιαίτερα στο νότιο τμήμα τοῦ, ὅπου και οἱ συνοικίαι τῶν Λατίνων και μουσουλμάνων ἐμπόρων, ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ μέχρι και τὴν Πλατεία πύλη, και κατὰ περιπτώσεις ἀκόμη δυτικότερα ἕως τὴν πύλη τοῦ Κυνηγίου. Θα πρέπει μάλιστα να σημειωθεῖ ὅτι ἡ ζώνη αὐτὴ ἐκτεινόταν ὄχι μόνο ἐντὸς, ἀλλὰ και ἐκτὸς τῶν τειχῶν κατὰ μήκος τοῦ Κερατίου ἀποτελώντας μιὰ ἐνιαία, ἐυρεῖα οἰκονομικὴ περιοχὴ με σκάλες, ὅπου γινόταν ἡ φόρτωση και ἐκφόρτωση τῶν πλοίων, καταστήματα, καταλύματα, πρόχειρα ἢ μη (ξενοδοχεῖα), υπαίθριες ἀγορὲς, καταλλακτικὰ τραπέζια ἀργυραμοιβῶν, ἀλλὰ και καπηλεῖα και ὅ,τι σχετιζόταν με τὸν κόσμον τοῦ λιμανιοῦ.⁸⁶² Σταδιακὰ οἱ κατοικίαι ἐπεκτάθηκαν και ἐκτὸς τῶν τειχῶν κατὰ μήκος τοῦ αἰγιαλοῦ στὸν Κεράτιο, ἀλλὰ ἐπὶ Ἰωάννη Γ΄ Καντακουζηνοῦ (1351) διατάχθηκε ἡ μεταφορὰ τῶν ἐντὸς τειχῶν χάριν ἀσφάλειας.⁸⁶³ Ἡ πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ στὴ ζώνη αὐτὴ ἦταν ἰδιαίτερα μεγάλη και συνάγεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν δραστήριο οἰκονομικὸ χαρακτήρα τῆς, ἀλλὰ και ἀπὸ τὴν ἐκεῖ παρουσία τοῦ κεντρικοῦ δι-

λόγω ἐργαστήρια κατασκευῆς μάλλινων υφασμάτων πρέπει να ἐντοπιστοῦν στὴν ἐμπορικὴ συνοικία τῶν Πισατῶν και Βενετῶν κοντὰ στὴ Βασιλικὴ Πύλη, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Κυδωνόπουλο, «Ἐμπορικὲς δραστηριότητες», σσ. 275, 279, που τα τοποθετεῖ στὴν περιοχὴ τῆς πύλης τῶν Κυνηγῶν κοντὰ στις Βλαχέρνες.

⁸⁶¹ Delehaye, *Deux typica*, σσ. 95-96. Γιὰ τὴ μονὴ βλ. Effenberger, «Die Klöster der Kyra Martha», ὁ.π., σσ. 287-288, πίν. 2-3.

⁸⁶² Matschke, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων», σ. 156.

⁸⁶³ Καντακουζηνός, III, IV:29, σ. 213.2-5: «καὶ ἐκ τῶν Εὐγενίου πυλῶν ἄχρι τῆς Εὐλίνης λεγομένης πύλης τάφρον περιήλασεν βαθεῖαν, πάσας τὰς οἰκίας κελεύσας εἰσάγειν ἐντὸς τειχῶν».

κτύου ύδρευσης της πρωτεύουσας, παράγοντα ιδιαίτερα σημαντικού, καθώς αρκετές συνοικίες όφειλαν μεγάλο μέρος της ζωτικότητάς τους στην παρουσία πόσιμου νερού.

Πυκνά δομημένη φέρεται ότι ήταν και η περιοχή της Βλάγκας, όπου βρισκόταν η εβραϊκή συνοικία. Σύμφωνα με τον Μάξιμο Πλανούδη, οι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν εκεί όπου παλαιότερα «*συννοικία Χριστιανῶν ἐπέιχε*», και ειδικότερα κοντά στον ναό του Τιμίου Προδρόμου, κατόπιν ενεργειών κάποιων δημοσίων λειτουργῶν (*ἐπιτετραμμένων*), με αποτέλεσμα τον περιορισμό του ελεύθερου χώρου ώστε, κατά τον Πλανούδη, «*μηδὲ τὸν ἀρκοῦντα τόπον εἰς κατοίκησιν ἔχειν, μηδ' οὐπερ ἂν τοὺς ἀποικομένους ἐνθάπτοι*».⁸⁶⁴

Εντελώς διαφορετική είναι η εικόνα του κατεξοχὴν αριστοκρατικού τομέα της πρωτεύουσας, στην ευρύτερη περιοχή των Βλαχερνῶν. Η διήγηση του ανώνυμου, που εξέδωσε ο P. Schreiner, για την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη το 1261 είναι αποκαλυπτική, καθώς όπως σημειώνει, πέντε ἔτη μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας, ἔλαβε με βασιλικό ὀρισμό γη στην περιοχή των Βλαχερνῶν για την ανοικοδόμηση κατοικίας. Ειδικότερα, ο «*περίορος τῶν ὀσπιτίων*» εἶχε πρόσοψη στη βασιλική οδὸ, που οδηγούσε προφανῶς στο παλάτι, συνόρευε με την ιδιοκτησία του *δομestίκο* Καλοειδά και ἀπέναντί του εἶχε την κατοικία του *δομestίκο* Καλομισείδου, πράγμα που φανερώνει ὅτι η οικογένεια του ανώνυμου διέθετε κύρος και υψηλὴ θέση στην κοινωνία της πρωτεύουσας.⁸⁶⁵ Λίγο πιο ανατολικά, στην περιοχή του Φαναρίου θα αναλάβει να ανακαινίσει μια μονὴ ὀ πενθερός της Μαρίας Δούκαινας Ακροπολίτισσας,⁸⁶⁶ ἐνῶ στην περιοχή των Βλαχερνῶν ἢ σε ὀμορες με αὐτὴ συνοικίες πρέπει να βρίσκονταν και ὀ πολυτελεῖς κατοικίες του Θεόδωρου Μετοχίτη και του Νικηφόρου Χούμνου, ὀπως και ἐκείνη των Γεωργίου και Κωνσταντίνου Ακροπολίτη,⁸⁶⁷ καθὼς το λειτούργημά τους ἀπαιτούσε συνεχή παρουσία τους στο παλάτι, και ἐπομένως δεν θα ἔπρεπε, για λόγους πρακτικούς, να κατοικῶν μακριά.⁸⁶⁸

⁸⁶⁴ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 31, σ. 52.53-64. Πρόσφατες ἔρευνες στην περιοχή του πρώην λιμένα του Θεοδοσίου (Yenikari) ἔφεραν στο φως ναὸ των παλαιολόγειων χρόνων, καθὼς και αρκετές ταφές ἐντός και γύρω ἀπὸ αὐτόν.

⁸⁶⁵ Dölger, «Titel», ὀ.π., σ. 31, και Schreiner, «Notiz», σ. 276.

⁸⁶⁶ Βλ. και Kidonopoulos, *Bauten*, 1.1.39, σσ. 88-90, 236, ὀ οποίος ἐντοπίζει τον χώρο ἐγκατάστασης της αριστοκρατίας στις περιοχές των Βλαχερνῶν, του Κυνηγίου και της Πέτρας.

⁸⁶⁷ Για τον ἐντοπισμό της οίκας του Ακροπολίτη βασιζόμαστε στα ὀσα ἀναφέρει ὀ ἴδιος σε ἐπιστολές του για την καθημερινή του μετακίνηση ἀπὸ το σπίτι του στα ἀνάκτορα, ἀλλά και για κάποια βιβλία που διάβασε («*βίβλους ἐκ γειτόνων οὐσας και πρὸς ὀν ἔφη σκοπὸν συντελούσας*») και τα ὀποία βρίσκονταν στις γειτονικές μονές του Παντεπόπτη (Eski İmarer camii) και του Ακαταλήπτου στα ΒΑ της πόλης. Βλ. Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 57, 173, σσ. 152, 242-243, και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 131, 163 ἀντίστοιχα· ἐπίσης Kidonopoulos, *Bauten*, 2.3.7, σσ. 181-182. Για τον τοπογραφικό ἐντοπισμό των δύο αὐτῶν μονῶν βλ. C. Mango, «Where at Constantinople was the Monastery of Christos Pantepoptes?», *ΔΧΑΕ* 20 (1998), 87-88· Kotzabassi, «Akataleptos-Klosters», ὀ.π., 233-235, και N. Asutay-Effenberger, Erne Effenberger, «Eski İmaret Camii, Bonoszisterne und Konstantinsmauer», *JÖB* 58 (2008), 13-44.

⁸⁶⁸ Kidonopoulos, *Bauten*, 2.2.5, σσ. 162-164, και 2.3.7, σσ. 183-84, 211-212 ἀντίστοιχα. ὀ Καντακουζηνός, I, I:13, σσ. 62.22-63.2, ἀναφερόμενος στην καθημερινή ἐπαφή του Μετοχίτη με τον Ανδρόνικο Β΄ γράφει «*ἐν ὀρα μάλιστα χειμῶνος, διὰ τὴν σμικρότητα τῆς ἡμέρας, οὐ δις τῆς ἡμέρας, ἀλλά ἄπαξ εἰωθότος τοῖς βασιλείοις ἐπιδημεῖν και διημερεῦειν*», ἐνῶ ὀ Γρηγοράς, I, IX:13, σσ. 458.23-459.3, σημειώνει ὅτι: «*ὀ μέντοι μέγας λογοθέτης ὀ Μετοχίτης ἔλθῶν ἐκ τῆς ἐξορίας οὐ παρὰ τῆ οίκας κατέλυσε· ... κατέλυσε δ' ἀπέναντι και πλησίον παρὰ τῆ ἱερᾶ δηλαδὴ μονῆ τῆς Χώρας*», ἐπιβεβαιώνοντας ὅτι το σπίτι του Μετοχίτη βρισκόταν, ὀπως και η μονὴ της Χώ-

Για τον ίδιο λόγο οι κληρικοί και λοιποί εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι του Πατριαρχείου θα πρέπει να διέμεναν στις συνοικίες γύρω και σε κοντινή απόσταση από την Αγία Σοφία, ενώ αντίθετα, τα μέλη του βασιλικού κλήρου, όπως οι Γεώργιος Μετοχίτης και Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης, προφανώς διέθεταν οικίες κοντά στις Βλαχέρνες.

Στην ευρύτερη περιοχή του Φαναρίου εντοπίζονται βάσει των πηγών και οι οικίες του μεγάλου δομεστικού Ιωάννη Καντακουζηνού,⁸⁶⁹ του πανυπερσεβάστου Ισαακίου Παλαιολόγου Ασάνη⁸⁷⁰ και άλλων μη επιφανών, όπως ο Μανουήλ Ρεντακηνός,⁸⁷¹ και ο Ευδόκιμος Στραβοσκέλης.⁸⁷² Τα ανωτέρω επιβεβαιώνουν όσα γράφει ο Παχυμέρης σχετικά με την πυρκαγιά της 17ης Σεπτεμβρίου 1305, η οποία ξεκίνησε «ἀπὸ τῆς πύλης των Κυνηγῶν λεγομένης μέχρι καὶ τοῦ Ὀπαίνης ἱεροῦ φροντιστηρίου» πλήττοντας ιδιαίτερα τις εκεί κατοικίες των πλουσίων εμπόρων και κατακαίοντας πολλές έγγραφες εμπορικές συμφωνίες (ἐπὶ ταῖς ἐμπορίαις ξυμβόλαια), ενώ πολλά κακοποιά στοιχεία άδραξαν την ευκαιρία να λεηλατήσουν τα σπίτια των πλουσίων «πολλοὶ τῆς νυκτὸς ξυνδραμόντες ἐκείνης τὰς οὐσίας τῶν ἀνθρώπων ἐξεφόρουν διαρπάζοντες».⁸⁷³

Αμέσως μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας (1261) και έως τις αρχές του 14ου αι. πολλοί ιδιώτες, μέλη της αριστοκρατίας, συγγενείς και οἰκείοι της δυναστείας των Παλαιολόγων, ακολουθώντας το παράδειγμα του αυτοκράτορα επιδόθηκαν στην αγορά ακινήτων, κυρίως δε στην ανοικοδόμηση πολυτελών ενδιαιτημάτων, τα οποία πρόβαλλαν την κοινωνική τους θέση· αναδείχθηκαν δε σε μεγάλους πάτρωνες ανακαινίζοντας ναούς και μονές, καθήκον αλλά και έκφραση φιλανθρωπίας, που προσιδίαζε στην αριστοκρατία και την ιδεολογία της.⁸⁷⁴

Όπως τα ανάκτορα, έτσι και οι κατοικίες των αριστοκρατικών οίκων εκτείνονταν οριζόντια στον χώρο, αφού διέθεταν αυτή τη δυνατότητα, χωρίς κάποιου είδους οχύ-

ρας, στην περιοχή των Βλαχερνών, εγγύς των ανακτόρων. Όσον αφορά στην οικία του Χούμνου, ο εντοπισμός της από τον Κυδωνόπουλο περί την μονή του Φιλανθρώπου Σωτήρος, στην περιοχή της Ακρόπολης, βάσει της α' επιστολής του Χούμνου, *Anecdota Nona*, σσ. 203-204, είναι αμφίβολος, καθώς στην εν λόγω επιστολή αναφέρονται τα οικήματα (καπηλειό) του Ασάνιου, που ο Χούμνος άφησε να ερειπωθούν. Βλ. Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 243-244.

⁸⁶⁹ Καντακουζηνός, II, III:27, σ. 165.6: «ἐν ἡ διέτριβεν οἰκία ... ἐγγύς τῶν βασιλείων».

⁸⁷⁰ MM 1, σσ. 312-317, και Kidonopoulos, *Bauten*, 2.3.8, σσ. 182-183.

⁸⁷¹ *Actes de Lavra* III, αρ. 123, σ. 24, και Kidonopoulos, *Bauten*, 2.3.17, σσ. 191-192.

⁸⁷² *Actes de Lavra* III, αρ. 123, σ. 25, και Kidonopoulos, *Bauten*, 2.5.10, σσ. 212-213.

⁸⁷³ Παχυμέρης, IV, XIII:10, σσ. 637.31-639.5, 18-20.

⁸⁷⁴ Ο Μετοχίτης αναφέρει ότι το σπίτι του προσέλκυε την προσοχή όλων στην Κωνσταντινούπολη

«τοῖος ἔην ἐμὸς οἶκος ἀπάσῃσι χαρίτεσσι
πολλῶν ἔξοχος ἡδ' ἀριδείκετος εἰν βασιλίδι
δὴ μεγαλοπτόλιϊ ταμείω νύ τ' ἀπάντων κόσμων,
τὸν πολέεσσι δαπανήμασ' ἐγὼν δειμάμην»,

Featherstone, *Metochites's Poems "To Himself"*, σ. 122.206-209. Ωστόσο, ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης (c. 1343) θα επισημάνει αργότερα ότι παλαιότερα οι πλούσιοι ίδρυν γηροκομεία και ορφανοτροφεία, και χρησιμοποιούσαν τον πλούτο τους περισσότερο για το κοινό όφελος. Βλ. Α. Λαΐου, «Στό Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων: Οικονομικά καὶ Πολιτιστικά Φαινόμενα», *Ευφρόσυνον, Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. I, Αθήνα, 1991, σσ. 289-291, και Μπούρας, «Ἀρχιτεκτονική», σ. 103.

ρωση, εκτός από τον συνήθη στις περισσότερες κατοικίες *περίορο*.⁸⁷⁵ Κύριο χαρακτηριστικό τους ο υπερβολικός, συχνά επιδεικτικός, πλούτος. Έτσι, ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης κάνοντας λόγο για τις οικίες των πλουσίων αναφέρεται σε λαμπρούς κοιτώνες «καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ξένα καὶ ποικίλα ὑφάσματα καὶ οἱ ξενοφανεῖς καὶ ὠραιότατοι τάπητες· ... τῶν λουτρῶν τὸ θυμῆρες· ... ἢ τῶν μύρων εὐωδία καὶ τὰ ἐξ Αἰγύπτου ἀρώματα». ⁸⁷⁶ Μεγάλος πλούτος «ἀργύρου καὶ χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτελῶν καὶ μαργάρων» φυλασσόταν στην οικία του Ιωάννη Γ΄ Καντακουζηνού,⁸⁷⁷ ενώ ο Μετοχίτης διέθετε στο σπίτι του ειδικό δωμάτιο-θησαυροφυλάκιο «ἐν ᾧ τὰ τε ἔπιπλα καὶ οἱ πολυτελεῖς ἔκειντο λίθοι καὶ ὅσα τῶν χρημάτων αὐτῷ περιῆν», τα κλειδιά του οποίου φύλασσε, όταν κοιμόταν, κάτω από το προσκέφαλό του.⁸⁷⁸

Περί τα μέσα του 12ου αι. (1147) ο Λατίνος περιηγητής Odo του Deuil σημειώνει ότι οι οικίες των πλουσίων επικρέμονταν στις οδούς αφήνοντας τες σκοτεινές και ρυπαρές στους ταξιδιώτες και στους φτωχούς.⁸⁷⁹ Σχεδόν δύο αιώνες αργότερα (c. 1330), ο Δομινικανός μοναχός Brocardus επισημαίνει την αντίθεση ανάμεσα στα παλάτια των αρχόντων και στα ξύλινα σπίτια του απλού λαού, που ήταν συνεχώς εκτεθειμένα στις πυρκαγιές.⁸⁸⁰ Είναι γεγονός ότι λίγοι και κυρίως ισχυροί μπορούσαν να κτίσουν εκ νέου ή μάλλον να ανακαινίσουν μεγάλες οικίες, πολλές φορές χάρη και στην αυτοκρατορική γενναιοδωρία, ενώ η πλειονότητα των κατοίκων διέμενε σε μικρές, ταπεινές κατοικίες. Έτσι, στον διάλογο *πλουσίων καὶ φτωχῶν* ο Μακρεμβολίτης σημειώνει ότι τα σπίτια των πλουσίων ήταν ψηλά, τριώροφα και ως εκ τούτου ευάερα και προφανώς ευήλια «οἱ λαμπροὶ κοιτῶνες ... ἢ τῶν οἴκων τερπνότης καὶ ἢ ἐκ τῶν τριστέγων κατὰ καιρὸν τῶν φιλάτων ἀέρων ἀναπνοή», σε αντίθεση με τα χαμηλά και ανήλια σπίτια των φτωχών.⁸⁸¹

Όπως ήδη αναφέραμε η απουσία ικανών αρχαιολογικών τεκμηρίων μάς αναγκάζει να στραφούμε στη μαρτυρία των γραπτών πηγών, όπως η επιστολογραφία και άλλα κείμενα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα, που μας αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τη μορφή και την οργάνωση των κατοικιών. Έτσι, ο Μακρεμβολίτης αναφέρεται στα πολυώροφα, ευάερα και ευήλια αρχοντικά «ἢ ἐκ τῶν τριστέγων κατὰ καιρὸν τῶν φιλάτων

⁸⁷⁵ Magdalino, «Aristocratic Oikos», *ό.π.*, σ. 96. Περίπτωση οχυρής κατοικίας είναι αυτή του Αλεξίου Απόκαυκου, «τὸ φρούριο τῶν Ἐπιβατῶν οὕτως ὡς λεγόμενον», που προκάλεσε δικαιολογημένα την καχυποψία του Ανδρονίκου Γ΄. Βλ. Γρηγοράς, II, XII:9, σσ. 602-603.

⁸⁷⁶ Ževčenko, «Makrembolites», σ. 209.14-19. Βλ. και το σχόλιο του Παχυμέρη (III, VIII:19, σ. 179.25) για τις «πολύομβους» οικίες του πορφυρογένητου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και του πρωτοστράτορος Μιχαήλ Στρατηγόπουλου.

⁸⁷⁷ Καντακουζηνός, II, III:27, σσ. 164.21-165.12.

⁸⁷⁸ Γρηγοράς, I, IX:5, σ. 412.8-11.

⁸⁷⁹ Odo του Deuil, *ό.π.*, σσ. 64-65, και van der Vin, *Travellers*, σ. 519.

⁸⁸⁰ Van der Vin, *Travellers*, σ. 565.

⁸⁸¹ Ževčenko, «Makrembolites», σ. 209.13-20. Το τριστέγος έχει εδώ τη σημασία του ορόφου· βλ. Σούδα (όμικρον - 628) «ὄροφι καὶ ὄροφος, ἢ στέγη». Σε λόγο του, το 1416, ο Ιωσήφ Βρυέννιος κατηγορεί την αριστοκρατία της πρωτεύουσας ότι αντί να ενισχύουν χρηματικά την ανακαίνιση των τειχών της πόλης, εκείνοι κατασκεύαζαν τριώροφες πολυτελείς κατοικίες, Ν. Β. Τωμαδάκης, *Περί ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)*, Θεσσαλονίκη, ³1993, § 10, σ. 249.180-184.

ἀέρων ἀναπνοή»,⁸⁸² πράγμα που επιβεβαιώνει και ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός, η οικία του οποίου πρέπει να διέθετε περισσότερους του ενός ορόφους.⁸⁸³ Η πατρική οικία του μεγάλου λογοθέτου Κωνσταντίνου Ακροπολίτη διέθετε μεταξύ άλλων ένα ιδιωτικό παρεκκλήσιο,⁸⁸⁴ ανδρώνα, ακόμη και χώρο (οικόισκον) προσωπικής μελέτης, ενώ ένα πρότυλο οδηγούσε σε μια αυλή.⁸⁸⁵ Η εξαιρετικής πολυτέλειας κατοικία του Θεόδωρου Μετοχίτη διέθετε υπόστυλη οροφή, πολύχρωμη μαρμάρινη διακόσμηση, λουτρό, κήπο με σιντριβάνια, και σκιερή περιμετρική αυλή (περίδρομος αύλαία), στο πλακόστρωτο της οποίας έριχναν κιμωλία προς αποφυγή της ολίσθησης.⁸⁸⁶ Τέλος, εντός του περιόρου των οικιών της αριστοκρατίας υπήρχαν ακόμη χώροι αποθήκευσης «*πυρρῶν δὲ καὶ κριθῶν καὶ καρπῶν τῶν ἐπιλοίπων*»,⁸⁸⁷ διάφορα οικήματα, δεξαμενές και κιστέρνες,⁸⁸⁸ κήποι ακόμη και καλλιεργούμενες εκτάσεις.⁸⁸⁹

Αντίθετα από τους ναούς, τις μονές, τα δημόσια κτήρια, τις αγορές, τα τείχη, καθώς και τις πολυτελείς κατοικίες των *Δυνατῶν*, που ήσαν κτισμένα με πέτρα και πλίνθους, τα λοιπά κτήρια της Κωνσταντινούπολης και ειδικότερα οι κατοικίες των λαϊκών στρωμάτων ήταν κατασκευασμένες με πιο απλά, περισσότερο φθαρτά και σαφώς φθηνότερα υλικά, όπως ξύλο, οπτόπλινθους και ωμόπλινθους.⁸⁹⁰ Σε πρόσφατη μελέτη του ο D. Jacoby υποστηρίζει ότι

⁸⁸² Ševčenko, «Makrembolites», σ. 209.19-20.

⁸⁸³ Καντακουζηνός, II, III:22, σ. 137.8-17.

⁸⁸⁴ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 59, σ. 155.35-36, και Constantinides, *Higher Education*, σ. 163.31-33. Παρεκκλήσιο «*ἐπ' ὀνόματι τοῦ τιμίου προφήτου, προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου*» διέθετε και η οικία του σεβαστοῦ Βασιλείου Σεβαστιανού († 1324), RPK, 1, αρ. 78 (Αυγ. 1324), σ. 454, και PLP, 25067.

⁸⁸⁵ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 59, σ. 155.39-42, και Constantinides, *Higher Education*, σ. 164.36-38.

⁸⁸⁶ Guiland, «Le palais», *ό.π.*, σσ. 86-92· van de Velden, *Métochite*, *ό.π.*, σσ. 253-257, και κυρίως Featherstone, *Metochites's Poems "To Himself"*, σσ. 120.165-121.205. Από όσα αναφέρει ο ίδιος ο Μετοχίτης, φαίνεται ότι κάποια τμήματα της οικίας του ανάγονταν σε παλαιότερη αρχοντική κατοικία ίσως του 12ου αι. βλ. Magdalino, «Theodore Metochites», *ό.π.*, σ. 177. Μετά την επικράτηση του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, το σπίτι του λεηλατήθηκε, Γρηγοράς, I, IX:6, σσ. 425.11-15· IX:13, σσ. 458.23-459.4, 15-24: «*Ἦν δ' ἔωθεν ἐς ἐσπέραν ἰδεῖν τὴν ἡμέραν ἐκείνην κενωθέντα τὸν ὄλβον ἅπαντα τῶν οἰκῶν τῶν λαμπροτάτων καὶ λείψανα τὴν ταχίστην καταστάντας αὐτοὺς ἐρειπίων καὶ δημοτικὸν ἄθυρμα· καὶ μάλιστα τὴν τοῦ μεγάλου λογοθέτου λαμπροτάτην οἰκίαν, ἀπὸ τὴν ὁποία δεν γλύτωσε οὐδὲ τοῦδαφος τῆς λαμπρᾶς ἐκείνης οἰκίας ... ἐκοπασθὲν γάρ ἅπαν ἐπέμφθη δῶρον τῷ τῶν δυτικῶν Σκυθῶν ἄρχοντι, λαμπρότητός τινος ἔνεκα τοῦ τῆς οἰκίας ἐδάφους ἐκείνου ζητήσαντι*». Βλ. και Featherstone, *ό.π.*, σσ. 122.210-212 και 130.377-398, όπου η παράκληση του Μετοχίτη στη Θεοτόκο και στον Χριστό να διασωθεί τουλάχιστον η μονή της Χώρας. Εντούτοις, στις 5 Δεκ. 1354 οι αυτοκράτορες Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος και Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός προήδρευσαν συνέλευσης για το θέμα της τουρκικής παρουσίας στη θρακική χερσόνησο «*ἐν τῇ μεγάλου λογοθέτου οἰκίᾳ τοῦ Μετοχίτου*» (Καντακουζηνός, III, IV:40, σ. 295.1-5), πράγμα που φανερώνει ότι το αρχοντικό του Μετοχίτη είχε στο μεταξύ ανακαινιστεί, πιθανότατα από τον υιό του Νικηφόρο, μεγάλο λογέτη κατά τα έτη 1355-1357.

⁸⁸⁷ Καντακουζηνός, II, III:27, σ. 165.5-7.

⁸⁸⁸ Featherstone, *Metochites's Poems "To Himself"*, σ. 122.215-226.

⁸⁸⁹ Featherstone, *Metochites's Poems "To Himself"*, σσ. 120.179-180, 122.215, και συνοδική πράξη αφορώσα τον σεβαστό Βασίλειο Σεβαστιανό († 1324), RPK, 1, αρ. 78 (Αυγ. 1324), σ. 454. Βλ. σχετικά και Constantinides, «*Byzantine Gardens*», *ό.π.*, σσ. 97, 99.

⁸⁹⁰ *Actes de Lavra III*, αρ. 123, σσ. 23-25, και Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 359, σ. 565. Βλ. σχετικά Jacoby, «*Urban evolution*», σσ. 280-281· του ίδιου, «*Venetian Settlers in Latin Constantinople (1204-1261): Rich or Poor?*», Ch. A. Maltezou (ed.), *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής ανατολής (= Ricchi e poveri nella società dell'Oriente grecolatino)*, (Biblioteca dell'Instituto ellenico di Studi bizantini e postbizantini de Venezia 19), Βενετία, 1998, σ. 183, και Παπαγιάννη, «*Μορφές οικόδομῶν*», *ό.π.*, σ. 19 κ.ε.

στα τέλη του 12ου και στις αρχές του 13ου αι. τα οικήματα στην εμπορική περιοχή του Εμβόλου αλλά και στην παράλιο ζώνη κατά μήκος του Κερατίου, εκτός των τειχών (κατοικίες και καταστήματα), ήταν πυκνά δομημένα και κατασκευασμένα κυρίως από ξύλο, ενώ παρόμοιος ήταν ο τρόπος δόμησης των σπιτιών των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων σε όλη την πρωτεύουσα.⁸⁹¹ Η επιλογή και ευρεία χρήση του ξύλου στην οικοδόμηση των σπιτιών οφείλεται ασφαλώς στο μειωμένο κόστος, που καθιστούσε τις κατασκευές λιγότερο δαπανηρές, και στην ευκολία κατασκευής τους, αφού επέτρεπε γρήγορη ανοικοδόμηση ακόμη και πέραν του ενός ορόφου. Από την άλλη, τα παραπάνω υλικά φαίνεται ότι παρείχαν ικανή αντισεισμική προστασία σε μια εξαιρετικά σειсмоγενή περιοχή. Αυτός ο τρόπος δόμησης παρέμεινε ίδιος και κατά την περίοδο των Οθωμανών, ενώ μία εικόνα αστικών κατοικιών στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 13ου αι. μάς δίνει η τοιχογραφία της λιτανείας της Οδηγήτριας στη Βλαχέρνα της Άρτας.⁸⁹²

Η χρήση, ωστόσο, φτωχών υλικών στην κατασκευή των σπιτιών των μεσαίων και χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, καθώς και η πυκνή δόμηση κατά περιοχές, τα καθιστούσε ιδιαίτερα ευάλωτα στα στοιχεία της φύσης, όπως στις πλημμύρες και στις πυρκαγιές, που ταλαιπωρούσαν κατά καιρούς την πόλη, έως την αυγή του 20ού αι. Έτσι, στη μεγάλη πλημμύρα της 29ης Αυγ. 1297 πολλές κατοικίες, κυρίως αγροτικές (*οικίας δ' άγρώτιδας*), υπέστησαν μεγάλες ζημιές «*τάς μὲν ἔξ αὐτῶν ἀνεσπᾶσθαι τῶν θεμελίων καὶ φορητὰς μακρόθεν εἶναι τοῖς ὕδασι ... τὰς δ' ἀφανίζεσθαι ταῖς προσχώσεσιν*»,⁸⁹³ ενώ κατά τον δριμύ χειμώνα του 1298/99 «*τόση γὰρ χιῶν ἐπεστῖβαστο ὡς κλεισθῆναι μὲν οἰκιῶν τῶν χθαμαλῶν διεξόδους, σημείοις δέ τισι καὶ κοντοῖς τοῖς μὲν στοχαζομένους, τοῖς δ' ὄργανοις χρωμένους, τινὰς ὑπανοίγειν τοῖς ἐγκλεισθεῖσι τὰ δώματα*».⁸⁹⁴ Ωστόσο, τη μεγαλύτερη καταστροφή προκαλούσαν οι πυρκαγιές, οι οποίες ευθύνονταν για τον αφανισμό ολόκληρων συνοικιών.⁸⁹⁵ Επιπλέον, το φθαρτό των υλικών άφηγε τις κατασκευές ανυπεράσπιστες και στη φθοροποιό δραστηριότητα ζώων και εντόμων, κυρίως των τρωκτικών, καθώς και στην παράνομη ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως αποδεικνύει η ευκολία με την οποία οι ληστές μπορούσαν να εισέλθουν στις κατοικίες, ανοίγοντας απλώς σπές στους τοίχους, εξού και η προσωθυμία τους ως *τοιχορύγχων*.⁸⁹⁶

⁸⁹¹ Jacoby, «Houses», ό.π., σσ. 269-282. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στην ύστερη βυζαντινή περίοδο διαθέτουμε δύο μόνο ρητές αναφορές για οικοδομές εξολοκλήρου ξύλινες (*ξυλοοικήματα*), *Actes de Lavra III*, αρ. 123, σ. 25 (έτ. 1342), και *MM*, 2, σ. 374 (c. 1400). Βλ. και Παπαγιάννη, «Μορφές οίκοδομῶν», ό.π., σσ. 21-24.

⁸⁹² Achimastou-Potamianou, «Vlacherna Monastery», ό.π., σσ. 11, 13, εικ. 14, 16 αντίστοιχα, και Bryer, «Late Byzantine Town», ό.π., σ. 268.

⁸⁹³ Παχυμέρης, III, IX:28, σ. 297.4 κ.ε.

⁸⁹⁴ Παχυμέρης, III, IX:33, σ. 305.18-22.

⁸⁹⁵ Βλ. τις πυρκαγιές του 1291 στην περιοχή της αγοράς στη Βασιλική πύλη (Παχυμέρης, III, VIII:25, σ. 199.17-19), και του 1305 στην ευρύτερη περιοχή του Φαναρίου (Παχυμέρης, IV, XIII:10, σσ. 637.30-639.10).

⁸⁹⁶ Πλανούδης, *Έπιστολές*, αρ. 44, σ. 63.6-7, και αρ. 67, σ. 83.77-78. Και ο Μιχαήλ Γαβράς, *Έπιστολές*, αρ. 359, σσ. 562-566, αναφέρει στον Θεόδωρο Ξανθόπουλο ότι στην αγροικία του επέδραμαν ποντικοί που προκάλεσαν εκτεταμένες φθορές στους τοίχους και στην επίπλωση χωρίς να σεβαστούν ούτε το εικονοστάσιο

Όσον αφορά τη μορφή των αστικών κατοικιών της πρωτεύουσας οφείλουμε και πάλι να ομολογήσουμε ότι δεν διαθέτουμε σαφή εικόνα. Κατά τον Χ. Μπούρα οι βυζαντινές κατοικίες είχαν ακανόνιστο σχήμα αποτελούμενες από σειρά δωματίων γύρω από μια αυλή και λιακωτό, αν ήσαν διώροφες, ή με έξοδο απευθείας στον δρόμο.⁸⁹⁷ Πράγματι, σε πρόσταγμα του έτους 1202 (Οκτ.) υπέρ των Γενουατών αναφέρονται στην περιοχή του Εμβόλου οικίες ισόγειες, ενός ή και δύο ορόφων, με ηλιακό προσανατολισμένο στα νότια ή και δυτικά «άνωγεωκατώγεα· άνώγεον δίπατον· οϊκημα άνώγεον διά τρικλιναρίων ύποσφαίρων έπικείμενον τῷ πρὸς αὐτήν ρυμίδα έγχορήγῳ βυσαλοκτίστῳ κτίσματι μετὰ και ήλιακοῦ χαμαγαίου πρὸς μεσημβρίαν και πρὸς δύσιν άνώγεου ήλιακοῦ», ο οποίος στηριζόταν σε ξυλοκίονες· οικήματα που στο ισόγειό τους φιλοξενούσαν συχνά διάφορα καταστήματα και εργαστήρια «ῶν τὰ κατώγεα εἰς κωπαρικὸν έργαστήριον, τοῦ μαγκιπικοῦ έργαστηρίου τρικλιναρίον άνώγεον, τὸ κατώγεον μετὰ μυλοστασίου, τὸ κατώγεον εἰς καπηλικὸν έργαστήριον», και που τα περισσότερα διέθεταν αυλή που περιφρασσόταν με τοίχο. Σε αρκετές περιπτώσεις στο κέντρο της αυλής αυτών των σπιτιῶν υπήρχαν πηγάδια –«μετὰ περιστομίδος μαρμαρίνου και πωρίνου, μετὰ μαρμαρίνου περιστομίδος και γούρνου»– ή κιστέρνες.⁸⁹⁸ Κιστέρνες διέθεταν κυρίως τα σπίτια των πλουσίων, όπως του Θεόδωρου Μετοχίτη, τα οποία είχαν χρειαί αρκετού νερού, όχι μόνο πόσιμου, αλλά και για το πότισμα των κήπων και τη λειτουργία των λουτρῶν.

Για τον φωτισμό γινόταν χρήση ελαιόλαδου, ιδιαίτερα στους ναούς,⁸⁹⁹ συνηθέστερα όμως λινελαίου, επειδή ήταν φθηνότερο και ενδεχομένως πιο εύκολα παρασκευάσιμο.⁹⁰⁰ Η θέρμανση των σπιτιῶν, γενικῶς, γνωρίζουμε ότι γινόταν με ξύλα ή κάρβουνα, η χρήση των οποίων μπορούσε να καταστεί επικίνδυνη για την υγεία λόγω των αναθυμιάσεων. Έτσι, ο Πλανούδης σε επιστολή του προς τον Μελχισεδέκ Ακροπολίτη γράφει ότι παρ' ολίγον να πεθάνει όταν «ψύχους έπικρατοῦντος ... δόξαν δή μοι πρὸς τὸ δωμάτιον χειροποιητὸν άλέαν εἰσαγαγεῖν, άνθρακας διαπύρους έσπέρας εἰσήνεγκα. οἱ δὲ ήσαν άρα έμὸς ὄλεθρος ... τής γάρ έκ τῶν άνθράκων άτμίδος».⁹⁰¹ Επιπλέον, η χρήση ξύλου και κάρβουνου για λόγους θέρμανσης ευθυνόταν για την πρόκληση πυρκαγιῶν, όπως συνέβη στην περίπτωση του Μιχαήλ, υιού του σεβαστοκράτορα της Μεγάλης Βλαχίας, Ιωάννη Δούκα, ο οποίος όντας φυλακισμένος από τον Ανδρόνικο Β' «κάγκανα ξύλα έτοιμασάμενος, ως δήθεν θερμαίνοιτο – χειμῶνος γάρ έπράττετο ταῦτα ... πῦρ ένήσιν».⁹⁰² Για τον λόγο αυτό και στο Έπαρχικό Βιβλίο,

και τα βιβλία του. Βλ. επίσης όσα αναφέρονται σε ένα ανώνυμο φυλλάδιο (c. 1330), H. Hunger, «Anonymes pamphlet gegen eine byzantinische “Mafia”», RESEE 7 (1969), 97.34-36.

⁸⁹⁷ Bouras, «Houses in Byzantium», ό.π., σ. 22.

⁸⁹⁸ Bertolotto, *Documenti*, αρ. xvii, σσ. 475-483. Βλ. σχετικά και Παπαγιάννη, «Μορφές οίκοδομῶν», ό.π., σσ. 16-17.

⁸⁹⁹ Ο Ρώσος περιηγητής Στέφανος του Novgorod (c. 1349) αναφέρει τον φωτισμό του εσωτερικού της Αγίας Σοφίας με κανδήλες που έκαιγαν ελαιόλαδο. Βλ. Majeska, *Russian Travelers*, σ. 32.

⁹⁰⁰ Delehayé, *Deux typica*, σ. 74.6-7.

⁹⁰¹ Πλανούδης, *Έπιστολές*, αρ. 114, σσ. 158-159.102-119.

⁹⁰² Παχυμέρης, III, VII:27, σ. 87.30-33.

ορίζεται ότι οι πολίτες θα πρέπει να έχουν «έν τοίς αίθροίσις τόποις ἢ ἐγχορήγοις τήν τε τοῦ χόρτου καί τοῦ φρυγάνου καί παπύρου ὕλην, ὡς ἂν μὴ αὐτῆς εὐπρήστου τυγχανούσης πυρκαϊαί ἐν τῇ πόλει γίνωνται».⁹⁰³ Η εξοικονόμηση της αναγκαίας ξυλείας, κάθε χρήσεως, γινόταν από τα δάση της θρακικής ενδοχώρας, από τους λόφους βόρεια της πρωτεύουσας και κυρίως από τα ὄρη της Στράντζας. Σε έκτακτες ωστόσο περιπτώσεις, όταν η εξασφάλιση ξυλείας από την ενδοχώρα κατέστη αδύνατη, αφαιρέθηκαν τα ξύλινα στοιχεία από εγκαταλελειμμένες και μη οικίες.⁹⁰⁴

Τέλος, ὅσον αφορά τις τιμές των ακινήτων ἔχουμε ἀπὸ ἐπιστολή του Πλανούδη τὴν πληροφορία, ὅτι κάποιος «τῶν τοῦ ναοῦ (i.e. Τιμίου Προδρόμου) οἰκημάτων ἔχόμενα δωμάτιον ἑαυτῷ ἐγείρειν ἤρξατο μὲν, οὐκ ἐτέλεσε δέ», καθὼς θέλοντας να φύγει ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα «συνεφώνησε ... χρυσίον λαβεῖν ἐν καὶ ὑπεκστῆναι τῷ ἱερεὶ τῆς δεσποτείας τοῦ δωματίου».⁹⁰⁵ Εἰάν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τα σπίτια τῶν χαμηλῶν τάξεων κατασκευάζονταν ἀπὸ ξύλο, ἡ τιμὴ τους δεν θα πρέπει να ἦταν ἰδιαίτερα υψηλή, ἐνῶ γιὰ τα σπίτια τῶν πλουσίων, ὅπου γινόταν χρήση λίθων καὶ ἄλλων ακριβῶν καὶ δύσκολων στὴν ἐπεξεργασία υλικῶν, ἡ τιμὴ ἀσφαλῶς ἀυξανόταν. Ενδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι τὸ 1252 ἡ Isabella Querini πούλησε γιὰ 24 ὑπέρπυρα στὸν Ἑλληνα ράπτη Κανάκη τὸν ἀνω ὄροφο ἐνὸς οἰκοδομήματος με πρόσοψη 5.5 μέτρων σε οδὸ.⁹⁰⁶ Φαίνεται πάντως ὅτι οἱ τιμές στὶς ἐμπορικὲς συνοικίαις τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν ἀρκετὰ υψηλότερες ἀπὸ ὅτι στὸ Πέραν. Τὸ 1281 μίᾳ κατοικίᾳ ἐντὸς τῆς πρωτεύουσας, στὴ συνοικία τοῦ Ἀγ. Πέτρου (πιθανῶς τῶν Πισατῶν), ἐνοικιάστηκε γιὰ 15 ὑπέρπυρα, ὅταν τὸ ἴδιο ἔτος στὸ Πέραν οἱ τιμές ἐνοικίασης δεν ξεπερνούσαν τα 5 ὑπέρπυρα.⁹⁰⁷

⁹⁰³ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον, § 18.3, σ. 130. Στὰ Πάτρια, § 45, σ. 234, ἀναφέρεται ἡ περιοχή Καρβουνάρια, πιθανόν στὸ κέντρο τῆς πρωτεύουσας περὶ τὴν ἀγορὰ τοῦ Ταύρου, ὅπου στεγάζονταν χώροι πώλησης ξυλάνθρακα. Βλ. Janin, *Constantinople*, σσ. 366-367.

⁹⁰⁴ Matschke, «Builders and buildings», ὁ.π., σσ. 327-328. Στὰ 1429 ὁ Ἰσίδωρος Κιέβου θα σημειῶσει σὲ ἔκφρασί του «τὰ δ' ὑπὲρ τῆς πόλεως προσάρκτια τοῦτο μὲν εἰς βουνούς καὶ γηλόφους ἀπολήγοντα κορυφάς ... τὰ δὲ πρὸς πᾶσαν ἐπέφυκε χρῆσιν ἀνθρώπων, λάσια καὶ πολὺδενδρα, τοῦτο μὲν ἐρέπτειν, τοῦτο δὲ ναυπηγεῖν, τοῦτο δὲ οἰκοδομεῖν, ὥστ' οὐ μόνον ἐξαρκεῖν τῇ πόλει, ἀλλὰ καὶ τοῖς χρήζουσι πᾶσι», ΠΠ 3 (1926), 145.11-23. Εντούτοις, τὸ 1348 οἱ ναυπηγοὶ καὶ ἀρχηγοὶ τοῦ στόλου «πολλῶ τῷ τῆς γλώττης ὑβρίζοντα κατὰ τῶν Βυζαντιῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν, πάντων πολεμίων ἔδρων οὗτοι τὰ χεῖριστα, καὶ προφάσει διὰ τὰς ναῦς σανίδων καὶ στυπτιῶν ὄλας ἀνέτρεπον οἰκίας» (Γρηγοράς, Π, XVII:6, σ. 862.16-19)· ἀντίθετα, ὁ Καντακουζηνός, ΠΙ, IV:11, σ. 72.9-13, σημειῶνει «ἐπεὶ ἐν ἀπόρῳ ἦν ξύλα ναυπηγήσιμα κομίζειν ἐκ θαλάττης, ζεύγει καὶ ἡμιόνους ἐκ τῶν κατὰ τὸ Σεργέντιον ὄρων ἐκέλευε κομίζειν». Τέλος, στὴν πολιορκία τῆς πόλης τὸ 1394-1402 ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς «πρὸς δὲ χρεῖαν ἄρτου καὶ πάσης ἄλλης κατασκευῆς, ἦν ὑπουργοῦσι μαγεῖρων παῖδες, ἐνδείας οὔσης ξύλων, κατέρριπτον τοὺς ἐξαισίους οἴκους καὶ τὰς δοκοὺς κατέκαιον», V. Grecu, *Ducas, Istoria Turco-Bizantină (1341-1462)*, [Bucuresti], 1958, XIII, σ. 50.13-15.

⁹⁰⁵ Πλανούδης, Ἐπιστολές, ἀρ. 31, σ. 51.25-26, 29-31. Τὸ γεγονός ἔλαβε χώρα λίγο πρὶν ἀναχωρήσει ὁ Πλανούδης γιὰ πρεσβευτικὴ ἀποστολή στὴ Βενετία (1296/7).

⁹⁰⁶ Ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ στὸν Jacoby, «Houses», ὁ.π., σ. 275.

⁹⁰⁷ Brătianu, *Actes des notaries génois*, ἀρ. IX, σ. 77 καὶ ἀρ. CIV, σ. 139. Ενδιαφέρον παρουσιάζει τὴν ἴδια χρονιά (1281) ἡ χαμηλὴ τιμὴ πώλησης –μόλις 4 ὑπέρπυρα– μίᾳ κατοικίας στὸ Πέραν ὅχι ὁμῶς ἐντὸς τῆς Γενουατικῆς κοινότητος, γεγονός που ἴσως ἐξηγεῖ τὴν χαμηλὴ τιμὴ ἀγορᾶς τῆς ἀπὸ τὸν Γενουάτη ἰατρό Nicolao. Βλ. Brătianu, *Actes des notaries génois*, ἀρ. CXXXIV, σσ. 159-160.

3. Ο ΕΠΙΣΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΥΔΡΕΥΣΗ

Η Κωνσταντινούπολη στα 14 χιλ. στρέμματα της εντός των τειχών έκτασής της φιλοξενούσε έναν σημαντικό πληθυσμό, με αυξητικές τάσεις ιδιαίτερα από τα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα λόγω του ολοένα ογκούμενου αριθμού των προσφύγων από τη μικρασιατική ενδοχώρα αρχικά, και αργότερα από τη Θράκη, για τον οποίο οι διοικούντες έπρεπε να εξασφαλίσουν τον επισιτισμό και την ύδρευση. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Μιχαήλ Η΄ αμέσως μετά την είσοδό του στην ανακτημένη πόλη και φοβούμενος ενδεχόμενο εγχείρημα των Λατίνων για ανακατάληψή της, έλαβε αμέσως μέτρα για την αυτάρκειά της σε τρόφιμα σε περίπτωση πολιορκίας.⁹⁰⁸

Το σιτάρι, κυρίως, και τα παράγωγά του αποτελούσαν βασικό είδος διατροφής των κατοίκων της πρωτεύουσας, αλλά και μέσο συντήρησης και πληρωμής της διοικητικής υπαλληλίας, του κλήρου, και των ελασσόνων λογίων διδασκάλων. Έτσι, ο δάσκαλος Θεόδωρος Υρτακηνός, διαμαρτύρεται συχνά στις επιστολές του για τα οικονομικά του προβλήματα, και κυρίως για την καθυστερημένη καταβολή της αμοιβής του, ενίοτε σε αργυρά νομίσματα, συνηθέστερα όμως σε ποσότητα σίτου, κριθής ή και ψωμιού.⁹⁰⁹ Στην περίπτωση του Πατριαρχείου και των μεγάλων μονών, ο επισιτισμός τους εξασφαλιζόταν χάρη στην παραγωγή των κτημάτων που διέθεταν εντός και εκτός της πρωτεύουσας. Εντούτοις, και στην περίπτωσή τους σημαντική ήταν η προμήθεια σιτηρών που ελάμβαναν από τον αυτοκράτορα, γεγονός που εξηγεί την επιστολή διαμαρτυρίας του Πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ στον μέγα λογοθέτη (Θεόδωρο Μουζάλωνα) για τη στάση του άπογραφέως Ιωάννη Θεολογίτη. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Πατριάρχη ο τελευταίος όχι μόνο δεν εκτέλεσε την εντολή του αυτοκράτορα να δοθεί γη στο Πατριαρχείο, αλλά και το βασιλικό πρόσταγμα, που όριζε την καταβολή σίτου και κριθής 1000 μοδίων, απέφυγε να το υλοποιήσει.⁹¹⁰ Ο Θεολογίτης παρά τη στήριξη που του παρέσχε ο μέγας λογοθέτης, υπέστη τελικά την οργή του αυτοκράτορα και εκδιώχθηκε.⁹¹¹ Για το ίδιο θέμα ο Γρηγόριος Β΄ θα επανέλθει σε άλλη του επιστολή, όπου αναφέρει ότι εκτός από τον Θεολογί-

⁹⁰⁸ Παχυμέρης, I, III:9, σ. 251.18-26.

⁹⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά Υρτακηνός, 'Επιστολές, αρ. 1, σσ. 723-724: «γέρων γεγονώς σιτοφάγος»· αρ. 2, σσ. 724-725· αρ. 32, σ. 4· αρ. 33, σσ. 4-5· αρ. 34, σ. 5· αρ. 38.21-23, σ. 9: «μικρόν ἀργύριον ... βράχιστον ἄρτον αἰτῶν»· αρ. 53, σ. 17· αρ. 59, σ. 23· αρ. 64.5-8, σ. 27: «Δέομαί σου τοῦ κράτους δυοῖν θάτερον· ἢ τῆς λειτουργίας ἀπαλλαγὴν, ἢ τῶν βασιλικῶν πρυτανείων σιτηρεσίαν»· αρ. 82.5-9, σ. 40: «ποῦ γὰρ παρ' ἡμῖν σιτία, ποῦ χρυσία, ποῦ δὲ ἀργύρια, ἵν' ἐντεῦθεν βιοῦμεν;»

⁹¹⁰ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 115 (Lameere, αρ. 128), ΕΦ 3 (1909), 47-48: «δέχεται μὲν τὸ πρόσταγμα, πρᾶττει γε μὴν οὐ κατὰ τὸ πρόσταγμα, ὅτι μὴδὲ ὅσα εἶχε δίδωσι· τῶν δὲ χιλίων δυσκόλως και πεφεισμένως και ὡς τις ἀποστερούμενος τῶν σαρκῶν, μόνους πεντακοσίους δούς τοὺς ὄλους ἡμίσεις κατέσχε παρ' ἑαυτῶ... ἀλλ' ἦκεν οὐ πολλαῖς ὕστερον ἡμέραις και ὕστερον σίτου πεντακοσίους παρέχειν ταῖς ἐν τῷ μοναστηρίῳ Περτζέ μονάζουσας, ὑπὸ μεσίτη και ταῦταις τῷ Πατριάρχῃ και δέδοται. εἶθ' ὁ λογισμός αὐτοῦ, εἰ δὲ βούλει παραλογισμός, πεντακόσιοι τῷ Πατριάρχῃ, πεντακόσιοι ταῖς μοναζούσας διὰ τὸν Πατριάρχῃν», και Laurent, *Regestes*, αρ. 1519.

⁹¹¹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 116 (Lameere, αρ. 129), ΕΦ 3 (1909), 281-282, και Laiou, «Correspondence», σσ. 98-99.

τη απευθύνθηκε και στον ευνούχο Ξηρό, καθώς και σε κάποιον Σκυλίτζη, τον οποίο και χαρακτηρίζει *όχλοκόπο*.⁹¹²

Η κάλυψη των αναγκών της Κωνσταντινούπολης σε σιτηρά καλύπτονταν μερικώς από τις γειτονικές περιοχές της Θράκης και της Βιθυνίας, ενδεχομένως και από τη Μακεδονία, αλλά και από τη Βουλγαρία και τις εύφορες πεδιάδες στα βόρεια του Εύξεινου Πόντου.⁹¹³ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γρηγοράς, μία φορά τον χρόνο σιταγωγά πλοία μετέφεραν στην πρωτεύουσα τις αναγκαίες ποσότητες σιτηρών από τον Εύξεινο Πόντο, ενίοτε δε και από την Ανατ. Βουλγαρία.⁹¹⁴ Οι από θαλάσσης εισαγόμενες ποσότητες σιτηρών εκφορτώνονταν κατά πάσα πιθανότητα στις σκάλες μπροστά από την Πλατεία Πύλη (τουρκ. *Ünkapan karoussi* ή πύλη του αλεύρου),⁹¹⁵ πιθανότατα δε και στην Ωραία ή πύλη του Νεωρίου.⁹¹⁶ Αντίθετα, τα προερχόμενα από τη θρακική ενδοχώρα σιτηρά εισάγονταν στην πρωτεύουσα, σύμφωνα με τη μαρτυρία βενετικού εγγράφου, από την πύλη της Πηγής (Porta del Piges).⁹¹⁷

Η αποθήκευση των εισηγμένων σιτηρών γινόταν σε δημόσιες αποθήκες, τα λεγόμενα «δημόσια σιτοδοχεία», που αναφέρει σε επιστολή του ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄.⁹¹⁸ Σιταποθήκες, όμως, διέθεταν για ατομική χρήση ή ενοικίαση και αρκετές από τις μονές της πρωτεύουσας, όπως η μονή του Λιβός στην Ωραία πύλη, ενώ οι πλούσιοι αποθήκευαν τα γεννήματα των κτημάτων τους στις αποθήκες που διέθεταν κοντά στις κατοικίες τους. Έτσι, για την περίπτωση του Ιωάννη Γ΄ Καντακουζηνού γνωρίζουμε «*πυρρῶν δὲ καὶ κριθῶν καὶ καρπῶν τῶν ἐπιλοίπων, οὐκ ἐν ἧ̄ διέτριβεν οἰκίᾳ μόνον ἐγγὺς τῶν βασιλείων κομιδῆ τι δυ-*

⁹¹² Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 134 (Lameere, αρ. 147), ΕΦ 4 (1909), 21 (Ιαν. 1285), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1483.

⁹¹³ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Ἀλεξίου Μακρεμβολίτου λόγος ἱστορικός», *όπ.*, σ. 147: «Οἶνον δὲ πάντα καὶ σίτον καὶ εἶ τι τῶν ἀναγκαίων ἕτερον πρὸς τὴν βασιλεύουσαν συνήθως διακομιζόμενον ἔκ τε τῆς κάτω καὶ τῆς ἄνω θαλάσσης, πρὸς δὲ καὶ ἀπὸ κόλπου τοῦ Ἀστακικοῦ». Βλ. και P. Magdalino, «The grain supply of Constantinople, ninth-twelfth centuries», *Constantinople and its Hinterland*, σσ. 39-47.

⁹¹⁴ Γρηγοράς, II, XIII:12, σ. 683.14-16: «ἢ ἐκ τοῦ Εὐξείνου πόντου κατὰ τὸ εἰωθὸς ἐνιαύσιος κατιούσα σιτοπομπία», και Παχυμέρης, IV, XIII:27, σ. 691.27-29, που αναφέρει ότι στις αρχές του 1307 η πρωτεύουσα γλίτωσε τον λιμό επειδή ο Βούλγαρος Τσάρος Οσφεντίσθλαβος «τὸν ἐκέισε σίτον διαπλωρίζεσθαι καθυφίει, καὶ οὕτω Ῥωμαῖοι εἰσιταροῦντο, καὶ φάρμακον ἦν τοῦ λιμοῦ τὸ πραττόμενον». Για τον επισιτισμό κατά τη Μέση βυζαντινή περίοδο βλ. Γερολυμάτου, *Αγορές*, *όπ.*, σσ. 74-77.

⁹¹⁵ Ο Leunclavius, σ. 207, αναφέρει το 1578 την πύλη «*quod Graeci scribunt Unkampani ... ἀλευροπωλείον quoque Graecis sua lingua vocatur, quod ibi farinae verdantur*».

⁹¹⁶ Στο *Τυπικόν* της μονής Λιβός, Delehay, *Deux Typica*, σ. 132.2, αναφέρεται ότι η μονή κατέχει μία σιταποθήκη (ώρειον) στην Ωραία πύλη, η οποία ταυτίζεται με αυτή του Νεωρίου. Ο Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, σσ. 94-95 και σημ. 168, εντοπίζει τον χώρο εκφόρτωσης των σιτηρών που μεταφέρονταν από θαλάσσης κοντά στην πύλη του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου ή στην πύλη του Πετρίου – από την Porta Parva έως την Porta Sancti Petri – αλλά χωρίς αναφορά στις σχετικές πηγές.

⁹¹⁷ Chrysostomides, «Privileges», *όπ.*, σ. 323 και σημ. 130, και σ. 343 (αρ. 11), καθώς και Matschke, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων», σ. 158.

⁹¹⁸ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 139 (Lameere, αρ. 152), ΕΦ 4 (1909), 27. Ο Πατριάρχης αναφέρεται στις δημόσιες αποθήκες που υπήρχαν στην Καλλίπολη, αλλά προφανώς τέτοιες υπήρχαν και στην πρωτεύουσα. Για τη συγκέντρωση και αποθήκευση των σιτηρών στην αυτοκρατορία και στην πρωτεύουσα κατά την Μέση βυζαντινή περίοδο βλ. V. Prigent, «Le stockage du grain dans le monde byzantin (VIIe - XIIe siècle)», *Mélanges de l'École française du Rome, Moyen Age - MEFRM*, 120.1 (2008), 29-37.

σαρίθμητον χρήμα ἦν, ἀλλὰ καὶ Γοργοπηκόου τῆς μονῆς ἐγγὺς ἕτεραι πυραμίδες ἦσαν πολλαπλασίους ἐκείνων συνέχουσαι καρπούς». ⁹¹⁹

Η παρασκευή του αλεύρου, εκτός από τη χρήση οικιακών χερόμυλων, γινόταν στους μύλους, στα λεγόμενα μυλικά εργαστήρια που υπήρχαν διάσπαρτα στην πρωτεύουσα. Επιστολή του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄ αναφέρει «ἡ δὲ ἐμὲ δεχομένη κέλλα, εἰ ἦν δυνατὸν χωρεῖν ἐν αὐτῇ τὸν ὑπ' ἀνέμου κινούμενον μύλωνα, οἱ μοναχοὶ τῆς Χώρας πολὺν ἐκέρδαινον ἄλευρον», καθώς και μια αναφορά στο *Τυπικό* της Μονῆς Λιβός πιστοποιούν τη λειτουργία ανεμόμυλων, ⁹²⁰ ενώ συνήθης για τη λειτουργία των μυλικών εργαστηρίων ήταν η χρήση ζώων (όνων και μουλαριών). ⁹²¹ Τέλος, η παρασκευή και η διάθεση του ψωμιού γινόταν στα *μαγκιπεῖα* (αρτοποιεῖα – πωλητήρια), η παρουσία των οποίων ανιχνεύεται σε ολόκληρη την πρωτεύουσα. ⁹²² Κύριο, ωστόσο, σημείο παρασκευῆς, διανομῆς και πώλησης ψωμιού ήταν από παλαιά η περιοχή περί το Χαλκούν Τετράπυλον, που ἔκτισε ο Κωνσταντῖνος Α΄ στο σημείο που ενωνόταν ο κάθετος οδικός ἄξονας (ὁ *Μακρὸς ἔμβολος τοῦ Μαυριανοῦ*) με τον οριζόντιο της Μέσης οδοῦ. Ακολουθώντας τη διήγηση των *Πατρῶν* ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος επισημαίνει ότι η περιοχή ὅπου βρισκόταν το Τετράπυλον ἢ τέλος πάντων ὅ,τι σωζόταν ἀπὸ αὐτὸ στην εποχὴ του, ονομαζόταν *τῶν Ἀρτοποιαλείων*. ⁹²³

Εκτός από τον επιούσιο ἄρτο, κηπευτικά, ὄσπρια, φρούτα, ψάρια, λάδι και κρασί κατέκλυζαν τις αγορές της Κωνσταντινούπολης και εξυμνούνται ἀπὸ συγγραφεῖς της περιόδου, ὅπως ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Γεώργιος Ακροπολίτης και ο Πατριάρχης Αθανάσιος, καθώς αποτελούσαν για το σύνολο των κατοίκων της πρωτεύουσας σημαντικό μέρος του καθημερινού διαιτολογίου. ⁹²⁴ Τα παραπάνω εἶδη ἦταν συνήθη στο καθημερινὸ τραπέζι του συνό-

⁹¹⁹ Καντακουζηνός, II, III:27, σ. 165.5-9.

⁹²⁰ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 11.17-19, σ. 26 (χειμ. 1305/06), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1634· Delehay, *Deux tyrica*, σ. 133.18-19, ὅπου αναφέρονται οἱ ἑξὶ μύλοι, προφανῶς ανεμόμυλοι, που ἔκτισε ἡ Θεοδώρα Παλαιολογίνα (1282-1303) περὶ τὴ μονὴ Παντεπόπτου, ἡ οποία βρίσκεται ἐπάνω σε λόφο. Βλ. Κυδωνόπουλος, «Ἐμπορικές δραστηριότητες», ὁ.π., σ. 279.

⁹²¹ Σε ανώνυμη διαθήκη προς τὴ Μονὴ των Μαγγάνων, *Mercati*, «Testament inédit», ὁ.π., σ. 47, ο δωρητῆς δηλώνει «Ἐπαφίμη ἕτερα ὑπέρπυρα τριάκοντα, ἵνα ἀγορασθῆ ἄλογον μουλικὸν διὰ τὸν μύλωνα». Για τὴν παρουσία μυλικών εργαστηρίων στο ἰσόγειο των σπιτιών βλ. και Bertolotto, *Documenti*, αρ. xvii, σ. 479, καθώς και τὴν παλαιότερη μαρτυρία τῆς *Διατάξεως* του Μιχαήλ Ατταλειάτη, P. Gautier, «La diataxis de Michel Attaliat», *REB* 39 (1981), 27-29, για μυλικά εργαστήρια στο ἰσόγειο των οικιών και τὴ χρήση ὀνομύλων.

⁹²² Δύο τέτοια *μαγκιπεῖα*, «περὶ τὸν λεγόμενον Παλαιὸν Φόρον», ἀφιέρωσε ἡ Μαρία Παλαιολογίνα (των Μογγόλων) στην ομώνυμη Μονή, *MM* 1, σ. 313. Ο παλαιὸς Φόρος πρέπει να ταυτιστεῖ με τὴν αγορά του Μεγάλου Κωνσταντίνου (*Forum Constantini*). Ὅπως επισημαίνει ο Κυδωνόπουλος, «Ἐμπορικές δραστηριότητες», ὁ.π., σ. 277, τα αρτοποιεῖα ἐντοπίζονταν σε παλαιότερες περιόδους στη Μέση οδὸ, μεταξύ του φόρου του Κωνσταντίνου κι ἐκεῖνου του Θεοδοσίου (νότια του σημ. *Kapali çarşı*). Βλ. Thomov, Ilieva, «The shape of the market», ὁ.π., σσ. 110-111.

⁹²³ *PG* 146, στ. 121. Στα *Πάτρια*, § 64, σ. 185, το τετράπυλον ἐντοπίζεται «πλησίον τῶν Ἀρτοποιαλείων».

⁹²⁴ Ο Μετοχίτης τον καιρὸ τῆς ἐξορίας του στο Διδυμότειχο (Μάιος 1328 - 1330) γράφει στον μοναχὸ Μεθόδιο Σεναχηρεῖμ ὅτι ἀρρώστησε και χρειάζεται ἐιδικὴ δίαιτα με κρασί, ὄσπρια, λαχανικά (ὄσπρια καὶ ὅσα ἐκ κηπευμάτων λαχανώδη), ψάρι και σῦκα, ἀλλὰ ὅλα τα παραπάνω προϊόντα ἦταν στο μέρος αὐτὸ κακῆς ποιότητος, Šenčenko, «Metochites», ὁ.π., σ. 36, σημ. 135 και αρρ. II, σσ. 86-88. Ο ἄλλος μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ακροπολίτης, ἀναφέρει σε ἐπιστολὴ του στον Ἰωάννη Τορνίκη «ἡ καὶ τὰ πολυειδῆ τῶν ἰχθύων ἔθνη ὡς οὐδὲν ἡγῆ καὶ τὰς διαφόρους ὀπώρας καὶ τὰς ἀνθοσμίας τῶν οἴνων, οἷς καὶ μᾶλλον τρυφῶμεν οἱ τῆ γαστρὶ χαριζόμενοι,

λου του πληθυσμού, λόγω της δυνατότητας άμεσου προσπορισμού τους και της χαμηλής τους τιμής, ενώ δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει και η σημασία του ετήσιου κύκλου των νηστειών της Εκκλησίας (οι λαϊκοί νήστευαν περί τις 180 μέρες τον χρόνο), ο οποίος επηρέαζε καταλυτικά το διαιτολόγιο των ανθρώπων της εποχής. Έτσι, ο Πατριάρχης Αθανάσιος ζητεί με επιστολή του προς τον αυτοκράτορα να παύσει λόγω της νηστείας της Μεγάλης Τεσσαρακοστής η πώληση ψαριών στις παραλίες της Κωνσταντινούπολης «*ἀρκούντων ἀντὶ τούτων τοῖς ὀρθοδόξοις κολλύβων ἢ ὀσπρίων ἢ ὀπωρῶν ἢ λαχάνων*».⁹²⁵

Ειδικότερα, η κάλυψη των καθημερινών αναγκών σε οπωρολαχανικά γινόταν είτε από τους εντός των τειχών της πρωτεύουσας λαχανόκηπους και οπωρώνες είτε από τις κοντινές περιοχές της Θράκης και σε απόσταση 6-7 χλμ. από τα τείχη –μέχρι περίπου και την περιοχή των Μακρῶν τειχῶν– καθώς και από την απέναντι μικρασιατική ακτή.⁹²⁶ Περί τα μέσα του 15ου αι. ο Ισίδωρος Κιέβου αναφέρει σε ἔκφρασί του τους λειμώνες, τα αμπέλια, και τις πεδιάδες που περιέβαλαν την πρωτεύουσα, αλλά και τις δεντροκαλλιέργειες «*πολλὴν χορηγοῦσαι τοῖς οἰκήτορσι τὴν εὐπορίαν*».⁹²⁷ Ανεκδοτολογικά, σημειώνουμε ότι στην απέναντι από την Κωνσταντινούπολη μικρασιατική ακτή (Περαία) κάποιοι μοναχοί καλλιεργούσαν μεταξύ άλλων κηπευτικών και μια ποικιλία μικρῶν νόστιμων πεπονιών, από τα οποία ἔστειλαν ορισμένα στον Πατριάρχη Γρηγόριο Β΄.⁹²⁸

Τα ψάρια και γενικά τα θαλασσινά αποτελούσαν μαζί με τα λαχανικά, βασική τροφή για το σύνολο του πληθυσμού, λαϊκούς και μοναχούς, πλούσιους και φτωχούς, καίτοι οι τελευταίοι αρκούσαν συνήθως στα παστά. Ο Πατριάρχης Αθανάσιος σε επιστολή του προς τον μέγαν διοικητὴν επισημαίνει το κατάντημα κάποιου Μακρεμβολίτη, που ἔφτασε στο σημείο να τρέφεται μόνο με κουκιά και παστά ψάρια,⁹²⁹ ενώ αργότερα ο συνώνυμός του Αλέξιος Μακρεμβολίτης αναφερόμενος στις κοινωνικές και οικονομικές διαφορές μεταξύ πλουσίων και φτωχῶν σημειώνει, ὅσον αφορά τη διατροφή, ὅτι οι πλούσιοι απο-

ὦν ἢ Κωνσταντίνου μετέσχεν ὑπερπλησμίως;», A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τόμ. II, Leipzig, 1903 (ανατ. Stuttgart, 1978, με προσθήκες και διορθώσεις του P. Wirth), σσ. 68.35-69.4. Τέλος, ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ σημειώνει ὅτι οι φτωχοὶ κάτοικοι της πρωτεύουσας ἔχουν μεταξύ άλλων ἀνάγκη «*ἐλαίου καὶ σίτου καὶ οἴνου, ἰχθύος τε καὶ τυροῦ καὶ ὀσπρίων*», Patedakis, *Athanasios I*, σ. 294.12-14.

⁹²⁵ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 44, σ. 90.41-42 (Τεσσαρακοστή 1307), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1663.

⁹²⁶ Koder, «Fresh vegetables», ὄ.π., σσ. 49-56, και του ἰδίου, «Food supply», ὄ.π., σ. 112. Ο Odo του Deuil, ὄ.π., σσ. 64-65 (βλ. και van der Vin, *Travellers*, σ. 519), αναφέρει ὅτι εντός των τειχῶν υπήρχε μια ελεύθερη ἔκταση, που καλλιεργούσαν με ἀζίνες και ἄροτρα, και παρήγε κάθε εἶδους οπωροκηπευτικά «*Latus tertium de trigono civitatis campos habet ... infra muros terra vacua est que aratra patitur et ligones, habens hortos omne generum olerum civibus exhibentes*».

⁹²⁷ ΠΠ 3 (1926), 144-145.

⁹²⁸ Βλ. Kotzabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 8, σσ. 151-152 και Laiou, «Correspondence», σ. 96. Ο Γρηγόριος Β΄ φαίνεται ὅτι ἀρεσκόταν στα φρούτα, καθώς σε άλλες του επιστολές ἀναφέρεται σε χουρμάδες (φοίνικες). που του ἔφερε ἕνας φίλος του Σύρος (Kotzabassi, ὄ.π., αρ. 13, σ. 155.3), κεράσια ἢ συκάμινα, τα οποία συνήθιζε ως παιδί στην Κύπρο (Kotzabassi, ὄ.π., αρ. 19, 25-26, σσ. 160.1, 162-164 ἀντίστοιχα), αλλά και ἀποξηραμένους καρπούς, που ἔλαβε ἀπό τη Νίκαια (Kotzabassi, ὄ.π., αρ. 9, σ. 152). Βλ. επίσης Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 188 (Lameere, αρ. 235), ΕΦ 5 (1910), 489, και Laiou, «Correspondence», σ. 97.

⁹²⁹ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 26:8-10, σ. 58: «*εἰς ἀκοὰς ἀνθρώπων τὰ περὶ τοῦ Μακρεμβολίτου, κυαμογάγον ἂν αὐτὸν καὶ ὄψου ἔθάδα ταριχευτοῦ, βεβαιώσαντα καὶ τοῦτο σοι δώσουσιν*», και σχόλια ἀπό την Talbot, σ. 336. Βλ. και Laurent, *Regestes*, αρ. 1685.

λαμβάνουν χάρη στην οικονομική τους άνεση «τὰ διάφορα πόπανα και τα χρυσᾶ ἐκπώματα», εν αντιθέσει προς τους φτωχούς που περιορίζονται στον «νεκρὸ καὶ ἐξίτηλο οἶνο», στον «μὴ ἄρτιο ἄρτο καὶ τὸ τάριχος», δηλαδή στο παστό ψάρι, και στα πήλινα σκεύη, εξαιτίας της οικονομικής τους δυσπραγίας «ἡμῶν οἱ ἐξ ἀργύρου καὶ χαλκοῦ συγκείμενοι ὄβολοί, καὶ οὗτοι διὰ τροφήν τὴν ἐφήμερον».⁹³⁰

Μεγάλο μέρος των αλιευμάτων προερχόταν κυρίως από τη θάλασσα του Μαρμαρά και τον Βόσπορο, που αποτελούσαν άμεση και πλούσια πηγή σε ψάρια και θαλασσινά, και δευτερευόντως από τις λίμνες και τους ποταμούς της αυτοκρατορίας, μολονότι επιστολογραφικά κυρίως κείμενα της περιόδου μάς πληροφορούν ότι οι Κωνσταντινουπολίτες δεν αρέσκονταν ιδιαίτερα στα ψάρια του γλυκού νερού. Έτσι, ο Μάξιμος Πλανούδης σε επιστολή του προς τον Φιλανθρωπινό αναφέρει ότι τον πείραξαν τα λιμναία ψάρια που του έστειλε ο τελευταίος από τη Μικρά Ασία, ενώ εκφράζεται επαινετικά για μια μεγάλη ποσότητα παστών ψαριών «ὄμφαλους τεταριχευμένους ἰχθύων, οὐχὶ λιμναίων ..., ἀλλὰ ποταμίων ἀρίστων καὶ μικροῦ δεῖν θαλασσιῶν ἢ ... καὶ χρηστοτέρων πολλῶ τῶ μέσῳ, ἢ πολλῶν θαλασσιῶν ... τῶν ἰχθύων τῶν ἐκ τοῦ Ἰστρου», που έλαβε ως δώρο από κάποιο φίλο του στην Κωνσταντινούπολη.⁹³¹ Σημαντικές ποσότητες εισάγονταν ακόμη από τον Δούναβη και τη Μαιώτιδα λίμνη στον Εύξεινο Πόντο,⁹³² ενώ από την ίδια περιοχή προερχόταν ένα άλλο ιδιαίτερα αγαπητό εδωδιμο, το χαβιάρι, την προμήθεια του οποίου είχαν στα τέλη του 13ου αι. έμποροι από την περιοχή της Κριμαίας.⁹³³ Γενουατικές νοταριακές πράξεις των

⁹³⁰ Ševčenko, «Makrembolites», σσ. 208.32-209.6. Ο άκτουάριος Ιωάννης Ζαχαρίας, «De urinis», ό.π., αναφέρει την περίπτωση ενός φιλάργυρου ασθενούς που αρρώστησε εξαιτίας του σωματικού και ψυχικού κάματος, και της κακής διατροφής «τῶν δριμυτέρων ἢ τὰρ ἰχθῶν τὸ πλέον ἐτύγχανε», σ. 156 (6.7.5-8). Στον Οψαρολόγο μάλιστα ο βασιλεὺς Κήτος καταριέται τον Τζήρον (σκουμπρί) λέγοντάς του «ἀπὸ τοῦ πτωχοῦ τὸ στόμα μὴ ἐγλύσης, Τζήρε», Η. Winterwerb, *Porikologos. Einleitung, kritische Ausgabe aller Versionen, Übersetzung, Textvergleiche, Glossar, kurze Betrachtungen zu den fremdsprachlichen Versionen des Werks sowie zum Opsarologos, (Neograeca Medii Aevi 7)*, Cologne, 1992, σ. 253.79. Σχετικά με τα παστά ψάρια, ο Η. Αναγνωστάκης, «Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο. Διατροφικές αντιλήψεις και συμπεριφορές (6ος-11ος αι.)», Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινὴν διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας «Περὶ της διατροφής στο Βυζάντιο», Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, 4 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα 2005*, σ. 92, επισημαίνει ότι οι ιχθυοπράτες ταρίχευαν όσα ψάρια περίσσευαν για να μην αλλοιωθούν. Τέλος, στη Σούδα (πι - 2051) τα πόπανα είναι μικρά γλυκίσματα από ζύμη «πλακούντια πλατέα και λεπτά και περιφερή», τα οποία θα μπορούσαμε, ενδεχομένως, να παραβάλλουμε με τις σύγχρονες πίτες.

⁹³¹ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 61, σ. 76.3 κ.ε. Φαίνεται ότι τα ψάρια του γλυκού νερού δεν ήταν πολύ αγαπητά, αφού και ο Μετοχίτης διαμαρτύρεται για την κακή ποιότητα και γεύση των ψαριών του ποταμοῦ Έβρου, που γεύτηκε όταν ήταν εξόριστος στο Διδυμότειχο «ἀχρεία και ἀηδὴ και οὐδὲν νόστιμον προσφέρειν ἔχοντα», Ševčenko, «Metochites», ό.π., σ. 36, σημ. 135 και αρρ. II, σ. 88.1-6. Αντίθετα, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ σημειώνει ότι τα ψάρια από τη λίμνη Ασκανία, στη Νίκαια, ήταν πολύ αγαπητά «Βυζάντιοι δὲ και ὑπὲρ τοὺς ἐγχωρίους ἄγουσι και βρώσιν ἔχειν ἐπιθυμοῦσιν», Kotzabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 16, σ. 156.3-5.

⁹³² Βλ. Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. CCCII, σσ. 275-276 (1290, Απρ.) όπου αναφέρεται η αγορά ψαριών από την Τάνα για πώλησή τους στην Κωνσταντινούπολη. Μερικές δεκαετίες αργότερα, ο Νικηφόρος Γρηγοράς (II, XIII:12, σ. 686.19-20) θα επισημάνει ότι η πολεμική σύρραξη μεταξύ Γενουατών και Τατάρων της Χρυσῆς Ορδῆς στην Κριμαία (1343-44) είχε ως συνέπεια όχι μόνο την έλλειψη σιτηρῶν αλλά «και όσα τῶν ταριχευτῶν ἐδωδῶν ἐκ τῆς Μαιώτιδος και τῶν ἔγγιστα ποταμῶν συνηνέχθη». Βλ. σχετικά Dagron, «Poissons, pêcheurs et poissonniers», ό.π., σσ. 57-73, και Koder, «Food supply», ό.π., σ. 113.

⁹³³ Ο Γρηγόριος Β΄ αποστέλλει στην Ραούλαινα «ψοτάριχον», από «τῶν ἰχθύων, οὓς Ἰστρος και Τάναϊς τρέφει». Βλ. Kotzabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 24, σ. 162.1-2, και Laiou, «Correspondence», σσ. 96-97. Σχετικά, αναφέρουμε ότι και στην τοιχογραφία της λιτανείας της Οδηγήτριας στη Βλαχέρνα της Άρτας εικονί-

ετών 1289-1290 είναι αποκαλυπτικές για την έκταση του εμπορίου ψαριών από την πόλη Καφά της Κριμαίας προς την Κωνσταντινούπολη.⁹³⁴

Η αγορά των αλιευμάτων γινόταν από τους ιχθυοπράτες απευθείας από τα αλιευτικά πλοία, ενώ ο κύριος χώρος πώλησής τους ήταν η λεγόμενη βασιλική πύλη με την ομώνυμη αγορά της, η οποία εντοπίζεται περί την πύλη του Περάματος, στην είσοδο του Κερατίου.⁹³⁵ Πώληση, ωστόσο, ψαριών και θαλασσινών γινόταν και από διάφορους μικροπωλητές, συχνά μάλιστα γυναίκες, στον αιγιαλό και στις σκάλες της πρωτεύουσας.⁹³⁶ Στις αρχές του 15ου αι. ο Ισπανός περιηγητής Pero Tafur (1437/8) σημειώνει εντυπωσιασμένος ότι γύρω από τον ναό της Αγίας Σοφίας υπάρχουν «μεγάλες πλατείες και σπίτια που χρησιμοποιούνται για την πώληση κρασιού, ψωμιού, ψαριών και οστρακόδερμων, καθώς οι Έλληνες συνηθίζουν να τα τρώνε».⁹³⁷ Η αγάπη αυτή των Βυζαντινών κατέστησε την αλιεία αρκετά προσοδοφόρα απασχόληση, και αυτό ασφαλώς συνεπαγόταν σημαντικά έσοδα για το κρατικό θησαυροφυλάκιο με την επιβολή φόρου αλιείας. Το 1328 τα κρατικά έσοδα από τον φόρο αυτό άγγιζαν τα δέκα χιλιάδες νομίσματα, αφού, όπως αναφέρει ο Γρηγόρας, μετά το πέρας της πρώτης ενδοπαλαιολόγειας διαμάχης, ο Ανδρόνικος Γ΄ άφησε ως έσοδο στον γηραιό Ανδρόνικο Β΄ «τὴν ἐπέτειον πρόσοδον τῆς ἀλιευτικῆς, ἢ πρὸ τοῦ Βυζαντίου τελεῖται, δέκα χιλιάδων τέως ἔγγιστα οὔσαν».⁹³⁸

Το κρασί κατείχε με τη σειρά του σημαντική θέση στο καθημερινό τραπέζι, πράγμα που γίνεται φανερό από τον μεγάλο αριθμό αμπελώνων εντός των τειχών της πρωτεύουσας, αλλά και παντού στην επαρχία. Ο προσπορισμός του ήταν εύκολος, αν αναλογιστούμε το πλήθος των καπηλειών που υπήρχαν σχεδόν παντού στην πρωτεύουσα. Καθώς όμως η τοπική παραγωγή δεν επαρκούσε για την κάλυψη των αναγκών, γινόταν συμπληρωματικά εισαγωγή ποσοτήτων οίνου από άλλες περιοχές, όπως από τη γειτονική Θράκη, από όπου σύμφωνα με τον Γεώργιο Οιναιώτη εισάγονταν με βοϊδάμαξες αγγεία με νέο κρασί – μού-

ζεται μεταξύ των μικροπωλητών πέριξ της λιτανείας και «ὁ χάζαρις πουλῶν τὸ χαβιάρι», Achimastou - Potamianou, «Vlacherna Monastery», ὁ.π., σ. 13. Σημειωτέον ότι την περίοδο αυτή ως Χαζαρία νοείται η ευρύτερη περιοχή της Κριμαίας. Για τη διακίνηση και πώληση χαβιαριού στο Βυζάντιο βλ. D. Jacoby, «Caviar Trading in Byzantium», R. Shukurov (ed.), *Mare et litora. Essays presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday*, Moscow, 2009, σσ. 349-363 και ειδικότερα σ. 353 κ.ε.

⁹³⁴ Balard, *Gênes et l'outre-mer*, αρ. 442, σ. 178 (25 Απριλ. 1290)· αρ. 470, σ. 184· αρ. 526, σ. 195· αρ. 740, σ. 291, και αρ. 788, σ. 316.

⁹³⁵ Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο το *Επαρχικό Βιβλίο*, § 17.3, σ. 128, ορίζει «οἱ ἰχθυοπράται τὴν ἐξώνησιν ποεῖτωσαν ἐν τοῖς αἰγιαλοῖς καὶ ἐν σκάλαις ἀπὸ τῶν καταιρόντων πλοίων», ενώ αλλού, §17.1, σ. 126, αναφέρει ότι η πώληση των αλιευμάτων από τους ιχθυοπράτες γινόταν «ἐν ταῖς λεγόμεναις μέγισταις καμαρῶν», εκεί δηλαδή που απέληγε ο «Μακρὸς ἔμβολος τοῦ Μαυριανοῦ» ερχόμενος από τη Μέση οδό. Αξιοσημείωτο είναι ότι αυτού εξακολουθεῖ να λειτουργεῖ ως σήμερα ιχθυαγορά, ενώ παλαιότερα η παρακείμενη πύλη, που δεν σώζεται πλέον, καλούνταν Balikpazari kapi, δηλ. πύλη της ιχθυαγοράς. Το β΄ μισό του 16ου αι. ο Leunclavius, σ. 206, σημειώνει «*Turchis Baluc bazaar vocatur, a foro piscario, Graeci, licet altera dictione vulgo nunc utantur, & Pazarion*». Βλ. σχετικά Janin, *Constantinople*, σ. 291· Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 353-356, και Dargon, «*Poissons, pêcheurs et poissonniers*», ὁ.π., σσ. 69-70.

⁹³⁶ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 44, σ. 90.40, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1663.

⁹³⁷ Tafur, κεφ. XVII, σ. 141, και Vasiliev, «*Pero Tafur*», ὁ.π., σ. 105.

⁹³⁸ Γρηγοράς, I, IX:9, σ. 428.17-20.

στο (γλεύκων ἄγγη).⁹³⁹ Αγαπητό στους Κωνσταντινουπολίτες ήταν το κρασί της Κυζίκου,⁹⁴⁰ η διακίνησή του ωστόσο όπως προφανώς και η παραγωγή του φαίνεται ότι ήταν περιορισμένη με αποτέλεσμα να υποσκελιστεί σταδιακά από εκείνο της γειτονικής Τρίγλειας στη Βιθυνία. Ο παρακοιμώμενος Ιωάννης Χούμνος, υιός του ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρου, αναφέρει σε επιστολή του οἶνον «οὐ Μαρωνείου ... ἀλλ' ἀπὸ Τριγλείας, ἢ Δωρικοῦ ἐκ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονεμβασίας»,⁹⁴¹ Τα δύο τελευταία εἶδη κρασιού, της Τρίγλειας και ο Μονεμβασιώτικος, γνωστός στις λατινικές πηγές και ως *Malvasia* ή *Malvagia*, είχαν ιδιαίτερη ζήτηση και εξάγονταν, εκτός από τη Δυτική Ευρώπη, και στην Κριμαία.⁹⁴² Για τα διάφορα εἶδη οἴνου που κυκλοφορούσαν μπορούμε να κάνουμε απλώς υποθέσεις ελλείψει σχετικών αναφορών, μολονότι ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος κάνει λόγο σε επιστολή του για οἶνον λευκόν, και για ὀμφάκων ζωμόν,⁹⁴³ ενώ μια γαστρονομικώς ενδιαφέρουσα πληροφορία είναι η συνήθεια να προσφέρεται ως κέρασμα ιδίως το καλοκαίρι κρασί και πεπόνι.⁹⁴⁴

Άμεση σχέση με τη διακίνηση και κατανάλωση του κρασιού είχαν τα διάσπαρτα σε όλη την πρωτεύουσα καπηλειά, η παρουσία των οποίων προβλημάτιζε αν όχι δυσανεχτούσε τον Πατριάρχη Αθανάσιο, που με επιστολές του ζητεί από τον αυτοκράτορα το κλείσιμό τους κατά τη διάρκεια της αγίας Τεσσαρακοστής, αλλά και των άλλων δεσποτικών εορτών.⁹⁴⁵ Η στάση του Πατριάρχη εξηγείται ασφαλώς από την κακή φήμη των κα-

⁹³⁹ Βλ. τις επιστολές αρ. 70, 71 (κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, ff. 103^r-107^r), του Γεωργίου Οιναιώτη, G. H. Karlsson - G. Fatouros, «Aus der Briefsammlung des Anonymus Florentinus (Georgios? Oinaiotes)», *JÖB* 22 (1973), 209-211. Για την εισαγωγή κρασιού στην Κωνσταντινούπολη τον 12ο αι. βλ. Koder, «Food supply», *ό.π.*, σ. 118.

⁹⁴⁰ Φιλής, *Carmina*, I, αρ. 235, σ. 435.

⁹⁴¹ *Anecdota Nova*, αρ. 6, σ. 216.

⁹⁴² Το 1289 Έλληνες και Γενουάτες έμποροι αγοράζαν και μετέφεραν στον Καφά κρασί από τα Μουδανιά (αν. της Τρίγλειας), Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. CCLVIII, σ. 243. Ο Φλωρεντίνος εμπορικός πράκτορας Francesco Balducci Pegolotti αναφέρεται στον εμπορικό του οδηγό, *La pratica della mercatura*, σ. 24, στον *vino di Malvagia* και στον *vino di Triglia*, ο οποίος είχε μεγάλη ζήτηση στις αγορές του Ευξείνου (Κριμαία και Vicina) και τη διακίνησή του είχαν αναλάβει από τα τέλη του 13ου αι. οι Γενουάτες, M. Balard, «Péra au XIVe siècle. Documents notariés des archives de Gênes», M. Balard - A. E. Laiou, C. Otten-Froux (eds.), *Les Italiens à Byzance. Édition et présentation de documents*, (Byzantina Sorbonensia 6), Paris, 1987, σ. 25, αρ. 35, 37. Βλ. σχετικά M. Gérolymatou, «Le commerce, VIIe-XVe siècle», B. Geyer - J. Lefort (eds.), *La Bithynie au Moyen Age*, (Réalités Byzantines 9), Paris, 2003, σσ. 491-492· της ίδιας, «Εισαγωγές οίνου στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 14ου μέχρι τα μέσα του 15ου αι», Η. Αναγνωστάκης (επιμ.), *Μονεμβάσιος Οίνος - Μονοβασ(ι)ά - Malvasia*, (ΕΙΕ-ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 17), Αθήνα, 2008, σσ. 53-57, και Η. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινός οινικός πολιτισμός. Το παράδειγμα της Βιθυνίας*, (Το Βυζάντιο σήμερα 6), Αθήνα, 2008, και ειδικότερα το κεφ. «Από τους “κρασοπατέρες” του Ψελλού στο κρασί της Τρίγλειας (11ος-14ος αιώνες)», σσ. 67-84.

⁹⁴³ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 15 (Lameere, αρ. 15), *ΕΦ* 1 (1908), 420.

⁹⁴⁴ Αθανάσιος Α', *Επιστολές*, αρ. 48, σ. 104.14-15, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1694. Βλ. και ανέκδοτη επιστολή του ίδιου προς τον μητροπολίτη Απαμείας (*Vat. gr.* 2219, f. 129^v = Laurent, *Regestes*, αρ. 1744) όπου αναφέρει «ὡς ὅτι ψῆφον ποτὲ γενέσθαι δεῖσαν, ἐκείθεν τοὺς ἐξελθόντας (i.e. επισκόπους) οἶνω τινὸς καὶ πέποσι δεξιωσαμένον».

⁹⁴⁵ Αθανάσιος Α', *Επιστολές*, αρ. 42.18-20, σ. 86 (Φεβρ. 1306), Laurent, *Regestes*, αρ. 1646· αρ. 43.37-39, σ. 90 (Σαρακοστή 1307), Laurent, *Regestes*, αρ. 1663, και αρ. 44.22-25, σ. 92 (1307), Laurent, *Regestes*, αρ. 1665: «σεπτὸν αἰτούμεν χορηγηθῆναι καὶ ψυχῶν σωτήριον πρόσταγμα, ἐξ ὥρας προστάσσον ἑσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου, ὁ ὅλως τολμήσων ἀνεωγμένον ἔαν ἐργαστήριον, ἢ βαλανεῖω ἢ καπηλείω μέχρι Κυριακῆς εἰσαχθῆναι πρὸς πότον τινά». Ο ίδιος αναφέρεται στους κανόνες και στο ωράριο λειτουργίας των καπηλειών και στην περίφημη *Νεαρά* του (c. 1305-1307). Όμως το γεγονός ότι επανέρχεται εκ νέου για το ίδιο θέμα το 1306 και το 1307,

πηλείων ως χώρων ασωτίας, εγκληματικότητας και συνάντησης ατόμων του υποκόσμου. Έτσι ο Πλανούδης αναφέρεται στα οικογενειακά προβλήματα ενός ιερέα, ο γαμπρός του οποίου, μολοντί πλούσιος και εύπορος, «ἄπορον ταῖς ἰδίαις ἀσωταῖς κατέστησε ... καπηλείοις καὶ τοῖς ἄλλοις ἀσωταῖς καὶ νύκτωρ καὶ καθ' ἡμέραν ἐγκαλινδῆται»,⁹⁴⁶ ενώ και ο περιώνυμος Φραγγόπουλος συγκρότησε τη συμμορία του από Τζάκωνες μάλλον σε καπηλείο, αν κρίνουμε από τον χαρακτηρισμό *συμπότας*, που χρησιμοποιεί ο Γρηγόριος Β'.⁹⁴⁷ Τέλος, η σχέση των καπηλείων με την πορνεία και τη μαστροπεία, όπως τεκμαίρεται και από ορισμένα στιχουργήματα του Φιλίη,⁹⁴⁸ μας οδηγεί στην παραδοχή ότι τα περισσότερα από αυτά πρέπει να βρίσκονταν κοντά στις πύλες των χερσαίων και θαλασσίων τειχών κατά μήκος του Κερατίου, ιδίως στην Πλατεία και στη Βασιλική, δηλαδή κοντά στις σκάλες και στα λιμάνια του Κερατίου, και στις συνοικίες των δυτικών εμπορών.⁹⁴⁹

Όσον αφορά το ελαιόλαδο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το κλίμα της Κωνσταντινούπολης και της Αν. Θράκης δεν ευνοεί ιδιαίτερα την καλλιέργεια της ελιάς, γι' αυτό και ο προσπορισμός του λαδιού γινόταν από τις κοντινές περιοχές της Βιθυνίας, του βορείου Αιγαίου και της δυτικής Μ. Ασίας,⁹⁵⁰ ενώ κατά τον Ν. Οικονομίδη, ποσότητες λαδιού πρέπει να διακινούνταν και από την Πελοπόννησο και άλλες περιοχές του Αιγαίου, κυρίως από Μονεμβασιώτες εμπόρους.⁹⁵¹ Σχετικά με το θέμα ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α' αναφέρει «εἰ καὶ ἐλαίων πολλῶν εὐμοιρεῖ, οἷων ἐκ Θάσου, ἐξ Ἄθω, ἐξ Ἐω, καὶ οὗ Κατελάνοι πιπράσκουσι»,⁹⁵² ενασχόληση που ανάγεται ήδη στα τέλη του 13ου αιώνα, και για την οποία οι Καταλανοί όφειλαν να καταβάλλουν φόρο 3%.

Το κρέας ασφαλώς δεν θα μπορούσε να λείπει από τη δίαιτα των Κωνσταντινουπολιτών, αλλά για λόγους που σχετίζονται με τη δυνατότητα συντήρησής του (πράγμα αδύνατο κατά την περίοδο του θέρους), τις περιόδους νηστείας ή και την τιμή του, η θέση του στο

φανερώνει ότι η εν λόγω *Νεαρά* κατέστη ανενεργός. Βλ. σχετικά και Α. Καρπόζηλος, «Περὶ τῶν περιπατούντων εἰς καπηλεῖα καὶ καταγωγή», *Ελληνικά* 61.1 (2011), 33-35.

⁹⁴⁶ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 62, σσ. 76-77.

⁹⁴⁷ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 166 (Lameere, αρ. 180), *ΕΦ* 4 (1909), 126, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1541.

⁹⁴⁸ Φιλίη, *Carmina*, I, αρ. 132, σ. 330 κ.ε.: «Εἰς οἶκον τινος καπηλίδος καὶ μαστροποῦ», και II, αρ. 90, σ. 306 κ.ε.: «Κατὰ φιλοπόρνον γραός». Η πρώτη περίπτωση φαίνεται ότι είναι γνωστή στον Φιλίη: ένα αμαρτωλό καπηλειό, όπου οι πελάτες είχαν προφανώς τη δυνατότητα να συνενδύσκονται με την οικοδέσποινα, ο σύζυγος της οποίας, καίτοι ηλικιωμένος, είχε γνώση των τεκταινόμενων «πρὸς τοὺς ἐραστὰς μαστροποῦ βλέπειν τρόπον». Βλ. και Καρπόζηλος, «Καπηλεῖα», *ό.π.*, σσ. 41-42.

⁹⁴⁹ Στην *Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἄιδου* γίνεται λόγος περὶ των «ἐν πανδοχείοις καὶ καταλύμασιν ἐταιριζομένων γυναικῶν» (*Mazaris' Journey to Hades*, *ό.π.*, σ. 54.17-19, ενώ στη σάτιρα του Καταβλαττά, Canivet, *Oikonomidès*, «Καταβλαττάς», *ό.π.*, σ. 67, στ. 569-570, αναφέρονται τα «τῆς Πλατείας καπηλεῖα». Επίσης, περὶ το 1320 Γενουάτες και Αγκωνιτάνοι ἦσαν εγκατεστημένοι στην παραλία του Κερατίου εκτός των τειχών, όπου και ζούσαν «*in illis cabanis et domibus parvis et faciunt tabernas super ripam, ubi navigia morantur*», *DVL* I.80, σσ. 167. Βλ. και Καρπόζηλος, «Καπηλεῖα», *ό.π.*, σ. 42.

⁹⁵⁰ Για τη συστηματική ελαιοκομία στη δυτική Μ. Ασία κατά τον 13ο α. βλ. Γερολυμάτου, *Αγορές*, *ό.π.*, σσ. 80-81, και την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Ε. Mitsiou, *Untersuchungen zu Wirtschaft und Ideologie im "Nizänischen" Reich*, Wien, 2006, σσ. 75-76, 241 και σποράδιον.

⁹⁵¹ *Oikonomidès*, *Hommes d'Affaires*, σ. 87 και σημ. 148.

⁹⁵² Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 46, σ. 98.64-65 (1303 - Απρ. 1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1693. Βλ. Koder, «Food supply», *ό.π.*, σ. 119.

καθημερινό τραπέζι των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων και όχι μόνο υστερούσε έναντι των άλλων τροφών. Το συχνότερα απαντώμενο στις πηγές είδος κρέατος είναι το χοιρινό, το οποίο πάστωναν χάριν συντήρησης, πρακτική που συνηθιζόταν στην ελληνική επαρχία και στα νεότερα χρόνια.⁹⁵³ Όπως σημειώνει ο Παχυμέρης, ο Μιχαήλ Η΄ φοβούμενος ενδεχόμενη επίθεση και πολιορκία της πρωτεύουσας από τον Κάρολο Ανδηγαυό εισήγαγε «ἔξωθεν σίτον ... καὶ χοίρων ὄλας ἀγέλας - καὶ αὐτοὺς ἐπεμέριξε τοῖς πολίταις ... ὥστε σφάττειν καὶ αὐτούς, ἀποκερδαίνοντας τὰ ἐντόσθια, τὰ τὰρίχη τῷ κοινῷ φυλάττειν».⁹⁵⁴ Τα αμνοερίφια, επίσης, το δέρμα των οποίων χρησίμευε στην κατασκευή περγαμηνής, εισάγονταν κυρίως από τη Μ. Ασία και την ενδοχώρα της Θράκης πριν από τις Απόκρεω και κυρίως κατά την περίοδο από το Πάσχα έως την Πεντηκοστή.⁹⁵⁵ Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ σε επιστολή του προς τη Ραούλαινα αναφέρει ότι λόγω της εποχής, «ὅτι μηδὲ ἔαρ ἔτι», οι άνθρωποι δεν τρώνε κρέας και επομένως είναι απίθανο να εξευρεθούν δέρματα για την κατασκευή περγαμηνών.⁹⁵⁶ Ο ίδιος, ωστόσο, σε άλλη του επιστολή προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για το ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας σε κρέας αναφέροντας την περίπτωση ενός κρεοπώλη που εισήγαγε στην πόλη μια αγέλη 600 προβάτων, και στηλιτεύει τη συμπεριφορά ορισμένων δημόσιων λειτουργών που αποσπούσαν από τους χωρικούς της Κίου, της Τρίγλειας και των Ελεγμών «ὄρνιθια καὶ χοιρίδια» και τα «πάντα παντοῖα τῶν ζῶων ἐδώδιμα».⁹⁵⁷ Κατά την περίοδο που μας απασχολεί, η πώληση αρνείου και βόειου κρέατος γινόταν στην αγορά της Βασιλικής πύλης, ενώ άγνωστο παραμένει, εάν το κέντρο της πόλης εξακολουθούσε να λειτουργεί ως χώρος σφαγής ζώων και διάθεσης κρέατος, όπως είναι γνωστό για τη Μέση βυζαντινή περίοδο.⁹⁵⁸

Καθημερινό άρτυμα στο φαγητό, μοναδικό συστατικό για τη συντήρηση των τροφίμων –ψαριών, κρέατος και λαχανικών– αλλά και υλικό αναγκαίο στη βυρσοδεψία, το αλάτι υπήρξε σημαντική και πηγή εσόδων για το κράτος, που προσπάθησε να διατηρήσει

⁹⁵³ Ο Μανουήλ Φιλής, I, αρ. 153, σσ. 341-342, σε ποίημά του για τους δώδεκα μήνες αναφέρει ότι τον Δεκέμβριο συνηθίζονται μεταξύ άλλων και «Συῶν σφαγαῖς κέχηνε βορβοροτρόφων», πράγμα που φέρνει στο νου μας τα παραδοσιακά χοιροσφάγια την περίοδο του Δωδεκαημέρου. Το μοσχαρίσιο κρέας δεν απαντά συχνά στις πηγές, καθώς φαίνεται ότι κατείχε δευτερεύοντα ρόλο στη διατροφή των Βυζαντινών.

⁹⁵⁴ Παχυμέρης, II, V:10, σ. 469.2-6, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 130 και σημ. 56. Σχετικά ο Μιχαήλ Ιταλικός σε επιστολή του προς τον φιλόσοφο Πρόδρομο γράφει πως «ὁ λάρδος ἀπὸ χοίρου μὲν ἔστι τὰριχος», P. Gautier, *Michel Italikos. Lettres et Discours*, (*Archives de l'Orient Chrétien* 14), Paris, 1972, αρ. 42, σ. 238.2. Βλ. και τη Σούδα (ταυ - 124.1-3): «τὰριχος ... ἔστι δὲ κρέας ἀλσί πεπασμένον».

⁹⁵⁵ Βλ. *Ἐπαρχικὸ βιβλίον*, § 15.5, σ. 124, και Γερολυμάτου, *Αγορές*, ὁ.π., σσ. 67, 81-82.

⁹⁵⁶ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 187 (Lameere, αρ. 228), *ΕΦ* 5 (1910), 451: «οὐδὲ κρεωφαγοῦσιν ἄνθρωποι οὐδὲ δέρρεις προβάτων εἰς γραμμάτων ὑποδοχὴν». Σχετική είναι και η επιστολή του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου στον Νεοκαισαρείτη, όπου παραπονιέται για την έλλειψη δερμάτων και τις συνεχείς αναβολές της αποστολής τους: «νῦν μετόπωρόν ἐστι καὶ τὰ ὠραῖα τῆς γῆς ἐπιλέλοιπεν, ὥστε οὐδὲ πιανθήσεται· χειμῶν μετ' ὀλίγον, καὶ τότε, εἰ μὴ ἔξ ἀτροφίας καὶ ψύχους ὑπερβολῆς κινδυνεύσει μὴ εἶναι, ἀλλ' ἰσχανθήσεται ἔαρ τὸ μετὰ ταῦτα καὶ τηνικαῦτα τὰς ἱεράς ἀγομὲν νηστείας, οὕτω δὲ σεβασμίας, ὡς μηδένα κἄν ὀφθαλμοῖς ἀνασχέσθαι· ζῶων ἰδεῖν γεγυμνωμένον δορᾶς· εἰ δὲ λέγεις ἴσως τὸ θέρος, ἀλλ' ὁ νῦν ἀρνείος, οὐκέτι τότε ἄρνείος, κριὸς δ' ἔσται τετελεσμένος», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 34 (Lameere, αρ. 34), *ΕΦ* 1 (1905), 430-31.

⁹⁵⁷ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 132 (Lameere, αρ. 144), *ΕΦ* 4 (1909), 14-15 (τέλη Δεκ. 1284), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1470.

⁹⁵⁸ *Ἐπαρχικὸ βιβλίον*, § 15.2, 15.5, 16.2, σσ. 122-126.

το μονοπώλιο απαγορεύοντας την εξαγωγή του με ποινή θανάτου.⁹⁵⁹ Την πολιτική αυτή προσπάθησαν να διατηρήσουν και οι πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες απαγορεύοντας στους Βενετούς και Γενουάτες εμπόρους όχι μόνο την πώληση αλατιού από τις αλυκές του Εύξεινου Πόντου, αλλά και την εκφόρτωσή του στα λιμάνια της Κωνσταντινούπολης ακόμη και του Γαλατά.⁹⁶⁰ Με τα μέτρα αυτά η αυτοκρατορία προσπάθησε να διατηρήσει προς όφελός της το επικερδές μονοπώλιο από την πώληση της εγχώριας παραγωγής αλάτος. Έτσι, η υπερβολική αύξηση στην τιμή του *χρειώδους ἄλατος* στις αρχές του 14ου αι. προκάλεσε τις έντονες διαμαρτυρίες του Πατριάρχη Ιωάννη Β΄ Κοσμά προς τον αυτοκράτορα (Φεβρ. 1301), που δικαιολογήθηκε «*τὴν χρειάν προβαλλόμενος καὶ τὴν ἐπὶ τοῖς κοινοῖς ἀνάγκην, ὡς οὐδὲν τῶν δεόντων ἄνευ χρημάτων πεφυκὸς ὄν γίνεσθαι*».⁹⁶¹ Μία ιδέα για το ύψος της δημόσιας προσόδου από τις αλυκές μάς δίνει η τεράστια περιουσία που κατάφερε να αποκτήσει περί το 1321 από τη διαχείριση και οικειοποίηση των εσόδων τους, ο *οἰκείος* του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, *δομέστικος τῶν δυτικῶν θεμάτων* Αλέξιος Απόκαυκος.⁹⁶² Όσον αφορά δε στον γεωγραφικό εντοπισμό των αλυκών που διαχειριζόταν το Βυζαντινό κράτος, γνωρίζουμε ότι τέτοιες υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη περιοχή της Χαλκιδικής,⁹⁶³ στην Αίνο,⁹⁶⁴ αλλά και στις περιοχές της Σμύρνης⁹⁶⁵ και της Βιθυνίας.⁹⁶⁶

Στη διακίνηση και εμπορεία βασικών καθημερινών προϊόντων και ειδών διατροφής, όπως τα σιτηρά, το κρασί και το ελαιόλαδο, καθώς και στη διαμόρφωση των τιμών τους σημαντικός υπήρξε ο ρόλος πρωτίστως των Ιταλών εμπόρων, Βενετών και Γενουατών, και δευτερευόντως των Καταλανών κ.ά., οι οποίοι κινούνταν με βάση τους όρους της αγοράς. Σταδιακά και από τα τέλη του 13ου αι. οι έμποροι της Γένουας κατά κύριο λόγο,

⁹⁵⁹ Στα *Βασιλικά* του Λέοντος Γ΄, H. J. Scheltema, N. van der Wal (eds.), *Basilicorum Libri LX*, Groningen, 1974, σ. 2548 (§ 56.1.11), ορίζεται «*καὶ ἄλαν καὶ σίτον ἄνευ κεφαλικοῦ κινδύνου τοῖς βαρβάροις πωλεῖν οὐκ ἔστιν*». Για τη διαχείριση της παραγωγής αλατιού από το Βυζαντινό κράτος βλ. G. C. Maniatis, «Organization and modus operandi of the Byzantine salt monopoly», *BZ* 102.2 (2009), 661-696 και ειδικότερα σ. 686 κ.ε.

⁹⁶⁰ *DVL* I.73, σ. 129: «*exceptis sale et mastica, et excepto frumento*», και Belgrano, *Documenti*, αρ. 14, σ. 120 (1317). Βλ. σχετικά Balard, *Romanie génoise* II, σ. 710· K. P. Matschke, *Die Schlacht Bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422*, Weimar, 1981, σσ. 144-159 (κυρίως για την περιοχή της Θεσσαλονίκης), και Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 221.

⁹⁶¹ Παχυμέρης, IV, X:9, σσ. 323.12-14, 325.15-17. Βλ. και Laiou, *Constantinople*, σσ. 122-125.

⁹⁶² Καντακουζηνός, I, I:23, σ. 118.2-5: «*πάσαν τὴν ἐκ τῶν ἄλῶν πρόσσδον καταφαγῶν*», και Γρηγοράς, I, VIII:4, σ. 301.12: «*τῶν ἄλῶν διοίκησιν ταμιουλκῶν*».

⁹⁶³ *Actes de Xénophon* (Archives de l' Athos 15), (ed.) D. Papachrysanthou, Paris, 1986, app. I (a. 1300-1320), σ. 229.55-57, και *Actes de Dionysiou* (Archives de l' Athos 14), (ed.) N. Oikonomidès, Paris, 1968, αρ. 14 (a. 1415), σ. 95.1-2.

⁹⁶⁴ D. R. Reinsch, *Critobuli Imbrietae historiae*, (CFHB 22), Berlin, 1983, II.12.7, και M. Philippides, *Byzantium and Europe, and the Early Ottoman Sultans 1373-1513. An Anonymous Greek Chronicle of the Seventeenth Century (codex Barberinus Graecus 111)*, (Late Byzantine & Ottoman Studies 4), New Rochelle, New York, 1990, § 61, σ. 82. Από το Τυπικό της Μονής Παντοκράτορος (12ος αι.) γνωρίζουμε ότι αλυκές υπήρχαν και στη Θρακική χερσόνησο, Gautier, «Pantocrator», *ό.π.*, σ. 117.1484.

⁹⁶⁵ Σχετικές αναφορές απαντούν σε έγγραφα της μονής Λεμβιώτισσας, MM 4, σσ. 148 (1234), 284 (a. 1227), 284-285 (a. 1238), και 285 (1264).

⁹⁶⁶ Βλ. τη μαρτυρία του Βρετανού περιηγητή του 18ου αι. R. Pococke, *A Description of the East and Some other Countries*, vol. II, part. II, London, 1745, σ. 96, για την παραγωγή αλατιού στην περιοχή της Νικομήδειας, ενώ την παρουσία αλυκών και την εμπορεία αλατιού στην ευρύτερη περιοχή επιβεβαιώνουν και τα τουρκικά τοπωνύμια Tuzla (tuz = αλάτι) και Tuz-Pazari (= αγορά αλατιού).

αλλά και της Βενετίας, ενίσχυσαν την παρουσία τους στον ευρύτερο χώρο του Εύξεινου Πόντου επηρεάζοντας έτσι σε μεγαλύτερο βαθμό την τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης, αν και όπως είναι φυσικό η προτεραιότητα δινόταν στις ιταλικές αγορές. Ενδιαφέροντα είναι όσα καταγγέλλει για τη δράση των Γενουατών με επιστολή του προς τον τότε πρωτοβεστιάριο ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ μεταφέροντας τις πληροφορίες κάποιου Συμεών, Σύρου εμπόρου «*ἐπειδὴ καὶ νεωστὶ ἐκ τοῦ Πόντου κατῆρε, τὰ τ' ἄλλα καὶ περὶ τῶν βασιλέως τριήρων κατήγγειλεν ... νυνὶ δὲ ὡς ἂν αὐτοῖς ἀρέσκη, καὶ οὐ κατὰ τὰ πρότερα τὸν Πόντον ἐπιπλέοντες Γενουῖται, πολλὰ μὲν πρὸς τὸν βασιλέως στόλον ἐπιβουλῆς ἔργα, πολλὰ δὲ καὶ ὕβρεως ἐνδείκνυνται καὶ περιφρονήσεως ... ἵνα δὴ μόνους αὐτοῖς τὰ πορθμεῖα γένηται καὶ τὰ κέρδη*».⁹⁶⁷

Βαρύνοντα ρόλο στην εξασφάλιση επάρκειας αγαθών και στον έλεγχο των τιμών έπαιζαν οι επιφορτισμένοι με την τροφοδοσία της πρωτεύουσας κρατικοί αξιωματούχοι. Στις πηγές, όμως, της περιόδου παρατηρεῖται συχνά το φαινόμενο να επιρρίπτονται βαρύτερες κατηγορίες στους τελευταίους για διαφθορά και αισχροκέρδεια. Έτσι, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ καταγγέλλει ονομαστικά κάποιους από τους ιπποκόμους του για κερδοσκοπία από παράνομη πώληση σιτηρών «*σιτοδοχεῖα ἑαυτοῖς πεποιήνται· πλήν ὠνήσεται τις ἐν χρεῖα γενόμενος ἀγορᾶς, καὶ ἑκατὸν μοδίους καὶ διακοσίους πωλούντων αὐτῶν· καὶ κάπηλοι λοιπὸν τῶν σπερμάτων εἰσὶν ... εὖωνα μὲν ἀγοράζοντες, οὐκ εὖωνα δὲ αὐτοῖς ἄλλοις ἀποδίδοντες*».⁹⁶⁸ Παρόμοια κατηγορία επιρρίπτει και στους «*περὶ τὰ ὄψα τὰ ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τραπέζης*» του Ανδρονίκου Β΄, ότι δηλαδή λυμαίνονται τις περιοχές της Κίου, της Τρίγλειας και των Ελεγμών «*ὄρνιθια καὶ χοιρίδια καὶ τὰ παντοῖα τῶν ζῶων ἐδώδιμα τοὺς χωρίτας εἰσπραττόμενοι καὶ λαμβάνοντες, ἀλλὰ οὐχ ὥστε τὸ ἱκανὸν τῇ τραπέζῃ πληρῶσαι, ἀλλ' ὥστε τῶν ταγῆνων (i.e. ὄρνεα) ἀπεμπολῆσαι τὰ πλείω*».⁹⁶⁹ Στην ίδια επιστολή ο Γρηγόριος Β΄ δεν διστάζει να στηλιτεύσει ακόμη και τους μαγείρους, τραπεζοποιούς και ὄψαρτυτάς του δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγου, γιατί αφάιρεσαν αυθαίρετως την τέταρτη μοίρα ενός κοπαδιού εξακοσίων προβάτων, που οδηγούνταν για πώληση στην πρωτεύουσα.⁹⁷⁰ Αυτά και άλλα φαινόμενα, όπως η νόθευση των σιτηρών με άχυρα ή ακόμα και η πώληση σάπιου σταριού,⁹⁷¹ αποκαλύπτουν την αδυναμία

⁹⁶⁷ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 164 (Lameere, αρ. 178), ΕΦ 4 (1909), 123-124, και Laurent, Regestes, αρ. 1540.

⁹⁶⁸ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 132 (Lameere, αρ. 145), ΕΦ 4 (1909), 13 (τέλη Δεκ. 1284), και Laurent, Regestes, αρ. 1470.

⁹⁶⁹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 132, ὅ.π., σσ. 13-14.

⁹⁷⁰ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 132, ὅ.π., σσ. 14. Όπως σημειώνουν οι C. Morrisson - J.-C. Cheynet, «Τιμές και ἀμοιβές στὸν βυζαντινὸ κόσμο», *ΟικΙΒ*, τόμ. Β΄, σσ. 652-53, οι τιμές των ζωικών προϊόντων ποίκιλαν μεταξύ τους, αλλά σε γενικές γραμμές ακολουθούσαν τις τιμές των άλλων προϊόντων σημειώνοντας άνοδο στις αρχές του 14ου αι. Επισημαίνεται δε ότι οι τιμές στην Κωνσταντινούπολη ήταν ενδεχομένως υψηλότερες από ό,τι στην επαρχία ή σε άλλες πόλεις, όπως η Τραπεζούντα.

⁹⁷¹ Ο Γεώργιος Κύπριος διαμαρτύρεται σε επιστολή του (α. 1282) προς τον αρχιδιάκονο Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη, οικείο του Μιχαήλ Η΄, επειδή «*καιρός ἦν ὅτε ὁ πολυθρύλλητος βασιλικὸς σίτος οὐκ ἐν νομίμασιν, ὡς ἐπεκράτει τὸ ἔθος, ἀλλὰ σίτος σαπρὸς ἐπεδόθη ἡμῖν*», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 66 (Lameere, αρ. 66), ΕΦ 3 (1909), 5.

της διοίκησης, και ειδικά του *ἐπάρχου* της πόλεως, να ασκήσει πραγματικό έλεγχο, εξ ου και η *έξαρση* των κρουσμάτων *αισχροκέρδειας*, την οποία ο Πατριάρχης Αθανάσιος αποκαλεί *μιαιφονία*,⁹⁷² επισημαίνοντας τις ολέθριες συνέπειές της «οί διψώντες την *ἀδικίαν* και *άρπαγήν*, και *κέρδος οίκειον* λογιζόμενοι την του γένους συμφοράν και *έν βρώσει ἄρτου ἐπιθυμούντες καταφαγείν τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ*».⁹⁷³

Για όλους τους παραπάνω λόγους το Βυζαντινό κράτος υιοθέτησε καταρχήν προστατευτική πολιτική για ορισμένα βασικά είδη διατροφής και μάλιστα για τα σιτηρά, επιτρέποντας την *πώλησή* τους από τους Ιταλούς εμπόρους υπό προϋποθέσεις. Έτσι, τον Ιούνιο του 1265 στη συμφωνία που συνομολογήθηκε με την Βενετία, δόθηκε καταρχάς στους Βενετούς η *άδεια* να *εξάγουν* σιτάρι, που αγόραζαν από την Κωνσταντινούπολη, οπουδήποτε «*παρὲξ τῶν χωρῶν τῶν ἐχθρῶν*» της αυτοκρατορίας, και μόνο στην περίπτωση που η τιμή τους δεν υπερέβαινε τα 50 *υπέρπυρα* ανά *κεντηνάριο*.⁹⁷⁴ Δώδεκα χρόνια αργότερα, τον Μάρτιο του 1277, υπογράφηκε νέα συνθήκη μεταξύ του Μιχαήλ Η΄ και της Ενετικής Δημοκρατίας, στην οποία καθορίστηκε ότι η *εξαγωγή* του σίτου από την πρωτεύουσα θα επιτρεπόταν μόνο αν η τιμή του δεν ξεπερνούσε τα 100 *υπέρπυρα* «*ἀποκομίζειν τὸν τοιοῦτον σίτον ... ὅταν τὰ ἑκατὸν μῶδια τοῦ σίτου διαπωλῶνται εἰς ὑπέρπυρα ἑκατὸν ἢ και ἔλαττον· ἐὰν δὲ ἐπέκεινα τῶν ἑκατὸν ὑπερπύρων διαπωλῶνται, οὐ μὴ ἔχωσιν ἄδειαν ἐκβάλλειν σίτον ἀπὸ τῶν χωρῶν τῆς βασιλείας ἡμῶν*».⁹⁷⁵ Η παρατηρούμενη διαφορά μεταξύ των δύο συνθηκών δηλώνει είτε ότι η τιμή του σιταριού διπλασιάστηκε μεταξύ 1265 και 1277, είτε ότι το *υπέρπυρο* υποτιμήθηκε προκαλώντας έτσι *αύξηση* στις τιμές. Όπως και να έχει, και στις δύο περιπτώσεις το αποτέλεσμα ήταν η *αύξηση* του κόστους ζωής.⁹⁷⁶ Η παραπάνω πολιτική παρέμεινε ενεργή και επί Ανδρονίκου Β΄, κι έτσι το 1289 σε γενουατικά νοταριακά έγγραφα καταγγέλλεται κάποιος Κίνναμος, *Capitaneus Constantinopolis*, επειδή εμπόδιζε τα πλοία των Γενουατών να εισέλθουν στον Εύξεινο Πόντο και αρνούσαν να αναγνωρίσει τα αυτοκρατορικά έγγραφα που επέτρεπαν την *εξαγωγή* σιτηρών, εκτός εάν δωροδοκούσαν,⁹⁷⁷ ενώ στις αρχές του 14ου αι. η *παρεμπόδιση* Βενετών κρεοπωλών και ψαράδων να

⁹⁷² Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 65, σ. 152.9-13, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1708. Σχετικά, η Α. Laiou, «The Provisioning of Constantinople During the Winter of 1306-1307», *Byzantion* 37 (1967), 94, σημ. 3, πιστεύει ότι ο Πατριάρχης αναφέρεται στο παράπτωμα της *σιμωνίας*: βλ. και Talbot, *ό.π.*, σ. 376.

⁹⁷³ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 59, σ. 130.9-12, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1703.

⁹⁷⁴ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 9, σ. 195: «*ὅταν δὲ πωλήται ὁ σίτος ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει τὸ κεντηνάριον ἐπέκεινα τῶν πενήκοντα ὑπερπύρων, οὐ μὴν ἔξωνῶνται αὐτόν*»· MM, 3, σ. 81, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 205-206.

⁹⁷⁵ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 19, σσ. 283-283 και MM, 3, σ. 92.

⁹⁷⁶ Laiou, *Constantinople*, σσ. 16-17, και Morrisson - Cheynet, «Τιμές και *ἀμοιβές*», *ό.π.*, σσ. 635-636, 641-642, οι οποίοι σημειώνουν ότι η τιμή των σιτηρών παρέμεινε πιο φθηνή από ό,τι την εποχή των Μακεδόνων, ενώ *αύξησή* τους σημειώθηκε σε περιόδους κρίσης, όταν λ.χ. παρακωλύθηκε η ελεύθερη προς την πρωτεύουσα ναυσιπλοΐα. Χρήσιμες για το θέμα είναι και οι παλαιότερες μελέτες των G. I. Brătianu, «La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque Byzantine et Ottoman», *Byzantion* 5 (1929-1930), 83-107· του ίδιου, «Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement et les empereurs Ottomans», *Byzantion* 6 (1931), 640-656, και του Δ. Α. Ζακυθηνού, «Περὶ τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐν Βυζαντίῳ», *ΕΕΒΣ* 12 (1936), 389-400.

⁹⁷⁷ Balard, *Gènes et l'outre-mer*, αρ. 55, σ. 77 (8 Μαΐου 1289), και Laiou, *Constantinople*, σσ. 72, 277.

πωλούν τηνπραμάτεια τους στις αγορές της Κωνσταντινούπολης, προκάλεσε το 1317 την έντονη διαμαρτυρία του Βενετού βαίλου Marco Minotto.⁹⁷⁸ Επιπλέον, από τις αρχές του 14ου αι. το Βυζαντινό Κράτος εφάρμοσε μία ακόμη προστατευτική τακτική απαγορεύοντας στην Κωνσταντινούπολη την πώληση σιτηρών που δεν προέρχονταν από τα εδάφη της αυτοκρατορίας.⁹⁷⁹

Στην περίπτωση ενός άλλου καθημερινού είδους, όπως το κρασί, για το οποίο δεν ίσχυε για την περίοδο που μας απασχολεί κάποια προστατευτική πολιτική, διαπιστώνουμε σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες, σταθερότητα στην τιμή του καθόλη τη διάρκεια του 13ου αι., ενώ από τις αρχές του 14ου αι. σημειώνεται σημαντική άνοδος έως του σημείου να τριπλασιαστεί μέσα σε έναν αιώνα και να στοιχίζει περισσότερο και από τα σιτηρά.⁹⁸⁰ Η άνοδος της τιμής του κρασιού αποδίδεται στο γεγονός ότι η εμπορεία και διακίνησή του βρισκόταν στα χέρια των Ιταλών εμπόρων, οι οποίοι έχοντας απαλλαγεί από κάθε έλεγχο και καταβολή φόρου, και ενεργώντας σύμφωνα με τους κανόνες της αγοράς λόγω και της αυξανόμενης ζήτησης, αύξαναν το κόστος του προς όφελός τους.

Άμεση σχέση και αμοιβαία επενέργεια με τον επισιτισμό και τη διαμόρφωση των τιμών των αγαθών είχε το βυζαντινό νόμισμα και η κατά καιρούς διαμορφούμενη αξία του, καθώς επιδρούσε άμεσα στην αγοραστική ικανότητα των κατοίκων της πρωτεύουσας. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, ο Μιχαήλ Η΄ προχώρησε, σύμφωνα με τον Παχυμέρη, σε μια πρώτη υποτίμηση του νομίσματος εξαιτίας της μεγάλης ανάγκης που είχε για χρήματα. Αυτό ασφαλώς δεν σήμαινε κατ' ανάγκη ότι η οικονομία του Κράτους δεν πήγαινε καλά, αλλά η εξαιρετικά δαπανηρή εξωτερική πολιτική του αυτοκράτορα, καθώς και τα έργα ανακαίνισης της πρωτεύουσας αύξαναν την ανάγκη για επιπλέον νόμισμα. Στις αρχές του 14ου αι. πολιτικοί λόγοι επέτειναν την ανάγκη εξασφάλισης χρημάτων, γεγονός που ανάγκασε τον Ανδρόνικο Β΄ να προβεί σε νέα υποτίμη-

⁹⁷⁸ DVL I.59, σσ. 103-105, I.75, σ. 134, I.80, σσ. 164-168· Chrysostomides, «Privileges», *ό.π.*, σσ. 277-278· Laiou, *Constantinople*, σ. 277, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 233-235, ιδίως σσ. 300-302, όπου και αναφορά στην επιβολή από τον Ανδρόνικο Β΄ φόρου αγοράς σε όσους Βυζαντινούς αγόραζαν σιτηρά ή άλλα προϊόντα από τους Βενετούς, κατά παράβαση των έως τότε συμφωνιών. Ο Ενετός βαίλος αναφέρει επίσης την καταλήστευση των Βενετών υπηκόων (χριστιανών και Ιουδαίων) από Έλληνες Γασμούλους και αξιωματούχους του αυτοκράτορα, αλλά και την υπεξαίρεση δηναρίων από τους Βενετούς που ήθελαν να εισέλθουν με τηνπραμάτεια τους ελεύθερα στην Πόλη. Ο φόρος αγοράς καταργήθηκε τον Απρίλιο του 1325 σε νέα συμφωνία με την Βενετία, λόγω της ανασφάλειας του Ανδρονίκου Β΄, που αναζητούσε εναγωνίως συμμάχους κατά του Ανδρονίκου Γ΄, DVL I.98, σσ. 200-203 (Οκτ. 1324)· I.99, σσ. 203-204 (Απρ. 1325), και Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 249.

⁹⁷⁹ DVL I.98, σσ. 200-201 (Οκτ. 1324), και A. Laiou, «Byzantium and the Black Sea, 13th-15th Centuries: Trade and the Native Populations of the Black Sea Area», *Bulgaria Pontica II, Nessemble: 26-30 Mai 1982*, Sofia, 1988, σσ. 165-166.

⁹⁸⁰ Ο Γεώργιος Οιναιώτης αναφέρει σε επιστολή του (κώδ. *Laurent. S. Marco 356*, αρ. 157, f. 230^v) ότι ένας κύλικας με κρασί καλής ποιότητας που κέρασαν σε μια καπηλίδα, κόστισε 4 αργυρά νομίσματα, ενώ 4 αργυρά νομίσματα κοστίζει και το κρασί που γεμίζει τον κρατήρα από όπου πίνει ο Καταβλαττάς (*Canivet - Oikonomidès, ό.π.*, σ. 69.591). Βλ. σχετικά Morrisson - Cheynet, «Τιμές και άμοιβές», *ό.π.*, σσ. 642-646, και Μ. Γερολυμάτου, «Εισαγωγές οίνου στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 14ου μέχρι τα μέσα του 15ου αι», Η. Αναγνωστάκης (επιμ.), *Μονεμβάσιος Οίνος-Μονοβασ(ι)ά-Malvasia*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνής Συμπόσια 17), Αθήνα, 2008, σσ. 57-68.

ση.⁹⁸¹ Η υποτίμηση όμως του βυζαντινού νομίσματος ήταν τέτοια που οι Καταλανοί μισθοφόροι αρνήθηκαν να πληρωθούν σε αυτό.⁹⁸² Αλλά και ο Άραβας ταξιδιώτης Ibn Battūta σχολιάζει για τα βυζαντινά νομίσματα, τα υπέρπυρα ή *barbara*, όπως τα αποκαλεί ο ίδιος, ότι «δεν είναι καλά χρήματα».⁹⁸³ Και οι ίδιοι οι Βυζαντινοί, όμως, έχασαν την πίστη τους στο νόμισμά τους και άρχισαν να χρησιμοποιούν το βενετικό δουκάτο, η ονομαστική αξία του οποίου συνέπιπτε με την πραγματική.⁹⁸⁴

Η υποτίμηση του βυζαντινού νομίσματος και η μείωση της αγροτικής παραγωγής εξαιτίας της απώλειας των εύφορων καλλιεργήσιμων εδαφών στη μικρασιατική ενδοχώρα και της ερήμωσης της θρακικής πεδιάδας, από τις οποίες τροφοδοτούνταν άμεσα η πρωτεύουσα, κατέστησε από τα τέλη του 13ου και κυρίως στις αρχές του 14ου αι. όλο και πιο δυσχερή τον επισιτισμό της Κωνσταντινούπολης. Παράλληλα η διαρκής συρροή στην πρωτεύουσα προσφύγων από τη Μ. Ασία λόγω των τουρκικών επιδρομών και αργότερα από την Αν. Θράκη λόγω της ληστρικής δράσης Καταλανών και Τούρκων προκάλεσε αύξηση στη ζήτηση βασικών ειδών διατροφής, γεγονός που οδήγησε σε κατακόρυφη άνοδο των τιμών και συνακόλουθα του κόστους ζωής καθιστώντας δύσκολη την επιβίωση των χαμηλότερων στρωμάτων.⁹⁸⁵ Σχετικά, ο Παχυμέρης επισημαίνει με ενάργεια «Ἦν μὲν οὖν τὰ καθ' ἡμᾶς καὶ λίαν δεινά, τῶν μὲν ἐκτὸς πόλεως οὐδὲν ὑποστάντων τὴν τῶν Περσῶν ἀνυπόστατον ρύμην ... τῶν δ' ἐντὸς καὶ λίαν ἐνδεῶς ἐχόντων τῶν ἀναγκαίων διὰ τὴν τῶν ἐξωτερικῶν ἐξαπώλειαν».⁹⁸⁶ Οι συνεχείς ωστόσο στρατιωτικές αποτυχίες των Βυζαντινών

⁹⁸¹ Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Παχυμέρη, IV, XII:8, σ. 541.4-12, έως και το 1259 το υπέρπυρο είχε αξία 16 καρατίων. Μετά το 1261 όμως μειώθηκε στα 15, ενώ επί Ανδρονίκου Β' υποτιμήθηκε σταδιακά σε 14 και ακολούθως σε 12 καράτια: «Ἀλλὰ καὶ τὸ νόμισμα διὰ τὴν χρεῖαν ἐκιβδηλεύετο πρότερον μὲν γὰρ ἐπὶ Ἰωάννου τοῦ Δούκα τὸ δῆμορον τοῦ ταλάντου τῶν νομισμάτων χρυσὸς ἦν ἀπεφθός ... ὕστερον δ' ἐπὶ Μιχαήλ, τῆς πόλεως ἀλούσης, διὰ τὰς τότε κατ' ἀνάγκην δόσεις, καὶ μᾶλλον πρὸς Ἰταλοῦς ... καθυφίετο δὲ καὶ παρὰ κεράτιον τὸ ἐκ χρυσοῦ νομιζόμενον, ὡς πεντεκαίδεκα πρὸς ἐννέα τὰ εἰκοσιτέσσαρα γίνεσθαι. Μεταλλάξαντος δ' ἐκείνου, πρότερον μὲν εἰς δεκατέσσαρα περιέστη πρὸς δέκα, νῦν δὲ ἀλλὰ καὶ ἐφ' ἡμισείας τὸ ἀπεφθόν καταμίγνυται». Βλ. σχετικά και την πρόσφατη μελέτη του Α. L. Ponomarev, «Krisis, kotorogo ne bjilo: denezno-financovaja sistema Vizantii v konče XIII – ceredine XIV v.», VV 68 (93), (2009), 25-47.

⁹⁸² Ο Muntaner, *Chronicle*, σ. 66 (κεφ. xv), σημειώνει ότι επρόκειτο για νέα κοπή, κατ' απομίμηση του βενετικού δουκάτου, που ονομαζόταν «βασιλικά».

⁹⁸³ Ibn Battūta, σ. 514.

⁹⁸⁴ Αρκετές είναι οι περιπτώσεις όπου γίνεται χρήση του βενετικού δουκάτου αντί του βυζαντινού υπέρπυρου. Στον κώδ. *Milan, Bibl. Ambrosiana*, ms. D 78 sup. (έτους 1327), που εγράφη από τον Μακάριο Χρυσοκέφαλο, μητροπολίτη Φιλαδέλφειας, έχουμε στο f. 230^r σημειώσεις αγορών διαφόρων προϊόντων με τις τιμές τους σε υπέρπυρα και αναφορά ενός σημαντικού ποσού 8 δουκάτων, Turyn, *Dated MSS. It.*, σ. 156 κ.ε. Επίσης, ο Ενετός βαίλος Marco Minotto με έγγραφό του (3 Μαρτ. 1320) καταγγέλλει την πρακτική αξιωματούχων του Ανδρονίκου Β' να ληστεύουν τους Βενετούς εμπόρους στις πύλες όπου γινόταν ο τελωνειακός έλεγχος αφαιρώντας τους τα -μεγαλύτερης του υπέρπυρου ονομαστικής και πραγματικής αξίας- ενετικά δηνάρια, DVL I.80, σ. 165. Σύμφωνα μάλιστα με τον Pegolotti, σ. 40, περί το 1335 οι Γενουάτες του Πέρα δέχονταν το υπέρπυρο αφού το ζύγιζαν και όχι βάσει της ονομαστικής του αξίας. Βλ. Λαΐου, *Constantinople*, σ. 15 κ.ε.

⁹⁸⁵ Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, IV, XII:8, σ. 541.13-14, ήταν η υποτίμηση του υπέρπυρου από τον Ανδρόνικο Β' στις αρχές του 14ου αι. «παρ' ἦν αἰτίαν καὶ δυσπόριστα μὲν ἐκ τοῦ καιροῦ τὰ χρειώδη, δύσωνα δ' αἰθις καὶ ταῦτα, ἦν πού τι καὶ φανεῖη, ἐγίνοντο, καὶ αἰχμαλωσία καὶ λιμὸς ἦν». Δικαιολογείται, έτσι, η απαίτηση του Πατριάρχη Αθανασίου Α' (1306) να λαμβάνει γνώση των τιμών των προς πώληση σιτηρών, και επομένως των επιπτώσεων για τα φτωχά στρώματα της πρωτεύουσας, Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 73, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1642. Βλ. και Laiou, *Constantinople*, σ. 17.

⁹⁸⁶ Παχυμέρης, IV, XI:16, σ. 441.15-20.

αρχικά στη μάχη του Βαφέως (1302) από τους Τούρκους και τέσσερα χρόνια αργότερα στη μάχη της Άπρω (1306) από την Καταλανική Εταιρεία διόγκωσαν το προσφυγικό ρεύμα προς την Κωνσταντινούπολη.⁹⁸⁷ Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, η πρωτεύουσα είχε γεμίσει με πρόσφυγες που ζητιάνευαν και πλήττονταν από τις ασθένειες και την πείνα,⁹⁸⁸ γεγονός που φαίνεται πως ανάγκασε τις αρχές της Κωνσταντινούπολης να περιορίσουν την είσοδό τους στην πόλη με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος των προσφύγων να συνωστίζονται στις πύλες εκτός των τειχών ή *παρ' αίγιαλόν*.⁹⁸⁹ Τα παραπάνω επιβεβαιώνει και ο Καταλανός χρονικογράφος Muntaner, σημειώνοντας ότι οι πρόσφυγες ζούσαν λιμώττοντες στους σωρούς των απορριμμάτων της πρωτεύουσας, και εκφράζει τον αποτροπιασμό και την αγανάκτησή του για την αδιαφορία των κατοίκων και των αρχών της πόλης, καίτοι υπήρχε επάρκεια αγαθών.⁹⁹⁰

Σε τι αποσκοπούσε, επομένως, η προστατευτική πολιτική που ασκούσε το Βυζαντινό Κράτος στο εμπόριο των σιτηρών, εφόσον η τιμή τους αντί να διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα, παρουσίαζε, όπως διαπιστώθηκε, συνεχή αύξηση, σε συνδυασμό και με την υποτίμηση του νομίσματος; Σύμφωνα με τον Φλωρεντινό εμπορικό πράκτορα Francesco Balducci Pegolotti η τιμή του βυζαντινού σίτου (εν προκειμένω της Ραιδεστού) πωλούνταν στην Κωνσταντινούπολη πολύ ακριβότερα –σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και στη διπλάσια τιμή– από ό,τι το σιτάρι που εισαγόταν από διάφορες περιοχές του Εύξεινου Πόντου, όπως ο Καφφάς, η Αγκίαλος, η Βάρνα και η Σωζόπολη, ή η Βιτζίνα και το Moncastro.⁹⁹¹ Μολονότι όμως η εισαγωγή σιτηρών από τον Εύξεινο Πόντο θα οδηγούσε τις τιμές στην πρωτεύουσα σε μείωση, το συγκεκριμένο μέτρο δεν υιοθετήθηκε, καθώς είναι βέβαιο ότι θα ενίσχυε τους Ιταλούς εμπόρους και θα οδηγούσε στον παραγκωνισμό και στην οικονομική δυσπραγία τους ντόπιους παραγωγούς, γαιοκτήμονες ως επί το πλείστον, εμπόρους και μεσάζοντες.⁹⁹² Τη σχέση αυτή μεταξύ των μελών της αριστοκρατίας και του επισιτισμού της πρωτεύουσας επιβεβαιώνει γενουατικό έγγραφο της εποχής του Ανδρονίκου Β', ότι ο διαχειριστής του βυζαντινού μονοπωλίου στα σιτηρά ήταν συγγενής

⁹⁸⁷ Παχυμέρης, IV, X:26, σ. 369.2-14: «Είδες δὲ τότε καὶ τοὺς ἐνδοτέρω σκευαγωγούντας καί, οἰκτρὰν θέαν, περαιομένους εἰς πόλιν, ἀπογόνοντας ἤδη τὴν τῶν ἰδίων σωτηρίαν ... τῶν μὲν ἐντὸς πόλεως, τῶν δὲ καὶ ἐκτὸς παρ' αἰγιαλὸν εἰκαίως κατασποδουμένων, λείψανα φερόντων καὶ ζωῆς καὶ βίου»· IV, XIII:14, σ. 649.24-29: «τῶν ἐχθρῶν κρατυνομένων, ὡς καὶ ἐξελαύνειν καὶ κατατρέχειν τὰ λοιπὰ τῆς Θράκης ἠγγέλθαι, οἱ μὲν τοῖς προαστείοις ἐγκατωκημένοι τῆς πόλεως ἀπαίροντες πρὸς τὴν πόλιν ἐσκευαγῶνουν, βασιλεὺς δέ, καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἐπιχειρῶν, ἐφ' ᾧ τοὺς ἐχθροὺς ἐπίσχοι (1305)»· IV, XIII:27, σ. 689.9-13 (θέρος 1305), καὶ IV, XII:25, σ. 579.6-16. Σύμφωνα μάλιστα με τὰ λεγόμενα του Καταλανοῦ Muntaner, *Chronicle*, σσ. 88-89 (κεφ. xxiv), μετὰ τὴν νίκη τους ἐπὶ τοῦ Μιχαήλ Θ' σὴν Ἄπρω «ὅλη ἡ Ρωμανία εἶχε κατακτηθεῖ, καὶ τόσο φόβο εἶχαμε ἐνσταλάξει σὺς καρδιὰς τους, ὥστε ἀν κάποιος φώναζε 'Φράγκος', 'Φράγκος', ἦταν ἐτοιμοὶ νὰ το βάλουν στα πόδια». Βλ. σχετικὰ καὶ Laiou, *Constantinople*, σσ. 190-191.

⁹⁸⁸ Παχυμέρης, IV, XI:21, σ. 453.19, 21-23.

⁹⁸⁹ Παχυμέρης, IV, X:26, σ. 369.8-10.

⁹⁹⁰ Muntaner, *Chronicle*, σ. 49 (κεφ. ix), καὶ Laiou, *Constantinople*, σ. 193.

⁹⁹¹ Pegolotti, σ. 42: «grano di Rudistio si è grano che nasce nella Grecia di Constantinopoli ed è il migliore grano di Romania, e sempre si vende più caro carari 6 in 8 il moggio che quello di Caffa, sicchè grano di Caffa viene presso a quello di Rudistio»· καὶ Laiou, «Black Sea», *ό.π.*, σ. 166.

⁹⁹² Βλ. σχετικὰ Laiou, «Black Sea», *ό.π.*, σσ. 166-168.

του αυτοκράτορα, και συγκεκριμένα κάποιος αξιωματούχος γνωστός ως σεβαστός Παλαιολόγος, υιός του σεβαστοκράτορα· πρόσωπο που η Αγγελική Λαΐου ταύτισε με τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, υιό του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου, αδελφού του Μιχαήλ Η'.⁹⁹³ Επιπλέον, τα κρούσματα αισχροκέρδειας που παρατηρήθηκαν στην πρωτεύουσα το 1304 ήταν λογικό να αποδοθούν στην «των δυνατῶν ἀπληστία, καπηλευόντων καὶ σίτον καὶ ὄνια· καὶ γὰρ τὰ πλείστα καὶ κεχυδαίωντο, αἰσχροκερδείας ἠττώμενοι, καί, πάντα χρημάτων καταπροϊέμενοι, πάντα μαλακῶς διετίθουν, καὶ τὰ τῆς πολιτείας δεινῶς ἔλυμαίνοντο».⁹⁹⁴

Ενδεικτικό της όλης κατάστασης είναι ότι όταν την ερχόμενη άνοιξη (1305) ο Ανδρόνικος Β΄ θέλησε να ενισχύσει με σιτηρά τους δοκιμαζόμενους κατοίκους της Βιθυνίας, αναγκάστηκε να καταφύγει στα αποθέματα που διέθεταν οι μονές της πρωτεύουσας.⁹⁹⁵ Η ήδη δεινή θέση των Κωνσταντινουπολιτών έγινε ακόμα χειρότερη, όταν το φθινόπωρο του 1306 ο αυτοκράτορας, έπειτα από σύσταση των συμβούλων του, προέβη σε μια απεγνωσμένη απόφαση διατάσσοντας τη μη καλλιέργεια των αγρών της Θράκης προκειμένου να αποκοπεί η τροφοδοσία των Καταλανών που λυμαίνονταν τη θρακική ενδοχώρα και να εξαναγκαστούν έτσι να αποχωρήσουν από αυτή.⁹⁹⁶ Άμεση υπήρξε η αντίδραση του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄, που επισήμανε τις ολέθριες συνέπειες που θα είχε το μέτρο αυτό στον πληθυσμό «τί γάρ, ἄγιε βασιλεῦ, καὶ ὄνησει, ἀλλ' οὐ μᾶλλον ἐξαφανίσει ἡμᾶς, τὸ ἄσπορον ἐάθηναι τὴν γῆν ... ὑέτον ἡμῖν ἐχαρίσατο τὴν σήμερον πρῶϊμον ... ἀλλὰ κἂν τοὺς τὴν γῆν γεωργοῦντας μὴ κώλυε».⁹⁹⁷ Ο επαπειλούμενος λιμός που φοβόταν ο Πατριάρχης, επέκειτο ανεξαιρέτως της παραπάνω απόφασης του αυτοκράτορα, καθώς η αβεβαιότητα και ο φόβος είχαν ήδη επιφέρει μείωση στη γεωργική παραγωγή της Θράκης. Ο Παχυμέρης σημειώνει «καὶ ἦν ἐντεῦθεν τοῖς γεωργοῦσιν ἐξιέναι κατὰ σπορὰν τῶν καρπίμων, εἰ καὶ αὐθις ἐνθεν μὲν ἢ τῶν ἐχθρῶν προσδοκία καὶ ὁ ἐκεῖθεν φόβος, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ κεκωλύσθαι σπεῖρειν, οὕτω τῆς περι τὸν βασιλέα δοκιμασάσης βουλῆς, ὡς μὴ τοῖς ἐχθροῖς ἐς νέωτα

⁹⁹³ Laiou, *Constantinople*, σ. 73. Ο Φιλῆς απευθύνεται συχνά με στιχουργήματά του στον *δομέστικο τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων* Μιχαήλ Ατζύμη (c. 1311-1315/19) ζητώντας του σιτηρά και άλλα τρόφιμα «Συχνῶν λαγῶν εὐπορῶν καὶ περδίκων | Μετάδος ἡμῖν τῆς τρυφῆς τῆς ἀφθόνου» (I, σ. 101.2), «Σίτω καθαρῶ δεξιούμενος δίδου» (I, σ. 104.6), «Πλὴν ἄλας ἡμῖν καὶ κριθᾶς ἔχων δίδου» (I, αρ. 217.4, σ. 115), «Πρὸ τῆς θερινῆς ἐκδοθεῖς παγκαρπίας· | Οὐ δὴ χρυσοῦ μοι τοὺς φόρους τιμώμενος | Πέμπε, στατήρ κάλλιστε φιλοστοργίας» (I, αρ. 78.11-13, σσ. 251-252). Ο ίδιος απευθύνεται για τον ίδιο λόγο και στον πανσέβαστο Βασίλειο Ατζύμη «Τὸν σιτοπομπὸν τὸν γλυκὺν τὸν ἐργάτην |... Τροφήν γεωργηθεῖσαν ἀσπουδεὶ φέροι» (II, αρ. 138, σ. 171). Τέλος, παρόμοιο αίτημα απευθύνει και σε κάποιον μέγαν λογαριαστήν «Ἡμεῖς δὲ φεῦ πάσχοντες ἐξ αἰτίας | Καὶ γαστρὸς οὐ στέγοντες ἀρρήτους πόνους, | Ὅρωμεν εἰς σὲ τὸν σοφὸν παθοκτόνον. | Τοῖς γοῦν ἰατροῖς εὐρεθεῖς σωτὴρ μέγας | Τὸ σιτοφνῆς ἀντιφάρμακον δίδου» (I, αρ. 247.5-9, σ. 127). Ο συσχετισμός των ανωτέρω με την απόδοση σιτηρεσιῶν στον Φιλῆ μας κάνει να αναρωτηθούμε μήπως ήταν τρόπον τινά αρμόδιοι για τον επισιτισμό της πρωτεύουσας.

⁹⁹⁴ Παχυμέρης, IV, XII:1, σ. 509.2-6.

⁹⁹⁵ Παχυμέρης, IV, XIII:13, σ. 647.14-17.

⁹⁹⁶ Laiou, «Provisioning», *ό.π.*, σσ. 100-101.

⁹⁹⁷ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 67, σσ. 158.4-5, 160.26-28 (1306), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1650. Ο τίτλος της επιστολής του Πατριάρχη «ὅπως μὴ παντὶ βουλομένῳ λέγειν πιστεύη, μηδὲ κωλύειν τοὺς καλλιεργοῦντας τὴν γῆν», είναι δηλωτικός της γνώμης του ότι ο αυτοκράτορας δεν θα έπρεπε να εμπιστευτεί άκριτα τους συμβούλους του.

σπείρειν ... Διὰ ταῦτα καὶ τὰ τοῦ ἀρότρου ἠπράκτων. Ὁ δὲ λιμὸς βαρύτατος ἠπειλεῖτο τοῖς τότε Ῥωμαίοις».⁹⁹⁸

Λόγω της κατάστασης ο Πατριάρχης ζήτησε με επιστολή του από τον αυτοκράτορα να μεριμνήσει για τον επισιτισμό της πρωτεύουσας, να μην επιτρέψει την εξαγωγή σιτηρών προς τη Δύση και να εντείνει τους ελέγχους για την αποφυγή φαινομένων αισχροκέρδειας «διερχομένων ἡμῶν τὰς ὁδοὺς, ἄλλος ἄλλο τι τῶν πενήτων ἐζήτει ἡμᾶς, νῦν δὲ ὁμοφώνως ἀποδυρόμενοι ὑπὲρ τοῦ σίτου, πάντες μικροῦ ἵνα μὴ ἐξέρχεται τῆς μεγαλοπόλεως παρακαλοῦσιν ἐλεινῶς, καὶ ὄρκοις καταδεσμοῦσι πρὸ αἰτήματος ἄλλου παντὸς πρὸς τῆς ἐκ Θεοῦ βασιλείας σου, τὴν ἀναφορὰν ὑπὲρ τοῦ σίτου ποιεῖσθαί με ... τῆς ἐκ Θεοῦ βασιλείας σου δέομαι ἐνωτίσασθαι ἐν αἰσθήσει τὰς ἐμὰς ὑπὲρ σίτου κἀκείνων φωνάς, καὶ μὴ παραχωρεῖν τοῖς ξενίοις ἢ νόσῳ πλεονεξίας ἢ καὶ φιλίας ἀπλῶς, προτιμώντας τὸν χρυσὸν τοῦ Χριστοῦ».⁹⁹⁹ Ο Πατριάρχης μάλιστα θα απειλήσει με επιτίμιο κάθε επίδοξο κερδοσκόπο, και θα ζητήσει από τον Ανδρόνικο Β΄ να ορίσει στη διαχείριση των αποθεμάτων των σιτηρῶν κάποιον ευσεβῆ ἄρχοντα μαζί με ἓνα μοναχό του Αθανασίου Α΄ «μὴ ἄλλῳ τινὶ τῶν ἀρχόντων τὴν διοίκησιν τὴν περὶ τοῦ σίτου ἐκχωρηθῆ τοῦ οἰκονομεῖν, ἐκτὸς οὐ ἀνέφερον εὐλαβοῦς, καὶ δοθῆ καὶ ἡμέτερος μοναχός, καὶ ἵνα μηδὲ αὐτὸς ἐπιτιμίῳ χωρὶς, τοῦ μὴ πρὸς πρόσωπα, μὴ πρὸς χάριν, μὴ πρὸς φιλίαν, μὴ πρὸς δῶρα καὶ ξένια ... μήτε μὴν συγχωρεῖν ἐξωνεῖσθαι τὸν σῖτον τοὺς τοῦτον διψῶντας τιμιουλκεῖν (οἱ καὶ ἐπάρατοι ἐπισμίγοντες ἄχυρα ἢ σῖτον διασαπέντα, ἢ ὅσα αὐτοῖς ὁ Σατὰν ὑποτίθεται)».¹⁰⁰⁰ Σχετική είναι και η επόμενη επιστολή με την οποία ο Πατριάρχης ζητεῖ να υπάρξει ἔλεγχος στην τιμὴ πώλησης του ψωμιού, ἐπισημαίνοντας τον κίνδυνο κερδοσκοπίας ἀπὸ μέρους των Λατίνων, και προτείνει ως ἐπόπτη τον σεβαστό Δερμοκαΐτη «μεγάλην τῆς πολιτείας ὑποστάσης ζημίαν ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, ὡς μικροῦ τὴν περιουσίαν Ῥωμαίων ἐν ταῖς χερσὶ τῶν Λατίνων χρυσίου καὶ ἀργυρίου εἰσδεχθῆναι. τὸ δὲ μεῖζον ἢ τοῦτων ὄφρὺς, ἐπεγγελόντων ἡμῖν ἐξ ἀγερωχίας καὶ τοσοῦτον ὑπερφρονεῖν ὡς τὰς γυναῖκας τῶν πολιτῶν ἀντάλλαγμα σίτου λαμβάνειν φρουαττομένους».¹⁰⁰¹ Επιπλέον, καθὼς στη διαδικασία του επισιτισμοῦ ἐμπλέκονταν ἄμεσα οἱ ἀρτοποιεῖς και οἱ σιτωνῆς, ο Αθανάσιος ζήτησε να υπάρξει πλήρης ἔλεγχος στον τρόπο λειτουργίας της συντεχνίας των ἀρτοποιῶν, ὥστε τὰ σιτηρὰ και κατ' ἐπέκταση τὰ ἀλευρα να καταλήγουν στον λαό και

⁹⁹⁸ Παχυμέρης, IV, XIII:27, σ. 691.5-15.

⁹⁹⁹ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, ἀρ. 72, σσ. 178, 180, στ. 2-6, 10-13 (c. 1306/7), και Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1649. Ο Ανδρόνικος Β΄ φαίνεται ὅτι εἶχε ἤδη θέσει σε ἐφαρμογή τὴ συμβουλή του Αθανασίου, ἀφοῦ για τὴν ἀντιμετώπιση του επικείμενου λιμοῦ και τον ἀνεφοδιασμό των ἀποκλεισμένων οχυρῶν και πόλεων προέβη στην κατακράτηση των σιτοπομπῶν των ξένων ἐμπόρων, και στην κατάσχεση του πλεονάσματος δημητριακῶν των μονῶν τῆς πρωτεύουσας. Βλ. Παχυμέρης, IV, XIII:13, σ. 647.14-16, και Matschke, «Ἀνταλλαγές», σ. 564 και σμ. 8.

¹⁰⁰⁰ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, ἀρ. 73, σ. 182.3-11 (c. 1306/7), και Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1642. Σε ἄλλη του ἐπιστολή, ἀρ. 74, σ. 186.19 κ.ε. (c. 1306-1307), και Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1653, ο Πατριάρχης ζητά να μην ἀνατίθενται ἀρμοδιότητες σε ὅσους πιστεύουν ὅτι μποροῦν να υπηρετοῦν ταυτόχρονα Θεό και Μαμωνά.

¹⁰⁰¹ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, ἀρ. 93, σ. 244.18-22 (c. 1306/7), Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1652, και Laiou, *Constantinople*, σ. 196. Στον ἐν λόγω Δερμοκαΐτη ἀναφέρεται ξανά ο Αθανάσιος Α΄ κάνοντας λόγο για τὴ βοήθεια που δέχθηκε ο πρώτος ἀπὸ δύο δημάρχους στην ἀντιμετώπιση των φαινομένων ἀισχροκέρδειας, Ἐπιστολές, ἀρ. 100, σ. 256.15-18 (c. 1306/7), και Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1727.

όχι στα χέρια των σιτοκαπύλων, «ἀναθεωρεῖσθαι τοὺς ἀρτοπώλους, τίνες καὶ πόσοι καὶ πῶς ὠνοῦνται, καὶ πῶς οὗτοι πιπράσκουσι, καὶ τὰ κατάγοντα πλοῖα τὰ τῶν γεννηματικῶν, ἵνα μὴ ἐξωνῶνται ταῦτα σιτῶναι καὶ σιτοκάπηλοι, ἀλλ' ὁ χρήζων, ἐκεῖνος πορίζεται, καὶ τὰ μέτρα τηρεῖσθαι τοῦ μὴ μέτρα δισσά καὶ στάθμια πολιτεύεσθαι».¹⁰⁰²

Οι παραπάνω επιστολές του Αθανασίου Α΄ θέτουν ζήτημα αναφορικά με τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας της συντεχνίας των αρτοπωλών (ασάφεια ως προς τον αριθμό των μελών τους, και τις διαδικασίες αγοράς των σιτηρών και πώλησης του ψωμιού) αποκάλυπτοντας αδυναμία στον έλεγχο από τον ἑπαρχο της πόλεως. Επιπλέον ερωτηματικά τίθενται για τον ρόλο των επιφορτισμένων με τον έλεγχο του επισιτισμού της πρωτεύουσας δημοσίων λειτουργών και βεβαίως τη δράση των εμπόρων, υπεύθυνων εν μέρει για τη διάθεση στην αγορά σίτου και την τιμή πώλησής του. Τα παραπάνω σε συνάρτηση με την έλλειψη σιτηρών και την αυξημένη ζήτηση, ευθύνονταν για τις υψηλές τιμές των σιτηρών, τη νοθεία στην ποιότητα και τα φαινόμενα αισχροκέρδειας.¹⁰⁰³

Οι διαμαρτυρίες του Πατριάρχη γίνονται σε μια κρίσιμη περίοδο, όπου η Κωνσταντινούπολη μαστιζείται από λιμό (χειμ. 1306/7), και είναι φυσικό να καταγγέλλει τα κακώς κείμενα και να ζητεί τη λήψη μέτρων. Ο ίδιος συνέβαλε καθοριστικά λαμβάνοντας μέτρα ανακούφισης του πληθυσμού, οργανώνοντας συσσίτια σε διάφορα σημεία της πόλης και προσφέροντας είδη ρουχισμού για τους απόρους της πρωτεύουσας, δράση για την οποία μας πληροφορούν σχετικά οι βιογράφοι του. Έτσι, σύμφωνα με τον Ιωσήφ Καλόθετο, ο Αθανάσιος Α΄ ως «νέος Μωσῆς περιῶν κύκλω τὴν τῶν πόλεων βασιλεύουσαν, ἴσθησι λέβητας μεγάλους ἐν ταύτῃ καὶ ἄνδρας ἐφίστησιν ἀρετῇ ἐντραφέντας σίτον ἔψειν ἡλοημένον καὶ ἐλαίῳ παρατρύοντας, ἵνα μετὰ τοῦ τροφίμου καὶ τὸ ἡδὺ προσῆ, πρὸς δὲ καὶ λάχανα καὶ αὐτὰ σὺν ἐλαίῳ καὶ τινὰ τραγήματα, παντὶ τῷ ἐνδεῶς ἔχοντι παρέχειν τρυβλίον πλήρες ἢ καὶ χυτρίδιον ... καὶ οὕτω διεγένετο σῶσαί τε καὶ φυλάξαι τὴν Κωνσταντίνου».¹⁰⁰⁴ Με επιστολή του μάλιστα ο Πατριάρχης πληροφορεῖ τον αυτοκράτορα για την έλλειψη καυσόξυλων με τα οποία παρα-

¹⁰⁰² Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 100, σ. 256.3-7 (c. 1306/7), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1727.

¹⁰⁰³ Βλ. P. Charanis, «Economic factors in the decline of the Byzantine Empire», *Journal of Economic History* 13 (1953), 422-423 (ανατ. στου ιδίου, *Collected Studies*, αρ. 9), και του ιδίου, «On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later», *BSl* 12 (1951), 94-153, ο οποίος θεωρεῖ (σ. 151) ὅτι οἱ συντεχνίες εἶχαν ατονήσει πριν ἀπὸ τις ἀρχές του 14ου αἰ. Αντίθετη εἶναι ἡ γνώμη του Οἰκονομίδου, *Hommes d'affaires*, σσ. 108-114, και της V. Hrochová, «Some Specific Features of Byzantine Cities in the 13th till 15th Centuries», *BSl* 55 (1994), 350-52· της ἰδίας, «Le destin des artisans et des marchands byzantins après la 4e Croisade», *BF* 22 (1996), 161-169. Για τὸ θέμα βλ. και τὴν ἀπόψη των Matschke, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων», σσ. 150, 176 κ.ε, και G. C. Maniatis, «The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries», *DOP* 55 (2001), 365-366.

¹⁰⁰⁴ Καλόθετος, Αθανάσιος, σσ. 496-497, στ. 1401-1411, 1418-1427. Βλ. και τὰ ἀναφερόμενα στὸν Βίο του Θεόκτιστου Στουδίτη, Αθανάσιος, § 26, σ. 35.3-16, ἀλλὰ και στὸ ἐγκώμιο του ιδίου πρὸς τιμὴν του Αθανασίου: «Ἄγναι δὲ καὶ στενωποὶ πλήρεις τῶν ἐρριμμένων καὶ ἀνατετραμμένων ὑπὸ λιμοῦ ... Ἄλλ' ἐκεῖνος ὁ μέγας τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος ... τετραμερῶς τὴν βασιλεύουσαν διαλαβὼν δι' εὐλαβῶν ἀνδρῶν τε καὶ φιλαρέτων λέβητάς τε μεγίστους προστάξας τούτοις ἐνστήσασθαι καὶ κατηλοημένον σίτον ἐν αὐτοῖς ἔψειν καὶ τούτον παρέχειν πένησιν ὁσημέραι, ἔτι γε μὴν καὶ ἔττους ὄσπρια δευόμενα καὶ αὐτὰ ὕδατι διανέμειν, οὕτω παρεμυθεῖτο τὴν βίαν τῆς φύσεως τῶν πενήτων καὶ τοῦ λιμοῦ τὸ πῦρ ἀπεσβέννυε βρέμον», R. Fusco, «L' Encomio di Theoctisto Studita per Atanasio I di Constantinopoli (BHG 194a-b)», *RSBN* 34 (1997), 117-118, § 10.

σκεύαζε «ἀθήραν (i.e. χυλός) ... τοῖς ἀπόροις καὶ ταλαιπώροις» και του ζητεί «κελευσθῆναι τοῖς ὀρεινόμοις πρὸς τῆς ἐκ Θεοῦ βασιλείας ὑμῶν ἄδειαν δοῦναι ἡμῖν τοῦ μετακομίσειν οὐχ ὅσα καὶ βεβουλήμεθα, ἀλλ' ὅσα δοκεῖ τοῖς δεσπότης».¹⁰⁰⁵

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η μελέτη των σωζόμενων επιτραπέζιων σκευών μάς επιτρέπει την επισήμανση κάποιων σημαντικών αλλαγών που σημειώθηκαν σε αυτά από τις αρχές κιόλας του 13ου αι. και μας δίνει μια εικόνα για τη διατροφή των ανθρώπων της περιόδου αυτής. Ειδικότερα, διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό των επιτραπέζιων εφυλωμένων σκευών αυξήθηκε μεν, αλλά το μέγεθός τους μίκρυνε, έγιναν βαθύτερα και απέκτησαν τη μορφή κούπας. Η αλλαγή του σχήματος οδήγησε στη σκέψη ότι προφανώς άλλαξε και το είδος της διατροφής, περιλαμβάνοντας πλέον υδαρή φαγητά, όπως σούπες και ζωμούς, ενώ το μικρό τους μέγεθος υποδεικνύει μάλλον ατομική χρήση. Κατά την Δήμητρα Παπανικόλα Μπακιρτζή, η μεταβολή αυτή οφείλεται αφενός στη λατινική επίδραση μετά το 1204, αφετέρου στις συνθήκες οικονομικής ύφεσης που ανάγκασαν τον λαό να στραφεί λόγω ένδειας σε πιο φθηνή διατροφή.¹⁰⁰⁶

Όσον αφορά την ύδρευση της πρωτεύουσας εξακολούθησε να βασίζεται στο παλαιό σύστημα δημόσιας ύδρευσης, το οποίο τροφοδοτούσε ένα μεγάλο αριθμό υπόγειων και υπέργειων δεξαμενών (κινστέρνες).¹⁰⁰⁷ Τμήματα αυτού του συστήματος ήταν ακόμα σε

¹⁰⁰⁵ Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 78, σ. 196.39-44 (c. 1306-1307), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1638 και 1649.

¹⁰⁰⁶ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη. Σχήμα-μορφή, χρήση και διακόσμηση», *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο», Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα, 2005, σσ. 121-123.*

¹⁰⁰⁷ Για την ύδρευση της Κωνσταντινούπολης βλ. C. Mango, «The Water Supply of Constantinople», *Constantinople and its Hinterland*, σσ. 9-18, και πρόσφατα τη μονογραφία των J. Crow - J. Bardill - R. Bayliss, *The Water Supply of Byzantine Constantinople* (Journal of Roman Studies Monograph Series 11), London, 2008. Από τις σημαντικότερες εντοπισμένες κινστέρνες είναι αυτές των Μωκίου, Αετίου, Άσπαρος, η Βασιλική (διαθέτει 366 κίνες και μπορούσε να δεχτεί 80 χιλ. m³ νερού), του Φιλοξένου (σημ. Binbirdirek = '1001 κολώνες') στα δυτ. του ιπποδρόμου, εκείνη του Ύγκαρανι, πλησίον της μονής Παντοκράτορος, Πασπάτης, *Βυζαντιναί μελέται, ὁ.π.*, σ. 310, αυτή της μονής του Χριστού Αντιφωνητή, Bertolotto, *Documenti*, αρ. xvii, σ. 482 (1202), καθώς και μια ακόμη ομάδα στα ΝΔ της ίδιας μονής. Επίσης γύρω από τη μονή Παμμακαρίστου, αυτή του Saraçhane (του Αρχιστρατήγου), καθώς και η ομάδα των τριών δεξαμενών κοντά στην κολώνα του Μαρκανού. Βλ. σχετικά και J. Crow - R. Bayliss, «Water for the Queen of Cities: a review of recent research in the Byzantine and early Ottoman water supply of Constantinople», *Basilissa* 1 (2005), 40-41. Στον κώδ. *Matrit. gr.* 86, f. 1^v (15ος αι.) αναγράφονται: «αἱ δεξαμεναὶ τῶν ἀγωγῶν, τοῦ προδρόμου | τοῦ παντεπόπτου | τοῦ γόνου | τῆς μυκυσίας | τοῦ ἀρχιστρατήγου», με παρεφθαρμένα πια την εποχή αυτή τα ονόματα των δεξαμενών, όπως της Μυκυσίας > Μωκυσίας > Μωκίου ή Γόνου > Βώνου. Η του Προδρόμου ταυτίζεται με αυτή του Αετίου, και σήμερα έχει μετατραπεί σε γήπεδο ποδοσφαίρου, ενώ αυτή του Αρχιστρατήγου εντοπίζεται μάλλον στη βόρεια πλευρά του ναού των Αγίων Αποστόλων, Crow - Bardill - Bayliss, «Water Supply», ὁ.π., αρ. I, σ. 243, και όχι ανατολικά στο σημερινό Saraçhane, Mango, «Christos Pantepoptes», ὁ.π., σ. 88. Το 1403 ο Ισπανός πρέσβης Clavijo, σσ. 76, 87-88, αναφέρεται στις δύο μεγάλες κινστέρνες που υπήρχαν κοντά στην Αγία Σοφία (Βασιλική και Φιλοξένου), όπως και στις κρήνες και στα πηγάδια σε όλη την έκταση της πρωτεύουσας, ενώ το 1411 και ο Μανουήλ Χρυσολωράς σε «ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάννην βασιλέα, ἐν ἧ σύγκρισις τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ῥώμης», αναφέρεται στις κινστέρνες της πόλης «τὰς μὲν καταστέγουσ καὶ ἀφανεῖς, τὰς δὲ ἀναπεπταμένας καὶ φανεράς ὀλκάσι δυναμένας πλεῖσθαι· ὧν ἔναι νῦν αἱ μὲν ἐπὶ τοῦ κύτους ἔνδον, αἱ δὲ ἄνω ἐπὶ τῶν στεγῶν μέγιστα δένδρα τρέφουσι καὶ τοῖς ἔχουσιν ἀρκοῦσιν ἀντ' ἀγρῶν καὶ κήπων εἶναι· καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐταῖς κίωνων καὶ ἀψίδων», PG 156, στ. 44B. Για το έργο αυτό του Χρυσολωρά, βλ. H. Homeyer, «Zur Synkrisis des Manuel Chrysoloras, einem Vergleich zwischen Rom und Konstantinopel», *Klio* 62.2 (1980), 525-534· A. Kioussopoulou, «La ville chez Manuel Chrysoloras: Σύγκρισις Παλαιᾶς καὶ Νέας Ῥώμης, *BSt* 59 (1998), 71-79, και S. Mergiali-

λειτουργία στα τέλη του 12ου αιώνα και πιθανόν κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας. Έτσι, σε αδημοσίευτο βενετικό έγγραφο του 1252 (Μάρτ. 28) γίνεται λόγος για τον «*rons de Agogo*», πιθανότατα τον αγωγό του Ουάλη, χωρίς άλλη αναφορά στη λειτουργία του και γενικά στην ύδρευση της πόλης κατά την περίοδο αυτή.¹⁰⁰⁸ Παραταύτα, μετά το 1261 η ύδρευση της πρωτεύουσας υπήρξε πρωταρχικό μέλημα, σύμφωνα και με τη μαρτυρία του Ολόβωλου για τα πηγαία ύδατα που διέτρεχαν την πόλη και την «*αφθονία λουτρών*» που ανοικοδόμησε ο Μιχαήλ Η΄,¹⁰⁰⁹ ενώ αξιόλογη είναι και η μνεία του Θεόδωρου Μετοχίτη για τα «*κατὰ πάσης τῆς πόλεως ρεύματα καὶ ποταμούς ἀεροδρομοῦντας*».¹⁰¹⁰

Σχετικά, οι επιτόπιες έρευνες των Crow - Bayliss οδήγησαν στον εντοπισμό δύο κύριων γραμμών υδροδότησης της Κωνσταντινούπολης: η πρώτη τροφοδοτούνταν από πηγές στο δάσος του Βελιγραδίου (σημ. *Kirkceşme*) στα βόρεια της πόλης, ενώ η δεύτερη, τμήμα της οποίας ήταν και ο αγωγός του Ουάλη, είχε ως αφετηρία την ορεινή περιοχή της Βιζύης στη ΒΑ Θράκη, 242 χλμ. μακριά. Τέλος, εντοπίστηκε και μια τρίτη γραμμή, διακλάδωση της δεύτερης, η οποία τροφοδοτούσε την κινστέρνα του Μωκίου (σημ. *Çukurboşan*), στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης.¹⁰¹¹ Μετά το 1261 πρέπει να επισκευάστηκε η πρώτη γραμμή που τροφοδοτούνταν, όπως ειπώθηκε, από τις πηγές στα βόρεια της πρωτεύουσας και δεν απείχε πολύ από αυτή.¹⁰¹² Γεγονός πάντως είναι ότι συγκριτικά με πα-

Sahas, «Manuel Chrysoloras (c. 1350-1415), an Ideal Model of a Scholar-Ambassador», *Byzantine Studies/ Etudes Byzantines*, n.s. 3 (1998), 10.

¹⁰⁰⁸ Βλ. D. Jacoby, «The Venetian quarter of Constantinople from 1082 to 1261: topographical considerations», C. Sode - S. Takács (eds.), *Novum Millennium, Studies on Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck 19 December 1999*, Aldershot, 2001, σ. 166. Τον 12 αι. οι Κομνηνοί, Μανουήλ Α΄ και Ανδρόνικος Α΄, μερίμνησαν για την ύδρευση της πρωτεύουσας. Ο πρώτος «*ἀνεκάθηρέ τε σὺν ἐπιμελείᾳ τοὺς ὀχετοὺς καὶ ἐπειδὴ τὰς παλαιάτους στοάς, αἱ τὸ ὕδωρ ἐπὶ Βυζάντιον ἦγον, πάλαι πεπτωκυίας ἀνεγείρειν ... δεξαμενὴν τινα ὑπόνομον ἐδομήσατο*» (Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, ὁ.π., σσ. 274-275), ενώ ο δεύτερος «*ἀνεκαίνισε μεγίσταις δαπάναις καὶ τὸν παλαιὸν ὑπόγειον ἀγωγόν, ὃς περὶ μέσσην ἄγορὰν ὑετίζων κάτωθεν ὕδωρ οὐχ ἐστῶς καὶ νοσῶδες, ἀλλ' ἦδιον ὡς πλανώμενον. Καὶ τὸν ποταμὸν Ὑδράλην ἐπωχέτευσε τῷ αὐλῶνι τούτῳ τοῦ ὕδατος ... καὶ νῦν ἐκ τούτου ὑδρεύονται ὅποσοι περὶ τὰς Βλαχέρνας καὶ ἔτι ἐνδοτέρῳ τὴν οἴκησιν ἔλαχον*», Νικήτας Χωνιάτης, I, σ. 329.18-26. Την παρουσία υπόγειων αγωγῶν που παρείχαν αφθονία υδάτων επιβεβαιώνει και ο Δυτικός περιηγητής Odo του Deuil, ὁ.π., (1147/8), σσ. 64-65 (και van der Vin, *Travellers*, σ. 519). Βλ. σχετικά την ειδική μελέτη των Crow - Bayliss, «Water», ὁ.π., σ. 47, καθώς και την άποψη του Concina, *Η βυζαντινή πόλη*, ὁ.π., σσ. 16-17.

¹⁰⁰⁹ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 58.11-17, 33, και Jacoby, «Urban evolution», σ. 296.

¹⁰¹⁰ Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 58, σσ. 98.10-11.

¹⁰¹¹ Crow, Bayliss, «Water», ὁ.π., σσ. 40-42, 46-47, και Mango, *Développement urbain*, ὁ.π., σ. 77. Ο Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, § 58, σσ. 98.5-9, σημειώνει ότι η ύδρευση της πρωτεύουσας με άφθονο και καλής ποιότητας νερό –«*κάκ μακροῦ φερόντων εἰς τὴν πόλιν οὐκ ὀλίγη δυναστεία καὶ βία φύσεως*»- επιτεύχθηκε με κάθε μηχανικό μέσο και τρόπο, υπόγεια ή υπέργεια. Τμήμα αυτού του υπόγειου συστήματος υδροδότησης της πρωτεύουσας αποτελούν και οι σήμερα σωζόμενοι υπόγειοι αγωγοί στην Παναγία Μουχλιώτισσα και Παναγία Βλαχερνίτισσα (αγίασμα) για τους οποίους υπάρχει η παράδοση ότι οδηγούν στην Αγία Σοφία, στο άλλο άκρο της πόλης, και πιθανότατα εκείνος στη μονή της Ζωοδόχου Πηγής. Για τον τελευταίο βλ. όσα αναφέρονται στον Buchon, «Βιβλίον τῆς Κουγκέστας», ὁ.π., σ. 359.571, ότι η είσοδος των στρατιωτῶν του Αλέξιου Στρατηγόπουλου στην πρωτεύουσα έγινε από των «*ύδραγῶγων*», καθώς και τη μελέτη του F. Özgümiş, «Recent Archaeological Survey in Istanbul», *XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001, Pré-Actes II., Tables Rondes*, Paris, 2001, σ. 251.

¹⁰¹² Σχετικά, αναφέρεται από ανώνυμο Ρώσο περιηγητή ότι στα δεξιά της εισόδου της μονής του Αγ. Ιωάννη της Πέτρας υπήρχε βρύση, το νερό της οποίας ερχόταν από τον Δούναβη (*sic*), Majeska, *Russian Travelers*, σ. 150. Ορθά ο τελευταίος στα σχόλιά του, § 49, σ. 345 και σημ. 45, επισημαίνει ότι πιθανότατα επρόκει-

λαιότερες περιόδους τα αποθέματα νερού της πρωτεύουσας είχαν μειωθεί, ενώ η διατήρηση μόνο του αγωγού ύδρευσης στο βόρειο τμήμα της πόλης, στους λόφους κατά μήκος του Κεράτιου κόλπου, εξηγεί προφανώς και την εκεί υψηλή συγκέντρωση του πληθυσμού, αλλά και την προσπάθεια της διοίκησης να διατηρήσει σταθερό τον αριθμό των κατοίκων της πόλης, αποτρέποντας λ.χ. στο μέτρο του δυνατού την εγκατάσταση των προσφύγων, καθώς δεν υπήρχε δυνατότητα επαρκούς σίτισης και υδροδότησής τους.¹⁰¹³

Υπεύθυνος για την υδροδότηση και τη συντήρηση του δικτύου πρέπει να ήταν την περίοδο αυτή ο *ἑπαρχος* της πόλης, καίτοι δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές. Το σύστημα ύδρευσης, απαραίτητο για την επιβίωση της πρωτεύουσας όχι μόνο σε καιρό ειρήνης, αλλά κυρίως στον πόλεμο και μάλιστα σε περίοδο πολιορκίας, έπρεπε να διαφυλαχθεί και παραμείνει μυστικό από τους εχθρούς. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μανουήλ Μοσχόπουλος, στην περίπτωση που κάποιος πάψει να είναι υπήκοος του αυτοκράτορα, βρεθεί υπό τις διαταγές ενός ξένου ηγεμόνα και γίνει ακόμα και εχθρός της αυτοκρατορίας «*μη εἶη δὲ θεμιτὸν ἐξειπεῖν μυστήριον τῆς πατρίδος ἢ ὑδάτων δηλονότι κεκρυμμένων ἐπίρροιαν ἢ τοιοῦτό τι ὅπερ ἤδεσαν παρόντες αὐτῇ*».¹⁰¹⁴

Εκτός από τις δημόσιες υδατοδεξαμενές, η Κωνσταντινούπολη διέθετε ακόμη πολλές δεξαμενές και πηγάδια ιδιωτικής χρήσης.¹⁰¹⁵ Ο Παχυμέρης αναφέρει ότι για την κατάσβεση της πυρκαγιάς στην περιοχή της αγοράς περί τη Βασιλική πύλη αντλήθηκε νερό από τα γύρω πηγάδια «*πάντα τὰ κύκλω φρέατα ἐξαντλήσαντες*».¹⁰¹⁶ Εδώ, η μετοχή «*ἐξαντλήσαντες*» δηλώνει ενδεχομένως την υπεράνθρωπη προσπάθεια που καταβλήθηκε στην κατάσβεση· σε διαφορετική περίπτωση τα αναφερόμενα ως φρέατα θα πρέπει να νοηθούν ως υπόγειες δεξαμενές (κιστέρνες). Κατοικίες επίσης, όπως αυτό του μεγάλου λογοθέτου Θεόδωρου Μετοχίτη, αλλά και άλλων μελών της αριστοκρατίας την εποχή αυτή, διέθεταν δεξαμενές και κιστέρνες, καθώς υπήρχε χρεία νερού, όχι μόνο για οικιακή χρήση, αλλά και για τη λειτουργία των λουτρών και των σιντριβανιών στους κήπους.¹⁰¹⁷

το για νερό που ερχόταν από την περιοχή του δάσους του Βελιγραδίου, Β της Κωνσταντινούπολης, που ο ανώνυμος Ρώσος ταξιδευτής εσφαλμένα ταύτισε με την ομώνυμη πόλη του Δούναβη.

¹⁰¹³ Καθώς η αυτοκρατορία και η ίδια η πρωτεύουσα βρισκόταν υπό συνεχή απειλή, προκαλούσε ανασφάλεια το γεγονός ότι η ύδρευση της πόλης μπορούσε ανά πάσα στιγμή να διακοπεί. Στην περίπτωση αυτή θα γινόταν χρήση των δεξαμενών νερού, τα αποθέματα των οποίων, ωστόσο, θα τελείωναν νωρίτερα αν ο πληθυσμός της πρωτεύουσας αυξανόταν υπερβολικά και για μεγάλο χρονικό διάστημα. Για την ύδρευση της πόλης στους ύστερους χρόνους βλ. Crow, Bayliss, «Water», *ό.π.*, σσ. 47-48.

¹⁰¹⁴ Levi, «Cinque lettere», αρ. 5, σ. 65.

¹⁰¹⁵ Σε πρόσταγμα του έτους 1202 προς τους Γενουάτες αναφέρεται ότι στις αυλές πολλών οικημάτων υπήρχαν πηγάδια ή δεξαμενές (κιστέρνες). Βλ. Bertolotto, *Documenti*, αρ. xvii, σσ. 477, 478, και 482-483,

¹⁰¹⁶ Παχυμέρης, III, VIII:25, σ. 201.1-2.

¹⁰¹⁷ Guiland, «Le palais», *ό.π.*, σσ. 86-92· van de Velden, *Métochite*, *ό.π.*, σσ. 255.180-256.189, και κυρίως Featherstone, *Metochites's Poems "To Himself"*, σ. 120.180-190:

«*ἐν δ' ὑδάτων ροάματ' ἀεινάων πηγάων
ἔκτοθεν εὐ μάλ' ὀχεύμεν' ἐϋτε ὑκτοισιν ἀγωγαῖς
ἄφθονα διαιρέυμενα δεξαμενῆσιν ἄπασαν
χρείαν ἔσωθ' οἶκον δ' ἐμόν ἢ δ' ὀδίταις πελάταις τε
ἔκτοθι ῥῶον, ὃ μὴ πρὶν ἔχεσκον γαίης ἀχύμῳ*»

Τα πλεονάζοντα ύδατα τροφοδοτούσαν σε όλη την έκταση της πρωτεύουσας βρύσες και πολυάριθμα λουτρά, και πότιζαν κήπους που συχνά στολίζονταν με σιντριβάνια. Έτσι, ο Μανουήλ Φιλής σε ποίημά του αναφέρεται «εἰς κιστέρναν ἔχουσαν ὕδωρ ψυχρὸν χεόμενον διὰ στόματος λέοντος»,¹⁰¹⁸ ενώ η μνεία των λουτρών (βαλανείων) στις πηγές της εποχής και δη στην επιστολογραφία είναι αρκετά συχνή.¹⁰¹⁹ Λουτρά υπήρχαν σε αφθονία στην Κωνσταντινούπολη και πριν από το 1204,¹⁰²⁰ ενώ μετά την ανακατάληψη της πόλης το 1261 ο Μιχαήλ Η΄ φρόντισε να ανακαινίσει και θέσει σε λειτουργία πολλά από αυτά, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ολόβωλος κάνοντας λόγο για «ἀφθονία λουτρῶν».¹⁰²¹

ἐν δ' ἔνθεν ὑπόγεια ταμεῖ' ὑδάτων κρήνησι
χειροποίητοι ψυχίν' ἀλεξήματα φλουγός·
ἐν δ' ἔνθεν βαλανείου δι' ἀρετὴν μάλ' ἄπασαν
δητ' εὐτύκτου χεύμαθ' ὑδάτων ῥηϊδιά τε
ἄφθονά τε βρυάουσι διακριδὸν ἄπανθ' ὧν χρῆ
ἔνδοθί τ' ἔκτοθί τε χρῆσθαί θ' ὄρααν θ' ἤδιστα».

¹⁰¹⁸ Φιλής, *Carmina*, II, αρ. 22, σσ. 279-280.

¹⁰¹⁹ Βλ. Φ. Κουκουλές, «Τὰ λουτρά κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 226-227, και Α. Berger, *Das Bad in der byzantinischer Zeit*, (Miscellanea Byzantina Monacensia, 27), München, 1982, σποράδην.

¹⁰²⁰ Ενδεικτικά είναι τα όσα αναφέρει για την ύπαρξη λουτρών περί τους Αγίους Αποστόλους ο Νικόλαος Μεσαρίτης, Doweny, *Nikolaos Mesarites*, ό.π., σ. 898 (IV.2): «τὰς δὲ περικύκλω τῶν χειροποίητων θερμῶν ὑδάτων πηγὰς, κολυμβήθρας τὲ καὶ στοὰς, ἃ καὶ λουτρά τοῖς πολλοῖς καλεῖν ἔστι σύνηθες».

¹⁰²¹ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 58.33. Τα λεγόμενά του επιβεβαιώνει το 1411 ο Μανουήλ Χρυσολωράς (PG 156, στ. 44B): «τί δὲ περὶ λουτρῶν ἂν λέγοιμι, ὧν τὸ ἱστορούμενον ἐν αὐτῇ γενέσθαι πλήθος ἀπιστεῖται;»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

Η Κωνσταντινούπολη, η Νέα Ρώμη, ήδη από την πρώιμη περίοδο του βίου της διέθετε ιδιαίτερη διοίκηση τελώντας υπό τον *praefectus urbi*, ο ρόλος του οποίου σταδιακά ενισχύθηκε και μετεξελίχθηκε στον γνωστό καθόλη τη διάρκεια της Μέσης βυζαντινής περιόδου *έπαρχο τῆς πόλεως*, πανίσχυρο διοικητή της πρωτεύουσας και έναν από τους υψηλότερους αξιωματούχους του κράτους· υπεύθυνο για την τήρηση της τάξης, την αστυνόμευση, τη σύλληψη και τιμωρία των παραβατών, τον επισιτισμό και την ύδρευση της πόλης, την εποπτεία της αγοράς και την επίβλεψη των διαφόρων επαγγελματικών οργανώσεων (συντεχνιών) εμπόρων και τεχνιτών, καθώς και την εκδίκαση υποθέσεων οικονομικού ενδιαφέροντος.¹⁰²²

Ο *έπαρχος* συνέχισε να ασκεί τα καθήκοντά του καθόλη τη διάρκεια του 12ου αι.,¹⁰²³ ενώ μετά το 1204 και κατά την 57χρονη περίοδο της Λατινοκρατίας το αξίωμα παύει εκ των πραγμάτων να υφίσταται, και κατά τη γνώμη ορισμένων μελετητών αντικαθίσταται μετά το 1261 από τον *κεφαλαττικέοντα*, που επικράτησε σε όλες τις πόλεις του ευρύτερου βυζαντινού κόσμου την περίοδο των Παλαιολόγων.¹⁰²⁴ Η άποψη αυτή τίθεται, εντούτοις, υπό αμφισβήτηση, καθώς τα δεδομένα που έχουμε -καίτοι πενιχρά- συνηγορούν στην επαναφορά του αξιώματος του *έπαρχου* τουλάχιστον για τους πρώιμους παλαιολόγειους χρόνους.¹⁰²⁵

Μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας το 1261, ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος ανέλαβε ο ίδιος τη διοίκηση της πόλης έως την ανάκληση από την πολύχρονη εξορία και οριστική εγκατάσταση των βυζαντινών αρχών. Έλαβε, ως εκ τούτου, άμεσα μέτρα για την προστασία της, την ευταξία και την εύρυθμη λειτουργία των αστικών δραστηριοτήτων λειτουργώντας οιονεί ως *έπαρχος*, μολονότι, ο ίδιος ουδέποτε έλαβε το αξίωμα αυτό.¹⁰²⁶

¹⁰²² Για τον *έπαρχο* και τις αρμοδιότητές του βλ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, (CFHB 33), Wien, 1991· επίσης τις μελέτες των R. Guiland, «Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin – L'Éparque. I. L'Éparque de la ville – ó έπαρχος τῆς Πόλεως» *BSI* 41 (1980), 17-21· Matschke, «Gouverneurs», σσ. 85-86· A. Kazhdan, «Éparch of the City», *ODB* 1, σ. 705· Magdalino, *Manuel I Komnenos*, ó.π., σ. 230· Ιω. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη, ⁴2001, σσ. 321-322, 330-331, 335, και Κοντογιαννοπούλου, *Εσωτερική πολιτική*, σσ. 127-133.

¹⁰²³ Ο Magdalino, *Manuel I Komnenos*, ó.π., σ. 183, θεωρεί ότι ο *έπαρχος τῆς πόλεως* απώλεσε μεγάλο μέρος της εξουσίας του κατά το β' μισό του 12ου αι. και ιδιαίτερα μετά την περίοδο 1157-1166. Βλ. ωστόσο την αντίθετη γνώμη των R. Guiland, «Éparque», ó.π., σσ. 30-31· M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London, ²1988, σ. 247, και πρόσφατα των Laiou - Morrisson, *Le monde byzantin* 3, ó.π., σσ. 141-142.

¹⁰²⁴ Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, σ. 335, και Matschke, «Gouverneurs», σσ. 82, 85, 100.

¹⁰²⁵ Βλ. Guiland, «Éparque», ó.π., σσ. 31-32· Raybaud, *Gouvernement*, σσ. 210-212, και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 43-44, 401 και σποράδην. Σημειωτέον ότι τα δύο πρωιμότερα σωζόμενα χειρόγραφα του *έπαρχικού βιβλίου* [κώδ. *Genavensis gr.* 23 και *Αθηνών (olim Παναγίου Τάφου 25)*] είναι των αρχών του 14ου αιώνα.

¹⁰²⁶ Παχυμέρης, I, II:30, σ. 215.14-29.

Σύντομα πάντως ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στο πλαίσιο του φιλόδοξου πολιτικού του οράματος, ανασυγκρότησης των παλαιών εθνών, αρχών και αίγλης της αυτοκρατορίας, επανέφερε το αξίωμα ορίζοντας έναν *ἑπαρχο*, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις σχετικές μαρτυρίες των κειμένων.

Εντούτοις, η χρήση του όρου *ἑπαρχος* δεν είναι συνεπής ούτε συνεχής, και συχνά χρησιμοποιούνται παραπλήσιοι όροι όπως «*ἀνθυπατεύων*»,¹⁰²⁷ «*ἐπίτροπος*» της πόλης,¹⁰²⁸ «*ὁ τὴν πόλιν ἐπιτετραμμένος*»,¹⁰²⁹ και «*ἡ τῆς πόλεως ἀρχή*», την οποία ανέλαβε στα τέλη του 1304/5 και ο υιός του Ανδρονίκου Β΄, *δεσπότης* Ιωάννης.¹⁰³⁰ Δεν λείπουν, ωστόσο, από πηγές της περιόδου και αναφορές σε *ἑπαρχο* ή *ἐπάρχους*. Έτσι ο Μανουήλ Φιλῆς σε στιχούργημά του, όπου απαριθμεί τα αυλικά αξιώματα, αναφέρει και αυτό του *ἐπάρχου*,¹⁰³¹ ενώ μνεία του αξιώματος γίνεται και σε επιστολογραφικά κείμενα. Ο Γεώργιος Οιναιώτης σε επιστολή του προς τον Γεώργιο Γαλησιώτη κάνει λόγο μεταξύ άλλων και για έναν «*καλὸ κάγαθὸ ἐπάρχοντα*»,¹⁰³² και ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ συνιστά στον μοναχὸ Δανιήλ Γλυκὴ «*παῦσαι τοῦ χαλεπαίνειν τὸν ἑπαρχον*».¹⁰³³ Τέλος, ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός αναφέρεται στον εξάιρετο στρατιωτικὸ Μιχαήλ Συναχηρεῖμ Μονομάχο ως «*ὑπαρχο*» και «*ἑπαρχο*»,¹⁰³⁴

¹⁰²⁷ Βλ. A. Vasiliev, «Panagiotae cum azymita disputatio», *Anecdota graeco-byzantina*, τ. I, Moscow, 1893, σ. 179, όπου δημοσιεύεται μια αντι-λατινική πραγματεία (post 1274), στην οποία γίνεται λόγος για μία πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη καρδινάλιων από τη Ρώμη επί Μιχαήλ Η΄ «*ἀρχιερατεύοντος Ἀρσενίου τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καὶ ἀνθυπατεύοντος κυροῦ Εὐφροσύνου ἐν Κωνσταντινουπόλει*». Ο Ευφρόσυνος δεν περιλαμβάνεται στο PLP, αλλά ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι του προσώπου αυτού, η αναφορά ενός *ἀνθυπάτου* (*ἐπάρχου*;) Κωνσταντινουπόλεως παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον.

¹⁰²⁸ Παχυμέρης, I, III:24, σ. 297.27-28. Πρόκειται για τον σεβαστοκράτορα Κωνσταντῖνο Τορνίκη (PLP, 29129), πενθερό του Ιωάννη Παλαιολόγου, αδελφού του Μιχαήλ Η΄. *Μεγάλος πριμμικῆριος* επί Ιωάννη Βατάτζη, υπέστη διώξεις από τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι, συμμετείχε στη σφαγή των Μουζαλώνων, ενώ μετά τη στέψη του Μιχαήλ Η΄ ἔλαβε το αξίωμα του σεβαστοκράτορος. Το 1264 ως «*αὐτῷ γὰρ τότε τὰ τῆς πόλεως ἐπιτέτραπτο*», ἔλαβε την εντολή να καταστρέψει τις οικίες και να εκριζώσει τα αμπέλια του χαρτοφύλακος Ιωάννη Βέκκου και του μεγάλου οἰκονόμου Θεόδωρου Ξιφιλίνου, κληρικών του Πατριαρχείου και συνεργατῶν του Πατριάρχη Ἀρσενίου. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 57, σσ. 114.3-4· 154-155· 173.8-10· Παχυμέρης, I, I:21, σ. 91.24-25· II:5, σ. 137.20-23, και II:13, σ. 153.12-13, όπως και τις απόψεις των Matschke, «Gouverneurs», σ. 86, και Guiland, «Eparque», *ό.π.*, σσ. 162-163. Ο Γρηγοράς, I, IX:8, σ. 432.3-5, αναφερόμενος στην ανάθεση της διοίκησης της πρωτεύουσας στον Θεόδωρο Συναδηνό από τον Ανδρόνικο Γ΄ (1328) σημειώνει «*ὁ πρωτοστράτωρ, τῶν ἐν Βυζαντίῳ πραγμάτων ἐπίτροπος ὢν καὶ διοικητῆς τῆς τῆνικαῦτα*».

¹⁰²⁹ Παχυμέρης, II, VI:31, σ. 639.14.

¹⁰³⁰ Παχυμέρης, IV, XII:2, σ. 527.11-12. Στην αυτοβιογραφία του ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, μαρκήσιος του Μομφερρά, αναφέρει ότι ο αδελφός του Ιωάννης δεν μπορούσε να πάει στο Μομφερρά «*pour ce que il estoit ja conjoint en mariage et occupé d'autres negoces*»· βλ. Ch. Knowles, *Les enseignements de Théodore Paléologue*, (The Modern Humanities Research Association 19), London, 1983, σ. 32. Η αδυναμία αυτή σχετίζεται κατά την Talbot (Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, σ. 413) με τη θέση του Ιωάννη ως *ἐπάρχου*. Επίσης, μετά την επικράτηση του Ανδρονίκου Γ΄ (1328) «*τὴν Βυζαντίου δὲ ἀρχὴν τῷ πρωτοστράτορι (Θεόδωρο Συναδηνό) παρέσχεν ὁ βασιλεύς ... καὶ τοῦτου ἐπιμελητὴν τὸν πρωτοστράτορα τοῦ Βυζαντίου ἄρχοντα ἐκέλευσεν εἶναι*», Καντακουζηνός, I, II:1, σ. 312.9-18.

¹⁰³¹ Φιλῆς, *Carmina*, II, σ. 409.56.

¹⁰³² Κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, αρ. 8 (f. 30^r), και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 110-111.

¹⁰³³ Στη ίδια επιστολή αναφέρεται και η «*ἐπάρχου οἰκία*», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 126 (Lameere, αρ. 139), *ΕΦ* 3 (1909), 292-293 (c. 1283-85), και *Laurent, Regestes*, αρ. 1465.

¹⁰³⁴ PLP, 19306, και Καντακουζηνός, I, I:52, σ. 260.24 και I, I:54, σ. 273.9· επίσης σε έγγραφο της μονῆς Ζωγράφου, *Actes de Zographou*, VV 13 (1907), supp. I, (eds.) W. Regel et al., (ανατ. Amsterdam, 1969), αρ. 27, σσ. 68.3, 71.105 (έτ. 1333;). Βλ. σχετικὰ F. Barišić, «Mihailo Monomah, eparh i veliki konostavl», *ZRVI* 11 (1968), 215-234, και Kyritses, *Aristocracy*, 44.

ενώ η άποψη που θέλει τον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη να εκτελεί ως μεσάζων και καθήκοντα *έπαρχου τής πόλεως* πριν από το 1328 δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένη.¹⁰³⁵

Οι παραπάνω αναφορές αποτελούν αδιάψευστες μαρτυρίες για την επαναφορά του αξιώματος του *έπαρχου* στην ανακτημένη Κωνσταντινούπολη μετά το 1261. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι τα άτομα στα οποία ανέθεσε ο Μιχαήλ Η΄ το αξίωμα αυτό ανήκαν στον κύκλο των *οίκειων* του, καθώς δεν ήταν δυνατόν να εμπιστευτεί την πόλη, που αγωνίστηκε να καταλάβει, σε πρόσωπα με τα οποία ο ίδιος δεν είχε άμεση συνεργασία και δεν εμπιστευόταν. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του *σεβαστοκράτορος* Κωνσταντίνου Τορνίκη και του Κωνσταντίνου Χαδηνού, *κόμητος τῶν βασιλικῶν ἵππων* επί Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι (1258), που κέρδισε την εμπιστοσύνη του Μιχαήλ Η΄ και συμπεριλήφθηκε στους *οίκειους* του μετά την ανάρρηση του τελευταίου στον θρόνο λαμβάνοντας αρχικά το αξίωμα του *πρωτοϊερακαρίου* και έπειτα εκείνο του *μεγάλου λογαριαστοῦ* τουλάχιστον έως και το 1269,¹⁰³⁶ ενώ κατά το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα «*τὸ τῆς έπαρχίας ἀξίωμα έσαῦθις έπέθηκεν ὁ κρατῶν*».¹⁰³⁷

Αβίαστα προβάλλει ωστόσο το ερώτημα, εάν ο *έπαρχος* των πρώιμων παλαιολόγειων χρόνων διατήρησε την ίδια θέση, τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα με εκείνους που έφεραν το αξίωμα αυτό κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Σχετικά θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο *έπαρχος* υποβαθμίστηκε στη διοικητική ιεραρχία επί Ανδρονίκου Β΄, όταν ο τελευταίος του αφαίρεσε τα διακριτικά του σύμβολα δίνοντάς τα στον *πανυπερσέβαστο* «*ἀξύμβολον επί τούτοις τούντεῦθεν τὸν έπαρχον καταστήσας*».¹⁰³⁸ Έτσι, περί τα μέσα του 14ου αι. ο Ψευδο-Κωδινός σημειώνει ότι «*ὁ μέγας παπίας εἶχε μὲν πάλαι ὑπηρεσίαν ἀνεπίγνωστον, νῦν δὲ οὐδεμίαν. Ὁ έπαρχος ὡσαύτως· νῦν δὲ οὐδὲ οὔτος*». Αν και κατά τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο ο *έπαρχος* διαθέτει κάποιες αρμοδιότητες σε αστικά θέματα, όπως σε περιπτώσεις αθέτησης ή καταπάτησης εμπορικών συμφωνιών, μισθών ή επί ζητημάτων αφορώντων στο εμπόριο και στις συντεχνίες,¹⁰³⁹ το αξίωμα υποβαθμίζεται σταδιακά ήδη από τα τέλη του 13ου αι. Ενδεικτικές είναι οι χαμηλές θέσεις που αυτό καταλαμβάνει στην ιεραρχία, αφού στον πίνακα «*τῶν ἐν τοῖς βασιλείοις ἀξιωματούχων*» του Μανουήλ Φιλί κα-

¹⁰³⁵ Βλ. H.-G. Beck, «Der byzantinische "Ministerpräsident.",», BZ 48 (1955), 314-315, και Matschke, «Gouverneurs», σ. 83, μολονότι ο τελευταίος δεν το θεωρεί απίθανο.

¹⁰³⁶ Παχυμέρης, I, I:11, σσ. 47.10 και 51-53· MM 4, σ. 285 (πρόκειται για έγγραφο - πρόσταγμα της μονής Λεμβιώτισσας, που εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1264), και Βρανούση, Πάτμος, *ό.π.*, αρ. 35, σ. 283.1 (ορισμός Μιχαήλ Η΄, Ιούλ. 1269). Για το πρόσωπό του βλ. Βλ. PLP, 30346· Guiland, «Eparque», *ό.π.*, σσ. 161-162, και H. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle», TM 1 (1965), 149-150.

¹⁰³⁷ Παχυμέρης, I, I:5, σ. 31.29. Βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σ. 401.

¹⁰³⁸ Παχυμέρης, IV, XII.20, σ. 565.7-15. Ο *έπαρχος* απεικονίζεται με την επίσημη ενδυμασία του στον κώδ. *Matrit. gr.* (Vitr. 26-2), f. 43^r. Για την περιβολή του *έπαρχου* βλ. E. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig, 1903, σσ. 17-18, αρ. 30.6-34· N. Οικονομίδης, «Η στολή του *έπαρχου* και ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα, 1992, τ. 2, σσ. 422-434, και V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden, 2002, εικ. 94.

¹⁰³⁹ Ψευδο-Κωδινός, σ. 178.7-11, και Αρμενόπουλος, Γ΄, 8.40-41, και Γ΄, 14, 12.

τέχει την 22η θέση, στον Ψευδο-Κωδινό την 23η και στον κατάλογο της Εξαβίβλου του Αρμενόπουλου την 25η.¹⁰⁴⁰

Από τις σποραδικές μαρτυρίες που διαθέτουμε για τον *ἐπαρχο* την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων, διαπιστώνουμε ότι μεταξύ των αρμοδιοτήτων του ήταν η τήρηση της τάξης και της ευνομίας στην πρωτεύουσα, ο επισιτισμός της και η ρύθμιση της εμπορικής και προφανώς βιοτεχνικής δραστηριότητας. Ειδικότερα, επί της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ ο εκτελών χρέη *ἐπαρχου* Μανουήλ Μουζάλων προέβη έπειτα από αυτοκρατορική διαταγή στην εκδίωξη από την πρωτεύουσα όλων των Γενουατών· για τον σκοπό αυτό ανέλαβε τη συγκέντρωση του απαιτούμενου για την επιχείρηση στρατεύματος «*ὅσον ἦν ἐν τῇ πόλει καὶ ὅσον ἔξωθεν*».¹⁰⁴¹ Αλλά και στην περίπτωση της παράνομης συμπεριφοράς των μαγείρων, τραπεζοποιών και *ὄψαρτυτῶν* του δεσπότη Ιωάννη εις βάρος ενός βοσκού, που οδηγούσε ένα κοπάδι προβάτων για πώληση στην Κωνσταντινούπολη (τέλη Δεκ. 1284), ενημερώθηκε άμεσα ο *ἐπαρχος* που προσπάθησε να διευθετήσει το θέμα και να επαναφέρει την τάξη.¹⁰⁴² Αρκετά ενδιαφέρουσα καίτοι ασαφής ως προς τα καθήκοντα του *ἐπαρχου* είναι μια επιστολή του Γεωργίου Λακαπηνού, με την οποία ζητεί από κάποιον κρατικό λειτουργό να μεσολαβήσει στην υπηρεσία του αυτοκρατορικού σεκρέτου προκειμένου να εκδοθεί από τον αυτοκράτορα πρόσταγμα για υπόθεσή του, πιθανότατα σχετική με κάποιο ακίνητο. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Λακαπηνού, την τελική έκβαση της υπόθεσης θα επιληφθεί βάσει του προστάγματος, ο *ἐπαρχος*, στον οποίο όμως -άγνωστο γιατί- συνίσταται να μη δοθεί το πρωτότυπο, αλλά *τάντίγραφα*,¹⁰⁴³ Τέλος, γνωστή είναι και η περίπτωση κάποιου Κίνναμου, που αναφέρεται σε γενουατικά έγγραφα της περιόδου ως «*Chinamus Capitaneus Constantinopolis*» ή «*Capitaneus in Constantinopoli*». Ο τελευταίος κατηγορήθηκε ότι εμπόδιζε πλοία των Γενουατών να εισέλθουν στον Εύξεινο Πόντο, εάν δεν έπαιρνε κάποιο δώρο ως εκδούλευση -σε μία περίπτωση μάλιστα φέρεται ότι έλαβε τέσσερα δέματα μετάξης από τη Σμύρνη- και γενικά αρνούνταν να αναγνωρίσει αυτοκρατορικά έγγραφα που έδιναν σε Γενουάτες εμπόρους την άδεια να εξάγουν σιτηρά από την αυτοκρατορία.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴⁰ Φιλής, *Carmina*, 5.41· Ψευδο-Κωδινός, σ. 138.4, και App. I, σ. 300.18.

¹⁰⁴¹ Παχυμέρης, V:30, σ. 543.11-13 (c. 1276/78). Ο εν λόγω Μανουήλ Μουζάλων (PLP, 19445), κατάφερε να επιβιώσει πολιτικά και μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, καθώς το όνομά του αναφέρεται στη συμφωνία του Ανδρονίκου Β΄ με την Ενετική Δημοκρατία (15 Ιουλ. 1285) ως *Panseuasto seuasto familiari Imperii nostri yparco domino Manueli Musalo*, TTh, III, αρ. CCCLXXVIII, σ. 339. Βλ. επίσης όσα ορίζει σχετικά η Είσαγωγή (JGR 2, § 4.3, σ. 243): «*ὁ τῆς πόλεως ἐπαρχος καὶ ἐξορίζει καὶ περιορίζει, τοῦ βασιλέως τὴν νῆσον ὀρίζοντος*».

¹⁰⁴² Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 132 (Lameere, αρ. 144), ΕΦ 4 (1909), 14-15, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1470.

¹⁰⁴³ S. Lindstam, *Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae epistulae XXXII cum epimerismis Lacapeni, accedunt duae epistulae Michaelis Gabrae ad Lacapenum*, Göteborg, 1924, σσ. 189-190, αρ. 31, και Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 91-96, και ειδικότερα σ. 93 και σημ. 1.

¹⁰⁴⁴ Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. CLXXIII, σ. 187, και Bertolotto, *Documenti*, αρ. XXI, σσ. 512, 513, 515, 516, 520, 521, 525, 532, 534, 541, 542.

Τον εν λόγω Κίνναμο ο Κ.-Ρ. Matchke θεωρεί ως κυβερνήτη της πρωτεύουσας,¹⁰⁴⁵ ενώ οι G.-I. Brătianu και Αγγελική Λαΐου ως επικεφαλής των τελωνειακών υπαλλήλων (*captain of the port of Constantinople*).¹⁰⁴⁶ Κατά την άποψή μας, ο Κίνναμος θα πρέπει μάλλον να ταυτιστεί με τον *έπαρχο*, όχι μόνο επειδή φέρει τον τίτλο του *capitaneus*, αλλά κυρίως επειδή σε γενουατικά και βενετικά έγγραφα ο εν λόγω αξιωματούχος παρουσιάζεται: (α) ως έχων το δικαίωμα να συλλαμβάνει όσους κατηγορούνταν για κλοπές (*ex quibus Grecis duo fuerunt capti per Chinamum tunc Capitaneum domini Imperatoris qui nullam de eis vindictam cepit*), (β) ως ενεργών κατά των Γενουατών και Βενετών εμπόρων μαζί με τους κομμερκιαρίους (*per nuncios domini Imperatoris videlicet per Chinamum et commerciariorum*), πράγμα που αποκαλύπτει τον ελεγκτικό του ρόλο στην ομαλή και έννομη λειτουργία της αγοράς και της εμπορικής δραστηριότητας στα λιμάνια της πρωτεύουσας, αλλά και τη δικαστική του αρμοδιότητα σε ζητήματα εμπορικών συναλλαγών,¹⁰⁴⁷ ενώ (γ) αναφέρεται και ως *λογοθέτης του στρατιωτικού* (*logotheti stratitico quondam Kynami*) που το 1303 επέβλεψε τον καθορισμό του περιορισμού των νεοανεγερθέντων τειχών του Γαλατά από τους Γενουάτες.¹⁰⁴⁸ Ο *λογοθέτης του στρατιωτικού*, υπεύθυνος άλλοτε για τη στρατολόγηση, τον ανεφοδιασμό και τις πληρωμές του στρατού, καθώς και την τήρηση του στρατιωτικού καταλόγου, απογυμνώθηκε στα χρόνια των Παλαιολόγων από κάθε αρμοδιότητα.¹⁰⁴⁹ Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι ο *λογοθέτης του στρατιωτικού* και *οίκειος* του Ανδρονίκου Β΄ Υαλέας ορίστηκε *κεφαλή* της Θεσσαλονίκης το 1315/16, γεγονός που μας οδηγεί στην υπόθεση μήπως οι αρμοδιότητές του ενσωματώθηκαν σε εκείνες του διοικητή μιας πόλεως, όπως του *έπαρχου* της πρωτεύουσας ή της *κεφαλής* για τις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁵ Matschke, «Gouverneurs», σ. 90 και σποράδην.

¹⁰⁴⁶ Brătianu, *Actes des notaries génois*, σ. 187, M. Balard, *Gênes et l'outre-mer, tome I, Les actes de Caffa du notaire Lambeto di Sambuceto 1289-1290*, Paris, 1973, αρ. 55, σ. 77 (8 Μαΐου 1289), και Laiou, *Constantinople*, σσ. 72 και 277.

¹⁰⁴⁷ Bertolotto, *Documenti*, αρ. xxi, σσ. 512, 513 και σποράδην. Σε αναφορά του Βενετού βαΐλου Marco Minotto (1320) επισημαίνεται ότι σε διενέξεις εμπορικής φύσεως οι Βενετοί «*nec etiam coram capitaneo uel alio iudice imperiali possunt habere ius de aliquo Greco*», DVL I.80, σ. 164, ενώ και ο Γρηγοράς, ΙΙ, XII:10, σ. 605.21-23, αναφερόμενος στις ευρείες αρμοδιότητες του Απόκαυκου ως *έπαρχου* επισημαίνει μεταξύ άλλων και εκείνη του *άγορανόμου*, δηλώνοντας τον ρόλο του ως ελεγκτή και ρυθμιστή της αγοράς. Πολύ αργότερα, περί τα μέσα του 15ου αι. (Ιούλ. 1438) ο Βενετός έμπορος Giacomo Badoer κάνει λόγο για το χρέος κάποιου Chaloiani Brachimi, εναντίον του οποίου εκδόθηκε «*una sentenza fata per el chapetanio de Griexi*», Badoer, σ. 141.21-22· βλ. όσα ορίζονται στην *Είσαγωγή* (JGR 2, § 4.8-9, σ. 244)· Matschke, «Gouverneurs», σσ. 91-92, και Α. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας*, (ΚΒΕ, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτα 37), Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 103-107. Όσον αφορά τους κομμερκιαρίους θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι τελευταίοι, παρά τη συνεργασία τους με τον *έπαρχο*, πρέπει να υπάγονταν στην κεντρική οικονομική υπηρεσία (*βεστιάριον*) πιθανότατα υπό τον *προκαθήμενο του βεστιαρίου* και τον *μέγα λογοθέτη*. Βλ. σχετικά Κοντογιαννοπούλου, *Εσωτερική πολιτική*, σσ. 210-215.

¹⁰⁴⁸ Belgrano, *Documenti*, αρ. 9, σσ. 103-104 και σποράδην.

¹⁰⁴⁹ Ψευδο-Κωδινός, σ. 184.8-9. Βλ. σχετικά Κοντογιαννοπούλου, *Εσωτερική πολιτική*, σσ. 108, 146, 167.

¹⁰⁵⁰ Βλ. Matschke, «Gouverneurs», σ. 85, κατά την άποψη του οποίου οι αρμοδιότητες του *capitaneus* των λατινικών πηγών, δηλαδή του κυβερνήτη της πρωτεύουσας, μπορούν να συσχετιστούν με εκείνες της *κεφαλής* και του *καστροφύλακος* των πόλεων της Ύστερης βυζαντινής περιόδου. Ας σημειωθεί ότι το 1272 επιστολή του κοινού της Γένουας προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ αναφέρεται σε συμφωνία «*inter ipsum*

Σε ποιο βαθμό ήταν όμως δυνατή η επιβολή της εξουσίας των εκάστοτε *ἐπαρχων* έναντι φαινομένων αδικίας και παραβατικότητας; Όλα όσα καταγγέλλει σε επιστολή του (τέλη Δεκ. 1284) προς τον Ανδρόνικο Β΄ ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ είναι ενδεικτικά της αποδυναμωμένης θέσης του *ἐπαρχου*. Ειδικότερα, στην επιστολή γίνεται λόγος για την προσπάθεια του τελευταίου να αποτρέψει την έκνομη δράση των υπηρετών του δεσπότη Ιωάννη, που επιχείρησαν την βίαιη απόσπαση της τέταρτης μοίρας ενός κοπαδιού προβάτων που προορίζονταν για πώληση στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον Πατριάρχη, το γεγονός «*ἤκεν εἰς ὧτα τῷ ἐπαρχῷ τὸ πρᾶγμα, καὶ πείθει τῶν αὐτοῦ τινὰς πέμψαντα, πειρᾶσθαι τοῖς ἀθλίοις κρεωπώλαις τὰ πρόβατα ἀνασώσασθαι*»· πλην όμως οι υπηρέτες του δεσπότη Ιωάννη ἐπληξαν τους απεσταλμένους του *ἐπαρχου*, ενώ συνεπλάκησαν και με τους φύλακες της πύλης (πυλωρούς) εκτός των τειχών και τελικά «*εἰ μὴ εἰς τὴν ἡμῶν ἀπάντησιν σπεύδων ὁ ἔπαρχος ἐπέστη τε τῷ τόπῳ, καὶ τῆς πολλῆς ὀρμῆς τοὺς ἀξινοφόρους ἐπέσχευεν*. Ἔδοξε δὲ τότε καὶ τοῖς κρεωπώλαις ἀποδοῦναι τὰ θρέμματα». Σχολιάζοντας το γεγονός ο Γρηγόριος Β΄ επισημαίνει, ίσως χωρίς υπερβολή, ότι η εξουσία του *ἐπαρχου* είναι σχεδόν ανύπαρκτη, καθώς δεν διαθέτει στρατιωτική συνοδεία για να επιβάλει τις αποφάσεις του, «*ἀλγεί δ' ἐτέρωθεν καὶ ὁ προϊστάμενος τῆς πόλεως ἔπαρχος· ἐκδικεῖ δὲ ὅμως τὴν ἀδικουμένην πόλιν οὐδέτερος ... ὅτι μὴ περὶ αὐτὸν στρατιωτικὴν ἔχει χεῖρα εἶργειν ἰσχύουσαν*», συνιστά μάλιστα στον αυτοκράτορα «*πέμψον ὡδε τάγμα στρατιωτικόν, ὡς ἂν ὦσιν ἀντὶ δεξιᾶς τῷ ἐπαρχῷ, καὶ τοῖς νεωτερίζειν καὶ ἀδικεῖν βουλομένοις ἐνταῦθα, τὰ πονηρὰ βουλήματα καταπαύοιεν*».¹⁰⁵¹ Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν ο αυτοκράτορας ἔλαβε τελικά υπόψη του τις υποδείξεις του Πατριάρχη, αλλά είναι αξιοσημείωτο ότι στις αρχές του επόμενου αιώνα (1304/5) μαρτυρείται για πρώτη φορά η παρουσία δύο *ἐπαρχων*, καινοτομία που επέβαλαν πιθανότατα ο κρίσιμες περιστάσεις των καιρών και η αδυναμία, ενδεχομένως, του ενός *ἐπαρχου* να ανταποκριθεί επαρκώς σε αυτές.¹⁰⁵²

Ο χώρος δικαιοδοσίας του *ἐπαρχου* πιθανόν δεν περιοριζόταν μόνο στην εντός των τειχών της πρωτεύουσας ἔκταση, αλλά και ἔξω από αυτήν, στον Γαλατά καθώς και σε μία ευρύτερη ζώνη που περιλάμβανε την είσοδο των στενών του Βοσπόρου, τα κοντινά Πριγκιπόνησα και ασφαλώς μια ικανή προάστεια ἔκταση στη Θράκη, ίσως μέχρι το Ρήγιο,

excellentissimum Imperatorem et commune Ianue», το οποίο εκπροσωπείται *per capitaneos comunis Ianue*», δηλαδή τους ἄρχοντες της κοινότητας της Γένουας, Bertolotto, *Nuova Documenti*, αρ. XVIII, σ. 501, ενώ σε ενετικό έγγραφο της ίδιας περιόδου (1269-1277), σχετικό με υποθέσεις πειρατείας εις βάρος των Ενετών, μνημονεύεται κάποιος «*Crivicioti, castellanus ἢ capitaneus de Rothe*», *TTh*, III, αρ. CCCLXX, (1278), σσ. 196-197, 208, 258. Σε γενικές γραμμές, πάντως, το αξίωμα της κεφαλῆς σχετίζεται ως ἐπὶ το πλείστον με την επαρχιακή διοίκηση και ὄχι με την πρωτεύουσα, M. Bartusis, «*Kerphale*», *ODB* 2, σ. 1122, και Maksimović, *Provincial Administration*, ὁ.π., σσ. 117-166 και σποράδην.

¹⁰⁵¹ Ευστρατιάδης, «*Κύπριος*», αρ. 132 (Lameere, αρ. 144), *ΕΦ* 4 (1909), 14-15, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1470.

¹⁰⁵² Παχυμέρης, IV, XII:20, 565.12-13: «*δυσὶν ἐπαρχοῖς, τῷ τε Ὑπερτίμῳ καὶ τῷ Χαλκεωπούλῳ*» (PLP, 29501, 30410). Ανάλογη εἶναι και η περίπτωση των «*κεφαλαττικευόντων εἰς τὴν θεοφύλακτον, θεοδόξαστον καὶ θεομεγάλυντον Κωνσταντινούπολιν*», Γεωργίου Χούμνου και Δημητρίου Τορνίκη Παλαιολόγου (PLP, 29124) στα 1338/9· βλ. RPK, 2, αρ. 120, σσ. 154-156· MM 1, σ. 188, και Raybaud, *Gouvernement*, σ. 212.

δηλαδή μιας έκτασης κατά το ελάχιστο δυνατόν αναγκαίας για τον καθημερινό ανεφοδιασμό της πόλης σε τρόφιμα· ενδεικτικό είναι ότι ο *capitaneus* Κίνναμος είχε υπό την επίτηρήσή του την κίνηση των πλοίων από και προς τον Βόσπορο,¹⁰⁵³ ενώ η έκταση που παραχωρήθηκε στον νεαρό Ανδρόνικο Γ' από τον γηραιό παππού του το 1321 εκτεινόταν «ἄχρι τῶν περὶ τὸ Ῥήγιον προαυλίων καὶ προαστείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως», αφήνοντας την πρωτεύουσα και τα προάστια της στη δικαιοδοσία του Ανδρονίκου Β'.¹⁰⁵⁴ Στην ίδια αυτή έκταση εκτεινόταν η δικαιοδοσία του μεγάλου δούκα Αλέξιου Απόκαυκου ως διοικητή, ἀγορανόμου και ἐπιτρόπου όχι αποκλειστικά της πρωτεύουσας, αλλά και «τῶν ὑπὸ τὸ Βυζάντιον πόλεων ἅμα καὶ νήσων πασῶν».¹⁰⁵⁵

Για την υποβοήθηση και καλύτερη διεκπεραίωση του έργου του, ο ἑπαρχος είχε υπό τους ορισμούς του ένα σώμα υπαλλήλων –ελεγκτῶν και φυλάκων–, οι οποίοι καλούνται από τον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο, «οἱ ἐπαρχικοί» ή «οἱ ἐκ τῆς ἐπάρχου οἰκίας».¹⁰⁵⁶ Μεταξύ αυτῶν θα πρέπει να αναφερθούν οι επιφορτισμένοι με την αστυνόμευση, ιδιαίτερα κατά τις βραδινές ώρες, τους οποίους διόρισε ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος αμέσως μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας.¹⁰⁵⁷ Σχετικά ο Θωμάς Μάγιστρος επισημαίνει ότι οι αναλαμβάνοντες τη φύλαξη μιας πόλης «μὴ τριωβολιμαῖοι καὶ πένητες καὶ τοῦ μηδενὸς ἄξιοι τυγχάνωσιν ὄντες», αλλά «οἱ βέλτιστοι τῶν πολιτῶν ἐκ διαδοχῆς».¹⁰⁵⁸ Ὅσον αφορά δε στους φύλακες κατά τη διάρκεια της νύκτας (τῶν ἐν ταῖς νυξὶ περιπόλων), θα ἔπρεπε «μεθ' ὄπλων διὰ πάσης νυκτὸς ἄνω καὶ κάτω τῆς πόλεως, ὀτρύνοντας καὶ διακελευομένους ἀλλήλοις τε καὶ τοῖς ἐπὶ τοῦ τείχους ἐγρηγορέναι καὶ νήφειν καὶ μηδὲν τῶν δεόντων ἐλλείπειν».¹⁰⁵⁹

Στη δικαιοδοσία του ἐπάρχου ανήκαν κατά τη Μέση βυζαντινή περίοδο και οι φυλακές. Στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων οι χώροι φυλάκισης εντοπίζονται σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας, ὅπως στα ανάκτορα των Βλαχερνῶν και ειδικότερα στον πύργο του Ανεμά,¹⁰⁶⁰ «ἐντὸς τοῦ κατὰ τὸν Φάρον λιμένος», ὅπου φυλακίστηκαν πολλοὶ ανθενωτι-

¹⁰⁵³ Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. CLXXIII, σ. 187.

¹⁰⁵⁴ Γρηγοράς, I, VIII:6, σ. 321.3-4. Στην Εἰσαγωγή (JGR 2, § 4.4, σ. 243), πάντως, ορίζεται ότι: «Ὁ τῆς πόλεως ἑπαρχος ζητεῖ καὶ τὰ ἐντὸς ἑκατὸν μιλίων τῆς πόλεως πλημμελούμενα, οὐ μὴν τὰ πορρωτέρω».

¹⁰⁵⁵ Γρηγοράς, II, XII:10, σ. 605.21-23· βλ. και Matschke, «Gouverneurs», σσ. 96-97.

¹⁰⁵⁶ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 126 (Lameere, αρ. 139), ΕΦ 3 (1909), 292-293. Ο Ιωάννης Τζέτζης σε ἐπιστολή του ἐπισημαίνει «δέον ἐπάρχῳ μερίδα δοθῆναι ἐκπροσωποῦντι, ἐπόπταις, ἐπιτηρηταῖς, πρωτοκαγκελαρίοις, μανδάτωρσι, δομεστικοῖς καὶ πάσῃ τάξει τῇ περὶ ἐπαρχον», P. A. M. Leone, *Ioannis Tzetzae epistulae*, Leipzig, 1972, αρ. 57, σσ. 81.30-82.2.

¹⁰⁵⁷ Παχυμέρης, I, II:30, σ. 215.24-25: «νυκτὸς ... τοὺς διατρέχοντας καὶ νυκτεπάρχου τρόπον ἀγυιὰν ἐκάστην προσερευνῶν». Ἀλλοῦ, ο ἴδιος (II, IV:8, σ. 353.14) κάνει λόγο για την «πρώτην φυλακὴν τῆς νυκτὸς». Βλ. ἐπίσης Θωμά Μάγιστρο, PG 145, στ. 524D, και Ἀρμενόπουλο, σ. 366.3, που σημειώνει ότι «διὰ τοὺς ἐμπρησμοὺς ἐπενοήθη· διαγιγνώσκει γὰρ περὶ τῶν ποιούντων ἐμπρησμοὺς καὶ τοιχωρυχίας καὶ κλοπὰς καὶ ἀρπαγὰς καὶ περὶ τῶν ὑποδεχομένων· τοὺς δὲ τραχεῖς καὶ περιφανεῖς διαπέμπει τῷ ἐπάρχῳ».

¹⁰⁵⁸ PG 145, στ. 521C, 524B.

¹⁰⁵⁹ PG 145, στ. 524D.

¹⁰⁶⁰ Στις φυλακές αυτές κρατήθηκε ο ενωτικός Πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος, Παχυμέρης, II, V:13, σ. 485.12-13 και Millingen, *Byzantine Constantinople*, σσ. 154-63, πιθανόν δε και ο υἱός του σεβαστοκράτορος Ιωάννη Δούκα, Μιχαήλ «ἐγγειτόνων γὰρ τῶν ἀνακτόρων ἐγκεκλεισμένος, ὅπου δὴ καὶ βασιλεὺς ᾤκει», Παχυμέρης, III, VII:27, σ. 87.28-29, 32-33, καθώς και η Ειρήνη Παλαιολογίνα-Ασανίνα, ἀδελφή του Ανδρονίκου Β' και πενθερά του Ρογήρου ντε Φλορ, που κατηγορήθηκε για συνομωσία με τους Καταλανούς, Παχυμέρης, IV,

κοί,¹⁰⁶¹ στον Ζεύξιπο, κοντά στο Μέγα Παλάτιο, όπου εγκλείστηκαν οι αιχμάλωτοι Λατίνοι από τη μάχη των Βελεγράδων (1281),¹⁰⁶² αλλά και στο ίδιο το Μέγα Παλάτιο, όπου φυλάκισαν τους Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη, Γεώργιο Μετοχίτη και Ιωάννη Ταρχανειώτη.¹⁰⁶³ Οι συνθήκες κράτησης ήταν σύμφωνα με τις πηγές ιδιαίτερα δύσκολες. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, αδερφός του Ανδρονίκου Β΄, κατηγορήθηκε για έγκλημα καθοσιώσεως, συνελήφθη και οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη (Ιούν. 1293) «έν κλοβῶ - εἰρκτῆ φορητῆ τις εἶποι»,¹⁰⁶⁴ ενώ κρατούμενοι κάθε είδους -ληστές, τυμβωρύχοι, φονιάδες, αλλά και ξένοι αιχμάλωτοι πολέμου- δεμένοι «βαρείαις ἀλύσεσι, φυλακῆς τετραγώνου γωνίαν ἐπέιχεν ἕκαστος ... εἰς ἑαυτὸν τοῦ τραχήλου τὴν ἄλυσιν ἔλκοντος»,¹⁰⁶⁵ συχνά κουρεμένοι ατιμωτικά, όπως ο διαβόητος Φραγγόπουλος,¹⁰⁶⁶ υπέφεραν μέσα στα υγρά και σκοτεινά κελιά από τις ασθένειες και το κρύο. Έτσι, ο λόγιος Μανουήλ Μοσχόπουλος περιγράφει με γλαφυρότητα στον μέγα λογοθέτη Κωνσταντίνο Ακροπολίτη όσα βίωσε κατά τη φυλάκισή του με την κατηγορία της συνωμοσίας κατά του αυτοκράτορα «καὶ Σικελιῶται μὲν ἐνταῦθα καὶ Ἰσμαηλίται καὶ κλέπται καὶ φονεῖς, ὅμως οὐδεὶς αὐτῶν ἐμοῦ ἀθλιώτερος ... οὐδεμία φροντὶς ἐμοὶ φρουρᾶς καὶ ἀλύσεων -ζῆν ἐμοὶ μέλει καὶ ἀναπνεῖν- εἰ μὴ συμφορὰ συμφορὰν ἀποκρύπτει, λιμὸς δεσμωτήριον. λιμὸς ἐμὲ καὶ ἄρρωστία καὶ γύμνωσις πολιορκούσιν».¹⁰⁶⁷

Για τα τείχη της πρωτεύουσας, ο Ψευδο-Κωδινός αναφέρει ότι υπεύθυνος για τη συντήρησή τους ήταν ο δομέστικος τῶν τειχέων, υπό τον οποίο τελούσαν προφανώς και οι φύλακες των πυλών, υπεύθυνοι για τον έλεγχο των εισερχομένων στην πρωτεύουσα, αλλά και για τη φύλαξή τους. Πράγματι, ο Καντακουζηνός μνημονεύει το 1328 κάποιον Συναδηνό, επιφορτισμένο με την «τῶν φυλάκων ἐπιμέλειαν»,¹⁰⁶⁸ και επισημαίνει ότι υπεύθυνος για τη φύλαξη του τείχους στην περιοχή των Βλαχερνών ήταν ο προκαθήμενος των «έν Βλαχέρναις βασιλείων», προφανώς λόγω της άμεσης γειτνίασης του ομώνυμου ανακτορικού συγκροτήματος.¹⁰⁶⁹ Πράγματι, στην περίοδο που εξετάζουμε, υπήρχε εντός

XIII:30, σ. 697.27. Τέλος, και ο Μιχαήλ (Δημήτριος) Κουτρουλής, που κατηγορήθηκε για έγκλημα καθοσιώσεως, φυλακίστηκε στις 13 Μαρτίου 1304 «κατὰ τὰς Βλαχέρνας εἰρκταῖς», Παχυμέρης, IV, XI.19, σ. 449.

¹⁰⁶¹ Παχυμέρης, II, V:19, σ. 501.5-6.

¹⁰⁶² Παχυμέρης, II, VI:33, σ. 653.9-10. Η εν λόγω φυλακή στεγαζόταν στα αρχαία λουτρά, γνωστά ως Νούμερα. Βλ. R. Guiland, «Les Noumera», *REB* 19 (1961), 401-418, και W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, σ. 51.

¹⁰⁶³ Παχυμέρης, III, IX:29, σ. 299.1-5.

¹⁰⁶⁴ Παχυμέρης, III, VIII:20, σ. 183.16.

¹⁰⁶⁵ Παχυμέρης, II, VI:16, σ. 581.13-24.

¹⁰⁶⁶ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 167 (Lameere, αρ. 181), *ΕΦ* 5 (1910), 213-214, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1542.

¹⁰⁶⁷ Ševčenko, «Moschopoulos», αρ. 1, σ. 138.46-47, 61-63, και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η συνωμοσία του Ιωάννη Δριμέος εναντίον του Ανδρονίκου Β΄ (1305/6)», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 21 (1983), 477-480. Ο Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 44, σ. 63.3 κ.ε., αναφέρει τον ηλικιωμένο Ευφρόσυνο από την Κριμαία, που φυλακίστηκε στην Κωνσταντινούπολη «λησταῖς καὶ τυμβωρύχοις ὁμοῦ».

¹⁰⁶⁸ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 139.4, 186.3-7, και Καντακουζηνός, I, I:59, σ. 303.22-23. Πρόκειται άραγε για τον μετέπειτα ἔπαρχο Θεόδωρο Συναδηνό (PLP, 27120);

¹⁰⁶⁹ Καντακουζηνός, I, σ. 289.5-7: «Πεπανόν τινα τῶν ἐν Βλαχέρναις προκαθήμενον βασιλείων, τῶν τῆδε τειχῶν τὴν φυλακὴν πεπιστευμένων ... ἐν φυλακῇ εἶχεν ὁ πρεσβύτερος βασιλεὺς τὰ Βυζαντίου τείχη», (PLP,

και εκτός της πρωτεύουσας ικανή στρατιωτική δύναμη για τη φύλαξή της. Ωστόσο, σε περιπτώσεις μεγάλης ανάγκης, όπως περί το 1270 ή αργότερα, στα τέλη της ενδοπαλαιολογικής διαμάχης (1328), η άμυνα της πόλης ενισχύθηκε με επικουρικά σώματα πολιτοφυλακής υπό τις διαταγές των δημάρχων.¹⁰⁷⁰

Οι δήμαρχοι, που τελούσαν προφανώς υπό τον έπαρχο, ήσαν επικεφαλής της διοικήσεως των επιμέρους οικιστικών τμημάτων της πρωτεύουσας (συνοικιών) και ο ρόλος τους εμφανίζεται αρκετά ενισχυμένος την περίοδο αυτή.¹⁰⁷¹ Το αξίωμα δεν είναι ασφαλώς νέο, και ο Οικονομίδης τούς ταυτίζει με τους γειτονάρχες που αναφέρονται στα Τακτικά της Μέσης βυζαντινής περιόδου.¹⁰⁷² Σύμφωνα με όσα αναφέρονται σε έγγραφο διορισμού δημάρχου γειτονίας και ένορίας Κωνσταντινουπόλεως, που δημοσίευσε ο Κ. Σάθας, ο δήμαρχος οφείλει «φροντίζειν και έπιμελείσθαι τής ασφαλείας και περιποιήσεως και αποβιγλίσεως και πάσης άλλης ασφαλείας και κατοχυρώσεως σὺν θεῷ τοῦ τοιούτου κάστρου ... ἔτι δὲ τής εὐνομίας και ἰσότητος και δικαιοπραγίας τῶν ἐκεῖσε εὕρισκομένων και κατοικούντων, ὡς ἂν διαφυλάσσεται καλῶς σὺν ἀντιλήψει θεοῦ, διὰ μεσιτείας τής ὑπεραγίας Θεοτόκου και τής πρεσβείας τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος και θαυματουργοῦ Δημητρίου τοῦ Μυροβλύτου», ενώ οι κάτοικοι τού οφείλουν «τιμὴν, ὑπακοὴν και εὐπέθειαν τὴν προσήκουσαν, ὅσα και εἰς δήμαρχον αὐτῶν, και πείθεσθαι τούτῳ ἐφ' οἷς μέλλει λέγειν πρὸς αὐτοὺς ἀφορῶσιν εἰς σύστασιν και οἰκισμὸν και ἀσφάλειαν αὐτῶν και εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν ἐπερχομένων δουλειῶν τής βασιλείας μου, ὀφείλοντος και αὐτοῦ λαμβάνειν ἐξ αὐτῶν και ἀρκεῖσθαι εἰς μόνα τὰ κατὰ εὐλογον συνήθειαν ἀπαιτούμενα τής δημαρχίας δίκαια, και μηδὲν πλέον λαμβάνειν παρὰ τὸ εὐλόγως διατεταγμένον και τὸ δίκαιον».¹⁰⁷³

Επομένως, οι αρμοδιότητες των δημάρχων ήταν σχετικές με την ασφάλεια, ευνομία και δικαιοπραγία στη συνοικία της δικαιοδοσίας τους, ενώ ταυτόχρονα ήσαν υπεύθυνοι για την οργάνωση της πολιτοφυλακής και τη φύλαξη του τμήματος εκείνου των τειχῶν της πρωτεύουσας, που βρισκόταν στην περιοχή ευθύνης τους. Την παραπάνω διαπίστωση ενισχύουν όσα αναφέρει σε επιστολή του ο Υρτακηνός, ότι στρατολογήθηκε κατόπιν α-

22379). Βλ. και R. Guiland, «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin: le comte des murs», *Byzantion* 34 (1964), 17-23.

¹⁰⁷⁰ Παχυμέρης, II, V:10, σ. 469.10-12. Το 1328 τη φύλαξη των τειχῶν της πρωτεύουσας από τις δυνάμεις του Ανδρονίκου Γ' είχε αναλάβει πολιτοφυλακή, στα μέλη της οποίας αναφέρονται και τέκτονες, Γρηγοράς, I, IX:4, σσ. 408.11-12 και IX:6, σ. 419.12-18. Την ίδια περίοδο τη φύλαξη των Ιωαννίνων είχαν αναλάβει «καστηρηνοὶ Ἰωαννινιώται», MM 5, σ. 83 (1319, Φεβρ.). Βλ. σχετικά M. C. Bartusis, «Urban Guard Service in Late Byzantium: The Terminology and the Institution», *Macedonian Studies* 5.2 (1988), 55-56.

¹⁰⁷¹ Για τους δημάρχους και τον ρόλο τους την περίοδο αυτή βλ. και το άρθρο του K.-P. Matschke, «Rolle und Aufgaben des Demarchen in der spätbyzantinischen Hauptstadt», K.-P. Matschke (ed.), *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alt und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, (Byzanz, Islam und Christliche Orient 2), Kovač, 2008, σσ. 153-187.

¹⁰⁷² Oikonomidēs, *Hommes d'Affaires*, σσ. 106-107, και του ιδίου, *Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles*, Paris, 1972, σ. 321. Στο *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου αναφέρεται ότι όταν προχειρίζονται οι δύο Δήμαρχοι Κωνσταντινουπόλεως, των Βενέτων και Πρασίνων, «προλαμβάνουσιν εἰς τὸν οἶκον τοῦ προβληθέντος ὁ αὐτὸς γειτονάρχης και ὁ νοτάριος», A. Vogt (ed.), *Le livre des cérémonies*, τόμ. 2, Les Belles Lettres, Paris, 1935, σ. 76.22-24.

¹⁰⁷³ Σάθας, «Διορισμὸς δημάρχου», ὁ.π., σσ. 643-644.

πόφασης κάποιου δημάρχου με αποτέλεσμα να βρεθεί στη δυσάρεστη θέση να τελεί υπό τις εντολές ενός δεκάρχου, δέκατος στη σειρά, μαζί με τελώνες, σιτώνες, οινοπώλες, κάπηλους, εργάτες και σκυτεΐς.¹⁰⁷⁴ Το 1341 οι δήμαρχοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αναφανόμενη εμφύλια διαμάχη εξεγείροντας τον λαό της πρωτεύουσας κατά των οπαδών του Καντακουζηνού,¹⁰⁷⁵ ενώ τις παραμονές της πολιορκίας της πρωτεύουσας από τους Οθωμανούς (1453) ζητήθηκε από τους δημάρχους με διαταγή του αυτοκράτορα και «ἔγραψεν εἷς ἕκαστος τὴν δημαρχίαν αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ δυναμένου σταθῆναι ἐν τῷ κάστρῳ κοσμικοῦ καὶ καλογέρου καὶ τί καὶ τί ἄρμα πρὸς ἄμυναν νὰ ἔχη εἷς ἕκαστος αὐτῶν. καὶ φέροντες εἷς ἕκαστος τῶν δημάρχων, δέδωκε τὸ κατάστιχον τῆς αὐτοῦ δημαρχίας τῷ βασιλεῖ».¹⁰⁷⁶ Ως εκ τούτου, ο ρόλος τους, συμπληρωματικός αρχικά του ἐπάρχου, κατέστη σταδιακά περισσότερο ενεργός.¹⁰⁷⁷ Θα πρέπει, ακόμη, να επισημανθεί βάσει ὄσων αποσπασματικῶν στοιχείων ἔχουμε στη διάθεσή μας για τον ρόλο τους, ὅτι οἱ δήμαρχοι εμφανίζονται κυρίως ὡς δημόσιοι λειτουργοί, εκτελεστικά ὄργανα τῆς κεντρικῆς εξουσίας, παρά ὡς εκπρόσωποι καὶ εκφραστῆς τῆς θέλησης τοῦ λαοῦ, ἰδιαίτερα ὅταν δεν μποροῦν να πιστοποιηθοῦν τάσεις “εκδημοκρατισμοῦ” στην κοινωνία τῆς πρωτεύουσας.¹⁰⁷⁸

Υπὸ τὴν εποπτεία τοῦ δημάρχου ἐκάστης συνοικίας καὶ κατ’ ἐπέκταση τοῦ ἐπάρχου βρισκόταν ἓνας ταβουλάριος. Το σῶμα τῶν τελευταίων ἀνήκε κατά τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο στη δικαιοδοσία τοῦ ἐπάρχου· ὡστόσο, κατά τὴν παλαιολόγεια περίοδο το σωματεῖο τους ἔπαψε να εἶναι ενωμένο καὶ ολιγάριθμο, χωρίστηκε σε συλλόγους ἀνά δημαρχία τελώντας ὑπὸ ἓναν ἔξαρχο.¹⁰⁷⁹

Για τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία καὶ εὐταξία τῆς πρωτεύουσας σημαντικὸς ἦταν ἐπίσης ὁ ρόλος μίας σειράς ελασσόνων δημοσίων λειτουργῶν, ὅπως οἱ «*officiales, qui sunt super curamen*», ἐκεῖνοι «*qui sunt super tabernas*»,¹⁰⁸⁰ καὶ οἱ αγορανόμοι (οἱ ἐν ἀγοραῖς ἐπιμεληταί), που εξαρτῶνταν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν ἔπαρχο, καὶ οἱ ὁποῖοι κατά τὸν Βλεμμύδη ὀφείλαν να εἶναι δίκαιοι (δικαιοσύνην εἰσφέροντας) καὶ ὄχι να τρώγουν τὶς σάρκες τῶν ἀνθρώπων.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁴ Ὑρτακηνός, Ἐπιστολές, ἀρ. 22, σ. 740.

¹⁰⁷⁵ Γρηγοράς, II, VIII:11, σ. 680.11-14.

¹⁰⁷⁶ R. Maisano, *Giorgio Sfrantze, Cronaca*, (CFHB 29), Roma, 1990, §35.7, σ. 132.12-16.

¹⁰⁷⁷ Ο Πατριάρχης Αθανάσιος ἐπισημαίνει τὴν πολύτιμη βοήθεια που δέχθηκε ὁ «ἐπάρχος» σεβαστός Δερμοκάτης (PLP, 5204) στην ἀντιμετώπιση φαινομένων ἀισχροκέρδειας ἀπὸ «*δύο ἐκ τῶν δημάρχων, Ἀντιοχείτης λεγόμενοι καὶ Πλουμμῆς*». Βλ. Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, ἀρ. 100, σ. 256.15-18 (c. 1306-1307), καὶ Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1727. Βλ. σχετικὰ καὶ Bartusis, «Urban Guard Service», ὁ.π., σσ. 56-57.

¹⁰⁷⁸ Βλ. σχετικὰ τὴν ἀποψη τοῦ Matschke, «Rolle und Aufgaben des Demarchen», ὁ.π., σσ. 185-187.

¹⁰⁷⁹ Ο Κ. Σάθας, MB 6 (1877), 645-646, δημοσιεύει «*πρόσταγμα ἐξαρχικόν*» σχετικὰ με τὶς υποχρεώσεις τοῦ ἐξάρχου «*τῶν ταβουλλαρίων τῆς δημαρχίας*». Για τὸ θέμα βλ. Η. Saradi, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècle*, Athènes, 1991, σσ. 95-103 καὶ ἐιδικότερα σ. 102· Β. Νεράτζη-Βαρμάτζη, «Οἱ βυζαντινοὶ ταβουλλάριοι», *Ελληνικά* 35 (1984), 272 κ.ε., καὶ Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, σσ. 109-110.

¹⁰⁸⁰ DVL I.80, σσ. 167, 168.

¹⁰⁸¹ Νικηφόρος Βλεμμύδης, «Βασιλικὸς Ἀνδριάς», PG 142, στ. 672 (= Hunger-Ševčenko, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, σ. 96, §155), καὶ τοῦ ἰδίου, «Ὅποῖον δεῖ εἶναι τὸν βασιλέα», PG 142, στ. 644· βλ. ἐπίσης Θωμά Μάγιστρο: «ἀγορανόμοις δὲ καὶ ἀστυνόμοις καὶ τοῖς ἄλλως τῶν πόλεων ἀρμοσταῖς ... χρῆ ... ὅπως ἀδικῆσεται μὲν μηδεὶς τῶν τοῦ δήμου», «Περὶ Πολιτείας», PG 145, στ. 517D - 520A. Βλ. καὶ τὴν περίπτωση τοῦ Αλεξίου Απόκαυκου, τὸν ὁποῖο συναντοῦμε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ († 1341) ὡς «*διοικητὴν καὶ ἀγορανόμον καὶ*

Ο Γεώργιος Οιναιώτης αναφέρει σε δύο επιστολές του έναν υπάλληλο, πιθανότατα τελώνη, που καθήμενος σε μια από τις πύλες των χερσαίων τειχών κατέγραφε τα εισερχόμενα εμπορεύματα, στην προκειμένη περίπτωση αγγεία με νέο κρασί, «ίδού σοι κομίζονται και αυτά γραμματείων υπόθεσις· ἃ πεφύκασι μὲν δηλοῦντα τοῖς εἰσπραττομένοις δικαίας ἀπαιτήσεις καὶ φόρους τοῦ κρατίστου καὶ θειοτάτου δεσπότη καὶ βασιλέως». Οι δασμοὶ καταβάλλονταν σε χρυσά νομίσματα και ο Οιναιώτης αναφέρεται με δηκτικό τρόπο στον χρηματισμό των υπαλλήλων, που πουλούσαν εκδούλευση στους γεωργούς και στους εμπόρους που επιθυμούσαν να εισέλθουν στην πόλη.¹⁰⁸² Τέλος, σχετικοί με τη διοίκηση της πρωτεύουσας φαίνεται ότι ἦσαν και οι αναφερόμενοι σε επιστολές του Πλανούδη, ο Σύρρος επιτετραμμένος «τὴν ἐν βασιλίδι πόλει τελωνείαν»,¹⁰⁸³ και ο ἐξισωτὴς της Κωνσταντινούπολης, Αυτωρειανός, για τον οποίο σημειώνει ότι «σὺν εὐσεβείᾳ καὶ φρονήσει καὶ λόγῳ τὰ κοινὰ μεταχειρίζη τῆς πόλεως»¹⁰⁸⁴

Δύο ακόμη αξιώματα, ο ὄρφανοτρόφος και ο πραιτωρ τοῦ δήμου, με αρμοδιότητες συναφείς με τη διοίκηση της πρωτεύουσας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, εξακολούθησαν να υφίστανται και μετά το 1261, αλλά χωρίς κάποιο ιδιαίτερο ρόλο. Ο ὄρφανοτρόφος εμφανίζεται περί τα μέσα του 14ου αι. χωρίς αρμοδιότητες και αρκετά υποβαθμισμένος στη διοικητική ιεραρχία.¹⁰⁸⁵ Ωστόσο, περί τα 1315-1321 ο ὄρφανοτρόφος Τρύφων Κεδρηνός ἦταν, σύμφωνα με τον Μανουήλ Φιλή, υπεύθυνος όχι μόνο για τους φτωχούς και πένητες της πόλης, αλλά και για την κατά το δυνατόν διόρθωση των κακῶς κειμένων της καθημερινότητας, αδικιών, κλοπῶν, εγκλημάτων, και γενικά της ευταξίας, καθώς και του

ἐπίτροπον Βυζαντίου τε καὶ τῶν ὑπὸ τὸ Βυζάντιον πόλεων ἅμα καὶ νήσων πασῶν», Γρηγοράς, II, XII:10, σ. 605.21-23. Πριν το 1204 –προφανῶς και μετά το 1261– ὅλοι οι παραπάνω ελεγκτές βρίσκονταν ὑπὸ τη δικαιοδοσία του ἐπάρχου της πόλεως. Βλ. και ὅσα αναφέρει σχετικά ο Τζέτζης, Leone, *Ioannis Tzetzae epistulae*, ὁ.π., αρ. 57, σσ. 81.30-82.2.

¹⁰⁸² Οιναιώτης, Ἐπιστολές, αρ 70 (f. 104^r): «καὶ γὰρ οἱ δικαίως ἔχοντες διδόναι οὐποτ' ἔφθσαν πολλὰ μογήσαντες τὰ τῶν γλεύκων ἄγγη εἰσάξαντες, ἦν μὴ χρυσίνους πρότερον ὑμῖν ἀποδώσωσιν· ὅσοι δ' ἔτυχον γραμματεῖω γεγραμμένοι τὸ ὄνομα ἄνευ ὀχλήσεως, τῶν οὐκ οὐκ ἀπαιτουμένων ἐκεῖνοι», και αρ. 71 (ff. 105^r-107^r), και Karlsson - Fatouros, «Anonymus Florentinus», ὁ.π., σσ. 209-211. Βλ. τις συνεχεῖς διαμαρτυρίες των Βενετῶν ἐμπόρων, ὅτι οι ἐπιφορτισμένοι με τον τελωνειακὸ ἔλεγχο ἀξιωματοῦχοι του Ἀνδρονίκου Β', αλλά και οι Γασμούλοι, τους λήστευαν στην *porta comercli* (sic.) κατά την εἰσοδὸ τους στην πρωτεύουσα, ἀφαιρώντας τους τα ἐνετικά δηνάρια, DVL I.80, σ. 165: «quod in Constantinopoli per gasmulos, per Grecos et per officiales imperatoris derobantur Veneti et Christiani et Iudei, et etiam ad portam comercli accipiuntur denarii Venetis uolentibus portare suas mercationes intra ciuitatem, que omnia sunt expresse contra treugas et sunt notificata imperatori, et nihil proficit». Ο Matschke, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων», σ. 158, ταυτίζει την ἐν λόγω πύλη με κάποια ἀπὸ αὐτές του χερσαίου τείχους που οδηγούσαν στη θρακική ἐνδοχώρα.

¹⁰⁸³ Πλανούδης, Ἐπιστολές, αρ. 12, σ. 22.28-29 (c. 1299).

¹⁰⁸⁴ RLP, 1692, και Πλανούδης, Ἐπιστολές, αρ. 31, σ. 50.2-3, 11-12. Ο ἐξισωτὴς ἦταν ἀνώτερος υπάλληλος με ἀρμοδιότητα τη φορολόγηση των περιουσιῶν σε συνδυασμὸ με την καταγραφή τους. Ο Kazhdan πιστεύει ὅτι το λειτουργημά του ἦταν ἴδιο ἢ παρόμοιο με ἐκεῖνο του ἐπόπτου, ἀξίωμα που στο Κλητορολόγιο του Φιλοθέου (9ος αι.) σημειώνεται ως υπαγόμενο στον ἐπάρχο τῆς πόλεως. Βλ. σχετικά Α. Kazhdan, «Exisotes», ODB 2, σ. 770, και του ἰδίου, «Eroptes», ODB 1, σ. 725.

¹⁰⁸⁵ Στον κατάλογο του Μανουήλ Φιλή, *Carmina*, II, σ. 410.87, ο ὄρφανοτρόφος κατέχει την 46η θέση, στον Ψευδο-Κωδινὸ, σ. 139.1, την 57η θέση, ἐνῶ στον Ἀρμενόπουλο την 59η (Ψευδο-Κωδινός, App. I, σ. 301). Για την εξέλιξη του ἀξιώματος ἕως και τον 12ο αι. βλ. J. W. Nesbitt, «The Orphanotrophos. Some observations on the history of the office in light of seals», J. Cl. Cheynet - C. Sode, *Studies in Byzantine sigillography*, Bd. 8, München - Leipzig, 2003, σσ. 51-62.

ανεφοδιασμού και της προστασίας της αρμοδιότητες που παραπέμπουν σαφώς σε εκείνες του *ἐπάρχου τῆς πόλεως*.¹⁰⁸⁶ Ο *πραίτωρ τοῦ δήμου* που αντικατέστησε το 535 τον *νυκτέπαρχο* (*praefectus vigilum*), ήταν υπεύθυνος για την αστυνόμευση και την κατάσβεση των πυρκαγιών, καθώς και για την εκδίκηση υποθέσεων ποινικού και αστικού δικαίου.¹⁰⁸⁷ Τον 14ο αι. πάντως το αξίωμα δεν φαίνεται να έχει καμία αρμοδιότητα, γι' αυτό και ο Παχυμέρης συγκρίνοντάς τον με τον επικεφαλής της γενουατικής παροικίας, επισημαίνει ότι ο τελευταίος είχε την «*τοῦ δήμου προστασίαν, ὡς παρὰ Ῥωμαίοις ὁ πραίτωρ τοῦ δήμου πάλαι*»,¹⁰⁸⁸ ενώ και ο Ψευδο-Κωδινός σημειώνει ότι ο εν λόγω αξιωματούχος δεν είχε πλέον καμία υπηρεσία και βρισκόταν αρκετά χαμηλά στην κλίμακα της ιεραρχίας (38η θέση).¹⁰⁸⁹ Ωστόσο, επί Ανδρονίκου Β' μάς είναι γνωστοί οι *πραίτορες τοῦ δήμου* Ριμψάς, που συμμετείχε σε δικαστική κρίση το 1296.¹⁰⁹⁰ Δημήτριος Ραϊάνης, που το 1316/17 μνημονεύεται σε συνοδική πράξη για ένα ζήτημα κληρονομιάς,¹⁰⁹¹ και Σεραφεῖμ Συρόπουλος (1319/20).¹⁰⁹²

Σχετικός με τη διοίκηση ήταν επίσης ο έλεγχος και ο επαναπατρισμός των ξένων που εγκαθίσταντο στην πρωτεύουσα. Υπεύθυνος για το έργο αυτό ορίστηκε επί Ιουστινιανού ο *quaesitor* (*κοιαισίτωρ*), αλλά κατά τη Μέση βυζαντινή περίοδο η αρμοδιότητα αυτή περιήλθε στον *κοιαιστόρα* πιθανόν σε συνεργασία και με τον *ἐπαρχο*.¹⁰⁹³ Στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων υπεύθυνοι για τους ξένους, και ειδικότερα για τους πρόσφυγες, κατέ-

¹⁰⁸⁶ PLP, 11604, και Φιλής, *Carmina inedita*, αρ. 43.59-69, και 76-78, σ. 50. Το γεγονός δεν πρέπει να μας ξενίζει καθώς, όπως επισημαίνει ο Miller, *Orphans*, ό.π., σ. 206, από τα μέσα του 8ου αι. οι *ὄρφανοτρόφοι* ασκούσαν και λειτουργήματα σχετικά με την πρωτεύουσα, όπως ο επισιτισμός και η απόδοση της δικαιοσύνης.

¹⁰⁸⁷ Βλ. R. Guiland, «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Sur les titres du Bas-Empire byzantin: préteur du peuple, skoutérios ou porte-bouclier, protokomès ou premier comte», *RESEE* 7 (1969), 81-84· Kazhdan, «Praetor», *ODB* 3, σ. 1710· και Κοντογιαννοπούλου, *Εσωτερική πολιτική*, σ. 123 και σημ. 392. Για θέμα βλ. και Α. Γκουτζιουκώστας, «Παρατηρήσεις για τον *πραίτωρα* Κωνσταντινουπόλεως», *Βυζαντικά* 23 (2003), 37-55.

¹⁰⁸⁸ Παχυμέρης, IV, XIII:27, σ. 687.5-8.

¹⁰⁸⁹ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 138.19 και 182.22-23. Στον κατάλογο των αξιωμάτων του Φιλή, *Carmina*, 5.41.69, ο *πραίτωρ τοῦ δήμου* βρισκόταν στην 34η θέση, ενώ αργότερα ο Αρμενόπουλος τον κατατάσσει στην 41η αποκαλύπτοντας τη συνεχή υποβάθμισή του (Ψευδο-Κωδινός, App. I, σ. 300.30-31). Για το αξίωμα βλ. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης*, σσ. 105 και σημ. 429.

¹⁰⁹⁰ MM 4, σ. 276 (1296), και PLP, 24291.

¹⁰⁹¹ RPK, 1, αρ. 47 (Οκτ. 1316 – Μάιος 1317), σσ. 320-322, και PLP, 24032.

¹⁰⁹² DVL I.80, σ. 165: «*Pretora Dhymo Syropoulos Serapheym*» (Μάρτ. 1320)

¹⁰⁹³ Στην *Εισαγωγή* (JGR 2, § 5.1-6, σσ. 244-246, c. 886) αναφέρεται ότι ο *κοιαιστόρ* ήταν υπεύθυνος για τους επισκέπτες και παρεπιδημούντες στην πρωτεύουσα. Ωστόσο, λίγα έτη αργότερα στο *Έπαρχικό βιβλίο* (§ 20.2, σ. 134, 10ος αι.), ορίζεται «*ὁ τῆς πόλεως ἐπαρχος τοὺς εἰσερχομένους ἔξωθεν μετὰ πραγματειῶν παντοίων μὴ πλέον τῶν τριῶν ἑάτω μηνῶν ἐν τῇ βασιλευσίᾳ διάγειν, ἀλλ' ἐντὸς τούτων διοριζέτω καὶ ἀπεμπολεῖν τὰ εἰσαχθέντα καὶ ἔξωνεῖσθαι τὰ χρειώδη καὶ ὑπαναχωρεῖν. τοὺς δὲ εὕρισκομένους πλέον τοῦ ὠρισμένου ἐγχνονίζοντας καιροῦ, τυπτομένους καὶ κουρευομένους καὶ εἰσκομιζομένους τῆς πόλεως ἐκδιώκεσθαι*». Για τους όρους «*κοιαιστόρ*» και «*κοιαισίτωρ*» βλ. *Manuelis Moschoruli de ratione examinandae orationis libellus ex bibliotheca regia* (= Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου Μανουήλ Μοσχοπούλου Περὶ σχεδῶν), *Lutetiae, ex officina Roberti Stephani typographi Regii*, 1545, σ. 5, όπου σημειώνεται ότι «*Κοιαιστόρ, ἀξίωμα Ῥωμαϊκόν. ἔστι δὲ ὁ συζητῶν καὶ ἐρευνῶν ἐπὶ χρήμασι. Κοιαισίτωρ δὲ κατ' ἐπέκτασιν, οἶονεὶ ὁ ἐπ' ἐγκλήμασι τιμωρός*». Για το θέμα βλ. και τις μελέτες των R. Guiland, «*Questeur*», *Byzantion* 41 (1971), 78-104· P. Magdalino, «*Constantinople and the Outside World*», D. Smythe (ed.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider* (Society for the Promotion of Byzantine Studies 8), Ashgate, Aldershot, 2000, σ. 154· Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαιστόρα του ιερού παλατίου. Η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξή του*, Θεσσαλονίκη, 2001, και του ιδίου, *Η απονομή της δικαιοσύνης*, ό.π., σσ. 107-110.

στησαν πλέον ο *έταιρειάρχης* και ο *μέγας έταιρειάρχης*, αφού σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό «*ό έταιρειάρχης ύπηρετεί μὲν εἰς τὴν παράστασιν, ὡς προείρηται, συνυπηρετεί δὲ καὶ τῷ μεγάλῳ έταιρειάρχη ὑπὲρ τῶν προσφύγων*». ¹⁰⁹⁴ Επίσης, ο Πατριάρχης Αθανάσιος με επιστολή του στον αυτοκράτορα παραπονιέται ότι δεν δόθηκε εντολή στον *έταιρειάρχη* να συνεργαστεί με τον ίδιο για θέματα αφορώντα στις καταχρήσεις διαφόρων διοικητικών υπαλλήλων εις βάρος των προσφύγων που είχαν συρρεύσει στην πρωτεύουσα. ¹⁰⁹⁵ Το αξίωμα του *κοιαιστόρα* εξακολουθεί να απαντά την περίοδο αυτή –τιμήθηκαν άλλωστε με αυτό οι Νικηφόρος Χούμνος (α. 1286) και Μιχαήλ Ατζύμης (1316-1319)- καθώς ήταν υπεύθυνος ως νομικός για τον έλεγχο της γνησιότητας των εγγράφων στην αυτοκρατορική γραμματεία, όπως και για υποθέσεις οικογενειακού δικαίου, αλλά περί τα μέσα του 14ου αι. οι αρμοδιότητές του φαίνεται ότι ατόνησαν. ¹⁰⁹⁶

Ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ αναφέρει συχνά στις επιστολές του φαινόμενα διαφθοράς, αισχροκέρδειας, και γενικά έκνομων πράξεων, στις οποίες εμπλέκονταν ενίοτε και δημόσια πρόσωπα, όπως ο δευτερότοκος υἱός του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, *δεσπότης* Κωνσταντίνος και ο υἱός του *έπαρχου* τῆς πόλεως. ¹⁰⁹⁷ Για την αντιμετώπιση τέτοιων φαινομένων ο Πατριάρχης δεν αρκείται στην έκθεση του προβλήματος, αλλά επεμβαίνει συχνά ακόμα και σε ζητήματα που άπτονται της αρμοδιότητας του *έπαρχου*. Έτσι, ο ίδιος επέλεξε τους *δημάρχους* Αντιοχείτη και Πλουμμή ως πλέον ικανούς «*άρμοζόντως ύπηρετήσαι καὶ καθαρείως μετὰ σεβαστοῦ τοῦ Δερμοκαΐτου*» για τον έλεγχο της διακίνησης των σιτηρών στην πρωτεύουσα, ¹⁰⁹⁸ φθάνοντας έως του σημείου να ζητεί αυστηρό έλεγχο στη χρήση των μέτρων και των σταθμών, καθώς και στις τιμές του πωλούμενου σίτου. ¹⁰⁹⁹ Σε άλλη περίπτωση ο Αθανάσιος επανέρχεται αιτούμενος στον αυτοκράτορα την αλλαγή του ωραρίου λειτουργίας των λουτρών και των καπηλείων κατά την Μεγάλη Τεσσαρακο-

¹⁰⁹⁴ Ψευδο-Κωδινός, σ. 186.24-27. Σύμφωνα με τον ίδιο, σ. 178.19-23, ο *μέγας έταιρειάρχης* «*δέχεται δὲ οὗτος καὶ τοὺς προσερχομένους πανταχόθεν φυγάδας· διὸ καὶ έταιρειάρχης καλεῖται, ὡς τοὺς εταίρους ἦτοι τοὺς φίλους δεχόμενος*». Στον κατάλογο των αξιωμάτων ο *μέγας έταιρειάρχης* βρίσκεται στη δεύτερη σειρά, μετά τον *έπαρχο*, με τον *έταιρειάρχη* να έπεται μετά πολλές θέσεις, Ψευδο-Κωδινός, σ. 134.4-7.

¹⁰⁹⁵ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 60, σσ. 134-138 (c. 1307), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1654. Ο ανώνυμος *έταιρειάρχης* της επιστολής του Αθανασίου, ταυτίζεται πιθανότατα με τον *μεγάλο έταιρειάρχη* Νεστόγγο Δούκα, Talbot, σσ. 369-370, τον οποίο ο Αθανάσιος υπεράσπισε όταν κατηγορήθηκε για συνωμοσία εναντίον του αυτοκράτορα στα τέλη του 1304, Παχυμέρης, IV, XI:24, σσ. 473, 475· XII:14, σ. 549 κ.ε., και Polemis, *Doukai*, σ. 152, αρ. 133.

¹⁰⁹⁶ Ο Χούμνος αναφέρεται ως *κοιαιστῶρ* σε *πρόσταγμα* του Ανδρονίκου Β΄ προς την μονή Ζωγράφου (έτ. 1286), *Actes de Zoграфου*, ό.π., αρ. 10, σ. 27.9-10, ενώ ο Γαβράς, *Επιστολές*, αρ. 158, σ. 268, απευθύνεται «*τῷ κοιαιστῶρι κυρῷ Μιχαήλ τῷ Ατζύμη*». Βλ. όμως και Ψευδο-Κωδινός, σ. 184.1-3: «*Ὁ δὲ κοιαιστῶρ εἶχε μὲν πάλαι καὶ οὗτος ύπηρεσίαν, νῦν δὲ οὐδαμῶς*».

¹⁰⁹⁷ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 107, σ. 268.5-7 (1293), Laurent, *Regestes*, αρ. 1732, όπως και τις επιστολές αρ. 17, σ. 42.29-30 (1304/5, Laurent, *Regestes*, αρ. 1612)· αρ. 36, σ. 76.6-7 (c. 1305/6, Laurent, *Regestes*, αρ. 1639), αρ. 106, σ. 266.13 κ.ε. (c. Σεπτ. 1304, Laurent, *Regestes* 1606), και αρ. 59, σ. 130.9-12 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1703).

¹⁰⁹⁸ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 100, σ. 256.15-18 (c. 1306-1307), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1727. Για τους Αντιοχείτη και Πλουμμή βλ. PLP, 1032, 23377.

¹⁰⁹⁹ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 73, σ. 182.3-12 (1306/7, Laurent, *Regestes*, αρ. 1642), και αρ. 100, σ. 256.2-7.

στή (για τα οποία υπεύθυνος κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο ήταν ο *ἐπαρχος*) θέλοντας με τον τρόπο αυτό να προσελκύσει τους πιστούς στις ακολουθίες.¹¹⁰⁰

Η ανάμιξη του Πατριάρχη σε θέματα σχετικά με τη λειτουργία και την οργάνωση του καθημερινού –κοινωνικού και οικονομικού– βίου της πρωτεύουσας, και μάλιστα το γεγονός ότι αποτείνεται γι' αυτά στον αυτοκράτορα και όχι στον αρμόδιο αξιωματούχο, όπως ο *ἐπαρχος*, εξηγείται μερικώς από την επιθυμία του ιεράρχη να επιτύχει την άμεση και γρήγορη υλοποίηση των επιδιώξεών του. Ταυτόχρονα όμως είναι αποκαλυπτική και του μειωμένου ρόλου του *ἐπάρχου* κατά την περίοδο αυτή, και κατ' επέκταση των διατάξεων του *ἐπαρχικού βιβλίου*, που φαίνεται ότι είχαν πλέον ατονήσει. Ο Αθανάσιος θεωρεί προφανώς την παρέμβασή του σε θέματα σχετικά με τη διοίκηση της πρωτεύουσας ως φυσική και επιτακτική υποχρέωσή του ως προστάτη των φτωχών και αδυνάτων.¹¹⁰¹ Ωστόσο, αυτή επουδενί δεν πρέπει να εκληφθεί ως εγχείρημα ανάληψης από μέρους του ενεργού πολιτικού ρόλου, αλλά θα πρέπει να νοηθεί στα πλαίσια του κοινωνικού ρόλου και της φιλόανθρωπης δράσης της Εκκλησίας.

Αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι μετά το 1261 επιδιώχθηκε η αποκατάσταση της παλαιάς τάξης με την επαναφορά του αξιώματος του *ἐπάρχου* και τον διορισμό στη θέση αυτή μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας ή *οικείων* του αυτοκράτορα. Συγκριτικά, όμως, με παλαιότερες εποχές ο ρόλος του *ἐπάρχου* παρουσιάζεται πλέον αρκετά υποβαθμισμένος, με αρμοδιότητες εν μέρει ασαφείς και διαμοιρασμένες μεταξύ των *δημάρχων* και διαφόρων άλλων κρατικών αξιωματούχων, και με εμφανή την αδυναμία τήρησης της τάξης στην πρωτεύουσα, αν κρίνουμε από τον αριθμό των παραπτωμάτων και την εμφανή εγκληματικότητα. Το γεγονός αυτό, εκ των πραγμάτων, επέτρεψε στην Εκκλησία, και ειδικότερα τον Πατριάρχη, την ανάληψη ενεργότερου ρόλου στα πράγματα της πρωτεύουσας παρακάμπτοντας την παρουσία του *ἐπάρχου*.

¹¹⁰⁰ Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 42.18-20, σ. 86 (Φεβρ. 1306), Laurent, *Regestes*, αρ. 1646· αρ. 43.37-39, σ. 90 (Σαρακοστή 1307), Laurent, *Regestes*, αρ. 1663, και αρ. 44.22-25, σ. 92 (1307), Laurent, *Regestes*, αρ. 1665. Σχετική είναι και η αναφορά στο *Ἐπαρχικό Βιβλίο*, § 19.3, σ. 132, όπου ορίζεται ότι τα καπηλεία θα είναι ανοιχτά και κατά τις μεγάλες εορτές και τις Κυριακές, αλλά κλειστά «μέχρις ἀρχῆς δευτέρας ὥρας», ενώ θα έκλειναν το βράδυ προς αποφυγή καυγάδων. Το περισσότερο αυστηρό πατριαρχικό αίτημα υποδηλώνει ότι οι διατάξεις του *Ἐπαρχικού βιβλίου* είχαν πλέον ατονήσει στις αρχές του 14 αἰ. Για το θέμα βλ. και Καρπόζηλος, «Καπηλεία», *ό.π.*, σσ. 33-35.

¹¹⁰¹ Βλ. Boojamra, *Athanasios*, σσ. 71, 204, και Matschke, «Gouverneurs», σ. 93.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΠΑΡΧΩΝ – ΔΙΟΙΚΗΤΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Αλέξιος Στρατηγόπουλος	1261
Ευφρόσυνος	τέλη 1261 - Μάιος/ Ιούν. 1264
Κωνσταντίνος Τορνίκης, σεβαστοκράτωρ	1264
Κωνσταντίνος Χαδηνός, μέγας λογαριαστής	post 1269
Μανουήλ Μουζάλων, πανσέβαστος σεβαστός	c. 1276/78-1285 ;
Κίνναμος (Chinamus)	1289-1294, 1303.
Ιωάννης Παλαιολόγος, δεσπότης	1294-1304/5?
Υπέρτιμος και Χαλκεώπουλος	c. 1304-1305
Δερμοκαΐτης, σεβαστός ¹¹⁰²	c. 1306-1307
Μιχαήλ Σεναχηρείμ Μονομάχος	1321-1328 ;
Θεόδωρος Συναδηνός, πρωτοστράτωρ	1328
Γεώργιος Χούμνος και Δημήτριος Τορνίκης (κεφαλαττικεύοντες)	1338/9

¹¹⁰² Αδιευκρίνιστο παραμένει εάν ο σεβαστός Δερμοκαΐτης, που ανέλαβε τον έλεγχο των σιτηρών και του επισιτισμού της πρωτεύουσας μαζί με τους δημάρχους, εκτελεί χρέη επάρχου. Βλ. Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 93, σ. 100, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1652, 1727.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5'

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

«βασιλέως μὲν ἔστι τρόπος ὁ νόμος,
τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος»
(Συνέσιος Κυρήνης, *Εἰς τὸν αὐτοκράτορα
περὶ Βασιλείας*, 6.5)

1. Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ

Η προσωπικότητα του ηγέτη αποτελεί ασφαλώς πρότυπο, που όταν συνδυάζεται με την τήρηση αρχών και κανόνων οδηγεί την κοινωνία σε πρόοδο και ευημερία.¹¹⁰³ Στην περίοδο των πρώτων Παλαιολόγων κυρίαρχες είναι η έντονη προσωπικότητα του Μιχαήλ Η' και αυτή του υιού του Ανδρονίκου Β', που με τις μακρόχρονες βασιλείες τους σφράγισαν την πολιτική και κοινωνική ζωή της αυτοκρατορίας, ειδικότερα δε της πρωτεύουσας, την περίοδο που μας απασχολεί. Αξιόλογο, αλλά όχι ρυθμιστικό ρόλο έπαιξε ο Μιχαήλ Θ', ο οποίος κινήθηκε στη σκιά του πατέρα του, Ανδρονίκου Β', ενώ η μορφή του υιού του, Ανδρονίκου Γ', υπήρξε ο καταλύτης για τη μεταβολή του πολιτικού σκηνικού στην αυτοκρατορία κατά τη δεκαετία του 1320 και δη μετά το 1328.

Ο πρώτος εξ αυτών, ο Μιχαήλ Η' ο και «Νέος Κωνσταντίνος» διέθετε ισχυρή προσωπικότητα και υπήρξε, ίσως, ο τελευταίος αυτοκράτορας που είχε τη δυνατότητα άσκησης μεγαλεπήβολης εξωτερικής πολιτικής, ανάλογης με εκείνη των προκατόχων του, τον 12ο αι. ή και παλαιότερα. Ο διάδοχός του Ανδρόνικος Β' υπήρξε, αντίθετα, μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα. Έχει χαρακτηριστεί ως «άχρωμος», «ανιαρός» και «θρησκόληπτος», και η βασιλεία του εμφανίζει ως κύρια γνωρίσματα ατυχείς πολιτικές επιλογές και πειραματισμούς -συχνά χωρίς τη δέουσα αποφασιστικότητα- αλλά και πνεύμα συναίνεσης.¹¹⁰⁴ Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο Ανδρόνικος Β' κληρονόμησε μια σειρά προβλημάτων, τα οποία επιχείρησε να επιλύσει αναιρώντας τις πολιτικές επιλογές του πατέρα του, ενώ παράλληλα ήρθε αντιμέτωπος με σοβαρές εξωτερικές απειλές, εσωτερικές έριδες ακόμη και με αμφισβήτηση της νομιμότητάς του.

¹¹⁰³ Ο Μ. Weber, *Οι τύποι της εξουσίας*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα, 2001, σ. 61 κ.ε., κάνει λόγο για την αξία της προσωπικότητας και της χαρισματικής αυθεντίας.

¹¹⁰⁴ Laiou, *Constantinople*, σσ. 1-3, 7, και H.-G. Beck, *Byzantinisches Erotikon*, München, 1986, σσ. 66, 185. Το πρόσωπο του Ανδρονίκου Β' σκιαγραφεί ο σύγχρονός του Παχυμέρης, III, VII:36, σ. 119.5-9.

2. Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΧΟΣ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ

Η μελέτη της πρώιμης παλαιολόγιας περιόδου και η παρατήρηση της συμπεριφοράς και των ενεργειών των δύο πρώτων Παλαιολόγων αποκαλύπτει την παρουσία ενός συναισθήματος ανασφάλειας και φόβου αμφισβήτησής τους, που επηρέασε πολλές από τις ενέργειες και τις πολιτικές τους επιλογές για σχεδόν μισό αιώνα, και είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Ο Μιχαήλ Η΄, ο σφετεριστής του θρόνου των Λασκάρων, φοβόταν, και δικαιολογημένα, τη σκιά του ονόματός τους και τους οπαδούς τους. Η κατ' εντολή του τύφλωση του νόμιμου διαδόχου των Λασκάρων, Ιωάννη Δ΄ (Δεκ. 1261) προκάλεσε την έντονη αντίδραση των οπαδών των Λασκάρων. Ο Πατριάρχης Αρσένιος αφόρισε τον αυτοκράτορα, ενώ στις ανατολικές επαρχίες σημειώθηκε αναβρασμός με αποκορύφωμα την επανάσταση στην περιοχή της Τρικοκκίας, νοτιοανατολικά της Νίκαιας.¹¹⁰⁵ Λίγα έτη αργότερα, το περιστατικό του Ιωάννη Μακρηνού (c. 1264/5) χαρακτηρίζει την ανασφάλεια που διακατείχε τον Μιχαήλ Η΄ για την όποια πραγματική ή ενδεχόμενη αμφισβήτηση του προσώπου και της εξουσίας του. Ο Μακρηνός, παρακοιμώμενος του Μιχαήλ Η΄, εστάλη ως στρατηγός στην Πελοπόννησο το 1262 υπό τις διαταγές του σεβαστοκράτορος Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, αδελφού του αυτοκράτορα. Μετά την αναχώρηση του τελευταίου (1263) τέθηκε υπό τις διαταγές του μεγάλου δομεστικού Αλεξίου Φιλί. Στην μάχη, ωστόσο, στο Μακρυπλάγι (1264/65) οι Βυζαντινοί ηττήθηκαν, οι Φιλής και Μακρηνός αιχμαλωτίστηκαν, ενώ ο πρώτος απεβίωσε. Τότε, η πενθερά του Φιλί, Ευλογία, θεωρώντας τον Μακρηνό υπεύθυνο για τον χαμό του γαμπρού της τον κατηγορήσε στον αδερφό της, Μιχαήλ Η΄, ότι σχεδίαζε σε συνεννόηση με τους Λατίνους να νυμφευθεί τη σύζυγο του Μαΐου Δεβελικούρτου (Mahieu Véligourt), Θεοδώρα Λασκαρίνα, κόρη του Θεοδώρου Β΄, και ότι συνωμοτούσε κατά του αυτοκράτορα. Ο Μακρηνός αντηλλάγη τελικά με Λατίνους αιχμαλώτους, μεταφέρθηκε στην πρωτεύουσα και τιμωρήθηκε με τύφλωση.¹¹⁰⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ και η προπαγάνδα που επιχείρησε ο Κάρολος Ανδηγαυός εναντίον του Μιχαήλ Η΄ διαδίδοντας ότι ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου των Λασκάρων, Ιωάννης Δ΄, απέδρασε από τον χώρο έγκλεισής του και κατέφυγε στην αυλή του. Με τον τρόπο αυτό ο Κάρολος ήλπιζε να προσελκύσει τη συμπάθεια και συνεργασία των οπαδών των Λασκάρων και να κλονίσει το αντι-ανδηγαυικό αίσθημα που καλλιεργούσε ο Μιχαήλ Η΄.¹¹⁰⁷

Ο τελευταίος όμως αντιμετώπιζε καχύποπτα καθέναν που θα μπορούσε να επαναστατήσει εναντίον του, ακόμα κι αν επρόκειτο για τον αδερφό του, δεσπότη Ιωάννη, «έτομογράφουν δὲ καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, ὑπ' ἀφορισμὸν ποιούντες τὸν ὃς καὶ ἐπανασταταίῃ τῷ

¹¹⁰⁵ Παχυμέρης, I, III:12-13, σσ. 259-267. Η επανάσταση θεωρήθηκε από το περιβάλλον του αυτοκράτορα ως υποκινούμενη από τον Πατριάρχη Αρσένιο· βλ. όμως τη διαθήκη του τελευταίου, PG 140, στ. 956C.

¹¹⁰⁶ Παχυμέρης, I, III:17, σσ. 275, 277. Για το πρόσωπο του Ιωάννη Μακρηνού βλ. PLP, 8665.

¹¹⁰⁷ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 217-218.

βασιλει᾽ εἶχε γὰρ εἰς ὑποψίαν τοὺς ἀδελφοὺς ἔτι, καὶ μᾶλλον τὸν δεσπότην Ἰωάννην».¹¹⁰⁸ Ἐτσι, η πύρρειος νίκη του τελευταίου στη Δημητριάδα υπήρξε η αφορμή για να ζητηθεί η παραίτησή του από τον αυτοκράτορα.¹¹⁰⁹ Πολύ αργότερα, η επιτυχής στρατιωτική δράση του Ιωάννη Αγγέλου Δούκα, υιού του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄, στη Βιθυνία και η επακόλουθη δημοφιλία του μεταξύ των μικρασιατικών πληθυσμών, ενόχλησε προφανώς τον Μιχαήλ Η΄, που τον κατηγορήσε για περιφρόνηση του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου και τον τύφλωσε μαζί με τον εξάδελφό του, παρακοιμώμενο τῆς σφραγιῶδος Σφραντζή, το 1280. Την ίδια περίοδο συνελλήφθη κατηγορούμενος ότι εποφθαλμιούσε τον θρόνο και ο διοικητής της Ποντοηράκλειας, Μιχαήλ Στρατηγόπουλος, που απέφυγε τελικά την τύφλωση.¹¹¹⁰

Η συσσωρευμένη αμφισβήτηση του Μιχαήλ Η΄ τόσο από τους Αρσενίτες, αναφορικά με τη νομιμότητα της εξουσίας του, όσο και από τους ανθενωτικούς, σχετικά με την εκκλησιαστική του πολιτική και την απεμπόληση του ρόλου του ως υπερασπιστή της Ορθοδοξίας, εκφράστηκε με την παράλειψη του επιθέτου ἅγιος στην προσφώνηση του αυτοκράτορα. Η απουσία του εν λόγω επιθέτου στη διαθήκη του Πατριάρχη Ιωσήφ θορύβησε τον αυτοκράτορα που αναρωτήθηκε «μήπως ὡς ἀνάξιον ... μὲ κρίνων τῆς ἀγιστείας οὕτω γράφει (scil. ο Πατριάρχης)», κι αυτό διότι το επίθετο ἅγιος ήταν δηλωτικό της νομιμότητας του «ὡς χρισθέντας μύρω τοὺς βασιλεῖς».¹¹¹¹ Ὄταν τέθηκε το θέμα στον Πατριάρχη, ο τελευταίος απέδωσε το γεγονός «εἰς τοὺς ἀμφ' αὐτὸν μοναχοὺς» και έστειλε στον Μιχαήλ Η΄ ένα νέο αντίγραφο της διαθήκης του όπου γινόταν μνεία στην αγιότητα του αυτοκράτορα.¹¹¹² Ανάλογο περιστατικό αντιμετώπισε και ο Ανδρόνικος Β΄, όταν ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ στην επιστολή της πρώτης του παραίτησης τον προσφώνησε ως «κράτιστο βασιλέα» αποφεύγοντας τη χρήση του επιθέτου ἅγιος.¹¹¹³ Η ενέργεια αυτή μπορεί να αποδοθεί στο ότι ο Πατριάρχης, χολωμένος από τη μη στήριξή του από τον αυτοκράτορα, θεώρησε τον τελευταίο ως μη ευρισκόμενο σε κοινωνία με την Εκκλησία.

¹¹⁰⁸ Παχυμέρης, II, IV:29, σ. 415.10-15, και V:1, σ. 435.19-25.

¹¹⁰⁹ Γρηγοράς, I, IV:10, σσ. 119.18-120.22, και Puech, *Aristocratie*, σσ. 418-423.

¹¹¹⁰ Παχυμέρης, II, VI:24, σσ. 613-617, 621-623, και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 310-311. Για το πρόσωπο του Ιωάννη Αγγέλου Δούκα βλ. *PLP*, 205.

¹¹¹¹ Παχυμέρης, II, VI:31, σ. 639. Η μη προσφώνηση του αυτοκράτορα ως ἁγίου από τους Αρσενίτες απαντά και σε επιστολή του Μακαρίου Πισιδίας προς τον Θεσσαλονίκης Δισύπατο, όπου ο Μιχαήλ Η΄ αποκαλείται μόνο «κραταῖος βασιλεύς». Βλ. Σ. Ευστρατιάδης, «Ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος ὁ Αὐτωρειανὸς (1255-1260, 1261-1267)», *Ἑλληνικά* 1 (1928), 90, και Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia Sacra graeca*, ὁ.π., σ. 286.11. Η χρήση του επιθέτου «ἅγιος» απαντά και στα χρόνια του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι, βλ. Γιαρένης, *Θεόδωρος Α΄ Κομνηνὸς Λάσκαρις*, ὁ.π., σσ. 326-327, αλλά και αργότερα στο έγγραφο του Πατριάρχη Αντωνίου Δ΄ προς τον μέγα Δούκα της Μόσχας το έτος 1395, *MM* 2, σ. 190.

¹¹¹² Στο σωζόμενο κείμενο της διαθήκης του Πατριάρχη Ιωσήφ υπάρχει ὄντως αναφορά «τῷ κρατίστῳ καὶ ἁγίῳ μου αὐτοκράτορι», Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σσ. 509-517 και ειδικότερα σ. 517.15. Βλ. σχετικά Π. Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310)*, Ἰδεολογικὲς διαμάχες τῆν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων, Αθήνα, 1999, σ. 108.

¹¹¹³ Παχυμέρης, III, VIII:24, σ. 195, και IX:24, σ. 283.3.

Ο Ανδρόνικος Β΄ εκδήλωσε και αυτός μετά τον θάνατο του πατέρα του φοβία και ανασφάλεια αφενός λόγω του νεαρού της ηλικίας του (ήταν μόλις 24 ετών), αφετέρου λόγω του γενικότερου κλίματος αβεβαιότητας «καὶ ὅτι πολλοῖς ἐπεισφρήσαν τὸ τῆς ἐκκλησίας σκάνδαλον ἀποστατεῖν ἐποίει τὰς γνώμας τοῦ βασιλεύοντος». ¹¹¹⁴ Ενδεικτικό είναι ότι η πρώτη ενέργεια του νεαρού αυτοκράτορα μετά την αποβίωση του Μιχαήλ Η΄, ήταν να μηνύσει μυστικά στον μεγάλο τζαούσιο Παπύλα να μεριμνήσει για την ασφάλεια της πρωτεύουσας, ενώ το συμβάν κοινολόγησε με πρόσταγμα μόνο στον Πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο. ¹¹¹⁵ Ακολούθως, προχώρησε στην αποκήρυξη της εκκλησιαστικής πολιτικής του πατέρα του θέλοντας να αποσείσει από πάνω του τη μομφή του ενωτικού, ¹¹¹⁶ και αξιοποίησε ως συμβούλους του άτομα μετριοπαθή, όπως τον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Μουζάλωνα και τον Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανειώτη, τον οποίο κατέστησε μέγα κονόσταυλο, ενώ λίγο αργότερα και ο Μιχαήλ Στρατηγόπουλος τιμήθηκε με το αξίωμα του πρωτοστράτορος. ¹¹¹⁷ Προκειμένου δε να κατασιγάσει την αμφισβήτηση των Αρσενιτών, ο νέος αυτοκράτορας αποφάσισε να επισκεφτεί τον έγκλειστο Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι (c. 1290) «ὥστε καὶ συγχωρηθῆναι παρ' ἐκείνου καὶ οἶον κραταιωθῆναι πρὸς τὸ βασιλεύειν ἐξ ἀγαθοῦ σκοποῦ καὶ χρηστῆς διαθέσεως». ¹¹¹⁸

Στη διάρκεια πάντως της βασιλείας του ο Ανδρόνικος Β΄ ήρθε αντιμέτωπος με αρκετές υποθέσεις συνωμοσίας, από τις οποίες άλλες υφίσταντο πραγματικά, ενώ για άλλες υπήρχε μόνο η υπόνοια, τις οποίες και έσπευσε να αντιμετωπίσει άμεσα. Έτσι, η επιτυχής δράση του ικανού στρατιωτικού Ιωάννη Ταρχανειώτη στη Μ. Ασία τερματίστηκε άδοξα μετά τις κατηγορίες που δέχθηκε για δήθεν σχεδιαζόμενη αποστασία τόσο από τον Πα-

¹¹¹⁴ Παχυμέρης, III, VII:1, σ. 19.14-15.

¹¹¹⁵ Παχυμέρης, III, VII:1, σ. 21.10 κ.ε.

¹¹¹⁶ Ο φόβος του Ανδρονίκου Β΄ βασιζόταν στο γεγονός ότι και ο ίδιος είχε συνυπογράψει με τον πατέρα του, Μιχαήλ Η΄, ομολογία πίστεως (*professio fidei catholicae*) προς τον Πάπα Γρηγόριο Ι΄. Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Αυτοκρατόρων του Βυζαντίου χρυσόβουλλα καὶ χρυσὰ γράμματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν», NE 11 (1914), 121-127 (αρ. 8), και Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 16, σσ. 255-257 (Μάρτ., 1274, Γρηγόριος Ι΄)· αρ. 21, σσ. 323-346 (Απρίλ., 1277, Ιωάννης ΚΑ΄)· αρ. 23, σσ. 359-363 (Ιούν. - Ιούλ., 1277, Ιωάννης ΚΑ΄), και αρ. 27, σσ. 385-392 (Σεπτ., 1279, Νικόλαος Γ΄). Σε όλες τις παραπάνω επιστολές ο Ανδρόνικος Β΄ αυτοαποκαλείται, όπως και ο πατέρας του, «*devotus filius vestre (i.e. Πάπα) sanctitatis*».

¹¹¹⁷ Παχυμέρης, III, VII:1, σ. 19.13-20, και VII:17, σ. 63.20-21.

¹¹¹⁸ Παχυμέρης, III, VII:36, σ. 119.4-10· και Γρηγοράς, I, VI:2, σσ. 173.8-10, 174.4-9: «δείσας μὴ τῆς δίκης ὀψέ ποτε διαναστάσης τὰ ὅμοια ἔσται καὶ αὐτὸς πεπονθὼς, ἀφαίρεσιν δηλαδὴ τῆς βασιλείας καὶ ὀφθαλμῶν». Είναι πιθανό την ίδια περίοδο ο Ανδρόνικος Β΄ να μετοίκησε τον Ιωάννη Δ΄ στην πρωτεύουσα και μάλιστα στη βασιλική μονή του Αγίου Δημητρίου ως μοναχό Ιωάσαφ. Κατά την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη (c. 1349) ο Ρώσος προσκυνητὴ Στέφανος του Novgorod αναφέρει ότι στην εν λόγω μονή φυλασσόταν το σώμα του «αγίου αυτοκράτορα *Laskariasaf*». Βλ. Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 38, 267-268 (§ 18). Τη μαρτυρία επιβεβαιώνει βραχύ χρονικό σύμφωνα με το οποίο ο Ιωάννης Δ΄ μετά την τύφλωσή του «ἐγένετο μοναχός, ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὅσιος ἀναφανεῖς ἐκοιμήθη ἐν εἰρήνῃ. κεῖται δ' αὐτοῦ λείψανον ἐν τῇ μονῇ τοῦ μεγάλου Δημητρίου, θαυμάτων ἰάσεις ἐπιτελοῦν», P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, (CFHB 12.2), Wien, 1977, σ. 197, σημ. 79. Ο Ševčenko υποθέτει ότι το όνομα αποτελεί συμφυρμό του Λάσκαρις και Ιωάσαφ, μοναστικού ονόματος που έλαβε πιθανότατα ο Ιωάννης Δ΄, και ότι η εγκαταβίωση και ταφή του τελευταίου στη βασιλική μονή του Αγίου Δημητρίου αποτέλεσε ενδεχομένως μέρος της προσπάθειας του Ανδρονίκου Β΄ να συμβιβαστεί με τους οπαδούς των Λασκάρων. Βλ. I. Ševčenko, «Notes on Stephen, the Novgorodian Pilgrim to Constantinople in the XIV Century», SF 12 (1953), 165-175.

τριάρχη Κοσμά και μέλη της Συνόδου, προεξάρχοντος του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεολήπτου, που ενοχλούνταν από την ταυτότητά του ως Αρσενίτη, όσο και από εκείνους που εθίγησαν από τα μέτρα που έλαβε για την ενίσχυση των στρατιωτικών «οίκονομιών» στη Μ. Ασία.¹¹¹⁹ Ο Ταρχανειώτης εξορίστηκε τελικά στο φρούριο της Χηλής κατηγορούμενος για εξύφανση συνωμοσίας κατά του αυτοκράτορα, επειδή σε κάποια συνέλευση εμφανίστηκε με «χειρίδας έμμαργάρους κοκκίνας και άλλ' άττα ως δήθεν σημεία βασιλικά».¹¹²⁰ Με την ίδια κατηγορία συνελήφθη και ο αδελφός του αυτοκράτορα Κωνσταντίνος πορφυρογέννητος το 1292,¹¹²¹ ενώ μετά τη σύλληψη του τελευταίου, ο άλλος αδερφός του Ανδρονίκου Β', Θεόδωρος, αποσύρθηκε στη Λυδία «ρίψας τὰ όφειλόμενα τής άξίας σύμβολα ιδιωτικοίς και αύτός έχρητο ένδύμασι» προκειμένου να κερδίσει την ευμένειά του.¹¹²² Ο Κωνσταντίνος, καίτοι αναφέρεται ότι ήταν ο αγαπημένος υιός του Μιχαήλ Η', που θα τον προτιμούσε ενδεχομένως ως διάδοχό του, ουδέποτε έλαβε τον τίτλο του δεσπότη ούτε του επετράπη να φορεί την πορφύρα¹¹²³ η σύλληψη δε και η καταδίκη του οφείλονται μάλλον στις σχέσεις που ανέπτυξε με μέλη της αριστοκρατίας, αλλά και κληρικούς, μέσω πλουσιοπάροχων δωρεών, αποτελώντας εν δυνάμει απειλή για την εξουσία του Ανδρονίκου Β'.¹¹²⁴ Λίγα έτη αργότερα (Μάρτ. 1304), καταδικάστηκε σε φυλάκιση στις Βλαχέρνες και ο Μιχαήλ (Δημήτριος) Κουτρουλής και μόνο με την υποψία ότι «δεινήν ... ύπενόει μελέτην και άπιστίας ύπόπτει».¹¹²⁵

Την ανησυχία του αυτοκράτορα επέτειναν μια σειρά κινημάτων που εκδηλώθηκαν στα τέλη του 13ου και κυρίως στις αρχές του 14ου αι. Για το πρώτο εξ αυτών, του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού (1296), ο Παχυμέρης αναφέρει ως έναν από τους λόγους εκδήλωσής του «τόν λαόν πάντα, ζημίαις βαρούμενον και συνδόσεσιν, εις άποστασίαν έτοιμον είναι».¹¹²⁶ Στην πρωτεύουσα μάλιστα υπήρχε ο φόβος ότι πίσω από το κίνημα του Φιλανθρωπηνού υποκρύπτονταν ενδεχομένως οι Αρσενίτες, γι' αυτό και ο αυτοκράτορας επέλεξε αρχικά να αποστείλει ως μεσολαβητές δύο σημαίνοντα μέλη τους, τον Ισαάκιο Ραούλ και την πρωτο-

¹¹¹⁹ Παχυμέρης, III, IX:25, σσ. 285.20-287.18, και IV, X:2, σ. 309.25-30. Βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 319-320.

¹¹²⁰ Παχυμέρης, III, VIII:12, σ. 155.1-2.

¹¹²¹ Παχυμέρης, III, VIII:19, σσ. 177.33-179.1-3, και Γρηγοράς, I, VI:6, σσ. 186.19-187.2, 187.14-22, 188.8-15, 189.23-24. Βλ. σχετικά Laiou, *Constantinople*, σσ. 6-7 και σημ. 7. Αφορμή για την σύλληψη του Κωνσταντίνου και πολλών οικείων του (λ.χ. ο Μιχαήλ Στρατηγόπουλος, 30 Ιουν. 1292) ήταν η στάση της συζύγου του, Ειρήνης Ραούλαινας, η οποία θεώρησε ότι προσεβλήθη, επειδή η γηραιά θεία του συζύγου της, Στρατηγοπούλινα, δεν την χαιρέτησε κατά την προσέλευσή της στον εορτάζοντα ναό των Αγ. Αποστόλων. Προκειμένου να ικανοποιήσει τη σύζυγό του και ταυτόχρονα να μην προκαλέσει κακό στη θεία του, ο Πορφυρογέννητος ατίμασε διαπομπεύοντας τον οικείο της θείας του, Κωνσταντίνο Μαυροζώμη «ώ̄ δή και συγχρήσθαι κατά κείτην κρυφία έλέγετο», Παχυμέρης, III, VIII:19, σ. 175.

¹¹²² Γρηγοράς, I, VI:8, σ. 200.2-5.

¹¹²³ Παχυμέρης, II, VI:28, σ. 631.1-12.

¹¹²⁴ Παχυμέρης, III, VIII:19, σ. 175, και Γρηγοράς, I, VI:6, σσ. 186.17-187.2· επίσης Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 314-316.

¹¹²⁵ Παχυμέρης, IV, XI:19, σ. 449, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1603.

¹¹²⁶ Παχυμέρης, III, IX:9, σ. 241.31-34.

βεστιάρισσα Θεοδώρα.¹¹²⁷ Το 1305-1306 θα εκδηλωθούν τρεις ακόμη στάσεις κατά του Ανδρονίκου Β΄, αυτή του Ιωάννου Δριμέος, ενός κληρικού από τα δυτικά μέρη, πιθανόν την Ήπειρο, που ισχυριζόμενος ότι ήταν απόγονος του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι «*ὑπήρχετο τούς πολλούς καὶ τὴν ἐκ βασιλέως ἀποστασίαν οἰκονομῶν οὐκ ἀπώκνει*»,¹¹²⁸ του επίσης καταγόμενου από τα δυτικά μέρη Θεόδωρου Ραούλ Μουζακίου ή Μ(ο)υζάκη, που συνεργάστηκε και με τον Καταλανό μέγα δομέστικο Ferran d'Aunés,¹¹²⁹ και του μεγάλου πριμμικηρίου Κασσιανού.¹¹³⁰ Την ίδια περίοδο (1305) κυκλοφόρησαν στην πρωτεύουσα λίβελλοι κατά του Ανδρονίκου Β΄, γεγονός που ενίσχυσε την πεποίθησή του για τη σύμπραξη Δριμέος και Αρσενιτών, γι' αυτό και προέβη στην έξωση των τελευταίων από τη μονή Μωσηλέ και την πρωτεύουσα εν «*καιρῶ χειμῶνος καὶ κρύους*».¹¹³¹

Μια ακόμη, λιγότερο γνωστή, συνωμοσία εναντίον του Ανδρονίκου Β΄ έφεραν στο φως ορισμένα βυζαντινά έγγραφα των Γαλλικών Αρχείων. Σύμφωνα με αυτά, την περίοδο 1307-1310 αναπτύχθηκε αλληλογραφία μεταξύ του Καρόλου Valois, αδερφού του βασιλιά της Γαλλίας Φίλιππου του Ωραίου, και ορισμένων Βυζαντινών αξιωματούχων, όπως ο Ιωάννης Μονομάχος, ο αδελφός του Κωνσταντίνος, ο Κωνσταντίνος Δούκας Λιμπιδάρης και ο μοναχός Σοφονίας, όλοι τους μικρασιατικής καταγωγής.¹¹³² Οι τελευταίοι εξέθεσαν στον Φίλιππο Valois την κατάσταση στη Μ. Ασία και τον κάλεσαν να αναλάβει εκστρατεία κατά των Τούρκων υποσχόμενοι να στηρίζουν το εγχείρημά του. Ανέφεραν

¹¹²⁷ Παχυμέρης, III, IX:12, σ. 255.15-17· βλ. και Β. Γεωργιάδου, «Η παρουσία και το κίνημα του πιγκέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293-1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά», *Σύμμεικτα* 10 (1996), 143-162, και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 317-319.

¹¹²⁸ Παχυμέρης, IV., XIII:15, σ. 653.8-13. Για το θέμα βλ. και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Ιωάννης Δριμύς», *ό.π.*, σσ. 459-487.

¹¹²⁹ Παχυμέρης, IV, XIII:15, σ. 653.15-17. Βλ. επίσης Α. Failler, «Le complot antidynastique de Jean Drimys», *REB* 54 (1996), 235-244, και του ιδίου, «Ferran d'Aunés gentilhomme catalan», *REB* 53 (1995), 327-333. Ο Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 325-326, συνδέει τα δύο κινήματα, καθώς εντοπίζει πολλές ομοιότητες, όπως η κοινή καταγωγή από τα δυτικά μέρη των Ιωάννη Δριμέος και Μουζακίου, και οι σχέσεις τους με τους Αρσενίτες.

¹¹³⁰ Παχυμέρης, IV, XIII:24, σ. 681.

¹¹³¹ Παχυμέρης, IV, XIII:15, σ. 653.19-22.

¹¹³² Για τις επιστολές βλ. Η. Constantinidi-Bibicou, «Documents concernant l'histoire byzantine déposés aux archives nationales de France», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, I, Athènes, 1956, σσ. 125-127, και Laiou, *Constantinople*, σσ. 212 κ.ε. και App. II. Ο Κ. Μανάφης, «Ο παραφραστής του Άριστοτέλους ιερομόναχος Σοφονίας (δεύτερον ήμισυ ιγ' - αρχαί ιδ' αι.) παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς ριγ' τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου», *ΕΕΦΣΠΑ* 26 (1977-78), 295-305, ταυτίζει τον παραλήπτη της επιστολής αρ. 113 του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, ιερομόναχο Σοφονία - φίλο του Λατίνου μοναχού Σίμωνος του Κωνσταντινουπολίτου και πρεσβευτή του Ανδρονίκου Β΄ (άνοιξη 1294 - άνοιξη 1296) στη Νεάπολη και στον Κάρολο Ανδηγαυό προκειμένου να δοθεί στον Μιχαήλ Θ΄ ως σύζυγος η Αικατερίνη του Courtenay - με τον συνωμότη μοναχό Σοφονία των ετών 1307-1310. Στην ταύτιση συντείνει και η μνεία του ονόματος του μοναχού Σίμωνος «*καὶ τοῦ φράται σημούν*» στην επιστολή του Κωνσταντίνου Δούκα Λιμπιδάρη. Την ταύτιση αποδέχονται ο Κουρούσης, «*Ιωάννης ΙΓ΄ Γλυκύς*», *ό.π.*, σ. 312, σημ. 1, και η Congourdeau, «*Dominicains*», *ό.π.*, σσ. 180-181. Για την πρεσβευτική αποστολή του Σοφονία στη Νεάπολη βλ. Perrat - Longnon, *Actes relatifs*, *ό.π.*, αρ. 143, 153-154, 165, 170 και 172. Βλ. επίσης το άρθρο του S. G. Mercati, «*Lettera del Monaco Sofonia al Filosofo Giuseppe*», *Studi Bizantini* 1 (Roma, 1925), 169-172, και Malamut, «*Ambassades*», σ. 97. Ο Μονομάχος κατείχε θέση διοικητή -κεφαλή- στη Θεσσαλονίκη την περίοδο 1306-1309, ενώ ο Κωνσταντίνος Λιμπιδάρης ταυτίζεται με τον μεγάλο στρατοπεδάρχη Λιβαδάριο, ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη μετά το 1296 και πριν το 1321. Βλ. Malamut, «*Cinquante ans à Thessalonique*», *ό.π.*, σ. 272· Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 323-325, και Puech, *Aristocratie*, σσ. 533-534, που παραδίδει ως συγκαταλέγει τους συνωμότες στην αριστοκρατία των ευρωπαϊκών επαρχιών.

μάλιστα ότι στην πρωτεύουσα υπήρχαν πολλοί Μικρασιάτες, προφανώς νοσταλγοί των Λασκάρων και Αρσενίτες, που θα τον βοηθούσαν να καταλάβει όχι μόνο τη Μ. Ασία, αλλά και την ίδια την Κωνσταντινούπολη.¹¹³³ Ερωτηματικά δημιουργεί επιπλέον και μία νύξη του Ιωάννη Μονομάχου για την στήριξη που παρείχαν κάποιοι «*maiores*», προφανώς υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι, οι οποίοι ασφαλώς επιθυμούσαν να μείνουν ανώνυμοι.¹¹³⁴ Η εξύφανση της εν λόγω συνωμοσίας έχει αμφισβητηθεί και οι εμπλεκόμενοι σε αυτήν έχουν χαρακτηριστεί ως άγνωστοι τυχοδιώκτες χωρίς αξιώσεις πολιτικού χαρακτήρα.¹¹³⁵ Ωστόσο, είναι εύλογο να πιστεύουμε ότι τη δεδομένη χρονική περίοδο, μετά τη ληστρική παρουσία των Καταλανών και την κατάληψη των μικρασιατικών επαρχιών από τα τουρκικά φύλα, η προσέγγιση μεταξύ των δυσσαρεστημένων με τους Παλαιολόγους Μικρασιατών (οπαδών των Λασκάρων και Αρσενιτών) και του Φίλιππου Valois ήταν περισσότερο πιθανή όσο ποτέ άλλοτε.¹¹³⁶

Μια δεκαετία αργότερα ο Ανδρόνικος Β΄ ήλθε αντιμέτωπος με τον συνονόματο εγγονό του, Ανδρόνικο Γ΄, με αποτέλεσμα το ξέσπασμα της μακρόχρονης πρώτης ενδοδυναστικής διαμάχης. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς επισημαίνει στο ιστορικό του έργο τον άστατο χαρακτήρα του νεαρού Ανδρονίκου Γ΄, τις σχέσεις του με τους Γενουάτες του Γαλατά, καθώς και την αγάπη του «*ἐς περιπάτους καὶ θέατρα καὶ κυνηγεία*», αλλά και «*νυκτερινὰς περιπλανήσεις οὐ πάνυ τοῖς βασιλεῦσιν ἀρμοστούσας*». Καθώς, όμως, η χρηματική επιχορήγηση του παππού του δεν επαρκούσε, ο Ανδρόνικος Γ΄ κατέφυγε στον δανεισμό από Γενουάτες του Γαλατά. Ο ίδιος ιστορικός σχολιάζει ακόμη τη φιλαρχία και μικροψυχία του νεαρού Ανδρονίκου και ταυτόχρονα την απογοήτευσή του, γιατί η μακρόχρονη βασιλεία του παππού του και η μελλοντική διαδοχή του από τον πατέρα του, Μιχαήλ Θ΄, απομάκρυναν κάθε προοπτική ανόδου του στον θρόνο.¹¹³⁷ Ωστόσο, μία ερωτική περιπέτεια του νεαρού Ανδρονίκου και ο εξ αμελείας φόνος του αδερφού του Μανουήλ (1/2 Οκτ. 1320)

¹¹³³ Constantinidi-Bibicou, «Documents», ό.π., σ. 127.10-12.

¹¹³⁴ Laiou, *Constantinople*, σσ. 342: «*Et sicut ergo scribo multi alii scriberent qui sunt de isto consilio maiores nisi timerent ingrati reputari*». Βλ. σχετικά και Η. Ahrweiler, «Philadelphie et Thessalonique au début du XIVe siècle à propos de Jean Monomaque», *Philadelphie et autres études (sous la dir. d'Hélène Ahrweiler)*, (Byzantina Sorbonensia 4), Paris, 1984, σσ. 9-16 και ειδικότερα σσ. 11-13.

¹¹³⁵ L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire serbe: le kralj Milutin*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 16), Θεσσαλονίκη, 1978, σσ. 59-65.

¹¹³⁶ Σε επαφή με τον Φίλιππο Valois πρέπει να ήρθε και ο φιλενωτικός, πρώην μητροπολίτης Αδριανουπόλεως Θεόκτιστος που, άγνωστο γιατί, διέμεινε στο Παρίσι πέντε μήνες (Οκτ. 1309 – Μάρτ. 1310). Βλ. Laiou, *Constantinople*, σ. 216. Ενδιαφέρουσα, καίτοι περιέργη και αμάρτυρη στις ελληνικές πηγές, είναι μία σύγχρονη αναφορά (1307) σε ενετικό χρονικό, ότι ο υιός του Ανδρονίκου Β΄ Δημήτριος κάλεσε έναντι αμοιβής τον ενετικό στόλο να επιτεθεί στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να εκθρονίσει τον πατέρα του. Βλ. Χ. Μαλτέζου, *Ὁ Θεσμός τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ Βαίλου (1268-1453)*, Αθήνα, 1970, σσ. 225-226, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 225.

¹¹³⁷ Γρηγοράς, I, VIII:1, σσ. 284.8-285.1. Ο Ανδρόνικος Β΄ σχολιάζοντας την άρνησή του να εμπιστευθεί στον εγγονό του μέρος της αυτοκρατορικής εξουσίας επισήμανε το νεαρόν της ηλικίας του, αλλά και την αμάθεια και αδιαφορία του, καθώς μόνη του ενασχόληση ήταν το κυνήγι και η εκτροφή σκύλων και γερακιών. Βλ. Γρηγοράς, I, IX:3, σσ. 404.5-13, και Καντακουζηνός, I, I:5, σ. 27.1-6, που επίσης αναφέρεται στην ενασχόληση του νεαρού Ανδρονίκου με το κυνήγι και τις ιπποδρομίες, τα οποία επέσυραν τους ονειδισμούς και τα σκώμματα του παππού του, και μάλιστα ενώπιον τρίτων.

από τους σωματοφύλακές του, συντέιναν στον θάνατο τον πατέρα του Μιχαήλ Θ΄ και επέσυραν την μήνιν του παππού του Ανδρονίκου Β΄, που τον θεώρησε κατεξοχήν υπεύθυνο για την εξέλιξη αυτή.¹¹³⁸

Όλα τα παραπάνω γεγονότα επέδρασαν φυσικά στη ζωή και στην ιδιοσυγκρασία του Ανδρονίκου Β΄, όταν μάλιστα ήταν, όπως σημειώνει ο Νικηφόρος Ξανθόπουλος, «φύσις ἄυπνος καὶ ἀκάματος ... καὶ τρυφῆς καὶ ῥασιτώνης διεστηκῶς, τὸ περὶ δίαιταν ἐγκρατῆς καὶ κεκολασμένον».¹¹³⁹ Είναι ενδεικτικό ότι το βράδυ που ο Ανδρόνικος Γ΄ εισήλθε νικητής στην πρωτεύουσα (23 Μαΐου 1328), ο Ανδρόνικος Β΄ βρισκόταν στα ανάκτορα μόνος μαζί με κάποια από τα παιδόπουλά του. Ήταν δε τόσο ανήσυχος ώστε «ἐαυτὸν κατέκλινε κλίνης, μηδὲν τῶν ἱματίων ἐκδύς· ἀλλ' ἅμα τούτοις καὶ ὄλην ἐνδεδυμένος σαφῆ τὴν ἀπόγνωσιν ἔκειτο μεμερισμένος πικροῖς καὶ ἀλλεπαλλήλοις λογισμοῖς τὴν ψυχὴν καὶ ὄλον τὸ σῶμα περιστρεφόμενος τῆδε κάκεισε συχνά, ὥσπερ ἂν εἰ κρατήρας εἶχε πυρὸς ὑφάπτοντας κάτωθεν τὴν κλίνην», έχοντας ως μόνη παραμυθία και καταφυγή την εικόνα της Οδηγήτριας, που είχε μεταφερθεί για τον λόγο αυτό στα ανάκτορα των Βλαχερνών.¹¹⁴⁰

Ο φόβος αμφισβήτησης της νομιμότητας της νέας δυναστείας και η συνακόλουθη ανασφάλεια ώθησε τους πρώτους Παλαιολόγους στην υιοθέτηση κάποιων μέτρων που θα εδραίωναν τη θέση τους και θα απέτρεπαν κάθε απόπειρα ανατροπής τους. Ως εκ τούτου, αμέσως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 και στο πλαίσιο ενός ευρύτερου πολιτικού και ιδεολογικού σχεδίου για την ανακαίνιση της αυτοκρατορίας και των αρχαίων εθών της, επανήλθε σε χρήση η παλαιά συνήθεια της επίδοσης του επιθέτου *πορφυρογέννητος* στα παιδιά που γεννήθηκαν στην *πορφύρα* μετά την ανάρρηση του πατέρα τους στον αυτοκρατορικό θρόνο.¹¹⁴¹ Γνωστές μάς είναι οι περιπτώσεις του Κωνσταντίνου, αλλά και της Ευδοκίας, γόνων του Μιχαήλ Η΄, που έλαβαν το επίθετο *πορφυρογέννητος/η* εφόσον γεννήθηκαν στην ανακτημένη πρωτεύουσα και αφού ο πατέρας τους στέφθηκε για δεύτερη φορά στην Αγία Σοφία.¹¹⁴² Αντίθετα, ο πρωτότοκος Ανδρόνικος Β΄ (γέν. 1260), ουδέποτε έ-

¹¹³⁸ Γρηγοράς, I, VIII:1, σσ. 285.13-14, 286.5-16· βλ. και Καντακουζηνός, I, I:1, σσ. 13-14, ο οποίος αναφέρει ως πιθανές αιτίες του θανάτου του Μιχαήλ Θ΄ τόσο κάποιο «νόσημά τι τῶν ὀξέων» όσο και τις ειδήσεις για τον θάνατο αρχικά της κόρης του Άννας, συζύγου του δεσπότη της Ηπείρου Θωμά, και αργότερα του υιού του, δεσπότη Μανουήλ, χωρίς καμία νύξη για τον ρόλο του Ανδρονίκου Γ΄.

¹¹³⁹ PG 145, στ. 572B-C.

¹¹⁴⁰ Γρηγοράς, I, IX:6, σσ. 421.21-422.14.

¹¹⁴¹ Ευρεία χρήση του επιθέτου *πορφυρογέννητος* είχε επιχειρήσει παλαιότερα και ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης χωρίς όμως να πληροί κάποια από τις αναγκαίες προϋποθέσεις, καθώς και ο Λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος Β΄. Βλ. σχετικά Η. Γιαρένης, «Η “δυναστεία των Λασκάρων”». Απόπειρες και ακυρώσεις. Ζητήματα εξουσίας και διαδοχής στην λεγόμενη αυτοκρατορία της Νίκαιας (1204-1261)», *Βυζαντικά* 23 (2003), 223, και J. Nesbitt - A.-K. Wassiliou-Seibt - W. Seibt, *Highlights from the Robert Hecht, Jr., Collection of Byzantine Seals*, Thessaloniki, 2009, σσ. 32-33, αρ. 4.

¹¹⁴² Στον *πορφυρογέννητο* Κωνσταντίνο αποδίδεται σφραγίδα, που φέρει στον εμπροσθότυπο την επιγραφή «Κωνσταντίνος δεσπότης πορφυρογέννητος Δούκας Κομνηνός ὁ Παλαιολόγος», ενώ στον οπισθότυπο αναγράφεται σε τρεις δωδεκασύλλαβους «Σφραγὶς ὁ Χριστὸς καὶ φυλακτῆρ καὶ σκέπη | ἀνακτόπαιδος δεσπότης Κωνσταντίνου | καὶ πορφυρανθοῦς Δούκα Παλαιολόγου», *Faith and Power (catalogue)*, αρ. 7D, σ. 32. Ο Χ. Σταυράκος, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 4), Wiesbaden, 2000, αρ. 198, σσ. 298-299, αποδίδει παρόμοια σφραγίδα στον δευτερότοκο υιό του

λαβε το επίθετο αυτό. Παραταύτα, ο πορφυρογέννητος Κωνσταντίνος ως μη πρωτότοκος δεν θεωρούνταν διάδοχος του θρόνου, παρά την ιδιαίτερη αγάπη και αδυναμία που είχε στο πρόσωπό του ο πατέρας του ή τις πιθανές προσωπικές του φιλοδοξίες.¹¹⁴³ Τέλος, η πρακτική της γέννησης στην Πορφύρα, μολονότι δεν απαντά σε σύγχρονες βυζαντινές πηγές, φαίνεται να είναι γνωστή σε ανώνυμο Δυτικό περιηγητή των αρχών του 14ου αι. που αναφέρει την ύπαρξη ενός τέτοιου χώρου προφανώς και στα δύο ανάκτορα, λέγοντας ότι στην Κωνσταντινούπολη «*sunt duo palatia imperialia de porfido marmore fabricata mire pulchritudinis, et quia filii imperatorum qui in eisdem [palatiis] nascebantur, uocabantur porforogeniti*».¹¹⁴⁴

Επιπλέον, καθαρά δυναστικοί λόγοι, που αποσκοπούσαν στην ισχυροποίηση της δυναστείας, οδήγησαν στην υιοθέτηση της πρακτικής του ορισμού στο πλευρό του αυτοκράτορα ενός συμβασιλέα, ο οποίος μπορούσε αργότερα να οριστεί συναυτοκράτορας. Εισηγητής αυτής της πολιτικής καινοτομίας είναι πιθανόν ο Γεώργιος Ακροπολίτης, ο οποίος λίγο μετά την επίσημη είσοδο του Μιχαήλ Η΄ στην πρωτεύουσα (15 Αυγ. 1261) πρότεινε σε λόγο του «*ἐπὶ τῇ ἀναρρύσει τῆς Κωνσταντίνου*» να στεφθεῖ ως συμβασιλέας ο ανήλικος πρωτότοκος υιός του αυτοκράτορα, Ανδρόνικος προκαλώντας την άμεση αντίδραση της αριστοκρατίας.¹¹⁴⁵ Αδυνατούμε να πιστέψουμε ότι την έμπνευση και πρωτοβουλία για την πρόταση αυτή είχε ο ίδιος ο Ακροπολίτης, ενώ πιο πιθανό είναι ο ιθύνων νους να ήταν ο Μιχαήλ Η΄, που μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης δρομολόγησε τον παραγκωνισμό του νόμιμου διαδόχου Ιωάννη Δ΄.¹¹⁴⁶

Ανδρονίκου Β΄. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στα περισσότερα ποιήματα που συνέταξε ο Ολόβωλος για την τελετή της πρόκυψης αναφέρεται στον Κωνσταντίνο με τους στερεότυπους στίχους «*Σὺν Ἀνδρονίκῳ βασιλεῖ καὶ τῷ πορφύρας γόνῳ* (i.e. Κωνσταντίνος)» ή «*Ὡ βασιλεῦ, σὺν βασιλεῖ καὶ τῷ πορφύρας γόνῳ*» και παραλλαγές τους. Βλ. Ολόβωλος, *Anecdota Graeca*, 5, αρ. α΄: «*εἰς τὴν πρόκυψιν, πρὸς τὸν βασιλέα κύριον Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον ἐν τῇ Χριστοῦ γεννήσει*», σ. 160.18· ε΄, σ. 165.20· ζ΄, σ. 167.18· ζ΄, σ. 168.16, 18· η΄, σ. 169.19-20· ι΄, σ. 172.14-16· ια΄, σ. 172.4· ιγ΄, σ. 175.12· ιε΄, σ. 176.6· ιϛ΄, σ. 178.17· ιζ΄, σ. 178.13, και ιθ΄, σ. 182.29. Για την Ευδοκία Παλαιολογίνα βλ. Σπ. Λάμπρος, «*Τὸ Τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου*», *NE* 4 (1907), 267 (§ 5), και Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «*Κωνσταντίνου τοῦ πρωτονοταρίου καὶ πρωτοβεστιαρίου τοῦ Λουκίτου ἐπιτάφιον εἰς τὸν ἐν βασιλεῦσι ἀοίδιμον ἐκείνον καὶ τρισμακάκαριστον κύριον Ἀλέξιον τὸν μέγαν Κομνηνόν*», *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 1 (Πετρούπολη, 1891), 424.32.

¹¹⁴³ Στον κώδ. 121 της Ι. Μ. Αγίου Βησσαρίωνος (Δουσίκου) –τετραευάγγελο του 13ου – 14ου αι.- που έχει αποδοθεῖ στον πορφυρογέννητο Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, απαντά στο f. 360^r ερυθρόγραφη η υπογραφή: «*Ἦ κωνστ(αν)τα(ίν)ος ἐν χ(ριστ)ῷ πιστὸς βασιλεὺς | καὶ αὐτοκράτωρ | ῥωμαίων ὁ πορφυρογέννητος*»». Βλ. Δ. Ζ. Σοφινάνος, Φ. Δημητρακόπουλος, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου Ἁγίου Βησσαρίωνος - Κατάλογος περιγραφικός*, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν - ΚΕΜΝΕ), Αθήνα, 2004, σσ. 212-217. Βλ. πρόσφατα τη μελέτη του P. Schreiner, «*Konstantinos Palaiologos (1261-1304) und sein titel in cod. Dousikou 121/ Meteora Barlaam 298. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie und Kodikologie*», Ε. Χρυσός - Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.), *Καπετάνιος και Λόγιος. Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Ι. Πολέμη*, Ἄνδρος, 2009, σσ. 267-279, ο οποίος τοποθετεῖ τη συγγραφή του εν λόγω κώδικα c. 1290, ἐπ' ευκαιρία της ανακαίνισης της μονῆς Στουδίου, και οπωσδήποτε πριν τη σύλληψη του Πορφυρογέννητου, την άνοιξη/ θέρος του 1293.

¹¹⁴⁴ Ο. Górká, *Anonymi descriptio Europae orientalis, imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata*, Cracow, 1916, σ. 8. Για την πολιτική σημασία της ιδιότητας του πορφυρογέννητου βλ. Γ. Μωυσεΐδου, «*Ο όρος πορφυρογέννητος ως έκφραση πολιτικής νομιμότητας*», *Δωδώνη* 22.1 (1993), 317-350, και V. Stanković, «*La porphyrogénèse à Byzance des Comnènes*», *ZRVI* 45 (2008), 99-108.

¹¹⁴⁵ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 89, σ. 188.1-18.

¹¹⁴⁶ A. Failler, «*La proclamation impériale de Michel VIII et d'Andronic II*», *REB* 44 (1986), 237-255.

Η στέψη του Ανδρονίκου Β΄ σε βασιλέα φαίνεται ότι καθυστέρησε αρκετά χρόνια, καθώς ο τελευταίος εμφανίζεται να εκδίδει έγγραφα μόλις τον Νοέμβριο του 1272, αν και χωρίς μηνολόγημα και μόνο με ερυθρόγραφη υπογραφή στον τύπο: «Ἀνδρόνικος Χριστοῦ χάριτι βασιλεὺς Ῥωμαίων». ¹¹⁴⁷ Δύο έτη αργότερα σε επιστολή του προς τον Πάπα Γρηγόριο Γ΄ (1274, Μάρτ.), ο Ανδρόνικος Β΄ υπογράφει ως «*rex et imperator Romeorum*». ¹¹⁴⁸ Ωστόσο, στο διάστημα που ακολούθησε, φαίνεται ότι ο Ανδρόνικος Β΄ αναγορεύθηκε και στέφθηκε *αὐτοκράτωρ*, αφού σε έγγραφό του προς τον Πάπα Ιωάννη ΚΑ΄ (1277, Απρ.) υπογράφει πλέον ως «*imperator et moderator Romeorum*». ¹¹⁴⁹ Λίγα έτη αργότερα ο Μιχαήλ Η΄ ανακήρυξε ως βασιλέα και τον εγγονό του Μιχαήλ Θ΄ (1281) για να απαλύνει έτσι τον πόνο του υιού του Ανδρονίκου Β΄ για τον θάνατο της πρώτης του συζύγου Ἄννας, στην πραγματικότητα όμως επειδή ήθελε έτσι να στερεώσει έτι περισσότερο τη δυναστεία του. ¹¹⁵⁰

Η αναγόρευση και στέψη του Μιχαήλ Θ΄ σε συναυτοκράτορα θα πραγματοποιηθεί σχεδόν μια δεκαετία μετά τον θάνατο του παππού του, στις 21 Μαΐου 1294, από τον Πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά σε μία τελετή στην Αγία Σοφία που περιλάμβανε αναγόρευση και ύψωση σε ασπίδα από τους *έν τέλει*, στέψη και χρίση με άγιο μύρο. ¹¹⁵¹ Τη συμβασιλεία αυτή Ανδρονίκου Β΄ και Μιχαήλ Θ΄ παρομοιάζει ο Θεόδωρος Υρτακηνός με «*δυοῖν ἡλίων έν δίσκω φωσ-*

¹¹⁴⁷ Παχυμέρης, II, IV:29, σ. 415.3-6, και Γρηγοράς, I, IV:8, σ. 109.20-23. Επ΄ ευκαιρία αυτού του γεγονότος ο Μιχαήλ Η΄ εξέδωσε ένα *πρόσταγμα* (1272, Νοέμ.) αφορόν τον Ανδρόνικο Β΄ ως συναυτοκράτορα. Βλ. A. Heisenberg, «Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, IV: Ein Prostagma des Kaisers Michael VIII Palaiologos», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang 1923*, 2, σσ. 33-81 και ειδικότερα σσ. 37-41 (ανατ. A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, (ed.) H.-G. Beck, VR, London, 1973, αρ. I), και Dölger, *Regesten*, αρ. 1994, 1995. Για το θέμα της υπογραφής του συναυτοκράτορα βλ. και Ψευδο-Κωδινός, σσ. 252.15 - 253.3.

¹¹⁴⁸ Pieralli, *Corrispondenza*, σ. 49 (w).

¹¹⁴⁹ Pieralli, *Corrispondenza*, σ. 50 (x), και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή*, ό.π., σσ. 185-186 και 215-218.

¹¹⁵⁰ Σχετική φαίνεται ότι είναι η απόφασή του να ανακαλέσει το δικαίωμα που ο ίδιος είχε παραχωρήσει στον δευτερότοκο υιό του, *πορφυρογέννητο* Κωνσταντίνο, να φέρει ερυθρά υποδήματα. Βλ. Παχυμέρης, II, VI:28, σ. 631.1-12, και Ολόβωλος, *Λόγοι*, Γ΄, σ. 91.9-11. Ο ίδιος δημιούργησε, ωστόσο, ειδικά για τον Κωνσταντίνο τον τίτλο «*ό υπέρ δεσπότης*», μεταξύ του αυτοκράτορα και του *δεσπότη*. Ο Παχυμέρης (III, VIII:19, σ. 173.21) αναφέρει μάλιστα ότι η σύζυγος του Κωνσταντίνου εκαυχάτο πως «*βασιλέως οὔσα νύμφη και άνδρὸς υπέρ δεσπότης σύζυγος*», ενώ και ο Καντακουζηνός (III, IV:5, σ. 33.4-9) σημειώνει «*Ματθαῖον δέ τὸν πρεσβύτερον υἱὸν ἀξίας μὲν οὐδεμιᾶς ὀνομαστί ἤξιου, τιμὴν δὲ παρείχε τὴν υπέρ δεσπότης, ὡς εὐθὺς εἶναι μετὰ βασιλέα, ἦν ὁ πρῶτος τῶν Παλαιολόγων βασιλέων Μιχαήλ ἐκαινοτόμησεν ἐπὶ υἱῷ Κωνσταντίνῳ τῷ Πορφυρογεννήτῳ, ἧ ἐδόκει πλέον τι τῆς τῶν δεσποτῶν ἀξίας ἔχειν*».

¹¹⁵¹ Βλ. Παχυμέρης, III, IX:1-2, σσ. 219-223, και Πλανούδης [Westerink, *Basilikos*, Bsl 27 (1966), 101.25-26· Bsl 29 (1968), 43-44]. Η ισοτιμία του Μιχαήλ Θ΄ προς τον πατέρα του φαίνεται τόσο από τα έγγραφα, τα οποία απέλυσε και στα οποία υπογράφει ως «*Μιχαήλ έν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς και αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος*» (Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή*, ό.π., σ. 187 και σημ. 2), αλλά και από τα νομίσματα στα οποία εικονίζεται μαζί με τον πατέρα του. Βλ. Bendall - Donald, *Palaeologan Coinage*, ό.π., σσ. 62-99. Η πρακτική της αναγόρευσης σε ασπίδα χρησιμοποιήθηκε συστηματικά επί Λασκάρων και Παλαιολόγων μετά από μία μακρά περίοδο, κατά την οποία οι σχετικές μαρτυρίες είναι σποραδικές και αμφισβητούμενες. Για την περίοδο των Παλαιολόγων βλ. τις περιπτώσεις των: Μιχαήλ Η΄ (Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 77, σ. 159.13-15· Σκουταριώτης, σ. 539.1-2· Παχυμέρης I, II:4, σ. 137.12-16, και Γρηγοράς, I, IV:1, σ. 78.1-3)· Μιχαήλ Θ΄ (Παχυμέρης, III, IX:1, σ. 221.1-5), και Ανδρόνικου Γ΄ (Καντακουζηνός, I, I:41, σσ. 196.18-197.3). Για το θέμα βλ. Angelon, *Ideology*, σ. 83, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία, καθώς και τις εργασίες των Ch. Walter, «*Raising on a shield in Byzantine iconography*», *REB* 33 (1975), 133-176, και A. G. Mantas, «*Die Schilderhebung in Byzanz-historische und Ikonographische Bemerkungen*», *Βυζαντινά* 21 (2000), 537-582.

φορούντων» συγκρίνοντάς τους μάλιστα με το ζεύγος Δαβίδ - Σολομώντα.¹¹⁵² Κατά το παράδειγμα του πατέρα του, ο Ανδρόνικος Β΄ θα ανακηρύξει βασιλέα τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄ (c. 1312) θέλοντας ίσως να εξασφαλίσει τον θρόνο στους απογόνους του από τον πρώτο του γάμο και να αποκλείσει εκείνους από τη δεύτερη σύζυγό του, Ειρήνη τη Μομφερρατική.¹¹⁵³ Ωστόσο, μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Θ΄ († 12 Οκτ. 1320) ο Ανδρόνικος Β΄ απέσυρε την εμπιστοσύνη στο πρόσωπο του εγγονού και νεαρού συμβασιλέα, ζητώντας από τους υπηκόους να ορκιστούν πίστη μόνο στον ίδιο. Οι σχέσεις τους θα αποκατασταθούν μόλις τον Απρίλιο 1321, όταν και ενόρκως συμφωνήθηκε ότι ο νεαρός βασιλεύς Ανδρόνικος θα ήταν ο διάδοχος του θρόνου και ότι ο τελευταίος δεν θα επιβουλευόταν την εξουσία του αυτοκράτορα παππού του «μηδὲν μῆτε κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ βασιλέως καὶ πάππου, μῆτε κατὰ τῆς αὐτοῦ ζωῆς μῆτε βουλευσασθαι, μῆτε μὴν διαπράξασθαι πώποτε».¹¹⁵⁴ Τα προνόμια του νέου βασιλέα ήταν λίγα σχετικά με εκείνα του αυτοκράτορα, ο οποίος ασκούσε κατ' αποκλειστικότητα την εξωτερική πολιτική.¹¹⁵⁵ Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε έως τις 2 Φεβρ. 1325 οπότε και μεταβλήθηκε η νομική θέση του Ανδρονίκου Γ΄ με τη στέψη του σε αυτοκράτορα, που περιλάμβανε αναγόρευση σε ασπίδα και χρίση.¹¹⁵⁶

Η πρακτική του ορισμού *συναυτοκράτορα* αποτυπώνεται και στην εικονογραφία, σε ναούς¹¹⁵⁷ και νομίσματα των πρώτων Παλαιολόγων. Στα τελευταία συνήθως είναι η απεικόνιση δύο αυτοκρατόρων, όπως των Μιχαήλ Η΄ - Ανδρονίκου Β΄, Ανδρονίκου Β΄ - Μιχαήλ Θ΄ και Ανδρονίκου Β΄ - Ανδρονίκου Γ΄, ενώ χαρακτηριστική είναι και η επιγραφή ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΡΩΜΑΙΩΝ, που απαντά σε πολλά νομίσματα και δηλώνει την ισοτιμία των τίτλων τους.¹¹⁵⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη ο τρόπος που οι λόγιοι της εποχής παρουσιάζουν την πολιτική αυτή δυαρχία στα εγκώμιά τους. Έτσι, ο Ολόβωλος σε λόγο του θεωρεί «οὐκέτι κυμάτων βαρβαρικῶν ἐπανάστασις ἐλπισθήσεται καθ' ἡμῶν, δύο πηδαλιούχους σοφοὺς τῆς κοσμικῆς ταύτης ἀπολαβούσης τριήρεως».¹¹⁵⁹

¹¹⁵² Θεόδωρος Υρτακηνός, «Μονωδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως κυροῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου τοῦ νέου», *Anecdota Graeca*, 1, σσ. 258-259.

¹¹⁵³ Για το θέμα βλ. L. Maksimović, «O vremenu proglasenja Andronika III. Paleologa za cara», *ZRVI* 16 (1975), 119-122, και *PLP*, 21437.

¹¹⁵⁴ Γρηγοράς, I, VIII:6, σ. 313.13-18. Για την πρώτη φάση της ενδοδυναστικής διαμάχης βλ. Κ. Π. Κύρρης, *Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα: Ἡ πρώτη φάσις τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἡ πρώτη συνδιαλλαγή τῶν δύο Ἀνδρονίκων* (20. IV - Φθινόπωρον 1321), Λευκωσία, 1982.

¹¹⁵⁵ Μαυρομάτης, *Οἱ πρώτοι Παλαιολόγοι*, ὁ.π., σ. 29.

¹¹⁵⁶ Γρηγοράς, I, VIII:14, σ. 373.14-17, και Καντακουζηνός, I, I:41, σ. 196 κ.ε.

¹¹⁵⁷ Στον εξωνάρθηκα του ναού του Αγίου Νικολάου στο Perhondi, Β του Βερατίου απεικονίζονται σε ζεύγη οι Ανδρόνικος Β΄ και Ειρήνη Μομφερρατική, καθώς και οι Μιχαήλ Θ΄ και Ανδρόνικος Γ΄ (;) (c. 1312-1317). Επίσης στον νάρθηκα του ναού της Αγίας Τριάδος στο κάστρο του Βερατίου απεικονίζονται πέντε αρκετά φθαρμένες μορφές, οι οποίες έχουν αποδοθεί στα αυτοκρατορικά ζεύγη Ανδρονίκου Β΄ - Ειρήνης Μομφερρατικής, Μιχαήλ Θ΄ - Μαρίας-Ρίτας (;) και Ανδρονίκου Γ΄ (c. 1301-1303· ωστόσο το διάστημα αυτό ο Ανδρόνικος Γ΄ ήταν μόλις 3-6 ετών, γι' αυτό και κατά την άποψή μας η χρονολόγηση πρέπει μάλλον να μεταθεθεί post 1312). Βλ. Χρηστίδου, «αυτοκρατορικά πορτρέτα», ὁ.π., σσ. 541-556.

¹¹⁵⁸ Grierson, *Catalogue*, σσ. 95-96, 143-144 και πίν. 16.

¹¹⁵⁹ Previale, «Panegirico», σσ. 41.14-42.1-8.

Η παρουσία δύο τουλάχιστον βασιλέων στον θρόνο και ο αυξημένος ρόλος του συναυτοκράτορα την περίοδο αυτή εμφανίζεται μάλλον ως εγγύηση σταθερότητας και καλής διοίκησης του Κράτους συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην εδραίωση της δυναστείας και στη διατήρηση της εξουσίας στα μέλη της.¹¹⁶⁰ Ωστόσο, η άποψη ότι πρόκειται για την απαρχή ενός πολιτικού μετασχηματισμού από τη συγκεντρωτική σε μία περισσότερο αποκεντρωμένη διοίκηση δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πολιτική σκέψη των Βυζαντινών.¹¹⁶¹ Αυτό επιβεβαιώνεται, άλλωστε, και από τη διάσταση αντιλήψεων μεταξύ της Ειρήνης Μομφερρατικής και του συζύγου της Ανδρόνικου Β΄, όταν ο τελευταίος αρνήθηκε να ικανοποιήσει την απαίτησή της να διανείμει την αυτοκρατορία στους υιούς τους «*ἀδύνατον εἶναι λέγοντος παραλύειν τὰ διὰ πολλῶν ἤδη τῶν χρόνων κυρωθέντα τε καὶ βεβαιωθέντα βασιλικά νόμιμα*».¹¹⁶² Η αυτοκράτειρα αδυνατώντας να κατανοήσει τη στάση αυτή – «*Λατίνων οὔσα γέννημα καὶ παρ' ἐκείνων εἰληφυῖα τουτὶ τὸ νεώτερον ἔθος*»- εγκατέλειψε δυσσαρεστημένη την πρωτεύουσα και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη.¹¹⁶³

Στο ίδιο πολιτικό πλαίσιο θα πρέπει να συνεξεταστεί και η πρακτική του όρκου πίστewς, ιδιαίτερα μάλιστα στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄. Ο τελευταίος, μετά τη στέψη του υιού του Μιχαήλ Θ΄ (1294), ζήτησε από τον Πατριάρχη και τη Σύνοδο την έκδοση *Τόμου*, όπου θα οριζόταν υποχρεωτικός όρκος πίστewς στον νεαρό συναυτοκράτορα και θα αφορίζονταν όσοι επιχειρούσαν να στασιάσουν. Ο αυτοκράτορας για να διασκεδάσει τυχόν αντιδράσεις, επεσήμανε ότι η πρότασή του αυτή δεν αποτελούσε καινοτομία, ξένη προς τα βυζαντινά θέσμια, εφόσον το ίδιο ίσχυσε –κατά τα λεγόμενά του- και στην περίπτωση της δικής του στέψης το 1272.¹¹⁶⁴ Η Σύνοδος συναίνεσε στο αίτημά του, αλλά αρνήθηκε «*τὸ δὲ ἀραῖς περιβάλλειν καὶ ἀφορισμοῖς*» από τη στιγμή που η νομοθεσία προέβλεπε ποινές για όσους στασίαζαν κατά του βασιλέως.¹¹⁶⁵ Έτσι δέκα έτη αργότερα, στην περίπτωση της συνωμοσίας του κληρικού Ιωάννη Δριμέος (1305/6), η Σύνοδος πριν ακόμη από την ποινική καταδίκη των συνωμοτών από το αυτοκρατορικό δικαστήριο – όπου επίσης συμμετείχαν μέλη της ιεραρχίας- προέβη στον αφορισμό του, επειδή ήταν κληρικός.¹¹⁶⁶ Τα λεγόμενα του Ανδρόνικου Β΄ σχετικά με τον όρκο πίστewς, επιβεβαιώ-

¹¹⁶⁰ Angelov, *Ideology*, σσ. 117-123.

¹¹⁶¹ Βλ. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, (revised edition), New Jersey, ¹⁰2009, σσ. 480-481.

¹¹⁶² Γρηγοράς, I, VII:5, σ. 235.1-2.

¹¹⁶³ Γρηγοράς, I, VII:5, σσ. 234.2-4, και 241-244.

¹¹⁶⁴ Παχυμέρης, III, IX:3, σ. 223.6-1: «*ἀσφαλισθῆναι οἱ τὴν βασιλείαν καὶ τῷ κατεξαναστησομένῳ δῆθεν ... εὐθύνας ἀφορισμῶν ἀλύτων καὶ ἀρῶν ἐπιτίθεσθαι, ... ἡξίου δὲ καὶ τῷ νιῷ ταῦτα παρ' αὐτῶν γίνεσθαι ὡς οὐ καινόν τι καὶ ξένον, ὡς ἔλεγεν, ἐχούσης τῆς ἀξιώσεως*». Στην αναγόρευση του Μιχαήλ Η΄ σε αυτοκράτορα δόθηκε επίσης όρκος πίστewς από τον λαό και τους άρχοντες, αλλά χωρίς την απειλή αφορισμού από μέρους της Εκκλησίας, Παχυμέρης, I, II:2-3, σσ. 135-137. Το 1272, ωστόσο, η Σύνοδος υπάκουσε στη βούληση του Μιχαήλ Η΄ και εξέδωσε *Τόμο* αφορίζοντας οποιονδήποτε αποστατούσε κατά του αυτοκράτορα, Παχυμέρης, II, IV:29, σ. 415.10-11, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1395 (c. 8 Νοεμ. 1272).

¹¹⁶⁵ Παχυμέρης, III, IX:3, σ. 223.6-17, 19-23.

¹¹⁶⁶ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 81, σσ. 202-210, και 103, σσ. 258-262. Βλ. ωστόσο Kazdan, «Two Letters of Athanasius I», *ό.π.*, σσ. 79-81, όπου διαφορετική ερμηνεία του περιεχομένου της επιστ. αρ. 103. Για τη διάπραξη εγκλήματος καθοσιώσεως ο ΠΔ΄ Αποστολικός Κανόνας προβλέπει ποινή αφορισμού για τους λαϊκούς

νουν και οι ιστορικοί της περιόδου Γεώργιος Ακροπολίτης και Γεώργιος Παχυμέρης κά-
νοντας λόγο για «πίστιν δουλείας» και «ὄρκον δουλείας κατὰ τὸ σύνθητες»,¹¹⁶⁷ ενώ και ο Ι-
ωάννης Γ' Καντακουζηνός σημειώνει ότι συνηθίζοταν, όταν πέθαινε ο αυτοκράτορας,
«τοὺς μὲν ἐπιτρόπους τῶν ἐπαρχιῶν ἅπαντας παραλύεσθαι τῆς ἀρχῆς, εἰς ἓν δὲ συνιόντας,
ὄρκοις βεβαιοῦν τὴν πίστιν τῷ ὑπολειπομένῳ βασιλεῖ, εἴ γε εἰς ἔστιν ἢ και δύο, εἴτ' αὐθις, οἷς ἂν
αὐτῷ δόξειε, τὰς ἀρχὰς ἐγχειρίζειν».¹¹⁶⁸

Για το ίδιο θέμα εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη που εξέφρασε ο λόγιος Μα-
νουήλ Μοσχόπουλος, για την ύπαρξη δύο ειδών όρκου πίστεως, του πολιτικού και του βα-
σιλικού. Απευθυνόμενος μάλιστα στον αυτοκράτορα, ο Μοσχόπουλος δηλώνει ότι ο μο-
νάρχης ως προϊόν μιας συλλογικής απόφασης του κοινού των πολιτών οφείλει να αξιώνει
τη νομιμοφροσύνη τους στα πλαίσια της ιδιότητάς του ως εκπροσώπου και προστάτη
τους: «τοῖς ὑπὸ σὲ τὸ πάντας ὀμνῦναι τῷ σῶ κράτει. πῶς γὰρ ἂν συνίσταντο πόλεις καὶ κῶμαι,
μυρίων ἐπ' αὐτῶν συνερχομένων γνωμῶν, εἰ μὴ δεσμῶ τινι αὐταὶ κατέχονται ἐπὶ τῷ ἑκάστην
ἀνύποπτον εἶναι τῷ τε κοινῷ καὶ τῷ τοῦ κοινού προστάτη;»¹¹⁶⁹ Όπως επισημαίνει ο Ν. Σβορώ-
νος, ο Μοσχόπουλος φαίνεται να εισάγει εδώ για πρώτη φορά, την αντίληψη του όρκου
όχι μόνο προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα, αλλά και προς την πολιτεία, πρόταση που
σχετίζεται άμεσα με το ζήτημα του κοινού καλού, που θέτουν συχνά οι λόγιοι της επο-
χής.¹¹⁷⁰

Την ίδια περίοδο, και ιδιαίτερα μετά την ατυχή για τους Βυζαντινούς μάχη του Βα-
φέως (1302), τη ληστρική δράση των Καταλανών (1304-1307), την αποκάλυψη μίας σει-
ράς συνωμοσιών, όπως και τη συνακόλουθη διαρκώς ογκούμενη αντίδραση του λαού, η
ανησυχία του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' ήταν περισσότερο βάσιμη παρά ποτέ. Υπό αυτό
το πρίσμα είναι δυνατόν να εξηγηθούν ορισμένες ενέργειες, όπως η συγκέντρωση στρα-
τού στην πρωτεύουσα προκειμένου να προληφθεί μία πιθανή λαϊκή κινητοποίηση (θέρους
1305), η δράση του Πατριάρχη Αθανασίου, που με τις λιτές και λιτανείες του κατάφερνε
να ελέγχει και κατευνάζει τα πλήθη,¹¹⁷¹ η διαταγή να δώσουν όλοι οι κάτοικοι της Κων-
σταντινούπολης όρκο πίστες στο πρόσωπο του αυτοκράτορα, καθώς και η απαγόρευση

και καθαίρεση για τους κληρικούς, Β. Μ. Metzger, *Les constitutions apostoliques* 3 (SCSG 336), Paris, 1987, 8.47.380-382· το θέμα έχει απασχολήσει και την Κ. Μπουρδάρη, *Καθολίωσις καὶ τυρρανίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα, 1981, σσ. 177-182.

¹¹⁶⁷ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 14, σσ. 24.23-25.2, και Παχυμέρης, I, II:4-6, σ. 96. Βλ. και Κ. Σάθας, *MB* 6 (Βενετία, 1877), σσ. 652-653, όπου δημοσιεύει «Ὁρκωμοτικὸν εἰς βασιλέα» από τον κώδ. *Paris. gr.* 2511 (15ος αι.).

¹¹⁶⁸ Καντακουζηνός, I, I:2, σ. 16.8-13.

¹¹⁶⁹ Levi, «Cinque lettere», αρ. 5, σσ. 64-67 και κυρίως σ. 66. Η πρόταση του Μοσχόπουλου, που διατυπώθη-
κε πιθανότατα στις αρχές του 14ου αι. (c. 1305), ουδέποτε απέκτησε πρακτική ισχύ. Βλ. Ševčenko, «Moschoru-
los», σσ. 134-35 και σημ. 29α· Ν. Svoronos, «Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification
constitutionnelle», *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines, Paris 27 Juillet - 2 Août 1948*, I, Paris, 1950,
σσ. 191-197, και Η.-G. Beck, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1990, σ. 58.

¹¹⁷⁰ Svoronos, «Serment de fidélité», *ό.π.*, σ. 193 κ.ε. και ιδίως σ. 197. Για την ιδέα του κοινού καλού, βλ.
και παρακάτω σ. 496.

¹¹⁷¹ Κατά τον Matschke, «Politik und Kirche», *ό.π.*, σσ. 112-113, με τη στάση του αυτή ο Αθανάσιος δεν ι-
κανοποίησε το αίτημα της κοινωνικής μεταβολής.

εξόδου από αυτή σε όσους δεν είχαν ορκιστεί. Έτσι, στην περίπτωση του Ματαραγγίδη, μαθητή του λογίου Μανουήλ Μοσχόπουλου, που αρνήθηκε να δώσει όρκο πίστης στον Ανδρόνικο Β΄ (1305) επικαλούμενος τη θρησκευτική ηθική, ο δάσκαλός του χρειάστηκε να συντάξει μία επιστολή όπου βεβαίωνε ότι «ὁ δὲ Ματαραγγίδης οὗτος εὐεργέτην μὲν ἐμὲ καλεῖ καὶ διδάσκαλον καὶ μεγάλα ὁμολογεῖ παρ' ἐμοῦ ὠφελεῖσθαι», καθώς και ότι δεν επρόκειτο να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα χωρίς την άδεια του αυτοκράτορα.¹¹⁷²

Αργότερα, όταν πέθανε ο Μιχαήλ Θ΄, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ ζήτησε από όλους τους αξιωματούχους και δημοσίους λειτουργούς ανανέωση του όρκου πίστεως αποκλειστικά στο πρόσωπό του: «πρῶτον μὲν σέβειν καὶ προσκυνεῖν ὡς βασιλέα καὶ δεσπότην αὐτόν· ἔπειτα καὶ ὃν ἂν αὐτὸς ἐκλεξάμενος ἐς τὴν τῆς βασιλείας προστήσειε διαδοχὴν» αποκλείοντας έτσι από τη διαδοχή τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄.¹¹⁷³ Η φυγή, όμως, του νεαρού Ανδρονίκου από την πρωτεύουσα αναστάτωσε τον παππού του, που κάλεσε αυθημερόν την ενδημούσα Σύνοδο του Πατριαρχείου να εκδώσει επιτίμιο κατά του εγγονού του «ὡς ἀποστάστην καὶ ἄμα τοὺς τε αὐτῷ συνεξεληλυθότας καὶ εἴ τις ἔτι ἢ φεύγειν ἢ τὰ ἐκείνου φρονεῖν μέλλοι». Ο Πατριάρχης Ησαΐας αρνήθηκε να υπακούσει αλλά, όπως μας πληροφορεῖ ο Γρηγοράς, ήταν δυνατό να δει κανείς το ιερό Ευαγγέλιο να περιφέρεται «ἐν τε βασιλείοις αὐλαῖς, ἐν τε ὁδοῖς, ἐν τε ἀγοραῖς, καὶ τοὺς ὁμνύειν τὸν δῆμον κελεύοντας, ἀφίστασθαι μὲν τῆς τοῦ νέου βασιλέως κοινωνίας καὶ γνώμη καὶ χειρὶ καὶ γλώττῃ· συντίθεσθαι δὲ βεβαιότερον τῷ γηραιῷ βασιλεῖ».¹¹⁷⁴

Η πρακτική του όρκου μολονότι μοιάζει φαινομενικά με αντίστοιχη τελετή της δυτικής ιπποσύνης, δεν πρέπει να συγχέεται με αυτή.¹¹⁷⁵ Η χρήση του όρκου απαντά και σε πα-

¹¹⁷² Levi, «Cinque lettere», αρ. 5, σσ. 67-68. Κατά τον Ševčenko, «Moschopoulos», σσ. 147-148, το γεγονός συνδέεται με τη φυλάκιση του Μοσχόπουλου και λαμβάνει χώρα πριν από αυτή (α. 1305/6). Ο Angelon, *Ideology*, σσ. 314-319, τοποθετεί το γεγονός τον Ιούνιο του 1305 και αποδίδει τον φόβο του Ανδρονίκου Β΄ για τον Ματαράγγο στο γεγονός ότι η πατριά των Ματαράγγων στο Δυρράχιο έσπευσε να δηλώσει υποταγή στον Φίλιππο του Τάραντα, όταν ο τελευταίος κατέλαβε την πόλη το 1304. Την ίδια περίοδο έχουμε κι άλλες περιπτώσεις όρκου ή υπόσχεσης πίστεως στον αυτοκράτορα όπως: (α) κάποιου Φίλιππου Συρόπουλου (κώδ. *Paris. gr. S. 516*, ff. 138^{r-v}) που ομολογεί πίστη αποκηρύσσοντας «πᾶσαν ἐρεσχηλίαν καὶ ἀπιστίαν τῶν ξυλωτῶν» (Ševčenko, «Moschopoulos», σ. 156, σημ. 100), και (β) των Αρσενιτών που στη σύνοδο της 20ῆς Σεπτ. 1304 για την άρση του σχίσματος υποσχέθηκαν στον αυτοκράτορα ότι δεν θα συνωμοτούσαν εναντίον του (Παχυμέρης, IV, XII:2, σ. 525.1-8).

¹¹⁷³ Γρηγοράς, I, VIII:3, σ. 295.15-19· και Καντακουζηνός, I, I:2, σσ. 16.16-17.13, που σημειώνει ότι «ἐτελοῦντο τοῖνυν οἱ ὅρκοι οὐ κατὰ τὸν πρότερον συνήθη τύπον», αφού «ὤριστο τοὺς ὁμνύοντας πρὸς μόνον τὸν πρεσβύτερον Ἀνδρόνικον ποιεῖσθαι τοὺς ὅρκους καὶ ὃν ἂν αὐτὸς βασιλέα Ῥωμαίων καταστήσει, τὸ τοῦ νέου βασιλέως ὄνομα Ἀνδρονίκου παντάπασιν ἐκβαλόντος». Αντίδραση στην απόφαση αυτή του Ανδρονίκου Β΄ θα σημειωθεί από τον παρακοιμώμενο Ανδρόνικο Καντακουζηνό.

¹¹⁷⁴ Γρηγοράς, I, VIII:6, σ. 319.2-12· επίσης Καντακουζηνός, I, I:19, σσ. 93.8-11 και 94.3-10.

¹¹⁷⁵ Βλ. σχετική επισήμανση της E. Patlagean, *Un moyen âge grec. Byzance, IXe - XVe siècle*, Paris, 2007, σσ. 181-183. Αντίθετους μάς βρίσκει η άποψη των Bakker, van Gemert, *Ἡ Ἱστορία τοῦ Βελισαρίου, ὀ.π.*, σσ. 44-45, ότι ο Ανδρόνικος Β΄ απένειμε τα Χριστούγεννα του 1304 τον τίτλο του ιππότη στον Καταλανό Μπυριγέριον Τέντζα (Berenguer d'Entença). Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, IV, XII:11, σ. 545.18-22: «ἔδει δὲ καὶ αὐτόν, ἕνα ἤδη φανέντα τῆς γερουσίας, ὀφικίῳ καὶ παρασήμοις τιμᾶσθαι, ὅρκους τῆς ὑποταγῆς παρασχόντα, γίνεται τοῦτο. Καὶ μέγας μὲν παρευθὺς κλειζέται δούξ, συγκλήτου πάσης καὶ πολιτείας παρισταμένης». Απένειμε, δηλαδή, ο Ανδρόνικος Β΄ στον Μπυριγέριον το αξίωμα του μεγάλου δούκως σύμφωνα με το αυλικό πρωτόκολλο και παράλληλα τον υποχρέωσε στον συνήθη για όλους τους αξιωματούχους και δημόσιους λειτουργούς όρκο πίστεως.

λαιότερες περιόδους της Βυζαντινής ιστορίας ως μέσο πολιτικής επιβολής, ιδιαίτερα δε στην περίπτωση εγκαθίδρυσης μιας νέας δυναστείας ή όταν δεν τηρούνταν η πρεσβυγένεια στην αυτοκρατορική διαδοχή και ο αυτοκράτορας επιθυμούσε να προστατεύσει την επιλογή του, όπως στην περίπτωση του Ανδρονίκου Β΄ και του εγγονού του Ανδρονίκου Γ΄. Επί Παλαιολόγων ο όρκος πίστεως απέκτησε ιδιαίτερη σημασία αφού, εκτός όλων των άλλων, έπαιξε σημαντικό ρόλο στις σχέσεις μεταξύ των μελών της δυναστείας και των διαφόρων τοπικών ηγεμόνων, μελών της αριστοκρατίας ή κρατικών αξιωματούχων.¹¹⁷⁶ Κατά συνέπεια, άρνηση του όρκου πίστεως προς τον αυτοκράτορα ισοδυναμούσε με αμφισβήτηση της εξουσίας του, ενώ εξίσου ‘ανατρεπτική’ ήταν και η περίπτωση ανταλλαγής όρκων μεταξύ κάποιου μέλους της αριστοκρατίας και του ιδιωτικού(;) στρατεύματός του, όπως στην περίπτωση του δεσπότη Μιχαήλ Αγγέλου το 1303. Ο τελευταίος κίνησε έτι περισσότερο τις εναντίον του υποψίες ως πιθανού συνωμότη, όταν ζήτησε και έλαβε από τους στρατιώτες που διοικούσε όρκο πίστεως «*βασιλεῖ πρέπων καὶ μόνω*», που όριζε «*εἶναι γὰρ τῶν ἐχθρῶν ἐχθροὶ καὶ τῶν φίλων φίλοι τοῦ τέως δεσπότη*».¹¹⁷⁷

Θα πρέπει, πάντως, να επισημάνουμε ότι ο όρκος πίστεως ως θρησκευτική διαδικασία με πολιτικές προεκτάσεις εμπλέκει την Εκκλησία και τον Πατριάρχη, αφού ο τελευταίος υποχρεώνεται να επικυρώσει – νομιμοποιήσει την υπακοή σε ένα πρόσωπο ή μια πολιτική επιλογή, χωρίς όμως να αποτελεί “συνταγματικό” θεσμό, όπως ο στρατός ή η σύγκλητος, και ουσιαστικά θέτει σε δοκιμασία τις σχέσεις του με τον αυτοκράτορα. Έτσι, σε περίπτωση ενδεχόμενης άρνησης της Εκκλησίας να υπακούσει στην αυτοκρατορική βούληση προκαλείται κρίση, όπως συνέβη στα τέλη του 1327 μεταξύ του Πατριάρχη Ησαΐα και του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου.

3. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Περί τα τέλη του 9ου αι. με τη συμβολή και του Πατριάρχη Φωτίου επιχειρήθηκε στην *Εἰσαγωγή* η θεσμοθέτηση διακριτών ρόλων για την κοσμική και εκκλησιαστική εξουσία (*imperium* και *sacerdotium*)¹¹⁷⁸ εντούτοις, ο σφιχτός εναγκαλισμός της Εκκλησίας από την αυτοκρατορική εξουσία θα εξακολουθήσει να υφίσταται. Τον 12ο αιώνα οι Κομνηνοί αυτοκράτορες αξιοποίησαν τον ρόλο των ιεραρχών ως φορέων του ιδεώδους της αυτοκρατορικής εξουσίας που εγγυόταν την ορθοδοξία. Οι επίσκοποι συγκρούονταν συχνά με τα τοπικά, συχνά διασπαστικά συμφέροντα και κρατούσαν ζωντανό τον δεσμό μεταξύ κέντρου και επαρχίας, όπως και την πίστη στον αυτοκράτορα. Ως εκ τούτου, οι Κο-

¹¹⁷⁶ Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης αναφέρεται επικριτικά στο αίτημα του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι προς τον Πατριάρχη Αρσένιο και τη Σύνοδο για την έκδοση Τόμου αφορισμού των ανυπότακτων κατοίκων του κράτους της Ηπείρου. Βλ. Munitiz, *Autobiographia*, ό.π., σσ. 40-41, § 81-82. Για το θέμα βλ. M. Angold, *A Byzantine Government in Exile*, Oxford Univ. Press, 1975, σσ. 65-66, και L. Burgmann, «Oath», *ODB* 3, σ. 1509.

¹¹⁷⁷ Παχυμέρης, IV, XI:13, σ. 435.2-10. Βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 320-321.

¹¹⁷⁸ *Εἰσαγωγή*, JGR 2, § 1-2, σσ. 240-243.

μνηνοί ενίσχυναν τους κατά τόπους ιεράρχες και τις μονές με ποικίλα προνόμια, ενώ παράλληλα επεδίωκαν να καταστήσουν εαυτούς ρυθμιστές των εκκλησιαστικών πραγμάτων.¹¹⁷⁹

Η συνεργασία αυτή αυτοκρατορικής εξουσίας και Εκκλησίας συνεχίστηκε, όπως παρατηρεί ο M. Angold, και στο κράτος της Νίκαιας προκειμένου να καταστεί δυνατή η επιβίωση στα δύσκολα χρόνια μετά την Άλωση της Βασιλεύουσας το 1204. Όπως μάλιστα επισημαίνει σε επιστολή του προς τον Πατριάρχη Μανουήλ Β΄ ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, «*ιεραρχία γάρ και βασιλεία, ως έμοι δοκεί, αδελφαί, καθά και ψυχή τὸ σῶμα συνέζυκται. ή μὲν γάρ θειοτέρα, τὸ δὲ υλικόν· νοῦς (i.e. Θεός) δὲ αὐτῶν ἔφορός τε και ἔξαρχος*».¹¹⁸⁰ Διαφορετική είναι πάντως η στάση του Νικηφόρου Βλεμμύδη, λογίου και δασκάλου του Θεοδώρου Β΄, που αρνήθηκε τον πατριαρχικό θώκο το 1254 απογοητευμένος, ενδεχομένως, από το γενικότερο κοινωνικό και πολιτικό κλίμα.¹¹⁸¹

Η αλλαγή της δυναστείας με τον καλά σχεδιασμένο σφετερισμό της εξουσίας από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο και εν συνεχεία η ενωτική πολιτική του, προκάλεσε ρήξη στις σχέσεις του αρχικά με τον Πατριάρχη Αρσένιο, οδηγώντας στο σχίσμα των Αρσενιτών, και αργότερα με τον Ιωσήφ Α΄ και την ανθενωτική μερίδα.

Είναι αλήθεια ότι η άνοδος του Μιχαήλ Η΄ στον θρόνο οφείλει πολλά και στη στήριξη που του παρείχε μεγάλη μερίδα ιεραρχών. Ωστόσο, κατά τον Μιχαήλ Η΄ η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και κατ' επέκταση η παλινόρθωση σε αυτήν του αυτοκράτορα και του Πατριάρχη κατέστη δυνατή χάρη σ' αυτόν.¹¹⁸² Ως εκ τούτου, η στάση όσων αντιδρούσαν στην "σωτήριο" για την αυτοκρατορία διπλωματία του, της ένωσης των Εκκλησιών, φάνταζε αδιανόητη ή και αχάριστη, αφού κατ' αυτόν οι σχέσεις Αυτοκράτορα - Πατριάρχη έπρεπε να αποσκοπούν στο όφελος του λαού.¹¹⁸³ Πιθανότατα για αυτόν τον λόγο και ο Πατριάρχης Ιωάννης ΙΑ΄ Βέκκος επέλεξε να διαμείνει στην κοντινή προς τα ανάκτορα των

¹¹⁷⁹ Magdalino, *Manuel I Komnenos*, ό.π., σ. 308 κ.ε., και Angold, *Byzantine Empire*, ό.π., σσ. 120-123, 228-234.

¹¹⁸⁰ N. Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, Firenze, 1898, αρ. 101, σ. 138.17-19. Βλ. σχετικά και Angold, *Government in Exile*, ό.π., σσ. 46-59.

¹¹⁸¹ Munitiz, *Autobiographia*, ό.π., σσ. 37-40, § 74-80. Ο Βλεμμύδης ήταν ασφαλώς δύσκολος χαρακτήρας, αλλά η δήθεν αδιαφορία του για τον πατριαρχικό θώκο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς φαίνεται ότι ήταν υποψήφιος και το 1240, αλλά χωρίς επιτυχία, αφού στη θέση αυτή εξελέγη τελικά ο Μανουήλ Β΄. Βλ. Munitiz, *Autobiographia*, ό.π., § 69, σ. 35. Εντύπωση προκαλεί, επίσης, η αδιαφορία του για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και το ενδεχόμενο επιστροφής του σε αυτήν -καίτοι καταγόταν από την πρωτεύουσα- αφού προτίμησε να παραμείνει στο ησυχαστήριό του στα Ήμάθια κοντά στην Έφεσο. Βλ. σχετικά την άποψη του Constantinides, *Higher Education*, σ. 15, «His refusal undoubtedly must be seen as another sign of his disappointment with the society in which he lived».

¹¹⁸² Dmitrienskij, *Typika* I.1, σσ. 771, 793-794: «*διά τῶν ἡμετέρων ιδρώτων τε και καμάτων τῶ τῆς Κωνσταντίνου πόλεως ὑμεῖς ἀνιδιτι ἐγκάθηθε θρόνω, και παρά πάντων οὔ τῶν οἰκείων μόνων, ἀλλά δὴ και τῶν ἄλλοτρίων και ἄλλογενῶν πατριάρχας κυρίως και ὄνομακλήδην τῆς Κωνσταντίνου πόλεως περιάδεσθε*».

¹¹⁸³ Παχυμέρης, II, IV:11, σ. 361.12-14.

Βλαχερνών μονή της Χώρας, προκειμένου να διευκολυνθεί η στενή συνεργασία του με τον αυτοκράτορα.¹¹⁸⁴

Επιπλέον, η αντίληψη του Μιχαήλ Η΄ για τον ρόλο του ως αυτοκράτορα στις υποθέσεις της Εκκλησίας βασίστηκε στο παλαιό πρότυπο του ιερέα - αυτοκράτορα, το οποίο ενισχύθηκε έτι περισσότερο και από την εικόνα, που διαμόρφωσε και πρόβαλε ο ίδιος για το πρόσωπό του, ως “Νέου Κωνσταντίνου”. Έτσι, σε πρόσταγμά του προς τον Πατριάρχη Ιωσήφ Α΄ Γαλησιώτη σχετικά με τον διορισμό του Θεόδωρου Σκουταριώτη ως δικαιοφύλακος, ο αυτοκράτορας δικαιολογεί την ενέργειά του αυτή: «*εἴ περ ἐπιστημονάρχης, σὺν θεῷ φάναι, τῆς ἐκκλησίας σου ἢ βασιλεία μου καὶ κατὰ κρίσιν οἰκονομεῖ τοὺς λόγους αὐτῆς*».¹¹⁸⁵ Ο ίδιος στο προοίμιο προστάγματός του προς τον Κυζίκου Θεόδωρο Σκουταριώτη εκφράζει την επιθυμία να επαναφέρει το κράτος και την Εκκλησία στην παλαιά εύκλεια και ευημερία «*καὶ ἀναβιοῦν τὰ τῷ μακρῷ χρόνῳ γηράσαντα*».¹¹⁸⁶ Οι μετέπειτα ενέργειες και πολιτικές επιλογές του Μιχαήλ Η΄ είναι πράγματι αποκαλυπτικές της επιθυμίας του, αλλά και της πεποίθησής του ότι είχε το δικαίωμα ως *ἐπιστημονάρχης* να ρυθμίζει κατά το δοκούν τα της Εκκλησίας, ουσιαστικά χειραγωγώντας την, κατά το παράδειγμα του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, που είχε επιχειρήσει να επιβάλει στην Εκκλησία ακόμη και τις θεολογικές του απόψεις.

Ασφαλώς η πολιτική συγκυρία του β΄ μισού του 13ου αι. δεν μπορεί να συγκριθεί με εκείνη του 12ου. Η ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ προκάλεσε μεγάλη αντίδραση και αναστάτωση στην Εκκλησία, που δεν δίστασε να αμφισβητήσει τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους. Υπερμαχόμενος της αυτονομίας της Εκκλησίας ο Πατριάρχης Ιωσήφ Α΄ αρνήθηκε να αναγνωρίσει στον αυτοκράτορα το δικαίωμα του «*ψηφίζεσθαι, ἢ καθαιρεῖν, ἢ ἀφορισμῷ ἐπάγειν, ἢ ἄλλο τι ἐπισκοπικὸν ποιεῖν ἔργον τε καὶ ἐγχείρημα, ἀλλ’ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐπιστημοναρχεῖν*».¹¹⁸⁷ Κι αυτό διότι, όπως ο ίδιος επισημαίνει, ο *ἐπιστημονάρχης* έχει ως αρμοδιότητά του «*τὸ ρυθμίζειν δηλονότι καὶ τάττειν ἐπιστημονικῶς τοὺς ἐκκλησιῶν προεδρεύοντας καὶ ταῖς παρ’ αὐτῶν κανονικαῖς ψήφοις τὸ κύρος ἐπιτιθέναι καὶ τὴν βεβαίωσιν*».¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁴ Παχυμέρης, II, V:25, σ. 523.1-2. Αργότερα, στην ίδια μονή διέμενε συχνά και ο Πατριάρχης Αθανάσιος για να έχει άμεση ακρόαση των αιτημάτων του από τον αυτοκράτορα. Βλ. Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 14.39-42, σ. 34 (1303-1309), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1677.

¹¹⁸⁵ MM 5, σ. 247 (1270, Μάιος). Για τη σημασία του όρου *ἐπιστημονάρχης*, βλ. Β. Στεφανίδης, «Οἱ ὄροι ‘ἐπιστήμη’ καὶ ‘ἐπιστημονάρχης’ ἐν Βυζαντίῳ», *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 153-158· G. Dagron, *Emperor and Priest. The Imperial office in Byzantium*, Cambridge University Press, 2003, σσ. 248-255, και πρωτ. Κ. Μ. Φούσκας, «Ὁ ἐπιστημονάρχης στὸ Βυζάντιο», Η. Βουλγαράκης κ.ά. (επιμ.), *Πορευθέντες. Χαριστήριος Τόμος προς τιμὴν του αρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου)*, Αθήνα, 1997, σσ. 375-389.

¹¹⁸⁶ MM 5, σσ. 248-249 (1275-1282).

¹¹⁸⁷ Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σ. 237. Ο Πατριάρχης τονίζει ακόμη ότι από την εποχή των πρώτων Βυζαντινών αυτοκρατόρων «*οὔτε ἐπίσκοπος οὔτε κληρικός ἢ μοναχὸς χρηματικῆς ἢ καὶ ἐγκληματικῆς χάριν αἰτίας παρὰ πολιτικῶ ἢ στρατιωτικῶ ἐνάγεται ἄρχοντι*». Το 1273 ο χαρτοφύλαξ Ιωάννης Βέκκος καταγγέλθηκε στη Σύνοδο από τον Ιωάννη Χούμνο για «*παραπρεσβεία*», αλλά οι συνοδικοί ιεράρχες αρνήθηκαν να δικάσουν κληρικό του Πατριαρχείου προκαλώντας το δηκτικό σχόλιο του Γεωργίου Ακροπολίτη ότι «*Ἀπὸ βίνος ἔλκει ὁ χαρτοφύλαξ τὴν σύνοδον*», Παχυμέρης, II, V:13, σ. 483.6-24.

¹¹⁸⁸ Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σ. 237. Ο Πατριάρχης Αθανάσιος χρησιμοποιεί επίσης τον όρο *ἐπιστημονάρχης* όταν αναφέρεται στον Ανδρόνικο Β΄ αποκαλώντας τον μάλιστα «*ἐπιστάσιαν ὀριζομένην δι-*

Κατά γενική ομολογία, πάντως, οι αυτοκράτορες –των πρώτων Παλαιολόγων μη εξαιρουμένων- επιθυμούσαν τους εκάστοτε Πατριάρχες συνεργάσιμους, υπάκουους και όχι ιδιαίτερα δυναμικούς. Ο φίλα προσκείμενος στη δυναστεία των Παλαιολόγων Γεώργιος Ακροπολίτης ομολογεί απερίφραστα και με ειλικρίνεια «ταπεινότερους γάρ και μετρίους εἶναι τὸ φρόνημα τοὺς πατριαρχεύοντας οἱ κρατοῦντες ἐθέλουσι καὶ προσπίπτειν εὐχερῶς τοῖς σφῶν αὐτῶν βουλήμασιν ὡς προστάγμασι».¹¹⁸⁹ Ο Γρηγοράς σχετικά με τον Πατριάρχη Γεράσιμο Γ΄ σημειώνει ότι, μολοντί ηλικιωμένος, με προβλήματα ακοῆς, απλοϊκός και άμοιρος της θύραθεν παιδείας, επελέγη για τον πατριαρχικό θρόνο επειδή «ταῖς βασιλικαῖς ἀρεσκείαις πάντη προσήκων» προσθέτοντας ότι «διὰ γὰρ τοῦτο τοιούτους οἱ βασιλεῖς ἐς τοιαύτας ἐκλέγονται τὰς ἀρχάς, ἵνα τοῖς τοῦτων εὐχερῶς ὑποκύπτωσι προστάγμασι, καθάπερ ἀνδράποδα, καὶ μηδενὶ τῶν ἀπάντων ἐνάντια φρονῶσιν».¹¹⁹⁰ Ο ίδιος για την περίπτωση του Πατριάρχη Ησαΐα αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ τον αναβίβασε στον πατριαρχικό θρόνο παραβλέποντας το προχωρημένο της ηλικίας του, την αμάθειά του και το γεγονός ότι ήταν ένας απλός Αγιορείτης μοναχός, «διὰ τὴν ἄγαν τῶν τρόπων ἀφέλειαν».¹¹⁹¹ Εύστοχα, επομένως, ο Άγγλος ταξιδιώτης Sir John Mandeville σημειώνει στις αρχές του 14ου αιώνα ότι ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης είναι εκείνος που διορίζει πατριάρχες, αρχιεπισκόπους και επισκόπους όντας ταυτόχρονα κοσμικός και πνευματικός ηγέτης της αυτοκρατορίας.¹¹⁹²

Πράγματι, στο σύνολό τους σχεδόν οι Πατριάρχες υπήρξαν προσωπική επιλογή των αυτοκρατόρων, των οποίων πριν την εκλογή τους ήταν γνώριμοι ή και πνευματικοί. Συγκεκριμένα, ο Γερμανός Γ΄, προηγούμενος μητροπολίτης Αδριανουπόλεως και «φίλος ... ἐκ πολλοῦ τῷ βασιλεῖ (scil. Μιχαὴλ Η΄)» εξελέγη Πατριάρχης την 25η Μαΐου 1265, μετά την απομάκρυνση του Αρσενίου.¹¹⁹³ Οι Ιωσήφ Α΄ και Ιωάννης ΙΒ΄ Κοσμάς διετέλεσαν αντίστοιχα

καίαν καὶ ἔννομον», προσάτη και φρουρό της ορθόδοξης πίστεως και παράδοσης. Βλ. Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 61, σ. 142.46-48 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1704) και αρ. 95, σ. 248.21 (c. 1309, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1725). Βλ. επίσης Angelon, *Ideology*, σσ. 359-360.

¹¹⁸⁹ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 56, σσ. 106.22-107.3 και του ίδιου, I, § 42, σ. 72.5-7: «μάλιστα γάρ οἱ κρατοῦντες τοὺς πρὸς ἀρέσκειαν ἐν τοῦτοις προσίενται, ὡς ἂν μὴ τινὰς ἔχοιεν ἀντερίζοντας τοῖς βουλήμασι».

¹¹⁹⁰ Γρηγοράς, I, VIII:2, σ. 292.14-23. Βλ. σχετικά και Παχυμέρης, II, IV:13, σσ. 363-365, που εκφράζεται με συμπάθεια για το πρόσωπο του Γερμανού Γ΄. Στον συνοδικό Τόμο εκλογής του Γερμανού Γ΄ αναφέρεται ότι η εκλογή του έγινε «κοινῇ ψήφῳ καὶ ὁμογνωμοσύνῃ» χωρίς την παρέμβαση του αυτοκράτορα, κάτι όμως που αντιβαίνει στα λεγόμενα του Πατριάρχη Αρσενίου, που χαρακτηρίζει τον Γερμανό ως «φατριάρχη». Βλ. I. Συκουτρής, «Συνοδικὸς Τόμος τῆς Ἐκλογῆς τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Γ΄ (1265-1266)», *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 180, § 6, και Παχυμέρης, II, IV:16, σ. 375.1.

¹¹⁹¹ Γρηγοράς, I, VIII:12, σ. 360.1-8.

¹¹⁹² Mandeville, σ. 15.

¹¹⁹³ Σύμφωνα με τον Γρηγορά, I, IV:4, σ. 95.9-16, όταν ο Μιχαὴλ Η΄ κατέφυγε στο Σουλτανάτο του Ικονίου (1256-1258) από φόβο προς τον αυτοκράτορα Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι, συνάντησε τον Γερμανό, ο οποίος μόναζε τότε στο Μέλαν όρος, και δέχθηκε τη φιλοξενία και τη βοήθειά του· βλ. σχετικά Παχυμέρης, II, IV:12, σ. 365.14-16, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 28-32. Για τον χρόνο εκλογής του Γερμανού Γ΄ βλ. Συκουτρής, «Συνοδικὸς Τόμος», ό.π., σσ. 185-189. Η πληροφορία του Γρηγορά, I, IV:4, σ. 95.16-19, ότι ο Γερμανός εξελέγη μητροπολίτης Αδριανουπόλεως και κατόπιν Πατριάρχης, όταν ο Μιχαὴλ Η΄ ανήλθε στον αυτοκρατορικό θρόνο, δεν ευσταθεῖ, αφού ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις απευθύνει δύο επιστολές στον Αδριανουπόλεως Γερμανό (post 1254-1258). Βλ. Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae*, ό.π., αρ. 130, σσ. 181-183

πνευματικοί του Μιχαήλ Η΄ και του Ανδρονίκου Β΄.¹¹⁹⁴ Τον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο είχαν, ενδεχομένως, προτείνει για τον πατριαρχικό θώκο οι μαθητές του, ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μουζάλων και ο *ἐπί τοῦ κανικλείου* Νικηφόρος Χούμνος· τον Κοσμά είχε συστήσει στον αυτοκράτορα ο μέγας κονόσταυλος Μιχαήλ Γλαβάς-Ταρχανειώτης· ο Αθανάσιος Α΄ υπήρξε γνώριμος αρχικά του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου και στη συνέχεια του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ (1282) μέσω του *τατᾶ τῆς αὐλῆς*, ευνούχου Ανδρόνικου Ηονοπολίτη,¹¹⁹⁵ ενώ ο Ιωάννης ΙΓ΄ Γλυκὺς υπήρξε εκ των οικείων συνεργατῶν του Ανδρόνικου Β΄ και του *ἐπί τοῦ κανικλείου* Νικηφόρου Χούμνου.¹¹⁹⁶ Επιπλέον, αν εξαιρέσει κανείς τις περιπτώσεις των λογίων Πατριαρχῶν Γρηγορίου Β΄ και του προαναφερθέντος Ιωάννη ΙΓ΄ Γλυκέος, οι Αρσένιος, Αθανάσιος Α΄, Ιωάννης ΙΒ΄ Κοσμάς, Γεράσιμος και Ησαΐας προέρχονταν από τις τάξεις των μοναχῶν, ήταν ηλικιωμένοι και με προβλήματα υγείας.¹¹⁹⁷ Θα πρέπει δε να σημειωθεί ότι από τα τέλη του 13ου αι. αρκετοί πατριάρχες προέρχονταν από το Ἅγιον Ὄρος, πράγμα που σηματοδοτεῖ τον αυξημένο ρόλο του Ἄθω από τούδε και στο εξής. Τέλος, δεν ήταν λίγες ο περιπτώσεις όπου ο αυτοκράτορας καθυστερούσε την εκλογή ενός νέου Πατριάρχη, γιατί προφανῶς δεν είχε βρει τον κατάλληλο για τη θέση αυτή.

Η τύφλωση του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι, τον οποίο ο Μιχαήλ Η΄ είχε ορκιστεί να προστατεύει, προκάλεσε την οργή του Πατριάρχη Αρσενίου που αφόρισε τον αυτοκράτορα ως κύριο υπαίτιο. Ο τελευταίος, αφού ζήτησε εις μάτην την άρση του αφορισμού του, κατηγόρησε τον Πατριάρχη ότι με την ενέργειά του αυτή ενθάρρυνε την αποσύνθεση της διοίκησης της αυτοκρατορίας ὡστε «*μήτε φόρους ἐκλέγειν μήτε τέλη πράττειν μήτε μεταχειρίζειν πράγματα μήτε μὴν διοικεῖν τὴν ἀρχήν*»· απείλησε μάλιστα ότι θα προσέφευγε στον Πάπα, εἰάν ο Αρσένιος επέμενε «*τὸ τῆς βασιλείας κράτος ἐξουθενεῖσθαι καὶ τὰ ἱερὰ ἀνάκτορα ἀφορίζεσθαι*».¹¹⁹⁸ Σε ομιλία του μάλιστα ενώπιον της Συνόδου, ο αυτοκράτορας ἔδωσε στο ζήτημα πολιτική διά-

και αρ. 131, σσ. 183-185. Μετά την απομάκρυνσή του από τον πατριαρχικό θρόνο (14 Σεπτ. 1266) ο Γερμανός Γ΄ θα αναλάβει πρεσβευτική αποστολή στην Ουγγαρία (α. 1272) για τη σύναψη γαμικού συναλλαγίου μεταξύ του Ανδρόνικου Β΄ και της Ἄννας, κόρης του Στεφάνου Ε΄ της Ουγγαρίας. Βλ. Παχυμέρης, ΙΙ, ΙV:29, σσ. 411-413. Για το θέμα βλ. και Α. Failler, «L'anticipation comme procédé littéraire et comme indice rédactionnel dans l'histoire de Georges Pachymérès: 3. La mission de l'ex-patriarche Germain III en Hongrie», *REB* 68 (2010), 169-170.

¹¹⁹⁴ Παχυμέρης, ΙΙ, ΙV:23, σ. 395.5-24· ΙV:24, σ. 397.1-7, και ΙΙΙ, VIII:27, σ. 205.8-10. Βλ. τη μαρτυρία του Μακαρίου Πισιδίας προς τον Θεσσαλονίκης Μανουήλ Δισύπατο, Σ. Ευστρατιάδης, «Ὁ πατριάρχης Ἄρσένιος ὁ Αὐτωρειανὸς (1255-1260, 1261-1267)», *Ἑλληνικά* 1 (1928), 93. 16-19.

¹¹⁹⁵ Παχυμέρης, ΙΙΙ, VIII:27, σσ. 203.31-205.8 (Ιωάννης ΙΒ΄ Κοσμάς)· VII:37, σ. 123.2-15, και VIII:13, σ. 157.9-13 (Αθανάσιος Α΄). Για το πρόσωπο του Ηονοπολίτη βλ. *PLP*, 6713.

¹¹⁹⁶ Παχυμέρης, ΙΙΙ, VIII:20, σ. 183.10-14, και Κοντογιαννοπούλου, *Εσωτερική πολιτική*, σ. 94 και σημ. 238. Τόσο ο Χούμνος ὡσο και ο Γλυκὺς συνδέονταν και “πνευματικά”, καθὼς είχαν υπάρξει παλαιότερα μαθητές του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου. Επιπλέον, ο Ιωάννης Γλυκὺς προερχόταν από μία οικογένεια, μέλη της οποίας είχαν αναδειχθεῖ στη δημόσια και εκκλησιαστική διοίκηση. Βλ. Puech, *Aristocratie*, σ. 94.

¹¹⁹⁷ Η πρακτική της ανακήρυξης σε αρχιερείς και Πατριάρχες ὡσων είχαν προηγουμένως καρεῖ μοναχοί, απαντά ὅλο και συχνότερα μετά τη σύνοδο του Αδραμυττίου (Απρ. 1284). Επρόκειτο για ἕνα από τα αιτήματα των Αρσενιτῶν, που τελικά επικράτησε, καίτοι συνάντησε αρχικά αρκετές αντιδράσεις. Βλ. σχετικά το σχόλιο του Παχυμέρη, ΙΙΙ, VII:34, σ. 101.7-11. Για το θέμα βλ. και το ἄρθρο του Α. Failler, «La promotion du clerc et du moine à l'épiscopat et au patriarcat», *REB* 59 (2001), 125-146, ὡπου και επισημαίνεται η προτίμηση του Παχυμέρη στους Πατριάρχες που δεν προέρχονταν από τις τάξεις των μοναχῶν.

¹¹⁹⁸ Παχυμέρης, Ι, ΙΙΙ:19, σ. 283.12-22, και ΙΙΙ:24, σ. 297.15-21.

σταση καταγγέλλοντας τον Πατριάρχη ότι ενεργεί αντίθετα με την αρχή της *οικονομίας* απεργαζόμενος τον «κοινὸν ὄλεθρον».¹¹⁹⁹ Ο Αρσένιος, ασφαλώς, δεν ήταν συνωμότης, αλλά δεν μπορούσε να παραβλέψει το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας είχε αφενός περιφρονήσει και αθετήσει τους όρκους του προς τον Θεό, αφετέρου διέκειτο εχθρικά προς αυτόν, μην επιτρέποντας ακόμη και την είσοδό του στην ανακτημένη πρωτεύουσα, επειδή «πειθήνιον οὐχ ἑώρα» τον Πατριάρχη.¹²⁰⁰ Ο διάδοχός του, πάντως, Ιωσήφ Α΄ Γαλησιώτης πείσθηκε να άρει τον αφορισμό, γεγονός που ικανοποίησε τόσο τον Μιχαήλ Η΄, ώστε όρισε τα πατριαρχικά έγγραφα να έχουν την ίδια ισχύ με τα βασιλικά *προστάγματα*.¹²⁰¹

Λίγα έτη αργότερα η φιλενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ προκάλεσε εκ νέου μεγάλη αναστάτωση στην Εκκλησία και έθεσε το ζήτημα κατά πόσο ο αυτοκράτορας μπορούσε να λειτουργεί ερήμην της Εκκλησίας επεμβαίνοντας στο δόγμα, ακόμα κι αν το επέτασσε το πολιτικό συμφέρον. Για τον λόγο αυτό, μετά τον θάνατό του και την αποκήρυξη όσων συνομολογήθηκαν στη σύνοδο της Λυών, θα ακουστούν οι πρώτες φωνές από μέρους της Εκκλησίας για την ανάγκη χωρισμού και αυτοτέλειάς της από το κράτος.

Οι σχέσεις της κοσμικής εξουσίας με την Εκκλησία αποκαταστάθηκαν εκ νέου στα χρόνια της βασιλείας του ευσεβούς και φιλομόναχου Ανδρονίκου Β΄, οπότε και οι τάσεις επιβολής της πρώτης στη δεύτερη περιορίστηκαν και τέθηκαν οι βάσεις ενός νέου πρότυπου στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας. Ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση αυτού του κλίματος συνεργασίας διαδραμάτισε ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄. Η επιρροή του μάλιστα στον αυτοκράτορα ήταν τόσο μεγάλη, ώστε έφτασε να γίνει αντικείμενο σάτιρας, όταν κάποιοι απεικόνισαν τον αυτοκράτορα «χαλινὸν ἐν τῷ στόματι φέροντα καὶ τὸν πατριάρχη Ἀθανάσιον ἔλκοντα τοῦτον ὥσπερ τις ἡνίοχος ἵππον», και την ανήρτησαν σε κοινή θέα.¹²⁰²

Όταν το 1303 ο Ανδρόνικος Β΄ ζήτησε από τον Αθανάσιο Α΄ να επανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο, ο τελευταίος απαίτησε και έλαβε από τον αυτοκράτορα το λεγόμενο *Γράμμα Ὑποσχετικόν* ως *sine qua non* για την επιστροφή του.¹²⁰³ Στο κείμενο αυτό, το οποίο συνέταξε αναμφίβολα ο ίδιος ο Πατριάρχης, δινόταν η υπόσχεση από μέρους του αυτοκράτορα να στηρίζει την Εκκλησία –πράγμα δίκαιο και σύμφωνο με τη θέληση του Θεού– και να βοηθήσει τον Πατριάρχη στην προσπάθειά του για την εκκλησιαστική και κοινωνική μεταρρύθμιση, ιδιαίτερα δε στο θέμα της επιστροφής των επισκόπων πίσω στις έδρες τους.¹²⁰⁴ Επιπλέον, αποδεχόταν την υπεροχή της Εκκλησίας και ομολογούσε ότι οφείλει «οὐ μόνον ἀκαταδούλωτον πάντη καὶ ἑλευθέραν διατηρεῖν, ἀλλὰ καὶ ὑποταγὴν πληροῖν δουλικὴν

¹¹⁹⁹ Παχυμέρης, II, IV:1, σσ. 329.12-14, 331.11-13, 333.10-16.

¹²⁰⁰ PG 140, στ. 953D.

¹²⁰¹ Παχυμέρης, II, IV:24, σ. 397.13-17: «τὰς τοῦ πατριάρχου γραφὰς ἀντὶ προσταγμάτων ἰδίων δέχεσθαι τοὺς ἐπ' ἐξουσίας» (Dölger, *Regesten*, αρ. 1939, έκδ. πιθανότατα Ιαν. 1267).

¹²⁰² Γρηγοράς, I, VII:9, σσ. 258.17-259.4.

¹²⁰³ V. Laurent, «Le Serment de l'empereur Andronic IIème Paléologue au Patriarche Athanase Ier, lors de sa seconde accession au trône œcuménique (septembre 1303)», *REB* 23 (1965), 124-139.

¹²⁰⁴ Βλ. Laurent, «Serment», ό.π., σσ. 136-137, και J. L. Boojamra, *The Church and Social Reform. The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, New York, 1993, σσ. 42-45.

πρὸς αὐτὴν καὶ ὑποκείσθαι αὐτῇ παντὶ νομίμῳ καὶ θεαρέστῳ θελήματι». ¹²⁰⁵ Με την ενέργειά του αυτή ο αυτοκράτορας διατάρασσε μεν την ισορροπία μεταξύ Βασιλείας και Ἱεροσύνης, ἀντιλαμβανόμενος ὅμως ὅτι εἶχε την ἀνάγκη στήριξης του Πατριάρχου, που ὄντως τον βοήθησε ποικιλοτρόπως, ὅποτε παρέστη ἀνάγκη, και του ἐφιστούσε την προσοχή σε διάφορα ζητήματα κοινωνικῆς και πολιτικῆς φύσεως. ¹²⁰⁶

Εντούτοις, ο Αθανάσιος Α΄ πρόβαλε κατὰ τὴ β΄ πατριαρχία του (1303-1309) τὴν ἀνάγκη ἀναθεώρησης των σχέσεων Πολιτείας – Εκκλησίας ἐξυψώνοντας σε λόγους του τὴ θέση και τον ρόλο τῆς τελευταίας ἐναντὶ του αυτοκράτορα. Σε διδασκαλία του «πρὸς τὸν χριστωνύμου λαὸν καὶ περὶ βασιλέως καὶ τῆς συγκλήτου καὶ περὶ ἀναβάσεως καὶ καταβάσεως πατριαρχῶν» ο Αθανάσιος Α΄ σημειώνει ὅτι μέχρι πρότινος ἡ Εκκλησία ἐνέπνεε σεβασμὸ στη «βασιλεία», δηλαδή τὴν κοσμικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ στην ἐποχὴ του ἡ τελευταία, μολονότι εἶναι ἐπιφορτισμένη με τὴν προστασία τῆς Εκκλησίας, ἐπιχειρεῖ να ἐπιβληθεῖ σε αὐτή. Στην πραγματικότητα, ἐπισημαίνει ο Αθανάσιος Α΄, ἡ κοσμικὴ ἐξουσία δὲν εἶναι σε θέση να ἀντεπεξέλθει στα καθήκοντά τῆς ὡς προστάτης τῆς Εκκλησίας και ὡς πρότυπο για τον λαό, γι’ αὐτὸ και ἡ Εκκλησία παραλύει και τὸ κράτος χειμάζεται ἀπὸ τους ἐχθρούς. Πρὸς ἐπίρρωση των λεγομένων του ο Πατριάρχης ἀναφέρει ὅτι κανεὶς ἀπὸ τους προκατόχους του μετὰ τὸ 1261 δὲν πέθανε ἐν ἐνεργείᾳ, ἀλλὰ ὅλοι τους διώχθηκαν ἢ ἀπομακρύνθηκαν συχνά με τρόπο ἀτιμωτικό. ¹²⁰⁷ Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει και ἡ ἐπιστολιμαία διδασκαλία του «πρὸς τὸν βασιλέα καὶ πρὸς ἀρχιερέων και παντὸς χριστωνύμου λαοῦ» ὅπου ἐπισημαίνει ὅτι ἱεροσύνη και βασιλεία εἶναι ἀλληλένδετες· ἡ πρώτη μεσολαβεῖ στον Θεὸ αὐτούμενη τὴν εὐσπλαχνία του, ἐνῶ ο αυτοκράτορας ὡς ἐκπρόσωπος του Θεοῦ ἔχει ἀναλάβει τὴν προστασία τῆς. Ἀναφέρει μάλιστα περιπτώσεις βασιλέων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπως οὖν Ἰωσὴφ και Ἐζεκίας, που θα πρέπει να λειτουργοῦν ὡς πρότυπα, ἐνῶ ἐντυπωσιάζει ἡ προτροπὴ του ὅπως «μάθωμεν ὑποκύπτειν τῇ Ἐκκλησίᾳ μὴ αὐτὴν ὑποτάσσειν, ἀλλ’ αὐτῇ ὑποτάσσεσθαι καὶ τοῖς ταύτης θεσμοῖς». ¹²⁰⁸

¹²⁰⁵ Βλ. Laurent, «Serment», ὁ.π., σσ. 135-139 και ἐιδικότερα σ. 136.34-39.

¹²⁰⁶ Μετὰ τὴ μάχη του Βαφέως (27 Ἰουλ. 1302) και λίγο πρὶν τὴν ἀφίξη των Καταλανῶν (Σεπτ. 1303) ἡ Εκκλησία δια στόματος του Πατριάρχου Αθανασίου Α΄, ἀνταποκρίθηκε στη ἐκκλήση του αυτοκράτορα για οἰκονομικὴ ἐνίσχυση των ἀκριτῶν στα ἀνατολικά σύνορα, Παχυμέρης, IV, XI.9, σ. 427.1-2. Βλ. σχετικὰ E. Fisher, «A Note on Pachymeres’ ‘De Andronico Palaeologo’», *Byzantion* 40 (1971), 230-235, και Laiou, *Constantinople*, σσ. 118-119.

¹²⁰⁷ Κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 19^r-28^v (Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1692, σσ. 479-482). Παρόμοια παράπονα πρὸς τον αυτοκράτορα για τὴν ἀδικὴ μεταχείριση που υπέστησαν οὖν κατὰ καιροῦς προκάτοχοί του, ἐκφράζει ο Αθανάσιος Α΄ και σε ἐπιστολὴ του (ἀρ. 2, σ. 6.1-32). Ο ἴδιος σημειώνει ἀλλοῦ ὅτι κάποτε «ἡ ἱερωσύνη πταίουσαν τὴν βασιλείαν διώρθου και ἐσωφρόνιζε· νῦν δὲ γέγονεν ὑπ’ ἐκείνην οὐ τὸ οἰκεῖον ἀξίωμα ἀπολέσασα ... Τότε μὲν ... ἡ ἱερωσύνη τῇ βασιλείᾳ ἦν φοβερὰ· νῦν δὲ ἡ βασιλεία τῇ ἱερωσίᾳ», βλ. Patedakis, *Athanasios I*, σ. 117.

¹²⁰⁸ Ἡ διδασκαλία που ἐξέδωσε ἀπὸ τον προαναφερθέντα κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 62^r-66^v (Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1716, σσ. 500-501), ο Ηλιοπόλεως Γεννάδιος, «Τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄ ἐπιστολιμαῖαι διδασκαλῖαι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον Β΄», *Ὁρθοδοξία* 27.2 (1952), 113-120, 173-179, χρονολογεῖται βάσει ἐσωτερικῶν στοιχείων μετὰ τὸ 1306-1309. Παρόμοια ἀναφέρει και σε ἐπιστολὴ του πρὸς τον αυτοκράτορα: «οὐ γὰρ διὰ τὴν βασιλείαν ἡ ἱερωσύνη ἀπεχαρίσθη τῷ χριστωνύμῳ λαῷ, ἀλλὰ διὰ τὴν ἱερωσίᾳ ἡ βασιλεία», Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 104, σ. 264.25-26 (Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1730). Βλ. ἐπίσης Boojamra, *Church and Social Reform*, ὁ.π., σ. 45 κ.ε., και Patedakis, *Athanasios I*, σ. 115.

Καρπός των προσπαθειών του Αθανασίου Α΄ ήταν η μεταφορά της δικαιοδοσίας επί του Αγίου Όρους από τον αυτοκράτορα στον Πατριάρχη το 1312.¹²⁰⁹ Η οριστικοποίηση του νέου καθεστώτος πραγματοποιήθηκε επί Νίφωνος Α΄. Ο τελευταίος απέλυσε για το θέμα αυτό ένα σιγίλλιο (Νοέμ., 1312),¹²¹⁰ το οποίο επικύρωσε στη συνέχεια με χρυσόβουλλο του Ανδρόνικος Β΄ επανορθώνοντας με τον τρόπο αυτό την έως τότε «αντικανονική» εξάρτηση του Όρους από τον αυτοκράτορα.¹²¹¹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο όρος *έλευθερία* που εμφανίζεται την περίοδο μετά το 1282 και απαντά όλο και περισσότερο σε λόγους του Αθανασίου Α΄ και των διαδόχων του. Πρώτα ο Νικηφόρος Χούμνος, κάνοντας λόγο για την αποκατάσταση της τάξης στην Εκκλησία από τον Ανδρόνικο Β΄, μετά την ταραχώδη βασιλεία του Μιχαήλ Η΄, θα γράψει ότι «καὶ ταύτην πρώτην ἔλευθερίαν ἢ ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ λαμβάνει».¹²¹² Κατόπιν, ο Αθανάσιος Α΄ θα αναφερθεί συχνά στις επιστολές του στην *έλευθερίαν* της Εκκλησίας.¹²¹³ Η μελέτη των σχετικών αναφορών του Αθανασίου οδηγεί στην ερμηνεία του όρου *έλευθερία* ως ανάγκη τήρησης των εκκλησιαστικών κανόνων και παραδόσεων, οι οποίες θα ενίσχυαν την Εκκλησία στον αγώνα της ενάντια στην πολιτική και κοινωνική αδικία και στην εφαρμογή της τάξεως τόσο στην ίδια όσο και στην κοινωνία.¹²¹⁴

Ανάλογες απόψεις απηχεί και «*Ἀνέκδοτος Λόγος εἰς Ἀρσένιον Αὐτωρειανὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως*», ο συντάκτης του οποίου έχει κατά καιρούς ταυτιστεί με τον Σηλυβρίας Φιλόθεο, τον Χούμνο, τον Πλανούδη ή τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστο.¹²¹⁵ Ειδικότερα, ο ανώνυμος συντάκτης γράφει για τις σχέσεις Αρσενίου και Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι ότι ο αυτοκράτορας «πειθήνος ὑπάρχων τῷ πατριάρχῃ πάντα κατὰ τὴν ἐκείνου γνώμην ἐποίει καὶ τοῖς ἐκείνου θελήμασιν» υπονοώντας προφανώς ότι στην εποχή του αυτό δεν συμβαίνει. Εκφράζει μάλιστα την άποψη ότι η Εκκλησία -στην προκειμένη περίπτωση ο Πατριάρχης- υπερέχει του αυτοκράτορα επειδή «τῷ βασιλικῷ χρίων ἐλαίῳ

¹²⁰⁹ Νωρίτερα, με επιστολή του προς την κοινότητα του Αγίου Όρους ο Αθανάσιος Α΄ είχε εκφράσει τη γνώμη πως ο εκάστοτε Πρώτος θα έπρεπε να δέχεται την καθιέρωση και από μία εκκλησιαστική αρχή, όπως ο Πατριάρχης. Βλ. Laurent, *Regestes*, αρ. 1657.

¹²¹⁰ *Actes du Prôtaton* (Archives de l'Athos 7), (ed.) D. Papachryssanthou, Paris, 1975, αρ. 11, σσ. 243-248.

¹²¹¹ *Actes du Prôtaton*, αρ. 12, σσ. 249-54 και ειδικότερα σ. 253.177-180. Βλ. και Α. Αγγελόπουλος, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης ως κυριάρχης επίσκοπος της μοναχικής πολιτείας του Αγίου Όρους κατά το χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ του 1312», *Το Άγιον Όρος. Χθες-σήμερα-αύριο, Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1993* (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μακεδονική Βιβλιοθήκη 84), Θεσσαλονίκη, 1996, σσ. 13-22.

¹²¹² *Anecdota Graeca*, 2, σ. 54.

¹²¹³ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 57, σσ. 126, 367 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1701).

¹²¹⁴ Booramra, *Church and Social Reform*, ό.π., σ. 42, και Angelov, *Ideology*, σσ. 406-407.

¹²¹⁵ Κώδ. *Πάμμον* 366, ff. 430^v-434^v (αρχές ή περί τα μέσα του 14ου αι.). Ο Π. Γ. Νικολόπουλος, «Ἀνέκδοτος Λόγος», ό.π., σ. 441, χρονολογεί τον Λόγο στην εποχή άρσης του αρσενιτικού σχίσματος (1310) πιστεύοντας ότι εκφράζει τις ιδέες του Πατριάρχη Νίφωνα. Ως εκ τούτου δεν δέχεται την πρόταση του Magdalino, «Byzantine Churches of Selymbria», ό.π., σ. 315, σημ. 47, ότι συντάκτης του είναι ο Σηλυβρίας Φιλόθεος και αντιπροτείνει είτε τον Χούμνο, η οικογένεια του οποίου είχε σχέσεις με τον Αρσένιο, είτε τον Πλανούδη, ο οποίος όμως είχε ήδη πεθάνει c. 1305. Τέλος, η Μ. Βακαλοπούλου, *Φιλόθεος Σηλυβρίας. Βίος και συγγραφικό έργο*, Αθήνα, 1992, σ. 161-166, απορρίπτει την περίπτωση του Φιλόθεου και δέχεται ως συγγραφέα του Λόγου -βάσει υφολογικών και άλλων εσωτερικών στοιχείων- τον οικουμενικό Πατριάρχη Κάλλιστο (1350-53, 1355-1363), έργα του οποίου προηγούνται του Λόγου στον πατριακό κώδικα.

τοὺς βασιλεύοντας ... Εἰ δεῖ οὖν τὰ ἐλάττω τοῖς μείζοσι πείθεσθαι, μείζων δὲ ἡ ἐκκλησία ἢς ὁ Χ(ριστὸς) κεφαλὴ, οὐ τὴν εἰκόνα φέρει ὁ π(ατ)ριάρχης, πάντως δεῖ καὶ τὸν ὑπὸ τούτου ἀγιαζόμενον καὶ χριόμενον βασιλέα ... πείθεσθαι τῇ ἐκκλησίᾳ».¹²¹⁶

Πράγματι ο ρόλος του Πατριάρχη στην στέψη του αυτοκράτορα ήταν σημαίνων. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Γ΄ Καντακουζηνό και τον Ψευδο-Κωδινό, που περιγράφουν λεπτομερώς το τελετουργικό, ο Πατριάρχης συμμετείχε στην αναγόρευση του νέου αυτοκράτορα με την ανύψωση του σε ασπίδα, αλλά κυρίως τον έστεφε και έχριε με μύρο.¹²¹⁷ Παράλληλα, όμως, και ο αυτοκράτορας στη λειτουργία που ακολουθούσε μετά τη στέψη συμμετείχε στη Μεγάλη Είσοδο επικεφαλής της πομπής, εισερχόταν στο ιερό, θυμιάτιζε την ιερά τράπεζα και τον Πατριάρχη, ενώ μεταλάμβανε απευθείας από το ιερό ποτήριο κατά «τὸν τῶν ἱερωμένων τρόπον».¹²¹⁸

Η ενδοδυναστική διαμάχη μεταξύ των δύο Ανδρονίκων και η συνακόλουθη έξαψη των παθῶν έθεσε ξανά το λεπτό ζήτημα των ορίων μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας. Έτσι, στη διάρκεια της β΄ φάσης της διαμάχης, ο γηραιός Ανδρόνικος Β΄ ζήτησε από τον Πατριάρχη Ησαΐα την διακοπή της μνημόνευσης του εγγονού του Ανδρόνικου Γ΄ στα δίπτυχα της Εκκλησίας. Ο Ησαΐας, ένας αυστηρός πρώην Αγιορείτης, αρνήθηκε διότι κατά την άποψή του «οὐ τῶν ὀρθῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων προβέβλημαι μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀδικουμένων προΐστασθαι καὶ ὑπερμαχεῖν ἀνάγκην ἔχω». Το γεγονός εξόργισε τον αυτοκράτορα που τού διεμήνυσε «τῶν ἐκκλησιαστικῶν ... ἔχθεσθαι φροντίδων, τῶν κοινῶν δὲ καὶ τῶν βασιλικῶν ἀπέχεσθαι πραγμάτων» για να τον θέσει ακολούθως σε περιορισμό στη μονή των Μαγγάνων.¹²¹⁹ Στο ζήτημα παρενέβη και ο λόγιος Μανουήλ Γαβαλάς (αργότερα επίσκοπος Βρύσεως και κατόπιν μητροπολίτης Εφέσου), που σε επιστολή του, αγνώστου παραλήπτη, κρίνει ως άτοπη τη στάση του Πατριάρχη καταλήγοντας ότι «ἱεράσθαι γὰρ τοὺς βασιλέας ἢ τοὺς ἱερέας βασιλεύειν οὐδ' ἐγὼ φημι νομίζεται (οὐ γὰρ θεμιτὸν οὐτ' ἐκείνους αὐτουργεῖν μυστήρια οὔτε τούτους ἔργα πράττειν πολεμῆια)».¹²²⁰

Η στάση του ανώτερου κλήρου για την περίοδο που εξετάζουμε αναφορικά με τις σχέσεις αυτοκράτορα και Πατριάρχη είναι ιδιαίζουσα, καθώς συχνά παρατηρεῖται το φαι-

¹²¹⁶ Νικολόπουλος, «Ἀνέκδοτος Λόγος», ό.π., σσ. 460.332-461.344.

¹²¹⁷ Καντακουζηνός, I, I:41, σσ. 196.18-197.3: «ὁ βασιλεὺς καὶ πατὴρ τοῦ ἀναγορευομένου, εἶγε περίεστι, καὶ ὁ πατριάρχης τῶν ἐμπροσθίων μερῶν ἐπιλαμβανόμενοι τῆς ἀσπίδος ... τοῖς πλήθεσιν ἐπιδεικνύουσι τὸν βασιλέα» και I, σ. 198.8-10: «ὁ πατριάρχης δὲ τῷ θείῳ μύρῳ σταυροειδῶς χρίει τὴν βασιλέως κεφαλὴν, ἐπιλέγων μεγάλη φωνή· ἅγιος», και Ψευδο-Κωδινός, σσ. 255.20-256.6, 258.9-29. Η επικράτηση του χρίσματος κατά τη στέψη του αυτοκράτορα αποκαλύπτει τον αυξανόντα ρόλο της Εκκλησίας. Βλ. σχετικά D. M. Nicol, «Kaisersalbung. The unction of emperors in late Byzantine coronation ritual», BMGS 2 (1976), 37-52· Dagron, *Emperor and Priest*, ό.π., σσ. 275-276, και Γιαρένης, «Ο ρόλος του χρίσματος», ό.π., σ. 113 κ.ε.

¹²¹⁸ Καντακουζηνός, I, I:41, σσ. 200.4-9, 13-15· 201.7-22, και 202.3-6, και Ψευδο-Κωδινός, σσ. 264-269. Τα λεγόμενά τους επιβεβαιώνει και ένα σημείωμα του τέλους του 13ου αι., πιθανότατα του Εφέσου Ιωάννη Χειλά († c. 1310-15), όπου αναφέρεται ότι ο αυτοκράτορας είχε από την Εκκλησία το δικαίωμα «μεταλαμβάνειν ἔνδον τοῦ βήματος, τὸ θυμιᾶν σταυροειδῶς τὴν ἁγίαν τράπεζαν τρόπον ἀρχιερατικόν», Darrouzès, *Documents inédites*, ό.π., σ. 412.3-5.

¹²¹⁹ Καντακουζηνός, I, I:50, σσ. 248.9-13 και 249.2-9· επίσης Γρηγοράς, I, IX:3, σσ. 403-407.

¹²²⁰ Γαβαλάς, *Ἐπιστολές*, B.62, σσ. 189-190.

νόμενο πολλοί ιεράρχες να συντάσσονται στο πλευρό του πρώτου ενάντια στον δεύτερο. Η σχέση αυτή Ιεραρχίας και αυτοκράτορα ανάγεται στην εποχή που ο Μιχαήλ Η' επιθυμώντας να εξασφαλίσει τον τίτλο του δεσπότη (1258, Νοεμ. 13) και προσδοκώντας να αναγορευθεί και στεφθεί αυτοκράτορας «*τοῖς δέ γε τοῦ ἱεροῦ καταλόγου καὶ ἐκ φιλοτιμοτέρας χειρὸς ἐχορήγει, καὶ κρύφα καὶ φανερώς*».¹²²¹

Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μία σχέση αμφίδρομη. Ο αυτοκράτορας επεδίωκε και φρόντιζε να εξασφαλίζει παντοιοτρόπως τη στήριξη του ανώτερου κλήρου για τους πολιτικούς του σχεδιασμούς, που αφορούσαν και την Εκκλησία, ενίοτε ερήμην του Πατριάρχη, ενώ οι ιεράρχες παραβλέποντας συχνά τον ρόλο και τις θέσεις του Πατριαρχείου επιτύγχαναν με τη στάση τους την αυτοκρατορική εύνοια αποκομίζοντας υλικά και άλλα οφέλη. Έτσι, στη διαμάχη Μιχαήλ Η' και Αρσενίου Αυτωρειανού, οι ιεράρχες των δυτικών επαρχιών συντάχθηκαν με τον αυτοκράτορα, ενώ το μέρος του Αρσενίου έλαβαν οι ιεράρχες των ανατολικών επαρχιών, αλλά και μοναχοί και λαϊκοί από την ίδια περιοχή.¹²²² Στην περίπτωση αυτή ο φίλα προσκείμενος στον αυτοκράτορα Πατριάρχης Γερμανός Γ' «*ἐπεστοίβασε*» κατά τον Παχυμέρη «*κληρικούς τε καὶ ἱεράρχας χειροτονῶν, ἀφορῶν πρὸς τὴν τοῦ κρατοῦντος εὐμένειαν*».¹²²³

Αργότερα πάλι θέλοντας να εξασφαλίσει τη στήριξη της Συνόδου στο ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, ο αυτοκράτορας επιχείρησε «*μειλιχίους ... λόγους καὶ ἤθεσιν ἰλαροῖς καταδημαγωγεῖν καὶ ὑποποιεῖσθαι τὰς τῶν στασιαζόντων ἐπειράτο γνώμας*».¹²²⁴ Φαίνεται δε ότι επιτεύχθηκε μια συμφωνία με τα μέλη της Ιεραρχίας τόσο με την άσκηση πιέσεων όσο και με την έκδοση μιας νεαρής που όριζε «*τὸ τὰ ὀπουδηποτοῦν πατριαρχικά, ὅσα ἐν χώραις τε καὶ μοναῖς, ὑπὸ τοὺς ἐπισκόπους ὧν αἱ ἐνορίαὶ τελεῖν*».¹²²⁵ Ο Παχυμέρης αναφέρει ότι την ιδέα αυτή υπέβαλε στον αυτοκράτορα ο πνευματικός του, ο Ισαάκ Εφέσου «*τὸ τὰ κατ' ἀνατολήν πατριαρχικά ὑφ' αὐτῷ θέλειν ποιεῖσθαι*».¹²²⁶ Στην πραγματικότητα όμως η ικανοποίηση των ιεραρχών της επαρχίας, έστω και εις βάρος του Πατριαρχείου, εξασφάλιζε στον αυτοκράτορα την πολυπόθητη ηρεμία και συναίνεση στο εσωτερικό της Συνόδου για την απρόσκοπτη επικύρωση και πραγματοποίηση των ενωτικών του σχεδίων. Μετά τον θάνατο

¹²²¹ Παχυμέρης, I, I:27, σ. 105.5-9· I:28, σ. 113.3-6, και II:1, σ. 131.10-12. Ο Γρηγοράς, I, III:4, σ. 70.2-8, αναφέρει ότι ο Μιχαήλ αφού έλαβε άδεια να διαχειρίζεται τα χρήματα του βασιλικού θησαυροφυλακίου προχώρησε στην οικονομική ενίσχυση αρχόντων και στρατιωτικών, αλλά και όσων «*καὶ γλώττης πειθοῖ καταδημαγωγεῖν τὸν ὄχλον ἐδύναντο. ἐν οἷς ἦσαν καὶ τοῦ ἱερατικοῦ βήματος οὐκ ὀλίγοι*». Λίγο αργότερα ο φίλα προσκείμενος στον Μιχαήλ Η' Πατριάρχης Γερμανός Γ' Μαρκουτζάς προχώρησε στη χειροτονία πλήθους κληρικών και ιεραρχών έχοντας προφανώς ως μόνο κριτήριο την πίστη τους στον αυτοκράτορα. Παχυμέρης, II, IV:18, σ. 381.20-22. Για τη στάση που κράτησε ο ανώτερος και κατώτερος κλήρος έναντι του Μιχαήλ Η' βλ. την μελέτη του Puech, *Aristocratie*, σσ. 412-413, 427-431.

¹²²² Παχυμέρης, I, III:23, σσ. 295.15-297.7· II, IV:6, σ. 347.7-8 και IV:10, σ. 357.7-10. Η στάση των ιεραρχών της Μ. Ασίας δικαιολογείται από το αίσθημα εγκατάλειψης της περιοχής και την πίστη τους στον οίκο των Λασκάρεων. Βλ. και I. Συκουτρής, «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν», *Ἑλληνικά* 2 (1929), 294-295.

¹²²³ Παχυμέρης, II, IV:18, σ. 381.20-22, και IV:24 σ. 395.28-29.

¹²²⁴ Γρηγοράς, I, V:2, σ. 126.15-17.

¹²²⁵ Παχυμέρης, II, VI:11, σ. 573.2-19, και Dölger, *Regesten*, αρ. 2040 (Iαν. - Φεβρ. 1279).

¹²²⁶ Παχυμέρης, II, VI:10, σ. 571.4-5, 22-31.

του Μιχαήλ Η΄ († 11 Δεκ. 1282) και την αποκήρυξη της Ένωσης, οι ενωτικοί ιεράρχες καθαιρέθηκαν και πολλοί από αυτούς υπέστησαν ατιμώσεις και εμπαιγμούς από μέρους των ανθενωτικών, κυρίως των μοναχών.¹²²⁷

Στην πρωτεύουσα όμως εκτός από τους ιεράρχες του Πατριαρχείου, συναντούμε καθόλη την περίοδο που μας απασχολεί και ιεράρχες που δεν ανήκαν στο κλίμα του Κωνσταντινουπόλεως, όπως οι Πατριάρχες της Ανατολής. Οι τελευταίοι βρίσκονταν εκεί είτε επειδή οι πολιτικές συνθήκες στις επαρχίες τους δεν επέτρεπαν την εκεί ασφαλή παραμονή τους, είτε αντιμετώπιζαν διάφορα προβλήματα στην εκλογή τους, τα οποία ήλπιζαν να διευθετήσουν. Έτσι, στη διάρκεια του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. απαντούν στην πρωτεύουσα οι Πατριάρχες Αλεξανδρείας Νικόλαος Β΄ (1263-1276) και Αθανάσιος Β΄ (1276 - c. 1316), οι Αντιοχείας Ευθύμιος (1258-1275;), Θεοδόσιος Δ΄ ο Πρίγκιψ (1275;-1283) και Κύριλλος Β΄ (1287- c. 1308), και ο Ιεροσολύμων Αθανάσιος Γ΄ (1306 ή 1310-1316/17)¹²²⁸ οι δύο τελευταίοι για να επιλύσουν προβλήματα της εκλογής τους και να τύχουν αναγνώρισης. Ωστόσο, οι ιεράρχες αυτοί μολονότι επεδίωκαν να κρατούν διακριτική την παρουσία τους, ήταν συχνά αναγκασμένοι, εφόσον επιθυμούσαν την εύνοια και τη βοήθεια του εκάστοτε αυτοκράτορα, να ακολουθούν τις επιλογές του.¹²²⁹ Έτσι, ο Αντιοχείας Θεοδόσιος Δ΄, αν και επιφυλακτικός αρχικά έναντι της ένωσης των Εκκλησιών, φαίνεται ότι υποχώρησε και τελικά εξελέγη Πατριάρχης,¹²³⁰ ενώ ο Αλεξανδρείας Αθανάσιος Β΄ μετεστράφη μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ από φιλενωτικός σε ανθενωτικό αποκηρύσσοντας την Ένωση στη σύνοδο των Βλαχερνών και εγκρίνοντας τις καθαιρέσεις των φιλενωτικών επισκόπων, γεγονός που επέτρεψε τη μνημόνευσή του στα εκκλησιαστικά Δίπτυχα.¹²³¹

¹²²⁷ Παχυμέρης III, VII:17, σ. 61-65, όπου και αναφορά στον Κυζίκου Θεόδωρο Σκουταριώτη, που βρήκε καταφύγιο στη μονή Προδρόμου. Βλ. και Κωνσταντινίδης, «Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ», ό.π., σ. 378.

¹²²⁸ Για τον Ιεροσολύμων, Αθανάσιο Γ΄, βλ. PLP, 414. Βλ. επίσης Παχυμέρης, IV, XIII:23, σ. 677.15-21, και Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG 146, στ. 1197.

¹²²⁹ Εξαιρείται ο Αλεξανδρείας Νικόλαος Β΄ (1263-1276, PLP, 20517) που καταψήφισε την καθαίρεση του Πατριάρχη Αρσενίου το 1265. Αργότερα τάχθηκε κατά της ένωσης των Εκκλησιών -μάς παραδίδεται επιστολή του της 1ης Ιαν. 1271 στην οποία καταδικάζει τις κακοδοξίες των Λατίνων- επιλογή για την οποία εξορίστηκε. Βλ. Παχυμέρης, II, IV:3, σ. 339.14-16, και IV:9, σ. 355. αρχιμ. Ν. Χ. Ιωαννίδης, *Ο ιερομόναχος Ίερόθεος (ΙΓ΄ αι.) και τὸ ἀνέκδοτο συγγραφικὸ ἔργο του*, Αθήνα, 2007, σσ. 214-215, και Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σσ. 339-345. Επίσης, οι Αντιοχείας Ευθύμιος (PLP, 6267) και Ιεροσολύμων Γρηγόριος (1274-1281; PLP, 4589) φέρονται ως ανθενωτικοί. Στον τελευταίο μάλιστα αποδίδεται το 1281 μία αντιλατινική πραγματεία «Κεφάλαια ἀντιρρητικὰ κατὰ τῶν τοῦ Βέκκου δογμάτων» με τη γραφίδα όμως του ανθενωτικού διδασκάλου τοῦ εὐαγγελίου Γεωργίου Μοσχάμπαρ. Το κείμενο εξέδωσε η Δ. Μονιού, *Ένας ανθενωτικός θεολόγος τῆς πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου. Βίος και ἔργο*, Αθήνα, 2011, σσ. 70-76, 287-455 (κείμενο). Βλ. σχετικά αρχιμ. Α. Δημητρακόπουλος, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων και περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Leipzig, 1872, σσ. 60-62. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 60, 63, και Ιωαννίδης, *Ὁ ιερομόναχος Ίερόθεος*, ό.π., σ. 215.

¹²³⁰ Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, φοβούμενος τυχόν ενέργειες εναντίον του παραιτήθηκε και κατέφυγε στη Συρία. Βλ. Κωνσταντινίδης, «Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ», ό.π., σσ. 377-378.

¹²³¹ Βλ. Παχυμέρης, *Version brève*, II, VII:19, σ. 13.5-9: «Ἀπῆλθον δὲ καὶ τὸν Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιον ὁμογνωμοσύνην μὲν ἐπὶ τοῖς καθαιρεθεῖσιν ... ὡς ἂν καὶ αὐτὸς δηλονότι, τὰ ὅμοια κατασφαιλισάμενος, ἐν τοῖς διπτύχοις τοῖς πατριάρχαις συμνημονεῦοιτο· καὶ πολλῶν λεγομένων, τέλος καθυποκλίνει καὶ τὰ ζητούμενα ἐκπληροῖ». Μετά την εκλογή του Αθανασίου στον θρόνο Κωνσταντινουπόλεως (1289), ο Αλεξανδρείας εξορίστηκε στη Ρόδο. Επέστρεψε στην πρωτεύουσα το 1293 και το επόμενο έτος συμμετείχε με τον μοναχό

Η παρουσία, όμως, όλων των παραπάνω στην πρωτεύουσα ήταν μάλλον ενοχλητική για τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, και μάλιστα για τον Αθανάσιο, που κάνει λόγο για νέο σχίσμα στην Εκκλησία εννοώντας όλους όσους τον αντιστρατεύονται: «ὡς ἐγὼ φημι, ... τρίτην δὲ καὶ τετάρτην (i.e. ῥήξιν) Αἰγυπτίων καὶ Τυρίων, καὶ ὅσοι ἐκείθεν σὺν τούτοις πρὸς ἡμᾶς ἐνεδημήσαντο ἐπὶ καταστροφῇ τοῦ καλοῦ».¹²³² Αυτό που κυρίως φαίνεται να ενοχλεί τον Αθανάσιο, δεν είναι τόσο η παρουσία όσο η τάση των Πατριαρχῶν Αντιοχείας και Αλεξανδρείας να ενεργούν ως κράτος εν κράτει προβαίνοντας σε χειροτονίες ή καθαιρέσεις κληρικών και επισκόπων ή κρίνοντας διάφορες υποθέσεις, ερήμην της συνόδου του Πατριαρχείου και του ίδιου του Αθανασίου.¹²³³ Επιπλέον η κατοχή από μέρους τους μεγάλων μονῶν εντός της πρωτεύουσας (Ευεργέτιδος και Οδηγῶν) ή στην ευρύτερη περιοχή (Μεγάλου Αγρού και Αρχιστρατήγου Μιχαήλ στο Σωσθένιον) ήταν για τον Αθανάσιο όχι μόνο σκανδαλώδης αλλά και μειωτική για το Πατριαρχείο, γι' αυτό και κατέβαλλε συνεχώς προσπάθειες για να τις επαναφέρει στη δικαιοδοσία του.¹²³⁴

Στα τέλη 13ου και στις αρχές 14ου αι. θα ανακύψει για το Πατριαρχείο ένα ακόμη ακανθώδες πρόβλημα, η παρουσία στην Κωνσταντινούπολη πολλῶν ιεραρχῶν, που είτε προτιμούσαν να σχολάζουν στην πρωτεύουσα αντί να βρίσκονται στις επαρχίες τους, είτε αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε αυτή λόγω της τουρκικής προέλασης αφήνοντας τους

Νεόφυτο σε πρεσβεία στην Κύπρο και τη Μικρά Αρμενία προς εξεύρεση συζύγου για τον Μιχαήλ Θ'. Αντιτάχθηκε στην επανεκλογή του Αθανασίου ως Πατριάρχη (1303) και τελικά εγκατέλειψε την πρωτεύουσα (1305) καταφεύγοντας στην Κρήτη, στο εκεί Σιναϊτικό μετόχι. Βλ. Παχυμέρης, III, IX:5, σ. 229· IV, XIII:8, σ. 633.17-20· επίσης J. Pargoire, «Anaple et Sosthène», *IRAIK* 3 (1898), 60-97, και A. Failler, «Le séjour d'Athanase d'Alexandrie à Constantinople», *REB* 35 (1977), 43-71 και ειδικότερα σσ. 43-57.

¹²³² Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 69, σ. 166.49-55 (c. 1303-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1614.

¹²³³ Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 69, σ. 168.92 κ.ε.

¹²³⁴ Το 1278 επιδόθηκε στον Αλεξανδρείας με χρυσόβουλλο η μονή του Μεγάλου Αγρού και του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ στο Σωσθένιον, γι' αυτό και ο τελευταίος ευχαριστώντας τον αυτοκράτορα αποκαθίλωσε εικόνα του Χριστού στη μονή του Μεγάλου Αγρού και στη θέση της τοποθέτησε μία εικόνα του Μιχαήλ Η', ενέργεια για την οποία κατηγορήθηκε αργότερα από τον Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιο, *Ἐπιστολές*, αρ. 69, σ. 170.139-140 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1614). Όταν ο τελευταίος εξελέγη Πατριάρχης (1289), αφαιρέθηκαν από τον Αλεξανδρείας οι εν λόγω μονές, αλλά το 1293 τού επιστράφηκε η μονή του Αρχιστρατήγου και του επιδόθηκε και εκείνη του Χριστού Ευεργέτη. Στον περίβολο της τελευταίας ή σε γειτονικό χώρο βρισκόταν ο ναός με το σκίνηωμα της αγίας Θεοδοσίας. Και τα δύο καθιδρύματα ανήκαν στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας καθόλη τη διάρκεια του 14ου αι., αφού σε επιστολή εκπροσώπων του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας στον Κωνσταντινουπόλεως (Απρ. 1370) αναφέρεται ότι θα μνημονεύεται το όνομά του και στη μονή του Χριστού Ευεργέτη και στον ναό της Αγίας Θεοδοσίας. Βλ. MM 1, σ. 532· Παχυμέρης, III, IX:5, σ. 229, και IV, XIII:8, σ. 633.17-20· επίσης Majeska, *Russian Travelers*, § 51, σ. 348· Kidonopoulos, *Bauten*, σσ. 24-28, αρ. 1.1.9, και A. Failler, «Note sur la monastère de la Laure de l'Anaplous», *REB* 67 (2009), 165-181. Στο Πατριαρχείο Αντιοχείας παραχωρήθηκε η μονή των Οδηγῶν. Σε αυτή αποσύρθηκε ο Θεοδόσιος Δ' Πρίγκιψ έως ότου εξελέγη στον θρόνο Αντιοχείας, ενώ εκεί διέμενε και ο Κύριλλος Β'. Ο έλεγχος της μονής επανήλθε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μετά τον θάνατο του τελευταίου ίσως το 1308. Βλ. V. Laurent, «Le patriarche d'Antioche Cyrille II (29 Juin 1287 - c. 1308)», *AB* 68 (1950), 310-317. Στην πραγματικότητα η μονή των Οδηγῶν είχε παραχωρηθεί στο Πατριαρχείο Αντιοχείας από τον Ιωάννη Τσιμισκή το 970, ενώ μετά την άλωση της πόλης από τους Σταυροφόρους το 1100 η μονή υπήρξε ενδιαίτημα πολλῶν Πατριαρχῶν Αντιοχείας. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που τον 12ο αι. σε σφραγίδες των Πατριαρχῶν Αντιοχείας, όπως του Θεοδώρου Βαλσαμώνος, απεικονίζεται η Θεοτόκος Οδηγήτρια. Βλ. σχετικά Κ. Πιτσάκης, «Η έκταση τῆς ἐξουσίας ἐνὸς ὑπερορίου Πατριάρχῃ: Ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰῶνα», ἐκδ. Ν. Οικονομίδης, *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα, Κανονικὸ Δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, Αθήνα, 1991, σσ. 117-133, και Κωνσταντινίδης, *Διήγησις*, σ. 134.

χριστιανούς της Μ. Ασίας αποίμαντους. Πρώτος ο Πατριάρχης Αθανάσιος αντιλήφθηκε το μέγεθος του προβλήματος, αφού οι συγκεντρωμένοι στην πρωτεύουσα ιεράρχες αποτελούσαν τροχοπέδη στα σχέδιά του να αναδιοργανώσει την Εκκλησία, γι' αυτό και μετά λύπης του επισημαίνει ότι «ποιμένες πολλοὶ τὸν ἀμπελῶνα τῆς ἐκκλησίας διέφθειραν».¹²³⁵ Πράγματι, ο πλούτος που είχαν συγκεντρώσει στα χέρια τους ορισμένοι ιεράρχες, ήταν εξίσου σκανδαλώδης με τις υπόνοιες για χρηματισμό κάποιων από αυτούς που συμμετείχαν σε σώματα απονομής της δικαιοσύνης, όπως και με την αντίδραση της Ιεραρχίας στην πρόταση για εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας για την περίθαλψη των προσφύγων.¹²³⁶ Ευθαρσώς ο Αθανάσιος καταλογίζει στους συγκεντρωμένους στην Κωνσταντινούπολη ιεράρχες «οὐδὲ γὰρ ἄλλο προτέρημα τούτοις ἢ τοῦ καταβιβάζειν πατριαρχεύοντας, καὶ δωροδοκεῖσθαι παρὰ τῶν κρινομένων».¹²³⁷

Ο αυστηρός και ασκητικός Αθανάσιος Α΄ συγκρούστηκε κατά τη διάρκεια τη πρώτης του θητείας τόσο με μέλη της Ιεραρχίας όσο και του ανώτερου πατριαρχικού κλήρου χωρίς ιδιαίτερο αποτέλεσμα, για να εξαναγκαστεί τελικά σε παραίτηση δηλώνοντας με πικρία «κλήρω ἀνυποτάκτῳ καὶ λαῶ ἀπειθεὶ ἀποτάσσομαι».¹²³⁸ Ο ίδιος, πάντως, ομολογεί αλλού ότι πριν παραιτηθεί ήλπιζε στη στήριξη του αυτοκράτορα ώστε «καὶ ἐκ τῶν συκοφαντῶδων ἀρρητουργιῶν ἀναπνεῦσαι ... ἀπορραγέντων μου οὐ μόνον τῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν διὰ τὸ ζηλότυπον ὅτι κατηναγκάζοντο ὑφ' ἡμῶν παραμένειν ἕκαστος τῇ λαχούσῃ, ἀλλὰ καὶ τῶν πλησίων καὶ φίλων, ὅτι μὴ πρὸς τὰς ὀρέξεις διεκείμην ἕκαστου».¹²³⁹

Ο Αθανάσιος, μολονότι φαίνεται ότι είχε επίγνωση της κατάστασης και των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν ιδιαίτερα στις μικρασιατικές επαρχίες, έκρινε ως λύση την απομάκρυνση από την πρωτεύουσα της πηγής των βασάνων του, τους σχολάζοντες σε αυτήν ιεράρχες της επαρχίας. Το ίδιο αδρανής παρέμεινε και ο διάδοχός του Νίφων Α΄ (1310-1314), που δεν μπόρεσε να αντεπεξέλθει στο ακανθώδες πρόβλημα της απορρύθμισης της εκκλησιαστικής διοίκησης στη Μ. Ασία λόγω των τουρκικών επιδρομών, η οποία εντεινόταν συν τοις άλλοις από την απώλεια του ποιμνίου, τη δυσχέρεια των επικοινωνιών, τη μείωση των εσόδων των τοπικών Εκκλησιών και του Πατριαρχείου, τον φόβο κ.λπ. Έτσι, αν και έλαβε μέτρα για την οικονομική ενίσχυση του Πατριαρχείου, δεν προχώρησε στη διοικητική αναδιάταξη του εκκλησιαστικού χάρτη, ούτε απεκατέστησε τους

¹²³⁵ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 69, σ. 164.31-32.

¹²³⁶ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 25, σ. 56.5-9 (c. 1304-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1613. Στην ίδια επιστολή ο Αθανάσιος στηλιτεύει τον πλούτο που είχαν συγκεντρώσει ορισμένοι ιεράρχες όπως ο Βιτζύνης και ο Σάρδεων, ο οποίος διέθετε στην πρωτεύουσα αμπελώννα, ζευγηλατεῖον, κήπο, εργαστήρια και αδελφάτα. Η Laiou, *Constantinople*, σ. 89, επισημαίνει ότι ανώτερος κλήρος, κατέχοντας μεγάλες ιδιοκτησίες γης, βρισκόταν στην ίδια μοίρα και είναι φυσικό να είχε τα ίδια συμφέροντα με τη γαιοκτητική αριστοκρατία.

¹²³⁷ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 30, σ. 64.22-24 (τέλη 1303-1305, Laurent, *Regestes*, αρ. 1598), και αρ. 62, σ. 146.30-32 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1705).

¹²³⁸ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 111, σσ. 280-284 (ante 16 Οκτ. 1293), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1557.

¹²³⁹ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 115, σ. 298.57-62 (post. Σεπτ. 1309), και Laurent, *Regestes*, App. 11.

Μικρασιάτες ιεράρχες προσφέροντάς τους κατ' επίδοσιν κάποια χηρεύουσα εκκλησιαστική έδρα στις ευρωπαϊκές επαρχίες.¹²⁴⁰

Μόλις το 1315 ο νέος Πατριάρχης Ιωάννης ΙΓ' Γλυκός προχώρησε στη λήψη μέτρων για την ενίσχυση των ιεραρχών της επαρχίας και των χριστιανικών κοινοτήτων της Ανατολής, ενώ εύλογα υποθέτουμε ότι την ίδια περίοδο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' απεκάθαρε και αναδιέταξε τον επισκοπικό κατάλογο του Πατριαρχείου προβαίνοντας στην κατάργηση ή συνένωση επισκοπών, και στον προβιβασμό ή υποβιβασμό άλλων.¹²⁴¹ Επρόκειτο για μια μεταρρύθμιση επιτακτική όσο και αναγκαία για την προσαρμογή και καλύτερη λειτουργία του Πατριαρχείου στη διαμορφούμενη νέα τάξη.

Οι καιροί ήταν κρίσιμοι για την αυτοκρατορία, η έκταση της οποίας και η πολιτική της επιρροή έβαιναν συνεχώς μειούμενα. Σε επιστολιμαία διδασκαλία του προς τον αυτοκράτορα ο Αθανάσιος Α' καταλήγει στην πικρή διαπίστωση ότι «έσμικρύνθημεν παρά πάντα τὰ ἔθνη ... όνειδισμός και χλεύη τοῖς κύκλω γεγονόςαμεν», κι αυτό εξαιτίας της αύξησης της αμαρτίας, λόγω της καταπάτησης του δικαίου και των καταχρήσεων της εξουσίας.¹²⁴² Προτρέπει, ως εκ τούτου, τον αυτοκράτορα «τὸ ὑπήκοον διανάστησον ... ὕπνον μὴ δῶς όφθαλμοῖς· μὴ βλεφάροις ανάπαυσιν ... ἕως τοὺς Ὀρθοδόξους ἔννόμω ἔγκαταστήσεις διαπρέψειν ζωῆ»,¹²⁴³ και «ἔξεγέρθητι εἰς δικαίωσιν τῶν ἀδικουμένων».¹²⁴⁴

Στο σύνολό τους σχεδόν οι Πατριάρχες των πρώιμων παλαιολόγειων χρόνων ανταποκρινόμενοι στις επιταγές της χριστιανικής διδασκαλίας και στα όσα η Εἰσαγωγή όριζε για τις αρμοδιότητες του Πατριάρχη -το «διδασκτικόν», το «ἔλεγκτικόν» και το «λαλεῖν

¹²⁴⁰ Βλ. σχετικά Αγορίτσας, «Νίφων Α'», ό.π., σσ. 255-256 και ιδίως 260.

¹²⁴¹ Βλ. σχετικά J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981, σσ. 175-188, 377-410, και Ν. Ακριτίδης, *Η ιστορική γεωγραφία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, από τον 9ο αι. μ.Χ. μέχρι το 1453*, διδακτ. διατρ. Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 271-290, συνολικά για την κατάσταση στις μικρασιατικές και ευρωπαϊκές επαρχίες, και ειδικότερα σσ. 276-277. Για μια συνολική εικόνα (κυρίως προσωπογραφική) των μητροπόλεων και επισκοπών κατά την περίοδο που μάς απασχολεί βλ. J. Preiser-Kapeller, *Der Episkopat im Späten Byzanz: Ein Verzeichnis der Metropolen und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204-1453*, Saarbrücken, 2008.

¹²⁴² Ηλιουπόλεως Γεννάδιος, «Ἐπιστολιμαῖαι διδασκαλῖαι», ό.π., σ. 175. Ὅπως σημειώνει ο Αθανάσιος Α', οι Ρωμαῖοι κατέληξαν να είναι από τα πιο μικρά ἔθνη επειδή οι ἐπίσκοποι προτάσσουν τις επιθυμίες τους από τους κανόνες, οι ἄρχοντες είναι απειθείς και συναγελάζονται με κλέφτες και μοιχούς, ενώ οι δημόσιοι λειτουργοί αφανίζουν τον λαό με την απληστία τους. Για όλους αυτούς πρέπει να εφαρμόζεται ο νόμος, όπως και για εκείνους που αυξάνουν τις τιμές των σιτηρών. Ὅσον αφορά τους στρατιώτες πρέπει να ασφαλιστεί το ὄψώνιον τους και να απέχουν από την πορνεία και τη ληλασία. Τέλος, οι φορολόγοι οφείλουν να απέχουν από τις καταχρήσεις και την αδικία και να μην αξιώνουν περισσότερα από όσο τους έχει οριστεί να εισπράττουν. Μάλιστα, κατά τις περιόδεις τους στις επαρχίες θα πρέπει να τηρούν τον νόμο και να μην απομυζούν τους κατοίκους, γιατί δεν αποστέλλονται για να εξαπατούν ή για να αυξάνουν τις περιουσίες τους, Ηλιουπόλεως Γεννάδιος, ό.π., σσ. 178-179. Βλ. σχετικά και V. Tsiouni, *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶντων τῶν τετραπόδων*, (Miscellanea Byzantina Monacensia 15), München, 1972, σ. 59.7-9:

«ὅταν τὰ ἔθνη μεθ' ἡμῶν ποιούσιν ψευδαγάπην,
ὑπερβαροῦντες εἰς ἰσχὺν ἄρδην ἡμᾶς ὀλέσαι
σώζει μας δὲ τὸ δίκαιον, τὸ ἄψευδές τοῦ ὄρκου».

¹²⁴³ Ηλιουπόλεως Γεννάδιος, «Ἐπιστολιμαῖαι διδασκαλῖαι», ό.π., σσ. 176-177.

¹²⁴⁴ Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 6, σ. 18.2-3, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1675.

ένώπιον βασιλέως καὶ μὴ αἰσχύνεσθαι»¹²⁴⁵ κατέστησαν αποδέκτες των προβλημάτων και αιτημάτων του λαού, και συνδετικός κρίκος μεταξύ αυτού και του αυτοκράτορα. Ακόμη και ο Ιωάννης ΙΑ΄ Βέκκος, παρά την φιλενωτική του στάση, ήταν κατά κοινή ομολογία «πρὸς τὰς ἀναδοχὰς τῶν ἀνθρώπων ὁ ἀνὴρ δοκιμώτατος» και πάντοτε πρόθυμος, ὅπως σημειώνει ο Παχυμέρης, να μεσολαβήσει στον αυτοκράτορα υπέρ του λαού, χωρίς να διατάζει να γίνει ενίοτε φορτικός.¹²⁴⁶

Στην πλειονότητά τους οι υποθέσεις, για τις οποίες οι Πατριάρχες αναλάμβαναν να μεσιτεύσουν στον αυτοκράτορα, αφορούσαν υποθέσεις διαφθοράς, αδικιών και καταχρήσεων από κρατικούς αξιωματούχους, αριστοκράτες ακόμη και μέλη της δυναστείας, ὅπως ο δεσπότης Ιωάννης.¹²⁴⁷ Η έκταση ὅμως «τῆς τῶν πολιτικῶν διαφθορᾶς ἐνεργουμένης» -ὅπως ομολογεί ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄- δεν ἄφηνε πολλά περιθώρια αισιοδοξίας.¹²⁴⁸ Την ίδια στιγμή ὅμως ο Πατριάρχης αναγνωρίζοντας τον σημαίνοντα ρόλο που διαδραμάτιζε επισημαίνει ὅτι «Ἐμὲ ἔχρην ... ἐπικούρον ἐπιστῆναι, ἐμὲ ὃς ἀντὶ πατρὸς κινδυνευόντων τε καὶ ἀπορουμένων προβέβλημαι ... ὁ γὰρ πατριαρχῶν οἶκος ἦν πάλαι ποτὲ δυστυχοῦσιν ἀνθρώποις οἶκος καὶ λιμὴν ἀναψύξεως».¹²⁴⁹

Συχνά, ὅμως, οι παρεμβάσεις των Πατριαρχῶν αποκτοῦν πολιτικό χαρακτήρα ειδικά ὅταν ἄπτονται των κυβερνητικῶν επιλογῶν. Ως τέτοια μπορεί να χαρακτηριστεί η παρέμβαση του Γρηγορίου Β΄ κατά της πολιτικής της ενοικίασης των φόρων, που προκάλεσε την κοινωνική κατακραυγή.¹²⁵⁰ Αλλά και ο γηραιός και χαμηλῶν τόνων Ιωάννης ΙΒ΄ Κοσμάς δεν

¹²⁴⁵ Εἰσαγωγή, JGR 2, § 3.4, σ. 242: «Ἴδια πατριάρχου τὸ εἶναι διδακτικόν, τὸ πρὸς πάντας ὑψηλοῦς τε καὶ ταπεινοῦς ἀστενοχωρήτως ἐξισοῦσθαι, καὶ πρῶτον μὲν εἶναι ἐν δικαιοσύνη, ἐλεγκτικὸν δὲ πρὸς τοὺς ἀπειθοῦντας, ὑπὲρ δὲ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἐκδικήσεως τῶν δογμάτων λαλεῖν ἐνώπιον βασιλέως καὶ μὴ αἰσχύνεσθαι».

¹²⁴⁶ Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, II, V:24, σ. 517.1-2, 20, και V:25, σσ. 521.29-34, 523.4-6, ο Πατριάρχης εἶχε ορίσει την Τρίτη ως ημέρα «ἀφωρισμένη Θεῷ ἔλεους καὶ παρακλήσεως» προς τον αυτοκράτορα, ενώ εἶχε ορίσει και στον γραμματέα του Μιχαήλ Ξιφιλίνο «ἐφ' ᾧ τὰς λύσεις τῶν ἀναφορῶν ἀναδεχόμενον γράφειν». Κατά γενική ομολογία «πολλῶν καλῶν ἐκ τῆς περι ταῦτα τοῦ πατριάρχου σπουδῆς ἀπῶναντο ἄνθρωποι». Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι η διάσταση Πατριάρχη και αυτοκράτορα και η επακόλουθη παραίτηση του πρώτου στις 2 Μαρτίου 1279 αποδόθηκε στο «πρὸς ἐκεῖνον (scil. Μιχαήλ Η΄) φίλερι· ἔριν γὰρ τὸν ζῆλον καὶ τὸ ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων λέγειν ἐνοχλεῖν ἔκρινε», Παχυμέρης, II, VI:11, σ. 573.17-19.

¹²⁴⁷ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 132 (Lameere, αρ. 144), ΕΦ 4 (1909), 12-15 (1284, τέλη Δεκ., Laurent, Regestes, αρ. 1470)· αρ. 159 (Lameere, αρ. 172), ΕΦ 4 (1909), 119 (Laurent, Regestes, αρ. 1536, και Laiou, Correspondence, σ. 105)· αρ. 165 (Lameere, αρ. 179), ΕΦ 4 (1909), 125· αρ. 184 (Lameere, αρ. 198), ΕΦ 5 (1910), 351-352 (1286-1288, Laurent, Regestes, αρ. 1504, και Laiou, Correspondence, σ. 94), και αρ. 141 (Lameere, αρ. 154), ΕΦ 4 (1909), 29 (Laurent, Regestes, αρ. 1528, και Laiou, Correspondence, σ. 100).

¹²⁴⁸ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 133 (Lameere, αρ. 146), ΕΦ 4 (1909), 17, και αρ. 134 (Lameere, αρ. 147), ΕΦ 4 (1909), 19 (1285, Ιαν., Laurent, Regestes, αρ. 1483).

¹²⁴⁹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 162 (Lameere, αρ. 176), ΕΦ 4 (1909), 121-122 (Laurent, Regestes, αρ. 1537, και Laiou, Correspondence, σ. 101).

¹²⁵⁰ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 134 (Lameere, αρ. 147), ΕΦ 4 (1909), 18-21 (1285, Ιαν.), και Laurent, Regestes, αρ. 1483. Η ενοικίαση της συλλογῆς των φόρων εἶχε ως συνέπεια να εισπράττονται πολύ μεγαλύτερα ποσά από ὅσα το κράτος ζητούσε. Ως εκ τούτου ο Γρηγόριος Β΄ μεσολάβησε στον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Μουζάλωνα υπέρ των κατοίκων της Προύσας, οι οποίοι δεν διέθεταν 600 υπέρπυρα για την πληρωμή των φόρων, Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 120 (Lameere, αρ. 133), ΕΦ 3 (1909), 286-87 (c. 1285/6), και Laurent, Regestes, αρ. 1492. Βλ. Laiou, Correspondence, σσ. 101-102. Φαίνεται ὅτι η πρακτική της ενοικίασης διαφόρων κρατικῶν δραστηριοτήτων ἦταν συνηθισμένη, ενώ και στην περίπτωση του κρατικού νομισματοκοπείου στην πρωτεύουσα υπήρξε παραχώρηση εκμετάλλευσής του στην συντροφία κάποιου Θεόδωρου Μοσχάμπα (PLP, 19345). Για το θέμα βλ. Ν. Οικονομίδης, «Ο ρόλος τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους στὴν οἰκονομία», ΟικIB, τόμ. Γ΄, σ. 250.

δίστασε το 1300 να απειλήσει με παραίτηση, εάν ο αυτοκράτορας δεν ικανοποιούσε τα αιτήματά του, όπως τη διάλυση του γάμου του Σέρβου Κράλη Μιλούτιν με τη Σιμωνίδα «νηπίαν ούσαν», αλλά και τη μείωση των τιμών του άλατος και του σιδήρου, καθώς και την ελάττωση των εισφορών, διαμαρτυρούμενος «ώς καταφρονείται αυτός, άναφοράς πολλάκις ύπέρ του δοκούντος δικαίου ποιούμενος».¹²⁵¹ Η παρέμβαση του Πατριάρχη μπορεί να μην ήταν επιτυχής – η Σιμωνίδα παρέμεινε κράλαινα των Τριβαλλών και στο ζήτημα της φορολόγησης ο Ανδρόνικος Β΄ πρόβαλλε «τήν χρείαν ... και τήν επί τοίς κοινούς άνάγκη» – αλλά είναι σημαντικό ότι ο Πατριάρχης εμφανίζεται να διεκδικεί πλέον ενεργότερο ρόλο στα δημόσια πράγματα από τη στιγμή που αυτά επηρεάζουν άμεσα το χριστεπώνυμο πλήρωμα.¹²⁵²

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Αθανάσιος Α΄, που με τις συνεχείς του οχλήσεις ενημέρωνε τον αυτοκράτορα για ένα πλήθος θεμάτων, συμβουλευοντάς τον ακόμη και για θέματα διακυβέρνησης. Έτσι, του ζητεί να υπάρξει μέριμνα για την ασφάλεια και άμυνα της πρωτεύουσας προτείνοντας τον αποκλεισμό της εισόδου στους Λατίνους,¹²⁵³ διαμαρτύρεται για την ανάθεση της συλλογής των φόρων στους Καταλανούς,¹²⁵⁴ προβάλλει επιτακτική την ανάγκη προστασίας του λαού από τις αρπακτικές διαθέσεις των δημοσίων λειτουργών,¹²⁵⁵ και φθάνει στο σημείο να απειλήσει με αφορισμό όσους αισχροκερδούσαν από τις τιμές των σιτηρών στην Κωνσταντινούπολη το 1304.¹²⁵⁶ Δεν διστάζει να καταγγείλει ακόμα και μέλη του συγγενικού ή ευρύτερου περιβάλλοντος του αυτοκράτορα για αδικίες και έλλειψη φιλανθρωπίας,¹²⁵⁷ στηλιτεύοντας τη στάση του επί του κανικλείου Νικηφόρου Χούμνου, που αντί να δείχνει έμπρακτα τη μετάνοιά του τηρώντας τις θείες εντολές, είχε ως μόνη του επιδίωξη τη συγγένεια με τον οίκο των Παλαιολόγων.¹²⁵⁸

Ο Παχυμέρης επικρίνει τη στάση του Αθανασίου Α΄ να εμφανίζεται ως σύμμαχος του λαού – «δημαγωγών και δημοχαριστών» – κατηριάζοντας τις αδικίες και ακρότητες της εξουσίας και καθιστώντας εαυτόν ‘ελεγκτή’ των πάντων.¹²⁵⁹ Ωστόσο, η στάση αυτή των Πατριαρχών και το επαναλαμβανόμενο αίτημα για δίκαιη διακυβέρνηση δεν συνεπαγόταν την αμφισβήτηση του θεσμικού προσώπου του αυτοκράτορα ούτε συνιστούσε απόπειρα

¹²⁵¹ Παχυμέρης, IV, X:9, σ. 323.7-9, 9-16, και Laiou, *Constantinople*, σ. 100.

¹²⁵² Παχυμέρης, IV, X:9, σ. 325.15-21, 27-28.

¹²⁵³ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 17, σ. 42.14-16 (1304-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1612.

¹²⁵⁴ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 68.8-10, σ. 162 (νωρίς 1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1624.

¹²⁵⁵ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 87, σσ. 230-232, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1719.

¹²⁵⁶ Παχυμέρης, IV, XII:1, σ. 509.8-11.

¹²⁵⁷ Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 488.1169-1173: «τοίς δ' έν τέλει και εύγενέσι και καθ' αίμα προσήκουσι βασιλεί ύποδεικνύς όσον τι φέρει τόν όλεθρον, τó κατακονδυλίζειν και ύφαρπάζειν όρφανών, χηρών, πενήτων περιουσίας». Σε επιστολή του ο Αθανάσιος αφήνει αιχμές για μέλη της Συγκλήτου διερωτώμενος: «εάν ούν οί τής έκκλησίας ού συντριβώμεθα, τί και περι τής συγκλήτου τις ύπολαβοι;» Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 15.13-15, σ. 38 (1303-1309), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1611. Σχετικά είναι όσα αναφέρει ο μετέπειτα Πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος για τον πατέρα του Γρηγορίου Παλαμά, που καίτοι συγκλητικός κατήγγειλε μια άδικη πράξη του υιού του αυτοκράτορα, δεσπότη Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, PG 151, στ. 555 κ.ε.

¹²⁵⁸ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 37, σ. 78.31-37: «πρός έπιστροφήν και μετάνοιαν βλέψωμεν μηδέ τας όρέξεις ζητώμεν ήμών, ώσπερ ό κανικλείου, μη ζητών καταλλαγήναι Θεώ εις όσα τή έξουσία έχρησατο άσυμφόρως, αλλά μόνον γενέσθαι τούς γάμους» (Δεκ. 1302 - Πάσχα 1303), και Laurent, *Regestes*, αρ. no. 7.

¹²⁵⁹ Παχυμέρης, IV, XII:1, σ. 509.7, και XII:21, σ. 567.15-23.

υποκατάστασής του με σκοπό τη συμμετοχή στην εξουσία. Έτσι, στα τέλη του 14ου αι., όταν η αυτοκρατορία κατέστη σκιά του αλλοτινού εαυτού της, ο Πατριάρχης Αντώνιος Δ΄ θα υπερασπιστεί το πρόσωπο του αυτοκράτορα γράφοντας στον μεγάλο δούκα της Μόσχας, Βασίλειο Α΄ (c. 1394-1397): «οὐδὲν οὖν ἔνι καλὸν ... ἵνα λέγῃς, ὅτι ἐκκλησίαν ἔχομεν, οὐχὶ βασιλεία ... ἢ γὰρ βασιλεία καὶ ἡ ἐκκλησία πολλὴν ἔνωσιν καὶ κοινωνίαν ἔχει».¹²⁶⁰

4. Η ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και η επακόλουθη μακρόχρονη Λατινοκρατία επέδρασαν άμεσα και στους δικαιοσύνη θεσμούς. Έτσι, στα διάδοχα κράτη της Ηπείρου, της Νίκαιας και της Τραπεζούντας παρατηρείται αύξηση του ρόλου των κατά τόπους διοικητικών αρχών και της Εκκλησίας ως φορέων απονομής της δικαιοσύνης.¹²⁶¹ Ωστόσο, μετά την ανακατάληψη της πόλης το 1261 οι πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αναμόρφωση και απονομή της δικαιοσύνης με την έκδοση σχετικών νομοθετημάτων.

Την αρχή έκανε ο Μιχαήλ Η΄, που επεδίωξε τη χρηστή και εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης στην πρωτεύουσα αλλά και την αυτοκρατορία. Στόχος ήταν η επαναλειτουργία των οργάνων τακτικής απονομής της δικαιοσύνης σε ανώτερο βαθμό. Η προϋπάρχουσα οργάνωση απονομής του δικαίου που ίσχυε επί Λασκάρων διατηρήθηκε, με την προσθήκη μόνο αξιωματούχων β΄ βαθμίδας. Το Συνοδικό δικαστήριο διατήρησε την αρμοδιότητά του ακόμη και επί θεμάτων οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, ενώ αναβίωσε το αξίωμα του δικαιοφύλακα. Τα κείμενα της περιόδου είναι αποκαλυπτικά του ρόλου που επιθυμούσε να αναλάβει ο Μιχαήλ Η΄ ως προστάτης της Δικαιοσύνης. Έτσι στο προοίμιο του βασιλικού ορισμού με το οποίο ο αυτοκράτορας παραχωρούσε στον Θεόδωρο Σκουταριώτη το αξίωμα του δικαιοφύλακα αναφέρεται ότι «† Μιμεῖται καὶ Μωϋσῆν ἐκεῖνον ἢ βασιλεία μου τὸν δημαγωγόν, καὶ πρὸς τὸν τῆς νομοθεσίας ἐκείνου ζῆλον ὡς ἐφικτὸν ἀπευθύνεται».¹²⁶² Στο πλαίσιο αυτό, ο Μιχαήλ Η΄, πριν ακόμη στεφθεῖ αυτοκράτορας, υποσχέθηκε «κρίσεις ὑπεραποδέχεσθαι δικαίας καὶ τοὺς ἀρρεπῶς κρινούντας ἐγκαθιστᾶν». Ως εκ τούτου τίμησε «τὸν Κακὸν Μιχαήλ, τὸν καὶ Συναχηρεῖμ ἐπικεκλημένον, εὐ τῶν λόγων καὶ τῶν νόμων ἔχοντα», με το πάλαϊ σβεσθὲν αξίωμα του πρωτασηκρήτης «ἐφ' ᾧ ἀδεκάστως καὶ ἀνεριθεύτως κρίνοιεν».¹²⁶³

¹²⁶⁰ MM 2, σ. 191. Βλ. σχετικά και Dagron, *Emperor and Priest*, όπ., σσ. 306-312.

¹²⁶¹ M. Angold, «The Administration of the Empire of Nicaea», *BF* 19 (1993), 136, και D. Kyritses, «Some Remarks about the Imperial Courts of Justice in Late Byzantium», Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά - Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη (επιμ.), *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 304 και σημ. 6.

¹²⁶² MM 5, σ. 246 (1270, Μάιος).

¹²⁶³ Παχυμέρης, I, II:1, σ. 131.13-17. Σχετικά ο Ψευδο-Κωδινός, σ. 178.28-33, αναφέρει ότι «Τὸ τοῦ πρωτασηκρήτης ὑπηρετήμα δήλον καὶ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος· πρώτος γὰρ τῶν κριτῶν λέγεται». Για το αξίωμα του πρωτασηκρήτης, ενός καλά καταρτισμένου νομικού που τον 12ο αι. αναδείχθηκε σε επικεφαλής του δι-

Επιβεβαιωτική του όλου εγχειρήματος φαίνεται να είναι μία σφραγίδα που δημοσίευσε αρχικά ο Κ. Κωνσταντόπουλος και αναφέρεται στην ανασύσταση του σεκρέτου, παρά τις σοβαρές επιφυλάξεις που εξέφρασε ο F. Dölger για την ορθότητα και εγκυρότητα των επιγραφόμενων σε αυτή.¹²⁶⁴ Στον εμπροσθότυπό της εικονίζεται ο αυτοκράτορας να υψώνει μετάλλιο με τη μορφή πιθανότατα της Θεοτόκου στον εικονογραφικό τύπο της Επισκέψεως (παραλλαγής της Βλαχερνίτισσας). Ο τύπος αυτός, που παρίσταται και σε σφραγίδα των εξισωτών, δηλ. των φοροεισπρακτόρων, της Αχυράου, στα μέσα του 13ου αι., αποτελούσε προφανώς εικαστική έκφραση της θεϊκής διασφάλισης στην απονομή του δικαίου, ακόμα και στην κατανομή των φόρων.¹²⁶⁵ Τα επιγραφόμενα στον οπισθότυπο της σφραγίδας, ότι ο Μιχαήλ Η' επανέφερε και ενδυνάμωσε το σέκρετον -«τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ὃ νῦν κρατύνει[ι] τῷ χρόνῳ βεβυσμένον»- θεωρείται ότι αποτελεί σαφή αναφορά για την αναβίωση του ανώτατου βασιλικού δικαστηρίου (1261/2) με επικεφαλής τον πρωτασηκρήτις Σεναχηρείμ και άμεσα εξαρτώμενο από τον αυτοκράτορα.¹²⁶⁶ Πιθανόν η εν λόγω σφραγίδα να συνόδευε το

καστηρίου, ενώ τον 14ο αι. απαντά ως υπάλληλος με δικαστικά και μόνο καθήκοντα. Βλ. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης*, σσ. 224-225. Εκτός από τον Μιχαήλ Κακό Σεναχηρείμ το εν λόγω αξίωμα κατέλαβαν αργότερα ο Μιχαήλ Νεοκαισαρείτης και ο ὀρφανοτρόφος Λέων Βαρδαλής. Τέλος, η αναφορά ενός πρωτασηκρήτις Σεναχηρείμ σε μία πατριαρχική επιστολή του 1247/48 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1308), οφείλεται ενδεχομένως σε μεταγενέστερη προσθήκη ή πρόκειται απλώς για συνωνυμία. Βλ. σχετικά Angold, *Government in Exile*, ὄ.π., σ. 160 και σημ. 63.

¹²⁶⁴ Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, «Ἡ δίκη τοῦ Σεκρέτου», *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 293-303· V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Athènes, 1932, αρ. 723, και του ιδίου, *Corpus* 2, αρ. 824, σσ. 435-436· βλ. σχετικά την κριτική του F. Dölger, *BZ* 34 (1934), 247, και 36 (1936), 268. Η σφραγίδα συμπεριελήφθη ως έκθεμα στην έκθεση "Byzantium: Faith and Power (1261-1557)" at The Metropolitan Museum of Art, New York, 23 Μαρτίου - 4 Ιουλίου 2004· βλ. τον κατάλογο της έκθεσης, *Faith and Power (catalogue)*, αρ. 6, σσ. 31-32. Στον οπισθότυπο της σφραγίδας αναπτύσσεται σε 8 στίχους η επιγραφή «Τοῖς ἀθετο[ύ]σι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ὃ νῦν κρατύνει[ι] τῷ χρόνῳ βεβυσμένον ὁ Μιχαήλ τὸ θαῦμα| τῶν βασιλέων ποι|νή Θε(ε)ς τὰ πρῶτ[α] [κ]αὶ κρίσις κά[κης]» (σύμφωνα με πρόσφατη συμπλήρωση της Γ. Νικολάου· βλ. επόμενη σημείωση).

¹²⁶⁵ W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Das Byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien, 1997, αρ. 3.1.12, σσ. 118-119. Κατά μία άποψη, στη σφραγίδα αναγνωρίζεται ο εικονογραφικός τύπος της Βλαχερνίτισσας, η επιλογή του οποίου οφείλεται στην σχέση της Θεοτόκου των Βλαχερνών με την ορθή και δίκαιη απόδοση της δικαιοσύνης ήδη τον 11ο αι. Βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Παναγία τῶν Βλαχερνῶν ὡς ἐχέγγυο τῆς Δικαιοσύνης: ἡ σφραγίδα τοῦ σεκρέτου μὲ τὸν Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο καὶ ὁ Μιχαήλ Κακὸς Σεναχηρείμ», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 445-454 και ειδικότερα σσ. 449-450. Βλ. σχετικά και V. P. Stepanenko, «The Virgin and her icon in the Byzantine triumph. On the interpretation of the depiction and the inscription in the molybdobullon of Michael VIII Palaiologos», *Byzantium within the context of world culture. Dedicated to the 100th anniversary of Alisa Vladimirovna Bank's birth 1906-1984. Materials of the conference*, (Transactions of the State Hermitage 42), St.-Petersburg, 2008 (στη ρωσική), σσ. 148-161. Πρόσφατα δε η Γ. Νικολάου, «*Το θαῦμα των βασιλέων και η δίκη του σεκρέτου*, μία μοναδική αυτοκρατορική βούλλα από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου», Στ. Δρούγου *et. al.* (επιμ.), *Κεράτια φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, έκδ. Υπ.Πο. - Νομισματικό Μουσείου, Αθήνα, 2009, σ. 601 και σημ. 23, θεώρησε ότι η αποτύπωση της Θεοτόκου των Βλαχερνών αποτελεί πιθανόν υπόσχεση και δέσμευση του αυτοκράτορα για την πλήρη αποκατάσταση της Τάξεως στη Βασιλεύουσα και στην αυτοκρατορία.

¹²⁶⁶ Βλ. I. Ševčenko, «Léon Bardales et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles», *Byzantium* 19 (1949), 257 (*Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, VR, London, 1981, αρ. VIII), και Kyritses, «Remarks», ὄ.π., σ. 312. Για το σέκρετον ως ανώτατο ὄργανο απονομής της δικαιοσύνης βλ. και Angold, *Government in Exile*, ὄ.π., σ. 154. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης δέχτηκε πάντως τον ψόγο του Ιωάννη Τορνίκη, ότι δεν ασχολούνταν με κάτι σημαντικό παρά με τη διδασκαλία και «τὰς τοῦ σεκρέτου ... ὑποθέσεις», A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τόμ. II, Leipzig, 1903 (ανατ. Stuttgart, 1978, με προσθήκες και διορθώσεις του P. Wirth), σ. 67.6-9.

ιδρυτικό έγγραφο επαναλειτουργίας του *σεκρέτου* ή τον έγγραφο διορισμό των πρώτων κριτών.¹²⁶⁷

Στη σφραγίδα, ωστόσο, δεν γίνεται σαφής μνεία στο βασιλικό *σέκρετον*, δηλαδή στο ανώτατο δικαστικό όργανο με επικεφαλής τον αυτοκράτορα, και επομένως, όπως έχει επισημανθεί σχετικά, ο Σεναχηρείμ ηγήθηκε προφανώς ενός από τα σημαντικότερα δικαιοδοτικά όργανα της πρωτεύουσας μετά το αυτοκρατορικό.¹²⁶⁸ Το τελευταίο απαρτιζόταν από μέλη της συγκλήτου και άλλους ανώτερους αξιωματούχους. Η σύνθεση και η σύγκλησή του αποφασιζόταν από τον αυτοκράτορα και οι υποθέσεις που καλούνταν να εκδικάσει αφορούσαν ως επί το πλείστον εγκλήματα καθοσιώσεως.¹²⁶⁹ Το 1286, πάντως, το «βασιλικόν δικαστήριον» αποτελείται από *ἄρχοντες συγκλητικούς, οἰκείου* του αυτοκράτορα, όπως ο *ἐπὶ τῆς τραπέζης* Μιχαήλ Δούκας Φιλανθρωπηνός, ο πανσέβαστος *πραίτωρ* τοῦ δήμου Ριμψάς και ο Θεόδωρος Κομνηνός Ἄγγελος, εξέδωσε απόφαση (*σεκρετική δικαίωσι*) για τη δικαστική διαμάχη της μονής Λέμβου και του Μιχαήλ Κομνηνού Βρανά.¹²⁷⁰

Τα μέτρα ωστόσο του Μιχαήλ Η΄ φαίνεται ότι δεν ήταν αρκετά, καθώς περί τα μέσα της βασιλείας του, προχώρησε στην έκδοση ενός ακόμη προστάγματος, στο οποίο όφειλαν να υπακούσουν άπαντες «*ὅποιοι ἂν καὶ ὦσιν οἱ τοιοῦτοι καὶ ἐξ οἷας ἀξίας τε καὶ τάξεως καὶ μεγαλειότητος*».¹²⁷¹ Στόχος του ήταν ο περιορισμός της αδικίας και της εκμετάλλευσης και η περιστολή των κρουσμάτων *αισχροκέρδειας*,¹²⁷² προσπάθεια που, όπως φαίνεται, δεν τελεσφόρησε, αν κρίνουμε από τα μέτρα που έλαβε στη συνέχεια ο Ανδρόνικος Β΄. Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ στη δεκαετία του 1280 υπαινισσόμενος την αναγκαιότητα δικαστικής μεταρρύθμισης αναφέρεται στην «*τελωνῶν ἀπανθρωπίαν καὶ φορολόγων καταργηθεῖσαν ὠμότητα*», όπως και στα υποτιθέμενα μέτρα κατά των δημοσίων λειτουργών που λυμαίνονταν τα δημόσια έσοδα, «*διὰ τούτου καὶ ὁ λαὸς αὐτὸν (i.e. τον αυτοκράτορα) ὁ πτωχὸς εὐλογεῖ καὶ πόλεις ἀνθρώπων ἀδικουμένων αἰνοῦσιν*».¹²⁷³

Πράγματι, η διαφθορά στον δικαστικό χώρο και η συνακόλουθη λαϊκή δυσaréσκεια οδήγησαν τον Ανδρόνικο Β΄ στη μεταρρύθμιση του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης. Έτσι, τον Ιούλιο του 1296, λίγο μετά τον καταστροφικό σεισμό της 1ης Ιουνίου που έπληξε την πρωτεύουσα, ο αυτοκράτορας συγκέντρωσε τον λαό στον ιππόδρομο και, πα-

¹²⁶⁷ Νικολάου, «Το θαύμα των βασιλέων», *ό.π.*, σσ. 595-596.

¹²⁶⁸ Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης*, *ό.π.*, σσ. 299-300.

¹²⁶⁹ Για την οργάνωση, σύνθεση και λειτουργία του βασιλικού *σεκρέτου* βλ. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης*, *ό.π.*, σσ. 259-266. Βλ. όμως και την γνώμη της Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Τὸ πολίτευμα καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας 324-1204 (Κράτος - Διοίκηση - Οἰκονομία - Κοινωνία)*, Αθήνα, 2004, σσ. 388-389, ότι το βασιλικό *σέκρετο* ήταν νομική υπηρεσία που συγκέντρωνε τις πρωτότυπες δικαστικές αποφάσεις των επαρχικών δικαστηρίων με στόχο τη διασφάλιση των δικαστικών αποφάσεων από τυχόν πλαστογραφία.

¹²⁷⁰ MM 4, σσ. 276-278. Βλ. επίσης Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 67-68, και ο ίδιος, «Remarks», *ό.π.*, σσ. 314-316.

¹²⁷¹ Burgmann - Magdalino, «Novel», *ό.π.*, σ. 380.

¹²⁷² *Ό.π.*, σ. 382. Στον ορισμό ορίζεται μεταξύ άλλων «*εἰ δὲ γνωρίσει τις τῶν προσγενῶν τῆς βασιλείας μου ἢ τῶν ἀρχόντων τινὰ τῶν ὑπὸ χεῖρα τούτου εἰς ἀδικίαν χωροῦντα καὶ ἀρπαγὴν, παιδεύει τούτον ἀξίως καὶ ἀναχαιτίζει τὴν ὀρμὴν αὐτοῦ*».

¹²⁷³ *Anecdota Graeca*, 1, σσ. 385-386.

ρουσία της Συνόδου και της εικόνας της Οδηγήτριας, υποσχέθηκε την αναδιοργάνωση του βασιλικού σεκρέτου με τη θέσπιση δωδεκαμελούς ανώτατου δικαστηρίου, αποτελούμενου «ἐκ τ' ἀρχιερέων ἐκ τ' ἄλλως ἱερωμένων καὶ ἐκ τῶν συγκλητικῶν». Ὅμως και αυτή η μεταρρύθμιση υπήρξε ατελέσφορη, αφού σύμφωνα με τον Παχυμέρη ατόνησε σταδιακά όπως οι χορδές ενός μουσικού οργάνου.¹²⁷⁴ Έτσι σε συνοδικό έγγραφο του έτους 1316 αναφέρεται ότι ο πανσέβαστος σεβαστός Ιωάννης Πολεμιανίτης βρισκόταν σε δικαστική διαμάχη με μία Αυτωρειανή για την κυριότητα κάποιων οικημάτων. Οι αντίδικοι κατέφυγαν αρχικά στους αίρετους δικαστές, Ιερακίτη και Σεβαστειανό. Η απόφαση όμως του βασιλικού σεκρέτου δεν ικανοποίησε την αντίδικο, που προσέφυγε ακολούθως στο συνοδικό δικαστήριο.¹²⁷⁵

Χαρακτηριστικό της προσπάθειας του Ανδρονίκου Β' για την ανόρθωση της Δικαιοσύνης είναι και η έκδοση ενός θεσπίσματος, που απευθύνεται στους νέους δικαστές «κατὰ τῶν ἀδικούντων, ἄγον εἰς ὄρκους τοὺς δικαστὰς καὶ ἅπαντι τρόπῳ βοήθειαν παρέχον τοῖς ἀδικουμένοις».¹²⁷⁶ Ὅπως παλαιότερα ο Μιχαήλ Η', έτσι και ο Ανδρόνικος Β', παρά τα όσα ενδεχομένως πίστευε και πρόβαλλε, δεν επιχείρησε την αναθεώρηση της υπάρχουσας νομοθεσίας και τη σύνταξη μιας νέας νομικής συλλογής, αλλά επικεντρώθηκε στη στήριξη και εξυγίανση του δικαστικού σώματος και στην απονομή της δικαιοσύνης.¹²⁷⁷ Επισημαίνει μάλιστα ο Ανδρόνικος Β' όσον αφορά τους δικαστές «οὕτω γὰρ αὐτοὺς ἀρίστους ἐπὶ πᾶσι συνιέναι τὰ δίκαια ἐκλέξαντες προὔβαλόμεθα».¹²⁷⁸

Ὡστόσο ο διορισμός των δικαστῶν από τον αυτοκράτορα και επομένως η άμεση εξάρτηση του βασιλικού σεκρέτου από τον αυτοκράτορα, δεν εξασφάλιζε την ελεύθερη εκδίκαση του συνόλου των υποθέσεων -αν κρίνουμε και από τις συνεχείς διαμαρτυρίες των εκάστοτε Πατριαρχών- και ενίσχυσε το αίτημα για την 'αυτονομία' του δικαστικού σώματος, όπως αφήνει να διαφανεί η μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε από τον Ανδρόνικο Γ'. Βεβαίως σε περιπτώσεις εγκληματικών ενεργειών, όπως συνωμοσίας κατά του αυτοκρά-

¹²⁷⁴ Παχυμέρης, III, IX:16, σσ. 261.33-263.3· IX:17, σ. 263.10-14. Επ' ευκαιρία της εν λόγω δικαστικής μεταρρύθμισης αντιγράφηκε πιθανότατα ένα στιχούργημα 15 δωδεκασύλλαβων στίχων στον κώδ. Rovereto, Bibliotheca civica, ms. 28, βλ. C.-M. Mazzucchi, «Uno sconosciuto codice greco di lessicografia», *Aevum* 83.2 (2009), 417. Μία σφραγίδα του βασιλικού δικαστηρίου επί Ανδρονίκου Β' (1296-1328) φυλάσσεται στο Μουσείο Κανελλοπούλου. Στον εμπρ. εικονίζεται ο Χριστός να ευλογεί τον βασιλέα, ενώ στον οπισθ. αναγράφεται σε τέσσερις δωδεκασύλλαβους στίχους: «+ Νόμου δοτήρ στέφει τε τὸν νομοθέτην | καὶ κρίσιν αὐτῷ πᾶσαν εὐδικον νέμει | ἥς ἐξανοίγοι βασιλεὺς θύραν πᾶσιν | οὐ καὶ σφραγὶς ἔγκυρον ἢ δικαιοῦσα», V. Laurent, «Collection Paul Canellopoulos (V), Sceaux byzantins», *BCH* 97 (1973), 233-235· του ίδιου, *Corpus* 2, αρ. 825, σσ. 436-437, και Κωνσταντινίδη, «Ἡ Παναγία τῶν Βλαχερνῶν», *ό.π.*, σ. 448, εικ. 3-4.

¹²⁷⁵ RPK, 1, αρ. 44 (Αυγ. 1316), σ. 310. Ο αναφερόμενος Ιερακίτης ίσως ταυτίζεται με τον σεβαστό Ανδρόνικο Ιερακίτη, διερμηνευτή του αυτοκράτορα, τον οποίο μνημονεύουν έγγραφα των ενετικών αρχείων μαζί με τον δικαιοφύλακα και έπειτα καθολικό κριτή τῶν Ῥωμαίων Γρηγόριο Κλειδά, βλ. PLP, 8093, και DVL I.73, σ. 128, και 77, σ. 139 (c. 1319-20).

¹²⁷⁶ *Anecdota Graeca*, 2, σσ. 85-106, και JGR 1, αρ. 38, σσ. 558-5568.

¹²⁷⁷ JGR 1, σ. 561: «πρὸς δικαστήριον εἶδον, καὶ δικαστὰς καθίσαι προστάτας τοῦ δικαίου καὶ κράτος δοῦναι νόμοις καλῶς πάλαι τεθειμένοις».

¹²⁷⁸ JGR 1, σ. 562. Ο Golitsis, «Georges Pachymère comme didascale», *ό.π.*, σ. 63 και σημ. 49, είναι της γνώμης ότι ο ορισμός του Γ. Παχυμέρη στο κοσμικό αξίωμα του δικαιοφύλακα σχετίζεται με την παραπάνω μεταρρύθμιση του Ανδρονίκου Β'.

τορα, ήταν λογικό ο τελευταίος να παραπέμψει την υπόθεση σε δικαστήριο, τη σύνθεση του οποίου επέλεγε ο ίδιος μεταξύ των υψηλών αξιωματούχων και άμεσων συνεργατών του. Έτσι, στο δικαστήριο που συγκάλωσε τον Απρίλιο του 1321 ο Ανδρόνικος Β΄ προκειμένου να καταδικάσει τον φυγάδα εγγονό του, κλήθηκαν να συμμετάσχουν εκτός από τον Πατριάρχη Γεράσιμο και τον Θεόληπτο Φιλαδελφείας, οι συγκλητικοί «ὅ τε μέγας λογοθέτης ὁ Μετοχίτης, ... καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρος ὁ Χοῦμνος ... πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὁ Ἀκροπολίτης ἦν Κωνσταντῖνος, μέγας λογοθέτης ὧν καὶ αὐτός», ὅλοι τους στενοί και ἐμπιστοι συνεργάτες του αυτοκράτορα, εκ των οποίων οι Χούμνος και Μετοχίτης ήταν μεταξύ άλλων και συμπένθεροί του.¹²⁷⁹

Ένα έτος μετά την υπερίσχυσή του (1329) ο Ανδρόνικος Γ΄ προέβη στην αναμόρφωσή του δικαστικού σώματος του παππού του καθιερώνοντας το σώμα των καθολικῶν κριτῶν τῶν Ῥωμαίων αποτελούμενο από τέσσερα μέλη, δύο λαϊκούς και δύο κληρικούς, το οποίο είχε την έδρα του στην Κωνσταντινούπολη και δρούσε αυτόνομα.¹²⁸⁰ Η απόφαση λήφθηκε μετά την ήττα του αυτοκράτορα στη Φιλοκρήνη της Μ. Ασίας, γεγονός που τον οδήγησε να αναλογιστεί αν για όσα συνέβαιναν, αιτία ήταν «τὸ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἀστάθμητον καὶ τὸ περὶ δίκας νόσημα πολύχουν ὄν καὶ δυσίατον».¹²⁸¹ Ο Ševčenko υποθέτει ότι ο θεσμός των καθολικῶν κριτῶν στηρίχτηκε αρχικά στις προϋπάρχουσες δομές του βασιλικῶν σεκρέτου, και ότι για ένα διάστημα μαζί με τους κριτές συμμετείχε στην εκδίκαση και την υπογραφή των εγγράφων και ο πρωτασηκρήτης.¹²⁸² Παραταύτα, και αυτού του σώματος η λειτουργία παρουσίασε προβλήματα, αφού το 1337 τρεις από τους καθολικούς κριτές καταδικάστηκαν για δωροληψία.¹²⁸³

Ενδεικτική της λειτουργίας του δικαστικού συστήματος στα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 14ου αι. είναι η περίπτωση της αντιδικίας του Ιωάννη Λάσκαρι Παδυάτη και του σεβαστοῦ, οἰκείου και δομεστικού τῶν δυσικῶν θεμάτων Γεωργίου Στρατηγού. Η υπόθεση εκδικάστηκε αρχικά ενώπιον του συνοδικῶν δικαστηρίου, αλλά ο Ιωάννης Λάσκαρις αιτήθηκε από τον αυτοκράτορα την εκδίκαση της υπόθεσης και από το σεκρέτον και τους συγκλητικούς ἄρχοντες. Η σύγκληση του σώματος έγινε με εντολή του αυτοκράτορα και η απόφαση –που υπήρξε καταδικαστική– επικυρώθηκε με αυτοκρατορικό πρόσταγμα. Μετά

¹²⁷⁹ Καντακουζηνός, I, I:14, σσ. 67-68. Βλ. και τις δίκες κατά του Συργιάννη το 1322 (Καντακουζηνός, I, I:35, σ. 171: «συνδικάζοντος αὐτῶ» και I, σ. 448: «βασιλεὺς μὲν οὖν καὶ οἱ ἄλλοι παρόντες τῶν συγκλητικῶν ἐβασάνιζόν τε τὰ λεγόμενα ... καὶ ἐπειρῶντο ἀπὸ τῆς συζητήσεως τᾶληθῆ ἀνερευνᾶν»).

¹²⁸⁰ Βλ. σχετικά P. Lemerle, «Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III», *Mémorial Louis Petit*, (Archives de l'Orient Chrétien 1), Bucarest, 1948, σσ. 292-316, και του ιδίου, «Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. I. Le tribunal impérial», *Mélanges Henri Grégoire*, Bruxelles, 1949, σσ. 369-384.

¹²⁸¹ Γρηγοράς I, IX:9, σ. 436.22-24.

¹²⁸² Ševčenko, «Léon Bardales», ὁ.π., σ. 258.

¹²⁸³ Βλ. Γρηγοράς, I, XI:3, σσ. 536.23-538.3, και Ševčenko, «Léon Bardales», ὁ.π., σσ. 252-254.

και αυτή την εξέλιξη, ο ενάγων απευθύνθηκε αυτή τη φορά στους καθολικούς κριτές των Τρωαίων, οι οποίοι, όμως, απέρριψαν το αίτημά του.¹²⁸⁴

Χωρίς αμφιβολία οι πρώτοι Παλαιολόγοι έδειξαν ιδιαίτερη μέριμνα για την απονομή της δικαιοσύνης, αλλά όσον αφορά την παιδεία και διδασκαλία του δικαίου ή την παραγωγή νομοθετικού έργου η συνεισφορά τους είναι μάλλον αμελητέα. Ως εκ τούτου, η μέριμνα για την κατάρτιση των νομικών περιήλθε στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ενώ απόρροια αυτής της κατάστασης είναι και η απουσία νομικών έργων με πρωτοβουλία του Κράτους. Ένα πρόσταγμα του Μιχαήλ Η΄ σχετικά με τη χρηστή διοίκηση και την εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης, και δύο Νεαραί του Ανδρονίκου Β΄ (μεταξύ αυτών και η λεγομένη Νεαρά του Πατριάρχη Αθανασίου), είναι τα μόνα σωζόμενα δείγματα κρατικής νομοθεσίας της περιόδου.¹²⁸⁵ Πράγματι, η νομική γραμματεία παρουσιάζει σημαντική υποχώρηση, καθώς δεν επιχειρήθηκε σύνταξη νέας νομικής συλλογής και όλοι αρκούνταν σε δικαιοσύνη, συμπιλήματα της ισχύουσας παλαιότερης νομοθεσίας των Βασιλικών, ή περιορίζονται στη συγγραφή χρηστικών έργων ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου.¹²⁸⁶ Έτσι, το 1278 χρονολογείται μία σύντομη σύνοψη του Δικαίου, η Μικρά Σύνοψις (*Synopsis Minor*),¹²⁸⁷ ενώ περί το 1300 συντάσσεται από ανώνυμο συμπληρωτή μία εκτενής συλλογή, γνωστή ως *Ηύξημένο Πρόχειρον* (*Prochiron auctum*).¹²⁸⁸ Παρόμοια συμπιλήματα – νομικά βοηθήματα – συνέταξαν στη Θεσσαλονίκη ο ιερομόναχος Ματθαίος Βλάσταρης (1334/5) και περί το 1345 ο δικαιοφύλαξ Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος,¹²⁸⁹ ενώ ο διάκονος

¹²⁸⁴ RPK, 1, αρ. 101 (1330), σσ. 570-578. Βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 68-69. Για τα πρόσωπα του Ιωάννη Λάσκαρι Παδύατη και του Γεωργίου Στρατηγού βλ. PLP, 14532 και 26902 αντίστοιχα.

¹²⁸⁵ Γενικά οι νέες ρυθμίσεις που αφορούσαν στη νομοθεσία εκδίδονταν με τη μορφή χρυσοβούλλων και προσταγμάτων. Ο Μιχαήλ Η΄ αναφέρεται και σε άλλα προτάγματα που είχε εκδώσει πιθανότατα σχετικά με τη φορολογία, Burgmann - Magdalino, «Novel», *ό.π.*, σσ. 377, 380.14-15. Βλ. σχετικά M. C. Bartusis, «A Note on Michael VIII's 1272 Prostagma for his son Andronikos», BZ 81 (1988), 268-271. Επίσης, ο Ανδρόνικος Β΄ εξέδωσε δύο νεαρές νομικού χαρακτήρα, οι οποίες όμως σχετίζονται με την εκκλησιαστική διοίκηση. Βλ. S. Perentidis, «La terme 'Néara' sous les premières Paléologues», *Subseciva Groningana. Studies in Roman and Byzantine Law 4* (= *Novella Constitutio. Studies in Honour of Nicholas van der Wal*), Groningen, 1990, σσ. 163-176 και ειδικότερα σσ. 169-176, και Angelon, *Ideology*, σ. 5 και σημ. 12.

¹²⁸⁶ Η παράφραση στην ελληνική μέρους του λατινικού κειμένου των *Institutiones* του Ιουστινιανού (I 5 - de Libertinis - 1-3) από τον Μάξιμο Πλανούδη (κώδ. *Laurt. Plut.* 32, 16, έτους 1280), δεν φαίνεται να εντάσσεται σε κάποια ευρύτερη προσπάθεια στον χώρο της νομικής φιλολογίας, αλλά μάλλον αποτελεί ένα ακόμη μεταφραστικό εγχείρημα του Πλανούδη. Βλ. Turyn, *Dated MSS. It.*, σσ. 28-29, και Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σημειώματα*, σ. 106, αρ. 354.

¹²⁸⁷ Βλ. S. Perentidis, «Recherches sur le texte de la *Synopsis minor*», FM 6 (1984), 219-273· του ιδίου, «L'empereur né le jour de Pâques, Michel IX Paléologue et la date de la *Synopsis minor*», FM 7 (1986), 253-257, και Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία*, Γ΄, σσ. 370-371. Πρόκειται για συλλογή εκτενών αποσπασμάτων των Βασιλικών σε αλφαβητική σειρά. Η σύνταξή της εντοπίζεται μάλλον στη Θεσσαλονίκη και αποδίδεται ενδεχομένως στον νομικό - δικαιοφύλακα Γεώργιο Φοβηνό (τέλη 13ου αρχές 14ου αι.). Βλ. σχετικά PLP, 30004 και Σπ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Κομοτηνή, 1999, σσ. 284-285.

¹²⁸⁸ Βλ. JGR 7· Τρωιάνος, *Πηγές*, *ό.π.*, σσ. 285-286, και Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία*, Γ΄, σ. 371.

¹²⁸⁹ Ο Ματθαίος Βλάσταρης συνέταξε το «*Σύνταγμα κατά στοιχείον*», ένα εγκυκλοπαιδικό έργο κανονικού δικαίου (Ράλλης-Ποτλής, 6, Αθήναι, 1859), και ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος την *Έξάβιβλο*, όπου συγκεντρώθηκε και ταξινομήθηκε η ύλη του αστικού και ποινικού δικαίου. Βλ. Κ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον νόμων ή Έξάβιβλος*, (Βυζαντινά και νεοελληνικά κείμενα 1), Αθήνα, 1971, και Τρω-

και χαρτοφύλαξ της αρχιεπισκοπής Αχρίδας, Ιωάννης Πεδιάσιμος Πόθος, συνέταξε ένα έργο ιδιωτικού δικαίου, που αφορούσε στα κωλύματα του γάμου.¹²⁹⁰ Γίνεται, επομένως, αντιληπτό, ότι όλες οι παραπάνω προσπάθειες υπήρξαν μεμονωμένες περιπτώσεις ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ενώ αμφίβολο παραμένει αν σε όλα αυτά υπήρχε κάποια παρακίνηση ή υπόδειξη από τον αυτοκράτορα.

Από τα παραπάνω προκύπτει ως γενική διαπίστωση ότι η απονομή της δικαιοσύνης χώλαινε, εξ ου και οι συνεχείς διακηρύξεις για την αναμόρφωσή της. Το γεγονός αυτό υπήρξε ασφαλώς απόρροια μιας ευρύτερης χαλάρωσης, πολιτικής αστάθειας και αδυναμίας, καθώς και της συνολικής αλλαγής των διοικητικών και πολιτικών δομών και εθών. Πράγματι, δεν ήταν λίγες οι φορές που η κρατική αρχή αδυνατούσε να επιβάλει το δίκαιο ή εθελουφλούσε μπροστά σε καταφανή αδικήματα, όπως η αρπακτική διάθεση των φορολόγων, προκειμένου να εξοικονομηθούν έσοδα για το δημόσιο ταμείο. Έτσι, στην προοπτική αύξησης των εσόδων, η εφαρμογή των νόμων παραμεριζόταν, ενώ θεσπίστηκαν ακόμα και νόμοι που επέβαλλαν συλλογική ευθύνη για κάποιο αδίκημα, και επομένως συλλογική τιμωρία, συνήθως χρηματική, για ευνόητους λόγους.¹²⁹¹

Πάντως, η θεωρητική αναζήτηση του ιδεατού προτύπου ηγεμόνα και δη του δίκαιου, μοιλονότι δεν έχει να παρουσιάσει κάτι ιδιαίτερο, δεν απουσιάζει εντελώς την περίοδο αυτή. Χαρακτηριστική είναι περίπτωση του Θεσσαλονικέα λογίου Θωμά Μάγιστρου, ο οποίος στις αρχές του 14ου αι. συνέγραψε τους λόγους του «περί Βασιλείας» και «περί Πολιτείας», όπου πραγματεύεται τα καθήκοντα του αυτοκράτορα και των υπηκόων, εκφράζοντας έτσι τις αντιλήψεις του περί δημοσίου δικαίου, ενώ ταυτόχρονα προβάλλει τα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της εποχής του.¹²⁹² Αντίθετα, η γλωσσικά απλοποιημένη μορφή του Βασιλικού άνδριάντος του Νικηφόρου Βλεμμύδη, των Γεωργίου Γαλησιώτη και Γεωργίου Οιναιώτη, τοποθετείται χρονικά πολύ αργότερα, πιθανότατα κατά τη δεκαετία του 1340, και δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στη σύγχρονη πραγματικότητα αφού, εκτός

ιάνος, Πηγές, ό.π., σσ. 286-290, 297-300. Τον 14ο αι. η Θεσσαλονίκη κατέστη κέντρο νομικών σπουδών και παραγωγής έργων νομολογίας. Βλ. I. Medvedev, «Υπήρχε στη Θεσσαλονίκη ένα εργαστήριο αντιγραφής νομικών χειρογράφων τὸ 14ο αἰώνα», *Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992 (Β' Συμπόσιο)*, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 215-229. Σπ. Τρωιάνος, «Οἱ σπουδὲς τοῦ Δικαίου στὸ Βυζάντιο, ἰδιαίτερα στὴν Μακεδονία κατὰ τὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα», *Βυζαντινά 21* (2000), 475-492, και του ἰδίου, «Οἱ δικαϊκὲς σπουδὲς στη Μακεδονία κατὰ τὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα», *Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992 (Β' Συμπόσιο)*, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 235-238.

¹²⁹⁰ Βλ. A. Schminck, «Der Traktat Περὶ γάμων des Johannes Pediasimos», D. Simon (ed.), *Fontes Minores I* (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 1), Frankfurt am Main, 1976, σσ. 126-174 και ειδικότερα σσ. 140-165 (κείμενο)· Constantinides, *Higher Education*, σ. 123, και Τρωιάνος, Πηγές, ό.π., σ. 305.

¹²⁹¹ Μ. Τουρτόγλου, «Περὶ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ ἰδίως κείμενα», *ΠΑΑ 82.3* (2007), 14-15.

¹²⁹² Στὸ θέμα τῆς χρονολόγησής του ἔργου αὐτοῦ ὁ μεν Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος*, σσ. 163-164 θεωρεῖ ὅτι γράφτηκε τὴν περίοδο 1324-1328, ἐνὼ ἡ Α. Laiou, «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle», *REB 58* (2000), 98, τὸ χρονολογεῖ πρὶν τὸ 1304 –στὴν πρώτη πενταετία του 14ου αι.- ἄποψη που βρῖσκει σύμφωνο και τὸν Πολέμη, *Μετοχίτης, Ἠθικός*, σ. 145*. Βλ. ἐπίσης Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία, Α'*, σ. 255, και Ch. Baloglou, «Thomas Magistros' Vorschläge zur Wirtschafts- und Sozialpolitik», *BSI 60* (1999), 60-70.

από τις αναφορές για την αύξηση της φορολογίας και την απληστία των φορολόγων, κάνει ιδιαίτερη αναφορά στη σημασία του ανύπαρκτου από τα τέλη του 13ου αι. στόλου.¹²⁹³

Κατά συνέπεια, εφόσον ο αυτοκράτορας νοείται ως πηγή της Δικαιοσύνης, κάθε πολίτης είχε θεωρητικά το δικαίωμα να του εκθέσει κατ' ιδίαν την υπόθεσή του. Απευθείας εκδίκαση των υποθέσεων από τον αυτοκράτορα δεν γινόταν στα ανάκτορα, αλλά στους δρόμους της πρωτεύουσας, κατά τη διάρκεια μιας ειδικής τελετής, του λεγόμενου *καβαλικεύματος*.¹²⁹⁴ Συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας εξερχόταν των ανακτόρων έφιππος και υπό τους ήχους βυκίνων και σαλπίγγων, έτσι ώστε «*τοις άδικουμένοις ή του βασιλέως κηρύττηται πρόοδος, ώστε προσέρχεσθαι τῷ βασιλείῳ ὕψει τούς τῆς ἐκείθεν χρήζοντας βοθηίας*».¹²⁹⁵ Η εν λόγω πρακτική ανάγεται στα χρόνια του Θεοφίλου (829-842), που συνήθιζε να ιπεύει κάθε Παρασκευή από το Μέγα Παλάτιο ως τις Βλαχέρνες παρέχοντας έτσι στον λαό τη δυνατότητα να του απευθυνθεί, ενώ φαίνεται ότι διατηρήθηκε έως και τον 13ο αι.¹²⁹⁶ Ως εκ τούτου, ο Ανδρόνικος Β΄ σε χρυσόβουλλό του προς τον υιό του Μιχαήλ Θ΄ (1302/3), επισημαίνει σχετικά με τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης κατά τη διάρκεια του *καβαλικεύματος*: «*τάς κρίσεις όφείλεις ποιείν ... μετά τῶν συμβούλων σου, ἐπί παντὶ ἀνθρώπῳ στρατιώτῃ τε καὶ κοινῷ ... ὃ δὲ ὑπόδικον (εὐρήσεις), εἰς τὴν παρὰ τῶν νόμων διωρισαμένην τιμωρίαν ἔαν, καθὼς ἂν οἱ σοὶ ἀποφῆναντες σύμβουλοι*».¹²⁹⁷ Στις πηγές δεν αναφέρεται η διαδρομή που θα έπρεπε να ακολουθήσει ο αυτοκράτορας, υποθέτουμε όμως ότι το *καβαλικευμα* λάμβανε χώρα στη διάρκεια προγραμματισμένων στάσεων κατά την επίσκεψή του σε κάποιο ναό ή μονή της πρωτεύουσας.

Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι ο Ανδρόνικος Β΄ μολονότι συμβουλεύει τον υιό του να κρίνει και να αποδίδει τις ποινές κατά τον νόμο, ο ίδιος εμφανίζεται στα ρητορικά έργα που συγγράφονται προς τιμήν του να ενεργεί με πνεύμα φιλανθρωπίας, ώστε κανείς ένοχος για έγκλημα καθοσιώσεως να μην έχει υποστεί τις σκληρές σωματικές ποινές που

¹²⁹³ Hunger - Ševčenko, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, σσ. 64-69 (§ 72-82), 84-97 (§ 129-155). Βλ. σχετικά Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία*, Α΄, σσ. 253-254, και πρόσφατα J. Davis, «Anna Komnene and Niketas Choniates 'translated': the fourteenth-century Byzantine metaphrases», R. Macrides (ed.), *History as Litterature in Byzantium*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 15), Aldershot, 2010, σσ. 55-70 και ειδικότερα σσ. 66-70.

¹²⁹⁴ Βλ. σχετικά R. Macrides, «The Ritual of Petition», D. Yatromanolakis - P. Roilos (eds.), *Greek Ritual Poetics*, Cambridge Mass. - London, 2004, σσ. 356-370 και ειδικότερα σ. 359 κ.ε., και της ίδιας, «Ceremonies», ό.π., σ. 231.

¹²⁹⁵ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Σημείωσις περὶ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος», ό.π., σ. 534. Βλ. και Ψευδο-Κωδινός, σσ. 172.7-173.15: «*δηλοῖ δὲ ἡ τῶν τοιούτων ὀργάνων φωνή, τὸ ἔάνπερ τι αἰτῆ τις τοῦ λαοῦ ἢ ἀδικῆται, ἀκούσας τούτων δραμῶν ἀνεπέγκη*». Ο ίδιος, σ. 173.1-15, σημειώνει ότι το *καβαλικευμα* μετά το μεσημέρι παύει να γίνεται υπό τους ήχους των οργάνων, διότι μετά το γεύμα οι άνθρωποι συνήθως μεθούν και υπάρχει ο κίνδυνος κάποιος μεθυσμένος «*ἀτάκτως και προπετῶς προσέλθῃ τῷ βασιλείῳ*». Για το θέμα βλ. Macrides, «Pseudo-Kodinos as Historian», ό.π., σσ. 325-328.

¹²⁹⁶ Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, I. Thurn (ed.) (CFHB 5), Berlin, 1973, σσ. 50-51 (§ 3), 54-55 (§ 6). Στον Θεόφιλο αναφέρεται και ο Ψευδο-Κωδινός, σ. 170.6-171.7. Βλ. επίσης Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae*, ό.π., αρ. 154, σ. 58.63-71.

¹²⁹⁷ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Σημείωσις περὶ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος», ό.π., σ. 534.

όριζε σχετικά ο νόμος, «ὅτι μηδεὶς οὐδὲ δικαίως ὀφθαλμοὺς ἢ χεῖρας ἢ τι τῶν ἄλλων μελῶν ἐχθρὸς ἔχων σήμερον στερηθεὶς ὠλοφύρετο». ¹²⁹⁸

Η ανάρρηση στον πατριαρχικό θρόνο του Αθανασίου Α' επέτεινε το αίτημα για δικαιοσύνη. Πράγματι, σε επιστολές του προς τον αυτοκράτορα ο Πατριάρχης θέτει συνεχώς ζητήματα που άπτονται της ορθής λειτουργίας και απονομής της δικαιοσύνης, ¹²⁹⁹ και προβάλλει την ταχύτητα και επιμέλεια στην εκδίκαση των υποθέσεων από το συνοδικό δικαστήριο σε σύγκριση με το αυτοκρατορικό: «οὐ πρὸς ἀναβολὰς χωροῦμεν καὶ ὑπερθέσεις τῶν πεμψάντων χάριν, ταχέως ἐπιμελούμενοι καὶ ὡς δέον φροντίζοντες», πράγμα που συνέτεινε στην αύξηση της εμπιστοσύνης του λαού προς το συνοδικό δικαστήριο. ¹³⁰⁰ Ως εκ τούτου, ο αυτοκράτορας έδωσε στον πατριάρχη την άδεια «τοῦ ἐπαρήγειν ἀδικουμένοις, ἀνοιγνύναι τοῦ λοιποῦ τὰς πύλας κελεύει καὶ προσιόντας δέχεσθαι, εἴτε κατὰ τινὰ κρίσιν προσίοι τις, εἴτε καὶ κατὰ μεσιτείαν τὴν πρὸς αὐτόν». Το αποτέλεσμα ήταν, όπως ομολογεί ο Παχυμέρης, καθημερινά «ἐξ ἑωθινοῦ καὶ ἐς νύκτα, ἀνέδην τὰς πρὸς ἐκεῖνον προσόδους ποιούμενοι ἄνθρωποι, οἱ μὲν, κατὰ χρεῖαν ἐγκλητεύοντες κρίσεως, μετακαλουμένοι καὶ τοῦ ἀντιδικήσοντος, ἐπ' αὐτοῦ συνόντων καὶ τινων ἀρχιερέων, ἐκρίνοντο, οἱ δέ, μεσιτείας τῆς πρὸς βασιλέα χάριν ποτνιώμενοι, φακέλλους γραμμάτων ἐδίδουν, καὶ ἡ ἐκάστου ἀναφορὰ τῷ κρατοῦντι ἐνεχειρίζετο». ¹³⁰¹ Συχνά μάλιστα ο Αθανάσιος κατά τη διάρκεια των λιτανειών που οργάνωνε, έθετε στον αυτοκράτορα συγκεκριμένα αιτήματα για τη δίκαιη κρίση των πολιτών. ¹³⁰²

Ως εκ τούτου, το Συνοδικό Δικαστήριο απέκτησε σταδιακά επιπλέον αρμοδιότητες, από αυτές που ήδη είχε. Βεβαίως, η αναγνώριση στα δικαιοδοτικά όργανα της Εκκλησίας αποκλειστικής καθ' ύλην αρμοδιότητας για την επίλυση διαφορών οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου ανάγεται στα χρόνια του Λέοντος Γ' με την ιερολόγηση του γάμου και το ζήτημα της τετραγαμίας, αλλά μετά το 1204 ο ρόλος της στην απονομή της δικαιοσύνης καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικός. ¹³⁰³ Έτσι, εκτός από την περίπτωση της στάσεως

¹²⁹⁸ Πλανούδης, *Βασιλικός*, BSl 29 (1968), 38.952-954. Βλ. σχετικά και Γεώργιος Κύπριος, *Anecdota Graeca*, 1, σ. 387.6-12· Χούμνος, *Anecdota Graeca*, 2, σσ. 46-20-47.6· Πολέμης, «Λαμπηνός», σ. 79.24-26· P. A. M. Leone, «Nicephori Gregorae ad imperatorem Amdronicum II Palaeologum orationes», *Byzantion* 41 (1971), 509.183· Κουρούσης, «Καβάσιλας», *ό.π.*, σ. 425.45-47, και Γαβαλάς, *Προσφωνητικός*, σ. 120.108-113, και H. Hunger, «Das Humanität Kaisers Andronikos II», *ZRVI* 8.1 (1963) (= *Mélanges G. Ostrogorsky I*), σσ. 148-152.

¹²⁹⁹ Αθανάσιος Α', *Επιστολές*, αρ. 16, σ. 40.4-6 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1678)· αρ. 25, σ. 56.5-9 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1613)· αρ. 28, σ. 60.11 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1620)· αρ. 30, σ. 64.22-24 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1598), και αρ. 48, σ. 104.12-14 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1694). Βλ. και Γρηγοράς, I, σ. VI:5, σ. 182.51-21.

¹³⁰⁰ Αθανάσιος Α', *Επιστολές*, αρ. 89, σσ. 234.2-5 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1721). Ενδιαφέροντα για την καθυστέρηση στην απονομή της δικαιοσύνης από το βασιλικό σέκρετο είναι όσα διηγείται ο άκτουάριος Ιωάννης Ζαχαρίας για κάποιον ασθενή του, που για πολλές μέρες σύχναζε στα ανάκτορα για την εκδίκαση της υπόθεσής του: «ὥρα μὲν ἦν χειμῶνος καὶ ... τὰ μέγιστα ἀδικούμενος ἐθάμαζε μὲν πρὸς δειλῆς ἑώας ἐγειρόμενος περὶ τὰ βασιλεία, λύσιν εὐρεῖν ζητῶν τοῦ ἀδικήματος». Βλ. και Μ. Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς "Νεαρῶς 26" τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *ΠΑΑ* 70 (1995), 65-87.

¹³⁰¹ Παχυμέρης, IV, XI:1, σ. 405.3-19.

¹³⁰² Θεόκτιστος Στουδίτης, Αθανάσιος, σ. 44.21-28.

¹³⁰³ Ο νομοκανόνας είχε ευρεία χρήση. Έτσι, ο Μάξιμος Πλανούδης αντέγραψε έναν για τις ανάγκες της μονής, όπου εγκαταβίωνε, S. Kugéas, «Analecta Planudea», *BZ* 18 (1909), 106, ενώ ένας ακόμη ανήκε τον 13ο αι. στον άρχοντα Γεωργίτζη Μυρεψό, *PLP*, 19864 και G. de Andrés, *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de el Escolial*, II, Madrid, 1965, σσ. 274-278 (αρ. X.II. 10).

του κληρικού Ιωάννη Δριμέος (1305/6), την εκδίκαση και ποινική καταδίκη του οποίου επέβαλε το αυτοκρατορικό δικαστήριο αποτελούμενο από συγκλητικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους,¹³⁰⁴ συνοδικό δικαστήριο απάλλαξε τον Μανουήλ Μοσχόπουλο από την κατηγορία της προδοσίας, αλλά καταδίκασε τον Δημήτριο-Μιχαήλ Κουτρουλή Δούκα σε φυλάκιση για τον ίδιο λόγο.¹³⁰⁵ Επιπλέον, τη διερεύνηση της ευθύνης για την πυρκαγιά της 17ης Σεπτεμβρίου 1305 ανέλαβε με άδεια του αυτοκράτορα ο Πατριάρχης Αθανάσιος.¹³⁰⁶ Ενδιαφέρουσα είναι τέλος η αναφορά του Άραβα ταξιδιώτη Ibn Battūta, για την παρουσία και δραστηριότητα δικαστών και πιθανώς νοταρίων έξω από το αίθριο της Αγίας Σοφίας, ενδεχομένως σε χώρο του Πατριαρχείου, όπου εκδικάζονταν υποθέσεις κυρίως αστικού δικαίου ή συντάσσονταν νοταριακές πράξεις προς εξυπηρέτηση των πολιτών.¹³⁰⁷

Η άποψη περί ανάμιξης της Εκκλησίας στην απόδοση της Δικαιοσύνης με την άδεια και επιθυμία του ίδιου του αυτοκράτορα -ήδη επί Μιχαήλ Η'- παραμένει αμφίβολη. Ως εκ τούτου, ο αυτοκρατορικός όρισμός του Ιανουαρίου του 1267, που διακήρυσσε ότι οι εντολές του Πατριάρχη Ιωσήφ είχαν την ίδια νομική ισχύ με εκείνες του αυτοκράτορα, στόχευε μάλλον στην άρση του αφορισμού του Μιχαήλ Η' από τον Πατριάρχη Αρσένιο, παρά εκχώρουσε στην Εκκλησία επιπλέον αρμοδιότητες στην απονομή της Δικαιοσύνης.¹³⁰⁸ Παραταύτα, στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων το δημόσιο αξίωμα του δικαιοφύλακος αποδόθηκε κυρίως αν όχι αποκλειστικά σε μέλη του ανώτερου πατριαρχικού Κλήρου, τους λεγόμενους εξωκατάκοιλους.¹³⁰⁹ Πρώτος δικαιοφύλαξ ορίστηκε το 1270 από τον Μιχαήλ Η' ο διά-

¹³⁰⁴ Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 11, σσ. 26-28 (χειμ. 1305/6, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1634. Ο Kyritses, «Remarks», *ό.π.*, σ. 308, επισημαίνει ότι η συμμετοχή όλων των παραπάνω δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είχαν δικαστικές αρμοδιότητες, αλλά ότι απλώς παρίσταντο ως μάρτυρες. Ως κληρικός, ο Δριμύς δικάστηκε από την πατριαρχική ενδημούσα Σύνοδο που αποφάσισε τον αποσηματισμό του. Βλ. Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 81, σσ. 206.134-135, 139-140, και Παχυμέρης, IV, XIII:15, σσ. 653.8-13, 19-22.

¹³⁰⁵ Ševčenko, «Moschopoulos», σσ. 138.38-39 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1628), και Παχυμέρης, XI:19, σσ. 449.6-10.

¹³⁰⁶ Παχυμέρης, IV, XIII:10, σσ. 639.20-27.

¹³⁰⁷ Ibn Battūta, σσ. 509-510.

¹³⁰⁸ Παχυμέρης, II, IV:24, σσ. 397.11-20: «δι' όρισμών πεμπομένων έκασταχοῦ τῆς τῶν Ῥωμαίων ἐπικρατείας, προσέταττεν αὐτάς δὴ τὰς τοῦ πατριάρχου γραφὰς ἀντὶ προσταγμάτων ἰδίων δέχεσθαι τοὺς ἐπ' ἐξουσίας προσαιλουμένων», και Dölger, *Regesten*, αρ. 1939d. Βλ. σχετικά και Angelon, *Ideology*, σ. 354 και σημ. 10.

¹³⁰⁹ Ο δικαιοφύλαξ ήταν χαμηλόβαθμος νομικός με ικανή γνώση του πολιτικού και κανονικού δικαίου και δικαστικές αρμοδιότητες, υπεύθυνος για την ερμηνεία των νόμων ή τη σύνταξη νέων, και πιθανότατα αρμόδιος για τη συλλογή των πρωτοτύπων δικαστικών αποφάσεων προς φύλαξη από πιθανή καταστροφή, αλλοίωση ή νόθευση. Σύμφωνα με το επιτάφιο ποίημα που συνέθεσε για τον Γεώργιο Παχυμέρη ο Μανουήλ Φιλής (*Carmina*, II, αρ. 39, σσ. 403.49-52):

«Δικαιοφύλαξ, εἰ μέτεστί σοι πάλιν
θεσμῶν φυλακῆς καὶ βραβεύεις ταῖς δίκαις,
θέσπιζε, δογματίζε, τὰς στάσεις λύε,
τὴν ἀπροσώληπτον ἐξάγων κρίσιν»,

φαίνεται ότι ο δικαιοφύλαξ προέκρινε την ειρηνική διαιτησία παρά την εκδίκαση των υποθέσεων. Βλ. σχετικά Darrouzès, *Recherches sur les όφφίκια*, *ό.π.*, σσ. 109-111· I. Πηλίδης, *Όφφίκια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ χριστιανικῇ όρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ*, Αθήνα, 1985, σσ. 246-254· Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης*, *ό.π.*, σσ. 217-220· R. Macrides, «Dikaiophylax», *ODB* 1, σ. 624, και Kyritses, «Remarks», *ό.π.*, σ. 305.

κονος και ἐπὶ τῶν δεήσεων Θεόδωρος Σκουταριώτης.¹³¹⁰ Τον τελευταίο διαδέχτηκε ο ἐπίσης διάκονος Γεώργιος Παχυμέρης, πιθανότατα μετά το 1277, όταν ο Σκουταριώτης ἐξελέγη ἐπίσκοπος Κυζίκου,¹³¹¹ ἐνῶ γνωστός εἶναι και ο δικαιοφύλαξ και καθολικός κριτής τῶν Ῥωμαίων Γρηγόριος Κλειδάς (1328).¹³¹²

Το σημαντικότερο ὅμως στοιχεῖο της παλαιολόγειας περιόδου εἶναι η ἀφθονία νομολογιακού υλικού ἀπὸ τα ἐκκλησιαστικά δικαστήρια, ὅπως οἱ σωζόμενες ἀποφάσεις του κώδικα του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως για τα ἔτη 1315-1402 (κώδ. *Vind. hist. gr.* 47), ὅπου ἐμπεριέχεται μέγας ἀριθμὸς ἀποφάσεων, που δεν ἀφοροῦν μόνο στο οἰκογενειακό και κληρονομικό δίκαιο (π.χ. διαζύγια, προίκες και διαθήκες), ἀλλὰ και στο ἐμπράγματο και ἐνοχικό, ἀκόμη και στο ἐμπορικό. Ο ἀριθμὸς των ἀποφάσεων αὐτῶν για την περίοδο 1315-1330 παρουσιάζεται ἰδιαίτερα ἀυξημένος συγκριτικά με την ἐπόμενη περίοδο, γεγονός που ἔχει ἀποδοθεῖ στη δυσλειτουργία της δικαιοσύνης κατὰ τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Ἀνδρονίκου Β΄ και πριν ἀπὸ τη θέσπιση των καθολικῶν κριτῶν τῶν Ῥωμαίων.¹³¹³ Οἱ προσφεύγοντες στο συνοδικό δικαστήριο δεν ἦταν μόνο ἱερεῖς, διάκονοι ἢ ἀναγνώστες, ἀλλὰ και λαϊκοί, χήρες, ἀκόμα και μέλη της ἀριστοκρατίας και οἰκείοι του αυτοκράτορα. Σε ἀντίθεση, μάλιστα, με τα πολιτικά δικαστήρια που ὀφείλαν να ἐναρμονίζονται με την ἰσχύουσα νομοθεσία, κύριο χαρακτηριστικό των ἀποφάσεων του συνοδικού δικαστηρίου εἶναι, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, το αἶσθημα ἀνθρωπισμοῦ και το πνεῦμα οἰκονομίας. Η Σύνοδος παραβλέποντας συχνά την ἰσχύουσα νομοθεσία προσπαθοῦσε να λειτουργήσει προληπτικά ἢ ἐπεδίωκε τον συμβιβασμὸ των ἀντιδίκων προκρίνοντας λύσεις που θεωροῦνταν δίκαιες στη λαϊκή συνείδηση.¹³¹⁴

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ἀκόμα, η σταδιακή παρουσία ἐκπροσώπων του λαοῦ της πρωτεύουσας στην ἐκδίκαση διαφορῶν υποθέσεων. Ἐτσι, στην ἐπανεξέταση της δίκης του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου και του Μιχαήλ Στρατηγόπουλου (1294, Μάρτ.) συμμετείχε ἐκτὸς ἀπὸ τους ἀρχόντες, ἀρχιερεῖς και κληρικούς, και «τῶν τῆς πολιτείας ὅσον περιφανές τε και ἔκκριτον».¹³¹⁵ Στη δίκη του δεσπότη Ἰωάννη Ἀγγέλου (1304, Ἰαν.) ἦταν πα-

¹³¹⁰ MM 5, σ. 246 (1270, Μάιος).

¹³¹¹ Στο προοίμιο του ἱστορικού του ἔργου (I, I:1, σ. 23.7-8) ο Παχυμέρης γράφει ὅτι «καὶ ἐν ἀνακτόροις εἰς δικαιοφύλακα τιμηθεῖς», ἐνῶ σε αυτοβιογραφικό ποίημα γραμμένο σε δακτυλικούς ἐξάμετρος σημειώνει:

«καὶ γε φέρων ἐν ἱρῶ μέγῳ πρωτέδικον αὔχος,
ἔκδικος οὔποτε δειχθεῖς πρώτης εἰκόνας ἀμῆς·
καὶ φυλακὴν γε δικαίου πιστευθεῖς ἐν ἀνάκτων»,

E. Cougny, *Epigrammatum anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova*, τόμ. 3, Paris, 1890, σσ. 417-418, ἀρ. 101.30-32.

¹³¹² Για το πρόσωπό του βλ. *PLP*, 11781. Στον ἐν λόγῳ Κλειδά ἀποδίδεται, κατὰ πάσα πιθανότητα, μία σφραγίδα που δημοσίευσαν πρόσφατα οἱ Nesbitt, Wassiliou-Seibt και Seibt, *Highlights*, ὁ.π., σσ. 59-60, ἀρ. 16.

¹³¹³ P. Lemerle, «Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. II. Le tribunal du patriarchat ou tribunal synodal», *AB* 68 (1950), 318-333, και ἐιδικότερα σσ. 319-320.

¹³¹⁴ Βλ. σχετικὰ Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις», ὁ.π., σσ. 84, 86· Α. Laiou, «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle», *REB* 58 (2000), 118, και Kyritses, «Remarks», ὁ.π., σσ. 317-318.

¹³¹⁵ Παχυμέρης, III, VIII:29, σ. 211.1-3.

ρόντες και εκπρόσωποι «τῶν τῆς πολιτείας»,¹³¹⁶ ενώ το 1335 στην καταδίκη των υπαιτίων μιας στάσεως κατά του αυτοκράτορα «συνθηροικῶς πᾶσάν τε τὴν σύγκλητον καὶ τοὺς ἐν Βυζαντίῳ τηνικαῦτα ἐπιδημοῦντας ἐπισκόπους σὺν γε τῷ πατριάρχῃ, καὶ ὅσοι τοῦ δήμου τῶν Βυζαντιῶν ἐτύγχανον ἔκκριτοι».¹³¹⁷ Μολονότι δεν είναι σαφές αν η παρουσία λαϊκών και κληρικών στη δικαστική διαδικασία ήταν ουσιαστική -εκφέροντας κάποια γνώμη ή κρίση- η εξέλιξη αυτή μπορεί να αποδοθεί στην εξασθένηση της εξουσίας του αυτοκράτορα, ο οποίος αναζητεί πλέον ομοφωνία, επικύρωση και νομιμοποίηση των αποφάσεων και ενεργειών του από την Εκκλησία, την αριστοκρατία, αλλά και από τους εκπροσώπους του λαού της πρωτεύουσας, ο πολιτικός ρόλος του οποίου εμμέσως αναβαθμίζεται.¹³¹⁸

Τέλος, άξιες προσοχής είναι και ορισμένες περιπτώσεις απόδοσης δικαιοσύνης, μη συμβατές με το ρωμαϊκό – βυζαντινό δίκαιο, που βασιζόνταν σε προλήψεις και δεισιδαιμονίες ή παραδόσεις προερχόμενες κυρίως από τη Δύση. Μία τέτοια περίπτωση είναι η δοκιμασία της θεοδικίας, μιας ξένης προς τα βυζαντινά έθνη πρακτικής εξακρίβωσης του δικαίου μέσω της δοκιμασίας της αφής πυρακτωμένου σιδήρου ή της *διὰ μύδρου ἀποδείξεως* (*de iudicio ferri candentis*), η οποία απαντά σε αρκετές περιπτώσεις κατά τη διάρκεια του 13ου αι., ενώ μετά την άνοδο στον θρόνο του Μιχαήλ Η΄ τέθηκε επισήμως σε απαγόρευση.¹³¹⁹ Παράλληλα, από μαρτυρίες κυρίως ξένων ταξιδιωτών, γνωρίζουμε ότι στην Κωνσταντινούπολη πολλοί συνήθιζαν να καταφεύγουν σε αγάλματα που υπήρχαν στον ιππόδρομο ή στην περιοχή της μονής Περιβλέπτου, και στα οποία η λαϊκή φαντασία προσέδιδε μαγικές ή μαντικές ικανότητες, ακόμη και δυνατότητα απόδοσης δικαιοσύνης και επίλυσης εμπορικών και οικονομικών διαφορών.¹³²⁰

¹³¹⁶ Παχυμέρης, IV, XI:19, σ. 449.7-10.

¹³¹⁷ Γρηγοράς, I, XI:2, σ. 531.17-21.

¹³¹⁸ Kyritses, «Remarks», ό.π., σ. 308 κ.ε.

¹³¹⁹ Το Φθινόπωρο του 1253 ο Μιχαήλ Η΄ κατηγορήθηκε για συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα και προτάθηκε να υποβληθεί στη δοκιμασία του μύδρου για να αποδείξει την αθωότητά του. βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 50, σσ. 96-98· Παχυμέρης, I, I:7, σ. 37-39, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 23-24. Ο Παχυμέρης, I, I:12, σσ. 53-55, αναφέρει ότι αρκετοί υπέστησαν ανάλογη δοκιμασία επί Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι, και δίνει λεπτομέρειες για τον τρόπο άσκησής της. Ο ίδιος ιστορικός (I, II:1, σ. 131.22-24) σημειώνει την απαγόρευση της πρακτικής μετά τη δικαστική μεταρρύθμιση του Μιχαήλ Η΄: «ἀργούντος δὲ καὶ τοῦ σιδήρου, ὡς ἐπηρητημένου καὶ κινδύνου μεγίστου, εἴ τις τολμῶν τῶν δυναμένων καὶ ἐν ἀρχαῖς ὑπέχειν τὸν μύδρον καταναγκάζειν». Αργότερα, ωστόσο, επί Ανδρονίκου Β΄ και ειδικότερα στη σύνοδο του Ατραμυτιῦ (8 Απρ. 1284) οι αντίπαλες μερίδες των Αρσενιτών και των Ιωσηφιτών άσκησαν μία παρόμοια πρακτική ρίχνοντας στην πυρά τόμους με τις θέσεις τους προκειμένου να διαπιστωθεί η ορθοδοξία των θέσεών τους, Παχυμέρης, III, VII:2, σ. 73.5 κ.ε., και του ίδιου, *Version brève*, II, VII:22, σ. 14.9- 27· Μετοχίτης, *Historia dogmatica*, I, 86-87, σσ. 116-119· Μελιτηνιώτης, *Λόγοι*, σ. 126, και Γρηγοράς, I, VI:1, σσ. 166.13-167.6. Για την πρακτική αυτή βλ. N. J. Cassidy, *A Translation and Historical Commentary on Book One and Book Two of Historia of Geōrgios Pachymerēs*, Thesis for the degree of Doctor of Philosophy of the University of Western Australia, School of Humanities, Classics and Ancient History, 2004, σ. 125, και Sp. Troianos, «Das Gottesurteil im Prozessrecht der byzantinischen Kirche», L. M. Hoffmann - A. Monchizadeh (eds.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7), Wiesbaden, 2007, σσ. 469-490, όπου και η νομική πλευρά του θέματος.

¹³²⁰ Βλ. όσα αναφέρει στις αρχές του 15ου αι. ο Ισπανός Pero-Tafur (1437-1438), κεφ. XVII, σ. 143. Βλ. Vasiliev, «Pero Tafur», ό.π., σσ. 106-107, και van der Vin, *Travellers*, σ. 700. Αντίστοιχες μαρτυρίες διασώζουν ένας ανώνυμος Ρώσος προσκυνητής (1389-1391), και ο Ρώσος διάκονος Ζωσιμάς (1419-1422). Βλ. Majeska,

Η Νεαρά 26 του Ανδρονίκου Β΄

Η Νεαρά 26 του Ανδρονίκου Β΄, περισσότερο γνωστή και ως Νεαρά του Πατριάρχη Αθανασίου, εκδόθηκε έπειτα από αίτημα -ζήτηση- του ίδιου και της Συνόδου (c. 1304), και ευνοεί τη διεύθυνση των εκκλησιαστικών κανόνων στο πολιτειακό δίκαιο. Μας παραδίδεται σε δύο μορφές, μία σύντομη και μία εκτενή, ενώ η επικύρωσή της από τον αυτοκράτορα τοποθετείται μεταξύ των ετών 1305 - 1307, ίσως δε τον Μάιο του 1306.¹³²¹ Ως προς το περιεχόμενό της η Νεαρά περιλαμβάνει ζητήματα (κεφάλαια) που άπτονται της χριστιανικής ηθικής και του αστικού δικαίου, όπως: α) το *άβιωτίκιον*,¹³²² β) η τιμωρία όσων υπέπιπταν στο αμάρτημα της πορνείας, μοιχείας, αρρενομανίας, γοητείας κ.ά., γ) η παρθενοφοβία, δ) η κληρονομιά των χηρευσάντων ατέκνων (ρύθμιση της *τριμοιρίας*), ε) η ανθρωποκτονία εκ προθέσεως, ζ) η συμπεριφορά των μοναχών, ζ) οι κανόνες λειτουργίας των λουτρών και καπηλείων τις Κυριακές και τις γιορτές, η) οι πόρνες, θ) οι συμβολαιογραφικές πράξεις και η τήρησή τους, ι) η νηστεία και ια) η σύναψη συνοικεισίων με την άδεια του ιερέως της ενορίας των ενδιαφερομένων.¹³²³

Η σύνταξή της όπως και η υποτιθέμενη αποδοχή της από τον Ανδρόνικο Β΄ αποδίδεται από την Λαΐου στην υποχρέωση που αυτός είχε στον Πατριάρχη Αθανάσιο, λόγω της στήριξης που προφανώς του παρείχε ο τελευταίος, όταν κατά το 1304 ο λαός αντέδρασε στην επιβολή του *σιτόκριθου* και στην παρουσία των Καταλανών.¹³²⁴

Εκ πρώτης όψεως η Νεαρά απηχεί την αγωνία και το ενδιαφέρον του Πατριάρχη για την ηθική κατάπτωση του ποιμνίου του, ταυτόχρονα όμως αποτελεί και μια σοβαρή πα-

Russian Travelers, σσ. 142, 144 και 253, όπου αναφορά σε δύο μαρμάρινες (;) μορφές στο νότιο άκρο της σφενδόνης του ιπποδρόμου, που σχετίζονταν με την εξακρίβωση των γυναικών που είχαν μοιχεύσει· επίσης, σσ. 144, 186 και 274-275, όπου μνεία σε δύο ακρωτηριασμένα από τους Λατίνους αγάλματα από πορφύριτη, γνωστά ως «Δίκαιοι Κριτές», τα οποία πίστευαν ότι απέδιδαν το δίκαιο σε πράξεις συναλλαγών. Για το θέμα βλ. και Saradi, «Perceptions and Literary Interpretations of Statues», *ό.π.*, σσ. 57-66.

¹³²¹ Η σύντομη μορφή δημοσιεύτηκε από τους Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα*, 5, Αθήνα, 1855, σσ. 121-126: «Νεαρά του άγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κυρίου Άθανασίου, και των έν αυτή γεγραμμένων άρχιερέων της ιεράς συνόδου αυτής», και η εκτενή από τους Ζέπους, «Νεαρά του έν άγίοις πατρός ήμών Άθανασίου άρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως», *JGR* 1, αρ. 26, σσ. 533-536 (βάσει του κώδ. *Paris. gr. 1357 A*). Ο Laurent, *Regestes*, αρ. 1607, σσ. 393-394, εκτιμά ότι η σύντομη εκδοχή της Νεαράς αντιπροσωπεύει το κείμενο που επεξεργάστηκε η Σύνοδος, ενώ η εκτενή αποτελεί την τελική διατύπωση του κειμένου που έγινε αποδεκτό από το Κράτος και την Εκκλησία. Σχετικά με τη χρονολόγηση, στο f. 283^v του κώδ. *Paris. gr. 1357A* σημειώνεται ότι: «έκυρώθη μηνί μαΐω ίνδικτιώνος δ΄ έν έτει ζωιδ΄ (= 1306)». βλ. Perentidis, «Le terme 'Néara'», *ό.π.*, σσ. 167-168 και σημ. 25, και Γ. Π. Νάκος, *Προβλήματα βυζαντινού Κληρονομικού Δικαίου επί Παλαιολόγων. Η λειτουργική ισχύς της Νεαράς 26 Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 31-33.

¹³²² Για το *άβιωτίκιον*, κατά τη νομική ορολογία, το κληρονομικό δικαίωμα (όχι φόρος) του Κράτους ή στην περίπτωση παροίκου του κυρίου της γης επί του ενός τρίτου της περιουσίας των αποβιούντων παιδών ή «αδιάθετων», βλ. Μ. Τουρτόγλου, «Τò «άβιωτίκιον». Συμβολή εις τò Βυζαντινόν Κληρονομικόν Δίκαιον», *Ξένιον, Festschrift für P.J. Zepos*, τ. I, Athen-Freiburg/ Br.-Köln, 1973, σσ. 643-644· Α. Καρπόζηλος, «Άβιωτίκιον», *Δωδώνη* 8 (1979), 73-80, και Ι. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, τόμ. Α΄, έκδ. ΑΠΘ/ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 49-50 (λήμ. *άβιωτίκιον*).

¹³²³ Βλ. σχετικά Boojamra, *Church and Social Reform*, σσ. 140-144. Σημειωτέον ότι η σύντομη εκδοχή της Νεαράς περιλαμβάνει μόνο τα ζητήματα α΄-ζ΄, ενώ η εκτενέστερη διαπραγματεύεται πέντε ακόμη θέματα.

¹³²⁴ Παχυμέρης, *XII:8*, σ. 539.19-30, και Laiou, «Les droits du fisc», *ό.π.*, σσ. 103-104, 116.

ρέμβαση της Εκκλησίας με στόχο την επί το φιλανθρωπότερον μεταρρύθμιση της δικαιοσύνης, στα σημεία εκείνα, που η ίδια θεωρούσε άδικα ή ανεπαρκή.¹³²⁵ Παραταύτα, εγείρονται σοβαρές αμφιβολίες τόσο ως προς το θέμα της κύρωσής της από τον αυτοκράτορα όσο και για την συνολική της ισχύ στη βυζαντινή επικράτεια,¹³²⁶ ενώ αδιαμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι όσο το κράτος αδυνατούσε να επιβάλει το δίκαιο και να ελέγξει τη διαφθορά, ο λαός προσέφευγε στα εκκλησιαστικά δικαστήρια προκειμένου να επιλύσει τις ιδιωτικές του διαφορές, εκφράζοντας έτσι την εμπιστοσύνη του στην Εκκλησία.

¹³²⁵ Στην περίπτωση του *άβιωτικίου* επί των παροίκων η *Νεαρά* καινοτομεί προσφέροντας την *τριμοιρία* στον επιζώντα σύζυγο και όχι στους συγγενείς όπως προέβλεπε η προϋπάρχουσα νομοθεσία, βλ. Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις», *ό.π.*, σ. 769 και σημ. 55γ, και την αντίθετη άποψη του Απ. Καρπόζηλου, «*Άβιωτικιον*», *ό.π.*, σ. 78 και σημ. 3. Επιπλέον η *Νεαρά* επισημαίνοντας την καταφανή αδικία εις βάρος των επιζώντων συζύγων των παροίκων ορίζει «*τούς μη ἐπὶ παιδί τελευτώντας ἄνδρας ἢ γυναῖκα μη ἄρπαγὴν ὑπομένειν τῶν ὑπαρχόντων τὸ ἐναπολειφθὲν παντελῶς μέρος ἀβίωτον ὄντως, καὶ διπλὴν συμφορὰν, καθὰ καὶ ἀβιωτικίον ἀρμοζόντως ἐκάλεσαν, οὐ παρὰ τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων, οὐ παρὰ τῶν εἰς παροικίαν ἐχόντων αὐτούς, ἢ καὶ Ἐκκλησιῶν, ἢ καὶ μονῶν*» (Ράλλης-Ποτλής, 5, σσ. 122-123). Η Laiou, «*Les droits du fisc*», *ό.π.*, σσ. 117-118, πιστεύει ότι η συγκεκριμένη διάταξη της σύντομης εκδοχής της *Νεαράς* αφορά όλους τους φορολογούμενους, αλλά γίνεται ειδική αναφορά στους παροίκους, επειδή στην περίπτωσή τους ο φόρος περνούσε στους κυρίους τους.

¹³²⁶ Βλ. Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις», *ό.π.*, σσ. 69 κ.ε. και 87, και την αντίθετη άποψη του Νάκου, *Προβλήματα βυζαντινού Κληρονομικού Δικαίου*, *ό.π.*, σ. 48 κ.ε., όπου υποστηρίζεται η λειτουργική ισχύς του *α'* και *δ'* κεφαλαίου της *Νεαράς*. Πάντως, μετά την έκδοση της *Νεαράς* ο Αθανάσιος Α' ζήτησε από τον αυτοκράτορα τη λήψη μέτρων για την τήρηση των νηστειών και των αργιών (*Ἐπιστολές*, αρ. 43.18-22), ενώ αργότερα (1307) θα επανέλθει στο θέμα της λειτουργίας των λουτρώνων και των καπηλείων τις Κυριακές (*Ἐπιστολές*, αρ. 44.22-25). Επιπλέον, η Laiou, «*Les droits du fisc*», *ό.π.*, σ. 118, αναφέρει την περίπτωση της επισκοπής Κανίνων, που το 1307 πέτυχε με χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β' να διεκδικήσει όλη την κινητή περιουσία των παροίκων της, πράγμα που φανερώνει ότι η θέση των τελευταίων δεν βελτιώθηκε παρά τα όσα όριζε η *Νεαρά*. Βλ. P. J. Alexander, «*A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Paleologus in Favor of the See of Kanina in Albania*», *Byzantion* 15 (1940-41), 180-181. Το 1311 ο Ανδρόνικος Β' παραχώρησε αρκετά φορολογικά προνόμια στη μονή Παντελεήμονος [*Actes de Saint Pantéléemôn*, (Archives de l'Athos 12), (ed.) P. Lemerle et al., Paris, 1982, αρ. 10, σσ. 92-96], και το 1319 στην πόλη των Ιωαννίνων ανεξαρτησία στην απονομή της δικαιοσύνης και φοροαπαλλαγές. Στην τελευταία περίπτωση, το κράτος προβαίνει σε μια συναλλαγή παραχωρώντας δικαιώματα ή μάλλον εγκαταλείποντας τα δικάια του προκειμένου να εξασφαλίσει πίστη και υποταγή.

Κεφάλαιο Ζ΄

Η κοινωνική διαφοροποίηση

Νεότερες κοινωνιολογικές θεωρίες επιχειρούν σταθερά τη διάκριση - διαστρωμάτωση της κοινωνίας σε υποσύνολα, στρώματα ή ομάδες κάνοντας λόγο για *κοινωνικές τάξεις*, με κριτήριο τη σχέση τους με την παραγωγή, το εισόδημα και κατ' επέκταση την απορρέουσα πολιτική δύναμη ή για ομάδες *κοινωνικής θέσης*, οι οποίες βασίζονται κατά κύριο λόγο στο γόητρο και διακρίνονται για τη δυνατότητα κατανάλωσης και τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής τους. Βεβαίως, ο ρόλος της οικονομικής βάσης θεωρείται δεδομένος, όπως επίσης και η κινητικότητα μεταξύ των στρωμάτων.¹³²⁷

Ωστόσο, κάθε επιχειρούμενος κοινωνικός διαχωρισμός βάσει παλαιότερων ή πρόσφατων κοινωνιολογικών θεωριών είναι μάλλον αναχρονιστικός και άτοπος για τη βυζαντινή κοινωνία, ιδιαίτερα όταν τα διαθέσιμα δεδομένα είναι αποσπασματικά και δεν υπάρχει δυνατότητα άμεσης παρατήρησης για εξαγωγή κατά το δυνατόν ασφαλών συμπερασμάτων. Αντίθετα, η προσπάθεια κατανόησης των νοοτροπιών και των αντιλήψεων της εποχής που εξετάζουμε, και ο σεβασμός του διαχωρισμού που οι ίδιοι οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν στην κοινωνία τους, οδηγεί σε περισσότερο δόκιμα και ασφαλή αποτελέσματα.

Πράγματι, η μελέτη των πηγών της περιόδου αποκαλύπτει ένα πλήθος όρων προς δήλωση διαφόρων κοινωνικών ομάδων της πρωτεύουσας, όχι πάντοτε απόλυτα διακριτών και σαφών. Έτσι, εκτός από τα μέλη της δυναστείας των Παλαιολόγων -το «*βασίλειον γένος*»¹³²⁸- τον στρατό¹³²⁹ και τον κλήρο,¹³³⁰ αρχιερείς, ιερείς, και μοναχούς,¹³³¹ αναφέρονται επιπλέον τα μέλη της «*αριστοκρατίας*» και οι αξιωματούχοι του κράτους. Οι δύο τελευταίες ομάδες φαίνεται ότι συγκροτούν υπό ευρύτερη έννοια την αριστοκρατία της εποχής, μολοντί σύγχρονες πηγές ξεχωρίζουν ενίοτε τους «*έν τέλει*» και «*όντες έν αξιώμασιν*»¹³³² από τους «*μεγιστάνες*» ή «*προϋχοντες*» και «*προκρίτους τών ἀρχόντων*», που

¹³²⁷ Βλ. γενικά Τ. Β. Bottomore, *Κοινωνιολογία. Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993, σσ. 229, 238-239, 243 κ.ε., όπου και άλλη βιβλιογραφία. Κατά την άποψη του συγγραφέα, ό.π., σ. 241, η θεωρία για την κοινωνική ιεραρχία που βασίζεται στην κοινωνική θέση και το γόητρο προσδιορίζεται όχι μόνο από την ιδιοκτησία, αλλά και από άλλους παράγοντες.

¹³²⁸ Παχυμέρης, I, I:15, σ. 65.14.

¹³²⁹ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 76, σ. 156.20: «*οί τών στρατιωτικῶν ταγμάτων*», και Παχυμέρης, I, I:15, σ. 65.15: «*στρατιωτική τάξις*».

¹³³⁰ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 76, σ. 156.20-21: «*οί τοῦ ἱεροῦ καταλόγου*».

¹³³¹ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 112, σ. 288.57, 58-59: «*τοῖς ἱερωτάτοις ἀρχιερεῦσι Θεοῦ ... τοῖς ἐντιμοτάτοις τοῦ κλήρου ἱερεῦσι καὶ μονάζουσι*» (1309, Σεπτ.), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1666· Παχυμέρης, IV, X:8, σ. 321.7: «*κλήρω παντὶ καὶ ἀρχιερεῦσι*», και Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 482.960-961: «*ὅσοι τε τῶν τοῦ κλήρου ... οἱ τοῦ μοναχικοῦ τάγματος καὶ τῶν ἀρχιερέων*».

¹³³² Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 76, σ. 156.19· § 88, σ. 188.13, Παχυμέρης, II, IV:4, σ. 339.25· III, IX:1, σ. 219.12· Γρηγοράς, I, III:4, σ. 68.8, και Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 482.959.

με τη σειρά τους διακρίνονταν «γένει και πλούτῳ» ως «εὐγενεῖς καὶ τῆς πρώτης τάξεως».¹³³³ Η διάκριση αυτή βασίζεται μάλλον στην κατοχή ενός αυλικού αξιώματος ή στην άσκηση κάποιου δημόσιου λειτουργήματος, αφού στους ἐν τέλει ανήκε το 1258 και ο μετέπειτα αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄.¹³³⁴ Ως εκ τούτου, οι μετέχοντες «τῆς Συγκλήτου Βουλῆς», που αναφέρεται αλλού και ως «γερουσία», ανήκαν ασφαλώς στις τάξεις της “αριστοκρατίας”.¹³³⁵

Οι ὀροι Σύγκλητος, Βουλή και Γερουσία εμφανίζονται επίσης τακτικά στις πηγές της περιόδου επιτείνοντας την προϋπάρχουσα ασάφεια για το αν λ.χ. συγκλητικοί καλούνται τα μέλη του αυτοκρατορικού συμβουλίου, το σύνολο των αξιωματούχων ή της αριστοκρατίας, ή γενικά η αυλή.¹³³⁶ Η σύγχυση επαυξάνεται όταν ο Γεώργιος Παχυμέρης διακρίνει Σύγκλητο και Γερουσία υπονοώντας, κατά τον Κυρίτση, στην πρώτη περίπτωση ένα ευρύ σώμα αξιωματούχων που μετείχαν και σε δικαστικές κρίσεις, ενώ στη δεύτερη τους αυλικούς αξιωματούχους. Αντίθετα, ο ὀρος Βουλή φαίνεται να είναι δηλωτικός μάλλον ενός συμβουλίου.¹³³⁷ Για τον Νικηφόρο Γρηγορά η Σύγκλητος αποτελεί εκτός από αυτοκρατορικό συμβούλιο, και μία ομάδα υψηλόβαθμων αξιωματούχων.¹³³⁸ Τέλος, για τον Ιωάννη Καντακουζηνό ο ὀρος Σύγκλητος έχει κυρίως τη σημασία της “κοινωνικής ομάδας” τῶν ἐν τέλει και εὐγενῶν.¹³³⁹ Ο ἴδιος αναφερόμενος στη συνεδρίαση της Συγκλήτου τη Μεγάλη Εβδομάδα του 1321 για την περίπτωση του Ανδρόνικου Γ΄, γράφει ότι την αποτελούσαν «ὁ, τε μέγας λογοθέτης ὁ Μετοχίτης ... ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρος ὁ Χοῦμνος, ... πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὁ Ἀκροπολίτης ἦν Κωνσταντῖνος, μέγας λογοθέτης ὧν καὶ αὐτός».¹³⁴⁰ Φαίνεται, ὁμως, ὅτι στη Σύγκλητο, ὄργανο με σαφῶς συμβουλευτικό και δικαστικό χαρακτήρα, μπορούσαν να

¹³³³ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 75, σ. 154.25-26· § 76, σ. 158.6· § 77, σ. 159.11-12 και § 88, σ. 188.14· Παχυμέρης, I, I:15, σ. 65.11, 14-15· II, IV:4, σσ. 339.24, 341.10, και Γρηγοράς, I, III:3, σ. 65.10.

¹³³⁴ Γρηγοράς, I, III:4, σ. 68.7-8.

¹³³⁵ Παχυμέρης, I:15, σ. 65.14· Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 112, σ. 288.57-58 (1309, Σεπτ., Laurent, *Regestes*, αρ. 1666)· Γρηγοράς, I, III:4, σ. 68.13-14, και Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 482.960.

¹³³⁶ Βλ. σχετικὰ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος», Ἐπετηρίς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου 2 (1949), 5-149· H.-G. Beck, «Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse, 6, München, 1966, σσ. 1-75 (ανατ. στο H.-G. Beck., *Ideen und Realitäten in Byzanz*, VR, London, 1972, αρ. XII)· L. P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire Byzantine sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris, 1968, σσ. 112-139· Verpauw, *Choumnos*, σ. 42· C. N. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081 to 1351», *Byzantion* 43 (1973), 441-445· Kyritses, *Aristocracy*, σ. 53 κ.ε., και του ἰδίου, «Remarks», ὄ.π., σ. 315 κ.ε. Ο τελευταῖος υποθέτει –αν και αναπόδεικτα– ὅτι μετὰ το 1261 ἐπιχειρήθηκε μεταρρύθμιση του θεσμοῦ με σκοπὸ τη δημιουργία ενός ανακτοβουλίου το οποίο αποτελείτο ἀπὸ αυλικούς αξιωματούχους. Βλ. Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 65-66. Γενικά, πάντως, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την απουσία σαφούς τεχνικής ορολογίας στις πηγές της περιόδου, γεγονός που δημιουργεῖ επιπρόσθετες δυσκολίες και σύγχυση.

¹³³⁷ Βλ. Παχυμέρης, IV, XIII:21, σ. 669.19, ὅπου οἱ ἐν τέλει ἀποκαλοῦνται και βουλευταί, δηλ. σύμβουλοι· και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 55-58.

¹³³⁸ Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 59-61.

¹³³⁹ Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 61-66.

¹³⁴⁰ Καντακουζηνός, I, I:14, σσ. 67.13-68.1-2.

μετέχουν και άτομα που δεν προέρχονταν απαραίτητα από την “αριστοκρατία”, αλλά είχαν κερδίσει την εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα.¹³⁴¹

Όλοι οι παραπάνω αποτελούν αναπόσπαστο μέλος της Πολιτείας ως κάτοικοι - πολίτες της Κωνσταντινούπολης, μόνο που στις πηγές επιχειρείται μία ενδιαφέρουσα όσο και ουσιαστική διάκριση της Πολιτείας ή ενίοτε του δήμου από τους *έν τέλει* και γενικά τα μέλη της Βουλής ή της Συγκλήτου, δηλαδή την ‘αριστοκρατία’.¹³⁴² Από την άλλη, η Πολιτεία - δηλαδή το σύνολο του λαού της πρωτεύουσας- διακρίνεται ακολούθως στο ευγενές, περιφανές και εξέχον (δήλον) μέρος της, που χαρακτηρίζεται από την καταγωγή και τον πλούτο του, και στον *δήμο*, την *πληθύν των πενομένων* ή «*των χυδαίων και ύπηρετου τάξιν έχόντων*».¹³⁴³ Αλλά για τον διαχωρισμό αυτό, που ενέχει σαφώς κάποια χαρακτηριστικά οικονομικής και κατ’ επέκταση κοινωνικής υφής, θα γίνει λόγος παρακάτω.

1. Η “ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑ”

Η βυζαντινή “αριστοκρατία” και δη αυτή της παλαιολόγειας περιόδου έχει απασχολήσει επί μακρόν την έρευνα, με πλήθος σχετικών μελετών,¹³⁴⁴ γι’ αυτό και η εκ νέου πραγμάτευσή της στα πλαίσια της κοινωνίας της πρωτεύουσας την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων οφείλει μάλλον να περιοριστεί σε κάποιες γενικές παρατηρήσεις και επισημάνσεις.

Πώς όμως θα μπορούσαμε να ορίσουμε αυτή την κοινωνική ομάδα και με ποια κριτήρια; Η Αγγελική Λαΐου στη μελέτη της για την αριστοκρατία των παλαιολόγειων χρόνων, επιχειρήσει να τη διακρίνει σε ανώτερη και κατώτερη, εντάσσοντας στην πρώτη τις παλιές οικογένειες, τα μέλη των οποίων νέμονταν στρατιωτικά αξιώματα και υψηλές δημόσιες θέσεις, και στη δεύτερη όλους εκείνους που επιτύχαναν να γίνουν κάτοχοι κά-

¹³⁴¹ Βλ. λ.χ. την περίπτωση του μεγάλου στρατοπεδάρχου Μανουήλ Τάγαρι, για τον οποίο γίνεται λόγος παρακάτω σ. 356 και σημ. 1728.

¹³⁴² Παχυμέρης, III, IX:1, σ. 219.12. Ο Ιωσήφ Καλόθετος στον Βίο του Πατριάρχη Αθανασίου κάνει λόγο για «*ὄσοι τῶν τῆς βουλῆς ... καὶ ὄσοι τοῦ δήμου*», «*ὄσοι τοῦ δήμου καὶ ὄσοι τῆς συγκλήτου*», Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 482.960· και Γρηγοράς, I, III:4, σ. 68.13-14: «*ὄσοι τοῦ δήμου, καὶ ὄσοι τῆς συγκλήτου*».

¹³⁴³ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 88, σ. 188.14· Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 112, σ. 288.59-60, που αναφέρει «*τῆς πολιτείας, πλουσίοις τε καὶ πενομένοις*», και Γρηγοράς, I, XI:11, σ. 567.11-12.

¹³⁴⁴ P. Charanis, «The Aristocracy of Byzantium in the Thirteenth Century», P. R. Coleman-Norton (ed.), *Studies in Roman Economic and Social History in Honour of Allan Chester Johnson*, Princeton Univ. Press, 1951, σσ. 336-355· A. Laiou, «The Byzantine Aristocracy in the Palaiologan Period: A Story of Arrested Development», *Viator* 4 (1973), 131-152· Angold, *Government in Exile*, σσ. 61-79· P. Magdalino, «Byzantine Snobbery», M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984, σσ. 58-78· του ίδιου, «The Byzantine Aristocratic Oikos», M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984, σσ. 92-111· D. M. Nicol, «The Prosopography of Byzantine Aristocracy», M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984, σσ. 79-91· D. S. Kyritses, *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Ph.D. diss., Harvard Univ., Cambridge - Massachusetts, 1997· V. Puech, *L'Aristocratie et le pouvoir à Byzance au XIIIe siècle (1204-1310)*, vols. I-II, Thèse, Université de Versailles/ Saint - Quentin en Yvelines, 2000, και D. Stathakopoulos, «The dialectics of expansion and retraction: recent scholarship on the Palaiologan aristocracy», *BMGs* 33.1 (2009), 92-101.

ποιας πρόνοιας.¹³⁴⁵ Η διάκριση αυτή, αν και σχηματική, φαίνεται ότι ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές στην πραγματικότητα της εποχής. Πράγματι, ο Μανουήλ Ολόβωλος κάνει λόγο για το «εὐγενές στίφος, οἷς βασιλείου ἐξ αἵματος ἢ τοῦ γένους συνεπλάκη σειρά» διακρίνοντας, ωστόσο, το «λοιπὸν συγκλητικὸν καὶ γερούσιον».¹³⁴⁶

Η αριστοκρατία αυτή των επιφανών οικογενειών, με ρίζες στον 12ο ή και 11ο αι., θα συγκροτήσει κατά τους επόμενους δύο αιώνες ένα εκτενές δίκτυο συγγενικών δεσμών μεταξύ τους και με τον αυτοκρατορικό οίκο, και δεν θα διστάσει να προβάλλει και να επικαλεστεί τους δεσμούς αυτούς παραθέτοντας μάλιστα τα επίθετα των επιφανών συγγενών τους.¹³⁴⁷ Έτσι, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στην προσπάθειά του να προβάλλει εαυτόν ως άξιο για τον αυτοκρατορικό θρόνο επικαλέστηκε μεταξύ άλλων την ευγενική καταγωγή της οικογένειάς του, τονίζοντας ότι «ὁ μὲν πατὴρ εἰς βασιλίδων καὶ βασιλέων γαμβρούς ἀναφέρει τὸ γένος προγόνους, ἢ δὲ μητὴρ εἰς βασιλέας αὐτούς».¹³⁴⁸ Η κίνηση αυτή διαπιστώνεται ήδη επί Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι, αλλά χωρίς να συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν οι Λασκάρεις, εξέλιξη εύλογη, αν αναλογιστούμε τις τεταμένες σχέσεις μεταξύ των παλαιών αριστοκρατικών οικογενειών και του Θεοδώρου Β΄. Πρώτος ο Μιχαήλ Η΄, ήδη από τον Ιανουάριο του 1259, αμέσως μόλις στέφθηκε αυτοκράτορας, και κατόπιν ο υιός και διάδοχός του Ανδρόνικος Β΄ πρόταξαν του επιθέτου τους ένα πλήθος επιθέτων άλλων αριστοκρατικών οίκων, με τους οποίους συνδέονταν με δεσμούς αίματος, υπογράφοντας ως: «Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος».¹³⁴⁹ Η ενέργεια αυτή αποτέλεσε αντικείμενο μίμησης από τις άλλες οικογένειες της αριστοκρατίας, όπως διαφαίνεται ξεκάθαρα πλέον στις αρχές του 14ου αι.

Εάν όμως η καταγωγή (το αίμα και το γένος) αποτελούσαν βασικά κριτήρια κοινωνικής ανάδειξης και προβολής για τα ανώτερα στρώματα της αριστοκρατίας, η υπαλληλική σχέση με τον αυτοκράτορα και τα απορρέοντα από αυτήν έσοδα και οι τίτλοι διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο για τη διάκριση όλων εκείνων που είχαν άσημη καταγωγή και κινούνταν στον χώρο αυτό. Αυτή η “αριστοκρατία των ανώτερων δημόσιων λειτουργών”,

¹³⁴⁵ Laiou, «Byzantine Aristocracy», *ό.π.*, σσ. 131-132, 140-141.

¹³⁴⁶ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σ. 72.15-16.

¹³⁴⁷ Βλ. για παράδειγμα τη μακρά σειρά των επιθέτων που ακολουθούν τους συγγενείς της *κτίτορος* της μονής της Βεβιάας Ελπίδος Θεοδώρας Συναδηνης: Delehay, *Deux typica*, σσ. 81.13-21, 91-93, και Nicol, «Aristocracy», *ό.π.*, σσ. 83-84.

¹³⁴⁸ Grégoire, «De vita sua», σ. 449, 2. Βλ. σχετικά Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 76, σσ. 156.23-157.2· Εφραίμ Αίνιος, σσ. 9343-9354, και Παχυμέρης, I, I:21, σ. 95.20-27. Για την προβολή της ευγενικής καταγωγής των Παλαιολόγων στα ρητορικά έργα της εποχής βλ. Angelon, *Ideology*, σσ. 107-115. Πολύ αργότερα, ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τα προσόντα του αυτοκράτορα με αφορμή τη μη αριστοκρατική καταγωγή του νόθου εγγονού του Ανδρονίκου Β΄, του Μιχαήλ Καθαρού, γράφοντας ότι «εἶλκε μὲν τὰς τοῦ γένους πηγὰς ἐκ φαύλης καὶ ἀσήμου μητρός, ... οὔτε γὰρ φύσεως ἔτυχεν εὐρώστου πρὸς τὸ φρονεῖν, οὔτ' ἐγκυκλίου πείραν ἔσχε παιδείας, οὔτε πρὸς στρατείας ἤσκητο τὸ παράπαν», Καντακουζηνός, I, I:1, σσ. 14.23-15.4.

¹³⁴⁹ *Actes d'Ivion III: de 1204 à 1328* (Archives de l'Athos 18), (eds.) J. Lefort et al., Paris, 1994, αρ. 58 (1259, Ιαν.), σ. 92.104-106. Βλ. Σχετικά Παχυμέρης, II:13, σσ. 153, 155, 157, και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 224-225, και 232-233.

οι “mandarini bizantini” (*noblesse de robe*), ασφαλώς δεν είχε να προτάξει κάποια σημαντική καταγωγή, καθώς τα μέλη της προέρχονταν κατά κύριο λόγο από οικογένειες που διακονούσαν στη διοίκηση ήδη από τον 12ο αι. (λ.χ. ο Νικηφόρος Χούμνος) ή από την επαρχιακή αριστοκρατία της Μ. Ασίας, όπως οι Γαβαλάδες και οι Γαβράδες.¹³⁵⁰ Στην περίπτωση αυτή, σημαντικό ρόλο για τη διατήρηση της δημόσιας και κατ’ επέκταση της κοινωνικής τους θέσης έπαιζε εκτός από την όποια οικογενειακή παράδοση η ικανότητα και η μόρφωση καθενός, που θα επέσυραν την αυτοκρατορική εύνοια.

Σε αυτή την εν δυνάμει κινητικότητα στους κόλπους της αριστοκρατίας παρατηρούνται ενίοτε ορισμένες ενστάσεις και αντιστάσεις από μέρους εκείνων που προβάλλουν την οικογενειακή παράδοση, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει την ύπαρξη κάποιας “ταξικής αλληλεγγύης” ή μιας γενικότερης αντίδρασης.¹³⁵¹ Είναι εύλογο να σκεφτούμε τη ύπαρξη κάποιας υπεροψίας και περιφρόνησης των παλαιών οικογενειών της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας έναντι των *homines novi*, όσων δηλαδή ανήλθαν κοινωνικά χάρη στη θέση τους στον κρατικό μηχανισμό και στη σχέση τους με τον αυτοκράτορα. Η μεγαλύτερη αντίδραση σημειώθηκε ενάντια στους Μουζάλωνες, μιας ταπεινής οικογένειας από το Αδραμύττιο, «άνδραρίοις βδελυροῖς καὶ ἀνθρωπίσκοις οὐτιδανοῖς» κατά τον Γεώργιο Ακροπολίτη, οι οποίοι απέκτησαν πλούτο και εξουσία χάρη στην εύνοια αρχικά του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και κατόπιν του Θεόδωρου Β΄. Η ξαφνική άνοδος τους και ταυτόχρονα ο σκανδαλώδης παραμερισμός μελών της αριστοκρατίας, «ἄνδρας γενναίους καὶ περιδεξίους στρατηγούς», προκάλεσε ανησυχία στις τάξεις των τελευταίων, που ένιωσαν να θίγονται και να απειλούνται.¹³⁵² Αντιλαμβανόμενος το εναντίον του κλίμα ο Γεώργιος Μουζάλων έ-

¹³⁵⁰ Ο Χούμνος αναφέρεται με υπερηφάνεια στους προγόνους του –όλοι τους κρατικοί λειτουργοί– οι οποίοι «τὰ πάντα εὐνοοῦντες ἦσαν καὶ πιστοὶ θεράποντες τῶν βασιλευόντων καὶ κρατούντων αὐτῶν», *Anecdota Nova*, αρ. 170, σ. 189. Και ο Θεόδωρος Υρτακηνός στη μονωδία του για τον Νικηφόρο Χούμνο αναφέρεται στην εξαιρετική του παιδεία, χάρη στην οποία κέρδισε την εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα και ανήλθε την κλίμακα των αξιωμάτων, *Anecdota Graeca*, 1, σσ. 282-285. Πράγματι, ο πατέρας του Νικηφόρου, Ιωάννης, ήταν πιθανότατα υπάλληλος των ανακτόρων, ενώ στην υπηρεσία του Ανδρονίκου Β΄ βρισκόταν και ο αδελφός του Θεόδωρος Χούμνος (PLP, 30948, και Παχυμέρης, IV, XIII:17, σσ. 555.28-557.21), καθώς και ο υιός του Ιωάννης, παρακοιμώμενος τῆς μεγάλης σφενδόνης και παρακοιμώμενος τοῦ κοιτῶνος το 1307 (PLP, 30954). Βλ. σχετικά J. Verpeaux «Notes prosopographiques sur la famille Choumnos», *BSI* 20 (1959), 257-259 (αρ. 16), 262 (αρ. 21)· Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 1-12, 72-73, και Puech, *Aristocratie*, σ. 77.

¹³⁵¹ Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 71-72.

¹³⁵² Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 75, σ. 156.11-17. Βλ. σχετικά την επισήμανση του Νικηφόρου Γρηγορά (I, III:3, σσ. 62.4-19 και 63.15-23), ότι η απότομη ανέλιξη του Γεωργίου Μουζάλωνα επέσυρε τον θυμό: «τῶν γὰρ ἐν ἀξιώμασί τινες κάπνι γένους σεμνυνόμενοι λαμπρότητι». Ο Γεώργιος Ακροπολίτης (I, § 60, σ. 123.6-9) καταφέρεται και κατά του Κωνσταντίνου Μαργαρίτη, ταπεινής καταγωγής, όπως μαρτυρούν και οι διατροφικές του συνήθειες και η γλώσσα του: «ἄνδρα ἀγροῖκον καὶ ἐξ ἀγροῖκων γεγεννημένον, μάζη καὶ πιτύροις ἀνατετραμμένον καὶ λαρυγγίζειν μόνον εἶδῶτα», τον οποίο οι Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης και Θεόδωρος Β΄ τίμησαν με αξιώματα. Το θέμα της αριστοκρατίας στη Νίκαια πραγματεύονται σε μελέτες τους οι Angold, *Government in Exile*, όπ., σσ. 60-80· P. I. Zavoronkov, «Georgios Akropolites’ concept of nobleness and the social structure of the Nicaean nobility», *VV* 55 (80).2 (1998), 93-98 (στη ρωσική με αγγλική περίληψη), και πρόσφατα ο V. Puech, «The Aristocracy and the Empire of Nicaea», J. Herrin, G. Saint-Guillain (eds.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Ashgate, 2011, σσ. 69-80 και ειδικότερα σσ. 73-74. Τέλος για τη δολοφονία των Μουζαλώνων βλ. και την εργασία της M. Avgerinou-Tzioga, «The Murder of the Mouzalou

σπευσε μετά τον θάνατο του Θεοδώρου Β΄ να ομολογήσει δημόσια την κοινωνική του κατωτερότητα «πρὸς δὲ τοὺς οἷς ὑπερέχει τὸ γένος καὶ διαπρέπει τὰ ἀξιώματα ... οἱ μὲν πρὸς αἵματος τῷ κρατοῦντι, οἱ δὲ καὶ τοῖς ἀξιώμασι διαπρέποντες καὶ καθ' ὅ,τι ἂν τις εἴποι καλὸν καὶ γενναῖον ὑπερτεροῦντες». ¹³⁵³ Η παραδοχή αυτή δεν απέτρεψε πάντως τη δολοφονία του ίδιου και των δύο αδελφών του, ενώ μετά την άνοδο στον θρόνο του εκλεκτού της παλαιάς αριστοκρατίας Μιχαήλ Η΄ θα ενισχυθεί ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της κεντρικής εξουσίας, με την απόδοση τίτλων και αξιωμάτων σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και όσων αριστοκρατικών οίκων συνδέονταν με αυτήν. ¹³⁵⁴

Σε γενικές γραμμές, πάντως, δεν διαπιστώνεται η παρουσία στεγανών που να αποτρέπουν την κινητικότητα μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, ώστε ακόμη και άτομα ταπεινής καταγωγής να μπορούν να ανελιχθούν σε σημαντικά αξιώματα και να λάβουν τίτλους. Οι πλέον ενδεικτικές περιπτώσεις είναι αυτές των Μουζαλώνων, που αναφέρθηκαν ήδη, και του Κωνσταντίνου Μαργαρίτη επί Λασκάρων, και αργότερα του Θεόδωρου Μουζάλωνα επί Παλαιολόγων. ¹³⁵⁵ Χαρακτηριστική είναι ακόμη η περίπτωση της οικογένειας των Τορνικίων, που από υπάλληλοι τον 12ο αι. και αργότερα επί Λασκάρων έγιναν τελικά αποδεκτοί από την παλαιά αριστοκρατία. ¹³⁵⁶

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η μόρφωση αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο για επιτυχή σταδιοδρομία και κοινωνική άνοδο, αλλά δεν ήταν το μόνο, γι' αυτό και δεν κατάφεραν όλοι οι γνωστοί μας πεπαιδευμένοι του 14ου αι. να λάβουν τίτλους και αυλικά αξιώματα. ¹³⁵⁷ Παρόλα αυτά, όλοι οι σημαίνοντες αξιωματούχοι της εποχής (Γεώργιος και Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, Νικηφόρος Χούμνος, και Θεόδωρος Μετοχίτης) διέθεταν μεγάλη μόρφωση και εκτός από δημόσιοι λειτουργοί διακρίθηκαν και για τη λογιούνη τους. Στην πραγματικότητα, το μοντέλο των παραπάνω αξιωματούχων δεν αποτελούσε κάποια καινοτομία, αλλά συνέχεια ενός προτύπου που προϋπήρχε στη βυζαντινή διοίκηση, του ατόμου (αξιωματούχου) που συνδύαζε υψηλή θέση και σημαντική παιδεία.

Brothers in Byzantine Historiography», S. Kotzabassi - G. Mavromatis (eds.), *Realia Byzantina*, (Byzantinisches Archiv, 22), Berlin - New York, 2009, σσ. 13-16.

¹³⁵³ Παχυμέρης, I, I:16, σ. 71.6-7, 20-23. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο Παχυμέρης, αντίθετα από τους Ακροπολίτη και Γρηγορά, δεν θίγει την ταπεινή μικρασιατική καταγωγή των Μουζαλώνων και τονίζει ότι ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις απένειμε τα δημόσια αξιώματα «οὐ κατ' εὐγένειαν καὶ κῆδος βασιλικόν, ἀλλ' ἀριστίνδην». Παχυμέρης, I, I:13, σ. 61.6-7.

¹³⁵⁴ Ο Παχυμέρης, I, I:27, σ. 107.25-26, επισημαίνει ότι τα μέλη της αριστοκρατίας που στήριζαν τον Μιχαήλ Η΄ στη διεκδίκηση του θρόνου, ήταν «ὄσοι κατὰ συγγένειαν ἢ οὖσαν ἢ ἐλπίζομένην τοῖς Παλαιολόγοις προσέκειντο». Βλ. σχετικά Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 33-34, και Patlagean, *Un moyen âge grec*, ό.π., σ. 316 κ.ε. Σχετικά ο Κυρίτης παρατηρεί ότι οι οικογένειες που στήριζαν τον Μιχαήλ Η΄ δεν επιχείρησαν να θέσουν υπό έλεγχο τον νέο αυτοκράτορα αρκούμενες στα οφέλη που θα τους εξασφάλιζε η σχέση τους μαζί του. Βλ. Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 301-302.

¹³⁵⁵ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 60, σ. 123, και Παχυμέρης, II, VI:26, σ. 625.18-20. Βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 50-51.

¹³⁵⁶ Kyritses, *Aristocracy*, σ. 48.

¹³⁵⁷ Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 268-271. Αρκετοί εξασφάλιζαν τα προς το ζην παραδίδοντας μαθήματα, ενώ άλλοι, όπως ο Μιχαήλ Γαβράς, εργάστηκαν ως διοικητικοί υπάλληλοι. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 92, 99-100, και κυρίως 161.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η δομή και τα βασικά χαρακτηριστικά της αριστοκρατίας των παλαιολόγειων χρόνων εντοπίζονται ήδη στο κράτος της Νίκαιας και δη στα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι. Μετά τον θάνατο του τελευταίου οι παλιές αριστοκρατικές οικογένειες συνασπίστηκαν γύρω από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο στηρίζοντας στο πρόσωπό του ελπίδες και συμφέροντα.

Μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261, η αυλή του Μιχαήλ Η΄, μαζί και πολλές οικογένειες όχι μόνο της κωνσταντινουπολίτικης, αλλά και της τοπικής μικρασιατικής αριστοκρατίας, επανήλθαν στην πρωτεύουσα.¹³⁵⁸ Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν παρέχουν ικανή πληροφόρηση για το αν στην ανακτημένη πόλη είχαν παραμείνει κάποια μέλη της βυζαντινής 'αριστοκρατίας' που διαμορφώθηκε σε αυτή κατά τη διάρκεια της Λατινοκρατίας, που αν και απίθανο δεν μπορεί να αποκλειστεί.¹³⁵⁹ Αντίθετα, πάντως, από ό,τι θα ανέμενε κανείς, στην πρωτεύουσα δεν επέστρεψαν όλα τα μέλη της αριστοκρατίας που στήριξαν τον Μιχαήλ Η΄ να αναρριχηθεί στον θρόνο.¹³⁶⁰ Ορισμένες οικογένειες φαίνεται ότι επέλεξαν να παραμείνουν ενδεχομένως για οικονομικούς ή άλλους λόγους στη Μ. Ασία: επιλογή που οδήγησε τελικά στην οικονομική και κοινωνική τους παρακμή λόγω της απώλειας επαφής με την αυτοκρατορική και τις άλλες αριστοκρατικές οικογένειες στην πρωτεύουσα και τη σταδιακή απώλεια των γαιοπροσόδων τους λόγω της προέλασης των τουρκικών φύλων. Άλλες πάλι, όπως οι Φιλανθρωπηνοί ή οι Στρατηγόπουλοι, χάθηκαν σταδιακά από το προσκήνιο, επειδή δεν κατόρθωσαν ή δεν επεδίωξαν να συνδεθούν ή να ανανεώσουν τους συγγενικούς δεσμούς τους με τη δυναστεία των Παλαιολόγων, είτε διότι έπεσαν σε δυσμένεια.¹³⁶¹ Τέλος, στα χρόνια που θα ακολουθήσουν μετά το

¹³⁵⁸ Αναφέρουμε ενδεικτικά τις περιπτώσεις των μικρασιατικών οικογενειών των Καλοειδά και Γαβαλάδων. Οι πρώτοι κατάγονταν από την ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης. Κατά το α΄ μισό του 13ου αι. πολλά μέλη της οικογένειας απαντούν στο αρχείο της μονής της Λεμβιώτισσας είτε να κατέχουν διοικητικές θέσεις στην αυλή και στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, είτε να υπηρετούν ως εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι στη ομώνυμη μητρόπολη. Μετά το 1261 μέλη της οικογένειας μετοίκησαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου το 1266/67 συναντούμε κάποιον δομέστικο Καλοειδά να έχει αποκτήσει μία κατοικία στην περιοχή των Βλαχερνών (PLP, 10554). Αργότερα ο ίδιος ή κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας τιμωρήθηκε για τα ανθενωτικά του αισθήματα. Βλ. MM 4, σσ. 32, 55, 57, 72, 102, 156, 160, 164, 194, και MM 6, σ. 176· Dölger, «Titel», σσ. 30-31· Schreiner, «Notiz», σ. 276, και Παχυμέρης, VI:25, σ. 621.1-23. Βλ. σχετικά και Puech, *Aristocratie*, σσ. 106-107.

¹³⁵⁹ Στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως* αναφέρεται ότι στην ακολουθία του φυγάδα Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου Β΄ βρίσκονταν και «ἄρχοντες Ῥωμαῖοι». Βλ. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, ό.π., σσ. 90, 91, στχ. 1331, και Kyritses, *Aristocracy*, σ. 97.

¹³⁶⁰ Τα ονόματά τους αναφέρει ο Παχυμέρης, I, I:21, σσ. 91, 93: Τζαμάντουροι, Τορνίκιοι, Στρατηγόπουλοι, Φιλή, Ραούλ, Βατάτζαι, Καβαλλάριοι, Νοστόγγιοι, Καμύτζαι, Απρηνοί, Άγγελιοι, Λιβαδάριοι, Ταρχανειώται, Φιλανθρωπηνοί και Καντακουζηννοί.

¹³⁶¹ Για την επανάσταση του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού, που οδήγησε σε δυσμένεια την οικογένειά του, βλ. παραπάνω σ. 243. Η οικογένεια των Στρατηγοπούλων, από τις επιφανέστερες στα χρόνια των Λασκάρων με καταβολές στην οικογένεια των Κομνηνών, θα πέσει στην αφάνεια περί τα τέλη του 13ου αι., όταν ο Μιχαήλ, πιθανότατα εγγονός του Αλέξιου Στρατηγοπούλου (PLP, 26898), καθαιρέθηκε το 1280 από διοικητή της Ποντοηράκλειας και γλύτωσε την τύφλωση χάρη στην παρέμβαση της εξαδέλφης του, αυτοκράτειρας Θεοδώρας. Το 1292 κατηγορήθηκε εκ νέου για συνωμοσία μαζί με τον πορφυρογέννητο Κωνσταντίνο και φυλακίστηκε. Πέθανε τέσσερα έτη αργότερα. Βλ. Παχυμέρης, II, VI:24, σσ. 615-617, και Γρηγοράς, I, VI:6, σ. 190, VI:8, σσ. 195, 197. Για το θέμα βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 229-230.

1261 θα κάνουν την εμφάνισή τους νέες ισχυρές οικογένειες που θα διαμορφώσουν εν καιρώ μια τοπική κωνσταντινουπολίτικη αριστοκρατία, τα μέλη της οποίας αναρριχηθήκαν σταδιακά καταλαμβάνοντας τίτλους και δημόσια αξιώματα.

Ασφαλώς οι περιπτώσεις των Ακροπολιτών, του Νικηφόρου Χούμνου και του Θεόδωρου Μετοχίτη, που διακρίθηκαν ως *μεσάζοντες* για τη δύναμη και τον πλούτο τους, είναι οι πλέον γνωστές. Ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως και η οικογένεια των Στρογγυλών, που κατείχαν σημαντική ακίνητη περιουσία εντός και εκτός της πόλης, και ένα μέλος τους υπήρξε *πρωθιερακάριος*.¹³⁶² Άλλη γνωστή οικογένεια ήταν εκείνη του *άρχοντος* Νικηφόρου, που κατείχε και αυτός σημαντική ακίνητη περιουσία περί το 1300, και κατάφερε να παντρεύει την κόρη του με τον *πρωτοκυνηγό* Αλυάτη.¹³⁶³ Τέλος, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ θέλοντας να βοηθήσει κάποιον Δισύπατο, μέλος καλής οικογένειας που αντιμετώπιζε όμως οικονομικές δυσκολίες, ζήτησε από τον *μέγα λογοθέτη* Θεόδωρο Μουζάλωνα –εν γνώσει του αυτοκράτορα– να διατάξει κάποιον Κεφαλά να νυμφευθεί την κόρη του Δισύπατου και να προσφέρει προίκα.¹³⁶⁴ Οι Δισύπατος και Κεφαλάς ανήκαν προφανώς σε αυτή τη μικρή αναδυόμενη αριστοκρατία· ο τελευταίος δε, ενδεχομένως, κατείχε κάποιο χαμηλό αξίωμα, ώστε να είναι σε θέση ο Μουζάλων να του δίνει εντολές.

Μία από τις προτεραιότητες όσων επέστρεψαν στην πρωτεύουσα μετά το 1261 ήταν να επενδύσουν σε ακίνητη περιουσία. Εν καιρώ επενδύσεις αυτού του είδους θα υπάρξουν και σε άλλες πόλεις και περιοχές των ευρωπαϊκών επαρχιών, όπως η Θεσσαλονίκη, στην οποία ο Νικηφόρος Χούμνος αγόρασε οικίες, τις οποίες ακολούθως ενοικίασε.¹³⁶⁵ Το ίδιο έπραξε και η Θεοδώρα Παλαιολογίνα Αγγελίνα Καντακουζηνή αγοράζοντας και εν συνεχεία ενοικιάζοντας κατοικίες, εργαστήρια, *κηπωρεία* και *άμπελοτόπια* στις Σέρρες.¹³⁶⁶ Η Κωνσταντινούπολη ωστόσο εξακολούθησε να έλκει το ενδιαφέρον όσων ήθελαν να επενδύσουν σε ακίνητα. Περί το 1300 ο προαναφερθείς *άρχων* Νικηφόρος προίκισε την κόρη του με σημαντική ακίνητη περιουσία που περιλάμβανε οικίες και αγρούς.¹³⁶⁷ Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, μαρκήσιος του Μομφερρά, κατάφερε να αποκτήσει το 1316 τις προνοιακές ιδιοκτησίες του αδερφού του Ιωάννη κοντά στη μονή Παμμακαρίστου,¹³⁶⁸ ενώ την ίδια χρονιά ο *σεβαστός* Ιωάννης Πολεμιανίτης, ηγήτορας σειράς επιχειρήσεων στην Πελοπόννησο, επένδυσε επίσης σε οικήματα στην πρωτεύουσα.¹³⁶⁹ Αργότερα, περί τα μέσα του

¹³⁶² RPK, 2, αρ. 150 (1348, Οκτ.), σ. 392-398. Βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 102-103.

¹³⁶³ RPK, 2, αρ. 173 (1348, Μάιος), σ. 506-510. Ο εν λόγω Αλυάτης (PLP, 709) προερχόταν από οικογένεια δημοσίων λειτουργών, καθώς ήταν, το πιθανότερο, συγγενής του *βεστιαρίτη* Αλεξίου Αλυάτη το 1275 (PLP, 712) και του *ἐπί τοῦ κανικλείου* ἐπί Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι και Μιχαήλ Η΄ Νικηφόρου Αλυάτη (PLP, 721), τον οποίο ο Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 75, σσ. 154-155, συγκαταλέγει στους «*εὐγενεῖς καὶ τῆς πρώτης τάξεως*».

¹³⁶⁴ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 141 (Lameere, αρ. 154), ΕΦ 4 (1909), 29· Laurent, *Regestes*, αρ. 1528, και Laiou, «Correspondence», σ. 100. Για τους Δισύπατο και Κεφαλά βλ. PLP, 5522 και 11667 αντίστοιχα.

¹³⁶⁵ *Anecdota Nova*, σ. 29, αρ. 24B, και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 192-193.

¹³⁶⁶ *Actes de Kutlumus*, αρ. 18 (1338, Οκτ.), σ. 86.41-44.

¹³⁶⁷ RPK, 2, αρ. 173, σσ. 506 κ.ε.

¹³⁶⁸ Cognasso, «Una crisobolla di Michele IX Paleologo», *ό.π.* σσ. 46-47, και Dölger, *Regesten*, αρ. 2630.

¹³⁶⁹ RPK, 1, αρ. 44 (1316, Αυγ.), σ. 308, και Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 53-56.

14ου αι. συναντούμε μία *πιγκέρνισσα* Παλαιολογίνα, θεία του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, ως κάτοχο λουτρών και *καταλλακτικῶν τραπεζίων*, τα οποία πούλησε στον Λαυριώτη μοναχό Νίφωνα.¹³⁷⁰

Από τα παραπάνω προκύπτει εύλογα το ερώτημα για την προέλευση του πλούτου αυτού, που έδωσε στην αριστοκρατία τη δυνατότητα να προβεί σε αγορές οικιών, ανακαινίσεις και επιχορηγήσεις μονών και έργων τέχνης. Για την περίοδο που εξετάζουμε, τα έσοδα αυτά προέρχονταν ως επί το πλείστον από γαιοπροσόδους στη Μικρά Ασία και εν συνεχεία στη Θράκη και στη Μακεδονία. Είναι γνωστό εξάλλου ότι οι μεγάλες οικογένειες, που εξ αρχής στήριξαν τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο και ουσιαστικά τον βοήθησαν να αναρριχηθεί στον αυτοκρατορικό θρόνο, έλαβαν πλούσια ανταλλάγματα. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, ο Μιχαήλ Η΄ αμέσως μετά την ανακήρυξή του σε δεσπότη «*υπέποιετο δέ τούς εν τέλει φιλοτιμίαις άπάσαις και τοίς εκ τῶν κοινῶν χαρίσμασι*», πράγμα που θα μπορούσε εύλογα να μεταφραστεί ως απόδοση σε αυτούς δημόσιας γης ή και ως επαύξηση όσης τούς είχε ήδη εκχωρηθεί με πρόνοιες.¹³⁷¹ Η πρακτική αυτή τηρήθηκε και αργότερα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ εξασφαλίζοντας στα μέλη της αριστοκρατίας πλούσιες προσόδους.

Έτσι μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας έγιναν κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης, όπως ο αδερφός του Μιχαήλ Η΄ *σεβαστοκράτωρ* Ιωάννης, που κατείχε ως προσωπική του *οίκονομία* τη Μυτιλήνη, τη Ρόδο και «*κατά γῆν πλείστα τε και μέγιστα οί εἰς αὐτάρκη πρόνοιαν ἦσαν*»,¹³⁷² ή ο Μιχαήλ Θ΄, που διέθετε αρχικά σημαντικές πρόνοιες στη Μ. Ασία, αλλά τις απώλεσε με την προώθηση των τουρκικῶν φύλων και απέκτησε άλλες στις ευρωπαϊκές επαρχίες.¹³⁷³ Σημαντικές γαίες κατείχαν επίσης οι Τορνίκιοι στη Μακεδονία,¹³⁷⁴ οι Φιλαν-

¹³⁷⁰ *Actes de Lavra III*, αρ. 123 (1342, Δεκ.), σ. 24.105-107. Βλ. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, σσ. 63-64. Είναι μάλλον απίθανο η εν λόγω Παλαιολογίνα να ασχολούνταν με τέτοιου είδους οικονομική επιχείρηση και, προφανώς, αρκούσαν στην είσπραξη των ενοικίων του χώρου.

¹³⁷¹ Παχυμέρης, I, I:28, σσ. 111-113, και II:5, σ. 139.3-8: «*τούς μὲν τῆς γερουσίας οὕτω μεγαλοπρεπῶς ἐθεράπευε, προνοίας τούτοις ἐπαύξων και προστιθείς*». Πάντως, ο Μιχαήλ Η΄ δεν φαίνεται να αναγνώρισε την κατοχή και την κληρονομική μεταβίβαση των προνοιῶν σε μέλη της αριστοκρατίας παρά μόνο στους στρατιώτες των ανατολικῶν συνόρων, βλ. Παχυμέρης, I, II:1, σ. 131.19-21: «*στρατιωτικὸν ὑπεραγαπᾶν και τὰς ἐκείνων προνοίας, κᾶν ἐν πολέμῳ πίπτοιεν, κᾶν ἀποθνήσκοιεν, γονικὰς ἐγκαθιστᾶν τοῖς παισί, κᾶν τισιν αἱ γυναῖκες κατὰ γαστρὸς ἔχοιεν τὸ κυοφορούμενον*». Το ίδιο μαρτυρεῖ αργότερα για τον Ανδρόνικο Β΄ και ο Νικόλαος Λαμπηνός. Βλ. Πολέμης, «*Λαμπηνός*», σ. 68.7-14. Παρά ταύτα, καίτοι οι διαθέσιμες πηγές δεν παρέχουν αρκετή και σαφή πληροφόρηση, είναι πιθανό ότι πολλά μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων κατείχαν σημαντική ακίνητη ιδιοκτησία ἀπὸ γονικότητος. Βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 172-173 και 180-181.

¹³⁷² Παχυμέρης, II, IV:29, σ. 417.7-9.

¹³⁷³ Παχυμέρης, IV, XI:18, σ. 447.14-18: «*κατ' ἰδίαν τὰ οἴκοι και βασιλικῶς ὠκονομεῖτο· ἀποβαλόντι γὰρ τὰ ἀποτεταγμένα οἱ τῶν προνοιῶν κατ' ἀνατολήν ἐκ τῆς τῶν Ἀγαρηνῶν ἐπιθέσεως, προσεκυροῦντο παρὰ τοῦ πατρὸς τὰ κατὰ δύσιν κτήματα τοῦ δεσπότη Μιχαήλ (i.e. Δημήτριος-Μιχαήλ Δούκας Κουτρουλῆς)*». Ο τελευταῖος, υἱός του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄, νυμφεύθηκε το 1278 την Άννα, κόρη του Μιχαήλ Η΄, αλλά το 1304 κατηγορήθηκε για προδοσία και φυλακίστηκε με αποτέλεσμα: «*ἀγέλας δ' ἵππων και πᾶσαν ὑπαρξιν τὴν ἐκείνου και κτήματα τῷ υἱῷ και βασιλεῖ δίδωσιν· οὐ μὴν δὲ και αὐτὴν τὴν ἐκείνου οἰκίαν τῷ δεσπότη Ἰωάννῃ προσέμει*», Παχυμέρης, IV, XI:19, σ. 449.13-16.

¹³⁷⁴ Αγγελική Λαΐου, «*Κοινωνία και Οἰκονομία (1204-1453)*», *ΙΕΕ*, Θ΄, Αθήνα 1980, σ. 218.

θρωπηνοί στη Θράκη¹³⁷⁵ και η οικογένεια των Συναδηνών στις περιοχές της Βιζύης και των Σερρών,¹³⁷⁶ ενώ ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός μάς πληροφορεί για την τεράστια περιουσία που διέθετε στην Αν. Μακεδονία, και δη στην περιοχή των Σερρών.¹³⁷⁷ Τέλος, και οι μεσάζοντες Νικηφόρος Χούμνος και Θεόδωρος Μετοχίτης ήταν κάτοχοι μεγάλης κινητής και ακίνητης περιουσίας στις ευρωπαϊκές επαρχίες και ειδικότερα στη Αν. Μακεδονία.¹³⁷⁸ Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι παρά τις φοροαπαλλαγές που επιτύγχαναν, οι γαίες των αριστοκρατών υπέκειντο θεωρητικά σε φορολόγηση, όπως σημειώνει διαμαρτυρόμενος για το θέμα αυτό ο Νικηφόρος Χούμνος.¹³⁷⁹

Παράλληλα με την χορήγηση προνοιών, τα μέλη της αριστοκρατίας επεδίωκαν σταθερά την εξασφάλιση εσόδων από διοικητικές θέσεις ακόμα και αν κατείχαν ήδη κάποιο αυλικό αξίωμα.¹³⁸⁰ Ο Παχυμέρης αναφέρεται στην πρακτική αυτή ως σημείο των καιρών του, αλλά συνέβαινε ασφαλώς και παλαιότερα.¹³⁸¹ Το ίδιο αποκαλυπτικός είναι και ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος σε εγκωμιαστικό του λόγου προς τον Ανδρόνικο Β΄, όπου τού εκθέτει εμμέσως πλην σαφώς τη σκληρή πραγματικότητα: «Οὐδείς λυμεὼν ἄνθρωπος εἰς

¹³⁷⁵ Βλ. Λαΐου, «Κοινωνία και Οικονομία», *ό.π.*, σ. 218. Αργότερα φαίνεται ότι απέκτησαν κτηματική περιουσία και στην Πελοπόννησο, αφού μέλη της οικογένειας συγκαταλέγονται μεταξύ των προυχόντων της Πελοποννήσου (Φιλανθρωπηναίοι), στον ορισμό που απέστειλε ο Μωάμεθ Β΄ τον Δεκέμβριο του 1454 εγγυώμενος τη ζωή και την περιουσία τους, εφόσον υποτάσσονταν, ΜΜ 3, σ. 290. Κλάδος της οικογένειας φαίνεται ότι διέρρευσε μετά την αποτυχημένη επανάσταση του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στα Ιωάννινα, όπου προέβησαν σε ανακαίνιση του ναού του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπηνών στο νησί (c. 1301/2). Βλ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Προσωπογραφικά τῆς οἰκογένειας τῶν Φιλανθρωπηνῶν. Ὁ στρατηγὸς Ἀλέξιος καὶ ὁ ἱερέας Μιχαὴλ οἱ Φιλανθρωπηνοὶ (13ος -14ος αἰ)», Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας (επιμ.), *Μοναστήρια της νήσου Ιωαννίνων, Πρακτικά Συμποσίου*, Ιωάννινα, 1999, σσ. 523-526. Μέλη πιθανότατα των Φιλανθρωπηνών της Ηπείρου ήταν ο *καῖσαρ* Αλέξιος Ἄγγελος Φιλανθρωπηνός (1378/9-1388), και ο Μανουήλ Ἄγγελος Φιλανθρωπηνός (1392/3), στην περιοχή των Τρικάλων στα τέλη του 14ου αἰ. Βλ. *PLP*, 29750 και 29771.

¹³⁷⁶ Λαΐου, «Κοινωνία καὶ Οἰκονομία», *ό.π.*, σ. 218. Ο πρωτοστράτωρ Θεόδωρος Συναδηνός προκειμένου να συμπαραταχθεί με τον Ανδρόνικο Γ΄ ζήτησε ως ανταμοιβή πρόνοιες που θα του εξασφάλιζαν πλούσιο εισόδημα: «ἀξιωμάτων λαμπρότητες καὶ χωρία πολλὰ καὶ πολλὴν τὴν ἐπέτειον παρέχεσθαι δυνάμενα πρόσδοτον». Βλ. Γρηγοράς, I, VIII:4, σ. 300.12-14, και Βένου, *Le codex B*, *ό.π.*, αρ. 14 (1329), σ. 46.2, 3. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η σημαντική ακίνητη περιουσία που διέθεταν στην πρωτεύουσα οι αδερφοί Θεόδωρος και Ιωάννης Συναδηνοί, έναντι της μονής της Βεβαίας Ελπίδος που ίδρυσε η μητέρα τους, οφειλόταν εν πολλοίς στον παππού τους από την πλευρά της μητέρας τους, *σεβαστοκράτορα* Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, αδερφό του Μιχαήλ Η΄, αφού δίπλα στη μονή της Βεβαίας Ελπίδος υπήρχε άλλη μία μονή που ίδρυσε η άλλη του κόρη, η Γλάβαινα.

¹³⁷⁷ Καντακουζηνός, II, III:30, σσ. 184-185· *Actes de Kutlumus*, αρ. 18, σσ. 85-87 (1338, Οκτ.)· *Actes de Vatopédi*, αρ. 68, σσ. 374-375 (1329), και L. Mavrommatis, «Note sur la grande propriété en Macédoine 1337/1338», *Byzantion* 57 (1987), 74-92 και ειδικότερα σσ. 74-76.

¹³⁷⁸ Guillou, *Ménécée*, αρ. 23, σ. 86.13-15· αρ. 24, σσ. 88-89· αρ. 46, σ. 144.1-2· Βένου, *Le codex B*, *ό.π.*, αρ. 34, σ. 80-82 (1316-1317, αγορά από τον Μετοχίτη κτήματος Β των Σερρών έναντι 80 χρυσών νομισμάτων), αρ. 37, σ. 86.2 (1339-1342), αρ. 167, σ. 295.37 (1339-1342), και αρ. 191, σσ. 379.34, 380.59 (1329), όπου αναφορές για την γη «ἤντινα ἐκράτει πρότερον» ο Μετοχίτης έξω από τις Σέρρες· τέλος, Featherstone, *Metochites's Poems to 'Himself*, αρ. 19, σ. 122.210-226, και ιδίως στ. 226, όπου ο Μετοχίτης αναφέρει τις δωρεές: «ἄς τε διὰ δοτήσῃ δεσπότηεω κησαίμην». Για τις ιδιοκτησίες του Νικηφόρου Χούμνου στην περιοχή νοτίως των Σερρών, Βένου, *Le codex B*, αρ. 173, σ. 308.4-5 (a. 1355)· αρ. 174, σ. 308-309, στχ. 1-2, 3-4, 34 (1356)· αρ. 175, σ. 310-313, στχ. 1, 37 (1355)· αρ. 176, σ. 313.1 (1355), και αρ. 177, σσ. 315-316 (post. 1355). Βλ. επίσης Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, σσ. 45-46.

¹³⁷⁹ *Anecdota Nova*, σ. 180, αρ. 159. Βλ. σχετικά και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 176-177.

¹³⁸⁰ Kyritses, *Aristocracy*, σ. 193.

¹³⁸¹ Παχυμέρης, III, IX:8, σ. 235.11-13: «πλεονέκτημα γὰρ παρ' ἡμῖν ἐγένετο τοὺς παρόντας χρόνους μισθοῦ τοῖς μισετεύουσι καὶ λημμάτων τὰ πολλὰ πράττεσθαι».

λειτουργίαν δημόσιον παραδύεται, οὐδ' ἑαυτῷ χρημάτων εἰσπράξεις ὠνεῖται, ἴν' ... τὸν λαὸν καλαμώμενος, κέρδος ἴδιον ποιεῖται τὰς κοινὰς συμφορὰς».¹³⁸² Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση των φίλων του νεαρού Ανδρονίκου Γ', Ιωάννη Καντακουζηνού και Συργιάννη, που το 1321 ορίστηκαν διοικητές σημαντικών πόλεων της Θράκης δωροδοκώντας, όπως σημειώνει ο Γρηγοράς, τους παραδυναστεύοντας, υπονοώντας πιθανότατα τον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη.¹³⁸³ Το ίδιο περίπου διάστημα και ο Μανουήλ Γαβαλάς καταγγέλλει τη συμπεριφορά των επαρχιακών διοικητών σημειώνοντας ότι οι τελευταίοι αγοράζουν τις θέσεις τους και λειτουργούν ως φορολόγοι: «ἀποφράδας ἀνθρώπους, οὐκ εἰσκαλουμένους ἐπὶ τὴν ἀρχὴν, ἀλλ' ὠνούμενους μᾶλλον τὰ τῆς ἀρχῆς, καὶ φορολόγους, ἀλλ' οὐ στρατολόγους».¹³⁸⁴ Σχετικά, έχει επισημανθεί ότι πολλοί δημόσιοι λειτουργοί, ιδίως επαρχιακοί διοικητές και στρατιωτικοί, απέκτησαν μεγάλες περιουσίες με αθέμιτα μέσα, καταδυναστεύοντας τον λαό ή από τη λεία πολέμων και επιδρομών.¹³⁸⁵ Στα παραπάνω θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τα τεράστια έσοδα που ασφαλώς απέφερε η διάθεση στην αγορά των περισσευμάτων της αγροτικής παραγωγής, π.χ. σιτηρών, όσων κατείχαν εκτεταμένες γαίες, ή ο έλεγχος των αλυκών.¹³⁸⁶

¹³⁸² Γρηγόριος Κύπριος, *Ανδρόνικος*, σ. 386.

¹³⁸³ Γρηγοράς, I, VIII:4, σ. 302.3-8. Την απληστία του Μετοχίτη, που προέβαινε στην ακριβή πώληση των δημοσίων αξιωμάτων, καταγγέλλει και ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, μαρκήσιος του Μομφερρά, επισημαίνοντας και τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε στον γηραιό Ανδρόνικο Β'. Βλ. Knowles, *Enseignements de Théodore Paléologue*, ό.π., σ. 108, και van der Velden, *Métochite*, ό.π., σ. 81. Σχετικά θα πρέπει να επισημάνουμε ότι διάφοροι λόγιοι των αρχών του 14ου αι., όπως οι Υρτακηνός και Θωμάς Μάγιστρος, απευθύνονται είτε στον μεγάλο λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη ή σε άλλους μεσάζοντες του καιρού τους αιτούμενοι διάφορα πράγματα. Βλ. Υρτακηνός, *Έπιστολές*, αρ. 16, 17, 20, 21 και 65, και PG 145, στ. 381-388. Τέλος, ο Χούμνος, σε επιστολή του αποποιείται όσα λέγονται ότι οι μεσιτεύοντες εισπράτουν δώρα και χρηματικά ποσά για την έκδοση κάποιου χρυσοβούλλου. Βλ. *Anecdota Nova*, αρ. 156B, σ. 178.

¹³⁸⁴ Γαβαλάς, *Έπιστολές*, αρ. B56, σ. 181.92-94. Παρόμοιες συμπεριφορές είχε καταγγείλει νωρίτερα και ο Γρηγόριος Β' στον μεγάλο λογοθέτη Θεόδωρο Μουζάλωνα, ότι οι φορολόγοι ιδιοποιούνταν πολύ περισσότερα χρήματα από όσα απέδιδαν στο κρατικό θησαυροφυλάκιο και αναφέρει την περίπτωση κάποιου Αμινσέλη, δούκα της Θράκης (PLP, 777), που ως «λωβητήρ τῶν δημοσίων» συνέλεγε φόρους ιδιοποιούμενος από τη δραστηριότητά του αυτή χρήματα. Βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος» αρ. 174 (Lameere, αρ. 188), ΕΦ 5 (1910), 340-341, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1496. Και ο Πατριάρχης Αθανάσιος στηλιτεύει την απείθεια πολλών αρχόντων, που συναγελάζονται με κλέφτες, ενώ άπληστοι δημόσιοι λειτουργοί αφανίζουν τον λαό (κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 62^f-66^v, Ηλιουπόλεως Γεννάδιος, «Αθανασίου Α' έπιστολιμαΐα διδασκαλία», σ. 178, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1716, σσ. 500-501).

¹³⁸⁵ Kyritses, *Aristocracy*, σ. 202 κ.ε. Είναι χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις δύο εκ των πρωταγωνιστών της ενδοπαλαιολόγεια διαμάχης, του Συργιάννη και του διοικητή της Αχρίδος πρωτοβεστιαρίου Ανδρόνικου Παλαιολόγου. Ο πρώτος διέθετε στην πρωτεύουσα πολυτελή κατοικία με πλήθος αργυρών και χρυσών σκευών, καθώς και αμπελώνες (Γρηγοράς, I, VIII:11, σσ. 354.10-12 και VIII:12, σσ. 363.21-364.2). Ο δεύτερος, όταν συνελήφθη από τον στρατό του Ανδρονίκου Γ', βρέθηκε να κατέχει χιλιάδες χρυσά νομίσματα και πλήθος χρυσών και αργυρών αντικειμένων και κοσμημάτων αξίας 40 χιλιάδων χρυσών νομισμάτων, Καντακουζηνός, I, I:55, σσ. 278-279.

¹³⁸⁶ Τέτοια είναι η περίπτωση του Αλεξίου Απόκαυκου, που από φορολόγος πριν το 1310, κατάφερε να αναδειχθεί έως το 1321 σε δομέστικο των δυτικών θεμάτων και άρχοντα των αλυκών αποκομίζοντας μεγάλο πλούτο. Καντακουζηνός, I, I:4, σ. 25.4-8. Τέλος, κατά την περίοδο 1321-1328 ορίστηκε παρακοιμώμενος, τίτλος που αναγράφεται και σε κιονόκρανο της μονής που ίδρυσε στη Σηλυβρία: ΑΛ(Ε)Ξ(Ι)Ο(Σ) ΑΠ(Ο)Κ(ΑΥ)Κ(Ο)Σ Π(Α)Ρ(Α)Κ(Ο)ΙΜ(Ο)Μ(Ε)Ν(Ο)Σ, *Faith and Power (catalogue)*, αρ. 56A-B, σ. 111. Μάλιστα ο Ανδρόνικος Β' τον χαρακτήριζε ως: «ἄσημον μὲν ὄντα καὶ ἐξ ἄσημων, καὶ οὕτω χθὲς καὶ πρῶν τῶν δημοσίων φόρων πράκταις ὑπογραμματεύοντα ... ὁ γὰρ αὐτός ἐμὲ πολλαῖς ὑποσχέσεσιν ἐξαπατήσας, τῶν δημοσίων ἄλων ἔφορος ἀπεδείχθη. εἶτα τῶν μὲν ὑποσχέσεων ἐκπεπλήρωκεν οὐδέν· ὁμοῦ δὲ πᾶσαν τὴν ἐκ τῶν ἄλων πρόσοδον καταφαγών», Καντα-

Φαίνεται πάντως ότι αρκετοί χαμηλόβαθμοι αξιωματούχοι, αλλά και μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων ήταν αναμειγμένοι σε εμπορικές δραστηριότητες, όπως κάποιος Νικόλαος Χατζύκης, που κέρδισε με τη μεσολάβηση του Πατριάρχη Γρηγορίου Β' «άτέλεια» από το κομμέρκιον, και πιθανόν συνδέεται με τον σεβαστό Γεώργιο Χατζύκη, έναν αυλικό αξιωματούχο μία γενιά αργότερα.¹³⁸⁷ Επίσης, κάποιος Ιωάννης Φιλανθρωπίνος αγόρασε (α. 1325) μία έκταση στο Εξαμίλιο έναντι 72 υπερπύρων και επένδυσε σε αυτή «εις ζευγηλατείον ἀποκαταστήσας», φυτεύοντας ένα αμπέλι και κτίζοντας έναν νερόμυλο,¹³⁸⁸ ενώ κάποιος Παλαιολόγος κινούμενος στο ίδιο πνεύμα φρόντισε να επενδύσει σε ξενοδοχεία στον δρόμο που οδηγούσε από τη Ραιδεστό στην Κωνσταντινούπολη.¹³⁸⁹

Το όποιο ενδιαφέρον για την εμπορική ή άλλη οικονομική δραστηριότητα της χαμηλόβαθμης αριστοκρατίας και των πλουσίων μεσαίων στρωμάτων της πρωτεύουσας θα μπορούσε ενδεχομένως να επιβεβαιώσει η συνύπαρξη στην περιοχή των Βλαχερνών όχι μόνον αρχοντικών οικιών, αλλά και πολλών κατοικιών πλουσίων εμπόρων της πρωτεύουσας. Παρόλα αυτά, οι διαθέσιμες πηγές δεν επιτρέπουν ασφαλή συμπεράσματα παρά εύλογες υποθέσεις.¹³⁹⁰ Στη διακρατική συμφωνία με τη Βενετία του έτους 1324 γίνεται λόγος για μέλη της αριστοκρατίας, που είχαν δανειστεί μεγάλα χρηματικά ποσά από Βενετούς εμπόρους, όπως κάποιος *ἐπὶ τῆς τραπέζης* Παλαιολόγος, που δανείστηκε 5.410 υπέρπυρα, ενώ το 1332 ο ανειψιός του Ανδρονίκου Β', Ανδρόνικος Παλαιολόγος Ασάν, εμφανίζεται να χρωστά 3.919 υπέρπυρα.¹³⁹¹ Ωστόσο τα παραπάνω δεν αποδεικνύουν κάποια ε-

κουζηνός, I, I:23, σσ. 117.24-118.1-7· επίσης Λαΐου, «Στὸ Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων», *ό.π.*, σσ. 286-287, και Matschke, «Ἀνταλλαγές», σ. 568.

¹³⁸⁷ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 128 (Lameere, αρ. 141), *ΕΦ* 3 (1909), 294-95, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1524. Η περίπτωση του Χατζύκη είναι κατά την Λαΐου αρκετά περιέργη. Ο Πατριάρχης πληρώνει το ποσό των 100 χρυσών νομισμάτων από τα έσοδα του Πατριαρχείου υπέρ του Χατζύκη – μολονότι είχε εξασφαλίσει από τον αυτοκράτορα ατέλεια κομμερκίου με πρόσταγμα – και επιμένει ότι ο υιός του Νικόλαος θα πρέπει να λάβει γραμμάτιον (απόδειξη) προκειμένου να μην αναγκαστεί να πληρώσει εκ νέου. Τονίζει μάλιστα ότι φρόντισε ο ίδιος για την απαλλαγή αυτή και όχι ο Χατζύκης· συνιστά δε στον μεγάλο λογοθέτη «ἀνείργον δὲ καὶ τοὺς μετὰ ταῦτα τελῶνας καὶ πράκτορας μήπως ἐν τῷ θερίζειν ἄπερ οὐκ ἔσπειρεν, καὶ τὰ τούτου συλλέξωσι», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», *ό.π.*, σ. 295. Ο Laurent, *ό.π.*, σσ. 316-317, σημειώνει ότι κάποιος Αθανάσιος Χατζύκης, πιθανόν ο εν λόγω Χατζύκης και πατέρας του Νικόλαου, συνεργαζόταν επαγγελματικά με τον Γεώργιο Κύπριο – ο τελευταίος σε ρόλο χρηματοδότη – πριν αυτός γίνει Πατριάρχης. Βλ. σχετικά την επιστολή του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου σε κάποιον Αθανάσιο Χατζύκη, Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 29 (Lameere, αρ. 29), *ΕΦ* 1 (1908), 428-29· Laurent, *Regestes*, αρ. 1524, και *PLP*, 30722, 30728. Στις αρχές του 14ου αι. μνημονεύεται επίσης κάποιος σεβαστός και προκαθήμενος τοῦ κοιτῶνος Γεώργιος Χατζύκης, Παχυμέρης, IV, XIII.5, σ. 629.26, και *PLP*, 30724. Βλ. Λαΐου, «Correspondence», σσ. 99-100, και Kyritses, *Aristocracy*, σ. 271. Ο Πατριάρχης πάντως ομολογεί εμμέσως ότι και άλλα άτομα έτυχαν παρόμοιων ευεργεσιών κάνοντας λόγο για ανυπόστατες κατηγορίες, ότι «ὁμογνίους τελωνικαῖς τισι καὶ φορολογικαῖς ὑπηρεσίαις εὐεργετῶ», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 154 (Lameere, αρ. 167), *ΕΦ* 4 (1909), 112, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1495.

¹³⁸⁸ RPK, I, αρ. 93, σσ. 526-530 και ειδικότερα σ. 528.21-25.

¹³⁸⁹ Βλ. κώδ. Laurent. S. Marco 356, αρ. 157 (ρνζ'), f. 234^r, και Ahrweiler, «Le récit du voyage d'Oinaiôtes», *ό.π.*, σ. 24.37-39. Άλλη μία Παλαιολογίνα, η μεγάλη *δομestίκισσα* και θεία του Ανδρονίκου Γ' Ευγενία, κατείχε ένα ξενοδοχείο και 4 υδρομύλωνες στα Βοδενά, όπως και ένα ενοικιακό οίκημα εντός του ομώνυμου κάστρου. Τα εν λόγω ακίνητα είχε αποκτήσει με αγορά ο μέγας στρατοπεδάρχης Ιωάννης Άγγελος Σεναχηρείμ (*PLP*, 25146, † α. 1321), σύζυγος πιθανότατα της Ευγενίας. Βλ. *Actes de Vatopedi*, αρ. 68, σ. 375.67-73 (1329).

¹³⁹⁰ Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 206-207.

¹³⁹¹ Ο *ἐπὶ τῆς τραπέζης* είχε δανειστεί το μεγαλύτερο μέρος του ποσού «ὄτε ἠύρισκετο εἰς τὰ Ἰωάννινα». Σε αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε κάποιον *δεσπότη* Ασάνη, που δανείστηκε το 1290 το ποσό των 720 υπερ-

μπορική ή χρηματιστική ενασχόληση, αφού πρόκειται μάλλον για δανεισμό προς κάλυψη προσωπικών, καταναλωτικών ή άλλων εξόδων, ενώ ακόμη και στην περίπτωση που ίσχυε κάτι τέτοιο, δεν θα άλλαζαν τη γενικότερη εντύπωση, δεδομένου ότι το εμπόριο θεωρούνταν αρκετά επισφαλής επένδυση σε σχέση με τις περισσότερο επικερδείς επενδύσεις σε ακίνητα.¹³⁹²

Τα παραπάνω συνάδουν με τη γενικότερη διαπίστωση για την ασταθή θέση της “αριστοκρατίας” την περίοδο των πρώτων Παλαιολόγων εξαιτίας των ολοένα μεταβαλλόμενων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών.¹³⁹³ Το κράτος ήταν ο κύριος ρυθμιστής και αναδιανομέας δωρεών σε γη, ενώ κανένα μέλος της αριστοκρατίας δεν μπορούσε να είναι βέβαιο για την ιδιοκτησία του. Οι περιπτώσεις του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, των Μιχαήλ Δούκα Αγγέλου, Μιχαήλ Στρατηγοπούλου, του δεσπότη Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη επιβεβαιώνουν το αστάθμητο της μοίρας, ενώ οικογένειες, όπως οι Ακροπολίτες, οι Χούμνοι και οι Μουζάλωνες, έπεσαν στην αφάνεια μετά δύο γενιές, πιθανότατα διότι δεν κατάφεραν να διαφυλάξουν και να διατηρήσουν την κοινωνική τους άνοδο. Ως εκ τούτου βασικό μέλημα των περισσοτέρων ήταν η διαρκής προσπάθεια διασφάλισης της κοινωνικής τους θέσης και της ατομικής ακίνητης ιδιοκτησίας, που απειλούνταν διαρκώς από την πολιτική αστάθεια. Αλλά με ποιους τρόπους μπορούσε να επιτευχθεί η εξασφάλιση και πολύ περισσότερο η διατήρηση μίας δημόσιας θέσης και τα απορρέοντα από αυτή κοινωνικά και οικονομικά οφέλη;

Ασφαλώς, η ανάπτυξη και διατήρηση καλών σχέσεων με τον αυτοκράτορα και το αυλικό περιβάλλον σε μια ρευστή πολιτικά εποχή αποτελούσε επιβεβλημένη επιλογή και τακτική πολιτικής και κοινωνικής επιβίωσης. Αυτό ακριβώς αποκαλύπτει ο μεγάλος αριθμός ατόμων, που αποκαλούνται στα έγγραφα και στη λοιπή γραμματεία της περιόδου ως: «οἰκείοι καὶ δοῦλοι» του αυτοκράτορα. Για τον όρο *οἰκείος* και τη διαχρονική σημασία του έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις· όλες ωστόσο συγκλίνουν στο ότι τα άτομα αυτά

πύρων από Γενουάτες εμπόρους στην πρωτεύουσα· τον πανσέβαστο σεβαστό, κριτή τοῦ εἰς Πελοπόννησον φουσσάτου (1324) Μιχαήλ Σοφιανό (PLP, 26411), που είχε δανειστεί 4.207 υπέρπυρα, και τέλος τον Ανδρόνικο Γ', που είχε δανειστεί ποσά από τους Γενουάτες του Γαλατά. Βλ. MM 3, σσ. 102-103, 107· Bertolotto, *Documenti*, αρ. XXI, σσ. 515 και 535, και Γρηγοράς, I, VIII:1, σ. 284.

¹³⁹² Τη νοοτροπία αυτή της αριστοκρατίας θα αλλάξει αργότερα η σταδιακή συρρίκνωση της αυτοκρατορίας και κυρίως οι ενδοδυναστικές διαμάχες, που οδήγησαν στον απώλεια των εγγείων εισοδημάτων και έστρεψαν την έως τότε γαιοκτητική αριστοκρατία σε άλλες μορφές πλουτισμού, όπως το εμπόριο και η επένδυση σε χρηματο-οικονομικές συναλλαγές και άλλες συναφείς δραστηριότητες. Βλ. Λαΐου, «Στό Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων», *ό.π.*, σσ. 291-292.

¹³⁹³ Στον διάλογο *πλουσίων καὶ πενήτων* του Αλεξίου Μακρεμβολίτη, οι πλούσιοι απευθυνόμενοι στους πένητες σημειώνουν χαρακτηριστικά: «ἀγνοεῖτε τὰς καθ' ἡμῶν τῶν κρατούντων ὀργὰς καὶ τὰς ἐκ τῶν ἴσων ἐπιβουλάς καὶ διαβολὰς καὶ τὸν ἔρποντα φθόνον τοῖς εὐτυχοῦσι, καὶ ὅση ἡμῖν ἐστὶν ἡ φροντίς εἰς τὸ αὐξῆσαι τὰ ὄντα καὶ ὅσος αὐθις ὁ φόβος ἐπίκειται εἰς τὸ φυλάξαι αὐτὰ ... καὶ γὰρ δυσκολώτερόν ἐστι διασώσασθαι τὰυτα ἢ κτήσασθαι». Βλ. Μακρεμβολίτη, *Διάλογος*, σ. 212.20-25. Την κινητικότητα αυτή στους κόλπους της αριστοκρατίας, που συνεπάγεται ενίοτε και μεταβολές στην αυλική ιεραρχία, επεσήμανε και ο J. Verpeaux, «Hiérarchie et préséance sous les Paléologues», *TM* 1 (1965), 421-437.

–συγγενείς του αυτοκράτορα, μέλη της κωνσταντινουπολίτικης ή επαρχιακής αριστοκρατίας, κάτοχοι κρατικών αξιωμάτων ή και μέλη της αυτοκρατορικής γραμματείας– συνδέονταν με τον αυτοκράτορα έχοντας ενδεχομένως προσωπική επαφή και *οικειότητα* με αυτόν με μία σχέση αλληλεξάρτησης. Οι πρώτοι ομολογούσαν πίστη στο πρόσωπό του και παρείχαν υπηρεσίες (στρατιωτικής ή διοικητικής φύσεως), και ο αυτοκράτορας σε αντάλλαγμα τούς παρείχε δωρεές (*πρόνοιες*).¹³⁹⁴ Επιπλέον, η από κοινού παρουσία των όρων «*οἰκεῖος καὶ δούλος*», δηλωτική της υποταγής στο πρόσωπο του βασιλέα, σχετίζεται προφανώς με την ομολογία πίστεως κάθε δημόσιου λειτουργού και αξιωματούχου πριν την ανάληψη των καθηκόντων του.¹³⁹⁵ Το γεγονός μάλιστα ότι οι *οἰκεῖοι* του Ανδρονίκου Β΄ είναι σχεδόν τριπλάσιοι από εκείνους του πατέρα του Μιχαήλ Η΄, είναι ενδεικτικό ενός γενικότερου πολιτικού και κοινωνικού κλίματος στην αυτοκρατορία.¹³⁹⁶

Ένας επιπλέον τρόπος για την εξασφάλιση ή διασφάλιση της κοινωνικής θέσης και της πολιτικής επιρροής ήταν η επίτευξη συγγενικού δεσμού ει δυνατόν με τον αυτοκρατορικό ή κάποιον ισχυρό αριστοκρατικό οίκο. Την πρακτική επισημαίνει και σχολιάζει δηκτικά στον *Ἠθικό* του Θεόδωρος Μετοχίτης σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι «οἱ πολλοὶ καὶ φιλαυτοῦντες ἡμῶν ἀπλήστως κἀνταῦθα καὶ κρείττω ἢ καθ' ἑαυτοὺς σπουδάζουσι κήδη καὶ χρημάτων πλειόνων ὠνήσιμα».¹³⁹⁷ Πράγματι, την εποχή αυτή η σύναψη γάμων τόσο μεταξύ των μελών της αριστοκρατίας όσο και με την αυτοκρατορική οικογένεια ήταν συνήθης, ενώ η επιτευχθείσα συγγένεια –ειδικά με τον αυτοκρατορικό οίκο– προβαλλόταν με την χρήση όρων όπως *γαμβρός*, *θεῖος* ή *συμπένθερος* του βασιλέως.¹³⁹⁸ Οφείλουμε, πάντως, να επισημάνουμε ότι επί Μιχαήλ Η΄ μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας συνάπτουν γάμους αποκλειστικά με μέλη της αριστοκρατίας, που στήριζε και ανέδειξε τους Παλαιολόγους. Έτσι, οι αδελφές του αυτοκράτορα Μαρία-Μάρθα και Ειρήνη-Ευλογία παντρεύτηκαν αντίστοιχα τον Νικηφόρο Ταρχανειώτη και τον Ιωάννη Καντακουζηνό· τα αδέλφια του, οι δεσπότης Ιωάννης και Κωνσταντίνος, έλαβαν συζύγους από τις οικογένειες Τορνίκη και Βρανά αντίστοιχα, ενώ οι υιοί του, οι *Πορφυρογέννητος* Κωνσταντίνος και

¹³⁹⁴ Βλ. σχετικά J. Verpeaux, «Les oikēioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale», *REB* 23 (1965), 89-99· Raybaud, *Gouvernement*, σσ. 200-201, και Α. Kazhdan, «Oikēios», *ODB* 3, σ. 1515. Κατά τον Magdalino, «Aristocratic Oikos», *ό.π.*, σ. 94, ο όρος είναι δηλωτικός της θέσης ενός αριστοκράτη. Ο Maksimović, *Provincial Administration*, *ό.π.*, σσ. 22-25 και ιδίως σ. 23, επισημαίνει ότι μολονότι ο όρος μπορεί να αποδοθεί ως αυλικός ή αξιωματούχος του οικογενειακού ή άμεσου περιβάλλοντος του αυτοκράτορα. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα άτομο που συνδέεται με τον ηγεμόνα με σχέση υποταγής και παροχής προσωπικών υπηρεσιών, που λαμβάνει εις ανταπόδοση κάποια πρόνοια. Και ο Ι. Καραγιαννόπουλος, *Συμβολή στο πρόβλημα της στρατιωτικής "πρόνοιας" κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 16), Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 41, παρατηρεί ότι οι *οἰκεῖοι* παρότι δεν μισθοδοτούνταν από το Κράτος, προσδοκούσαν και έπαιρναν από τον αυτοκράτορα παροχές σε γη και άλλα προνόμια. Βλ. σχετικά και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 12-19.

¹³⁹⁵ Angold, *Government in Exile*, *ό.π.*, σσ. 65-66.

¹³⁹⁶ Verpeaux, «Les oikēioi», *ό.π.*, σ. 95, και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 410-412.

¹³⁹⁷ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, κεφ. 47, σ. 198.6-8. Η συγγραφή του έργου περί το 1305 δημιουργεί την εύλογη υποψία ότι ο Μετοχίτης υπαινίσσεται την περίπτωση του *ἐπί τοῦ κανικλείου* Νικηφόρου Χούμνου, που επιδίωξε με επιμονή έναν καλό γάμο για την κόρη του Ειρήνη, η οποία παντρεύτηκε τελικά το 1303 τον υιό του αυτοκράτορα, Ιωάννη Παλαιολόγο.

¹³⁹⁸ Λαΐου, «Στὸ Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων», *ό.π.*, σσ. 288-289, και Kyritses, *Aristocracy*, σ. 212.

Θεόδωρος, νυμφεύθηκαν κόρες από τις οικογένειες των Ραούλ και των Λιβαδαρίων. Αντίθετα, στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄ παρατηρείται ότι μέλη ή συγγενείς της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως και μέλη της παλαιάς αριστοκρατίας νυμφεύονται πλέον με μέλη από την τάξη της ανώτερης διοικητικής υπαλληλίας, στοιχείο που αποκαλύπτει την αναβαθμισμένη θέση της τελευταίας.¹³⁹⁹

Η μελέτη των επιγαμιών που συνάφθηκαν μεταξύ των μελών της αριστοκρατίας μάς δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τη κοινωνική και πολιτική τους δύναμη και επιρροή στην πορεία του χρόνου. Έτσι, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η σύναψη συγγένειας μεταξύ της ισχυρής οικογένειας των Τορνικίων και του Γεωργίου Ακροπολίτη, *μεγάλου λογοθέτου και μεσάζοντος*, ή του *πρωτασηκρήτις και μεσάζοντος* Μιχαήλ Σεναχηρείμ με την οικογένεια των Φιλανθρωπηνών, ένας γόνος των οποίων, ο νεαρός και πολλά υποσχόμενος Αλέξιος Φιλανθρωπηνός έγινε γαμβρός του *λογοθέτου του γενικού* Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, και με το αξίωμα του *πιγκέρνη* ηγήθηκε ως στρατηγός σειράς επιτυχών επιχειρήσεων στο νότιο τμήμα των ανατολικών συνόρων στη Μ. Ασία τη δεκαετία του 1290.

Μολονότι η αριστοκρατία δεν φαίνεται ότι συγκροτεί μία ομοιογενή ομάδα, προβάλλει ορισμένα στοιχεία, όπως η καταγωγή, ο πλούτος, η σχέση με τον αυτοκράτορα και η

¹³⁹⁹ Έτσι: (α΄) σύζυγος του *μεγάλου λογοθέτη* Γεωργίου Ακροπολίτη ήταν μία Παλαιολογίνα, η Ευδοκία. Ο υιός τους, Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, νυμφεύθηκε την κόρη του *σεβαστοκράτορος* Ιωάννη Τορνίκη Μαρία. Ακολουθώς οι δύο τους κόρες έλαβαν ως συζύγους: η πρώτη τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό και η δεύτερη τον υιό της Ευδοκίας Παλαιολογίνας (κόρης του Μιχαήλ Η΄) και του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, αυτοκράτορα της Τραπεζούντας [Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 79, σ. 164.19-21, και D. M. Nicol, «Constantine Akropolites. A prosopographical note», *DOP* 19 (1965), 249-256]. (β΄) ο *μέγας λογοθέτης* Θεόδωρος Μουζάλων νυμφεύθηκε σύμφωνα με τον Παχυμέρη (II, VI:26, σ. 625.19-20) κάποια Καντακουζηνή, ενώ η κόρη του Ευδοκία παντρεύτηκε τον υιό του Ανδρονίκου Β΄, *δεσπότη* Κωνσταντίνο (Παχυμέρης, III, VIII:25, σσ. 201-203). (γ΄) η κόρη του *ἐπί του κανικλείου* Νικηφόρου Χούμνου προοριζόταν αρχικά για τον υιό του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Αλέξιο (Παχυμέρης, III, IX:7, σ. 317.10-14), αλλά τελικά παντρεύτηκε τον υιό του αυτοκράτορα, *δεσπότη* Ιωάννη Παλαιολόγο, παρά τις αντιρρήσεις της αυτοκράτειρας Ειρήνης (Παχυμέρης, III, IX:7, σ. 319.19-22, και IV, XI:5, σ. 413.23-26· Γρηγοράς, I, VII:5, σ. 241.1-9, και Καντακουζηνός, I, I:14, σ. 67.15-22). (δ΄) ο *μέγας λογοθέτης* Θεόδωρος Μετοχίτης κατάφερε να παντρεύσει την κόρη του Ειρήνη με τον *καίσαρα* Ιωάννη Παλαιολόγο, υιό του *πορφυρογέννητου* Κωνσταντίνου και ανεψιό του Ανδρονίκου Β΄ (Γρηγοράς, I, VII:11, σ. 271.2-10), την άλλη του κόρη επίσης με έναν ανιψιό του αυτοκράτορα [Treu, «Dichtungen des Gross-Logotheten», *ό.π.*, σ. 22.788-791· ο Σπ. Λάμπρος, *NE* 4 (1907), 339, κάνει λόγο για κάποιον Δημήτριο Καβάκη], ενώ η εγγονή του Μαρία Παλαιολογίνα (κόρη της Ειρήνης) παντρεύτηκε τον Σέρβο *κράλη* Στέφανο Υροῖ III Decanski (*PLP*, 21391). Ο Ševčenko, «Metochites», *ό.π.*, σ. 27 και σημ. 61 ερμηνεύοντας το ποίημα αρ. 1 του Μετοχίτη [Treu, *ό.π.*], εικάζει ότι δύο υιοί του τελευταίου νυμφεύθηκαν θυγατέρες των Ειρήνης Παλαιολόγου και Ιωάννη Γ΄ Ασάν, και Μαρίας των Μουγουλιών και Αβαqa, πράγμα που ερμηνεύει μεν την ταφή μελών της οικογένειας Ασάν, καθώς και την προσωπογραφία της Μαρίας-Μελάνης ως κτίτορος, στη μονή της Χώρας, αλλά δεν προκύπτει από τα γραφόμενα του Μετοχίτη· (ε΄) η κόρη του Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη και της Μαρίας Κομνηνής Ευθυμία, παντρεύτηκε τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, υιό του *σεβαστοκράτορος* Κωνσταντίνου και πρωτεξάδελφο του Ανδρονίκου Β΄ [Γ. Βελένης, «Επιγραφική μαρτυρία για την κόρη του Ταρχανειώτη στη Θεσσαλονίκη», *Εγνατία* 6 (2001-2002), 13-31]. (ς΄) η κόρη του *πιγκέρνη* Λιβαδαρίου έλαβε ως σύζυγό της τον αδελφό του Ανδρονίκου Β΄, Θεόδωρο (Παχυμέρης, III, VIII:25, σσ. 199, 201.31-33). (ζ΄) ο *πρωτασηκρήτις* Μανουήλ Νεοκαισαρείτης πάντρεψε την κόρη του Ευδοκία με κάποιον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο· μετά δε τον θάνατο του τελευταίου, με τον υιό του Ανδρονίκου Β΄, Κωνσταντίνο (Γρηγοράς, I, VIII:3, σσ. 293-294). (η΄) ο *μέγας λογαριαστής* Κωκαλάς ανήκε στην τάξη των συγκλητικών και ήταν πενθερός του *πρωτοβεστιάριου* Ανδρονίκου Παλαιολόγου, ανεψιού του Ανδρονίκου Β΄ (Καντακουζηνός, I, I:48, σσ. 232.10-11, 234.3-4), και τέλος (θ΄) ο *πρωτασηκρήτις* και *μεσάζων* Μιχαήλ Κακός Σεναχηρείμ νυμφεύτηκε μία Φιλανθρωπηνή (Παχυμέρης, I, II:13, σ. 157.1-2).

νομή των αξιωμάτων και των δημοσίων θέσεων, που τη διακρίνουν από τα λοιπά κοινωνικά στρώματα. Τίθεται κατά συνέπεια το ερώτημα σε ποιο βαθμό η αριστοκρατία και δη η υψηλόβαθμη είχε συναίσθηση ότι κατέχει μια ιδιαίτερη θέση στην κοινωνία, ότι αποτελεί δηλαδή μια *élite*.

Η διάθεση ασφαλώς όλων των παραπάνω και επιπλέον η πρακτική του γάμου μεταξύ συγγενικών από ένα σημείο και μετά οικογενειών αποτελούν ένα κριτήριο.¹⁴⁰⁰ Επιπλέον τα μέλη των ανώτερων στρωμάτων της αριστοκρατίας εκφράζουν σαφώς υπεροψία, όταν δεν αποδέχονται χαμηλούς τίτλους, όπως αυτός του *σεβαστού*, ή θέσεις στη διοικητική υπαλληλία, αλλά επιδιώκουν την ανάληψη στρατιωτικών αξιωμάτων ή σχετικών με την επαρχιακή διοίκηση.¹⁴⁰¹ Η ενασχόληση από νωρίς μάλιστα με τη στρατιωτική εκπαίδευση και εν γένει με τα στρατιωτικά θέματα εμφανίζεται στις πηγές ως ίδιον ενός αριστοκράτη, ακόμα κι όταν αυτός δεν μπορεί να αντεπεξέλθει στα έξοδα. Έτσι, ο Χούμνος αναφέρει ότι κάποιος Ταρχανειώτης, γαμπρός του επί *ἀδελφιδῆ*, ανάλωσε «*ἐπί ταῖς στρατιωτικαῖς ἀνάγκαις*» την περιουσία του, καθώς και την προίκα της γυναίκας του, πριν καταφύγει τελικά στον δανεισμό.¹⁴⁰²

Ίδιον επίσης της εικόνας και της ταυτότητας των μελών της αριστοκρατίας, όπως και του αυτοκράτορα, σε επίπεδο καθημερινής πρακτικής είναι η κατοχή και χρήση του αλόγου ως μεταφορικού μέσου –«*ἔθος ἀρχαίων*» κατά τον Καντακουζηνό– αλλά και για δραστηριότητες αρμόζουσες της τάξεώς τους, όπως αγώνες και κυνήγια.¹⁴⁰³ Αντίθετα, η πεζοπορία είναι χαρακτηριστικό των κατώτερων στρωμάτων και επομένως η επιλογή μη χρήσης ίππου από κάποιο μέλος της αριστοκρατίας, τον Πατριάρχη, ακόμη και τον ίδιο τον αυτοκράτορα, αποτελούσε έκφραση ταπείνωσης.¹⁴⁰⁴ Αντίθετα, στον νεαρό υιό του Θεόδωρου Μετοχίτη, νεόπλουτο γόνο ενός νέου ισχυρού άνδρα, άρεσε να διασχίζει την πόλη έφιππος, «*ἀγερωχῶν*» και «*θριαμβεύων*» με πολυτελώς στολισμένο ίππο, επισύρο-

¹⁴⁰⁰ Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 250-254, 260-268.

¹⁴⁰¹ Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 38, 72, 250-260.

¹⁴⁰² *Anecdota Nova*, αρ. 85, σ. 108. Για το πρόσωπό του βλ. *PLP*, 27463. Ένα άλλο μέλος, προφανώς, της ίδιας οικογένειας, ο πρωτοστράτωρ Μιχαήλ Γλαβάς-Ταρχανειώτης, απεικόνισε τους πολεμικούς του άθλους στον ναό της Παμμακαρίστου, που ανακαίνισε ο ίδιος. Βλ. C. Mango, «The Monument and its History», στο H. Belting - C. Mango - D. Mouriki (eds.), *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington D.C., 1978, σ. 12 και Μπούρας, «*Αρχιτεκτονική*», σ. 96.

¹⁴⁰³ Καντακουζηνός, I, I:34, σ. 167.21-25. Βλ. και όσα αναφέρει ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης, Ševčenko, «*Makrembolites*», σσ. 208.20, 209.10-11.

¹⁴⁰⁴ Ο Ανδρόνικος Β΄ θέλοντας να ευχαριστήσει την Θεοτόκο για την επιτυχή αντιμετώπιση της επανάστασης του Φιλανθρωπηνού (Ιαν. 1296) πήγε «*ἐξ ἀνακτόρων (i.e. Βλαχερνών) πεζῆ τὴν ὁδὸν διεξελθυθῶς*» στη μονή των Οδηγῶν και επανήλθε έφιππος, Παχυμέρης, III, IX:13, σσ. 255.32-33, και 257.5. Ο ίδιος θα πάει πεζή στη μονή του Πατριάρχη Αθανασίου, ταπεινώνοντας εαυτόν, προκειμένου να τον πείσει να επανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο. Βλ. Παχυμέρης, IV, X:36, σ. 401.16-19. Όσο για τον Πατριάρχη Αθανάσιο, σε αντίθεση με τους προκατόχους και τους διαδόχους του, προτιμούσε να μετακινείται πεζός και «*τοῖς οἰκείοις κεχρησθαι ποσὶν ἐνουθέτει πρὸς τὰς ἐν τῇ πόλει διατριβάς*». Βλ. Παχυμέρης, III, VIII:13, σ. 157.19-21, και VIII:15, σ. 163.21· Γρηγοράς, I, VI:5, σ. 183.4-7, 13-17· Ψευδο-Κωδινός, σ. 280.19-20, και Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 11, σ. 26.15-16 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1634).

ντας τα επιτιμητικά σχόλια του δασκάλου του Θεοδώρου Υρτακηνού.¹⁴⁰⁵ Το ίδιο στηλιτευτικός είναι και ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ με τον Φραγγόπουλο, γνωστό κακοποιό στοιχείο, που κυκλοφορούσε στην πρωτεύουσα «*ἀγερώχῳ τινὶ καὶ γαύρῳ ἐπιφερόμενος ἵππῳ*» αδιαφορώντας για τη “δέουσα οδική συμπεριφορά” καθώς «*οὐκ ἐν τῷ τεταγμένῳ τὸ κτήνος ἄγων καὶ πορευόμενος, ἀλλ’ ὡς τις πυρριχίζων αὐτόχρημα καὶ κορυβαντῶν*».¹⁴⁰⁶

Πάντως, αυτό που αντανακλά και διατρανώνει σε όλους την κοινωνική θέση και τον πλούτο ενός αριστοκράτη, είναι βέβαια οι πολυτελείς κατοικίες, όπως και η ανέγερση και προικοδότηση ναών, μονών και λοιπών ευαγών ιδρυμάτων. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης περιγράφει σε ποίημά του παραστατικά και με λεπτομέρειες τόσο το σπίτι του όσο και την πολύτιμη σκευή του, την τόσο απαραίτητη, όπως ισχυρίζεται, «σε μας τους πλουσίους και δυνατούς, των οποίων η ζωή είναι πιο λαμπρή από εκείνη των συμπατριωτών μας, των συμπολιτών μας και των φτωχών ανθρώπων».¹⁴⁰⁷

Ο τρόπος ένδυσης, με τη χρήση πολυτελών υφασμάτων, υλικών και σχεδίων, αποτελούσε έναν ακόμη τρόπο κοινωνικής προβολής και διάκρισης.¹⁴⁰⁸ Επιπλέον, τα μέλη της αριστοκρατίας που κατείχαν κάποιο δημόσιο αξίωμα όφειλαν να ακολουθούν συγκεκριμένους ενδυματολογικούς κώδικες δηλωτικούς της θέσης και του αξιώματός τους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Θεόδωρου Μουζάλανα, που όταν ο Ανδρόνικος Β΄ τίμησε με το αξίωμα του *μεγάλου λογοθέτη*, από τα υψηλότερα της αυλικής ιεραρχίας, έφερε πλέον

¹⁴⁰⁵ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 19, σ. 738. Για τη συνήθεια των πλουσίων να κοσμούν τα άλογά τους με χρυσά και αργυρά στολίδια βλ. και Ševčenko, «Makrembolites», σ. 208.22-23. Το ίδιο επιτιμητικός για μη αρμόζουσα συμπεριφορά είναι ο Πατριάρχης Αθανάσιος στον υιό του αυτοκράτορα, *δεσπότη Κωνσταντίνο*, για τον οποίο φημολογούνταν ότι κυκλοφορούσε τη νύχτα οπλισμένος μαζί με τον υιό του *ἐπάρχου*, ο οποίος δεν αποτελούσε καλή συναναστροφή για τον νεαρό πρίγκιπα. Βλ. Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 107, σ. 268.3-7 (1293), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1732.

¹⁴⁰⁶ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 166 (Lameere, αρ. 180), ΕΦ 4 (1909), 126 και Laurent, *Regestes*, αρ. 1541.

¹⁴⁰⁷ Featherstone, *Metochites's Poems to 'Himself'*, σσ. 118.135-140:

«σὺν δ' ἄρ' ἔτ' ἄλλαι χρυσοῦ χρήσιες ἀργύρου τε
σκεύεσ' ἀρίτιμ' ἔασιν ἐδητύος ἠδὲ ποτήτος
ἀργύρεα χερόνιπτρά θ' ἅμα ποδόνιπτρά θ' ὁμοῖα,
πάντα δ' ἔτι ἄλλ' ὀπόσοις χρεόμεσθ' ἀφνειοὶ βίδοιο
κύδιμά τ' ἀγλαὰ τε ζῶντες ἠὲ κατ' ἄλλους
ξυμφυλέτας πολιήτας δημότας τ' ἀνόλους»,

και 120.165-121.205. Βλ. επίσης Ševčenko, «Makrembolites», σσ. 208.32, 209.13-21, και Ε. Σαράντη, «Τα βυζαντινά επιτραπέζια σκευή: πολύτιμα, πήλινα και ξύλινα. Ιστορικές ερμηνείες», Θ. Κορρές *et al.* (eds.), *ΦΙΛΟΤΙΜΙΑ. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη Καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη, 2011, σσ. 534-535.

¹⁴⁰⁸ Ο Górkα, *Anonymi descriptio*, ὁ.π., σσ. 21-22 (c. 1308), κάνει εκτενή μνεία στα χρυσοποίκιλτα μεταξωτά ενδύματα των αριστοκρατών, με τα φαρδιά μανίκια. Βλ. και Ševčenko, «Makrembolites», σ. 209.1-2, 14-15: «*ὕμων ἢ ἐσθῆς ἢ λαμπρὰ καὶ χρυσοπλοκος*». Μετά τον 11ο αιώνα αλλάζει η μόδα στο ένδυμα, οπότε και εμφανίζονται εφαρμοστά ενδύματα, τα οποία προϋποθέτουν περίπλοκα σχέδια. Η εν λόγω εργασία απαιτεί εξειδίκευση και το προϊόν της συνδέεται με την ανώτερη κοινωνική τάξη.

«τῆ τῶν μεγίστων χρυσοκοκκίνη καλύπτρα».¹⁴⁰⁹ Αντίθετα, ο πρωτοσεβαστός έφερε πράσινο σκιάδιο, ο πρωτασηκρήτης «χρώματος δξέως καί λευκού» κ.ο.κ.¹⁴¹⁰

Μολονότι αριθμητικά οι δυνατοί και πλούσιοι στην πρωτεύουσα δεν πρέπει να ήταν πολλοί, εντούτοις το χάσμα –κοινωνικό και οικονομικό– από τα λοιπά κοινωνικά στρώματα ήταν μεγάλο και, όπως ειπώθηκε παραπάνω, εκφραζόταν επιδεικτικά σε κάθε στιγμή του βίου, ακόμη και στον θάνατο.¹⁴¹¹ Παράλληλα με τα υλικά μέσα, η αριστοκρατία της εποχής φρόντιζε να εκφράζει τη διακριτή της θέση, περιχαρακώνοντας εαυτήν από την υπόλοιπη κοινωνία, τόσο λεκτικά όσο και με τη γενικότερη υπεροπτική στάση και συμπεριφορά των μελών της. Με αφορμή έναν παραινεντικό λόγο κατά τη διεξαγωγή κάποιας λιτανείας για την ξηρασία, ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόληπτος βρίσκει την ευκαιρία να κατακρίνει τη νοοτροπία της αριστοκρατίας της περιοχής του. Ο λόγος για τους «τὴν κενὴν ... αὐχοῦντες εὐγένειαν», που διαθέτουν «πλοῦτον βαρὺν ... οὐκ ἐκ δικαίων τῶν πόρων συνειλεγμένον» και μετακινούνται συνεχώς έφιπποι ως άλλοι Κένταυροι. Αυτοί, κατά τον ιεράρχη, αρνούνται να συμμετάσχουν στη λιτανεία «ἀτιμίαν τὸ πρᾶγμα ἡγούμενοι καὶ ὕβριν τῆς ἑαυτῶν εὐγενείας, τὸ τοῖς πολλοῖς ὅπουδῆ κοινωνοῦντες ὀράσθαι».¹⁴¹² Παρόμοια νοοτροπία είχε να αντιπαλέψει στην πρωτεύουσα και ο Πατριάρχης Αθανάσιος, που σε επιστολή του καταφέρεται κατά της συνήθειας των ευγενικής καταγωγής γυναικῶν να συγκεντρώνονται στα κατηχουμενεία της Αγίας Σοφίας «ὡς τάχα καιρὸν προσευχῆς καὶ ἀγιασμοῦ καὶ διψώσας», στην πραγματικότητα όμως «ένεκεν μετεωρισμοῦ καὶ ένδειξέως ... καὶ ὀράσεως έμπαθοῦς» γεμάτες έπαρση, στολισμένες και ενδεδυμένες με πολύτιμα κοσμήματα και ενδύματα, και καλλωπισμένες με ψιμίθια. Το χειρότερο όμως κατά τον Πατριάρχη είναι η άρνησή τους «τῷ έπιλοίπῳ λαῷ τοῦ συνεύχεσθαι», αλλά «ύψοῦ παρὰ τοὺς πολλοὺς καὶ αὐτοῦ τοῦ προσκυνήματος ὕπερθεν».¹⁴¹³

Στο έργο του «Περὶ Πολιτείας Λόγος» ο Θωμάς Μάγιστρος επισημαίνει ότι οι πλούσιοι δεν πρέπει να περιφρονούν τον λαό και αντίστροφα ο λαός δεν πρέπει να εξεγείρεται εναντίον τους, καθώς όλοι ζουν στην ίδια πόλη, και συμπεριφορές αυτού του είδους απειλούν την κοινωνική συνοχή και ευρυθμία, κατ' επέκταση δε την ευδαιμονία όλων.¹⁴¹⁴ Οι φόβοι του Μάγιστρου αντανακλούν ασφαλώς την κοινωνική πραγματικότητα, όπως δια-

¹⁴⁰⁹ Παχυμέρης, III, VII:21, σ. 71.16-18. Βλ. και Ψευδο-Κωδινός, σ. 154.15-19.

¹⁴¹⁰ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 155.20-23, 156.20-22, και 159.17-19. Βλ. και Macrides, «Pseudo-Kodinos as Historian», ό.π., σ. 320. Για τη ιεραρχική διάκριση των αξιωματούχων βάσει του χρώματος και του υλικού κατασκευής των σκαρανίκων τους βλ. Macrides, «Ceremonies», ό.π., σσ. 221-223.

¹⁴¹¹ Περιγράφοντας τον τρόπο ταφής των πλουσιών ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης αναφέρει δια στόματος των φτωχών: «οὐ τάφοι περιφανείς καὶ ὠραῖοι ἡμᾶς ὑποδέχονται, οὐ ψαλμοὶ πρὸ αὐτῶν καὶ τερετίσματα, οὐ ῥητόρων έγκώμια, οὐ φώτων πληθὺς καὶ ἀρχόντων σύλλογος έκδραμεῖται ἐπὶ τῆ ἡμῶν έκφορᾶ, οὐ κραυγαὶ προσηκόντων καὶ δάκρυα καὶ στερνοτυπία, οὐ τὰ τοιαῦτα προκαλούμεναι γυναικες καὶ τῶν θρήνων έξάρχουσαι», Ševčenko, «Makrembolites», σσ. 214-215.

¹⁴¹² Βλ. Κουρούσης, Γαβαλάς, σ. 317 και σημ. 3· πρβλ. και V. Laurent, «Les crises religieuses à Byzance. Le schisme antiarsénite du métropolitte de Philadelphie Théolepte († c. 1324)», REB 18 (1960), 50 και σημ. 25.

¹⁴¹³ Αθανάσιος Α', Έπιστολές, αρ. 45, σ. 94.8-19 (c. 15 Αυγ. 1305-1309), και Laurent, Regestes, αρ. 1655.

¹⁴¹⁴ PG 145, στ. 501C: «ὡσπερ δέ τὴν πόλιν πάσαν εἰς έπιφανείς τε καὶ πολλοὺς διαιροῦντες, οὐκ αξιοῦμεν ἡντινοῦν βασκανίαν ἢ θράσος έκάτερος παρ' έκάτερον ὑπάρχειν ... τῆς γάρ αὐτῆς ἀμφότεροι δόλεως».

μορφώθηκε κατά τη διάρκεια της διαμάχης των δύο Ανδρονίκων, οπότε και η κοινωνική αναστάτωση που προκλήθηκε ήταν ιδιαίτερα μεγάλη.¹⁴¹⁵ Εντούτοις, προσεκτική παρατήρηση της στάσης που κράτησαν τόσο τα μέλη της αριστοκρατίας όσο και τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα σε πολλά ζητήματα, πολιτικής και θρησκευτικής φύσεως, αποκαλύπτει την ύπαρξη κάποιας κοινής αντίληψης και θεώρησης ορισμένων πραγμάτων.

Πράγματι, στο ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών η θέση της αριστοκρατίας δεν ήταν σαφής. Οι αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι φαίνεται ότι δέχθηκαν κατ' οικονομίαν την πολιτική επιλογή του αυτοκράτορα, ενώ οι μεμονωμένες αντιδράσεις κάποιων μελών του στενού συγγενικού περιβάλλοντος του Μιχαήλ Η' είναι ίσως αποκαλυπτικές ενός γενικότερου υποβόσκοντος αισθήματος. Παρόμοια υπήρξε και η στάση του λαού της πρωτεύουσας, με εξαίρεση τις περιπτώσεις ορισμένων ζηλωτών μοναχών, ενώ σε καμία περίπτωση δεν επιχειρήθηκε κάποια ανατρεπτική ενέργεια κατά του αυτοκράτορα.¹⁴¹⁶ Αλλά και στις υποβολιμαίες αποφάσεις του Ανδρονίκου Β' να διαλύσει τον στόλο ή αργότερα να καλέσει και μισθώσει την Καταλανική Εταιρεία τόσο ο λαός της πρωτεύουσας όσο και μέλη της ανώτερης παλαιάς αριστοκρατίας εξέφρασαν ανοιχτά τη διαφωνία τους. Οι πρώτοι εξεγέρθηκαν στα 1305 κατά των Καταλανών απαιτώντας παράλληλα την επανίδρυση του στόλου,¹⁴¹⁷ ενώ οι δεύτεροι συνασπίστηκαν γύρω από το πρόσωπο του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ', που επίσης διαφώνησε ανοιχτά με την πολιτική του πατέρα του, ή αναμείχθηκαν σε συνωμοσίες κατά του αυτοκράτορα.¹⁴¹⁸

Τα παραπάνω συντείνουν ασφαλώς στην ύπαρξη μιας κάποιας συναντίληψης, την οποία δικαιολογεί το γενικότερο πλαίσιο αρχών και αξιών ολόκληρης της βυζαντινής κοινωνίας της εποχής αυτής. Μιας κοινωνίας αφενός σταθερής στο πνεύμα της Ορθόδοξης πίστης, αλλά και εχθρικά διακείμενης προς τους Λατίνους, την παρουσία και ανάμειξη των οποίων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας αντιμετωπίζει με καχυποψία, που τροφοδοτούν τόσο οι δυσάρεστες εμπειρίες του παρελθόντος όσο και το αίσθημα μιας αδιόρατης απειλής.

¹⁴¹⁵ Η συγγραφή του Λόγου τοποθετείται στο διάστημα 1324-1328.

¹⁴¹⁶ Σε αντι-λατινικό κείμενο (λίβελλο) που γράφτηκε μάλλον μετά το 1274, αναφέρεται ότι αποδέχθηκαν την Ένωση και μετέλαβαν τα άζυμα ένας αριθμός κρατικών αξιωματούχων –μεταξύ αυτών και ο Θεόδωρος Μουζάλων– αλλά και κληρικών των ανακτόρων. Βλ. Vasiliev, «Panagiotae cum azymita disputatio», *ό.π.*, σσ. 179-180· και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 307-309. Για τον αντίκτυπο της Ένωσης των Εκκλησιών βλ. τις μελέτες των Constantinides, «Scholars and the Union of Lyons», *ό.π.*, σσ. 86-93 και ειδικότερα σσ. 88-90· I. Pérez Martín «Le conflit de l'Union des Églises (1274) et son reflet dans l'enseignement supérieur de Constantinople» (Στέφανος, *Studia byzantina et slavica Vladimíro Vavříněk ad annum sexagesimum quintum dedicate*), *BSl*. 56 (1995), 411-422· της ίδιας, «Oposición y repressión en la política unionista de Miguel VIII Paleólogo», *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du sud-Est Européen* 26-27 (1996-97), 119-127·

¹⁴¹⁷ Παχυμέρης, IV, XII:26, σσ. 581.2-6, 14-16, 583.5-9, και XII:31, σσ. 597.26-599.8. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ο όχλος της Κωνσταντινούπολης επιχείρησε μεταξύ άλλων και λεηλασίες οικιών πλουσίων και ισχυρών της πρωτεύουσας, γεγονός που οφείλεται στην όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων κατά την περίοδο αυτή.

¹⁴¹⁸ Βλ. παραπάνω την περίπτωση της λεγόμενης συνωμοσίας του Valois (1307-1310).

2. ΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Ο λαός (δήμος) αποτελεί την μεγαλύτερη μοίρα της Πολιτείας, των κατοίκων δηλαδή της πρωτεύουσας, και έχει απασχολήσει επί μακρόν την ιστοριογραφία, που προσπάθησε κυρίως να ανιχνεύσει και να μελετήσει τον πολιτικό του ρόλο.¹⁴¹⁹

Στην πραγματικότητα, η εικόνα που έχουμε για τον λαό στηρίζεται στις σύγχρονες πηγές, γραμμένες από πεπαιδευμένους που διακατέχονται ομολογουμένως από τάσεις υπεροψίας και απαξίωσης για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, γι' αυτό και χρησιμοποιούν όρους, όπως: «λαώδης μοίρα, δήμος, πλήθος, πένητες, ιδιώται, ἄτιμοι, ὄχλος δημώδης καὶ ἀγοραῖος, χυδαῖοι», οι οποίοι είναι αρκετά ασαφείς ως προς τις επιμέρους κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες που εμπεριέχουν.¹⁴²⁰ Παραταύτα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι είναι αρκετά δηλωτικοί της πολιτικής ή κοινωνικής θέσης και του ρόλου τους, καθώς αναφέρονται ως επί το πλείστον σε άτομα με περιορισμένη οικονομική δυνατότητα, που ασχολούνται με χειρωνακτικές εργασίες, σχετίζονται με την αγορά και τις εκεί δραστηριότητες, και δεν έχουν κάποιο πολιτικό ρόλο ή αξίωμα.

Ο λαός, όμως, περιλαμβάνει άτομα ή ομάδες που εκτείνονται σε ένα ευρύ φάσμα της κοινωνίας και διαθέτουν μια εξίσου ευρεία οικονομική επιφάνεια. Τα *realia* των πηγών της εποχής, και μάλιστα της επιστολογραφίας, είναι αποκαλυπτικά ενός πλήθους λαϊκών επαγγελματιών, πέραν όσων ασχολούνται με τη γεωργία, τη ναυτιλία, την αλιεία και γενικά τους κάθε λογής χειρωνακτες και εργάτες. Έτσι, αναφέρονται μεταξύ άλλων *μυρψοί*,¹⁴²¹ *παντοπῶλαι*,¹⁴²² *μάγειροι*, *τραπεζοποιοί*, *ὄψαρτυταί* και *κρεοπῶλαι*,¹⁴²³ *χαλκεῖς*,¹⁴²⁴ *κναφεῖς*, *ράπται*, *σκυτεῖς* και «ὄσοι τοῦ χειρωνακτικοῦ βίου»,¹⁴²⁵ αλλά και *ιατροί* κ.ά.¹⁴²⁶ Εντύ-

¹⁴¹⁹ Η βιβλιογραφία επί του θέματος είναι εκτενής: G. I. Brătianu, «Empire et démocratie à Byzance», *BZ* 37 (1937), 86-111· του ίδιου, «Démocratie dans le lexique byzantin à l'époque des Paléologues», *Memorial Louis Petit, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, (Archives de l'Orient Chrétien 1), Bucarest, 1948, σσ. 32-45· Sp. Vryonis, «Byzantine Democratia and the Guilds in the Eleventh Century», *DOP* 17 (1963), 289-314· H.-G. Beck, «Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, phil.-hist. Kl., 6, München, 1966, σσ. 1-75 (ανατ. στο H.-G. Beck., *Ideen und Realitäten in Byzanz*, VR, London, 1972, αρ. XII)· Raybaud, *Gouvernement*, σσ. 139-142· P. Charanis, «The Role of the People in the Political Life of the Byzantine Empire: The Period of the Comneni and the Palaeologi», *Byzantine Studies/ Études Byzantines* 5.1-2 (1978), 69-79, και πρόσφατα A. Kontogiannopoulou, «The Notion of "Demos" and its Role in Byzantium during the Last Byzantine Centuries (13th-15th c.)», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. III, Sofia, 2011, σ. 72.

¹⁴²⁰ Βλ. Παχυμέρης, II, IV:10, σ. 357, και X:8, σ. 321.5· Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β', σ. 72.19-20 και Γ', σ. 94.16-17, και Γρηγοράς, I, XI:1, σσ. 528.18-20, 567.

¹⁴²¹ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 116, σ. 162.29-31· βλ. επίσης αρ. 56, σ. 72 και αρ. 57, σσ. 72-73.

¹⁴²² Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 116, σ. 162.38.

¹⁴²³ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 132 (Lameere, αρ. 144), *ΕΦ* 4 (1909), 14 (1284, τέλη Δεκ.), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1470.

¹⁴²⁴ Στις πηγές απαντά συχνά και ο όρος «βάνανσος», δηλαδή «πᾶς τεχνίτης διὰ πυρὸς ἐργαζόμενος» (Σούδα, 92.1-2).

¹⁴²⁵ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 178 (Lameere, αρ. 192), *ΕΦ* 5 (1910), 345 (1287, Ιούλ.), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1506.

πωση προκαλεί η αισθητή απουσία των λογίων, μειζόνων ή ελασσόνων, όχι γιατί δεν ανήκαν στον λαό της πρωτεύουσας, αφού αρκετοί από αυτούς εργάζονταν ως δάσκαλοι ή υπάλληλοι, αλλά επειδή οι ίδιοι διέκριναν εαυτούς ως μια κοινωνική κατηγορία σαφώς ανώτερη από τον υπόλοιπο λαό.

Στις παραπάνω αναφερόμενες επαγγελματικές τάξεις δεν μπορούμε να διακρίνουμε ωστόσο την παρουσία μιας μέσης μοίρας, χωρίς αυτό να αποτελεί απόδειξη για τη μη ύπαρξή της. Η αφάνεια αυτή, τουλάχιστον για την περίοδο που μάς απασχολεί, οφείλεται εν πολλοίς και στις γραπτές πηγές, που δεν δείχνουν να ενδιαφέρονται για αυτή. Προφανώς οι της μέσης μοίρας εξισώνονται με τους πλουσίους, όπως στην περίπτωση του Αλεξίου Μακρεμβολίτη, πράγμα που δεν αντιτίθεται στην κοινωνική πραγματικότητα της εποχής. Πράγματι, εκτός από τους πλουσίους, όλοι οι λοιποί χαρακτηρίζονται ως *δημος και λαός, συρφετώδης μάζα* κ.λπ. ή γενικότερα ως «*άστικοί*» που αντιδιαστέλλονται προς τους «*άγροίκους*», δηλαδή τους κατοίκους της υπαίθρου.¹⁴²⁷

Ο πλούτος, μολονότι έχει συνδεθεί κυρίως με την γαιοκτησία, μπορεί να προέρχεται και από την εμπορική ή άλλες συναφείς δραστηριότητες, τις δημοσιούπαλληλικές ή άλλες κρατικές προσόδους, τη λαφυραγωγία κ.λπ. Βεβαίως, η «ομάδα» εκείνη που εμφανίζεται δειλά στο προσκήνιο και αποκτά σταδιακά λόγο είναι όσοι ασχολούνται με τη βιοτεχνική παραγωγή, το εμπόριο και τις ναυτιλιακές ή χρηματικο-οικονομικές επιχειρήσεις δεδομένης και της οικονομικής ανάπτυξης που παρατηρείται την περίοδο αυτή. Η δραστηριότητα Βυζαντινών «*τραπεζιτών*» στην Κωνσταντινούπολη εντοπίζεται ήδη στα τέλη του 13ου αι., ενώ θα σημειώσει ιδιαίτερη ανάπτυξη από τα μέσα του 14ου αι. κ.ε.¹⁴²⁸ Το 1319/20 αναφέρεται η παρουσία στην Κωνσταντινούπολη Βυζαντινών εμπόρων, που είχαν δανείσει χρήματα σε Βενετούς,¹⁴²⁹ ενώ όσο προχωρεί ο 14ος αι. αρχίζουν πλέον στις βυζαντινές πηγές οι πρώτες αναφορές στους «*μέσους τῶν πολιτῶν*»¹⁴³⁰ και σε όσους «*ἐξ ἐπιστήμης*» ή «*ἐξ ἐμπορίας*» κατάφεραν να πλουτίσουν¹⁴³¹ επιβεβαιώνοντας έτσι την επισυμβαίνουσα κοινωνική μεταβολή.

Εντούτοις, αυτή η μέση μοίρα δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί στον βαθμό που αναπτύχθηκε η αντίστοιχη τάξη στις πόλεις-κράτη της αναγεννησιακής Ιταλίας του *Trecento* αποκτώντας κυρίαρχο πολιτικό ρόλο, αφού και η παρουσία της ήταν περιορισμένη και οι δραστηριότητές της μικρής κλίμακας.¹⁴³² Τα *καταλλακτικά τραπέζια* λ.χ. αφορούσαν στο συ-

¹⁴²⁶ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 12, 13 (Lameere, αρ. 12, 13), ΕΦ 1 (1908), 418, 419· αρ. 197 (Lameere, αρ. 92), ΕΦ 5 (1910), 499-500, και Lindstam, *Lacapani et Zaridae epistulae*, ό.π., αρ. 10, σ. 82.

¹⁴²⁷ Παχυμέρης, II, IV:11, σ. 363.2. Βλ. σχετικά και Matschke - Tinnefeld, *Gesellschaft*, σ. 138.

¹⁴²⁸ Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. 143, σ. 164-165 (1281), και Balard, *Gênes et l'outre-mer*, αρ. 212, σ. 107 (1289). Βλ. και Laiou, «Black Sea», ό.π., σ. 174 κ.ε., και Matschke, «*Η οικονομία τῶν πόλεων*», σ. 170 κ.ε.

¹⁴²⁹ DVL I.72, σ. 127. Βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σ. 208, που θεωρεί ότι πρόκειται για μέλη 'αστικών' οικογενειών, ίσως αυτοί που αναφέρει ο Παχυμέρης ως *ἐπιφανείς* και *πρωτεύοντες* της Πολιτείας.

¹⁴³⁰ Καντακουζηνός, II, III:28, σσ. 179.2-7, και III:55, σ. 334.9-11.

¹⁴³¹ Ševčenko, «*Makrembolites*», σσ. 207.1-2, 208.4.

¹⁴³² Oikonomidès, *Hommes d'Affaires*, σ. 114 κ.ε., και Matschke - Tinnefeld, *Gesellschaft*, σσ. 138-139, 141.

νάλλαγμα και όχι στις τραπεζιτικές καταθέσεις, ενώ η παραγωγή και η δραστηριότητα των συντεχνιών της εποχής -ασφαλώς μικρότερης κλίμακας από ό,τι παλαιότερα- κινείται στη σκιά της αντίστοιχης παραγωγής και εμπορικής κίνησης των Ιταλικών πόλεων. Επιπλέον, στη βυζαντινή πρωτεύουσα δεν παρατηρούνται κοινωνικές διεργασίες που θα διέκριναν τα χαμηλά από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Έτσι ο Θεόδωρος Υρτακηνός αναφερόμενος στα μέλη ενός σώματος πολιτοφυλακής, όπου συμμετείχε, κάνει λόγο για «τελώναι, σιτώναι, καὶ οἰνοπῶλαι, κάπηλοί τε, καὶ βάνουσοι, καὶ σκυτεῖς, καὶ ὅσοι τοῦ πονηροῦ κόμματος», που συναγελάζονται όλοι μαζί στα καπηλεία της πρωτεύουσας παίζοντας τυχερά παιχνίδια.¹⁴³³

Η διαφορά αυτή οφείλεται σε μία σειρά ιστορικών και οικονομικο-πολιτικών παραγόντων. Ένας εξ αυτών είναι ασφαλώς ο παρεμβατικός και ελεγκτικός ρόλος του Βυζαντινού κράτους (ιδιαίτερα δε στην Κωνσταντινούπολη όπου εδραζόταν η πολιτική και η εκκλησιαστική εξουσία), η δυναμική παρουσία και δράση των δυτικών εμπορικών οίκων, που δεν άφηναν πολλά περιθώρια δραστηριοποίησης στους ντόπιους εμπόρους, το σύνολο των κοινωνικών, οικονομικών και διοικητικών δομών της αυτοκρατορίας, αλλά και η χαμηλή θέση που κατείχαν στο αξιακό σύστημα των Βυζαντινών το εμπόριο και οι χρηματικο-οικονομικές συναλλαγές.¹⁴³⁴ Βέβαια, η περίπτωση κυρίως των ιταλικών ναυτικών πόλεων - Δημοκρατιών ήταν ιδιάζουσα χωρίς κάτι ανάλογο στο Βυζάντιο ή στη λοιπή Ευρώπη την ίδια περίοδο. Το παράδειγμα πόλεων του ελλαδικού χώρου, όπως η Μονεμβασία και τα Ιωάννινα, δεν μπορεί να είναι ενδεικτικό, αφού η κοινοτική αυτονομία ή μάλλον το δικαίωμα της πόλης στην αυτοδιαχείριση των εσωτερικών της υποθέσεων, εκχωρήθηκαν από την κεντρική εξουσία και σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να θίγουν τα κυριαρχικά δικαιώματα του κράτους.¹⁴³⁵

Κατά τους προηγούμενους αιώνες ο λαός της βυζαντινής πρωτεύουσας διαδραμάτιζε σημαίνοντα πολιτειακό - “συνταγματικό” ρόλο μετά την σύγκλητο και τον στρατό, εκδηλώνοντας την στήριξη του ή όχι στον εκάστοτε αυτοκράτορα, αλλά μετά το 1204 η πολιτική του παρουσία κατέστη ανενεργή.¹⁴³⁶ Ανακύπτει επομένως εύλογα το ερώτημα για τον ρόλο του δήμου στην πολιτική ζωή μετά το 1261 και τους τρόπους έκφρασής του. Οι σύγχρονες πηγές αποκαλύπτουν ότι ο λαός της πρωτεύουσας έχει γνώση και γνώμη για τα πολιτικά τεκταινόμενα της εποχής του και δεν διστάζει να την εκφράσει ενίοτε δημόσια.

Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, το 1280 εκδηλώθηκε στην πρωτεύουσα μία αντιπολιτευτική κίνηση κατά του Μιχαήλ Η΄ και της πολιτικής του με τη μορφή λιβέλλων (*φάμουσα*),

¹⁴³³ Υρτακηνός, *Έπιστολές*, αρ. 22, σ. 740, και Matschke - Tinnefeld, *Gesellschaft*, σσ. 141-142.

¹⁴³⁴ Βλ. σχετικά και την ανάλυση των Matschke - Tinnefeld, *Gesellschaft*, σσ. 139-140.

¹⁴³⁵ Για τις περιπτώσεις της Μονεμβασίας και των Ιωαννίνων βλ. αντίστοιχα Χ. Καλλιγά, *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, Αθήνα, 2003, σσ. 140-157, και Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, *Οί άπαρχές τής οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης τών Ιωαννίνων (13ος - 15ος αϊ.)*, Ιωάννινα, 2006, σσ. 14-18.

¹⁴³⁶ Για τον πολιτικό ρόλο του λαού της πρωτεύουσας βλ. Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία, ό.π.*, σσ. 75-80· του ίδιου, «Senat und Volk», και Charanis, «The Role of the People», ό.π.

που κυκλοφορούσαν ευρέως μεταξύ του λαού: «έκκεκομμένης τοίνυν τῆς παρρησίας τοῖς ἐλευθέροις, ὑπὸ σκότον φάμουσα ἔρριπτούντο, τὴν τῆς ἀρχῆς παραβασίαν ἐλέγχοντα».¹⁴³⁷ Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε αξιόμημπτη και αξιόποινη με αποτέλεσμα ο αυτοκράτορας να θέσει σε εφαρμογή νόμο που απαγόρευε επί ποινή θανάτου πράξεις όπως η εύρεση και η ανάγνωση τέτοιων κειμένων, και ακόμα η διάδοση του περιεχομένου τους και η μη άμεση καταστροφή τους.¹⁴³⁸ Αργότερα, με αφορμή τη δράση της Καταλανικής εταιρείας στη Θράκη και των Τούρκων στη Μ. Ασία (άνοιξη – φθινόπωρο 1305) επικράτησε εκ νέου αναβρασμός μεταξύ του λαού της πρωτεύουσας, που επέκρινε δημόσια τις πολιτικές επιλογές του αυτοκράτορα και ζητούσε τη λήψη μέτρων που θα έβγαζαν την αυτοκρατορία από το αδιέξοδο.¹⁴³⁹ Πολλά χρόνια αργότερα, το 1327, κι ενώ η σύγκρουση μεταξύ των δύο Ανδρονίκων μαινόταν, οι Κωνσταντινουπολίτες άρχισαν να εκφράζουν την προτίμησή τους στο πρόσωπο του νεαρού Ανδρόνικου Γ', εξέλιξη που αναπτέρωσε τα φιλόδοξα σχέδιά του.¹⁴⁴⁰ Μάλιστα, αρκετοί οπαδοί του εκ «του πολιτικού δήμου» άρχισαν να μεθοδεύουν κρυφά την είσοδό του στην πρωτεύουσα.¹⁴⁴¹

Οι παραπάνω περιπτώσεις δεν είναι ασφαλώς οι μόνες, αλλά γενικά κινητοποιήσεις αυτού του είδους δεν είναι πολλές ούτε διαφαίνεται πρόθεση δυναμικής μεταβολής του πολιτικού σκηνικού. Εντούτοις, την περίοδο αυτή ο πολιτικός ρόλος του λαού εμφανίζεται ενισχυμένος, αν κρίνουμε από το ότι οι πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες προέβησαν αρκετές φορές στη σύγκληση λαϊκών συνελεύσεων προκειμένου να υπερασπίσουν εαυτούς από λιβέλλους που κυκλοφορούσαν ευρέως στην πρωτεύουσα ή για να εκθέσουν και αιτιολογήσουν τις πολιτικές τους επιλογές.¹⁴⁴²

Ο Μιχαήλ Η' μετά τη σφαγή των Μουζαλώνων και πριν ακόμη στεφθεί αυτοκράτορας παραβρέθηκε σε πολλές συνελεύσεις με τη συμμετοχή ευγενών, στρατού και μελών του κλήρου προκειμένου να κερδίσει τη στήριξή τους.¹⁴⁴³ Μία ακόμη συνέλευση συγκλή-

¹⁴³⁷ Παχυμέρης, II, VI:24, σ. 619.29-30. Για τον όρο «φάμουσα» βλ. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Graecitatis*, τόμ. II, Lyon, 1688, col. 1663. Σχετικά βλ. και το ειδικό άρθρο του Οδ. Λαμψίδη, «Τινὰ περί ἀνωνύμων λιβέλλων ἐν Βυζαντίῳ», *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 144-152, και ειδικότερα σ. 149 κ.ε.

¹⁴³⁸ Παχυμέρης, II, VI:24, σ. 621.1-5. Βλ. επίσης Dölger, *Regesten*, αρ. 2047 (1280, Ιούλ. – Αύγ.), και Perentidis, «Le terme 'Néara'», *ό.π.*, σ. 173.

¹⁴³⁹ Παχυμέρης, IV, XII:26, σ. 581.3-16: «καὶ θροῦς ἠγείρετο παμπληθῆς, καὶ θόρυβος ἐκ πάντων διὰ τὸ φίλοικτον ἴστατο, καὶ τὴν τῶν Ῥωμαϊκῶν νεῶν κατητιῶντο κατάλυσιν, ὡς οὐκ ἂν πάθειεν τοιαῦτα εἰ ὁ συνήθης στόλος περιῶν ἐζηρτύετο, καὶ πολλὰ καὶ παρὰ τὸ εἰκὸς διελάλουν ... ὡς μὴ οἶον τ' ὄντος αὐτοὺς ἀσφαλῶς διαζῆν, εἰ μὴ γε νῆες κατὰ τὸ πάλαι Ῥωμαίοις σύνθητες ἐξαρτύοινο», και IV, XII:31, σ. 597. Κατὰ τον Charanis, «The Role of the People», *ό.π.*, σ. 72, στις 'ἐξεγέρσεις' του λαοῦ σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν ὡς καθοδηγητές μέλη της αριστοκρατίας, ἀποψη που ἐνδεχομένως ἀνταποκρίνεται στα δεδομένα της περιόδου του ἐμφυλίου ἐπὶ Ἰωάννη Γ' Καντακουζηνού, ἀλλὰ ὄχι ἐπὶ Ἀνδρόνικου Β'.

¹⁴⁴⁰ Γρηγοράς, I, IX:1, σ. 392.6-13. Η ἀποδοχή του Ἀνδρόνικου Γ' μεγάλωνε σταδιακά ὡστε «πάντες γάρ σφισι προσεχώρουσαν ἐθέλονταί, οἱ μὲν ἐς τοῦμφανές αὐταῖς γνώμαις καὶ αὐτοῖς σώμασιν' ... πάντες ὅσοι τοῦ δήμου τῶν Βυζαντίων», Γρηγοράς, I, IX:1, σ. 395-396.

¹⁴⁴¹ Σύμφωνα με τον Γρηγορά, I, I:4, σ. 408.11-12, ο Ἀνδρόνικος Γ' συμβούλεψε τους συνεργάτες του «λαθραίοις γράμμασι καὶ ὑποσχέσεσιν ὑπέρχεσθαι καὶ ὑποποιεῖσθαι τοὺς Βυζαντίους κατὰ τὸ προσήκον ἐκάστῳ».

¹⁴⁴² Βλ. Beck, «Senat und Volk», σσ. 66-67, και Laiou, «Les droits du fisc», *ό.π.*, σσ. 114-115.

¹⁴⁴³ Βλ. ἐνδεικτικά Παχυμέρης, I, II:1, 131-133.

θηκε άμεσα στο άκουσμα της είδησης για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Και αυτής όμως ο λαϊκός χαρακτήρας δεν είναι απόλυτα επιβεβαιωμένος, αφού οι συγκεντρωμένοι αναφέρονται μεν ως «μεγιστάνες και ήμιν προς αίματος και όσοι του πλήθους», αλλά προηγουμένως επισημαίνεται ότι ο αυτοκράτορας απευθύνθηκε σε όσους είχε καλέσει για να εορτάσει το χαρμόσυνο γεγονός: «συνεκάλει δὲ τοὺς συνησομένους, καὶ αὐτοὺς ὡς εἰκὸς ἐστολισμένους ποικίλοις, καὶ σφίσι δημηγορῶν συνήδετο».¹⁴⁴⁴ Λίγο αργότερα, το 1265, ο αυτοκράτορας συγκάλεσε την πρώτη ίσως γενική συνέλευση (*σύναξιν τε κοινήν παραγγέλ-ει*) με σκοπό να ενημερώσει τον λαό της πρωτεύουσας για την απομάκρυνση του Πατριάρχη Αρσενίου και να αποτρέψει το αναφαινόμενο σχίσμα.¹⁴⁴⁵ Στην εν λόγω συνέλευση, πάντως, ο αυτοκράτορας είτε από φόβο είτε από υπεροψία απέφυγε να εκτεθεί στο συγκεντρωμένο πλήθος επιλέγοντας να μιλήσει πίσω από το κιγκλίδωμα ενός παραθύρου. Τέλος, ο Μιχαήλ Η΄, μολοντί δεν έκρυψε την πολιτική σκοπιμότητα της ένωσης των Εκκλησιών (1274), επέλεξε να μην συγκαλέσει λαϊκές συνελεύσεις προς ενημέρωση των πολιτών, αλλά προτίμησε να απευθυνθεί στην ιεραρχία της Εκκλησίας, στην οποία πρόβαλε ιδιαίτερα το ζήτημα της *οικονομίας*,¹⁴⁴⁶ επιχειρώντας παράλληλα να υποβαθμίσει τη θρησκευτική σημασία της Ένωσης.

Ο διάδοχος του Ανδρόνικος Β΄ συγκριτικά με τον πατέρα του εμφανίζεται περισσότερο απολογητικός προς τον λαό, τον οποίο συγκαλεί συχνότερα σε συνελεύσεις προκειμένου να τον ενημερώσει. Έτσι, μετά τη σύνοδο του Αδραμυττίου απευθύνθηκε πολλές φορές προς το πλήθος θέλοντας να αποσειεί το αρσενιτικό σχίσμα και να επιφέρει την ομόνοια στην Εκκλησία χωρίς, ωστόσο, να βρει ανταπόκριση από τους Αρσενίτες.¹⁴⁴⁷ Δύο τουλάχιστον συνελεύσεις θα συγκληθούν το 1289 προκειμένου ο αυτοκράτορας να ενημερώσει τον λαό σχετικά με την επιλογή του Αθανασίου Α΄ ως Πατριάρχη.¹⁴⁴⁸ Ξανά το 1296, στον ιππόδρομο, όπου ανακοινώθηκε η μεταρρύθμιση της δικαιοσύνης,¹⁴⁴⁹ και ένα έτος αργότερα (1297;) όπου ενώπιον μελών της αριστοκρατίας και της ιεραρχίας, κλήρου, μοναχών και λαού ο Ανδρόνικος Β΄ υπεράσπισε εαυτόν σε όσα του καταλόγιζε ένας ανώνυμος λίβελλος.¹⁴⁵⁰ Το 1305 αποδείχτηκε δύσκολο έτος για τον αυτοκράτορα, καθώς τον Ιανουάριο θέλοντας να εξηγήσει τους λόγους για την επαναφορά του Αθανασίου στον πα-

¹⁴⁴⁴ Παχυμέρης, I, II:29, σ. 209.8-11, 15-16' και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 120, κατά τον οποίο επρόκειτο για λαϊκή συνέλευση.

¹⁴⁴⁵ Παχυμέρης, II, IV:10, σ. 357.12-16, και IV:11, σ. 363.13-14.

¹⁴⁴⁶ Παχυμέρης, II, V:18, σσ. 495, 497, και VI:15, σ. 579.8-10, 12-18. Βλ. και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 265. Σχετικά με την εφαρμογή της *οικονομίας* παρατηρείται ότι οι συντηρητικοί κύκλοι να επιμένουν στη διάκριση Πολιτείας-Εκκλησίας, ενώ οι πιο "φιλελεύθεροι" κρίνουν ότι η Εκκλησία πρέπει να υποχωρεί, όταν ύψιστοι κρατικοί λόγοι το επιβάλλουν. Βλ. σχετικά C. G. Pitsakis, «*Oikonomein: droit rigide et droit flexible dans l'ordre juridique byzantin (Une esquisse d'introduction)*», M. Stathopoulos (ed.), *Festschrift für Apostolos Georgiades zum 70. Geburtstag*, München-Athen-Bern, 2006, σσ. 1035-1061, και ειδικότερα σ. 1051 κ.ε.

¹⁴⁴⁷ Παχυμέρης, III, VII:30, σ. 95.9-11: «*συγκαλῶν παρεκάλει καὶ ἰδίᾳ καὶ φανερῶς, καθιστῶν συνόδους λαῶν, γενέσθαι ποτὲ τῆς εἰρήνης ἡξίου καὶ ἀπιδεῖν πρὸς τὴν τῆς ἐκκλησίας ὁμόνοιαν*».

¹⁴⁴⁸ Παχυμέρης, IV, VIII:14, σ. 161.32-34, και VIII:15, σ. 163.9-10.

¹⁴⁴⁹ Παχυμέρης, III, IX.16, σ. 261.20-28.

¹⁴⁵⁰ Παχυμέρης, III, IX.22, σσ. 271.27-273.9.

τριαρχικό θώκο, συγκάλεσε συνέλευση στον Χρυσοτρίκλινο,¹⁴⁵¹ ενώ λίγους μήνες αργότερα, στις 9 Μαρτίου και στις 11 Ιουνίου, προέβη σε δημόσια απολογία σχετικά με την πολιτική του απόφαση να μισθώσει μισθοφόρους (Αλανούς και Καταλανούς) επιδιώκοντας με τον τρόπο αυτό να κατασιγάσει την επαναστατική διάθεση του λαού.¹⁴⁵²

Μια παρατήρηση ενδεικτική του δυναμικού χαρακτήρα και της πολιτικής ιδιοσυγκρασίας του Μιχαήλ Η΄ συγκριτικά προς τον διάδοχό του είναι και η χρήση από τον ιστορικό Γεώργιο Παχυμέρη ρημάτων όπως: «ἔγνω» και «ἐβούλετο», όταν αναφέρεται στο πρόσωπό του, και τα οποία αποκαλύπτουν μια στιβαρή, προσωπική διακυβέρνηση.¹⁴⁵³ Αντίθετα, ο μετριοπαθής Ανδρόνικος Β΄ εμφανίζεται να λαμβάνει τις αποφάσεις του παρουσία συμβούλων ή ενώπιον κάποιας συνέλευσης, όπου εξέθετε τις σκέψεις του,¹⁴⁵⁴ επιδιώκοντας έτσι ευρύτερη σύνεση, έστω κι αν οι παριστάμενοι δεν είναι βέβαιο ότι συμμετείχαν στη λήψη των αποφάσεων.

Προς τον λαό νιώθουν την ανάγκη να απευθυνθούν ακόμη και οι Πατριάρχες, ιδιαίτερα όταν θέλουν να γνωστοποιήσουν στο ποίμνιο τις εξελίξεις στον εκκλησιαστικό χώρο ή νομίζουν ότι αδικούνται. Ήδη στο προοίμιο του Συνοδικού Τόμου της εκλογής του Πατριάρχη Γερμανού Γ΄ (1265) παρατηρείται η σταθερή επανάληψη φράσεων όπως «έορτης έντρύφημα», «κοινή άκρόασις», «έορτης άφορμή» και «πανηγύρεως αίτιον», που μάς οδηγεί εύλογα στην σκέψη ότι επρόκειτο για ένα κείμενο που απευθυνόταν εξ αρχής σε ευρύτερο κοινό και αποσκοπούσε να κερδίσει την κοινή γνώμη υπέρ των αποφάσεων της Συνόδου.¹⁴⁵⁵ Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει και η § 17 του Τόμου, όπου επισείεται η απειλή να θεωρηθούν ένοχοι εγκλήματος καθοσιώσεως όλοι όσοι δεν αναγνωρίσουν τον Γερμανό Γ΄ ως Πατριάρχη: «ό τοιούτος, όποιος άν άρα και είη και όποιουδήτινος άξιώματος και σεμνώματος, έκπεσείται μέν τούτου, ύποπεσείται δέ τή τοίς στασιασταίς όφειλομένη κολάσει άσυμπαθώς».¹⁴⁵⁶ Και ο Γρηγόριος Β΄ λίγο πριν την απομάκρυνσή του «έν μιᾷ τών κυριωνύμων ήμερών, όμιλίαν λαλήσας πρός τόν λαόν» έκανε μία αποτίμηση της πατριαρχίας του,¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵¹ Παχυμέρης, IV, X.36, σ. 401.7-10, και XII:19, σ. 561.25-30.

¹⁴⁵² Παχυμέρης, IV, XII:31, σσ. 595.26. 597.1-5, 7-11, 15-18: «Τῶ τοι και πρώτον τέως όρμην ιδών άτακτοῦσαν λαού, είς νεωτερισμούς έξεγερομένην, ήν τις και άμηγέπη παρακινόη, είσάγει μέν και στρατιωτικόν κατά τινα δήθεν άναστολήν, όπως δέ και μαιμακτηριώνος πρώτη σύν δέκα, τό πρωτεύον τής πολιτείας συνηθροικώς, μακράν κατέτεινε δημηγορίαν, ... τέλος έφ΄ ήσυχίας μέν αύτούς διάγειν επέταττε και τοίς έργοις προσέχειν και μη πολυπραγμανεΐν ... ως μεγίστου πολέμου τής στάσεως ούσης τής έν ταίς πόλεσι».

¹⁴⁵³ Παχυμέρης, I, II:25, σ. 187.24, III:1, σ. 229.20· II, IV:29, σ. 413.7· V:28, σ. 529.15, και VI:34, σ. 655.9.

¹⁴⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά Παχυμέρης, III, VII:22, σ. 75.19-20: «ό γοῦν κρατῶν έπει έγνω τό πάν είργασμένος μάτην, συνάγει τε τούς προύχοντας και δημηγορεΐ», και IV, X:36, σ. 401.9: «έγνω και páλιν έν κοινῶ τά περι τούτου δημηγορεΐν».

¹⁴⁵⁵ Συκουτρής, «Συνοδικός Τόμος», ό.π., σ. 179.8-10, § 1, και σσ. 189-190.

¹⁴⁵⁶ Συκουτρής, «Συνοδικός Τόμος», ό.π., σ. 183.9-12, § 17. Κατά τον Συκουτρή, ό.π., σ. 191: «Έπιβάλλεται λοιπόν νά έρμηνευθῆ και ό παρών Συνοδικός τόμος, όχι ως ένα έπίσημον έγγραφον, άλλ΄ ως ένα κείμενον εκκλησιαστικής πολιτικής, με ώρισμένες άπόψεις και συγκεκριμένες επιδιώξεις». Βλ. σχετικά και την απειλή του Μιχαήλ Η΄ προς όσους επιζητούσαν το σχίσμα τασσόμενοι υπέρ του Αρσενίου: «ότι τό τοῦ σχίσματος έγκλημα έν ίσω και άπιστίας τεθήσεται, και ό έγκληθείς επί τούτω κολάσεις ύφέξει καθοσιώσεως», στο τέλος της δημηγορίας του ενώπιον του λαού το 1265, Παχυμέρης, II, IV:11, σ. 363.8-10.

¹⁴⁵⁷ Παχυμέρης, III, VIII:6, σ. 139.15-19.

αλλά αυτός που ανέπτυξε μία τακτική επαφή με τον λαό της πρωτεύουσας ήταν ο Αθανάσιος Α΄. Ο Παχυμέρης σημειώνει κάπως ειρωνικά ότι ο Αθανάσιος «ἔργον ἔχων τὸ σπουδαιότατον περὶ τὸν δῆμον σπουδαιοτριβεῖν καὶ γε τὰ πολλὰ δημοχαριστεῖν».¹⁴⁵⁸ Στην πραγματικότητα όμως ο Πατριάρχης «λόγοις μελικτηρίοις ἐπειρᾶτο τὴν ὄρμην ἀναστέλλειν» του ὄχλου της πρωτεύουσας, που εναντιωνόταν στις πολιτικές επιλογές του αυτοκράτορα.¹⁴⁵⁹ Αντίθετα, ο Πατριάρχης Ησαΐας δεν δίστασε να ἐρθεῖ σε ρήξη με τον Ανδρόνικο Β΄ τασσόμενος στο πλευρό του νεαρού Ανδρόνικου Γ΄. Αναζήτησε μάλιστα ἐγγραφή, ἐνορκή στήριξη ἀπὸ τον λαό και τις συντεχνίες της πρωτεύουσας, ἐνώπιον των οποίων –σε συγκέντρωση που ο ἴδιος συγκάλεσε– ἀφόρισε ὅσους δεν ἀναγνώριζαν (ἢ σκόπευαν να το κάνουν) τα δίκαια του Ανδρόνικου Γ΄.¹⁴⁶⁰

Στις συνελεύσεις ἐντούτοις που ἀναφέρθηκαν ἀνωτέρω ο δῆμος δεν φαίνεται ὅτι συμμετείχε στο σύνολό του, ἀλλὰ εκπροσωπεῖτο ἀπὸ μία μερίδα που ο Παχυμέρης χαρακτηρίζει ὡς «καθαρόν τε καὶ ἔκκριτον», τὸ «πρωτεύον τῆς πολιτείας», οἱ «προύχοντες» ἢ οἱ «τῶν τῆς πολιτείας χρησίμων». Ἡ συμμετοχὴ των τελευταίων πιστοποιεῖται ἐπιπλέον και σε τελετές δημόσιου χαρακτήρα, σύνθεση πρεσβειῶν, ἀκόμα και σε δίκες, ὅπως αὐτὴ που ἔλαβε χώρα τον Μάρτιο του 1294 στον Αλεξιακὸ τρίκλινο, ὅπου παρουσία ἀξιωματούχων, ἀρχιερέων, κληρικῶν και «τῶν τῆς πολιτείας ὅσον περιφανές τε καὶ ἔκκριτον» καταδικάστηκαν οἱ πορφυρογέννητος Κωνσταντῖνος και Μιχαὴλ Στρατηγόπουλος.¹⁴⁶¹ Τον Μάιο της ἴδιας χρονιάς ἡ ἀπόδοση του τίτλου του δεσπότη στον υἱὸ του αυτοκράτορα Ἰωάννη Παλαιολόγο ἐγένε ἐνώπιον ἀρχιερέων, κληρικῶν και μοναχῶν, και των «τῆς πολιτείας ὅσον καθαρόν τε καὶ ἔκκριτον»,¹⁴⁶² ἐνὼ στην υποδοχὴ του Μιχαὴλ Θ΄ στην πρωτεύουσα (23 Ἰαν. 1304) ἔλαβαν μέρος «ἅπαν τὸ περὶ τὸν βασιλέα, και μοναχοὶ και οἱ τῆς ἐκκλησίας ἅπαντες ... οὐδὲ τὸ τῆς πολιτείας ὅσον ἦν ἔκκριτον».¹⁴⁶³ Τέλος, τὸ 1328, σε μία ἀπὸ τις πρεσβείες που ἀπέστειλε στον ἐγγονό του ο Ανδρόνικος Β΄ συμμετείχαν και τέσσερις «τῶν τοῦ δήμου προκρίτων».¹⁴⁶⁴

Σχετικὰ με την ταυτότητα των ἐκκρίτων – προκρίτων, δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ἀσφαλές συμπέρασμα, καθὼς οἱ διαθέσιμες πηγές δεν καθιστοῦν σαφές, ἐάν πρόκειται για μέλη της μέσης μοίρας ἢ για τους ἐπιφανέστερους οικονομικά και κοινωνικά ἀπὸ τους μέσους, ἐμπορους, βιοτέχνες και χρηματιστές, οἱ οποίοι ἐνδεχομένως συνδέονταν και με μέλη της συγκλήτου και της ἀριστοκρατίας.¹⁴⁶⁵ Ἐπισημαίνουμε, πάντως, ὅτι ο Ανδρόνικος

¹⁴⁵⁸ Παχυμέρης, IV, XII:26, σ. 581.9-10.

¹⁴⁵⁹ Παχυμέρης, IV, XII:26, σ. 583.2-5.

¹⁴⁶⁰ Γρηγοράς, I, IX:3, σσ. 405.22-406.1.

¹⁴⁶¹ Παχυμέρης, III, VIII:29, σσ. 209-211.

¹⁴⁶² Παχυμέρης, III, IX:2, σ. 221.18-20.

¹⁴⁶³ Παχυμέρης, IV, XI:17, σ. 445.14-16.

¹⁴⁶⁴ Γρηγοράς, I, IX:2, σ. 398.12-13.

¹⁴⁶⁵ Βλ. σχετικὰ Charanis, «The Role of the People», ὅ.π., σσ. 77-78, και Matschke - Tinnfeld, *Gesellschaft*, σ. 144. Ἀς σημειώσουμε ὅτι τὸ 1348, σε συνέλευση που συγκάλεσε ο Ἰωάννης Γ΄ Καντακουζηνός «ἐκ τῶν Βυζαντιῶν πολιτῶν· οὔτε γὰρ ἔμπορος ὑπελείπετο, οὔτω στρατιώτης, ἀλλὰ και χειροτέχναι παρήσαν, και τοῦ δήμου

Γ' είχε ζητήσει, ώστε οι εκπρόσωποι του δήμου «παιδείας εὐ ἔχοντες εἶεν»,¹⁴⁶⁶ πράγμα που συνηγορεί σε μία *élite* ομάδα της μέσης μοίρας, που άγγιζε ενδεχομένως τις παρυφές της «αριστοκρατίας». Εξίσου πιθανό είναι όμως τα άτομα αυτά να προέρχονται από ορισμένες συντεχνίες -τὰ τῶν εὐ γεγονότων συστήματα- της πρωτεύουσας, τη στήριξη των οποίων ζήτησε το 1328 ο Πατριάρχης Ησαΐας.¹⁴⁶⁷ Αλλά και σε αυτή την περίπτωση πρόκειται πιθανότατα για άτομα που δεν καταγίνονταν με χειρωνακτικές εργασίες (βάνουσοι), αλλά για μεταπράτες, δηλαδή εμπόρους, αφού όπως διευκρινίζεται στην Πείρα του Ευσταθίου Ρωμαίου (μέσα 11ου αι.) σύστημα είναι η τέχνη «ἢ μὴ ἔχουσα διὰ χειρῶν τὴν ἐργασίαν, οἶον οἱ πρηνδιοπράται καὶ οἱ μεταξοπράται καὶ οἱ λοιποὶ, οἵτινες αὐτοὶ οὐκ ἐργάζονται».¹⁴⁶⁸

Ο πολιτικός ρόλος των συντεχνιών της πρωτεύουσας ήταν πάντοτε σημαίνων, όπως φαίνεται όχι μόνο από τις εξεγέρσεις, των οποίων κατά καιρούς ηγήθηκαν (ιδιαίτερα τον 11ο αι.),¹⁴⁶⁹ αλλά και από την εμπιστοσύνη με την οποία τις περιέβαλλαν οι αυτοκράτορες αναθέτοντάς τους την υπεράσπιση της πόλης σε κρίσιμες στιγμές.¹⁴⁷⁰ Η εμπιστοσύνη αυτή οφειλόταν κατά κύριο λόγο στο ότι επρόκειτο κυρίως για οργανωμένες ενώσεις (σωματεία) επαγγελματιῶν, που διέθεταν κάποια οικονομική επιφάνεια και ελέγχονταν σε μεγάλο βαθμό από την κεντρική εξουσία, αντίθετα από τον όχλο που ήταν ανεξέλεγκτος και γι' αυτό επικίνδυνος. Ενδεικτική είναι η αρνητική εικόνα του τελευταίου στις πηγές, όπου γίνεται λόγος για «ἀγοραῖο δῆμο», αλλά και «δημοτικὸν καὶ ἄλλο πλῆθος μυριαδικόν· ὄχλου τοῦ χυδαίου καὶ ξύρφακος»¹⁴⁷¹ ή ανθρώπους «ἀγοραίους καὶ πένητες» που «τῶν ὠνίων τὸ ἐφήμερον ταλαντεύουσι κέρδος»,¹⁴⁷² και οι οποίοι συνήθως αντιδιαστέλλονται από τις

οὐκ ὀλίγοι καὶ τῶν ἱερῶν φροντιστηρίων οἱ ἐξηγούμενοι καὶ τῶν ἐκκλησιῶν οἱ προστάται» (III, IV:5, σ. 34.6-10). Εδώ οι ἔμποροι και οι χειροτέχνες διακρίνονται από τον δῆμο ως ξεχωριστή και επιφανή ομάδα πολιτῶν.

¹⁴⁶⁶ Γρηγοράς, I, IX:2, σ. 397.20-24.

¹⁴⁶⁷ Γρηγοράς, I, IX:3, σσ. 405.22-406.1: «διαδοθὲν ἐς τὸν δῆμον καὶ ἐς τὰ τῶν εὐ γεγονότων συστήματα πλείστους καὶ τούτων ἠνάγκασε λάθρα ξυνεληλυθέναι τῇ τούτων συνωμοσίᾳ τε καὶ φρατρία καὶ ὄρκους ἐγγράφους συνεισενεγκεῖν». Στη λατινική μετάφραση η φράση «εὐ γεγονότων συστήματα» αποδίδεται από τον L. Shopen ως: «nobilibus quibusdam», ενώ και ο Tsirpanlis, «Parliaments», σσ. 450, 459, 470, κάνει λόγο για ευγενεῖς (nobles), πράγμα που κατά την άποψή μας δεν ανταποκρίνεται σε ό,τι γράφει ο Γρηγοράς.

¹⁴⁶⁸ JGR 4, § 51.7, σ. 213. Για τη σημασία του όρου βλ. και Du Cange, *Glossarium*, τόμ. II, col. 1495.

¹⁴⁶⁹ Vryonīs, «Byzantine Democratia», ό.π., και ειδικότερα σ. 295 και σημ. 17-19^a αναφέρονται διάφορα ονόματα συντεχνιών: «ἐργαστηριακοί», «βανουσικὲς τέχνες», και «συστήματα».

¹⁴⁷⁰ Τον 10ο αι. ο Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος κάνει λόγο για στρατολόγηση του λαού υπό τον ἔπαρχο, αλλά και των οργανωμένων συντεχνιών προς φύλαξη των τειχῶν. Αργότερα ο Κωνσταντῖνος Θ΄ Μονομάχος προκειμένου να αντιμετωπίσει τον στασιαστή Λέοντα Τορνίκη «διὰ τε τῶν πολιτῶν καὶ τῶν παρευρεθέντων κατὰ τύχην στρατιωτῶν ἀντιπαρετάττετο, τοὺς μὲν πολίτας καὶ τὸν δῆμον τάξας ἐπὶ τοῦ τείχους». Επί Παλαιολόγων, ο Ανδρόνικος Β΄ εξόπλισε πιθανότατα μέλη των συντεχνιών της πρωτεύουσας, που ανέλαβαν την φύλαξη των τειχῶν από τις δυνάμεις του Ανδρονίκου Γ΄. Ο τελευταίος πάντως κατάφερε να εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη με τη βοήθεια δύο φυλάκων, που είχαν αυτομολήσει, και οι οποίοι ανήκαν πιθανόν στη συντεχνία των τεκτόνων. Βλ. αντίστοιχα, Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, (ed.) J. Reiske (CSHB), Bonn, 1829, I, σ. 449.1-5· Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, (ed.) Im. Bekker (CSHB), Bonn, 1839, II, σ. 563.6-9, και Γρηγοράς, I, IX:6, σ. 419.12-18.

¹⁴⁷¹ Ολόβωλος, *Λόγοι Β΄*, σ. 72.19-20.

¹⁴⁷² Γρηγοράς, I, XI:1, σ. 528.18-20.

επαγγελματικές οργανώσεις.¹⁴⁷³ Βέβαια, την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων ο έλεγχος επί των συντεχνιών δεν είναι πλέον το ίδιο αποτελεσματικός όσο σε προηγούμενες περιόδους. Παρόλα αυτά, αποτελούν τμήμα της Πολιτείας, στο οποίο ο αυτοκράτορας κρίνει ότι μπορεί να απευθυνθεί.

Οι “συνομιλίες” αυτές μεταξύ αυτοκράτορα και λαού (ή μάλλον των εκπροσώπων του) στις συνελεύσεις που συγκαλούνται κατά καιρούς, όπως και η σταδιακή συμμετοχή εκπροσώπων του δήμου σε δίκες, δημιουργούν την εντύπωση ενός “εκδημοκρατισμού” και ειρηνικής έκφρασης της λαϊκής βούλησης εντός θεσμικών πλαισίων.¹⁴⁷⁴ Εντούτοις, η συναινετική αυτή παρουσία του λαϊκού στοιχείου δεν θα πρέπει να εξεταστεί υπό το πνεύμα μιας δημοκρατικής ή φιλελεύθερης πολιτικής, αλλά υπό όρους πολιτικής σκοπιμότητας, που υποκρύπτει ενδεχομένως και την αδυναμία του αυτοκράτορα να επιβάλει τη βούλησή του τη δεδομένη στιγμή.¹⁴⁷⁵ Επιδίωξη της κεντρικής εξουσίας είναι μάλλον η ευρεία συναίνεση (μια σιωπηρή “επικύρωση”) του δήμου και της Εκκλησίας στα σχέδιά της,¹⁴⁷⁶ παρά η λαϊκή ετυμηγορία ή πολύ λιγότερο η συμμετοχή τους στη λήψη των αποφάσεων, πράγμα άλλωστε αδιανόητο. Έτσι, δεν διαπιστώνεται η δημιουργία έστω και ισχνών σε επιρροή αστικών θεσμών, και επομένως απόψεις ότι μέσω των συνελεύσεων οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης επιχείρησαν συγκροτημένα την εξασφάλιση προνομίων κατά το παράδειγμα επαρχιακών πόλεων, όπως η Μονεμβασία και τα Ιωάννινα, χρίζουν ίσως περαιτέρω μελέτης.¹⁴⁷⁷

Σχετικά, μπορούμε να σημειώσουμε ότι η πρωτοβουλία και ο ρυθμιστικός ρόλος στη σύγκληση των συνελεύσεων (κατά το β' μισό του 13ου έως και τα μέσα του 14ου αι.) ανήκει στον εκάστοτε αυτοκράτορα, ενώ απουσιάζει κάποια ανάλογη πρωτοβουλία από μερίδα επιφανών της μέσης μοίρας της πρωτεύουσας. Επιπλέον, μετά την τροπή που έλαβαν τα γεγονότα του 1305, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' έπαυσε να συγκαλεί λαϊκές συνελεύσεις, ενώ γενικεύεται πλέον η εκπροσώπηση του δήμου από μέλη συντεχνιών, δηλαδή της αριθμητικά ολιγάριθμης μέσης μοίρας. Η ευρεία λαϊκή συμμετοχή φαίνεται να αποφεύγεται εξαιτίας του φόβου για έκρηξη της λαϊκής δυσαρέσκειας, αλλά και γιατί ενέχει τον κίνδυνο να οδηγήσει σε δημοκρατία.

Την περίοδο αυτή “δημοκρατικό” πολίτευμα διαθέτουν κυρίως οι Ιταλικές πόλεις – κράτη, κυρίως η Γένουα, για το οποίο σύγχρονοι λόγιοι και πολιτικοί άνδρες της βυζαντι-

¹⁴⁷³ Εντύπωση προκαλεί η κοινωνική αποστρόφη της μέσης μοίρας για τα χαμηλότερα στρώματα της πρωτεύουσας με απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς, όπως «κηφήνες», «μη δουλεύοντες», απατεώνες και εγκληματικά στοιχεία. Βλ. Ševčenko, «Makrembolites», σσ. 205.17, 210.17.

¹⁴⁷⁴ Charanis, «The Role of the People», ό.π., σσ. 75-76 και σημ. 25.

¹⁴⁷⁵ Charanis, «The Role of the People», ό.π., σ. 79.

¹⁴⁷⁶ Βλ. L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire Byzantin*, Paris, 1949, σ. 185.

¹⁴⁷⁷ Βλ. Tsirpanlis, «Parliaments», σ. 475. Βλ. και την άποψη των A. Laiou - C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2007, σ. 196, ότι «the fairly weak but nevertheless real development of urban institutions is an epiphenomenon».

νής πρωτεύουσας φαίνονται αρκετά ενήμεροι.¹⁴⁷⁸ Ο Ολόβωλος σημειώνει ότι η πόλη της Γένουας έχει δημοκρατικό πολίτευμα: «κατὰ τοὺς πάλαι Ἀθηναίους δημοκρατούμενον»· διευκρινίζει όμως ότι την αρχή της πόλης έχουν: «οἱ κρείττους κατὰ τε γένους περιουσίαν, πλούτου περιβολὴν καὶ τὸ τοῦ χρόνου πρεσβεῖον -δημογέροντας εἶπεν ἄν τις αὐτοὺς ποιητής».¹⁴⁷⁹ Εντούτοις, αυτή η ἔστω κατ' ἐπίφαση “Δημοκρατία” των πόλεων του Ιταλικού Βορρά –εν προκειμένω της Γένουας– ἔρχεται σε τελεία αντίθεση με τις πολιτικές αντιλήψεις και θεωρίες των Βυζαντινών, για τους οποίους η πολιτική κυριαρχία του δήμου ταυτίζεται με την οχλοκρατία και την αναρχία.

Ἐτσι, ο περισσότερο και καλύτερα ενημερωμένος για την πολιτική κατάσταση της Γένουας Νικηφόρος Γρηγοράς θεωρεῖ σκόπιμο να αφιερώσει λίγες γραμμές στις εκεί εσωτερικές ἐρίδες, αλλά και ταραχές των «Γέλφων καλουμένων καὶ Γεμπιλίνων».¹⁴⁸⁰ Το ίδιο και ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης, που αναγνωρίζει ότι πολλές πόλεις της Ιταλίας έχουν πολίτευμα που ομοιάζει με εκείνο των Αρχαίων.¹⁴⁸¹ Κατ' αὐτόν όμως η αρχαιοελληνική πολιτική φιλοσοφία ήταν περισσότερο θεωρητική και ως εκ τούτου μη εφαρμόσιμη, γι' αὐτό και θεωρεῖ το σύστημα διακυβέρνησης των ιταλικών πόλεων ως καταδικασμένο σε αποτυχία.¹⁴⁸² Κατὰ την ἀποψή του η δημοκρατία και κατ' επέκταση η εκχώρηση του δικαιώματος του ἄρχειν σε ὅλους τους πολίτες, χωρίς την ηγεμονική επιτήρηση, είναι δυνατόν να οδηγήσει σε καταχρήσεις και αλλοίωση του πολιτεύματος. Αὐτό επιβεβαιώνουν ὄχι μόνο ιστορικά αλλά και σύγχρονα με αὐτόν παραδείγματα, ὅπως η περίπτωση πολλών ιταλικών πόλεων και μάλιστα της Γένουας που παρά τον πλούτο και τη δύναμή της «διὰ τὴν ἄκρατον δημοκρατίαν καταστασιασθεῖσα καὶ κατατετμημένη φαύλοις πολιταῖς, καὶ πρὸς ἐσχάτοις οὖσα κινδύνους, καὶ πανώλειαν ἀπειλοῦσι καὶ φθορὰν πάσης ἱατρικῆς τέχνης καὶ δυνάμεως ὑπερτέραν».¹⁴⁸³

Η τάξη και η ιεραρχία στο Βυζάντιο παρέμειναν अपαραβάβατες αξίες, η απαξίωση ή ο παραμερισμός των οποίων μπορούσε να οδηγήσει στο χάος. Ενδεικτικά είναι ὅσα διαμείφθηκαν μεταξύ του Δημητρίου Τορνίκη και του ἐπὶ τῆς τραπέζης Γεωργίου Χούμνου,

¹⁴⁷⁸ Για τη γνώση των βυζαντινών ιστορικών και λογίων της περιόδου του πολιτικού συστήματος των ιταλικών πόλεων βλ. Α. Laiou, «Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century)», *DOP* 49 (1995), 79, 86-87 και 94-96, και Angelov, *Ideology*, σσ. 200-203, για μια γενικότερη θεώρηση της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών και των ἀπόψεων που διατυπώθηκαν σχετικά κατὰ τον 14ο αἰ.

¹⁴⁷⁹ Ολόβωλος, *Λόγοι*, Α', σ. 45.8-24. Και ο Καντακουζηνός, I, II:30, σ. 486.21-23· III, IV:12, σ. 83.3-4, και IV:31, σ. 228.15-16, αναφέρει ότι κύρια πολιτικά ὄργανα στην Γένουα είναι «ἡ βουλὴ καὶ ὁ δήμος».

¹⁴⁸⁰ Γρηγοράς I, VIII:1, σ. 286.18-21, και XI:7, σ. 548.1-9. Για την διαμάχη των παρατάξεων των Γουέλφων και των Γκιμπελίνων στη Γένουα (1317-1330) βλ. S.-A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958-1528*, University of North Carolina press, Chapel Hill, NC., 1996, σσ. 194-202.

¹⁴⁸¹ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, κεφ. 23, σσ. 110-115: «Ἡ οὐ καὶ νῦν ἔτι μάλιστα ὀρώμεν ὡς οὐκ ὀλίγα τῶν ἐν Ἰταλίᾳ πόλεων ἐν τοῖς αὐτοῖς εἰσι καὶ μεθ' ὁμοίων, οἴμαι, τῶν πραγμάτων καὶ γῆς ἄπτονται καὶ θαλάττης καὶ τὰ πρὸς ἀλλήλους βουλευούσι τε καὶ μεταχειρίζουσι; Κατ' οὐδὲν μὲν γε ὡς ἀληθῶς αὐταῖς ἐλλείπει ἢ ἐκείναις τότε πρότερον ἐνομιζέτο, οὐ βουλευτήριά τε καὶ δικαστήρια, οὐ πολέμους καὶ μάχας καὶ ναυμαχίας, οὐ παρασκευάς, ἃ ὀρώμεν ἐκάστοτε, οὐκ ἀρχαιρεσίας, οὐ στρατηγῶν τόλμας καὶ ἴσως γνώμας, οὐκ ἄλλο τι οὐ».

¹⁴⁸² Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. πα', σσ. 535-536.

¹⁴⁸³ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. υ', σσ. 614-617.

όταν σε κάποια συνέλευση –παρόντων της αυτοκράτειρας Άννας και του Πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ΄– ο Χούμνος «άμαθώς καὶ θρασέως» έλαβε πρώτος τον λόγο επισύροντας την οργή του μεγάλου δομεστικού Ιωάννη Καντακουζηνού που θεώρησε τη στάση του «τεκμήριον έναργές άταξίας καὶ άναρχίας». Παρεμβαίνοντας ο Δημήτριος Τορνίκης «"τί οὖν;" εἶπε "δημοκρατίαν χρῆ ποιεῖν Ῥωμαίων βασιλείαν, ἴν' ἐξῆ παντί τῷ βουλευέσθαι καὶ λέγειν, ἄττα ἄν δοκῆ;"», υπενθυμίζοντας το πλαίσιο εντός του οποίου όφειλε κάποιος να εκφέρει την άποψή του, πάντοτε ανάλογα με τη θέση του στην κοινωνία και στην αυλική ιεραρχία.¹⁴⁸⁴

3. Ο ΚΛΗΡΟΣ

Κάνοντας λόγο για τον κλήρο της πρωτεύουσας θα πρέπει να έχουμε κατά νου τους αναγνώστες, διακόνους και ιερείς, που υπηρετούσαν στους ναούς της πόλης, στην Αγία Σοφία (πατριαρχικός κλήρος) ή στα ανάκτορα (βασιλικός κλήρος), μολοντί οι διαθέσιμες πληροφορίες –τουλάχιστον για την περίοδο που μας απασχολεί– είναι αποσπασματικές.¹⁴⁸⁵

Μεταξύ των κληρικών ασφαλώς η πολυπληθέστερη ομάδα, όσον αναφορά τον βαθμό της ιεροσύνης, ήταν οι ιερείς, οι οποίοι φαίνεται ότι τελούσαν υπό την εποπτεία των πρωτοπαπάδων.¹⁴⁸⁶ Εντούτοις στις μεγάλες πόλεις, όπως η Κωνσταντινούπολη, οι διοικητικές ανάγκες της Εκκλησίας και η διαχείριση της περιουσίας της απασχολούσαν μεγάλο αριθμό έμπειρων και με ικανή παιδεία ατόμων, που χειροτονούνταν συνήθως αναγνώστες ή διάκονοι –είναι και οι συχνότερα απαντώμενοι στις πηγές– και οι οποίοι χρησιμοποιούνταν ενίοτε και σε διπλωματικές αποστολές.¹⁴⁸⁷

¹⁴⁸⁴ Καντακουζηνός, II, III:2, σσ. 20.17-21.13.

¹⁴⁸⁵ Για το θέμα βλ. την πρόσφατη μελέτη του Ch.-R. Kraus, *Kleriker im späten Byzanz. Anagnosten, Hypodiakone, Diakone und Priester 1261-1453*, Wiesbaden, 2007, σσ. 269-469 και σποράδην.

¹⁴⁸⁶ Kraus, *Kleriker*, ό.π., σσ. 427-434 και σποράδην. Σε έγγραφο των κληρικών του Πατριαρχείου (1277) υπογράφει μεταξύ άλλων και ο «πρωτοπαπάς τών ιερέων καὶ δευτερέων Ἰωάννης ό Θεολόγος», Laurent - Darroutès, *Dossier de Lyon*, σ. 473.

¹⁴⁸⁷ Βλ. Kraus, *Kleriker*, ό.π., σσ. 500-502. Ιδιαίτερα γνωστοί είναι οι διάκονοι Γεώργιος Παχυμέρης και Ιωάννης Βέκκος, και οι αρχιδιάκονοι του βασιλικού κλήρου Γεώργιος Μετοχίτης και Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης. Πολλά μέλη του κλήρου, μοναχοί ακόμη και ιεράρχες απαντούν συχνά ως μέλη διπλωματικών αποστολών. Έτσι, κάποιος ονόματι Λέων, που συμμετείχε σε πρεσβεία του Μιχαήλ Η΄ στη Γένοβα (αρχές 1261), έγινε αργότερα αρχιδιάκονος της Αγίας Σοφίας (Dölger, *Regesten*, αρ. 1892, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 86)· ο διάκονος και χαρτοφύλαξ της Αγίας Σοφίας Ιωάννης Βέκκος εστάλη μαζί με τον επίσκοπο Τραϊανουπόλεως Ιωάννη Κονδουμνή στη Σερβία (1268) για τη σύναψη γαμικού συναλλαγίου μεταξύ της δευτερότοκης κόρης του Μιχαήλ Η΄ Άννας και του δευτερότοκου υιού του Σέρβου ηγεμόνα Στεφάνου Ούρεσι, Μιλούτιν (Παχυμέρης, II, V:6, σ. 453.2-10)· σε μία από τις πρεσβευτικές αποστολές προς τον Πάπα Γρηγόριο Ι΄ (1276) συμμετείχε και ο αρχιδιάκονος Γεώργιος Μετοχίτης (Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 287)· ο ίδιος με τον έτερο αρχιδιάκονο Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη και τον Κυζίκου Θεόδωρο Σκουταριώτη εστάλησαν το 1277 στον Πάπα Ιωάννη ΚΑ΄ (Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 22, σ. 355), ενώ το 1278 ο πρωτοκλήρυξ της Αγίας Σοφίας Μερκούριος-Μανδάς εστάλη στην Απουλία (PLP, 16616, Παχυμέρης, II, VI:22, σ. 601.15-20). Σύμφωνα με τον Γρηγορά (I, VI:8, σ. 194.2-9) οι συμμετέχοντες σε διπλωματικές αποστολές «έκλέγονται ... μη μόνον δι' ἦν τών πραγμάτων έτύγχανον έχοντες πείραν αλλά καὶ διὰ τὸ πολλῶ τών ἄλλων προέχειν συνέσεως έμβριθεία καὶ σοφίας περιουσία. ὄση τε περι τὰ θειά τε καὶ ἡμέτερα δόγματα καὶ ὄση περι τὸν Ἑλληνα λόγον ἡσχόληται». Βλ. σχετικά Οικονομίδης, «Byzantine diplomacy», ό.π., σσ. 80-81. Χαρακτηριστική είναι τέλος η περίπτωση του διακόνου Μελιτά, που μετά τη μαθητεία του κοντά στον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο «έν διακόνους τῆς

Η αποκατάσταση της αρχαίας τάξης στην Εκκλησία και παράλληλα η οργάνωση της εκπαίδευσης όλων όσων ήθελαν να ενταχθούν στον κλήρο για την καλύτερη στελέχωση του Πατριαρχείου, ήταν από τα βασικά μελήματα του Πατριάρχη Γερμανού Γ΄ λίγα μόλις έτη μετά την ανάκτηση της πρωτεύουσας.¹⁴⁸⁸ Ζήτησε ως εκ τούτου την αξιοποίηση του Ολόβωλου, παρά τη δίωξη που είχε υποστεί ο τελευταίος, και τον κατέστησε διδάσκαλο «εις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀγωγὴν εἰς παιδευσιν λογικὴν» δίδοντάς του το ὄμφικιον του ῥήτορος τῆς Ἐκκλησίας.¹⁴⁸⁹

Και ο Γρηγόριος Β΄ ως λόγιος ἔδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για τη μόρφωση των αρχιερέων και του κλήρου. Ὅπως μάλιστα σημειώνει ο Γρηγοράς «πλείστοι γὰρ ἦσαν ἐλλογίμοι καὶ νομίμων ἐκκλησιαστικῶν ἐμπειρότατοι, εἰς τοῦτο τὰ πολλὰ φιλοτιμησαμένου τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου, οὐκ οἶδ' ὀπότερον, εἴτε παρειληφότες ἄνωθεν, εἴτ' οἴκοθεν αὐτοῦ φιλοτιμησαμένου διὰ τὸν τοῦ βελτίονος πόθον, ἵνα τε σοφοὶ παιδευταὶ καὶ διδάσκαλοι τοῖς ὑπὸ χεῖρα γίνοντο καὶ ἵνα στερροὶ προστάται τῆς εὐσεβείας εἶεν».¹⁴⁹⁰ Για τον σκοπό αυτό, ο Γρηγόριος Β΄, ὅπως και πριν από αυτόν ο Γερμανός Γ΄, ἐπεσήμανε στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ την ἀνάγκη ἐπιστροφῆς του Ολόβωλου στα διδασκαλικά του καθήκοντα στην πατριαρχική σχολή, μετὰ και τη δευτέρα δίωξή του ως Ἀνθωνωτικού: «χρὴ τοίνυν τάχιον αὐτὸν ἀπολύσαι, τοῦτο μὲν ἵνα ἐπὶ μακρὸν τὰ τέκνα τῆς Ἐκκλησίας κάμνη, τροφὴν ζητοῦντα οἶαν οὐκ ἄλλοθεν ραδίως εὔροι, τοῦτο δὲ ἵνα καὶ ἡμῖν συνδιατρίβων τῶν ἐν χερσὶ συναντιλαμβάνηται πόνων».¹⁴⁹¹

Ενδιαφέρον ὅμως για την κατάρτιση του κλήρου ἔδειξε και ο Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄, ἀν και κατὰ την ἀποψή του η παιδεία ὁσων σκόπευαν να ἐνταχθοῦν στον κλήρο θα ἔπρεπε να εἶναι ἐκκλησιαστική και ὄχι θύραθεν· σε διδασκαλία του, μάλιστα, σχετική με τη εκπαίδευση των παιδιῶν σημειώνει ὅτι αὐτή θα πρέπει να καλλιεργεῖ τη δικαιοσύνη, τη φρόνηση, την τάξη, την ἀγάπη για την ἀλήθεια και την προσήνεια.¹⁴⁹² Ο ἴδιος θέλησε

ἐκκλησίας ταχθεῖς, μετὰ τῶν λοιπῶν ἐλλογίμων ταῖς χρεῖαις διηκονεῖτο τῆς ἐκκλησίας», Παχυμέρης, IV, XI:8, σ. 421.19-25.

¹⁴⁸⁸ Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, II, IV:13, σ. 369.2-4, ο Γερμανός Γ΄: «γέρων ὦν καὶ παιδευσιν ἀρχαίαν ἔχων ἐκκλησιαστικὴν ἐκ Γερμανοῦ τοῦ μακαρίτου (i.e. Γερμανός Β΄), πολλὰ τῶν τῆς τάξεως τῆς ἐκκλησίας καθίστα πρὸς τὸ ἀρχαιότερον, παρηρημένα καὶ χρόνῳ καὶ ἀμελείαις». Την ἐκκλησιαστικὴ ἐπιστημοσύνη του Γερμανοῦ, δηλ. την διοικητικὴ ικανότητα και την γνώση της ἐκκλησιαστικῆς τάξεως ἐπισημαίνει και ο Τόμος της ἐκλογῆς του: «ἄνδρα, ὡς μὲν ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστημοσύνης εἰδότες ἐληλακότα πρὸς τὸ ἀκρότατον, ὡς δὲ πραγματικῆς ἐμπειρίας πρὸς τὸ ἀκριβέστατον καὶ πρὸς τὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀλκάδος εὐθύπορον κατὰ πολὺ καὶ δεξιώτατον». Βλ. Συκουτρίης, «Συνοδικὸς Τόμος», ὁ.π., § 5, σ. 180.3-6, και Macrides, «From the Komnenoi to the Palaiologoi», σ. 273.

¹⁴⁸⁹ Παχυμέρης, II, IV:14, σ. 369.3-23. Βλ. ἐπίσης Constantinides, *Higher Education*, σσ. 52-56.

¹⁴⁹⁰ Γρηγοράς, I, VI:5, σ. 181.1-18.

¹⁴⁹¹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», ἀρ. 137 (Lameere, ἀρ. 150), ΕΦ 4 (1909), 23-24, και Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1527. Η ἐπιαναφορά του Ολόβωλου στα διδασκαλικά του καθήκοντα ως ῥήτορος τῶν ῥητόρων θα λάβει χώρα ἴσως στις ἀρχές του 1283, μετὰ την ἀνάρρηση στον πατριαρχικὸ θρόνο του Γρηγορίου Β΄. Σε αὐτὸ συνηγορεῖ και μία φράση του τελευταίου σε ἐπιστολή του πρὸς τον Ολόβωλο: «ἐπεὶ καὶ διδασκαλίας ἐμνήσθης, καὶ ταύτης λέγειν προσδεῖν», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», ἀρ. 122 (Lameere, ἀρ. 135), ΕΦ 3 (1909), 289 (ἀρχές 1283): Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1460, και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 57-58.

¹⁴⁹² Βλ. κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 132^v-143^r, και Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1747, σ. 526, και *Regestes*, ἀρ. 1766. Ο μελετητῆς του Ἀθανασίου Boosjama, Athanasios, σσ. 47-48, δὲν θεωρεῖ ὅτι ο Πατριάρχης περιφρονούσε την θύραθεν παιδεία· βλ. ἐπὶ του θέματος και την γνώμη των Matschke - Tinnefeld, *Gesellschaft*, σ. 267.

να επιβάλει τάξη στη λειτουργική ζωή, τουλάχιστον της πρωτεύουσας, γι' αυτό και επί των ημερών του άρχισε η συστηματική κωδικοποίηση των λειτουργικών εθίμων.¹⁴⁹³ Επίσης ως μοναχός και εμφορούμενος από αυστηρό πνεύμα ασκητισμού, ο Αθανάσιος απαιτούσε από τους κληρικούς του Πατριαρχείου να επιδείξουν ανάλογο φρόνημα και ζήλο στην τήρηση του τυπικού.¹⁴⁹⁴

Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας ο Αθανάσιος ζήτησε από τον πατριαρχικό κλήρο να φορά πλούσια άμφια προκειμένου οι ακολουθίες να έχουν την πρέπουσα μεγαλοπρέπεια.¹⁴⁹⁵ Η απόφαση όμως αυτή σήμαινε περαιτέρω οικονομική επιβάρυνση, και από τη στιγμή που δεν συνοδεύτηκε με ανάλογη προσαύξηση των μισθών, ο κλήρος αντέδρασε. Ο Πατριάρχης επικαλέστηκε ωστόσο οικονομική στενότητα λόγω της δυσκολίας των καιρών, και τους κατηγόρησε για ανάρμοστη ως προς το σχήμα τους συμπεριφορά, για οκνηρία και αδιαφορία τονίζοντας ότι η ανέλιξή τους εξαρτάτο σε μεγάλο βαθμό από την αρετή και την άσκηση των λειτουργικών τους καθηκόντων.¹⁴⁹⁶ Ο κληρικοί απάντησαν σε επιστολή τους: «όνειδιζόμεθα γάρ ως καιροσκοποῦντες μαρτίους καὶ σεπτεβρίους, καὶ ἐπὶ τούτοις ἢ θρυλλομένη δόσις τὰ ἕξ ὑπέρπυρα ἢ καὶ ὀκτώ ... Ὅτε καιρὸς δόσεως, ἢ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων, ἢ βία καὶ τὸ δυσχερὲς τοῦ καιροῦ ... Ὅτε καιρὸς δουλείας, ἀπαιτεῖς ἡμᾶς οὕτως τὴν δουλείαν ὥσπερ εἰ εἴχομεν ἰκανῶς τῶν οἰκονομιῶν ἡμῶν».¹⁴⁹⁷ Εκδηλώθηκε μάλιστα και μία μορφή άτυπης απεργίας με την αποχή των κληρικών από το καθημερινό λειτουργικό τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας, γεγονός που ανάγκασε τελικά τον Πατριάρχη σε μερική υπαναχώρηση.¹⁴⁹⁸ Η διαμάχη ωστόσο δεν σχετιζόταν τόσο με το ύψος των χρηματικών απολαβών, αλλά κυρίως με τις απαιτούμενες υποχρεώσεις των κληρικών.

Ο πατριαρχικός κλήρος λάμβανε τον μισθό του (ρόγα, μισθός ἢ σιτηρέσια) ετησίως δύο φορές, της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτ.) και την εβδομάδα της Διακαινησίμου.¹⁴⁹⁹ Το ύψος του έφθανε τα έξι ἢ και οκτώ χρυσά νομίσματα, ενώ πρόσθετη πηγή εσόδων αποτελούσαν και τα λεγόμενα τυχηρά, που εισέπρατταν οι κληρικοί για διάφορες διοι-

¹⁴⁹³ Boojamra, *Athanasios*, σσ. 134-138, και J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1981, σσ. 123-124.

¹⁴⁹⁴ Ο Παχυμέρης, κληρικός κι ο ίδιος στην Αγ. Σοφία, αναφέρει ότι ο πατριαρχικός κλήρος «ἀπό μέσου νυκτὸς ἐγγὺς πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἀπαντᾶν ἠναγκάζοντο καὶ διὰ μέσου τῆς ὑμνωδίας ὀμιλεῖσαι μὴδὲνα μὴδενί, μὴτε εἰς ἀριστερὰ κλῖναι μὴτε εἰς δεξιὰ, ἀλλὰ ἀκλινεῖς ἴστασθαι, καθὼς ὁ τῶν ἱερῶν κανόνων βεβαιοὶ λόγος (IV, XIII:37, σ. 717.1-5). Το παραπάνω χωρίο μπορεί να παραβληθεῖ με ένα αντίστοιχο από έργο του Αθανασίου στον κώδικα *Vat. gr. 2219, f. 172'*, όπου παροτρύνονται και πάλι οι κληρικοί κατά τις ακολουθίες «μὴ τῷ τοίχῳ προσκλινομένου τινός, μὴ τινὶ ὀμιλοῦντος, μὴ τὸν πόδα κουφίζοντος, αἰσθήσει δὲ πάση παρεστάναι Θεῷ». Βλ. Εμμ. Πατεδάκης, «Η διαμάχη του πατριάρχη Αθανασίου Α' (1289-1293, 1303-1309) με τον κλήρο της Αγίας Σοφίας (1306-1307) μέσα από ένδεκα ανέκδοτες επιστολές», *Ελληνικά* 56.2 (2006), 281 και σημ. 15.

¹⁴⁹⁵ Σχετικά με τα άμφια των κληρικών, ο Ξανθόπουλος αναφέρει στο προοίμιο της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* ότι ο Ανδρόνικος Β' -σε συνεννόηση ίσως με τον Αθανάσιο- μερίμνησε για «τὴν καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίαν ἐξάλλοις καὶ ποικίλαις στολαῖς κατηγλαῖσας, μὴδὲν τῶν εἰς πολυτέλειαν αὐτῇ παραλελοιπίως, χρυσῷ τ' ἀκιβδήλω τιμαλφῶν τε λίθων καὶ μαργάρων τισὶ διαυγείαις καὶ καθαρότησι», PG 145, στ. 581C.

¹⁴⁹⁶ Πατεδάκης, «Η διαμάχη», ό.π., σσ. 288-289.

¹⁴⁹⁷ Παχυμέρης, IV, XIII:37, σ. 719.26-32, και Patedakis, *Athanasios I*, σ. 175.90.

¹⁴⁹⁸ Boojamra, *Athanasios*, σ. 129 κ.ε., και Πατεδάκης, «Η διαμάχη», ό.π., σ. 290.

¹⁴⁹⁹ Βλ. σχετικά Πατεδάκης, «Η διαμάχη», ό.π., σ. 283 και σημ. 27-28.

κητικές ή λειτουργικές υπηρεσίες.¹⁵⁰⁰ Η προσπάθεια του Αθανασίου Α΄ να περιορίσει ή έστω καθυστερήσει την καταβολή των σιτηρεσιών στα μέλη του κλήρου της Αγίας Σοφίας (Πατριαρχείου) επικαλούμενος «τὴν τοῦ καιροῦ δυσκολίαν» προκάλεσε από μέρους τους έντονες αντιδράσεις. Σε επιστολή τους μάλιστα προς τον Πατριάρχη τού επεσήμαναν ότι δεν μπορεί να επικαλείται ως αιτία «ὅτι ἀπορεῖ ἡ ἐκκλησία - τοῦτο γάρ καὶ οἰστὸν ἦν· οὐδὲ γὰρ ἰσχυρὸν τοῦτο».¹⁵⁰¹

Τα έσοδα του Πατριαρχείου και συνεπώς οι αμοιβές των κληρικών του προέρχονταν κυρίως από τα κτήματα που διέθετε στην ευρύτερη περιοχή της Βιθυνίας από παλαιότερες δωρεές του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι. Μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Μιχαήλ Η΄ και την ανακατάληψη της πρωτεύουσας το 1261, νέα κτήματα στην περιοχή της Σμύρνης και της Βιθυνίας θα δωρηθούν στη Μεγάλη Εκκλησία, όπως και το εντός της Κωνσταντινούπολης «κηπωρεῖον τοῦ Κοντοσκέλη ... ἔτι δὲ καὶ τὰ γύρωθεν τοῦ περιόρου τοῦ περιωνύμου ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου Σοφίας, καὶ τὰ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς αὐλῆς τοῦ Αὐγουστεῶνος καὶ τῆς καμάρας του Μιλίου εὕρισκόμενα οἰκήματα».¹⁵⁰² Εντούτοις, με την τουρκική επέκταση στη Μ. Ασία το Πατριαρχείο απώλεσε το σύνολο σχεδόν της ακίνητης περιουσίας του και είδε τα έσοδά του (οἰκονομίες) να ελαττώνονται δραματικά,¹⁵⁰³ γεγονός που θα επηρεάσει άμεσα και τον κλήρο.¹⁵⁰⁴ Έτσι, στις αρχές του 14ου αι. ο διάκονος του Πατριαρχείου Γεώργιος Παχυμέρης κάνοντας λόγο για την κατάσταση του κλήρου σημειώνει: «ὅπως δὲ κατηντήσαμεν νῦν, καὶ τὰ ἡμέτερα καλύβια μαρτυρήσουσι».¹⁵⁰⁵ Το ζήτημα του ξεπεσμού των κληρικών φαίνεται να απασχολεί και τον Νικηφόρο Γρηγο-

¹⁵⁰⁰ Παχυμέρης IV, XIII:37, σ. 707.24-25. Το ίδιο ποσό φαίνεται ότι ελάμβαναν όχι μόνοι οι κληρικοί του Πατριαρχείου, αλλά όλοι οι κληρικοί της πρωτεύουσας. Σε συνοδική πράξη του 1324 αναφέρεται ότι στον ναό του Προδρόμου που έκτισε ο σεβαστός Βασίλειος ο Σεβαστιανός († 1324, PLP, 25067) ιερουργούσε ο πρεσβύτερος Γεώργιος Νίκας: «χρυσίνους ἐξ λαμβάνων ὑπὲρ μισθοῦ». RPK, 1, αρ. 78, σ. 454, και PLP, 20260. Για το θέμα βλ. Kraus, *Kleriker*, ό.π., σσ. 505-507 και σποράδην.

¹⁵⁰¹ Παχυμέρης, IV, XIII:37, σ. 709.2-9. Για θέμα βλ. και τη μελέτη της Μ.-Η. Congourdeau, «Une fronde du clergé de Constantinople au XIVe siècle», *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 22e congrès*, Amiens, 1991, σσ. 27-34.

¹⁵⁰² JGR 1, σσ. 661-663. Στο ίδιο χρυσόβουλλο (ό.π., σ. 663) ορίζεται ότι το ένα τρίτο των εσόδων πηγαίνει στο πατριαρχικό κελίον, «τὸ δὲ δίμοιρον, εἰς ῥόγαν εἶναι τῶν τε ὀφικιαλίων καὶ τῶν ἐν πρεσβυτέροις, καὶ διακόνους, καὶ ψάλταις τὸν σύμπαντα ἐκκλησιαστικὸν κλῆρον ἀποπληρούντων».

¹⁵⁰³ Επί Νίφωνος Α΄ (1310-1314) το Πατριαρχείο διέθετε ακόμη κάποια κτήματα στη Βιθυνία, αφού στο κατηγορητήριο του Χούμνου εναντίον του Πατριάρχη (*Anecdota Graeca*, 5, σ. 278) γίνεται λόγος για τους «ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου τοῦ Πατριάρχου μουρτάτους», δηλαδή τους φύλακες των πατριαρχικών κτημάτων. Ο οικισμός του Ηρακλείου (σημ. Ereğli) βρισκόταν στην νότια ακτή του Αστακηνού κόλπου στη Νικομήδεια. Βλ. Παχυμέρης, IV, XI:21, σ. 455.3-5 και σημ. 66. Οι τελευταίοι ήταν πιθανότατα εκχριστιανισμένοι Τούρκοι, απόγονοι μικτών γάμων Τούρκων και Χριστιανών, G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Leiden, 1983, σ. 197.

¹⁵⁰⁴ Σχετικό είναι ένα χωρίο του Παχυμέρη (IV, XIII:37, σ. 721.7-10), όπου ο κλήρος ζητά οικονομική ενίσχυση από τις οἰκονομίες που διασώθηκαν από τους εχθρούς. Η ελάττωση των εσόδων του Πατριαρχείου εξηγεί και το αίτημα του Αθανασίου Α΄ προς τον αυτοκράτορα για οικονομική ενίσχυση 200 νομισμάτων από τη μητρόπολη Σερρών: «ὼς ἐπεὶ πρὸ ἐμοῦ τοῦ κλήρου προενοεῖτο ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία σου παραμυθίαν τινὰ τάξασα ἐκ τῆς Σερρών ἐκκλησίας ἐκεῖθεν νομίσματα μόνα σταλέντα ἡμῖν διακόσια, ὑπ' αὐτῆς αἰτούμεθα καὶ τὰ λείποντα». Βλ. Πατεδάκης, «Η διαμάχη», ό.π., αρ. 6, σ. 309.62-67, και σημ. 115, όπου και αναφορά σε παρόμοιο αίτημα του Αθανασίου προς τη μητρόπολη Μονεμβασίας.

¹⁵⁰⁵ Παχυμέρης, IV, XIII:37, σ. 723.16-22.

ρά, που εστιάζει κυρίως στην απουσία ικανής μόρφωσης και στην εγκατάλειψη του ποιμαντικού έργου σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια.¹⁵⁰⁶

Από τα παραπάνω θα σχημάτιζε κανείς την εντύπωση ότι όσον αφορά τον κλήρο της πρωτεύουσας μπορούμε να μιλάμε για μια διακριτή ομάδα μέσα στο πλαίσιο της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας του 13ου και 14ου αι. Πράγματι, τα μέλη του κατώτερου κλήρου έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις ιερές ακολουθίες, γεγονός που τους προσέδιδε κύρος στην κοινωνία, και είχαν ένα αξιοπρεπές και σταθερό εισόδημα. Για τον λόγο αυτό και δεν είναι ασυνήθιστη η ύπαρξη λευιτικών οικογενειών, που συχνά συνδέονταν με επιγαμίες.¹⁵⁰⁷ Έτσι, στον χώρο της εκκλησιαστικής διοίκησης μαρτυρείται η παρουσία αρκετών οικογενειών, όπως των Γεμιστών,¹⁵⁰⁸ των Ξιφιλίνων,¹⁵⁰⁹ των Κλειδά,¹⁵¹⁰ των Σκουταριωτών,¹⁵¹¹ των Χαλκούτζη,¹⁵¹² των Βέκκων,¹⁵¹³ των Ολόβωλων¹⁵¹⁴ και Υπάτιων,¹⁵¹⁵ των Καππαδοκών¹⁵¹⁶ και αργό-

¹⁵⁰⁶ Γρηγοράς, I, VI:5, σσ. 184.20-185.14: «πρότερον γάρ ἐξ ἀρχαιοτέρων τῶν χρόνον παρειληφύια μετὰ τῶν ἄλλων ηὔτυχει καὶ διδασκάλων ἢ ἐκκλησία· οἱ κατὰ διαφόρους ἡμέρας καὶ τόπους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐδίδασκον, ὁ μὲν τὰ τοῦ προφήτου Δαβὶδ ἄσματα, ὁ δὲ τὰς τοῦ μεγάλου Παύλου ἐπιστολάς, ὁ δὲ τοὺς εὐαγγελικούς τοῦ σωτήρος νόμους. Καὶ καθ' ἕκαστα πάλιν ὅσοι περὶ ἱερατικῶν ἦσαν ἀξίωμα περικείμενοι κατὰ διαδοχὴν ἐκείθεν κατ' οἴκους καὶ πατριάς εἶπειν καὶ συναυλίας τῶν παροικούντων τὸν θεῖον ἐκήρυττον λόγον· ... τοῦ δὲ χρόνου ῥέοντος φροῦδα τὰ τοιαῦτα πάντα κατέστη, πάσης καλῆς συνηθείας ἀνατραπίσης ἐν τούτοις τοῖς χρόνοις».

¹⁵⁰⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά τις περιπτώσεις του Γεωργίου Μετοχίτη, που πάντρεψε μία κόρη του με τον Ιωάννη Μελιτηνιώτη, υιό ίσως του χαρτοφύλακος Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτη, και του Μιχαήλ Εσκαμματισμένου, γαμβρού του μεγάλου οἰκονόμου και χαρτοφύλακος Θεόδωρου Ξιφιλίνου. Βλ. σχετικά Kraus, *Kleriker*, ὁ.π., σσ. 498-499. Συγγενής του Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτη (εγγονός;) είναι πιθανόν ο κωδικογράφος Θεόδωρος Μελιτηνιώτης, που ταυτίζεται ενδεχομένως με τον ανώνυμο Μελιτηνιώτη σε σημείωμα του κώδικα *Marc. gr. 79, f. 1^v*, που αναφέρεται ως υιός του Ιωάννη Μελιτηνιώτη και ανεψιός του Θεόδωρου Μετοχίτη. Βλ. E. Mioni, *Bibliotheca divi Marci Venetiarum, Codices Graeci manuscriptorum*, τόμ. I (Thesaurus Antiquus), Roma, 1981, σ. 117, και N. Kavrus-Hoffmann, «Theodore Meliteniotes and the production of scientific manuscripts in the late 13th and early 14th century», *XXe Congres International des Etudes Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001, Pré-Actes III., Communications libres*, Paris, 2001, σ. 15.

¹⁵⁰⁸ Μιχαήλ Γεμιστός, ὑπομνηματογράφος, πρωτέκδικος και μέγας οἰκονόμος (PLP, 3636)· Κωνσταντίνος Γεμιστός, πρώτος ὀστιάριος (1274, 1285, PLP, 3633), και Μανουήλ Γεμιστός, πατριαρχικός νοτάριος (PLP, 3634). Βλ. Puech, *Aristocratie*, σ. 91.

¹⁵⁰⁹ Θεόδωρος Ξιφιλίνος, μέγας οἰκονόμος και χαρτοφύλαξ (1264-1276, PLP, 20944)· Μανουήλ Ξιφιλίνος, υιός του Θεόδωρου, ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν (1274, PLP, 20946), και Μιχαήλ Ξιφιλίνος, γραμματικός του Ιωάννη Βέκκου, (PLP, 20947).

¹⁵¹⁰ Γεώργιος Κλειδάς, μητροπολίτης Κυζίκου (1243-1254) (PLP, 11782)· Γεώργιος Κλειδάς, μητροπολίτης Κυζίκου (1261, PLP, 11779)· Γεώργιος Κλειδάς, δεύτερος ὀστιάριος (1274, PLP, 11780), και Γρηγόριος Κλειδάς, δικαιοφύλαξ (1328), καθολικός κριτής τῶν Ρωμαίων (1329-1337, PLP, 11781). Ο τελευταίος ταυτίζεται ενδεχομένως με τον συνώνυμό του που εστάλη ως πρέσβης στη Βενετία το 1319 (DVL I.73, σ. 128, I.77, σ. 139, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 326 και σποράδην).

¹⁵¹¹ Νικόλαος Σκουταριώτης, διάκονος, ἐπὶ τῆς ἱεράς καταστάσεως (1274, 1285, PLP, 26215)· Θεόδωρος Σκουταριώτης, δικαιοφύλαξ, σακκελίων (1274), ἐπίσκοπος Κυζίκου, (PLP, 26204), και ο Δανιήλ Σκουταριώτης, μοναχός στη μονή Ξηροποτάμου (1270-1274, PLP, 26202), κ.ά.

¹⁵¹² Χαλκούτζης, μέγας σκευοφύλαξ του Πατριαρχείου και μητροπολίτης Δυρραχίου το 1256, προσωπικός φίλος του Μιχαήλ Η' (Παχυμέρης, I, I:10, σ. 45.17-18)· Ιωάννης Χαλκούτζης, ἐπὶ τῶν κρίσεων, διάκονος (1277-1285, PLP, 30518).

¹⁵¹³ Ιωάννης Βέκκος, χαρτοφύλαξ, διάκονος και Πατριάρχης (PLP, 2548), και Γεώργιος Βέκκος, πριμμικήριος τῶν πατριαρχικῶν νοταρίων (1274, PLP, 2547).

¹⁵¹⁴ Ανδρέας Ολόβωλος, πατριαρχικός νοτάριος (1274-1285, PLP, 21043), Μανουήλ Ολόβωλος, ῥήτωρ τῆς Ἐκκλησίας και διδάσκαλος (1274, PLP, 21046).

¹⁵¹⁵ Στέφανος Υπάτιος, νοτάριος (1274, PLP, 29494), και Θεόδωρος Υπάτιος, πατριαρχικός νοτάριος (1274, 1285, PLP, 29492).

τερα των Κουτάλη από τη Φιλαδέλφεια,¹⁵¹⁷ μέλη των οποίων νέμονταν θέσεις και αξιώματα στο Πατριαρχείο.

Γενικά, ο κλήρος της πρωτεύουσας, πατριαρχικός και βασιλικός, αποτελούσε την πιο πρόσφορη δεξαμενή για τη στελέχωση της ιεραρχίας του Πατριαρχείου, καθώς πολλά μέλη του εξελέγησαν Πατριάρχες, μητροπολίτες και επίσκοποι. Κατ' αυτόν τον τρόπο αναδείχθηκαν στον πατριαρχικό θώκο τα μέλη του βασιλικού κλήρου Ιωσήφ Γαλησιώτης και Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος, καθώς και ο χαρτοφύλαξ και μέλος του πατριαρχικού κλήρου Ιωάννης Βέκκος. Ανάλογα, ο δικαιοφύλαξ Θεόδωρος Σκουταριώτης και μετέπειτα ο μέγας χαρτοφύλαξ Γρηγόριος Κουτάλης εξελέγησαν μητροπολίτες στην Κύζικο και στη Θεσσαλονίκη αντίστοιχα, ενώ κάποιος σκευοφύλαξ Φραγκόπουλος, εξελέγη –σύμφωνα με τον Φιλή- μητροπολίτη Νικαίας.¹⁵¹⁸

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι κανένα από τα παραπάνω ονόματα ή άλλα μεταξύ των γνωστών μελών του κλήρου της πρωτεύουσας δεν προέρχεται από τις τάξεις της αριστοκρατίας, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι η Εκκλησία έδινε περισσότερες δυνατότητες ενασχόλησης και σταδιοδρομίας στα μεσαία στρώματα της κοινωνίας. Παρόλα αυτά μία προσεκτικότερη παρατήρηση θα αποκάλυπτε ασφαλώς αρκετές διαφορές όχι μόνο στο εισόδημα, αλλά και σε κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο μεταξύ των κληρικών του Πατριαρχείου ή των ανακτόρων και των απλών κληρικών στους πολυάριθμους ναούς της πρωτεύουσας. Χαρακτηριστική είναι και η διάσταση μεταξύ του πατριαρχικού και του βασιλικού κλήρου, που έγινε περισσότερο εμφανής όταν οι κληρικοί του Πατριαρχείου, ο χαρτοφύλαξ Ιωάννης Βέκκος και ο μεγάλος οικονόμος Θεόδωρος Ξιφιλίνος αφόρισαν έναν ιερέα που ανήκε στον κλήρο των ανακτόρων. Το γεγονός ήγειρε την οργή του Μιχαήλ Η', που το θεώρησε ως άμεση παρέμβαση του Πατριαρχείου στην εξουσία του αυτοκράτορα.¹⁵¹⁹

Επιπλέον, στο ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, που ανατάραξε τη βυζαντινή κοινωνία, ο κλήρος βρέθηκε σε δύσκολη θέση. Αρχικά οι περισσότεροι αποδοκίμασαν την ενωτική πολιτική του αυτοκράτορα. Στην πορεία όμως κάποιοι, όπως ο διάκονος Ιωάννης Βέκκος και οι αρχιδιάκονοι Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης και Γεώργιος Μετοχίτης πείσθη-

¹⁵¹⁶ Γνωστός μάς είναι ο Αλέξιος Καππαδόκης (PLP, 11047), μέγας οικονόμος της Αγίας Σοφίας και αρχιδιάκονος του βασιλικού κλήρου, ο αδερφός του οποίου ήταν, σύμφωνα με τον Φιλή, μητροπολίτη Κυζίκου. Στον άμεσα φιλικό τους κύκλο ανήκε και ο αρχιεπίσκοπος Αχριδών Γρηγόριος, ο οποίος έγραψε και ορισμένους επιτάφιους στίχους για τον Αλέξιο Καππαδόκη († post 1326, 1328;). Βλ. Φιλής, *Carmina*, II, αρ. 14, σ. 372. Επιτάφιους στίχους τού αφιέρωσε και ο αδερφός του, μητροπολίτης Κυζίκου Φιλής, *Carmina*, I, αρ. 238, σσ. 436-437 και αρ. 245, σ. 442· βλ. και τις επιστολές που του απηύθυνε ο Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 210, 241, 247, 248 και 320.

¹⁵¹⁷ Γρηγόριος Κουτάλης, *σακελλίων* (1322), *χαρτοφύλαξ* (post 1327), *μέγας χαρτοφύλαξ* (1328-1332), μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1334, PLP, 13616), και Μανουήλ Κουτάλης, *χαρτοφύλαξ* (ante 1327, PLP, 13617). Μπορεί, άραγε, ο υπογράφων το 1321/22 στον κώδ. *Vat. gr.* 338 (*olim* 892) της μονής Θεοτόκου Κοκκινοβάφου (κοντά στην Φιλαδέλφεια), *χαρτοφύλαξ* Μανουήλ Κουτάλης, να ταυτιστεί με τον ομώνυμό του *χαρτοφύλακα* του Πατριαρχείου (1323-1327); βλ. Κοτζάμπαση, *Βυζαντινά χειρόγραφα*, σ. 79.

¹⁵¹⁸ Φιλής, *Carmina*, II, αρ. 24, σσ. 280-281.

¹⁵¹⁹ Παχυμέρης, I, III:24, σσ. 297, 299.

καν και τάχθηκαν υπέρ της Ένωσης, ενώ η παραδειγματική τιμωρία του Ολόβωλου (6 Οκτ. 1273) επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη στάση των υπολοίπων. Πράγματι, ο κλήρος της πρωτεύουσας φοβισμένος ενήργησε στο εξής με περισσή περίσκεψη και προσοχή συνυπογράφοντας τις πράξεις αποδοχής της Ένωσης, ενώ οι όποιες αντιρρήσεις τους εκφράζονταν πλέον με τη συγγραφή και την κυκλοφορία ανωνύμων λιβέλλων, αντι-λατινικών πραγματειών ή συγκαλυμμένα σε ρητορικές πραγματείες.¹⁵²⁰ Πώς θα μπορούσαν άλλωστε, όταν η θέση και κατ' επέκταση το εισόδημα και η επαγγελματική ή κοινωνική ανέλιξη τους εξαρτιόταν άμεσα από τον αυτοκράτορα και τον Πατριάρχη, σε αντίθεση με τους μοναχούς, που μπορούσαν να εκφράζονται με μεγαλύτερη ελευθερία.

4. Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

Οι μονές και εν γένει ο μοναχισμός της πρωτεύουσας υπέστησαν ισχυρό πλήγμα μετά την άλωση της πρωτεύουσας από τους Σταυροφόρους το 1204 και καθόλη τη διάρκεια της Λατινοκρατίας. Ως εκ τούτου αμέσως μετά το 1261 καταβλήθηκε σημαντική προσπάθεια ανακαίνισης των μονών και εγκατάστασης σε αυτές νέων αδελφοτήτων ή ενίσχυσης ήδη υπαρχουσών. Την ευθύνη και το οικονομικό βάρος αυτής της προσπάθειας επωμίστηκαν, όπως ειπώθηκε ανωτέρω, οικογένειες της αριστοκρατίας που έγιναν κτίτορες πολλών από τις μεγάλες μονές της πόλης. Μεταξύ κτιτόρων και μονών αναπτύχθηκε, ως ήταν φυσικό, μία ιδιαίτερη σχέση, που γίνεται εμφανής στα μοναστηριακά *Τυπικά* του β' μισού του 13ου και των αρχών του 14ου αι.¹⁵²¹

¹⁵²⁰ Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, II, V:20, σ. 505.8-24, ο πατριαρχικός κλήρος υπέγραψε λίγο μετά τα Χριστούγεννα του 1273 χρυσόβουλλο που εμπεριείχε τους όρους συμφωνίας με τον Πάπα (Dölger, *Regesten*, αρ. 2002b). Οι κληρικοί του Πατριαρχείου προσυπέγραψαν στο σύνολό τους αργότερα (19 Φεβρ. 1277) και επιστολή αποδοχής της Ένωσης. Μεταξύ των ονομάτων απαντούν αυτό του διδασκάλου του άποστολού Γεωργίου Παχυμέρη, του *ραιοφενδαρίου* Μιχαήλ Εσκαμματισμένου, του διδασκάλου του ψαλτήρος Μανουήλ Δισύπατου, του *ἐπί τῶν γονάτων* Μανουήλ Ακροπολίτη, του διακόνου Μιχαήλ Ιασίτη, αλλά και του Ιωάννη Γλυκέος, Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σσ. 469-473. Το όνομα του πρωτοαποστολαρίου Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου δεν απαντά σε κανένα έγγραφο, καθώς φαίνεται ότι προτίμησε «βίον ἀπράγμονα τοῦ λοιποῦ ζήσεσθαι» φοβούμενος την αναταραχή που προκάλεσε η *περί τὰ δόγματα καινοτομία* (Lameere, σ. 187.20-24), καίτοι αργότερα κατηγορήθηκε ως ενωτικός από τους Γεώργιο Παχυμέρη, Ιωάννη Βέκκο, Γεώργιο Μετοχίτη και τον μοναχό Μεθόδιο. Ο Γεώργιος Παχυμέρης ήταν πάντως στενός συνεργάτης του Ιωάννη Βέκκου. Αναφέρει, μάλιστα, ότι ήταν το πρώτο άτομο που ενημέρωσε ο Πατριάρχης για τον θάνατο του Μιχαήλ Η' δείχνοντάς του το σχετικό πρόσταγμα του Ανδρονίκου Β' (Παχυμέρης, III, VII:1, σ. 21.20-25). Αντίθετα, ο Μιχαήλ Εσκαμματισμένος κρίθηκε ένοχος από το συνοδικό δικαστήριο (1280, Μαρτ. 3) για παραποίηση κειμένου του Γρηγορίου Νύσσης, που ευνοούσε τις θέσεις των φιλενωτικών, Laurent, *Regestes*, αρ. 1447. Για το θέμα βλ. Η. Evert-Kappesova, «Une page de l'histoire des relations byzantinolatines. Le clergé byzantine et l'union de Lyons (1274-1282)», *BSI* 12 (1952-53), 68-92· Χ. Αραμπατζής, «Ἐκκλησιαστικο-πολιτικές καὶ θεολογικές διεργασίες στήν Κωνσταντινούπολη στὸν ἀπόηχο τῆς συνόδου τῆς Λυῶν (1274-1280)», *Βυζαντινά* 20 (1999), 199-251, καὶ Γ. Λαμπάκης, «Οἱ μελέτες τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη», *Erytheia* 28 (2007), 91-98.

¹⁵²¹ Στο βρέβιον της μονής Προδρόμου Πέτρας, G. de Gregorio, «Una lista di commemorazioni di defunti dalla Constantinopoli della prima età paleologa. Note storiche e prosopografiche sul *Vat. Ross.* 169», *RSBN* 38 (2001), Roma, 2002, σσ. 103-194, απαντούν μεταξύ των δωρητών - κτιτόρων της μονής (τέλη 13ου - αρχές 14ου αι.) πολλά μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων και ορισμένοι από τους Ταρχανιώτες και Τορνικίους. Επίσης, το *Τυπικό* της μονής της Βεβαίας Ελπίδος (*Lincoln College gr.* 35) κοσμούν μικρογραφίες επιφα-

Οφείλουμε βέβαια να επισημάνουμε ότι η τάση για την άσκηση και τον μοναχισμό είναι έντονη την εποχή αυτή. Σε αυτό συντείνει κατά κύριο λόγο το ισχυρό θρησκευτικό συναίσθημα, αλλά και μία σειρά άλλων παραγόντων, όπως για παράδειγμα η γενικότερη αίσθηση ανασφάλειας ή η ενίσχυση των ησυχαστικών τάσεων. Δεν απουσιάζουν και οι περιπτώσεις εκείνων που έχοντας πέσει για κάποιο λόγο σε δυσμένεια αποσύρθηκαν από τη δημόσια ζωή αναζητώντας καταφύγιο στον μοναχισμό.¹⁵²² Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι η απομάκρυνση από τα εγκόσμια και η επιλογή του μοναχικού βίου προσέδιδε ενίοτε ασφάλεια, άσυλο και ατιμωρησία, αλλά και αίγλη δεδομένης της υψηλής θέσης που κατείχε ο μοναχισμός στο αξιακό σύστημα της κοινωνίας την εποχή αυτή.

Ως αποτέλεσμα αρκετά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, της αριστοκρατίας, αλλά και απλοί άνθρωποι ενδύθηκαν το μοναχικό τριβώνιο και μόνασαν κάποια στιγμή του βίου τους. Αντίθετα με τους άνδρες, που μπορούσαν να επιδοθούν στην μοναστική άσκηση και εκτός αστικού περιβάλλοντος, οι γυναίκες -και ειδικά όσες προέρχονταν από επιφανείς οικογένειες- εγκαταβίωναν σε κοινόβια εντός των πόλεων και διατηρούσαν περισσότερες επαφές με την οικογένεια και τον Κόσμο, αποτελώντας τον συνδετικό κρίκο μεταξύ της μονής και της οικογένειας των κτιτόρων ή δωρητών.¹⁵²³ Επιπλέον, στις καλά προικοδοτημένες αστικές μονές της πρωτεύουσας οι μοναχοί αριστοκρατικής καταγωγής δεν στερούνταν κάποια από τις ανέσεις τους και επιπλέον είχαν μαζί τους μία ομάδα ακολούθων - υποτακτικών, μοναχών ή μοναστριών, που οι ίδιοι επέλεγαν. Βεβαίως, η απόφαση αυτή της απάρνησης των εγκοσμίων, και μάλιστα για τους γόνους της αριστοκρατίας, δεν τύγχανε πάντοτε αποδοχής. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του *ἐπί τοῦ κανικλείου Νικηφόρου Χούμνου* που, αναφερόμενος στον πνευματικό της κόρης του Ειρήνης (Ευλογίας) Θεόληπτο Φιλαδελφείας, σχολιάζει ειρωνικά ότι ο τελευταίος «οἶδε καλῶς θερίζειν ὅπου οὐκ ἔσπειρε, καὶ αὐτὸ συνάγειν ὅθεν οὐ διεσκόρπισε», έχοντας μάλλον κατά νου την απόφαση της κόρης του να μονάσει και να διανείμει -προφανώς κατόπιν ενθάρρυνσης

νών μελών της αριστοκρατίας της πρωτεύουσας των αρχών του 14ου αι. (ζεύγη ανδρογύνων), συγγενών της κτίτορος (παιδιών και εγγονών), όπως: ο *σεβαστοκράτωρ* Κωνσταντίνος Κομνηνός Παλαιολόγος με τη σύζυγό του Ειρήνη (f. 1^ο), ο *μέγας στρατοπεδάρχης* Ιωάννης Κομνηνός Δούκας Συναδηνός και η σύζυγός του και κτιτόρισα της μονής Θεοδώρα (f. 2^ο), ο *μέγας κονόσταυλος* Ιωάννης Κομνηνός Δούκας Συναδηνός και η σύζυγός του Ειρήνη (f. 3^ο), ο *Μιχαήλ Κομνηνός Λάσκαρις* Βρυέννιος Φιλανθρωπηνός με τη σύζυγό του Άννα (f. 4^ο), ο *μέγας πριμηκήριος* Μανουήλ Κομνηνός Ραούλ Ασάνης και η σύζυγός του Άννα (f. 5^ο), ο *πρωτοσέβαστος* Κωνσταντίνος Κομνηνός Ραούλ Παλαιολόγος με τη σύζυγό του Ευφροσύνη (f. 6^ο), ο *πρωτοστράτωρ* Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας Συναδηνός με τη σύζυγό του Ειρήνη (f. 8^ο) και ο *Μιχαήλ Κομνηνός* Τορνίκης Ασάνης Παλαιολόγος με τη σύζυγό του Ειρήνη (f. 9^ο). Βλ. σχετικά εργασίες των I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden, 1976, σσ. 190-206· I. Hutter, «Die Geschichte des Lincoln College Typikons», *JÖB* 45 (1995), 79-114, και C. Hennessy, «The Lincoln College Typikon: Influences of Church and Family in an Illuminated Foundation Document for a Palaiologan Convent in Constantinople», J. Lowden - A. Bovey (eds.), *Under the Influence. The Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts*, τόμ. 1, Brepols/ Turnhout, 2007, σσ. 97-109.

¹⁵²² Βλ. παρακάτω τις περιπτώσεις των Μανουήλ Ακροπολίτη, Μανουήλ Πλανούδη και Θεοδόσιου Σαπινόπουλου, οι οποίοι μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η' εγκατέλειψαν τις δημόσιες θέσεις τους και ακολούθησαν τον μοναχικό βίο.

¹⁵²³ A.-M. Talbot, «The Byzantine Family and the Monastery», *DOP* 44 (1990), 127-129.

του Θεολήπτου- τη μεγάλη προικιά περιουσία της για την ανακούφιση των φτωχών και την εξαγορά αιχμαλώτων.¹⁵²⁴

Ο γυναικείος μοναχισμός της πρωτεύουσας ήταν κατά κύριο λόγο 'αριστοκρατικός' και επομένως αδυνατούμε να φανταστούμε ότι πρώην μέλη της αριστοκρατίας και μάλιστα μέλη της δυναστείας απέβαλαν εντελώς, μετά τη λήψη του αγγελικού σχήματος, τη νοοτροπία που απέρρευε από την παιδεία και την πρωτινή κοινωνική τους θέση· πολύ δε περισσότερο να διέκοψαν τις όποιες επαφές τους με την πολιτική, κοινωνική ή πνευματική ζωή της πρωτεύουσας. Η περίπτωση της Θεοδώρας Ραούλαινας είναι, ασφαλώς, χαρακτηριστική, αλλά εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και εκείνη της Ειρήνης (Ευλογίας) Χούμναινας Παλαιολογίνας. Πράγματι, η μελέτη της σωζόμενης αλληλογραφίας της με τους πνευματικούς της, αρχικά τον Θεολήπτο Φιλαδελφείας († 1322) κι αργότερα έναν ανώνυμο ιερομόναχο από τη διπλή μονή του Πατριάρχη Αθανασίου στον Ξηρόλοφο, είναι αποκαλυπτική του μοναστικού βίου ενός πρώην μέλους της ανώτερης κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας. Από τις επιστολές προκύπτει ότι η Ειρήνη (Ευλογία) διατηρούσε και ως μοναχή τη συναίσθηση της ευγενικής της καταγωγής και της πρότερης θέσης της «έπει γάρ συγγένειαν καὶ γνησιότητα ἔχω εἰς τὴν βασιλείαν», και δεχόταν συχνά παραινέσεις να περιορίσει τις σχέσεις της με το άμεσο οικογενειακό και πρώην κοινωνικό περιβάλλον της,¹⁵²⁵ να τιθασει και αποβάλει το αλαζονικό και φιλόνικο του χαρακτήρα της,¹⁵²⁶ ενώ υπόνοιες αφήνονται για τον όχι και τόσο ασκητικό της βίο.¹⁵²⁷

Ο πνευματικός της Χούμναινας και «ἡσυχίας διδάσκαλος», Θεολήπτος Φιλαδελφείας, καίτοι πρόδρομη μορφή του Ησυχασμού –μαθητής μάλιστα του Νικηφόρου Ησυχαστή- δεν μπόρεσε, παρά την πνευματική του καθοδήγηση, να την απομακρύνει εντελώς από τη

¹⁵²⁴ Νικηφόρος Χούμνος, «Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακάριον καὶ ἀγιώτατον μητροπολίτην Φιλαδελφείας Θεολήπτον», *Anecdota Graeca*, 5, σ. 228, και Γρηγοράς, III, XXIX:22, σ. 238.17-21. Μολονότι οι γονεῖς της φαίνεται ότι τῆς ἀφαίρεσαν μέρος της προίκας της για να τη διασώσουν από τη διανομή (Constantinides-Hero, *Theoleptos*, αρ. 3, σ. 78.132-133), και παρά τα λεγόμενα του Θεολήπτου ότι «ἐπώλησας πάντα σου τὰ ὑπάρχοντα», Constantinides-Hero, *Theoleptos*, αρ. 3, σ. 74.81, η Ειρήνη (Ευλογία) εξακολούθησε να κατέχει κάποια κτηματική περιουσία –«ἐναπελείφθη δὲ πολλοστημόριον και οἰκονομῶμεν αὐτό»- ὅπως το χωριό Θολός πλησίον της Ζίχνας, το οποίο δώρισε το 1355 στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Βλ. Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 7, σ. 42.44-45· Guillou, *Ménécée*, αρ. 46, σ. 144, και Talbot, «Byzantine Family», ὁ.π., σ. 127.

¹⁵²⁵ Constantinides-Hero, *Theoleptos*, αρ. 3, σ. 78.124-125. Μολονότι οι σχέσεις με τους στενοὺς συγγενεῖς ἔπρεπε να εἶχαν διακοπεί μετά την εἰσοδό της στη μονή, η Χούμναινα δεχόταν τον πατέρα της, ενδεχομένως και άλλα συγγενικά της πρόσωπα, κάθε Σάββατο και Κυριακή. Βλ. *Anecdota Nova*, αρ. 163, σ. 182.

¹⁵²⁶ Constantinides-Hero, *Theoleptos*, αρ. 3, σ. 78.135-140, και της ἰδίας, *Choumnaina*, αρ. 15, σ. 76.64-65, και αρ. 17, σσ. 86-90.

¹⁵²⁷ Ο πνευματικός της τῆς γράφει «ἄρ' οὐκ ἀνδράποδόν με νομίσει λαιμοῦ και κοιλίας και ἀνθρωπίνης δόξης, συχνὰ φοιτῶντα παρά σὲ θεωρούσας;», Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 17, σ. 86.31-33. Αργότερα, και ο προστατευόμενος της Χούμναινας Γρηγόριος Ακίνδυνος θα κατηγορηθεῖ από τους αντιπάλους του ότι «μᾶλλον δὲ τίς ἠδυνήθη ἀπαγαγεῖν σε; Γυνὴ κατὰ γῆν εὐγενής, βάρος ἀργυρίου, λιπαραὶ τράπεζαι, μαγείρων μαγανεύματα, θρύψις σαρκός, οἶνος ἀνθοσμίας, κατερραστωνευμένος βίος», Δ. Τσάμης, Ἰωσήφ Καλοθέτου, *Συγγραμματα*, ΚΒΕ (Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1), Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 143.50-53. Υπόνοιες για τις διατροφικές και άλλες αποκλίσεις από τον μοναστικό κανόνα για τις μοναχές που προέρχονταν από την αριστοκρατία απαντούν και στο *Τυπικό* της μονῆς Λιβός, ὅπου σημειώνεται: «μήτε τροφήν ἐνηλλαγμένην ζητεῖν διὰ γένους τυχόν περιφάνειαν ἢ λόγου προτέρημα ἢ δοκούσης ἀρετῆς πλεονέκτημα ἢ χρόνου πρεσβείον ἢ χρημάτων ἢ κτημάτων προσαγωγήν», Delehaye, *Deux tyrica*, σ. 122.17-20.

θύραθεν σοφία. Αντίθετα, ο νέος πνευματικός της από τη διπλή μονή του Πατριάρχη Αθανασίου, μολοντί χρησιμοποιεί στις επιστολές του τον όρο *ήσυχία*,¹⁵²⁸ εκτιμούσε την κοσμική παιδεία, την οποία φαίνεται ότι συνδύαζε χωρίς ενδοιασμούς με τον θαυμασμό του για τον Πατριάρχη Αθανάσιο Α'.¹⁵²⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι μεταξύ τους φιλοφρονήσεις για την παιδεία τους,¹⁵³⁰ τα σχόλια για τον γραφικό τους χαρακτήρα¹⁵³¹ ή η ανταλλαγή βιβλίων,¹⁵³² ενώ η Χούμναινα τον τροφοδοτεί συνεχώς με γραφική ύλη.¹⁵³³ Η περίπτωση της τελευταίας δεν είναι ασφαλώς μοναδική, καθώς μάς είναι γνωστές και άλλες περιπτώσεις γυναικών της αριστοκρατίας που παρείχαν ως μοναχές στήριξη και προστασία σε μοναχούς και λογίους της πρωτεύουσας.¹⁵³⁴

Εκτός όμως από αυτό το καθεστώς πατρωνίας που διείπε αρκετές από τις μονές της πρωτεύουσας, μία πάγια επιδίωξη των μοναστικών αδελφοτήτων ήταν η εξασφάλιση προστασίας μέσω της διατήρησης σχέσεων με μέλη της αριστοκρατίας ή με άτομα που κατείχαν σημαντικές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Έτσι, ο μοναχός Μάξιμος Πλανούδης ζήτησε με επιστολή του από τον λογοθέτη τῶν ἀγγελῶν Φακρασή να φροντίσει τους πατέ-

¹⁵²⁸ Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 8, σ. 46.39 κ.ε. Για τις ποικίλες εννοιολογικές διαφοροποιήσεις του όρου «*ήσυχία*» βλ. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford, 1961, σ. 609, και J. Meyendorff, «Hésychasme: problèmes de sémantique», *Mélanges d'histoire des religions offert à H. Ch. Puech*, Paris, 1974, σσ. 543-547, και του ίδιου, «Is "Hesychasm" the right word? Remarks on religious ideology in the fourteenth century», C. Mango - O. Pritsak (eds.), *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday* (Harvard Ukrainian Studies 7), Harvard Univ., 1983, σσ. 447-456.

¹⁵²⁹ Ο ίδιος απέστειλε στη Χούμναινα ένα χειρόγραφο με δύο έργα του: (α) «*λόγους ὑπὲρ τῶν λόγων πρὸς τοὺς οὐκ ἀγαθὸν οἰομένους τὸν λόγον*», το οποίο συνέγραψε ως λαϊκός, και (β) «*στίχους ἱαμβικούς καὶ τῖνας ἠρωϊκούς ... κατ' ἀλφάβητον κατατεχθέντες, ἔμφασίν τινα πνευματικὴν ἔχοντες καὶ ἡσυχίας καρπὸν*», που συνέθεσε ως μοναχός. Βλ. Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 12, σ. 62.1-5. Αλλού αναφέρει ότι ετοίμαζε από καιρό κάποιο έργο για το πρόσωπο του Πατριάρχη Αθανασίου Α', το οποίο η Χούμναινα επιθυμούσε να διαβάσει, Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 1, σ. 26.26-29· αρ. 2, σ. 28.15-22· αρ. 3, σ. 30.20-25, και αρ. 4, σ. 32. Αντικείμενο έρευνας αποτελεί η ενδεχόμενη ταύτισή του με τον (ιερο)μόναχο και κωδικογράφο Θεόκτιστο Στουδίτη (:), στη γραφίδα του οποίου αποδίδονται αρκετοί κώδικες κοσμικού περιεχομένου, όπως ο *Marc. gr. 467* (ο γνωστός σοφόκλειος κώδικας *U Turyn*, βάσει της έκδοσης Μανουήλ Μοσχόπουλου το 1290, με σχόλια του Πλανούδη), ο *Bruxellensis 18967* (Πλούταρχος, *Ἠθικά*), καθώς και οι κώδ. *Vindob. theol. gr. 132* και *138*, *Vindob. hist. gr. 66* και *Βαρλαάμ 151*, τους οποίους έγραψε κατά παραγγελία της *κράλαινας τῶν Τριβαλῶν*, πιθανώς της Σιμωνίδας, όταν η τελευταία αποσύρθηκε ως μοναχή στη μονή του Αγίου Ανδρέα *ἐν Κρίσει* (post. 1324). Νύφη της τελευταίας από τον αδελφό της Ιωάννη ήταν η Ειρήνη (Ευλογία) Χούμναινα, από την οποία η Σιμωνίδα γνώρισε ίσως τον Θεόκτιστο. Βλ. σχετικά Γ. Α. Παπαδημητρίου, «Ἡ "κράλαινα τῶν Τριβαλῶν" καὶ ὁ κωδικογράφος Θεόκτιστος (± 1340)», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984), 420-451.

¹⁵³⁰ Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 2, σ. 28.6-7· αρ. 3, σ. 32.35-39· αρ. 10, σ. 56.19-24, και αρ. 13, σ. 66.54-56.

¹⁵³¹ Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 5, σ. 34.4-5· αρ. 9, σ. 48.1-2, και αρ. 10, σ. 58.37-39.

¹⁵³² Η Χούμναινα τού δανείζει κάποια από τα έργα του πατέρα της με πνευματικό περιεχόμενο και αποδέκτη ίσως τον Φιλαδελφείας Θεόληπτο, Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 7, σ. 40.15-18, και αρ. 8, σ. 44.21-31. Βλ. σχετικά Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, σσ. 8, 146.

¹⁵³³ Constantinides-Hero, *Choumnaina*, αρ. 5, σ. 36.56-58, αρ. 9, σ. 52.86-90.

¹⁵³⁴ Αρκετά γνωστές είναι η λογία και βιβλιόφιλος Θεοδώρα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή Ραούλαινα (post 1274), που υπήρξε πάτρωνας του Γρηγορίου Β' (Kozabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 2, σσ. 147-148· αρ. 20, σ. 161: «*ἐκδαπανῶσα τὰ σαυτῆς εἰς ἡμᾶς*», και αρ. 22, σσ. 161-162), η αδελφή του Μιχαήλ Η' Ειρήνη (Ευλογία), που είχε υπό την προστασία της ένα κύκλο λογίων και μοναχών, Παχυμέρης, ΙΙ, V:14, σ. 487.7-9, ενώ ο αρσενίτης μοναχός Υάκινθος βρήκε καταφύγιο και προστασία αρχικά στο σπίτι της Μαρίας (Μάρθας) Παλαιολογίνας, αδερφής του Μιχαήλ Η', και αργότερα στη μονή Μωσηλέ, Παχυμέρης, ΙΙ, IV:19, σ. 385.1-3.

ρες της μονής του, για όσο διάστημα θα έλειπε στη Θεσσαλονίκη.¹⁵³⁵ Ο ίδιος πάλι μεσολάβησε στον Αλέξιο Φιλανθρωπινό, όταν βρισκόταν στη Μ. Ασία, εκ μέρους μοναχών της πρωτεύουσας, που ζητούσαν χάρες για συγγενικά τους πρόσωπα που διέμεναν στη Μ. Ασία και είχαν αιχμαλωτιστεί από τους Τούρκους.¹⁵³⁶

Η πρόοδος των τουρκικών φύλων στις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου επέφερε την καταστροφή και ερήμωση αρκετών μονών στην περιοχή της Βιθυνίας, αλλά και στα μεγάλα μοναστικά κέντρα του Γαλησίου και του Λάτρους στην περιοχή της Ιωνίας. Διεκτραγωδώντας τη δεινή θέση του μικρασιατικού μοναχισμού, ο Μετοχίτης γράφει ότι: «νῦν γέ μὴν ὡς ἐκείθεν οἱ ἄνδρες ὠστρακίσθησαν τῆς κατασχούσης τῶν ἀσεβῶν συμφορᾶς»,¹⁵³⁷ και μεγάλος αριθμός μοναχών κατέφυγαν είτε στην πρωτεύουσα είτε σε μονές της Θράκης και της Μακεδονίας, κυρίως δε στον Άθω θέτοντας τις βάσεις για τη μετέπειτα ανάπτυξή του.¹⁵³⁸ Ήταν η αντίστροφη φορά ενός ρεύματος που είχε ξεκινήσει μετά το 1204, όταν πολλοί μοναχοί από την πρωτεύουσα βρήκαν καταφύγιο στη Μ. Ασία, στο κράτος των Λασκάρων.

Στη μετακίνηση και εγκατάσταση μοναχών από τις μονές της Μ. Ασίας στην Κωνσταντινούπολη συντέλεσε και το γεγονός ότι πολλές από τις μονές της πρωτεύουσας είχαν συνενωθεί με άλλες από τις ανατολικές επαρχίες. Η συνένωση των μονών δεν ήταν κάτι ασύνηθες, καθώς απαντά ήδη από την εποχή της *Εικονομαχίας*, όταν μοναχοί εγκατέλειπαν την Κωνσταντινούπολη και ίδρυσαν «νέες» μονές στην επαρχία, εν είδει μετοχι-

¹⁵³⁵ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ.15, σ. 30.5-10 (c. 1299).

¹⁵³⁶ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 101, σ. 136 και αρ. 102, σσ. 136-137.

¹⁵³⁷ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. μ', σσ. 254-255, 257: «πολλά γε πολλαχού τῆς ἐώας ἀπάσης Ῥωμαϊκῆς ἡγεμονίας τοιαῦτα μοναστῶν φροντιστήρια κοσμιώτατ' ἔχοντα ... νῦν ἡ καλλίστη σοι μοῖρα τῶν ἀνθρώπων ἀπάντων οἴχεται, καὶ πατεῖ σου βεβηλοὶ τοὺς ἱεροὺς οἴκους ... ὦ θείων εἰκόνων φιλοκαλῖαι· ὦ κειμηλίων ἱερῶν ἀστραπαί, καὶ πάντιμος αἴγλη καὶ πάναγνα κάλλη· ὦ βίβλων θεοσόφων θησαυροί, ... καὶ νῦν γέ μὴν ὡς ἐκείθεν οἱ ἄνδρες ὠστρακίσθησαν τῆς κατασχούσης τῶν ἀσεβῶν συμφορᾶς».

¹⁵³⁸ Η μετακίνηση ως χαρακτηριστικό του ορθόδοξου μοναχισμού δεν απουσιάζει την περίοδο αυτή. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του μοναχού Ιγνατίου από την Αθανάϊδα της Μικράς Ασίας, που μόνασε αρχικά στη μονή Ιωακείμ και Άννης κοντά στο Αδραμύττιο και αργότερα σε γονικό του μονούδριο έξω από την Αθανάϊδα. Στη συνέχεια ακολούθησε κάποιον, δήθεν Ιεροσολυμίτη και Σιναΐτη, μοναχό Σεραπίωνα στη μονή των Σανίδων, ενώ η περιήγησή του τον οδήγησε κατά σειρά στο Αδραμύττιο (1284), στη Μυτιλήνη, ξανά στη μονή Ιωακείμ και Άννης και από εκεί στο Άγιον Όρος, για να καταλήξει το 1315 στην Κωνσταντινούπολη (RPK, 1, αρ. 10 (Σεπτ. 1315), σσ. 164-174, και PLP, 8063). Ένας ακόμη μοναχός, ο όσιος Μακάριος ο εξ Εώας, από το πολίχνιον Σαμφών της Εφέσου, έλαβε το μοναχικό σχήμα στο Λάτρος. Ακολούθως, πήγε στη μονή Κριτζού στο όρος Σίπυλον της Μαγνησίας, την οποία αναγκάστηκε να εγκαταλείψει λόγω των τουρκικών επιδρομών. Κατέφυγε στην πρωτεύουσα, όπου βρήκε καταφύγιο σε μια σειρά μονών, όπως στη Θεοτόκο του Καλλίου, στη Στουδίου, στη Θεοτόκο του Βάσσου και εν τέλει στη Χώρα: «παρά τοῦ αὐτῆν δειμαμένου ἐν αὐτῶν τῶν κρηπίδων ... ἐπὶ σοφία καὶ φρονήσει καὶ ἀρετῇ καὶ πᾶσι τοῖς καλλίστοις διαλάμποντος εἰς ὅσον ἔξεστι ἀνθρωπίνῃ φύσει, τοῦ μεγάλου φημι λογοθέτου τοῦ Μετοχίτου». Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακάριος ὁ ἐξ Ἐώας», ὁ.π., § 2-7, σσ. 47-50. Εφόσον η ανακαίνιση της μονής από τον Μετοχίτη έγινε c. 1316-1321, η παρουσία του Μακαρίου σε αυτή πρέπει να τοποθετηθεί σε αυτό το διάστημα ή λίγο αργότερα. Βλ. σχετικά PLP, 16217· Α. Laiou, «Saints and Society in the Late Byzantine Empire», Α. Ε. Laiou (ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick N.J., 1980, σσ. 97-99· D. M. Nicol, «Instabilitas loci: The Wanderlust of late Byzantine Monks», W. J. Sheils (ed.), *Monks, Hermits and the Ascetic Tradition*, (Studies in Church History 22), London, 1985, σσ. 193-202, και Talbot, «Monastic Experience», ὁ.π., σσ. 14-15.

ου της κεντρικής μονής, για να αποφύγουν τις διώξεις.¹⁵³⁹ Στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων η τακτική αυτή επανήλθε αρχικά επί Μιχαήλ Η΄ και συνεχίστηκε επί Ανδρονίκου στο πλαίσιο της ενίσχυσης των δοκιμαζόμενων από τις επιθέσεις των Τούρκων μονών της Μ. Ασίας από τις πλούσιες και αυτάρκεις μονές της πρωτεύουσας, ενώ με τον τρόπο αυτό τέθηκαν υπό τον έλεγχο της πρωτεύουσας και κάποια επαρχιακά κέντρα αντιπολίτευσης.¹⁵⁴⁰

Έτσι, (α΄) η μονή του Αγίου Δημητρίου συνενώθηκε με τη μονή Αχειροποιήτου των Κελλιβάρων στο όρος Λάτρος¹⁵⁴¹ (β΄) η μονή της Θεοτόκου του Βώλακος «ήνωται γάρ διά χρυσοβούλλου τῆ τοῦ Παντεπόπτου μονῆ» (c. 1293/4)¹⁵⁴² (γ΄) η μονή της Αγίας Αναστάσεως συνενώθηκε, επίσης με χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄, με τη μονή του Αγίου Λαζάρου (Θεοτόκου) στο όρος Γαλήσιον¹⁵⁴³ (δ΄) η βασιλική μονή του Ακαταλήπτου θα συνενωθεί με τη μονή του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Αυξέντιον¹⁵⁴⁴ (ε΄) Η μονή της Ευεργέτιδος συνενώ-

¹⁵³⁹ Για την επίδοση ή προσένωση μονής σε άλλη βλ. Ι. Μ. Κονιδάρης, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Αθήνα, 1979, σσ. 108-111.

¹⁵⁴⁰ Ο Π. Βοκοτόπουλος, «Λάτρος», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67), 92-93, αναφέρει ως λόγους για τη συνένωση των μονών, την έλλειψη πόρων και μοναχών. Βλ. πρόσφατα και την ειδική μελέτη της Ε. Ράγια, *Λάτρος, ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη Δυτική Μ. Ασία. Με λεπτομερή σχολιασμό των εγγράφων του αρχείου της μονῆς Θεοτόκου του Στύλου*, Αθήνα, 2006.

¹⁵⁴¹ Βλ. Παχυμέρης, Ι, ΙΙ:33, σσ. 221-223, και Grégoire, «De Vita sua», σσ. 465-466. Ο Μιχαήλ Η΄ προέβη στη συνένωση κατόπιν αιτήματος των μοναχών του Λάτρος· δικαιολόγησε δε την πράξη «δι' αἰτίαν τοῦ μή τι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἀπευκτόν τι παθεῖν τοὺς Κελλιβαρηνοὺς, καὶ φέρον προφανῶς εἰς τὸν ἔσχατον κίνδυνον, τὴν ἔσχατιαν τῶν ῥωμαϊκῶν ὄρων οἰκοῦντας καὶ πάσαις ὑποκειμένους ἐφόδοις βαρβαρικαῖς». Η μονή καταλήφθηκε από τους Τούρκους πιθανότατα λίγο πριν το 1282. Βλ. σχετικά Ράγια, *Λάτρος*, ὁ.π., σσ. 66-69.

¹⁵⁴² Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 115, σσ. 160-161, 257· βλ. και αρ. 88, σσ. 112-113. Το αναφερόμενο χρυσόβουλλο είναι πιθανόν αυτό που εξέδωσε ο Ανδρόνικος Β΄ το 1293/4. Βλ. Α. Μ. Schreiner, «Das Chrysobull Kaiser Andronikos' II. für das Pantepoptes-Kloster?», *IstMitt* 27-28 (1977/78), 417-418 και εικ. 144-145.

¹⁵⁴³ Βλ. σχετικά ΜΜ 5, αρ. 8, σσ. 264-267· *Anecdota Graeca*, 2, σ. 77 κ.ε., Dölger, *Regesten*, αρ. 2085· Delehaye, «Constantinus Acropolitae», ὁ.π., σσ. 263-284, και Μανάφης, «Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου λόγος ... διαθητικός», ὁ.π., σσ. 459-465. Η συνένωση πραγματοποιήθηκε πιθανόν επί πατριαρχίας Γρηγορίου Β΄ (1283-1289) ή περί το 1294, και σφαλώς πριν τον Οκτώβριο του 1304, όταν η μονή όπως και η ευρύτερη περιοχή της Εφέσου, καταλήφθηκαν από τους Τούρκους· η εξέλιξη αυτή υπήρξε ίσως η αφορμή για την σύνταξη από τον Γρηγόριο Β΄ Κύπριο του Βίου του αγίου (AASS, Nov. III, σσ. 588-606, και BHG 980). Βλ. Άννα Λαμπροπούλου, *Βίος τοῦ ὁσίου Λαζάρου*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Αθήνα, 1986, σσ. 26-30· της ίδιας, «Ἀνέκδοτο κείμενο γιὰ τὸν ὄσιο Λάζαρο Γαλησιώτη», *Θεολογία* 59 (1988), 588-594, και R. P. H. Greenfield, *The life of Lazaros of Mt. Galesion : an eleventh-century pillar saint*, (Byzantine Saints' Lives in Translation 3), Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2000, σσ. 58-61, 67-67 και σποράδην. Η προσθήκη στη μονή της Αναστάσεως ενός παρεκκλησίου του Αγ. Λαζάρου από τον Κωνσταντίνου Ακροπολίτη οδήγησε τον Janin, *Églises*, σ. 21, στην υπόθεση ότι η μονή ανακαινίστηκε για να στεγάσει την αδελφότητα της μονής του Αγ. Λαζάρου στο Γαλήσιον, από όπου μεταφέρθηκε και η κάρα του αγίου (β΄ ανακομιδή, 25 Οκτ. 1304;). Το γεγονός ενισχύει κατά τον Puech, *Aristocratie*, σσ. 512-513, το ενδεχόμενο ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης να ήταν συμπαθών προς τους Αρσενίτες. Ο πρώην μοναχός του Αγίου Λαζάρου Ιλαρίων, μετέπειτα μοναχός της Αγίας Αναστάσεως, υπήρξε ένας από τους πληροφοριοδότες του Θεόκτιστου Στουδίτη για τη συγγραφή του Βίου του Πατριάρχη Αθανασίου. Βλ. Θεόκτιστος Στουδίτης, *Αθανάσιος*, σσ. 9-10 (κεφ. 7), και PLP, 8172.

¹⁵⁴⁴ Σε σημείωμα του κώδ. 272 της Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης της Μόσχας, f. 13^v, αναφέρεται ότι αντεγράφη υπό του «ἐν μοναχοῖς ἀμαρτωλοῦ ἐξ πόθου | Ἀθανασίου τάλανος καὶ ἀχρείου, | τοῦ καὶ χρηματίσαντος ἀρχιμανδρίτου | Μονῆς τῆς θείας καὶ βασιλειοτάτης | Ὁρους τῆ κλήσει ἀγίου Αὐξεντίου» ως δῶρο για τη μονή Βατοπεδίου (Οκτ. 1297), βλ. Β. L. Fonkic - F. B. Poljakov, *Greceskie rykopisi moskovskoj sinodal'noj biblioleki*, Moscow, 1993, σ. 96. Λίγα ἔτη αργότερα (Οκτ. 1303) κάποιος Μάξιμος (Ολόβωλος;), πρωτοσύγκελος και αρχιμανδρίτης της μονῆς του Αρχαγγέλου Μιχαήλ εστάλη μαζί με τον μεταφραστή Γεώργιο Κορώνη ως πρέσβης στην Βενετία (DVL I.8, σ. 16)· βλ. και Κοτζάμπαση, *Βυζαντινὰ χειρόγραφα*, ὁ.π., σσ. 33-34. Ο Constantinides, *Higher Education*,

θηκε κατόπιν αποφάσεως του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄ με μία σταυροπηγιακή μονή στην Απάμεια¹⁵⁴⁵ (ζ΄) στα τέλη του 13ου αιώνα συνενώθηκε η μονή Προδρόμου-Πέτρας με τη μονή Ξηροχωραφίου στο όρος Λάτρος¹⁵⁴⁶ (ζ΄) την ίδια περίοδο (α. 1305) οι μοναχοί του Στύλου στο Λάτρος μετοίκησαν πιθανότατα στην πρωτεύουσα και στο εκεί μετόχι τους του Αγίου Παύλου¹⁵⁴⁷ (η΄) πιθανότατα στις αρχές του 14ου αι. συνενώθηκε η μονή της Θεοτόκου Ψυχοσώστριας στην Κωνσταντινούπολη με «τῆ κατὰ τὸ ἐὼν μέρος τοῦ περὶ τὸν Ἀνάπλου Στενοῦ διακειμένη Μονῆ τοῦ Κεγχρίου»,¹⁵⁴⁸ ενώ (θ΄) από συνοδική πράξη (Σεπτ. 1315) πληροφορούμαστε ότι πολλοί μοναχοί της μονῆς των Ζυγανῶν στην περιοχή του Αδραμυττίου βρήκαν καταφύγιο στη κωνσταντινουπολίτικη μονή του Μυρελαίου.¹⁵⁴⁹

Η έκταση αυτού του μοναστικού ρεύματος από τη Μ. Ασία στην πρωτεύουσα δεν μας είναι γνωστή. Εικάζουμε όμως ότι ήταν υποδεέστερο από εκείνο που κατευθύνθηκε προς τις μοναστικές κοινότητες του Γάνους στη Θράκη, της Θεσσαλονίκης ή πολύ περισσότερο του Ἄθω, κι αυτό διότι ο αυτοκράτορας είχε κάθε λόγο να μην επιθυμεί την ενίσχυση στην πρωτεύουσα της παρουσίας ζηλωτών μοναχῶν, ὅπως οι Αρσενίτες. Οι τελευταίοι αντιπολιτεύονταν τον αυτοκράτορα και την Ιεραρχία προκαλώντας σχίσμα στην Εκκλησία και διαίρεση στον λαό, γι' αυτό και χαρακτηρίζονται ως «ὀχλώδης μοίρα καὶ ἀπαίδευτοι», αφού ήταν αδύνατο να περιοριστούν στους τοίχους ενός κοινοβίου: «οὐ γὰρ ἦν ἡσυχάζειν αὐτούς, ἀλλ' εἰσδυομένοις τὰς τῶν ἀνθρώπων οἰκίας, σφίσιν ἦν ἐκ προχείρου συνείρειν τὰ πολλὰ κατὰ βασιλέως, ὡς τὸν κληρονόμον ἀδικήσειεν, ὡς ἐξελάσειεν τοῦ θρόνου τὸν πατριάρχην».¹⁵⁵⁰

Ἐτσι περὶ τα τέλη του 13ου αι. ἐπετράπη σε ομάδες Αρσενιτῶν να εγκατασταθούν στις γειτονικές μονές των Αγίων Πάντων και Μωσηλέ με την προϋπόθεση ὅτι δεν θα προκαλούσαν προβλήματα.¹⁵⁵¹ Επρόκειτο βέβαια για κενό γράμμα, καθώς η μονή Μωσηλέ ουδέποτε ἔπαψε να αποτελεί εστία προβλημάτων. Στις αρχές του 14ου αι. (1304), ο τότε ἑπαρχος, δεσπότης Ἰωάννης Παλαιολόγος, διέταξε τη φρούρηση της μονῆς προκειμένου να αποτραπεί

σ. 58 και σημ. 43, αναφέρει ὅτι οι βασιλικές μονές του Ακαταλήπτου και του Αυξεντίου ἦσαν ενωμένες κάτω από έναν πρωτοσύγκελο· επομένως η συνένωση αυτή θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε κατὰ το διάστημα post Οκτ. 1297 – ante Οκτ. 1303. Ο ἴδιος, ὁ.π., σ. 85 και σημ. 127, ἐπισημαίνει σημεῖωμα στον κῶδ. Vat. gr. 844, f. 75^v (R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, II, Vatican City, 1937, σ. 218), για κάποιον ἱερομόναχο Κασσιανό, «τοῦ καὶ χρηματίσαντος καθηγουμένου ἀρχιμανδρίτου καὶ μεγάλου πρωτοσυγγέλου τῶν ἀγίων μονῶν, τῆς ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων διακειμένης τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ἀκαταλήπτου καὶ τῆς ἐν τῷ ὄρει τοῦ ἀγίου Αὐξεντίου διακειμένη μεγάλου ἀρχιστρατήγου τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαήλ», τον οποίο ταυτίζει με τον Νικηφόρο (Νίκανδρο) Κασσιανό του σημειώματος του κῶδ. Ambros. C 126, f. 398^v, τον οποίο ἐστείλε ως μαθητὴ στον Πλανούδη ο Αλέξιος Φιλανθρωπινός το 1295.

¹⁵⁴⁵ Laurent, *Regestes*, αρ. 1713 και 1714.

¹⁵⁴⁶ Είναι ενδιαφέρον ὅτι ἔγγραφα της τελευταίας χρησιμοποιήθηκαν για τη στάχωση των κωδίκων της πρώτης. Βλ. E. Gamillscheg, «Zur Rekonstruktion einer Konstantinopolitanen Bibliothek», *Rivista di Studi Byzantini e Slavi* 1 (1981), 292-293, και Κοτζάμπαση, *Βυζαντινά χειρόγραφα*, ὁ.π., σ. 171.

¹⁵⁴⁷ Ράγια, *Λάτρος*, ὁ.π., σ. 99.

¹⁵⁴⁸ Γέρων Αρκάδιος Βατοπεδινός, «Γράμματα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ψυχοσώστριας», *BNJ* 13 (1937), ζ', ιβ', αρ. 3.47-50 και 4.59-61.

¹⁵⁴⁹ RPK, 1, αρ. 10 (Σεπτ. 1315), σ. 172.105-111.

¹⁵⁵⁰ Παχυμέρης, IV:11, σσ. 359-361, και IV:27, σ. 407.8-12.

¹⁵⁵¹ Παχυμέρης, III, VII:13, σ. 51.

η δημιουργία παρασυναγωγών, ενώ μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας του Ιωάννη Δριμέος (1305/6) ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ διέταξε την έξωσή τους από εκεί στα μέσα του χειμώνα, αφού θεωρήθηκε ότι είχαν άμεση ανάμιξη.¹⁵⁵² Την ίδια περίοδο ο αυτοκράτορας προσπάθησε να πείσει τον ηγούμενο της μονής Προδρόμου Πέτρας να απομακρυνθεί από την επιρροή των Αρσενιτών και να επανέλθει σε κοινωνία με την επίσημη Εκκλησία.¹⁵⁵³ Ως εκ τούτου, γίνεται φανερό ότι ο μοναχισμός της πρωτεύουσας κινείται και αναπτύσσεται εκ των πραγμάτων σε ένα ελεγχόμενο χώρο και περιβάλλον, υπό την άμεση εποπτεία και επιρροή των αριστοκρατών πατρώνων του και της αυτοκρατορικής εξουσίας. Απόρροια αυτού του ελέγχου ήταν οι μοναστικοί κύκλοι να μην έχουν ούτε το ηθικό σθένος, αλλά ούτε και λόγους να αντιδράσουν στην αυτοκρατορική πολιτική, με εξαίρεση την περίοδο που ακολούθησε τις διαπραγματεύσεις για την ένωση των Εκκλησιών, οπότε και σημειώθηκαν συνολικά αντιδράσεις κατά της ενωτικής πολιτικής.¹⁵⁵⁴

Ο έλεγχος αυτός των ριζοσπαστικών στοιχείων, όπως οι Αρσενίτες, και γενικά η διαμόρφωση και τήρηση μίας τάξεως πραγμάτων ήταν βασική επιδίωξη τόσο των πολιτικών όσο και των εκκλησιαστικών αρχών της πρωτεύουσας. Ως εκ τούτου, όταν οι εξελίξεις στη Μ. Ασία και η από εκεί εισροή μοναχών στην πρωτεύουσα δημιούργησαν, όπως ήταν αναμενόμενο, κάποια φαινόμενα “αταξίας”, ο αυστηρός Αθανάσιος Α΄ επιχείρησε την εξάλειψή τους επαναπροσδιορίζοντας τις αξίες και πρακτικές του μοναχισμού στην πρωτεύουσα. Ο Πατριάρχης κήρυττε και τόνιζε τα μοναχικά ιδεώδη, όπως η ένδεια, η ταπεινότητα, η απάρνηση των υλικών αγαθών και των σαρκικών ηδονών, η διακοπή των φιλικών και οικογενειακών δεσμών, και βέβαια η υποταγή του θελήματος.¹⁵⁵⁵ Στην προσπάθειά του ωστόσο για αναμόρφωση του μοναχισμού και εν γένει της Εκκλησίας, ο Αθανάσιος Α΄ φαίνεται ότι υπερέβαλλε, όπως και οι υπηρετούντες αυτόν μοναχοί, που επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο προκαλώντας έντονες αντιδράσεις.¹⁵⁵⁶ Παραιτούμενος την πρώτη φορά από τον πατριαρχικό θρόνο ο Αθανάσιος Α΄ σημειώνει ότι η εξέλιξη αυτή ανέτρεψε την

¹⁵⁵² Στη μονή Μωσηλέ μόναζε ο Υάκινθος, ηγετική φυσιογνωμία της μετριοπαθούς μερίδας των Αρσενιτών της πρωτεύουσας, που τύγχανε προστασίας από τη οικογένεια του Νικηφόρου Ταρχανειώτη. Βλ. Παχυμέρης, III, VII:13, σ. 51.10-17· IV, X:33, σ. 387 κ.ε., XII:2, σσ. 525-527, και XIII:15, σ. 653.19-22· Σταυρίδου - Ζαφράκα, «Η Μονή Μωσηλέ», σσ. 67-92, και της ίδιας, «Ιωάννης Δριμύς», σσ. 480-481.

¹⁵⁵³ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 90, σσ. 236, 238, 419-420, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1722.

¹⁵⁵⁴ Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η εγχώρια αντίδραση των -Αρσενιτών προφανώς- μοναχών της μονής Παντεπόπτου, που έπαυσαν κάθε κοινωνία με τον Πατριάρχη Ιωσήφ: «ἅμα μὲν καὶ ὡς ἐπιβήτορι, ἅμα δὲ καὶ ὡς ἀφωρισμένῳ», αντιμετωπίστηκε άμεσα από τον μεγάλο λογοθέτη Γεώργιο Ακροπολίτη με σκληρές σωματικές τιμωρίες, διαπομπεύσεις και εξορίες. Βλ. Παχυμέρης, II, IV:28, σσ. 409.3-411.2.

¹⁵⁵⁵ Γρηγοράς, I, VI:5, σσ. 182.22-183.2, 17-23, και 184.1-11. Βλ. και Boojamra, *Athanasios*, σσ. 162-163.

¹⁵⁵⁶ Βλ. Παχυμέρης, III, VIII:16, σσ. 165-169. Τις περισσότερες επικρίσεις δέχθηκε ο μοναχός Σάββας, που είχε οριστεί από τον Αθανάσιο Α΄ ως κριτής πάντων. Ο αυτοκράτορας φέρεται να ομολόγησε σύμφωνα με τον Παχυμέρη, III, VIII:19, σ. 177.15-21, ότι «ἂ γὰρ Σάββας ἔπραττε, θέλημα τοῦ πατριάρχου ὅπως ἤγειτο». Ο εν λόγω Σάββας είναι προφανώς ο ίδιος με τον αναφερόμενο σε σημείωμα του κώδικα *Vind. hist. gr.* 70, f. 209^r, Σαβά: «Ἦπίως καὶ εἰρηνικῶς οἱ θεῖοι πατέρες φασὶν ἐπιστρέφειν, οὐχὶ δὲ τυραννικῶς καὶ μετὰ σφοδρῶν μαστίγων καὶ πολυειδῶν ἐτέρων κολάσεων, ὡς ὁ Γανείτης Ἀθανάσιος καὶ αἱ τούτου τυραννικαὶ τιμωρίαὶ καὶ δυνάμεις καὶ κακοποιοί, ὁ Θεοφάνης λεγόμενος ὁ Σαβᾶς, ὁ Μαρτινιανός καὶ ὁ Ταρτάρου ψυχρότερος Χίου ὁ Παῦλος», Darroutzès, «Notes marginales», ὁ.π., σ. 73, αρ. 10, και *PLP*, 24644.

μεταρρυθμιστική του προσπάθεια: «τῶν μοναχῶν καὶ μοναζουσῶν καὶ λοιποῦ χριστωνύμου λαοῦ, τῶν μὲν λόγῳ, τῶν δὲ καὶ βίᾳ, βλεψάντων πρὸς τὸ σεμνότερον, ὡς καταιγὶς ἀγρία ἀθρόον ἐπεισεσοῦσα, ἢ καθ' ἡμῶν ὕβρις πρὸς τὰ πρότερα ἔστρεψεν».¹⁵⁵⁷

Εντούτοις, αν και ασκητικός στον χαρακτήρα, ο Αθανάσιος Α΄ ουδέποτε πρόβαλε ως πρότυπο τον αναχωρητισμό εις βάρος του κοινοβιακού μοναχισμού, αφού ο ίδιος υπήρξε κτίτορας μίας διπλής μονής στην πρωτεύουσα.¹⁵⁵⁸ Αλλά και ο έτερος πρόδρομος του ησυχαστικού κινήματος, ο Θεόκλητος Φιλαδελφείας, μολονότι επιχείρησε με τις διδασκαλίες του να εισαγάγει την πνευματική του κόρη Ειρήνη (Ευλογία) Χούμναινα Παλαιολογίνα στη θεωρία και πράξη της πνευματικής ζωής επισημαίνοντας την αξία της εγρήγορσης και της προσευχής για την επίτευξη της πνευματικής κάθαρσης και της γνώσης του Θεού, προέκρινε πάντα το κοινοβιακό σύστημα ως «Χριστοῦ ἐκλογή» από την ἡσυχία, την απομόνωση και την ἐρημία, που απομάκρυναν από τις αξίες της μοναστικής κοινωνικότητας και της υπακοής.¹⁵⁵⁹ Έτσι, σε διδασκαλία του ίσως προς τη Χούμναινα και τη συνοδεία της, σημειώνει σχετικά με την αξία του κοινοβίου ότι «τὸ κοινόβιον διὰ τοῦτο ὠνομάσθη κοινόβιον ἐκ τοῦ τούς μιγάδας μοναχοὺς εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν μονὴν συνελθόντας κοινήν ποιεῖσθαι καὶ τὴν κατοικίαν καὶ τὴν ζωὴν καὶ τὴν θέλησιν καὶ τὴν γνώμην καὶ μηδένα τῶν τοῦ κοινοβίου ἴδιον ἔχειν τι ... τὴν ὑπακοὴν ἀπονέμειν τῷ προεστῶτι καὶ πάσῃ τῇ ἀδελφότητι».¹⁵⁶⁰ Αντίθετα «ὁ ἡσυχάζων ῥαδίως ἐπιβουλεύεται, ἐπειδὴ μεμονωμένος τρέχει καὶ προσκόψας οὐκ ἔχει τὸν βοθηοῦντα. ὁ δὲ τεταγμένος ἐν τῇ ἀδελφότητι μετὰ πληροφορίας ἀγωνίζεται».¹⁵⁶¹ Η στάση αυτή του Θεολήπτου οφείλεται εν πολλοίς στην αντιπαλότητά του με τους Αρσενίτες, οι οποίοι δεν υπάκουαν σε πνευματικό πατέρα και δη επίσκοπο της επίσημης Εκκλησίας.

Η ίδια η Κωνσταντινούπολη, εξάλλου, ως χώρος δεν ευνοούσε την ανάπτυξη άλλων μορφών μοναχικής άσκησης πλην της κοινοβιακής. Ακόμα και αυτή η σαλότητα, που δεν είναι ασύμβατη με το αστικό περιβάλλον, δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί, καθώς παρόμοια φαινόμενα -εφήμερα ή όχι- δεν έτυχαν θετικής αντιμετώπισης από ελλόγιμους κύκλους

¹⁵⁵⁷ Παχυμέρης, III, VIII:23, σ. 191.5-7.

¹⁵⁵⁸ Μετά την α΄ παραίτησή του ο Αθανάσιος «ἀναχωρήσας πρὸς τὰ εὐαγγὴ αὐτοῦ σεμνεῖα καὶ φροντιστήρια τῆς φίλης ... καὶ συντρόφου ἡσυχίας πάλιν ἐπιλαμβάνεται», Θεόκτιστος Στουδίτης, Αθανάσιος, σ. 5.6-21.

¹⁵⁵⁹ Ο δάσκαλος του Θεολήπτου στις πρακτικές του Ησυχασμοῦ, Νικηφόρος ο Ησυχαστής, δεν εισήγαγε μόνο τις τεχνικές ενατένισης του θείου, αλλά δίδασκε ότι αυτές μπορούσαν να γίνουν προσιτές σε όλους τους μοναχούς και μάλιστα χωρίς να απαιτείται καθοδήγηση από κάποιο πνευματικό πατέρα, θέτοντας υπό αμφισβήτηση το παραδοσιακό μοντέλο του μοναστικού βίου. Βλ. Νικηφόρου Μονάζοντος, «Περὶ νήψεως καὶ φυλακῆς καρδίας», PG 147, στ. 963-964· βλ. ακόμα Constantinides-Hero, *Choumnaina*, σσ. 138-139, και D. Krausmüller, «The rise of hesychasm», M. Angold (ed.), *The Cambridge History of Christianity*, vol. 5, Cambridge Univ. Press., 2006, σσ. 108-109. Για τη διδασκαλία του Θεολήπτου βλ. R. E. Sinkewicz, *Theoleptos of Philadelphia, The monastic discourses*, Pontifical Institute of Medieval Studies (Studies and Texts 111), Toronto, 1992, σσ. 26-66.

¹⁵⁶⁰ Sinkewicz, *Theoleptos of Philadelphia*, ό.π., § 2, σ. 218.14-25· επίσης S. Salaville, «La vie monastique grecque au début du XIVe siècle d'après un discours inédit de Théolepte de Philadelphie», *REB* 2 (1944), 120. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι και στο σωζόμενο μέρος του *Τυπικού* της μονής του Φιλανθρώπου Σωτήρος ο λόγος αφορά αποκλειστικά την «κοινοβιακή διαγωγή τε καὶ καταστάσει», P. Meyer, «Bruchstücke zweier τυπικά κτητορικά», *BZ* 4 (1895), 48-49.

¹⁵⁶¹ Sinkewicz, *Theoleptos of Philadelphia*, ό.π., § 4, σ. 220.35-37· βλ. επίσης Salaville, ό.π., σ. 120.

της πρωτεύουσας, είτε επρόκειτο για μέλη του κλήρου είτε για κοσμικούς, μέλη της αριστοκρατίας και κτίτορες μονών. Στον Βίο του θείου του Ιωάννη Ποντοηρακλείας (1249–1328) ο Γρηγοράς αναφέρει την παρουσία στα ανάκτορα ενός δια Χριστόν σαλού: «εὐσεβῆς κυνικός, ὡς εἰπεῖν Διογένης, μωρίας μὲν ὑποκριτῆς τὸ φαινόμενον, τὸ δ' ἀληθὲς ἐμπορίας θείας ἐργάτης», για τη σαλότητα του οποίου έχουν διατυπωθεί σοβαρές επιφυλάξεις.¹⁵⁶² Στις αρχές επίσης του 14ου αι., θα έρθει στην Κωνσταντινούπολη ο νέος ακόμη τότε μοναχός Μάξιμος ο Κausοκαλύβης. Σύμφωνα με τον Βίο του κατά την εκεί παραμονή του κυκλοφορούσε «ἀνυπόδετος, ἀσκεπής, μόνον τρίχινον ἔν διεζωσμένος ἱμάτιον καὶ αὐτὸ διερρηγμένον τὰ πλείστα», υποκρινόμενος τον σαλό κι έχοντας ως ενδιαίτημα τον πυλώνα της Παναγίας των Βλαχερνών. Συνάντησε μάλιστα και τον Πατριάρχη Αθανάσιο Α΄, ο οποίος κατέβαλε προσπάθεια «εἰσάξαι αὐτὸν ἐν τοῖς κοινοβίοις, οἷς ἀνήγειρεν καὶ ἐκτήσατο ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει μονύδρια», αλλά χωρίς αποτέλεσμα.¹⁵⁶³ Προσεκλήθη ακόμη και στα ανάκτορα από τον Ανδρόνικο Β΄ προκαλώντας τον θαυμασμό όλων με την ικανότητά του να εκφωνεί από στήθους τις θείες γραφές, μολοντί «γραμματικὴν οὐ μεμάθηκεν» και «ἐν τοῖς ῥήμασιν ἀδαῆς ἐνοεῖτο». Η παρουσία του φέρεται να ενόχλησε τον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη, που ειρωνευόμενος την αγραμματοσύνη του Μαξίμου: «ἡ μὲν φωνὴ φωνὴ Ἰακώβ, αἱ δὲ χεῖρες χεῖρες Ἡσαῦ», αποχώρησε.¹⁵⁶⁴

Ο Μετοχίτης όπως φαίνεται δεν ενέκρινε την ιδιορρυθμία στον μοναχικό βίο ούτε και έδειχνε να συμπαθεί τους ‘αγράμματους’ ασκητές.¹⁵⁶⁵ Στην εποχή του όμως δρούσαν ήδη κύκλοι πρόδρομων Ησυχαστών, όπως του Νικηφόρου του Ησυχαστή, του Αθανασίου

¹⁵⁶² Laurent, «Jean d'Héraclée», σ. 38. Βλ. σχετικά Nicol, *Church and Society*, ό.π., σσ. 43–44, και S. Ivanov, *Holy fools in Byzantium and beyond*, Oxford Univ. Press, 2006, σ. 222, ο οποίος πιστεύει ότι πρόκειται μάλλον για κάποιον γελωτοποιό των ανακτόρων.

¹⁵⁶³ Halkin, «S. Maxime le Kausokalybe», ό.π., σσ. 70.9–72.13, και Παταπίου Κausοκαλυβίτου, «Βίος όσιου Μάξιμου τοῦ Κausοκαλύβη», ό.π., σ. 531.8–12.

¹⁵⁶⁴ Halkin, «S. Maxime le Kausokalybe», ό.π., σ. 71.5–17, και Παταπίου Κausοκαλυβίτου, «Βίος όσιου Μάξιμου τοῦ Κausοκαλύβη», ό.π., σσ. 530–531, όπου αναφέρεται ότι ο όσιος «ἄμοιρος ὦν παιδείας ἑλληνικῆς». Για το επεισόδιο βλ. επίσης D. M. Nicol, «Hilarion of Didymoteichon and the Gift of Prophecy», *BSt* 5 (1978), 187· Matschke - Tinnefeld, *Gesellschaft*, σσ. 268–269, και Μετοχίτης, Ἡθικός, σ. 101*, όπου αν και η αξιοπιστία της διήγησης αμφισβητεῖται, εντούτοις η αναφερόμενη στον Βίο επιφυλακτικότητα ή και εχθρότητα του Μετοχίτη ἔναντι των σύγχρονων τάσεων και πρακτικῶν του μοναχισμοῦ φαίνεται ότι επαληθεύεται. Πράγματι, ο Μετοχίτης στο δοκίμιο 41 των *Γνωμικῶν Σημεώσεων* (*Miscellanea*, σσ. 295–296) αφήνει αιχμές για ορισμένους που όντας ἄφρονες προσπαθοῦν να προσεγγίσουν τον Θεό με τη φαντασία τους: «Ταῦτ' ἄρα καὶ πρὸς τὰ θεῖα καὶ νοερά τὴν αἰσθητικὴν χρῆσιν ἔλκουσιν ἔνιοι καὶ κατ' αἴσθησιν ἐπ' αὐτοῖς ἐπιχειροῦσιν ... Τῶν δ' ἔτι ἁμαθεστέρων ἔνιοι καὶ τερατοδέστερον ἔτ' ἐπιβάλλουσι τοῖς θεοῖς καὶ μετὰ σκηνης τραγικῆς καὶ δράματος ἄνω χωροῦσι καὶ συμπλέκονται ταῖς μετὰ Θεοῦ φαντασίαις, ἀνθρωποειδεῖς εἰκασίας καὶ τύπους συνέλκοντες ὑπ' ἄκρας ἁμαθίας». Ως εκ τούτου, θα ἦταν εύλογο να υποθέσουμε ότι ο συγγραφέας ἔχει κατά νου τους συγχρόνους του Ησυχαστές. Για τον Μετοχίτη (Ἡθικός, σσ. 84*–85*) η αποκάλυψη και ενδεχομένως η ἔνωση με το θεῖον μπορούσε να επιτευχθεῖ μέσα από την μελέτη των αισθητῶν πραγμάτων.

¹⁵⁶⁵ Ο Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. ογ΄, σ. 486, γράφει μεταξύ ἄλλων ότι: «πλείστοι καὶ φεύγουσιν ὄλη φορᾶ τὰς μετὰ τῶν πολλῶν κοινωνίας καὶ τὰ πράγματα, καὶ ἀνθαιροῦνται τὴν ἐρημίαν καὶ τὸ ἄπραγμα καὶ ἀκωνώνητον τῶν πολλῶν, οὐ μισανθρωπίαν ἀσκούντες· πόρρω γάρ δὴ τοῦτο πάνυ τοι τῆς χριστιανικῆς νομοθεσίας» τονίζοντας ότι «φύσει κατ' ἀνθρώπους εἶναι τὸ κοινοπραγεῖν καὶ συμβιοῦν ἀλλήλοις».

Α΄, και του Θεόληπτου Φιλαδελφείας, και λίγο αργότερα του Γρηγορίου του Σιναΐτη,¹⁵⁶⁶ οπότε ο διάλογος μεταξύ των ησυχαστικών κύκλων, ειδικά του Αγίου Όρους, και εκπροσώπων της θύραθεν παιδείας στην Κωνσταντινούπολη ήταν αναπόφευκτος και θα γίνεται όλο και περισσότερο έντονος προϊόντος του 14ου αι. Βρισκόμαστε επομένως ενώπιον των απαρχών μιας διάστασης που θα οδηγήσει αργότερα στην ησυχαστική έριδα.

Πράγματι, στους κύκλους των λογίων της πρωτεύουσας στις αρχές του 14ου αι. και κυρίως στη δεκαετία του 1320 λαμβάνει χώρα μια μακρά συζήτηση γύρω από τις έννοιες θεωρητικός βίος και θεωρία, που σχετίζονται με την απομάκρυνση από τον κόσμο και την προσήλωση στην πνευματική ενασχόληση και στην προαγωγή του νου με τη βοήθεια της θύραθεν σοφίας. Έτσι, κατά τον Θεόδωρο Μετοχίτη οι πραγματικά ενάρετοι επιλέγουν την αναχώρηση από τα εγκόσμια απολαμβάνοντας με γαλήνη και ψυχική ηρεμία τα αγαθά της αρετής στην παρούσα ζωή.¹⁵⁶⁷ Ο ίδιος εκφράζει μάλιστα τον θαυμασμό του για όσους επέλεξαν τον θεωρητικό βίο, όπως ο πρώην Αχριδών Γρηγόριος, που αποσύρθηκε σε μία μονή της πρωτεύουσας «πρώτατον ἔργον τίθειαι λατρείαν θεοῦ· | αὐτὰρ ἔπειτα δευτέρᾳ σοι φρουντίσματα λούγοι».¹⁵⁶⁸ Στον Μετοχίτη, ωστόσο, οι όροι αποχώρηση ή αναχώρηση, δεν αναφέρονται στα ιδεώδη του βυζαντινού μοναχισμού, αλλά στη σπουδή των λόγων μέσω της λογικής και της διάνοιας.¹⁵⁶⁹ Ως εκ τούτου η θεωρία δεν νοείται μεταφυσικά, ως υπερβατική γνώση του θείου, αλλά ως θέαση της κτιστής δημιουργίας (του κόσμου και των φυσικών του φαινομένων), η μελέτη της οποίας αποκαλύπτει, όμως, τη θεία πρόνοια που διέπει, σχεδιάζει και εκτελεί τα πάντα.¹⁵⁷⁰ Αυτός είναι και ο λόγος, που ο άκτουάριος Ιωάννης Ζαχαρίας τάσσεται κατά της μονομερούς προσήλωσης στον μοναχικό βίο χωρίς την αρωγή της θύραθεν παιδείας,¹⁵⁷¹ άποψη που δεν βρίσκει απόλυτα σύμφωνους τον Θεόδωρο Μετοχίτη και τον μαθητή του Νικηφόρο Γρηγορά, που μολονότι υπεραμύνονται της

¹⁵⁶⁶ J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, (Patristica Sorbonensia 3), Paris, 1959, σσ. 30-42, και του ίδιου, *A Study of Gregory Palamas*, London, 1964, σσ. 89, 126-142. Αργότερα, περί τα μέσα του 14ου αι., ο Γρηγόριος Ακίνδυνος διατείνεται ότι η ορθοδοξία και η άσκηση του Πατριάρχη Αθανασίου δεν είχε τίποτε κοινό με την «μανία» του Γρηγορίου Παλαμά: «ἀλλ' οὐκ εἶχε τὴν ἐπὶ κενῇ δόξῃ μανίαν τοῦ Παλαμᾶ, οὐδὲ τὴν ὑπὲρ ταύτης ἀπόνοιαν καὶ κατὰ πάντων τόλμαν, καὶ τῶν ἀψαύστων αὐτῶν». Βλ. J. Nadal Cañellas, *Gregorii Acindyni Refutationes Duae*, (CCSG 31), Turnhout – Leuven, 1995, IV 51, σ. 397.59-63.

¹⁵⁶⁷ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, § 10-14, σσ. 45-67. Άλλωστε, και ο Ιωάννης Ζαχαρίας προκρίνει το μέτρο αντί της υπερβολικής σωματικής άσκησης στον μοναχικό βίο, ώστε η πνευματική γαλήνη και η άριστη λειτουργία της διανοίας να επιτύχει την θεωρία. Βλ. J. L. Ideler, *Physici et medici Graeci minores*, I, Berlin, 1841, 2.11.1-4, και 2.17.13, καθώς και Κουρούσης, *Επιστολάριον*, σσ. 470-471.

¹⁵⁶⁸ Featherstone - Ševčenko, «Two Poems by Theodore Metochites», *ό.π.*, σσ. 15.78-81, 16.115-120. Βλ. και όσα αναφέρει ο Μετοχίτης στον επικήδειό του για τον Ιωσήφ Φιλόσοφο· M. Treu, «Der Philosoph Joseph», *BZ* 8 (1899), 8.29-33.

¹⁵⁶⁹ Όπως επισημαίνει ο Πολέμης (Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σ. 68*), ο Μετοχίτης είναι επηρεασμένος όχι από τα πατερικά κείμενα, αλλά από το ασκητικό ιδεώδες της ελληνιστικής περιόδου.

¹⁵⁷⁰ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σσ. 48*-49*.

¹⁵⁷¹ I. Πολέμης, Μετοχίτη, *Ἠθικός*, σσ. 99*-100*, του ίδιου, «Μία μαρτυρία για τις τύχες του Συνεσίου του Κυρηναίου στις αρχές του 14ου αι.», *Ελληνικά* 54.1 (2004), 107. Βλ. και A. Hohlweg, «Drei anonyme Texte suchen einen Autor», *Βυζαντιακά* 15 (1995), 37-38.

αρχαίας φιλοσοφίας έναντι των αντιδράσεων από σύγχρονους εκκλησιαστικούς - μοναστικούς κύκλους, δεν αμφισβητούν τη μακρά παράδοση του μοναχισμού.¹⁵⁷²

Για τους αναχωρητές και ασκητές όμως του ορθόδοξου μοναχισμού η θεωρία του κόσμου και των νόμων της φύσης αποτελεί ένα αρχικό στάδιο γνώσης του Θεού, το οποίο επιθυμούν να προσπελάσουν γρήγορα προκειμένου να φθάσουν στην καθαρή γνώση του Θεού δια αποκαλύψεως, με την βοήθεια δηλαδή της θείας χάριτος και όχι ως αποτέλεσμα της προσπάθειας του ανθρώπινου νου. Έτσι, στον Βίο του οσίου Μαξίμου του Καυσοκαλύβη αναφέρεται ότι ο όσιος έψεξε έναν γραμματέα από την πρωτεύουσα «έμπειρώς ἔχων καὶ τῆς ἕξω παιδείσεως», που τον επισκέφθηκε στην καλύβη του στον Άθω, επειδή αμφισβητούσε τους αγώνες και τη θαυματουργό χάρη των αγίων και θεωρούσε ανούσιους τους βίους τους. Σε αυτόν η συμβουλή του οσίου ήταν: «εἰ σοφὸς ἀληθῆς βούλεσαι εἶναι, τῶν Ἑλλήνων μωρολογίαν κατάπτυσον, καὶ σχόλασον κατὰ Δαβὶδ, ἵνα νοήσης Θεόν».¹⁵⁷³

Το όποιο ενδιαφέρον για την ἡσυχία στους μοναστικούς κύκλους της πρωτεύουσας την περίοδο των πρώτων Παλαιολόγων,¹⁵⁷⁴ καθώς και το αριστοκρατικό υπόβαθρο πολλών από τις μονές, ήταν επόμενο να ενισχύσουν τις τάσεις ατομοκεντρισμού και ἔλλειψης ενδιαφέροντος για το «τῶ κοινῶ ὠφέλιμον».¹⁵⁷⁵ Ως αποτέλεσμα το ενδιαφέρον των μοναχών για την άσκηση της φιλανθρωπίας και την ανάληψη φροντίδων προς τον συνάνθρωπο και εν γένει το κοινωνικό σύνολο εμφανίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις ξέθωρο. Έτσι, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης παραινεί τους μοναχούς μιας μονής, της οποίας είναι πιθανότατα κτίτωρ, να ασχοληθούν αλόγιστα με τους ασθενείς της καταγωγής (νοσοκομείου) που βρίσκεται δίπλα στη μονή τους, επισημαίνοντας ότι ο «Κύριος ἡμῶν

¹⁵⁷² Μετοχίτης, Ἡθικός, σσ. 105-120. Βλ. επίσης Στ. Κουρούσης, «Ὁ ἀκτουάριος Ἰωάννης ὁ Ζαχαρίας συγγραφεὺς ἀποδοθέντων αὐτῶ μὴ ἱατρικῶν πονημάτων», Ἀθηνᾶ 82 (1997-1999), 67 κ.ε., και του ἰδίου, Ἐπιστολάριον, σσ. 439-456 και ειδικότερα σσ. 455-456.

¹⁵⁷³ Halkin, «S. Maxime le Kausokalybe», ὁ.π., σσ. 98-99, § 27· και Παταπίου Καυσοκαλυβίτου, «Βίος οσίου Μάξιμου τοῦ Καυσοκαλύβη», ὁ.π., σσ. 559-561.

¹⁵⁷⁴ Σημαντική θεωρεῖται η επίδραση του Συμεών του Νέου Θεολόγου (949;-1022), ο οποίος αρνούνταν κάθε είδους προσωπικό δεσμό (συγγενικό ή φιλικό), ἐμμένοντας στη μοναχικότητα, ενώ οι μονές θεμιτές σχέσεις ἦταν η υπακοή στον πνευματικό πατέρα, στον αυτοκράτορα και στον Θεό. Χαρακτηριστικά είναι ὅσα γράφει ο ἴδιος σε ποίημά του:

«Ἐάσατε τῇ κέλλῃ μου μόνον ἐγκεκλεισμένον·
ἄφετέ με μετὰ θεοῦ τοῦ μόνου φιλανθρώπου·
ἀπόστητε, μακρύνετε, ἐάσατέ με μόνον [...]·
μηδεὶς τῇ θύρᾳ κρούσει· μηδεὶς φωνὴν ἀφήσῃ·
μηδεὶς ἐπισκεψάτω με τῶν συγγενῶν ἢ φίλων·
μηδεὶς μου τὴν δiάνοιαν ἐλκύσας ἀποσπάσῃ
τῆς θεωρίας τοῦ καλοῦ καὶ ὠραίου δεσπότητος»,

A. Kambylis, *Symeon Neos Theologos, Hymnen*, (Supplementa Byzantina 3), Berlin – New York, 1976, αρ. 28, σ. 243.1-8. Βλ. ανωτέρω σημ. 1559, τις περισσότερες ακραίες αντιλήψεις του Νικηφόρου Ησυχαστή (β' μισό 13ου αι.) για τη μη χρεία πνευματικού πατέρα στον αγώνα για την επίτευξη της αγιότητας.

¹⁵⁷⁵ Ο T. Teoteoi, «L'hésychasme – valeurs sociales d'un idéal asocial», *RESEE* 46 (2008), 104-111, επισημαίνει ότι με τον Ησυχασμό συνδέονται αρχικά οι μεγαλόσχημοι μοναχοί των κοινοβίων, ενώ η ιδιορρυθμία θα κάνει την εμφάνισή της στα έγγραφα του Αγίου Όρους μόλις κατά το β' μισό του 14ου αι. Ακόμη στον 13ο και στις αρχές του 14ου αι., η επιδίωξη της ἡσυχίας παραπέμπει στους παλαιούς ασκητές που εγκαταλείπουν μεν τις μονές τους, αλλά δεν προβαίνουν σε αλλαγές των δομών τους ή του τρόπου άσκησης των άλλων συμμοναστών τους.

Ἰησοῦς Χριστός, ... οὐκ ἐλάχιστον μέρος τῆς αὐτοῦ διδασκαλίας πεποιήται τὴν τῶν ἀσθενούντων ἐπίσκεψιν». Ὑπενθυμίζει ἀκόμη ὅτι κατὰ τον Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, οἱ μοναχοὶ καλοῦνται θεραπευτές καὶ καταλήγει λέγοντας: «εἰ μὴ περὶ πολλοῦ ποιεῖσθαι τὰ κατ' αὐτούς, εἰ μὴ παντὸς ἄλλου προτιμᾶτε τὴν αὐτῶν θεραπείαν, εἰς μάτην ὑμῖν ἀνάλωται πάνθ' ὅσα περ ἐπὶ προμηθείᾳ σφῶν καταβάλεσθαι, εἰς μάτην οἱ κόποι καὶ τὰ οἰκοδομήματα». ¹⁵⁷⁶ Στὸ ἴδιο κλίμα κινεῖται καὶ ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄, πού με ἐπιστολή του στοὺς μοναχοὺς καὶ τις μοναχὲς τῆς πρωτεύουσας (τέλη 1306) προέτρεπε σε ἐγκράτεια, νηστεία καὶ μονοσιτία πρὸς ἐξοικονόμηση τροφῆς γιὰ τοὺς φτωχοὺς κατοικοὺς τῆς πόλης. ¹⁵⁷⁷ Ὁ ἴδιος, ὠστόσο, στὴν Ὑποτύπωσή του δὲν κάνει καμιά ἀναφορά σὲ φιλανθρωπικὴ δράση τῶν μοναχῶν, ἀλλὰ δίνει σαφεῖς ὁδηγίες γιὰ ἐγκλεισμό στὴ μονή καὶ συστηματικὴ ἀποφυγὴ κάθε ἐπαφῆς με τοὺς λαϊκοὺς. ¹⁵⁷⁸

Ἡ ἀσκηση τῆς φιλανθρωπίας καὶ ἡ προσφορά στὸ κοινωνικὸ σύνολο ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια λειτουργήματα τῶν μονῶν τῆς πρωτεύουσας. Πράγματι, οἱ περισσότερες ἐξ αὐτῶν ἀπέκτησαν ἢ ἔθεσαν ἐκ νέου σὲ λειτουργία ἰδρύματα φιλανθρωπικοῦ χαρακτήρα, ὅπως νοσοκομεῖα καὶ γηροκομεῖα, τὰ ὁποῖα συντηροῦσαν ἐξ ἰδίων ἀναλωμάτων, συχνά καὶ με προσωπικὴ ἐργασία. Ἀρκετές πληροφορίες διαθέτουμε κυρίως γιὰ τοὺς ξενῶνες, τὸ μέγεθος τῶν ὁποίων εἶναι σαφῶς μικρότερο τῶν ἀντίστοιχων ἰδρυμάτων τοῦ 12οῦ αἰῶνα. ¹⁵⁷⁹ Οφείλουμε πάντως νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι στὰ ἐν λόγω ἰδρύματα δὲν ὑπῆρχε μόνο περίθαλψη τῶν ἀσθενῶν καὶ φιλάνθρωπη ἀνακούφιση τοῦ ἀνθρώπινου πόνου, ἀλλὰ καὶ πρόοδος στὴν ἰατρικὴ ἐπιστήμη, καθὼς πολλοὶ μοναχοὶ με ἰκανὴ παιδεία ἐπιδόθηκαν τόσο στὴ διάσωση τῆς ἀρχαίας ἰατρικῆς καὶ φαρμακευτικῆς παράδοσης ὅσο καὶ στὴν ἐρευνα προβαίνοντας μάλιστα στὴ συγγραφὴ νέων ἰατρικῶν πραγματειῶν.

¹⁵⁷⁶ Dennis, Miller, «Obligation of Monks», ὄ.π., σσ. 416.1-4, 418.42-48. Στὸ δίλημμα τῆς ἡσυχίας ἢ τῆς προσφοράς ἐκ μέρους τοῦ μοναχισμοῦ, ἐπανερχεται ὁ Ἀκροπολίτης καὶ στὸν Βίο του Σαμψῶν τοῦ Ξενοδόχου. Διασκευάζοντας τὸν παλαιότερο Βίο, ὁ Ἀκροπολίτης κάνει μίαν ἐνδιαφέρουσα προσθήκη, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ ἅγιος μετὰ τὸν θάνατο τῶν γονέων του ἀντιμετώπισε τὸ δίλημμα «ἡσυχίας δηλαδὴ τῆς κατὰ Θεὸν, εἴτ' οὖν κοσμικῶν θορύβων ἀναχωρήσεται καὶ συμπαθείας πρὸς τὸ συγγενὲς καὶ χρηστότητος, εἴτ' οὖν ἀσθενῶν καὶ ἐνδεῶν ἐπισκέψεως» (κώδ. Ambros. H. 81 sup., f. 154^v), Dennis, Miller, ὄ.π., σ. 426 καὶ σημ. 24. Καὶ ὁ Μετοχίτης, *Miscellanea*, ἀρ. 73 (ογ'), σσ. 484-491 καὶ ἰδίως σ. 486, πιστεύει ὅτι ἡ ἰδιορρυθμία καὶ ἡ ἡσυχία εἶναι ἀντίθετες στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὶς ἐπιταγές τοῦ Χριστιανισμοῦ. Παρόμοιο σκεπτικὸ, καίτοι διατυπωμένο σὲ ἄλλη βάση, ἔχει καὶ ὁ Λόγος τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (c. 1322/3 – post. 1391) πρὸς τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς λαϊκοὺς, ὅτι ἡ ἀγάπη ὡς νόμος πνευματικὸς δὲν εἶναι κοπιώδης καὶ ὡς ἐκ τούτου μπορεῖ νὰ ἀσκηθεῖ ἀπὸ τὸν καθένα, χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται ἀποχή ἀπὸ τὴν ἐργασία οὔτε ἀπομάκρυνση στὴν «ἐρημο». Βλ. Νικολάου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, W. Gass, *Die Mystik des Nikolaus Cabasilas vom Leben in Christo*, Greifswald, 1849, σσ. 147-148. Ὁ Καβάσιλας πίστευε ἐπίσης στὴν κάθαρση τῆς κοινωνίας δια τῶν Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας σὲ ἀντίθεση με τὸν Παλαμά καὶ τοὺς ἄλλους Ἡσυχαστές πού ἔδιναν περισσότερο βάρος στὴ μεταφυσικὴ.

¹⁵⁷⁷ Βλ. κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 93^r-97^r (Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1651), καὶ Booramra, *Church and Social Reform*, ὄ.π., σ. 75.

¹⁵⁷⁸ T. S. Miller, J. Thomas, «The Monastic Rule of Patriarch Athanasios I. An Edition, Translation and Commentary», *OCP* 62 (1996): 353-371 καὶ ἐιδικότερα σ. 362.

¹⁵⁷⁹ Γνωστοί εἶναι οἱ ξενῶνες τῆς μονῆς Παντοκράτορος, τῆς μονῆς τῶν Μαγγάνων, τῆς μονῆς Λιβός, τῆς μονῆς Προδρόμου Πέτρας (ἢ τοῦ Κράλη), ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος τῆς μονῆς τῆς Ἀναστάσεως (;), ὅπως καὶ αὐτὸς τοῦ πρωτοστράτορος Γλαβά Ταρχανειώτη.

Η μέριμνα για τη διανομή τροφής στους φτωχούς ήταν ένας ακόμη τομέας φιλάνθρωπης δράσης των μονών της πρωτεύουσας. Στο *Τυπικόν* της μονής Αυξεντίου ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ορίζει ετήσια χρηματική ενίσχυση προκειμένου η μονή να προβαίνει «εις αίχμαλώτων ἀνάβρυσιν, εις ὄρφανῶν ἀντίληψιν, εις παρθένων ἀπορία συνεχομένων, ἐννόμου γάμου κοινωνίαν καὶ σύζευξιν».¹⁵⁸⁰ Επίσης, στο *Τυπικόν* της μονής της Βεβαίας Ελπίδος ορίζεται η διανομή τροφής στους πένητες της πρωτεύουσας, όχι όμως σε καθημερινή βάση, αλλά ἐπ' ευκαιρία των μνημοσύνων των συγγενῶν της κτίτορος.¹⁵⁸¹

Από τα παραπάνω γίνεται εμφανής μια διαφοροποίηση στις σχέσεις μεταξύ των μονών και του λαού της Κωνσταντινούπολης, και ειδικότερα ένα κλίμα εσωστρέφειας και μία τάση περιορισμού του φιλανθρωπικού έργου, καθώς οι μονές στρέφονται πλέον στα κατ' ἴδιαν, στους κτίτορες και στην οικογένειά τους.¹⁵⁸² Στην εξέλιξη αυτή συνέτεινε ασφαλώς και η επιτεινόμενη οικονομική κρίση, που ώθησε τις μονές σε μία συντηρητική χρήση των εσόδων τους, πρωτίστως για την επιβίωσή τους. Επιπλέον, η όποια κοινωνική επαφή και οικειότητα των μοναστικών αδελφοτήτων με τον λαό δεν έτυχε πάντοτε της έγκρισης των κτιτόρων. Ως εκ τούτου, η μέριμνα για τα χαμηλότερα και φτωχότερα κοινωνικά στρώματα συρρικνώθηκε ή περιορίστηκε στη διανομή τροφίμων κατά τις ημέρες των πανηγύρεων ή τέλεσης μνημοσύνων των κτιτόρων. Ακόμη και η υπόδειξη του Πατριάρχη Αθανασίου στις μονές της πρωτεύουσας (τέλη 1306) για εξοικονόμηση τροφής υπέρ των φτωχών είχε πιθανότατα πρόσκαιρο χαρακτήρα, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η επισιτιστική κρίση.

Ως εκ τούτου, η πρωτοβουλία για την επιβίωση των μονών και κατ' επέκταση η άσκηση της φιλανθρωπίας μετατέθηκε στον αυτοκράτορα, στους κτίτορες και στα λοιπά μέλη της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας, που ανέλαβαν την οικονομική τους ενίσχυση. Χάρη στις πλούσιες δωρεές και στις χρηματικές χορηγίες των τελευταίων οι μονές έγιναν κάτοχοι μεγάλης ακίνητης περιουσίας εντός και εκτός της πρωτεύουσας, που περιλάμβανε κτήματα, οικίες, βιοτεχνικά εργαστήρια και εμπορικά καταστήματα.¹⁵⁸³ Το γεγονός αυτό κατέστησε τις μονές αξιόλογες οικονομικές μονάδες με σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της πρωτεύουσας. Παραταύτα, το κράτος δεν θα διστάσει να αξιο-

¹⁵⁸⁰ Dmitrievsky, *Typika* I.1, σ. 785.

¹⁵⁸¹ Delehaye, *Deux typica*, σσ. 81.6-10, 23-24, 29-30, και 82.14-15.

¹⁵⁸² Για τις σχέσεις των μονών με τον κοινωνικό περίγυρο της πρωτεύουσας και τη φιλανθρωπική τους δραστηριότητα την περίοδο αυτή βλ. την πρόσφατη μελέτη της E.-G. Erdoğan, *II. Andronikos Dönemi Konstantinopolis Manastırlarının Toplumla İlişkisi ve Philanthropia Kavramı (1282-1328)* - (Relationship Between Constantinopolitan Monasteries and Society and the Concept of Philanthropia During the Reign of Andronikos II), İstanbul Technical University, İstanbul, 2009 (ανέκδ. διδ. διατρ.), και της ίδιας, «Relationship between Monasteries and the City of Constantinople during the Reign of Andronikos II, a Case Study: Bebaia Elpis Monastery of Theodora Synadene», *Sevgi Gönül Symposium*, σσ. 396-399.

¹⁵⁸³ Βλ. για παράδειγμα τα *Τυπικά* των μονών Αγίου Δημητρίου (Grégoire, «De Vita sua», σσ. 473-474), Βεβαίας Ελπίδος και Λιβός (Delehaye, *Deux typica*, σσ. 95-96 και 130-134), Αγ. Αναστάσεως [Delehaye, AB 51 (1933), 280, 282]. Επίσης, τα αναφερόμενα στο χρυσόβουλλο υπέρ της μονής των Αγίων Αναργύρων του Κοσμιδίου μετόχια εντός της πρωτεύουσας (Lappa - Zizikas, «Saints - Anargyres», ό.π., σ. 267).

ποιήσει προς ίδιον όφελος την ακίνητη μοναστηριακή περιουσία προβαίνοντας σε κατασχέσεις προκειμένου να αντεπεξέλθει οικονομικά στις περιστάσεις των καιρών χάριν του γενικού καλού.¹⁵⁸⁴

Επιπλέον, μεταξύ των μονών και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου της πρωτεύουσας μπορεί να διακρίνει κανείς μία αμφίδρομη σχέση που εκτείνεται σε πολλά επίπεδα, πέραν της υλικής άσκησης της φιλανθρωπίας. Έτσι, εκτός από την τάση πολλών να ενδύονται το μοναχικό σχήμα, οι μονές και οι μονάζοντες ή μονάζουσες σε αυτές ικανοποιούσαν το θρησκευτικό αίσθημα του λαού μέσω των ακολουθιών και των πανηγύρεων, πρόσφεραν πνευματική καθοδήγηση και επιπλέον ίαση όχι μόνο των ψυχών, αλλά και των σωμάτων μέσω των πολυάριθμων θαυματουργών προσκυνημάτων.

Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ο ιδιαίτερα σημαντικός ρόλος των μονών ως χώρων παιδείας –διδασκαλίας και συστηματικής αντιγραφής χειρογράφων- αλλά και καλλιτεχνικής έκφρασης και ανάπτυξης της παλαιολόγιας τέχνης. Έτσι, αν και στην Ύποτύπωση δευτέρα της Ευφροσύνης Παλαιολογίνας, δεύτερης κτίτορος της Μονής της Βεβαΐας Ελπίδος, απαγορεύεται για λόγους ηθικής στα παιδιά των λαϊκών να εισέρχονται στη μονή χάριν εκπαίδευσως, εκτός από τις κοπέλες που επιθυμούν να μονάσουν,¹⁵⁸⁵ κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί την συμβολή των μονών στην ανάπτυξη των γραμμάτων ιδιαίτερα όταν οι κτίτορές τους και πολλοί από τους εκεί μονάζοντες υπήρξαν σε πολλές περιπτώσεις άτομα με ικανή παιδεία και σημαντικοί εκπρόσωποι της παλαιολόγιας πνευματικής αναγέννησης.

5. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΙΧΑΗΛ Η΄ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ

Είναι γεγονός ότι οι πρώτοι Παλαιολόγοι υπήρξαν ευεργέτες του μοναχισμού. Ακόμη και ο Μιχαήλ Η΄, εναντίον του οποίου εκδηλώθηκε έντονη πολεμική για την εκκλησιαστική του πολιτική, κάθε άλλο παρά πολέμιος υπήρξε του μοναχισμού. Αυτό αποδεικνύουν τόσο ο ζήλος του για την ανοικοδόμηση των ναών και μονών μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης όσο και η απόλυση πλήθους χρυσοβούλλων υπέρ μονών του Αγίου Όρους, της Πάτμου κ.ά., αλλά και τη συγγραφή από τον ίδιο των *Τυπικών* των μονών του Αγίου Δημητρίου και του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο όρος Αυξέντιον.

Τη δυσφήμιση του προσώπου του αυτοκράτορα θα αναλάβουν αρχικά οι περιφερόμενοι αρσενίτες μοναχοί, η επιρροή των οποίων στα λαϊκά στρώματα της Μ. Ασίας ήταν ση-

¹⁵⁸⁴ Κ. Smyrlis, «The State, the Land, and Private Property. Confiscating Monastic and Church Properties in the Palaiologan Period», D. Angelov (ed.), *Church and Society in Late Byzantium*, (Studies in Medieval Culture 49), Western Michigan University, Kalamazoo, 2009, σσ. 59-66, 76-79.

¹⁵⁸⁵ Delehaye, *Deux typica*, σσ. 97-98, κεφ. Β΄ (148): «Κοσμικῶν δὲ παίδων ἐπιφοίτησιν εἰς τὸ ἐκπαιδεύεσθαι καὶ μαθηθῆναι γράμματα ἢ τι ἄλλο παντάπασιν ἀπαγορεύω· μεγάλην γὰρ ἐντεῦθεν εὐρίσκω βλάβην ἐγγίνεσθαι τοῖς ἡθεσι καὶ ἀγωγαῖς τῶν μοναστριῶν ... εἰ δὲ τίνα τῶν θηλέων παιδῶν θελήσειε συγκαταλεγήναι μὲν ταῖς ἀδελφαῖς, προγυμνάζεσθαι δὲ καὶ ἀσκεῖν μαθήματα συντελοῦντα τῷ κανόνι τῶν μοναχῶν».

μαντική. Αντίθετα, οι σχέσεις του Μιχαήλ Η΄ με τον μοναχισμό των ευρωπαϊκών επαρχιών και δη του Άθω, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αγαστές¹⁵⁸⁶ οι Αγιορείτες έλαβαν μάλιστα το μέρος του αυτοκράτορα στη διαμάχη του με τον Πατριάρχη Αρσένιο.¹⁵⁸⁷ Ωστόσο, η πολιτική της ένωσης των Εκκλησιών που εισηγήθηκε και επιχείρησε να εφαρμόσει ο αυτοκράτορας, προκάλεσε τη συνολική αντίδραση των μοναχών.

Για τους ανθενωτικούς, ο Μιχαήλ Η΄ εξέπεσε στην τυραννία, γιατί άσκησε βία στους υπηκόους του προκειμένου να αποδεχθούν την πολιτική του πράξη που δεν συμφωνούσε με την ιδιότητά του ως βασιλέα - μιμητή του Θεού.¹⁵⁸⁸ Σύντομα μάλιστα άρχισαν να κυκλοφορούν κατά του προσώπου του ανώνυμοι λίβελλοι,¹⁵⁸⁹ ενώ εναντίον του στράφηκαν και οι Ορθόδοξες Εκκλησίες των Βαλκανίων, όταν ο Μιχαήλ Η΄ επιχείρησε να καταργήσει το αυτοκέφαλο της Σερβικής και Βουλγαρικής Εκκλησίας.¹⁵⁹⁰ Αιώνες αργότερα, περί τα

¹⁵⁸⁶ Στη μονή της Πάτμου, ο αυτοκράτορας ανανέωσε με χρυσόβουλλό του (1259, Μάιος) παλαιά προνόμια και παραχώρησε νέα, Βρανούση, Πάτμος, *ό.π.*, αρ. 14, σσ. 124-132. Το ίδιο επαναλήφθηκε και στην περίπτωση της Νέας Μονής στη Χίο, ΜΜ 5, σσ. 10-13 (1259, Απρ.)· για τη μονή της Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό, ΜΜ 5, σσ. 258-260 (1263, Μάιος)· τη μονή της Θεοτόκου Σκοτεινής (corr. Βορεινής) στη Φιλαδέλφεια, Σωφρ. Ευστρατιάδης, «Ἡ ἐν Φιλαδελφείᾳ Μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κοτεινῆς», *Ἑλληνικά*, 3 (1930), 317-339· Μ. Γεδεών, «Διαθήκη Μαξίμου μοναχοῦ κτίτορος τῆς ἐν Λυδία μονῆς Κοτινῆς (1247)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1939), 263-291, και J. Thomas - Angela Constantinides-Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, (Dumbarton Oaks Studies 35), Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2000, σσ. 1176-1195· τη Λεμβιώτισσα, ΜΜ 4, σσ. 26-28 (1262, Δεκ.)· τις μονές της Μακρινίτισσας, Νέας Πέτρας και Προδρόμου στο Πήλιο, ΜΜ 4, σσ. 330-341 (1272, Μάιος - 1274, Σεπτ.), καθώς και για τη μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, ΜΜ 5, σσ. 239-240 (1271, Ιούλ.). Την ίδια περίοδο ο Μιχαήλ Η΄ εξέδωσε υπέρ των μονών του Αγίου Όρους πλήθος εγγράφων επιβεβαιωτικών των δικαίων τους, ενώ προέβη και στην εκχώρηση νέων κτηματικών δωρεών. Βλ. *Actes de Lavra II*, αρ. 71, σσ. 5-11 (1259, Ιούλ.) και αρ. 72, σσ. 12-16 (1263, Απρ.)· *Actes d'Iviron III*, *ό.π.*, αρ. 58, σσ. 87-92 (1259, Ιάν.)· *Actes de Saint Pantéléemôn* (Archives de l'Athos 12), (ed.) P. Lemerle, et al., Paris, 1982, αρ. 10, σσ. 92-96 (1311, Σεπτ.), όπου αναφέρονται (σ. 95.42-48) παλαιότερες κτηματικές δωρεές του Μιχαήλ Η΄ προς τη μονή· *Actes de Docheiariou* (Archives de l'Athos 13), (ed.) N. Oikonomiès, Paris, 1984, αρ. 8, σσ. 102-104 (1267-1282 Ιαν.)· *Actes d'Esphigménou* (Archives de l'Athos 6), (ed.) J. Lefort, Paris, 1973, αρ. 6, σσ. 59-63 (1258, Δεκ. - 1259, Ιαν.). Τέλος, το 1259 ο Μιχαήλ Η΄ (1265) παραχώρησε στη μονή Βατοπεδίου τη μονή των Αγ. Αναργύρων στο Παγγαίο, *Actes de Vatorédi*, αρ. 16, σσ. 162-166· αρ. 17, σσ. 166-168, και αρ. 18, σσ. 168-169 (1270), εις επανόρθωση των γαιών της μονής που είχε δημεύσει για να χρηματοδοτήσει μια εκστρατεία του.

¹⁵⁸⁷ Σε επιστολή του Μακαρίου Πισιδίας προς τον Θεσσαλονίκης Δισύπατο αναφέρεται ότι ο Πατριάρχης Αρσένιος συνάντησε και επιτίμησε τον μετέπειτα διάδοχό του, Ιωσήφ Α΄ Γαλησιώτη, γιατί επιχείρησε «λύειν σὺν τοῖς Αγιορείταις» τον αφορισμό του Μιχαήλ Η΄. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia Sacra graeca*, *ό.π.*, σ. 288.14, και Ευστρατιάδης, «Ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος», *ό.π.*, σσ. 91-92. Τα παραπάνω επιβεβαιώνει η διαθήκη του Αρσενίου (PG 140, στ. 952C), όπου αναφέρεται ότι ο Μιχαήλ Η΄ απέστειλε Αγιορείτες και ησυχαστές προκειμένου να τον μεταπείσουν να άρει τον αφορισμό του. Μάλιστα, στον κενό θρόνο της Σμύρνης, μετά την παραίτηση του αρσενίτη επισκόπου Καλοφόρου (PLP, 10735), τοποθετήθηκε ο Ισαάκ Ξηροποταμινός ή Μεσοποταμίτης (PLP, 8252).

¹⁵⁸⁸ Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 475.727-728, 730-738. Συναφές με τη μομφή της τυραννίδος που δέχθηκε ο Μιχαήλ Η΄ είναι το άρθρο του G. Prinzing, «Ein Mann τυραννίδος άξιος. Zur Darstellung des rebellischen Vergangenheit Michaels VIII. Palaiologos», I. Vassis et al. (eds.), *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag*, Berlin - New York, 1998, σσ. 180-197.

¹⁵⁸⁹ Vassiliev, *Anecdota graeco-byzantina*, 1, 179-188, και Παχυμέρης, II, VI:24, σσ. 619-621.

¹⁵⁹⁰ Ο αρχιεπίσκοπος Σερβίας Δανιήλ Β΄ (1324-1337) αποκαλεί τον Μιχαήλ Η΄ «άπιστο», «βλάσφημο», «οδηγημένο από τον διάβολο» και «ως ενεργούντα κατά της χριστιανικής πίστης υπέρ των Λατίνων», Danilo, *Životi kraljeva*, *ό.π.*, σ. 110. Βλ. και Radić, «Constantinople», *ό.π.*, σ. 203· I. Ταρνανίδης, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου ἐναντι τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων», *Βυζαντινά* 8 (1976), 50-87, και Μαυρομάτης, *Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι*, *ό.π.*, σ. 34 και σημ. 1. Ο Μιχαήλ Η΄ απέλυσε τον Ιούλιο

μέσα του 15ου αι., ο Μιχαήλ Η΄ εξακολουθεί να αναφέρεται σε κείμενο του ανθενωτικού Θεόδωρου Αγαλλιανού ως «Μιχαήλ εκείνος ό πρώτος τών Παλαιολόγων ό έπικληθείς άζυμίτης».¹⁵⁹¹ Σχετικά, ο αυτοκράτορας ομολογούσε ότι καίτοι «φίλος μοναχών άκούων βρεφόθεν, είς άνάγκην ήλθε μισείν μοναχούς διά τήν σφών δύσνοιαν· δύσνοιαν δέ τήν άποφυγήν τών πραττομένων έκάλει».¹⁵⁹² Επιπλέον, στο αντιμοναχικό μένος του Μιχαήλ Η΄ συνέτεινε και το γεγονός ότι οι αντιπολιτευόμενοι μοναχοί δεν αποσχίζονταν μόνο από την Εκκλησία «άλλ' ότι ήμέρας τās αύτου άριθμοῦσι καί χρόνους περιορίζουσιν, ως άνεσειόντες τών κακών έντεῦθεν».¹⁵⁹³

Σημαντικό μερίδιο στην αμαύρωση της εικόνας του είχαν οι μοναχοί του Άθω. Στον Βίο του Πατριάρχη Αθανασίου ο Ιωσήφ Καλόθετος σημειώνει ότι ο αυτοκράτορας επιχείρησε να πείσει τους Αγιορείτες για την αναγκαιότητα της ένωσης των Εκκλησιών: «καί ή πειθοή ή βία τούτοις έαυτῶ προσάξεσθαι καί τή λατινική προσθήκη πείσειν συνθέσθαι, τών δέ μη καταδεξαμένων τήν τοιαύτην μανίαν καί φρενοβλάβειαν, κ' άν ένηχον τοίς ώσι θέσθαι, αλλά πάντων έκείθεν διά ταῦτα φυγόντων καί άλλων άλλαχού σκεδασθέντων».¹⁵⁹⁴ Μεταξύ αυτών που εγκατέλειψαν τον Άθω ήταν και ο μετέπειτα Πατριάρχης Αθανάσιος, που κατέφυγε στο όρος Γάνος κηρύττοντας από εκεί κατά της Ένωσης.¹⁵⁹⁵ Αργότερα ωστόσο οι συντάκτες των Πατρών του Αγίου Όρους εμφανίζουν τον αυτοκράτορα ως σκληρό τιμωρό, υπεύθυνο για τον θάνατο πολλών μοναχών του Άθω και καταστροφέα αρκετών μονών

του 1273 τρία χρυσόβουλλα, θεωρούμενα ως αντίγραφα του Βασιλείου Β΄, επιβεβαιωτικά των δικαίων της αρχιεπισκοπής Αχρίδος επί των Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας. Βλ. σχετικά Α. Müller, «Zur Datierung des Chrysobulls Michaels VIII. für Ochrid: nicht August 1272, sondern Juli 1273», L. M. Hoffmann - A. Monchizadeh (eds.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7), Wiesbaden, 2007, σσ. 427-432.

¹⁵⁹¹ Βλ. Δοσιθέου (Νοταρά) Ιεροσολύμων, *Τόμος χαράς*, Ιάσιο, 1705, σ. 617· και Η. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, σ. 759.

¹⁵⁹² Παχυμέρης, II, VI:24, σ. 619.7-8, 11-16.

¹⁵⁹³ Παχυμέρης, II, VI:24, σσ. 617.16-25, 619.1-2. Μεταξύ άλλων ο αυτοκράτορας τιμώρησε με τύφλωση τον Γαλησιώτη μοναχό Γαλακτίωνα, γλωσσότμησε τον μοναχό Μελέτιο, ενώ δίωξε τον Μακάριο Περιστερή, τον Λάζαρο Γοριανίτη και τους μοναχούς Κόκκους. Στον μοναχό Γαλακτίωνα ή μάλλον στην καθοδήγησή του αποδίδονται μια σειρά από κώδικες (*Oxford, Bodleian Library, ms Roe 7* (1278/79) και 13 (1284-85), και ο *New Pal. Soc.*, Ser. II), που κατά τον Turyn γράφτηκαν στο όρος Γαλήσιον. Βλ. Turyn, *Dated MSS. GB*, σσ. 23-25 και 33-38 αντίστοιχα. Για την παραγωγή χειρογράφων στο Γαλήσιον βλ. F. Halkin, «Manuscripts galésiotés», *Scriptorium* 15 (1961), 221-227. Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ προσπάθησε να προσεταιριστεί τους μοναχούς του Γαλησίου συγγράφοντας τον Βίο του οσίου Λαζάρου του Γαλησιώτου (BHG 980) και αποστέλλοντάς τους μία παραινετική επιστολή προκειμένου να ειρηνεύσουν και να έλθουν σε κοινωνία με τον μητροπολίτη Εφέσου, Ιωάννη Χειλά (Laurent, *Regestes*, αρ. 1500, έτους 1286/7).

¹⁵⁹⁴ Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 476.750-757. Με επιστολή τους στον Μιχαήλ Η΄, οι Αγιορείτες ζήτησαν να μην υποχωρήσει σε θέματα πίστης και τον ευχαρίστησαν: «ότι διά ... προστάγματος έδειξας καί διεσάφησας ήμίν τά πολυειδώς άκούόμενα καί άμφιβαλλόμενα», Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σσ. 377-403.

¹⁵⁹⁵ Ο Καλόθετος αναφέρει ότι ο Αθανάσιος συνελήφθη και ανακρίθηκε από τον Μιχαήλ Η΄, περιστατικό που δεν αναφέρει ωστόσο ο άλλος του βιογράφος Θεόκτιστος Στουδίτης και μάλλον αποτελεί ρητορικό τόπο. Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 478.780. Αργότερα, στη διάρκεια της δεύτερης πατριαρχίας του, ο Αθανάσιος θα υπενθυμίσει στον Πρώτο του Αγίου Όρους τους κοινούς τους αγώνες, την εποχή της ένωσης των Εκκλησιών, Laurent, *Regestes*, αρ. 1605 (1304, Μάρτ. - Απρ.). Για τη μοναστική κοινότητα του Γάνους βλ. A. Rigo, «Il monte Ganos e i suoi monasteri», *OCP* 61 (1995), 235-248.

του Όρους.¹⁵⁹⁶ Και όμως, μεσούσης της ενωτικής διαμάχης, μονές, όπως οι Χιλανδαρίου και Ξηροποτάμου εξακολούθησαν να διατηρούν επαφές με τον Μιχαήλ Η΄.¹⁵⁹⁷ Μάλιστα, πρόσφατη μελέτη αποδίδει σε αυτόν την επισκευή και διακόσμηση του ναού του Πρωτάτου κατά τα έτη 1262-1270, και όχι στον Ανδρόνικο Β΄ (c. 1290-1300), και θεωρεί πιθανή την ταύτιση της μορφής του αγίου Κωνσταντίνου –που απεικονίζεται μεμονωμένα σε περίοπτη θέση, στο εσωρράχιο του ΒΔ τόξου από τη δυτική πύλη του ναού– με τον θεωρούμενο πρόγονα του ναού Μιχαήλ Η΄, τον και «Νέο Κωνσταντίνο»¹⁵⁹⁸ άποψη τώντι ενδιαφέρουσα, που χρήζει όμως περαιτέρω διερεύνησης.

¹⁵⁹⁶ Σπ. Λάμπρου, «Τα Πάτρια του Αγίου Όρους» *NE* 9 (1912), 241-242 (μονή Καρακάλλου), και J. Koder, «Patres Athonenses Latinophilis occisi sub Michaelae VIII», *JÖB* 18 (1969), 79-88, και ειδικότερα σσ. 82-85. Βλ. σχετικά S. Binon, *Les origines legendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul, de l'Athos*, Louvain, 1942, σ. 110 κ.ε.· G. Rouillard, «La politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères», *REB* 1 (1943), 73-84· I. Αναστασίου, «Ο θρυλούμενος διωγμός τών Άγιορειτών υπό Μιχαήλ Η΄ τοῦ Παλαιολόγου καί τοῦ Ἰωάννου Βέκκου», *Άθωνική Πολιτεία* (Θεσσαλονίκη, 1963), 207-257· M. Živojinović, «Mount Athos and the Union of Lyons», *ZRVI* 18 (1978), 141-154 (σερβικά με αγγλική περίληψη)· A. Rigo, «La Dίγησις sui monaci athoniti martirizzati dai latinofronti (BHG 2333) e le tradizioni athonite successive: alcune osservazioni», *Studi Veneziani* 15 (1988), 71-106, και Puech, *Aristocratie*, σ. 437. Κατά πάσα πιθανότητα, οι φημολογούμενες καταστροφές και σφαγές στον Άθω απηχούν μεταγενέστερες ενέργειες των Καταλανών κατά τα έτη 1305-1309 και όχι κάποια οργανωμένη αντι-μοναχική επιχείρηση του Μιχαήλ Η΄.

¹⁵⁹⁷ Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας διατηρούσε αρμονικές σχέσεις με τη σερβική μονή Χιλανδαρίου στο Άγιον Όρος υπέρ της οποίας απέλυσε τρία χρυσόβουλλα κατά τα έτη 1274, 1277 και α. 1281, *Actes de Chilandar*, αρ. 8, σσ. 126-128· αρ. 10, σσ. 135-138 και αρ. 26, σσ. 195-198· βλ. επίσης Κίσσας, *Το ιστορικό υπόβαθρο*, σσ. 38-39. Η μονή Χιλανδαρίου έπαιζε σημαντικό ρόλο στις σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας· δεν ήταν άλλωστε λίγες οι φορές που οι ηγούμενοι ή άλλοι επιφανείς μοναχοί της μονής υπήρξαν διαμεσολαβητές μεταξύ των δύο πλευρών. Αναφέρουμε την περίπτωση του ηγουμένου Νικοδήμου που εστάλη το 1313 στην Κωνσταντινούπολη από τους κράληδες Μιλούτιν και Dragutin. Βλ. Κίσσας, *ό.π.*, σσ. 62-65. Η αναχρονολόγηση του χρυσόβουλλου στη μονή Χιλανδαρίου του έτους 1277 στο έτος 1262, που πρότεινε τελευταία ο S. Pirivatrić, «Date of the Emperor Michael VIII Palaiologos' Chrysobull for Chilandari: July 1262 or 1277?», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. III, Sofia, 2011, σ. 252, δεν μεταβάλλει την παραπάνω εικόνα. Την ίδια περίοδο η μονή Ξηροποτάμου ζήτησε επιβεβαίωση από τον αυτοκράτορα των παλαιγενών δικαίων της, *Actes de Xéropotamou: (Archives de l'Athos 3)*, (ed.) J. Bompaire, Paris, 1964, αρ. 10, σσ. 88-93 (1275, Δεκ.). Τις σχέσεις της Ξηροποτάμου με την πολιτική εξουσία μετά το 1274 επιβεβαιώνει και η «Δίγησις περί τών άνααιρεθέντων άγιών πατέρων τών εν τῷ άγίῳ ὄρει υπό τών Λατινοφρονούντων», Koder, «Patres Athonenses Latinophilis», σ. 83, όπου αναφέρεται ότι οι Ξηροποταμηνοί «δεδώκασιν τήν αναφοράν τῷ βασιλεῖ καί τῷ πατριάρχει ... τούς ιερείς τῆς αἰσχύνης». Για το θέμα βλ. Α. Δημητρακόπουλος, «Ιστορία τοῦ Σχίσματος τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀπό τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς», Leipzig, 1867, σ. 70· Rouillard, «La politique de Michel VIII», *ό.π.*, σσ. 73-84, και Αναστασίου, «Ο θρυλούμενος διωγμός τών Άγιορειτών», *ό.π.*, σσ. 207-257. Εκτός Άθω, φιλενωτικός ήταν και ο ηγούμενος της μονής Αυξεντίου, που παρέμεινε οπαδός της Ένωσης και μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ († 1282) ακόμη και μετά την καταδίκη της Ένωσης στη Σύνοδο των Βλαχερνών (Απρ. 1283). Βλ. σχετικά Γεώργιος Μετοχίτης, *Historia dogmatica*, I, σ. 77.16 κ.ε. Ο Γρηγόριος Β΄ θα απομακρύνει τελικά την αδελφότητα από την μονή λόγω των φιλενωτικών της αισθημάτων, Darrouzès, «Notes marginales», *ό.π.*, σ. 75, αρ. 13.

¹⁵⁹⁸ Βλ. Α. Καρακατσάνη, *Μιά τυχαία συνάντηση με τόν Διονύσιο έκ Φουρνά που καταλήγει σε περιδιάβαση στόν 13ο αἰώνα καί τόν Μανουήλ Πανσέληνο*, Αθήνα, 2008, σσ. 62-65. Η εκτεταμένη τρίτη επισκευή του Πρωτάτου στις Καρυές στο β΄ μισό του 13ου αι. έδωσε αφορμή για διάφορες ερμηνείες, αφού θεωρήθηκε ότι ο ναός είχε υποστεί σημαντικές φθορές κατά την πυρπόλησή του από τον λατινόφρονα Μιχαήλ Η΄ προσδιορίστηκε μάλιστα η ανακαίνιση αυτή επί Ανδρονίκου Β΄, λίγο πριν το 1294/5. Βλ. σχετικά Δ. Καλομοιράκης, «Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 197 και 214-217. Ωστόσο, νεότερες έρευνες έδειξαν ότι η επέμβαση στο κτίριο υπαγορεύτηκε από τον επικίνδυνο για τη σταθερότητά του ερπυσμό του εδάφους, P. Mylonas, «The successive stages of construction of the Athos Protaton», *Ὁ Μανουήλ Πανσέληνος καί ἡ ἐποχή του*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο σήμερα 3), Αθήνα, 1999, σ. 19, και Δ. Αμπόνης, «Στοιχεῖα οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου», *Μανουήλ Πανσέληνος έκ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 73-74.

6. Η ΘΕΣΗ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

Η επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας το 1261 συνδυάστηκε και με την αναζωογόνηση της παιδείας. Σε αυτό συνέτειναν όχι μόνο η επιθυμία να επανακτηθεί η πρωτεύουσα την εκπαιδευτική παράδοση που ανέκοψε η Άλωση του 1204, αλλά και η αυξημένη χρεία για άτομα με ικανή μόρφωση που θα στελέχωναν τον διοικητικό μηχανισμό του κράτους και θα σταδιοδρομούσαν στην κοσμική και εκκλησιαστική ιεραρχία. Ως εκ τούτου αυτοκράτορες και Πατριάρχες συνήργησαν στην επανίδρυση ανώτερων σχολών και στη συγκρότηση βιβλιοθηκών, και έθεσαν υπό την προστασία τους λογίους και δασκάλους.¹⁵⁹⁹

Η πολιτική αυτή, όπως και το φιλολόγιο κλίμα που διαμορφώθηκε, προσέλκυσαν στην πρωτεύουσα έως και τις αρχές του 14ου αιώνα μεγάλο αριθμό νέων από κάθε σημείο του ευρύτερου βυζαντινού κόσμου, που έφθασαν εκεί χάριν παιδείας και σταδιοδρομίας. Έτσι, αρκετοί από τους μείζονες, αλλά και ελάσσονες λογίους της πρωτεύουσας κατάγονταν από περιοχές όπως η λατινοκρατούμενη Ιθάκη,¹⁶⁰⁰ το Δυρράχιο,¹⁶⁰¹ η Πελοπόννησος,¹⁶⁰² η Θεσσαλονίκη και η ευρύτερη περιφέρεια Μακεδονίας - Θράκης,¹⁶⁰³ η Νικομήδεια, η Φιλαδέλφεια,¹⁶⁰⁴ η Έφεσος,¹⁶⁰⁵ τα Θυάτεια,¹⁶⁰⁶ το Αδραμύττιο¹⁶⁰⁷ και γενικά η Μικρά Ασία,¹⁶⁰⁸ καθώς και η Κύπρος.¹⁶⁰⁹

¹⁵⁹⁹ Για την παιδεία των αυτοκρατορικών υπαλλήλων ο Ολόβωλος, *Λόγοι*, Α', σ. 37.26-27, σημειώνει: «πάντων τῶν ἐν τοῖς ἀνακτόροις ὑπογραμματέων καὶ τὰτα παιδεῖαν τῶν πλειόνων ἔχόντων».

¹⁶⁰⁰ Ο Ιωσήφ Φιλόσοφος ή Ρακενδύτης (c. 1260 - c. 1330), πήγε στην Κωνσταντινούπολη από τη λατινοκρατούμενη Ιθάκη μέσω της Θεσσαλονίκης, Μ. Treu, «Der Philosoph Joseph», *ό.π.*, σσ. 18, 36.

¹⁶⁰¹ Από το Δυρράχιο κατάγεται ο Ματαράγγος, που ταυτίζεται πιθανότατα με τον μαθητή του Μανουήλ Μοσχόπουλου, Ματαραγγίδη. Ο τελευταίος ήλθε στην Κωνσταντινούπολη και κατάφερε να ανελιχθεί και σταδιοδρομήσει ως δικαστικός. Βλ. σχετικά την επιστολογραφία του παρακοιμώμενου Ιωάννη Χούμνου, *Anecdota Nova*, αρ. α' - γ', σσ. 203-211. Ο ίδιος σε επιστολή του στον μεγάλο διοικητή Καβάσιλα επαινεί τον Ματαράγγο «ὅτι πρότερον βάρβαρος ἐτύχανεν ὦν ... εἰ καὶ βάρβαρος πρότερον καθεστῆκει, νῦν ἐξ ἄγαν σπουδῆς καὶ φιλοκαλίας, πρὸς τὸ ἐλλόγιμον γεγονέναι καὶ τὸ τέλειον τῆς ἀρετῆς ἄρμα φέρει», *Anecdota Nova*, αρ. δ', σσ. 211-213. Βλ. και Constantinides, *Higher Education*, σ. 108. Στον Ματαράγγο απευθύνεται με επιστολή του ο Μανουήλ Γαβαλάς, Β.36.148, εκθέτοντας την αδικία που έχει υποστεί και ζητώντας του ως υπεύθυνου για τη Δικαιοσύνη να επέμβει: «ἀνδρῶν μὲν ἄριστε, φίλων δ' ἔμοι κάλλιστε, δικαιοσύνης δὲ καὶ νόμων προστάτα, δὸς χεῖρα τῷδε τάνδρῳι πολλὰ μὲν κάμνοντι καὶ ταλαιπωρουμένῳ τῷ ἀδικεῖσθαι».

¹⁶⁰² Βλ. την περίπτωση του Θεοδοσίου Πρίγκιπος, μετέπειτα πατριάρχη Αντιοχείας Θεοδοσίου Δ', Κωνσταντινίδης, «Θεοδόσιος Πρίγκιψ», *ό.π.*, σσ. 371-384.

¹⁶⁰³ Από τις περιοχές αυτές προέρχονται ο πρωτονοτάριος της Μεγάλης Εκκλησίας, Νικόλαος Λαμπηνός, ο Ιωάννης Πεδιάσιμος - Πόθος, ο μοναχός Νεόφυτος Προδρομηνός, και ο άκτουάριος Ιωάννης Ζαχαρίας (Σέρρες), Κουρούσης, *Επιστολάριον*, σσ. 107-108.

¹⁶⁰⁴ Από εκεί κατάγονται ο Μανουήλ Γαβαλάς, ο μέγας διοικητής Μανουήλ Κουτάλης και ο μέγας διοικητής Θεόδωρος Καβάσιλας. Στην υπηρεσία των Μιχαήλ Η' και Ανδρονίκου Β' απαντούν άτομα με το επώνυμο Γαβαλάς, αλλά δεν είναι βέβαιο αν πέρχονται όλοι από τη Φιλαδέλφεια. Τέλος, ο Θεόδωρος Καβάσιλας επαινείται από τον Καντακουζηνό (I, I:48, σ. 240.10-14) ως «συνετός ... καὶ σοφός καὶ παρὰ τῷ πρεσβυτέρῳ βασιλεῖ πολλῆς ἀπολαύων εὐμενείας καὶ οἰκειότητος»· αλληλογραφεί μάλιστα με τους Μανουήλ Γαβαλά, Θεόδωρο Υρτακηνό και τον Θεσσαλονικέα Θεόδωρο Πεδιάσιμο. Ο ίδιος αντέγραψε, ενδεχομένως, τα τετράδια 9 και 10 του κώδ. *Laurent. Plut.* 74, 10, με έργα κυρίως του Γαληνού, τα οποία σημειώνεται ότι έγραψε «ὁ Καβάσιλας κύρ Θεόδωρος». Βλ. Κουρούσης, «Καβάσιλας», σ. 413 και σημ. 3.

¹⁶⁰⁵ Εκεί γεννήθηκε περί το 1275 ο Μανουήλ Φιλής, που εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη και μαθήτευσε κοντά στον Γεώργιο Παχυμέρη (*Carmina*, II, αρ. 39, σσ. 400-405). Ο θάνατός του τοποθετείται περί

Επρόκειτο, ως επί το πλείστον, για άνδρες προερχόμενους από μεσαία κοινωνικά στρώματα, που στήριζαν τα όνειρά τους για επαγγελματική σταδιοδρομία, ανάληψη αξιωμάτων και κοινωνική καταξίωση στην απόκτηση ικανής παιδείας.¹⁶¹⁰ Δεν λείπουν ωστόσο και άτομα, μέλη του δυναστικού οίκου και της στρατιωτικής - γαιοκτητικής αριστοκρατίας, που έδειχναν ενδιαφέρον για τα γράμματα, διέθεταν αξιόλογη μόρφωση και διακρίνονταν για τη βιβλιοφιλία τους.¹⁶¹¹

Τα δημόσια αξιώματα, και μάλιστα τα υψηλά, είναι γεγονός ότι εξασφάλιζαν μεγαλύτερο κοινωνικό κύρος και οικονομική επιφάνεια, αλλά δεν ήταν εύκολα προσβάσιμα, καθώς απαιτούνταν εκτός από τα αναγκαία προσόντα η εύνοια ισχυρών ατόμων και δη του αυτοκράτορα. Σε αντίθεση με τον δημόσιο, ο εκκλησιαστικός χώρος είχε μεγαλύτερη προσβασιμότητα και έδινε περισσότερες ευκαιρίες για σταδιοδρομία.¹⁶¹² Πολύ περισσότερο, όμως, τα άτομα που εισέρχονταν στις τάξεις της ιεροσύνης εξασφάλιζαν τα προς το ζην και εντάσσονταν σε μια κοινωνική ομάδα. Επιπλέον, ο συνδυασμός λογιουσύνης και ιερα-

το 1332, G. Stickler, *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase* (Dissertationen der Universität Wien 229), Wien, 1992, σσ. 19-23.

¹⁶⁰⁶ Τα Θυάτεια ήταν ο τόπος καταγωγής του Γεωργίου Καρβώνη που κατέφυγε στην πρωτεύουσα: «πάντων ἔρημον ὄντα τῆς πατρίδος ἐκ τῶν πολεμίων (scil. Τούρκων) ... ἐγκαθημένων αὐτῇ καὶ δρουντων», Fenster, *Laudes*, σ. 343.2-4.

¹⁶⁰⁷ Ο πρωτέκδικος και έπειτα σακελλίων της Μεγάλης Εκκλησίας Γεώργιος Γαλησιώτης (1278/80-1357;)

¹⁶⁰⁸ Βλ. τους αδελφούς Ιωάννη και Ανδρόνικο Ζαρίδη.

¹⁶⁰⁹ Από την Κύπρο καταγόταν, εκτός από τον Γεώργιο Κύπριο, και ο φίλος του Γεωργίου Οιναιώτη, Λέων ο Κύπριος. Βλ. Constantinides, *Education*, σ. 48, και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 91-121. Ένας άλλος Κύπριος, ο Λέων Ατουέμης, εγκαταστάθηκε αρχικά στην Έφεσο (α. 1305), κέρδισε την εύνοια του Ανδρονίκου Β΄ και ακολούθως εξελέγη αρχιεπίσκοπος Μαρωνείας, Φιλής, *Carmina inedita*, αρ. 40, σσ. 44-45. Έχει, άραγε, σχέση με τον σεβαστό Νικόλαο Ατούμη, του οποίου η σφραγίδα μάς έχει σωθεί; Βλ. Seibt, Wassiliou, «Spätbyzantinische metrische Siegellegenden», ό.π., σσ. 139 και σημ. 139, όπου και αναφορά σε άλλη μία σφραγίδα του Νικηφόρου Ατουέμη. Οι Seibt - Zarnitz, *Byzantinische Bleisiegel*, ό.π., σσ. 129-131, αρ. 3.2.8, δημοσίευσαν, επίσης, μία σφραγίδα του σεβαστού Μιχαήλ Ατουέμη, β΄ μισό 13ου αι. (βλ. και Stavrakos, *Byzantinischen Bleisiegel*, ό.π., αρ. 30, σσ. 87-88), ενώ πρόσφατα ο Jordanov, *Byzantine Seals*, ό.π., σ. 71, αρ. 68, δημοσίευσε άλλη μία σφραγίδα του τελευταίου.

¹⁶¹⁰ Βλ. σχετικά Ševčenko, «Society and Intellectual Life», σσ. 69-91, και A. Kazhdan, «The Fate of the Intellectual in Byzantium A Propos of *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*. By Ihor Ševčenko, London, VR, 1981», *GOTHR* 27.1 (1982), 83-97.

¹⁶¹¹ Βλ. τις περιπτώσεις του δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγου, αδελφού του Μιχαήλ Η΄ και κατόχου ενός κώδικα με το «περί κόσμου» έργο του Αριστοτέλη (κώδ. *Laurent. Plut.* 87, 16, έτους 1273/4, Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σημειώματα*, αρ. 275, σ. 83)· του μεγάλου δομεστίκου Ιωάννη Καντακουζηνού και του μεγάλου στρατοπεδάρχου Ιωάννη Κομνηνού Συναδηνού, που διέθεσε, κατά τα λεγόμενά του, όλη του την περιουσία στην απόκτηση βιβλίων εκκλησιαστικού, κυρίως, περιεχομένου. Βλ. σχετική σημείωση στον κώδ. *Vat. gr.* 456, f. 467^v, Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, II, ό.π., σ. 218, και Constantinides, *Higher Education*, σ. 137· επίσης την επισήμανση του Kazhdan, «The Fate of the Intellectual», ό.π., σ. 91 και σημ. 10, ότι και κατά τον 11ο και 12ο αι. οι βυζαντινοί λόγιοι προέρχονταν από την μεγάλη ομάδα των κρατικών αξιωματούχων και όχι από τις τάξεις της στρατιωτικής γαιοκτητικής αριστοκρατίας.

¹⁶¹² Αναφέρουμε ενδεικτικά τον ρήτορα της Εκκλησίας Μανουήλ Ολόβωλο· τον διδάσκαλο του Άποστόλου (δεκ.. 1270) και αργότερα δικαιοφύλακα και ιερομνήμονα Γεώργιο Παχυμέρη· τον Γεώργιο Κύπριο· τον σακελλίωνα, δικαιοφύλακα και έπειτα μητροπολίτη Κυζίκου, Θεόδωρο Σκουταριώτη· τον ύπατο τών φιλοσόφων και έπειτα χαρτοφύλακα της αρχιεπισκοπής Αχρίδος Ιωάννη Πεδιάσιμο Πόθο· τον πρωτέκδικο και ακολούθως σακελλίωνα της Μεγάλης Εκκλησίας Γεώργιο Γαλησιώτη (1278/80 - post 1357), αντιγραφέα αρκετών κωδίκων, προστατευόμενο του Γρηγορίου Β΄ και μαθητή του Ολόβωλου, αλλά και τον πρωτονοτάριο Φιλαδέλφειας, έπειτα δε μητροπολίτη Εφέσου Μανουήλ (Ματθαίο) Γαβαλά.

τικού αξιώματος αποτελούσαν ισχυρό κοινωνικό πρότυπο και έδινε τη δυνατότητα ανάπτυξης σχέσεων με τον ευσεβή και φιλολόγιο αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄.

Κατά συνέπεια η ανεπάρκεια των επίζηλων θέσεων και η έλλειψη ισχυρής προστασίας οδήγησε αρκετούς λογίους στην απόφαση να εργαστούν ως δάσκαλοι ενίοτε και με την ενίσχυση του αυτοκράτορα. Από τους πιο επιφανείς ήταν ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος (αρχές 1274 - 1283) και ο Μανουήλ-Μάξιμος Πλανούδης (αρχές 1280 κ.ε.). Ο πρώτος δίδασκε στη βασιλική μονή του Ακαταλήπτου, όπου και διέμενε· πολλοί μάλιστα από τους μαθητές του κατέλαβαν αργότερα υψηλά δημόσια αξιώματα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μουζάλων, ο *ἐπί τοῦ κανικλείου* Νικηφόρος Χούμνος, ο μετέπειτα Πατριάρχης Ιωάννης ΙΓ΄ Γλυκός, ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Διονύσιος Αρκάς, ο *πρωτασηκρήτης* Μανουήλ Νεοκαισαρείτης και πιθανότατα δύο από τους πιο διακεκριμένους λογίους του ύστερου 13ου και πρώιμου 14ου αιώνα, ο Μανουήλ-Μάξιμος Πλανούδης και ο *μεγάλος λογοθέτης* Κωνσταντίνος Ακροπολίτης· όλοι τους «Ἄνδρες, φίλοι, Ἑρμοῦ τρόφιμοι καὶ μουσῶν».¹⁶¹³

Για τον Πλανούδη, την σχολή και τους μαθητές του, καθώς και για τα “προβλήματα” που αντιμετώπιζε κατά καιρούς με τα βιβλία του, αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες από την επιστολογραφία του. Ο ίδιος, όπως και ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος, διέμενε στην μονή Ακαταλήπτου. Μεταξύ των μαθητών του συγκαταλέγονται πολλοί γνωστοί λόγιοι των αρχών του 14ου αι., όπως ο ανεψιός του λογίου μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρου, Μανουήλ Μοσχόπουλος, ο Γεώργιος Λακαπηνός, οι αδερφοί Ιωάννης και Ανδρόνικος Ζαρίδης, ο *ἀκτουάριος* Ιωάννης Ζαχαρίας, οι μοναχοί Μερκούριος και Κασσιανός, κ.ά.¹⁶¹⁴ Μάλιστα, το επίπεδο των σπουδών που παρείχε ήταν τόσο υψηλό, ώστε αρνούνταν να δεχθεί μαθητές με χαμηλό επίπεδο, ανεξάρτητα από την κοινωνική ή οικονομική τους θέση.¹⁶¹⁵

Μία άλλη γνωστή περίπτωση δασκάλων αποτελούν οι Θεόδωρος Υρτακηνός, Χαλκωματόπουλος και Υαλέας. Ο πρώτος εξ αυτών παρέδιδε ιδιωτικά μαθήματα περί τα τέλη του 13ου αι., ενώ αργότερα ανέλαβε την εκπαίδευση υποψηφίων μελών της διοικητικής υπαλληλίας.¹⁶¹⁶ Μεταξύ των μαθητών του συγκαταλέγονται γόνοι σημαντικών οικογε-

¹⁶¹³ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 85 (Lameere, αρ. 85), *ΕΦ* 3 (1909), 22-23. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 43-45, και του ίδιου, «George of Cyprus as a Teacher», *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 20-25 Απρ. 1982)*, Λευκωσία, 1986, σσ. 432-434. Η άποψη του D. Angelon, «Theodore Metochites: Statesman, Intellectual, Poet and Patron of the Arts», *Kariye: From Theodore Metochites to Thomas Whittemore. One Monument, Two Monumental Personalities*, İstanbul, Pera Müzesi, 2007, σσ. 63-64, ότι ο Μετοχίτης διετέλεσε μαθητής του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου πριν εξοριστεί μαζί με την οικογένειά του στη Νίκαια το 1285, δεν τεκμαίρεται από κάπου.

¹⁶¹⁴ Constantinides, *Higher Education*, σσ. 83-87.

¹⁶¹⁵ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 23, σ. 40.9-14 (c. 1299). Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση ενός νέου που τού συνέστησε ο Ιωάννης Γλυκός. Για την ταυτότητά του τίποτα δεν συνηγορεί στο να δεχθούμε ότι επρόκειτο για τον υιό του Γλυκέος, Βασίλειο, ο οποίος αργότερα εμφανίζεται ως μαθητής του Θεόδωρου Υρτακηνού. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σ. 71, σημ. 29, και σ. 94. Ο Κουρούσης πάλι, «Ἰωάννης ΙΓ΄ Γλυκός», *ό.π.*, σσ. 315-315, θεωρεί ότι πρόκειται για μαθητή του Γλυκέος που δίδασκε τότε ως δάσκαλος κατώτερης βαθμίδας, όπως και ο Υρτακηνός.

¹⁶¹⁶ Βλ. σχετικά Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 74, σ. 35.17-20 και αρ. 77, σ. 37.16-19.

νειών της πρωτεύουσας και άτομα που θα σταδιοδρομήσουν αργότερα ως βασιλικοί νοτάριοι¹⁶¹⁷ ή θα λάβουν σημαντικά δημόσια αξιώματα.¹⁶¹⁸ Ο Υρτακηνός, όπως και οι ομότεχνοί του Χαλκωματόπουλος και Υαλέας είχαν τη στήριξη και την οικονομική βοήθεια του αυτοκράτορα «*τῶν βασιλικῶν πρυτανείων ἀποσιτίζοντες*».¹⁶¹⁹ Η προσπάθεια, μάλιστα, του Υρτακηνού να εξασφαλίσει το αυτοκρατορικό σιτηρέσιο με τη μεσολάβηση διαφόρων ισχυρών προσώπων ήταν συνεχής. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρούν μια σειρά επιστολών του προς τον ίδιο τον αυτοκράτορα, τον *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Νικηφόρο Χούμνο, τον *ἐπὶ τῶν δεήσεων* Ραδηνό, αλλά και τον *μεγάλο λογοθέτη* Θεόδωρο Μετοχίτη, προς τον οποίο απηύθυνε περί τις 21 επιστολές, όλες σχετικά με την εξασφάλιση των βασιλικών δωρεών και ευεργεσιών.¹⁶²⁰

Τέλος, άλλος ένας ελάσων λόγιος, που παρέμεινε απλός δάσκαλος (γραμματιστής), ήταν ο Κωνσταντινουπολίτης Μάξιμος Νεαμονίτης. Ο τελευταίος αλληλογραφούσε με τον επίσης λόγιο αρχιεπίσκοπο Αχριδών Γρηγόριο και είχε ως μαθητή του τον Γεώργιο Οιναιώτη.¹⁶²¹ Επίσης, «*διδάσκαλος μεγάλων μαθημάτων*» υπήρξε και ο γνωστός ποιητής Μανουήλ Φιλής,¹⁶²² ο Γεώργιος Καρβώνης,¹⁶²³ αλλά και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, που δίδασκε στο κελί του (*οἰκίσκο*) στη μονή της Χώρας.¹⁶²⁴

Οι αμοιβές όλων αυτών των δασκάλων καταβάλλονταν είτε σε χρήματα είτε σε ποσότητες σιτηρών. Φαίνεται όμως ότι και στις δύο περιπτώσεις δεν ήταν ικανοποιητικές, γι' αυτό και έχουμε συγγραφή πλήθους επιστολών διαμαρτυρίας προς ανώτερους αξιωματούχους. Έτσι, ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος διαμαρτύρεται έντονα προς τον αρχιδιάκονο Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη (α. 1282), *οἰκείο* του Ανδρονίκου Β', γιατί το *σιτηρέσιο*

¹⁶¹⁷ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 38, σ. 9.34-37.

¹⁶¹⁸ Πρόκειται μεταξύ άλλων για κάποιον Φωκά (Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 10, σ. 733· αρ. 26, σ. 742· αρ. 60, σ. 24, και αρ. 72, σ. 34, *PLP*, 30212), κάποιον *ἐπὶ τῶν δεήσεων* Ραδηνό (αρ. 31, σ. 3-4 *PLP*, 23984), κάποιον Βαρδαλή (αρ. 29, σ. 744, ίσως τον αδερφό του Λέοντα, Ιωάννη, οποίος ήταν κάτοχος χειρογράφων με έργα των Θεοφράστου, Αλέξανδρου Αφροδισιεύς και Αριστοτέλη, βλ. *PLP*, 2182), τον μετέπειτα *μέγα δούκα* Αλέξιο Απόκαυκο (αρ. 69, σσ. 30-31), τον υιό του μετέπειτα Πατριάρχη Ιωάννη ΙΓ' Γλυκός, Βασίλειο, (αρ. 67, σ. 28-29), τον υιό του *μεγάλου λογοθέτου* Θεοδώρου Μετοχίτη (αρ. 19, σ. 738), τον Κωνσταντίνο Λουκίτη, που σταδιοδρόμησε στην Τραπεζούντα ως *πρωτοβεστιάριος* (αρ. 37, σ. 7-8), αλλά και τον παραγιό του Μάξιμου Πλανούδη, Ιωάννη (Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 66, σσ. 80-81).

¹⁶¹⁹ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 74, σ. 35, και αρ. 77, σ. 37. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 93-95· S. Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, Αθήνα, 1996, σσ. 90-95, και A. Karpozilos, «The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos», *JÖB* 40 (1990), 275-294, και ιδίως σ. 283 κ.ε.

¹⁶²⁰ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 1, σ. 723· αρ. 6, σ. 728· 7, σ. 729· αρ. 20, σ. 738, και αρ. 31, σσ. 3-4.

¹⁶²¹ Ο Κουρούσης, «Γρηγορίου Βουλγαρίας ἐπιστολαί», *ό.π.*, σ. 530, και σημ. 3, καθώς και σ. 531, αναφέρει ένα σώμα 14 ανέκδοτων επιστολών του στον κώδ. *Chis. R. IV. 12*, ff. 166^r - 173^f. Βλ. σχετικά E. Rein, «Die Florentiner Briefsammlung (codex Laurentianus S. Marco 356)», *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, ser. B, τόμ. XIV, Helsinki, 1915, σσ. 71-72. Δάσκαλος του Οιναιώτη υπήρξε και ο Μανουήλ Γαβαλάς.

¹⁶²² Μ. Ι. Γεδεών, «Μανουήλ τοῦ Φιλῆ ἱστορικά ποιήματα», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 3 (1882/83), 216.

¹⁶²³ Του Καρβώνη σώζονται, μάλιστα, σχόλια στους Αισχύλο και Σοφοκλή. Βλ. Browning, «Georgios Karbones», *ό.π.*, σσ. 226-228.

¹⁶²⁴ Ο Γρηγοράς, όπως προηγουμένως και ο Υρτακηνός, διετέλεσε δάσκαλος των υιών του *μεγάλου λογοθέτου* Θεοδώρου Μετοχίτη. Βλ. Γρηγοράς, *Ἐπιστολές*, II, αρ. 25, σσ. 88-90.

που έλαβε, δεν ήταν παρά σάπιο σιτάρι.¹⁶²⁵ Χαρακτηριστική είναι επίσης η περίπτωση του Θεοδώρου Υρτακηνού, που συνεχώς διαμαρτύρεται για τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει –για το σιτηρέσιο και την πληρωμή του σε χρυσά ή αργυρά νομίσματα– και ζητεί βοήθεια από τον βασιλέα και άλλους ανώτερους αξιωματούχους.¹⁶²⁶ Ο ίδιος πιστεύει ότι, μολονότι κάνει μαθήματα σε παιδιά πλουσίων, είναι κακοπληρωμένος γι' αυτό και αναγκάζεται να αναζητεί δίδακτρα¹⁶²⁷ απειλεί μάλιστα ότι αν δεν πληρωθεί θα αφήσει τους μαθητές του να τριγυρνούν στις αγορές.¹⁶²⁸ Σε επιστολή του δε προς τον μαθητή του Βασίλειο Γλυκύ (c. 1315/6) αναφέρει ότι αν δεν επέμενε προσωπικά ο αυτοκράτορας να συνεχίσει το λειτούργημά του, ο ίδιος θα προτιμούσε να γίνει μοναχός και να απομακρυνθεί από την εκπαίδευση.¹⁶²⁹ Όλα τα παραπάνω οδήγησαν τον Ševčenko να εκφράσει για τους λογίους την άποψη ότι επρόκειτο για μια ομάδα «hobnobbing with the rich, and yet often plagued by poverty».¹⁶³⁰

Η μελέτη της σωζόμενης επιστολογραφίας πολλών εξ αυτών –αποκαλυπτική ενός ευρύτερου δικτύου επαφών με άλλους λογίους, μέλη του κλήρου, υψηλά ιστάμενους αξιωματούχους, ακόμα και τον ίδιο τον αυτοκράτορα– είναι αποκαλυπτική των υπαρκτών ή εν είδει ρητορικού τόπου προβλημάτων τους και των επιδιώξεών τους. Χαρακτηριστικό των περισσότερων επιστολών η μεμφιμοιρία για ένα πλήθος καταστάσεων, όπως προβλήματα υγείας, ένδεια ή έλλειψη γραφικής ύλης, για την αντιμετώπιση των οποίων αιτούνται από τους υψηλούς αποδέκτες τους χρηματική ενίσχυση, τρόφιμα, δώρα, όπως άλογα ή όνους, ρούχα, αλλά και κτήματα ή ακόμη και μικρές μονές ως πρόνοιες. Για κάποιους εξ αυτών η γενικότερη ένδεια του κράτους (ιδιαίτερα στις αρχές του 14ου αι. κ.ε.) δυσχέραινε τη θέση τους, ενώ για άλλους η πραγματικότητα δεν φαίνεται να είναι τόσο δραματική όσο θέλουν συνήθως να την παρουσιάζουν. Έτσι, η κοινωνική θέση του Μα-

¹⁶²⁵ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 66 (Lameere, 66), ΕΦ 3 (1909), 5: «καιρός ἦν ὅτε ὁ πολυθρύλλητος βασιλικὸς σίτος οὐκ ἐν νομίσμασιν, ὡς ἐπεκράτει τὸ ἔθος, ἀλλὰ σίτος σαπρὸς ἐπεδόθη ἡμῖν· καὶ τότε ἐγὼ μισθὸν τοῖς μετακοίμοισι τρία ἑξαναλώσας ἀργύρια, καὶ εἰς τὴν σήμερον ἀποκλαίωμαι αὐτά».

¹⁶²⁶ Υρτακηνός, Ἐπιστολές, αρ. 1, σσ. 723-724: «γέρων γεγωνὸς σιτοφάγος»· αρ. 2, σσ. 724-725· αρ. 32, σ. 4· αρ. 33, σσ. 4-5· αρ. 34, σ. 5· αρ. 38, σ. 9.21-23: «μικρὸν ἀργύριον ... βράχιστον ἄρτον αἰτῶν»· αρ. 53, σ. 17.13-14: «ταῖς βασιλικαῖς προστρέχῳ μεγαλοδωρεαῖς», επειδὴ δεν κατῶρθωσε να εξασφαλίσει τα δίδακτρα ἀπὸ τους μαθητὲς του· αρ. 59, σ. 23· αρ. 64, σ. 27.5-8: «Δέομαί σου ... ἢ τῆς λειτουργίας ἀπαλλαγὴν, ἢ τῶν βασιλικῶν πρυτανείων σιτηρεσίαν». Βλ. ἐπίσης ἐπιστολές του πρὸς τον Θεόδωρο Μετοχίτη: αρ. 65, σ. 27· αρ. 74, σ. 35.13 κ.ε., αρ. 81, σ. 40· τον Νικηφόρο Χούμνο: αρ. 77, σ. 37.19-22, και άλλους αξιωματούχους, ὡπως ο προκαθήμενος τοῦ βεστιαρίου: αρ. 63, σ. 26· αρ. 82, σ. 40.5-9: «ποῦ γὰρ παρ' ἡμῖν σιτία, ποῦ χρυσία, ποῦ δὲ ἀργύρια, ἴν' ἐντεῦθεν βιοῦμεν;» και ο προκαθήμενος τοῦ κοιτώνος, αρ. 80, σ. 39.7-10. Τα λεγόμενα του Υρτακηνού θυμίζουν ἐκεῖνα του ανώνυμου Καθηγητῆ του 10ου αι., που αναφέρεται σε ἐπιστολές του στο θέμα της αμοιβῆς του εἴτε για την διδασκαλία του εἴτε για την αντιγραφή κωδίκων. Βλ. Α. Markopoulos, *Anonymi Professoris Epistulae*, (CFHB 37), Berlin, 2000, ἐπιστ. αρ. 9, 11, 39, 58, 59, 87 και 110·, καθὼς και το σχετικὸ ἄρθρο του R. Browning, «The Correspondence of a Tenth-Century Byzantine Scholar», *Byzantion* 24 (1954), 397-452.

¹⁶²⁷ Υρτακηνός, Ἐπιστολές, αρ. 8, σ. 730.23-25: «καὶ ταῦτα πρὸς τῶν πλουτούντων, οἷς θητεύω, καὶ ὧν παιδεύειν τὰ φίλτατα τὸ δεινὸν δαιμόνιον κατεδίκασεν»· αρ. 38, σ. 9.21-25· αρ. 39, σ. 9.4-5· αρ. 66, σσ. 27-28 και αρ. 77, σ. 37.9-10: «μεταξὺ πλουτούντων πεπολιορρημένους πενίαν».

¹⁶²⁸ Υρτακηνός, Ἐπιστολές, αρ. 81, σ. 40.8-16.

¹⁶²⁹ Υρτακηνός, Ἐπιστολές, αρ. 93, σσ. 47-48.

¹⁶³⁰ Ševčenko, «Society and Intellectual Life», σ. 71.

νουήλ Φιλή, παρά τα συνεχή αιτήματά του για βοήθεια και δώρα από ισχυρούς και πλούσιους φίλους του, ήταν μάλλον καλή,¹⁶³¹ ενώ γνωρίζουμε ότι ο Μιχαήλ Γαβράς διέθετε υπηρέτη και χρησιμοποιούσε αντιγραφείς, αφού ο ίδιος, κατά δήλωσή του, βαριόταν.¹⁶³² Επιπλέον, η οικονομική κατάσταση των περισσότερων λογίων διαφαίνεται σε ορισμένες περιπτώσεις και από τη δυνατότητα συγκρότησης προσωπικής βιβλιοθήκης: δραστηριότητα αρκετά δαπανηρή δεδομένου και του ιδιαίτερα υψηλού κόστους των βιβλίων, γεγονός που ανάγκαζε όσους δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα, να αντιγράφουν οι ίδιοι τα βιβλία που τους ενδιέφεραν.¹⁶³³ Συχνά η αντιγραφή κωδίκων και η βιβλιοδεσία απασχολεί ως επί το πλείστον μοναχούς και χαμηλόβαθμους κληρικούς, οι οποίοι αργότερα εξελίσσονται σε αξιόλογους λογίους ή αξιώνουν να θεωρούνται τέτοιοι.¹⁶³⁴

Η συνεχιζόμενη πολιτική συρρίκνωση και οικονομική καχεξία της αυτοκρατορίας σε συνδυασμό με τον αυξημένο αριθμό πεπαιδευμένων ατόμων, που επιθυμούσαν να σταδιοδρομήσουν στον κρατικό μηχανισμό, επαύξησε το πρόβλημα της επαγγελματικής τους αποκατάστασης και δυσχέρανε τη θέση αρκετών. Εξάλλου, περί τα τέλη του 13ου αι. οι περισσότερες θέσεις, ειδικά στον κρατικό μηχανισμό, είχαν επανδρωθεί από την πρώτη γενιά μετά την ανάκτηση της πρωτεύουσας. Ως εκ τούτου μία τρίτη ομάδα λογίων θα οδηγηθεί σε αναζήτηση ευκαιριών για καλύτερη επαγγελματική μοίρα εκτός της Κωνσταντινούπολης ακόμα και εκτός της αυτοκρατορίας. Αναφέρουμε για παράδειγμα τον Ιωάννη Ζαρίδη, μαθητή του Μάξιμου Πλανούδη, που κωφεύοντας στις παραινέσεις του δα-

¹⁶³¹ Ševcenko, «Society and Intellectual Life», σ. 75. Πολλά μέλη της οικογένειας Φιλή κατείχαν την περίοδο αυτή ανώτερες θέσεις στη δημόσια διοίκηση. Βλ. σχετικά Puech, *Aristocratie*, σσ. 172-173.

¹⁶³² Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 90, σ. 449· αρ. 404, σσ. 629-630· αρ. 411, σ. 640, και 449, σσ. 690-691. Βλ. σχετικά A. Karpozilos, «Books and Bookmen in the 14th c. The Epistolographical evidence», *JÖB* 41 (1991), 270, και I. Pérez Martín, «The Reception of Xenophon in the Palaeologan period: the case of codex Bremen B.23», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. II, Sofia, 2011, σ. 20, η οποία αποδίδει τον κώδικα *Bremen B.23*, που ανήκε στον Γαβρά, στη γραφίδα του Ιγνατίου Καλόθετου.

¹⁶³³ Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Γρηγορίου Β'. Όπως σημειώνει ο ίδιος στην αυτοβιογραφία του: «Ἐτυχε γὰρ ὁ ἀνήρ και πένης εἶναι και τῶν βιβλίων κατάκρως ἐρῶν· ἔτυχε δὲ και περὶ τὸ γράψειν μετρίως ἀγαθὰς ἔχων τὰς χεῖρας και ἐπειδήπερ χρήμασιν οὐκ ἦν τὰ φίλτατα κτήσασθαι, τοῖς ἰδίους ἰδρῶσιν ἐκτήσατο και βιβλίων ἀντιγραφεὺς γέγονεν ὅσων οὐδεὶς σχεδὸν ἕτερος τῶν λόγους, φημί, μετιόντων», Lameere, σ. 189.20-24. Βλ. και C. N. Constantinides, «The Scholars and their Books in the late Thirteenth Century», *JÖB* 32.4 (1982), 14. Ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία που παραθέτει ο A. Cutler, «The Social Status of Byzantine Scribes, 800-1500. A Statistical Analysis based on Vogel-Gardthausen», *BZ* 74.2 (1981) 331-332 και πιν. 1, για τον αριθμό των αντιγραφέων, που προέρχονταν από τις τάξεις των λαϊκών, το ποσοστό των οποίων εμφανίζεται αρκετά αυξημένο την περίοδο αυτή πλησιάζοντας εκείνο των μοναχών.

¹⁶³⁴ Βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 2 (Lameere, αρ. 2), *ΕΦ* 1 (1908), 409-410· αρ. 11 (Lameere, αρ. 11), *ΕΦ* 1 (1908), 417-418· αρ. 39 (Lameere, αρ. 39), *ΕΦ* 1 (1908), 435· αρ. 75 (Lameere, αρ. 75), *ΕΦ* 3 (1909), 13-14 και αλλού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, και ο γνωστός από επιστολή του Γρηγορίου Β' Μελιτάς [Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 187 (Lameere, αρ. 228), *ΕΦ* 5 (1910), 451, και Kotzabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 18, σ. 159.37-38]: «τῷ γραφεὶ Μελιτᾶ, οἷον ἐπιτάττεις τὸ βιβλίον συντηρεῖν, ἐπιτάττομεν». Τέλος, ο γνωστός και πάλι από τις επιστολές του λογίου Πατριάρχη μοναχός Μεθόδιος θεωρεῖ εαυτὸν ἰκανὸ συγγραφέα και λόγιο αξιώνοντας ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Β' νὰ μὴν τοῦ ἀπευθύνει επιστολές σε γλώσσα ἀπλή, ἀλλὰ σε ὕφος ἀνάλογο τῆς λογιότητάς του. Βλ. σχετικά Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 73 (Lameere, αρ. 73), *ΕΦ* 3 (1909), 11: «Ἐρωτᾶς τί ἡμῖν ἢ ἀφέλεια τῶν πρὸς σὲ βούλεται γραμμάτων, οὐκ εἰωθὸς ὄν δέχεσθαί σε τοιαῦτα τὰ (del. τα;) παρ' ἡμῶν», ὅπως και τις επιστολές αρ. 170-171 (Lameere, αρ. 194-195), *ΕΦ* 5 (1909), 348-349, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1544-1545, στις οποίες αναφέρεται ειρωνικά στη ματαιοδοξία του Μεθοδίου. Βλ. σχετικά I. Συκουτρής, «Περὶ τὸ σχῆμα τῶν Ἀρσενιατῶν», *Ἑλληνικά* 5 (1932), 118-119.

σκάλου του επέλεξε να νυμφευθεί (c. 1299), κάποια Δούκαινα, γόνο χαμηλόβαθμης αριστοκρατικής οικογένειας από τη Μ. Ασία, επιτυγχάνοντας πιθανόν με τον τρόπο αυτό να αναλάβει διοικητής στο Μελένικο.¹⁶³⁵

Άλλοι, όπως ο Κωνσταντίνος Λουκίτης, ο Γρηγόριος (Γεώργιος) Χιονιάδης και ο νεαρός Ανδρέας Λιβαδηνός θα μετοικήσουν στον Πόντο, στην αυλή των Μεγάλων Κομνηνών.¹⁶³⁶ Εξ αυτών, οι δύο τελευταίοι σταδιοδρόμησαν στον εκκλησιαστικό χώρο,¹⁶³⁷ ενώ ο Λουκίτης έλαβε σημαντικά αξιώματα στην αυλή της Τραπεζούντας.¹⁶³⁸ Ο Χιονιάδης ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ιατρική και την αστρονομία προβαίνοντας μάλιστα στη μετάφραση αραβικών και περσικών αστρονομικών και ιατρικών έργων, που χρησίμευσαν ως βάση για το έργο του ιατρού και αστρονόμου Γεωργίου Χρυσοκκόκη.¹⁶³⁹ Ο ίδιος ενδεχομένως δίδαξε μαζί με τον Λουκίτη στη σχολή που φέρεται ότι λειτουργούσε εκείνη την περίοδο στην Τραπεζούντα.¹⁶⁴⁰ Μαθητής πιθανόν του Χιονιάδη και αργότερα, στην Κωνσταντινούπολη, δάσκαλος του Θεόδωρου Μετοχίτη και ίσως του Χρυσοκκόκη στα μαθηματικά και στην αστρονομία υπήρξε ο Τραπεζούντιος Μανουήλ Βρυνέννιος.¹⁶⁴¹ Στην Τραπεζούντα τέλος κατευθύνθηκε και ο Γεώργιος Οιναιώτης, καθώς φαίνεται ότι η μαθητεία του στον Μάξιμο Νεαμονίτη, η γνωριμία ή και συγγενεία του με τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Γρηγόριο, η σχέση του με τον μεγάλο λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη, του οποίου ήταν προ-

¹⁶³⁵ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 30, σσ. 49.9-14, 50.21-29· Lindstam, *Lacapeni et Zariidae epistulae*, ό.π., σσ. 71-73, αρ. 9, και Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 20-21, 28). Στο Μελένικο τον ακολούθησε και ο αδελφός του Ανδρόνικος, επίσης μαθητής του Πλανούδη, Constantinides, *Higher Education*, σσ. 84, 102. Ας σημειωθεί ότι ο Λακαπηνός απευθύνει ορισμένες επιστολές του «πρὸς τὸν Ζαρίδην κυρὸν Ἰωάννην τὸν Δοῦκαν». Η προσθήκη του επιθέτου Δούκας οφείλεται μάλλον στη σύνδεσή του με ομώνυμη οικογένεια της Μ. Ασίας. Βλ. Lindstam, *Lacapeni et Zariidae epistulae*, σ. 135, αρ. 21, και Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 65-66. Για την κτηματική περιουσία πιθανόν του Ιωάννη Ζαρίδη στην περιοχή Σερρών – Μελενίκου, βλ. Βένου, *Le codex B*, ό.π., αρ. 145, 249.6 (1320); και αρ. 142, 245.22 (c. 1342), όπου αναφορά στις «ὑποστάσεις ἃς κατεῖχεν ὁ Ζαρίδης ἐκεῖνος».

¹⁶³⁶ Ο Χιονιάδης σε επιστολή του προς τον φίλο του Λουκίτη αναφέρει ότι προέτρεψε αρκετούς Κωνσταντινουπολίτες να μεταβούν στην Τραπεζούντα, για να παρακολουθήσουν τη διδασκαλία του. Βλ. Παπαδόπουλος, *Γρηγορίου Χιονιάδου Ἐπιστολαί*, σσ. 191-192.

¹⁶³⁷ Στην Τραπεζούντα ο Λιβαδηνός κέρδισε την εύνοια των εκεί αυτοκρατόρων και έγινε ταβουλάριος και ακολούθως χαρτοφύλαξ της Εκκλησίας της Τραπεζούντας, ενώ ο Χιονιάδης αναδείχθηκε «βασιλική προτροπή και συνοδική» από ιερομόναχος σε επίσκοπο Ταυρίδος (Tabriz). Βλ. Λαμψίδης, *Ἀνδρέου Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα*, ό.π., σ. 59.23-33· Παπαδόπουλος, «Χιονιάδης», σσ. 193-195, και Ν. Οικονομίδης, «Σημείωμα περὶ τῶν ἐπιστολῶν Γρηγορίου τοῦ Χιονιάδου», *Ἀρχεῖον Πόντου* 20 (1955), 40-42. Βλ. σχετικά και S. Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge, 1970, σσ. 51-53.

¹⁶³⁸ Ο Λουκίτης, μαθητής του Θεοδώρου Υρτακηνού, έλαβε σημαντικά αξιώματα -πρωτονοτάριος και πρωτοβεστιάριος- στην αυλή των Μεγαλοκομνηνών αυτοκρατόρων Αλεξίου Β' (1297-1330) και Βασιλείου Α' (1332-1340), και απέκτησε πολλές πικτίδες συγκροτώντας μια αξιόλογη βιβλιοθήκη. Βλ. Παπαδόπουλος, «Χιονιάδης», σσ. 151-204, και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 93, 109.

¹⁶³⁹ H. Usener, *Ad Historiam Astronomiae Symbola*, Bonn, 1876, σ. 27· επίσης D. Pingree, «Gregory Chioniades and the Palaeologan Astronomy», *DOP* 18 (1964), 133-160, και κυρίως σ. 141, και σημ. 44.

¹⁶⁴⁰ Παπαδόπουλος, «Χιονιάδης», σσ. 158-161, 164-165. Η ταφή του Λουκίτη πίσω από το ιερό της Αγίας Σοφίας στην Τραπεζούντα δεν συνηγορεί στο ότι δίδαξε στην ομώνυμη σχολή, καθώς υπήρξε ενδεχομένως ένας από τους ευεργέτες του ναού, Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία*, Γ', σ. 57 και σημ. 47. Για την πιθανή μαθητεία του Μανουήλ Βρυνέννιου στον Γρηγόριο Χιονιάδη βλ. Constantinides, *Higher Education*, σ. 96. Ο Λουκίτης είχε αναπτύξει αλληλογραφία εκτός από τον δάσκαλό του Θεόδωρο Υρτακηνό και με τον Νικηφόρο Γρηγορά· βλ. Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία*, Γ', σ. 57 και σημ. 48.

¹⁶⁴¹ Για το πρόσωπό του βλ. *PLP*, 3260.

στετευόμενος ή αναδεκτός, και τέλος ο γάμος του¹⁶⁴² δεν μπόρεσαν να του εξασφαλίσουν όσα επιθυμούσε.¹⁶⁴³ Σε επιστολή του ο Αχριδών Γρηγόριος σχολιάζει δηκτικά την απόφασή του να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και την εκεί σπουδή των γραμμάτων, για να εξασφαλίσει στην Τραπεζούντα επαγγελματική σταδιοδρομία και κοινωνική άνοδο: «ίπποις δέ περσικοῖς ἐποχεῖσθαι σε, ὡς που δεδηλωκας, καὶ ἐφεπομένους ἔχειν καὶ προπομπεύοντας καὶ ὑπὸ τῶν αὐτόθι καλεῖσθαι ράββι». ¹⁶⁴⁴

Η έξοδος αυτή λογίων, έστω και ήσσοнос σημασίας, προς την Τραπεζούντα δεν μπορεί να μείνει απαρατήρητη ιδιαίτερα όταν η Κωνσταντινούπολη, ως πόλη των γραμμάτων και κιβωτός της ελληνικής παιδείας, αποτελεί σημείο αναφοράς των λογίων της εποχής, που σπεύδουν είτε να την εγκωμιάσουν, είτε να εκφράσουν τη δυστυχία τους κάθε φορά που απομακρύνονται από αυτήν. Εύλογη, επομένως, κρίνεται η αντίδραση του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Γρηγορίου (1317-1346), που επέκρινε τον Γεώργιο Οιναιώτη, γιατί άφησε τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη -«τὸ θαῦμα τῆς οἰκουμένης»- για να σταδιοδρομήσει στην Τραπεζούντα διακηρύττοντας πως «τὸ γοῦν ταύτης (i.e. Κωνσταντινούπολης) Τραπεζούντα ἀλλάξασθαι ἡρῦσεια χαλκείων' κατὰ τὴν παροιμίαν ἔστιν ἀλλάξασθαι». ¹⁶⁴⁵

Θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε το δίλημμα της απομάκρυνσης αφενός από την ενεργό δράση και την ανάμειξη στις υποθέσεις της Εκκλησίας ή της Πολιτείας (*vita activa*), και της επιλογής αφετέρου ενός βίου απράγμονος και θεωρητικού αφοσιωμένου στην πνευματική ενασχόληση και τη σπουδή των γραμμάτων (*vita contemplativa*), που απαντά σε πολλούς λογίους της εποχής. Ορισμένοι, όπως ο Ιωσήφ φιλόσοφος και σε μικρότερο βαθμό ο λογοθέτης του γενικού Θεόδωρος Μετοχίτης τάσσονται κατά του πολιτικού βίου προκρίνοντας σαφώς τον θεωρητικό.¹⁶⁴⁶ Ο Μετοχίτης αναγνωρίζει την ανωτερότητα του τελευταίου, δηλ. την ευτυχία του σοφού που είναι αφιερωμένος στην θεωρία, νοσταλγώ-

¹⁶⁴² Ο Γεώργιος Οιναιώτης, όπως και ο Ιωάννης Ζαρίδης, νυμφεύτηκε παρά την αντίθετη γνώμη του δασκάλου του Μανουήλ Γαβαλά, που τον καλούσε να επιστρέψει στη μελέτη και στις σπουδές του. Βλ. Γαβαλάς, *Ἐπιστολές*, Β.18 (49), σ. 111: «οὐκοῦν τοσοῦτον ἐκ τῶν γάμων ὠφελημένος, ἀλλ' οὐ μὲν οὖν βεβλαμμένος, ὡς τισι ἔδοξας, ἐπίστρεψον ἐπὶ τὴν μητέρα φιλοσοφίαν».

¹⁶⁴³ Ο Κουρούσης θεωρεῖ ότι ήταν υἱός κάποιας Φραγγοπουλίνας· ο πατέρας του καταγόταν από το γένος των Παχυμέρη, ενώ ήταν συγγενής εξ αγχιστείας με τον άκτουάριο Ιωάννη Ζαχαρία. Βλ. Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σ. 120· του ίδιου, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 125, 393 και σημ. 1. Τι σχέση έχει, άραγε, ο γνωστός μας λόγιος Γεώργιος Οιναιώτης με τον λαμπαδάριο του βασιλικού κλήρου Οιναιώτη, ο οποίος ταυτίζεται ίσως με τον επίσης ανώνυμο (κληρικό;) Οιναιώτη, χάριν του οποίου ο Πατριάρχης Αθανάσιος αιτείται στον αυτοκράτορα «εὐεργεσίας τυχεῖν τὸν Οἰναιώτην»; Βλ. Παχυμέρης, II, IV:16, σ. 290.5· Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 11 (Lameere, αρ. 11), ΕΦ 1 (1908), 417, και Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 63, σ. 148 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1706). Για το θέμα βλ. και Συκουτρής, «Ἀρσενιάτες», ό.π., σ. 276.

¹⁶⁴⁴ Κουρούσης, «Γρηγορίου Βουλγαρίας ἐπιστολαί», ό.π., σσ. 538-539 και 548-552.

¹⁶⁴⁵ Κουρούσης, «Γρηγορίου Βουλγαρίας ἐπιστολαί», ό.π., σσ. 538-539, και Σπ. Λάμπρος, «Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι τοῦ Βουλγαρίας Γρηγορίου», ΝΕ 14 (1917-1920), 346.23-24.

¹⁶⁴⁶ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σσ. 131*, 156.9-17 (§ 36), και 192, 194 (§ 47). Το δίλημμα της *vita activa* ή *vita contemplativa* θα απασχολήσει λίγο αργότερα και τους λογίους της ιταλικής Αναγέννησης. Βλ. σχετικά Υ. Hersant, «Vie active et vie contemplative à la Renaissance», Ρ. Odorico (ed.), *“L'éducation au gouvernement et à la vie”. La tradition des “règles de vie” de l'Antiquité au Moyen-Âge*, Paris, 2009, σσ. 263-271.

ντας την εποχή της νιότης του, όταν ήταν αφιερωμένος σε αυτόν, και ελεεινολογεί τη θέση, στην οποία έχει περιέλθει παρασυρμένος από τις φροντίδες της οικογενειακής ζωής και των επαγγελματικών υποχρεώσεων.¹⁶⁴⁷ Ο ίδιος όμως παραδέχεται ότι κάποιος ευγενής, που έχει τις ικανότητες και τη δυνατότητα να διευθύνει τα δημόσια πράγματα, είναι δύσκολο να εφαρμόσει την επικούρειο οδηγία «λάθε βιώσας».¹⁶⁴⁸ Παρόμοια είναι και η περίπτωση του λογίου Μανουήλ Μοσχόπουλου, που σε επιστολή του προς τον θείο του Νικηφόρο γράφει ότι «ἀπ' ἀρχῆς ἐγὼ τὸν ἀπράγμονα βίον εἰλόμην, ὡς οἱ συγγενόμενοι πάντες ἴσασιν, καὶ με φιλοσοφίας ἔρωσ κατεῖχε δριμύς, καὶ τοῦ σώματος ὀλίγα φροντίζειν ἀνέπειθεν, ὅμως γε μὴν συνέχειν αὐτὸ καὶ μὴ παρορᾶν ἀπολλύμενον»¹⁶⁴⁹ επιθυμία που έρχεται πραγματικά σε αντίθεση με την κατηγορία που δέχθηκε για ανάμειξή του σε συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα, το 1305/6, γεγονός που εγείρει τωόντι πολλά ερωτηματικά.

Τα παραπάνω "επαγγελματικά" προβλήματα και ο συνακόλουθος σκληρός ανταγωνισμός για τα δημόσια ως επί το πλείστον αξιώματα οδήγησαν τους λογίους σε έναν συνεχή αγώνα απόκτησης της εύνοιας του αυτοκράτορα. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να δούμε και να ερμηνεύσουμε τη συγκρότηση διαφόρων ομάδων ή μάλλον κύκλων με κοινές επιδιώξεις, που αντιμάχονταν συχνά στην προσπάθειά τους να επικρατήσουν εις βάρος των αντιπάλων τους.

¹⁶⁴⁷ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σσ. 8-9 (§ 3), 142.18-144.26 (§ 32), 186-204 (§ 45-48) και ιδίως σσ. 189-193 (§ 46). Απευθυνόμενος στον Θεόδωρο Ξανθόπουλο (c. 1326) οικτρίζει εαυτόν, επειδή δεν βρίσκει ησυχία και ανάπαυση στον *πρακτικό βίο* και εύχεται να ζούσε απερίσπαστος από την τύρβη της ζωής, αφοσιωμένος στον *θεωρητικό βίο*, J. Featherstone, «Theodore Metochites's Eleventh Poem», *BZ* 81 (1988), 257.140-160. Βλ. επίσης το υπ' αριθ. 13 ποίημά του στον «*ἐαυτοῦ ἀνεψιὸν τὸν πρωτασκηρῆτιν Λέοντα τὸν Βαρδαλῆν*», J. Featherstone, «Theodore Metochites's Poem to Leo Bardales», A. Schoors - P. van Deun (eds.), *Philohistōr: Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii*, Louvain, 1994, σ. 459.17-24, και το υπ' αριθ. 3 ποίημά του στον Αχριδῶν Γρηγόριο, Featherstone - Ševčenko, «Two poems by Theodore Metochites», *ό.π.*, σ. 20.154-168, όπου τον μακαρίζει για την χωρίς κοσμικές μέριμνες ζωή του. Τέλος, σε ποίημα που συνέθεσε τη δεκαετία του 1320 αναφέρεται στην ψυχική κόπωση που τού προκαλεί η ενασχόληση με τα κοινά, Featherstone, *Metochites's Poems 'to Himself*, αρ. 14, σ. 24.85-100. Ο Θωμάς Μάγιστρος, πάντως, με επιστολή του στον Μετοχίτη τονίζει αυτό που ο τελευταίος αρνείται στον *Ἠθικό*, δηλαδή την επιτυχή σύζευξη του φιλοσοφικού και του πολιτικού βίου (PG 145, στ. 405AB): «καὶ λόγους μεταχειρίζεις καὶ τὰ τῆς οἰκουμένης πράγματα, μήτε τοὺς λόγους ἔξω πραγμάτων τίθεις, μήτε τὴν τούτων ἀσχολίαν λόγων ἐκτός, ἀλλ' ὁμοῦ πάντα χρήματα καὶ τὸ γινόμενον ὄζων ἀπανταχοῦ, καὶ οὔτε τὰ κοινὰ βλάβος τοῖς λόγοις οὔτ' αὐ οἱ λόγοι τοῖς κοινοῖς ἀμέλεια». Βέβαια, τα λεγόμενα του Μετοχίτη αποτελούν μάλλον κοινό τόπο, αφού και ο Γρηγόριος Β' σε επιστολή του προς την Ραούλαινα παραπονιέται ότι μετά την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο «καὶ ὀδυνώμενοι, οὐ διαλείπομεν· καὶ γὰρ ἐπειδὴ μὴ τοὺς λόγους, καὶ πράγματα ἔχομεν, καὶ νοσοῦμεν, καὶ ἀλγοῦμεν, καὶ ὅπερ τοῖς μὴ ὑπὸ φωτὶ βαδίζουσιν αἱ ὁδοί, λίθοι δηλονότι, καὶ προσκρούματα, καὶ συντριβαί, καὶ ἀλγήματα, τοῦθ' ἡμῖν ὁ βίος σαφῶς. Εἶθε με πάλιν λόγοι, εἶθε δέχοιντο βίβλοι καὶ σχολαὶ δραπετήν τῶν πραγμάτων γενόμενον», Kotzabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 3, σ. 149.12-19, και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 48-49 και σημ. 95· πρβλ. ὅσα αναφέρει ο ίδιος στην αυτοβιογραφία του, Lemeere, 187.19-26. Στο ίδιο πνεύμα και ο Ιωάννης Ζαχαρίας γράφει χαρακτηριστικά στον διάλογό του Μουσσοκλής: «ἀλλ' ὁ μὲν τῶν ἄλλων βίος ἐσμός οὕτως ἡμῖν ἀποδεδοκίμασται· ὁ δὲ περὶ τῶν ὄντων γνῶσιν καταγινόμενος μόνος ἄριστός ἐστι καὶ μόνος μακαριστός καὶ εὐδαίμων», A. Elter, «Io. Katrarii Hermodotus et Mousocles dialogi», *Natalicia regis augustissimi Guilelmi II imperatoris Germanorum ab universitate Fridericia Guilelmia Rhenana D. XXVII, M. Ianuarii a MDCCCLXXXVIII in aula magna hora XII publice concelebrata*, Bonn, 1898, στήλ. 50.442-445. Βλ. τέλος την επιστολή του Νικηφόρου Χούμνου προς τον Θεόδωρο Ξανθόπουλο, όπου με δηκτικότητα αναφέρεται στην ενασχόληση του τελευταίου με την αμπελοργία: «μὴ τοσοῦτον ἔσο πλείστον ὅσον φίλοινοσ ἢ φιλόλογοσ», *Anecdota Nova*, αρ. ρμζ', σ. 169.

¹⁶⁴⁸ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. οβ', σσ. 481-484, και

¹⁶⁴⁹ Levi, «Cinque lettere», αρ. 3, σ. 63.

Πράγματι, η επιβίωση των λογίων βασιζόταν εν πολλοίς σε ένα ευρύ κύκλο γνωρίμων και πατρώνων, άμεσα ή έμμεσα σχετιζόμενων με τον χώρο των ανακτόρων (κρατικούς αξιωματούχους, *οίκειους* του αυτοκράτορα ή άλλους, όπως δάσκαλοι και ιατροί, που συνδέονταν φιλικά με εκείνον και τον περίγυρό του) ή του Πατριαρχείου, γεγονός που τους επέτρεπε να ζητούν χάρες, προσωπικές ή για τρίτους.¹⁶⁵⁰ Ο Πλανούδης φαίνεται ότι αξιοποιεί τις περιπτώσεις πρώην μαθητών του που απέκτησαν στη συνέχεια θέσεις στα ανάκτορα ή στο Πατριαρχείο. Έτσι, ζητεί από κάποιο μοναχό Γρηγόριο, παλαιό μαθητή του, να μεσολαβήσει στον Πατριάρχη (α) υπέρ ενός *λαοσυνάκτη* του Πατριαρχείου, που εκδιώχθηκε από τη θέση του, και (β) υπέρ ενός μοναχού που απομακρύνθηκε από κάποια βασιλική μονή, επειδή ανήκε στην ομάδα του Συλαιώτη.¹⁶⁵¹ Ο ίδιος αιτήθηκε ακόμη στον *μέγα παπία*¹⁶⁵² βοήθεια για την ανακαίνιση της μονής των Αγίων Πέντε στο όρος Αυξέντιον, που τού είχε παραχωρηθεί εν *είδει προνοίας* από τον Νικομηδείας.¹⁶⁵³ Ένας άλλος λόγιος, ο Γεώργιος Λακαπηνός, θα ζητήσει από κάποιο δημόσιο λειτουργό να προωθήσει κάποια υπόθεσή του,¹⁶⁵⁴ ενώ ο Γεώργιος Οιναιώτης αντιμετωπίζοντας δυσκολίες στην ανοικοδόμηση κάποιων «*οίκηδρίων*» θα απευθυνθεί για τον λόγο αυτό στον γνώριμό του σεβαστό Ιωάννη Φύλακα.¹⁶⁵⁵

Στην προσπάθειά τους να προσελκύσουν την προσοχή του αυτοκράτορα, ελάσσονες και όχι μόνον λόγιοι της πρωτεύουσας προέβησαν στη συγγραφή ρητορικών έργων, κυρίως *έγκωμιων* ή *μονωδιών* για τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας.¹⁶⁵⁶ Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Ολόβωλος, η συγγραφή διαφόρων λόγων, ειδικά πανηγυρικών, αποτελούσαν ένα είδος διαγωνισμού για τους ομιλητές, τους οποίους ο Ανδρέας Λιβαδηνός αποκαλεί αλλιώς και «*λογεμπόρους τισιν άμιλλωμένους*».¹⁶⁵⁷ Αναφέρουμε ενδει-

¹⁶⁵⁰ Ševčenko, «Society and Intellectual Life», σσ. 72-73, 76.

¹⁶⁵¹ Πλανούδης, *Έπιστολές*, αρ. 26, σ. 43.20-23, 27-31 και αρ. 27, σ. 44.14 κ.ε., σ. 45. 39-41. Βλ. και Constantines, *Higher Education*, σ. 85. Ο εν λόγω Συλαιώτης μαζί με τον Γεννάδιο τάχθηκαν κατά του Αθανασίου οδηγώντας τον σε παραίτηση το 1293 (Παχυμέρης, III, VIII:21, σ. 185.19). Ταυτίζεται πιθανότατα με τον μοναχό και από τους πρωτοπόρους του *Ησυχασμού* Σελιώτη, για τον οποίο κάνει λόγο ο Γρηγόριος Παλαμάς. Βλ. Π. Χρήστου, *Γρηγορίου του Παλαμά, Συγγράμματα*, τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη, 1962, σ. 405.13-14 (§ 12). Για το πρόσωπό του βλ. και PLP, 25118.

¹⁶⁵² Υπεύθυνος αρχικά για το ανάκτορο, ο *μέγας παπίας* κατέστη τελικά τιμητικός τίτλος επί Ανδρονίκου Β΄.

¹⁶⁵³ Πλανούδης, *Έπιστολές*, αρ. 24, σ. 41.23 κ.ε.

¹⁶⁵⁴ Lindstam, *Lacareni et Zaridae epistulae*, ό.π., αρ. 31, σ. 192 και Κουρούσης, *Έπιστολάριον*, σσ. 91-96.

¹⁶⁵⁵ Οιναιώτης, *Έπιστολές*, αρ. 171 (κώδ. Laurent. S. Marco 356, ff. 278^v): «*Λίθων άναισθητότερος, ό τοίς λίθοις έμποδίζων εις την τών οικηδρίων έρανίζεσθαι δημιουργίαν ... καί γε κατ' έμοι τή συνήθει σου χρησαμένου καλοκαγαθίαν, ού συγκατανεύσαντος*», και Κουρούσης, *Έπιστολάριον*, σ. 96 και σημ. 1.

¹⁶⁵⁶ Η Ν. Radošević, «The Emperor as a Patron of Learning», J. Langdon - S. W. Reinert et al. (ed.), *Τό Έλληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. I: Hellenic Antiquity and Byzantium, New Rochelle, New York, 1993, σ. 283, σημειώνει ότι από τους αυτοκράτορες της Νίκαιας, αλλά και τους πρώτους Παλαιολόγους, μόνον ο Θεόδωρος Β΄ δεν εγκωμιάστηκε, κι αυτό λόγω της πολιτικής του, που απομάκρυνε και αποξένωσε δασκάλους και λογίους φίλους του. Βλ. πρόσφατα και την μελέτη του I. Taxidis, «Les monodies et les oraisons funèbres pour la mort du despote Jean Paléologue», *Medioevo graeco* 9 (2009), 267-284, όπου αναφέρονται πολλές περιπτώσεις λογίων που προέβησαν στον εγκωμιασμό μελών της δυναστείας των Παλαιολόγων συγγράφοντας *μονωδίες* για τον θάνατό τους.

¹⁶⁵⁷ Previale, «Panegirico», σ. 17.1-2, και Λαμψίδης, *Άνδρέου Λιβαδηνού βίος και έργα*, ό.π., σ. 59.4-11. Για ανάλογα φαινόμενα τον 12ο αι. βλ. Μ. Λουκάκη, «Τυμβωρῆχοι καί σκυλευτές νεκρών. Οι απόψεις του Νι-

κτικά την περίπτωση του Μιχαήλ Γαβρά, που προχώρησε στη συγγραφή μίας σειράς λόγων για τον αυτοκράτορα και μέλη της οικογένειάς του, τους οποίους προόριζε για δημόσια ανάγνωση.¹⁶⁵⁸ Ως εκ τούτου γίνεται σαφές ότι ο Γαβράς κινείται στο περιβάλλον του Ανδρονίκου Β', από τον οποίο αναμένει να εκπληρώσει τις υλικές του ανάγκες και επιθυμίες.¹⁶⁵⁹ Ταυτόχρονα ο Γαβράς, όπως και άλλοι λόγιοι της εποχής, γράφει με σκοπό τη δημοσίευση. Ο αδελφός του Ιωάννης συνέγραψε μία ευχή για τη Θεοτόκο, αντίγραφο της οποίας απέκτησε ο *ἐπὶ τοῦ βεστιαρίου Ζειανός*, και η οποία κυκλοφορήθηκε τελικά από τον Γεώργιο Λαμπηνό.¹⁶⁶⁰ Ο Γαβράς όμως επεδίωκε την ανάγνωση στην Αγία Σοφία και ενός ακόμη λόγου του αδελφού του για τα Εισόδια της Θεοτόκου. Η μελέτη της επιστολογραφίας του με διάφορους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους αποκαλύπτει ότι το ζήτημα αυτό τον απασχολούσε τουλάχιστον για τα έτη 1321-1326, αλλά όπως φαίνεται από τα γράμματά του προς τον *μεγάλο σακελλάριο* Αλέξιο Καππαδόκη, το αίτημά του δεν βρήκε ανταπόκριση. Τελικά, φαίνεται, ότι την παραχώρησε σε κάποιους ομιλητές, σε κάποια επαρχιακή πόλη εκτός της πρωτεύουσας.¹⁶⁶¹ Και ο Νικηφόρος Ξανθόπουλος προέβη στη συγγραφή δύο *μονωδίων* για τον Μιχαήλ Θ', τις οποίες τού ζήτησε με επιστολή του ο Γαβράς.¹⁶⁶² Ο ανήκων στον κύκλο του Ανδρονίκου Β' Μανουήλ Γαβαλάς έγραψε επίσης έναν προσφωνητικό λόγο για τον αυτοκράτορα (post 1324 ή πιθανότατα το 1326) σε ανταπόδοση του προσωπικού ενδιαφέροντος που επέδειξε ο τελευταίος για την υγεία του Γαβαλά, όταν αυτός αρρώστησε βαριά.¹⁶⁶³

Ως εκ τούτου, το παλάτι είναι ο χώρος, όπου κατεξοχήν κινείται ή επιθυμεί να κινείται η λογιόσύνη της πρωτεύουσας, η οποία «φτεροκοπά ντροπαλά στην αυλή του εκάστο-

κολάου Καταφλώρον για την ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα», *Σύμμεικτα* 14 (2001), 143-166.

¹⁶⁵⁸ Από επιστολή του στον Μανουήλ Γαβαλά (*Επιστολές*, αρ. 49, σ. 85) και στον Ιωάννη Ζαχαρία (*Επιστολές*, αρ. 52, σσ. 87-88) πληροφορούμαστε ότι έγραψε ένα *έγκώμιο* για τον Ανδρόνικο Β'. Συνέθεσε ακόμη μία σειρά από *μονωδίες*: για τον υιό του Ανδρονίκου Β', *δεσπότη* Ιωάννη († 1307), την οποία έστειλε σε κάποιον μοναχό Μάξιμο για να την δει (*Επιστολές*, αρ. 23.49-51)· μία την οποία απέστειλε στον ανεψιό του Ανδρονίκου Β', Ανδρόνικο Ασάνη (*Επιστολές*, αρ. 234, σσ. 384-385), και μία για τον υιό του Ανδρονίκου Β', Μιχαήλ Θ', την οποία απέστειλε στον μοναχό Χαρίτωνά (*Επιστολές*, αρ. 229, σσ. 377-78).

¹⁶⁵⁹ Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σ. 46. Βλ. σχετικά και Karpozilos, «Books and Bookmen», σ. 265.

¹⁶⁶⁰ Γαβράς, *Επιστολές*, αρ. 236, σ. 387, και αρ. 240.392-93· βλ. και Karpozilos, «Books and Bookmen», σ. 266.

¹⁶⁶¹ Γαβράς, *Επιστολές*, αρ. 247, σσ. 401-402· αρ. 248, σσ. 402-403· αρ. 320, σ. 507, και αρ. 414, σσ. 641-642. Βλ. επίσης Karpozilos, «Books and Bookmen», σσ. 266-67. Το ζήτημα της ανάγνωσης του συγκεκριμένου λόγου απασχολεί τον Γαβρά και στις επιστ. αρ. 241, 285, 320, 347, 348, 355, 399, τις οποίες απευθύνει μεταξύ άλλων στον *μεγάλο σακελλάριο* Αλέξιο Καππαδόκη, στον *πρωτοαποστολάριο* Βασίλειο Καβάσιλα Σοφό, στον *χαρτοφύλακα* Μανουήλ Κουτάλη και στον *σακελλίωνα* Τρικανά (βλ. *PLP*, 10075, 13617 και 29310).

¹⁶⁶² Βλ. Γαβράς, *Επιστολές*, αρ. 29, σσ. 61-62, αρ. 31, σσ. 63-54, και Karpozilos, «Books and Bookmen», σ. 269.

¹⁶⁶³ Γαβαλάς, *Προσφωνητικός*, σσ. 117.1-5, 121-122, και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 185-186. Στον προσφωνητικό του Λόγο ο Γαβαλάς εγκωμιάζει επίσης τον Ανδρόνικο Β' για τη σώφρονα εκκλησιαστική του πολιτική, τη μέριμνά του για την ανόρθωση των πόλεων και τη φιλόανθρωπη στάση του έναντι διαφόρων στασιαστών, E. Kaltsogianni, «Die Lobrede des Matthaios von Ephesos auf Andronikos II. Palaiologos», *JÖB* 59 (2009), 119-120. Μαθητής του Γαβαλά το 1324 ήταν ο υιός του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού, και μέσω αυτού ο Φιλανθρωπηνός απέκτησε επαφή και με τον Γαβρά. Βλ. Γαβαλάς, *Επιστολές*, αρ. Β.15, σσ. 103-105· P. Schreiner, «Zur Geschichte Philadelphias im 14. Jahrhundert (1293-1390)», *OCP* 35 (1969), 423-425, και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 208-209 και σημ. 2.

τε αυτοκράτορα», όπως επεσήμανε ο H.-G. Beck.¹⁶⁶⁴ Στο περιβάλλον αυτό οι λόγιοι αναπτύσσουν συγκεκριμένους κώδικες επικοινωνίας στα πλαίσια των φιλολογικών βραδιών, στα λεγόμενα θέατρα, συχνά παρουσία και του ίδιου του αυτοκράτορα.¹⁶⁶⁵ Η εκφώνηση ενός ρητορικού (εγκωμιαστικού) λόγου ενώπιον του τελευταίου και η πιθανή ευαρέσκειά του αποτελούν έναν πολύ καλό λόγο να συμπεριληφθεί ο συγγραφέας στον κύκλο των ανακτόρων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θεόδωρου Μετοχίτη, συγγραφέα δύο εγκωμίων για τον Ανδρόνικο Β΄, ή του Ιωάννη Ζαχαρία που κατάφερε να εισέλθει το 1308 στον κύκλο του αυτοκράτορα, κατά τη μαρτυρία του Γαβρά. Τη μεσολάβηση του Ζαχαρία αιτείται, τέλος, με επιστολή του ο Γεώργιος Οιναιώτης προκειμένου να γίνει και ο ίδιος δεκτός στην ομάδα περί τον αυτοκράτορα (όπου και ο Μετοχίτης), που ασχολούνταν με την αστρονομία.¹⁶⁶⁶

Η λειτουργία αυτή των ανακτόρων ως χώρου παιδείας και συνάθροισης πεπαιδευμένων ανδρών επισημαίνεται από αρκετούς λογίους σύγχρονους του Ανδρονίκου Β΄, που κάνουν λόγο για: *Ἀκαδημία*, *Λύκειον* ή *Ποικίλη Στοά*, παραπέμποντας σαφώς στις κύριες φιλοσοφικές σχολές της Αρχαιότητας,¹⁶⁶⁷ αλλά και ως *Φροντιστήριον* προς δήλωση του οικήματος ή του χώρου άσκησης της πνευματικής εργασίας.¹⁶⁶⁸ Ενδεικτική της πνευματικής δραστηριότητας στον χώρο των ανακτόρων είναι μια αποστροφή του Πατριάρχη Αθανασίου, που σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα γράφει ότι θα προσπαθήσει να εκφράσει ένα αίτημά του προς αυτόν έστω και με ατέλεια λόγου: «*εἰδήσεως ἄμοιροι πάνπαν καὶ παιδεύσεως πέλοντες ἀνακτορικῆς*».¹⁶⁶⁹ Στο ίδιο πνεύμα εξυμνείται η παιδεία του αυτοκράτορα

¹⁶⁶⁴ Beck, *Βυζαντινή Χιλιετία*, σ. 324.

¹⁶⁶⁵ Για τα θέατρα κατά την ύστερη περίοδο βλ. I. Medvedev, «The So-called *Theatra* as a Form of Communication of the Byzantine Intellectuals in the 14th and 15th Centuries», Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Πρακτικά τοῦ β' Διεθνούς Συμποσίου. Ἡ Ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σσ. 227-235· I. Toth, «Rhetorical *Theatron* in Late Byzantium: The Example of Palaiologan Imperial Orations», W. Brandes - A. Demandt et al. (eds.), *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter/ Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*, (Millennium Studies 13), Berlin - New York, 2007, σσ. 429-448, και P. Marciniak, «Byzantine *Theatron* - A Place of Performance?», Brandes - Demandt et al., *Theatron*, ό.π., σσ. 277-285. Σύμφωνα με τον τελευταίο στα θέατρα η παρουσίαση του ρητορικού έργου συνοδευόταν από θεατρικές χειρονομίες και κινήσεις, ίσως δε και με τρόπους που συνέβαλλαν *ἐναργεία* και *φαντασία* στην παραστατική απεικόνιση των αναγνωσμάτων· άποψη ίσως υπερβολική, καίτοι σε ένα ρητορικό κείμενο, η αφήγηση και οι κινήσεις παίζουν ασφαλώς σημαντικό ρόλο. Για τα θέατρα και τον ρόλο τους βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 149-150, και Cavallo, *Ανάγνωση*, ό.π., σσ. 30, 87-92 κ.ε.

¹⁶⁶⁶ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 22, σσ. 48-49, και κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, αρ. 44 (τῷ ἄκτουαρίῳ), ff. 65^r-67^r. Βλ. επίσης Κουρούσης, «Ἰωάννης Ζαχαρίας συγγραφεύς», σ. 49.

¹⁶⁶⁷ Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 195, σσ. 7-10 (c. 1297;), αναφέρει σε ανώνυμο παραλήπτη επιστολής του: «οἶσθα πάντως ὡς πλήθει σοφῶν τὰ ἀνάκτορα καὶ λογίους ἀνδράσι κομᾶ καὶ τις ταῦτά γε εἰσῶν τὴν Ἀκαδημίαν ἢ τὸ Λύκειον ἢ μὴν τὴν Ποικίλην τοπάσειεν εἰσελθεῖν εἴ πέρ τινες». Σχετικά, και ο Νικηφόρος Γρηγοράς (I, VIII:8, σ. 327.10-19) αναφερόμενος στον ρόλο του Ανδρονίκου Β΄ γράφει ότι «οὐ μόνον εὐκοσμίας καὶ ἠθικῆς ἀπάσης ἀρετῆς καὶ ἀσκήσεως ἐργαστήριον τὸν βασιλικὸν κατέστησεν οἶκον ... ἀλλὰ καὶ λογικῆς φάναι παιδεύσεως κράτιστον γυμνάσιον καὶ ... ἔλλογίμων γλωσσῶν στρατόπεδον»· βλ. του ίδιου, I, VIII:10, σσ. 350.23-335.2.

¹⁶⁶⁸ Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σ. 111.

¹⁶⁶⁹ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 86, σ. 228.25-28 (c. 1305-06), και Laurent, *Regestes*, App. αρ. 6.

και η ιδιαίτερη αγάπη του για τους λογίους.¹⁶⁷⁰ Το στοιχείο αυτό εντοπίζεται και παλαιότερα· «βασιλεία ή μη αγαπῶσα τὴν σοφίαν μακρὰν ἐστὶ τοῦ Θεοῦ» τονίζει σε λόγο του ο Νικηφόρος Βλεμμύδης.¹⁶⁷¹ Ὅπως ἔχει, ὁμως, επισημανθεί, οι σχετικές αναφορές είναι περισσότερο εκτενείς επί Παλαιολόγων, ακριβῶς επειδὴ η αυλή συγκεντρώνει πλέον ὅλη σχεδόν την πνευματικὴ *élite* της αυτοκρατορίας και ἔχει εξελιχθεῖ στο κατεξοχὴν κέντρο της πνευματικῆς ζωῆς.¹⁶⁷²

Εντούτοις, η ἄμεση σύνδεση και εξάρτηση ενός ικανοῦ αριθμοῦ πεπαιδευμένων ἀπὸ τον αυτοκράτορα ἢ κάποιον ἄλλο υψηλά ιστάμενο αξιωματούχο τούς συνέδεε αυτόματα με την μοῖρα των τελευταίων, ἀφοῦ ἐνδεχόμενη πολιτικὴ μεταβολὴ θα σηματοδοτούσε ἀνάλογες ἐξελίξεις στη ζωὴ και σταδιοδρομία πολλῶν ἐξ αὐτῶν, εἰδικά εἰάν ἐπρόκειτο για δημόσιους λειτουργούς. Πράγματι, μετὰ τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ († Δεκ. 1282) άτομα, ὅπως οι Μανουήλ (Μελχισεδέκ) Ἀκροπολίτης, Θεοδόσιος (Θεοφύλακτος) Σαπωνόπουλος και Μανουήλ (Μάξιμος) Πλανούδης, ἐγκατέλειψαν τις δημόσιες θέσεις που ἕως τότε κατείχαν και ἔλαβαν το μοναχικὸ σχῆμα.¹⁶⁷³ Στην εὐλογη ἀπορία τι ὠθήσε ὅλους τους παραπάνω στη ἀπόφαση αὐτή, η ἀπάντηση θα πρέπει να ἀναζητηθεῖ μάλλον στον ρόλο που διαδραμάτισαν στο ζήτημα της ἔνωσης των Ἐκκλησιῶν ὅπως και στην ἀντίδραση ἀνθενωτικῶν κύκλων και Ἀρσενιτῶν μετὰ το 1282.¹⁶⁷⁴ Ἀργότερα, ο μαθητὴς του Πλανούδη και ο πλέον υποσχόμενος νέος λόγιος των ἀρχῶν του 14ου αἰ., Μανουήλ Μοσχόπουλος, θα κατηγορηθεῖ για ἀνάμιξη σε συνωμοσία κατὰ του αυτοκράτορα και ἔκτοτε θα χαθεῖ ἀπὸ το προσκήνιο. Τέλος, η ἀπομάκρυνση του Ἀνδρονίκου Β΄ ἀπὸ τον θρόνο (1328) συνεπέφερε την πτώση του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη και στέρησε ἀπὸ τους λογίους της πρωτεύουσας την υψηλὴ και γενναϊόδωρη προστασία, που ἀπολάμβαναν οδηγώντας

¹⁶⁷⁰ Βλ. Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σσ. 408-411, και Πολέμης, «Λαμπηνός», § 51, σ. 60.14-18: «θείας ὄντως δραξαμένου παιδείας και ζωπυροῦντος και τὴν ἐν λόγοις πρυτανεύοντος αὔξην κατὰ τὸν πολλαπλασίω».

¹⁶⁷¹ Νικηφόρος Βλεμμύδης, «Ὅποιον δεῖ εἶναι τὸν βασιλέα», PG 142, στ. 613.

¹⁶⁷² Ι. Δ. Πολέμης, «Ὁ δεῦτερος βασιλικὸς λόγος τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη και οἱ ἐκστρατείες τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου στήν Μ. Ἀσία», *Ἑλληνικά* 43.1 (1993), 51.

¹⁶⁷³ Ο Μανουήλ Ἀκροπολίτης, που υπογράφει στη δεῦτερη Σύνοδο των Βλαχερνῶν (1285) ως ἐπὶ τῶν γονάτων, φαίνεται ὅτι ἐγίνε μοναχός μετὰ το 1285· βλ. V. Laurent, «Les signatures du second synode des Blakhernes (Été 1285)», *EO* 26 (1927), 148. Ο Σαπωνόπουλος, πρωτονοτάριος του Ἀνδρονίκου Β΄, συμμετεῖχε στην πρώτη Σύνοδο των Βλαχερνῶν (Ἰαν. 1283) ὄντας ἤδη μοναχός· βλ. Παχυμέρης, VII:8, σ. 35.5-15, και Ευστρατιάδης, «Κύπριος», ἀρ. 186 (Lameere, ἀρ. 200), *ΕΦ*, 5 (1910), 447. Τέλος, και ο Πλανούδης φαίνεται ὅτι συμεριζόταν την ἐνωτικὴ πολιτικὴ του Μιχαήλ Η΄ μετέφρασε μάλιστα ἀπὸ τα λατινικά το *De Trinitate* του Αυγουστίνου Ἰπώνος ἐνισχύοντας τα ἐπιχειρήματα των ἐνωτικῶν. Ὡστόσο, μετὰ την ἀνοδο στον θρόνο του Ἀνδρονίκου Β΄ ἀποσύρθηκε διακριτικά ἀπὸ το προσκήνιο. Σε ἐπιστολὴ του μάλιστα ἀναφέρει ὅτι ἀποφεύγει ὅσο μπορεῖ την ἐνασχόληση με τη θεολογία (*Ἐπιστολές*, ἀρ. 113, σ. 154.42-43): «νῦν δὲ θεολογικός, ὅπερ ἐγὼ μάλιστα πάντων δέδοικα και οὐκ ἔστιν ὅτε τούτῳ πρόσειμι πλὴν ἀνάγκης». Βλ. και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 66, 68.

¹⁶⁷⁴ Constantinides, *Higher Education*, σσ. 66-67. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οι ἐνωτικὲς πραγματείες του Γεωργίου Ἀκροπολίτη κἀηκαν και ο υἱός του Κωνσταντίνος Ἀκροπολίτης θα δηλώσει ἀργότερα σε ἐπιστολὴ του ὅτι «οὐδὲν τῶν τῶ ἐμῶ πονηθέντων πατρὶ εὐρίσκεσθαι παρ' ἐμοί· και ὅπως τοῦτο, δεδήλωκα» (*Ἐπιστολές*, ἀρ. 96, σ. 191). Βλ. ἐπίσης του ἰδίου, «Scholars and the Union of Lyons», *ὁ.π.*, σσ. 86-93. Παρόμοιες σκέψεις ἐκφράζει και η Pérez Martín, «Le conflit de l'Union», *ὁ.π.*, σσ. 411-422.

σε απομάκρυνση και δυσμένεια πολλούς εξ αυτών.¹⁶⁷⁵ Στη μονωδία του για τον γηραιό αυτοκράτορα († 1332), ο Νικόλαος Καβάσιλας σημειώνει για τον θάνατό του: «νῦν στέρονται πάντες οἱ σὲ ποθοῦντες. σοῦ λαλοῦντος, ὅσον ἐχέφρων τοῦ συλλόγου τοῦ περὶ σέ, πάντες ἦγον τῶν λόγων σχολή».¹⁶⁷⁶

Η άνθηση αυτή της λογιοσύνης είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση και των κύκλων των λογίων. Οι τελευταίοι, πάντως, ως κοινωνική κατηγορία δεν εμφανίζουν τα χαρακτηριστικά ενός οριζόντιου κοινωνικού και οικονομικού στρώματος, αλλά διαπερνούν την κοινωνία της πρωτεύουσας εκδηλώνοντας, ωστόσο, ορισμένα κοινά γνωρίσματα, όπως η φιλία, λόγω και της μαθητείας τους στον ίδιο δάσκαλο, ή το κοινό συμφέρον. Θα μπορούσαμε βεβαίως να προσθέσουμε τα κοινά λογοτεχνικά και φιλολογικά ενδιαφέροντα, που ενέτειναν την αντιγραφική - εκδοτική προσπάθεια, τα θέατρα, την αγάπη για τα βιβλία και, ασφαλώς, το πυκνό δίκτυο αλληλογραφίας που αναπτύσσουν μεταξύ τους.

Ο δανεισμός και η αντιγραφική βιβλίων, όπως και η συλλογή τους με σκοπό τη συγκρότηση ιδιωτικών βιβλιοθηκών, είναι συνήθειες δραστηριότητες μεταξύ των πεπαιδευμένων της εποχής. Γνωστοί βιβλιόφιλοι, συλλέκτες και κάτοχοι μεγάλων βιβλιοθηκών είναι κυρίως άτομα του πατριαρχικού κλήρου, κυρίως ιεράρχες, αλλά και μέλη της αριστοκρατίας, που έχουν την απαιτούμενη οικονομική άνεση να αγοράσουν ή να παραγγείλουν την αντιγραφική ενός κώδικα για την προσωπική τους συλλογή. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο μητροπολίτης Κυζίκου Θεόδωρος Σκουταριώτης,¹⁶⁷⁷ ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος,¹⁶⁷⁸ οι Γεώργιος Ακροπολίτης, Θεόδωρος Μετοχίτης,¹⁶⁷⁹ Μάξιμος Ολόβωλος, Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος, που χαρακτηρίζει μάλιστα εαυτόν ως «φιλόβιβλο»,¹⁶⁸⁰ αλλά και ο χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου Μιχαήλ Εσκαμματισμένος, στενός συνεργάτης του Πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ και γαμπρός του Θεόδωρου Ξιφιλίνου, που διέθετε μια αξιόλογη προσωπική βιβλιοθήκη (εκκλησιαστικού και κοσμικού περιεχομένου), από την οποία δάνειζε βιβλία σε φίλους και γνωστούς, οι περισσότεροι εκ των οποίων ανήκαν στους κύκλους του Πατριαρχείου.¹⁶⁸¹ Αξιόλογες βιβλιοθήκες, με έργα ως επί το πλείστον εκκλησιαστικού - θεολογικού περιεχομέ-

¹⁶⁷⁵ Εκτός από την περίπτωση του μεγάλου λογοθέτου Θεόδωρου Μετοχίτη, αναφέρουμε και τον Νικηφόρο Γρηγορά, που αποσύρθηκε στη μονή της Χώρας.

¹⁶⁷⁶ Κουρούσης, «Καβάσιλας», σσ. 424.17-19, 426.88.

¹⁶⁷⁷ Στη συλλογή του ανήκαν η *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου (*Marc. gr. 450*), ένα Χρονικό (*Marc. gr. 407*), έργα του Νικήτα και Μιχαήλ Χωνιάτη (*Paris. gr. 1234*), ένας κώδικας με αριστοτελικά έργα (*Ποιητική, Ρητορική κ.ά.*) (*Paris. gr. 1741*), καθώς και χρυσοστομικά σχόλια στον Ευαγγελιστή Ματθαίο (*Cromwell 19*). Βλ. N. Wilson, «Books and Readers in Byzantium», *Byzantine Books and Bookmen (Dumbarton Oaks Colloquium 1971)*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 1975, σ. 8.

¹⁶⁷⁸ Όπως μάς πληροφορεί σε επιστολή του ο ανεψιός του Μανουήλ Μοσχόπουλος, χρειάστηκαν 4 άλογα προκειμένου να μεταφερθεί στη Θεσσαλονίκη η βιβλιοθήκη του θείου του, Levi, «Cinque lettere», αρ. 3, σ. 61.

¹⁶⁷⁹ Σε ποίημά του προς τον Νικηφόρο Γρηγορά, ο Μετοχίτης εκφράζει την αγωνία του για την τύχη της πλούσιας βιβλιοθήκης του και τού ζητεί να μεριμνήσει για τη διάσωσή της προς όφελος των επερχόμενων γενεών. Βλ. Featherstone - Ševčenko, «Two poems by Theodore Metochites», *ό.π.*, σσ. 41.298 - 42.346.

¹⁶⁸⁰ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 9 (Lameere, αρ. 9), *ΕΦ* 1 (1908), 415.

¹⁶⁸¹ Constantinides, *Higher Education*, σ. 139.

νου, συγκροτούν και μέλη της αριστοκρατίας, όπως ο μέγας στρατοπεδάρχης Ιωάννης Κομνηνός Συναδηνός, που διατείνεται ότι διέθεσε όλη του την περιουσία την απόκτηση βιβλίων,¹⁶⁸² ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός,¹⁶⁸³ ενώ το 1323/4 κάποιος Μιχαήλ Καππαδόκης θα αποκτήσει έναν κώδικα του 12ου αι. με σχόλια του Ψευδο-Οικουμενίου στις επιστολές του Παύλου, τον οποίο θα προσθέσει στην ήδη πλούσια βιβλιοθήκη του.¹⁶⁸⁴ Ο λογαριαστής τῆς αὐλῆς Μανουήλ Ἄγγελος (β΄ μισό 13ου αι.) συγγενής πιθανότατα του λογαριαστοῦ τῆς αὐλῆς και ἔπειτα διερμηνευτοῦ Ἰωάννη Ἄγγελου, διέθετε μία μικρή συλλογή αγιολογικών, ερμηνευτικών και εκκλησιαστικών έργων, ενώ στην κατοχή είχε περιέλθει και ένα χειρόγραφο της Ποιητικής και Ρητορικής του Αριστοτέλη, το οποίο δώρισε τελικά στον φίλο του Θεόδωρο Σκουταριώτη.¹⁶⁸⁵

Λιγότερο δαπανηρή και περισσότερο συνηθισμένη μεταξύ των λογίων δασκάλων της πρωτεύουσας είναι η πρακτική της ανταλλαγής βιβλίων, είτε προς ανάγνωση είτε προς αντιγραφή για διδακτικούς ή άλλους σκοπούς. Ο Γεώργιος Οιναιώτης θα ζητήσει από τον φίλο του Λέοντα Κύπριο να του δανείσει ένα βιβλίο που περιείχε τα έργα του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου.¹⁶⁸⁶ Η επιστολογραφία επίσης του λόγιου Μιχαήλ Γαβρά, που ασχολούνταν με τη μελέτη της αρχαίας γραμματείας, είναι αποκαλυπτική του πλήθους των επαφών του και του εύρους των φιλολογικών του ενδιαφερόντων. Έτσι, ζητεί επανειλημμένα και τελικά λαμβάνει από τον βιβλιόφιλο Νικηφόρο-Κάλλιστο Ξανθόπουλο χει-

¹⁶⁸² Η σχετική αναφορά απαντά στον κώδ. Vat. gr. 456, f. 467^v: «Ὅρας θεατὰ τὴν παρούσαν πυκτίδα. | πέφυκεν αὕτη Γρηγορίω πανσόφου | τοῦ θεολόγου ... κτᾶται δὲ ταύτην ἐν διαπύρω πόθῳ | ὁ Συναδηνός Κομνηνός Ἰωάννης | ἀνακτόγαμβρος, στρατοπεδάρχης χάρισιν ἠγλαϊσμένος | καὶ βασιλικαῖς ἀξίαις ἐστεμμένος | τοσαύτας αὐχεῖ θείας ἱεράς βίβλους | ὡς οὗτος ἀνὴρ παγκλεῖς τε καὶ μέγας. | καὶ γὰρ κενοὶ πάντα γε τὸν τούτου βίον | εἰς κτήσιν αὐτῶν τῶν θεηγόρων βίβλων, | κενοὶ χρυσόν τε καὶ λίθους (καὶ) μαργάρους | πρὸς κτήσιν αὐτῶν τῶν λογίων κυρίου, | καὶ ὡς ἀληθῶς ὑπὲρ χρυσίων ὄντων | καὶ τιμιωτέρων δε τῶν διαφανῶν λίθων, | οὐ φεῖδεται χρημάτων οὐδὲ κτημάτων, | οὐ παντοδαπῆς τιμίας ἄλλης ὕλης. | μία δὲ τις ἔνεστιν ἢ προθυμία, | ἢ τῶν ἀπασῶν ἱερῶν κτήσιν βίβλων. | ὑπὲρ δὲ ταύτης τῆς καλλίστης (μεγίστης) ἀγάπης, | ἦν πρὸς Θεὸν ἔχει τε καὶ πρὸς τὰς βίβλους, | ἐνταῦθα μὲν λήψαι τοὺς μισθοὺς, ὄσους | ὡς παμμυρίους ναὶ μὰ τὸν φύσαντά γε, | μετὰ μόρον δέ, τὸν παράδεισον λάχος | καὶ τὴν ἀνεκκλήτων τρυφήν τὴν ἄνω, | ἦν ἐβράβευσεν τοῖς δικαίοις πρὸ χρόνων:-», Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, II, ὁ.π., σ. 218· βλ. επίσης του ἰδίου, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris, 1954, σ. 94 και σημ. 9· R. Browning, «Literacy in the Byzantine World», *BMGS* 4 (1978), 43-44· Constantinides, *Higher Education*, σ. 137, και Cavallo, *Ἀνάγνωση*, ὁ.π., σσ. 129-130. Του Συναδηνοῦ σώζονται δύο ἀκόμα κώδικες οἱ *Coislin*. 89 και *Paris suppl. gr. 1262*, ἐνῶ ὁ ἴδιος με τὴν σύζυγό του Εἰρήνη εἰκονίζονται στο *Τυπικόν* τῆς μονῆς τῆς Βεβαίας Ελπίδος (*Lincoln College gr. 35*, f. 3^v).

¹⁶⁸³ Φιλῆς, *Carmina*, I, αρ. 1, σ. 147.75-77.

¹⁶⁸⁴ R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, III, Vatican City, 1950, σσ. 280-281 (κώδ. *Berberin. gr. 503*). Σε σημείωση στο f. 11^v καταγράφονται και άλλα βιβλία, ὅπως «+ ἕτερ(ον) βαμβύκηνον εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν ἐξηγημένον παρὰ τοῦ Κυ(ρίλλου). ἕτερ(ον) βιβλίον βέμβρανον τοῦ Χρυσ(οστόμου) εἰς τοὺς ἀνδριάντας. ἕτερ(ον) βέμβρανον τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰω(άννου). Βιβλίον βαμβύκηνον τοῦ ἀγ(ίου) Ἀθανασίου ἔχον ἐρωτοἀποκρίσεις και λόγους δογματ(ικούς) και άλλα τινά. ἕτερον βαμβύκινον τοῦ Ἀραβίτου και ἐρωτήματα γραμματικά»· βλ. επίσης Browning, «Literacy», σσ. 44-45, και PLP, 11049.

¹⁶⁸⁵ Στη συλλογή του απαντούν ἀκόμη ἕνα αυτοκρατορικό μηνολόγιο του 11ου αι. [*Mosq. Synod. gr. 183* (376 *Vlad.*)], μία ερμηνεία στα εὐαγγέλια του Θεοφύλακτου Αχρίδος (*Ox. Corpus Christi 30*), ἕνα ἀκόμη μηνολόγιο του Οκτωβρίου (*Vat. gr. 799*) και μία επιτομή τῆς *Ἰουδαϊκῆς Αρχαιολογίας* (*Laurent. Plut. 69, 23*). Το χειρόγραφο τῶν ἔργων του Αριστοτέλη εἶναι ὁ κώδ. *Paris. gr. 1741*. Βλ. σχετικά F. D' Aiuto, «Note ai manoscritti del *Menologio Imperiale*», *RSBN* 39 (2002), 189-214, και Cavallo, *Ἀνάγνωση*, ὁ.π., σσ. 130-131.

¹⁶⁸⁶ Οἰναιώτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 91-92 (κώδ. *Laurent. S. Marco 356*, ff. 133^v-135^v), και Rein, *Die Florentiner Briefsammlung*, ὁ.π., σ. 59· επίσης Constantinides, *Higher Education*, σ. 48, και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 91-121.

ρόγραφο με τα έργα του Ηροδότου¹⁶⁸⁷ και του Αιλίου Αριστείδη.¹⁶⁸⁸ Κατά τον ίδιο τρόπο θα δανειστεί από τον Δημήτριο Γλυκύ ένα χειρόγραφο με τον Όμηρο και ένα άλλο με έργα του Δημοσθένη, για τη μεταφορά των οποίων θα αποστείλει τον υπηρέτη του¹⁶⁸⁹ από τον Δημήτριο Οψικιανό ζητεί τις επιστολές του Παύλου,¹⁶⁹⁰ ενώ με τον Θεόδωρο Φιαλίτη συζητεί αν ο Λουκιανός ή ο Δημοσθένης «οἷός τέ ἐστι τὴν γλῶτταν ἰκανὴν παρασκευάζειν εἰς τὸ λέγειν».¹⁶⁹¹ Τέλος, σε επιστολή του προς τον Φιλιππουπόλεως Μάξιμο δικαιολογείται για την καθυστερημένη επιστροφή ενός χειρογράφου του Ευσεβίου Καισαρείας, διότι το είχε δανειστεί στο μεταξύ ο αυτοκράτορας.¹⁶⁹²

Συχνά η έλλειψη περγαμηνής ή βομβύκινου χάρτου προκαλεί τις έντονες διαμαρτυρίες των λογίων της πρωτεύουσας, όπως του Πλανούδη και του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου.¹⁶⁹³ Ο τελευταίος μάλιστα δεν θα διστάσει να ζητήσει ακόμη και χαρτί γραμμένο από τη μία όψη.¹⁶⁹⁴ Για τον ίδιο λόγο, τα κείμενα που περιέχονταν στους κώδικες *Vindob. Suppl. gr.* 64 και *Vindob. phil. gr.* 158 (κυρίως λειτουργικά κείμενα) αποξάστηκαν και τη θέση τους

¹⁶⁸⁷ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 1, σ. 11· αρ. 2, σ. 12· αρ. 3, σσ. 12-13 και αρ. 15, σσ. 38-39.

¹⁶⁸⁸ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 266, σσ. 423-424· αρ. 269, σ. 427· αρ. 270, σσ. 427-428 και αρ. 303, σ. 483. Ο Γαβράς είχε αποταθεί αρχικά για τον ίδιο λόγο στον Αλέξιο Φιλανθρωπινό (Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 259, σ. 415, και αρ. 260, σσ. 416-417). Στη βιβλιοθήκη του ο Ξανθόπουλος διέθετε ένα ακόμη χειρόγραφο του Αιλίου Αριστείδη, το οποίο είχε αντιγράψει κάποιος Αργυρόπουλος (Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 269, σ. 427). Ο Karpozilos, «Books and Bookmen», σ. 266, αποδίδει το ενδιαφέρον του Γαβρά για τον Αίλιο Αριστείδη είτε στην προετοιμασία από μέρους του μιας νέας έκδοσης (Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 449, σσ. 690-691) είτε στο ότι ενδεχομένως θα τον βοηθούσε στην σύνθεση του έργου του «περί ὄνειράτων» (Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 424, σσ. 657-658). Η ζήτηση για τον Αίλιο Αριστείδη είναι λογική, εφόσον τα ρητορικά του έργα αποτελούσαν υπόδειγμα για τους Βυζαντινούς λογίους, που τα χρησιμοποιούσαν και στην εκπαίδευση. Έτσι, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ ζήτησε από τον λογοθέτη τοῦ γενικοῦ Κωνσταντῖνο Ακροπολίτη το χειρόγραφο του Αιλίου Αριστείδη που αυτός διέθετε, προκειμένου να το χρησιμοποιήσει για τη συμπλήρωση των κενών στο δικό του αντίτυπο, μιας και ο προηγούμενος κάτοχος του κώδικα είχε σχίσει τα φύλλα που περιείχαν τον λόγο «Εἰς βασιλέαν» και άλλα έργα του Αριστείδη. Σημειώνει μάλιστα ότι «εἰ μὴ ἐγὼ κεχρήσομαι ... τοῖς δ' οὖν μετέπειτα τῶν φιλολόγων διδασκαλεῖον ἀκριβὲς τῆς τῶν λόγων ἀπεργασίας καὶ ἀγαθὸν παράδειγμα σώζοιτο», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 169 (Lameere, αρ. 183), *ΕΦ* 5 (1910), 215-216, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1543. Τέλος, θα πρέπει να προσθέσουμε και την έκδοση του Αιλίου Αριστείδη (κώδ. Laurent. *Plut.* 60, 8) από τον Μάξιμο Πλανούδη. Για την επαναφορά του Αιλίου Αριστείδη στην ανώτερη διδασκαλία βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 41, 44, 138, 140, 146, 152-153· L. Quatrocelli, «Maxime Planude editeur d'Aelius Aristide», *REG* 122.1 (2009), 145-161· N. Wilson, «Maximus Planudes, the Codex Laurentianus 60. 8, and other Aristidean Manuscripts», *REG* 122.2 (2009), 253-261, και πρόσφατα το άρθρο του K. Raios, «Du nouveau sur les manuscrits athonites d'Aelius Aristide», *Scriptorium* 63.2 (2009), 237-251.

¹⁶⁸⁹ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 100, σσ. 162-163· βλ. και Karpozilos, «Books and Bookmen», σ. 270. Για τον Γλυκύ, *PLP*, 4264.

¹⁶⁹⁰ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 337, σσ. 533-534, και *PLP*, 21212.

¹⁶⁹¹ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 163, σσ. 275-278, και *PLP*, 29715.

¹⁶⁹² Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 275, σσ. 432-433, και *PLP*, 16804.

¹⁶⁹³ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 109, σ. 145.10-11. Ο Treu χρονολογεί την επιστολή το 1295, ενώ η A. Laiou, «Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women», *BF* 9 (1985), 92, τον χειμώνα του 1293/4. Επίσης, του ίδιου, *Ἐπιστολές*, αρ. 76, σ. 111.94-96, και αρ. 78, σ. 99.37-42. Βλ. τέλος τα παράπονα του Γεωργίου – Γρηγορίου Κυπρίου προς τον Νεοκαισαρείτη για την έλλειψη πρόβειων δορών, και την επιστολή του προς την Θεοδώρα Ραούλαινα, στην οποία δικαιολογεί την έλλειψη σημειώνοντας «ὅτι μηδὲ ἔαρ ἔτι, οὐδὲ κρεωφαγοῦσιν ἄνθρωποι οὐδὲ δέρρεις προβάτων εἰς γραμματῶν ὑποδοχὴν». Βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 34 (Lameere, αρ. 34), *ΕΦ* 1 (1905), 430-431, και αρ. 187 (Lameere, αρ. 228), *ΕΦ* 5 (1910), 451.

¹⁶⁹⁴ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 102 (Lameere, αρ. 105), *ΕΦ* 3 (1909), 34, και αρ. 39 (Lameere, αρ. 39), *ΕΦ* 1 (1908), 435.

κατέλαβαν ένα σχολιασμένο πινδαρικό κείμενο και ένα ετυμολογικό λεξικό, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις κωδίκων με μικτά τεύχη από χαρτί και περγαμηνή.¹⁶⁹⁵

Ιδιαίτερα συνηθισμένη ήταν και ανταλλαγή έργων μεταξύ των λογίων με σκοπό την ενημέρωση, την κριτική ή τις φιλολογικές παρατηρήσεις και διορθώσεις. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Θεόδωρου Υρτακηνού, που μεσολάβησε σε κάποιον Χωνιάτη προκειμένου να εξασφαλίσει έναν κώδικα του Αριστοτέλη στον Θεόδωρο Μετοχίτη.¹⁶⁹⁶ Από τον τελευταίο ο Υρτακηνός έλαβε και είδε έναν λόγο του και από τον Νικηφόρο Χούμνο το έργο του «Περί Ψυχής».¹⁶⁹⁷ Με την σειρά του ο Χούμνος θα του ζητήσει δύο φορές να κρίνει έργα του, ενώ το ίδιο θα πράξει και ο Βασίλειος Γλυκός για μία έκφρασή του.¹⁶⁹⁸ Έργα του για σχόλια και διορθώσεις απέστειλε ο Υρτακηνός και σε άλλους λογίους, όπως στους Πεπαγωμένο,¹⁶⁹⁹ Φιαλίτη¹⁷⁰⁰ Γαλησιώτη και Λουκίτη.¹⁷⁰¹ Όλοι οι παραπάνω αποτελούσαν μέρος του ευρύτερου δικτύου των φιλολογικών επαφών του Υρτακηνού, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι διέθεταν και μεταξύ τους ανάλογες σχέσεις.

Οφείλουμε ακόμη να επισημάνουμε το ενδιαφέρον ορισμένων μελών της αυτοκρατορικής υπαλληλίας, όπως του *ἐπὶ τοῦ βεστιαρίου Ζειανού*, που έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα έργα των λογίων. Συγκεκριμένα, ο τελευταίος ζήτησε από τον Μιχαήλ Γαβρά να του γράψει ορισμένες ευχές (c. 1322).¹⁷⁰² Η “παραγγελία” αυτή απασχολεί τον Γαβρά σε περίπου 40 επιστολές του, καθώς οι ευχές αποστέλλονται από τον έναν λόγιο στον άλλο προκειμένου να εκφράσουν τη γνώμη τους.¹⁷⁰³ Ο Γαβράς φαίνεται ότι ειδικευόταν στη συγγραφή ευχών, αφού δέχθηκε παρόμοιο αίτημα και από τον μητροπολίτη Δυρραχίου Γρηγόριο.¹⁷⁰⁴ Τέλος, ο φιλολόγιος Μιχαήλ Ατζύμης, *δομέστικος τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων*, ενδιαφερόταν, όπως μάς πληροφορεί ο Γαβράς, για την έκδοση του έργου κάποιου αποθανόντος ανώνυμου λογίου.¹⁷⁰⁵ Τίθεται επομένως εύλογα το ζήτημα, αν και σε ποιο

¹⁶⁹⁵ H. Hunger, *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*, München, 1989, σσ. 20, 23 και σημ. 21.

¹⁶⁹⁶ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 11, σ. 733.1-4.

¹⁶⁹⁷ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 18, σ. 738.5-7, και αρ. 5, σ. 727· αρ. 6, σσ. 727-728, και αρ. 7, σσ. 728-730.

¹⁶⁹⁸ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 86, σ. 42· αρ. 91, σ. 46, και αρ. 87, σσ. 42-44 αντίστοιχα.

¹⁶⁹⁹ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 51, σ. 16 (ομιλία προς τιμήν της Θεοτόκου).

¹⁷⁰⁰ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 25, σσ. 741-742 (πραγματεία).

¹⁷⁰¹ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 52, σσ. 16-17 (ποίημα), και αρ. 37, σσ. 7-8, στχ. 32-39, αντίστοιχα.

¹⁷⁰² Για τις ευχές βλ. Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 272, σσ. 429-30 και 276, σσ. 433-34, όπου και εκφράζεται η ελπίδα να αρέσουν στον παραγγελιοδότη. Βλ. σχετικά και Karpozilos, «Books and Bookmen», σσ. 263-264.

¹⁷⁰³ Το κείμενό τους είδε μεταξύ άλλων ο Γαβαλάς (αρ. Β.9.93-94) αλλά και ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 435, σσ. 670-72. Ο Γαβράς μάλιστα, *Ἐπιστολές*, αρ. 438, σσ. 676-77, γράφει σε φίλο του για να βεβαιωθεί ότι ο αυτοκράτορας όντως τις διάβαζε.

¹⁷⁰⁴ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 412, σ. 640.

¹⁷⁰⁵ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 38, σσ. 72-73: «ἄμα δὲ σοφοῦ συγγράμματα ἀνδρὸς τὸν βίον ἀπολελοιπότης τῷ χρόνῳ κινδυνεύοντα οἰχίσεσθαι εἰς φῶς τυγχάνεις ἄγων». Ο Φιλής αναφέρει σε ποιήματά του ότι ο εν λόγω Μιχαήλ Ατζύμης ενδιαφερόταν για την οργάνωση ενός κώδικα (Φιλής, *Carmina*, II, σσ. 437-438), ενώ είχε παραγγείλει και επιγράμματα για εικόνες (Φιλής, *Carmina*, I, αρ.178, σ. 86· αρ. 253, σ. 129, και αρ. 48, σσ. 226-227). Στον Ατζύμη όμως καταφεύγει συχνά και ο Φιλής προκειμένου να εξασφαλίσει σιτηρά ή τρόφιμα (Φιλής, *Carmina*, I, αρ. 207, σ. 101· αρ. 212, σ. 104· αρ. 217, σ. 115, και αρ. 78, σ. 251-252). Ο ίδιος μάς πληροφορεί για τρία ακόμη μέλη της οικογένειας, τον πανσέβαστον Βασίλειο Ατζύμη, τον *ἐκ προσώπου* Γεώργιο Ατζύμη

βαθμό η τάση αυτή αποτελεί ένα μέσο κοινωνικής καταξίωσης για μία κοινωνική μερίδα –όπως αυτή των λογίων της πρωτεύουσας– που την εποχή αυτή ζει την αναγέννηση της αρχαίας γραμματείας και δείχνει έκδηλο ενδιαφέρον για τα βιβλία και γενικά την πνευματική ζωή.¹⁷⁰⁶

Όλα τα παραπάνω αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας μικροκοινωνίας, που φαίνεται να διαθέτει έναν ικανό βαθμό αυτοσυνειδησίας, επίγνωσης της δημιουργικότητας και της αξίας του συγγραφικού τους έργου, η οποία αντικατοπτρίζεται στα γραπτά τους.¹⁷⁰⁷ Πράγματι, στο σύνολό τους σχεδόν οι λόγιοι διακατέχονται, ανεξαρτήτως κοινωνικής και οικονομικής θέσης, από ένα αίσθημα ανωτερότητας έναντι όσων υστερούν πνευματικά ή είναι άμοιροι κλασσικής παιδείας. Διαχωρίζουν έτσι εαυτούς από τις άλλες κοινωνικές τάξεις, κυρίως τους χειρώνακτες και τους βάνουσους, για τους οποίους εκφράζονται συνήθως περιφρονητικά αναπαράγοντας αρνητικά στερεότυπα.¹⁷⁰⁸

Η αυτοαντίληψη αυτή πάντως δεν συνεπάγεται ταυτόχρονα τη συγκρότηση μίας ομάδας με κοινωνική συνοχή και κοινούς στόχους. Πράγματι, οι Βυζαντινοί λόγιοι ουδέποτε οργανώθηκαν στο πλαίσιο μιας συντεχνίας, όπως συνέβη στη Δύση, όπου εντός των αστικών κοινοτήτων προέβησαν μαζί με τους φοιτητές τους στη δημιουργία των πρώτων οργανωμένων, αυτόνομων από τον εκκλησιαστικό και κοσμικό έλεγχο, πανεπιστημίων.¹⁷⁰⁹ Επιπλέον, παρατηρείται συχνά το φαινόμενο αντιζηλιών και ανταγωνισμών μετα-

(Φιλής, *Carmina*, II, αρ. 138, σ. 171 και αρ. 109, σσ. 153-154 αντίστοιχα), και τον Θεόδωρο Ατζύμη (Φιλής, *Carmina inedita*, αρ. 50). Για περισσότερα προσωπογραφικά στοιχεία βλ. *PLP*, 1633, 1626, 1627 και 1630. Στους παραπάνω θα πρέπει ίσως να προσθέσουμε και τον γνωστό από σφραγίδα του 13ου αι. Ιωάννη Ατζύμη. Βλ. V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, Wiesbaden, 2004, σσ. 323-325, αρ. 27.

¹⁷⁰⁶ Βλ. σχετικό άρθρο του P. Magdalino, «Byzantine Snobbery», *ό.π.*, σ. 62.

¹⁷⁰⁷ Πολέμης, *Ἡθικός*, σ. 79*. Την περίοδο αυτή ελλόγιοι άνδρες, όπως οι Νικηφόρος Βλεμμύδης, Μιχαήλ Η΄, Γεώργιος Κύπριος και Θεόδωρος Μετοχίτης επιδίδονται, περισσότερο τώρα από ό,τι παλαιότερα, στη συγγραφή αυτοβιογραφικών κειμένων. Βλ. J. A. Munitiz, «Hagiographical Autobiography in the 13th century», *Bsl* 53 (1992), 244. Ήδη, περί τα μέσα του 12ου αι. ο λόγιος Νικηφόρος Βασιλάκης θα γράψει ένα αυτοβιογραφικό κείμενο, στο οποίο διαφαίνεται η αίσθηση ανωτερότητας ενός λογίου της εποχής. Βλ. Angold, «Autobiography & Identity», *ό.π.*, σ. 42. Ωστόσο, ο Βλεμμύδης είναι από τους πρώτους που θα διαμορφώσουν την αυτοβιογραφία ως αυτόνομο λογοτεχνικό είδος, παρά το γεγονός ότι την προτάσσει στο τυπικό της μονής που ιδρύει.

¹⁷⁰⁸ Ο Ολόβωλος, *Λόγιοι*, Β΄, σ. 72.19-20, και Γ΄, σ. 94.16-17, κάνει λόγο περί «ὄχλου τοῦ χυδαίου καὶ ξύρφακος» ή περί πλήθους ἀγοραίου και βάνουσου. Περιφρονητικά για τον λαό εκφράζεται και ο λόγιος Μιχαήλ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 87, σσ. 139-144· αρ. 93, σσ. 152-153, και αρ. 124, σσ. 203-207· ζητεί μάλιστα από τον Δημήτριο Γλυκύ, από τον οποίο δανείζεται δύο χειρόγραφα, να δοθεί στον υπηρέτη του ένα άλογο «ὡς δὲ μὴ ὄν δίκαιον ἐμοὶ δοκεῖν ἄνδρα οὕτω θαυμαστοῦς περὶ διὰ τῆς ἀγορᾶς ὡς ἂν σεμνὸν οὐδὲν ἔχοντας βαδίζειν», Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 100, σσ. 162-163, και Karpozilos, «Books and Bookmen», σ. 270. Η ίδια εικόνα αναπαράγεται και από τον Νικηφόρο Γρηγορά στον *Βίο* του Ιωάννη Ποντοηρακλείας (c. 1328), όπου σημειώνει χαρακτηριστικά: «ὡς περ σοι μὲν τὸ χρυσοφοροῦντα μεσημβρίας προῖεναι τὴν ἀγορὰν χολῆς ἀπάσης πικρότερον ἔδοξεν ἂν καὶ τῶν αἰσχίστων ἀπάντων παρὰ ταξίς ἐν ταυτῷ κατὰ σοῦ κινήθεισα» (Laurent, «Jean d'Héraclée», σ. 57). Και ο Θεόδωρος Υρτακηνός (*Ἐπιστολές*, αρ. 3, σ. 725.5-7, και αρ. 22, σ. 740.9-11) δεν δείχνει ιδιαίτερη συμπάθεια για τις χαμηλές τάξεις (βάνουσοι, ἐπαῖται) όπως, άλλωστε, και ο Γρηγοράς, που θέτει την παιδεία ως κριτήριο διάκρισης ανάμεσα στον «παιδείας εὐγενοῦς τρόφιμον καὶ τὸ πάσης παιδείας παντελῶς ὑπερόριον», Γρηγοράς, II, XII:11, σσ. 609.23-610.3 και II, XII:12, σ. 613.13-14. Βλ. σχετικά Ševčenko, «Society and Intellectual Life», *ό.π.*, σ. 88, και Magdalino, «Byzantine Snobbery», *ό.π.*, σ. 58 κ.ε.

¹⁷⁰⁹ Βλ. σχετικά J. Le Goff, *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 2002, σσ. 102-105, 109-115.

ξύ κύκλων λογίων, στον αγώνα τους για προσωπική αναγνώριση, εξασφάλιση υψηλής εύνοιας και προστασίας, και επομένως κοινωνικής ανέλιξης.

Η επιστολογραφία τους είναι αποκαλυπτική των μεταξύ τους ερίδων, που έχουν ως επί το πλείστον φιλολογικό χαρακτήρα και εκφράζονται με μομφές για την παιδεία και το έργο των αντιπάλων τους. Η πλέον γνωστή διαμάχη είναι αυτή των δύο ισχυρών πολιτικών ανδρών, του *ἐπί τοῦ κανικλείου* Νικηφόρου Χούμνου και του *μεγάλου λογοθέτου* Θεοδώρου Μετοχίτη, μεσούσης της ενδοπαλαιολόγειας διαμάχης (c. 1324/5 -1326), η οποία και έληξε με τον θάνατο του πρώτου († Ιαν. 1327). Η διαμάχη, για την οποία γίνεται εκτενέστερη αναφορά παρακάτω, κινήθηκε γύρω από το ύφος του Μετοχίτη, τη φιλοσοφία και την αστρονομία.¹⁷¹⁰ Αντιπαράθεση υπήρξε επίσης μεταξύ του Γεωργίου Παχυμέρη και του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου, ασφαλώς πριν από την εκλογή του τελευταίου στον Πατριαρχικό θρόνο (α. 28 Μαρτ. 1283),¹⁷¹¹ ενώ στη συνήθεια ορισμένων ατόμων να επιδίδονται σε συκοφαντίες και μομφές αναφέρονται τόσο ο Μάξιμος Πλανούδης¹⁷¹² όσο και ο *μεγάλος λογοθέτης* Κωνσταντίνος Ακροπολίτης.¹⁷¹³

Θα περίμενε κανείς ότι οι λόγιοι της περιόδου παρασυρμένοι από τα προσωπικά πάθη, τις επιδιώξεις και τις αντιζηλίες τους δεν είχαν επίγνωση της σύγχρονης τους κοινωνικής πραγματικότητας, ούτε ενδιαφέρονταν για ζητήματα πολιτικής ή θρησκευτικής φύσεως. Εντούτοις, η μελέτη της εργογραφίας τους αποκαλύπτει ότι οι περισσότεροι δεν ήταν αδιάφοροι. Οι σχετικές αναφορές -κυρίως στη μεταξύ τους αλληλογραφία ή σε έργα μη δημόσιου χαρακτήρα- είναι μάλλον υπαινικτικές και διστακτικές και αφορούν σε κοινωνικά προβλήματα, όπως η φτώχεια, η κοινωνική αδικία ή η κακοδαιμονία της δημόσιας διοίκησης και της αυτοκρατορίας εν γένει.¹⁷¹⁴ Παρόλα αυτά, η λογιοσύνη της πρωτεύουσας δεν φαίνεται να διανοείται κάποιου είδους ατομικής ή ευρύτερης κοινωνικής αντίδρασης.¹⁷¹⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι στα μεγάλα ζητήματα που ταλάνισαν επί μακρόν την αυτοκρατορία (σχίσμα των Αρσενιτών και ένωση των Εκκλησιών), η πλειονότητα των λογίων που κατείχαν δημόσιες θέσεις ή ανήκαν στον πατριαρχικό κλήρο, επέλεξε μάλλον να αποστασιοποιηθεί, αν και αρχικά έδειξε να συντάσσεται με τις επιλογές της

¹⁷¹⁰ Ševčenko, *Polémique*, σσ. 51-109.

¹⁷¹¹ Για το θέμα βλ. παρακάτω σ. 439 και σημ. 2135.

¹⁷¹² Βλ. Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 112, σσ. 152.64-153.85: «*διαβολὴν ἢ συκοφαντίαν κατασκεδάσαι τινά*» και αρ. 114, σ. 159.134-142.

¹⁷¹³ Σε επιστολή του (αρ. 22, σ. 122) προς τον μοναχό Θεοδόσιο επ' ευκαιρία ενός λόγου που έγραψε προς τιμήν του Αγ. Δημητρίου, ο Ακροπολίτης σημειώνει: «*τοῦτο δ' εἰ τοῖς αἰτίας ἀνιχνεύουσι μέμψεως λαβὴν τινα παράσχοι καὶ θύραν ὑπανοίξειε καταγνώσεως*».

¹⁷¹⁴ Ο Θωμάς Μάγιστρος, *Περὶ Βασιλείας*, PG 145, στ. 520D, επισημαίνει με παρρησία μεταξύ άλλων και το επιζήμιο φαινόμενο της αδιαφορίας για τα κοινά, την εσωστρέφεια και την κυριαρχία του ατομικού έναντι του συλλογικού. Ο Νικηφόρος Χούμνος παλαιότερα (c. 1285) και ο Νικηφόρος Γρηγοράς αργότερα, επικαλούνται επίσης την αναγκαιότητα να εργαστούν όλοι για το κοινό καλό. Βλ. Χούμνος, *Anecdota Graeca*, 2, σσ. 9, 37, και Γρηγοράς, II, XII:14, σ. 620.20.

¹⁷¹⁵ Kazhdan, «The Fate of the Intellectual», *ό.π.*, σ. 90.

πολιτικής εξουσίας.¹⁷¹⁶ Η στάση τους δικαιολογείται εν μέρει από το ότι κινούνταν σε έναν χώρο που προκαλούσε αισθήματα αβεβαιότητας, και όπου κυριαρχούσαν ο φθόνος και οι μηχανοραφίες. Επιπλέον, η οικονομική και κοινωνική τους εξάρτηση από την κεντρική εξουσία και τον ευρύτερο περίγυρο, όπως και το στοιχείο του ατομικισμού και η εξυπηρέτηση του ατομικού συμφέροντος απέτρεπαν την ελεύθερη έκφραση για θέματα σχετικά με τον δημόσιο βίο και την κοινωνία.

Θα πρέπει όμως να αναγνωριστεί στους λογίους της περιόδου η συμβολή τους στη διάσωση της αρχαίας γραμματείας και στη διαμόρφωση της “νεοελληνικής” ταυτότητας, καθώς αρχίζουν πλέον δειλά να ομολογούν ότι: «*τοῦ γένους ἑσμέν καὶ τῆς γλώττης αὐτοῖς (i.e. των αρχαίων Ελλήνων) κοινωνοὶ καὶ διάδοχοι*».¹⁷¹⁷

Η πτώση του φιλολόγιου Ανδρονίκου Β΄ (1328, † 1332) έπληξε τα μέλη του ελλόγιμου περιβάλλοντός του. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς θα αναφωνήσει: «*οἴχεται τὸ τῶν ρητόρων καὶ φιλοσόφων γυμνάσιον τὸ πᾶσαν ὑπερβαῖνον Ἀκαδημίαν καὶ Λύκειον καὶ Στοὰν Ἀττικὴν*».¹⁷¹⁸ Η πνευματική αναγέννηση της περιόδου αυτής ανακόπηκε, αλλά δεν διακόπηκε και συνεχίστηκε με νέα πνοή στις τελευταίες δεκαετίες πριν από την Άλωση. Τότε, τον 15ο αι. οι λόγιοι θα τύχουν προστασίας από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄, ενώ παράλληλα θα αρχίσει η αναγνώρισή τους από την Ιταλική Αναγέννηση.

7. ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η μελέτη της δομής της κοινωνίας στην πρωτεύουσα κατά την πρώιμη παλαιολογία περίοδο και ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αι. αποκαλύπτει έντονη κινητικότητα και προσδοκία για κοινωνική άνοδο. Ως εκ τούτου τίθεται το ερώτημα κατά πόσον άτομα χαμηλής καταγωγής και περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων μπορούσαν να τύχουν επαγγελματικής και κοινωνικής ανέλιξης, και εάν η παιδεία έπαιζε κάποιο ρόλο στην προσπάθεια αυτή.

Η παιδεία, κατά κοινή παραδοχή, θεωρούνταν στο Βυζάντιο απαραίτητο προσόν *ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ* για όποιον επιθυμούσε να σταδιοδρομήσει στην κρατική ή εκκλησιαστική διοίκηση. Φαίνεται, όμως, ότι για τα υψηλά αξιώματα η ανώτερη μόρφωση δεν επαρκούσε, καθώς λόγω του έντονου ανταγωνισμού των υποψηφίων ήταν επιβεβλημένη η έξωθεν παρέμβαση και βοήθεια κάποιου ισχυρού. Έτσι, ο *μέγας λογοθέτης* Κωνσταντίνος Ακροπολίτης ομολογεί ότι όφειλε τη σταδιοδρομία και τον πλούτο του στην παιδεία που

¹⁷¹⁶ Constantinides, «Scholars and the Union of Lyons», *ό.π.*, σσ. 86-93, και Pérez Martín, «Le conflit de l'Union», *ό.π.*, σσ. 411-422.

¹⁷¹⁷ P. A. Agapitos, K. Hult, O. L. Smith, *Theodorus Metochites on Philosophic Irony and Greek History: Miscellanea 8 and 93*, Nicosia-Göteborg, 1996, σ. 40.1-2.

¹⁷¹⁸ Γρηγοράς, I, X:1, σ. 471.11-12.

είχε λάβει¹⁷¹⁹ επισημαίνοντας ότι ο πατέρας του, ο μέγας λογοθέτης και μεσάζων Γεώργιος Ακροπολίτης, δεν εφείσθη εξόδων για τη μόρφωσή του.¹⁷²⁰ Στην περίπτωση επίσης του *ἐπί τοῦ κανικλείου* Νικηφόρου Χούμνου επισημαίνεται η πολύ καλή του παιδεία: «καὶ λόγων οὐ μόνον ὅσοι τῆς παιδείας τῆς ἔξωθεν ἀλλὰ καὶ ὅσοι φιλοσοφίας τῆς ἔσωθεν», χάρη στην οποία κατάφερε να κερδίσει την εύνοια του αυτοκράτορα και να ανέλθει την κλίμακα των αξιωμάτων.¹⁷²¹ Δεν θα πρέπει, όμως, να μάς διαφεύγει το γεγονός ότι τόσο ο Χούμνος όσο και ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης προέρχονταν από οικογένειες με μακρόχρονη προϋπηρεσία στα ανάκτορα και στον κρατικό μηχανισμό.

Πράγματι, στον αγώνα για διάκριση και κοινωνική ανέλιξη, η βοήθεια ή η μεσολάβηση ενός ισχυρού προσώπου, κυρίως όμως η διείσδυση στο ανακτορικό περιβάλλον και η εξασφάλιση της εύνοιας ή φιλίας του αυτοκράτορα ήταν καταλυτικοί παράγοντες. Μεταξύ άλλων επισημαίνονται οι περιπτώσεις των αδερφών Βασιλικών όπως και του μεγάλου στρατοπεδάρχου Μανουήλ Τάγαρι. Πράγματι, η μετά το 1261 σταδιοδρομία των Ροδίων Βασιλείου Βασιλικού και του αδερφού του οφειλόταν στη φιλία τους με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, όταν ακόμη υπηρετούσαν στην αυλή του σουλτάνου του Ικονίου 'Izz al-Dīn.¹⁷²² Με τη σειρά του ο Τάγαρις περιελήφθη στην τάξη των συγκλητικών παρά την άσημη καταγωγή του, λόγω της ανδρείας και τόλμης που επέδειξε κατά των Τούρκων στη Φιλαδέλφεια και στην ευρύτερη περιοχή της Λυδίας, με αποτέλεσμα να κερδίσει τον θαυμασμό και την εύνοια του Ανδρονίκου Β΄, ο οποίος τον ανέβασε γρήγορα κοινωνικά και τον νύμφευσε με την ανεψιά του Θεοδώρα Ασάνινα (c. 1321).¹⁷²³ Τέλος, εξίσου χαρακτηριστι-

¹⁷¹⁹ Delehay, «Constantinus Acropolitae», *ό.π.*, σ. 281, § 5.13-17.

¹⁷²⁰ Treu, «Νέος Κώδιξ», *ό.π.*, σ. 48.

¹⁷²¹ *Anecdota Graeca*, 1, σσ. 282-285.

¹⁷²² Παχυμέρης, I, II:24, σ. 183.1-11. Ο Βασίλειος (PLP, 2458) έλαβε το αξίωμα του παρακοιμώμενου του κοιτώνος, τιμήθηκε ως πρωθιερακάριος και έλαβε σύζυγο από αριστοκρατική οικογένεια της πρωτεύουσας. Ο αδελφός του υπήρξε μεγάλος έταιριάρχης (PLP, 2452). Βλ. Φιλής, *Carmina*, I, αρ. 179, σσ. 186.1-88.20:

«Εἰς τὴν πρωτοἰερακαρίαν Μελάνην ἐπιτάφιον. | ...
 Πατρίδα μὲν δὲ τὴν καλὴν ἔσχον πόλιν,
 Γεννήτορας δὲ τοὺς κατ' αὐτὴν ὀλβίους,
 Ἥ τί λέγειν χρὴ Συναδηνοὺς ἐνθάδε,
 Σαμψῶν Γαβαλᾶν, ἀλλὰ καὶ Σκουτερίους,
 Στρατηγοπούλους, Δούκας Ἀγγελονύμους,
 Πρωθιερακάριον ὡς ὁμεινέτην
 Ἐκ Περσίδος φανέντα Ῥωμαίοις μέγαν,
 Ὡι Βασιλικὸς ἦν τάχα τοῦπῶνυμον;»

¹⁷²³ Καντακουζηνός, I, I:18, σ. 91.1-9: «γένους μὲν ὠρμημένον ἐκ φαύλου καὶ ἀφανοῦς, ἀνδρεία δὲ καὶ τόλμη τῇ περὶ τὰς μάχας ἐπὶ πλείστον δόξης αὐτὸν ἀφ' ἑαυτοῦ προελθόντα ... ὡς ἐκ τούτων θαυμασθέντα καὶ γάμου τυχεῖν ἐπιφανοῦς· τῇ γὰρ ἀνεψιᾷ συνέζευκτο βασιλέως Θεοδώρα τῇ Ἀσανίνῃ». Η Ασάνινα ήταν η δεύτερη σύζυγος του Τάγαρι, που είχε νυμφευθεί αρχικά κάποια Δούκαινα Μονομαχίνα, μάλλον από τη Φιλαδέλφεια. Βλ. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα*, τ. Ε΄, σ. 138 και D. Nicol, «Philadelphieia and the Tagaris Family», *Neo-Hellenika* 1 (1970), 10-11. Ο Τάγαρις (PLP, 27400) υπήρξε διοικητής (κεφαλή) της Φιλαδέλφειας από το 1309 ως περί το 1324, όταν αδυνατώντας να προστατέψει την πόλη από την τουρκική απειλή παραμερίστηκε και τη διοίκηση ανέλαβε ο Αλέξιος Φιλανθρωπίνος. Αντιδρώντας ο Τάγαρις στράφηκε κατά τον ομοφύλων του και σε συνεργασία με τους Τούρκους (μνήστευσε μάλιστα την κόρη του με έναν αρχηγό τους) λεηλάτησε τα βυζαντινά εδάφη. Κλήθηκε στην πρωτεύουσα για απολογία, όπου προσπάθησε να αποσείσει τις εναντίον του

κές περιπτώσεις *ἀσήμων τὸ γένος* που κατάφεραν χάρη στην αυτοκρατορική εὐνοια να εξασφαλίσουν υψηλά κρατικά αξιώματα και επομένως να ανέλθουν κοινωνικά και να αποκτήσουν πλούτο, αποτελούν οι Αλέξιος Απόκαυκος και Ιωάννης Βατάτζης.¹⁷²⁴

Στην κατηγορία αυτή ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι κάθε λογής λόγιοι, και μάλιστα οι ελάσσονες, οι οποίοι συναγωνίζονταν με τη συγγραφή πλήθους εγκωμίων και άλλων ρητορικών έργων να προσελκύσουν την προσοχή και κατ' επέκταση την εὐνοια και ευεργεσία του φιλολόγιου Ανδρονίκου Β'. Πλέον χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θεόδωρου Μετοχίτη, που χάρη στη ρητορική του δεινότητα κατάφερε να προσελκύσει την εὐνοια του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' και να σημειώσει εντυπωσιακή ανέλιξη, παρά το γεγονός ότι ήταν υιός του ενωτικού Γεωργίου Μετοχίτη, πρώην μέλους του ανακτορικού κλήρου και έμπιστου του Μιχαήλ Η', που βρισκόταν εξόριστος στη Νίκαια. Η σημασία της αυτοκρατορικής εὐνοιας στην περαιτέρω εξέλιξη ενός ατόμου είναι εμφανής και στις περιπτώσεις των Νικηφόρου Γρηγορά και Γρηγορίου Παλαμά. Σύμφωνα με τον Γρηγορά κατά τα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του «*χρήσιμον ἔδοξεν εἶναι προσιέναι τῷ γηραιῷ βασιλεῖ (i.e. Ανδρόνικος Β') καὶ συνήθει τῆς ὁμιλίας αὐτοῦ καταστήναι*».¹⁷²⁵ Ὀντως, ο αυτοκράτορας ενδιαφέρθηκε για αυτόν και σκεπτόταν «*ἐς τὰς τῶν ἱερατικῶν με τῆς ἐκκλησίας πρώτας τιμὰς ἀνάγειν*».¹⁷²⁶ Το ίδιο συνέβη και με τον Γρηγόριο Παλαμά, που κέρδισε περί το 1313 την εὐνοια του Ανδρονίκου Β' με ένα ρητορικό του λόγο «*μάλιστα θαυμαζόμενον ὑπὸ πάντων τὸ τηνικαῦτα*». Και σε αυτή την περίπτωση ο αυτοκράτορας έκρινε ότι ο νεαρός Γρηγόριος άξιζε σαφώς κάποιο ανώτερο αξίωμα, αλλά ο τελευταίος αρνήθηκε προτιμώντας, σύμφωνα με τον βιογράφο του Φιλόθεο Κόκκινο τη ζωή του μοναχού από την πολιτική.¹⁷²⁷ Οφείλουμε, πάντως, να επισημάνουμε ότι τόσο ο Παλαμάς όσο και ο Γρηγοράς υπήρξαν μαθητές του *μεγάλου λογοθέτου* Θεοδώρου Μετοχίτη, που «*λόγους ἐπὶ τοῦ βασιλέως πρὸς Γρηγόριον (προφανῶς και προς Νικηφόρον) ... κεκινηκότα*».

Εντυπωσιακή και ίσως μοναδική στο είδος της είναι η περίπτωση του Θεόδωρου Μουζάλωνα, που αναδείχθηκε πρωτοβεστιάριος και λογοθέτης τοῦ γενικοῦ, ενώ ορίστηκε και μεσάζων, μολοντί προερχόταν «*ἐκ τῆς στρατιωτικῆς μοίρας*» και δεν διέθετε εξ αρχής ιδιαίτερη παιδεία. Όλα άλλαξαν, όταν ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' τον απέσπασε από το στράτευμα και «*τοῖς μαθήμασιν ἐνδούς ἐνσχολάσαι*» κοντά στους Γεώργιο Ακροπολίτη και Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο, «*λογοθέτην τε τῶν γενικῶν ἐτίμα*» δίνοντάς του, μάλιστα, ως

κατηγορίες. Μεσούσης της ενδοπαλαιολόγιας διαμάχης, ο Τάγαρις τάχθηκε στο πλευρό του Ανδρονίκου Γ'. Βλ. Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 280-288.

¹⁷²⁴ Για την καταγωγή και την εξέλιξη του Απόκαυκου (PLP, 1180) βλ. Καντακουζηνός, I, I:4, σ. 25.4-8· I, I:23, σσ. 117-118· και Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σ. 344 και σημ. 1, όπως και σ. 345. Για δε τον Ιωάννη Βατάτζη (PLP, 2518), ο Γρηγοράς (II, XIV:11, σσ. 741-743) σημειώνει ότι πλούτισε «*ἐξ ἀπογραφικῶν ἐμποριῶν*».

¹⁷²⁵ Γρηγοράς, I, VIII:7, σ. 321.21 κ.ε.

¹⁷²⁶ Γρηγοράς, I, VIII:9, σ. 339-340.

¹⁷²⁷ Φιλόθεου Κόκκινου, «*Λόγος ἐγκωμιαστικός εἰς τὸν ἐν ἀγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης τὸν Παλαμάν*», PG 151, στ. 559D-560A, και Τσάμης, *Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι, ὁ.π.*, § 11, σσ. 437-438. Βλ. σχετικά και J. Meyendorff, *The Byzantine Legacy in the Orthodox Church*, St. Vladimir's Seminary Press, New York, 2001, σσ. 136, 172.

σύζυγο μία Καντακουζηνή.¹⁷²⁸ Οι λόγοι που ώθησαν τον Μιχαήλ Η΄ στην επιλογή του αυτή παραμένουν άγνωστοι, ενώ είναι μάλλον απίθανο να πρόκειται για μία προσπάθεια εξιλέωσης για την πιθανή ανάμειξή του στη σφαγή των Μουζαλώνων (Αυγ. 1258). Ούτως ή άλλως, ο αυτοκράτορας δεν είχε λόγους να επιθυμεί το ξεκλήρισμα της οικογένειας αυτής.¹⁷²⁹

Όπως είναι φυσικό, άτομα που είχαν πρόσβαση στην αυλή, όπως ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ ή ανώτεροι αξιωματούχοι, σαν τους Νικηφόρο Γρηγορά και Θεόδωρο Μετοχίτη, αλλά και λόγιοι, όπως ο Μάξιμος Πλανούδης (δημόσιος λειτουργός επί Μιχαήλ Η΄ και αργότερα διδάσκαλος πολλών από τους ανώτερους κρατικούς λειτουργούς του Ανδρονίκου Β΄), έγιναν δέκτες πολλών αιτημάτων με τελικό αποδέκτη τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Στην επιστολογραφία του Πλανούδη απαντούν πλήθος παρακλήσεων προς παλαιούς του μαθητές για διάφορα άτομα: όπως υπέρ ενός ιατρού που επιθυμούσε «τὸ δι' ἐμὲ καὶ δι' ἐμοῦ (scil. Πλανούδη) καὶ ἄρχουσι συσταθῆναι καὶ βασιλεῦσι»¹⁷³⁰ ή χάριν του αδερφού του Θεοδοσίου, που κατάφερε τελικά να εξασφαλίσει κάποιο δημόσιο αξίωμα.¹⁷³¹

Ἄξια προσοχής είναι μια παραμυθητική επιστολή του Πλανούδη σε κάποιον φίλο που έχασε τον υιό του, όπου αναφέρεται ότι «σὺ μὲν ἔπεμπες εἰς βασιλέα τὸν παῖδα τῆς ἐκεῖ παιδεύσεως μεθέξοντα καὶ ἀναγωγῆς· καὶ παρῆν ἐλπίζειν ὅσα εἰκός, οἰκείωσιν καὶ γνῶσιν πρὸς τοὺς κρατοῦντας, εὐμένειαν τὴν ἐκείθεν, παιδείαν τοῦ γένους οὐκ ἀναξίαν, τᾶλλα ὅσα τοῖς φιλόπαισι καὶ γενναίοις πατράσιν ἐλπίζεται».¹⁷³² Το ενδιαφέρον στην επιστολή αυτή είναι η μνεία ενός ακόμη τρόπου επαγγελματικής και κοινωνικής ανέλιξης, άμεσα σχετικού και αυτό με το περιβάλλον των ανακτόρων. Ο εν λόγω γονέας, η ταυτότητα του οποίου παραμένει άγνωστη, στέλνει τον ανήλικο προφανώς υιό του στα ανάκτορα με την σαφή επιδίωξη να λάβει εκεί ικανή μόρφωση και ανατροφή και να οικειωθεί με τον αυτοκράτορα και τα μέλη της αυλής, ώστε να εξασφαλίσει μια καλή σταδιοδρομία μελλοντικά. Δεν γίνεται σαφές, άν στην προκειμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα από τα παιδόπουλα· γνωρίζουμε, όμως, ότι και άλλα νεαρά άτομα, όπως ο Ανδρέας Λιβαδηνός, είχαν αναλάβει κατά καιρούς αποστολές ως κρατικοί λειτουργοί στο εσωτερικό και στο εξωτε-

¹⁷²⁸ Βλ. Παχυμέρης, ΙΙ, VI:26, σ. 625.18-20, και Γρηγοράς, Ι, VI:2, σ. 170.10-14.

¹⁷²⁹ Αδιευκρίνιστος παραμένει ο συγγενικός δεσμός του Θεόδωρου Μουζάλωνα με την ομώνυμη οικογένεια. Ίσως ήταν υιός ή ανεψιός του Γεωργίου Μουζάλωνα. Ο υιός του Λέων διατέλεσε μέγας έταιρειάρχης το 1280-1302 και επικεφαλής ενός εκστρατευτικού σώματος στη Μ. Ασία το 1302 (PLP, 19443). Την ίδια περίοδο μάς είναι γνωστά πολλά άλλα μέλη της ίδιας οικογένειας, όπως ο έπαρχος Μανουήλ Μουζάλων, ο άρχων του Πατριαρχείου Μανουήλ Μουζάλων (PLP, 19444), ο Στέφανος Μουζάλων, μέγας δρουγγάριος α. 1303 (PLP, 19447), ο επίσης μέγας δρουγγάριος Ιωάννης Δούκας Μουζάλων (PLP, 19440), και ο μέγας δρουγγάριος τῆς βίγλης Θεόδωρος Μουζάλων (PLP, 19437) η σχέση των οποίων με τον μεγάλο λογοθέτη είναι άγνωστη. Βλ. Polemis, *Doukai*, σ. 148, και Puech, *Aristocratie*, σ. 153.

¹⁷³⁰ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 12, σσ. 22-23, 42-44 (c. 1299). Το αίτημα μεταφέρεται προς τον λογοθέτη τῶν ἀγγέλων Φακρασή με την παράκληση να μεριμνήσει σχετικά.

¹⁷³¹ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 12, σ. 23.66-72 (c. 1299), και αρ. 20, σ. 37.5-10.

¹⁷³² Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 121, σ. 179.22-28.

ρικό.¹⁷³³ Το θέμα, που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, χρήζει σαφώς περαιτέρω μελέτης.

Συχνά η αναγνώριση των ικανοτήτων και δεξιοτήτων ενός ατόμου φαίνεται να μην επαρκεί, με αποτέλεσμα να επιχειρείται συχνά η σύναψη γάμου με κάποια γόνο της αριστοκρατίας προκειμένου να διευκολυνθεί, επικυρωθεί και επιβεβαιωθεί η επαγγελματική και κοινωνική μεταβολή. Εξάλλου, από τη στιγμή που όλα απορρέουν από τον αυτοκράτορα (την εύνοια και την ευεργεσία του) ήταν φυσικό να επιδιώκεται μέσω του γάμου η ένταξη σε ένα λιγότερο ή περισσότερο ευρύ πλέγμα συγγενικών σχέσεων και δεσμών με τον αυτοκρατορικό οίκο. Μολονότι έχουν ήδη επισημανθεί αρκετά τέτοια γαμικά συναλλάγια, αναφέρουμε εδώ την περίπτωση αρχικά του 'δυτικού' Θεόδωρου Δούκα Μυζάκη ή Μουζάκη. Ο τελευταίος κατάφερε να εισέλθει στο περιβάλλον του Ανδρονίκου Β', έλαβε το αξίωμα του *ἐπί τοῦ στρατοῦ* και στη συνέχεια πάντρεψε την κόρη του Ευδοκία με τον πρωτοστράτορα Θεόδωρο Δούκα Κομνηνό Συναδηνό, υιό της κτιτόρισσας της μονής της Βεβαίας Ελπίδος, Θεοδώρας Παλαιολογίνας.¹⁷³⁴

Δεν είναι λίγες, πάντως, οι περιπτώσεις πεπαιδευμένων ανδρών που μην έχοντας δυνατότητα σταδιοδρομίας σε κάποια δημόσια θέση στην πρωτεύουσα αναζήτησαν αλλού άλλους τρόπους βιοπορισμού, επαγγελματικού προσανατολισμού και κοινωνικής ανέλιξης. Ήδη αναφέρθηκε ότι πολλοί ελλόγιμοι Κωνσταντινουπολίτες αναζήτησαν καλύτερες επαγγελματικές προοπτικές στην Τραπεζούντα. Τέλος, ο λόγιος Μιχαήλ Γαβράς παρά τη συγγενεία του με τον Καναβούρη, *προκαθήμενο τοῦ βεστιαρίου και οἰκείο* της Ειρήνης Παλαιολογίνας, αδελφής του Ανδρονίκου Β', δεν κατάφερε ή δεν επιδίωξε να εξασφαλίσει κάποια δημόσια θέση. Έχοντας, όμως, σχετική οικονομική άνεση προτίμησε να ασχοληθεί με τη διδασκαλία και τη συγγραφή.

Αισθητά διαφορετικός από τον κρατικό μηχανισμό εμφανίζεται ο εκκλησιαστικός χώρος καθώς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, προσέφερε περισσότερες ευκαιρίες και δυνατότητες για σταδιοδρομία και κοινωνική ανέλιξη. Επιπλέον, συγκριτικά με τον δημόσιο τομέα, η Εκκλησία ήταν περισσότερο ανοιχτή και δεκτική ακόμη και σε άτομα, που προέρχονταν από χαμηλά κοινωνικά στρώματα και την επαρχία, χωρίς να προϋποθέτει απαραίτητα ανώτερη μόρφωση, οικονομική ή κοινωνική επιφάνεια. Τα παραπάνω επιβεβαιώνει η άνοδος στον πατριαρχικό θρόνο ατόμων όπως οι Αρσένιος, Αθανάσιος Α', Ιωάννης ΙΒ' Κοσμάς, Γεράσιμος και Ησαΐας, οι οποίοι προέρχονταν από τις τάξεις των μοναχών και θεωρούνταν από ορισμένους λογίους ως άμοιροι παιδεύσεως, με την έννοια ότι δεν είχαν τύχει ανώτερων σπουδών της θύραθεν παιδείας.

¹⁷³³ Ο Ανδρέας Λιβαδηνός συμμετείχε μόλις δωδεκαετής σε πρεσβεία στην Αίγυπτο (c. 1326-1327), ενώ μετά την επιστροφή του εστάλη στην Τένεδο «*βασιλείῳ θεσπίσματι πρὸς ἀπογραφὴν*». Βλ. Λαμψίδης, *Ἄνδρέου Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα, ὀ.π.*, σσ. 45.16, 58.31-32 και 211, 216-217, καθώς και Malamut, «Ambassades», σσ. 94-95.

¹⁷³⁴ Ο Μυζάκης κατηγορήθηκε αργότερα για συμμετοχή στη συνωμοσία του Δριμέος (1305/6), καταδικάστηκε και πέθανε ως μοναχός Θεοδώρητος. Για το πρόσωπό του βλ. PLP, 19428.

Βεβαίως, όπως στη δημόσια διοίκηση έτσι και εδώ η παιδεία αποτελούσε κλειδί για την πρόσβαση στις θέσεις και στα αξιώματα κάθε βαθμίδας, ενώ η παρουσία 'προστατών' και η παροχή στήριξης και βοήθειας από διάφορους κύκλους που δρούσαν στο εσωτερικό της Εκκλησίας δεν είναι άγνωστα. Πλέον χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των φίλα προσκείμενων στον Μιχαήλ Η' μοναχών και ιεραρχών, οι οποίοι κατέλαβαν τις θέσεις όσων είχαν ταχθεί με το μέρος του Πατριάρχη Αρσενίου.¹⁷³⁵ Σχετικά, ο λόγιος Πατριάρχης Γρηγόριος Β' θα δηλώσει εμφατικά ότι «*Ἐμὲ προὔβιβασαν εἰς τὸν θρόνον τὸν πατριαρχικὸν ... οὔτε αἱ ἑμαυτοῦ σπουδαὶ οὔτε τῶν ἐμῶν φίλων συνάρσεις, ἀλλ' ἀνήγειν ὡς οἶδε μόνος Θεός*».¹⁷³⁶ Ο ίδιος πάντως έθεσε υπό την προστασία του τον πρωτεκδικό και έπειτα σακελλίωνα της Μεγάλης Εκκλησίας Γεώργιο Γαλησιώτη, λόγιο και αντιγραφέα αρκετών κωδίκων, με την οικογένεια του οποίου διατηρούσε επαφές. Μέσω του Πατριάρχη, ο Γαλησιώτης, που ήταν μαθητής και πιθανόν συγγενής του Ολόβωλου,¹⁷³⁷ εξασφάλισε όχι μόνο βιοπορισμό, αλλά και δυνατότητα ικανής παιδείας, ώστε αργότερα να σταδιοδρομήσει στον χώρο της Εκκλησίας.¹⁷³⁸ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, στις αρχές του 14ου αι. η περίπτωση του διακόνου της Αγίας Σοφίας Μελιτά, ο οποίος ταυτίζεται, με επιφυλάξεις, με έναν αντιγραφέα-βοηθό πάλι του Γρηγορίου Β'.¹⁷³⁹ Εάν η ταύτιση αυτή είναι ορθή, φαίνεται ότι ο Πατριάρχης εξασφάλισε στον ακόλουθό του όχι μόνο την απαραίτητη παιδεία αλλά και μία θέση στο Πατριαρχείο επιτρέποντάς του έτσι να ανελιχθεί κατά τις δυνατότητες και τη φιλοδοξία του αφού, καθώς γράφει ο Παχυμέρης, ήταν ελλόγιμος και επιτήδειος, «*καὶ βασιλεῖ γνῶριμος καὶ κλήρω περίβλεπτος καὶ τοῖς εἰδόσι ψῆφον φέρων περὶ ἑαυτοῦ ἐκ πολλῶν ὡς προκόψειεν*», γεγονός που προοιωνιζόταν ένα λαμπρό μέλλον, εάν τελικά δεν αυτοκτονούσε λόγω των υπερβολικών του χρεών.¹⁷⁴⁰ Άξια προσοχής είναι τέλος και η πορεία του Μανουήλ Γαβαλά, μητροπολίτη Εφέσου, και του Αχριδών Γρηγορίου. Τον Γαβαλά, που προερχόταν από φτωχή οικογένεια της Φιλαδέλφειας και έγινε ιερέας, ενίσχυ-

¹⁷³⁵ Βλ. τις περιπτώσεις του Σάρδεων Ιακώβου Χαλαζά (PLP, 30364) που εξελέγη στη θέση του παραιτηθέντος Ανδρονίκου· του μοναχού Λέοντος Πινακά (PLP, 23210) που χειροτονήθηκε Ηρακλείας ή του ηγουμένου της μονής Σωσάνδρων Ιωαννίκιου Κυδώνη (PLP, 13880) που εξελέγη μητροπολίτης Θεσσαλονίκης μετά την παραίτηση του Αρσενίτη Δανιήλ Δισύπατου-Ψαρά (PLP, 5544).

¹⁷³⁶ Παχυμέρης, III, VIII:9, σ. 147.26-28.

¹⁷³⁷ Βιογραφικά στοιχεία για τον Γαλησιώτη βλ. στον Στ. Κουρούση, «*Η πρώτη ηλικία και η πρώτη σταδιοδρομία του πρωτεκδικού και σακελλίου της μεγάλης εκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου (1278/80-1357/;)*», Αθηνά 75 (1974), 364-366.

¹⁷³⁸ Μετά τον θάνατο του Γρηγορίου Β', ο Γαλησιώτης συνέχισε τις σπουδές του κοντά στον Ολόβωλο, με τον οποίο είχε και συγγενική σχέση. Σε επιστολή του προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιερεμία, ο Γαλησιώτης κάνει λόγο για τον αοίδιμο δεσπότη και ευεργέτη του, Πατριάρχη κυρό Γρηγόριο, ενώ στη μονωδία του για τον θάνατο του Ολόβωλου τον αναφέρει ως ευεργέτη του, επισημαίνει τη συγγένειά τους και λυπάται που η εκπαίδευσή του έμεινε ατελής. Βλ. Κουρούσης, «*Η πρώτη ηλικία ... Γεωργίου Γαλησιώτου*», ό.π., σ. 341.15-16, αρ. 2, και σσ. 349-354.

¹⁷³⁹ Ως υπηρέτης και μαθητής του Γρηγορίου Β' ταυτίζεται, πιθανόν, με τον γραφέα που αναφέρεται σε δύο επιστολές του προς τη Ραούλαινα, Ευστρατιάδης, «*Κύπριος*», αρ. 187 (Lameere, αρ. 228), ΕΦ 5 (1910), 451· Laurent, *Regestes*, αρ. 1547, και Kotzabassi, «*Scholarly Friendship*», αρ. 17, 18, σσ. 158.16, 159.37-38. Βλ. επίσης Constantinides, *Higher Education*, σσ. 37-38 και σημ. 30.

¹⁷⁴⁰ Παχυμέρης, IV, XI:8, σ. 421.17-25.

σε ο οικείος μητροπολίτης Θεόληπτος, που ανέλαβε πιθανότατα τη συντήρησή του και τον όρισε πρωτονοτάριο της μητροπόλεως.¹⁷⁴¹ Αντίστοιχα, ο μοναχός Γρηγόριος, μαθητής του Πλανούδη και φίλος του Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά, πνευματικού του Ανδρονίκου Β΄, κατάφερε να αναρριχηθεί στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Αχρίδος.¹⁷⁴²

Είναι αλήθεια ότι ο νεποτισμός αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής κοινωνίας της περιόδου αυτής, ιδιαίτερα δε κατά την περίοδο της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄. Πλέον χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή των υιών του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη, που ορίστηκαν διοικητές πόλεων της Μακεδονίας: «*Δημήτριος μὲν ὁ Ἄγγελος Στρομβίτζης ἐπίτροπος ἦν, Μιχαὴλ δὲ ὁ Λάσκαρις, Μελενίκου*» παρά το γεγονός ότι δεν διακρίνονταν για τις ικανότητές τους ούτε όμως και για την πίστη τους στον αυτοκράτορα. Θα κριθούν μάλιστα ὑποπτοι για υποκίνηση στάσης κατά του τελευταίου σε συνεργασία με τον γαμπρό τους, πανυπερσέβαστο Ιωάννη, ενώ ο Δημήτριος θα προσχωρήσει και στη μερίδα του Ανδρονίκου Γ΄.¹⁷⁴³ Επιπλέον, και ο γαμβρός ἐπ' ἀδελφή του Θεόδωρου Μετοχίτη, Ιωάννης Μελιτηνιώτης, σταδιοδρόμησε στην αυλή ως οἰκειότατος του Ανδρονίκου Β΄, ενώ άγνωστο -καίτοι αμφίβολο- παραμένει αν κατάφερε να επιβιώσει πολιτικά μετά το 1328.¹⁷⁴⁴ Το ίδιο παρατηρούμε και στην περίπτωση του λογοθέτου τῶν ἀγγελῶν Ιωάννη Φακρασή, και του υιού του Ιωάννη. Ἐτσι, ο μεν πατέρας αν και ηλικιωμένος διατήρησε τη θέση του και μετά την άνοδο στον θρόνο του Ανδρονίκου Γ΄, ενώ ο υιός του είχε οριστεί ήδη πριν από το 1328 παρακοιμώμενος, παρόλο που ως μαθητής κοντά στον Πλανούδη προτιμούσε «*τοῦ διδασκαλείου τὸ βαλανεῖον*».¹⁷⁴⁵

Μία ιδιαίτερη ομάδα ατόμων μεταξύ όσων ευνοήθηκαν στο πλαίσιο συγγενικών δεσμών, αποτελούν οι ανεψιοί, κυρίως εκκλησιαστικών προσώπων (ηγουμένων ή ιεραρχών).¹⁷⁴⁶ Συνήθως πρόκειται για περιπτώσεις ορφανών, τα οποία τίθενται υπό την προστασία των θείων τους, που επιλαμβάνονται της μόρφωσης και της επαγγελματικής τους

¹⁷⁴¹ Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σ. 305.

¹⁷⁴² Κουρούσης, «Γρηγορίου Βουλγαρίας ἐπιστολαί», σσ. 553-558.

¹⁷⁴³ Καντακουζηνός, I, 1:43, σσ. 209.23-211.3. Ο Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 19, σ. 738, γράφει για έναν από τους υιούς του Θεόδωρου Μετοχίτη και μαθητή του ότι αδιαφορούσε για τα μαθήματα και ενδιαφερόταν μόνο για το εξεζητημένο ντύσιμο, κατά τη μόδα της εποχής, και την ιππασία. Ο ίδιος ο Μετοχίτης ομολογεί ότι ο Θεός δεν τού χάρισε «έξυπνα» παιδιά: «*ἤτοι τοὺς μὲν ἐγὼ γέννησ' ἀπηύρα μευ θεὸς ἀμφὶ σοφίαν ἔμμεν' ἀγαθὸς ὡς μάλ' ἔραον*», Featherstone - Ševčenko, «Two poems by Theodore Metochites», *ό.π.*, σσ. 28-29, σσ. 13-14, γεγονός που τον καθιστά ανήσυχο, ώστε να μένει άυπνος τα βράδια, Featherstone, *Metochites's Poems 'to Himself'*, αρ. 15, σσ. 52.358-364· βλ. και Ševčenko, «Metochites», *ό.π.*, σ. 31, και σημ. 98-99.

¹⁷⁴⁴ Για το πρόσωπό του βλ. *PLP*, 17852, καθώς και Καντακουζηνός, I, 1:15, σ. 71· Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 142, σσ. 244-245· Γεώργιος Οιναιώτης, κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, αρ. 111, f. 152^v και Rein, *Die Florentiner Briefsammlung*, *ό.π.*, σσ. 60-61. Από κωδικογραφικό σημείωμα στον κώδ. *Marc. gr.* 79, f. 1^v, πληροφορούμαστε ότι πέθανε το 1335, βλ. Mioni, *Bibliothecae divi Marci Venetiarum*, *ό.π.*, σ. 117

¹⁷⁴⁵ Βλ. σχετικά Φιλής, *Carmina*, II, αρ. 219, σ. 378.28-37, και Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 8, σ. 16.33-34 (c. 1299). Για το πρόσωπό του υιού Φακρασή βλ. *PLP*, 29580.

¹⁷⁴⁶ Μάς είναι, βέβαια, γνωστές και άλλες περιπτώσεις ανεψιών ή προστατευομένων, όπως αυτή του Λέοντα Βαρδαλή, ανεψιού του Θεόδωρου Μετοχίτη.

αποκατάστασης σε διοικητικές θέσεις της Εκκλησίας ή του Κράτους.¹⁷⁴⁷ Ως εκ τούτου η τύχη ορισμένων εξ αυτών συνδέεται ενίοτε με αυτή των θείων τους.

Ο Πατριάρχης Αθανάσιος και αργότερα ο Σηλυβρίας Φιλόθεος χρωστούν, όντως, πολλά από τη μετέπειτα εξέλιξή τους στους θείους τους, που ήταν μοναχοί. Έτσι, ο Αθανάσιος (γεν. c. 1217-1223 στην Αδριανούπολη) κατέφυγε σε εφηβική ηλικία στη Θεσσαλονίκη κοντά στον αδελφό του πατέρα του, που ήταν ηγούμενος σε μονή της πόλης.¹⁷⁴⁸ Αντίστοιχα, την κηδεμονία του δεκαπεντάχρονου Φιλόθεου ανέλαβε μετά τον θάνατο του πατέρα του ο θείος του μοναχός Σάββας, ο οποίος «έν Μουσειῷ τινὶ διδάσκεσθαι τὴν ἐγκύκλιον παιδευσιν παραδέδωκεν. Ὑστερον μέντοι ... κατὰ μονοτρόπους ἀπέκειρε».¹⁷⁴⁹ Στους ιεράρχες θείους τους, Κρήτης Νικηφόρο και Ποντοηρακλείας Ιωάννη, χρωστούσαν πολλά και οι λόγιοι Μανουήλ Μοσχόπουλος και Νικηφόρος Γρηγοράς αντίστοιχα.

Ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος φρόντισε ώστε ο ανεψιός του να λάβει ικανή παιδεία κοντά στον Μάξιμο Πλανούδη, ο οποίος τον πληροφορεί για τις ικανότητες και την πρόοδο του γράφοντας ότι: «ὁ σὸς ἀνεψιὸς φοιτᾷ μὲν προθύμως, διδάσκει δὲ προθυμότερον».¹⁷⁵⁰ Καίτοι πολλά υποσχόμενος φιλόλογος, ο Μανουήλ Μοσχόπουλος εξαφανίζεται από το προσκήνιο μετά το 1305, όταν κατηγορήθηκε για ανάμειξη σε συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα. Το γεγονός δημιουργεί πολλά ερωτηματικά και δεν είναι ίσως τυχαίο ότι η εξέλιξη αυτή σημειώθηκε αμέσως μετά την απομάκρυνση από την πρωτεύουσα του θείου του Νικηφόρου και μετά τον θάνατο του δασκάλου του Πλανούδη († 1305). Εν τέλει, αν και ο Ανδρόνικος Β΄ τον συγχώρησε, έπεσε στην αφάνεια έχοντας χάσει τους προστάτες του και την αυτοκρατορική εύνοια. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς έμεινε ορφανός στην ηλικία των δέκα και τέθηκε υπό την κηδεμονία του θείου του, που ανέλαβε την ανατροφή και τη μόρφωσή του. Ακολούθως και σε νεαρή ηλικία τον απέστειλε στην πρωτεύουσα (c. 1311) προκειμένου να τύχει περαιτέρω μόρφωσης.¹⁷⁵¹ Τέλος, ένας ακόμη πολλά υποσχόμενος νέος ήταν ο ανεψιός και προστατευόμενος του μητροπολίτη Εφέσου Ισαάκ, Καλοειδής, που υπήρξε για ένα διάστημα μαθητής του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου, αλλά δεν παρέμεινε τελικά Κωνσταντινούπολη, καθώς επέστρεψε στην Έφεσο.¹⁷⁵²

Δεν ήταν, ωστόσο, όλες οι γνωστές μας περιπτώσεις των ανεψιών το ίδιο υποδειγματικές. Ο ανεψιός του Πατριάρχη Γερμανού Γ΄ Μαρκουτζά, Βασίλειος, εξελέγη μητροπολίτης Αδριανουπόλεως (ως Βαρλαάμ), αλλά επειδή «τὰ εἰς πνευματικὴ πολιτείαν καὶ λίαν

¹⁷⁴⁷ Για ανάλογα φαινόμενα τον 12ο αι. βλ. M. Angold, «The Imperial Administration & the Patriarchal Clergy in Twelfth Century», *BF* 19 (1993), 17-24.

¹⁷⁴⁸ Καλόθετος, Αθανάσιος, § 7-12, σσ. 61-63, και Θεόκτιστος Στουδίτης, Αθανάσιος, § 2-3, σσ. 2-4.

¹⁷⁴⁹ Το γεγονός έλαβε χώρα πολύ πριν η πατρίδα του Φιλόθεου Νικομήδεια καταληφθεί από τους Οθωμανούς το 1337. Ο Φιλόθεος εξελέγη αργότερα μητροπολίτης Σηλυβρίας (c. 1365-1367), Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακάριος ὁ ἐξ Ἐφῶς», *ό.π.*, σσ. 57-58, § 15.

¹⁷⁵⁰ Πλανούδης, Ἐπιστολές, αρ. 2, σ. 3.3-6, 68 (c. 1299).

¹⁷⁵¹ Κουρούσης, «Γρηγορίου Βουλγαρίας ἐπιστολαί», *ό.π.*, σ. 527 και σημ.1. Βλ. και H.-V. Beyer, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB* 27 (1978), 130, αρ. 3.

¹⁷⁵² Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 9 (Lameere, αρ. 9), *ΕΦ* 1 (1908), 416-417, και Constantinides, *Higher Education*, σ. 37. Για το πρόσωπό του βλ. *PLP*, 10549.

ἀμελῶς εἶχεν, ἄλλως δέ, φιλόκοσμος ὢν, ἵπποις ἐχρᾶτο, ἔστι δ' ὅτε καὶ ὄπλοις, καὶ προσεφιλοτιμεῖτο ὁμοσε τοῖς πολεμίοις χωρῶν», καθαιρέθηκε τελικά με απόφαση της Συνόδου.¹⁷⁵³ Ιδιαίτερα ταραχώδης ήταν ο βίος και ενός ανεψιού του Θεόληπτου Φιλαδελφείας, ο οποίος απομακρύνθηκε από τη θέση που κατείχε στη μητρόπολη του θείου του, γιατί συνελήφθη να μοιχεύει, και εστάλη στην πρωτεύουσα, στη μονή της Γοργοεπηκόου του Νικηφόρου Χούμνου. Εξώσθηκε όμως και από εκεί ώσπου, τελικά, έπεισε τον Πατριάρχη να τού παραχωρήσει τη διοίκηση των πατριαρχικών δικαίων (δηλ. τις σταυροπηγιακές μονές και της περιουσίας τους) στη Φιλαδέλφεια.¹⁷⁵⁴

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε δύο ακόμη περιπτώσεις επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής μεταβολής, οι οποίες ξεφεύγουν από το πλαίσιο όσων ήδη αναφέρθηκαν, καθώς δεν βασίζονται απαραίτητα στη μόρφωση και στην κατοχή κάποιων ιδιαίτερων προσόντων, ούτε και στην πιθανή βοήθεια από συγγενικούς ή άλλους κύκλους. Η πρώτη εξ αυτών είναι η εξαγορά αξιωμάτων και θέσεων, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με τον πλουτισμό από την οικονομική ενασχόληση.

Η εξαγορά των αξιωμάτων δεν είναι ασύνηθες φαινόμενο στη βυζαντινή ιστορία. Για την περίοδο που μας απασχολεί, συναντούμε συχνά στις πηγές επικριτικές αναφορές για την εν λόγω πρακτική, η οποία όσον αφορά τους δημοσίους λειτουργούς εντοπίζεται κυρίως στα χρόνια του Ανδρονίκου Β' και ειδικότερα όταν κατέστη μεσάζων ο Θεόδωρος Μετοχίτης· αφορά δε και άμεσους συνεργάτες του Ανδρονίκου Γ', όπως οι Συργιάννης και Ιωάννης Καντακουζηνός. Ο πρώτος εξ αυτών, σύμφωνα με τον Γρηγορά, μολονότι είχε καθαιρεθεί από διοικητής στη Μακεδονία, «χρήμασιν ὑπελθὼν τοὺς τῷ βασιλεῖ παραδυναστεύοντας ταύτην καὶ αὐθις ἀναλαμβάνει καὶ ἄμα τὸ τοῦ πιγκέρνου τιμάται ἀξίωμα».¹⁷⁵⁵ Παράλληλα, ο ίδιος μαζί με τον Καντακουζηνό «πρῶτα μὲν χρήμασι περιελθόντες τοὺς τῷ βασιλεῖ παραδυναστεύοντας ... ὄνιον εἰλήφεσαν τὴν ἐπιτροπὴν τῶν ἐν Θράκῃ χωρῶν καὶ πόλεων».¹⁷⁵⁶ Λίγο αργότερα, στη δίνη της έριδας των πρώτων Παλαιολόγων, η μερίδα του Ανδρονίκου Γ' καταλόγισε στην παράταξη του παππού του ότι προσπάθησε με ευεργεσίες: «διὰ τε οἰκονομιῶν διὰ τε χρυσοβούλλων» να προσεταιριστεί τα μέλη της αριστοκρατίας που είχαν ταχθεί με το μέρος τους.¹⁷⁵⁷ Όσο για τους παραδυναστεύοντας που αναφέρει γενικόλογα ο Γρηγοράς, πρόκειται μάλλον για τον δάσκαλό του, μεγάλο λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη, ο οποίος είχε καταγγελθεί από τους αντιπάλους του για απληστία και πώληση δημοσίων αξιωμάτων.

Η πρακτική της εξαγοράς των αξιωμάτων εμφανίζει μεγαλύτερη διάδοση στην Εκκλησία (σιμωνία), και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε το επισημαίνει στις αρχές του 14ου

¹⁷⁵³ Παχυμέρης, II, IV:22, σ. 393.

¹⁷⁵⁴ Κουρούσης, Γαβαλάς, σ. 325.

¹⁷⁵⁵ Γρηγοράς, I, VIII:4, σ. 298.1-3.

¹⁷⁵⁶ Γρηγοράς, I, VIII:4, σ. 302.3-6.

¹⁷⁵⁷ Καντακουζηνός, I, I:48, σ. 236.7-13.

αι. και ο Άγγλος ταξιδιώτης Sir John Mandeville.¹⁷⁵⁸ Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της πρακτικής ήταν η συνήθεια όσων εκλέγονταν επίσκοποι ή μητροπολίτες να δίδουν δώρα (κανοίς ή κανίσκια) στους ιεράρχες που τούς εξέλεξαν, καθώς και στους κληρικούς του Πατριαρχείου για την όποια βοήθειά τους, όπως κι αν ερμηνεύεται αυτή, σύμφωνα με το οφίκιο του καθενός.¹⁷⁵⁹ Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ «σιμωνιακὸν γὰρ ἀπεκάλει τὸ πραττόμενον πάθος, καὶ ὄνιον χρημάτων κινδυνεύειν ἐντεῦθεν τὴν χειροτονίαν λογίζεσθαι», γι' αυτό και εξέδωσε σχετική απαγορευτική Νεαρά το 1294.¹⁷⁶⁰

Παρά την απαγόρευση με την έκδοση της εν λόγω Νεαράς η πρακτική συνεχίστηκε χωρίς διακοπή και κατά τα επόμενα έτη, όπως αποκαλύπτουν όσα αναφέρει ο Πατριάρχης Αθανάσιος¹⁷⁶¹ αλλά και οι εναντίον του Πατριάρχη Νίφωνος κατηγορίες. Με πρωτοβουλία μάλιστα του τελευταίου, λίγο μετά την συνδιαλλαγή με τους Αρσενίτες (Οκτ. 1310), εξεδόθη συνοδική πράξη υπογεγραμμένη από 28 συνοδικούς ιεράρχες «εἰς τὸ μὴ ἐπὶ χρήμασι χειροτονεῖσθαι»,¹⁷⁶² το οποίο αποτελούσε και έναν από τους όρους των Αρσενιτών, που είχε αποδεχθεί η επίσημη Εκκλησία.¹⁷⁶³ Η πράξη είχε πιθανότατα ισχύ νόμου και σε αυτή ο Πατριάρχης εμφανιζόταν ως κατήγορος των σιμωνιακῶν ιεραρχῶν και ιερωμένων, οι οποίοι θα έπρεπε να καθαιρεθούν.¹⁷⁶⁴ Η καθαίρεση του Νίφωνος τέσσερα έτη αργότερα κυρίως με την κατηγορία της σιμωνίας επιβεβαίωσε για άλλη μία φορά την έκταση και το δυσεπίλυτο του προβλήματος.

Η ενασχόληση, τέλος, με παραγωγικά επαγγέλματα (βιοτεχνική δραστηριότητα, εμπόριο κ.λπ.) και ο απορρέων από αυτά πλούτος αποτελεί φαινομενικά έναν ακόμη τρό-

¹⁷⁵⁸ Mandeville, σ. 14, και M. Angold, «The Decline of Byzantium seen through the eyes of western Travelers», R. Macrides (ed.), *Travel in the Byzantine World*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 10), Aldershot, 2002, σ. 216.

¹⁷⁵⁹ Σε ανώνυμο αχρονολόγητο κείμενο, ένταλμα προς χειροτονούμενο μητροπολίτη ή αρχιεπίσκοπο, το οποίο ο Laurent, *Regestes*, αρ. 1374, αποδίδει στον πατριάρχη Αρσένιο, ορίζεται ότι «Δεῖ τὴν σὴν θεοφιλείαν, εἰ ποτέ τις τῶν ὑπ' αὐτὴν τελούντων ἐπισκόπων πρὸς τὴν ἐκεῖθεν μετασταίη λήξιν, παντὸς ἀνθρωπίνου ἑαυτὴν μακρύνουσα ἐλαττώματος, μᾶλλον δὲ τῆς Σιμωνιακῆς κακίας ἐλευθεριάζουσιν ... Δεῖ σε ἐπὶ πάσῃ πράξει καὶ μεταχειρίσει παντάπασι δώρων ἀπέχεσθαι, ἀκριβῶς εἰδότα, ὡς πᾶσα μὲν ἀμαρτία ἀπλήν τὴν τιμωρίαν ὑφίσταται ἢ δὲ τοῦ Σίμωνος αἴρεσις διπλὴν ἐπάγει τῷ ἀλόντι κατάκρισιν». Βλ. Ράλλης-Ποτλής, 5, σ. 547.

¹⁷⁶⁰ Παχυμέρης, III, IX:3, σ. 225.1-5, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1563. Τη σχετική Νεαρά του Ανδρονίκου Β΄ (JGR 1, σ. 522, κείμενο του Παχυμέρη) αρνήθηκαν να συνυπογράψουν οι μητροπολίτες Περγάμου Αρσένιος και Σμύρνης Θεόδουλος, ενώ μνεία της κάνει και ο ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρος Χούμνος, «Ἐλεγχος κατὰ τοῦ κακῶς τὰ πάντα πατριαρχεύσαντος Νίφωνος», *Anecdota Graeca*, 5, σσ. 259, 261. Για το θέμα βλ. το άρθρο του E. Hermann, «Das bischöfliche Abgabewese im Patriarchat von Konstantinopel vom. XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts», *OCP* 5 (1939), 457-560.

¹⁷⁶¹ Ο Αθανάσιος θεωρεί ως πηγή του κακού τους διαμένοντες στην Κωνσταντινούπολη ιεράρχες και στηλιτεύει τη συνήθειά τους να συμποσιάζονται από υποψηφίους για τους επισκοπικούς θρόνους. Βλ. Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 12, σ. 28 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1676)· αρ. 48, σ. 104 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1694), καθώς και ανέκδοτη επιστολή του στον μητροπολίτη Απαμείας (κῶδ. *Vat. gr.* 2219, f. 129^v, Laurent, *Regestes*, αρ. 1744). Επιπλέον, η χρήση από τον ίδιο του όρου «μιαιφονία» (*Επιστολές*, αρ. 65, σ. 152.13) συσχετίζεται από την Talbot με την σιμωνία, ενώ η Λαΐου το συνδέει με τα φαινόμενα αισχροκέρδειας στην προμήθεια των σιτηρών. Βλ. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I*, σ. 376, και Laiou, «Provisioning», *ό.π.*, σ. 94, σημ. 3.

¹⁷⁶² Το έγγραφο απαντά στον κῶδικα *Vat. gr.* 847, ff. 260^v-271^v, βλ. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, III, *ό.π.*, σ. 405, αρ. 847, και Laurent, *Regestes*, αρ. 2005.

¹⁷⁶³ Laurent, «Les grandes crises religieuses», *ό.π.*, σ. 290.40-43, αρ. 2, και Boojamra, *Athanasios*, σ. 147.

¹⁷⁶⁴ Για όσα επακολούθησαν της απόφασης αυτής βλ. Αγορίτσας, «Νίφων Α΄», *ό.π.*, σ. 247 κ.ε.

πο κοινωνικής ανόδου. Ωστόσο, για τον αριστοκράτη λόγιο αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Καντακουζηνό ο νεοπλουτισμός (προερχόμενος από το εμπόριο ή άλλως πως) ισοδυναμούσε με φαυλότητα και δεν μπορούσε να καταστήσει κάποιον ευγενή, άποψη που συμμερίζονταν ασφαλώς όλοι όσοι ανήκαν στην ίδια τάξη.¹⁷⁶⁵ Επιπλέον, οι ευγενείς που δαπανούσαν μεγάλα ποσά έχοντας ως γνώμονα το καλό του κράτους και την προάσπιση της τιμής τους,¹⁷⁶⁶ όφειλαν να είναι «κρείττονες χρημάτων» ή «μεγαλόφρονες και καταφρονητές χρημάτων».¹⁷⁶⁷ Αντίθετα, οι ασχολούμενοι με το εμπόριο και οι βιοτέχνες (χειροτέχνες), που διέθεταν πλούτο και δεν στρατεύονταν έχοντας άνεση χρόνου για τις ασχολίες τους, θα μπορούσαν να διαθέσουν μέρος των εσόδων τους για το κοινό καλό, όπως η άμυνα και η συντήρηση του στρατού.¹⁷⁶⁸ Κατά συνέπεια, κάθε προσπάθειά τους να ανέλθουν κοινωνικά μέσω του χρήματος, μολονότι ταπεινής καταγωγής (φαύλοι και άσημοι), κρίνεται ως απαράδεκτη, γιατί δεν είχαν ευγενή κίνητρα, παρά μόνο την επιθυμία τους για δόξα και επιπλέον οικονομικό κέρδος.¹⁷⁶⁹ Κατά συνέπεια, στις περιπτώσεις αυτές η κοινωνική μεταβολή δεν μπορούσε να αρκестεί στον οικονομικό παράγοντα, αλλά θα έπρεπε να συνδυαστεί και με την σύναψη συγγενικών δεσμών με κάποιο μέλος έστω και της χαμηλόβαθμης αριστοκρατίας.

¹⁷⁶⁵ Καντακουζηνός, II, III:69, σσ. 425-426.

¹⁷⁶⁶ Καντακουζηνός, I, I:28, σ. 138· και του ιδίου, I, I:38, σσ. 183.20-184.13.

¹⁷⁶⁷ Καντακουζηνός, I, I:48, σ. 238.12-14, και II, III:8, σσ. 61-63.

¹⁷⁶⁸ Καντακουζηνός, III, IV:6, σ. 39. Οι δαπάνες υπέρ του κοινού βρίσκουν σύμφωνο και τον Γρηγορά, II, XII:14, σ. 620.20. Βλ. σχετικά Α. Kazhdan, «L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire», *Byzantion* 50 (1980), app. 1-2, σσ. 328-330, όπου και συγκεντρωμένες οι σχετικές αναφορές στο ιστορικό έργο του Καντακουζηνού.

¹⁷⁶⁹ Καντακουζηνός, II, III:25, σ. 158.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Η ανθηρή οικονομική παραγωγή και δραστηριότητα που παρατηρείται στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια του 12ου αι. διακόπηκε απότομα στις αρχές του επόμενου αιώνα μετά την άλωση του 1204. Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν, βασικές αρχές της οικονομίας, ιδιαίτερα στο κράτος των Λασκάρων, θα καταστούν η αυτοσυντήρηση και η αυτάρκεια. Η καλλιέργεια της γης και μάλιστα των μεγάλων βασιλικών κτημάτων θα αποτελέσει την κύρια πηγή κρατικών εσόδων, ενώ εν γένει η ασκούμενη οικονομική πολιτική θα επιδιώξει αύξηση στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων και αντίστοιχα μείωση στις εισαγωγές μεταποιημένων αγαθών με στόχο την επίτευξη θετικού ισοζυγίου και τον περιορισμό της επιρροής των ξένων εμπορών.¹⁷⁷⁰

Μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας το 1261 η παραπάνω πολιτική φαίνεται ότι διαφοροποιείται, καθώς οι πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες επιχείρησαν την αναβίωση παλαιών πρακτικών. Έτσι, οι ανάγκες ανακαίνισης της πρωτεύουσας, η διεύρυνση της αυλής και του γραφειοκρατικού μηχανισμού, η αύξηση των εξόδων για την κάλυψη των αναγκών της μεγαλεπήβολης διπλωματίας, όπως και η εκχώρηση προνοιών, οδήγησαν εκ των πραγμάτων στη μείωση του αποθεματικού του αυτοκρατορικού ταμείου. Τα ανωτέρω θεωρήθηκε ότι δεν συνιστούν ορθή διαχείριση των δημόσιων οικονομικών, καθώς διαπιστώνεται διασπορά του παραγόμενου πλούτου, που δεν κατέληγε πάντοτε στο δημόσιο ταμείο.¹⁷⁷¹ Επιπλέον, πρόσφατες μελέτες επεσήμαναν ότι μετά το 1261 η αστική οικονομία της πρωτεύουσας εμφανίζει σημάδια παρακμής ή επιβραδύνεται σημαντικά λόγω της ισχυρής παρουσίας και δράσης των δυτικών ναυτικών πόλεων, που κυριαρχούν πλέον στο εμπόριο της Ανατολής ελέγχοντας τις αγορές όχι μόνο της πρωτογενούς αλλά και της δευτερογενούς παραγωγής.¹⁷⁷² Ανακύπτει, επομένως, το ερώτημα εάν και κατά πόσο η πρωτεύουσα κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο είναι απλώς μια πόλη που καταναλώνει, χωρίς να υφίστανται πλέον σε αυτή παραγωγικές δραστηριότητες.

Οι πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες έχοντας χρεία εσόδων από την εμπορική και εν γένει οικονομική δραστηριότητα επιχείρησαν να την ενισχύσουν. Στο μέτρο των δυνατοτήτων που ακόμη διέθεταν προχώρησαν στην άσκηση προστατευτικής πολιτικής για

¹⁷⁷⁰ Βλ. για το θέμα τη διατριβή της E. Mitsiou, *Untersuchungen zu Wirtschaft und Ideologie im "Nizänischen" Reich*, Wien, 2006, και την μελέτη της ίδιας, «Ideology and Economy in the Politics of John III Vatatzes (1221-1254)», *Sevgi Gönül Symposium*, σσ. 195-205.

¹⁷⁷¹ Βλ. Ν. Οικονομίδης, «Ο ρόλος τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους στὴν οἰκονομία», *ΟικIB*, τόμ. Γ΄, σσ. 241-242, 249-251· Laiou, «Les droits du fisc», *ό.π.*, σσ. 97-122, και της ίδιας, «Ἐπισκόπηση τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας», *ΟικIB*, τόμ. Γ΄, σ. 382.

¹⁷⁷² Βλ. Α. Kazhdan, «The Italian and Late Byzantine City», *DOP* 49 (1995), 1-22 (κυρίως για τους ὑστερους παλαιολόγειους χρόνους)· Α. Λαΐου, «Μεταξὺ παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης: εἶχαν οἰκονομία οἱ βυζαντινὲς πόλεις;», *ΠΑΑ* 81, τεύχ. Β΄ (2006), 119-120, και Laiou - Morriison, *Byzantine Economy*, σσ. 224-227.

τους εγχώριους παραγωγούς και εμπόρους επιβάλλοντας παράλληλα περιοριστικούς όρους στη δράση των δυτικών εμπορών της Βενετίας και της Γένουας. Μεταξύ άλλων απαγορεύθηκε η εξαγωγή ορισμένων προϊόντων με την επιβολή μονοπωλίου (λ.χ. στο αλάτι) ή η υπό προϋποθέσεις εξαγωγή άλλων (π.χ. σιτηρά), ενώ παρεμποδίστηκε η εμπορία στην πρωτεύουσα προϊόντων διατροφής (ιχθύων και κρέατος) και βιοτεχνίας (υφάσματα) από Δυτικούς, συγκεκριμένα Βενετούς εμπόρους.¹⁷⁷³ Το γεγονός αυτό, όπως και η μεροληπτική στάση υπέρ των Γενουατών και οι πειρατικές επιθέσεις κυρίως κατά των Βενετών εμπορών προκάλεσαν την αντίδραση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας.¹⁷⁷⁴ Έντονες αντι-

¹⁷⁷³ Το 1300 βυζαντινοί τελωνειακοί υπάλληλοι καταγγέλθηκαν από Ενετούς εμπόρους για παρεμπόδιση της χονδρικής και λιανικής πώλησης υφασμάτων και ενδυμάτων, *DVL I.74*, σ. 132: «*non permittunt dicti comerclarij (sic.) domini imperatoris, aliquem Venetum uendere pannos, telas et alias mercationes in grossum neque ad menutum in Constantinopoli; et si permittunt eos uendere, tollunt comerclum (sic.) omnibus ementibus a Veneto, quod est similiter contra treugnam expressam*». Το ίδιο έπραξε και ο αξιωματούχος Μανουήλ Τζαμανδράς απογορεύοντας σε Γενουάτες υφασματέμπορους να συμμετάσχουν σε μία πανήγυρη στη Μ. Ασία· πρβλ. Matschke, «Άνταλλαγές», σσ. 569, 575, και Οικονομίδης, *Hommes d'Affaires*, σ. 93.

¹⁷⁷⁴ Το πρόβλημα της πειρατείας στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων απαντά ήδη στη συμφωνία του Νυμφαίου (1261) όπου μεταξύ άλλων ορίζεται ότι στο Αιγαίο και στον Εύξεινο Πόντο επιτρέπεται ο ελεύθερος πλους των εμπορικών και πολεμικών πλοίων της Γένουας και της Πίζας, ενώ απειλούνται με εξορία όσοι τυχόν ενεργούσαν πειρατεία κατά των τελευταίων. Βλ. Balard, *Romanie génoise II*, σσ. 590-591, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 88-89. Λίγα έτη αργότερα, στην βυζαντινο-γενουατική συνθήκη του 1272, προβλέπεται ότι όσοι Γενουάτες ασκούσαν πειρατεία κατά της αυτοκρατορίας θα τιμωρούνταν από τον Γενουάτη Podesta και θα απαιτούνταν αποζημιώσεις, ενώ ποινές προβλέπονταν και για όσους Γενουάτες ενίσχυαν με οποιοδήποτε τρόπο τους εχθρούς της αυτοκρατορίας. Βλ. P. Charanis, «Piracy in the Aegean during the reign of Michael VIII Palaeologus», *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 10 (1950), 127-136 (ανατ. στον ίδιο, *Collected Studies*, αρ. 12). Αντίστοιχα, στις βυζαντινο-ενετικές συμφωνίες του 1265, 1268 και 1277 ορίζεται η τιμωρία των Ενετών πειρατών που θα έβλαπταν την αυτοκρατορία, ενώ προβλέπονται αποζημιώσεις για τους Ενετούς εμπόρους που θα έπεφταν θύματα πειρατείας από κουρσάρους, υπηκόους της αυτοκρατορίας (Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 9, σσ. 195-196, αρ. 19, σσ. 285-286· MM 3, σ. 82· TTh, III, αρ. CCCLV, σ. 75· αρ. CCCLVIII, σ. 99· αρ. CCLXVIII, σσ. 145-146 και MM 3, σ. 91· βλ. και Dölger, *Regesten*, αρ. 1960, 2026). Το 1278 με έγγραφό τους προς τον αυτοκράτορα (TTh, III, αρ. CCCLXX, σσ. 161-286) οι αρχές της Βενετίας διαμαρτύρονται για σωρεία (πλέον των 300) πειρατικών επιθέσεων που διενήργησαν το προηγούμενο διάστημα (1269-1277) Γενουάτες και Έλληνες «*homines domini Imperatoris*» εναντίον Ενετών εμπορών στο Αιγαίο, και αιτούνται αποζημιώσεις, όπως προβλεπόταν από τη συνθήκη του προηγούμενου έτους (Μάρτιος 1277). Βλ. σχετικά G. Morgan, «The Venetian Claims Commission of 1278», *BZ* 69 (1976), 411-438, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 201-205. Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί η διαφορά μεταξύ πειρατών, δηλ. ιδιωτών που δρούσαν αποκλειστικά προς ίδιον όφελος, και κουρσάρων, οι οποίοι ενεργούσαν υπό την καθοδήγηση μιας κρατικής αρχής εξυπηρετώντας τις ανάγκες και τα συμφέροντά της. Σχετικά η Ε. Παπαδοπούλου, «Πειρατές και Κουρσάροι στο Αιγαίο τον 13ο αιώνα», *Δίπτυχα* 6 (1995-95), 89-90, παρατηρεί ότι η εκμίσθωση πειρατικών στόλων από ηγεμόνες αποτελούσε πρακτική που στοίχιζε λιγότερο από ότι η συντήρηση κρατικών ναυτικών δυνάμεων και ήταν περισσότερο αποτελεσματική σε περιπτώσεις εκτάκτου ανάγκης. Έτσι, αν και επισήμως η άσκηση της πειρατείας θεωρείτο εχθρική ενέργεια –εξ ου και οι σχετικές αναφορές στις διακρατικές συμφωνίες– οι δυνάμεις της εποχής την ανέχονταν σιωπηρά και τη χρησιμοποιούσαν εναντίον των αντιπάλων τους. Από το ενετικό έγγραφο του 1278 προκύπτει ότι μεγάλος αριθμός δυτικών κουρσάρων ασκούσε πειρατεία κατά των Ενετών εμπορών, στο Αιγαίο και όχι μόνο, προς όφελος του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', ο οποίος κι αν ακόμη δεν έφερε συνολική ευθύνη για τις εν λόγω επιθέσεις, ήταν ουσιαστικά ο μόνος που επωφελούνταν από αυτές. Ο ίδιος ισχυριζόταν ότι «*τὸ τῆθ θαλάσση χρώμενον ἀνεκαθήραμεν ληστρικόν ... καὶ τοῖς δι' αὐτοῦ τοῦ πελάγους ὅπουδῆποτε κομιζομένοις ἀσφάλειαν παρεσκευάκαμεν*» (Grégoire, «De Vita Sua», σ. 457)· ταυτόχρονα όμως επέτρεπε σε πειρατές να ελλιμενίζονται σε λιμάνια της αυτοκρατορίας, όπως η Αναία, η Μονεμβασιά, η Θεσσαλονίκη, ακόμα και η Κωνσταντινούπολη. Οι διοικητές των πλοίων αυτών χαρακτηρίζονται στις ενετικές πηγές ως «*homines*» ή «*cursarii domini imperatoris*». Τα ονόματά τους αποκαλύπτουν ότι οι περισσότεροι εξ αυτών ήταν Γενουάτες, Πισάτες και Γασμούλοι, ενίοτε δε Μονεμβασιώτες, ακόμη και βυζαντινοί κρατικοί λειτουργοί. Χαρακτηριστικό είναι ότι επικεφαλής του βυζαντινού στόλου στο Αιγαίο ήταν ένας πρώην κουρσάρος ο Λικάριο ή

δράσεις όμως τόσο από μέρους των Βενετών όσο και των Γενουατών σημειώνονται συχνά κατά κρατικών αξιωματούχων, οι οποίοι κατηγορούνται για υπεξαίρεση εμπορευμάτων ξένων εμπορών, επιβολή υψηλών δασμών στα διακινούμενα προϊόντα,¹⁷⁷⁵ καθώς και για παρακώλυση της ελεύθερης ναυσιπλοΐας από και προς τον Εύξεινο Πόντο εκ μέρους των τελωνειακών υπηρεσιών της πρωτεύουσας.¹⁷⁷⁶

Ο εν λόγω κρατικός παρεμβατισμός όσον αφορά τους ξένους εμπόρους απέτυχε, ενώ η άσκηση προστατευτικής πολιτικής έναντι των εγχωρίων κατέστη εν τέλει τροχοπέδη για την έγκαιρη ανάπτυξή τους, με αποτέλεσμα την υπερφαλάγγισή τους από τους δυτικούς εμπόρους. Εξάλλου, οι τελευταίοι με τα συνεχή διαβήματά τους, την πολιτική στήριξη που έτυχαν από την Βενετία και την Γένουα και τις συμφωνίες που συνυπέγραψαν με το βυζαντινό κράτος, κατάφεραν να παρακάμψουν τα όποια προσκόμματα και τελικά να υπερισχύσουν.

Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι δεν διαθέτουμε βυζαντινές αρχειακές πηγές (νοταριακές πράξεις) σχετικές με το είδος και τους όρους διεξαγωγής του εμπορίου, φαίνεται ότι επί Μιχαήλ Η΄ και Ανδρονίκου Β΄ αναπτύσσεται μία αξιολογή – αν και μικρότερης κλίμακας συγκριτικά με τους Δυτικούς – εμπορική δραστηριότητα στον Εύξεινο Πόντο, στην Ανατολική Μεσόγειο, και ως ένα βαθμό στον χώρο του Ιονίου και της Ιταλίας. Πράγματι, σε μία εικόνα του Ambrogio Lorenzetti (Μουσείο Uffizi, Φλωρεντία, c. 1330), με σκηνές του βίου του αγίου Νικολάου απεικονίζονται δύο βυζαντινά εμπορικά πλοία να ξεφορτώνουν δημητριακά σε κάποιο λιμάνι της Μ. Ασίας. Η σκηνή ωστόσο βασίζεται σαφώς στην προσωπική εμπειρία και σύγχρονη πραγματικότητα του καλλιτέχνη, δηλαδή στην παρουσία βυζαντινών εμπορικών πλοίων σε λιμάνια της Ιταλίας.¹⁷⁷⁷ Επιπλέον, στις δύο συνθήκες που συνομολογήθηκαν μεταξύ Βυζαντίου και Βενετίας τον Ιούνιο του 1265 και τον Μάρτιο του 1277, ορίζεται μεταξύ άλλων η δυνατότητα ελεύθερης εμπορίας των Ελλήνων εμπορών στη Βενετία.¹⁷⁷⁸ Το αυτό επαναλαμβάνεται και στη συνθήκη του 1285, όπου ορίζεται ξανά ότι οι Έλληνες έμποροι ήταν ελεύθεροι να εμπορεύονται στη Βενετία πληρώνοντας τους σχετικούς δασμούς. Παραταύτα, ο αριθμός των Βυζαντινών που έκαναν τελικά χρήση της σχετικής συμφωνίας εμφανίζεται περιορισμένος και η δράση τους ε-

Ικάριος, ενώ μετά τον θάνατό του το 1281 τον διαδέχθηκε πιθανότατα ένας άλλος διάσημος κουρσάρος ο Johannes del Cavo. Βλ. Σανούδος, *Ιστορία της Ρωμανίας*, ό.π., σσ. 151.7-8, 282-283: «l'imperator de Greci, ... armò 6 gallere capitaneate da miser Zuan dal Cavo suo armiraglio», και Charanis, «Piracy», ό.π., σ. 131.

¹⁷⁷⁵ Το κομμέρκιον στην Κωνσταντινούπολη ήταν 10%, το υψηλότερο στην ανατολική Μεσόγειο. Βλ. Laiou, *Constantinople*, σσ. 68, 71, και Laiou, Morrisson, *Byzantine Economy*, σ. 225.

¹⁷⁷⁶ Βλ. παραπάνω σσ. 211-212 την περίπτωση του *capitaneus Constantinopolis* Κίνναμου.

¹⁷⁷⁷ Βλ. αναφορά και σχετική βιβλιογραφία στον Babuin, «Σημειώσεις», ό.π., σ. 128.

¹⁷⁷⁸ Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 9, σ. 190: «ἵνα οἱ πραγματευταὶ τῆς χώρας τῆς βασιλείας μου οἱ μέλλοντες ἀπέρχεσθαι εἰς Βενετίαν ποιῶσι τὰς δοκούσας αὐτοῖς πραγματείας, καὶ διδώσι τὸ κομμέρκιον κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς Βενετίας, καὶ ἐξωνῶνται τὰ δοκούντα αὐτοῖς ἀνεμποδίστως» (1265), και αρ. 19, σ. 286: «ἐὰν πραγματευταὶ ἀπὸ τῶν χωρῶν τῆς βασιλείας ἡμῶν θελήσωσιν εἰς τὴν Βενετίαν εἰσελθεῖν μετὰ πραγματειῶν, πωλήσωσι ταύτας ἀκωλύτως, καταβάλλοντες τὸ κομμέρκιον τὸ παρ' αὐτῶν ταχθὲν καὶ τοῦ κομμουνίου τῆς Βενετίας» (1277): βλ. και MM, 3, σσ. 78 και 94.

ντοπίζεται ως επί το πλείστον στις ενετικές κτήσεις στο Αιγαίο και μάλιστα στην Κρήτη.¹⁷⁷⁹ Φαίνεται δε ότι σε γενικές γραμμές οι βενετικές αρχές προσπαθούσαν να αποθαρρύνουν ή και να παρεμποδίσουν τη δράση των βυζαντινών εμπόρων δυτικά της Πελοποννήσου απαγορεύοντας τη ναύλωση ενετικών πλοίων και τη μεταφορά εμπορευμάτων σε βυζαντινούς εμπόρους.¹⁷⁸⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν για την εμπορική δραστηριότητα οι διακρατικές συμφωνίες μεταξύ του Βυζαντίου και των Μαμελούκων της Αιγύπτου. Σύμφωνα με τον Γρηγορά, ο Μιχαήλ Η΄ από τα πρώτα κιόλας έτη της βασιλείας του (c. 1261-1262): «διαπρεσβεύεται πρὸς τὸν βασιλέα ὁ τῆς Αἰγύπτου καὶ Ἀραβίας σουλτάν φίλος εἶναι Ῥωμαίοις ἐθέλων καὶ ἄδειαν ἔχειν τὸν ἡμέτερον πορθμὸν διαπλεῖν ἐσάπαξ ἀνὰ πᾶν ἔτος τῶν ἐκεῖθεν Αἰγυπτίων οὓς ἂν αὐτῶ γε εἴη βουλομένῳ, κατ' ἐμπορίας τρόπον».¹⁷⁸¹ Το 1281 συνομολογήθηκε μία ακόμη συνθήκη μεταξύ του Μιχαήλ Η΄ και του Μαμελούκου σουλτάνου Qalā'ūn, η οποία περιλάμβανε ρυθμίσεις και τη δραστηριότητα Βυζαντινών εμπόρων στην Αίγυπτο και αντίστοιχα των Μαμελούκων στο Βυζάντιο, κυρίως όμως στη Σουγδαία, στην περιοχή της Κριμαίας, από όπου οι τελευταίοι προμηθεύονταν σκλάβους.¹⁷⁸² Η ανάπτυξη διπλωματι-

¹⁷⁷⁹ ΤTh, III, αρ. CCCLXXVIII, σ. 334, και αρ. CCCLXXIX, σ. 351. Για το θέμα βλ. και Laiou, *Constantinople*, σ. 65. Πάντως, το 1310 ο αυτοκρατορικός απεσταλμένος στον δούκα της Κρήτης, Ιωάννης Αγαπητός, φαίνεται ότι συνδύασε την διπλωματική του αποστολή με ιδιωτικές - επαγγελματικές (εμπορικές;) υποθέσεις αν κρίνουμε από το αίτημά του για εξασφάλιση επιπλέον άδειας παραμονής του στο νησί. Βλ. F. Thiriet, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, τ. I (1160 - 1363), Paris, 1966, αρ. 216, σ. 135. Ο ίδιος ταυτίζεται ενδεχομένως με ομώνυμό του ιερέα, που το 1316/7 αναφέρεται ότι ταξιδεύει με πλοίο· βλ. RPK, 1, αρ. 47, σ. 320, και Matschke, «Ανταλλαγές», σ. 588. Γνωρίζουμε ακόμη μία *Maria Cufforulina*, χήρα κάποιου Κώστα, εμπόρου από την Κωνσταντινούπολη, η οποία το 1337 διεμένε στον Χάνδακα, όπως προφανώς και ο σύζυγός της· βλ. S. McKee, *Wills from Late Medieval Venetian Crete 1312-1420*, τόμ. 2, Washington D.C., 1998, αρ. 433, σ. 561-562. Τέλος ενετικά νοταριακά έγγραφα μάς πληροφορούν για την εμπορική δραστηριότητα Ελλήνων της Κρήτης (ορισμένοι από τους οποίους φέρεται να κατάγονται και από την Κωνσταντινούπολη) στη βυζαντινή πρωτεύουσα, καίτοι με περιορισμούς έως το 1310 λόγω των τεταμένων σχέσεων της Βενετίας με το Βυζαντινό κράτος. Βλ. σχετικά A. Laiou, «Quelques observations sur l'économie et la société de Crète vénitienne (c. 1270 - c. 1305)», *Bisanzio e l'Italia. Raccolta in memoria di Agostino Pertusi*, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, 1982, σσ. 177-198 και ιδίως σ. 180, και Δ. Χ. Γκόφας, «Εμπορικές επιχειρήσεις Έλλήνων τῆς Κρήτης γύρω στο 1300», *Πεπραγμένα τοῦ Στ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β΄, Χανιά, 1991, σσ. 117-148 και ειδικότερα σσ. 120, 135.

¹⁷⁸⁰ Το 1311 αναφέρεται η παρουσία στη Βενετία του Βυζαντινού εμπόρου Ιωάννη Καλαμά, *homo imperatoris*, που έπεσε θύμα ληστείας χάνοντας ένα πόσο 1.200 υπερπύρων σε ενετικά grossi και φλωρεντινά φιορίνια, DVL I.72, σ. 126. Βλ. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, σ. 85.

¹⁷⁸¹ Γρηγοράς, I, IV:7, σ. 101.20-25. Βλ. σχετικά και όσα αναφέρει ο Παχυμέρης, I, III:3, σσ. 237.1-239.5, καθώς και τους M. Canard, «Le traité de 1261 entre Michel Paléologue et le Sultan Qalā'ūn», *Byzantion* 10 (1935), 669-680· Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, σσ. 23-24, και D. Jacoby, «Byzantine Traders in Mamluk Egypt», A. Αβραμέα - Α. Λαΐου - Ε. Χρυσός (επιμ.), *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2003, σ. 250.

¹⁷⁸² Βλ. F. Dölger, «Der Vertrag des Sultans Qalā'ūn von Ägypten mit dem Kaiser Michael VIII Palaiologos (1281)», *Serta Monacensia. Franz Babinger zum 15 Januar 1951 als Festgruss Dargebracht*, Leiden, 1952, σσ. 60-79 και ειδικότερα σσ. 64-69· Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, σσ. 122-128, και Laiou, «Black Sea», *ό.π.*, σ. 170. Η πώληση σκλάβων ήταν συνήθης και στην Κωνσταντινούπολη ακόμη και μεταξύ των Ελλήνων, οι οποίοι, παρά τη ρητή απαγόρευση εμπορίας χριστιανών σκλάβων διέθεταν εκτός από Κιρκασίους και Ούγγρους υπηρέτες, Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. CXLIII, σσ. 164-165· αρ. CLXVII, σ. 183, και αρ. CXCIV, σσ. 200-201. Σχετικά με τη διεξαγωγή του δουλεμπορίου βλ. και Ν. Μοσχονάς, «Η αγορά των δούλων», Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο σήμερα 4), Αθήνα, 2003, σσ. 249-272 και ειδικότερα σσ. 250-253.

κών και εμπορικών σχέσεων με τους Μαμελούκους προκάλούσε ενίοτε την αντίδραση εκκλησιαστικών κύκλων σχετικά με τον τρόπο προσφώνησης του «κατὰ τὴν Βαβυλῶνα (scil. Καΐρου) σουλτάν ... ὅπως εἰς ἀδελφότητα γράφοι τὸν ἐχθρὸν τοῦ σταυροῦ»¹⁷⁸³ ἢ για την χρήση σκευῶν εισηγμένων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, στα οποία υπήρχαν χαραγμένοι αραβικοὶ χαρακτήρες «ὡς ποικίλμασί» και για τους οποίους υπήρχε ἡ βásiμη υπόνοια ὅτι ἐπρόκειτο για ἐδάφια του Κορανίου.¹⁷⁸⁴ Παραταῦτα, οἱ εμπορικές και πολιτισμικές συναλλαγές με τὴν Αἴγυπτο παρέμειναν ἀκμαίες και κατὰ τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αἰ.¹⁷⁸⁵ και τις κατοικίες των πλουσίων συνέχισαν να αρωματίζουν «τὰ ἐξ Αἰγύπτου ἀρώματα».¹⁷⁸⁶ Μάλιστα, το 1327 και ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμία «πρεσβεῖαν πέμψαι ἐς τὸν τῆς Αἰγύπτου δυναστεύοντα περί τινων ζητημάτων καὶ χρειωδῶν», γι' αὐτὸ και πορεύθηκε προς τὴν πρωτεύουσα «Μέλλειν γὰρ ἐντεῦθεν ὀκτάδα μεγίστην ἐκπλεῖν καὶ ἐς Ἀλεξάνδρειαν τὴν πορείαν ποιῆσθαι».¹⁷⁸⁷

Παράλληλα με τα διπλωματικά και τα ἄλλα σωζόμενα εμπορικά ἐγγράφα, σημαντικές πληροφορίες για τὴν εμπορική κίνηση και δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη παρέχουν και τα *realia* τῆς σύγχρονης ἐπιστολογραφίας. Ἐτσι, ὁ Μάξιμος Πλανούδης σε ἐπιστολή του ἀναφέρεται ἐπαινετικά στα «ἐκ τοῦ Ἰστρου» παστά ψάρια,¹⁷⁸⁸ ἐνῶ και ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ κάνει λόγο για προϊόντα, ὅπως ἡ ζαφορά ἢ τὸ *ῥοτάριχον* ἀπὸ τὸν Ἰστρο και τὸν Τάναϊ, ἀλλὰ και τους φοίνικες και τα γλυκά, που τοῦ ἔφερε ἕνας φίλος του Σύρος.¹⁷⁸⁹ Τὴν ἐπιζήμια για τους ἐμπόρους δραστηριότητα ἐνός «ἐν βασιλίδι πόλει τελωνείαν» ἐπιτετραμμένου Σύρου ἐπισημαίνει και πάλι ὁ Πλανούδης σε ἐπιστολή του στον λογο-

¹⁷⁸³ Παχυμέρης, III, IX:23, σ. 273.23-26.

¹⁷⁸⁴ Παχυμέρης, II, VI:12, σ. 575.1-4.

¹⁷⁸⁵ Γενουατικὸ ἐγγράφο μάς πληροφορεῖ για τὴ μεταφορά το 1290 ἢ 1291 ἀπὸ τὸν Γενουάτη Raynerio Bucasigra Βυζαντινῶν ἐμπόρων ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στην Κωνσταντινούπολη με ναῦλο που ἀνερχόταν στα 500 υπέρπυρα· ποσὸ που ἀντιστοιχεῖ σε ἐμπορεύματα ἀξίας πολλῶν χιλιάδων υπέρπυρων (Bertolotto, *Documenti*, ἀρ. XXI, σσ. 521, 542. Στον Βίο, ἐπίσης, του νεομάρτυρα Μιχαήλ που μαρτύρησε στην Ἀλεξάνδρεια και συνέγραψε ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης (δεκαετία 1290) ἀναφέρεται ὅτι στο λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας «παρήσαν ... και δι' ἐμπορίας και δι' ἄλλους πάντας ἄλλους ἄλλοις προσήκοντας τρόπους και τὴν ἐπιδημίαν ἐκείσε ποιούντας ... Ῥωμαῖοι τῶν διὰ τὴν πρεσβεῖαν, ἤπερ εἴρηται, και δι' ἐμπορίαν παρατυχόντων τῇ πόλει, Ἴταλοι και τούτων γε πλήρης διὰ τὰς ἐμπορίας ἢ πόλις αἰεὶ, Ῥως ὡσαύτως ἐθάδες ἐκείνη, Ἰσραβες, Σύροι, αὐτόθεν τε και ἄλλοθεν ἐπίδημοι», AASS, Nov. 4, Appendix, Bruxelles, 1925, σ. 676. Οφείλουμε, βέβαια, να ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐμπόροι βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση ἐναντι των Ἰταλῶν συναδέλφων τους δεδομένου ὅτι ἡ μεταφορά τους ἐξαρτιόταν ἀπὸ τα πλοία των τελευταίων. Τέλος, σε ἐγγράφο του αυτοκράτορα (1319/20) προς τὴ Βενετία ἀναφέρεται ὅτι κάποιος «*Sophonias Atheneas, homo domini imperatoris*», σταμάτησε στην Κρήτη ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, DVL I.72, σ. 126. Κατὰ τὸν Jacoby, ὁ ἐν λόγω Σοφονίας εἶναι μάλλον κάτοικος Μονεμβασίας και ἐμπορεύεται προϊόντα που παράγονταν στην Πελοπόννησο, ἐνῶ ἀδιευκρίνιστη παραμένει ἡ ταυτότητα των πλοίων που τὸν μετέφεραν ἀπὸ και προς τὴν Αἴγυπτο. Διεξοδική ἀνάλυση και ἐρμηνεία των παραπάνω περιπτώσεων ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὸν Jacoby, «*Byzantine Traders in Mamluk Egypt*», ὁ.π., σσ. 250-255· πρβλ. και Oikonomidès, *Hommes d'Affaires*, σ. 120 κ.ε. Για τὴ ἀξιόλογη παρουσία και δράση των Βυζαντινῶν ἐμπόρων στην Αἴγυπτο βλ. και Mansouri, *Relations*, ὁ.π., σσ. 140-146.

¹⁷⁸⁶ Ševčenko, «*Makrembolites*», σ. 209.

¹⁷⁸⁷ Γρηγοράς, I, IX:1, σ. 392.19-23.

¹⁷⁸⁸ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 61, σ. 76.3 κ.ε.

¹⁷⁸⁹ Βλ. Kotzabassi, «*Scholarly Friendship*», ἀρ. 13, 21, 24, σσ. 155.1-5, 161.3-4, και 162.1-2· πρβλ. Laiou, «*Correspondence*», σσ. 96-97.

θέτη τῶν ἀγγελῶν Φακρασή το 1299.¹⁷⁹⁰ Τέλος, και ο Γεώργιος Οιναιώτης (c. 1326/7) επισημαίνει την παρουσία στη Σηλυβρία «τῶν Φιλαδελφείας τις ἐμπόρων», γεγονός που πιστοποιεί μια συνεχή επικοινωνία και δραστηριότητα –και εμπορική– ανάμεσα στη μικρασιατική αυτή μεγαλόπολη και στην πρωτεύουσα, ακόμα και σε καιρούς χαλεπούς, όταν οι επιδρομές των Τούρκων καθιστούσαν πλέον δυσχερή την επικοινωνία μεταξύ ασιατικών και ευρωπαϊκῶν επαρχιών.¹⁷⁹¹

Παρόμοια κείμενα περιέχουν πληροφορίες όχι μόνο για προϊόντα, αλλά και για εμπορικές δραστηριότητες ατόμων γνωστών στους επιστολογράφους. Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ σε επιστολή του προς τον μεγάλο λογοθέτη αναφέρεται σε κάποιον Νικόλαο Χατζύκη, ο οποίος κατάφερε να αποκτήσει ατέλεια από το κομμέρκιον με βασιλικό πρόσταγμα χάρη στη μεσολάβηση του ιδίου,¹⁷⁹² Και πάλι ο Μάξιμος Πλανούδης σε επιστολή προς τον Μελχισεδέκ Ακροπολίτη τον πληροφορεί για τον κοινό γνωστό τους και παρ' ολίγον μοναχό Νικόλαο, ο οποίος προτίμησε τελικά να ασχοληθεί με το εμπόριο στον Εύξεινο Πόντο.¹⁷⁹³ Ο ίδιος μνημονεύει και κάποιον ηλικιωμένο ονόματι Ευφρόσυνο, που για μεγάλο χρονικό διάστημα δραστηριοποιούνταν, πιθανότατα εμπορικά, στην Ταυρική και στα εδάφη των Μογγόλων της Χρυσῆς Ορδῆς,¹⁷⁹⁴ ενώ και ο Μανουήλ Φιλῆς αναφέρει σε ποίημα του κάποιον Σύρο ονόματι Σίμωνα που εμπορευόταν στον Καφφά (Θεοδοσία) στην περιοχή της Κριμαίας.¹⁷⁹⁵

Γενικά ο ευρύτερος χώρος του Εύξεινου Πόντου δεν ήταν καθόλου αδιάφορος πολιτικά, αλλά κυρίως οικονομικά για τους Βυζαντινούς. Οι τελευταίοι είχαν αναπτύξει σημαντική δραστηριότητα σε αυτόν και αγωνίζονταν με τη στήριξη και του αυτοκράτορα να διατηρήσουν τη θέση τους στο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας έναντι του ολοένα και αυξανόμενου ανταγωνισμού με τις ιταλικές πόλεις και κυρίως τη Γένουα, η οποία είχε εδραιώσει την κυριαρχία της στην περιοχή.¹⁷⁹⁶ Πράγματι, γενουατικές νοταριακές πράξεις κάνουν συχνά λόγο για Έλληνες τραπεζίτες (*bancherii*) και εμπόρους της πρωτεύουσας, για ναυλώσεις πλοίων ή για χονδρική πώληση εμπορευμάτων σε Ιταλούς εμπόρους από

¹⁷⁹⁰ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 12, σσ. 22-23.

¹⁷⁹¹ Κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, αρ. 157 (ρνζ'), f. 233', και Ahrweiler, «Le récit du voyage d'Oinaiôtes», *ό.π.*, σ. 23.31.

¹⁷⁹² Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 128 (Lameere, αρ. 141), *ΕΦ* 3 (1909), 294-95, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1524.

¹⁷⁹³ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 85, σ. 107.31-33: «τῷ πάνυ θερμῷ πρὸς τὴν μοναδικὴν ἔρωτι πρόσθεν μὲν εἰς τὸν Εὐξείνου πόντον ἀπῆρην ἀκριβεστέραν ἴσως τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκεῖθεν πολιτείαν ἐμπορευσόμενος» βλ. επίσης αρ. 99, σ. 133.163-165· αρ. 115, σ. 160.17-22, και αρ. 117, σ. 164.66-69.

¹⁷⁹⁴ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 45, 46.

¹⁷⁹⁵ Φιλῆς, *Carmina*, II, αρ. 18, σ. 62.69-70, 89, όπου αναφορά στην παρουσία και άλλων εμπόρων στην περιοχή του Ευξείνου.

¹⁷⁹⁶ Σ. Papacostea, «De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVE siècle», *RESEE* 16 (1978), 65-79. Για τη δράση των Γενουατῶν και Ενετῶν των Εύξεινο Πόντο και ιδιαίτερα στην περιοχή της Κριμαίας, βλ. Μ. Γ. Νυσταζοπούλου, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος*, Αθήνα, 1965, σσ. 29-52· Laiou, «Black Sea», *ό.π.*, σ. 168 κ.ε. Βλ. και της ίδιας, «On Political Geography: The Black Sea of Pachymeres», R. Beaton - Ch. Roueché (ed.), *The Making of Byzantine History*, London, 1993, σσ. 94-121.

Βυζαντινούς συναδέλφους τους, οι οποίοι προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, συχνά δε και από τη Μονεμβασία.¹⁷⁹⁷ Ο νεστοριανός μοναχός Bar (Rabban) Sawma, απεσταλμένος του Μογγόλου ηγεμόνα Arghon (sic) περί τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ (α. ή c. 1278), έφθασε στην Κωνσταντινούπολη διαπλέοντας τον Εύξεινο Πόντο με ένα βυζαντινό (;) εμπορικό πλοίο χωρητικότητας 300 και πλέον ατόμων και βυζαντινό πλήρωμα.¹⁷⁹⁸ Οικονομικά ενδιαφέροντα στην ίδια περιοχή και ειδικότερα από την Βάρνα έως και το δέλτα του Δούναβη είχε και το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, αφού σε έγγραφο, πιθανότατα των αρχών του 14ου αι., καταγράφονται έξι «περί τήν Βάρναν πατριαρχικά καστέλλια» στο σύνολό τους λιμάνια.¹⁷⁹⁹

Η παρουσία των Βυζαντινών εμπόρων στον Εύξεινο Πόντο ενοχλούσε πρωτίστως τους Γενουάτες, που επιθυμούσαν να εξασφαλίσουν τον απόλυτο έλεγχο των εμπορικών δρόμων που διέρχονταν από αυτή την περιοχή, ιδιαίτερα δε μετά την πτώση της Άκρας το 1291 και την οριστική απώλεια των εμπορικών λιμένων της Συρίας και Παλαιστίνης. Αποκαλυπτικά για τις μεθοδεύσεις των Γενουατών είναι όσα αναφέρει σε επιστολή του προς κάποιον πρωτοσεβαστό και πρωτοβεστιάριο ο Γρηγόριος Β΄. Σύμφωνα με όσα μετέφερε στον Πατριάρχη ο φίλος του Συμεών, Σύρος έμπορος και πλοιοκτήτης (πιθανόν ο ίδιος που αναφέρεται και πιο πάνω), για τα σχέδια των Γενουατών κατά του βυζαντινού εμπορίου στον Εύξεινο Πόντο: «Οί γάρ πάλαι μὲν οὐκ ἂν ἐτέρως ἢ ὡς ἂν ἐφήκε βασιλεύς, νυνὶ δὲ ὡς ἂν αὐτοῖς ἀρέσκη, καὶ οὐ κατὰ τὰ πρότερα τὸν Πόντον ἐπιπλέοντες Γενουῖται, πολλὰ μὲν πρὸς τὸν βασιλέως στόλον ἐπιβουλῆς ἔργα, πολλὰ δὲ καὶ ὕβρεως ἐνδείκνυνται καὶ περιφρονησεως ... ἔνδον τῶν νεῶν εἰσπηδῶντες καὶ τοὺς πλεῖν ἐπ' αὐτῶν βουλομένους ἐμπόρους, ὡς τινες ὄντες δεσπότης τῶν πάντων ἀρπάζοντες, καὶ μόνον οὐκ ἐπὶ κεφαλὴν εἰς τὰς ἑαυτῶν ὠθοῦντες καὶ ριπτοῦντες τριήρεις, ἵνα δὴ μόνοις αὐτοῖς τὰ πορθμεῖα γένηται καὶ τὰ κέρδη».¹⁸⁰⁰ Ακολουθως, ο Πατριάρχης δεν διστάζει να υποδείξει μία σειρά μέτρων κατά της επεκτατικής πολιτικής της Γένουας στο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας. Ειδικότερα συνιστά: (α) προστασία των εμπορικών και ενεργοποίηση του κρατικού ενδιαφέροντος για το εμπόριο στον Εύξεινο Πόντο και (β) έγγραφη απαίτηση από μέρους του αυτοκράτορα προς τη Γένουα να ελέγξει τη συμπεριφορά των εμπορικών της.¹⁸⁰¹ Ενδεικτικά του κλίματος που επικράτησε

¹⁷⁹⁷ Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. CXLIII, σσ. 164-165 (1281, αναφορά στους τραπεζίτες Μανουήλ κάτοικο Πέραν, και Βουδέλη)· αρ. CLXXII, σσ. 186-187 (1289, όπου οι Γεώργιος και Καλοϊωάννης ναυλώνουν το πλοίο "Αγ. Δονάτος" χάριν εμπορίας)· αρ. CCXXXII, σ. 225 (1289, ομολογία του Paganus de Savignono για οφειλή 1200 υπερπύρων σε κάποιον Νικήτα από την Κωνσταντινούπολη)· αρ. CCXCVIII, σσ. 271-272, και Balard, *Gênes et l'outre-mer*, αρ. 438, σ. 177 (1290), και αρ. 529, σσ. 195-196.

¹⁷⁹⁸ Βλ. Wallis Budge, *The Monks of Kublai Khan*, ό.π., κεφ. VII, σ. 51. Η χωρητικότητα του πλοίου δεν θα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολική, αφού και ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης αναφέρει ότι κατά την εποχή του βυζαντινο-γενουατικού πολέμου κατασκευάστηκαν πολεμικά πλοία χωρητικότητας τουλάχιστον 300 οπλιτών. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακρεμβολίτου λόγος ιστορικός», ό.π., σσ. 156.32-157.2.

¹⁷⁹⁹ MM 1, σ. 95: «† Η Κάρναβα, ή Κρανέα, τὰ Κελλία ήτοι τὸ Λυκοστόμιον, τὰ Γεράνια, ή Δρίστρα, ή Γαλιάγρα †».

¹⁸⁰⁰ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 164 (Lameere, αρ. 178), ΕΦ 4 (1909), 123-124, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1540.

¹⁸⁰¹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», ό.π., σ. 124, και Laiou, «Correspondence», σ. 101.

σταδιακά έως και τα μέσα του 14 αι., αλλά και του χώρου δράσης του βυζαντινού εμπορίου, είναι και όσα επισημαίνει ο Γρηγοράς, ότι οι Γενουάτες «διασφετεριζόμενοι πρώτον τὸν Εὐξείνιον πόντον, διὰ τὰ ἐκεῖθεν κέρδη, οὐ μόνον Βυζαντίοις ἐπέταττον ἡγεμονικῶς ἤδη και πολλῶ τῷ θράσει ῥέοντες, ἀπέχεσθαι τῆς Μαιώτιδος καὶ Ταναΐδος, ἔτι τε Χερσῶνος καὶ ὅσα τῶν Σκυθῶν ὑπὲρ τὸν Ἰστρον παραλίαις ἐστὶ χωρία περιπλέοντας ἐμπορεύεσθαι, πλὴν ἢ ὅπη ἂν ἐξ αὐτῶν τὸ ἐνδόσιμον εἶη».¹⁸⁰²

Η αντίδραση του Πατριάρχη κρίνεται απόλυτα δικαιολογημένη, εφόσον ο Εύξεινος Πόντος και ιδιαίτερα τα λιμάνια στο δυτικό και βόρειο τμήμα του αποτελούσαν κύριες πηγές ανεφοδιασμού της πρωτεύουσας σε σιτηρά και άλλα προϊόντα, όπως άλλωστε μαρτυρούν και το πλήθος των νομισματικών θησαυρών (Μιχαήλ Η΄, αλλά κυρίως Ανδρονίκου Β΄ και Ανδρονίκου Γ΄) στη Βουλγαρία και στην περιοχή της Δοβρουτσάς, στο δέλτα του Δούναβη.¹⁸⁰³

Λόγω της θέσης της Κωνσταντινούπολης η διεξαγωγή του εμπορίου από και προς αυτήν ακολουθούσε τόσο τις θαλάσσιες όσο και τις χερσαίες οδούς κάνοντας χρήση μικρών ή μεγάλων εμπορικών πλοίων κατά μόναν ή σε νηοπομπές, αλλά και εμπορικών караβανιών με ίππους, ημιόνους και καμήλες.¹⁸⁰⁴ Οι μεταφορές και δη η ύπαρξη βυζαντινών εμπορικών πλοίων για τη μεταφορά των προϊόντων αποτελεί ουσιώδες ζήτημα για τις δυνατότητες του βυζαντινού εμπορίου. Οι σχετικές μαρτυρίες για την ύπαρξη βυζαντινών εμπορικών πλοίων είναι λιγοστές. Αντίθετα, πολλές είναι οι περιπτώσεις όπου Βυζαντινοί έμποροι μεταφέρουν το εμπόρευσμά τους ναυλώνοντας ως επί το πλείστον ιταλικά πλοία.¹⁸⁰⁵ Η εξάρτηση αυτή λειτουργούσε όμως σαφώς περιοριστικά για την ανάπτυξη του βυζαντινού εμπορίου, καθώς το καθιστούσε δέσμιο των ανταγωνιστών του, που ασφαλώς δεν επιθυμούσαν την παρουσία και πολύ περισσότερο την ανάπτυξή του.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι προσκόμματα στις συγκοινωνίες και επομένως στην ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου δημιουργήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1280, όταν με τη διάλυση του βυζαντινού στόλου (1284) αυξήθηκαν τα κρούσματα πειρα-

¹⁸⁰² Γρηγοράς, II, XVIII:2, σ. 877.9-14.

¹⁸⁰³ D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, London, 1979, σσ. 280-284.

¹⁸⁰⁴ Η χρήση καμηλών μαρτυρείται από πολλές πηγές. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 49, σ. 90.15-16, γράφει ότι ο Ιωάννης Βατάτζης «ἀπὸ Βερροίας γὰρ ἡμιόνους καὶ καμήλους τὰ χρειώδη διεκόμιζεν ἐν τῷ στρατοπέδῳ». Ο ισχυρὸς ἄνδρας Θεόδωρος Μετοχίτης εἶχε στην κατοχή του και «καμήλων ἀχθοφόρων νομάδων τ' ἄριθμὸς οὐκ ἂν ὀλίγος», ενώ και ο Καντακουζηνὸς διέθετε 200 καμήλες. Βλ. Featherstone, *Metochites's Poems "To Himself"*, αρ. 19, σ. 122.222-223, και Καντακουζηνός, II, III:30, σ. 185.6. Στα περίχωρα, μάλιστα, της Κωνσταντινούπολης αναφέρεται η ύπαρξη της «Καμήλου γέφυρας» ή αλλιώς «καμηλογέφυρου» τοπωνύμιο που αν δεν παραπέμπει σε αρχιτεκτονικό σχήμα ίσως δηλώνει το πέρασμα εμπορικών караβανιών από καμήλες. Βλ. σχετικά Καντακουζηνός, I, I:56, σ. 290.9-10, I:59, σ. 305.24, και II, III:81, σ. 501.20· Delehay, *Deux typica*, σ. 133.9, και Millingen, *Byzantine Constantinople*, σ. 174.

¹⁸⁰⁵ DVL I.72, σ. 127-1.80, σ. 166. Στην *Περιγητική του Ιστορία* ο Ανδρέας Λιβαδηνός σημειώνει για την αποστολή στην Αίγυπτο, στην οποία συμμετείχε, ότι «Ναὺς τοίνυν αὐτοκρατοροθέν ἠτοίμασται», αφήνοντας να εννοηθεί ότι ἐπρόκειτο μάλλον για βυζαντινὸ πλοίο και όχι για κάποιο ξένο ναυλωμένο (Λαμψίδης, *Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα*, ὁ.π., σ. 45.19). Πράγματι, η επιστροφή στην πρωτεύουσα έγινε με «βασιλική τις Ἀρραβιόθεν ὀκάς» (Λαμψίδης, *Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα*, σ. 50.18). Βλ. και Oikonomidès, *Hommes d'Affaires*, σ. 85 και σημ. 142.

τείας από Γασμούλους και Τούρκους,¹⁸⁰⁶ ενώ επιπλέον προβλήματα δημιούργησαν στις αρχές του 1302 οι πειρατικές επιδρομές των Ενετών κατά των ακτών της Προποντίδας (Πρίγκιπος και Πυλοπύθια),¹⁸⁰⁷ καθώς και η δράση των Καταλανών.¹⁸⁰⁸ Χαρακτηριστικό είναι ότι εξαιτίας τους η αυτοκράτειρα Ειρήνη υποχρεώθηκε να αναβάλει το ταξίδι της από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη (c. 1305/6).¹⁸⁰⁹ Το ίδιο ακριβώς διάστημα, και ο λόγιος Μανουήλ Μοσχόπουλος, που σκεπτόταν να αποτολμήσει ένα ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη, «*υπόπτου δὲ πάνυ καὶ αὐτῆς διαγινομένης ὑπὸ τῶν Σικελιωτῶν (i.e. Καταλανῶν) ἐκ τῆς τοῦ σήλεως ἐλώντων τὴν λείαν, καὶ μηδὲν ἄμεινον ἤδη τῆς θαλάσσης διεκειμένης, ἐδόκει οἴκοι καθῆσθαι*».¹⁸¹⁰

Δυσχέρειες δημιουργούσε και το σχεδόν ενδημικό φαινόμενο της ληστείας στις ευρωπαϊκές και ασιατικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Σε αυτό αναφέρονται αρκετοί συγγραφείς των αρχών του 14ου αι., όπως οι Νικηφόρος Γρηγοράς, Γεώργιος Οιναιώτης και Μανουήλ Γαβαλάς.¹⁸¹¹ Ο τελευταίος διηγούμενος το περιπετειώδες ταξίδι του προς την επισκοπή Βρύσεως, της οποίας είχε αναλάβει τη διαποίμανση (1332), γράφει ότι η παρουσία και δράση των ληστών ήταν εμφανής καθόλη τη διαδρομή.¹⁸¹² Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στη Μ. Ασία, όπου σημειώνεται ανάλογη ληστρική δράση από Τούρκους, που απήγαν Χριστιανούς ζητώντας λύτρα.¹⁸¹³ Παραταύτα, η εν λόγω πειρατική – ληστρική δραστηριότητα καίτοι υπεύθυνη για τη μερική παρακώλυση των μεταφορών και της διεξαγωγής του εμπορίου από την επαρχία προς την πρωτεύουσα, δεν έβλαψε ιδιαίτερα ούτε

¹⁸⁰⁶ Παχυμέρης, III, VII:26, σ. 83.17-19, και Γρηγοράς, I, VI:3, σσ. 175-176. Λόγο για παρακώλυση από πειρατές των θαλασσιών συγκοινωνιών προς την πρωτεύουσα κάνει σε επιστολή του ο Πλανούδης προς ανώνυμο μητροπολίτη Ρόδου (κώδ. *Laurent. S. Marco* 303, f. 209^r): «οὔδεις οὐδὲν ἤδει σαφὲς ἀπαγγεῖλαι, τῶν πειρατῶν ὡς ἔφασκον τὴν δεῦρο ἀποκλεισάντων ὁδόν» (Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, σ. 216.12-14). Ο ίδιος αναφέρεται ακόμη στο περιπετειώδες λόγω των πειρατῶν ταξίδι του Αλεξανδρείας Αθανασίου (*Ἐπιστολές*, αρ. 109, σ. 146.36-45), καθώς και στην αρπαγή από πειρατές στον Αυλώνα της σκευῆς της πρεσβείας προς την Βενετία (1296/7) στην οποία συμμετείχε (*Ἐπιστολές*, αρ. 29, σ. 48.10-14, και Malamut, «*Ambassades*», σ. 121). Σχετικά, και ο λόγιος Θεόδωρος Υρτακηνός (*Ἐπιστολές*, αρ. 67, σ. 29.16 κ.ε.) αναφέρει ότι τα παράλια της Κυζίκου λαφυραγωγούνταν συχνά από τους πειρατές. Για το θέμα βλ. και Oikonomidès, *Hommes d'Affaires*, σσ. 86-87.

¹⁸⁰⁷ Παχυμέρης, IV, X:24, σσ. 355.30-357.16.

¹⁸⁰⁸ Λαίου, *Constantinople*, σ. 74.

¹⁸⁰⁹ Παχυμέρης, IV, XIII.12, σ. 645.6-10. Εν τέλει, η αυτοκράτειρα κατάφερε να επισκεφθεί την πρωτεύουσα, όπως πληροφορούμαστε από τον Πατριάρχη Αθανάσιο Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 56, σ. 124.12-13 (15 Αυγ. 1305-1309), και *Laurent, Regestes*, αρ. 1641^r αρ. 75, σ. 182.3-11 (c. 1305-1309), και *Laurent, Regestes*, αρ. 1629.

¹⁸¹⁰ Levi, «*Cinque lettere*», αρ. 3, σ. 61.

¹⁸¹¹ Βλ. όσα διηγούνται ο Γρηγοράς, I, VIII:14, σσ. 374.19-379.8, για την αποστολή του στη Σερβία, και Γεώργιος Οιναιώτης (κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, ff. 230^r-255^v, αρ. 157 (ρνζ'), 158 (ρνη') και 159 (ρνηθ') για την Αν. Θράκη.

¹⁸¹² Γαβαλάς, *Ἐπιστολές*, αρ. 64.192-193, και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 271-272.

¹⁸¹³ *Anecdota Graeca*, 5, σ. 278. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή από τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεόληπτο της επιστροφής του από την πρωτεύουσα στην έδρα του (χειμ. 1321, ante 25 Δεκ.). Ο τελευταίος μετά την άφιξή του στη Φώκεια και καθ' ὁδόν προς τη Φιλαδέλφεια φοβούνταν «*νυκτὸς μὲν τὰς ἐπιβουλάς καὶ τὰς ἀφανεῖς ἐνέδρας ... ἡμέρας δὲ τὰς προσβολὰς καὶ τὰς προφανεῖς ὀρμὰς καὶ ἐπιθέσεις*», *Constantinides-Hero, Theoleptos*, αρ. 2, σ. 40.43-46. Περίπου έντεκα χρόνια νωρίτερα (c. 1310) ο απεσταλμένος του Θεολήπτου στην Κωνσταντινούπολη, Μανουήλ Γαβαλάς, παραπονιέται επίσης για τις δυσκολίες του ταξιδιού - την ταλαιπωρία στη θάλασσα και τον «*βαρβαρικό φόβο*» - ιδιαίτερα κατά την επιστροφή του στη Φιλαδέλφεια από τη Σμύρνη. Βλ. Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 312-313.

και έκαμψε την οικονομική δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη και στον ευρύτερο βυζαντινό χώρο.

Ασφαλώς, το καίριο ζήτημα σχετικά με την οικονομική ζωή της πρωτεύουσας είναι ο βαθμός συμμετοχής των παραγωγικών της δυνάμεων στην οικονομική δραστηριότητα. Μετά την ανακατάληψη της το 1261 ξεκίνησε μία μακρόχρονη προσπάθεια ανακαίνισης (οχυρώσεων, δημοσίων και ιδιωτικών κτηρίων, ναών και μονών), ενώ παράλληλα οι ανάγκες των κατοίκων της πόλης για είδη καθημερινής χρήσης και της αριστοκρατίας για είδη πολυτελείας αρμόζοντα στην κοινωνική τους θέση οδήγησε σε αύξηση της ζήτησης βιοτεχνικών προϊόντων και ειδών πολυτελείας. Η κάλυψη των αναγκών αυτών απαιτούσε εκ των πραγμάτων την εργασία ενός μεγάλου αριθμού εργατών και τεχνιτών, που συνέρρευσαν για τον λόγο αυτό στην πρωτεύουσα από όλη την αυτοκρατορία και δη από τη Νίκαια. Πράγματι, η μελέτη των πηγών και των σωζόμενων αρχαιολογικών τεκμηρίων της περιόδου επιβεβαιώνει την ύπαρξη στην Κωνσταντινούπολη αξιόλογης βιοτεχνικής δραστηριότητας (υφαντουργίας, μεταλλοτεχνίας, κεραμικής και, ενδεχομένως, υαλουργίας), η παραγωγή της οποίας ασφαλώς κάλυπτε τις εγχώριες ανάγκες και πιθανόν προοριζόταν και για εξαγωγή.

Από τους σημαντικότερους βιοτεχνικούς κλάδους, η υφαντουργία μάλλινων, λινών κυρίως όμως μεταξωτών, φαίνεται ότι αναπτύσσεται εκ νέου στην Κωνσταντινούπολη έως και τα τέλη του 13ου αι. Βέβαια, η κατασκευή και διάθεση των πρώτων δεν μάς είναι γνωστή στις λεπτομέρειές της, ενώ αντίθετα διαθέτουμε αρκετές και αξιόπιστες πληροφορίες για τη βιοτεχνία των μεταξωτών υφασμάτων. Μας είναι γνωστό ότι στη Νίκαια και την ευρύτερη περιοχή της Βιθυνίας, και γενικά στη Μ. Ασία, υπήρχε σημαντική παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων.¹⁸¹⁴ Έτσι, μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, όταν «*Ῥωμαίοις ἐπανήλθε τὰ πράγματα*», η Νίκαια «*παρέσχε τεχνῶν χρείαν ἄφθονον*», αφού «*διὰ τῆς ἐνταῦθα (scil. στη Νίκαια) μόνον καλλίστης ἰστουργικῆς κοσμεῖ τὰ βασίλεια*».¹⁸¹⁵ Εύλογα υποθέτουμε ότι σύντομα μεγάλος αριθμός υφαντουργών μεταφέρθηκαν στην πρωτεύουσα προκειμένου να καλυφθεί η αυξημένη πλέον ζήτηση της αυλής και της αριστοκρατίας.

Την ίδια περίοδο επεκτάθηκε πιθανόν και στην περιοχή της πρωτεύουσας η καλλιέργεια των μορεόδεντρων,¹⁸¹⁶ ενώ σημαντικές ποσότητες ακατέργαστης μετάξης από τις μι-

¹⁸¹⁴ Σε ανώνυμο εγκώμιο προς τιμήν του Πατριάρχη Αρσενίου (Νικολόπουλος, «*Ἀνέκδοτος Λόγος*», σ. 453.106-109) αναφέρεται ότι ο τελευταίος, όταν ήταν ακόμη νέος, κατέφυγε κοντά στη Νίκαια: «*ποτὲ ἐν τῇ τοῦ Χούμνου ἐκείνου οἰκίᾳ καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν τῶν ἐν ἐκείνῃ λαβῶν, ἅπαντα τὰ ἐκεῖ προσόντα πτωχοῖς ἐδίδου, οὐ βρώματα μόνον καὶ πόματα ἀλλὰ καὶ χρυσόσπαστα ἐνδύματα καὶ σηρικὰ*». Ο Ολόβωλος, επίσης, κάνοντας λόγο για τα δώρα που έστειλε ο Μιχαήλ Η΄ στη Γένουα μετά τη συμφωνία του Νυμφαίου (αρχές 1261) μνημονεύει: «*πέπλους περικαλλεῖς*» σε έναν εκ των οποίων εικονίζονταν σκηνές μαρτυρίου του Αγ. Λαυρεντίου «*ἐκ χρωμάτων κομμωτικῶν ... ἐκ χρυσοῦ πρὸς κλωστήρα τετορευμένου*», Ολόβωλος, Λόγοι, Α΄, σ. 47.4-23.

¹⁸¹⁵ Μετοχίτης, «*Νικαεύς*», σσ. 324-325, § 18.1-4, 12-17.

¹⁸¹⁶ Απευθυνόμενος στη Ραούλαινα, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ γράφει σχετικά με τα συκάμινα που του έστειλε: «*ψῆφον τιθέσθω, μόνους μὲν σκωλήκων τοῖς μεταξουργοῖς τὰ τοιάδε τῶν δένδρων τροφήν ἀγαθὴν*

κρασιατικές επαρχίες, ακόμη και από τις περιοχές που κατείχαν οι Σελτζούκοι και Τουρκομάνοι εμίρηδες, αποστέλλονταν σε αυτή.¹⁸¹⁷ Σε αυτή την περίπτωση, πάντως, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν οι εν λόγω ποσότητες χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για την κατασκευή υφασμάτων ή προορίζονταν μόνο για εξαγωγή. Σχετικά, στο χρυσόβουλλο του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (α. 1342) προς τον Λαυριώτη μοναχό Νίφωνα, γίνεται λόγος για αγορά από τον τελευταίο ενός *κυλισταρείου* εντός της Κωνσταντινούπολης, για το οποίο αγνοούμε εάν πρόκειται για εργαστήριο παραγωγής ή αποθήκευσης μεταξωτών υφασμάτων.¹⁸¹⁸

Στις σύγχρονες πηγές απαντά πληθώρα αναφορών για χρυσοῦφानτα και κεντητά πολυτελή μεταξωτά υφάσματα, πέπλα ή ενδύματα, προορισμένα για την κάλυψη των αναγκών του κλήρου και του Πατριαρχείου,¹⁸¹⁹ του αυτοκράτορα και των κύκλων της αριστοκρατίας,¹⁸²⁰ όπως και για την εξυπηρέτηση της αυτοκρατορικής εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.¹⁸²¹ Ως εκ τούτου, η παραγωγή τους βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση και ε-

ἐκφύειν τὰ φύλλα». Βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 188 (Lameere, αρ. 235), *ΕΦ* 5 (1910), 489, και Kotzabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 25, σ. 163.9-10· πρβλ. Laiou, «Correspondence», σ. 97.

¹⁸¹⁷ Στο α΄ μισό του 14ου αι. ο Άραβας λόγιος Ibn Fadlallāh al-‘Umarī γράφει ότι το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής ακατέργαστης μετάξης στη Βιθυνία κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη για την παραγωγή «ελληνικών μεταξωτών» και «υφασμάτων της Κωνσταντινουπόλεως». Βλ. F. Sezgin, *Islamic Geography*, (Publications of the Institute for the History of Arab-Islamic Science, 267), Frankfurt am Main, 1997, σ. 366.

¹⁸¹⁸ *Actes de Lavra III*, αρ. 123, σ. 23.

¹⁸¹⁹ Σε επιστολή του ο Πατριάρχης Αθανάσιος θίγει το ζήτημα των ιερατικών στολών, την κατασκευή των οποίων ενίσχυσε: «πρὸς οἷς καὶ τῷ πόθῳ καὶ τῇ λεπτότητι τὰ μήπω ἐπιγνωσθέντα ἐπεξεργάσασθαι ὑψηλῶς καὶ πολυτελῶς, οἷα καὶ ὅσα ταῖς τῆς ἱεραρχίας στολαῖς, ἢ πατριαρχικαῖς, εἰπεῖν οἰκειότερον, πρὸς τὸ τῶν θείων ὑπουργημάτων λαμπρῶς ἐξεγένετο, καὶ κόσμον τῇ ἐκκλησίᾳ Χριστοῦ ἀναφαίρετον ἀποθησαυρίζειν εὐσεβείας καὶ εὐλαβείας καὶ εὐταξίας καὶ στολισμοῦ». Βλ. Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 88, σ. 232.9-12, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1720· του ιδίου, *Ἐπιστολές*, αρ. 66, σ. 156.46-51, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1709.

¹⁸²⁰ Ο Θεόδωρος Μετοχίτης σε ποίημά του αναφέρεται στα πολυτελή χρυσοῦφά μεταξωτά υφάσματα και ενδύματά του:

«φάρεά τε χρυσεῖοισ' ὑφαινόμενα πλοχμοῖσιν,
χρυσέα κάλλε' ἔπειτα κατωμαδὸν ἰστουργίας
προυτέρας ὕστερ' ὀχεύμενα μετόπισθ' ἰδέσθαι
θῶμ' ὅποι' ἄρα τεκτῆναντο δαήμονες ἄνδρες»,

Featherstone, *Metochites's Poems to 'Himself'*, σ. 118.127-130. Ο ίδιος μιλώντας για τον στολισμό του καθολικού της μονής της Χώρας κάνει λόγο για υφαντά: «σὺν τ' αὐτοφυᾶ χρύσε' ἔργα», αλλά και σε

«σηρῶν νῆματα πολύστροφα, πῶς κεν
γνωσάται μέροπες βρουτοὶ τέχνας ἀδινὰς
χρυσὸν ἀνά σφιν σὺν τε δέοντες πλεῦνος ἕκατι
κάλλεος»,

Treu, «Dichtungen des Gross-Logotheten», *ὄ.π.*, σσ. 29.1071, 30.1080-1083. Τέλος, μετά την ίαση της κόρης του Θεοδώρα, ο μέγας λογοθέτης Κωνσταντίνος Ακροπολίτης αφιέρωσε στον ναό των Αγίων Αναργύρων «πέπλον τινὰ χρυσοῦ καὶ Σηρῶν νημάτων ἐξυφασμένον τούς τε τύπους παρ' ἑαυτῶ τῶν ἀγίων καὶ δὴ καὶ τῆς θυγατρὸς ἰστουργῶ ἐξεικονισθέντας ... ἐν κύκλῳ δὲ καὶ ἰάμβους ἐγχαράξας τῷ πέπλῳ καὶ μετὰ θάνατον τῷ θαύματι μαρτυρεῖ», Deubner, *Kosmas und Damian*, σ. 199 (αρ. 40).

¹⁸²¹ Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τον χρυσοῦφαντο μεταξωτό(;) πέπλο με την ενυφασμένη απεικόνιση του Μιχαήλ Η΄ που ανήρτησε στην Αγία Σοφία ο Πατριάρχης Γερμανός (Παχυμέρης, IV, XIII:23, σ. 677.4 κ.ε.). Επίσης, η νόθα κόρη του Μιχαήλ Η΄, Μαρία οδευόντας για την πρωτεύουσα των Ιλχανιδών Μογγόλων, Ταυρίδα, έφερε στις αποσκευές της «σκηνικὸν νεὼν ἐκ πέπλων στιβαρῶν ἐκ μετάξης, τὰς δέ γε τῶν ἀγίων μορφὰς χρυσοῦ πεποιημένας ἔχοντα», Παχυμέρης, I, III:3, σ. 235.15-17, ενώ στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. οι Βυζαντινοὶ πρέσβεις στην Αίγυπτο πρόσφεραν στους Μαμελούκους σουλτάνους ποσότητες μετάξης, μεταξωτά υφάσματα και τάπητες, Mansouri, *Relations*, *ὄ.π.*, σ. 238. Τέλος, ο Ανδρόνικος Β΄ δώρισε

πηρεαζόταν από τη ζήτηση εκ μέρους της Εκκλησίας και της Αυλής.¹⁸²² Επιπλέον, ο τρόπος ύφανσής τους εμφανίζεται σαφώς διαφοροποιημένος από τον αντίστοιχο δυτικό, επιβελώνοντας έτι περισσότερο την άποψη για την παραγωγή τους στη βυζαντινή πρωτεύουσα ή στη γειτονική Βιθυνία. Σταδιακά και περί το 1320, όπως παρατηρεί ο Jacoby, τα μεταξωτά υφάσματα με χρυσές ενυφασμένες παραστάσεις αντικαταστάθηκαν στα κωνσταντινουπολίτικα εργαστήρια από απλά μεταξωτά, τα οποία κεντούσαν πλέον με χρυσή ή άλλη μεταξωτή κλωστή· εργασία όχι ιδιαίτερα κοπιαστική και ασφαλώς λιγότερο δαπανηρή. Συνέπεια αυτής της μεταβολής στον τρόπο παραγωγής ήταν η αύξηση των εισαγωγών χρυσοκλωστής από τη Βενετία, τη Γένουα, τη Λούκα και την Προβηγκία.¹⁸²³

Παρά το γεγονός ότι η αλλαγή αυτή απλοποίησε τον τρόπο και το κόστος της εγχώριας παραγωγής, η τελευταία δεν κατάφερε τελικά να επιβιώσει λόγω της δυναμικής παρουσίας δυτικών εμπορών, που εισήγαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα υφάσματα κάθε είδους, σε μεγάλες ποσότητες και συμφέρουσες τιμές. Όμως, το κύριο πλήγμα στην εγχώρια παραγωγή και βιοτεχνία του μεταξιού έδωσαν οι τουρκικές επιδρομές, που αναστάτωσαν για δεκαετίες τη μικρασιατική ύπαιθρο, και τελικά η κατάληψη από τους Οθωμανούς των κύριων κέντρων της βιοτεχνικής δραστηριότητας στη Βιθυνία, όπως η Προύσα και η Νίκαια.¹⁸²⁴

Κατά τη δεκαετία του 1280, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ γράφει ότι κάποιος Φραγγόπουλος «καὶ χλαίνας ἔξ ἐρίου τσαύτας ἐκτήσατο, ἐρυθροβαφεῖς αὐτὰς καὶ λαμπρὰς καὶ τῆς πρώτης ἐργασίας, ὁποίας Ἰταλῶν μὲν χεῖρες ἐπιστημόνως ὑφαίνουσιν, ἡμεῖς δὲ παρ' αὐτῶν ὠνούμενοι χρώμεθα».¹⁸²⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η λέξη «ἐπιστημόνως», καθώς αποκαλύπτει την τεχνολογική πρόοδο της ιταλικής υφαντουργίας στα τέλη του 13ου αι., η οποία επέτρεπε μαζική και φθηνή παραγωγή υφασμάτων.¹⁸²⁶ Εντούτοις, η εισαγωγή υφασμάτων από τη Δ. Ευρώπη και την Ανατολή θα σημειώσει ιδιαίτερη αύξηση μόλις κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι. (δεκαετία 1320 και κυρίως δεκαετία του 1330 κ.ε.).

Έτσι, δυτικές πηγές κάνουν λόγο για εξαγωγή στην Κωνσταντινούπολη μάλλινων κυρίως υφασμάτων από τη Φλωρεντία και τη Malines (Mechelen) της Φλάνδρας και, παράλληλα, μεταξωτών και άλλων υφασμάτων από την Ανατολή (Περσία και Κεντρική Α-

στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Γρηγόριο (c. 1312) έναν κεντητό επιτάφιο με την επιγραφή «† ΜΕΜΝΗΣΟ ΠΟΙΜΗΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΕΝ ΘΥΣΙΑΙΣ: ΑΝΑΚΤΟΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ». Βλ. P. Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, London, 1967, σσ. 77, 79, 117-118 και εικ. 93, καθώς και *Faith and Power (catalogue)*, αρ. 188, σσ. 314-315.

¹⁸²² Johnstone, *Church Embroidery*, ό.π., σσ. 10, 58 κ.ε.

¹⁸²³ Βλ. σχετικά Pegolotti, σ. 36, και D. Jacoby, «Late Byzantium between the Mediterranean and Asia: Trade and Material Culture», *Faith and Power*, σ. 26.

¹⁸²⁴ Για την οικονομική δραστηριότητα στη Βιθυνία την περίοδο αυτή και ειδικότερα στην Προύσα και στη Νίκαια βλ. Gérolymatou, «Le commerce», ό.π., σσ. 484-495 (σποράδην).

¹⁸²⁵ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 166 (Lameere, αρ. 180), ΕΦ 4 (1909), 126 και Laurent, *Regestes*, αρ. 1541.

¹⁸²⁶ Την τεχνική πρόοδο της ιταλικής βιοτεχνίας επισημαίνει τον 15ο αι. και ο καρδινάλιος Βησσαρίων. Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Υπόμνημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος», ΝΕ 3 (1906), 25-26, και A. G. Keller, «A Byzantine Admirer of Western Progress, Cardinal Bessarion», *Cambridge Historical Journal* 2 (1953-55), 31-37.

σία).¹⁸²⁷ Πράγματι, περί το 1320 ένα εμπορικό εγχειρίδιο από τη Φλωρεντία μάς πληροφορεί ότι στην Κωνσταντινούπολη και στο Πέραν μπορεί κανείς να βρει «υφάσματα και βελούδα παντός είδους», ενώ ο Φλωρεντινός έμπορος Francesco Ballducci Pegolotti (δεκαετία 1330) αναφέρεται στη μεταφορά φορτίων χρυσοϋφαντων υφασμάτων από την Τραπεζούντα στην Κωνσταντινούπολη (Πέραν).¹⁸²⁸ Οι παραπάνω αλλαγές αποτυπώνονται και στις σύγχρονες βυζαντινές πηγές, που κάνουν λόγο για «Περσικής ύφασμα νηματουργίας»,¹⁸²⁹ ενώ επιστολογράφοι αιτούνται από γνωστούς τους στην Τραπεζούντα «Εσθήτα πηνοϋφή ... ἦν καμχάν ἢ Περσῶν φησι γλῶττα».¹⁸³⁰ Πράγματι, ο Νικηφόρος Γρηγοράς στηλιτεύει τα «καινά καὶ ἀλλόκοτα» έθη που επικράτησαν επί Ανδρονίκου Γ' (1328-1341) και μάάλιστα στα είδη και στους τρόπους ένδυσης, ένα συνονθύλευμα που θύμιζε κάτι από Δύση, Ανατολή και Βαλκάνια,¹⁸³¹ ενώ και ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης (λίγο πριν από τα μέσα του 14ου αι.) γράφει ότι τις οικίες των πλουσίων στόλιζαν «ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ξένα καὶ ποικίλα υφάσματα» ή «ξενοφανεῖς καὶ ὠραιότατοι τάπητες» επιβεβαιώνοντας έτσι την κυριαρχία των ξένων εισαγόμενων προϊόντων υφαντικής στην αγορά της πρωτεύουσας και εν γένει της αυτοκρατορίας.¹⁸³²

Η μεταλλοτεχνία αποτελεί έναν ακόμη βιοτεχνικό κλάδο, όπου παρατηρείται αξιόλογη ανάπτυξη την περίοδο αυτή. Ωστόσο, η παραγωγή αυτή αφορά ως επί το πλείστον έργα αργυροχρυσοχοΐας, κοσμήματα, χρηστικά είδη ή άλλα σκεύη, για λογαριασμό της αριστοκρατίας¹⁸³³ ή της Εκκλησίας,¹⁸³⁴ που είναι και οι κύριοι παραγγελιοδότες και αγορα-

¹⁸²⁷ Βλ. Jacoby, «Late Byzantium», ό.π., σσ. 28-29, όπου και η αναφορά των σχετικών πηγών. Ενδεχομένως μεταξωτά υφάσματα εισάγονταν στην πρωτεύουσα και από την Πελοπόννησο, όπου γνωρίζουμε ότι υπήρχε σημαντική παραγωγή πολύτιμων μεταξωτών υφασμάτων, τα οποία εξαγονταν περί το 1320 ακόμα και στην Αίγυπτο. Βλ. Jacoby, «Byzantine Traders in Mamluk Egypt», ό.π., σ. 253.

¹⁸²⁸ Pegolotti, σ. 32· βλ. και Jacoby, «Late Byzantium», ό.π., σ. 24.

¹⁸²⁹ Φιλής, *Carmina*, II, σ. 4.33.

¹⁸³⁰ Υρτακηνός, *Επιστολές*, αρ. 78, σ. 38.36-37. Η εισαγωγή καμουχά μαρτυρείται πρώτη φορά περί το 1320 και γίνεται ορατή στο καββάδιον του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη στη μονή της Χώρας. Βλ. Jacoby, «Late Byzantium», ό.π., σ. 24, και R. Shukurov, «On some Oriental Borrowings in Middle Greek (Eleventh – Fifteenth Centuries)», *Sevgi Göniül Symposium*, σ. 153. Σχετικά με τα καφτάνια - καββάδια, βλ. M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th – 15th Centuries)*, Leiden-Boston, 2003, σσ. 58-61.

¹⁸³¹ Γρηγοράς, I, XI:11, σσ. 567-568, και III, XXXVII:48, σσ. 555-556.

¹⁸³² Ševčenko, «Makrembolites», σ. 209.14-15.

¹⁸³³ Βλ. όσα αναφέρει ο Μετοχίτης στο υπ' αριθ. 19 ποίημά του:

«σὺν δ' ἄρ' ἔτ' ἄλλαι χρυσοῦ χρήσιες ἀργύρου τε
σκεῦεσ' ἀρίτιμ' ἔασιν ἐδητύος ἠδὲ ποτῆτος
ἀργύρεα χερόνιπτρα θ' ἅμα ποδόνιπτρα θ' ὁμοῖα,
πάντα δ' ἔτι ἄλλ' ὀπόσοις χρεόμεσθ' ἀφνειοὶ βιότιοι
κύδιμά τ' ἀγαλά τε ζῶντες ἠὲ κατ' ἄλλους
ζυμφυλέτας πολίητας δημότας τ' ἀνόλβους»,

Featherstone, *Metochites's Poems to 'Himself'*, σ. 118.135-140.

¹⁸³⁴ Στις πηγές της περιόδου απαντά πλήθος αναφορών για έργα αυτού του είδους. Συγκεκριμένα, στο *Τυπικό* της μονής της Βεβαίας Ελπίδος αναφέρεται ότι ο ανεψιός της Θεοδώρας Συναδηνής, Ιωάννης Κομνηνός Δούκας Άγγελος Βρανάς Παλαιολόγος χάρισε στη μονή «εἰκόνισμα χρυσοῦν ... μετὰ καλύμματος ὀλομαργάρου, ὃ καλοῦσι συρμάτινον», Delehay, *Deux tyrica*, σ. 93.22 κ.ε. Από εργαστήρια της πρωτεύουσας προέρχονται ακόμη: (α) το αργυρό κάλυμμα της Θεοτόκου Οδηγήτριας με παράσταση του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη και της γυναίκας του Μαρίας Τορνίκαινας, δώρο ίσως προς τον Ιωάννη Β' της Τραπεζούντας

στές. Αυτός είναι, πιθανόν, και ο λόγος που τα μέλη αυτής της ομάδας ανήκαν μάλλον στους λεπτουργούς τεχνίτας και τελούσαν υπό τον παλατοφύλακα.¹⁸³⁵ Τέλος, στη διαθήκη του οίκειου του Ανδρονίκου Β', Θεόδωρου Σαραντηνού διαβάζουμε ότι ο τελευταίος κληροδοτεί στον υιό του μεταξύ άλλων: «τὰ ἄρματα μου, καζακάν, ἐσολώρικον, τὸ λωρίκιόν μου καὶ τὸ κασίδιον ὅπερ ἠγόρασα εἰς τὴν Πόλιν εἰς ὑπέρπυρα δεκαοκτώ, σπαθίον σάμπιαν κεκοσμημένον».¹⁸³⁶ Η εν λόγω αναφορά δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει συστηματική κατασκευή παρά μόνο πώληση στην Κωνσταντινούπολη πολεμικών εξαρτήσεων, οι οποίες όμως μπορεί να προέρχονταν και από εργαστήρια της Ιταλίας ή της Ανατολής.¹⁸³⁷

Στις δύο παραπάνω περιπτώσεις (υφαντουργίας και μεταλλοτεχνίας) διαπιστώνουμε μία βιοτεχνική παραγωγή τοπικής κλίμακας, η οποία εξυπηρετούσε πρωτίστως τα ανάκτορα, την αριστοκρατία και το Πατριαρχείο, χωρίς σημαντική εμπορική διάδοση εκτός της πρωτεύουσας. Εξάλλου, παρόμοια παραγωγή αναπτύσσεται ταυτόχρονα και σε άλλα

επ' ευκαιρία του γάμου του υιού του με την κόρη του Ακροπολίτη [Μόσχα, Tretjakov Gallery. *Faith and Power (catalogue)*, αρ. 14, σσ. 28-30· πρβλ. Nicol, «Constantine Akropolites», *ό.π.*, σ. 252, πίν. 1-3]· (β) μια σειρά εικόνων στη μονή Βατοπεδίου, εκ των οποίων μία φέρει το όνομα του Ανδρονίκου Β' (F. Dölger, *Mönchsland Athos*, München, 1945, αρ. 78-79, σσ. 146-149)· (γ) η αμφιπρόσωπη εικόνα της Θεοτόκου Ψυχοσώστριας και Ευαγγελισμού στην Περιβλεπτο Αχρίδος, όπως και αυτή του Σωτήρος Ψυχοσώστη, κατασκευασμένες στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 14ου αι. για τη ομώνυμη μονή της Θεοτόκου, που παραχωρήθηκαν από τον Ανδρόνικο Β' στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Γρηγόριο [*Faith and Power (catalogue)*, αρ. 99, σ. 179], και (δ) ένας μεγάλος αριθμός καλυμμάτων εικόνων των τελών του 13ου και των αρχών του 14ου αι. [*Faith and Power (catalogue)*, εικ. 8.6-8.8, 8.10, 8.11 (σσ. 247-253), και αρ. 150, 151 (σσ. 252-253)]. Για το θέμα των συρματερών αργυρών επενδύσεων σε εικόνες του 14ου αι. βλ. A. Cutler, «Ἡ παραγωγή ἔργων τέχνης», *OiB*, τόμ. Β', σ. 285 κ.ε., όπου γίνεται λόγος για μαζική παραγωγή αυτών των μεταλλικών επενδύσεων· Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Thessalonique, centre de production d'objets d'arts au XIVe siècle», *DOP* 57 (2003), 241-254· της ίδιας, «Αργυρές επενδύσεις εικόνων από την Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 263-272, όπου αμφισβητείται η παραγωγή των παραπάνω επενδύσεων στην Κωνσταντινούπολη και προτείνεται αντ' αυτής η Θεσσαλονίκη, και της ίδιας, «Les oeuvres des arts mineurs comme expression des relations du Mont Athos avec l'aristocratie ecclésiastique et politique de Byzance», Γ. Γαλάβαρης (επιμ.) *Athos La Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art*, (EIE/IBE, Αθωνικά Σύμμεικτα 10), Athènes, 2007, σσ. 63-96, όπου η πλειοψηφία των έργων μικροτεχνίας που παρουσιάζονται, προέρχονται από την πρωτεύουσα.

¹⁸³⁵ Σάθας, «Παλατοφυλακάτον», *ό.π.*, σ. 649. Την παρουσία των εν λόγω τεχνιτών μαρτυρά το σωζόμενο έργο τους, όπως τα έργα μικροτεχνίας από ελεφαντόδοντο ή στεατίτη [*Faith and Power (catalogue)*, αρ. 140-143, 147, σσ. 233-239]· ψηφιδωτά έργα, εντοίχια και σε φορητές εικόνες, που χρονολογούνται σχεδόν όλα περί τα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αι. [*Faith and Power (catalogue)*, αρ. 126-138, σσ. 215-231], καθώς και έργα γλυπτικής, κυρίως ανάγλυφα (λ.χ. εικόνες), διακοσμητικά και αρχιτεκτονικά μέλη σε ταφικά μνημεία ή ναούς (κιονόκρανα, επιστύλια, κοσμήτες κ.λπ.), σπαράγματα των οποίων έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας, όπως στην περιοχή της μονής Περιβλέπτου (Sulumanastir), Παντοκράτορος (Ünkapani), Μυρελαίου (Bodrum camii), και στα Β της Αγίας Σοφίας, τα οποία φυλάσσονται στο αρχαιολογικό μουσείο Κωνσταντινούπολης και χρονολογούνται όλα στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. [*Faith and Power (catalogue)*, αρ. 51, 51A-B, 53]. Για το θέμα βλ. A. B. Yalçin, «Materiali di età paleologa nel Museo Archeologico di Istanbul», A. Iacobini - M. della Valle (eds.), *L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi*, 1261-1453, Roma, 1999, σσ. 359-382.

¹⁸³⁶ *Actes de Vatopédi*, αρ. 64, σ. 358.149-152 (1325, Οκτ.).

¹⁸³⁷ Ο Α. Babuin, *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών*, *ό.π.*, σσ. 39-40, σημειώνει ότι ο όρος «σάμπια» που αναφέρεται στη διαθήκη του Θεόδωρου Σαραντηνού, παραπέμπει σε λεπίδα σπαθιού κατασκευασμένη στη Δαμασκό της Συρίας. Σχετική είναι και η επισήμανση του Σκουταριώτη (σσ. 506-507), ότι ο Βατάτζης είχε αποθηκεύσει μεγάλες ποσότητες όπλων για την άμυνα του κράτους, ενώ στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας υπήρχαν ιδιώτες τεχνίτες που κατασκεύαζαν *ἐπι μισθῷ* όπλα, τα οποία εν συνεχεία αποτίθεντο *ἐς δημοσίους οἴκους*.

επαρχιακά αστικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα.¹⁸³⁸ Ως εκ τούτου ανακύπτει εύλογα το ζήτημα του τόπου παραγωγής αυτών των προϊόντων. Υφίστανται, άραγε, την περίοδο αυτή αυτοκρατορικά εργαστήρια, που εξυπηρετούν κατ' αποκλειστικότητα τις ανάγκες του παλατιού ή μήπως οι αυτοκράτορες και τα μέλη της αριστοκρατίας είναι αναγκασμένοι να απευθύνονται για τις παραγγελίες τους σε ιδιωτικά εργαστήρια και ειδικούς μισθωτούς τεχνίτες; Η απουσία τεκμηρίωσης για την επαναλειτουργία των αυτοκρατορικών εργαστηρίων καθιστούν περισσότερο πιθανή τη δεύτερη περίπτωση.¹⁸³⁹ Είναι, άλλωστε, γνωστή η προσπάθεια του Μιχαήλ Η' να καταστήσει την Κωνσταντινούπολη και πάλι οικονομικό και βιοτεχνικό κέντρο κάνοντας ο ίδιος, όπως και ο Ανδρόνικος Β', σημαντικές παραγγελίες προκειμένου να ενισχυθεί η εγχώρια βιοτεχνική παραγωγή.¹⁸⁴⁰ Αυτή η πατρωνία –αυτοκρατορική, αριστοκρατική, εκκλησιαστική– συνέβαλλε τελικά στη σημαντική ανάπτυξη της τέχνης στην πρωτεύουσα την περίοδο αυτή υπαγορεύοντας θέματα και εμπνέοντας καλλιτέχνες.

Κατά τον 12ο αιώνα ανθηρή βιοτεχνική ενασχόληση στην Κωνσταντινούπολη αποτελούσε η παραγωγή κεραμικών, προϊόντα της οποίας απαντούν σε μεγάλο μέρος της Αν. Μεσογείου. Παλαιότερες ανασκαφές και πρόσφατα αρχαιολογικές έρευνες στο πλαίσιο της επέκτασης του υπόγειου σιδηροδρόμου (*metro*) της Κωνσταντινούπολης έφεραν στο φως πλήθος δειγμάτων εφυαλωμένης εγχάρακτης κεραμικής (*incised sgraffito*). Σημαντικά δείγματα αυτής της παραγωγής εντοπίστηκαν στην περιοχή του *Sirkenci* (νοτίως του άλλοτε λιμένος του Ευγενίου), όπου αποκαλύφθηκε μεγάλο εργαστήριο κεραμικής καθώς και πήλινοι τριποδίσκοι, που χρησιμοποιούνταν στον κλιβανισμό επιτρέποντας μαζική παραγωγή. Στα κεραμικά που βρέθηκαν, απαντούν συχνά τα μονογράμματα *Μιχ(αήλ)*, «*Α(νδρόνικος;)*» «*Παλ(αιολόγος;)*» κ.ά., τα οποία έρχονται να εμπλουτίσουν ήδη γνωστά δείγματα από την πρωτεύουσα.¹⁸⁴¹ Παρόμοια βρέθηκαν επίσης, στον Βόρειο Εύξει-

¹⁸³⁸ Για την οικονομική κίνηση και βιοτεχνική παραγωγή στη Θεσσαλονίκη την περίοδο αυτή βλ. D. Jacoby, «Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450», *DOP* 57 (2003), 85-132, και Loverdou-Tsigarida, «Thessalonique, centre de production», *ό.π.*, σσ. 241-254. Στην περίπτωση των Ιωαννίνων, οι δωρεές του Σέρβου ηγεμόνα Θωμά Preljubović και της συζύγου του Μαρίας Παλαιολογίνας στη μονή της Γαβαλιώτισσας στα Βοδενά (*Actes de Lavra III*, αρ. 147, σσ. 106-107), σε μονές του Άθω (λ.χ. μονή Βατοπεδίου) και στη μονή του Μεγάλου Μετεώρου, αποκαλύπτουν μια αξιόλογη παραγωγή σε έργα ασημοουργίας και πολυτελή υφάσματα. Βλ. σχετικά Μ. Κορδώσης, *Τὰ Βυζαντινὰ Γιάννενα*, Αθήνα, 2003, σσ. 273-279.

¹⁸³⁹ Βλ. Matschke, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων», σ. 184. Ο Cutler, «Παραγωγή ἔργων τέχνης», *ό.π.*, σσ. 284-285, σε επίρρωση της παραπάνω άποψης επισημαίνει και την παραγωγή εικόνων και εικονογραφημένων χειρογράφων, η οποία δεν επιτελούνταν απαραίτητα σε συνθήκες εργαστηρίου, αλλά αρκετά συχνά κατά μόνας, στο σπίτι του καλλιτέχνη.

¹⁸⁴⁰ Ενδεικτικό της τοπικής παραγωγής πολυτελών προϊόντων και έργων τέχνης είναι όσα αναφέρουν οι πηγές της εποχής για τον Μιχαήλ Η', που όχι μόνο την Αγία Σοφία «πέπλοις καὶ σκεύεσιν ἱεροῖς τὸ θεῖον τέμενος καθίστα πρὸς τὸ εὐπρεπέστερον» (Παχυμέρης, I, III:2, σ. 23.12-13), αλλά και άλλους ναούς της πρωτεύουσας κατεκόσμησε «ἐπίπλοις καὶ ἀναθήμασι», κατά τα λεγόμενα του Ολόβωλου, Λόγοι, Γ', σ. 86.22.

¹⁸⁴¹ Βλ. τις πρόσφατες ανακοινώσεις των S. Y. Waksman - Ç. Girgin, «Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Premiers éléments de caractérisation», *Anatolia Antiqua* 16 (2008), 443-469 (εικ. 14, 15), και S. Y. Waksman - N. Erhan - S. Eskalen, «Les ateliers de céramiques de Sirkeci (Istanbul). Résultats de la campagne 2008», *Anatolia Antiqua* 17 (2009), 457-467 (εικ. 3c).

νο Πόντο (Κριμαία - Σουγδαία), στη Ρόδο, και στη Θεσσαλονίκη, αποκαλύπτοντας έτσι μια μαζική παραγωγή προορισμένη όχι μόνο για την εγχώρια αγορά της Κωνσταντινούπολης και των περιχώρων, αλλά και για εξαγωγή.¹⁸⁴² Στην περίπτωση αυτή παραμένει άγνωστο εάν η διακίνηση των κεραμικών έγινε από Βυζαντινούς ή από Δυτικούς (Ιταλούς) εμπόρους. Η αύξηση και εμπορευματοποίηση της παραγωγής υποδηλώνει, όπως έχει επισημανθεί, όχι μόνο μία πιθανή διαφοροποίηση στα υλικά κατασκευής των επιτραπέζιων σκευών ή την περισσότερο ενδεχόμενη δημογραφική άνοδο, αλλά και ότι η πρωτεύουσα εξακολουθούσε να διατηρεί σημαντικούς οικονομικούς δεσμούς με τον χώρο του Εύξεινου Πόντου, του Αιγαίου και της Αν. Μεσογείου.¹⁸⁴³

Η παρουσία στην πρωτεύουσα εργαστηρίων αγγειοπλαστικής και κεραμουργιών πιστοποιείται και από τοπωνύμια, όπως της «*ύπεραγίας Θεοτόκου τῆς Τζυκαλιωτίσης*» κάπου στο εσωτερικό της πρωτεύουσας.¹⁸⁴⁴ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τέτοιου είδους βιοτεχνικά εργαστήρια, επιβλαβή για τη δημόσια υγεία λόγω της έλκυσσης αερίων από τις καμίνους (κεραμουργεία) ή δύσοσμων ρύπων (λ.χ. στα βυρσοδεψεία της Βλάγκας), θα πρέπει να βρίσκονταν είτε εκτός των τειχών, αλλά σε άμεση γειτνίαση με αυτά, είτε σε αραιοκατοικημένες περιοχές εντός της πρωτεύουσας. Έτσι, πολλά κεραμουργεία εντοπίζονται στο ανατολικό άκρο της πόλης, στον λόφο της Ακροπόλεως, που και αραιοκατοικημένος ήταν και εκτεθειμένος στους ανέμους που απομάκρυναν τα επιβλαβή αέρια (καμινιαία αϊθάλη) ή εκτός της πρωτεύουσας στην απέναντι ακτή του Κερατίου, στην περιοχή «*Κεραμικά*», όπως μας πληροφορεί τον 15ο αι. ο Κριτόβουλος.¹⁸⁴⁵ Όσον αφορά τα βυρσοδεψεία των Ιουδαίων αυτά, λόγω της «*ἐκ τῆς βυρσοδεψήσεως αὐτῶν ... δυσωδίας*», θα πρέπει να βρίσκονταν εκτός των τειχών, προφανώς στον προσχωμένο παλαιό λιμένα του Θεοδοσίου.¹⁸⁴⁶

Τέλος, όσον αφορά τα αντικείμενα από γυαλί, η παρουσία και η χρήση τους πιστοποιείται μεν από γραπτές μαρτυρίες, αλλά η παραγωγή τους μολονότι δεν μπορεί να αποκλειστεί, δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί. Πάντως, η σημαντική ανάπτυξη της υαλουργίας

¹⁸⁴² Βλ. τις σχετικές μελέτες των D. Talbot-Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930, σσ. 76 (εικ. 6), 77, 79· Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινά εφραλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Αθήνα, 1999, σ. 22 (εικ. 6, 7)· Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Φ. Ν. Μαυρικού - Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινή Κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, έκδ. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1999, σ. 148, αρ. 308 και 309 (προερχόμενα από την Κωνσταντινούπολη, δωρεά του Θ. Μακρίδη, διευθυντή του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινούπολης κατά το 1923), και S. Y. Waksman - I. Teslenko, «'Novy Svet Ware', an Exceptional Cargo of Glazed Wares from the 13th Century shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine) - Morphological Typology and Laboratory Investigations», *International Journal of Nautical Archeology* 39.2 (2010), 357-375.

¹⁸⁴³ Βλ. σχετικά V. François - J.M. Spieser, «Η κεραμική και τὸ γυαλί στὸ Βυζάντιο», *ΟικΙΒ*, τόμ. Β', σσ. 335-337.

¹⁸⁴⁴ Lappa - Zizikas, «Saints - Anargyres», *ό.π.*, σ. 267.

¹⁸⁴⁵ Γρηγοράς, Π, XX:7, σ. 993.21, και Κριτόβουλος Ίμβριος, *Ευγγραφή Ἱστοριῶν*, έκδ. D. R. Reinsch, (CFHB 22), Berlin - New York, 1983, A, 27, σ. 42.14-16. Βλ. και Janin, *Constantinople*, σ. 461.

¹⁸⁴⁶ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 31, σ. 52.59-61. Οι πρόσφατες ανασκαφές στον πρώην λιμένα του Θεοδοσίου (Yenikari) και ειδικότερα στην περιοχή "100 Ada" έφεραν στο φως εγκαταστάσεις βυρσοδεψείων, πιθανόν της ύστερης βυζαντινής και οθωμανικής περιόδου, γεγονός που φανερώνει τη συνεχή χρήση του συγκεκριμένου χώρου. Βλ. Gökçay, «Yenikari», *ό.π.*, σσ. 269-270.

στην Κόρινθο κατά τον 13ο και 14ο αι., όπως και η μαζική εισαγωγή υαλικών από την Βενετία ακόμη και την Αίγυπτο, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια ανάπτυξης σε αυτού του είδους τη βιοτεχνική ενασχόληση στην πρωτεύουσα.¹⁸⁴⁷ Ενδιαφέρουσα είναι, πάντως, η μεταγενέστερη (κατά την οθωμανική περίοδο) μετονομασία της πύλης *Eis Pηγάς* σε *Djubali kapi*, δηλ. πύλη των υέλων, υποδηλώνοντας είτε την παρουσία εργαστηρίων υαλουργίας στη γύρω περιοχή είτε την πώληση εκεί τέτοιων προϊόντων.

Όλα τα ανωτέρω επιβεβαιώνουν εν πρώτοις την ύπαρξη στην πρωτεύουσα μιας αξιόλογης τοπικής βιοτεχνικής παραγωγής, η διάδοση των προϊόντων της οποίας ήταν ασφαλώς περιορισμένη, με εξαίρεση ίσως τα κεραμικά. Δεδομένης της δημογραφικής ανόδου και συνακόλουθα της αύξησης στην αγροτική παραγωγή έως και τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι. ήταν φυσικό να σημειωθεί αύξηση και στη συνολική ζήτηση για βιοτεχνικά προϊόντα. Η ζήτηση αυτή, ιδιαίτερα δε για τα πολυτελή ή ημιπολυτελή προϊόντα, προέρχεται κυρίως από τα μέλη της εύρωστης την εποχή αυτή αριστοκρατίας.

Παράλληλα όμως η βυζαντινή πρωτεύουσα, λόγω και της καίριας γεωγραφικής της θέσης, ήταν ένα από τα κύρια διαμετακομιστικά κέντρα εμπορίου της Μεσογείου, καθώς μέσω αυτής διακινούνταν άνθρωποι και προϊόντα από τη Δυτ. Ευρώπη, τον ευρύτερο μεσογειακό χώρο και την Ανατολή. Πολύτιμα είναι όσα αναφέρει για την εμπορική δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη στη δεκαετία του 1340 ο Francesco Balducci Pegolotti, που εργαζόταν για λογαριασμό του φλωρεντινού εμπορικού οίκου Bardì, στο δοκίμιό του *Pratica della Mercatura*. Μεταξύ άλλων πληροφοριών ο Pegolotti παραθέτει ένα πλήθος προϊόντων που διακινούνταν στη βυζαντινή πρωτεύουσα και τα οποία προέρχονταν από όλα σχεδόν τα μέρη της Μεσογείου, όπως: Συρία, Κύπρο, Αλεξάνδρεια, Ρόδο, Κρήτη, το εσωτερικό της Μ. Ασίας, την κυρίως Ελλάδα, Απουλία, Γαέτα, Καλαβρία, Αγκώνα, Βενετία, Γαλλία, Μαγιόρκα και Ισπανία.¹⁸⁴⁸

Στην οικονομική αυτή δραστηριότητα στην πρωτεύουσα θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τον ανθρώπινο παράγοντα, και μάλιστα το πλήθος εκείνο των εμπόρων, μεσαζόντων, πλοιοκτητών κ.ά. (Ιταλών, Σύρων αλλά και Βυζαντινών), στους οποίους βασιζόταν η εμπορία και διακίνηση των παραγόμενων προϊόντων. Από τους τελευταίους ξεχωρίζουν στις σύγχρονες πηγές οι Μονεμβασιώτες, τόσο εκείνοι από τη Μονεμβασία όσο και αυτοί που εγκαταστάθηκαν στις Πηγές της Μ. Ασίας στις αρχές του 13ου αι., και προς τους οποίους παραχωρούνται συχνά διάφορα ευνοϊκά οικονομικής – εμπορικής φύσεως προνόμια.¹⁸⁴⁹ Με την καθημερινή εμπορική δραστηριότητα της πρωτεύουσας σχετίζεται όμως

¹⁸⁴⁷ Badoer, σσ. 34, 98-99, 136-137, 159. Για την υαλουργία βλ. François - Spieser, «Η κεραμική και τὸ γυαλί», *ό.π.*, σσ. 320-323, και Α.-Μ. Talbot, «Evidence about Byzantine Glass in Medieval Greek Texts from the Eighth to the Fifteenth Century», *DOP* 59 (2005), 141-145.

¹⁸⁴⁸ Pegolotti, σσ. 33-35, 37-40.

¹⁸⁴⁹ Είναι ενδεικτικό ότι στη *διήγηση των θαυμάτων της Ζωοδόχου Πηγής* αναφέρεται ότι κατέφυγε εκεί για θεραπεία και ο Γεώργιος Μαιούλιος «άνήρ τις λακεδαιμόνιος (Μονεμβασιώτης), ἔμπορος μὲν τὸν βίον». Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ζωοδόχος Πηγή*, σ. 66, θαύμα 49 (μθ). Για τα προνόμια των Μονεμβασιωτών βλ. Ε.

και ένας μεγάλος αριθμός απλών ανθρώπων, που εξασφάλιζαν από αυτή το ημερομίσθιο τους δουλεύοντας ως εργάτες, αχθοφόροι, μικροπωλητές ή άλλως πως· ήταν, καθώς λέγει ο Γρηγοράς, «οἱ τ' αὐτὸ ἀγοραῖοι καὶ πένητες ἄνθρωποι, καὶ ὅσοι ἐκ τῶν ὠνίων τὸ ἐφήμερον ταλαντεύουσι κέρδος».¹⁸⁵⁰

Στους παραπάνω θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τις γυναίκες, που την περίοδο αυτή εμφανίζονται στις πηγές να έχουν ποικίλο και δραστήριο ρόλο στην εμπορική ζωή της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, γυναίκες μικροπωλήτριες συμμετείχαν στην πώληση θαλασσινών κατά μήκος των παράλιων τειχών της πρωτεύουσας,¹⁸⁵¹ ενώ στη γνωστή τοιχογραφία της λιτάνευσης της εικόνας της Οδηγήτριας, στη Βλαχέρνα της Άρτας, εικονίζονται μεταξύ των πωλητών και γυναίκες που πωλούν λαχανικά (ή λαχανοπώλιδα) ή νερό στο πλήθος που συμμετέχει στη λιτανεία. Δεν λείπουν, επίσης, οι περιπτώσεις γυναικών που επένδυσαν την προίκα τους στο θαλάσσιο εμπόριο και σε καταστήματα,¹⁸⁵² ενώ άλλες όπως η Θεοδώρα Καντακουζηνή στο πολιτικό μέλλον του υιού της, Ιωάννη Καντακουζηνού.¹⁸⁵³ Την ενεργό ανάμειξη των γυναικών στις οικονομικές δραστηριότητες της πρωτεύουσας επιβεβαιώνει, τέλος, και ο Άραβας περιηγητής Ibn Battūta σημειώνοντας, ίσως με κάποια υπερβολή, ότι η πλειονότητα των τεχνιτών και των πωλητών στις αγορές της Κωνσταντινούπολης είναι γυναίκες.¹⁸⁵⁴

Ενδιαφέρουσες είναι σχετικά και ορισμένες αναφορές για μερική συμμετοχή της Εκκλησίας και ειδικότερα των μονών σε εμπορικές δραστηριότητες. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι η μονή των Αγ. Αναργύρων (Κοσμιδίου) διέθετε εκτός των άλλων και πλοία για τη μεταφορά διαφόρων προϊόντων και υλικών προς εξυπηρέτηση βέβαια των αναγκών της μονής (π.χ. ξυλεία), ίσως όμως και για εμπορία.¹⁸⁵⁵ Στη διάρκεια επίσης του 13ου αι. οι γειτονικές προς την πρωτεύουσα μονές της Γάνου φαίνεται ότι είχαν σημαντική παραγωγή οίνου, την οποία διέθεταν στην Κωνσταντινούπολη, όπως αποκαλύπτουν ευρήματα (αμφορείς αποθήκευσης κρασιού) στην περιοχή της Ραιδεστού, αλλά και ναυάγια

Kislinger, «Die zweite Privilegienurkunde für die Pegae-Monembasioten – eine Fälschung?», *JÖB* 53 (2003), 205-227, και Η. Γιαρένης, «Η Μονεμβασία και η αυτοκρατορία της Νίκαιας στην περίοδο μετά την Δ' σταυροφορία. Αντιλατινική δράση, κέντρο και περιφέρεια», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Η Πελοπόννησος μετά την Δ' Σταυροφορία του 1204*, Μιστράς, 1-3 Οκτωβρίου 2004, Αθήνα-Μιστράς, 2007, σσ. 81-100.

¹⁸⁵⁰ Γρηγοράς, I, XI:1, σ. 528.18-20.

¹⁸⁵¹ Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 44, σ. 90.40-42 (Τεσσαρακοστή 1307): «καὶ βρώσιν ἰχθύων παυθῆναι ἐν τῷ αἰγιαλῷ παρὰ τῶν γραϊδίων ἐνεργουμένην», και Laurent, *Regestes*, αρ. 1663.

¹⁸⁵² A. Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31.1 (1981), 245-246, και της ίδιας, «Women in the marketplace of Constantinople (10th-14th centuries)», N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001, σ. 270 κ.ε.

¹⁸⁵³ Ο Καντακουζηνός αναφέρει ότι ο Ανδρόνικος Γ' άφησε τη γυναίκα του μαζί με τη Θεοδώρα Καντακουζηνή-Παλαιολογίνα μόνες στο Διδυμότειχο, αρκούμενος στις ικανότητες της δεύτερης: «ἦν γὰρ δὴ καὶ πρὸς διοίκησιν ἔμπειρος πολιτικῶν πραγμάτων, καὶ φρονήσεως ἐβρώμενεστέρας ἢ κατὰ φύσιν γυναικείαν τυχοῦσα» (I, I:25, σ. 125.18-20), ενώ η ίδια Θεοδώρα Καντακουζηνή δεν δίστασε να διαθέσει την οικογενειακή περιουσία στον αγώνα του Ανδρονίκου Γ' (I, I:28, σ. 138.4-20· II, III:30, σ. 185 κ.ε.)· βλ. και Laiou, «The Role of Women», ό.π., σσ. 242-43.

¹⁸⁵⁴ Ibn Battūta, σ. 508.

¹⁸⁵⁵ Deubner, *Kosmas und Damian*, σσ. 201.1-2 (αρ. 43)· 202.1-3 (αρ. 44), και 203.2-8 (αρ. 46).

στην Προϊκόννησο (Μαρμαρά).¹⁸⁵⁶ Ακόμη, θα πρέπει να αναφερθεί η περίπτωση των εν Κωνσταντινουπόλει μοναχών του Στύλου, οι οποίοι στη δεκαετία του 1320 προέβησαν στην αγορά εργαστηρίων, όπως έπραξε αργότερα στην περιοχή των Βλαχερνών και ο Λαυριώτης μοναχός Νίφων.¹⁸⁵⁷ Βέβαια, στις παραπάνω περιπτώσεις δεν πιστοποιείται εμπορική δραστηριότητα εκ μέρους των μονών ή των μοναχών, αφού οι εν λόγω αγορές αποτελούν μάλλον επενδύσεις προς εξασφάλιση εσόδων στις μονές από την ενοικίαση των χώρων. Αυτό φαίνεται ότι ίσχυε και στην περίπτωση του μητροπολίτη Σάρδεων Κυρίλλου, που κατηγορήθηκε για τον λόγο αυτό από τον Πατριάρχη Αθανάσιο.¹⁸⁵⁸ Ανεπιβεβαίωτο παραμένει τέλος, εάν κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο υπήρχαν μονές που διέθεταν σκάλες στα λιμάνια της πρωτεύουσας, τις οποίες ενοικίαζαν σε ξένους εμπόρους εξασφαλίζοντας αξιόλογα έσοδα για τη συντήρησή τους, όπως συνέβαινε κατά τον 11ο και 12ο αι.,¹⁸⁵⁹ ενώ ασαφής είναι και ο ρόλος του Πατριαρχείου στην οικονομική δραστηριότητα, που προφανώς ελάμβανε χώρα στα «*περί τήν Βάρναν πατριαρχικά καστέλλια*», που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Εκτός από όσους δραστηριοποιούνταν στη βιοτεχνική παραγωγή και στο εμπόριο, στην πρωτεύουσα συναντά κανείς πλήθος άλλο επαγγελματιών. Λατινική πηγή των αρχών του 14ου αι. (Ψευδο-Brocardus) απαριθμεί μεταξύ των ομάδων που δραστηριοποιούνται στην Κωνσταντινούπολη, σκαπανείς, ιχθυοπώλες, παντοπώλες, ναυτικούς και οικοδόμους.¹⁸⁶⁰ Οι παραπάνω, όπως και πολλές άλλες ομάδες εμπόρων και τεχνιτών ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες διαθέτοντας τον δικό τους χώρο, που «*κάνει άλλος δεν επιτρέπεται να το μοιράζεται μαζί τους*», σύμφωνα με τον Άραβα περιηγητή Ibn Battūta (c. 1332), ο οποίος προσθέτει ότι κάθε αγορά διαθέτει πύλες που κλείνουν κατά τη διάρκεια της νύχτας.¹⁸⁶¹

Κατά παρόμοιο τρόπο ήταν οργανωμένοι και οι ταβουλλάριοι ή ταβελλίωνες της πρωτεύουσας, οι οποίοι σύμφωνα με το λεγόμενο *πρόσταγμα έξαρχικόν* (post 1329) τελού-

¹⁸⁵⁶ Βλ. N. Günsenin, «Le vin de Ganos : les amphores et la mer», *Εύψυχία: Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris, 1998, σσ. 281-287, και του ιδίου, «Medieval trade in the Sea of Marmara: The evidence of shipwrecks», R. Macrides (ed.), *Travel in the Byzantine World*, Ashgate, 2002, σσ. 125-135.

¹⁸⁵⁷ Βλ. Ράγια, *Λάτρος*, ό.π., σσ. 99-100, και MM 1, σσ. 391.30-32 και 395.14-15.

¹⁸⁵⁸ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 25, σ. 56.14-16 (c. 1304/5), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1613.

¹⁸⁵⁹ Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, σσ. 277.24 - 278.11, αναφέρει ότι περί τα τέλη του 11ου αι. σκάλες στην πρωτεύουσα «*ἐκέκτηντο τά τε πτωχοτροφεία καὶ νοσοκομεία καὶ οἱ λοιποὶ εὐαγεῖς οἴκοι καὶ φροντιστηρίων διάφορα, οὐ μόνον ἐν τῇ βασιλευούσῃ ἀλλὰ καὶ ἐν τισὶ τῶν ἐπινείων αὐτῆς*». Έναν αιώνα αργότερα (1192), σε χρυσόβουλλο υπέρ της παροικίας των Πισατών (MM 3, σ. 16), αναφέρεται ότι στην περιοχή του Νεωρίου διέθετε σκάλα και η μονή του Αγίου Αντωνίου, την οποία ενοικίαζε στους πρώτους. Τέλος, σε *πρόσταγμα* του 1202 προς τους Γενουάτες αναφέρονται σκάλες - προβλήτες που κατείχε στον Κεράτιο η μονή του Μανουήλ και, ενδεχομένως, άλλες μονές της πρωτεύουσας. Βλ. Bertolotto, *Documenti*, αρ. xvii, σσ. 476, 479, 480: «*σκάλαν τῆς μονῆς τοῦ Μανουήλ ... ἑτέρα σκάλα τῆς μονῆς τοῦ Μανουήλ*».

¹⁸⁶⁰ Matschke, «Ἡ οικονομία τῶν πόλεων», σ. 150. Σε παρόμοιες ομάδες (χαλκείς, καπήλους, σκυτεῖς, ναυπηγούς, τέκτονες και τους *πρὸς ταῖς οἰκοδομῖαις ἔχοντες*) αναφέρεται και ο Μανουήλ Γαβαλάς σε επιστολή του σχετικά με τον όχλο της πρωτεύουσας. Βλ. Γαβαλάς, *Ἐπιστολές*, B.23.120-123. Μία εικόνα των συντεχνιών της πρωτεύουσας κατά την παλαιολόγεια περίοδο δίνει ο Oikonomidès, *Hommes d'Affaires*, σ. 101 κ.ε.

¹⁸⁶¹ Ibn Battūta, σ. 508.

σαν υπό έναν ἑξάρχο.¹⁸⁶² Η δραστηριότητά τους εντοπίζεται κατά συνοικίες και γενικά σε χώρους όπως οι αγορές, όπου λάμβαναν χώρα πολλές δικαιοπραξίες.¹⁸⁶³ Άγνωστο παραμένει αν και κατά πόσον ίσχυαν ακόμη στο β' μισό του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. οι διατάξεις του ἐπαρχικοῦ βιβλίου που ὀριζε την άμεση εξάρτηση των ταβουλλαρίων από τον ἑπάρχο τῆς πόλεως· το πιθανότερο πάντως είναι ὅτι ο ἔλεγχος αὐτός εἶχε ατονήσει. Αντίθετα, οι οικοδόμοι και εξειδικευμένοι τεχνίτες φαίνεται ὅτι τελούσαν υπό τη διεύθυνση ενός παλατοφύλακα, ὅπως αποκαλύπτει διοριστήριο ἑγγραφο σχετικά με τις αρμοδιότητές του, ὅπου ὀρίζεται ὅτι τελευταῖος οφείλει να «κρατῆ ... καὶ ἔνοχοποιῆται τοὺς εἰς τὴν θεοφύλακτον Κωνσταντινούπολιν εὕρισκομένους καὶ οἰκοῦντας οἰκοδόμους καὶ λεπτοργοὺς τεχνίτας πάντας, καὶ ἐπιμελῆται τῆς συστάσεως αὐτῶν κατὰ πάντα τρόπον, καὶ διεγείρη καὶ προθυμοποιῆ αὐτοὺς εἰς τὰς ἐπερχομένας σὺν θεῷ ἀναγκαίας καὶ κοινωφελεῖς χρεῖας τῆς βασιλείας μου» κατὰ το παράδειγμα του ἐπάρχου τῆς πόλεως.¹⁸⁶⁴

Παλαιότερα, η παρουσία και δραστηριότητα των συντεχνιών στην πρωτεύουσα συνεπαγόταν την άμεση εξάρτηση και τον ἔλεγχό τους από το κράτος μέσω του ἐπάρχου. Εντούτοις, κατὰ την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο και παρά το γεγονός ὅτι ελήφθησαν κατὰ καιρούς προστατευτικά μέτρα για τους ντόπιους παραγωγούς και εμπόρους, κατ' ἐπέκταση και των συντεχνιών, ἔχουν διατυπωθεῖ σοβαρές επιφυλάξεις για τη δυνατότητα του Κράτους να εποπτεύσει τελικὰ τις συντεχνίες και να επιβάλλει κανόνες.¹⁸⁶⁵ Ὅπως ἔχει δείξει η σχετική ἔρευνα, περί τα τέλη του 13ου αι. τα συστήματα, δηλ. τα επαγγελματικά σωματεία που βρίσκονταν υπό την επίβλεψη του Κράτους, ἄρχισαν να φθίνουν ἢ ἄλλαξε το πλαίσιο λειτουργίας τους. Ἄρχισαν, δηλαδή, να λειτουργοῦν πλέον ως σωματεία, δηλ. ως επαγγελματικές οργανώσεις που δεν τελούσαν υπό κρατικό ἔλεγχο και δραστηριοποιούνταν πλέον ελεύθερα.¹⁸⁶⁶ Το γεγονός σχετίζεται και με την υποβάθμιση του ρόλου του ἐπάρχου και αποδίδεται στις αλλαγές του ευρύτερου πολιτικού και οικονομικού περιβάλλοντος, ὅπως τη σταδιακή αποδυνάμωση του Κράτους και τη συνακόλουθη εκτόπιση των Βυζαντινῶν παραγωγῶν και ἐμπόρων από την οικονομική διεύθυνση και δραστηριότητα των Δυτικῶν.¹⁸⁶⁷

Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Γένουας, η οποία από το 1261 κ.ε. εξασφάλισε σειρά οικονομικῶν προνομίων προς ὄφελος των ἐμπόρων της. Ὡστόσο, το 1304 τα νέα προνόμια που εξασφάλισαν οι Γενουάτες, ὀδήγησαν πολλοὺς Ἑλληνας ἐμπόρους να αιτηθοῦν και εξασφαλίσουν ἀφειδώλευτα τη γενουατική υπηκοότητα προκειμένου να τύχουν και

¹⁸⁶² Σάθας, «Διορισμὸς δημάρχου», ὀ.π., σσ. 643-644, και Maksimović, *Provincial Administration*, σ. 179. Γενικά για τους ταβουλλάρους της περιόδου βλ. H. Saradi, *Le notariat byzantin du IX au XV siècles*, Athènes, 1991, και Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, «Οι Βυζαντινοὶ ταβουλλάριοι», *Ελληνικά* 35 (1984), 261-274.

¹⁸⁶³ Αναφέρεται, ἔτσι, η παρουσία νοταρίων στην Πλατεία πύλη, *Oikonomidès, Hommes d'Affaires*, σ. 95 και σημ. 170.

¹⁸⁶⁴ Σάθας, «Παλατοφυλακάτον», ὀ.π., σ. 649.

¹⁸⁶⁵ Βλ. Charanis, «The Role of the People», ὀ.π., σ. 71, και Laiou, *Constantinople*, σ. 277.

¹⁸⁶⁶ Maniatis, «Private Guilds», ὀ.π., σσ. 347-359, και εικ. 1.

¹⁸⁶⁷ Maniatis, «Private Guilds», ὀ.π., σσ. 358-369.

οι ίδιοι ευνοϊκής μεταχείρισης.¹⁸⁶⁸ Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι έλαβε διαστάσεις και συνεχίστηκε και κατά τα επόμενα έτη, όπως αποκαλύπτει σχετική αναφορά του Βενετού βαΐλου στον Δόγη της Βενετίας το έτος 1317, εξαιτίας της οικονομικής ανέχειας του Βυζαντινού κράτους και της βαρύτατης φορολογίας που επέβαλε ο Ανδρόνικος Β΄.¹⁸⁶⁹ Την ίδια στιγμή η γενουατική παροικία σημείωνε σημαντική ανάπτυξη, καθώς οι Γενουάτες κατάφεραν να προσελκύσουν στον Γαλατά τον ελλιμενισμό όλο και περισσότερων εμπορικών πλοίων διατηρώντας το κόστος των δασμών (κομμερκίου) ιδιαίτερα χαμηλό (μόλις 2%) συγκριτικά με τους υψηλούς δασμούς στα λιμάνια της Κωνσταντινούπολης, που έφθαναν στο 10%. Ως αποτέλεσμα το σύνολο σχεδόν της εμπορικής και οικονομικής – χρηματιστικής κίνησης συγκεντρώθηκε στον Γαλατά.¹⁸⁷⁰

Οι δυσμενείς εξελίξεις στο εσωτερικό του Βυζαντινού κράτους από τα τέλη του 13ου μέχρι και την τρίτη δεκαετία του 14ου αι. (η καταστροφή της μικρασιατικής ενδοχώρας και η απώλεια των βιοτεχνικών πόλεων όπως η Προύσα και η Νίκαια εξαιτίας της προόδου των τουρκικών φύλων, οι πρόσφυγες και τα φαινόμενα πειρατείας στο Αιγαίο και την Προποντίδα, οι δηώσεις της Καταλανικής Εταιρείας στη Θράκη και βέβαια η ενδοπαλαιολόγεια διαμάχη) προκάλεσαν μείωση στην αγροτική παραγωγή και λειτούργησαν ανασταλτικά στην ανάπτυξη της οικονομίας των βυζαντινών πόλεων και μάλιστα της πρωτεύουσας, καθώς μείωσαν μεταξύ άλλων και την οικονομική-αγοραστική δυνατότητα του πληθυσμού. Σημαντική ήταν και η οικονομική αποδυνάμωση της μέχρι πρότινος πλούσιας γαιοκτητικής αριστοκρατίας μετά τη μεταβολή των γεωπολιτικών συσχετισμών, τις εσωτερικές έριδες και την πολιτικο-στρατιωτική και οικονομική εξασθένηση της αυτοκρατορίας. Εύλογα, τα μέλη της προσπάθησαν να καλύψουν την απώλεια των εσόδων από τη γη στρεφόμενοι προς τις χρηματοσυναλλακτικές-τραπεζικές επιχειρήσεις, οπότε και ήρθαν αναπόφευκτα σε επαφή με την μέση μοίρα.¹⁸⁷¹ Επρόκειτο για μία σύμπραξη επωφελή και για τα δύο μέρη, αφού τα μέλη της αριστοκρατίας εξασφάλιζαν μια νέα πηγή εσόδων, ενώ οι επιφανείς εκπρόσωποι της μέσης μοίρας πέτυχαν την επίτευξη επιγαμιών, που ανύψωσαν το κύρος και την κοινωνική τους θέση εγγίζοντας έτσι τον κόσμο της αυλής και τον ίδιο τον αυτοκράτορα.

¹⁸⁶⁸ Belgrano, *Documenti*, αρ. 10, σσ. 105-110 (1304, προνόμια στον Γαλατά από τον Ανδρόνικο Β΄), και αρ. 12, σσ. 110-115 (1308, συνθήκη μεταξύ Γένουας και Ανδρονίκου Β΄). Βλ. και Laiou, *Constantinople*, σ. 150. Επισημαίνουμε ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού του Γαλατά ήταν Έλληνες. Βλ. Γρηγοράς, I, σ. XI:1, 528.14-21. Η απόκτηση της βενετικής υπηκοότητας ήταν αρκετά δύσκολη, καθώς οι ενετικές αρχές έθεταν αυστηρές προϋποθέσεις για την απόδοσή της.

¹⁸⁶⁹ Βλ. DVL I.59, σσ. 103-105· Chrysostomides, «Privileges», ό.π., σσ. 277-278, και Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 233-235. Το ενδιαφέρον των Ενετών αιτιολογείται κυρίως από το γεγονός ότι τη Γενουατική υπηκοότητα έσπευσαν πλέον να υιοθετήσουν όχι μόνον Έλληνες, αλλά και Βενετοί γασμούλοι.

¹⁸⁷⁰ Laiou, *Morrisson, Byzantine Economy*, σ. 225.

¹⁸⁷¹ Την ίδια εποχή ή λίγο αργότερα (post 1330) η απουσία από τις πηγές κάθε αναφοράς στους μέσους οδήγησε στην υπόθεση ότι οι τελευταίοι συγχωνεύθηκαν τελικά με εκείνα τα μέλη της αριστοκρατίας που ασχολήθηκαν με το εμπόριο. Βλ. σχετικά Laiou, *Morrisson, Byzantine Economy*, σ. 199.

Στην εξέλιξη αυτή θα πρέπει να συνυπολογίσουμε τον μεγάλο όγκο εισαγόμενων προϊόντων από την Ιταλία και τον ευρύτερο χώρο της Ανατολής, που δεν άφηναν πλέον πολλά περιθώρια κέρδους στην εγχώρια παραγωγή. Ανασταλτικός παράγοντας στην ανάπτυξη του βυζαντινού εμπορίου και γενικά της οικονομικής δραστηριότητας ήταν, επιπλέον, η εγγενής αδυναμία του βυζαντινού εμπορικού κόσμου να αυτονομηθεί από τον κρατικό έλεγχο, που παρείχε μεν κάποια προστασία, αλλά ταυτόχρονα περιόριζε τις δυνατότητές του.¹⁸⁷²

Τέλος, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε τις μακράιωνες -κυρίως σε θεωρητικό επίπεδο- αντιλήψεις ορισμένων κύκλων για τον πλούτο και μάλιστα αυτόν που προερχόταν από το εμπόριο και τις λοιπές συναφείς οικονομικές επιχειρήσεις. Αναφερόμαστε, ειδικότερα, στην αρνητική σημασιολογία που είχε η αγορά, ως χώρος και ως διαδικασία, εξαιτίας της πεποίθησης ότι η ενασχόληση με το εμπόριο ενείχε ταλαιπωρίες και κινδύνους όχι μόνο για το σώμα, αλλά και για την ψυχή των εμπορευομένων. Οι τελευταίοι παρασυρμένοι από το πάθος της φιλαργυρίας και του κέρδους ήταν υποχρεωμένοι να καταφύγουν στο ψέμα και στην απάτη γινόμενοι στην πραγματικότητα ληστές.¹⁸⁷³ Επιπλέον για τα μέλη της αριστοκρατίας και τους λογίους, δηλαδή τα μέλη εκείνα της κοινωνίας που επηρέαζαν και διαμόρφωναν αντιλήψεις και συμπεριφορές, η αγορά λογιζόταν ως χώρος δράσης των κατώτερων στρωμάτων, των φτωχών, αμαθών και αγροίκων. Επομένως, η παρουσία των γυναικών σε αυτόν επιβάρυνε τις τελευταίες ακόμα περισσότερο.¹⁸⁷⁴

Την παραπάνω αντίληψη, που είχε τις καταβολές της στην αρχαιότητα, ενίσχυε και η χριστιανική ηθική.¹⁸⁷⁵ Έτσι, αν και ο Άγγλος ταξιδιώτης Sir John Mandeville σημειώνει

¹⁸⁷² Matschke, «Ανταλλαγές», σσ. 561-612.

¹⁸⁷³ PG 64, στ. 436: Άγιου Ιωάννου του Χρυσόστομου Όμιλία Γ', *Περὶ ἐλεημοσύνης*. Ο Θεόκλητος Φιλαδελφείας περί το 1321/22 σημειώνει χαρακτηριστικά: «ὁ ἔμπορος πελάγη πολλὰ θαλάσσης καὶ ποταμούς διαπερᾶ καὶ μακρὰς ὁδοῦ στέλλεται κέρδους μικροῦ ἕνεκα», Constanides-Hero, *Theoleptos*, αρ. 3, σ. 72.43-45. Τους κινδύνους της θάλασσας και συνακόλουθα την αποστροφή προς το θαλάσσιο εμπόριο εκφράζει σε ποίημά του και ο Μανουήλ Φιλής, *Carmina*, II, αρ. 149, σ. 181.141-146: «οὐκ ἐπαινώ τὰς θαλάσσας, τὰ σκάφη, τὸ πειρατικόν, τὰς πνοάς, τοὺς κινδύνους». Ο ίδιος, όμως, δεν διστάζει να δηλώσει ότι ζηλεύει «τῆς τρυφῆς τὸν ἔμπορον, τὸν κερματιστήν, τὸν σοφὸν ζυγοστάτην, τὸν ἐξ ἀριθμῶν εὐτυχή καὶ δακτύλων, καὶ τὸν σοβαρὸν καὶ δριμῦν τραπεζίτην, εἰ μὴδὲ λεπτὸν παρακερδάναν λάθοι», *Carmina*, II, αρ. 149, σ. 181.137-141. Παρόμοια αντίληψη περί ταλαιπωρίας και κινδύνων ὧσων ασχολοῦνται με το εμπόριο, έχει και ο Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 12, σ. 25.114-131. Τέλος, ο Νικηφόρος Γρηγοράς καταγγέλλει τον πλουτισμό από το εμπόριο θεωρώντας ότι προέρχεται «ἐκ ληστείας» (I, V:4, σ. 135). Οικτίρει, ωστόσο, τους Γενοβέζους για την ταλαιπωρία που υφίστανται ταξιδεύοντας προκειμένου να κερδίσουν χρήματα (II, XIII:12, σ. 683-684) και προβάλλει ως πρότυπο την κοινωνία του Άθω, όπου δεν υπάρχουν «ἐμπορίαὶ δημόσιοι, καὶ ἀγοραὶ, καὶ ἀγορανόμοιοι» (II, XIV:7, σ. 716). Βλ. με σχετική επιφύλαξη τη μελέτη του Τ. Λουγγή, «Βυζαντινές λόγιες απόψεις περί χρήματος και αγοράς το 14ο αιώνα», *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο σήμερα 4), Αθήνα, 2003, σσ. 349-363, και Α. Λαΐου, «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», *ΟικΙΒ*, τόμ. Γ', σ. 339 κ.ε.

¹⁸⁷⁴ Στα *Πάτρια*, § 103, σ. 206, αναφέρεται η παρουσία ενός χοίρου και μίας γυμνής μορφής στην αγορά του Κωνσταντίνου, που συμβόλιζαν την οχλοβοή και τη ντροπή των εμπόρων: «Ἄλλὰ καὶ χοῖρος ἴστατο σημαίνων τὴν κραυγὴν τῆς πανηγύρεως, καὶ γυμνὴ στήλη σημαίνουσα τὸ ἀναίσχυντον τῶν ἀγοραζόντων καὶ τῶν πωλούντων». Βλ. Μ. Gerolymatou, «L'Aristocratie et le commerce (IXe - XIIe siècles)», *Σύμμεικτα* 15 (2002), 77-89, και Laiou, «Women in the marketplace», *ὄπ.*, σ. 264.

¹⁸⁷⁵ Για το εμπόριο, τον πλούτο και τη θέση της Εκκλησίας βλ. Ν. Μάτσης, «Ὁ τόκος ἐν τῇ νομολογίᾳ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνας», *ΕΒΒΣ* 38 (1971), 71-83, και Α. Κιουσοπού-

στις αρχές του 14ου αιώνα, ότι για τους Βυζαντινούς «η τοκογλυφία δεν είναι θανάσιμο αμάρτημα»,¹⁸⁷⁶ ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ συνιστούσε στους ιερείς της πρωτεύουσας να μην τελούν ευχές, λειτουργίες, πρόσφορα ή μνημόσυνα υπέρ όσων ασχολούνταν με τον τοκισμό των χρημάτων.¹⁸⁷⁷ Για την περίοδο που μας απασχολεί οι αντιλήψεις για το κέρδος και ειδικότερα για χρηματο-οικονομικές πρακτικές που δεν χαρακτηρίζονταν για τους δίκαιους όρους διεξαγωγής τους (κέρδος, δανεισμός, τοκογλυφία κ.λπ.) είναι ιδιαίτερα αυστηρές, ιδίως από μέρους της Εκκλησίας,¹⁸⁷⁸ ενώ η επιβεβλημένη συνεργασία των Βυζαντινών παραγωγών και εμπόρων με τους Δυτικούς επιβάρυνε ακόμη περισσότερο την ήδη αρνητική εικόνα τους. Παραταύτα, η χρηματο-οικονομική ασχολία Ελλήνων τραπεζιτών στην Κωνσταντινούπολη είναι παρούσα ήδη από τα τέλη του 13ου αι., ενώ θα παρουσιάσει ιδιαίτερη ανάπτυξη από τα μέσα του 14ου αι. κ.ε.¹⁸⁷⁹

Ως εκ τούτου χάριν του δικαίου και του κοινωνικού συμφέροντος Κράτος και Εκκλησία επεμβαίνουν καθόλη τη βυζαντινή περίοδο στην ελευθερία και ανάπτυξη του εμπορίου και της αγοράς, αν όχι περιοριστικά, σίγουρα όμως ρυθμιστικά και προστατευτικά σε εκείνα τουλάχιστον τα προϊόντα, όπως τα σιτηρά, που αφορούσαν τα λαϊκά στρώματα.¹⁸⁸⁰ Κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο πάντως ο ρόλος του Κράτους θα αρχίσει σταδιακά να υποχωρεί και θα μείνει η Εκκλησία και ο Πατριάρχης πιστός θεματοφύλακας της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης παρεμβαίνοντας συνεχώς για τα θέματα αυτά στον αυτοκράτορα.¹⁸⁸¹ Η στάση αυτή της Εκκλησίας εκλήφθηκε ως ανασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη οικονομίας δυτικού τύπου –άρα και της ενίσχυσης των δραστηριοτήτων της μέσης μοίρας- που ενίσχυε τις επιδιώξεις της γαιοκτητικής αριστοκρατίας για κοινωνική σταθερότητα και την παρουσία ισχυρών ελεγκτικών μηχανισμών στην οικονομία.¹⁸⁸²

Όπως συνάγεται από τα προαναφερθέντα, μετά το 1261 έως και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 14ου αι. η δευτερογενής βιοτεχνική παραγωγή στην Κωνσταντινούπολη σημειώνει εκ νέου ανάπτυξη. Τα δεδομένα των σύγχρονων γραπτών πηγών και αρχαιολογικών μαρτυριών αποκαλύπτουν κυρίως την παραγωγή βιοτεχνικών προϊόντων πολυτελείας, τα οποία αποφέρουν άλλωστε και το μεγαλύτερο κέρδος. Μολονότι αγνοούμε σε

λου, «Η στάση της Έκκλησίας απέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (14ος-15ος αιώνας)», *Τὰ Ἱστορικά* 20 (1994), 19-44.

¹⁸⁷⁶ Mandeville, σ. 14.

¹⁸⁷⁷ Patedakis, *Athanasios I*, σ. 192.53-57.

¹⁸⁷⁸ Matschke, «Η οικονομία τῶν πόλεων», σ. 170 και σημ. 71. Βλ. ακόμη Α. Laiou, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», R. F. Taft (ed.), *The Christian East, Its Institutions and Its Thought: A Critical Reflection*, (Orientalia Christiana Analecta 251), Rome, 1996, σσ. 435-464 και ειδικότερα σ. 454 κ.ε.

¹⁸⁷⁹ Brătianu, *Actes des notaries génois*, αρ. 143, σσ. 164-165 (1281), και Balard, *Gênes et l'outre-mer*, αρ. 212, σ. 107 (1289). Βλ. επίσης Laiou, «Black Sea», *ό.π.*, σ. 174 κ.ε., και Matschke, «Η οικονομία τῶν πόλεων», σ. 170 κ.ε.

¹⁸⁸⁰ Βλ. σχετικά Α. Λαΐου, «Κοινωνική δικαιοσύνη: τὸ συναλλάττεσθαι καὶ τὸ εὐήμερεῖν στὸ Βυζάντιο», ΠΑΑ 74 (1999), 103-130.

¹⁸⁸¹ Λαΐου, «Οικονομική σκέψη», *ό.π.*, σ. 346 κ.ε., και Laiou, Morrisson, *Byzantine Economy*, σ. 228.

¹⁸⁸² Matschke, «Politik und Kirche», *ό.π.*, σσ. 111-113.

ποιο βαθμό οι Βυζαντινοί ήλεγχαν εκτός από την παραγωγή και την εμπορία αυτών των προϊόντων, κάποια από τα τελευταία και δη η κεραμική εξαγόταν σε έναν ευρύτερο χώρο, από τον Εύξεινο Πόντο έως το Αιγαίο. Βεβαίως, η δραστηριότητα αυτή αποδεικνύεται μικρής κλίμακας συγκρινόμενη με την αντίστοιχη των Δυτικών. Η παρουσία και δράση των τελευταίων σε συνδυασμό και με τα εσωτερικά προβλήματα της αυτοκρατορίας μετά και την ενδοδυναστική διαμάχη τη δεκαετία του 1320 έθεσαν τελικά στο περιθώριο και υποβάθμισαν την τοπική οικονομική -βιοτεχνική και εμπορική- δραστηριότητα. Έτσι, αν και η Κωνσταντινούπολη θα εξελιχθεί σε κέντρο διεθνούς εμπορίου στην Αν. Μεσόγειο, οι Βυζαντινοί δεν θα έχουν σε αυτό την πρωτοκαθεδρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ΄

ΟΥΣΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

1. Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ

Μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης τον Ιούλιο του 1261, μετά από 57 χρόνια λατινικής κατοχής, και στο πλαίσιο του ευρύτερου ανασχηματισμού που επιχειρήθηκε (ανακαίνιση και εξωραϊσμός της πόλης, επαναφορά παλαιών θεσμών, κ.λπ.), δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στη μεθοδική ανασυγκρότηση της εκπαίδευσης και στη θεραπεία των γραμμάτων. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η παρατηρούμενη ακμή στην παιδεία δεν φαίνεται να συμβαδίζει με το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Η προσπάθεια αυτή αποκατάστασης της αίγλης του πνευματικού παρελθόντος πρόσφερε ασφαλώς ένα αίσθημα ικανοποίησης και υπεροχής έναντι των Δυτικών, και σταδιακά προκάλεσε έναν γενικότερο ενθουσιασμό στην κοινωνία της πρωτεύουσας οδηγώντας στη λεγόμενη «τελευταία βυζαντινή» ή παλαιολόγεια «αναγέννηση».¹⁸⁸³

Οι απαρχές της προσπάθειας αυτής θα πρέπει να αναζητηθούν ασφαλώς στα χρόνια του κράτους της Νίκαιας και στο έμπρακτο ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι.¹⁸⁸⁴ Συνεχίστηκε, όμως, την περίοδο των Παλαιολόγων υπό την παρότρυνση, επίνευση και αιγίδα των Μιχαήλ Η΄ και Ανδρονίκου Β΄, που επιθυμούσαν τη στελέχωση της διοίκησης με ελλόγιμους κρατικούς λειτουργούς κατά την πάγια τακτική των Βυζαντινών. Ο Ολόβωλος σε εγκώμιό του προς τον Μιχαήλ Η΄ αναφέρεται στην ανάπτυξη της παιδείας στην Κωνσταντινούπολη, στην καλλιέργεια των γραμμά-

¹⁸⁸³ Η χρήση του όρου «αναγέννηση» έχει προκαλέσει πολλή συζήτηση. Τον όρο αμφισβήτησε αρχικά ο I. Ševčenko, «The Paleologan Renaissance», W. Treadgold (ed.), *Renaissance before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford Univ. Press, Stanford, 1984, σ. 145, ενώ και ο Λ. Μαυρομάτης, *Οί Πρώτοι Παλαιολόγοι*, ό.π., σ. 36 και σημ. 6, δεν δέχεται τη χρήση του θεωρώντας ότι η πνευματική και καλλιτεχνική άνθηση των πρώτων Παλαιολόγων αποτελεί συνέχεια εκείνης των Κομνηνών και των Λασκάρων. Αναμφισβήτητα, η προσπάθεια που καταβλήθηκε στο κράτος της Νίκαιας μετά το 1204 για την περίσωση και διατήρηση της πνευματικής παρακαταθήκης ήταν σημαντική και έθεσε τις βάσεις για ό,τι θα ακολουθούσε στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1261. Η ανάκτηση όμως της πρωτεύουσας σηματοδότησε τη σύντομη προσπάθεια για την επαναφορά και την αναγέννηση θεσμών και τεχνών του παρελθόντος, ενώ το φαινόμενο των σχολιασμένων νέων εκδόσεων και επανεκδόσεων κειμένων της αρχαίας γραμματείας, όπως και η συγγραφή νέων έργων, κυρίως ερμηνευτικών, κλιμακώθηκε εντυπωσιακά διασώζοντας έτσι πολλά κείμενα της Αρχαιότητας. Βλ. σχετικά Runciman, *Renaissance*, ό.π., σσ. 85-103· Constantinides, *Higher Education*, σ. 27· Fryde, *Renaissance*, σσ. 1-11, και M. Cacouros, «La philosophie et les sciences du trivium et du quadrivium à Byzance de 1204 à 1453 entre tradition et innovation : les textes et l'enseignement, les cas de l'école du Prodrome (Pétra)», M. Cacouros - M.- H. Congourdeau (eds.), *Philosophie et Sciences à Byzance de 1204 à 1453. les textes, les doctrines et leur transmission* (= Actes de la table Ronde organisée au XXe Congrès International d'Études Byzantines, Paris, 2001), (Orientalia Lovaniensia Analecta 146), Lauven-Paris-Dudley, MA, 2006, σσ. 30-34

¹⁸⁸⁴ Για την ανάπτυξη των γραμμάτων στα χρόνια της Νίκαιας βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 5-27, και Fryde, *Renaissance*, σσ. 73-77.

των και των κάθε λογής επιστημών.¹⁸⁸⁵ Ο ίδιος ο Μιχαήλ Η΄ παρά την υπέρμετρη φιλοδοξία και πολυπραγμοσύνη του δεν ήταν άμοιρος παιδείας. Το μαρτυρούν άλλωστε το έξοχο ρητορικό ύφος της αυτοβιογραφίας του, καθώς και ο σύγχρονός του Γεώργιος Μετοχίτης, σύμφωνα με τον οποίο ο Μιχαήλ Η΄ τα τελευταία χρόνια της ζωής του συνέγραψε «*παρακλητήριους υπέρ αυτού κανόνες άριστα έμμελείς*».¹⁸⁸⁶ Αυτός, όμως, που αποδείχθηκε κατεξοχήν λάτρης και προστάτης των γραμμάτων και δέχθηκε για τον λόγο αυτό τον εγκωμιασμό των συγχρόνων του λογίων ήταν ο Ανδρόνικος Β΄.¹⁸⁸⁷

Πράγματι, η έντονη επιθυμία αρκετών να σπουδάσουν τη ρητορική, αλλά και ο ισχυρισμός εξίσου πολλών ότι μπορούσαν να τη διδάξουν έναντι λίγων χρημάτων μπορεί να προκαλεί τον ψόγο λογίων όπως ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Θωμάς Μάγιστρος και ο Νικηφόρος Χούμνος, είναι όμως ενδεικτική των δυνατοτήτων και επαγγελματικών ευκαιριών που εξασφάλιζε μία καλή ανώτερη εκπαίδευση.¹⁸⁸⁸ Αναφερόμενος στον εκπαιδευτικό οργανισμό των πρώιμων παλαιολόγειων χρόνων ο λόγιος Μανουήλ Ολόβωλος φτάνει στο σημείο να αποκαλεί την Κωνσταντινούπολη ως πόλη Δαβήρ, δηλούσα στα εβραϊκά «*τήν τών γραμμάτων πόλιν*». Χαρακτηρισμός τώντι επιτυχής, αφού μετά την πολύχρονη «*βαρβαρώδη άγροικία ήγουν άλογία*» της Λατινοκρατίας, επανιδρύθηκαν βιβλιοθήκες και ανώτερες σχολές, ενώ έντονο υπήρξε το αίσθημα της βιβλιοφιλίας και της αγάπης για τα γράμματα.¹⁸⁸⁹

Ως εκ τούτου δεν μάς προκαλεί εντύπωση όταν ο Ιωσήφ Φιλόσοφος ή Ρακενδύτης γράφει ότι κατέφυγε «*τῆ Κωνσταντίνου καί τοίς έν ταύτη πνευματικοίς καί σοφοίς άνδράσι*» όχι για κάποιο άλλο λόγο, αλλά «*προσκτήσασθαι τῆ παιδεία τών κατά τὸ Βυζάντιον*

¹⁸⁸⁵ Ολόβωλος, Λόγοι, Β΄, σ. 58.17-37.

¹⁸⁸⁶ Μετοχίτης, *Historia dogmatica*, 1.80.14-18 (σ. 106). Και ο Ολόβωλος, στο έργο του «*Ερμηνεία εις τὸ εὐαγγελικὸν ρήτὸν τὸ ἐὰν ἔχητε πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως ἐρέϊτε τῷ ὄρει τούτῳ καὶ τὰ ἐξῆς. Ἐπορήθη δὲ τοῦτο παρὰ τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐτοκράτορος τοῦ καὶ νέου Κωνσταντίνου*», (ed.) M. Treu, *Manuelis Holoboli orationes (Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums 1)*, Potsdam, 1906, μάς πληροφορεῖ ότι ο Μιχαήλ Η΄ συναναστρεφόταν στα ανάκτορα με λογίους (σ. 21.37) και ότι κάποτε επιδόθηκε με ευκολία στη συγγραφή ενός ερμηνευτικού λόγου θεολογικού χαρακτήρα, ο οποίος ήταν «*εὐ ταῖς ἀπὸ τῆς ρήτορος τέχνης κεκραμένος βαφαῖς, Ἄττικῶν ἔμπλεως καταγλωττισμάτων καὶ πολὺ τὸ ἐπιμελὲς φέρων κατὰ τε τὸ τῆς λέξεως ἄνθος, τὸ τοῦ σχήματος κάλλος, τὸν τῆς συνθήκης κόσμον καὶ τὴν ἐντεῦθεν ἀποτικτομένην ἐμμέλειαν*» (σ. 22.19-20, 29-32).

¹⁸⁸⁷ Μετοχίτης, *Βασιλικοί λόγοι*, σσ. 408-410: «*καὶ νῦν μάλιστα ἐπέδοτο ἡ φορὰ καὶ θησαυρὸς ἀθρόον ἀνώρυκται, μᾶλλον δ' ἡ πηγὴ τῆς σοφίας ... καὶ ὁ μὲν τις ἤσκηται λέγειν καὶ σπουδάζει τὴν ἐρμηνείαν καὶ χάριν ἄττικὴν, ὃ δ' ἱστορίας συνάγει καρποὺς καὶ χύσιν εὐμαθείας, ὃ δ' ἐκ φιλοσοφίας σεμνὸς καὶ ὁ μὲν πρόθυμος ἐστὶ τῆ φύσει καὶ λογίζεται καὶ συνηγορεῖ καὶ πάντα ἄριστα ἐπιμαρτύρεται*». Βλ. σχετικά και Hunger, «*Humanität*», ὁ.π., σσ. 149-152.

¹⁸⁸⁸ Ο Γρηγοράς αγανακτεῖ με την αλαζονεία των ψευδοσοφών, τους οποίους βλέπει σε πλατείες να κομπάζουν και να επιδεικνύουν τη σοφία τους ισχυριζόμενοι ότι μπορούν να τη διδάξουν έναντι κάποιων χρημάτων. Βλ. R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'œuvre*, Paris, 1926, σ. 64. Πρόκειται για άτομα διεφθαρμένα, ανέντιμα και ασφαλώς όχι σοβαρά, όπως επισημαίνει ο Θωμάς Μάγιστρος (PG 145, στ. 541A. Σχετικά και ο Χούμνος συμπληρώνει ότι η ενασχόληση των ατόμων αυτών με τη ρητορική αποσκοπεί μόνο στην προσωπική τους ικανοποίηση, καθώς στέκουν υπερήφανα μπροστά στο αμαθές κοινό, και δεν διστάζει να τους παρομοιάσει με γυναίκες ελευθερίων ηθών (*Anecdota Graeca* 5, σ. 286, και Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, σ. 64).

¹⁸⁸⁹ Ολόβωλος, Λόγοι, Γ΄, σ. 95.1-20. Κατά τα λεγόμενά του, επί Μιχαήλ Η΄ «*ἀκριβάζεται γραμματική, λεπτολογείται ποιητική*» (σ. 95.34-36), «*σήμερον οὐ καὶ τὰ τῆς ρητορικῆς σβεσθέντα πάλιν ἀνάπτει πυρσά;*» (σ. 96.3-6), «*τί δ' ἂν εἶπομι καὶ περὶ φιλοσοφίας;*» (σ. 96.12-26)».

περιφανῶν περι λόγους καὶ δοκίμων ἀνδρῶν· καὶ εἶναι γὰρ ἐκείνη πλείους ἢ ἄλλη πη καὶ τοὺς περι λόγους ἔχοντας καὶ διὰ βίον τοῦτο πεπονημένους σπουδῆν».¹⁸⁹⁰ Την ίδια εικόνα μεταφέρουν για την πρωτεύουσα και άλλοι λόγιοι, όπως ο Θωμάς Μάγιστρος (1318), που αναφέρεται στους φιλομαθείς νέους που συνάντησε εκεί και στα ενδιαφέροντά τους για τον Δημοσθένη και τους μεγάλους ποιητές της Αρχαιότητας¹⁸⁹¹ ή ο Νικόλαος Λαμπηνός (c. 1303), που και αυτός επισημαίνει ότι πολλοί πήγαιναν στην Κωνσταντινούπολη χάριν παιδείας.¹⁸⁹² Δίκαια, επομένως, ο Θεόδωρος Υρτακηνός σε επιστολή προς τον μαθητή του Κωνσταντίνο Λουκίτη που κατέφυγε στην Τραπεζούντα, εγκωμιάζει τον παιδευτικό ρόλο της Κωνσταντινούπολης παραβάλλοντάς την με μήτρα που γεννά άνδρες καταξιωμένους σε όλες τις επιστήμες, περισσότερο και από ό,τι η αρχαία Αθήνα.¹⁸⁹³

Πρώτο βήμα για την ικανοποίηση των αυξημένων εκπαιδευτικών αναγκών και εν γένει την ανάπτυξη της παιδείας ήταν η ανασυγκρότηση των βιβλιοθηκών και βέβαια η συγκέντρωση, αποκατάσταση και αναπαραγωγή των αναγκαίων για την εκπαίδευση και την περαιτέρω φιλολογική και επιστημονική έρευνα κειμένων. Έτσι, ο γνωστός βιβλιόφιλος μητροπολίτης Κυζίκου Θεόδωρος Σκουταριώτης θα επιδοθεί στη συγκέντρωση παλαιών κωδίκων, ορισμένοι από τους οποίους φαίνεται ότι ανήκαν άλλοτε (προ του 1204) στη βασιλική ή πατριαρχική βιβλιοθήκη,¹⁸⁹⁴ ενώ ο *ἐπι τοῦ κανικλείου* Νικηφόρος Χούμνος προτρέπει την Θεοδώρα Ραούλαινα να συνεχίσει το έργο της αναπαραγωγής (αντιγραφής) βιβλίων προς όφελος των λογίων σημειώνοντας ότι όποιος δεν διαθέτει βιβλία είναι όπως ο τεχνίτης χωρίς εργαλεία και μέμφεται εαυτόν, ασφαλώς αναίτια, ότι «*μη πολυβιβλός τις ἢ καὶ καλλιβιβλος ἐμοί περιουσία*».¹⁸⁹⁵

Παράλληλα, λόγιοι όπως ο Μάξιμος Πλανούδης και η ομάδα του επιχειρήσαν να περισώσουν, αποκαταστήσουν, σχολιάσουν και επανεκδώσουν κείμενα της κλασικής γραμ-

¹⁸⁹⁰ Treu, «Der Philosoph Joseph», *ό.π.*, σσ. 18, 36.

¹⁸⁹¹ Σκαλιστής, Θωμάς Μάγιστρος, σσ. 44 και 192: «*ἀλλὰ παρήσαν μὲν ἡμῖν νέων ἀγέλαι τῶν περι τὸν Ἑρμῆν· οἱ μὲν εἰς ἀκμήν, οἱ δὲ προὔχοντες· οἱ μὲν περι Δημοσθένους καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν συνεδρίου λέγοντες τε καὶ ἀκούοντες, οἱ δ' εἰς ποιητὰς ἔχοντες, τοὺς κοινούς τῶν ἐλλήνων παιδαγωγούς*». Ο ίδιος σημειώνει, ίσως με κάποια υπερβολή, ότι κατά την αποχώρησή του από την πρωτεύουσα, πολλοί κάτοικοι αποχαιρέτησαν τον ίδιο και τη συνοδεία του με ποιήματα σε δακτυλικό εξάμετρο:

*«ὦ φίλ' ἐπέπερ ἀφῖξο ἐελδομένοισι μάλ' ἡμῖν,
πολλὰ μάλ' εὐχομένοισι καὶ ἐελδομένοισιν ιδέσθαι,
οὐλέ τε καὶ μέγα χαίρει· θεός δέ τοι ὄλβια δοίη
πάντα μαλ' ὅσσ' ἐθέλεις καὶ τοι φίλον ἔπλετο θυμῷ
νοστήσαι οἰκόνδε φίλην ἐς πατρίδα γαίαν»*,

Σκαλιστής, Θωμάς Μάγιστρος, σ. 197.

¹⁸⁹² Πολέμης, Λαμπηνός, § 12, σ. 34.25-31: «*καὶ τοῦτο τῇ πόλει καὶ πρώτη καὶ μόνη πρόσεστι τάγαθόν, καὶ μαρτυροῦσιν οἷς δεῦρ' ἐπὶ παιδείαν ἐκ πάσης ἠπειρου τε καὶ θαλάσσης ἀφικνουμένοι λαμβάνειν ἕξεστι τὰ δι' ἅ τὰς μακρὰς ἀποδημίας ἐστειλάντο καὶ τοὺς πλοῦς καὶ τῆς ἐαυτῶν ἀπεφοίτησαν*».

¹⁸⁹³ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 73, σ. 34.5-13: «*Μεμακάρικα δὲ τὴν ὀλβιωτάτην ἐν λόγοις καὶ πάγχρυσον Κωνσταντίνου ... ῥήτορας ἀνδρας καὶ φιλοσόφους, οὐχ ἤκιστα δὲ καὶ ἄκρους ἀστρονόμους, ὠδίνουσάν τε καὶ τρέφουσάν· ἐὼ γὰρ ἐρεῖν πᾶσαν ἄλλην φιλοσοφίαν, ὅση τε τῆς καθ' ἡμᾶς εὐσεβείας καὶ εὐγενείας, καὶ ὅση τῆς Ἑλληνίδος ἐπιστήμης· καὶ ταῖς λοιπαῖς μεταδιδούσαν τῶν πόλεων, ὑπὲρ τὰς σοφὰς καὶ χρυσὰς ἐκείνας Ἀθήνας πάλαί ποτε*».

¹⁸⁹⁴ Για τη βιβλιοφιλία του Θεόδωρου Σκουταριώτη βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 138-139.

¹⁸⁹⁵ *Anecdota Nova*, αρ. 77, σσ. 93-94.

ματείας.¹⁸⁹⁶ Σε επιστολή του μάλιστα στον Αλέξιο Φιλανθρωπινό ο Πλανούδης γράφει: «ἐμοὶ δ' ἔδοξε τὰ τοῦ Πλουτάρχου γράψαι βιβλία· πάνυ γάρ, ὡς οἶσθα, τὸν ἄνδρα φιλῶ» και τού ζητεί να τού εξασφαλίσει για τον λόγο αυτό την αναγκαία γραφική ύλη (μεμβράνες), καθώς «οὐχ ἡμῖν εὐπορία πρὸς γε τὸ πρίασθαι».¹⁸⁹⁷ Με τους αρχαίους συγγραφείς ασχολήθηκε το σύνολο των γνωστών μας λογίων της περιόδου όχι μόνο οι μείζονες, όπως οι Κωνσταντίνος Ακροπολίτης,¹⁸⁹⁸ Γεώργιος Παχυμέρης¹⁸⁹⁹ και Νικηφόρος Γρηγοράς,¹⁹⁰⁰ αλλά και οι ελάσσονες, όπως ο μοναχός Σοφονίας.¹⁹⁰¹ Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση του Υρτακηνού που είχε στην κατοχή του έργα του Ομήρου και του Ησιόδου,¹⁹⁰² ενώ και ο Γεώργιος Οιναιώτης ασχολήθηκε, όπως πληροφορούμαστε από την επιστολογραφία του, με τους Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Δημοσθένη και Πτολεμαίο.¹⁹⁰³

Η προσπάθεια αποκατάστασης των κειμένων της κλασικής γραμματείας σε σωζόμενα χειρόγραφα της εποχής των Μακεδόνων και των Κομνηνών, αλλά και της αναπαραγωγής νέων συνδέεται και με την τάση απομίμησης της παλαιότερης γραφής και διακόσμησης.

¹⁸⁹⁶ Βλ. σχετικά Constantinides, *Higher Education*, σσ. 71-80, και Fryde, *Renaissance*, σσ. 237-257.

¹⁸⁹⁷ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 106, σ. 142.36-45, και Constantinides, «Scholars and their Books», ό.π., σσ. 13-14.

¹⁸⁹⁸ Η επιστολογραφία του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη είναι αποκαλυπτική των ενδιαφερόντων του. Μαθαίνουμε έτσι ότι ζητά από κάποιον Κάλλιστο ένα αντίτυπο της *Ἰλιάδος* (*Ἐπιστολές*, αρ. 25, σ. 127), από έναν ηγούμενο τις *ἐπιστολές* του απόστολου Παύλου με σχόλια του Φωτίου (αρ. 62, σ. 157), ενώ από κάποιον άγνωστο ένα καλό χειρόγραφο του Γεωργίου Πισίδη για να διορθώσει το δικό του αντίτυπο (αρ. 78, σσ. 167-68). Ο ίδιος φαίνεται ότι έχει στην κατοχή του έργα των Δημοκρίτου και Ηρακλείτου (αρ. 59, σ. 154), την *Ἰερά Ὀπλοθήκη* (αρ. 61, σσ. 156-157), ένα βιβλίο του πατέρα του με έργα του Πλάτωνα (αρ. 80, σ. 169, βλ. και αρ. 59, σ. 154), όπως και ένα με έργα του Πλωτίνου (αρ. 95, σ. 190). Σε άλλες του επιστολές (αρ. 90, σσ. 180, 182) σχολιάζει τον *Τιμαρίωνα*· ζητά να πληροφορηθεί τα ονόματα των αττικών μηνών (αρ. 73, σ. 164) ή μάς πληροφορεί για τη συγγραφή ενός εγκωμίου για τον αυτοκράτορα (αρ. 184, σ. 250). Τέλος, συγχαίρει κάποιον (πιθανότατα τον Παχυμέρη) για την ολοκλήρωση ενός χειριδίου στη Φιλοσοφία και στα Μαθηματικά (αρ. 101, σ. 196, και Constantinides, *Higher Education*, σσ. 40, 165-66)· σημειώνει μια νέα έκδοση της επιτομής του έργου του Αριστοτέλη από τον Ιωσήφ Φιλόσοφο (αρ. 137, σ. 225) ή ζητά από ένα φίλο του να διορθώσει σε ένα έργο του τόσο τα δικά του λάθη όσο και εκείνα του αντιγραφέα (αρ. 186, σ. 251).

¹⁸⁹⁹ Ο Παχυμέρης, που ασχολήθηκε μεταξύ άλλων και με τη φιλοσοφία, προέβη για τις ανάγκες της διδασκαλίας στη σύνταξη μίας σύνοψης του αριστοτελικού *corpus* σε δώδεκα βιβλία, το οποίο σώζεται στους ιβηρικούς κώδικες 119 και 191 (αριθ. μονής 546, 223· Sp. Lampros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, vol. II, Cambridge, 1900, σσ. 22, 54). Βλ. E. Pappa, «Die Kommentare des Georgios Pachymeres zum Organon», I. Vassiss - G. S. Henrich - D. Reinsch (eds.), *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis*, Berlin-New York, 1998, σσ. 198-210· B. Bydén, «Λογοτεχνικές καινοτομίες στα πρώιμα παλαιολόγια υπομνήματα στο *Περί ψυχής* του Αριστοτέλη», *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία* 4 (2006), 236-240, 247· P. Golitsis, «Un commentaire perpétuel de George Pachymère à la *Physique* d'Aristote, faussement attribué à Michel Psellos», *BZ* 100.2 (2007) 637-676, και του ίδιου, «La date de composition de la *Philosophia* de Georges Pachymère et quelques précisions sur la vie de l'auteur», *REB* 67 (2009), 209-215.

¹⁹⁰⁰ Ο Γρηγοράς τη δεκαετία του 1320 θα προβεί σε σχολιασμό του *Τιμαίου* του Πλάτωνα (κώδ. *Vat. gr.* 228). Βλ. I. Pérez Martín, «Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el *Timeo* (Vaticanus graecus 228)», *MHNH* 4 (2004), 197-220.

¹⁹⁰¹ Ο Σοφονίας, τον οποίο ο Παχυμέρης (III, IX:5, σ. 227.23) χαρακτηρίζει ως άνδρα «σοφόν τε και συνετόν», συνέγραψε παραφράσεις σε αρκετά αριστοτελικά έργα για τις ανάγκες της διδασκαλίας της φιλοσοφίας. Βλ. σχετικά Constantinides, *Higher Education*, σσ. 125-126, και Bydén, «Πρώιμα παλαιολόγια υπομνήματα», ό.π., σσ. 233-236, 247.

¹⁹⁰² Karpozilos, «Books and Bookmen», σσ. 257-59.

¹⁹⁰³ Οιναιώτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 9 (κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, f. 32^r, *Φυσικά* του Αριστοτέλη)· αρ. 126 (= 127) (f. 174^v, χρεία για τον *Τιμαίο* του Πλάτωνα)· αρ. 83 (= 82) (f. 119^r, *βίβλον τοῦ σοφωτάτου Παχυμέρη*)· αρ. 141 (= 142) (f. 203^v, *Δημοσθένους Λόγοι*) και αρ. 172 (f. 278^v, αίτημα για τα *Ἄρμονικά* του Πτολεμαίου).

σης.¹⁹⁰⁴ Εισάγονται κατά συνέπεια “αρχαίζοντα” είδη γραφής, όπως αυτή των χφφ. της «ομάδος της Παλαιολογίνας» ή «των Οδηγών», γεγονός που αποδίδεται στην επιθυμία μίμησης μιας εποχής μεγαλείου, που αποτελούσε πρότυπο,¹⁹⁰⁵ ιδιαίτερα δε μετά τη μακρά περίοδο αναστάτωσης (post 1204), που επέδρασε και στη γραφή, με την άρση των ορίων μεταξύ βιβλικής και επισευρμένης, και την παρατηρούμενη αταξία στα καλλιγραφημένα κείμενα. Έτσι μετά το 1261 θεωρήθηκε αναγκαία η μίμηση προτύπων του ένδοξου παρελθόντος και η επιβολή ευταξίας στον τρόπο γραφής με την εισαγωγή εκτός των άλλων και της λεγόμενης γραφής «Μετοχίτη».¹⁹⁰⁶

Ενδεικτικό της ενασχόλησης με την κλασσική γραμματεία είναι οι πολυάριθμοι σωζόμενοι κώδικες με έργα των αρχαίων κλασσικών, που αντιγράφονται την περίοδο αυτή. Εάν μάλιστα τον 12ο ή 13ο αι. ένας κώδικας με θεωρήματα του Αρχιμήδη αποξάστηκε στη μονή του Αγίου Σάββα στην Παλαιστίνη για να γραφούν σε αυτόν λειτουργικά κείμενα, λίγες δεκαετίες αργότερα (μέσα 13ου – μέσα 14ου αι.) η τάση αυτή αντιστρέφεται. Έτσι, ένα στιχηράριον (κώδ. *Vindob. suppl. gr.* 64) θα θυσιαστεί για να γραφεί πάνω του ένα σχολιασμένο πινδαρικό κείμενο, ενώ στον κώδικα *Vindob. phil. gr.* 158 τη θέση των λειτουργικών κειμένων θα πάρει ένα ετυμολογικό λεξικό.¹⁹⁰⁷

Το ίδιο διάστημα παρατηρείται αύξηση και στους βιβλιόφιλους, χωρίς να πρόκειται απαραίτητα για λογίους. Όπως έχει μάλιστα επισημανθεί σε σχετική μελέτη, μετά το 1261

¹⁹⁰⁴ Αναφέρουμε για παράδειγμα τον αθωνικό κώδ. *Διονυσίου 65* (έτους 1313), ο γραφέας του οποίου, ο μοναχός Σάββας από τη Νικομήδεια, μιμείται τις μικρογραφίες του παλαιότερου προτύπου, ενός ψαλτηρίου του 11ου ή 12ου αι. από την Κωνσταντινούπολη. Βλ. *Θησαυροί του Άγιου Όρους*, Θεσσαλονίκη, 1997, αρ. 5.23, σσ. 219-221. Ένα ακόμη ψαλτήριο του 11ου αι. (*Vat. gr.* 747) ήταν ακόμη σε χρήση τον 14ο αι. οπότε και οι μικρογραφίες του ζωγραφίστηκαν εκ νέου την περίοδο 1320-1340. Το ψαλτήριο, επίσης, αρ. 602 της μονής Βατοπεδίου (c. 1270-1300) συνετέθη με βάση ένα παλαιότερο του 11ου αι. (*Vat. gr.* 746, 12ος αι.), ενώ και ο κώδ. *Vindob. theol. gr.* 90 μιμείται τη μαργαριταρόσχημη γραφή παλαιότερου κώδικα του 11ου αι. Βλ. J. Lowden, «Illustrated Octateuch Manuscripts a Byzantine Phenomenon», P. Magdalino - R. Nelson (eds.), *Old Testament in Byzantium*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2010, σσ. 115 κ.ε. I. Hutter, «Paläologische Übermalungen im Oktateuch Vaticanus graecus 747», *JÖB* 21 (1972), 139-148, και Buchtal - Belting, *Patronage*, ό.π., σσ. 91 κ.ε., 95 και σημ. 13· βλ. σχετικά και Hunger, *Schreiben und Lesen*, ό.π., σ. 104.

¹⁹⁰⁵ Βλ. I. Pérez Martín, «The Meaning of Restoring Manuscripts in the Evolution of the Greek Handwriting after 1261: The Archaisant Scripts», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. II, Sofia, 2011, σ. 46.

¹⁹⁰⁶ Χαρακτηριστικό της γραφής αυτής, στην οποία θα γράφονται κώδικες έως και την 3η ή 4η δεκαετία του 14ου αι., είναι ο ευδιάκριτος χωρισμός των λέξεων και των γραμμάτων, το ευανάγνωστο του κειμένου και ο περιορισμός των συντομογραφιών. Hunger, *Schreiben und Lesen*, ό.π., σσ. 104-106, 119-120. Κατά τον Ševčenko («Metochites», ό.π., σ. 37, και σημ. 141) το στυλ Μετοχίτη μιμείται ουσιαστικά τη γραφή των χρόνων του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου και τη μαργαριταρόσχημη του 11ου αι. Για το θέμα βλ. επίσης H. Hunger, *Studien zur griechischen Paläographie*, Wien, 1954, σσ. 30-31 και πίν. X· G. Prato, «I manoscritti greci dei secoli XIII e XIV: note paleografiche», *Studi di paleografia greca*, Spoleto, 1994, σσ. 123-131, πίν. 1-24, και πρόσφατα Ch. Förstel, «Metochites and his Books between the Chora and the Renaissance», H. A. Klein - R. G. Ousterhout - B. Pitarakis (eds.), *The Kariye Camii Reconsidered*, (Istanbul Research Institute Publications 14), Istanbul, 2011, σ. 258, που ταυτίζει τον γραφέα του κωδ. *Paris. gr.* 2003, του Μετοχίτη, με τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη, στο χέρι του οποίου αποδίδονται αρκετά χρυσόβουλλα του Ανδρονίκου Β΄. Για τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη βλ. τώρα το άρθρο του E. Lamberg, «Georgios Bullotes, Michael Klostomalles und die Byzantinische Kaiserkanzlei unter Andronikos II. Und Andronikos III. in den Jahren 1298-1329», B. Mondrain (ed.), *Lire et écrire à Byzance*, Paris, 2006, σσ. 33-64.

¹⁹⁰⁷ Hunger, *Schreiben und Lesen*, ό.π., σ. 20.

το ενδιαφέρον για την παραγωγή χειρογράφων τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες της αυτοκρατορίας (λ.χ. Μακεδονία και Πελοπόννησος) εμφανίζεται ιδιαίτερα αυξημένο σε σχέση με την περίοδο που ακολούθησε μετά το 1204. Παρόμοια αύξηση σημειώνει και το επίπεδο της εγγραματοσύνης, μολοντί χαμηλότερο σε σχέση με εκείνο του 12ου αι.¹⁹⁰⁸ Γνωστές μάς είναι οι περιπτώσεις του Κωνσταντίνου Μαυροζώμη, που κατείχε έναν κώδικα με την *Πανοπλία δογματική*,¹⁹⁰⁹ και του άναγνώστου Γεωργίου Σαρακηνόπουλου, που αντέγραψε και προφανώς κατείχε το 1306/7 ένα συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως.¹⁹¹⁰ Τέλος ο άρχοντας Θεοδόσιος Σισίννης θα αποκτήσει το 1258/9 την *Κλίμακα του Σιναΐτη*,¹⁹¹¹ ενώ κάποιος Θεόδωρος Λιθοपुरγίτης θα λάβει το 1290 ως γαμήλιο δώρο από τον πενθερό του ένα χειρόγραφο με το *Έτυμολογικόν του Συμεώνος*.¹⁹¹²

Σημαντικός κρίνεται στο σημείο αυτό ο ρόλος των μελών της αριστοκρατίας, που ενθάρρυναν τη συγγραφή και διακόσμηση κωδίκων τόσο για προσωπική χρήση όσο και για τη δωρεοδότηση των μοναστικών ιδρυμάτων, των οποίων ήσαν κτίτορες.¹⁹¹³ Ωστόσο, η παρουσία πλάι σε ορισμένους πολυτελείς κώδικες και πολλών μέτριας ποιότητας μαρτυρεί το αυξημένο κόστος τους, αλλά και τη μεταβολή των οικονομικών – κοινωνικών συνθηκών στην αυτοκρατορία σε σχέση με παλαιότερες εποχές.¹⁹¹⁴

Παράλληλα οι αυξημένες διδακτικές ανάγκες στη μέση και ανώτερη εκπαίδευση οδήγησαν στη εύρεση και αντιγραφή παλαιότερων διδακτικών εγχειριδίων ή στη συγγραφή νέων, μολοντί πρέπει να σώζονταν αρκετά εγχειρίδια (λ.χ. ρητορικής) από την περίοδο της Νίκαιας.¹⁹¹⁵ Έτσι, κατά την πρώιμη παλαιολόγια περίοδο παρατηρείται εκ νέου ανάπτυξη της σχεδογραφίας με την πραγματεία του Μανουήλ Μοσχόπουλου *Περί σχεδών*,

¹⁹⁰⁸ Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Βυζαντινοί γραφείς κωδίκων και «εγγραματοσύνη». Διαπιστώσεις και συγκρίσεις, 13ος αι.», Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά - Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη (επιμ.), *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 81-109.

¹⁹⁰⁹ Κώδ. *Oxf., Bodl. Lib., ms Roe 22* (έτους 1286). Στο f. 560^v σημειώνεται ότι «† ἐγράφει ἡ παροῦσα βίβλος διὰ συνδρομῆς καὶ | ἐξόδου τοῦ πανευγενεστάτου κυρ(οῦ) Κων(σταντίνου) τοῦ | Μαυροζώμη: - † ἐγράφει δὲ ἐν ἔτει τῷ | ςψδ': μηνὶ μαΐω ἰε ἡμέρ(α) ε : - | ἰν(δικτιῶνος) ἰδ : - | ...». Βλ. Turyn, *Dated MSS. GB*, σσ. 50-51, Ο εν λόγω Κωνσταντίνος Μαυροζώμης ταυτίζεται με τον οἰκείο της Στρατηγοπούλινας (PLP, 17443).

¹⁹¹⁰ Κώδ. *Oxf., Bodl. Lib., ms Auct.T.3.16*. Βλ. Turyn, *Dated MSS. GB*, σσ. 70-71, Για το πρόσωπό του βλ. PLP, 24857, και M. Vogel, V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Hildesheim, 1966, σ. 85.

¹⁹¹¹ Turyn, *Dated MSS. It.*, σ. 19 (κώδ. *Ambros. ms. D 58 sup.*).

¹⁹¹² Turyn, *Dated MSS. It.*, σσ. 67-68 (κώδ. *Laurent. S. Marco 303*). Βλ. και Browning, «Literacy», σ. 45, και PLP, 14919. Το *Έτυμολογικόν του Συμεώνος* απαντά σε τέσσερις ακόμη κώδικες (β' μισό 13ου - 14ος αι.) και εξεδόθη από τον H. Sell, *Das Etymologicum Symeonis (α - αἰώ)*, Meisenheim am Glan, 1968. Βλ. σχετικά τη βιβλιοκρισία του N. A. Λιβαδάρα, «Παρατηρήσεις εις τὸ Έτυμολογικόν τοῦ Συμεώνος», *Ἄθηνά 70* (1968), 83-94. Ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Η. Νέσσερη για τη σχετική επισήμανση και τη βιβλιογραφική ενημέρωση.

¹⁹¹³ Προκαλεί εντύπωση η απουσία εικονογραφημένων κωδίκων που γράφτηκαν κατόπιν εντολής ή υπόδειξης των Μιχαήλ Η' και Ανδρονίκου Β', ενώ δεν υπάρχουν στοιχεία που να συνηγορούν στην ύπαρξη ενός αυτοκρατορικού *scriptorium* για την περίοδο αυτή.

¹⁹¹⁴ Buchtal - Belting, *Patronage*, ό.π., σσ. 102-104.

¹⁹¹⁵ N. G. Wilson, «Nicaean and Palaeologan hands: introduction to a discussion», *La paléographie grecque et byzantine, Paris 21-25 octobre 1974* (Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique no 559), Paris, 1977, σ. 264.

γραμμένη πριν το 1288/9, που γνώρισε μεγάλη διάδοση.¹⁹¹⁶ Επιπλέον, ο Γεώργιος Παχυμέρης συνέγραψε ένα εγχειρίδιο για το *Quadrivium*¹⁹¹⁷ και ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος συνέθεσε προγυμνάσματα,¹⁹¹⁸ πιθανότατα για τις ανάγκες της διδασκαλίας τους στην “πατριαρχική σχολή”, ενώ ο Ιωσήφ Φιλόσοφος συνέταξε ένα εγχειρίδιο για τη ρητορική (*Σύνοψις τῆς Ρητορικῆς*).¹⁹¹⁹ Άλλοι, τέλος, αρκέστηκαν στην αναζήτηση τέτοιων έργων, όπως ο Γεώργιος Οιναιώτης που σε μία επιστολή του ενδιαφέρεται για έναν κώδικα της τέχνης γραμματικής του Διονυσίου Θρακός.¹⁹²⁰

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι συγγραφείς της περιόδου αυτής, ανεξάρτητα από το προσωπικό ύφος του καθενός, προσπαθούν να ακολουθήσουν πιστά τα αρχαία πρότυπα και επομένως η ορθή εκμάθηση και χρήση της αττικής γλώσσας είναι ένα ζήτημα που απασχολεί το σύνολο των λογίων την εποχή αυτή. Αυτός φαίνεται ότι ήταν ένας από τους λόγους που σημαντικοί δάσκαλοι και λόγιοι, όπως οι Μάξιμος Πλανούδης, Μανουήλ Μοσχόπουλος, Ιωάννης Γλυκός, Θωμάς Μάγιστρος, Ιωσήφ Φιλόσοφος κ.ά., θα προβούν στη συγγραφή εγχειριδίων γραμματικής,¹⁹²¹ λεξικών -ετυμολογικών ή της αττικής διαλέκτου¹⁹²² - και εγκυκλοπαιδειών.¹⁹²³

¹⁹¹⁶ Μανουήλ Μοσχόπουλος, *Περὶ σχεδῶν*, (ed.) R. Stephanus, *Manuelis Moschopuli, De ratione examinandae orationis libellus. Ex bibliotheca regia*, Paris, 1545. Βλ. σχετικά J. Keany, «Moschopoulea», *BZ* 64 (1971), 303-313· Constantinides, *Higher Education*, σ. 106, και πρόσφατα την ανέκδοτη διατριβή της Φ. Νούσια, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period*, University of London (Royal Holloway), London, 2007.

¹⁹¹⁷ P. Tannery, *Quadrivium de Georges Pachymère ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας*, (Studi e Testi 94), Città del Vaticano, 1940. Βλ. επίσης Cacouros, «La philosophie et les sciences», *ό.π.*, σσ. 13-16, και G. Katsiampoura, «The Quadrivium of 1008 and Pachymeres' Syntagma: Comparing two Byzantine Quadrivia», L. del Corso - O. Pecere (eds.), *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall'Antichità al Rinascimento*, τόμ. II, Cassino, 2010, σσ. 409-424.

¹⁹¹⁸ J. Glettner, «Die Progymnasmata de N.X.», *BZ* 33 (1933), 1-12, 255-70.

¹⁹¹⁹ Walz, *Rhetores Graeci*, τόμ. III, Stuttgart, Tübingen, London, Paris, 1834, σσ. 467-569.

¹⁹²⁰ Οιναιώτης, *Επιστολές*, αρ. 127 (= 128) (κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, f. 75^r).

¹⁹²¹ Μάξιμος Πλανούδης, «*Περὶ γραμματικῆς διάλογος*» και «*Περὶ συντάξεως*», ed. L. Bachmann, *Anecdota Graeca* II, Leipzig, 1828, σσ. 3-166, όπως και «*Περὶ μεταβατικῶν και ἀμεταβάτων ρημάτων*» (Constantinides, *Higher Education*, σσ. 78-79)· Μανουήλ Μοσχόπουλος, «*Ἐρωτήματα, Ἐπιτομή νέα γραμματικῆς*» (Constantinides, *ό.π.*, σσ. 105-106), και Ιωάννης Γλυκός, «*Περὶ ὀρθότητος συντάξεως*» (Constantinides, *ό.π.*, σ. 98). Βλ. σχετικά και τις μελέτες των R. H. Robins, *The Byzantine Grammarians. Their Place in History*, (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 70), Berlin - New York, 1993, σσ. 173-233, και R. Webb, «Greek Grammatological Glosses and Scholia: the Form and Function of the Late Byzantine Commentary», N. Mann - B. Munk-Olsen (eds.), *Medieval and Renaissance Scholarship. Proceeding of the Second European Science Foundation Workshop on the classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance* (London, The Warburg Institute, 27-28 November 1992), Leiden, New York, Köln, 1997, σσ. 1-18.

¹⁹²² Στον Πλανούδη αποδίδονται δύο λεξικά, εκ των οποίων ένα με αττικές εκφράσεις - «*Ἀττικισμοί*», Constantinides, *Higher Education*, σ. 79 και σημ. 76. Βλ. επίσης Μανουήλ Μοσχόπουλου, «*Συλλογὴ ὀνομάτων ἀττικῶν*» (Constantinides, *ό.π.*, σσ. 106-107), και του Θωμά Μάγιστρου, «*Ὀνομάτων ἀττικῶν συναγωγή*», F. Ritschel, *Thomae magistri sive Theoduli monachi ecloga vocum atticarum*, Halle, 1832. Θα μπορούσαμε, ασφαλώς, να απარიθμήσουμε πλήθος άλλο λεξικών, που αντιγράφονται ή συντάσσονται την περίοδο αυτή, όπως το *Lexikon Vindobonense*, που συνέθεσε ο Ανδρέας Λοπαδιώτης, μαθητής ή ομότεχνος του Μανουήλ Μοσχόπουλου (Constantinides, *ό.π.*, σσ. 47-48)· το *Ἐτυμολογικὸν μέγα* (*Paris. gr.* 2654, ἔτους 1273, Astruc et al., *Les manuscrits grecs*, *ό.π.*, αρ. 16, σσ. 44-46)· το *λεξικόν* (*Vat. Ottob. gr.* 259) του Διονυσίου Δ' Πρίγκιπος (β' μισό 13ου αι., Κωνσταντινίδης, «*Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ*», σ. 280) ή εκείνα του ιερομόναχου Μελετίου περί τα τέλη του 13ου αι. (κώδ. *Rovereto, Bibliotheca civica, ms.* 28· Mazzucchi, «*Uno sconosciuto codice greco*», *ό.π.*, σσ. 411-423) και του Γεωργίου Φραγκόπουλου, ἔτ. 1310 (κώδ. *Vat. gr.* 7· Mercati - Cavalieri, *Codices Vaticani Graeci*, I, *ό.π.*, σσ. 4-5). Τέλος, ιδιαίτερη ζήτηση φαίνεται ότι είχε το λεξικό του Ζωναρά, αν κρίνουμε από τα σωζόμε-

Ανάλογη ανάπτυξη παρατηρείται και στη μελέτη και διδασκαλία της μαθηματικής τετρακτύος (*Quadrivium*), αν κρίνουμε από τις εκδόσεις του Παχυμέρη και του Ιωσήφ Φιλοσόφου στην *ἐγκυκλοπαίδειά του*. Στα μαθηματικά, γνωρίζουμε ότι ο Μάξιμος Πλανούδης εξέδωσε την κυκλική θεωρία τῶν μετεώρων του Κλεομήδους, τα Φαινόμενα του Ἄρατου (ενσωματώνοντας ορισμένους δικούς του στίχους), ενώ συνέγραψε σχόλια στα δύο βιβλία των ἀριθμητικῶν του Διόφαντου, στη μαθηματικὴν σύνταξιν του Πτολεμαίου και στα στοιχεῖα του Ευκλείδη.¹⁹²⁴ Ο ἴδιος αντέγραψε περί το ἔτος 1292/3 την «Ψηφοφορία κατ' Ἰνδούς», ἴσως ἀπὸ τον παλαιότερο κώδ. *Par. sup. gr.* 387, ff. 163^r-180^v, του ἔτους 1252, κἀνοντας μάλιστα χρῆση του αραβικοῦ ψηφίου για το μηδέν.¹⁹²⁵ Την ἴδια περίοδο εκδηλώνεται και το ενδιαφέρον του για το γεωγραφικὸ ἔργο του Πτολεμαίου προβαίνοντας στην αντιγραφή του και επιτυγχάνοντας να συντάξει ἐξ ἀρχῆς τους γεωγραφικούς χάρτες (c. 1293-1299).¹⁹²⁶

να αντίγραφα, ὅπως οἱ κώδ. *Bologna, Bibl. Universitaria ms.* 3559 (1291, Turyn, *Dated MSS. It.*, σ. 71), *Ottob. gr.* 252 (1291/92, Turyn, *Cod. Gr. Vat.*, σ. 81-82) και *Paris. Suppl. gr.* 462 (1312/13, P. Géhin et al., *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècle conservés dans les bibliothèques publiques de France*, tome II : XIVe siècle, Paris, Bibliothèque Nationale, 2005, αρ. 11, σσ. 36-37). Ἀκόμη και στον μεγάλο λογοθέτη Γεώργιο Ἀκροπολίτη αποδίδεται στον κώδ. *Bibl. Nat. Suppl. gr.* 1089, f. 131, η σύνθεση ενός λεξικοῦ σε πολιτικούς στίχους. Βλ. Ch. Astruc, M.-L. Concasty, *Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie : le supplément grec*, τόμ. III (nos. 301-1371), Paris, 1960, σ. 209.

¹⁹²³ Βλ. R. Criscuolo, «Note sull' "Enciclopedia" del filosofo Giuseppe», *Byzantion* 44 (1974), 255-281, και Constantinides, *Higher Education*, σ. 108.

¹⁹²⁴ Την ενασχόληση με τους Νικόμαχο και Διόφαντο αναφέρει ο Πλανούδης στις ἐπιστολές του αρ. 67 και 33. Βλ. ἐπίσης τον κώδ. *Ambros. ms. & 157 sup.* (1292/3), ὅπου μεταξύ ἄλλων περιέχονται η «Ψηφοφορία κατ' Ἰνδούς ἢ λεγομένη μεγάλη» και τα ἀριθμητικά του Διόφαντου με σχόλια του Πλανούδη. Turyn, *Dated MSS. It.*, σσ. 78-80. Πρόκειται ἐνδεχομένως για το κείμενο του Διόφαντου που ο Πλανούδης αντέγραψε ἀπὸ κώδικα του Θεόδωρου Μουζάλωνα (ἐπιστολές, αρ. 67). Στον κύκλο του Πλανούδη ἀνήκει και ο κώδ. *Vat. gr.* 191 (1298), με ἔργα αστρονομικά, αστρολογικά, γεωγραφικά, αρμονική και μαθηματικά των Διόφαντου και Κλαυδίου Πτολεμαίου. Turyn, *Cod. Gr. Vat.*, σ. 89-97. Τέλος, ἕναν ἀκόμη μαθηματικὸ κώδικα, τον *Ambros. ms. H 58 sup.* (1295-1315) με σχόλια στην *Ἀριθμητικὴ εἰσαγωγή* του Νικόμαχου Γερασηνοῦ, ἔγραψε ο μητροπολίτης Περγάμου Ἀρσένιος. Turyn, *Dated MSS. It.*, σ. 88-90. Θὰ ἦταν εὐλόγο να υποθέσουμε ὅτι ο ἐν λόγω Ἀρσένιος ταυτίζεται με τον συμμαναστή του Πλανούδη στη μονὴ Περιβλέπτου, Ἀρσένιο Αυτωρειανό, τα ἴχνη του οποιοῦ χάνονται στη Μ. Ἀσία πριν το 1294. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 77-78, 80 και 157, καθὼς και L. D Reynolds, N. G. Wilson, *Scribes and Scholars*, Oxford, 1991, σ. 318 (σχόλια στον πίν. VI).

¹⁹²⁵ Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 72-73. Για τη χρῆση των αραβικῶν ἀριθμῶν βλ. Hunger, *Buζ. Λογοτεχνία*, Γ', σ. 49 κ.ε., N. Wilson, «Miscellanea Paleographica: III. Arabic numarals», *GRBS* 22 (1981), 401-404, και B. Bydén, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium*, (*Studia Graeca et Latina Gothoburgensia*, 66), Göteborg, 2003, σ. 241 κ.ε. Ο Runciman, *Renaissance*, ὁ.π., σσ. 88, σημειώνει ὅτι τους αραβικούς ἀριθμούς γνώριζαν τόσο ο Παχυμέρης ὅσο και ο Μετοχίτης. Ο τελευταῖος πάντως προτιμᾷ να τους ἀγνοεῖ, πιθανόν γιατί δεν ἀποδέχεται την ἀναγκαιότητα νεοφανῶν και δη ἀνατολικῆς προέλευσης ἐπινοήσεων. Μάλιστα, στο ἔργο του *Στοιχειώσεις ἐπὶ τῇ ἀστρονομικῇ ἐπιστήμῃ*, υποδεικνύει «Ἑλλην ἴσως τὰ ἐξ Ἰνδῶν φθέγγεσθαι, ἢ τὰ ἐκ Σκυθῶν ἢ Περσῶν ἢ τούτων δὴ τις θάτερα ταῦτα δὴ τὰλλότρια» (*MB* 1, σσ. πη'-πθ', και Bydén, ὁ.π., §7, σ. 421.113-115). Ἐντούτοις, η E. Ζαχαριάδου, «Ἡ καλύπτρα του Μετοχίτη και οἱ αραβικοὶ ἀριθμοὶ στη Μονὴ της Χώρας», *ΧΑΕ-18ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Τέχνης*, Ἀθήνα, 8-10 Μαΐου 1998, σ. 25, ἐντοπίζει στην παράσταση του *Γάμου ἐν Κανᾶ* στη Μονὴ της Χώρας με αραβικά ψηφία τον ἀριθμὸ 6811 (= 1302/3), που ἀποκαλύπτει την «προτίμηση του Μετοχίτη για τον ἰσλαμικὸ κόσμο» και την «αντιλατινική του ἰδεολογική τοποθέτηση». Το θέμα προκαλεῖ ἐρωτηματικά, ἀφοῦ η ἀνακαίνιση της Χώρας ἀπὸ τον Μετοχίτη ἀρχισε μόλις το 1316, ἐνὸς κατὰ την ἀποψή μας τα θεωρούμενα ως αραβικά ψηφία ἀποτελοῦν μᾶλλον γραμμικά διακοσμητικά στοιχεῖα.

¹⁹²⁶ Για τη δραστηριότητα αὐτῆ του Πλανούδη, βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 76-77. Fryde, *Renaissance*, σσ. 256-257, και Chrysochoou, *Chartographical Tradition*, ὁ.π., σσ. 88-94. Ἐπισημαίνουμε ὅτι και ο

Με τα μαθηματικά ασχολήθηκαν και άλλοι λόγιοι των πρωίμων παλαιολόγειων χρόνων, όπως ο Μανουήλ Βρυέννιος, σχόλια του οποίου σώζονται σε χειρόγραφα της μαθηματικής συντάξεως του Πτολεμαίου,¹⁹²⁷ ο Μανουήλ Μοσχόπουλος, που κατά τα πρώτα έτη του 14ου αι. συνέθεσε την μαθηματική πραγματεία «Παράδοσις εἰς τὴν εὐρεσιν τῶν τετραγώνων ἀριθμῶν», ύστερα από αίτημα του Νικολάου Ραβδά,¹⁹²⁸ καθώς και ο Ιωάννης Πεδιάσιμος Πόθος.¹⁹²⁹ Το μεταίχμιο του 13ου -14ου αι. φαίνεται ότι σηματοδοτεί πράγματι μία αύξηση στο ενδιαφέρον για τη μελέτη των μαθηματικών. Η επισήμανση του Θεόδωρου Μετοχίτη περί το 1300 ότι η σπουδή των μαθηματικών είχε παραμείνει για πολλά χρόνια ακαλλιέργητη, χωρίς δασκάλους και μαθητές παραπέμπει μάλλον στην κατάσταση που επικρατούσε στη Μ. Ασία και μάλιστα στη Νίκαια, όπου πέρασε τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια.¹⁹³⁰ Αργότερα, ο ίδιος όσο και ο μαθητής του Νικηφόρος Γρηγοράς έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα μαθηματικά. Στις Σημειώσεις του μάλιστα αναφέρεται στην πρακτική αξιοποίηση των μαθηματικών προς όφελος των ανθρώπων, γι' αυτό και θα προβεί και ο ίδιος στη σύνταξη μιας επιτομής της μαθηματικής συντάξεως του Πτολεμαίου που θα εκδοθεί το 1315/16 με τον τίτλο «Στοιχείωσις ἀστρονομική».¹⁹³¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σημειώνεται στο μεταίχμιο του 13ου και 14ου αι. και για τη μουσική θεωρία των αρχαίων χάρη στις μεταφράσεις που πραγματοποίησε ο Γρηγόριος Χιονιάδης από την αραβική ή την περσική. Περί το 1300 ο Μανουήλ Βρυέννιος, μαθητής του Χιονιάδη και δάσκαλος του Μετοχίτη στην αστρονομία, γράφει τα *Ἄρμονικά*, που συμπλήρωσαν το προγενέστερο *Quadrivium* του Γεωργίου Παχυμέρη και γνώρισαν γρήγορα

Θεσσαλονικεύς κωδικογράφος Ιωάννης Κατράρης προέβη το 1322 στη σύνθεση ενός γεωγραφικού συμπλήματος με περικοπές από τον Στράβωνα γνωστό ως «Σύνοψις τῶν κόλπων τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης». Βλ. Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία*, Α', σ. 366.

¹⁹²⁷ Βλ. κώδ. *Paris. gr. 2390* (τέλη 13ου αι.), και *Laurent. Plut.* 28, 12. Βλ. σχετικά G. H. Jonker, *The Harmonics of Manuel Bryennius*, Groningen, 1970, σσ. 18, 29.

¹⁹²⁸ Constantinides, *Higher Education*, σ. 108.

¹⁹²⁹ Σύμφωνα με την I. Pérez Martín, «L'écriture de l'Hypatos Jean Pothos Pédiasimos d'après ses scholies aux *elementa* d'Euclide», *Scriptorium* 64.1 (2010), 109-119, ο Πεδιάσιμος Πόθος κατά το διάστημα Ιαν. 1295/Ιούλ. 1296 - 1303 βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου μελέτησε μαθηματικά και αστρονομία με την καθοδήγηση ίσως και του Πλανούδη.

¹⁹³⁰ MB 1, σ. πζ', και Bydén, *Stoicheiosis Astronomike*, § 5, σ. 419.67-72. Βλ. σχετικά Constantinides, *Higher Education*, σ. 156, και Bydén, *ό.π.*, σ. 229, που θεωρεί ότι ο Μετοχίτης περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στην πρωτεύουσα. Εντούτοις, ο Ολόβωλος σε εγκώμιό του προς τον Μιχαήλ Η' (Χριστούγεννα 1267, Λόγοι, Γ', σ. 96.22-35) επισημαίνει μεταξύ άλλων και την σπουδή των μαθηματικών.

¹⁹³¹ Στους *Υπομνηματισμούς* του ο Μετοχίτης επισημαίνει τη χρησιμότητα της μαθηματικής επιστήμης: «Ὅτι χρήσιμα τὰ ἐκ τοῦ μαθηματικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ τῆς φιλοσοφίας εἶδους διὰ τὰ τε ἄλλα πλεῖστα τῷ βίῳ, καὶ διὰ τὰ τῶν μηχανικῶν ἔργα», *Miscellanea*, αρ. 70 (ο'), σ. 454 κ.ε. και ιδίως, σ. 462. Βλ. σχετικά Constantinides, *Higher Education*, σσ. 76 κ.ε., P. Magdalino, *L'Orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle)*, (*Réalités Byzantines*, 12), Paris, 2006, σσ. 140-141, και L. Couloubaritsis, «Platonismes et Aristotélismes à Byzance dans l'empire de Nicée et sous les Paléologues», M. Cacouros - M.-H. Congurdeau (eds.), *Philosophie et Sciences à Byzance de 1204 à 1453. les textes, les doctrines et leur transmission* (= *Actes de la table Ronde organisée au XXe Congrès International d'Études Byzantines, Paris, 2001*), (*Orientalia Lovaniensia Analecta*, 146), Louven - Paris - Dudley, 2006, σσ. 150-151.

πολύ μεγάλη διάδοση.¹⁹³² Όπως εξηγεί ο ίδιος στο προοίμιο του έργου, η όλη του προσπάθεια αποσκοπούσε στο να περισώσει από την αφάνεια την αρχαία μουσική θεωρία.¹⁹³³ Για την τελευταία έδειξαν ακόμη ενδιαφέρον ο Μάξιμος Πλανούδης, που φρόντισε να συγκεντρώσει πριν το 1296 σχετικό υλικό χάριν διδασκαλίας σε ένα κώδικα,¹⁹³⁴ και η Θεοδώρα Ραούλαινα, που ετοίμασε το δικό της αντίτυπο των *Ἀρμονικῶν* και το έστειλε για διορθώσεις στον Πλανούδη.

Το παρατηρούμενο σχετικά καθυστερημένο ενδιαφέρον για τις θετικές επιστήμες δεν αφήνει εκτός την αστρονομία, μολονότι μετά το 1204 και κατά την περίοδο του κράτους της Νίκαιας δεν υπάρχει κάποια ένδειξη που να πιστοποιεί τη μη γνώση της επιστήμης αυτής, καθώς είναι βέβαιο ότι ο Νικηφόρος Βλεμμύδης είχε σχετική γνώση.¹⁹³⁵ Έτσι, στα 1265/6 μεταφράζεται από την αραβική ένα γεωμαντικό κείμενο, που αποδίδεται στον Πέρση φιλόσοφο Ζανατή. Τη μετάφραση έκανε κάποιος μοναχός Αρσένιος κατόπιν παραγγελίας μίας ανώνυμης κυρίας. Στο πρώτο από τα δύο γνωστά χειρόγραφα του έργου, τον κώδικα *Bononiensis Bibl. Univ.* 2280 (f. 296^v), διαβάζουμε ότι πρόκειται για «*πύημα Πέρσου φιλοσόφου τούνομα Ζανατή μετέβλυθι δὲ εἰς ἡμᾶς κατὰ τὸ ,ςψοδ' ἔτος παρὰ Ἀρσενίου μοναχοῦ κελεύση τῆς κυρίας*».¹⁹³⁶ Ωστόσο, κωδικογραφικό σημείωμα στον δεύτερο κώδικα (*Neapol. II. C. 33, olim 34, f. 31^r*) μάς πληροφορεῖ ότι είναι «*ποίημα Πέρσου φιλοσόφου τοῦ Μαζουνατῆ ... μετεστοιχειώθη ἀπὸ στοιχείων καὶ γλώσσης Περσίδος εἰς τὴν τῶν Ρωμαίων γραφήν καὶ διάλεκτον παρὰ Ἀρσενίου μοναχοῦ. Ἐν γὰρ τῷ ,ςψοδ' ἔτει ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἐξ*

¹⁹³² Βλ. Jonker, *Harmonics*, σσ. 20-26. Ο Μετοχίτης στον πρόλογο του έργου του «*Στοιχείωσις ἐπὶ τῇ ἀστρονομικῇ ἐπιστήμῃ*» σημειώνει ότι περί το 1303 προσέλαβε τον Μανουήλ Βρυέννιο ως δάσκαλό του στις επιστήμες και δη στην αστρονομία: «*Μανουήλ ὄνομα Βρυέννιος, ἀνὴρ, ὡς ἔδειξε πειραθεῖσι, περὶ πάσαν μαθηματικὴν ἔξιν ἀστρονομικὴν τε μάλιστα ἐπιστημονικώτατος*»· προσθέτει μάλιστα ότι ο Βρυέννιος ήταν πολύ καλός μαθηματικός και αστρονόμος και είχε διδαχτεί από κάποιον που είχε έρθει από την Περσία (πιθανώς τον Χιονιάδη). Βλ. MB 1, σσ. 4θ' - ρ' κ.ε.: Bydén, *Stoicheiosis Astronomike*, § 26, σ. 431.447-449, και Treu, «*Dichtungen des Gross-Logotheten*», ὁ.π., σσ. 17.606-19.696. Αντίθετα, ο Καντακουζηνός (I, 1:11, σ. 55) θέλοντας να εξάρει την προσωπικότητα του Μετοχίτη χαρακτηρίζει τις γνώσεις του Βρυέννιου ως «*φαύλας ... καὶ οὐχ ἀκριβεῖς πάνυ*», τις οποίες «*ἰδίους πόνους ἐξηκριβώσατο*» ο Μετοχίτης· βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 96-97. Ο Μανουήλ Βρυέννιος ταυτίζεται, ενδεχομένως, με έναν συνώνυμό του κληρικό Μανουήλ, εισηγητή στην αστρονομία του Γεωργίου Χρυσοκόκη (βλ. PLP, 31142). Στο προοίμιο της «*Περσικῆς Συντάξεως*» ο Γεώργιος Χρυσοκόκης σημειώνει ότι «*τὴν τοῦ Περσικοῦ τοῦδε προχείρου σπουδάζοντος μάθησιν, διδασκάλῳ χρωμένον τινὶ ἱερεῖ, ὃ ὄνομα Μανουήλ, πόλεως ὄντι τῆς Τραπεζοῦντος*», Usener, *Ad Historiam Astronomiae Symbola*, ὁ.π., σ. 27, και Σπ. Λάμπρος, «*Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 4' καὶ 4β' κατάλοιπα*», NE 15 (1921), 334-336. Για το θέμα βλ. Jonker, *Harmonics*, σ. 32 και σημ. 84· A. Tihon, «*Les tables astronomiques persanes à Constantinople dans la première moitié du XIVe siècle*», *Byzantion* 57 (1987), 477-479, και της ίδιας, «*Astrological Promenade in Byzantium in the Early Palaiologan Period*», P. Magdalino, M. Mavroudi (eds), *The Occult Sciences in Byzantium*, Geneva, 2006, σ. 279.

¹⁹³³ Jonker, *Harmonics*, σσ. 50, 52.

¹⁹³⁴ Ο Πλανούδης απώλεσε τον κώδικα, όταν τον δάνεισε στον συμμαναστή του Αρσένιο ή Γεώργιο Αυτωρειανό στη μονή Περιβλέπτου, ο οποίος τον πήρε μαζί του φεύγοντας από την πρωτεύουσα. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σ. 77-78.

¹⁹³⁵ Magdalino, *L'Orthodoxie des astrologues*, ὁ.π., σσ. 135-137.

¹⁹³⁶ CCAG, 4.43.

ἐπιτροπῆς τῆς εὐσεβεστάτης κυρίας Θεωδώρας (sic) ἢ βίβλος αὕτη τοῖς Ῥωμαίοις ἐγένετο». ¹⁹³⁷ Ἡ ἐν λόγῳ Θεοδώρα θα πρέπει, ἐνδεχομένως, νὰ ταυτιστεῖ με τὴν Θεοδώρα Ραούλαινα. ¹⁹³⁸

Ἡ βραδεία αὐτὴ ἀνάπτυξη τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς ἀστρονομίας ἕως καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1280, δηλ. κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Μιχαήλ Η', οφείλεται ἐνδεχομένως στὶς διαφορετικὲς προτεραιότητες τοῦ Κράτους καὶ κατ' ἐπέκταση τῶν λογίων καὶ τῶν προσωπικῶν τοὺς ἐνδιαφερόντων, ποὺ εὐνοοῦσαν περισσότερο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ρητορικῆς (λόγῳ τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν), ἐνῶ δὲν θα πρέπει νὰ παραβλέψουμε καὶ τὴ συντηρητικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας. ¹⁹³⁹ Ἀπὸ τὰ τέλη πάντως τῆς δεκαετίας τοῦ 1280 ὁ Μάξιμος Πλανούδης ἐδείξε ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀστρονομία. ¹⁹⁴⁰ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλανούδη, ἡ ἀστρονομία προσέλκυσε τὴν προσοχὴ καὶ ἄλλων λογίων, ὅπως ὁ Παχυμέρης, ¹⁹⁴¹ ἢ οἱ Θεσσαλονικεῖς Ἰωάννης Πεδιάσιμος Πόθος -ποὺ μαθήτευσε στὴν Κωνσταντινούπολη κοντὰ στὸν Ἀκροπολίτη καὶ στὸν Ολόβωλο, καὶ υπῆρξε φίλος τοῦ Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου¹⁹⁴²- καὶ Ἰωάννης Κατράρης, κάποιος μοναχὸς Νεόφυτος, ποὺ ταυτίζεται πιθανότατα με τὸν Νεόφυτο Προδρομηνό, ¹⁹⁴³ ὅπως καὶ ἓνας ἀκόμη μοναχὸς, ὀνόματι Θεόδουλος. ¹⁹⁴⁴ Τέλος, ἡ Θεοδώρα Ραούλαινα θα ἀποστείλει στὸν Κωνσταντῖνο Ἀκροπολίτη μίᾶ πραγματεία, πιθανόν ἀστρονομικοῦ περιεχομένου, προκειμένου νὰ τὴν ἀξιολογή-

¹⁹³⁷ CCAG, 4.51.

¹⁹³⁸ Σχετικὰ δὲν μας βρῖσκει σύμφωνους ἡ ἀπόψη τῆς Α.-Μ. Talbot, «The Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII», *DOP* 46 (1992), 301, ποὺ ταυτίζει τὴν ἐν λόγῳ Θεοδώρα με τὴν ὁμώνυμη αυτοκράτειρα, χήρα τοῦ Μιχαήλ Η', ἡ ὁποία ὅμως ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιὰ λειτουργικὰ κείμενα.

¹⁹³⁹ Βλ. Magdalino, *L'Orthodoxie des astrologues*, ὁ.π., σ. 144, ὁ ὁποῖος ἀναρωτιέται γιὰτί λ.χ. ὁ μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ἀκροπολίτης, δὲν προώθησε τὴ σπουδὴ τῆς ἀστρονομίας. Θα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς ἀστρονομίας δὲν ἀναφέρεται στὸ *curriculum* τῆς Σχολῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων περὶ τὸ 1198-1203. Βλ. Downey, *Nikolaos Mesarites*, ὁ.π., σ. 899 (§§. VIII-X).

¹⁹⁴⁰ Ὅπως εἰπώθηκε ἀνωτέρω ὁ Πλανούδης ἐξέδωσε, σχολίασε καὶ συμπλήρωσε τὸ ἔμμετρο κείμενο τῶν *Φαινομένων* τοῦ Ἄρατου. Κατὰ τὸν C. Wendel, «Planudes Maximus», *Realencyclopädie* 20.2 (1950), στ. 2221, ἡ πρωτοβουλία τοῦ Πλανούδη ἔχει νόημα μόνο στὴν περίπτωση ποὺ τὸ κείμενο τοῦ Ἄρατου χρησιμοποιοῦνταν στὴ σχολὴ τοῦ ὡς εγχειρίδιον ἀστρονομίας. Βλ. σχετικὰ Constantinides, *Higher Education*, σσ. 72, 80, 148, καὶ Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σ. 506.

¹⁹⁴¹ Ἀποσπάσματα τῶν ἀστρονομικῶν μελετῶν τοῦ Παχυμέρη ἐξέδωσε ὁ Τ.-Η. Martin, *Theonis Smyrnaei Platonici Liber de Astronomia*, Paris, 1849, σσ. 389-415. Βλ. καὶ Constantinides, *Higher Education*, σ. 62.

¹⁹⁴² Constantinides, *Higher Education*, σσ. 122-123, καὶ Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 319-321.

¹⁹⁴³ Βλ. τοὺς στίχους τοῦ Ἰωάννη Κατράρη:

«ἄρχεται σοφῶς διδάσκειν
ἐκ τῶν μετεώρων (Ἀριστοτέλους) λόγων,
ὡς ἡ γῆ μὲν κέντρον λόγων
πρὸς τὸν οὐρανὸν ἐπέχει [...]
καὶ προποδισμοὺς ἀστέρων»,

P. Matranga, *Anecdota Graeca e mss Bibliothecis Vaticana, Angelica, Barberiniana, Vallicelliana, Medicea, Vindobonensi deprompta*, Rome, 1850, τ. 2, σ. 680.163-171. Ὁ ἴδιος συνέγραψε καὶ τὸν κώδ. *Naples, Bibl. Nationale Vittorio Emanuele III, ms. III.D.28* (ἔτος 1314), ποὺ περιέχει Τιμαίου Λοκρῶν, «περὶ ψυχᾶς κόσμῳ καὶ φύσιος», Πρόκλου Διάδοχο καὶ σχόλια στὰ βιβλία I-II τοῦ Τιμαίου τοῦ Πλάτωνα, Turyn, *Dated MSS. It.*, σ. 117-118. Βλ. σχετικὰ F. Jürss, «Johannes Katrarios und der Dialog Hermippos oder über die Astrologie», *BZ* 49 (1966), 275-284, καὶ Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 321-325.

¹⁹⁴⁴ Ὁ Θεόδουλος, πιθανότατα πρῶν μητροπολίτης Ρόδου (PLP, 7267) υπῆρξε ὁ παραγγελιοδότης καὶ κάτοχος τοῦ ἀστρονομικοῦ κώδ. *Columbia University, Smith Western Add. MS 10* (ἔτ. 1296), τὸν ὁποῖο σχολίασε λίγο ἀργότερα (1301/02) ὁ Γρηγόριος Χιονιάδης. Βλ. N. Kavrus-Hoffmann, «Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part 1: Columbia University, Rare Book and Manuscript Library», *Manuscripta* 49.2 (2005), 217-226.

σει. Ο τελευταίος την έκρινε αρνητικά και της συνέστησε «πρὸς τὸ τὰ τοιάδε περιφρονεῖν τε καὶ συνετῶς ἀποστρέφεισθαι». Της επέστρεψε ωστόσο την πραγματεία, αφού προέταξε σε αυτή μία κατατοπιστική εισαγωγή σε ιαμβικούς στίχους και τής πρότεινε να την κρατήσει προκειμένου «μὴ τῶν τίνες ἐξ ἄλλοδαπῆς ἐπιδημούντων ἡμῖν, τῇ βίβλῳ ἐναβρυνόμενοι, τῶν ἡμετέρων κατοφρυώνται σοφῶν, μεγάλα περὶ ἐσομένων εἰδέναι ἐπαγγελλόμενοι καὶ κατ' ἐπιστήμην δῆθεν τερατευόμενοι».¹⁹⁴⁵ Τα άτομα αυτά, προφανώς από την Ανατολή και διάφορα από τους Βρυνέννιο και Χιονιάδη, κατέστησαν γνωστά στους λόγιους κύκλους της πρωτεύουσας τα αραβικά και περσικά έργα αστρονομίας κατά το β' μισό του 13ου αι.¹⁹⁴⁶

Πράγματι, στις αρχές του 14ου αι. σημειώνεται ιδιαίτερη δραστηριότητα στη μελέτη και στη μετάφραση παλαιότερων έργων (ωροσκοπίων) του 11ου και 12ου αι. (Στεφάνου του Πέρσου και Μανουήλ Κορνηνού), καθώς και αραβικών κειμένων.¹⁹⁴⁷ Πού οφείλεται όμως αυτό το αυξημένο ενδιαφέρον για την αστρονομία και εν γένει τις μαθηματικές επιστήμες; Ασφαλώς, δεν μπορεί κανείς να αμφισβητήσει την φιλομάθεια και το ενδιαφέρον για την γνώση των Αράβων και Περσών συγγραφέων, που έγινε τότε γνωστή χάρη στις μεταφράσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Τραπεζούντα, αλλά και στο ειδικό ενδιαφέρον ορισμένων λογίων, όπως ο Θεόδωρος Μετοχίτης και ο Νικηφόρος Γρηγοράς.¹⁹⁴⁸

¹⁹⁴⁵ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 60, σσ. 155-56.

¹⁹⁴⁶ Κατά τον Constantinides, *Higher Education*, σσ. 109, 164, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης αναφέρεται πιθανότατα σε άτομα από την Τραπεζούντα, όπως ο Χιονιάδης και ο Μανουήλ Βρυνέννιος. Βλ. Magdalino, *L'Orthodoxie des astrologues*, ό.π., σσ. 140-141, και Bydén, *Stoicheiosis Astronomike*, σσ. 251-252. Ο Βρυνέννιος παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη κατά το διάστημα 1300-1310, ενώ ο Χιονιάδης περί τα έτη 1302-1305. Στο διάστημα αυτό άσκησε το επάγγελμα του ιατρού, ενώ φαίνεται ότι ασχολήθηκε και με την αστρονομία, αν κρίνουμε από την ομολογία πίστεως που υπέβαλε αργότερα ως επίσκοπος Ταυρίδος, στην οποία απαρνείται και αναθεματίζει την όποια υπεροχή της μαθηματικής και φυσικής επιστήμης, και λογικής έναντι της πίστεως, καθώς και την χαλδαϊκή γνώση, L. G. Westerink, «La profession de foi de Grégoire Chioniadès», *REB* 38 (1980), 243-245. Παραταύτα ήταν στην Ταυρίδα (Tabriz) όπου ο Χιονιάδης ήρθε σε επαφή με την αστρονομία, καθώς στην πρωτεύουσα των Ιλχανιδών είχε σημειωθεί αξιόλογη πρόοδος στην επιστήμη αυτή· ο Χιονιάδης μάλιστα θα μεταφράσει στην ελληνική και το αστρονομικό εγχειρίδιο του Σαντζαρή (*az-Zij as-Sanjari*) πιθανότατα πριν το 1308. Βλ. σχετικά Μ. Mavroudi, «Exchanges with Arabic Writers during the Late Byzantine Period», *Byzantium: Faith and Power*, σ. 65, και S. G. Leichter, *The Zij as-Sanjari of Gregory Chioniadēs: Text, translation and greek to arabic glossary*, Thesis, Department of Classics at Brown University, Providence, Rhode Island, 2004. Αυτού του είδους οι πολιτιστικές και πνευματικές επαφές φαίνεται ότι ευνοήθηκαν και από την ανάπτυξη των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Βυζαντίου και Ιλχανιδών με τα γαμικά συναλλάγια που συνάφθηκαν μεταξύ των δύο μερών. Έτσι, στον Ανδρόνικο Β', που έστειλε μια νόθη κόρη του ως σύζυγο αρχικά του Ghāzān και εν συνεχεία, μετά τον θάνατο του τελευταίου, στον αδερφό του Öljeytū (1302), προσεφέρθη ως δώρο μια πραγματεία του Σαμψ Μπουχαρή (Shāms al-Bukhārī), αστρονόμου και δασκάλου του Χιονιάδη στην Ταυρίδα, σχετική με τον αστρολάβο (κώδ. *Marc. gr.* 309, ff. 154^r-160^v). Βλ. Tihon, «Les tables astronomiques», σ. 475, ό.π., και σημ. 31, και Leichter, *The Zij as-Sanjari*, σ. 7.

¹⁹⁴⁷ Σημειώνουμε ενδεικτικά τον κώδ. *Vat. gr.* 1056 (14ος αι.), στον οποίο περιέχονται αστρολογικές πραγματείες του Μασάλλα (Māshā' allāh), έργο ικανού λογίου εξοικειωμένου με το κλασικό ελληνικό αστρολογικό λεξιλόγιο, όπως επισημαίνει ο D. Pingree, «The Byzantine Translations of Māshā' allāh on Interrogational Astrology», P. Magdalino - M. Mavroudi (eds), *The Occult Sciences in Byzantium*, Geneva, 2006, σσ. 236-238. Βλ. και Anne Tihon, «Tables islamiques à Byzance», *Byzantion* 60 (1990), 405-413.

¹⁹⁴⁸ Ο Γρηγοράς, που συμμετείχε στον κύκλο όσων υπό τον Μετοχίτη μελετούσαν την αστρονομία –ήταν μάλιστα μαθητής του τελευταίου κατά τα έτη 1315-1316– συνέταξε πραγματείες για την κατασκευή αστρολάβου, υπολογισμού των εκλείψεων της σελήνης, υπολογισμού του Πάσχα κ.λπ., και υπήρξε απολογητής της αστρονομίας σε όσους τη διέβαλαν. Βλ. σχετικά A. Delatte, *Anecdota Atheniensia et alia* II, Liège - Paris,

Ταυτόχρονα, όμως, οι λόγιοι αυτοί στο πλαίσιο των πνευματικών τους αναζητήσεων ανακαλύπτουν και δέχονται την ισχυρή επίδραση πλατωνικών και νεοπλατωνικών φιλοσόφων, όπως ο Φίλων ο Ιουδαίος, ο Συνέσιος Κυρήνης, ο Ιωάννης Φιλόπονος και ο Πρόκλος. Ως εκ τούτου το οποίο ενδιαφέρον τους για τον φυσικό κόσμο και τους νόμους που τον διέπουν δεν έχει απόλυτα επιστημονικό χαρακτήρα, αλλά εκ των πραγμάτων οδηγεί στην ενασχόληση με τη φιλοσοφία, η οποία ως *ancilla theologiae* συμβάλλει στη γνώση του Θείου Δημιουργού.¹⁹⁴⁹ Έτσι, για τον Γρηγορά η ενασχόληση με την αστρονομία δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά μέσο, που οδηγεί στη θεολογία· διερωτάται, μάλιστα, σε επιστολή του προς τον Ιωάννη Χρυσολωρά (1330): «οἱ βιβλίον ἴσμεν θεοῦ, τὴν οὐράνιον διακόσμησιν, ἢ γενόμενον καὶ ἐσόμενον ἅπαν ἐγγέγραπται; ἀλλὰ μόνοις ἐκείνοις ὁμολογοῦμεν γίνεσθαι γνώριμα, οἷς ἐπίπνοια γένοιτο θεία».¹⁹⁵⁰

Η αστρονομία πάντως, συνυφασμένη συνήθως με την αστρολογία, κατείχε σημαντική θέση στην ιδιωτική και δημόσια ζωή, καθώς αρκετοί ήταν εκείνοι που επιθυμούσαν την πρόγνωση του μέλλοντος, συμπεριλαμβανομένου και του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β'.¹⁹⁵¹ Ο τελευταίος, μάλιστα, μαζί με τον μεγάλο λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη προσπαθούσαν το 1328 να εξακριβώσουν την έκβαση της ενδοδυναστικής διαμάχης εξετάζοντας «σημεία», μελετώντας «βιβλία τινὰ χρησμολογικά» και ερευνώντας, όπως σημειώνει ο Γρηγοράς, «τῶν ἀστέρων τοὺς δρόμους».¹⁹⁵² Τα παραπάνω, όπως και η αποδοχή από ορισμένους ιατρικούς κύκλους της πρωτεύουσας ότι η αστρονομία – αστρολογία επιδρούσε στον

1939, σσ. 195-235 (τοῦ Γρηγορά κυροῦ Νικηφόρου τοῦ φιλοσόφου πόνημα περὶ κατασκευῆς καὶ γενέσεως ἀστρολάβου)· J. Mogenet et al., *Nicéphore Grégoras. Calcul de l'éclipse de soleil du 16 Juillet 1330*, (Corpus des astronomes byzantins I), Amsterdam, 1983, και Γρηγοράς, I, VIII:13-14, σσ. 364.3-373.13 (Λόγος περὶ Πάσχα)· ἐπίσης Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σ. 316, και του ἰδίου, «Γρηγορίου Βουλγαρίας ἐπιστολαί», ὅ.π., σ. 527 και σημ. 1.

¹⁹⁴⁹ Βλ. Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σσ. 70*-79*, 151*-154*, και Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 195-242, ὅπου και εκτενὴς πραγμάτευση του θέματος. Για την περίπτωση του Θεόδωρου Μετοχίτη βλ. Ι. Δ. Πολέμης, «Η ἡδονὴ της Θεωρίας των Ὄντων στον Θεόδωρο Μετοχίτη. Επιδράσεις του Φίλωνος του Ιουδαίου και του Συνεσίου Κυρήνης στον Ἠθικό», *Ἑλληνικά* 49.2 (1999), 253-255· του ἰδίου «Μία μαρτυρία γιὰ τὶς τύχες τοῦ Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ.», *Ἑλληνικά* 54.1 (2004), 107-108· του ἰδίου, Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σσ. 51*-67*, και Β. Ν. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, (Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας 5), ἔκδ. Εταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ και Γενικῆς Παιδείας, Αθήνα 1977, σσ. 235-236.

¹⁹⁵⁰ Γρηγοράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 53, σ. 169.117-119, και Κουρούσης, «Ἰωάννης Ζαχαρίας συγγραφεὺς», ὅ.π., σ. 59.

¹⁹⁵¹ Βλ. σχετικὰ το «Ὀροσκόπιον Τραπεζοῦντος» της περιόδου 12/03/1336 – 12/03/1337 (κῶδ. *Bayerische Staatsbibliothek* 525, ff. 155^v-171^v) η σύνταξη του οποίου αποδίδεται στον ιερέα Μανουήλ από υλικό που εἶχε συλλέξει ο Χιονιάδης. Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Τραπεζουντιακὸν ὠροσκόπιον τοῦ ἔτους 1336», *NE* 13 (1916), 33-50, και R. Mercier, *An almanac for Trebizond for the year 1336* (Corpus des Astronomes Byzantins 7), Louvain-la-Neuve, 1994, και ἰδιαίτερα σσ. 92-96, 173-175. Ο Γρηγοράς αναφέρεται σε πλῆθος αστρολογικῶν κειμένων που κατέκλυζαν την πρωτεύουσα ἀπὸ την Ἰταλία ἢ την Κολχίδα, τα οποία χαρακτηρίζει ως αυθαίρετα (Γρηγοράς, I, IX:11, σσ. 447.5-14, 449.3-454.6, και II, XIV:8, σ. 722.21 κ.ε.). Ο ἴδιος ἐπίσης σε ἐπιστολή του (αρ. 40, σσ. 134-139) προς τον Γεώργιο Πεπαγωμένο κάνει λόγο «περὶ τῶν ἐλθουσῶν αὐτῷ τερατολογιῶν τῶν μὲν ἄνωθεν ἐκ Τραπεζοῦντος, τῶν δὲ κάτωθεν ἐξ Ἰταλίας», ενώ και ο Γεώργιος Οἰναιώτης γράφει προς τον Λέοντα Κύπρου [αρ. 9 (= 8), κῶδ. *Laurent. S. Marco* 356, f. 32^v] «εἰ μὲν ἦκες ἐξ Ἰταλῶν ἐμοὶ κομίζων τὴν ἀστρολογίας βίβλον κειμήλια φέρουσιν, εὐγὲ σοι πάντως φάσκειν». Βλ. σχετικὰ Bydén, *Stoicheiosis Astronomike*, σσ. 252-253.

¹⁹⁵² Γρηγοράς, I, VIII:5, σσ. 305.13-22 και 311.24-312.8.

ανθρώπινο οργανισμό¹⁹⁵³ προκάλεσε την αντίδραση του Νικηφόρου Γρηγορά, που επιχείρησε τη διάκρισή τους και τάχθηκε ενάντια σε «ψευδομάντιες» και «έγγαστρίμυθους».¹⁹⁵⁴

Σχετικά με τη σπουδή των θετικών επιστημών, και δη της αστρονομίας, παρατηρούμε ότι το ενδιαφέρον για τις αραβικές ή περσικές πραγματείες κορυφώνεται στο μεταίχμιο 13ου και 14ου αι. (c. 1296-1302) και ακολουθώς ατονεί, ενώ αντίθετα αυξάνονται τα αντίγραφα του Πτολεμαίου. Η μεταβολή αυτή θα μπορούσε να αποδοθεί σε μία σειρά πιθανών αιτιών, όπως στην απουσία ελλόγιμων ατόμων με γνώση ανατολικών γλωσσών, στην αντίδραση της Εκκλησίας για την αστρολογία και, ενδεχομένως, η περιφρόνηση κυρίως των μειζόνων λογίων της πρωτεύουσας των αρχών του 14ου αι. (λ.χ. Μετοχίτης και Γρηγοράς) για τα έργα της ανατολικής παράδοσης και η σαφής προτίμησή τους στα αντίστοιχα έργα της ελληνικής αρχαιότητας.¹⁹⁵⁵

Στην πνευματική δραστηριότητα της πρωτεύουσας θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τις πρώτες μεταφραστικές απόπειρες σύγχρονων ή παλαιότερων έργων της λατινικής γραμματείας, καθόλη τη διάρκεια του β' μισού του 13ου αι. Έως τότε, η γνώση της λατινικής περιοριζόταν στους Δυτικούς ή Γασμούλους που βρίσκονταν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα κυρίως ως διερμηνευτές.¹⁹⁵⁶ Ωστόσο, οι ενωτικές διαπραγματεύσεις του Μιχαήλ Η' απαιτούσαν εκ των πραγμάτων τη λατινομάθεια αξιωματούχων και συμβούλων, συχνά μάλιστα λογίων, γεγονός που ενίσχυσε την εκμάθηση της λατινικής.

Πράγματι, ανάμεσα στους πρώτους γνώστες της λατινικής γλώσσας συγκαταλέγονται ο Μανουήλ Ολόβωλος¹⁹⁵⁷ και ο Μάξιμος Πλανούδης,¹⁹⁵⁸ ενώ έχουν διατυπωθεί υπό-

¹⁹⁵³ Αναφέρουμε την περίπτωση του *άκτουαρίου* Ιωάννη Ζαχαρία, στον οποίο αποδίδεται η συγγραφή του έργου «*Έρμιππος ἢ περὶ ἀστρολογίας*», στο οποίο απαντούν εκτός από ιατρικές γνώσεις και πολλές φιλοσοφικές (νεοπλατωνικές) αντιλήψεις, ενώ έκδηλη είναι η προσπάθεια του συγγραφέα να απαλλάξει την αστρολογία από τις κατηγορίες που δεχόταν και να της αποδώσει φιλοσοφικό και χριστιανικό πνεύμα. Βλ. σχετικά Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 149-150, 288 κ.ε. Η ενασχόληση του Ζαχαρία με την αστρονομία οφείλεται, ενδεχομένως, στη μαθητεία του κοντά στον Πλανούδη. Βλ. Κουρούσης, «*Ἰωάννης Ζαχαρίας συγγραφέυς*», *ό.π.*, σ. 44 κ.ε. Για δε τα αστρονομικά του ενδιαφέροντα βλ. J. L. Ideler, *Physici et medici graeci minores*, II, Bonn, 1842, σ. 130-131, καθώς και την επιστολή αρ. 175 του μαθητή του, Γεωργίου Οιναιώτη (κώδ. *Laurent. S. Marco* 356, f. 290^v), ο οποίος μεταξύ άλλων τού ζητεί «*τὴν τὰς τῶν σφαιρικῶν σωμάτων κινήσεις καὶ τῶν πλανωμένων καὶ τῶν ἀπλανῶν διευκρινούσαν βίβλον πέμψεις ἡμῖν ὡς ἂν σημειωσάμενοι τὰ σελίδια*». Για το θέμα βλ. σχετικά και Στ. Κουρούσης, «*Ὁ ἄκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς ἰ' τοῦ Γεωργίου Λακαπηνοῦ*», *Ἀθηνᾶ* 78 (1980-82), 262-263.

¹⁹⁵⁴ Γρηγοράς, I, IX:5, σ. 411.23-24. Κατὰ των αστρολόγων – ωροσκόπων εἶχε ταχθεῖ παλαιότερα και ο Παχυμέρης· βλ. Tannery, *Quadrivium*, *ό.π.*, σ. 391.12-20.

¹⁹⁵⁵ Για το θέμα βλ. Tihon, «*Les tables astronomiques*», *ό.π.*, σσ. 483-484.

¹⁹⁵⁶ Η χρήση της Λατινικής απαντά ακόμη και σε έργα τέχνης, που προορίζονταν ως δώρα στη Δύση, όπως η εικόνα του Αγ. Ιούστου στην Τεργέστη (1261), και το πέπλο του Αγ. Λαυρεντίου στη Γένουα (1261), οι επιγραφές των οποίων είναι στη λατινική.

¹⁹⁵⁷ Ο Ολόβωλος σε πανηγυρικό του λόγου το 1266 (Λόγοι, Β', σ. 69.34-35) παραπέμπει σε φράση του Λατίνου ποιητή Βιργιλίου, ενώ κατά τη διάρκεια της πρώτης πενταετούς διδασκαλίας του στην πατριαρχική Σχολή φέρεται ότι μετέφρασε έργα του Βοηθίου. Βλ. Bydén, «*Latin Philosophy*», *ό.π.*, σσ. 139-140, 145, 152-157, που συνηγορεί υπέρ της μετάφρασης του Βοηθίου από τον Ολόβωλο· πρβλ. όμως και επιστολή του Πλανούδη (αρ. 5, σ. 12.69-72) προς τον *όρφανοτρόφο* Λέοντα Βαρδαλή, τη μεσολάβηση του οποίου ζητεί προκειμένου να αποκτήσει ξανά ένα βιβλίο που είχε δανείσει: «*Βοήπιος ὄνομα τῷ βιβλίῳ. τοῦτο ἐγὼ μετῆνεγκα μὲν ἐκ τῆς Λατίνων γλώττης ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, ἔχρησα δὲ πρὸ ἐτῶν ἤδη που τετάρων τῷ κατὰ τὴν Ἑφεσον ἰατρῷ ἐπιδημήσας ἐκέϊσε· ὁ δὲ λαβὼν οὐκέτι βούλεται ἀποδοῦναι*». Βλ. σχετικά Constantinides, *Higher Education*, σ. 82,

νοιες για λατινομάθεια και του Γεωργίου Παχυμέρη.¹⁹⁵⁹ Γνωρίζουμε ότι οι δύο πρώτοι έλαβαν μέρος σε διπλωματικές αποστολές στη Δύση,¹⁹⁶⁰ οπότε συμπεραίνουμε εύλογα ότι η εκμάθηση της λατινικής γλώσσας και οι μεταφραστικές προσπάθειες του σώματος των κειμένων της συνήθους λατινικής παιδείας εξυπηρετούσε πρωτίστως την ανάγκη των επαφών με τη Δύση στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄. Στην εκμάθηση της λατινικής και στο μεταφραστικό έργο των Ελλήνων λογίων σημαντική υπήρξε η συμβολή μελών των δυτικών μοναστικών ταγμάτων στην πρωτεύουσα με πλέον χαρακτηριστική περίπτωση αυτή του Δομινικανού φρερίου Σίμωνα, που διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Μανουήλ Ολόβωλο και τον μοναχό Σοφονία.¹⁹⁶¹

Παράλληλα με την ανάπτυξη της τετρακτύος διαπιστώνουμε έντονο ενδιαφέρον και για την ιατρική επιστήμη. Καθόλη την περίοδο που μάς απασχολεί επιχειρείται από ιατρικούς κύκλους της πρωτεύουσας μια αξιόλογη κωδικογραφική δραστηριότητα με στόχο τη διάσωση παλαιότερων ιατρικών πραγματειών, οι οποίες φαίνεται ότι σπάνιζαν ή είχαν αρχίσει να φθείρονται.¹⁹⁶² Το έργο της «διάσωσης» ανέλαβαν δόκιμοι ιατροί, οι οποίοι ερ-

και Δ. Ζ. Νικήτας, *Boethius, De topicis differentiis καὶ οἱ βυζαντινὲς μεταφράσεις τῶν Μανουήλ Ὀλοβώλου καὶ Προχόρου Κυδώνη*, Αθήνα, 1990.

¹⁹⁵⁸ Για τις λατινικές μεταφράσεις του Πλανούδη βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 81-82 και σημ. 100, και W. O. Schmitt, «Lateinische Literatur in Byzanz», *JÖB* 17 (1968), 129 κ.ε. Για τη μετάφραση του *de Trinitate* του αγίου Αυγουστίνου και των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου βλ. τις εργασίες των Ε. Α. Fisher, *Planudes' Greek Translation of Ovid's 'Metamorphoses'*, (Harvard Dissertations in Classics), New York - London, 1990· J. Lössl, «Augustine in Byzantium», *Journal of Ecclesiastical History* 51.2 (2000), 275, και σημ. 38· A. Rossi, «L'Ovidio planudeo: i codici vaticani (Reg. gr. 132 e 133)», *XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001, Pré-Actes III.*, Communications libres, Paris, 2001, σ. 14· E. Valdo Maltese, «Massimo Planude interprete del *De Trinitate* di Agostino», *Mimensioni bizantine, tra autori, testi e lettori*, Alessandria, 2007, σσ. 193-206· Μ. Παπαθωμόπουλος *et al.*, *Αύγουστίνου Περί Τριάδος βιβλία πεντεκαίδεκα, ἄπερ ἐκ τῆς Λατίνων διαλέκτου μετήνεγκε Μάξιμος ὁ Πλανούδης*, Αθήνα, 1995, και Μ. Παπαθωμόπουλος - Ι. Τσαβαρή, *Ὀβιδίου περὶ μεταμορφώσεων, ὃ μετήνεγκε ἐκ τῆς λατίνων φωνῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα Μάξιμος μοναχὸς ὁ Πλανούδης*, Αθήνα, 2002. τέλος, για την μετάφραση δίστιχων του Κάτωνα βλ. V. Ortoleva, *Maximus Planudes, Disticha Catonis in graecum translata*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1992.

¹⁹⁵⁹ Την άποψη έχει διατυπώσει ο Bydén, «Latin Philosophy», *ό.π.*, σσ. 152-157, σύμφωνα με τον οποίο ο Παχυμέρης μετέφρασε ένα τμήμα της *De topicis differentiis* του Βοηθίου. Τέλος, η άποψη της Θ. Μπάνου-Τσιάμη, *Ἑλληνες λατινομαθείς λόγιοι (1204-1980): ιστορική ανασκόπηση - εργογραφία*, ανέκδ. διδ. διατρ., ΑΠΘ, 2003, σσ. 22-23, περί λατινομάθειας του Θεόδωρου Μετοχίτη φαντάζει μάλλον απίθανη, καθώς στηρίζεται σε μία επιστολή του τελευταίου στη λατινική προς τον βασιλιά της Γαλλίας Κάρολο Δ΄, την οποία όμως είναι αμφίβολο αν συντάξε ο ίδιος. Βλ. H. Omont, «Projet de réunion des Eglises grecques et latine sous Charles le Bel en 1327», *Bibliothèque de l'École des Chartres* 53 (1892), 254-257 και ειδικότερα σ. 257.

¹⁹⁶⁰ Στον Ολόβωλο αποδίδεται η σύνταξη μίας επιστολής στη λατινική του Μιχαήλ Η΄ προς τον πάπα Κλήμη Δ΄ (1266/7), ενώ το 1302 συμμετείχε ενδεχομένως σε διπλωματική αποστολή στην Βενετία. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σ. 68· Bydén, «Latin Philosophy», *ό.π.*, σ. 145, και Angelon, *Ideology*, σ. 68. Ο Πλανούδης συμμετείχε επίσης σε πρεσβεία στην Βενετία (1296-1297, *ἐπιστολές*, αρ. 31, σ. 51.25-26, 29-31).

¹⁹⁶¹ Βλ. M.-H. Congourdeau, «Frère Simon le Constantinopolitain, O.P. (1235? - 1325?)», *REB* 45 (1987), 165-174 και ειδικότερα σ. 168· Constantinides, *Higher Education*, σ. 58, και πρόσφατα Ε. Α. Fisher, «Monks, Monasteries, and the Latin Language in Constantinople», *Sevgi Gönül Symposium*, σσ. 390-395.

¹⁹⁶² Για τη δραστηριότητα αυτή βλ. A. Touwaide, «The Development of Paleologan Renaissance: An analysis based on Dioscorides *De Materia Medica*», M. Cacouras - M.-H. Congourdeau (eds.), *Philosophie et Sciences à Byzance de 1204 à 1453. Les textes, les doctrines et leur transmission* (= *Actes de la table Ronde organisée au XXe Congrès International d'Études Byzantines, Paris, 2001*), (Orientalia Lovaniensia Analecta 146), Louven-Paris-Dudley, MA, 2006, σσ. 189- 213. Ο τελευταίος επισημαίνει ότι έως και τα τέλη του 13ου αι. η βυζαντινή ιατρική ήταν σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένη από την αραβική παράδοση. Οστόσο, από τις αρχές του 14ου αι.

γάζονταν στους ξενώνες της πρωτεύουσας, καθώς και λόγιοι, γνώστες της ιατρικής επιστήμης.¹⁹⁶³ Έτσι, κατά τη διάρκεια του β' μισού του 13ου αι. ο Δημήτριος Πεπαγωμένος, ιατρός του Μιχαήλ Η', θα συγγράψει με την επίνευση του τελευταίου μία εμπειριστατωμένη πραγματεία για την ποδάγρα.¹⁹⁶⁴ Πολύ αργότερα, το 1323, κάποιος Γεώργιος μοναχός, ιατρός του βασιλικού ξενώνα των Μαγγάνων ή της μονής Προδρόμου Πέτρας, συνέγραψε ένα έργο για την παθολογία (κώδ. *Scorialensis gr. II-Y-14*), συμπίλημα παλαιότερων έργων του Παύλου του Αιγινήτη και του Γαληνού.¹⁹⁶⁵ Την ίδια περίοδο παρατηρείται και μια μεταφραστική προσπάθεια ιατρικών πραγματειών από την αραβική και την περσική, με μεταφραστές Έλληνες και Εβραίους ιατρούς τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στην Τραπεζούντα.¹⁹⁶⁶ Μάλιστα, μεγάλη διάδοση γνώρισε στους ιατρικούς κύκλους του Βυζαντίου ένα

επιχειρήθηκε μια αναβάπτιση των ιατρικών κειμένων βάσει παλαιών ελληνικών ιατρικών κωδίκων. Σχετικά, η Ε. Κακουλίδη, «Η βιβλιοθήκη της μονής Προδρόμου – Πέτρας», *ό.π.*, σσ. 7-8, 24-25, επισημαίνει ότι ο περίφημος κώδικας του Διοσκουρίδη της Βιέννης (κώδ. *Vindob. med. gr. 1*) εντάχθηκε στη βιβλιοθήκη της μονής αμέσως μετά το 1261, από όπου περί τα μέσα του 14ου αι. ο μοναχός, ιατρός και κωδικογράφος Νεόφυτος αναπαρήγε δύο αντίγραφα (Πάδοβας, *Bibl. Semin.* 194, και *Paris. gr.* 2286). Βλ. Α. Κούζης, «Παρατηρήσεις επί των άνεκδότων ιατρικών κωδίκων», *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 375-382, και του ίδιου, «Περὶ τῶν ἐν ὁδοῦσι παθῶν» ἔργον Νεοφύτου τοῦ Προδρομηνοῦ», *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 348 κ.ε.

¹⁹⁶³ Για το θέμα βλ. Α. Kousis, «Contribution à l'étude de la médecine des zénons pendant le XVe siècle», *BNJ* 6 (1928), 77-90, και Μ.-H. Congourdeau «Le traducteur grec du traité de Rhazès sur la variole» Α. Garzya (ed.), *Histoire et ecdotique des textes médicaux grecs. Actes de IIe Colloque International. Paris 24-26 mai 1994*, (Colloctanea 10), Νεάπολη, 1996, σσ. 99-111, όπου και πληροφορούμαστε για την εκ νέου αντιγραφή και διάδοση κατά τον 14ο αι. –με τη συμβολή και του ἄκτουαρίου Ἰωάννη Ζαχαρία- της ιατρικής πραγματείας του Ραζή για την ευλογιά.

¹⁹⁶⁴ J. St. Bernard, *Demetrii Pepegomeni Liber de podagra*, Leiden, 1743. Η αντιμετώπιση της ποδάγρας ασχολεί μεταξύ άλλων και τον ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρο Χούμνο στο έργο του: «Δίαιτα προφυλακτική εἰς ποδάγραν», *Anecdota Nova*, σσ. 220-222. Βλ. σχετικά και τις μελέτες των G. Schmalzbauer, «Medizinisch-Diätetisches über die Podagra aus spätbyzantinischer Zeit», *JÖB* 23 (1974), 229-243, και Timplalexi, *Medizinisches, ό.π.*, σ. 84. Η άποψη ότι ο ἄκτουάριος του Ἰωάννη Βατάτζη και συγγραφέας ενός αντιδοταρίου (*Δυναμερόν*), Νικόλαος Μυρεψός, ήταν ακόμη εν ζωή την περίοδο αυτή († c. 1300; βλ. *PLP*, 19865, και *Hunger, Βυζ. Λογοτεχνία*, Γ', σ. 142) θα πρέπει ίσως να επανεξεταστεί, καθώς ο τελευταίος θα πρέπει να ήταν υπερήλικας. Βλ. Miller, *Hospital*, σ. 184.

¹⁹⁶⁵ C. Zuretti, *Catalogus codicum astrologorum graecorum: Codices hispanienses*, Bruxelles, 1932, τόμ. 11.1, σσ. 38-41· Dennis, Miller, «Obligation of Monks», *ό.π.*, σσ. 424-425· Miller, *Hospital*, σ. 183, και Kidonopoulos, *Bauten*, σ. 223 και σημ. 830.

¹⁹⁶⁶ Γνωστός είναι ο «ιατρικώτατος» Χριστόδουλος, που μετέφρασε στην ελληνική την περί ούρων πραγματεία του ἄβελζιάνου (i.e. Αβικέννας), «εἰς ῥυθμὸν δὲ καὶ τάξιν ἑλληνικὴν ἐκτεθείσα παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ ἱατρικωτάτου ἄκτουαρίου κυρίου ἰωάννου τοῦ ζαχαρίου» (κώδ. *Marc. V 8* (coll. 1334), f. 110, E. Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetarum, Codices Graeci Manuscripti*, I.2, Roma, 1972, σ. 263· βλ. και κώδ. *Vat. gr.* 292, (f. 211), βλ. 408). Η παραπάνω πραγματεία εμπεριέχεται και στον κώδ. *Vat. gr.* 299 (ff. 17-100^v) του 14ου αι., στον οποίο απαντούν έργα ή ονόματα και άλλων ιατρών, όπως του Ιουδαίου Βενιαμίν, του Σύρου Ισαάκ, του μοναχού Μερκουρίου και δύο από τον ξενώνα της μονής των Μαγγάνων, του Θεόδωρου και του ἄρχιατροῦ Στέφανου (Mercati - Cavalieri, *Codices Vaticani Graeci*, τόμ. I, *ό.π.*, σσ. 425-429). Τέλος, η ταύτιση κάποιου Μελιτηνιώτη, που απαντά σε ιατρικά εγχειρίδια της περιόδου, με τον ομώνυμό του αρχιδιάκονο και λόγιο του β' μισού του 13ου αι. († 2 Απρ. 1307) είναι μάλλον αδύνατη, καθώς ο πρώτος φαίνεται ότι έζησε έως τα μέσα του 14ου αι. Βλ. Kousis, «Quelques considerations», *ό.π.*, σσ. 205-220. Οφείλουμε πάντως να επισημάνουμε βάσει των επιστολών του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου, ότι ο Μελιτηνιώτης διατηρούσε κάποια επαφή με τους ιατρικούς κύκλους, καθώς ήταν φίλος κάποιου ἄκτουαρίου. Βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 197 (Lameere, αρ. 92), *ΕΦ* 5 (1910), 499-500.

εγχειρίδιο θεραπειών, ο λεγόμενος «συρικός», που σε ένα από τα χειρόγραφα (*Vind. med. gr.* 30, έτ. 1315) επιγράφεται ως: «αὕτη πολυθρύλλητος ἡ Συρῶν βίβλος».¹⁹⁶⁷

Στη σπουδή της ιατρικής κατά τους παλαιολόγειους χρόνους συναντούμε για άλλη μία φορά το όνομα του Μάξιμου Πλανούδη, στον οποίο αποδίδεται η συγγραφή ορισμένων έργων για το αίμα και την ουρία, μολοντί σε άλλους κώδικες τα έργα αυτά αποδίδονται στον Νικηφόρο Βλεμμύδη, που ασκήθηκε στην ιατρική τέχνη από νεαρή ηλικία ακολουθώντας το επάγγελμα του πατέρα του.¹⁹⁶⁸ Τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν επιβεβαιώνουν την ενασχόληση του Πλανούδη με την ιατρική, αλλά οι σχέσεις του με τον μετέπειτα άκτουάριο Ιωάννη Ζαχαρία και τον μοναχό Μερκούριο, συγγραφέα μιας ιατρικής πραγματείας «περί σφυγμῶν», δεν αποκλείουν εντελώς το ενδεχόμενο αυτό.¹⁹⁶⁹ Αντίθετα από τον Πλανούδη, ο σύγχρονος του Ιωσήφ Φιλόσοφος είχε βεβαιωμένα ιατρική κατάρτιση, γνώση και σχετική εμπειρία, όπως συνάγεται από ένα πλήθος έγγραφων μαρτυριών,¹⁹⁷⁰ ενώ το αυτό μαρτυρείται και για τον Γρηγόριο Χιονιάδη, προτού μεταβεί στην Τραπεζούντα.¹⁹⁷¹

Ο πλέον γνωστός ιατρός της περιόδου είναι ο Κωνσταντινουπολίτης Ιωάννης Ζαχαρίας. Ο τελευταίος είχε επικοινωνία με ορισμένους μαθητές του Πλανούδη, όπως οι Ζαρίδες και ο Γεώργιος Λακαπηνός, μολοντί είναι άγνωστο αν σπούδασε την ιατρική κοντά στον Πλανούδη ή αλλού.¹⁹⁷² Η άποψη, επίσης, ότι ο Ζαχαρίας φοίτησε στον Ιωσήφ Φιλόσοφο δεν φαίνεται να ευσταθεί, αφού ο τελευταίος εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινού-

¹⁹⁶⁷ M.-H. Congourdeau, «Le monde byzantin», *La médecine au temps des Califes*, Institut du Monde Arabe, Paris, 1996, σ. 272.

¹⁹⁶⁸ Βλ. A. Kousis, «Les œuvres médicales de Nicéphore Blémmydès selon les manuscrits existants», *ΠΑΑ* 19 (1948), 56-75, ιδίως σ. 71 κ.ε., και Constantinides, *Higher Education*, σ. 81.

¹⁹⁶⁹ J. L. Ideler, *Physici et medici graeci minores*, τόμ. II, Bonn, 1842, σσ. 254-256. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σ. 81, και Κουρούσης, *Επιστολάριον*, σ. 102 και σημ. 1, που θεωρεί ότι το Μερκούριος δεν αποτελεί μοναστικό όνομα, αλλά επώνυμο όπως και με την περίπτωση του Ζαχαρία.

¹⁹⁷⁰ Στον Ιωσήφ Φιλόσοφο απευθύνθηκαν με επιστολές τους ο Γαβράς (*Επιστολές*, αρ. 293, σσ. 453-454), που τον ευχαριστεί για την ίαση του ματιού του, και ο Νικηφόρος Χούμνος, που τον συγκρίνει μάλιστα με τον ιαματικό άγιο Παντελεήμονα (*Anecdota Nova*, αρ. 108, σ. 138-139). Ο Ιωάννης Ζαχαρίας, επίσης, στο έργο του «περί ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος καὶ τῆς κατ' αὐτὸ διαίτης» (ed.) J. L. Ideler, *Physici et medici Graeci minores*, I, Berlin, 1841, σσ. 333.13-19, 348-349 και 385.24-28) επιβεβαιώνει τις ιατρικές γνώσεις του Ιωσήφ και αναφέρει τα οφθαλμολογικά προβλήματα που αντιμετώπιζε, τη διάγνωση των οποίων επιχείρησε ανεπιτυχώς, καθώς και την φλεβοτομία που ενήργησε στον εαυτό του. Στην ενασχόληση του Ιωσήφ με την ιατρική αναφέρεται και ο Μετοχίτης (Treu, «Der Philosoph Joseph», *ό.π.*, σσ. 19.20-25 και 22.13-14), λέγοντας ότι φρόντισε στην Κωνσταντινούπολη τον πάσχοντα από ρευματισμούς μοναχό Μακάριο. Βλ. σχετικά Γ. Πεντόγαλος, *Οἱ Ἱατρικὲς γνώσεις Ἰωσήφ τοῦ ρακενδύτη καὶ ἡ σχετικὴ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ*, Αθήνα, 1970, και Κουρούσης, *Επιστολάριον*, σσ. 350-353. Τέλος, ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος στη διήγησή του για τα θαύματα της Θεοτόκου της Πηγῆς αναφέρει ότι ζήτησε τη βοήθεια του Ιωσήφ Φιλόσοφου για τη σωστή απόδοση των ιατρικών ὀρων. Βλ. Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ζωοδόχος Πηγῆ*, σ. 91 κ.ε.

¹⁹⁷¹ Usener, *Ad Historiam Astronomiae Symbola*, *ό.π.*, σ. 27: «καὶ ἱατρικὴν ἀκριβῶς ἐξασκήσειεν». Το ενδιαφέρον του Χιονιάδη για την ιατρική φαίνεται και από τις μεταφράσεις του από την περσική έργων της φαρμακολογίας (*ἀντιδοτάρια*). Βλ. κώδ. *Marc. V 8* (coll. 1334), ff. 138-156, Mioni, *ό.π.*, σ. 264.

¹⁹⁷² Το 1299 ο Λακαπηνός απέτρεψε τον Ζαχαρία από το να γίνει μοναχός και τον συμβούλεψε να παραμείνει στην Κωνσταντινούπολη και να τελειώσει τις ιατρικές του σπουδές, Lindstam, *Lacapeni et Zaridae epistulae*, *ό.π.*, αρ. 10, σ. 82.5-10, 21-25. Ο ίδιος, *ό.π.*, αρ. 20, σ. 128.32-33, τον αποκαλεί «κάλλιστο τῶν φίλων» και «ιατρός τάγαθος κρατερὸς τε φιλόσοφος».

πολη το 1307, όταν ο Ζαχαρίας είχε πιθανότατα ολοκληρώσει ήδη τις ιατρικές του σπουδές.¹⁹⁷³ Ακολούθως εργάστηκε ως άκτουάριος στον ξενώνα των Μαγγάνων και συνέγραψε πολλά ιατρικά έργα βάσει προσωπικών παρατηρήσεων και των εμπειριών του.¹⁹⁷⁴ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί η ύπαρξη δύο ατόμων με το επώνυμο Ζαχαρίας, του προαναφερθέντος Ιωάννη και ενός Ανδρονίκου, επίσης ιατρού.¹⁹⁷⁵ Η σπουδή και γενικά η ενασχόληση με την ιατρική φαίνεται ότι προσέλκυε το ενδιαφέρον πολλών λογίων και πεπαιδευμένων. Έτσι, ιατρικές γνώσεις είχε βεβαιωμένα και ο Μανουήλ Γαβαλάς,¹⁹⁷⁶ ενώ ο κάτοχος του ιπποκρατικού κώδικα *Par. gr. 2144*, ο μέγας δούξ Αλέξιος Απόκαυκος είχε φοιτήσει κοντά στον Ιωάννη Ζαχαρία (post 1321), αλλά χωρίς να μαρτυρείται η από μέρους του άσκηση της ιατρικής.¹⁹⁷⁷

* * *

Η πνευματική αναγέννηση των θεωρητικών και θετικών επιστημών, που συνεχίζει με περισσότερη ένταση την προγενέστερη παράδοση, παρουσιάζει μια σαφή στροφή προς τον κλασικισμό. Αποτελεί, άραγε, αυτή η τάση παρήγορο καταφυγή σε ένα ένδοξο πνευματικό και όχι μόνο παρελθόν διάφορο από τη σύγχρονη πραγματικότητα ή μήπως είναι συνάμα αποτέλεσμα της εναγώνιας προσπάθειας των πνευματικών ανθρώπων να σταδιοδρομήσουν σε ένα προοδευτικά συρρικνούμενο κράτος;

Πράγματι, οι περισσότεροι συγγραφείς της περιόδου βρίσκονται σε συνεχή αναζήτηση γλωσσικών προτύπων και παραδειγμάτων περισσότερο στην αρχαία γραμματεία παρά στα θρησκευτικά – εκκλησιαστικά κείμενα. Έτσι ο Θωμάς Μάγιστρος στην «Όνομάτων άττικῶν συναγωγή» αποφεύγει γενικά τη χρήση λέξεων που παραπέμπουν στην Αγία Γραφή,¹⁹⁷⁸ ενώ στο εγχειρίδιο ρητορικής του Ιωσήφ Φιλοσόφου υπάρχει περιέργως, καίτοι άπαξ, μνεία του προσώπου του Χριστού εν μέσω πλήθους κλασικών χωρίων.¹⁹⁷⁹ Επιπλέον, συγγραφείς της περιόδου μιμούμενοι τα αρχαία πρότυπα προβαίνουν στη σύνταξη έργων

¹⁹⁷³ Constantinides, *Higher Education*, σσ. 86-87.

¹⁹⁷⁴ Πρόκειται για τα έργα του: (α) «Περὶ οὔρων», (β) «Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος καὶ τῆς κατ' αὐτὸ διαίτης» και (γ) «Θεραπευτικὴ μέθοδος. Βιβλίον παρέχον πᾶσαν τὴν τέχνην ἐν ἐπιτόμῳ». Βλ. σχετικά A. Hohlweg, «Johannes Aktuaris, Leben-Bilbung und Ausbildung – De methodo medendi», *BZ* 76 (1983), 313-321, και Miller, *Hospital*, σ. 168, όπου και ειδική βιβλιογραφία.

¹⁹⁷⁵ Ο ιατρός Ανδρόνικος Ζαχαρίας είναι ο παραλήπτης της επιστολής αρ. 445 του Μιχαήλ Γαβρά (Ἐπιστολές, σσ. 682-684).

¹⁹⁷⁶ Γαβαλάς, Ἐπιστολές, Β64, σ. 200.284-292.

¹⁹⁷⁷ Κουρούσης, Ἐπιστολάριον, σσ. 348-352, και J. A. Munitiz, «Dedicating a Volume: Apokaukos and Hippocrates (Paris. gr. 2144)», C. N. Constantinides et. al. (eds.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: Studies in Honour of Robert Browning*, Venice, 1996, σσ. 267-280.

¹⁹⁷⁸ F. Ritschel, *Thomae magistri sive Theoduli monachi ecloga vocum atticarum*, Halle, 1832, σσ. 112.9, 165.3, 192.10, 273.9, 312.6 και σποράδην. Βλ. και I. Ševčenko, «Levels of Style in Byzantine Prose», G. Nagy (ed.), *Greek Literature*, 9: *Greek Literature in the Byzantine Period*, New York – London, 2001, σ. 299.

¹⁹⁷⁹ Walz, *Rhetores Graeci*, III, σ. 525.19-20. Βλ. και Ševčenko, «Levels of Style», σ. 299. Αυτό ασφαλώς οφείλεται στη φύση του κειμένου και δεν σχετίζεται με το θρησκευτικό φρόνημα του Ιωσήφ. Ο τελευταίος, εξάλλου, συνέθεσε και μία σειρά εκκλησιαστικών ύμνων και ευχών. Γ. Πεντόγαλος, «Ἰωσήφ Ρακενδύτου θρησκευτικοὶ ὕμνοι», Ἑλληνικά 23 (1970), 114-118.

που μιμούνται φιλοσοφικούς διαλόγους ή αρχαία ελληνικά δράματα,¹⁹⁸⁰ ενώ οι ιστορικοί της περιόδου (Ακροπολίτης, Παχυμέρης και Γρηγοράς) συνεχίζουν τη μακρά παράδοση των κλασικών προτύπων στα προοίμια των ιστορικών τους έργων.¹⁹⁸¹

Ο κλασικισμός αυτός δεν εντοπίζεται μόνο στα λογοτεχνικά είδη ή στη μίμηση παλαιότερων προτύπων, αλλά και στη γλώσσα, αν όχι πρωτίστως σε αυτή. Όπως προαναφέρθηκε, η προσπάθεια για γλωσσική καθαρότητα και σαφήνεια στο λογοτεχνικό ύφος κατά το παράδειγμα της αττικής διαλέκτου, που πλέον καθίσταται υπόδειγμα, είναι συνεχής και θα απασχολήσει ιδιαίτερα τους κύκλους των λογίων της εποχής οδηγώντας τους συχνά σε φιλολογικές διαμάχες. Φορέας της παραπάνω παράδοσης πρέπει να ήταν ο Γεώργιος Ακροπολίτης και εν συνεχεία ο μαθητής του Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος, για τον οποίο ο Γρηγοράς σημειώνει ότι αναβίωσε την ξεχασμένη αττική παράδοση της ελληνικής.¹⁹⁸²

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Μανουήλ Γαβαλά που επιδόθηκε σε μία αναζήτηση ορθών ελληνικών εκφράσεων σε παλαιά βιβλία, πιθανότατα ρητορικής.¹⁹⁸³ Ο ίδιος σχολιάζοντας την πραγματεία ενός γνωστού του επισημαίνει μεταξύ άλλων την ακριβή χρήση της αττικής γλώσσας και την αναγωγή της ερμηνείας των νοημάτων και της διάθεσης των σχημάτων «εις ἀρχαίον τρόπον»: κι ακόμα το «λείον τουτονι και μέσον», δηλ. τον επιδιωκόμενο την εποχή αυτή απλουστευτικό χάριν ευκρίνειας τρόπο, χωρίς να απουσιάζει η γλυκύτητα, η σαφήνεια και η σοβαρότητα. Ως εκ τούτου, το σύγγραμμα θα καταβά-

¹⁹⁸⁰ Βλ. για παράδειγμα τον διάλογο *Ἑρμιππος ἢ περὶ ἀστρολογίας* του ἀκτουαρίου Ἰωάννη Ζαχαρία και τη δραματική ποιητική παραγωγή του Ἰωάννη Κατράρη. Για την απόδοση του *Ἑρμιππου* στον Ζαχαρία βλ. Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 452-456· του ίδιου, «Ἰωάννης Ζαχαρίας συγγραφεύς», *όπ.*, σσ. 67-75, αλλά και την άποψη του A. Hohlweg, «Drei anonyme Texte suchen einen Autor», *Βυζαντιακά* 15 (1995), 37-38, που αποδίδει το έργο στον Νικηφόρο Γρηγορά. Για το τελευταίο βλ. G. de Andrés - J. Irigoín - W. Hörandner, «Johannes Katrares und seine dramatisch-poetische produktion», *JÖB* 23 (1974), 201-214.

¹⁹⁸¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντιγραφή ιστορικών έργων της περιόδου των Κομνηνών και παλαιότερα των Μακεδόνων, όπως η *Σύνοψις Ἱστοριῶν* του Ἰωάννη Σκυλίτζη, του Κεδρηνού και του λεγόμενου *Συνεχιστή* του Σκυλίτζη, που υπάρχουν στον κώδικα *Marc., ms. gr. VII, 12* (έτους 1283), έργο του ιερομόναχου Σάββα. Βλ. Turyn, *Dated MSS. It.*, σ. 47.

¹⁹⁸² Γρηγοράς, I, VI:1, σ. 163.11-15. Ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος σχολιάζοντας τη γλώσσα του συγχρόνου του λογίου Μανουήλ Ολόβωλου γράφει ότι: «καίπερ δαψιλοῦς οὔσης και ἀττικῆς, ἀλλ' ὅμως ἡττωμένης τῆς τῶν Εὐαγγελίων μεγαλειότητος»: ο ίδιος πάντως αποδέχεται την κριτική της Ραούλαινας για την απλότητα του ύφους του: «ἀφελή σοι τινὰ φῆς εἶναι γράμματα και ἐκδήλως πρεσβυτερικά», αλλά σπεύδει να επισημάνει την καθαρότητά του, το «ἀμείωτον διαβιβάζειν πρὸς ὃν γράφεται τὸ τοῦ γράφοντος νόημα». Βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 137 (Lameere, αρ. 150), *ΕΦ* 4 (1909), 25 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1527), και αρ. 187 (Lameere, αρ. 228), *ΕΦ* 5 (1910), 450 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1547), και Kotzabassi, «Gregorios Kyprios», *όπ.*, σ. 87. Εκθειάζει μάλιστα το ύφος μιας επιστολής της: «ὁ γὰρ τοῦ λόγου ῥυθμὸς τὸ τε συνεστραμμένον τῶν νοημάτων, και ἡ κατὰ τέχνην συνθήκη, θυμηδίας με πάσης πεπλήρωκεν», Kotzabassi, «Scholarly Friendship», αρ. 7, σ. 151.1-3. Σχετικά με την παιδεία και τη μόρφωση των γυναικών η Α. Λαΐου, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31,1 (1981), 255-257, επισημαίνει ότι το ποσοστό των εγγράμματων γυναικών είναι έως και τα μέσα του 14ου αιώνα αρκετά υψηλό, παρά τη διαφορά στα ποιοτικά χαρακτηριστικά μεταξύ των κύκλων της αριστοκρατίας και των χαμηλών στρωμάτων. Εκτός από τη Ραούλαινα, γνωστές για την παιδεία και λογιόσύνη τους ήταν η Ειρήνη Χούμναινα-Παλαιολογίνα και η Ευδοκία Παλαιολογίνα στη Θεσσαλονίκη, την οποία ο Γρηγοράς (I, VIII:3, σσ. 293-294) αποκαλεί «Θεανὼ τινὰ Πυθαγορικὴν και Ὑπατίαν».

¹⁹⁸³ Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 72, σ. 115 (έτους 1311): «τὴν σὴν φύσιν ... ὡς εἰς δύο ταῦτα σχιζομένη, τὸ τε λέξεως ἀκριβείαν περιεργάζεσθαι ἀρχαία ἀνελίπτουσα βιβλία και τὸ λόγους συντιθέναι». Βλ. και Κουρούσης, *Γαβράς*, σσ. 75, 310, 329.

λει κατά την άποψή του τους «καινοτόμους Ψευδαθηναίους», που ασυλλόγιστα και στενόμυαλα κατακρίνουν αρχαίους συγγραφείς, όπως τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, για μη σωστή χρήση της αττικής γλώσσας.¹⁹⁸⁴

Το εν λόγω σύγγραμμα φαίνεται ότι σχετίζεται με την κατά τα φαινόμενα φιλολογική έριδα Νικηφόρου Χούμνου - Θεόδωρου Μετοχίτη και των κύκλων τους. Πιο συγκεκριμένα, ο Μετοχίτης και οι συν αυτώ δέχθηκαν κριτική για απουσία σαφήνειας και απλότητας στο ύφος τους,¹⁹⁸⁵ αδυναμία μίμησης της αττικής γλώσσας κατά το παράδειγμα του Πλάτωνα, του Δημοσθένη και του Αίλιου Αριστείδη, καθώς και για άδικη επίθεση στο πρόσωπο του δασκάλου του Χούμνου, Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου.¹⁹⁸⁶ Από μέρους του ο Μετοχίτης καταλόγισε στους αντιπάλους του υπερβάλλοντα ζήλο στην επιδίωξη της σαφήνειας, που τούς οδήγησε στο να αποστρέφονται ακόμα και τη γλώσσα του Θουκυδίδη και του Πλάτωνα.¹⁹⁸⁷ περιέγραψε το ύφος των λόγων του ως «εύφωνής τε δείγματα, μόνον αν' ιμερόεσαν ἄρ' ἄσκησιν γλώττης φρουντίδ' ἔχοντ'», ενώ για τα φιλοσοφικά του έργα αναγνώρισε ότι ήταν: «ἀπλοϊκά τε δίχα τε πάσης λέξιος ὥραν ἐχούσης τερπνήν, εἴαρι κεν φωνῆς θαλέθουσαν, ἀτὰρ ἄκομψα».¹⁹⁸⁸

¹⁹⁸⁴ Γαβαλάς, Ἐπιστολές, αρ. Β.11, σσ. 96-98 (θέρος 1324). Σύμφωνα με τον εκδότη της επιστολής D. Reinsch και τον Κουρούση, Γαβαλάς, σ. 196 κ.ε., συγγραφέας της ανώνυμης πραγματείας είναι ο ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρος Χούμνος. Ωστόσο, ο I. D. Polemis, «The treatise on *Those who unjustly accuse wise men, of the past and present: a new work by Theodore Metochites?*», BZ 102.1 (2009), 203-217, θεωρεί περισσότερο πιθανή την ταύτιση με τον μεγάλο λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη, που καταφέρεται κατά του λεξικογράφου Θωμά Μάγιστρου ή κάποιου από τον κύκλο του τελευταίου. Βλ. ακόμη την επιστολή του Γαβαλά προς τον πρωτονοτάριο Λαμπηνό σχετικά με έναν Λόγο που συνέθεσε ο τελευταίος και του οποίου εκθειάζει τη δεινότητα «τῆς τέχνης ... τὴν τῶν νοημάτων εὐροίαν καὶ τὸ πυκνὸν τῶν ἐνθυμημάτων», αλλά και το «τῶν ὀνομάτων παντάπασιν ἐξηλληνισμένον καὶ καθαρὸν», Γαβαλάς, Ἐπιστολές, αρ. Β.29, σσ. 131-132.

¹⁹⁸⁵ Ο Νικηφόρος Κάλλιστος-Ξανθόπουλος σε δύο επιστολές (c. 1326) στον Μετοχίτη επισημαίνει ότι «εἰ μὲν τοῖς σοῖς τὸ κατὰ λόγον ἀσαφεία κεκαλυμμένοις, πάντως τὰ τῶν δασκάλων (scil. Αριστείδης, Δημοσθένης, Θουκυδίδης) ἐν οὐδενί, σαφῆ γε ὄντα καὶ πᾶσιν ἐγκείμενα» (επ. IV, σ. 27)· παρομοιάζει δε τον ποιητικό του λόγο «τῶν σῶν στροφῶν καὶ λιγυσμάτων κατὰ σχῆμα τῶν ἐρπόντων ἐλιττομένῳ καὶ τὸν λαβύρινθον ὡς ἦκιστα δυσέλικτον ἀπελέγχοντι». Βλ. J. Featherstone, «Three more Letters of Nicephorus Callistus Xanthopoulos», BZ 91 (1998), 20-31 και ειδικότερα αρ. 4, σσ. 26-27. Ακόμη και ο μαθητής του Μετοχίτη Γρηγοράς, μολονότι επισημαίνει ότι ο δάσκαλός του «βιβλιοθήκη γὰρ ἦν ἔμψυχος» (I, VII:11, σ. 272.3-4), σημειώνει για το ύφος του: «Ἐν τι μόνον ἴσως αὐτοῦ καταμέμψαιτό τις, ὅτι πρὸς οὐδένα τῶν πάλαι ρητόρων ἀναφέρειν βεβούληται τοῦ τῆς αὐτοῦ γραφῆς χαρακτήρος τὴν μίμησιν, ... οὐδ' ἰλαρᾶ τινι καὶ μειδιώσῃ γλώσσῃ τὸ τῆς διανοίας παραμυθεῖσθαι ἐμβριθές, οὐδὲ τὸ τῆς φύσεως πᾶν τοι γόνιμον χαλινῶ τινι κατέχειν προτεθύμηται· ἀλλ' ἰδιοτροπία τινι καὶ αὐτονομία φύσεως κατακολουθήσας χεიმῶνα τινὰ καὶ θάλατταν γλώττης προῖσχεται» (I, VII:11, σ. 272.6-17).

¹⁹⁸⁶ Βλ. *Anecdota Graeca*, 3, σ. 369.3-5: «οἱ δὲ νῦν, οὐπὲρ ἔφην ἐμοῦ παιδευτοῦ καὶ διδασκάλου πόσον καὶ οἶον κακῶς ἐξηλωκότες εὐδοκίμηκασιν», και Ševčenko, *Polémique*, σ. 26. Ο πατέρας του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη Γεώργιος και ο συμπένθερός του Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης κατέκριναν τη σοφία και τη λογιουσύνη του Γρηγορίου Β'. Ο Μελιτηνιώτης μάλιστα (Λόγοι, σσ. 194-195) τον κατηγορεί για το «διηνεκῶς χριστιανίζειν, οὐμενοῦν ἑλληνίζειν», επειδή «οὕτως ἐξεπαίδευσαν τὸ πλάνον διὰ συλλογισμῶν Ἀριστοτέλεις καὶ Πλάτωνες· ὦνπερ σοφίσματα τινὰ μελετήσαν τὸ πᾶν πεπλουτηκέναι δι' αὐτῶν τῆς φιλοσοφίας ἀλαζονεύεται τό μηδ' ὅτι φθέγγεται γινῶσκον, καὶ τὴν διάνοιαν ἐν πολλοῖς ἀσυνάρτητον».

¹⁹⁸⁷ Βλ. την ανώνυμη πραγματεία «Περὶ τῶν ἐπιλαμβανομένων οὐκ ὀρθῶς καὶ νέων καὶ παλαιῶν σοφῶν», Ševčenko, *Polémique*, σσ. 62-67, και ειδικότερα σσ. 287-296 (έκδοση του κειμένου). Κατά την άποψη του Πολέμη, «Treatise», ὁ.π., σ. 209 κ.ε., ο ανώνυμος συγγραφέας δεν είναι άλλος από τον Θεόδωρο Μετοχίτη. Βλ. επίσης ὅσα σχολιάζει ο Νικηφόρος Χούμνος σε επιστολή του προς τον μεγάλο λογοθέτη Μετοχίτη για τον λόγο του Πλάτωνα: «οὐ τοῦ συνήθους εἶδους καὶ τῆς καθαρότητος εἶναι δόξει, ἦν ἐπὶ πᾶσιν ἐγὼ σπουδάξω», *Anecdota Nova*, σ. 45, αρ. λζ'.

¹⁹⁸⁸ Featherstone - Ševčenko, «Two poems by Theodore Metochites», ὁ.π., σ. 38.244-249.

Πάντως, και οι δύο πλευρές φαίνεται ότι απορρίπτουν την καθομιλουμένη. Ως εκ τούτου, ο Νικηφόρος Χούμνος διακηρύττει ότι ο γραπτός λόγος οφείλει να μιμείται τους αρχαίους συγγραφείς γι' αυτό και συνιστά «τῆς φωνῆς γένου καὶ γλώττης τῶν ἀρίστων ἐκείνων καὶ μεγάλων, καὶ ὧν οὐδὲν μείζον, παλαιῶν ἀνδρῶν».¹⁹⁸⁹ Για τον ίδιο λόγο κάποιος ανώνυμος επιστολογράφος εκφράζει την ανησυχία του στον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη, ότι η συνεχής ενασχόλησή του με τις δημόσιες υποθέσεις και η συναναστροφή του με βαρβάρους (*scil.* όσους μιλούν την δημοτική) θα επηρεάσουν τα ελληνικά του.¹⁹⁹⁰ φόβος που ήταν διάχυτος μεταξύ των λογίων.

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η συγγραφή αγιολογικών κειμένων, τα οποία γράφονται ξανά σε εξεζητημένο αττικό ύφος, με πλούτο ρητορικών σχημάτων και χρήση λέξεων ή χωρίων από έργα (ποιητικά και ρητορικά) της Αρχαιότητας, ανταποκρινόμενα στα νέα αισθητικά κριτήρια της εποχής ως συνέπεια και της συστηματικής ενασχόλησης με την αρχαία γραμματεία.¹⁹⁹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν ο Βίος του Θεοδώρου και Θεοφάνους των Γραπτών από την Θεοδώρα Ραούλαινα και ο Βίος της αυτοκράτειρας Θεοφανούς που συνέγραψε ο Νικηφόρος Γρηγοράς.¹⁹⁹² Όπως είναι φυσικό το ύφος των κειμένων αυτών εξαρτάται άμεσα από τον συγγραφέα τους και ασφαλώς τα καθιστά δύσκολα στην κατανόησή τους από το ευρύ και λιγότερο πεπαιδευμένο κοινό των πιστών. Ο Μανουήλ Φιλής, έχοντας γνώση του προβλήματος και προκειμένου να αναγνώσει ένα έγκωμιο του Βλεμμύδη στον Ευαγγελιστή Ιωάννη, παρακαλεί τους ακροατές του να μην ξαπλώσουν στο δάπεδο της Εκκλησίας ούτε και να κοιμηθούν κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης.¹⁹⁹³ Θέλοντας προφανώς να αποφύγει παρόμοια φαινόμενα ο Πατριάρχης Αθανάσιος κρίνει αναγκαίο και λογικό να απευθυνθεί στον λαό της πρωτεύουσας μια σειρά διδασκαλιών και κατηχήσεων, οι οποίες συντάχθηκαν σε γλώσσα απλή και κατανοητή.¹⁹⁹⁴

Παρόλα αυτά, η ενασχόληση και η συγγραφή δημωδών κειμένων είναι αξιοσημείωτη. Μας είναι έτσι γνωστός ένας αριθμός τέτοιων έργων ή συγγραφέων που ασχολούνται με το είδος αυτό, όπως ο Ανδρέας Λιβαδηνός, που σύμφωνα με τα ευρισκόμενα στον ελ-

¹⁹⁸⁹ Νικηφόρου Χούμνου, «Περὶ λόγων κρίσεως καὶ ἐργασίας», *Anecdota Graeca*, 3, σ. 360.

¹⁹⁹⁰ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 64, σ. 158.

¹⁹⁹¹ Για το θέμα βλ. M. Hinterberger, «Hagiographische Metaphrasen Ein möglicher Weg der Annäherung an die Literarästhetik der frühen Palaiologenzeit», A. Rhoby - E. Schiffer (eds.), *Imitatio - Aemulatio - Variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur (Wien, 22.-25. Oktober 2008)*, (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 21), Wien, 2010, σσ. 137-152, και A.-M. Talbot, «The Compositional Methods of a Palaiologan Hagiographer. Intertextuality in the Works of Theoktistos the Studite», A. Rhoby - E. Schiffer (eds.), *Imitatio - Aemulatio - Variatio*, ό.π., σσ. 253-259.

¹⁹⁹² Βλ. Hinterberger, «Hagiographische Metaphrasen», ό.π., σ. 139 κ.ε., και Ševčenko, «Levels of Style», ό.π., σ. 302.

¹⁹⁹³ Βλ. κώδ. *Monacensis gr.* 225, f. 204: «Θεωρία Μανουήλ τοῦ Φιλῆ προαναγινωσκομένη τοῦ ἐγκωμίου καὶ ἀκροᾶσθαι τὸν σύλλογον ἀναπειθούσα», J. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum bibliothecae regiae Bavaricae*, τόμ. 2, München, 1806, σ. 469· και Ševčenko, «Levels of Style», ό.π., σσ. 302-303.

¹⁹⁹⁴ Θεόκτιστος Στουδίτης, Αθανάσιος, § 18, σ. 24.26-28: «ἐν ταῦταις ταῖς τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ βίβλοις ἐμφέρονται κατηχήσεις τε καὶ διδασκαλίαι πολὺ μετὰ τοῦ ὠφελίμου τὸ χάριεν ἔχουσαι, ἅς οἰκεία γλώσση ὑπηγόρευσε».

ληνικό κώδικα 525 της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου ενδιαφερόταν για δημώδη κείμενα και συνέλεξε κάποια από αυτά:¹⁹⁹⁵ ο δεύτερος εξάδελφος του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, Ανδρόνικος Παλαιολόγος, που θεωρείται ο συγγραφέας του μυθιστορήματος *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*.¹⁹⁹⁶ ο Πουλολόγος, που πρέπει μάλλον να ενταχθεί στο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης μετά το 1261 κατά την περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄, χωρίς να αποκλείονται κάποιες καταβολές από την περίοδο της Νίκαιας· ο Πωρικολόγος, η σύνθεση του οποίου τοποθετείται στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αι.,¹⁹⁹⁷ ενώ σαφώς κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή έχει και το τραγούδι του Βελισαρίου.¹⁹⁹⁸

Η περίπτωση του Ανδρονίκου Παλαιολόγου αποκαλύπτει κατά τον R. Browning ότι τα πρώτα δείγματα δημώδους λογοτεχνίας κατά την περίοδο αυτή προέρχονται από άτομα που κατείχαν την κλασική παιδεία και, επομένως, η ώθηση για την ενασχόληση με τη δημώδη λογοτεχνία ήρθε εκ των άνω και όχι από τη βάση. Ο ίδιος προχωρεί σε μια ακόμη ενδιαφέρουσα υπόθεση λέγοντας ότι υπήρχαν ενδεχομένως άτομα που δεν συμμερίζονταν τα ιδεώδη των λογίων που μιμούνταν τον κλασικισμό, και τα οποία θα πρέπει να αναζητηθούν στα μέλη της αυλής και μάλιστα στον κύκλο των στρατιωτικών.¹⁹⁹⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το εγχείρημα απόδοσης παλαιότερων ιστορικών και ρητορικών έργων σε πιο απλή μορφή (πρός τὸ σαφέστερον), ώστε να καταστούν προσιτά σε ένα κοινό εγγράμματο μεν, αλλά που δυσκολευόταν στην κατανόηση κειμένων γραμμένων σε στριφνό αττικίζον ύφος. Διαθέτουμε έτσι μία σειρά “μεταφράσεων”, όπως της Ἀλεξιάδος της Ἄννας Κομνηνῆς,²⁰⁰⁰ του Νικήτα Χωνιάτη,²⁰⁰¹ του Χρονικοῦ του Κωνσταντίνου Μανασσή,²⁰⁰² και του Βασιλικοῦ Ἀνδριάντος του Νικηφόρου Βλεμμύδη,²⁰⁰³ που πραγμα-

¹⁹⁹⁵ M. Hinterberger, «Ο Ανδρέας Λιβαδηνός, συγγραφέας-γραφέας λογίων κειμένων, αναγνώστης-γραφέας δημωδών κειμένων: ο ελληνικός κώδικας 525 του Μονάχου», D. Holton - T. Λεντάρη - U. Moening και P. Vejleskon (eds.), *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινῆς και πρώιμης νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* (Αθήνα, Μάιος 2002), Ηράκλειο, 2005, σσ. 25-42. Επισημαίνουμε ότι στον κώδικα 525 του Μονάχου παραδίδονται εκτός των άλλων έργων του Λιβαδηνού και *Βίος Αισώπειος* (f. 154^r), *Μῦθοι Αισώπου* (ff. 21-29), *Μῦθοι Συντίπειοι* (ff. 29-34), καθώς και το *Στεφανίτης και Ἰχνηλάτης* του Συμεών Σηθ (ff. 36-67). Βλ. I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum bibliothecae regiae Bavaricae*, τόμ. 5, München, 1812, σσ. 299-302.

¹⁹⁹⁶ Ševčenko, «Society and Intellectual Life», σσ. 77-79.

¹⁹⁹⁷ M. Bartusis, «The Byzantine Fruit Book: A Translation of the Porikologos», *Modern Greek Studies Yearbook* 4 (1988), 205-212 και ειδικότερα σ. 206. Πρβλ. και την άποψη του Ν. Οικονομίδη, «Οί αὐλικὸὶ τίτλοι στὸν Πωρικολόγο καὶ ὁ κόσμος ποὺ ἀντικατοπτρίζουν», Σ. Κακλαμάνης et al. (eds), *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, 2000, σσ. 527-534, για επαρχιακή -ίσως πελοποννησιακή- καταγωγή του έργου στο διάστημα 13ου - 15ου αι.

¹⁹⁹⁸ Βλ. σχετικά H.-G. Beck, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς δημώδους λογοτεχνίας*, εκδ. MIET, Αθήνα, ²1993, σσ. 271-272 και 243-244 αντίστοιχα.

¹⁹⁹⁹ R. Browning, *Ἡ ελληνική γλώσσα. Μεσαιωνική και νέα*, Αθήνα, ²1991, σ. 238.

²⁰⁰⁰ H. Hunger, *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII*, (Wiener Byzantinische Studien 15), Wien, 1981. Βλ. και G. Horrocks, *Greek. A History of the Language and its Speakers*, Wiley-Blackwell, ²2010, σσ. 264-268.

²⁰⁰¹ J. A. van Diäten, «Noch einmal über Niketas Choniates», *BZ* 57 (1964), 302-328.

²⁰⁰² K. Praechter, «Eine vulgärgriechische Paraphrase der Chronik des Konstantinos Manasses», *BZ* 4 (1895), 272-313.

τοποιήθηκαν πιθανότατα στο μεταίχμιο του 13ου – 14ου αι. έως και τη δεκαετία του 1340.²⁰⁰⁴ Οι εν λόγω “μεταφράσεις” είναι ανώνυμες στην πλειονότητά τους εκτός από την περίπτωση του Βασιλικού Ἀνδριάντος που επιμελήθηκαν οι Γεώργιος Γαλησιώτης και Γεώργιος Οιναιώτης. Φαίνεται δε ότι προέρχονται από κύκλους που είχαν σχέση με το περιβάλλον των ανακτόρων και απευθύνονταν, ενδεχομένως, σε άτομα που ανήκαν σε αυτό και που επιθυμούσαν ή όφειλαν να εντυπώσουν στην ένδοξη ιστορία των Κομνηνών και στα καθήκοντα του αυτοκράτορα.²⁰⁰⁵ Ανεξάρτητα πάντως από τους σκοπούς της, η προσπάθεια αυτή συμβάλλει ουσιαστικά στην ανάπτυξη μιας λογοτεχνίας που βασίζεται και καλλιεργεί εν πολλοίς την δημώδη γλώσσα της εποχής.²⁰⁰⁶

Από τα παραπάνω προκύπτει εύλογα το ερώτημα εάν η συστηματική αυτή ενασχόληση με την κλασική γραμματεία σε συνδυασμό και με την υιοθέτηση και χρήση της σύγχρονης δημώδους ελληνικής γλώσσας επέδρασε στη διαμόρφωση και τον ενστερνισμό της ελληνικότητας, όχι μόνο ως πολιτιστικής ταυτότητας, αλλά και ως καταγωγής.²⁰⁰⁷ Ἢδη στα χρόνια της Νίκαιας, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης εμφανίζεται να δίνει περισσότερη αξία στους πολιτιστικούς και θρησκευτικούς δεσμούς ως συνεκτικών στοιχείων από ό,τι στον αυτοκράτορα. Χρησιμοποιεί δε με ευκολία όρους όπως Ἑλλάς και Ἕλλην για να δηλώσει τον ελληνικό χαρακτήρα του Βυζαντίου.²⁰⁰⁸ Ωστόσο, στα χρόνια που θα ακολουθήσουν παρά το έντονο ενδιαφέρον για την αρχαία γραμματεία και την προσπάθεια μίμησης του ύφους της αττικής διαλέκτου, δεν διαπιστώνουμε συνέχεια ή διεύρυνση των απόψεων του Βλεμμύδη. Ἐτσι, μολονότι ο Μανουήλ Φιλής θα αφιερώσει ορισμένα ποιήματά

²⁰⁰³ H. Hunger - I. Ševčenko, *Des Nikephoros Blemmydes “Basilikos Andrias” und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes: Ein weiterer Beitrag zum Verständnis der byzantinischen Schrift-Koine* (Wiener Byzantinistische Studien 18), Wien, 1986.

²⁰⁰⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι στον κώδ. *Vindob. hist. gr.* 53 (14ου αι.), όπου η *Χρονική Διήγησις* του Νικήτα Χωνιάτη, ανώνυμος αναγνώστης επισημαίνει στο f. 2^v: «οὐκ οἶδα τί φῆς ἐνθάδε, Χωνειάτα, | σοφὸν τὸ σαφὲς συγγράφων εἶναι λέγεις, | εἶτα γρυφῶδη καὶ βαραθρῶδη γράφεις» (Νικήτας Χωνιάτης, I, σ. xxxii). Στο ίδιο πνεύμα οι Γαλησιώτης και Οιναιώτης επισημαίνουν ότι σκοπός της «μετάφρασής» τους ήταν να καταστεί «σαφέστερον» το κείμενο του Βασιλικού Ἀνδριάντος του Νικηφόρου Βλεμμύδη. Βλ. Hunger - Ševčenko, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, σ. 45 (προοίμιο). Βλ. σχετικά Ševčenko, «Levels of Style», *ό.π.*, σ. 312, ο οποίος αφήνει αιχμές για την αδυναμία ακόμη και των παραφραστών να κατανοήσουν ορισμένα σημεία στο κείμενο του Βλεμμύδη. Για το θέμα βλ. σχετικά τη μελέτη του Davis, «Anna Komnene and Niketas Choniates ‘translated’», *ό.π.*, σσ. 55-70, και B. Croke, «Uncovering Byzantium’s historiographical audience», R. Macrides (ed.), *History as Literature in Byzantium*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, 15), Aldershot, 2010, σσ. 26-27 και 46-47.

²⁰⁰⁵ Davis, «Anna Komnene and Niketas Choniates ‘translated’», *ό.π.*, σσ. 68-70, όπου και διατυπώνεται η υπόθεση ότι οι εν λόγω μεταφράσεις προέρχονταν πιθανότατα από τον κύκλο των Γεωργίου Οιναιώτη και Γεωργίου Γαλησιώτη και απευθύνονταν στον ανήλικο αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο (γενν. 1332, αυτοκρ. 1341-1391).

²⁰⁰⁶ Βλ. Ševčenko, «The Paleologan Renaissance», *ό.π.*, σσ. 168-169, και Davis, «Anna Komnene and Niketas Choniates ‘translated’», *ό.π.*, σσ. 65-67.

²⁰⁰⁷ O. J. Irmscher, «‘Griechischer Patriotismus’ im 14. Jahrhundert», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 6-12 Sept. 1971*, Bucarest, 1975, τόμ. II, σσ. 133-137, αναφέρεται σε έναν «ελληνικό» πατριωτισμό που, ωστόσο, συμπορεύεται και συμπλέκεται με τον «ορθόδοξο» πατριωτισμό.

²⁰⁰⁸ J. A. Munitiz, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae*, (CCSG 13), Turnhout - Leuven, 1984, σ. 6: I, 6.11, και σ. 57: II, 25.3.

του στον Μέγα Αλέξανδρο,²⁰⁰⁹ άλλοι λόγιοι όπως ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης εξακολουθούν να δίνουν στους όρους «Έλλην» και «έλληνικός» αρνητική σημασία ταυτίζοντάς τους με το ειδωλολατρικό παρελθόν.²⁰¹⁰ Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Θεόδωρου Μετοχίτη, που επισημαίνει ως αυτονόητο ότι ο σύγχρονός του βυζαντινός πολιτισμός αποτελεί συνέχεια του αρχαίου ελληνικού και ότι οι Βυζαντινοί είναι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, τη γραμματεία των οποίων συντηρούν.²⁰¹¹

Η στάση της Εκκλησίας σε αυτή την ένθερμη ενασχόληση με την θύραθεν γραμματεία παρουσιάζει σαφώς εξαιρετικό ενδιαφέρον. Μια πρώτη παρατήρηση αποκαλύπτει αγαστή συνύπαρξη της ελληνικής παιδείας και χριστιανικού πνεύματος, που συνεχίζει την παλαιά παράδοση μέσα στα νέα πολιτιστικά και κοινωνικά δεδομένα της εποχής. Πράγματι, μεταξύ των αξιόλογων λογίων της περιόδου συναντούμε πολλά μέλη του μεσαιού και ανώτερου κλήρου. Παράλληλα, όμως, διαπιστώνουμε ένα αίσθημα επιφύλαξης αν όχι άρνησης από ορισμένους μοναχικούς κυρίως κύκλους, ζηλωτές της Ορθοδοξίας και πρόδρομους της μετέπειτα ησυχαστικής κίνησης.²⁰¹² Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄ και του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεολήπτου, που και οι δύο προέρχονταν από την τάξη των μοναχών και είχαν παραμείνει για κάποιο διάστημα στον Άθω, όπως και των μοναχών – ασκητών, Μάξιμου του Καυσοκαλύβη από τον Άθω και του Μακαρίου εξ Εώας.

²⁰⁰⁹ Φιλής, *Carmina*, II, αρ. 2, σ. 334.1-2 κ.ε.: «Τοῦ Φιλῆ κυροῦ Μανουήλ τοῦ Ἐφεσίου στίχοι εἰς τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρον». Βλ. και J. A. Cramer, *Anecdota Graeca e codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, Hildesheim, 1967, σσ. 43-44: «τοῦ Φιλῆ κυροῦ Μανουήλ τοῦ Ἐφεσίου στίχοι εἰς τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρον», και σσ. 44-45: «Τοῦ Αὐτοῦ, μεταφραστικοὶ ἀπὸ τινος τοῦ Λουκιανοῦ λόγων εἰς εἰκόνα ἔχουσαν ἔζωγραφημένην τὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου γάμον».

²⁰¹⁰ Βλ. Ševčenko, «Palaeologan Renaissance», *ό.π.*, σσ. 165-166.

²⁰¹¹ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. υιγ΄, σ. 595, και Agapitos et al., *Theodorus Metochites*, *ό.π.*, σσ. 38, 40: «ὄτι περὶ Ἑλλήνων Ἕλληνας κατὰ πᾶν τὸ εἶκός μέμνηνται τὰ οἰκεία και ξυγγενῆ συγγραφόμενοι και τιμῶντες ... οἱ και τοῦ γένους ἐσμέν και τῆς γλώττης αὐτοῖς κοινωνοὶ και διάδοχοι». Βλ. ὅσα αναφέρει αργότερα ο Γεώργιος Γεμιστός στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ (1391-1425): «Ἐσμέν γὰρ οὖν ὧν ἠγείσθε τε και βασιλεύετε Ἕλληνας τὸ γένος ὡς ἡ τε φωνή και ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ», Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά 3* (Αθήναι, 1926), σ. 247. Και πάλι ο Μετοχίτης στον β΄ Βασιλικό Λόγο (σ. 336.3) αναφέρει ὅτι ο Ανδρόνικος Β΄ αγωνίστηκε «ὑπὲρ τῆς τῶν σῶν Ἑλλήνων σωτηρίας», ενώ σε ποίημά του γράφει για τους Δυτικούς Ἕλληνας (Ηπειρώτες) ὅτι «τάδ' ἐφ' ἡμέας ἔδραον οὐμοφύλους Ἕλληνας», Ševčenko, «Metochites», *ό.π.*, σ. 46 και σημ. 203. Ο ίδιος, δεν διστάζει να αποδεχτεί ὅτι και ἄλλοι λαοὶ εἶχαν, ενδεχομένως, σπουδαίους ἄνδρες, πολιτισμό, ιστορία και γραμματεία –αντίθετα με την ἔως τότε κυρίαρχη αντίληψη ὅτι πλην των Ρωμαίων (scill. Βυζαντινῶν) ὄλοι οἱ ἄλλοι ἦταν βάρβαροι– ομολογεῖ ὅμως την ὑπαρξη εκατέρωθεν ἀγνοίας: «και ὡσπερ ἀμέλει τὰ κατ' ἐκείνους ἡμῖν ἀγνοεῖται, ὅτι μὴ τοῖς Ἑλληνικοῖς συγγραφεῦσι περὶ ἐκείνων ἐμέλησεν, οὕτως ἂν ἴσως κάκεινους τὰ περὶ ἡμῶν ἀγνοῆται, ὅτι μὴ τοῖς κατ' ἐκείνους συγγραφεῦσι περὶ τὰ ἡμέτερα πονεῖν ἐμέλησεν», βλ. Agapitos et al., *Theodorus Metochites*, *ό.π.*, σ. 41.

²⁰¹² Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Γρηγόριος γράφοντας στον Γεώργιο Οιναιώτη, αναφέρεται σε «ἐνίους κτηνώδεις τῶν παρ' ἡμῖν, οἱ μὴδὲν τῶν αὐτῆς (i.e. φιλοσοφίας) ἐπάειν δυνάμενοι, ξύλινοι ὄντες ἀτεχνῶς, ἔπειτα ληροῦσιν ἄτας τινὰς και λήρους συμπλέκοντες, ἀσυντελής εἰς τὴν ὑψηλὴν τε και ἄνω βαίνουσαν, συντελοῦσα δὲ μάλιστα και πρὸς αὐτὴν ταύτην χειραγωγούσα οἶα τις θεραπευτικὴ δεσποίνῃ μάλα σεμνῇ σεμνῶς ἐξυπηρετούμενη και προσφυῶς». Οἱ αναφερόμενοι ὡς «κτηνώδεις» και «ξύλινοι» δύνανται κατά τον Κουρούση να ταυτιστούν με ἐκείνους που καταφρονούσαν την κοσμικὴ σοφία και δεν επιθυμούσαν τη διαλεκτικὴ χριστιανισμοῦ –ελληνισμοῦ. Βλ. Κουρούσης, «Γρηγορίου Βουλγαρίας ἐπιστολαί», *ό.π.*, σσ. 538-539 και 548-552. Για τὸ θέμα βλ. και ὅσα αναφέρει ο Nicol, *Church and Society*, *ό.π.*, σσ. 31-65.

Ο Πατριάρχης Αθανάσιος διαχωρίζει γενικά την εκπαίδευση μεταξύ «ἐπιστημῶν» και «τεχνῶν», οι οποίες αποσκοπούν στη γνώση και στη διαμόρφωση χαρακτήρα, καθώς και στην εξασφάλιση των προς το ζην.²⁰¹³ Εφιστά ωστόσο την προσοχή στην Εκκλησία, στους γονείς και στους δασκάλους, ώστε η παιδεία των νέων να μην αποβλέπει στην επιζήμια πρόσκαιρη ευζωΐα εις βάρος της αιώνιας ζωής, αλλά να ενσταλάξει στους μαθητές τον φόβο του Θεού.²⁰¹⁴ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόληπτος, που επισημαίνει τους κινδύνους που μπορεί να επιφέρει στην ψυχή ο προερχόμενος από την αίσθηση της πνευματικής ανωτερότητας εγωισμός: «οἱ τῆ θύραθεν σοφία ἐπερειδόμενοι, τῆς οἰήσεως ὄντες ἀνδράποδα, πλοῦτον ἔχουν φαντάζονται γνώσεως· οἱ δὲ ταῖς ἀληθείαις πένητες ὄντες διὰ τὸ μὴ ἔχειν ἴχνος ταπεινώσεως τῆς ὑπ' ἐμοῦ χορηγουμένης καὶ ἀψευδὲς φρόνημα βασταζούσης».²⁰¹⁵ Μάλιστα, ένας εκκλησιαστικός άνδρας συνιστά στον Κωνσταντῖνο Ακροπολίτη «μηκέτι τὸν νοῦν ἐνασχολεῖν βίβλοις Ἑλληνικαῖς, τὰς δὲ θείας ἀνελίττειν καὶ ταύταις ἐνδιατρίβειν», όπως η «τοῦ θεοπνεύστου Χρυσσοστόμου τῶν ψαλμῶν Διασάφησις καὶ ἡ τοῦ πολλοῦ τὰ θεῖα Διονυσίου τῶν ἱερῶν μυστηρίων Ἀνάπτυξις».²⁰¹⁶

Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεος Κόκκινος στον Βίο του πατριάρχη Ισιδώρου Βουχειρά († 1350) γράφει ότι ο τελευταίος μετά την εκμάθηση των ιερών γραμμάτων σε ηλικία 11 ετών βρέθηκε σε δίλημμα για το αν θα έπρεπε να συνεχίσει στη σπουδή «λόγων τῶν ἔξω καὶ τῆς ἐκείθεν ἐπιστήμης τε καὶ δυνάμεως».²⁰¹⁷ Από τη δύσκολη θέση τον έβγαλε η ίδια η Θεοτόκος, που σε όνειρο «τὴν ἀμφιβολίαν αὐτῷ τῶν λογισμῶν λύει καὶ πρὸς τὴν μάθησιν παροτρύνει τῶν λόγων καὶ μένους τὴν ψυχὴν αὐτίκα καὶ προθυμίας ἐμπίπλησι «Τὸ παρὰ σαυτοῦ πᾶν εἰσαγαγεῖν σε δεῖ», λέγουσα, «πάση σπουδῇ, μηδὲν πρὸς τοὺς λόγους καὶ τὴν ἐκείνων ἄσκησιν ἀναβαλλόμενον μηδοπωστιοῦν».²⁰¹⁸ Χαρακτηριστική αυτού του διχασμοῦ μεταξύ της θύραθεν και της εκκλησιαστικῆς παιδείας είναι και η περίπτωση του Θεόκτιστου Στουδίτη, μαθητῆ και βιογράφου του Πατριάρχη Αθανασίου. Στον Λόγο του για την ανακομιδή των λειψάνων του Πατριάρχη ο Θεόκτιστος δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει χωρία από αρχαίους συγγραφείς και από τη μυθολογία, καίτοι απολογείται για τη χρήση

²⁰¹³ Patedakis, *Athanasios I*, σ. 322.3-8.

²⁰¹⁴ Patedakis, *Athanasios I*, σσ. 322.11-17 και 323.33-44. Την επίβλεψη των παραπάνω αναθέτει ο Πατριάρχης στους ιερείς των ενοριών, Patedakis, *ό.π.*, σ. 323.45 κ.ε.

²⁰¹⁵ Sinkewicz, *Theoleptos of Philadelphia*, *ό.π.*, σ. 142.530-534, § 42. Παρόμοια είναι όσα πιστεύει και διακηρύττει προς στους «δεινούς τῷ λόγῳ καὶ τῇ σοφίᾳ καὶ δοκοῦντας καὶ ὄντας» ο μοναχός Μακάριος εξ Εώας, ότι «μηδὲν εἶναι τὴν καταργουμένην ἐκείνων σοφίαν πρὸς ὄνησιν τῆ ψυχῆς πρόξενον καὶ σωτηρίαν, μηδὲ θαρρεῖν πρὸς γαύρους καὶ χλιδῶντας λόγους, ἐπειδὴ ταῦτα πάντα μαραίνονται δίκην καλάμης καὶ χόρτου». Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακάριος ὁ ἐξ Ἐώας», *ό.π.*, § 9, σ. 52. Σύμφωνα με τον βιογράφο του Φιλόθεο Σηλυβρίας ο Μακάριος «οὐδὲ γὰρ ἦν ιδιώτης τῇ γνώσει, οὐδὲ τῇ ἐκείνων ὀμιλίᾳ τὴν φωνὴν παραμέτρει, οὐδὲ τὸ ἀττικίζον ἐσπούδαζεν ὄλως (τίς γὰρ αὐτῷ τούτου φροντίς;), ἀλλ' ἐν νοήμασι μόνον εἶχε τὸ φθέγγεσθαι καὶ τὸ πιστεύειν» (§ 9, σ. 53)· αντίθετα, ο Φιλόθεος έλαβε από τον θεῖο του και μαθητῆ του Μακαρίου Σάββα την εγκύκλιο παιδείας (§ 15, σ. 58).

²⁰¹⁶ Κωνσταντῖνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 173, σσ. 242-243.

²⁰¹⁷ Τσάμης, *Θεσσαλονικεῖς ἄγιοι*, *ό.π.*, § 5.9, σ. 35.

²⁰¹⁸ Τσάμης, *ό.π.*, § 5.32-36, σ. 36

των εν λόγω «μωρολογιών».²⁰¹⁹ Παρόλα αυτά ο ίδιος φαίνεται ότι κατέχει την κλασική γραμματεία αν κρίνουμε από την αναφορά ενός χωρίου για τους εορτασμούς των επινικίων του Μεγάλου Αλεξάνδρου επί του Δαρείου, το οποίο απαντά στους Αθήναιο και Αιλιανό·²⁰²⁰ ενός άλλου για τον Ηρακλή, που βασίζεται στα προγυμνάσματα του Ιωάννη Γεωμέτρη,²⁰²¹ αλλά και από τη χρήση στίχων του επικού ποιητή Πανύασση.²⁰²²

Σε αυτή την 'ανάμειξη' αρχαίας μυθολογίας και χριστιανικών θεμάτων ο μέγας λογοθέτης Κωνσταντίνος Ακροπολίτης είναι ιδιαίτερα επικριτικός, όπως γίνεται εμφανές από την κριτική του στο σατιρικό έργο του 12ου αι. *Τιμαρίων*.²⁰²³ Παρόμοιες σκέψεις διατυπώνονται και σε Λόγο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, πιθανόν του Γεωργίου Ακροπολίτη, όπου και σημειώνεται: «Εἰ γοῦν θέλγη τοῖς τοιούτοις μυθεύμασι καὶ ὑποκνιζομένην φέρεις τὴν ἀκοὴν τοῖς παλαιοῖς ληρωδῆμασιν, ἔχεις θειοτέρους λόγους καὶ ἀληθεῖς πολλὴν σοὶ μετὰ τῆς γλυκοθυμίας παρεξομένους καὶ τὴν ὠφέλειαν»· συνιστά δε: «πάντα μὲν οὖν τὰ παλαιὰ μυθώδη ὡς εὐρωτιῶντα καὶ μηδὲν ἐδώδιμον ἔχοντα, μακρὰν ἀπόβαλε τοῦ νοός».²⁰²⁴ Εάν οι παραινέσεις αυτές δεν αποτελούν απλώς κοινό τόπο, τότε προκαλεί πράγματι εντύπωση πώς είναι δυνατόν ένας σημαντικός λόγιος, όπως ο Γεώργιος Ακροπολίτης, που οργάνωσε μετά το 1261 την ανώτατη εκπαίδευση στην πρωτεύουσα, να θέτει σε δεύτερη μοίρα τη θύραθεν παιδεία προκρίνοντας την παιδευτική αξία της Αγίας Γραφής. Επιπλέον, μολονότι ο λόγος φαίνεται να ανήκει στον Γεώργιο Ακροπολίτη, οι ιδέες που αναπτύσσονται σε αυτόν μάς παραπέμπουν σε εκείνες του υιού του Κωνσταντίνου.

Οφείλουμε πάντως να επισημάνουμε ότι η στάση της Εκκλησίας δεν ήταν παντελώς αδικαιολόγητη. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι. το αυξημένο ενδιαφέρον μεταξύ των λογίων για έργα Νεοπλατωνικών συγγραφέων της Ύστερης Αρχαιότητας θέτει εκ νέου το ζήτημα της προσέγγισης και κατανόησης του θείου από τον άνθρωπο. Αναφέρουμε τις περιπτώσεις των Γεωργίου Παχυμέρη,²⁰²⁵ Νικηφόρου Χούμνου,²⁰²⁶ Ιωσήφ Φιλοσόφου

²⁰¹⁹ Ο Θεόκτιστος μετά τη χρήση ενός παραδείγματος με τον Ηρακλή και τον Ερμή σημειώνει σχετικά: «ἵνα τι καὶ τῶν θύραθεν ὕθλων τῇ ἑορτῇ συνεισάγοιμι», Talbot, *Faith Healing*, ὁ.π., σ. 56.29-30.

²⁰²⁰ Talbot, *Faith Healing*, ὁ.π., σ. 104.

²⁰²¹ Talbot, *Faith Healing*, ὁ.π., σ. 106.29-31: «ἐρρέτωσαν πρὸς ταῦτα κήπου τοῦ Ἀλκινόου τὰ χρυσὰ μῆλα, ἐφ' ἃ Ἡρακλέα λόγος ἐλθεῖν», και σ. 118.22: «ἀγρυπνότερος δρακόντων».

²⁰²² Βλ. σχετικά την κριτική του B. Baldwin, «Faith Healing in Late Byzantium: The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite by A.-M. M. Talbot», *Speculum* 59.3 (1984), 702-704.

²⁰²³ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 90, σσ. 180-181: «τὴν τῶν Ἑλλήνων ἄρα μυθολογίαν ἐθέλων ἀνανεώσασθαι, ἐμβροντήτου τοῦτ' ἔργον καὶ παραπλήγος αὐτόχροημα, ἐν προσχήματι Χριστιανισμοῦ ... ἔκοντι λήρους συνείρειν Ἑλληνικοὺς καὶ μιγνύειν ὄντος 'τὰ ἄμικτα' καὶ διακωμωδεῖν τὰ φρίκην ἐκ μόνης ἐμποιοῦντα τῆς ἐνθυμήσεως». Βλ. σχετικά και M. Treu, «Ein Kritiker des Timarion», *BZ* 1 (1892), 361-365.

²⁰²⁴ M. Kalatzi, «George Acropolites' oration on the Transfiguration (BHG 1995n)», *Βυζαντινὰ* 27 (2007), 39-41 (§ 16-17).

²⁰²⁵ Στα τέλη του 13ου αι. ο Παχυμέρης θα αντιγράψει σε ένα κώδικα (*Paris. gr. 1810*) τα σχόλια του Πρόκλου στον Παρμενίδη. Βλ. σχετικά M.-H. Congourdeau, «La médecine à Nicée et sous les Paléologues : État de la question», M. Cacouros - M.-H. Congourdeau (eds.), *Philosophie et Sciences à Byzance de 1204 à 1453. les textes, les doctrines et leur transmission (Actes de la table Ronde organisée au XXe Congrès International d'Études Byzantines, Paris, 2001)*, (Orientalia Lovaniensia Analecta 146), Louven-Paris-Dudley, MA, 2006, σσ. 185-188, και Fryde, *Renaissance*, σσ. 203-208 και ειδικότερα σ. 206 κ.ε.

και Ιωάννη Ζαχαρία, συγγραφέα των λόγων *Ἐρμόδοτος ἢ περὶ κάλλους* (α. 1300), *Μουσοκλέους ἢ περὶ ἀρίστου βίου* (c. ἢ post 1310) και *Ἐρμιππος ἢ περὶ ἀστρολογίας* (α. 1321). Ο τελευταίος επηρεασμένος από τον Πρόκλο δίνει προβάδισμα στην ανθρώπινη διάνοια για την προσέγγιση του Θεού παραβλέποντας την μοναστική άσκηση και τον ρόλο της θείας Χάριτος.²⁰²⁷ Σε ανάλογο πνεύμα ο Θεόδωρος Μετοχίτης αναφέρει στο έργο του *Ἠθικός ἢ Περί Παιδείας* (c. 1305) την αναγκαιότητα της παιδείας, αλλά και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονοί του λόγιοι.²⁰²⁸ Κατ' αυτόν, η αξία της παιδείας έγκειται στο ότι αποτελεί, περισσότερο από κάθε τι (δόξα και υλικά αγαθά), μέσο για την κατάκτηση της αρετής.²⁰²⁹ Οι μεταξύ των λογίων διαμάχες συκοφαντούν και αμαυρώνουν την εικόνα της παιδείας στον πολύ κόσμο, ως κάτι ανάξιο λόγου. Ως εκ τούτου, ο Μετοχίτης αισθάνεται την ανάγκη προάσπισής της, γιατί η παιδεία στηρίζεται στον ορθό λόγο, στη λογική, που αποτελεί θείο δώρο και διακρίνει τον άνθρωπο από τα άλογα όντα,²⁰³⁰ ενώ η απόκτησή της δεν βοηθά μόνο στην αντιμετώπιση των προβλημάτων, αλλά οδηγεί και στον Θεό.²⁰³¹

Απόψεις, όπως αυτές που αναφέρθηκαν ή άλλες παρόμοιες, ήταν ασφαλώς γνωστές και αν δεν προκαλούσαν ανησυχία, ήταν πάντως αδιάφορες στους εκκλησιαστικούς κύκλους. Ο Πατριάρχης Αθανάσιος δεν θεώρησε χρήσιμο ένα βιβλίο (φιλοσοφίας;) που έλαβε για δώρο και το επέστρεψε στον αποστολέα του, πιθανότατα τον Γεώργιο Παχυμέρη.²⁰³² Εντούτοις, για την περίοδο που μας απασχολεί, έως και τα τέλη της βασιλείας του φιλολόγιου αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', δεν παρατηρείται διάσταση μεταξύ της ἔσω και της ἔξω σοφίας, όπως αυτή που θα διαφανεί αργότερα κατά την δεκαετία του 1340 στο πλαίσιο των θεολογικών ερίδων, που θα ανακύψουν. Αντίθετα, τη θεραπεία τη φιλοσοφίας και των άλλων φυσικών επιστημών ανέλαβαν ικανοί λόγιοι, μοναχοί ή μέλη του κλήρου, που αντιμετώπισαν τις εν λόγω επιστήμες όχι με επιφύλαξη, αλλά με ενδιαφέρον και φιλομάθεια θεωρώντας ότι μπορούσαν να οδηγήσουν στην αληθινή γνώση του κόσμου και κατ' επέκταση του Θεού.

²⁰²⁶ Βλ. Κ. Π. Χρήστου, «Το φιλοσοφικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά ως έμμεση παράδοση των πλατωνικών έργων», *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος Κύπρου, 3-5 Οκτωβρίου 2003*, Κέρκυρα, 2005, σσ. 204-206.

²⁰²⁷ Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σσ. 232, 327-330. Βλ. ωστόσο, και Hohlweg, «Drei anonyme Texte», *όπ.*, σσ. 13-45, που αποδίδει την πατρότητα των έργων στον Νικηφόρο Γρηγορά. Κατά τον Κουρούση η φιλοσοφική θεώρηση του Ιωάννη Ζαχαρία αποτελεί απείκασμα όσων θα πει αργότερα ο Βαρλαάμ Καλαβρός. Βλ. Στ. Κουρούσης, «Ο άκτουάριος Ἰωάννης ὁ Ζαχαρίας (1275 ca. - 1330 ca.) πρόδρομος κακοδοξιών Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ (1290 ca.- 1348)», *Ἄθηνᾶ 80* (1985-89), 385-406, και του ιδίου, *Ἐπιστολάριον*, σ. 233.

²⁰²⁸ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σ. 9*.

²⁰²⁹ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σ. 92.6 κ.ε.

²⁰³⁰ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σσ. 163-187, 199-245 (§ 38-44, 48-57).

²⁰³¹ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σσ. 245-279 (§ 58-63). Επομένως το περιεχόμενο της Παιδείας είναι «ἡ ἀπόπειρα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ νὰ διερευνήσῃ, μὲ βάση τὴ μελέτη τῆς δημιουργίας, τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ», Μετοχίτης, *Ἠθικός*, σ. 79*. Ο Πολέμης σημειώνει ότι και ο Ιωσήφ Φιλόσοφος αξιοποιεί την θεωρία του νεοπλατωνιστή Ιάμβλιχου για τα μαθήματα ως γέφυρες για τη γνώση του Θεού (*Ἠθικός*, σ. 86*).

²⁰³² Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 20, σσ. 48-50 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1681). Βλ. σχετικά P. Golitsis, «Un livre reçu par le patriarche Athanase Ier et retourné à l'expéditeur», *REB* 68 (2010), 201-208.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΤΥΩΣΗ - ΚΥΚΛΟΙ ΕΠΙΡΡΟΗΣ (ΑΝΤΙΖΗΛΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΕΣ)

Η μελέτη της κοινωνικής οργάνωσης της πρωτεύουσας αποκαλύπτει εκτός από τις καθιερωμένες δομές και ιεραρχήσεις ένα πλήθος κοινωνικών δικτυώσεων αποτελούμενων από άτομα, που συνδέονταν με μία ή περισσότερες μορφές αλληλεξάρτησης, όπως η φιλία, η συγγένεια, οι τιμές, οι ιδέες και τα θρησκευτικά πιστεύω, η οικονομία, αλλά και οι αντιπαλότητες και οι αντιζηλίες. Η σχετική έρευνα έδειξε ότι οι δικτυώσεις αυτές, τις οποίες θα μπορούσαμε να ονομάσουμε και “ομάδες” ή “κύκλους επιρροής”, λειτουργούν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό σε πολλά επίπεδα, διαπερνώντας το κοινωνικό σύνολο και επιτείνοντας την κοινωνική ρευστότητα σε βάρος της επιθυμητής τάξεως.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται οι ομάδες των ζηλωτών, όπως οι Αρσενίτες (καίτοι η παρουσία τους στην πρωτεύουσα είναι μικρή) και οι Ανθενωτικοί, οι περιπτώσεις αντιπαλοτήτων και αντιζηλιών στους κύκλους της αριστοκρατίας - διοικητικής υπαλληλίας και των λογίων, και ακόμα τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας με την στάση τους έναντι των προσφύγων από τη Μ. Ασία και τη Θράκη, και την υποβόσκουσα διάστασή τους με την άρχουσα τάξη.

Ο θρησκευτικός ζήλος είτε με αφορμή το σχίσμα των Αρσενιτών είτε ακολούθως ως αντίδραση στην φιλενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ υπήρξε κοινό χαρακτηριστικό και ενοποιητικό στοιχείο ενός μεγάλου αριθμού ατόμων οργανωμένων σε ένα πλήθος ομάδων, περισσότερο ή λιγότερο συνεκτικών. Ο θρησκευτικός παράγοντας, προσχηματικός ή μη, συνδυάστηκε στις περισσότερες περιπτώσεις και με τις προσωπικές επιθυμίες, τα πάθη και τις αντιζηλίες ατόμων, που επεδίωκαν να ικανοποιήσουν τα συμφέροντά τους.

Το σχίσμα των Αρσενιτών είναι η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση και αποκαλύπτει, καθόλη τη διάρκειά του, πλήθος ανάλογων παραδειγμάτων. Όπως έχει ήδη αναφερθεί κατά τη σύγκρουση του Πατριάρχη Αρσενίου με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, το μέρος του πρώτου έλαβαν ορισμένοι ιεράρχες και κάποια από τα μέλη της Συγκλήτου, κυρίως όμως κληρικοί και «πολλοὶ τῶν τε μοναχῶν καὶ τῆς λαῶδους μοίρας» από τη Μ. Ασία, ενώ τον δεύτερο στήριξε η πλειοψηφία της ιεραρχίας.²⁰³³ Επρόκειτο στην πραγματικότητα για μια αντίδραση του κόσμου της Μ. Ασίας στη διαφαινόμενη εγκατάλειψή του χάριν της ανακτημένης πρωτεύουσας και του φιλόδοξου πολιτικού οράματος ανακατάληψης, αλλά και προάσπισης των δυτικών επαρχιών της αυτοκρατορίας από τους Λατίνους. Χαρακτηριστικό του κλίματος που διαμορφώθηκε είναι ότι ο Πατριάρχης Νικηφόρος, που διαδέχθηκε τον Αρσένιο μετά την πρώτη απομάκρυνσή του, ήλπιζε ο αυτοκράτορας να καταλάβει σύντομα την Κωνσταντινούπολη, για να εγκατασταθεί εκεί ως Πατριάρχης «ἀπαλλαγείς Νικαίας καὶ τῶν ἐκεῖ».²⁰³⁴

²⁰³³ Παχυμέρης, II, IV:10, σ. 357.7-10.

²⁰³⁴ Παχυμέρης, I, II:17, σ. 169.4-10. Σχετικά βλ. I. Συκουτρής, «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν», Ἑλληνικά 2 (1929), 294-295.

Δεν θα υπεισέλθουμε σε περαιτέρω λεπτομέρειες για την ανάπτυξη και εξέλιξη του σχίσματος των Αρσενιτών, καθώς με το θέμα έχουν ασχοληθεί εκτενώς παλαιότεροι και νεότεροι μελετητές.²⁰³⁵ Οφείλουμε ωστόσο να επισημάνουμε ότι μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Ανδρονίκου Β΄ (Δεκ. 1282), οι Αρσενίτες «*ύπεξαναδύντες τῶν φωλεῶν*» στράφηκαν κατά των ενωτικών ιεραρχών ζητώντας την καθαίρεσή τους, ενώ προέβησαν σε κατοποιήσεις και λαιμοδικίες των “ενωτικών” κληρικών στην Αγία Σοφία. Ήλπιζαν δε σε μία ειρηνική συνδιαλλαγή με τον αυτοκράτορα, εφόσον αυτός προέκρινε ως Πατριάρχη στη θέση του Ιωσήφ κάποιον από τις τάξεις τους, όπως ο Ανδρόνικος Σάρδεων.²⁰³⁶ Οι ελπίδες τους ωστόσο διαψεύστηκαν και σύντομα στο φαινομενικά ενιαίο σώμα τους άρχισαν να διαφαίνονται δύο τάσεις, οι οποίες και εκδηλώθηκαν στη σύνοδο που συγκάλεσε ο Ανδρόνικος Β΄ στο Αδραμύτιο (8-9 Απρ. 1284). Η πρώτη περιλάμβανε τους Ζηλωτές με επικεφαλής τον Ιωάννη Ταρχανειώτη και την Θεοδοσία -παιδιά της Μαρίας (Μάρθας) Παλαιολογίνας- και την ετεροθαλή αδελφή τους Νεστογγόνισσα,²⁰³⁷ ενώ η δεύτερη και διαλλακτική είχε επικεφαλής της τους μοναχούς Υάκινθο και Αθανάσιο Λεπενδρηνό.²⁰³⁸

Προκειμένου να ικανοποιηθούν τόσο οι Αρσενίτες όσο και οι οπαδοί του Ιωσήφ, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ προέβη με την συγκατάνευση προφανώς και του αυτοκράτορα: α) στην αγιοποίηση του Πατριάρχη Ιωσήφ (c. Δεκ. 1284) και β) στην τιμητική υποδοχή του λειψάνου του αγιοποιημένου Αρσενίου στην πρωτεύουσα (1284/5), χωρίς όμως κάποιο ουσιαστικό όφελος.²⁰³⁹ Αντίθετα, στο διάστημα αυτό των τελευταίων δύο δεκαετιών του 13ου αι. και έως το 1310, οπότε και επισήμως έπαυσε η έριδα των Αρσενιτών, έκαναν την εμφάνισή τους αρκετές μικρές βραχύβιες ομάδες συσπειρωμένες γύρω από κάποιο μοναχό ή ιεράρχη, που από ζήλο για την τήρηση της Ορθοδοξίας, αλλά και για την εξυπηρέτηση προσωπικών επιδιώξεων, δεν δίστασαν να έλθουν σε σύγκρουση με τους Πατριάρχες Γρηγόριο Β΄ και Αθανάσιο Α΄.

Πράγματι, το πρόσωπο του Γρηγορίου Β΄ συγκέντρωσε τις κατηγορίες τόσο των Αρσενιτών όσο και των Ανθενωτικών και Ενωτικών, για τους οποίους αναφέρεται συχνά στις επιστολές του κάνοντας λόγο για κύκλους, όπως «*οί περι τὸν Ὑάκινθον ... ἢ τε τῶν*

²⁰³⁵ Ι. Συκουτρής, «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν», *Ἑλληνικά* 2 (1929), 267-332· 3 (1930), 15-44· 5 (1932), 107-126· V. Laurent, «La question des Arsénites», *Ἑλληνικά* 3 (1930), 463-470· του ίδιου, «Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme Arsénite», *BSHAcRoum* 26, 2 (1945), 225-313· S. Salaville, «Deux documents inédits sur les dissensions religieuses byzantines entre 1275 et 1310», *REB* 5 (1947), 116-136· Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στην μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντικά* 18 (1998), 179-235, και Π. Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310), Ἰδεολογικὲς διαμάχες τῆν ἐποχῆ τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα, 1999.

²⁰³⁶ Παχυμέρης, III, VII:12, σ. 47.23-29, και Laiou, *Constantinople*, σσ. 33, 35.

²⁰³⁷ Παχυμέρης, II, IV:18, σ. 381.6-7, 9-12.

²⁰³⁸ Παχυμέρης, III, VII:12, σ. 49.15-23· VII:21, σ. 71.13-22 και VII:22, σ. 73-77. Για το πρόσωπο του Υακίνθου και του Αθανασίου Λεπενδρηνού βλ. *PLP*, 29458 και 14741 αντίστοιχα.

²⁰³⁹ O Laurent, *Regestes*, αρ. 1461 τοποθετεί την ανακήρυξη μετά τον θάνατο του Πατριάρχη († 23 Μαρτίου 1283), πιθανότατα όμως έλαβε χώρα κατά τη λήξη της Συνόδου στο Αδραμύτιο (Δεκ. 1284).

Μονεμβασιωτῶν μοῖρα καὶ ὁ πολὺς ἀριθμὸς τῶν νῦν ἀντικειμένων τῇ Ἐκκλησίᾳ».²⁰⁴⁰ Παραπο-
νιέται μάλιστα συχνά στον μεγάλο λογοθέτη Θεόδωρο Μουζάλωνα για την αντίδραση που
αντιμετωπίζει από διάφορες ομάδες Αρσενιτῶν ζητώντας τη λήψη μέτρων και αξιώνον-
τας να παύσει η ὅποια ανεκτικότητα ἀπέναντί τους. Μεταξύ άλλων γίνεται λόγος για
τον «ὄλεθρον (*sic, corr.* ὀλέθριον) Παφλαγόνα Ἰγνάτιον, τὸν πολλὰς μὲν τῶν ὧδε ἀνθρώπων
ψυχὰς, πολλὰς δὲ καὶ τῶν ἐκτὸς λυμηνάμενον καὶ λυμαινόμενον ἔτι»,²⁰⁴¹ καθώς και στην επι-
κείμενη ἀφιξη και παρουσία στην πρωτεύουσα κάποιων μοναχῶν πιθανότατα Αρσενιτῶν:
«Λουκᾶν τινα δεῦρο ἄγουσι βλάσφημον ... καὶ Ἀρσένιον ... μοχθηρότατον καὶ ἀδιαφορώτατον ὧν
οἶδα ἀνθρώπων· ἄγουσι δὲ καὶ ἄλλους ... ἔστι δέ, εἰ μέμνησαι, ὁ βδελυρὸς ἐκεῖνος (*i.e.* Αρσένιος),
ὁ τῶν πολλῶν φλυαριῶν ἐν Ἀτραμυττίῳ τῷ Παπύλᾳ Ρωμανῷ κοινωνήσας, καὶ καλὸν τοῦτον
μηκέτι ἄνετον μηδ' ἀστηλίτευτον περινοστεῖν συγχωρεῖν».²⁰⁴² Η εγκατάσταση, τελικά, του εν
λόγω Αρσενίου με την ἄδεια του αυτοκράτορα στη μονή των Μαγγάνων ἐξόργισε τον Πα-
τριάρχη, που απευθυνόμενος στον Ανδρόνικο Β' επισημαίνει ὅτι «τὸν δὲ λυμῶνα καὶ κλέ-
πτῆν Ἀρσένιον τί δὴ καὶ εἰς τὴν τῶν Μαγγάνων ἐπέμπετε μονὴν τοῖς καταπατεῖν ἡμᾶς βουλο-
μένοις», ἐπισημαίνοντας ὅτι «εἰ μὴ ταχέως τῶν Μαγγάνων φεύγοι τὸ μοναστήριον, ἀφορισμῶ
καθυποβαλεῖν».²⁰⁴³

Ἐνας ἀκόμη μοναχός, ὁ Μεθόδιος, ἀντι-αρσενίτης και ἐνδεχομένως Ἰωσηφίτης, οἰ-
κεῖος ἀρχικά του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου, στράφηκε ἀργότερα ἐναντίον του, ὅπως

²⁰⁴⁰ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», ἀρ. 133 (Lameere, ἀρ. 146), ΕΦ 4 (1909), 17, και ἀρ. 171 (Lameere, ἀρ. 185),
ΕΦ 5 (1910), 217-223 (1286-1289, Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1503). Σε ἐπιστολή του (post 1283) ζητά ἀπὸ τη Ραού-
λαινα να του μεταφέρει ὅσα (σκέμματα) ἀκούσε να λέγονται ἐναντίον του, Kotzabassi, «Scholarly Friend-
ship», ἀρ. 4, σ. 149.4-11.

²⁰⁴¹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», ἀρ. 124 (Lameere, ἀρ. 137), ΕΦ 3 (1909), 290-291 (1284/5), και Laurent,
Regestes, ἀρ. 1479. Για το πρόσωπο του Ἰγνατίου Παφλαγόνα PLP, 7993. Βλ. ἐπίσης Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές,
ἀρ. 19, σ. 48, Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1680, ὅπου και γίνεται λόγος για την ὁμολογία πίστεως κάποιου Φίλιπ-
που Συρόπουλου (PLP, 27220), που υποσχόμενος να διακόψει κάθε επαφή με τους Αρσενίτες δήλωσε ὅτι
«πᾶσαν ἐρεσχελίαν καὶ ἀπιστίαν τῶν Ἐυλωτῶν, κατὰ τε τῆς ἐκκλησίας, κατὰ τε τῆς βασιλείας, φιλίαν τε καὶ συ-
νοίκησιν φανεράν καὶ κρυπτὴν Ἰγνατίου τοῦ ῥακενδύτου, ... ἐκ ψυχῆς ἀποβάλλομαι»· ἐπίσης Talbot, *The Corre-
spondence of Athanasius I*, σ. 327, ὅπου και ὅλες οι σχετικές ἀπόψεις περὶ Ἰγνατίου. Κατὰ την ἀπόψη του Συ-
κουτρῆ, Ἑλληνικά 2 (1929), 323, ὁ Ἰγνάτιος ταυτίζεται με τον ἐκ Ρόδου ὁμώνυμό του Αρσενίτη μοναχό, που
γλωσσομηθήθηκε μαζί με τον μοναχό Μελέτιο ἀπὸ τον Μιχαήλ Η', και συνέχισε την ταραχοποιὸ του δράση
και μετὰ τη Σύνοδο των Βλαχερνῶν. Βλ. του ἰδίου, «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν: IV», Ἑλληνικά 5 (1932),
110-112, και Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*, σ. 66 και σημ. 22.

²⁰⁴² Τα παραπάνω πληροφορήθηκε ὁ Πατριάρχης ἀπὸ κάποιον Κύπριο ὀνόματι Ὑρτακηνό «διὰ τὴν τῆς πα-
τριδος κοινωνίαν νέμων ἡμῖν», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», ἀρ. 125 (Lameere, ἀρ. 138), ΕΦ 3 (1909), 291-292, και
Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1522. Μεταξύ του ἐν λόγω Ὑρτακηνού και του λογίου Θεοδώρου Ὑρτακηνού δεν φαί-
νεται να ὑπάρχει κάποια σχέση. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σ. 93 και σημ. 19· Karpozilos, «The
Correspondence of Theodoros Hyrtakenos», ὄ.π., σ. 278, και Laiou, «Correspondence», σ. 94 και σημ. 18. Για
το πρόσωπο του Ρωμανοῦ Παπύλα, βλ. PLP, 21832. Πιθανότατα ὁ τελευταῖος σχετίζεται τόσο με τον ἐνωτικό
(κληρικό των ἀνακτόρων;) Ἰωάννη Παπύλα, που ἀναφέρεται σε ἀντι-λατινικό κείμενο (λίβελλο, post 1274)
ὡς μεταλαμβάνοντα τα ἄζυμα (Vasiliev, «Panagiotae cum azymita disputatio», ὄ.π., σσ. 179-180) ὅσο και με
τον μεγάλο τζαούσιο Παπύλα, υπεύθυνο για την ἀσφάλεια τῆς πρωτεύουσας το 1282 (Παχυμέρης, III, VII:1, σ.
21.11-12).

²⁰⁴³ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», ἀρ. 144 (Lameere, ἀρ. 157), ΕΦ 4 (1909), 101, και Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1531.
Πρόκειται ἀραγε για τον Ἀντιοχεῖας Αρσένιο (;). Ὁ Συκουτρῆς, Ἑλληνικά 2 (1929), 314, σημ. 1, τὸν ταυτίζει με
τον Αρσένιο, ηγούμενο τῆς μονῆς Ακαπνίου στη Θεσσαλονίκη.

και κατά του Μαξίμου Ποντοηρακλείας, που αφορίσε τελικά τον Μεθόδιο.²⁰⁴⁴ Ο τελευταίος, σύμφωνα με τον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο, «μετρίων τινῶν μοναχῶν προέστη», χωρίς να διευκρινίζεται αν ήταν ηγούμενος κάποιας μονής ή επικεφαλής μιας ομάδας μοναχῶν.²⁰⁴⁵ Μεταξύ άλλων ο Μεθόδιος κατηγορούσε τον Κύπριο ως «κακὸν ... καὶ πάσης διὰ τὴν κακίαν ὕβρεως καὶ μίσους ἄξιον», καθώς και ότι «δάκνομεν ἀρχιερεῖς ὄντες ἀλλήλους καὶ καθαιρέσει ἄτερος θάτερον καὶ ἀφορισμοῖς ὑποβάλλομεν» εννοώντας, προφανώς, αρχικά τον αφορισμό του Γρηγορίου Β' από τον Αρσενίτη μητροπολίτη Ηρακλείας Γερμανό και κατόπιν την καθαίρεση και τον αφορισμό του τελευταίου από τον Πατριάρχη.²⁰⁴⁶ Εναντίον του τάχθηκαν, τέλος, ο μοναχός Θεοδόσιος Σαπωνόπουλος (άλλοτε πρωτονοτάριος του Μιχαήλ Η'), ο οποίος ανήκε μάλλον στην ενωτική μερίδα, ο κύκλος περί τον «νηπιόφρονα γέροντα» Γεώργιο Μοσχάμπαρ, δηλ. ο χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου Μιχαήλ Εσκαμματισμένος και ο διάκονος Ιωάννης Πεντεκκλησιώτης,²⁰⁴⁷ αλλά και «οἱ περὶ τε τὸν Ἐφέσου καὶ τὸν Κυζίκου», που ανήκαν αρχικά στο άμεσο περιβάλλον του Πατριάρχη, και οι οποίοι μεθόδευσαν και προκάλεσαν τελικά την παραίτησή του από τον πατριαρχικό θρόνο.²⁰⁴⁸ Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Νικηφόρος Γρηγοράς «ἀπορῶρήγνυται γὰρ αὐτοῦ πρῶτον μὲν τῶν ἀρχιερέων οὐκ ἐλαχίστη μοῖρα καὶ τῶν τοῦ κλήρου συναπορῶρήγνυται δὲ καὶ οἱ τούτῳ μᾶλλον τῶν ἄλλων ἀρχιερέων φιλούμενοι, τοὺς περὶ Χειλᾶν τὸν Ἐφέσου φημὶ καὶ Δανιὴλ τὸν

²⁰⁴⁴ Την αρχική οικειότητα του Μεθοδίου με τον Γεώργιο Κύπριο, πριν αυτός εκλεγεί στο πατριαρχικό θρόνο, μαρτυρούν οι επιστολές του τελευταίου, Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 73 (Lameere, αρ. 73), ΕΦ 3 (1909), 11-12, και αρ. 100 (Lameere, αρ. 103), ΕΦ 3 (1909), 33. Για την μετέπειτα σύγκρουσή τους αντλούμε σημαντικές ειδήσεις από επιστολή, που απέστειλε ο Μεθόδιος στον Πατριάρχη, Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σσ. 519-527. Σχετικά, και ο Γρηγόριος Β' σημειώνει: «γράμμα πέμπεις ... ὡς ἄφθονα ἔχον ἀμφοτέρα κατηγορίαν καὶ ὕβριν· τὴν μὲν καθ' ἡμῶν, τὴν δὲ κατὰ τοῦ Ποντοηρακλείας προέδρου», βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 152 (Lameere, αρ. 165), ΕΦ 4 (1909), 108-109, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1535. Για το θέμα βλ. και τις αναφορές των Ι. Συκουτρή, «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν: Γ'. Μεθόδιος Μοναχὸς καὶ Γρηγόριος ὁ Κύπριος», *Ἑλληνικά* 5 (1932), 117-126, και Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*, σσ. 29 και σημ. 8, 105-106 και σημ. 31. Για το πρόσωπο του Μεθοδίου βλ. *PLP*, 17597.

²⁰⁴⁵ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 171 (Lameere, αρ. 185), ΕΦ 5 (1910), 217-223 και ειδικότερα σ. 218 (1286-1289), Laurent, *Regestes*, αρ. 1503.

²⁰⁴⁶ Ο Γερμανός (κατὰ κόσμον Γεράσιμος) ήταν, όπως αναφέρουν οι Παχυμέρης (III, VII.14, σσ. 55.30-57.4 και VIII.10, σ. 149) και Γρηγοράς (I, VI:1, σσ. 164.15-20), ανέκαθεν Αρσενίτης και ως τέτοιος εξελέγη μητροπολίτης Ηρακλείας το 1283 προκειμένου να χειροτονήσει Πατριάρχη τον Γεώργιο Κύπριο. Λίγα έτη αργότερα, ο Γερμανός διαχώρισε τη θέση του αφορίζοντας μάλιστα, αν και μητροπολίτης, τον Πατριάρχη. Ακολούθως, καθαιρέθηκε και αφορίστηκε και ο ίδιος, όπως και ο συνεργός του επίσης Αρσενίτης μητροπολίτης Προύσας Νεόφυτος (post θέρ. 1285). Μετά την καθαίρεσή του, ο Γερμανός εξακολούθησε να δημιουργεί ταραχές τόσο στην Ηράκλεια, γνωστό κέντρο των Αρσενιτών, όσο και στην πρωτεύουσα· βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 168 (Lameere, αρ. 182), ΕΦ 5 (1910), 214-215 (1285-1289), Laurent, *Regestes*, αρ. 1494. Για το πρόσωπό του Γερμανού βλ. *PLP*, 3747, 3858. Πιθανότερος λόγος για τη στάση αυτή του Γερμανού ήταν μάλλον η αγιοποίηση του Πατριάρχη Ιωσήφ (c. Δεκ. 1284). Βλ. σχετικά Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*, σσ. 144-149.

²⁰⁴⁷ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 154 (Lameere, αρ. 167), ΕΦ., 4 (1909), 110-113 (1285/89, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1495), και αρ. 178 (Lameere, αρ. 192), ΕΦ 5 (1910), 344-346 (1287, Ιούλ., και Laurent, *Regestes*, αρ. 1506). Για το πρόσωπό τους βλ. *PLP*, 24844, 19344, 6146 και 22325 αντίστοιχα, όπως και τον Α. Papadakis, *Crisis in Byzantium. The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, Crestwood, New York, 1997, σσ. 144-148, και την ειδική μελέτη της Μονιού, Μοσχάμπαρ. *Βίος καὶ ἔργο, ὀ.π.*, σσ. 43-49, όπου όμως δεν εξηγούνται επαρκώς οι λόγοι της αντιφατικής του στάσης.

²⁰⁴⁸ Παχυμέρης, III, VIII:8, σ. 145.17. Σύμφωνα με τον τελευταίο (III, VIII:8, σ. 147.8-9) ο Εφέσου Χειλάς «ἔφθασε γράψας Ἀσιανοῖς κατὰ Γρηγορίου τὰ χεῖριστα».

Κυζίκου, οἷς καὶ μείζονα τοῦ προσήκοντος διὰ τὸν λόγον ἐχαρίζετο τὴν τιμὴν καὶ πρώτους τῶν ἄλλων ἱερέας τε καὶ ἀρχιερέας ἀνέδειξεν· ὁ καὶ μᾶλλον ἐλύπει τὸν πατριάρχην».²⁰⁴⁹

Οι κατηγορίες εναντίον του Γρηγορίου Β΄ και ιδιαίτερα όσες προέρχονταν από τον πρώην Πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο και τους οπαδούς της Ένωσης, Γεώργιο Μετοχίτη και Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη, σχετιζόνταν με το γεγονός ότι η θέση του ως προς την Ένωση των Εκκλησιών δεν φαινόταν απόλυτα ξεκάθαρη, καίτοι αυτός υπήρξε ιδιαίτερα προσεκτικός τηρώντας αποστάσεις από τους οπαδούς της Ένωσης ήδη πριν από τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄.²⁰⁵⁰ Η παραπάνω μομφή, αληθής ή όχι, επηρέασε σημαντικά τις μετέπειτα εξελίξεις. Κυρίως όμως οι ισορροπίες που επιχειρήσε να κρατήσει ο Πατριάρχης μεταξύ των αντίπαλων μερίδων και δη προς τους Αρσενίτες ή τους φίλα προσκείμενους σε αυτούς, όπως ο μετριοπαθής Αρσενίτης μητροπολίτης Ποντοηρακλείας Μάξιμος,²⁰⁵¹ φαίνεται ότι καθόρισαν τη μετέπειτα σταδιοδρομία του και οδήγησαν τελικά στην παραίτησή του από τον πατριαρχικό θώκο.²⁰⁵² Τέλος, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε και τον ρόλο που έπαιξε στις παραπάνω εξελίξεις και η καταγωγή του, καθώς για πολλούς εκ των αντιπάλων του ο Γρηγόριος Β΄ δεν ήταν παρά ένας “ξένος”, που είχε έρθει από μια λατινοκρα-

²⁰⁴⁹ Γρηγοράς, Ι, VI:4, σσ. 177.9-178.3. Ο Εφέσου Ιωάννης Χειλάς είχε αναγνωρίσει ως άδικη την εξορία του Αρσενίου, καίτοι καταδίκασε την στάση των ακραίων Αρσενιτών που αρνούσαν κάθε επαφή με την επίσημη Εκκλησία. Κατά τον Νικολόπουλο, «Ανέκδοτο Άρσενιτικό δοκίμιο», ό.π., σσ. 221, σημ. 4 και 222, ο Χειλάς ανήκε, ενδεχομένως, στη διαλλακτική μερίδα των Αρσενιτών ή ήταν τουλάχιστον συμπαθών.

²⁰⁵⁰ Ο Παχυμέρης, ΙΙ, V:12, σ. 479.16-20 και V:20, σ. 501.24-25, αναφέρει τη συνεργασία του Μιχαήλ Η΄ με τους Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο και Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη ήδη πριν από το 1274, ενώ φαίνεται ότι ο Κύπριος συνέταξε την έγγραφη στήριξη του αυτοκράτορα και της πολιτικής του (c. 1274/5): «Έτέρα έγγραφος ασφάλεια τής τοιαύτης δυσσεβείας ήν έλογογράφησεν ὁ Κύπριος καὶ πάντες οἱ τοῦ παλατίου ἄρχοντες ὑπέγραψαν», όπου τονιζόταν ότι: «ένεκεν τής τῶν τοῦ Θεοῦ ἁγίων ἐκκλησιῶν ένώσεως παρά τινων ἀπαιδευτων ἀνθρώπων λόγοι ἐκφέρονται ἀπρεπείς, καταφρόνησιν μὲν ἔχοντες εἰς τὸ θεῖον ὕψος τής ἐπ’ εὐεργεσίᾳ ἡμῶν ἐκ Θεοῦ προβεβλημένης βασιλείας τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, ἔχοντες δὲ καὶ ὕβριν εἰς τινὰς τῶν ὑπὸ τὸ ένθεον αὐτοῦ κράτος, οὐ μὴν ἀλλὰ μέχρι τής τοιαύτης τῶν λόγων ἀπρεπείας φθάνουσαν διὰ τὴν ἄκραν τῶν ἀνοήτων μοχθηρίαν, ὡς έντεῦθεν καὶ ἡμᾶς κατ’ ἀλλήλων γλώτταν κινούντας βάλλειν ταῖς λοιδοριαῖς ἀλλήλους καὶ σχισματικούς ἀνευθυριάστως ἀποκαλεῖν», Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σσ. 475-477. Ο ίδιος σημειώνει πάντως στην αυτοβιογραφία του ότι την περίοδο αυτή «οἱ περὶ τὸ ζῆν ἀπειρξαν φόβοι» (Lameere, σ. 187.20-22), ενώ σύντομα φρόντισε να αποσυρθεῖ από την ενεργό δράση, όπως έπραξε και ο δάσκαλός του Γεώργιος Ακροπολίτης. Ωστόσο, μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, δέχθηκε τα πυρά καταδικασθέντων ενωτικών, όπως οι Γεώργιος Μετοχίτης και Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης, αλλά και του Γεωργίου Παχυμέρη, αν και κατά την εκλογή του ως Πατριάρχη δεν σημειώθηκαν αντιδράσεις. Βλ. Μετοχίτης, *Historia dogmatica*, Ι, § 26.5-7, σ. 36, και ΙΙ, § 5, σσ. 181-182· Μελιτηνιώτη, *Λόγοι*, σσ. 108-109, 194 και σποράδην, και Παχυμέρης, ΙΙ, V:12, σ. 479.16-20· V:14, σ. 485.15-18· V:20, σ. 501.20-25, και ΙΙΙ, VII:35, σ. 115.25-28.

²⁰⁵¹ Αναφέρουμε ενδεικτικά την παρέμβαση του Γρηγορίου Β΄ στον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Μουζάλωνα προκειμένου να επιστραφεί στους Παρδόπουλους η περιουσία τους, την οποία είχε κατασχεσει ο Μιχαήλ Η΄, επειδή ήταν, ενδεχομένως, Αρσενίτες. Με τον τρόπο αυτό, ο Πατριάρχης πίστευε ότι θα ενίσχυε την πίστη τους στον αυτοκράτορα: «εὐνουστέροις εἶναι βασιλεῖ». Βλ. Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 151 (Lameere, αρ. 164), *ΕΦ* 4 (1909), 107-108, Laurent, *Regestes*, αρ. 1534 και Laiou, «Correspondence», σ. 103. Κατηγορίες δέχθηκε και από τον Μελιτηνιώτη, *Λόγοι*, σσ. 146.15-147.3, ότι ενίσχυσε οικονομικά μερίδα Αρσενιτών Μονεμβασιωτών.

²⁰⁵² Στην πολιτική αυτή του Γρηγορίου Β΄ θα πρέπει να αποδοθεῖ και η αντίδραση του Μεθοδίου. Βλ. σχετικά Π. Νικολόπουλος, «Ανέκδοτο Άρσενιτικό δοκίμιο ὑπὲρ τῶν σχιζομένων», *ΕΕΒΣ* 48 (1990-91), 164-280 και ειδικότερα σ. 228.

τούμενη περιοχή, όπως ήταν τότε η Κύπρος των Lousignan.²⁰⁵³ Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι τρεις από τους σημαντικότερους κατηγορούς του, οι Ιωάννης Βέκκος, Θεοδόσιος Σαπωνόπουλος και Γεώργιος Μοσχάμπαρ κατάγονταν από τη Νίκαια και την Κωνσταντινούπολη, ενώ μεταξύ τους υπήρχαν πιθανότατα συγγενικοί και άλλοι δεσμοί.²⁰⁵⁴

Εύστοχα ο Γρηγοράς επισημαίνει ότι «έσχίζοντο δ' ἔτι καὶ δι' αὐτόν γε τὸν πατριάρχην· πρόφασιν μὲν, ὅτι περ εἰκοσαετῆς Κυπρόθεν τοῖς Ῥωμαίων ἐπιδημήσας ἤθεσι καὶ τῶν Λατινικῶν ἠθῶν ἔστιν ἃ ἐπαγόμενος ὑποψίαν ταῖς τῶν πολλῶν διεσκέδασε γνώμαις, ὡς ἀναγνώστου χειροθεσίαν παρὰ Λατίνων ἐδέξατο ... πρόφασιν μὲν οὖν διὰ τοῦτο τούτοις ὁ πατριάρχης ἀπρόσδεκτος ἦν». Στην πραγματικότητα όμως πολλοί από τους αντιπάλους του (Ιωσηφίτες ή και Αρσενίτες) ήλπιζαν και πίστευαν ότι ο νέος Πατριάρχης από αλληλεγγύη προς τα άτομά τους θα εξαργύρωνε όσα από μέρος τους υπέμειναν επί Μιχαήλ Η' - «ταῖς ἐξορίαις καὶ τοῖς ἄλλοις τοῦ ζήλου παθήμασι»- με θέσεις και εκκλησιαστικά αξιώματα.²⁰⁵⁵ Πράγματι, η εκλογή του παραπάνω αναφερθέντος Μεθοδίου στη μητρόπολη Κυζίκου (c. 1289) μετά την απομάκρυνση του Γρηγορίου Β', προφανώς ως αντάλλαγμα για την πολεμική του κατά του Πατριάρχη, επιβεβαιώνει τα λεγόμενα του Γρηγορά. Άλλοι πάλι, όπως ο Μοσχάμπαρ και οι συν αυτώ, όλοι τους μέλη του πατριαρχικού κλήρου, εναντιώθηκαν στον Πατριάρχη από "ορθόδοξο" ζήλο θεωρώντας ότι ο Τόμος που ο τελευταίος είχε συντάξει και οι ίδιοι συνυπέγραψαν στη Σύνοδο των Βλαχερνών (1285, Αυγ.) απέκλινε από το ορθόδοξο δόγμα περί της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος. Μολονότι όμως ο Γρηγόριος Β' οδηγήθηκε σε παραίτηση το 1289 λόγω των συνεχών επικρίσεων που δεχόταν, η Σύνοδος δεν ανακάλεσε τελικά τον Τόμο των Βλαχερνών, ενώ παραδόξως και ο Γεώργιος Μοσχάμπαρ ανακήρυξε την ευσέβειαν του πρώην Πατριάρχη.²⁰⁵⁶ Αποδεικνύεται έτσι ότι η έριδα δεν είχε ουσιαστικά θεολογική βάση, αλλά οφειλόταν μάλλον σε προσω-

²⁰⁵³ Ο Ιωάννης Βέκκος, απευθυνόμενος στους κατοίκους της Προύσας -ενωτικός αυτός ενώπιον ανθενωτικών και προφανώς Αρσενιτών- «Τί παθόντες, ἔλεγεν, ἐμὲ μὲν, τὸν παρὰ Ῥωμαίοις καὶ ἐκ Ῥωμαίων γεννηθέντα τε καὶ τραφέντα, συχναῖς περιβάλλοντες λοιδορίαις, ... ἄνδρα δὲ παρ' Ἰταλοῖς γεννηθέντα τε καὶ τραφέντα, καὶ οὐπω ταῦτα, ἀλλὰ καὶ αὐταῖς στολαῖς καὶ γλώττῃ πρὸς τὰ ἡμέτερα παρεισφρήσαντα, εὐφημοῦντες δέχεσθαι;», Παχυμέρης, III, VII:34, σ. 101.24-28.

²⁰⁵⁴ Ο Γρηγόριος Β' αναφέρει σε επιστολή του ένα παρ' ολίγον συνοικέσιο μεταξύ της μικρότερης κόρης του πρωτονοταρίου Σαπωνόπουλου και του Ιωάννη Βέκκου [Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 154 (Lameere, αρ. 167), ΕΦ 4 (1909), 112, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1495], ενώ η οικογένεια του Μοσχάμπαρ συνδεόταν πνευματικά και συγγενικά με εκείνη του Σαπωνόπουλου, όπως αφήνει να εννοηθεί μία πράξη του Πατριάρχη Αρσενίου, Ράλλης-Ποτλής, 5, σ. 139. Τέλος, οι ανήκοντες στον κύκλο του Μοσχάμπαρ, Μιχαήλ Εσκαμματισμένος και Ιωάννης Πεντεκκλησιώτης ήταν γαμβροί του Θεόδωρου Ξιφιλίνου, PG 141, στ. 285D. Ο Puech, *Aristocratie*, σσ. 494-496, θεωρεί ότι όλοι οι αντίπαλοι του Γρηγορίου Β' αποτελούσαν μία μεγάλη μερίδα Μικρασιατών, που στήριζαν οι επίσης Μικρασιάτες Θεόδωρος Μουζάλων και Νικηφόρος Χούμνος. Η άποψη αυτή καιτοι ενδιαφέρουσα προκαλεί ερωτηματικά, καθώς οι δύο τελευταίοι υπήρξαν μαθητές του Γρηγορίου Β'.

²⁰⁵⁵ Γρηγοράς, I, VI:1, σσ. 165.11-166.12: «ῥᾶστα πάσας ἐπισκοπάς τε καὶ μητροπόλεις κληρώσαιντο καὶ πάντων αὐτοῖ γε ἐξηγοῖντο ἀσκητηρίων καὶ πάσας αὐτοῖ διαλαγχάνωσι τάξεις ἐκκλησιαστικὰς καὶ πάσας διέπωσιν ἱερατικὰς ἐπαρχίας εἰσφορὰς τε πάσης καὶ ἐκφορὰς καὶ διανομῆς αὐτοῖ γε τυγχάνοιεν κύριοι, ὡς ἂν οὕτωσι πως ἀποχωρῶντά σφισιν ἀποδοθεῖεν ταῦτα τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ζήλου τὰ ἔπαθλα».

²⁰⁵⁶ PG 142, στ. 129A-B: Ἀνακήρυξις τῆς εὐσεβείας αὐτοῦ παρὰ τῶν ὑποσχομένων αὐτῷ. Για την σύνοδο των Βλαχερνών βλ. Papadakis, *Crisis in Byzantium*, ό.π., σσ. 83-123, όπου και οι σχετικές πηγές και βιβλιογραφία.

πικές αντιπαλότητες και σε ακραίες αντιδράσεις ζηλωτών.²⁰⁵⁷ Μάλιστα, και ο διάδοχος του Γρηγορίου Β΄, Αθανάσιος Α΄, δεν δίστασε να ομολογήσει ότι οι κατηγορίες εναντίον του προκατόχου του ήταν τωόντι υπερβολικές και άδικες.²⁰⁵⁸

Λίγα έτη αργότερα (άνοιξη 1301), ο Πατριάρχης Ιωάννης ΙΒ΄ Κοσμάς αντιμετώπισε παρόμοια προβλήματα, όταν αρνήθηκε να συναινέσει στην επαναφορά στον θρόνο Εφέσου του Ιωάννη Χειλά. Η στάση του προκάλεσε την αντίδραση μεγάλης μερίδας ιεραρχών, που συνεργεία και του Εφέσου συνέταξαν Τόμο κατηγορώντας τον στον αυτοκράτορα ότι άλλαζε κατά το δοκούν τις αποφάσεις τις Συνόδου, διέθετε τις χηρεύουσες εκκλησιαστικές έδρες σε εκείνους που επιθυμούσε και είχε αναθέσει την οικονομική διαχείριση του Πατριαρχείου στον υιό του.²⁰⁵⁹

Θα περίμενε κανείς ότι ο αυστηρός και προερχόμενος από τις τάξεις των μοναχών της Μ. Ασίας Αθανάσιος Α΄ δεν θα συναντούσε αντιδράσεις όμοιες με εκείνες των προκατόχων του. Εντούτοις, σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ αναφέρεται στους Αρσενίτες «καί τών άλλως όρεγομένων ζητείν άφορμάς».²⁰⁶⁰ Ο ίδιος αναφέρεται ακόμη στις ομάδες των μοναχών, ιερέων και ιεραρχών που τον αντιστρατεύονται αντιδρώντας στη προσπάθειά του να επιβάλει τάξη στα εκκλησιαστικά πράγματα: «ότε και παρά τών άρχιερέων παρά πάσαν αίτίαν ήδίκημαι, αυτών και κλήρου και μοναχών άποδράντων μου ως και διημερεύειν τοίς άνακτόροις, και τας παρά τινων κατ' έμου χεομένας ύβρεις και λοιδορίας και χλευασμούς και συκοφαντίας κατατρυφώντων».²⁰⁶¹ Ο Αθανάσιος επισημαίνει το παράδοξο, μητροπολίτες να αγωνίζονται να εκλέξουν Πατριάρχη της αρεσκείας τους και στο τέλος της μέρας να αρνούνται να δεχτούν τις αποφάσεις του. Ο ίδιος, μάλιστα, κατά τη διάρκεια της δεύτερης πατριαρχίας του θα ομολογήσει με θλίψη ότι μετά το 1261 δεν

²⁰⁵⁷ Για το θέμα βλ. και Α. Παπαδάκης (με τη συνεργασία του John Meyendorff), *Ή Χριστιανική Άνατολή και ή άνοδος του Παπισμού. Ή Έκκλησία από το 1071 ως το 1453*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2003, σσ. 351-352.

²⁰⁵⁸ Αθανάσιος Α΄, *Έπιστολές*, αρ. 2, σ. 6.6-8: «εις τούς πατριαρχεύσαντας, τόν κύριν Άρσένιον, τόν κύριν Ίωσήφ, τόν κύριν Γρηγόριον, γεγονυία ύβρις και άδικία ... έν τή έκκλησία άνέδραμεν» Laurent, *Regestes*, App. I, αρ. 2 (Σεπτ. 1297).

²⁰⁵⁹ Παχυμέρης, IV, X:10, σσ. 327-329, και X:11, σσ. 329.32-331.3: «κρίσεις μέν γάρ άς αυτοί συνοδικώς άποκαθιστώσιν, εκείνος μόνος έξαλλάττει και δι' οίκείας γραφής τά τοίς δόξασιν ενάντια διακελεύεται και έκκλησίας κεχωρωμένας τών προεστώτων, αυτός έξεπίτηδες τας έπ' εκείναις ψήφους υπερτιθέμενος, πέμπων σφετερίζεται τάκείνων, και τά μέν αυτός ως βούλεται διατίθεται, τά δέ και δίδωσι τοίς έπ' εκείναις καταστάσι. Τά δέ γε τής οίκείας έκκλησίας τώ σφετέρω υίεί έγχειρίσας Έφραΐμ, ύλην δίδωσι τούτω κακίας τοίς εκείθεν λήμμασι, μη οίκονόμον κατά τó σύνηθες καθιστών, παρ' ού δη και τά τής έκκλησίας διεξάγοιτ' άν πράγματα».

²⁰⁶⁰ Αθανάσιος Α΄, *Έπιστολές*, αρ. 95, σ. 248.31-32 (c. 1309), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1725. Ο ίδιος χαρακτηρίζει τους Αρσενίτες Ξυλωτές που κυκλοφορούν ρακένδυτοι ως λύκοι με προβιά προβάτων μεταξύ του ποιμνίου της Εκκλησίας και που με την «έμφύλιο στάσι» τους οδηγούν στον όλεθρο την αυτοκρατορία, Pat- edakis, *Athanasios I*, σσ. 174, και 189.469-472.

²⁰⁶¹ Αθανάσιος Α΄, *Έπιστολές*, αρ. 2, σσ. 6.27-30, 8.39-40 (1297, Σεπτ.), Laurent, *Regestes*, App. αρ. 2· βλ. α- κόμη αρ. 15, σ. 38.9-15 (1303-1309), Laurent, *Regestes*, αρ. 1611· αρ. 16, σ. 40.2-4 (1303-1309), Laurent, *Regestes*, αρ. 1678· αρ. 24, σ. 54.22-25 (c. 1305), Laurent, *Regestes*, αρ. 1623· αρ. 25, σ. 56.2-4 (c. 1304/5), Laurent, *Regestes*, αρ. 1613, και αρ. 28, σ. 60.4-12 (τέλη 1303-1305), Laurent, *Regestes*, αρ. 1620.

σταμάτησαν οι ενέργειες κατά των Πατριαρχών, όπως δεν έλειψαν από τη Σύνοδο οι διάφορες μερίδες, που αντιμάχονταν η μία την άλλη.²⁰⁶²

Σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ ο Αθανάσιος συνοψίζει όλους τους κύκλους που κατά καιρούς προκάλεσαν ρήξη στην Εκκλησία, καθώς και όλους εκείνους που τον αντιστρατεύονται· ειδικότερα: «*τὴν πρώτην ῥήξιν τὴν μετὰ τῶν Ἰταλῶν ἔνωσιν· δευτέραν τὴν τῶν Ἀρσενιανῶν· τρίτην δὲ καὶ τετάρτην Αἰγυπτίων καὶ Τυρίων, καὶ ὅσοι ἐκεῖθεν σὺν τούτοις πρὸς ἡμᾶς ἐνεδημήσαντο ἐπὶ καταστροφῇ τοῦ καλοῦ· πέμπτην πρὸς τούτους τὸν λαμπρὸν ὄρμαθὸν τῶν καλῶν ἱερέων, καὶ τὸν διηγεργμένον αὐτῶν ἐπὶ σφετέρῳ κακῷ καὶ ἐπὶ καταλύσει τῆς ἐκκλησίας συνασπισμόν*».²⁰⁶³ Εάν εξαιρέσουμε τις δύο πρώτες περιπτώσεις, που αφορούν τους κύκλους ὅσων τάσσονταν υπέρ της Ένωσης και των Αρσενιτών, ο Πατριάρχης καταλογίζει ευθύνες και στους σχολάζοντες στην πρωτεύουσα Πατριάρχες Αντιοχείας Κύριλλο, Ιεροσολύμων Αθανάσιο Γ΄ και Αλεξανδρείας Αθανάσιο Β΄, οι οποίοι φέρεται να ενεργούν αυτοβούλως και ερήμην του Αθανασίου, ενίοτε δε και εναντίον του.²⁰⁶⁴

Ωστόσο, έντονη αντιπολίτευση κατά του Αθανασίου ασκήθηκε κυρίως από τους ιεράρχες της Μ. Ασίας που σχόλαζαν στην Κωνσταντινούπολη μακριά από τις έδρες τους και στους οποίους ασκούσαν πιέσεις, ώστε να επανέλθουν σε αυτές.²⁰⁶⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι στην επιθυμία του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ να επαναφέρει τον Αθανάσιο στον πατριαρχικό θρόνο υπήρξε έντονη αντίδραση αρχικά από τον πρώην Πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά (1294-1303), που απείλησε ακόμη και «*ὕπ' ἀφορισμόν τὸν ἀπὸ τῆς ἁγίας Τριάδος ἄγω τὸν βουλευθησόμενον πατριάρχη τὸν κύριν Ἀθανάσιον καθιστᾶν*».²⁰⁶⁶ Διάχυτη ήταν η πεποίθηση ότι πίσω από τον πρώην Πατριάρχη βρίσκονταν μέλη της Ιεραρχίας, καθώς στην προοπτική επανόδου του Αθανασίου «*οἱ δέ γε τῶν ἀρχιερέων ἡμίσεις, σὺν οἷς καὶ τῶν ἐν μοναχοῖς δοκούντων τινὲς καὶ τῶν κληρικῶν ἔνιοι, καρτερῶς διέγνωσαν σχίζεσθαι*».²⁰⁶⁷ Μετά τη δεύτερη ανάρρησή του ο Αθανάσιος στηλίτευσε ιδιαίτερα τη ζωή και τη

²⁰⁶² Patedakis, *Athanasios I*, σσ. 120-121, 283-284: «*τί δὲ εἰς παραψυχὴν ἄλλο τούτοις ἢ ἐνταῦθα διατριβὴ ἢ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ κατάγειν τε καὶ ἀνάγειν πατριαρχεῦν λαχόντας, μήπως τούτων τινὸς ἐπὶ πολὺ διαμείναντος πρὸς εὐταξίαν ἀπίδῃ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν, καθὰ ἠνδραγάθηται τούτοις ...;*»

²⁰⁶³ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 69, σ. 166.49-55 (c. 1303-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1614.

²⁰⁶⁴ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, ὁ.π., σ. 168. Από τους παραπάνω ο Αλεξανδρείας Αθανάσιος Β΄ εμφανίζεται στις σύγχρονες πηγές ως ο πλέον αντιδρών κατά του Αθανασίου: «*πολλάκις καὶ αὐτὸς παρὰ βασιλέως παρακινούμενος, ἄπριξ τῆς γνώμης εἶχετο καὶ οὐκ ἐνεδίδου ὅλως οὐδὲ κατένευε τὴν ὁμόνοιαν. Παρ' ἦν αἰτίαν καὶ τοῦ δόξαι τοῦτον μηδὲ βασιλέως αὐτοῦ μνημονεύειν διὰ ταῦτα*», Παχυμέρης, IV, XI:20, σ. 449.22-26· βλ. και Γρηγοράς, I, VII:1, σσ. 216.11-217.13. Φίλος των Πλανούδη και Παχυμέρη, ο λόγιος Αθανάσιος Β΄ ήταν υποστηρικτής τόσο του Μιχαήλ Η΄ όσο και του Ανδρονίκου Β΄. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 22 σημ. 117, 43 και σημ. 66, και σ. 63.

²⁰⁶⁵ Ὅπως σημειώνει ο Αθανάσιος Α΄, οι σχολάζοντες στην πρωτεύουσα ιεράρχες «*ὀρέγονται κατοικεῖν ἐν τῇ Πόλει· καὶ μερισάσθωσαν ταύτην. ἀλλ' ὀρέγονται διασύρειν καὶ ἡμᾶς, ἔνεκεν λιτῆς καὶ ἀγρυπνιῶν*», *Ἐπιστολές*, αρ. 32, σ. 66.6-7, 9-11 (τέλη 1303-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1600.

²⁰⁶⁶ Παχυμέρης, IV, XI:3, σ. 411.10-14, 20-23.

²⁰⁶⁷ Παχυμέρης, IV, XI:7, σ. 419.27-29· βλ. και XI:3, σ. 411, όπου επισημαίνεται ότι ο αυτοκράτορας υποπτεύονταν ότι πίσω από την αντίδραση του Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά βρίσκονταν οι Βαβύλας Αγκύρας, Νικηφόρος Κρήτης και Λουκάς Βιτζίνης.

δράση των μητροπολιτών Χαλκηδόνος, Σάρδεων και Περγάμου, τους οποίους κατηγόρησε για ενέργειες κατά του προσώπου του.²⁰⁶⁸ Εξ αυτών ο μητροπολίτης Σάρδεων Κύριλλος αποφάσισε τελικά (προφανώς έπειτα από πίεση) να επιστρέψει στην έδρα του (post Οκτ. 1304), αφού ο αυτοκράτορας τού έδωσε κατ' έπίδοσιν τη μητρόπολη Μηθύμνης, που ανήκε έως τότε στον Κρήτης Νικηφόρο Μοσχόπουλο,²⁰⁶⁹ που αναχώρησε επίσης από την πρωτεύουσα και εγκαταστάθηκε στον Μυστρά ως πρόεδρος Λακεδαιμονίας το 1305.

Και οι κληρικοί του Πατριαρχείου δεν έμειναν ανεπηρέαστοι από την κριτική του Αθανασίου, που τούς κατηγόρησε ότι: «εἴ γάρ λιταῖς ὄκνουσι καὶ ἀγρυπνίαις, καταμωκῶνται δὲ καὶ ἡμῶν σπουδαζόντων τοιοῦτοις ... οὐδὲ γὰρ ἄλλο προτέρημα τούτοις ἢ τοῦ καταβιβάζειν πατριαρχεύοντας, καὶ δωροδοκεῖσθαι παρὰ τῶν κρινομένων».²⁰⁷⁰

Τέλος, ο Αθανάσιος στράφηκε και κατά τριών γυναικών: (α) της μεγάλης στρατοπεδάρχισσας Θεοδώρας Συναδηνής, συζύγου του Ιωάννη Κομνηνού Δούκα Συναδηνού και κτίτορος της μονής της Βεβαίας Ελπίδος, (β) της μεγάλης δομεστίκισσας Ευγενίας Παλαιολογίνας, συζύγου του Συργιάννη (ante 1290) και (γ) της συζύγου πιθανότατα του Μανουήλ Φακρασή Σιδεριώτη ή του λογοθέτη τῶν ἀγγελῶν Ιωάννη Φακρασή, κατηγορώντας τους για σχίσμα.²⁰⁷¹ Οι εναντίον τους κατηγορίες δεν επιβεβαιώνονται από αλλού. Εικάζουμε όμως ότι οι εν λόγω γυναίκες συνδέονταν προφανώς με πρόσωπα, ιεράρχες ή και μοναχούς, οι οποίοι αντιστρατεύονταν τον Πατριάρχη (άραγε και Αρσενίτες;) επισύροντας για τον λόγο αυτό την μίνην του. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και οι «οἱ περὶ τὸν Ἰάκωβον», που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τον εξαναγκασμό σε παραίτηση από τη δεύτερη θητεία του.²⁰⁷²

²⁰⁶⁸ Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 69, σσ. 170-172, στ. 155-161, 175-177 (c. 1303-1305): «τί γὰρ ὁ Χαλκηδόνος ... οὐχὶ κάθηται πλησίον ἡμῶν, καὶ οἱ βουλόμενοι εἰς ὕβριν τῆς ἐκκλησίας πρὸς αὐτὸν συναθροίζονται; τί δὲ ὁ Σάρδεων; οὐχὶ τὸν ἱερουργόντα ἐκώλυσε ἀναφέρειν συνήθως τὸ ὄνομα (i.e. του Πατριάρχη) ὡσαύτως καὶ οἱ λοιποὶ; ... ἢ οὐκ ἐξερχομένων ἡμῶν ἐν λιταῖς καταμωκῶνται ἡμῶν ἐνώπιον τοῦ λαοῦ, ὡς διὰ τοῦτο ἔρχονται τὰ δεινὰ; πῶς οὖν ἐπινεύσει Θεὸς ἐν τοιοῦτῳ λαῷ ἀγαθὰ;» και Laurent, *Regestes*, αρ. 1614).

²⁰⁶⁹ Patedakis, *Athanasios I*, σ. 266.

²⁰⁷⁰ Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 30, σ. 64.20-35 (τέλη 1303-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1598). Βλ. και αρ. 79, σ. 198.5-13 (c. 1306-1307), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1643. Για το πλήθος των επιστολών που απηύθυνε στους κληρικούς της πρωτεύουσας ο Πατριάρχης βλ. Laurent, *Regestes*, αρ. 1660, 1763-1772.

²⁰⁷¹ Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 69, σ. 170.139-140 (c. 1303-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1614. Για το πρόσωπο του Μανουήλ και Ιωάννη Φακρασή βλ. *PLP*, 29583 και 29570, 29579 αντίστοιχα.

²⁰⁷² Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 112, σ. 286.31 κ.ε. (1309, Σεπτ.), Laurent, *Regestes*, αρ. 1666. Βλ. επίσης Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 499, και Θεόκτιστος Στουδίτης, Αθανάσιος, § 28, σ. 37.23-29: «Ἰάκωβος δ' ἦν ὁ τὸν κυκεῶνα τῆς κακίας ταύτης κεράσας τῷ πατριάρχη ... ὃς καὶ πάλαι τῆς καθέδρας ἦν ἐρῶν τῆς βασιλευούσης, εἰ καὶ τοῦ σκοποῦ διήμαρτε ἀπάπαν ὁ δυστυχῆς, εἰρκτὴν ἀφεγγὴ ἀντὶ θρόνου κληρωσάμενος». Ο εν λόγω Ιάκωβος ταυτίστηκε από τον I. Dujčev, «Die letzten Erzbischofs Iakobos von Achrida», *BZ* 42 (1943-1949), 377-383, με τον ομώνυμό του ηγούμενο της Μεγίστης Λαύρας (1287-1289), Πρώτο του Αγίου Όρους και μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (c. 1293-1299), ενώ αποκλείστηκε ενδεχόμενη ταύτισή του με τον επίσης συνονόματο, αλλά πολύ μεγαλύτερό του, αρχιεπίσκοπο Αχριδών. Ο εν λόγω Ιάκωβος ήταν υποψήφιος για τον πατριαρχικό θρόνο στα 1289, αλλά απέτυχε να εκλεγεί και ακολούθως εστράφη κατά του Αθανασίου ραδιουργώντας εναντίον του έως και το 1310. Για το πρόσωπό του ο Παχυμέρης, III, VIII:13, σ. 157.8, γράφει ότι ήταν «τούς τρόπους ἀπλοϊκός καὶ εὐλαβείας πλήρης». βλ. επίσης *PLP*, (7905) 92064, και Κωνσταντινίδης, «Οἱ ἀπαρχές τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς στῆ Θεσσαλονίκη», ὀ.π., σ. 138 και σημ. 2.

Το ίδιο άδοξα έληξε και η πατριαρχία του διαδόχου του Αθανασίου Νίφωνος, όταν μετά από τα τέσσερα έτη στον πατριαρχικό θρόνο κατηγορήθηκε για σωρεία παραπτωμάτων με κυριότερο την σιμωνία. Τις κατηγορίες απήθυναν οι μητροπολίτες Μυτιλήνης Διονύσιος Αρκάς και Νικομηδείας Κύριλλος, και διατύπωσε εγγράφως ο *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Νικηφόρος Χούμνος.²⁰⁷³ Αυτό που προκαλεί ενδιαφέρον και εγείρει σαφώς ερωτηματικά είναι ότι τόσο ο τελευταίος όσο και οι βασικοί κατηγοροί του Νίφωνος, αλλά και ο διάδοχός του, Πατριάρχης Ιωάννης ΙΓ' Γλυκός, σχετίζονταν μεταξύ τους, καθώς προέρχονταν από τον κύκλο των μαθητών του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου.

Ανάλογα φαινόμενα ανταγωνισμών και αντιζηλιών εντοπίζονται εκτός από τον χώρο της Εκκλησίας στη δημόσια διοίκηση και στους κύκλους της αριστοκρατίας. Ήδη άμεσα μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης (1261), παρατηρήθηκε κάποια αντιπαράθεση μεταξύ του μεγάλου λογοθέτου Γεωργίου Ακροπολίτη αφενός και αφετέρου των *ἐν τέλει*, με αφορμή την πρόταση του πρώτου να συναγορευθεί βασιλέας και ο νεαρός υιός του Μιχαήλ Η' Ανδρόνικος.²⁰⁷⁴ Την ίδια περίοδο ο *σεβαστοκράτωρ* Ιωάννης Τορνίκης εκφράζοντας την αντιζηλία του για τις αρμοδιότητες του Ακροπολίτη και για την άνοδό του στη διοικητική ιεραρχία τον κατηγόρησε λέγοντας: «*ψευδῶς κάθησαι καὶ τρώγεις τὸ ψωμὶ τοῦ βασιλέως ἐντὸς τῆς Κωνσταντίνου πόλεως· τὴν δουλείαν γάρ, ἦντινα ποιεῖς σύ, δύναμαι ἔλθειν καὶ ἐκπληροῦν καὶ αὐτός, ἤγουν ἐρμηνεύειν τοὺς παῖδας τὸ ὄργανον καὶ τὰς τοῦ σεκρέτου διεξάγειν ὑποθέσεις*».²⁰⁷⁵ Στο θέμα δεν υπήρξε βέβαια συνέχεια, αλλά τα ανωτέρω είναι ενδεικτικά μιας κατάστασης που είχε αρχίσει να κυοφορείται προοιωνιζόμενη μετέπειτα εξελίξεις.

Περί τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Η' και επί Ανδρονίκου Β', τα θρησκευτικά πάθη, οι προσωπικές αντιζηλίες, αλλά και η ανασφάλεια που αισθάνονταν οι αυτοκράτορες, δεν τούς επέτρεψαν να αξιοποιήσουν επαρκώς το ικανό στρατιωτικό δυναμικό που διέθεταν. Ως εκ τούτου, ικανοί στρατιωτικοί παροπλίστηκαν και τέθηκαν στο περιθώριο κατηγορούμενοι συχνά για συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα και διάπραξη του εγκλήματος της καθοσιώσεως ή με πρόφαση τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Τέτοια ήταν η τύχη του Ιωάννη Αγγέλου Δούκα, παρά την επιτυχή παρουσία και δράση του στη Βιθυνία,

²⁰⁷³ *Anecdota Graeca* 5, σσ. 255-283: «Ἐλεγχος κατὰ τοῦ κακῶς τὰ πάντα πατριαρχεύσαντος Νίφωνος». Για την υποχρέωση σε παραίτηση του Νίφωνος, C. N. Constantinides, «The Metropolitan of Mitylene Dionysios Arkas. A student of George of Cyprus», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 49 (1980), 83-89· βλ. τώρα και Αγορίτσα, «Νίφων Α'», *ό.π.*, σσ. 247-260.

²⁰⁷⁴ Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 89, σσ. 188.25-189.6, και Σκουταριώτης, σ. 555.17-23, όπου όμως δεν αναφέρει κάποια αντίδραση της αριστοκρατίας στην πρόταση του Ακροπολίτη.

²⁰⁷⁵ Γεώργιος Ακροπολίτης, II, σ. 67.6-9. Ο αδελφός του *σεβαστοκράτορος* Ιωάννη Τορνίκη Ανδρόνικος ήταν ήδη μεσάζων του Μιχαήλ Η', και ενδεχομένως η προβολή και η αυξανόμενη ανάμειξη του μεγάλου λογοθέτου Γεωργίου Ακροπολίτη στα δημόσια πράγματα προκάλεσε κάποια ενόχληση, την οποία εξέφρασε ανοιχτά ο Ιωάννης Τορνίκης. Μεταξύ των δύο οικογενειών επήλθε τελικά ένας κοινά επωφελής συμβιβασμός με τη σύναψη ενός γαμικού συναλλαγίου ανάμεσα στον υιό του Γεωργίου Ακροπολίτη Κωνσταντίνο και στην κόρη του Ιωάννη Τορνίκη, Μαρία. Βλ. Nicol, «Constantine Akropolites», *ό.π.*, σσ. 251-253, και Constantinides, *Higher Education*, σ. 35 σημ. 16.

του Μιχαήλ Στρατηγοπούλου και αργότερα των Αλεξίου Φιλανθρωπηνού και Ιωάννη Ταρχανειώτη, που έδρασαν επιτυχώς στο νότιο σύνορο της Μ. Ασίας.

Στην περίπτωση του Φιλανθρωπηνού, μετά από ένα χρονικό διάστημα αξιολογών και ενθαρρυντικών επιτυχιών στη Μ. Ασία, σημειώθηκε στάση του στρατού όχι τόσο κατά του αυτοκράτορα όσο «διὰ μίσους τούς περι τὸν βασιλέα ποιούμενοι», εκφράζοντας έτσι την αγανάκτησή τους για όσους νέμονταν την εξουσία «ἐν ἀνέσει τρυφῶντες».²⁰⁷⁶ Ο ίδιος ο Φιλανθρωπηνός έκανε λόγο περί των «ἐν ἀνέσει καὶ τρυφῇ διαγόντων, τούς περι τὸν βασιλέα» και την αδιαφορία τους για τον στρατό και τα προβλήματά του εξωθούμενος τελικά σε στάση κατά του αυτοκράτορα.²⁰⁷⁷ Λίγα έτη αργότερα ο φίλος του λόγιος Μάξιμος Πλανούδης σε επιστολή του προς τον λογοθέτη τῶν ἀγγελῶν Φακρασή καταφέρεται επίσης κατά των κρατικών αξιωματούχων που είχαν μάθει να απομυζούν το δημόσιο ταμείο.²⁰⁷⁸

Αντιδράσεις σημειώθηκαν και όταν ο Ιωάννης Ταρχανειώτης επιχείρησε τη λήψη οικονομικών μέτρων με στόχο τη βελτίωση και ενίσχυση του στρατιωτικού δυναμικού, υπεύθυνου για την άμυνα της Μ. Ασίας, που όμως έθιγαν τα συμφέροντα της τοπικής γαιοκτητικής αριστοκρατίας και πιθανόν της Εκκλησίας. Στην περίπτωσή του εναντιώθηκαν τόσο ο Πατριάρχης Ιωάννης Β΄ Κοσμάς όσο και ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόληπτος, που πρόβαλλαν την αρσενιτική του ταυτότητα και το ενδεχόμενο μιας στάσεως επιτυχάνοντας έτσι την ανάκλησή του από τη Μ. Ασία.²⁰⁷⁹

Πράγματι, οι περιπτώσεις των Φιλανθρωπηνού και Ταρχανειώτη αναδεικνύουν τη διάσταση, που υπήρχε ανάμεσα στον στρατό και στην κεντρική διοίκηση, η οποία δεχόταν κατηγορίες για αδιαφορία και διαφθορά δίνοντας έτσι αφορμή για εξεγέρσεις. Από την άλλη, κρατικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι δεν έπαυαν να υπονομεύουν και να κατηγορούν τους στρατιωτικούς στον αυτοκράτορα ως εν δυνάμει υποκινητές στάσεων και

²⁰⁷⁶ Παχυμέρης, III, IX:9, σ. 241.22-28.

²⁰⁷⁷ Παχυμέρης, III, IX:9, σ. 243.22-28. Μολονότι οι ενεργοί στρατιώτες αμείβονταν καλύτερα από ό,τι παλαιότερα, υστερούσαν συγκριτικά με τους μισθοφόρους, οι οποίοι ήταν περιζήτητοι και πληρώνονταν πολύ περισσότερα. Κατά συνέπεια, η χρήση μισθοφόρων και η μικρή αμοιβή των στρατολογημένων γηγενών προκαλούσε συχνά την παρεκτροπή των τελευταίων εις βάρος του ντόπιου πληθυσμού των επαρχιών. Το γεγονός επισημαίνει σε διδασκαλία του (c. 1306-1309) προς τον αυτοκράτορα και ο Πατριάρχης Αθανάσιος, ζητώντας τη λήψη μέτρων, Laurent, Regestes, αρ. 1716. Βλ. και Morrisson - Cheynet, «Τιμές καὶ ἀμοιβές», ό.π., σ. 677.

²⁰⁷⁸ Πλανούδης, 'Επιστολές, αρ. 3, σ. 8.49-53: «μυρίους ἐγὼ κλαίοντας εἶδον ... καὶ ὑπὲρ τῶν κοινῶν δῆθεν ἀγανακτοῦντας, οἷς οὐκ ἐν τῷ τὰ ἑαυτῶν πράττειν ὁ βίος, ἀλλ' ἐν τῷ μηδ' οἴεσθαι ζῆν, ἂν μὴ τὴν κοιλίαν ἐκ τῶν δημοσίων παίνοωσιν» (c. 1299). Κάποιες αναφορές στη στάση του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού και στο κλίμα που επικρατούσε μεταξύ των κατοίκων της πρωτεύουσας εντοπίζονται στο δημόδες στιχούργημα της 'Ιστορίας τοῦ Βελισαρίου. Βλ. Bakker, van Gemert, 'Η 'Ιστορία τοῦ Βελισαρίου, ό.π., § 46-48, σσ. 198-201, και Α. F. van Gemert, (W. F. Bakker), «'Η 'Αχιλλήϊδα καὶ ἡ 'Ιστορία τοῦ Βελισαρίου», Ελληνικά 33 (1981), 83, 95. Βλ. και Α. Laiou, «Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planudes», BMGS 4 (1978), 89-99, και Κωνσταντινίδης, «Προσωπογραφικὰ τῆς οἰκογένειας τῶν Φιλανθρωπηνῶν», ό.π., σσ. 518-523.

²⁰⁷⁹ Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, III, IX:25, σσ. 285.20-287.4, ο Ταρχανειώτης αποπειράθηκε να εξισώσει τις γαίες των προνοιαρίων ενισχύοντας τους ασθενέστερους: «Ἐπειδὴ γὰρ οἱ μὲν πολλοὶ τῶν στρατιωτῶν, καιρῶν πολλάκις λαβόμενοι, καὶ προσηῦζον τὰς οἰκείας προνοίας καὶ ἀργῶς εἶχον ἐκ τοῦ δώροις καὶ δεξιῶσεσιν ὑπέρχεσθαι τούς ἡγεμονεύοντας, ἄλλοι δὲ πολλάκις καὶ σφῶν ἀξιώτεροι, ἐκλειπτῶν τῶν κατὰ σφῶν οἰκονομιῶν, τὴν ἀπορίαν εἶχον».

ένοχους καθοσιώσεως. Ως αποτέλεσμα, οι αυτοκράτορες επηρεασμένοι από τις εισηγήσεις του άμεσου περιβάλλοντός τους προτιμούσαν μάλλον τη διασφάλιση του θρόνου και της δυναστείας τους από έναν υποτιθέμενο αντίπαλο παρά την άμυνα και τη σωτηρία της αυτοκρατορίας.²⁰⁸⁰

Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, ο διάδοχος του Ανδρόνικος Β΄ προέβη σε αλλαγές του διοικητικού μηχανισμού απομακρύνοντας πολλούς από τους στενούς συνεργάτες του πατέρα του, τούς οποίους αντικατέστησε με ελλόγιμα και πολλά υποσχόμενα άτομα, όχι απαραίτητα γόνους της αριστοκρατίας, που ανελίχθηκαν γρήγορα στα ανώτερα και ανώτατα διοικητικά αξιώματα. Η εξέλιξη αυτή παραπέμπει στον παραγκωνισμό από τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι των μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης και προκάλεσε εύλογη δυσαρέσκεια στους κύκλους της αριστοκρατίας, μέλη της οποίας αντέδρασαν συντασσόμενα αρχικά με τον Μιχαήλ Θ΄ και αργότερα με τον Ανδρόνικο Γ΄.

Τα κριτήρια, βάσει των οποίων έπρεπε να επιλέγονται οι άμεσοι συνεργάτες του αυτοκράτορα, επισημαίνονται από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη στον βασιλικόν άνδριάντα του. Κατ' αυτόν ο βασιλέας θα πρέπει να επιλέξει άτομα που διακρίνονταν για τον ανθρωπισμό, το άριστο ήθος και τις ατομικές τους αρετές, αφού οι κρατικοί λειτουργοί ήταν ουσιαστικά εκπρόσωποί του στον λαό και εν μέρει διαχειριστές της εξουσίας του. Ο ίδιος, ωστόσο, παρατηρεί ότι στην εποχή του τα δημόσια –πολιτικά και εκκλησιαστικά– αξιώματα δίνονταν σε φαύλους, ενώ οι ενάρετοι παραγκωνίζονταν.²⁰⁸¹ Αρκετά χρόνια αργότερα ο Θωμάς Μάγιστρος ζητεί η επιλογή των υποψηφίων για τα δημόσια αξιώματα να γίνεται όχι με βάση την καταγωγή ή την οικονομική επιφάνεια, αλλά σύμφωνα με το ενάρετο φρόνημα, την ανιδιοτέλεια, την αμεροληψία και την προθυμία, καθώς στην εποχή του υπήρχαν αρκετές περιπτώσεις εξαγοράς δημοσίων αξιωμάτων.²⁰⁸² Ασφαλώς, οι παραπάνω αρχές αποτελούσαν κοινούς τόπους σε έργα ρητορικής όπως τα *κάτοπτρα ήγεμόνων*, μόνο

²⁰⁸⁰ Βλ. σχετικά την άποψη της Laiou, *Constantinople*, σσ. 120-121: «any good general would have done more for Byzantium than the officials of Constantinople, whose numbers grew like a cancer on the weakened body of the empire».

²⁰⁸¹ Hunger-Ševčenko, *Βασιλικός Άνδριάς*, § 155, σ. 96· § 165, σ. 98· και § 169, 171, σσ. 100, 102. Ο ίδιος στη σύντομη πραγματεία του «Όποιον δεῖ εἶναι τὸν βασιλέα» που απηύθυνε προς τον Θεόδωρο Β΄ αναρωτιέται: «πόθεν γὰρ ἄλλοθεν ἐν τοῖς ἡμᾶς τούτοις χρόνοις ... ἢ τῶν ἠθῶν κοσμιότης ἐφθάρη», PG 142, στ. 645D, επισημαίνοντας ότι: «ἐκλέγονται δὲ καὶ προτιμῶνται οἱ φαῦλοι ἐν τε τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ἀξιώμασι, καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς πολιτικοῖς; καὶ οὐδὲ κρίνεται, πόσον εἰς εὐδοξίαν καὶ ἔπαινον, ἢ ἀδοξίαν καὶ ψόγον, συμβάλλεται εἰς τὴν πρώτην καὶ μεγίστην ἀρχὴν, τὸ ἢ τοὺς καλοὺς ἢ τοὺς κακοὺς ἐκλέγεσθαι, καὶ καθιστᾶν ἱεράρχας καὶ πολιτάρχας, πραιτωράς τε καὶ στρατηγούς καὶ ἑτέρους προβιβασμούς», PG 142, στ. 645-648A. Τις απόψεις του Βλεμμύδη φαίνεται ότι συμμεριζόταν και ο μαθητής του Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις κρίνοντας από τα γραπτά (PG 140, στ. 1357A, 1362B) και τις πράξεις του. Ο ίδιος στην πραγματεία του «Κοσμική Δήλωση», την οποία αφιερώνει στον φίλο του μεσάζοντα Θεόδωρο Μουζάλωνα, επισημαίνει τις ατασθαλίες και «αδικίες» της αριστοκρατίας και των ἐν τέλει, και δηλώνει ότι τα μέτρα του κατά της αριστοκρατίας και της ανώτερης υπαλληλίας εκφράζουν και τη θεϊκή βούληση, N. Festa, «Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι Κοσμική Δήλωση», *Giornale della Società Asiatica Italiana* 12 (1899), 25.22-29, 37.1-2: «ὁ βασιλεύων δι' αὐτοῦ (i.e. Θεοῦ) βασιλεύει· ὁ δυναστεύων δι' αὐτοῦ τυραννεῖ τοὺς ἐν τέλει». Για το θέμα βλ. και Angelov, *Ideology*, σσ. 245-251.

²⁰⁸² PG 145, στ. 464D. Για το ίδιο θέμα βλ. Σ. Τριαντάρη, *Πολιτική ρητορική και επικοινωνία τον 14ο και τον 21ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη, 2009, σσ. 99-102, και 356-376

που στην περίπτωση του Μαγίστρου οι αναφερόμενες ατασθαλίες αποτελούσαν μάλλον πραγματικότητα, την οποία επιβεβαιώνουν και άλλες σύγχρονες πηγές.²⁰⁸³

Βέβαια, η παραπάνω διάσταση μεταξύ της γαιοκτητικής - στρατιωτικής αριστοκρατίας και της διοικητικής υπαλληλίας είναι εμφανής ήδη από την εποχή των Κομνηνών, καθώς τότε αρχίζουν να διαμορφώνονται οικογένειες μέλη των οποίων καταλαμβάνουν θέσεις στον κρατικό μηχανισμό ή μεταπηδούν ακόμη και στον εκκλησιαστικό χώρο (πατριαρχικό κλήρο), καίτοι δεν υπάρχουν ενδείξεις για μεταξύ τους ανταγωνισμό.²⁰⁸⁴ Ειδικότερα όμως την περίοδο που μάς απασχολεί η δυσaréσκεια επικεντρώθηκε στο άμεσο περιβάλλον του Ανδρονίκου Β΄ και ειδικότερα στους συμβούλους του, για την καταλληλότητα και ικανότητα των οποίων στη διαχείριση των δημοσίων πραγμάτων εκφράστηκαν πολλές αμφιβολίες. Πράγματι, στη διάρκεια της βασιλείας του διαπιστώνεται ενίσχυση του ρόλου του αυτοκρατορικού συμβουλίου, ενώ η διακυβέρνησή του, ειδικά κατά τα πρώτα έτη, δεν ήταν η καλύτερη δυνατή, αφού οδηγήθηκε κατόπιν σχετικών εισηγήσεων «*βασιλικῶν ἀρχόντων καὶ βουλευφόρων*» ή αλλιώς της «*περὶ τὸν βασιλέα βουλῆς*» στη λήψη αποφάσεων ολέθριων για το μέλλον της αυτοκρατορίας, όπως η κατάργηση του στόλου (1284)²⁰⁸⁵ ή η επιβολή φόρου 10% στους κατόχους των προνοιών (1293).²⁰⁸⁶

Τα πρόσωπα εκείνα του περίγυρου των συμβούλων του Ανδρονίκου Β΄ που συγκέντρωσαν γενικά τις περισσότερες επικρίσεις, χωρίς όμως να τους καταλογίζεται βεβαιωμένα μερίδιο ευθύνης για την πολιτική του γηραιού αυτοκράτορα, ήταν ο *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Νικηφόρος Χούμνος και ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης, *μεσάζοντες* και οι δύο. Ο Χούμνος προερχόταν από τον κύκλο των μαθητῶν του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου, όπως και οι Θεόδωρος Μουζάλων, Κωνσταντίνος Ακροπολίτης και Ιωάννης Γλυκός, οι οποίοι κυριάρχησαν επί μία γενιά στο πολιτικό και εκκλησιαστικό σκηνικό της αυτοκρατορίας. Αντίθετα, ο Μετοχίτης που έζησε τα εφηβικά του χρόνια στη Νίκαια, δεν διέθετε την υψηλή και εκλεπτυσμένη μόρφωση των παραπάνω, και εκπροσωπούσε τη μερίδα εκείνων που τάσσονταν υπέρ της προάσπισης της Μ. Ασίας, όπως αποδεικνύουν άλλωστε και οι δύο βασιλικοί του λόγοι, τουλάχιστον κατά τα πρώτα έτη της σταδιοδρομίας του στο πλευρό του αυτοκράτορα. Κατάφερε να κερδίσει τη συμπάθεια του Ανδρονίκου Β΄ που τον πήρε μαζί του στην πρωτεύουσα, αλλά η επιρροή του σε αυτόν μέχρι και τα

²⁰⁸³ Την εξαγορά δημοσίων αξιωμάτων επί Ανδρονίκου Β΄ επικρίνει και ο Παχυμέρης, III, IX:8, σσ. 11-16.

²⁰⁸⁴ M. J. Angold, *Η Βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, δεύτερη έκδοση, αναθεωρημένη και επαυξημένη, Αθήνα, 1997, σσ. 290-292.

²⁰⁸⁵ Παχυμέρης, III, VII:26, σσ. 81.70-83.14. Για το ίδιο θέμα ο Γρηγοράς, I, VI:3, σ. 174.10-23, έχοντας άμεση αντίληψη των συνεπειών της κατάργησης του στόλου εμφανίζεται περισσότερο δηκτικός γράφοντας ότι «*βουλὴν τῷ βασιλεὶ παρεισάγουσι τινες τῶν πάντα τοῖς ἡγεμόσιν ἐπειγομένων χαρίζεσθαι* ... ὃ δὴ καὶ Ῥωμαίοις ὄλεθρος ὦν προφανῆς καίριον ὅμως ἔδοξε καὶ μάλα ἀνυσιμώτατον γνώμαις διψώσαις χρημάτων». Σε ανώνυμο πάντως εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄ (post 1300), χαρακτηρίζονται τα παλαιότερα μέτρα οχύρωσης ως οικονομικά ασύμφορα, Κουρούσης, «Πρώτη ηλικία ... Γεωργίου Γαλησιώτου», *ό.π.*, σ. 366.72-74. Για το ζήτημα βλ. και την κρίση της Laiou, *Constantinople*, σσ. 7, 74-75.

²⁰⁸⁶ Παχυμέρης, III, VII:25, σ. 81.13-16. Βλ. σχετικά Laiou, *Constantinople*, σσ. 38-39, και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 313-314.

πρώτα έτη του 14ου αι. ήταν μικρή συγκριτικά με εκείνη του Νικηφόρου Χούμνου. Οι ρόλοι θα αντιστραφούν μετά τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 14ου αι. (post 1315/6 - 1321), όταν ο Μετοχίτης έχοντας δοκιμαστεί σε διάφορες αποστολές και διακριθεί για τις ικανότητές του, θα αναρριχηθεί γρήγορα στα δημόσια αξιώματα, ενώ η πολιτική δύναμη του Χούμνου θα αρχίσει να φθίνει.²⁰⁸⁷

Εκφραστής της αναπτυσσόμενης δυσaréσκειας κατά των πολιτικών επιλογών του Ανδρονίκου Β΄ και ιδίως των συμβούλων του, εμφανίζεται από τα πρώτα έτη του 14ου αι. ο υιός του και συμβασιλέας Μιχαήλ Θ΄. Γύρω του φαίνεται ότι συσπειρώθηκαν μέλη της μικρασιατικής αριστοκρατίας, που έχοντας χάσει τις γαίες τους αγωνίζονταν μαζί του για την προάσπιση των τελευταίων βυζαντινών εδαφών της Μ. Ασίας, καθώς και εκπρόσωποι της αριστοκρατίας της πρωτεύουσας, οι οποίοι ήλπιζαν στην εξυπηρέτηση των προσωπικών τους συμφερόντων.²⁰⁸⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μιχαήλ Θ΄ εκφράζοντας το παλαιό αριστοκρατικό ιδεώδες δεν δίστασε να ξοδεύσει την περιουσία της γυναίκας του για το κοινό καλό, όπως η προάσπιση του κράτους. Το ίδιο θα πράξει αργότερα και ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός με παρόμοιο σκεπτικό, σε αντίθεση με όσους περιέβαλλαν τον Ανδρόνικο Β΄, που επεδίωκαν μάλλον τον πλουτισμό από την σωτηρία της αυτοκρατορίας που συρρικνωνόταν. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο Μιχαήλ Θ΄, «ή άγαθή τῶν Ῥωμαίων ἐλπίδα» προβαλλόταν σχεδόν στο σύνολο των αναφερόμενων στο πρόσωπό του εγκωμίων ως πολεμιστής, όπως και ο παππούς του.²⁰⁸⁹

²⁰⁸⁷ Η ικανότητα του Μετοχίτη, όπως και η επιρροή του στον Ανδρόνικο Β΄ ήταν κατά κοινή ομολογία αρκετά μεγάλη. Ο αντίπαλός του Ιωάννης Καντακουζηνός, I, I:11, σσ. 54.21-55.16, δεν διστάζει να ομολογήσει ότι «Μετοχίτης λογοθέτης ὁ μέγας, ὃς μεσιτεύων μὲν τότε τῇ διοικήσει τῶν βασιλικῶν πραγμάτων ἦν, ἄλλως δὲ ἀγχνίους, καὶ οὐ μόνον τῆς καθ' ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἕξω σοφίας εἰς ἄκρον ἐληλακῶς· ... οὗτος δὴ οὖν ὁ μέγας λογοθέτης διὰ τε τὴν σύνεσιν καὶ τὴν σοφίαν, καὶ τὴν ἣν εἶχεν ἐπιτηδειότητα πρὸς τὴν διοίκησιν τῶν πραγμάτων πολλῆς ἀπολαύων παρὰ βασιλέως οἰκειότητος καὶ εὐμενείας». Ο ίδιος επισημαίνει αλλού (I, I:13, σσ. 62.22-63.2) την καθημερινή επαφή του Μετοχίτη με τον Ανδρόνικο Β΄ γράφοντας ότι «τοῦ μεγάλου λογοθέτου τοῦ Μετοχίτου ἐν ὄρα μάλιστα χειμῶνος, διὰ τὴν σμικρότητα τῆς ἡμέρας, οὐ δις τῆς ἡμέρας, ἀλλὰ ἅπαξ εἰωθότος τοῖς βασιλείοις ἐπιδημεῖν καὶ διημερεῦειν».

²⁰⁸⁸ Βλ. σχετικά S. Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, (History of Warfare 67), Leiden - Boston, 2011, σσ. 46-47. Την επίδραση που ασκούσαν στον Μιχαήλ Θ΄ οι Μικρασιάτες συνεργάτες του επισημαίνει εμμέσως ο Πατριάρχης Αθανάσιος που υποδεικνύει στην σύζυγο του πρώτου, Μαρία-Ρίτα, ότι δεν θα πρέπει να δείχνει συμπάθεια και να ενισχύει τους Αρσενίτες. Βλ. Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 34, σσ. 70-72 (c. 1303-1309), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1689. Σε επιστολή μάλιστα που του απευθύνει προσωπικά ο Αθανάσιος, ζητεί να τηρήσει τις υποσχέσεις που έδωσε κατά το μυστήριο του βαπτίσματος -«ἀπετάξω μὲν τῷ ἐχθρῷ, συνετάξω δὲ τῷ Χριστῷ»- και να μην επιτρέψει την αλλοίωση της συνείδησής του από «τινὰ τῶν κολακικῶν, ἢ λογισμῶν ἀνθρώπων τινῶν, κἂν ἀξιώματι κοσμικῷ ἢ καὶ τῆς ἐκκλησίας τύχη κατονομάζεσθαι» (*Ἐπιστολές*, αρ. 33, σσ. 68.19-30, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1688)· παραινέσεις που δημιουργούν εύλογα ερωτηματικά για το είδος των σχέσεων που αναφέρει ο Πατριάρχης.

²⁰⁸⁹ Βλ. ὅσα αναφέρει ο Μιχαήλ Η΄ για τον εγγονό του, Grégoire, «De Vita sua», σ. 461: «ἐλπίδας οὐκ ἀγεννεῖς», αλλά και οι Γεώργιος Κύπριος, PG 142, στ. 413D: «ἡ νέα καὶ μεγάλη παντὸς τοῦ γένους ἐλπίς»· Θεόδωρος Μετοχίτης (*Βασιλικοί Λόγοι*, σ. 280.4), και Νικόλαος Λαμπηνός (Πολέμης, «Λαμπηνός», § 78, σ. 74.18-20)· αλλά και τρία ανώνυμα επιγράμματα σε πολιτικούς στίχους που αναφέρονται «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως κυρ(οῦ) Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου», πιθανότατα του Μιχαήλ Θ΄ και ὄχι του παππού του, ὅπου εἰσάγεται η «δορυφορία τοῦ κράτους», «ἡ ἀνδρικωτάτη φύσις», και το «τῶν ἀνδρείων κλέος» του, Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 381-383. Μετά τον θάνατό του ο Θεόδωρος Υρτακηνός στη «Μονωδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου τοῦ νέου», *Anecdota Graeca* 1, σσ. 256-257, θα παρο-

Μολονότι ο Μιχαήλ Θ΄ πέρασε μεγάλο διάστημα της ζωής του μακριά από την πρωτεύουσα επιδιδόμενος σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Μ. Ασία ή στη Θράκη, τα αποτελέσματα των ενεργειών του δεν ήταν επιτυχή. Ωστόσο, φαίνεται ότι διαφώνησε με την απόφαση του πατέρα του να μισθώσει την Καταλανική Εταιρεία (1303). Η στάση του έναντι των Καταλανών υπήρξε εξαρχής εχθρική και αποδίδεται, ενδεχομένως, στην εκτίμησή του ότι τα μισθοφορικά στρατεύματα δεν θα απέφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, ενώ παράλληλα θα εξασθενούσαν την οικονομία του κράτους. Βέβαια, για τον Καταλανό χρονικογράφο Ramon Muntaner η συμπεριφορά του Μιχαήλ Θ΄ αποδίδεται στον φθόνο του για τις επιτυχίες που σημείωσαν οι Καταλανοί κατά των Τούρκων²⁰⁹⁰ ερμηνεία αρκετά ευλογοφανής δεδομένης και της προηγούμενης αποτυχημένης προσπάθειάς του στη Μ. Ασία και της ήττας που υπέστησαν οι βυζαντινές δυνάμεις υπό τον *έταιρειάρχη* Λέοντα Μουζάλωνα στον Βαφέα (1302).

Ένα ακόμη περιστατικό που ενδεχομένως σχετίζεται με τη διάσταση μεταξύ του Ανδρονίκου Β΄ και του πρεσβύτερου υιού του είναι η περίπτωση του στρατηγού Ανδρέα Χανδρηνού (ίσως του κύκλου του Μιχαήλ Θ΄), ο οποίος έφθασε στη Θεσσαλονίκη για να απαλλάξει την πόλη από τις επιθέσεις των Σέρβων και κυρίως των Καταλανών. Ο Χανδρηνός, μολονότι απήλλαξε την πόλη και την ευρύτερη περιοχή από τους Καταλανούς, κατηγορήθηκε και ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Σε υπεράσπισή του έσπευσαν στην πρωτεύουσα (άνοιξη 1318) πολλοί επιφανείς Θεσσαλονικείς, μεταξύ αυτών και ο Θωμάς Μάγιστρος. Σύμφωνα με τον τελευταίο στον *υπέρ του Χανδρηνού άπολογητικό* του, ο Χανδρηνός καταγόταν από ευγενή οικογένεια της Μ. Ασίας, διέθετε αρκετή πείρα «*τούτο μὲν στρατοπέδων, τούτο δὲ πόλεων ἄρχων*» και είχε αναδειχθεί σε «*μείζω τοῖς ὅλοις ἀγωνιστήν*». Ήταν επομένως δίκαιο «*μετὰ τὰς πολλὰς καὶ μεγάλας μάχας καὶ τρόπαια καὶ τοὺς ἀνηρημένους βαρβάρους ὑπ' ἀλιτηρίων δὴ τινων δυστυχῶς ἐλαυνόμενον, κοινῶν ἀλαστόρων τῆς πολιτείας, εἰ μὴ σύ γε δύσεαι ἀλκήν;*»²⁰⁹¹ Ασφαλώς, οι ανώνυμοι κατήγοροι του Χανδρηνού, «*οἱ ἀλιτήριοι καὶ κοινοὶ ἀλάστορες τῆς πολιτείας*», θα πρέπει να αναζητηθούν στην Κωνσταντινούπολη, πιθανόν στον κύκλο των συμβούλων του αυτοκράτορα.

Εν τέλει, ο Μιχαήλ Θ΄ μολονότι συμβασιλέας δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του προσκρούοντας τόσο στην πολιτική του πατέρα του και των συμβούλων του όσο και στη μακροζωΐα του τελευταίου, αλλά και στην άρνησή του να αποχωρήσει από τον θρόνο.²⁰⁹² Μετά τον θάνατό του (1320, Οκτ. 12) ο υιός του Ανδρόνικος Γ΄ δεν φάνηκε

μοιάσει τον χαμό του Μιχαήλ Θ΄ με σεισμό που συντάραξε την Οικουμένη. Μεταξύ άλλων εγκωμίων ο Υρτακηνός (σ. 262) θα τονίσει την ανδρεία του παρομοιάζοντάς τον με τον Μέγα Αλέξανδρο.

²⁰⁹⁰ Βλ. όσα αναφέρει σχετικά ο Muntaner, *Chronicle*, σσ. 49 (κεφ. ix), 73-74 (xix).

²⁰⁹¹ PG 145, στ. 357B - 365D, και Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος*, σσ. 43-45, 155-160.

²⁰⁹² Πολλά έτη αργότερα (1332), ο Θεόδωρος Καβάσιλας θρηνώντας τον χαμό του Ανδρονίκου Β΄ θα θυμηθεί και τον Μιχαήλ Θ΄: «*τὸν ζῶντα σωτήρα, τὸν ζῶντα πρόμαχον, τὸν ἀναστέλλοντα πάντοθεν ἀφ' ἡμῶν τὰ δεινά, ... τὸν φραγμὸν τοῦ καθ' ἡμᾶς ἀμπελώνος, ὃν ἀφελόντος τοῦ Θεοῦ γεγονάμεν καταπάτημα ... τὸν τοῦ γένους σύνδεσμον καὶ διαλλακτὴν, οὗ πεσόντος πικρῶς διαλέλυται στασιάσαν*», Κουρούσης, «Καβάσιλας», σσ. 426.98 - 427.103. Τα λεγόμενά του παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς ο Μιχαήλ Θ΄ παρουσιάζεται

το ίδιο υπομονετικός και συγκρούστηκε με τον παππού του έχοντας στο πλευρό του αρκετούς από τους συνεργάτες του πατέρα του.²⁰⁹³

Πράγματι, στον στενό κύκλο όσων τον στήριξαν κατά τη διάρκεια της ενδοδυναστικής διαμάχης ανήκαν ο μόλις 25ετής φίλος του, μέγας παπίας Ιωάννης Καντακουζηνός,²⁰⁹⁴ ο 37χρονος Θεόδωρος Συναδηνός, *ἐπί τῆς τραπέζης* και στενός συνεργάτης του Μιχαήλ Θ',²⁰⁹⁵ ο διοικητής της Θράκης Συργιάννης, που πείσθηκε να συμμετάσχει στο πλευρό του Ανδρονίκου Γ', μολοντί η στάση του κατά τη διάρκεια της διαμάχης υπήρξε επαμφοτερίζουσα, και ο *δομέστικος τῶν δυτικῶν θεμάτων* Αλέξιος Απόκαυκος.²⁰⁹⁶ Υπέρ του Ανδρονίκου Γ' τάχθηκε ενδεχομένως και ο εξάδελφός του από την πλευρά της μητέρας του Μαρίας-Ξένης, Συργίης ντε Λεζιάνο, ο οποίος διορίστηκε το 1328 *«τῆς ἐσπέρας στρατηγός»*, πιθανότατα με έδρα τη Θεσσαλονίκη.²⁰⁹⁷ Στους παραπάνω θα πρέπει να προσθέσουμε ακόμη τον Θεόδωρο Παλαιολόγο, *μαρκήσιο* του Μομφερρά και θείο του Ανδρονίκου Γ'. Οι λόγοι που τον ώθησαν στην απόφαση αυτή ήταν καθαρά προσωπικοί, λόγω του μίσους που έτρεφε για τον Θεόδωρο Μετοχίτη, τον οποίο θεωρούσε υπεύθυνο για τη στάση του πατέρα του έναντι του ιδίου, της μητέρας του Ειρήνης Μομφερρατικής και των λοιπών αδελφών του.²⁰⁹⁸ Τέλος, δεν ήταν λίγα τα μέλη της συγκλήτου που δήλωσαν πρόθυμα να ταχθούν,

ως σύνδεσμος και διαλλάκτης δύο μερίδων, εκ των οποίων η μία θα μπορούσε να είναι ο γηραιός Ανδρόνικος Β' και οι περί αυτόν. Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι ο Μιχαήλ Θ' έχοντας συσπειρώσει στο πρόσωπό του όλους εκείνους που αντιτίθεντο στον γηραιό αυτοκράτορα, λειτουργούσε διαλλακτικά συγκρατώντας τα ακραία στοιχεία. Σύνδεσμος και διαλλάκτης όμως ήταν ο Μιχαήλ Θ' και μεταξύ του πατέρα του και της αυτοκράτειρας Ειρήνης, τα σχέδια της οποίας εκ του σύγγενους παρακολουθούσε και απέκλειε.

²⁰⁹³ Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο της ενδοδυναστικής διαμάχης σε λόγο του προς τους απεσταλμένους του παππού του ο Ανδρόνικος Γ' δήλωνε: «*ὄρατε γὰρ ὅπως καὶ ὁ ἐμὸς πάππος εἰς βαθὺ γῆρας ἔλληλακῶς καὶ τοσαῦτα ἔτη τὸ βασιλεῖον ἔχων κράτος ... μεμίσηται μὲν παρὰ πάντων ὑπηκόων, οὐκ ἐπιστρέφεται δ' ὄλως οὔτε πρὸς θεραπείαν τοῦ μίσους, οὔτε πρὸς ὀρμὴν βοηθήσουσαν τοῖς Ῥωμαίων πράγμασιν, οὔτε μὴν ἀλγεί βλέπων τοὺς διαδόχους τῆς βασιλείας προαποθνήσκοντας. τέθνηκε μὲν γὰρ ὁ βασιλεὺς ὁ ἐμὸς πατὴρ μηδενὸς ἀπολελακῶς τῶν ὅσα βασιλεῦσιν ἐφεῖται, πλὴν τοῦ ὀνόματος. τεθνήκασιν δ' ἕτεροι τῶν καθ' αἶμα μάλα τοι προσηκόντων καὶ τῆν ἡλικίαν νεώτεροι. τεθνήξομαι δ' ἴσως καὶ ἐγώ, πρὶν τι τῆς βασιλείας ὄνασθαι»*, Γρηγοράς, I, IX:2, σ. 400.5-15.

²⁰⁹⁴ Ο Καντακουζηνός είχε υπηρετήσει κοντά στον Μιχαήλ Θ', το 1321 ήταν διοικητής στην Καλλιόπολη, ενώ εν όψει της στάσης του Ανδρονίκου Γ' αγόρασε τη διοίκηση της Αδριανούπολης. Βλ. Καντακουζηνός, I, I:4, σ. 24 και Γρηγοράς I, VIII:4, σ. 302. Ο ίδιος από την πλευρά της μητέρας του ήταν συγγενής με τη Μάρθα Ταρχανειώτισσα, ηγετική φυσιογνωμία των Αρσενιτών. Βλ. σχετικά Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 336, 347-348.

²⁰⁹⁵ Το 1321 ο Συναδηνός ήταν διοικητής στον Πρίλαπο. Βλ. Καντακουζηνός, I, I:8, σ. 37.

²⁰⁹⁶ Γρηγοράς, I, VIII:4, σ. 301.7-14

²⁰⁹⁷ Ο Συργίης, υιός του Amaury de Lusignan και της Ισαβέλλας της Αρμενίας, αδερφής της Μαρίας-Ξένης Παλαιολογίνας, συζύγου του Μιχαήλ Θ', εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη ή στη Θεσσαλονίκη το 1318 ύστερα από πρόσκληση της θείας του. Για το πρόσωπό του βλ. *PLP*, 15074. Ο Συργίης δεν ήταν ο μόνος ξένος που έλαβε το μέρος του Ανδρονίκου Γ'. Τον τελευταίο ακολούθησαν και τρεις φίλοι του Γενουάτες «*ἀπὸ μὲν τοῦ τῶν Ὀρίων γένους, Ῥάφων ντε Ὅρια, ἀπὸ δὲ τοῦ Σπινουλῶν, Φρερίγω Σπίνουλα, ἐκ δὲ τῶν Ντεμάρ, Ῥάφων Ντεμάρ»*, Καντακουζηνός, I, I:8, σσ. 38.19-39.5, ενώ δεν ήταν λίγοι οι Λατίνοι, κυρίως Γερμανοί, μισθοφόροι με επικεφαλής τον *καβαλλάριο* Φραμπερίν τεμπινιόλ (Fra Perrin de Pigniol ή Pietro di Pinerolo), Καντακουζηνός, I, I:20, σσ. 98-101. Ο τελευταίος συνδεόταν πιθανότατα με τον οίκο του Μομφερρά. Βλ. Κύρρης, *Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα*, *ὀ.π.*, σ. 85, Για τις διασυνδέσεις του Θεοδώρου του Μομφερρά με δυνάμεις της Δυτ. Ευρώπης· βλ. Δ. Ζακυθινός, «*Ὁ Μαρκίων τοῦ Μομφεράτου Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος καὶ ὁ Βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος ὁ Γ'*», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 16-28 και Α. Ε. Laiou, «*A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat»*, *Byzantion* 38 (1968), 386-410.

²⁰⁹⁸ Βλ. Γρηγοράς, I, IX:1, σ. 396.2-15· Καντακουζηνός, I, I:51, σσ. 256.9-22, 257.5-6, και τα 'απομνημονεύματα' του Θεοδώρου του Μομφερρά, Knowles, *Enseignements de Théodore Paléologue*, *ὀ.π.*, σσ. 107-111, 243.

όπως και έπραξαν, με το μέρος του Ανδρονίκου Γ',²⁰⁹⁹ καίτοι στην αρχή της διαμάχης «πολλῶν περι αὐτὸν (i.e. Ανδρόνικος Β') εὐνοϊκῶς διακειμένων καὶ τῶν τῆς συγκλήτου καὶ τῶν ἐν τέλει, καὶ μισθοφόρων αἰεὶ πολλῶν διατριβόντων ἐν βασιλείοις».²¹⁰⁰

Επιπλέον, σε αντίθεση με την Κωνσταντινούπολη, όπου δεν εκδηλώθηκε σχεδόν ὡς το τέλος της διαμάχης κάποια ιδιαίτερη κίνηση υπέρ του, στη Θεσσαλονίκη η στήριξη στο πρόσωπο του νεαρού Ανδρονίκου υπήρξε περισσότερο έκδηλη.²¹⁰¹ Ο Γρηγοράς κάνει λόγο για 25 άτομα (στασιῶται) που προσπαθούσαν να πείσουν τον δῆμο της πόλης να επαναστατήσει κατά του γηραιού αυτοκράτορα. Όταν δε επιχειρήθηκε η σύλληψή τους, σημειώθηκε εξέγερση κατά του διοικητή της πόλης δεσπότη Κωνσταντίνου (Παλαιολόγου), ενώ πολλοί από τους συνεργάτες του δολοφονήθηκαν ή φυλακίστηκαν.²¹⁰² Οι παραπάνω αναφερόμενοι στασιῶτες ήταν προφανῶς επιφανείς Θεσσαλονικείς, με κύρος και επιρροή στον λαό της πόλης, εκ των οποίων κάποιοι προέρχονταν, πιθανότατα, από τον κύκλο των παλαιῶν συνεργατῶν και φίλων του Μιχαήλ Θ'.²¹⁰³

Αναφερόμενος στον πόλεμο των δύο Ανδρονίκων ο Ισπανός περιηγητής Tafur αναφέρει ότι η διαμάχη ξεκίνησε όταν ο Ανδρόνικος Β' αποφάσισε ότι οι ευγενείς θα έπρεπε να πληρώνουν φόρους και να προσφέρουν υπηρεσίες και εισφορές, ὡπως και οι “δουλοπάροικοί” τους.²¹⁰⁴ Ασφαλῶς, ο Tafur μεταφέρει την εκδοχή που άκουσε ή ο ίδιος κατάλαβε ἕναν αἰῶνα αργότερα. Στην πραγματικότητα, μετά την πρώτη συνδιαλλαγή των δύο Ανδρονίκων το 1321 ο νεαρός Ανδρόνικος προέβη σε διανομή γαιῶν προκειμένου να αυξήσει τη δύναμη των προνοιαρίων και μελῶν της αριστοκρατίας που τον στήριζαν, ενώ παράλληλα άρχισε να παρακρατεί τους φόρους της Θράκης, που προορίζονταν για το δημόσιο ταμείο.²¹⁰⁵ Ο ίδιος προσέφερε αργότερα στις πόλεις της Θράκης ἔλευθερία και ἀτέλεια προκειμένου να εξασφαλίσει τη στήριξή τους.²¹⁰⁶ Πάντως, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις και η εξέλιξη της διαμάχης κατά τη δεκαετία του 1320 είχαν ὡς αποτέλεσμα τη μεταβολή των πολιτικῶν και κοινωνικῶν συσχετισμῶν στη Θράκη. Έτσι, οι οἰκείοι του γηραιού αυτοκράτορα είδαν τα ἔσοδά τους να χάνονται σε σημείο που «οὐδὲ γὰρ οὐδ' αὐτὸς (i.e. Ανδρόνικος Β') ἀνέχεσθαι πλέον ἤδη ἐδύνατο, ἑαυτὸν τε περιφρονούμενον καὶ ἐμπαιζόμενον

²⁰⁹⁹ Καντακουζηνός, I, I:15, σ. 72.2-5. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση του Ιωάννη Μελιτηνιώτη, οἰκείου του Ανδρονίκου Β' το 1321, ἀλλὰ μεσάζοντος εἴκοσι χρόνια αργότερα, το 1341 (Καντακουζηνός, I, I:15, σ. 71.16-17, και II, III:15, σ. 99.1-3). Για το πρόσωπό του βλ. PLP, 17853.

²¹⁰⁰ Καντακουζηνός, I, I:9, σ. 42.18-21.

²¹⁰¹ Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι σύμφωνα με τον Γρηγορά, I, VIII:11, σ. 353.3-5, ο Ανδρόνικος Γ' γνώριζε ότι οι κάτοικοι της πρωτεύουσας είχαν ταχθεί από την αρχή στο πλευρό του και τον προσκαλούσαν κρυφά.

²¹⁰² Γρηγοράς, I, VIII:11, σσ. 356.6-357.7, και Καντακουζηνός, I, I:31, σσ. 149.3-150.24.

²¹⁰³ Ο Καντακουζηνός, I, I:31, σ. 149.14-17, αναφέρει ότι την πόλη παρέδωσαν στον Ανδρόνικο Γ' ο μητροπολίτης Ιερεμίας, ο ηγούμενος της Μεγίστης Λαύρας Γεράσιμος και πολλοί «τῆς συγκλήτου καὶ τῆς στρατιάς»· βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σ. 342.

²¹⁰⁴ Tafur, κεφ. xiv, σ. 118 κ.ε. Είναι γεγονός ότι το ίδιο ἔτος ο Ανδρόνικος Β' επέβαλε αύξηση της φορολογίας με σκοπό την ενίσχυση του στρατού και του στόλου, Γρηγοράς, I, VIII:6, σσ. 317.8-318.5.

²¹⁰⁵ Βλ. σχετικά Kyritses, *Aristocracy*, σ. 335.

²¹⁰⁶ Γρηγοράς, I, VIII:6, σ. 319.13-15· βλ. και Kyritses, *Aristocracy*, σ. 341.

οὕτω βλέπων καὶ ἅμα τοὺς περὶ αὐτὸν μικροὺς τε καὶ μείζους ἀφαιρεθέντας ὑπὸ τοῦ νεωτέρου τοὺς τῶν οἰκείων χωρίων κλήρους κἀντεῦθεν περιϊόντας οἶά τινας ὑπὸ λιμοῦ τεταριχευμένους»· ἤλπιζαν ωστόσο ὅτι «πρὸς τὸν γηραιὸν αὐθις ἐπανήξειν τὰ πράγματα βασιλέα ... καὶ ἀποδοθήσεται τὰ περὶ Θράκην καὶ Μακεδονίαν χωρία τοῖς προϋπάρξασιν ἐς τὸν κλῆρον».²¹⁰⁷

Παράλληλα ὁ νεαρὸς Ἀνδρόνικος εὐαγγελίστηκε τὴν ἀνάληψη δράσης στὴ Μ. Ἀσία ἐπιδιώκοντας προφανῶς τὸν προσεταιρισμὸ τῶν Μικρασιατῶν συνεργατῶν τοῦ πατέρα του ἢ καὶ ἄλλων,²¹⁰⁸ ἐνῶ πρότεινε στὸν παπποῦ του (c. 1322, μετὰ τὴν πρώτη συνδιαλλαγὴ) τὴν πραγματοποίησιν μιᾶς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Βουλγάρων.²¹⁰⁹ Ὡστόσο, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν συζητήσεων μεταξύ τῶν δύο βασιλέων καὶ τῶν συνεργατῶν τοὺς ἀνέκυψαν διαφωνίες, ἐνδεικτικῆς ἀσφαλῶς τῶν διαφορετικῶν νοοτροπιῶν καὶ ἀντιλήψεων μεταξύ τῶν συνεργατῶν τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ καὶ ἐκείνων τοῦ παπποῦ του. Σύμφωνα με τὸν Καντακουζηνό οἱ μὲν πρώτοι, δυναμικοὶ καὶ ἐπιθυμούντες τὴν ἀνόρθωσιν τῆς αυτοκρατορίας, «συνεπεψηφίσατο πάντες»· ἀντίθετα, οἱ περὶ τὸν γηραιὸν Ἀνδρόνικο «ἀναγκαῖα μὲν οὐκ ἐδόκει τὰ εἰρημένα· οὐ μὲντοι καὶ ὡς ἀλυσιτελῆ ἐτόλμησαν φανερώς ἀντειπεῖν» ἐπιλέγοντας τελικὰ τὴν ἀπραγμοσύνην, καθὼς τὸ μόνον ποὺ τοὺς ἐνδιέφερε στὴν πραγματικότητα ἦταν τὸ προσωπικὸ ὄφελος.²¹¹⁰ Μάλιστα, ἀκόμη καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ φέρεται πὼς «τῶν μὲν αὐτῶ συνόντων ἀνανδρίαν τε πολλὴν κατεγίνωσκε καὶ ἀβουλίαν, τοὺς δὲ τῷ ἐγγόνῳ συνόντας ἐθαύμαζε τῆς εὐβουλίας, καὶ τῆς ὑπὲρ τοῦ κοινῆ συμφέροντος σπουδῆς ἐπήνει».²¹¹¹ Ἡ ἐπισήμανση, πάντως, τοῦ μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη, ὅτι οἱ ἀρχόντες οφείλουν νὰ συμβάλλουν στὴν εξασφάλισιν τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴν αυτοκρατορία οικονομικῶν πόρων, διατυπώθηκε με ἀρκετὴ καθυστέρησιν, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώσιν τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ καὶ τοῦ ἰδίου (c. 1326-1328).²¹¹²

Γενικά, ἡ νωθρότητα καὶ ἡ ἀβουλία ἀντιμετώπισης τῶν ἐξωτερικῶν κινδύνων καὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἀδυναμιῶν (ἐνισχυμένα καὶ ἀπὸ τὸ προχωρημένο τῆς ἡλικίας τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄) ἐπανέρχονται συνεχῶς στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄, ὅπως ἀποτυπώνεται στα ἱστορικὰ ἔργα τόσο τοῦ Γρηγορά ὅσο καὶ τοῦ Καντακουζηνού. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Γρηγοράς ἡ τελευταία φάσιν τῆς διαμάχης (φθιν. 1327) ξεκίνησε ὅταν ὁ νεαρὸς Ἀνδρόνικος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν βαρέθησαν πλέον τὴν μακροβιότητα καὶ ἀπραξία τοῦ γη-

²¹⁰⁷ Γρηγοράς, I, VIII:11, σ. 352.12-16, 21-24.

²¹⁰⁸ Ὁ Γρηγοράς, I, IX:2, σ. 399, ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ δήλωσε στους ἀπεσταλμένους τοῦ παπποῦ του: «ὄρων τὸν βασιλέα (i.e. Ἀνδρόνικο Β΄) εἰς πολὺ τὸ νωθρὸν καὶ ἀνάλητον ἐκ τοῦ γήρωος ἀποκλίναντα καὶ μηδὲν ὄλως διεγειρόμενον, μηδ' ἀλγούντα, τῶν χριστιανῶν ἀεὶ νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν τῶν μὲν κοπτομένων ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἱερείου δίκην, τῶν δ' αἰχμαλωτιζομένων καὶ ἀνδραποδιζομένων, τῶν δὲ γυμνῶν ἐλαυνομένων πάσης χώρας καὶ πόλεως· ἵνα μὴ λέγω τὰ μείζω τῆς Ἀσίας πάθη καὶ τῶν ἐκείσε πόλεων, ὅσαι βαρβάρους ἠλώκεισαν διὰ τὴν τοῦ βασιλέως ἀμέλειαν καὶ νωθρότητα».

²¹⁰⁹ Καντακουζηνός, I, I:37, σσ. 180.8-182.12

²¹¹⁰ Καντακουζηνός, I, I:38, σσ. 185.19-186.3.

²¹¹¹ Καντακουζηνός, I, I:38, σ. 186.6-9.

²¹¹² Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. πβ΄ καὶ ἐιδικότερα σ. 539. Βλ. σχετικὰ H.-G. Beck, *Theodoros Metochites: Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14en Jahrhundert*, München, 1952, σσ. 85-86, καὶ T. S. Miller, «The Basilika and the Demosia», *REB* 36 (1978), 187-188

ραιού αυτοκράτορα.²¹¹³ Επιπλέον, ο νεαρός Ανδρόνικος θεωρούσε ότι υπεύθυνοι για τη διαμάχη ήταν ουσιαστικά οι συνεργάτες του παππού του, οι οποίοι αποσκοπούσαν στο προσωπικό κέρδος. Τους χαρακτηρίζει λοιπόν διεφθαρμένους και τους κατηγορεί ότι ιδιοποιήθηκαν δημόσια έσοδα μεταχειριζόμενοι το ψεύδος και την απάτη.²¹¹⁴

Σημαντικό ρόλο στην πρώτη αυτή ενδοδυναστική διαμάχη έπαιξαν τόσο οι προσωπικές αντιζηλίες, τα μίσση και τα πάθη όσο και οι φιλικό δεσμοί και τα ατομικά συμφέροντα, τα οποία υπέβρισκαν κάτω από την επίφαση της διακήρυξης αρχών και οραμάτων περί κοινωνικής δικαιοσύνης και αποτελεσματικής αντιμετώπισης των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων της αυτοκρατορίας. Πλέον χαρακτηριστική περίπτωση τυχοδιωκτισμού αποτελεί ο Συργιάννης, ο οποίος κατά τη διάρκεια της διαμάχης άλλαξε συχνά στρατόπεδα επιδιώκοντας, όπως γράφει ο Γρηγοράς, την ικανοποίηση της φιλαρχίας του, καθώς η διαμάχη των δύο Παλαιολόγων εξυπηρετούσε τα προσωπικά του σχέδια «*τῶν σκήπτρων αὐτὸς ἐπιβῆναι*» ή «*μέρος τῆς ὅλης τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας ἀποτεμόμενος εἰς οἰκείαν ἀρχὴν αὐτὸ καταστήσασθαι*».²¹¹⁵ Ανάλογη, όσον αφορά την ιδιοτέλεια και τον πολιτικό καιροσκοπισμό, είναι και η περίπτωση του νεαρού Ανδρόνικου Παλαιολόγου, πρωτοβεστιάριου και διοικητή της Ροδόπης το 1321, υιού της αδελφής του Ανδρόνικου Β΄ Άννας, και του Μιχαήλ Δούκα, ο οποίος «*ἐκ διαφορᾶς πρὸς τὸν μέγαν λογοθέτην ἀπεχθῶς διατεθεῖς, πρὸς τὸν νέον βασιλέα ἐλθὼν πολλά τε καὶ ἄκοσμα διεξῆει κατ' αὐτοῦ*».²¹¹⁶ Εξοργισμένος με τη στάση του και επηρεασμένος από τα λεγόμενα του Μετοχίτη ότι ο πρωτοβεστιάριος «*ἀποστασίαν ἀπ' αὐτῶν ἐννοεῖ*» ο Ανδρόνικος Β΄ προτίθετο να τον φυλακίσει, εάν στο μεταξύ δεν μεσολαβούσε υπέρ του ο Ανδρόνικος Γ΄. Παρόλα αυτά, ο πρωτοβεστιάριος συμφιλώθηκε λίγο αργότερα με τον γηραιό αυτοκράτορα και τον μέγα λογοθέτη, και από κοινού στράφηκαν κατά του νεαρού Ανδρόνικου Γ΄.²¹¹⁷ Μάλιστα, ως πρόφαση για την έναρξη της τελικής σύγκρουσης (1327) ο Ανδρόνικος Γ΄ επικαλέστηκε τα εναντίον του σχέδια του παππού του, όπως έγιναν γνωστά από τις επιστολές που απέστειλε ο τελευταίος στον πρωτοβεστιάριο Ανδρόνικο Παλαιολόγο.²¹¹⁸

Όπως ήδη ειπώθηκε, ένας από τους παράγοντες που οδήγησε αρκετούς να ταχθούν με τη μερίδα του Ανδρόνικου Γ΄ ήταν η δυσαρέσκεια ή και απέχθειά τους προς το πρόσωπο

²¹¹³ Γρηγοράς, I, IX:1, σ. 392.10-11: «*κόρον γὰρ ἤδη μακρὸν εἰληφέναι τῆς τοῦ πάππου μακροβιότητος καὶ ἀκινήσιας*»· βλ. του ιδίου, I, IX:2, σ. 399.6-8.

²¹¹⁴ Καντακουζηνός, I, I:49, σ. 242.11-16: «*οὐδὲν παρὰ βασιλέως ἀπαιτῶ πλὴν ὅσα οἱ τὰ δημόσια διοικοῦντες αἰτίαι τινὰς πλασάμενοι ψευδεῖς, ἀποστερήσαντες βασιλέως ἔχουσιν αὐτοῖς*», και του ιδίου, I, I:49, σ. 244.13-18.

²¹¹⁵ Γρηγοράς, I, VIII:4, σ. 299.5-12. Πλήγμα στη δραστηριότητα του Συργιάννη κατάφερε ο πενθερός του Ιωάννη Καντακουζηνού Ανδρόνικος Ασάν. Ο τελευταίος, καίτοι εμφανιζόταν δυσαρεστημένος με τον Ανδρόνικο Γ΄ θεωρώντας τον υπεύθυνο για την απομάκρυνσή του από τη διοίκηση της Πελοποννήσου, πέτυχε αρχικά να προσεταιριστεί και ακολούθως να συκοφαντήσει τον Συργιάννη για εξύφανση συνωμοσίας κατά του Ανδρόνικου Β΄, που διέταξε τη φυλάκισή του και τη δήμευση της περιουσίας του. Βλ. Γρηγοράς, I, VIII:12, σσ. 362.20-363.21. Για το πρόσωπο του Ανδρόνικου Ασάν βλ. PLP, 1489.

²¹¹⁶ Καντακουζηνός, I, I:43, σσ. 211.24-212.4. Για το πρόσωπό του βλ. PLP, 21428.

²¹¹⁷ Καντακουζηνός, I, I:43, σσ. 212.22-24 και 214.12-18.

²¹¹⁸ Καντακουζηνός, I, I:48, σσ. 232.23-236.15.

του μεγάλου λογοθέτου Θεόδωρου Μετοχίτη. Έτσι, εκτός από τον Θεόδωρο του Μομφερρά, μία ομάδα έξι συγκλητικών από την Κωνσταντινούπολη προσέφυγαν κρυφά στον νεαρό Ανδρόνικο στη Θεσσαλονίκη υποσχόμενοι να τον βοηθήσουν να καταλάβει την πρωτεύουσα με τον όρο ότι «πρῶτον μὲν αὐτοῖς πιστώσασθαι δι' ὄρκου, τῆς τε ὑπηρεσίας ἐφ' ἣ νῦν τελεῖ τὸν μέγαν ἀποστῆσαι λογοθέτην τὸν Μετοχίτην καὶ διὰ βίου παντὸς δι' ὀργῆς ἔχειν καὶ συγγνώμην μηδέποτε παρασχεῖν», αίτημα που αποκαλύπτει την εχθρότητα που υπήρχε εναντίον του από κύκλους της αριστοκρατίας και των δημοσίων λειτουργιών στην Κωνσταντινούπολη.²¹¹⁹ Αλλά και για τον ίδιο τον Ανδρόνικο Γ' ο μέγας λογοθέτης, λόγω της μεγάλης επιρροής που ασκούσε στον παππού του, θεωρήθηκε ως κύριος υπεύθυνος για τη ρήξη των σχέσεών τους «διὸ καὶ τὴν αἰτίαν ἄπασαν τοῦ πολέμου εἰς λογοθέτην ἀνετίθει τὸν μέγαν».²¹²⁰ Μετά την επικράτηση του νεαρού Ανδρόνικου (1328), η πολυτελής οικία του Μετοχίτη θα λεηλατηθεί από τον όχλο της πρωτεύουσας και ο ίδιος θα εξοριστεί στο Διδυμότειχο.

Η πολύχρονη ενδοπαλαιολόγεια διαμάχη εκτός από τις σημαντικές υλικές καταστροφές επέφερε αλλαγές και στη ζωή αρκετών ατόμων, μεταξύ των οποίων και αρκετών λογίων, που συμπαρατάχθηκαν ο καθένας για τους δικούς του προσωπικούς λόγους με τη μία ή την άλλη πλευρά. Πράγματι, στη διάρκεια των κατά καιρούς επιχειρήσεών του ο Ανδρόνικος Γ' συνέλαβε πολλούς ἀπογραφείς, φοροεισπράκτορες του γηραιού βασιλέα, μεταξύ των οποίων και τον Θεόδωρο Πατρικιώτη, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη συλλογή των φόρων στην Αν. Μακεδονία και τη Θράκη. Ο τελευταίος διέτρεξε θανάσιμο κίνδυνο, αλλά τελικά τού επιβλήθηκε χρηματική ποινή, προκειμένου να επιστρέψει τους φόρους, που είχε πιθανότατα κατακρατήσει. Ανάλογη ήταν η μοίρα και όσων τον βοηθούσαν στο έργο του, όπως ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης και ο αδελφός τού Μιχαήλ Γαβρά.²¹²¹ Από επιστολές του Γαβρά πληροφορούμαστε ακόμη για τη λεηλασία και απώλεια ενός οικογενειακού αγρού, που περιήλθε στον Ανδρόνικο Γ' κατά την πρώτη φάση της διαμάχης, εξαιτίας της σχέσης που διατηρούσε η οικογένεια του με τον γηραιό Ανδρόνικο.²¹²² Ο ίδιος, πάντως, λίγα έτη αργότερα, έσπευσε να εκφράσει τη χαρά του στον μέγα δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό για τη σωτηρία του ιδίου και του Ανδρονίκου Γ', μετά τον

²¹¹⁹ Καντακουζηνός, I, I:57, σ. 292.14-18.

²¹²⁰ Καντακουζηνός, I, I:17, σ. 84.8-11.

²¹²¹ Για την εξέλιξη αυτή ο Μιχαήλ Γαβράς κατηγορεί τον Πατρικιώτη ότι υπήρξε πρόξενος δυστυχίας για τον αδελφό του. Βλ. Γαβράς, Έπιστολές, αρ. 196, σσ. 324-327 (Ιούλ. ή Αυγ. 1321). Σχετικές με την υπόθεση και τα δεινά του αδερφού του είναι οι επιστολές αρ. 386 (σσ. 610-611), 395 (σσ. 627-629) και 403 (σσ. 627-629) προς τον μέγα δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό, καθώς και οι υπ' αρ. 369 (σσ. 576-578) και 410 (σ. 636) προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β'. Για το θέμα βλ. και Κουρούσης, Γαβαλάς, σσ. 29-31.

²¹²² Γαβράς, Έπιστολές, αρ. 267, σσ. 424-425, και αρ. 298, σ. 464. Θύμα των αντιπαλοτήτων την ίδια περίοδο υπήρξε και η ανώνυμη ηγουμένη μιας μικρής αδελφότητας στην πρωτεύουσα, η οποία, σύμφωνα με μια επιστολή του Αχριδών Γρηγορίου στον Θεόδωρο Μετοχίτη, «ψευδῶς κατηγορηται» ότι «ἐφ' οἷς τοῖς ὑπὸ κατάραν ὠμίλησεν» με αποτέλεσμα να της δημευθεί ο μικρός αγρός που συντηρούσε την ίδια «μετὰ τῶν συνόντων αὐτῇ γραιδίων». Βλ. Κουρούσης, «Γρηγορίου Βουλγαρίας ἐπιστολαί», αρ. 2, σσ. 537-38 και 545-547.

κίνδυνο που διέτρεξαν στη Μεγάλη Καρύα (1326).²¹²³ Στην τελευταία φάση της διαμάχης ο Γαβράς παρέμεινε στο πλευρό του προστάτη των γραμμάτων Ανδρονίκου Β'. Συνέχισε ωστόσο την αλληλογραφία του με τον μέγα δομέστικο, παρά τις επικρίσεις που δέχθηκε: «ἔχοι δ' ἂν ὁ πρὸς ἐμὲ φθόνος πολεμήσας κρατηθῆναι τῷ παντί, τοῦ τῆς παρατάξεώς σου κέρως εἰς τὸν πόλεμον ἡμῖν συμπνεύσαντος»,²¹²⁴ ενώ δεν θα διστάσει να ζητήσει τη συνδρομή τίνος τῶν δυνατῶν, πιθανότατα του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη, για κάποια προσωπική του υπόθεση.²¹²⁵

Ο Γαβαλάς, επίσης, καίτοι στήριξε την παράταξη του γηραιού Ανδρονίκου, εξελέγη απροσδόκητα το 1329 μητροπολίτης Εφέσου, χάρη στη μεσολάβηση του Συργιάννη.²¹²⁶ Ενδεικτική του πολιτικού καιροσκοπισμού είναι και η περίπτωση του Μανουήλ Φιλή, ο οποίος –άγνωστο πότε– τάχθηκε υπέρ του Ανδρονίκου Γ' επιδιώκοντας έτσι την ευνοϊκή μεταχείρισή του.²¹²⁷ Διαφορετική ήταν αντίθετα η τύχη του Ιωάννη Ζαρίδη, που συμμετείχε μαζί με τον μέγα παπία Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ανεψιό του πρωτοστράτορος Θεοδώρου Συναδηνού, και τον πρωταλλαγάτορα Σεναχηρείμ στη δια της βίας μεταφορά της Μαρίας - Ρίτας από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη.²¹²⁸ Έτσι, όταν το 1322 η Θεσσαλονίκη περιήλθε στον Ανδρόνικο Γ', ο Ζαρίδης συνελήφθη μαζί με τους συνεργάτες του και διαπομπεύθηκαν στην αγορά της πόλης: «πρὸς βασιλέα δεσμῶται ... ἐπὶ τῆς δημοσίας ἐθεάτρισαν ἀγορᾶς ἀφηρημένους τὸ γένειον καὶ τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς».²¹²⁹

* * *

²¹²³ Γαβράς, Ἐπιστολές, αρ. 411, σσ. 637-640.

²¹²⁴ Γαβράς, Ἐπιστολές, αρ. 403, σσ. 628.34-36, και Κουρούσης, Γαβαλάς, σ. 17.

²¹²⁵ Γαβράς, Ἐπιστολές, αρ. 460, σσ. 707-708, και Κουρούσης, Γαβαλάς, σ. 18.

²¹²⁶ Κουρούσης, Γαβαλάς, σσ. 343-344. Ο Γαβαλάς κατά τα έτη 1331-1332 θα αναλάβει αποστολή στη Ρωσία και ακολούθως θα του επιδοθεί η μητρόπολη Βρύσεως (τέλη άνοιξης 1332) με τη μεσολάβηση του χαρτοφύλακος Γρηγορίου Κουτάλη, βλ. Κουρούσης, Γαβαλάς, σ. 346 κ.ε.

²¹²⁷ Τα στιχουργήματα του Φιλή αποκαλύπτουν ότι διατηρούσε στενές σχέσεις με την οικογένεια του Συργιάννη, και ιδίως «τῆ βασιλέως άνεψιᾶ τῆ Συργιανίνῃ» (*Carmina*, I, αρ. 200, σσ. 98-99· αρ. 233, σ. 123, και II, αρ. 71, σσ. 244-245), καθώς και με τον μέγα δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό (*Carmina*, II, αρ. 1, σσ. 143-184: «ἠθοποιῖα δραματικῆ ... ἐγκωμίων ὑπόθεσιν ἔχουσα τῷ λαμπροτάτῳ μεγάλῳ δομεστικῷ, τῷ Χαριτωνύμῳ φημι Καντακουζηνῷ», και αρ. 131, σσ. 323-330). Σε ποίημά του, μάλιστα, δεν δίστασε να στηλιτεύσει το προηγούμενο καθεστώς του Ανδρονίκου Β', και χαιρέτισε τη νίκη του Ανδρονίκου Γ' με ένα εγκώμιο, όπου μεταξύ άλλων γράφει ότι πλέον:

«οὐκέτι πόλεις ὑπ' ἐχθρῶν· οὐδὲ κραυγαὶ βαρβάρων·
οὐδὲ συκοφαντούμενοι φυγάδες ἐν ταῖς νήσοις·
οὐδ' ἐν θαλάττῃ πειραταὶ καὶ ναυτικαὶ συγχύσεις· [...]
οὐδὲ στρατὸς περὶδειλος καὶ φορολόγοι θῆρες,
καὶ σύγκλητος εὐύποπτος, τῶν φαύλων προκοπόντων·
καὶ γὰρ αὐτὸς ὁ καθαιρῶν δυνάστας ἀπὸ θρόνων
βουλᾶς ἠθέτησε κρυπτὰς ἀρχόντων ὑψυχένων·
καὶ κατασπᾶσας τὰς ὄφρῦς τὰς ἀνατεταμένας
πεσοῦσαν ὑπερύψωσε τὴν αὐτοκρατορίαν»,

βλ. Γεδεών, «Φιλή ιστορικά ποιήματα», ό.π., σσ. 219-220. Ο ίδιος πάντως πέθανε λίγα χρόνια αργότερα (c. 1332), όπως και οι Ανδρόνικος Β' και Θεόδωρος Μετοχίτης.

²¹²⁸ Καντακουζηνός, I, I:26, σ. 130.1-6.

²¹²⁹ Καντακουζηνός, I, I:31, σ. 150.14-20.

Γενικά, οι παρατηρούμενες αντιπαλότητες, διαμάχες και κατ' επέκταση οι πρόσκαιροι συνασπισμοί και οι ομαδοποιήσεις με στόχο την εξυπηρέτηση των προσωπικών συμφερόντων, εκδηλώνονται συνήθως με το πρόσχημα των πολιτικών ή θρησκευτικών επιλογών, ενώ στους κύκλους των λογίων εκφράζονται ακόμη και ως “φιλολογικές” διαμάχες, οι οποίες λαμβάνουν ενίοτε μεγάλη έκταση και διάρκεια. Γνωστές είναι οι κατηγορίες δυσφήμισης που δέχθηκε ο διδάσκαλος Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος από τους αντιπάλους του για άγνοια της πλατωνικής φιλοσοφίας ακόμη και της ελληνικής γλώσσας, καθώς του καταλογίζουν σωρεία λαθών σε μία επιστολή του προς κάποιον Δουκαίτη.²¹³⁰ Ο ίδιος χαρακτηρίζει τους κατηγορούς αγνώμονες και «οὐδ' ἔξω πάθους διαιτώντων τοῖς πράγμασιν»· φαίνεται δε ότι η παρουσία και δράση τους τον άφηνε αδιάφορο ή τουλάχιστον αυτό άφηνε να εννοηθεί, όταν απευθυνόμενος στον μέγα οἰκονόμο και χαρτοφύλακα Θεόδωρο Ξιφιλίνο συνιστά: «οὓς δὲ παραληροῦντας ἔμαθον καὶ κατὰ τῶν ὀχυρωμάτων τῆς ἡμετέρας ἐπιχειροῦντας φιλίας, τοὺς τοιοῦτους ὁπόσοι καὶ οἴτινες χαίρειν ἔα».²¹³¹ Οι κύκλοι που αντιστρατεύονταν τον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο προέρχονταν σαφώς από τον χώρο της Εκκλησίας και δη του Πατριαρχείου, και τα κίνητρά τους, τουλάχιστον για την περίοδο πριν την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο, σχετίζονταν προφανώς με τη φήμη που είχε αποκτήσει ως διδάσκαλος εντός της πρωτεύουσας. Στις αντιζηλιές μεταξύ των λογίων αναφέρεται και ο Μάξιμος Πλανούδης κάνοντας λόγο για άτομα «οἱ γὰρ τῶν μὲν ἄλλων ἀπάντων καὶ σπουδαίων λόγων τε καὶ ἔργων σχολὴν ἄγοντες, ἐν δὲ μόνον θηρώμενοι καὶ σπουδάζοντες, εἴ πού τις οἶοί τε γένοιτο διαβολὴν ἢ συκοφαντίαν κατασκεδάσαι τινά».²¹³² Ωστόσο, η περισσότερο γνωστή διαμάχη είναι εκείνη του λογοθέτου τοῦ γενικοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη και του ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρου Χούμνου.²¹³³

Αρχικά οι σχέσεις των δύο ελλογίμων πολιτικών ανδρῶν χαρακτηρίζονται μάλλον από πνεύμα φιλίας και συνεργασίας, ὅπως αποκαλύπτει και η μεταξύ τους αλληλογραφία-

²¹³⁰ Ο Παχυμέρης κατηγορεί τον Κύπριο ότι αγνοεί την πλατωνική φιλοσοφία και ότι σε μία του επιστολή υπήρχαν υπερβολικά λάθη. Με την σειρά του ο τελευταίος δηλώνει ειρωνικά την πρόθεσή του να μαθητεύσει κοντά στον Παχυμέρη. Βλ. τις επιστολές του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου προς τον κατήγορό του Γεώργιο Παχυμέρη, Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 69 (Lameere, αρ. 69), *ΕΦ* 3 (1909), 7· αρ. 105 (Lameere, αρ. 108), *ΕΦ*, 3 (1909), 37-38, και αρ. 104 (Lameere, αρ. 107), *ΕΦ* 3 (1909), 36. Βλ. σχετικά Constantinides, *Higher Education*, σσ. 46-47 και σημ. 83· S. Kotzabassi, «Gregorios Kyrios as Reader and Critic», S. Kotzabassi - G. Mavromatis (eds.), *Realia Byzantina*, (Byzantinisches Archiv, 22), Berlin - New York, 2009, σ. 87, και της ίδιας, «Gregorios Kyrios», ὁ.π., σ. 87. Σχετικά με τον Δουκαίτη, ο Polemis, *Doukai*, σ. 205, τον ταυτίζει με τον πανσέβαστο Μανουήλ Δουκαίτη, συγγραφέα ενός λόγου προς τον προφήτη Ηλία (κώδ. Barocci 197, ff. 623^r-630^r). Είναι, άραγε, ο εν λόγω Δουκαίτης (PLP, 5668, 5673) το ίδιο πρόσωπο με τον ομώνυμό του, συνοδό του Θεόδωρου Μετοχίτη στην πρεσβευτική αποστολή στη Σερβία στα 1298 [PLP, 5669, και Πρεσβευτικός, MB 1 (1872), 177, 183] ή τον επίσης ομώνυμό του, φίλο του Θεόδωρου Υρτακηνού, c. 1300 (PLP, 5670, και Υρτακηνός, Έπιστολές, αρ. 12, σ. 734). Για την αποστολή του Μετοχίτη στη Σερβία βλ. Malamut, «Ambassades», σσ. 93-94, 101, 111.

²¹³¹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 81 (Lameere, 81), *ΕΦ* 3 (1909), 18.

²¹³² Πλανούδης, Έπιστολές, αρ. 112, σσ. 152.64-153.85 και αρ. 114, σ. 159.134-142.

²¹³³ Για το θέμα βλ. την ειδική μελέτη του I. Ševčenko, *Étude sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues*, Bruxelles, 1962, και τη σχετική αναφορά του Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, σσ. 52-62.

α.²¹³⁴ Ο Χούμνος πιθανότατα εξακολούθησε να είναι μεσάζων το 1313,²¹³⁵ ενώ λίγο αργότερα, ο εξαναγκασμός σε παραίτηση του Πατριάρχη Νίφωνος Α΄ (1314) και η εκλογή στον πατριαρχικό θώκο του παλαιού συμμαθητή και συνεργάτη του *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Ιωάννη Γ΄ Γλυκέος (1315) αποτέλεσαν ίσως το αποκορύφωμα της πολιτικής του ισχύος και επιρροής. Σύντομα, ωστόσο, άρχισε να γίνεται αντιληπτή η ταχεία ανάρρηση του Μετοχίτη στις ανώτερες θέσεις της διοικητικής ιεραρχίας,²¹³⁶ και επομένως η μεταβολή στις σχέσεις μεταξύ των δύο ανδρών πρέπει να επήλθε μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1310. Επιπλέον, η έναρξη της ανακαίνισης της μονής της Χώρας από τον Μετοχίτη (c. 1316) είναι ένα ακόμη ενδεικτικό στοιχείο για τη μεταβολή ή την προσπάθεια μεταβολής της πολιτικής και κοινωνικής θέσης του τελευταίου. Έτσι, το 1321 ο Μετοχίτης διαδέχθηκε τον μέγα λογοθέτη Κωνσταντίνο Ακροπολίτη και είδε το αξίωμά του να αναβιβάζεται στην αυλική ιεραρχία καταλαμβάνοντας την 9η θέση, αρκετά υψηλότερα από εκείνη του *ἐπὶ τοῦ κανικλείου*,²¹³⁷ ενώ την ίδια περίοδο ή λίγο νωρίτερα πρέπει να ορίστηκε μεσάζων από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄.²¹³⁸ Η τελευταία αυτή εξέλιξη είναι αρκετά πιθανό ότι προκάλεσε την αγανάκτηση και οργή του *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Νικηφόρου Χούμνου.

Η σύγκρουση, που έλαβε τη μοφή φιλολογικής διαμάχης, εκδηλώθηκε με τη συγγραφή και κυκλοφορία εκατέρωθεν μιας σειράς κειμένων, αρχής γενομένης με την πραγ-

²¹³⁴ Ειδικότερα, πολύ πριν το 1321, ίσως περί το 1313, οι δύο άνδρες αντάλλαξαν απόψεις για τη φιλοσοφία και τον Πλάτωνα σε σειρά επιστολών τους. Βλ. σχετικά *Anecdota Nova*, αρ. 37 (σσ. 45-46), 38 (σσ. 46-48), 39 (σσ. 48-50), 40 (σσ. 50-51), 133 (σσ. 155-156), και 134 (σσ. 157-159)· καθώς και την επιστολή αρ. 91 (σσ. 126-127) του Χούμνου στον Φιλαδελφείας Θεόκλητο, όπου κάνει λόγο για έναν εγκωμιαστικό λόγο που συνέγραψε ο φίλος του: «τὸν καλὸν Μετοχίτην καὶ φίλον ἡμῶν οὕτω δὴ καλὸν προσφάτως ἐξεργάσασθαι λόγον».

²¹³⁵ Βλ. *Actes de Chilandar*, αρ. 29, σ. 208 (έτ. 1313), όπου στα κολλήματα, στο *verso* του εγγράφου, απαντά η υπογραφή «διὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλ(εῖ)ου Νικηφόρου τοῦ Χούμνου». Η διπλωματική φόρμα «διὰ τοῦ», όταν μάλιστα απαντά στο *recto* των εγγράφων μετά την υπογραφή του αυτοκράτορα, έχει θεωρηθεί ως άμεσα σχετιζόμενη με τον μεσάζοντα. Στην περίπτωση, ωστόσο, του εγγράφου της μονής Χιλανδαρίου η υπογραφή του Χούμνου στα κολλήματα, στο *verso* του εγγράφου, αποτελούν ενδεχομένως συνήθη πρακτική τεχνικής φύσεως, ανεξάρτητη από την ιδιότητα του μεσάζοντα. Για το θέμα βλ. J. Verpeaux, «Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ó μεσάζων», *BSI* 16 (1955), 274· Fr. Dölger - J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre, erster Abschnitt die Kaiserurkunden*, München, 1968, σσ. 104-105, 111-112 (και I. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική: Α΄. Αυτοκρατορικά Έγγραφα*, (ΚΒΕ, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 4), Θεσσαλονίκη, ²1972, σσ. 115-116)· Oikonomidès, «La chancellerie impériale», *ό.π.*, σσ. 168-172, 177-181, και J. Karayannopoulos, «Zu den "ΔΙΑ-Vermerken", der byzantinischen Kaiserurkunden», G. de Gregorio - O. Kresten (eds.), *Documenti medievali greci e latini: Studi comparativi*, Spoleto, 1998, σσ. 203-232.

²¹³⁶ Πιθανόν η ενασχόληση του Μετοχίτη με την αστρονομία (1303 κ.ε.) εντάσσεται στη γενική του προσπάθεια να αποκτήσει ένα ακόμη προσόν για την περαιτέρω σταδιοδρομία του, και ασφαλώς ένα πλεονέκτημα έναντι των αντιπάλων του.

²¹³⁷ Φιλής, *Carmina* II, σ. 408.37. Ο Ψευδο-Κωδινός, σ. 137.14-21, σημειώνει ότι ο Μετοχίτης ως μέγας λογοθέτης «ἦν μὲν ὑπερέχων τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου, ὑπὸ δὲ τοῦ πρωτοστράτορος δέ», επιβεβαιώνοντας τα λεγόμενα του Φιλή.

²¹³⁸ Ο χρόνος ορισμού του Μετοχίτη ως μεσάζοντος παραμένει άγνωστος, πιθανότατα όμως μετά το 1316, ίσως c. 1321. Βλ. σχετικά Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, σσ. 48, 52-53. Βλ. ωστόσο την άποψη του Ševčenko, *Polémique*, *ό.π.*, σσ. 147-148, όπως και την κριτική που άσκησε στον Verpeaux, *Speculum* 35 (1960), 491. Την άποψη του Ševčenko για πρωιμότερο ορισμό του Μετοχίτη ως μεσάζοντος (c. 1305 ή λίγο μετά) ακολουθούν οι Raybaud, *Gouvernement*, σσ. 202-206· van der Velden, *Métochite*, *ό.π.*, σ. 77· Fryde, *Renaissance*, σ. 325· Πολέμης (Μετοχίτης, *Ήθικός*, σ. 8*)· A.-M. Talbot, «Metochites, Theodore», *ODB* 2, σ. 1358· Puech, *Aristocratie*, σσ. 146, 522, και Angelov, «Theodore Metochites», *ό.π.*, σ. 64.

ματεία του Χούμνου «*Περὶ λόγων κρίσεως καὶ ἐργασίας, τίνι τούτων εἶδη καὶ ὅπως προσεκτέον καὶ τίνος ἀφεκτέον*», στην οποία καίτοι δεν κατονομάζει τον αποδέκτη των κατηγοριών του, είναι σαφές ότι στρέφεται κατά του Μετοχίτη προσάπτοντάς του δεινότητα και ασάφεια στο ύφος του (ἀσάφεια, τραχύτης, σφοδρότης) και παράλληλα ἔλλειψη κάλλους και ἤθους.²¹³⁹ Ο Μετοχίτης από μέρους του θεωρώντας ότι το πρόβλημα δεν ήταν το ύφος του, αλλά η αδυναμία των συγχρόνων του να τον κατανοήσουν, απάντησε με το κείμενο «*Ἐλεγχος κατὰ τῶν ἀπαιδύτους καὶ ἀμαθῶς χρωμένων τοῖς λόγοις*».²¹⁴⁰ Η διαμάχη ἔλαβε νέα τροπή, όταν ο Χούμνος ανταπάντησε σε έντονο ύφος με την πραγματεία του «*Πρὸς τοὺς δυσχεραίνοντας ἐπὶ τοῖς ἐλέγχοις τῶν ἀσαφῶς καὶ κακοτέχνως ῥητορευόντων καὶ τάναντία Πλάτωνι καὶ τοῖς αὐτῷ δοκοῦσιν ἀστρονομούντας*», διευρύνοντάς την και σε τομείς, ὅπως η φιλοσοφία και η αστρονομία.²¹⁴¹ Στις νέες κατηγορίες ο Μετοχίτης απάντησε με το ἔργο του «*Ἐλεγχος δεύτερος πρὸς τοὺς αὐτούς*» επικρίνοντας ουσιαστικά τον Χούμνο για επιστημονική ἀγνοια και παρερμηνεία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη,²¹⁴² ενώ πρόσφατα τού αποδόθηκε, με επιφύλαξη, και η πραγματεία «*Περὶ τῶν ἐπιλαμβανομένων οὐκ ὀρθῶς καὶ νέων καὶ παλαιῶν σοφῶν*».²¹⁴³ Ο Χούμνος φαίνεται ὅτι ἔγραψε μία ἀκόμη πραγματεία με τίτλο «*Πρὸς τινὰς τῶν ἐταίρων ὅτι μὴ χρὴ δυσχεραίνειν, εἰ τοῖς κακουργοῦσι τὰ περὶ λόγους ἐκ τῶν ἀπαιδύτων δόξα γίνεται, σκαιοῖς δὴ τισι καὶ φαύλοις οὖσιν*», το οποίο εἶχε ως στόχο και πάλι τον Μετοχίτη.²¹⁴⁴ Η συγγραφή των παραπάνω κειμένων εντοπίζεται χρονικά μετὰ την πρώτη φάση της διαμάχης των δύο Παλαιολόγων, με περισσότερο πιθανή την περίοδο μεταξύ 1324/5 – μέσα 1326, εφόσον τον Ιανουάριο του 1327 ο Χούμνος πέθανε.

Από πλευράς περιεχομένου οι εν λόγω πραγματείες αναφέρονται κατά τρόπο σχολαστικό στο ύφος της γλώσσας και γενικά στην αντίληψη του κόσμου μέσα από τη φιλοσοφία και την αστρονομία. Στην περίπτωση ωστόσο των Χούμνου και Μετοχίτη η διαμάχη δεν ήταν μόνο φιλολογική, καθώς πολλά στοιχεία συντείνουν στο ὅτι η σύγκρουσή τους ήταν πρωτίστως αποτέλεσμα της προσωπικής τους, ενδεχομένως και πολιτικής, αντιζηλίας και αντιπαλότητας, η οποία φαίνεται ὅτι κυοφορούσαν από καιρό. Ο χρόνος εκδήλωσης της διαμάχης στο μεσοδιάστημα της ενδοπαλαιολόγειας ἔριδας αφήνει πολλά περιθώρια εικασιῶν και ερμηνειῶν. Ευλογοφανής είναι η ἀποψη ὅτι ο Χούμνος συντάχθηκε πιθανότατα στη μερίδα εκείνη των συγκλητικῶν της πρωτεύουσας που αντιστρατεύονταν τον μέγα λογοθέτη και κατ' ἐπέκταση τον Ανδρόνικο Β' τασσόμενος με τη μερίδα του νεαρού Ανδρονίκου Γ'. Πράγματι, ο Χούμνος εἶχε αρκετούς λόγους για μια τέτοια ἐπιλογή: την αντιζηλία του με τον Θεόδωρο Μετοχίτη, την ενδεχόμενη πικρία προς τον γηραιό

²¹³⁹ *Anecdota Graeca*, 3, σσ. 356-364, και Ževčenko, *Polémique*, ὁ.π., σσ. 21-25.

²¹⁴⁰ Ževčenko, *Polémique*, ὁ.π., σσ. 189-217 (κείμενο).

²¹⁴¹ *Anecdota Graeca*, 3, σσ. 365-391, και Ževčenko, *Polémique*, ὁ.π., σ. 25 κ.ε.

²¹⁴² Ževčenko, *Polémique*, ὁ.π., σσ. 219-265 (κείμενο).

²¹⁴³ Ževčenko, *Polémique*, ὁ.π., σσ. 287-296 (κείμενο), και Polemis, «The treatise on *Those who unjustly accuse wise men*», ὁ.π., σσ. 203-217.

²¹⁴⁴ *Anecdota Graeca*, 5, σσ. 284-288.

Ανδρόνικο Β΄ για τον παραμερισμό και την πολιτική του υποβάθμιση, αλλά και τις σχέσεις που πιθανότατα ανέπτυξε με τη μερίδα του Ανδρονίκου Γ΄.²¹⁴⁵

Η αντιμαχία των Χούμνου-Μετοχίτη δεν άφησε όπως ήταν φυσικό ανεπηρέαστους όσους ανήκαν στον ευρύτερο κύκλο τους. Έτσι, ο Λέων Βαρδαλής έλαβε το μέρος του θείου του Θεόδωρου Μετοχίτη,²¹⁴⁶ ενώ ο αναδεκτός και ένθερμος υποστηρικτής του μεγάλου λογοθέτου Γεώργιος Οιναιώτης δέχθηκε, πιθανότατα από τη μερίδα του Χούμνου, την κατηγορία ότι ήταν ασαφής στους λόγους του και απέκλινε από τους κανόνες της ορθής ρητορικής, όπως άλλωστε και ο δάσκαλός του Μετοχίτης.²¹⁴⁷ Παρόμοια προβλήματα αντιμετώπισε και ο Μανουήλ Γαβαλάς, που σε επιστολή του προς τον *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Νικηφόρο Χούμνο ζητεί να συμφιλιωθούν και καταφέρεται κατά των πονηρών ανθρώπων που προκάλεσαν τη διατάραξη των σχέσεών τους. Κατά τον Κουρούση, ο Γαβαλάς –παλαιός φίλος των Χούμνου και Μετοχίτη– φαίνεται ότι προσέγγισε τον Μετοχίτη προκειμένου να επιτύχει κάποια προσωπική ωφέλεια κατά την εποχή της έριδας των δύο ανδρών με αποτέλεσμα να δυσαρεστήσει τον Χούμνο.²¹⁴⁸

Γενικά, στις περισσότερες περιπτώσεις των αντιζηλιών που αναφέρθηκαν, ο φθόνος και η συκοφαντία αποτελούν στοιχεία που επανέρχονται διαρκώς στη γραμματεία της εποχής, ιδίως στην επιστολογραφία. Ενδεχομένως το στοιχείο του φθόνου θα μπορούσε να συνδεθεί με τη συνήθη πρακτική στους κύκλους των λογίων να μεμψιμοιρούν αποτελώντας έτσι έναν ακόμη κοινό τόπο· φαίνεται, όμως, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις

²¹⁴⁵ Οι πολιτικές αντιλήψεις ενός υψηλόβαθμου δημοσίου λειτουργού, όπως ο *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* και *μεσάζων* Νικηφόρος Χούμνος, παραμένουν ασαφείς και αβέβαιες. Έτσι, η καταγωγή της οικογένειάς του από τη Βιθυνία, η πιθανολογούμενη “συμπάθειά” του έναντι των μετριοπαθών Αρσενιτών, αλλά και οι σχέσεις του με τον Φιλαδελφείας Θεόληπτο ή αντίθετα οι όχι ιδιαίτερα καλές σχέσεις με τον Πατριάρχη Αθανάσιο δεν επιβεβαιώνουν αλλά ούτε και επιτρέπουν αυθαίρετη ένταξή του σε κάποιο κύκλο. Ως εκ τούτου, η πιθανολογούμενη ανάμειξή του στη συνωμοσία του Ιωάννη Μονομάχου και άλλων Βυζαντινών αξιωματούχων (1307-1310) την εποχή που βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί. Βλ. Ahrweiler, «Philadelphie et Thessalonique», *ό.π.*, σσ. 11-13. Δεν αποκλείεται, πάντως, ο Χούμνος να ήταν ενήμερος αυτών των ενεργειών, όπως ήταν και στην περίπτωση της συνωμοσίας του μεγάλου *πριμμικηρίου* Κασσιανού το 1306, συμπεπνερού του Χούμνου και γαμβρού του αυτοκράτορα, ίσως από κάποια νόθα κόρη του. Πολλά υποσχόμενος αν όχι από τους καλύτερους στρατηγούς του Ανδρονίκου Β΄ και υπεύθυνος για την άμυνα της Μεσοθυνίας, ο Κασσιανός κατηγορήθηκε ότι σχεδίαζε τη σύναψη συμμαχίας με τον οίκο του Οσμάν μέσω γαμικού συναλλαγίου. Ο ίδιος φέρεται ότι ενημέρωσε τον Χούμνο, πως αν δεν τύγχανε συγχώρεσης θα αποστατούσε, πράγμα που έπραξε τελικά καταλαμβάνοντας το φρούριο της Χηλής. Βλ. Παχυμέρης, IV, XIII:24, σ. 681, και Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 325-327 και σημ. 120, και σ. 330.

²¹⁴⁶ Βλ. την επιστολή του Βαρδαλή στον Μετοχίτη, *Anecdota Graeca*, 5, σσ. 402-403, όπου εκφράζεται ειρωνικά κατά του Χούμνου. Βλ. και I. Taxidis, «Léon Bardalès: Sa vie et son oeuvre», *Παρεκβολαί* 1 (2011), 106.

²¹⁴⁷ Βλ. Οιναιώτης, *Επιστολές*, αρ. ρλθ΄ (140), ff. 196^r-199^v. Στην επιστολή αναφέρεται ειδικότερα στις κρίσεις που δέχθηκε ένας λόγος του προς τον άγιο Παντελεήμονα: «τούτου πολλοὶ μὲν ἀκροαταί, πολλοὶ δὲ κριταί· οἱ μὲν χαριζόμενοι, οἱ δὲ καθ’ ἡδονὴν ὀμιλεῖν ἐγνωκότες, οὐ κατ’ ἀλήθειαν· ... εἰσὶ δ’ οἱ καὶ ἐν μέμψει τούτον ἐποίησαντο· ἔνιοι μὲν ἀσαφείας ἔγκλημά οἱ προστρίψαντες γραϊδίους καὶ τοῖς ἐξ ἀγροῦ καὶ ὅσοι χρώνται σκαπάνῃ ἄπορον εἶναι καὶ οὐκ εὐθύς λέγοντες ἀλωτόν· ἔνιοι δὲ ῥητορικῆς τέχνης | τὸ παράπαν ἀποφηνάμενοι ἀμοιρεῖν, ... εἰσὶ δ’ οἱ καὶ τούτοις οὐχ ὡς νομίζεται τὸν λόγον διελθόντες ῥησειδίους καὶ ἀντιστοίχους καὶ τόνοις καὶ πνεύμασι τὸ πᾶν ἀναρτώντες πόλλ’ ἄττα κατεμέψαντο τῆς ἀγροικίας καὶ ἀμαθίας ἡμᾶς» (f. 198^r-198^v)· πρβλ. Rein, *Die Florentiner Briefsammlung*, *ό.π.*, σ. 103 και σημ. 1, και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σ. 116.

²¹⁴⁸ Γαβαλάς, *Επιστολές*, αρ. Β.5, σσ. 88-89. Βλ. σχετικά Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 194-195, και Ševčenko, *Polémique*, *ό.π.*, σ. 156 και σημ. 3.

αποτελεί μία πραγματικότητα, που δεν μπορούμε να παραβλέψουμε. Αυτός είναι, ασφαλώς, ο λόγος που ο λόγιος Θεόδωρος Υρτακηνός υπέστη περί το 1315/16 τη χλεύη ορισμένων παλαιών του μαθητών εξαιτίας της στενής σχέσης του με τον άλλοτε μαθητή του Βασίλειο Γλυκύ, υιό του πατριάρχη Ιωάννη ΙΓ' Γλυκέος.²¹⁴⁹ Μάλιστα, ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης θα ομολογήσει με θάρρος στις Σημειώσεις του ότι κάποιες από τις αιτίες για την κατάπτωση της αυτοκρατορίας ήταν οι «πρός ἀλλήλους ἔριδες», οι «πάντων ἐπιτιμήσεις» και βέβαια ο «παρ' ἀλλήλων» φθόνος.²¹⁵⁰ Όταν δε ο ανεψιός του, πρωτοασηκρητίς Λέων Βαρδαλής, “αποσύρθηκε” από την υπηρεσία του σε ηλικία ογδόντα ετών εξέφρασε τη χαρά του στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' διότι μετά πενήντα έτη υπηρεσίας ως δημόσιος λειτουργός απαλλασσόταν πλέον –όπως διατείνεται- από πολλές δυσάρεστες και ψυχοφθόρες καταστάσεις, χαρακτηριστικές του διοικητικού μηχανισμού «Ἦλευθέρωμαι, ... οὐκέτι τῶν ἐπιφθόνων ἐκείνων ὡς ἀληθῶς τοῦ σεκρέτου κακῶν ἀπολύσω, τοῦ θορύβου δηλαδή, τοῦ φόβου, τοῦ φθόνου, τῆς ἐκ τῶν συνέδρων ἀντινομίας καὶ ἀντιπαρατάξεως, τῆς ἐπὶ τούτοις διαβολῆς καὶ συκοφαντίας».²¹⁵¹

3. ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ, ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

Οι νοοτροπίες και οι συμπεριφορές των ανθρώπων, όπως ανιχνεύονται στις πηγές της περιόδου, παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον και βοηθούν κατά πολύ στην κατανόηση της κοινωνίας της περιόδου, καθώς αποτελούν σημείο σύζευξης του ατομικού με το συλλογικό στοιχείο. Πράγματι, από τις όποιες πνευματικές, κοινωνικές ή οικονομικές ιδιαιτερότητες και επιλογές των ατόμων, παρατηρούμε κάποια συναντίληψη στο σύνολο της κοινωνίας, όπως λ.χ. η πίστη στην Ορθοδοξία και η αρνητική στάση έναντι των Λατίνων

²¹⁴⁹ Υρτακηνός, Ἐπιστολές, αρ. 93, σ. 48.13-18: «Ἀνδράρια πάλαί ποτε συνήθη μοι προσιόντα ... προσιόντα δ' οὖν, ἀρχῆς ἀπ' ἄκρας θωπεΐαις προσέσχεν εἰρωνευόμενα, ὡς εὐδαιμόνηκας, λέγοντα, οἷον ἐπαίδευσας φοιτητὴν (σὲ δὴ που λέγοντα), ὃς καὶ νῦν πλουτίσει, κὰν γῆρει βοσκήσει σέ· τοιαῦτά τε πλείω ληροῦντα καὶ μακαριὰν ἐμὲ κενὴν μακαρίζοντα».

²¹⁵⁰ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. λζ' (37), σσ. 235-236. Ο Μετοχίτης αναφέρεται συχνά και στη δεινή θέση αξιόλογων ανθρώπων, κυρίως λογίων, οι οποίοι αντιμετωπίζουν κατηγορίες και λοιδορίες από τους αμαθείς: «πλεονεκτεῖ ἢ τῶν φαύλων προκοπὴ καὶ κακολογία τὴν τῶν ἀγαθῶν» (Ἠθικός, κεφ. 8, σ. 36.18 κ.ε., και κεφ. 38, σ. 162.10-13)· υποστηρίζει δε ότι οι συκοφάντες λόγιοι διαβάλλουν τους συναδέλφους τους επιδιώκοντας τη δική τους εξώψωση (Ἠθικός, κεφ. 44, σσ. 184.14-186.3). Αντίθετα κατά τον Χούμνο κανείς σοβαρός λόγιος δεν έχει λόγο να δυσανασχετεί με την προκοπή, που ενίοτε αποκτούν άνθρωποι αμαθείς και φαύλοι, ούτε με τις συκοφαντίες που εκτοξεύονται εναντίον του (*Anecdota Graeca*, 5, σ. 287). Βέβαια, ο τελευταίος αναφέρεται αποκλειστικά σε λογίους, στους «περὶ λόγους κατωρθωκότες», ενώ ο Μετοχίτης αναφέρεται γενικότερα στους επιτυχημένους. Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι ο Ανδρόνικος Γ' θα επισημάνει ότι τα αίτια της ενδοοικογενειακής διαμάχης ήταν «οἱ γὰρ συκοφάνται καὶ κοινοὶ πολέμιοι» υπονοώντας μεταξύ αυτών αν όχι αποκλειστικά τον Θεόδωρο Μετοχίτη, που «πολλὰς αἰτίας πλασάμενοι καὶ διαβολὰς, ἐξώργισαν κατ' ἐμοῦ καὶ πρὸς πόλεμον ἐξώρμησαν ἐξ οὐδεμιᾶς αἰτίας ἐμφανούς». Βλ. Καντακουζηνός, I, I:33, σ. 164.10-13· και του ιδίου, I, I:44, σσ. 217.1-5, I:47, σσ. 227.15-17, 228.13-15, και I:51, σ. 257.24-26.

²¹⁵¹ Βλ. Κ. Δυοβουνιώτης, «Λέοντος πρωτοασηκρητίς ὑπόμνησις πρὸς τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον τὸν νέον», ΠΑΑ 9 (1934), 296, και τώρα Taxidis, «Léon Bardalès», ὁ.π., σ. 107.21-28. Ο Ševčenko, «Léon Bardalès», ὁ.π., σσ. 253-254, χρονολογεί την επιστολή το 1337 και συμπεριλαμβάνει τον Βαρδαλή μεταξύ των Καθολικῶν Κριτῶν ἐπὶ Ἀνδρονίκου Γ', που κατηγορήθηκαν και καταδικάστηκαν για δωροληψία.

γεγονός που φανερώνει την ύπαρξη ορισμένων γενικών απαρέγκλιτων αρχών, τάσεων και συμπεριφορών. Επιπλέον, η μελέτη των νοοτροπιών της κοινωνίας της πρωτεύουσας κατά την περίοδο αυτή αποκαλύπτει μία σειρά μεταβολών (νέα ήθη, έθη, αξίες και κοινωνικές σχέσεις), ενδεικτικών του κοινωνικού και πολιτισμικού τους περιβάλλοντος, η απαρχή των οποίων δεν μπορεί να ανιχνευθεί πάντοτε με ακρίβεια.

α'. ΈΡΩΤΑΣ ΚΑΙ ΓΑΜΟΣ

Η πρώιμη Παλαιολόγεια περίοδος έχει να επιδείξει μεταξύ άλλων σημαντική μεταβολή και σε ζητήματα που άπτονται των ανθρώπινων σχέσεων, της οικογένειας, της θέσης της γυναίκας και γενικά της σεξουαλικότητας. Σε αντίθεση με το παρελθόν, όπου δεν έλειπαν ανάλογα φαινόμενα, τώρα παρατηρείται αφθονία και άνεση στην αναφορά σχετικών μαρτυριών, καίτοι συνήθως η καταγραφή τους αποσκοπεί στην κριτική και στην καταδίκη τους. Πράγματι, η μελέτη τους δημιουργεί την εντύπωση της ελευθεριότητας και της χαλάρωσης των ηθών· μεταβολή που δεν φαίνεται, ωστόσο, να προκαλεί με εξαίρεση ορισμένες αντιδράσεις από τον χώρο της Εκκλησίας. Έτσι, στην περίπτωση για παράδειγμα των γυναικών, οι τελευταίες εμφανίζουν πλέον σημαντική αυτοπεποίθηση.²¹⁵² Έχοντας βγει εκτός από τα όρια της πατρικής ή συζυγικής στέγης, πολλές εξ αυτών συχναίνουν πλέον στις αγορές πουλώντας τηνπραμάτεια τους ή ασχολούνται ακόμη και με κακόφημα επαγγέλματα, όπως οι καπηλίδες, που λόγω της ενασχόλησής τους σχετίζονται με τον υπόκοσμο της πρωτεύουσας και γίνονται σε ορισμένες περιπτώσεις περιώνυμες.²¹⁵³

Ο ασκητικός και ιδιαίτερα αυστηρός σε θέματα ηθικής Πατριάρχης Αθανάσιος επανέρχεται συνεχώς στο θέμα της αμαρτίας και της έκλυσης των ηθών· μάλιστα με τη *Νεαρά* 26, γνωστή και ως *Νεαρά του Αθανασίου*, που πέτυχε να εκδώσει ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄, επιχείρησε να θέσει τέρμα σε όλες τις παρεκκλίνουσες ερωτικές συμπεριφορές και δη στην πορνεία, η οποία αποτελούσε μέρος της αστικής πραγματικότητας.²¹⁵⁴ Πράγματι, σε εκκλησιαστικά έγγραφα αναφέρονται συχνά περιπτώσεις μοιχείας και αιμομιξίας,²¹⁵⁵ προγαμιαίων σχέσεων μεταξύ των μνηστευμένων,²¹⁵⁶ κοινών λουτρών για

²¹⁵² Beck, *Byzantinisches Erotikon*, σ. 183, και Laiou, «The Role of Women», ό.π., σσ. 233-260.

²¹⁵³ Σε ανώνυμο φυλλάδιο (c. 1330, Hunger, «Anonymes pamphlet», ό.π., σ. 96.13-15) αναφέρονται οι περιώνυμες καπηλίδες «*Άννη τε τῆ Χρυσῆ, Μαγγανίνη τῆ Εὐδοκίμου, Εὐδοκία τῆ γαλακτοπώλιδι καὶ ἔτι τῆ Ταμαρώζῃ καὶ Ρουμπαχλάδι*». Βλ. Καρπόζηλος, «Καπηλεία», ό.π., σ. 41.

²¹⁵⁴ Στη *Νεαρά* γίνεται ειδικότερα λόγος για πορνεία, μοιχεία, αρρενομανία κ.ά. Βλ. Ράλλης – Ποτλής, 5, σσ. 121-126, και JGR 1, αρ. 26, σσ. 533-536. Βλ. σχετικά Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 36, σ. 76.1-12 (1305/6), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1639, καθώς και το κείμενο της πρώτης παραίτησής του, όπου επίσης αναφέρεται στη μοιχεία, πορνεία και αρρενομανία που πρέπει να αναχαιτιστούν, Παχυμέρης, III, VIII:23, σσ. 189.20-21 και 191.29. Χρόνια αργότερα τίποτα δεν φαίνεται να έχει αλλάξει, αν κρίνουμε από την έκκληση του Πατριάρχη Καλλίστου όπως «*διορθωθῶσιν αἱ τριτογαμίαι, αἱ ἀθεμιτογαμίαι, αἱ τετραγαμίαι, αἱ πολυγαμίαι, αἱ μοιχοζευξίαι*», MM 1, σ. 318 (έτ. 1352).

²¹⁵⁵ Laurent, *Regestes*, αρ. 1552 (έτους 1293).

άνδρες και γυναίκες,²¹⁵⁷ βιασμών²¹⁵⁸ κ.ά. Από τα ηθικά δε παραπτώματα δεν ξέφυγαν ούτε ο Ανδρόνικος Β΄,²¹⁵⁹ ούτε ο υιός του Μιχαήλ Θ΄, τον οποίο μάλιστα ο Αθανάσιος Α΄ κάλεσε σε απολογία για την έκλυτη ζωή του,²¹⁶⁰ αλλά ούτε και ο εγγονός του Ανδρόνικος Γ΄.²¹⁶¹

Εντούτοις, η μοιχεία, η πορνεία και η ανδρική ομοφυλοφιλία (αρρενομανία) αποτελούν μία δεδομένη κατάσταση στην πρωτεύουσα, ώστε η μνεία τους στις ηθικοδιδασκτικές παραινήσεις και στα κηρύγματα του Πατριάρχη ή στις αναφορές ξένων ταξιδιωτών δεν θα πρέπει να εκληφθούν ως υπερβολές ενός αυστηρού ηθικολόγου ή απλώς ως κακόβουλες επισημάνσεις κάποιων εχθρικών προς το Βυζάντιο Δυτικών.²¹⁶² Χώροι με σημαντική κίνηση πλησίον των χερσαίων πυλών²¹⁶³ ή κατά μήκος του Κερατίου, καθώς και με βιοτεχνική και εν γένει οικονομική δραστηριότητα προσφέρονταν, ασφαλώς, για την άσκηση της πορνείας: «έν γωνίαις και τριόδοις και πανδοχείοις και καταλύμασιν».²¹⁶⁴ Βέβαια, κάποιες

²¹⁵⁶ Laurent, *Regestes*, αρ. 1738, 1748, 1762 και 1777. Βλ. τις υποθέσεις σταυρικών αρραβώνων που σώζονται στα πρακτικά του Πατριαρχείου μετά το 1315, η πλειονότητα των οποίων αφορά ανήλικα κορίτσια που αρραβωνιάζονται μεγαλύτερους τους, καθώς και τις περιπτώσεις υποψηφίων διακόνων που κωλύονται στην εκλογή τους λόγω κατηγοριών, ότι είχαν προγαμιαίες σχέσεις.

²¹⁵⁷ Laurent, *Regestes*, αρ. 1738, 1747, 1762 και 1777.

²¹⁵⁸ RPK, 1, αρ. 89 (Μάιος 1325), σσ. 510-512.

²¹⁵⁹ Ο Νικηφόρος Γρηγοράς περιγράφοντας την ψύχραση των συζυγικών σχέσεων της Ειρήνης Μομφερρατικής με τον Ανδρόνικο Β΄ γράφει: «Ἡ μέντοι σύζυγος Εἰρήνη ... ὄχετο ἀπιούσα πρὸς Θεσσαλονίκην, οὐ μάλα τοῦ βασιλέως ἐθέλοντος. ἐδεδίει γὰρ αὐτὸς, μὴ κατάφωρα τοῖς πλείστοις τὰ κατ' οἶκον γένωνται πταίσματα. ἡ δὲ διὰ τοῦτο μᾶλλον αἰσχύνειν ἐθέλουσα τὸν βασιλέα καὶ σύζυγον ἀπῆει θριαμβεύουσα κοινὰ καὶ λαθραῖα τοῦ συζύγου ἐγκλήματα, τοῦτο μόνον φυλαξαμένη, τὸ πρὸς δῆμους καὶ πλήθη προφέρειν αὐτά», και πράγματι «ὑβριοπαθοῦσα γὰρ ... πολλὰ τῆς φύσεως ἐξεφάυλισεν ἀπόβροχτα τοῦ συζύγου τε καὶ ἑαυτῆς ἢ πάντολμος τε καὶ ἀναιδῆς, ἃ κἂν ἠρυσθρίασε λέγουσα καὶ ἡ τῶν ἐταιρίδων ἀσελγεστάτη» βλ. Γρηγοράς, I, VII:5, σσ. 235.13 -236.7. Ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα (αρ. 97, σ. 252.3-4) συνιστά «ἵνα τοῦ γάμου τὸ τίμιον καὶ τὴν σωφροσύνην τὴν ὀφείλουσαν ἀπαιτεῖσθαι παντὶ ὀρθοδόξῳ κερδήσωμεν» (σ. 1303 ἢ 1306, Laurent, *Regestes*, αρ. 1647). Η Talbot, *The Correspondence of Athanasius I*, σ. 427, ερμηνεύει την λέξη σωφροσύνη ως μια έμμεση πλην σαφή υπόδειξη στον Ανδρόνικο Β΄ να βάλει τέλος στις εξωσυζυγικές του σχέσεις. Σημειώτέον ότι ο τελευταίος είχε αποκτήσει δύο νόθες κόρες, την Μαρία και την Ειρήνη, βλ. Α. Τ. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, München, 1938 (ανατ. Amsterdam, 1962), αρ. 66-67.

²¹⁶⁰ Βλ. Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 13 και 33, καθώς και Laurent, *Regestes*, αρ. 1610 (= 1303/4) και 1688.

²¹⁶¹ Η ερωτική σχέση του Ανδρόνικου Γ΄, «νύκτωρ ἐκώμαζε πρὸς γυναῖκά τινα γένει μὲν τῶν οὐκ ἀσήμων», οδήγησε στη δολοφονία από αμέλεια του αδερφού του Μανουήλ (1/2 Οκτ. 1320) προκαλώντας τον θάνατο του πατέρα του Μιχαήλ Θ΄ και την μήνιν του παππού του Ανδρόνικου Β΄. Βλ. Γρηγοράς, I, VIII:1, σσ. 285.13-14, και 286.5-16.

²¹⁶² Πράγματι, για τον Άγγλο ταξιδιώτη Sir John Mandeville οι Βυζαντινοί ισχυρίζονται «that fornication is no sin deadly, but a thing that is kindly» (Mandeville, σ. 14), ενώ για τον ανώνυμο περιηγητή των αρχών του 14ου αι. οι Βυζαντινοί ήταν μεταξύ άλλων γυναικωτοί, Górká, *Anonymi descriptio*, ό.π., σσ. 23-24. Οι παραπάνω χαρακτηρισμοί δεν προξενούν εντύπωση, καθώς αποτελούν κοινό τόπο σχεδόν κάθε δυτικής αναφοράς για το Βυζάντιο και την κοινωνία της πρωτεύουσας. Δεν εξαιρείται ο Ισπανός περιηγητής Tafur (δεκαετία 1430) κατά τον οποίο οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης είναι ακόλαστοι και πατούν στην αμαρτία. Βλ. Tafur, κεφ. XVII, σ. 146.

²¹⁶³ Στην *Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἄιδου* (σ. 1414/15) γίνεται λόγος για μία πόρνη που κατοικούσε «πλησίον τῆς πύλης τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ῥωμανοῦ». Βλ. Mazaris' *Journey to Hades*, ό.π., σ. 42.10-13.

²¹⁶⁴ Βλ. Mazaris' *Journey to Hades*, ό.π., σ. 54.17-19. Τον 11ο αι. σε επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού κάποιος μοναχός Ηλίας στη διάρκεια ενός ταξιδιού από την Τρίγλεια στην Κωνσταντινούπολη απαρίθμησε «ὅποσα μὲν ἐν τῇ πόλει χαμαιτυπεῖα, ὅποσα δὲ καπηλεῖα καὶ πόσαι μὲν τῶν ἐταιρουσῶν γυναικῶν ἀκριβῶς τὴν τέχνην ἠσκήκασιν». E. Kurtz, *Michaelis Pselli scripta minora*, vol. II: *Epistulae*, Milano, 1941, αρ. 97, σ. 125.19-24. Ενδιαφέρουσα είναι εδώ η συσχέτιση της πορνείας με τα χαμαιτυπεῖα και τα καπηλεῖα. Επίγραμμα επίσης, πιθανόν του 12ου αι., από τον κώδ. *Marc. gr.* 524, αναφέρεται στα καμένα *ἐταιρικά οἰκήματα* πλησίον του ναοῦ του Αγ. Γεωργίου, ο οποίος παραμένει αταύτιστος, Λάμπρος, «Μαρκιανός κώδιξ 524», ό.π., σσ. 18-19 (αρ. 47), ενώ

δραστηριότητες, όπως η μοιχεία και η ομοφυλοφιλία, καίτοι διαδεδομένα, δεν είχαν την ανοχή της κοινωνίας, γι' αυτό και λάμβαναν χώρα συχνά εν κρυπτώ, τα βράδια, σε μέρη έρημα και χωρίς φωτισμό με αποτέλεσμα να αναφέρονται ακόμη και περιπτώσεις ατυχημάτων.²¹⁶⁵ Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι μεταξύ των χώρων που προτιμούνταν για τις πράξεις αυτές ήταν κυρίως οι στοές ή τα προσκτίσματα των ναών, καθώς φαίνεται ότι παρείχαν όλες τις αναγκαίες προϋποθέσεις.²¹⁶⁶ Η συνήθεια αυτή αποτελεί σαφώς νεωτερισμό, καθώς τον 12ο αι. γνωρίζουμε ότι οι χώροι που προσφέρονταν για τέτοιου είδους δραστηριότητες ήταν οι σκοτεινές στοές κάτω και πέριξ του ιπποδρόμου.²¹⁶⁷

Η ηθική κατάπτωση, στην οποία αναφέρεται συχνά ο Πατριάρχης Αθανάσιος, θεωρήθηκε εν μέρει υπεύθυνη για την πρόοδο των Τούρκων στη Μ. Ασία: «ὅτι ὁ τοῦ Θεοῦ λαὸς εἰς Ἰσμαὴλ παρεδόθη διὰ μοιχείας, αἰμομιξίας, καὶ κτηνῶν καὶ ἀρρένων μανίαν, καὶ τὴν ἀνυπόστατον βλασφημίαν καὶ γοητείαν καὶ ἀδικίαν» και «ὅτι ἐκπεμπομένου στρατοῦ, οὐκ ἔστιν ὁ νοουθετῶν τούτους καὶ ἐκφοβῶν ὀδεύειν μετὰ Χριστοῦ, ἀλλὰ μοιχείαις καὶ ἀρπαγαῖς πρόσκεινται καὶ κλοπαῖς, καὶ πόθεν ἔξουσι τὸ νικᾶν;»²¹⁶⁸ Ιδιαιτέρως εξόργιζε τον Πατριάρχη το γεγονός ότι στην “ανήθικη” αυτή δράση (βεβήλωσιν θείων ναῶν καὶ φθορὰν γυναικῶν) συμμετείχαν όχι μόνον οι Λατίνοι, αλλά και οι Βυζαντινοί, που επιχειρούσαν να εξασφαλίσουν τη σιωπή του και να αμβλύνουν την οργή του «φιλία ἢ δώροις μεσολαβοῦντες».²¹⁶⁹

Ωστόσο, ο Αθανάσιος φαίνεται ενήμερος όχι μόνον των γεγονότων αλλά και των αιτίων που οδήγησαν στην έξαρση των εν λόγω φαινομένων, κυρίως κατά την πρώτη δεκαετία του 14ου αι. Ήταν η συγκέντρωση στην πρωτεύουσα ενός μεγάλου πλήθους προσφύγων από τη Μ. Ασία και τη Θράκη σε συνδυασμό με τον λιμό και τη γενικότερη ένδεια

στον κώδ. EBE 257, f. 258^r (διηγήσεις του αββά Μακαρίου) γίνεται λόγος για καταγώγιον πορνίου που βρισκόταν ἐν τίνι ἐμβόλω της Κωνσταντινούπολης.

²¹⁶⁵ Ο Γεώργιος Κύπριος γράφει για μια μοιχαλίδα, η οποία «πόρρω τῆς οἰκίας νύκτωρ γενομένη» και τον «εἶτ' ἐρώμενον χρῆ φάναι εἶτ' ἐραστὴν ἐκζητοῦσα, αἰσθήσεως γενομένης καὶ ἀπελθόντος τοῦ συνεύνου ἀπὸ τῶν του νεῶ μετεώρων ὅπου καὶ τῷ μοιχῷ συνήει, ἐπὶ κεφαλὴν ἀφήκεν ἑαυτὴν ἐπὶ τοῦδαφος», Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 174 (Lameere, αρ. 188), ΕΦ 5 (1910), 339-341 (1285-1289), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1496. Παρόμοιο περιστατικό για κάποιο μοναχό στην Κωνσταντινούπολη: «γύναιον ἐταιρικῶς ζῶν λαθρηδὸν ἐπεισάγων ὁ μοναχὸς καὶ τούτῳ συνευναζόμενος δι' ἀποκρύφων αὐθις ἐξέπεμπε τῆς μονῆς», αναφέρει και ο Κωνσταντῖνος Ακροπολίτης. Βλ. Kotzabassi, «Gregorios Ἰβηρ», σ. 80.90-91.

²¹⁶⁶ Βλ. την περίπτωση της μοιχαλίδας που αναφέρει ανωτέρω ο Γεώργιος – Γρηγόριος Κύπριος. Τη συνήθεια επιβεβαιώνει και ο Πατριάρχης Αθανάσιος, που καταγγέλλει ότι «οὐδὲ γὰρ μόνον οἱ Φράγγοι βεβήλωσιν θείων ναῶν καὶ φθορὰν γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ τάχα Χριστιανοί», Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 15, σ. 38.25-30 (1303-1309), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1611. Τέλος, σύμφωνα με τον Tafur στην είσοδο της Παναγίας των Βλαχερνῶν υπήρχαν ορισμένες σκοτεινές στοές όπου, λεγόταν, ότι κάποιοι επιδίδονταν στον σοδομισμό, έως ὅτου ἕνας κεραυνὸς χτύπησε τον ναό, ο οποίος την εποχή που επισκέφθηκε την πρωτεύουσα ο ίδιος (δεκαετία 1430) εἶχε καταστραφεί ἀπὸ πυρκαγιά (29 Φεβρ. 1434). Βλ. Tafur, κεφ. XVII, σ. 142, και Angold, «The Decline of Byzantium», ὁ.π., σ. 225.

²¹⁶⁷ Βλ. τα αναφερόμενα ἀπὸ τον Νικόλαο Μεσαρίτη (1200), A. Heisenberg, *Nikolaos Mesarites, Die Palastrevolution des Johannes Komnenos*, (Programm des K. Alten Gymnasiums zu Würzburg für das Studienjahr 1906-1907), Würzburg, Königliche Universitätsdruckerei von H. Stürzt, 1907, § 7, σ. 24.13-15, ὅπου αναφέρεται ὅτι «μυχαϊτάτους καὶ ἀφεγγεῖς τόπους τοῦ ἰππὸς ἀλάτου διήλανον· πορνῶν οὗτοι σκηναὶ καὶ ἀμαρτωλῶν καταγώγια»· πρβλ. και Καρπόζηλος, «Καπηλεῖα», ὁ.π., σ. 42.

²¹⁶⁸ Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, , αρ. 36, σ. 76.8-11, 14-16 (1305/6), Laurent, *Regestes*, αρ. 1639, και αρ. 110, σ. 276.106-112 (τέλη 1303 ή 1304), Laurent, *Regestes*, αρ. 1735.

²¹⁶⁹ Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολές*, αρ. 15, σ. 38.25-30 (1303-1309), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1611.

που οδήγησε στην έκπτωση των ηθών και στην αύξηση των ανήθικων συμπεριφορών. Έτσι, μετά την εκποίηση των λιγοστών περιουσιακών τους στοιχείων: «ὡς μικροῦ τὴν περιουσίαν Ῥωμαίων ἐν ταῖς χερσὶ τῶν Λατίνων χρυσοῦ καὶ ἀργυρίου εἰσδεχθῆναι», πολλές γυναίκες αναγκάστηκαν να εκδοθούν στους Δυτικούς με αντάλλαγμα τον αναγκαίο για την επιβίωση τους σίτο.²¹⁷⁰ Σχετικό με τα παραπάνω φαίνεται ότι είναι, τέλος, και το διαρκές και επίμονο αίτημα του Πατριάρχη «μὴ ἐμμένειν τινὰ κατηχουμενείοις»,²¹⁷¹ καθώς οι χώροι αυτοί, όπου στεγάστηκαν πρόχειρα αρκετοί από τους πρόσφυγες, φιλοξένησαν αρκετές από τις ανήθικες πράξεις που κατήγγειλε ο Αθανάσιος.

Παρεπόμενα των υπαρκτών κοινωνικών προβλημάτων (λ.χ. ανέχεια) και της απορρέουσας ελευθεριότητας (λ.χ. ανεπιθύμητες κυήσεις) ήταν η ευρεία χρήση πρακτικών για τη διακοπή ανεπιθύμητων κυήσεων ή η έκθεση ακόμη και η θανάτωση βρεφών, γεγονός που η Εκκλησία προσπαθούσε να αποτρέψει επιβάλλοντας αυστηρές απαγορεύσεις.²¹⁷² Την ίδια περίοδο την αντίδραση της Εκκλησίας προκαλεί και η διαδεδομένη συνήθεια των αρραβώνων και του γάμου μεταξύ ανηλίκων, καθώς η πρακτική αυτή ήταν αντίθετη στους κανόνες της.²¹⁷³ Πράγματι, οι Πατριάρχες Ιωάννης Β΄ Κοσμάς και Αθανάσιος κατέβαλαν προσπάθεια να θέσουν τέρμα σε αυτή, χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα. Ο τελευταίος σε γράμμα του προς τους πατριαρχικούς ἐξάρχους της Δύσης συνιστά «προτρέπειν γάμους ἐνήβους, ἐννόμους καὶ ἀκωλύτους», ενώ σε όσους επέτρεπαν «τὰς αὐτῶν θυγατέρας ἔδοντας πρὸ τοῦ στεφανωθῆναι τοῖς μνηστήρσιν αὐτῶν συγκοιμᾶσθαι καὶ τοῦ γάμου τὸ τίμιον χραίνοντας ὑποβάλλειν ἐπιτιμίοις».²¹⁷⁴

Παρόλα αυτά, όπως αποκαλύπτουν οι συνοδικές πράξεις του Πατριαρχείου της περιόδου αυτής, οι αρραβώνες μεταξύ ανηλίκων όχι μόνο δεν σταμάτησαν, αλλά τελούνταν ακόμη και μεταξύ ατόμων που ανήκαν ή που επιθυμούσαν να ενταχθούν στον χώρο της Εκκλησίας. Κώλυμα υπήρξε κυρίως σε όσους ήθελαν να χρισθούν διάκονοι, όπως στην περίπτωση του αναγνώστη Μιχαήλ Σγουρανού από τη χώρα των Μαμουδέρτων στη Νικομήδεια, η οποία παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς παραδίδει όλες τις πτυχές του φαινομένου. Πράγματι, όταν ο τελευταίος προσήλθε στον οικείο μητροπολίτη για να χρισθεί διάκονος έγινε γνωστό «ὅτι σταυρικούς δεσμούς ὁ τοιοῦτος Σγουρανὸς ἔθετο ἐπὶ τῷ λαβεῖν εἰς γυναῖκα τὴν θυγατέρα τοῦ καλουμένου Γαληνοῦ», όταν αυτός ήταν δεκαετής και η κοπέλα μόλις ἑξί. Ο προβιβασμός δεν έγινε για τον επιπλέον λόγο ότι ο ίδιος δεν είχε κλείσει ακόμη το 25ο έτος. Αργότερα, όταν θα επανέλθει στο αίτημά του, ένας άλλος διάκονος, ο Θεόδωρος Δραγιλανός, κατέθεσε ότι ο εν λόγω Σγουρανός «ἔτι μόνους ἀρραβώνας

²¹⁷⁰ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 93, σ. 244.18-22 (c. 1306/7), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1652.

²¹⁷¹ Βλ. Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 66, σ. 156.66-68 και σσ. 378-379· Laurent, *Regestes*, αρ. 1709.

²¹⁷² Ο Αθανάσιος ορίζει οι μητέρες που επιδόθηκαν σε τέτοιες πράξεις να αντιμετωπίζονται ως φόνισσες. Βλ. Laurent, *Regestes*, αρ. 1762, σ. 542 (κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 193^v-204^r) και αρ. 1747, σ. 527 (ff. 132^v-143^r).

²¹⁷³ Mansi, 11.99-1006 (Τρούλλω, καν. 53, 54, 98), και Αρμενόπουλος, Δ΄, 1.11 (σσ. 218-219) και 4.1 (σ. 226).

²¹⁷⁴ Patedakis, *Athanasios I*, σ. 346.51-53· και στον ίδιου, σ. 195.626-627: «Ἀρμόζειν ἀνδρὶ ἐγχειροῦντι τινὶ τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα πρὸ εὐλογίας καὶ στεφανώματος συγκοιμᾶσθαι μὴ παραχωρεῖ».

ἔχοντα μετὰ τῆς ἰδίας γυναικός ... ἔφθασε μιγῆναι τῇ τοιαύτῃ γυναικὶ αὐτοῦ». Η υπόθεση ἔληξε τελικὰ αἰσιῶς μετὰ και τῆ σχετικὴ εξέταση τῆς μνηστῆς του.²¹⁷⁵

Στὴν παραπάνω περίπτωση, ὅπως και σε ἄλλες ἀνάλογες, τὸ πιο σοβαρὸ πρόβλημα δὲν ἦταν τόσο ἡ ἡλικία τῶν μνηστευμένων, εἰδικὰ ἀν ἦσαν και οἱ δύο ἀνήλικοι, ὅσο ἡ σύναψη ἐρωτικῶν σχέσεων, ἰδιαίτερα ὅταν ἐπρόκειτο για ἀνήλικα κορίτσια, καθὼς δὲν ἦταν λίγες οἱ περιπτώσεις κακοποίησης και βιασμοῦ τους. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς ἐνδεκαετοῦς θυγατέρας τοῦ κληρικοῦ τῆς μητροπόλεως Αἴνου Ἰωάννη Μαγκλαβίτη, που ἀρραβωνιάστηκε τὸν υἱὸ τοῦ ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν Ἀργυροῦ. Καίτοι ὁ τελευταῖος ἐγγυήθηκε «μὴ πρότερον αὐτῇ τὸν υἱὸν συνελθεῖν, πρὶν ἂν ὁ νόμιμος πρὸς τὴν συνάφειαν ἐπιστῆ χρόνος», ὁ υἱὸς τοῦ «ἐβιάσατο τήνδε τὴν θυγατέρα καὶ ἐμίγη παρὰ φύσιν αὐτῇ, παντελοῦς βλάβης καὶ ἐρημώσεως ταύτῃ γενόμενος πρόξενος».²¹⁷⁶ Ἀσφαλῶς, αὐτὸ δὲν θα ἐνοχλοῦσε κανέναν εἰάν ἡ κοπέλα ἦταν 12ετῆς, ἐνῶ και σε αὐτὴ ὅσο και σε ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις, που ὠδηγήθηκαν τελικὰ στο Συναδικὸ δικαστήριον, ἡ λύση που προκρίθηκε ἦταν ἡ διάλυση τοῦ ἀρραβῶνα χωρὶς ἀπόδοση ποινικῶν ἐυθυνῶν στους ἐνόχους.

Ἡ μεταβολὴ τῆς νοοτροπίας ὅσον ἀφορὰ τὸν ἔρωτα, τῆς προγαμιαίας σχέσεις και τὴν ἀμβλυνση τοῦ ἰδανικοῦ τῆς παρθενίας, ἀνιχνεύεται και στο περιεχόμενον τοῦ λεγόμενου «ἐρωτικῶν μυθιστορήματος» τῆς περιόδου, ὅπως θα μπορούσε να ἀποκληθεῖ τὸ *Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη*. Συγκεκριμένα, ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου περιγράφοντας τὴν ἐρωτικὴ συνέντευξη τῶν δύο ἡρώων ἐμφανίζει τὴν Χρυσορρόη να χαρίζει χωρὶς κάποιον δισταγμὸ τὴν παρθενία τῆς στον σωτήρα και ἔπειτα ἐραστή τῆς Καλλιμάχο, στοιχεῖον που δὲν ἀπαντᾶ στις μυθιστορίες τοῦ εἶδους κατὰ τὴν κομνηνεια περίοδο.²¹⁷⁷ Τὴν ὑπαρξη διαφόρων τολμηρῶν ἐρωτικῶν ἀφηγήσεων ἐπισημαίνει και ὁ ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας, που θεωρεῖ τὴν ἀνάγνωσή τους ἰσοδύναμη με τὴν ἐρωτικὴ συνέντευξη και συνιστᾶ σε ὅσους πάσχουν ἀπὸ πριαπισμὸ να τῆς ἀποφεύγουν.²¹⁷⁸

²¹⁷⁵ RPK, 1, ἀρ. 30 (Φεβρ. 1316), σσ. 258-260. Παρόμοια περίπτωση σταυρικῶν δεσμῶν παραδίδεται και στὴν πράξη τοῦ Πατριαρχείου, RPK, 1, ἀρ. 70 (Μάρτ. 1324), σσ. 418-420, μετὰ τῆς πενταετοῦς θυγατέρας τοῦ Ἀνδρονικοῦ Μελαγχρηνοῦ και τοῦ 9χρονοῦ υἱοῦ κάποιου Χασολόγρου ἀπὸ τὴ νῆσον Πρίγκιπο. Ὅταν ὁ τελευταῖος ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ δεσμοὶ διαλύθηκαν «ὑπὸ ταβελλίωτος» και ἡ κοπέλα ἀρραβωνιάστηκε ἐκ νέου με τὸν ἀναγνώστη Ματθαῖο Θαλασσηνό. Προκειμένου ὅμως ὁ Ματθαῖος να γίνῃ διάκονος, ἐξετάστηκε ἀν ἡ σύζυγός του «δεκτικὴ ἐρώτων ἐτύγχανε» ἀπὸ τὸν προηγούμενον δεσμὸν.

²¹⁷⁶ RPK, 1, ἀρ. 89 (Μάιος 1325), σ. 510-512. Στὴν περίπτωση αὐτή, ὅπως και στὴν παραπάνω, ἡ εξέταση τῆς βλάβης τῶν κοριτσιῶν ἐγένε: «προσκληθείσης μαίας και ἀνερευνησάσης αὐτήν, ὡσπερ ἐν τοῖς τοιοῦτοις εἴθισται». Σε ἄλλο συναδικὸ ἐγγράφον ἀναφέρεται ὅτι ἡ χήρα Ἀποστολίνα ἀρραβώνιασε τὴν 8ετῆ κόρη τῆς με τὸν Θεόδωρον Διακονίτη, που «οὐ μόνον διαφόρως ἐπεβούλευσε ταύτῃ, ἀλλὰ και πολλῶν ἀνιαρῶν γέγονε πρόξενος», με ἀποτέλεσμα ἡ Σύνοδος να διαλύσει τὸν ἀρραβῶνα «διὰ τὴν ἀνηβότητα», ἀποφαινόμενη ὅτι οἱ ἱεροὶ κανόνες «τὸν δωδέκατον χρόνον ἀνύειν τὴν μέλλουσαν ἀνδρὶ συζευχθῆναι διαγορεύουσι», RPK, 1, ἀρ. 92 (Ἰούν. 1325), σσ. 524-526.

²¹⁷⁷ Βλ. Μ. Picard, *Le roman de Callimaque et de Chryssorrhoe*, Paris, 1956, σ. 29.797-804. Βλ. σχετικὰ τῆς παρατηρήσεις τῶν Η. Hunger, «Un roman byzantin et son atmosphère: Callimaque et Chryssorrhoe», *TM* 3 (1968), 408-409, και Beck, *Byzantinisches Erotikon*, ὁ.π., σσ. 175-176. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπισήμανση τοῦ Beck, ὁ.π., σ. 153, ὅτι στις «ἐρωτικὲς μυθιστορίες» τῆς κομνηνειας περιόδου τὸ ἰδανικὸ τῆς παρθενίας ὡς και τὴν τέλεση τοῦ γάμου παραμένει σεβαστὸ και ἀπαραβίαστο, ἀντίθετα με τὴν παλαιολόγια περίοδο.

²¹⁷⁸ Beck, *Byzantinisches Erotikon*, σ. 159 και σημ. 192 (καθ' ὑπόδειξη τοῦ Α. Hohlweg).

Η τάση πάντως της γρήγορης οικογενειακής αποκατάστασης, είτε με αρραβώνα είτε με γάμο, είναι συνήθης την εποχή αυτή, όπως και παλαιότερα, και μπορεί να αποδοθεί σε διάφορους λόγους, όπως στο μικρό προσδόκιμο ζωής, αλλά και στην ιδιαίτερη σημασία που έδιναν στον θεσμό του γάμου και στην αξία της οικογένειας,²¹⁷⁹ και φυσικά στη ικανοποίηση διαφόρων συμφερόντων, ατομικών, οικογενειακών²¹⁸⁰ ακόμα και πολιτικών. Στην τελευταία περίπτωση έχουμε πλείστα παραδείγματα προερχόμενα κυρίως από την αυτοκρατορική οικογένεια, όπως η πεντάχρονη Σιμωνίδα ή οι άλλες νόθες, ως επί το πλείστον, θυγατέρες των πρώτων Παλαιολόγων αυτοκρατόρων, οι οποίες αξιοποιήθηκαν χάριν της διπλωματίας νυμφευόμενες ξένους ηγεμόνες, ακόμη και μη χριστιανούς. Ενίοτε τον ρόλο αυτό επωμίστηκαν και θυγατέρες αριστοκρατών της πρωτεύουσας, όταν εξέλιπαν πλέον διαθέσιμα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας.²¹⁸¹

Άμεσα σχετιζόμενο με τον γάμο αλλά και αιτία πολλών προβλημάτων ήταν το ζήτημα της προίκας, που όφειλε να έχει κάθε γυναίκα προκειμένου να παντρευτεί. Ο εν λόγω θεσμός δημιουργούσε μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα, καθώς όπως επισημαίνεται στον διάλογο *πλουσίων και φτωχών* του Αλεξίου Μακρεμβολίτη: «διὰ τί δὲ καὶ τῷ γάμῳ οὐ πρὸς ἀσφάλειαν σωφροσύνης καὶ ἀγιασμοῦ χρώμεθα, ἀλλὰ μάλιστα πρὸς ἐμπορίαν καὶ καπηλείαν, ... τί γὰρ αἱ μὴδὲν ἔχουσαι κόραι δράσουσιν;» Γι' αυτό και προτείνεται «τὴν μὴδὲν ἔχουσαν κόρην τῷ πλουσίῳ νυμφίῳ συνέρχεσθαι καὶ τὸ ἀνάπαλιν».²¹⁸² Ἐτσι εξηγείται και η μέριμνα τόσο της αυτοκρατορικής εξουσίας όσο και του Πατριάρχη για την προικοδότηση άπορων νέων γυναικών στο πλαίσιο της φιλανθρωπίας και προκειμένου να τις διαφυλάξουν από

²¹⁷⁹ Laiou, «The Role of Women», *ό.π.*, σ. 236.

²¹⁸⁰ Από επιστολή του *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Νικηφόρου Χούμνου πληροφορούμαστε ότι η αδελφή του παντρεύτηκε τον ανεψιό του *πρωτοβεστιαρίου* Μιχαήλ Ταρχανειώτη σε ηλικία 12 ετών και αφού απέκτησε 2 παιδιά, χήρεψε σε ηλικία 17 ετών. *Anecdota Nova*, αρ. πεί, σσ. 107-8. Παρόμοια ήταν και η μοίρα της κόρης του Χούμνου Ειρήνης, η οποία παντρεύτηκε στην ηλικία των 12 τον υιό του αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο (1303) για να χηρέψει λίγα έτη αργότερα (1307) σε ηλικία 16 ετών. Βλ. σχετικά *PLP*, 30936.

²¹⁸¹ Εκτός από τις Βυζαντινές πριγκίπισσες που στάλθηκαν ως νύφες σε Μογγόλους ηγεμόνες (Runciman, «Ladies of the Mongols», *ό.π.*, σσ. 46-53), ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι περιπτώσεις των Καταλανών: Ρογήρου del Flor (Ροντζερίου) που νυμφεύτηκε τη Μαρία Ασανίνα, ανεψιά του Ανδρονίκου Β', και έλαβε τα αξιώματα του *μεγάλου δουκός* και εν συνεχεία του *καίσαρος* του Fernando d'Aunés (Πιριγκερίου Τέντζα), *άμηράλη* που νυμφεύτηκε την κόρη του Παχέος Ραούλ και έλαβε τα αξιώματα του *μεγάλου δουκός* και του *δομestικού τῶν σχολῶν* (Γρηγοράς, I, VII:3, σ. 220.12-18.), και του Φαρέντζα Τζυμή, επικεφαλής Αραγονέζων ιπποτών και μέλους της Καταλανικής Εταιρείας, που έλαβε επίσης το αξίωμα του *μεγάλου δουκός* και ως σύζυγο την αδελφή του αυτοκράτορα, την χήρα Θεοδώρα Παλαιολογίνα (Γρηγοράς, I, VII:4, σ. 232.20-24).

²¹⁸² Ševčenko, «Makrembolites», σ. 208. Για την μνηστεία και τον θεσμό της προίκας βλ. κυρίως τις εργασίες της A. Laiou, «The Role of Women», *ό.π.*, σσ. 233-241· «Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women», *BF* 9 (1985), 59-102· «Ο θεσμός της μνηστείας στο Βυζάντιο», *Tribute to N. Svoronos*, τόμ. 1, Πέθυμνο, 1986, σσ. 279-298· «Marriage Prohibitions, Marriage Strategies and the Dowry in Thirteenth-Century Byzantium», J. Beaucamp - G. Dagron (eds.), *La transmission du patrimoine; Byzance et l'aire méditerranéenne*, Paris, 1998, σσ. 129-160, και «Family Structure and the Transmission of Property», J. Haldon (ed.), *The Social History of Byzantium*, Wiley - Blackwell, 2009, σσ. 51-75. Βλ. επίσης την μελέτη της R. Macrides, «Dowry and Inheritance in the Late Period: some cases from the Patriarchal Register», *Kinship and Justice in Byzantium, 11th - 15th centuries*, Variorum, Aldershot, 1999, αρ. V, σσ. 89-98.

τυχόν πιθανή φθορά.²¹⁸³ Ο θεσμός της προίκας απασχολούσε περιέργως και τον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη, που παραπονιέται ότι «Ταῖς γε μὴν παρθένους αὐταῖς οὐκ ἄλλως ἢ θησαυρῶν πολυταλάντων ἔξεστι κήδη τινὰ καλλίω καὶ σεμνότερα πρίασθαι. Καὶ δὴ τοῦτ' αἰεὶ πρόσεισιν, οὐκ οἶδ' ὅπως, μετὰ τοῦ χρόνου καὶ πλείω κατατιθέναι καὶ φέρειν ἀνάγκην ἡμεῖς ἔχομεν ἢ καθ' ὅσα ἀπημπολήμεθα ταῖς τῶν ἡμετέρων αὐτοὶ παιδῶν μητράσι».²¹⁸⁴ Παραταύτα, η προίκα της γυναίκας διασφαλιζόταν νομικά τόσο σε περίπτωση χωρισμού όσο και στην περίπτωση πρόωρου θανάτου του συζύγου, καθώς αυτή ανήκε, σύμφωνα με τον νομοθέτη, στα παιδιά που προέκυψαν από τον γάμο.²¹⁸⁵

β'. ΑΝΤΙΛΑΤΙΝΙΚΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΙΜΗΣΗ ΔΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΤΥΠΩΝ

Η ζοφερή ανάμνηση του 1204 και η 57χρονη κατοχή της πρωτεύουσας από τους Δυτικούς Σταυροφόρους πέραν από τις πολιτικές προεκτάσεις διαμόρφωσε στην αντίληψη των Βυζαντινών μια αρνητική εικόνα για τους Δυτικούς, η παρουσία των οποίων στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1261 προκαλεί αισθήματα επιφυλακτικότητας, ανασφάλειας ή και φόβο για το ενδεχόμενο μιας νέας απώλειας της πρωτεύουσας. Έτσι, ο επίπλους του βενετικού στόλου κατά των Γενουατών του Γαλατά το 1296 προκάλεσε τόση ανησυχία, ώστε ο αυτοκράτορας διέταξε το κλείσιμο των πυλών και έθεσε σε πολεμική ετοιμότητα τις στρατιωτικές δυνάμεις, φοβούμενος «μή πού τι καὶ τῶν δεινῶν ἐπὶ τῇ πόλει καταπανουργεύσαιντο».²¹⁸⁶ Τρία έτη αργότερα (Ιουν. 1299) η παρουσία «ἑπτὰ νεῶν μακρῶν κατὰ πραγματείαν» εκλήφθηκε ως επιθετική ενέργεια αναγκάζοντας τον Πατριάρχη Ιωάννη Β' Κοσμά να εγκαταλείψει τη μονή του Κοσμιδίου και να αναζητήσει καταφύγιο εντός των τειχών.²¹⁸⁷ Οφείλουμε, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι η διάλυση του βυζαντινού στόλου και η παρεπόμενη αδυναμία του Βυζαντίου στη θάλασσα ενθάρρυνε τη δράση των Βενετών, που δεν δίστασαν την άνοιξη του 1302 να εισπλεύσουν στον Κεράτιο «καὶ καταντικρὺ τῶν

²¹⁸³ Ὅπως αναφέρεται σε χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η' (1272) ο Πατριάρχης «κόραις ἀπόροις πόρος ἐπὶ συζυγίαις ἐννόμοις γινόμενος, ἵνα μὴ τῆς παρανόμου πειραθῶσι φθορᾶς» (JGR 1, σ. 664), ενώ ο ίδιος αυτοκράτορας στο *Τυπικόν* της μονῆς Αυξεντίου ορίζει την ετήσια καταβολή ενός χρηματικού ποσού «εἰς ... παρθένων, ἀπορίᾳ συνεχομένων, ἐννόμου γάμου κοινωνίαν καὶ σύζευξιν, καθὼς ἂν ἐπικρίνει ὁ προεστὼς καὶ οἱ λογάδες τῶν ἀδελφῶν» (Dmitrievsky, *Τυπικά* I.1, σ. 785.9).

²¹⁸⁴ Μετοχίτης, *Ἠθικός*, κεφ. 47, σσ. 196, 198· και του ίδιου, *Miscellanea*, κεφ. π', σ. 567: «καὶ κλήρους ἐναποτιθέμενοι τέκνοις φιλονεικοῦσιν ἄλλος ἄλλον ὑπερβαλέσθαι, καὶ προικῶσι πολυταλάντοις ἀπεμπολοῦσι τὰ φίλτατα, καὶ ἐξωνοῦνται κήδη σεμνά τε καὶ τίμια, πρὸς τοὺς φθάσαντες ἐριστικῶς ἀεθλεύοντες καταλείψαι περιφανεστέραν ἐκγόνων διαδοχὴν».

²¹⁸⁵ Laiou, «The Role of Women», σ. 237 κ.ε. Δεν απουσιάζουν, ασφαλώς, περιπτώσεις χωρισμού, όπου καταστρατηγείται ο νόμος, με τον σύζυγο να οικειοποιείται την προίκα της συζύγου, όπως συνέβη με τον γαμβρό κάποιου Βαραγκάτου, που νυμφεύθηκε δεύτερη φορά στην Πελοπόννησο, αλλά χωρίς να αποδώσει στην πρώτη του σύζυγο την προίκα της. Υπέρ του Βαραγκάτου και της κόρης του παρενέβη ο λόγιος Θεόδωρος Υρτακηνός μεσολαβώντας σχετικά στον Θεόδωρο Μετοχίτη. Βλ. Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 21, σ. 739.

²¹⁸⁶ Παχυμέρης, III, IX:18, σσ. 263.21-265.4.

²¹⁸⁷ Παχυμέρης, IV, X:2, σ. 313.1-4.

ἀνακτόρων ναυλοησάμενοι, δεινὰ τοὺς προσχώρους ἐποίουν, καὶ τινι θημωνίᾳ ἐκεῖ που ἰσταμένη πῦρ ἐνιάσιν, οὐ τὸσον εἰς ζημίαν τῶν κεκτημένων ὅσον εἰς χλεύην».²¹⁸⁸

Γεγονότα ὅπως τα παραπάνω, καθὼς και η μνήμη του παρελθόντος, ενίσχυαν στους κατοίκους της πρωτεύουσας τα αισθήματα καχυποψίας, μίσους, εχθρότητας αλλά και περιφρόνησης, που έτρεφαν εναντίον κάθε Δυτικού. Έτσι, η αλαζονική στάση ενός Γενούατη «ὑπερηφανευσαμένου προσελῶντι καὶ εἰπόντος ὡς ἡ πόλις καὶ πάλιν ἔσται τοῖς ἡμετέροις» προκάλεσε την εναντίον του επίθεση του παρευρισκόμενου πλήθους «καὶ εὐθὺς τῷ πλήξαντι ὁ διὰ μαχαίρας ἐσχεδιάζετο θάνατος».²¹⁸⁹ Ανάλογα προβλήματα επισημαίνει στις καθημερινές σχέσεις και συναλλαγές ο Βενετός βαίλος στην Κωνσταντινούπολη Marco Minolto, που διαμαρτύρεται λέγοντας ότι οι Έλληνες και οι Γασμούλοι της πόλης συμπεριφέρονται άσχημα στους Βενετούς, τα βυζαντινά δικαστήρια κρίνουν μεροληπτικά, ενώ Βενετοί επαγγελματίες, όπως κρεοπώλες και ψαράδες, δεν μπορούν να διαθέσουν τηνπραμάτεια τους στις αγορές, αφού Βυζαντινοί έμποροι και γραφειοκρατία δημιουργούσαν προσκόμματα στην εμπορική τους δραστηριότητα.²¹⁹⁰ Τα αισθήματα ήταν ασφαλώς αμοιβαία, αφού στα μάτια των Δυτικών οι Βυζαντινοί εξακολουθούσαν να είναι όχι απλώς σχισματικοί αλλά και αιρετικοί, χωρίς να διαφέρουν ιδιαίτερα από τους άλλους Ανατολίτες, γι' αυτό και τους αποκαλούσαν «λευκούς Αγαρηνούς».²¹⁹¹

Στο ήδη υπαρκτό αντι-λατινικό κλίμα, ο ρόλος της Εκκλησίας υπήρξε σημαίνων ιδιαίτερα μετά την προσπάθεια του Μιχαήλ Η΄ να επιβάλει την ένωση των Εκκλησιών και την αναφαινόμενη διαβρωτική επίδραση των δυτικών ηθών, που έθεταν σε κίνδυνο τη θρησκευτική και όχι μόνο υπόσταση των Βυζαντινών.²¹⁹² Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρει ο Γεώργιος Μετοχίτης, για αυτά που υπέστη μετά την αποκήρυξη της Ένωσης των Εκκλησιών από «δήμον μαινόμενον» και «ὀργιζομένων ἀρχόντων θυμόν» ή για τις λοιδορίες που δέχθηκε, ὅπως το ότι: «Φράγγος καθέστηκας».²¹⁹³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο σημείο

²¹⁸⁸ Παχυμέρης, IV, Χ:23, σσ. 353.29-355.3.

²¹⁸⁹ Παχυμέρης, II, V:30, σ. 543.5-9 (c. 1276/78).

²¹⁹⁰ Laiou, *Constantinople*, σ. 277.

²¹⁹¹ Παχυμέρης, II, V:10, σ. 471.23: «προσίστατο γὰρ τὸ σκάνδαλον, καὶ τὸ λευκούς Αγαρηνούς εἶναι Γραικούς παρ' ἐκείνοις μείζον ἤρετο».

²¹⁹² Σε μία ακραία εκδήλωση ανθενωτικών, αντι-λατινικών αισθημάτων ο μοναχός Μελέτιος θα γράψει:
«Αγαρηνός σωματικῶς εἶθε κρατήσειέ μου
καὶ βασιλεύσαι τῆς σαρκὸς καὶ κυριεύσειέ μου,
μόνον ψυχῆς αἰρετικὸς μὴν περιγένοιτό μοι [...] καὶ μακρυνθῶ τῶν εὐσεβῶν καὶ τῶν ὀρθοδοξούντων».

Βλ. Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σσ. 104-105, 562.228-236. Η θέση του Μελετίου θυμίζει τη φράση που φέρεται να είπε πριν την Άλωση ο μέγας δούξ Λουκάς Νοταράς, ότι «Κρειττότερόν ἐστιν εἶδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦδον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικήν», Grecu, *Ducac, Historia Turcobyzantina*, ὅ.π., XXXVII, σ. 264.14-15. Βλ. και Η.-G. Beck, «Formes de non-conformisme à Byzance», *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politique*, Académie Royale de Belgique, 5 série, LXV (1979), 319.

²¹⁹³ Βλ. C. Giannelli, *Le récit d'une mission diplomatique de Georges le Métochite (1275-1276) et le Vat. gr. 1716*, στο V. M.-H. Laurent, *Le Bienheureux Innocent V (Pierre de Tarentaise) et son temps*, (Studi e Testi, 129), Città del Vaticano, ²1961, Appendice IV, σ. 424, σημ. 23· πρβλ. van de Velden, *Métochite*, ὅ.π., σ. 47 και σημ. 32.

αυτό και το πλήθος των αντι-λατινικών πραγματειών και διδασκαλιών και μάλιστα όσα προσάπτουν στους Λατίνους ή όσα προτρέπουν τους Ορθοδόξους να αποφύγουν.

Ήδη, αμέσως μετά το 1204, σε κείμενο του Κωνσταντίνου Στιλβή κατηγορούνται οι Λατίνοι ότι οι ιερείς τους ντύνονται θηλυπρεπώς, ότι ξυρίζουν τα γένια τους –οι ιερείς μάλιστα όλο τους το σώμα κατά το ιουδαϊκό έθιμο– και ότι τρώνε πνικτά, θνησιμαία και θηριάλωτα ζώα, όπως και αίμα, αλλά και ακάθαρτες τροφές.²¹⁹⁴ Αργότερα, την περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄, η προσπάθεια ένωσης των Εκκλησιών οδήγησε στη συγγραφή πλήθους αντιρρητικών κειμένων κατά του λατινικού δόγματος.²¹⁹⁵ Ακόμη και μετά τον

²¹⁹⁴ Βλ. J. Darrouzès, «Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», *REB* 21 (1963), 50-100: «Οί άρχιερείς και ξυρώνται μετά τοῦ πώγωνος και τήν τρίχα τοῦ ὄλου σώματος, άγνισμὸν τοῦτο οἰόμενοι, ὅπερ ιουδαϊκόν» (§ λθ΄, σ. 71.167-168)· «Ὁ Πάπας και οἱ αὐτοῦ τοποτηρηταὶ κίδαριν φοροῦσι και μανδύαν θηλυπρεπή» (§ ζγ΄, σ. 77.280-281)· «πάντες τὸ γένειον ξυρώνται και γυναικίζονται» (§ ξε΄, σ. 78.292), και «Εσθίουσι τὰ πνικτὰ και θνησιμαία και τὰ θηριάλωτα και τὸ αἶμα και τὰ ακάθαρτα» (§ ζς΄, σ. 79.300-301).

²¹⁹⁵ Οι αντι-λατινικές πραγματείες των χρόνων του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου ακολουθούν σε γενικές γραμμές τα λεγόμενα του Στιλβή. Ειδικότερα, έχουμε: (I) έναν διάλογο μεταξύ κάποιου 'Παναγιώτη' και ενός Λατίνου αζυμίτη (post 1274), Vasiliev, «Panagiotae cum azymita disputatio», *ό.π.*, σσ. 179-188. Διαλεγόμενος με τον αζυμίτη ο 'Παναγιώτης' ερωτά (σ. 186) «Διὰ τί τὸ πνικτὸν τρώγετε; διὰ τί φλεβοτομεῖς εἰς τὸ γυάλι σου, εἶτα πλένεις αὐτὸ και πίνεις; ... διὰ τί τοὺς κατχοοίρους τρώγεις και τοὺς βαθράκους, ἄρκτους τε και κουρούνας, τὰ βδελυκτὰ και μεμωλυσμένα;» Στη Συνοδική Βιβλιοθήκη της Μόσχας, στον κώδ. 364, έτους 1384 [M. Speranskij, «Συμβολή εἰς τήν "Ἱστορίαν τοῦ μετὰ τοῦ αζυμίτου διαλόγου παναγιώτου τινός», *VV* 2 (1895), 521-530] απαντά παρόμοια πραγματεία, όπου (σσ. 529-530) ο 'Παναγιώτης' κατηγορεῖ τον αζυμίτη ότι «ζωγραφεῖτε τοῦ Χριστοῦ τὰ ποδάρια καθαλικεπτὰ ἀλλὰ και κουροψυγένην και τὰ μαλία του τζούφετα κομμένα, καθὼς ἐσεῖς οἱ φράγγοι» και δηλώνει ότι «ὁ πατήρ ἡμῶν ἐστὶ ὁ θεός. Ὁ υἱὸς ὁ πρέσβυς εἴμεσθεν ἡμεῖς οἱ χριστιανοί, ὁ δὲ νεώτερος υἱὸς ἦστε ἐσεῖς οἱ φράγγοι, οἱ αζυμίτες»· (II) Μία πραγματεία του ανθενωτικού μοναχοῦ Μελετίου Γαλησιώτη κ' Ομολογητή, που αναπαράχθηκε κατά κόρον μετά το 1274 και δίνει μετά τον Στιλβή τον πλέον μακρὸν κατ'επιλογήν κατηγοριῶν κατά των Λατίνων. Βλ. σχετικά Δημητρακόπουλος, 'Ορθόδοξος Ἑλλάς, *ό.π.*, σ. 60· A. Argyriou, «Remarques sur quelques listes grecques enumerant les heresies latines», *BF* 4 (1972), 9-30, και T. Kolbaba, «Meletios Homologues on the customs of the Italians», *REB* 55 (1997), 137-168· (III) Ἔργα αντιρρητικά και αντι-λατινικά με το όνομα του προκαθημένου τοῦ βεστιαρίου και κοιαιστῶρος Ματθαίου Ἄγγελου Πανάρετου, που συμμετείχε το 1273 στην πρεσβεία προς τον παπά Γρηγόριο Ι΄. Βλ. Παχυμέρης, II, V:17, σ. 491.30-493.3· Tăutu, *Acta*, αρ. 45, σ. 131 (Μάρτ. 1274), όπου αναφέρεται ο πανσέβαστος σεβαστός προκαθήμενος Νικόλαος Πανάρετος, και Δημητρακόπουλος, 'Ορθόδοξος Ἑλλάς, σσ. 48-53· (IV) Δύο λόγους «Κατὰ τῶν Λατίνων» για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος του μεγάλου λογοθέτου Γεωργίου Ακροπολίτη, πιθανότατα όταν ήταν αιχμάλωτος στην Ἡπειρο (1257-1259). Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, II, σσ. 30-66· αρχιμ. Α. Δημητρακόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ βιβλιοθήκη ἐμπεριέχουσα Ἑλλήνων θεολόγων συγγράμματα, ἐκ χειρογράφων τῆς ἐν Μόσχᾳ βιβλιοθήκης*, τόμ. Α΄, Leipzig, 1866, σσ. 395-410, και Macrides, *Akropolites*, σ. 77· (V) Τα αντιλατινικά έργα και τους λίβελλους που φέρεται ότι συνέθεσε ο διδάσκαλος τοῦ εὐαγγελίου Γεώργιος Μοσχάμπαρ. Βλ. X. Σαββάτος, «Γεωργίου Μοσχάμπαρ, Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἐστὶ τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου τὸ ἐπιγεγραμμένον «περὶ θεῶν ὀνομάτων» ἀκριβέστερον», *Θεολογία* 72 (2001), 487-544, 495-499· L. Silvano, «Massimo Planude o Giorgio Moschambar? Sull' attribuzione di un libello antilatino contenuto nel ms. Vindobonense theol. gr. 245», *Medioevo Greco* 6 (2006), 199-203· του ιδίου «L'origine dello scisma in un dialogo di Giorgio Moschambar», *Πορφύρα* 13.2 (2009), 13-23, Δ. Μονιού, «Μία ἀνέκδοτη πραγματεία τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ», *Βυζαντινά* 28 (2008), 69-80, και της ίδιας, *Γεώργιος Μοσχάμπαρ. Βίος και ἔργο*, *ό.π.*, σσ. 52-80· τέλος (VI) τα αντιρρητικά έργα του ανθενωτικού ιερομόναχου και μαθητή του Μοσχάμπαρ, Ιερόθεου. Ο τελευταῖος συνέγραψε περί το 1273-76 μία «ὀμιλία κατὰ Λατίνων διαλογικὸν φέρουσα τὸν χαρακτηρα, ἀντιθέτους ἔχουσα τὸν Λουκᾶν και τὸν Νήφωνα», όπου εκτός των δογματικῶν σφαλμάτων προσάπτει στους Λατίνους και μία σειρά «παρεκκλίσεων», όπως η είσοδος στον χώρο του ιεροῦ των λαϊκῶν, ανδρῶν και γυναικῶν, η χρήση αζύμων, η κατανάλωση πνικτῶν, το ότι «συνάπτονται ἀνέδην τοῖς Ἀρμενίοις», η κρεοφαγία κατά τις ἡμέρες νηστείας, και τέλος η πολυγαμία. Βλ. σχετικά Δημητρακόπουλος, 'Ορθόδοξος Ἑλλάς, σσ. 53-55, και Ιωαννίδης, *Ὁ ιερομόναχος Ἰερόθεος*, σσ. 37-40, και 165-233. Ο ίδιος συνέταξε περί το 1277-79 και «Στιχηρὰ δογματικά εἰς ἔλεγχον και ἀποτροπήν τοῦ Βέκκου και τῶν Ἱταλῶν», Ιωαννίδης, *ό.π.*, σσ. 40-44, και 235-266. Σημειωτέον ὅτι (παρα)υμνογραφικά κείμενα υπέρ του ορθοδόξου δόγματος και κατά των Λατίνων συνέταξε και ο Ματθαῖος Βλαστάρης, βλ. Ιωαννίδης,

θάνατο του Μιχαήλ Η΄ (1282) και την αποκήρυξη της φιλενωτικής του πολιτικής από τον διάδοχό του Ανδρόνικο Β΄, οι Πατριάρχες Γρηγόριος Β΄ και Αθανάσιος εξακολουθούν να κινούνται στο ίδιο πνεύμα συγγράφοντας πραγματείες δογματικού χαρακτήρα και συνιστώντας αποχή από λατινικές συνήθειες και ιδιορρυθμίες. Ο πρώτος εξ αυτών, αμέσως μετά την αναίρεση της εκκλησιαστικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄ από τον διάδοχό του, συνέγραψε έναν αντιρρητικό Λόγο «κατὰ τῶν τοῦ Βέκκου βλασφημιῶν» θέλοντας να αποσεισει από πάνω του τη μορφή για συνεργασία με τους Λατινόφρονες.²¹⁹⁶ Αργότερα δε ως Πατριάρχης ψέγει σε επιστολή του τον ηγεμόνα της μεγάλης Βλαχίας σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα για τις σχέσεις του με τους Λατίνους επισημαίνοντας εμφαντικά «οὐχ οὔτοι τὴν ἔνζυμον ἀθετοῦσι θυσίαν; ... οὐ τοῖς πνικτοῖς καὶ τοῖς αἵμασιν ἐμμαινόνται;»²¹⁹⁷ Κατὰ παρόμοιο τρόπο το 1285 ἐπ' ευκαιρία της συνόδου των Βλαχερνῶν ο Πατριάρχης Αθανάσιος συνέθεσε ένα βιβλίο με τον τίτλο *Συνάγματα καταγγέλλοντα το λατινικό δόγμα περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*.²¹⁹⁸ Ο ίδιος αργότερα ως Πατριάρχης συνιστά σε διδασκαλίες του την αποφυγή των πνικτών και του αίματος, ενώ ζητεί από τους ιερείς να ενημερώνουν τους πιστούς, ώστε να μην αφήνουν μακριά κόμη, να μην κυκλοφορούν χωρίς ζώνη, όπως και να αποφεύγουν το «γυναικίζεσθαι» και τη συναναστροφή με τους αιρετικούς.²¹⁹⁹

Φαίνεται πάντως ότι ο Αθανάσιος όσο και ο προκάτοχός του Γρηγόριος Β΄ επέδειξαν κάποια ανοχή έναντι των Λατίνων και των φιλενωτικών, αν λάβουμε υπόψη όσα τους καταμαρτυρεί ο ανώνυμος συγγραφέας των παρασελίδιων σχολίων του κώδικα *Vindob. hist. gr. 70* (14ος αι.).²²⁰⁰ Επιπλέον, η πολεμική κατά των λατινικών τρόπων φαίνεται ότι δεν είχε τελικά ιδιαίτερη επιτυχία, αφού στα τέλη του 14ου αι. ο Ιωσήφ Βρυέννιος στην πραγματεία του «*Τίνες αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν*» επισημαίνει μεταξύ άλλων ότι

ό.π., σ. 42 και σημ. 86, και Κ. Μητσάκης, «Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Παραῦμνογραφία», *Τὸ Ἐμψυχοῦν ὕδωρ. Μελέτες μεσαιωνικῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Αθήνα, ³2000, σ. 104. Σχετική είναι επίσης η εργασία του S. Lila, «Un Opuscolo polemico anonimo contro il patriarca Becco (1275-1282)», *Byzantion* 40 (1970), 75-89.

²¹⁹⁶ PG 142, στ. 87 κ.ε.: και Laurent, *Regestes*, αρ. 1513, critique 2.

²¹⁹⁷ C. Rapp, «Ein bisher unbekannter Brief des Patriarchen Gregor von Cypren an Johannes II., Sebastokrator von Thessalien», *BZ* 81 (1988), 13.27-29.

²¹⁹⁸ M. S. Patedakis, «Athanasios' I Patriarch of Constantinople anti-Latin views and related theological writings», A. Rigo - P. Ermilov (eds.), *Byzantine theologians. The systematization of their own doctrine and their perception of foreign doctrines*, (Quaderni di Νέα Ῥώμη, 3), Università degli Studi di Roma, 2009, σσ. 125-142 και ειδικότερα σ. 135 κ.ε.

²¹⁹⁹ Laurent, *Regestes*, αρ. 1748, 1749, 1762 και 1777· βλ. επίσης Patedakis, *Athanasios I*, σσ. 193.574-755 και 577-578, που συνιστά «μὴ ἔθνικοῖς ἱματίοις ἐγκαλωπίζεσθαι, τῆς κεφαλῆς τὴν κόμην μὴ γυναικίζεσθαι, μὴ ζώνης βαδίζειν ἐκτός», και «αἵματος πνικτοῦ ἀπέχεσθαι ... καὶ γάμους μὴ συναλλάσσεις ὅλως αἰρετικῶ καὶ μηδὲ συνεσθῆεν τούτων τινί».

²²⁰⁰ Darrrouzès, «Notes marginales», ό.π., αρ. 12, σ. 75: «Οἱ δὲ τοὺς Λατίνους αἰρετικούς ἔχοντες καὶ εὐλογούντες αὐτοὺς οὐκ οἶδα ποίου ἀγιασμοῦ μετέχει ἡ τούτων εὐλογία καὶ πῶς λέγουσι μὴ κοινωνεῖν αὐτοῖς οἱ συνευχόμενοι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, οἱ συνιστέμενοι τούτοις, τελουμένων τῶν θείων μυστηρίων, οἱ ἅμα τούτοις τὸ ἀντίδωρον δεχόμενοι παρὰ τοῦ ἱερουργούντος, καὶ ταῦτα μετὰ τὸ προβῆναι τοσαῦτα ἔνεκα τῆς Λατίνων ἐνώσεως. Οἱ δὲ τὴν παλαιὰν συνήθειαν προβαλόμενοι οὐκ ὀρθῶς ποιοῦσι· οἱ γὰρ ἐπ' ἄμβωνος ἀναθεματίσαντες τὴν ἔνωσιν τῶν Λατίνων, πῶς λέγουσι τούτο; Ἀλλὰ καὶ ὁ Κύπριος, εὐλογῶν αὐτοὺς διηνεκῶς μέχρις ἂν ἦν ἐν τῷ πατριαρχείῳ, καὶ δὴ καὶ ὁ Γανοίτης Ἀθανάσιος, ἐν τίνι καὶ ποίῳ μέρει ταχθῆναι ὀφείλουσι, πρὸς τὴν ἑαυτῶν φημι καὶ κρίσιν καὶ ἀπόφασιν, παρὰ τῶν κανονικῶν καὶ ἀληθινῶν κριτῶν».

«πνικτὰ καὶ θνησιμαῖα καὶ θηριάλωτα καὶ αἵματα ζώων ἀπερισκέπτως, ὡς ἔθνηκοί, οἱ ὀρθόδοξοι κατεσθίουσιν».²²⁰¹

Στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄, κι ενώ το ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών φαίνεται ότι έχει λήξει, θα συνεχιστεί στην Κωνσταντινούπολη ένας έντονος διάλογος μεταξύ Βυζαντινών λογίων και εκπροσώπων της καθολικού τάγματος των Δομινικανών. Σε αντίθεση όμως με παλαιότερα, οι εκατέρωθεν διαλεγόμενοι γνώριζαν τη γλώσσα των 'αντιπάλων' και συνεπώς μπορούσαν να έχουν άμεση αντίληψη των θέσεων και της επιχειρηματολογίας τους. Από πλευράς των Βυζαντινών στη συζήτηση αυτή συμμετείχε μεταξύ άλλων και ο *ρήτωρ* της μεγάλης Εκκλησίας Μάξιμος Ολόβωλος, που είναι γνωστό ότι διατηρούσε επαφές με μέλη των δυτικών μοναστικών ταγμάτων. Έργο του είναι μία πραγματεία απολογητικού και αντιρρητικού χαρακτήρα προς «*ἀνατροπή τῶν κεφαλαίων τοῦ Φρά Φραντζέσκου*», *πρεδικατόρου* (i.e. Δομινικανού) της Παλαιάς Ρώμης.²²⁰² Παρόμοια έργα συνέγραψαν επίσης ο Μάξιμος Πλανούδης και ο μαθητής του Μανουήλ Μοσχόπουλος· ο τελευταίος μετά από συζήτηση που είχε με έναν Λατίνο, προφανώς κάποιο Δομινικανό μοναχό του Πέρα.²²⁰³ Στον κύκλο αυτό ανήκε και ο γνωστός μοναχός Σοφονίας, που εξαιτίας της ομολογίας του για την ορθότητα του λατινικού δόγματος, υπέστη δίωξη με αποτέλεσμα να βρει καταφύγιο κοντά στους Δομινικανούς.²²⁰⁴ Παραταύτα, μέσω αυτού του διαλόγου και των μεταφράσεων που πραγματοποιήθηκαν από τη λατινική, η λογιούση της πρωτεύουσας ήρθε σε επαφή όχι μόνο με τη δυτική λογοτεχνία, αλλά και τον εκεί αναπτυσσόμενο σχολαστικισμό.

Από μέρους των Δομινικανών του Πέρα, οι Βαρθολομαίος και Σίμων, επιδόθηκαν μετά την αποκήρυξη της Ένωσης από μέρους των Βυζαντινών στη μετάφραση των έργων του Θωμά Ακινάτη σε σύνοψη, καθώς και στη συγγραφή πραγματειών υπερασπιζόμενοι τη δογματική ορθότητα της προσθήκης του *Filioque* και επιχειρώντας να αναιρέσουν τις βυζαντινές θέσεις για το ίδιο θέμα.²²⁰⁵

²²⁰¹ Oekonomos, «Joseph Bryennios», *ό.π.*, σ. 227.

²²⁰² Βλ. Σπ. Λαυριώτης, Σ. Ευστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει*, Paris, 1925, αρ. 1126-I 42, (f. 71^r), σ. 182.

²²⁰³ Οι πραγματείες αυτές δέχθηκαν τα πυρά του ενωτικού Γεωργίου Ακροπολίτη. Βλ. PG 141, στ. 1275-1306: «*ἀντίρρησις τῶν τριῶν κεφαλαίων, ὧν ἐξέθετο Μάξιμος μοναχὸς ὁ Πλανούδης*», και στ. 1307-1405: «*ἀντίρρησις τῶν ὧν συνεγράψατο Μανουήλ ὁ τοῦ Κρήτης ἀνεψιός*». Για το ίδιο θέμα βλ. D. I. Polemis, «An Unpublished Anti-latin Treatise of Manuel Moschopoulos», *JÖB* 46 (1996), 251-264.

²²⁰⁴ Congourdeau, «Dominicains», σ. 177: «*Ut reverendus vir dominus Sophonias, graecus kalogerus ... sive monachus sciens graecam litteram et latinam, qui ob confessionem verae fidei, quam tenet et docet Romana ecclesia, per-sucationes a suis passus est, nobis fratribus Praedicatoribus in Constantinopoli retulit*».

²²⁰⁵ Βλ. σχετικά R. J. Loenertz, «Autour du traité de fr. Barthélemy de Constantinople contre les Grecs», *Archivum Fratrum Praedicatorum* 6 (1936), 361-371· A. Dondaine, «“Contra Graecos”. Premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient», *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951), 320-447, και M. D. Jordan, «Theological Exegesis and Aquinas's Treatise "Against the Greeks"», *Church History* 56 (1987), 445-456. Ας σημειωθεί ότι ο Σίμων διατηρούσε φιλικές σχέσεις και είχε συνεργαστεί τόσο με τον Μάξιμο Ολόβωλο όσο και με τον μοναχό Σοφονία. Για το πρόσωπο του βλ. *PLP*, 25367.

Εντούτοις, οι επαφές αυτές δεν ήταν ανεκτές από μεγάλη μερίδα των κατοίκων της πόλης, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης. Σημειώθηκαν μάλιστα αντιδράσεις «διὰ τὸ τῆς ἀκριβοῦς θρησκείας ζηλωτικόν» κατά των δυτικών ταγμάτων, όπως όταν ένα από αυτά επιχειρήσει να εγκατασταθεί σε χώρο πλησίον του ναού της Θεοτόκου της Αγοράς (St. Maria in Foro).²²⁰⁶ Χαρακτηριστικά του αντι-λατινικού κλίματος στην πρωτεύουσα είναι και τα όσα αναφέρονται στον κώδικα *Ursal* 55 από τον Δομινικανό Guillaume Bernard de Gaillac ή κάποιο άλλο μέλος της αδελφότητας. Κατά τα λεγόμενά του, όταν παραπονέθηκαν στον μέγα διερμηνευτή Ιωάννη Ἄγγελο για τις επιθέσεις που δέχονταν από τους κατοίκους της πόλης, έλαβαν ως απάντηση ότι κανείς μορφωμένος Έλληνας δεν θα διέβαλλε τους Λατίνους ει μη μόνο για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος.²²⁰⁷

Παράλληλα και ανεξάρτητα με τις θρησκευτικές έριδες και παρά τις συνεχείς συστάσεις και προειδοποιήσεις της Εκκλησίας, τα δυτικά έθνη άρχισαν να επηρεάζουν σταδιακά τις συνήθειες και την καθημερινότητα των Βυζαντινών. Περισσότερο δεκτική φαίνεται ότι ήταν η αριστοκρατία και οι ανώτεροι αξιωματούχοι, καθώς δεχόταν άμεση επίδραση από το αυλικό περιβάλλον, στο οποίο η παρουσία των Δυτικών ήταν αξιόλογη. Παραταύτα, σε ορισμένους τομείς, όπως η ενδυμασία, είναι αλήθεια ότι έως και το τέλος της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ υπήρχε μια προτίμηση στα ανατολικής προέλευσης ρούχα, κυρίως από τη Μ. Ασία, την Περσία και την Αίγυπτο, η οποία αποδίδεται εν μέρει στην επικρατούσα μόδα και εν μέρει στην ενδεχόμενη απέχθεια προς κάθε τι δυτικό.²²⁰⁸ Στα χρόνια πάντως του Ανδρονίκου Γ΄ αυτό φαίνεται ότι αλλάζει, οπότε περί τα μέσα του 14ου αι. ο Νικηφόρος Γρηγοράς επισημαίνει μετά λύπης του την αλλοτρίωση των συμπατριωτών του, αφού οι περισσότεροι συνδύαζαν πολλούς διαφορετικούς τρόπους ένδυσης.²²⁰⁹

Η περίπτωση της ανδρικής κόμης και γενειάδας ήταν περισσότερο σύνθετη, καθώς η δεύτερη αποτελούσε σύμβολο ανδρείας και εν γένει ίδιον της ανδρικής φύσης. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή οι Βυζαντινοί τάσσονται υπέρ του μέτρου, καθώς ούτε τα κοντά μαλλιά ούτε η ξυρισμένη παρειά ήταν αποδεκτή· αυτός ήταν εξάλλου και ο λόγος που κατηγορούσαν τους Λατίνους, ότι «τὸ γένειον ξυρῶνται καὶ γυναικίζονται».²²¹⁰ Ἐτσι, ο Γεώργιος Οιναιώτης στηλιτεύει ταυτόχρονα τους «ὑπὴν ἡ βαθεία κεκοσμημένους» όπως και

²²⁰⁶ Παχυμέρης, IV, XII:28, σσ. 585-586.

²²⁰⁷ Congourdeau, «Dominicains», σ. 177: «viro domino Kalo Johanni, praetori et magno interprete, imperialis palatii, quod Graeci super praefatis articulis nos frequenter molestabant, ille respondens: Nullus, inquit, sapiens seu litteratos Graecus columniatur Latinos nisi de sola processione Spiritus Sanctus». Ο εν λόγω Καλοιωάννης ταυτίζεται πιθανότατα με τον διερμηνευτή Ιωάννη Ἄγγελο, που αναφέρουν τα ανδηγαυικά αρχαία.

²²⁰⁸ Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, ό.π., σσ. 230-238, και της ίδιας, «Cultural Identity and Dress: The Case of Late Byzantine Ceremonial Costume», *JÖB* 57 (2007), 95-134 και ιδίως σσ. 115-116 και σημ. 64.

²²⁰⁹ Βλ. Γρηγοράς, III, XXXVII:47-48, σ. 555.7-22: «καὶ ἐπεπόλασε κατὰ πάντων σχεδὸν Ῥωμαίων, ὅσοι τῆς νέας εἰσὶ πολιτείας, ἦθη καινὰ καὶ ἀλλόκοτα ... οὔτε γὰρ Περσικὴ τὶς ἄκρατος ἢ στολὴ γέγονεν ἤδη Ῥωμαίοις, οὔτε Λατινικὴ τελέως, οὔτε μὴν τὶς Γοθικὴ καθάπαξ, οὔτε εἴ τις Τριβαλλῶν καὶ ἅμα Μυσῶν καὶ Παιόνων ... καὶ ὀρώμεν τῶν ἱερῶν περιβόλων εἴσω τοῦ τῶν φίλων παιδας τὴν μὲν κεφαλὴν εὐκότας Λατίνοις, τὸ δὲ σῶμα πᾶν περσικῶς τε καὶ μηδικῶς ἐσταλμένον».

²²¹⁰ Darrouzès, «Constantin Stilbès», § λθ', σ. 71 και § ξε', σ. 78· και Beck, «Formes de non-conformisme», ό.π., σσ. 313-329.

«τῶν ἔκοντι ταῦτ' ἀποβαλομένων» με αποτέλεσμα «καὶ ἄνδρες ὄντες γυναιξὶν ὁμοιοῦσθαι».²²¹¹ Ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος ομοίως αποδοκιμάζει τον Φραγγόπουλο για την «ἄνετον κόμην ... ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ παίζουσιν» αποκαλώντας τον «τριχομανὲς ἀνδράριον»,²²¹² γι' αυτό και όταν τελικά ο Φραγγόπουλος συνελήφθη υπέστη «ἀτίμω κουρᾷ».²²¹³

γ'. ΜΑΓΕΙΑ - ΟΝΕΙΡΑ - ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ

Η πίστη στο υπερφυσικό, οι προλήψεις, όπως και η καταφυγή στα όνειρα και στη μαγεία αποτελούσαν, και για την περίοδο που μάς απασχολεί, συνήθειες πρακτικές για το σύνολο του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Μολονότι δεν πρόκειται να υπεισέλθουμε στην ερμηνεία του φαινομένου, ένας από τους παράγοντες που ενίσχυαν την ανάγκη για καταφυγή σε όλα αυτά ήταν ασφαλώς η ανασφάλεια του παρόντος και η αβεβαιότητα του μέλλοντος.

Ως εκ τούτου η πρακτική της μαγείας, αν και δεν απουσιάζει, δεν αναφέρεται συχνά στις σύγχρονες πηγές και οι όποιες αναφορές σε αυτή αφορούν συνήθως κάποιο μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας ή προέρχονται από κάποιο περιηγητή. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ανεψιάς του Μιχαήλ Η', Θεοδώρας Παλαιολογίνας και του συζύγου της Βασιλείου Καβαλλαρίου, ο οποίος απέδωσε σε «μαγγανείαν» την αδυναμία εκπλήρωσης των συζυγικών του καθηκόντων.²²¹⁴ Τέλος, ξένοι περιηγητές καταγράφουν με ενδιαφέρον τις προλήψεις και μαγικές πρακτικές των λαϊκών στρωμάτων της Κωνσταντινούπολης, προκειμένου να τύχουν ίασης από διάφορες παθήσεις, όπως η αφή της στήλης των όφρων στον ιππόδρομο, η οποία πίστευαν ότι θεράπευε από το δάγκωμα φιδιού.²²¹⁵

²²¹¹ Karlsson - Fatouros, «Anonymus Florentinus», ό.π., αρ. 76, σσ. 214-215.1-2, 34-38. Ο Οιναιώτης (σ. 215.24 κ.ε.) δικαιολογεί την γενειάδα στους άντρες διότι «οἱ μὲν ἄνδρες, θερμότεραν ἔχοντες φύσιν, καὶ γενεῖοις κοσμοῦνται».

²²¹² Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 166 (Lameere, αρ. 180), ΕΦ 4 (1909), 126, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1541. Με αυτή την αισθητική αντίληψη συμφωνεί και ο Πατριάρχης Αθανάσιος. Βλ. Laurent, *Regestes*, αρ. 1762, σ. 542 (κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 193^v-204^r) και αρ. 1777, σ. 554 (ff. 215^r-228^r).

²²¹³ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 167 (Lameere, αρ. 181), ΕΦ 5 (1910), 213, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1542. Ανάλογη τιμωρία υπέστη και ο Ιωάννης Ζαρίδης το 1322, βλ. ανωτέρω σ. 438. Το ξύρισμα της κόμης και της γενειάδας αποτελούσαν ατιμωτική τιμωρία. Έτσι, στον Όψαρλόγο ο βασιλεύς Κήτος τιμωρεί τον Τζήρο με την αποκοπή του γενείου του:

«Ἀκούσας δὲ ὁ βασιλεὺς Κήτος
καὶ ὀρίσας μετὰ θυμοῦ μεγάλου
ἤφεραν ψαλίδιον καὶ ἔκοψε
τὸ γένειον τοῦ Τζήρου»,

H. Winterwerb, *Porikologos. Einleitung, kritische Ausgabe aller Versionen, Übersetzung, Textvergleiche, Glossar, kurze Betrachtungen zu den fremdsprachlichen Versionen des Werks sowie zum Opsarologos*, (Neograeca Medii Aevi 7), Cologne, 1992, σ. 253.67-69.

²²¹⁴ Παχυμέρης, I, I:12, σσ. 55.19-57.8. Βλ. επίσης την περίπτωση του ἀπὸ τῶν παιδοπούλων Κωνσταντίνου Παλάτη ἀπὸ το Μελένικο, του οποίου η μέλλουσα πενθερά και η μνηστή κατέφυγαν στη μαγεία για να τον εμποδίσουν να διαλύσει τον αρραβώνα, RPK, 1, αρ. 11 (Σεπτ.- Δεκ. 1315), σσ. 176-180.

²²¹⁵ Majeska, *Russian Travelers*, σ. 184, και § 13, σ. 250 κ.ε. Την ίδια παράδοση αναφέρει ελαφρώς παραλλαγμένη και ο Ισπανός Clavijo, σ. 71.

Η Εκκλησία ήταν ασφαλώς αντίθετη σε όλα αυτά και τα καταδίκασε απερίφραστα σε κάθε ευκαιρία. Σε διδασκαλίες του προς τον λαό και τον κλήρο ο πατριάρχης Αθανάσιος αποκήρυσσε τις πρακτικές αυτές και συνιστούσε ιδιαίτερα στις γυναίκες να αποφεύγουν παρόμοιες ασχολίες, όπως τις οιωνοσκοπίες με κριθάρι, τις μαγγανείες στα τρίστρατα ή τη συναναστροφή με μάντεις και αστρολόγους επισείοντας απειλητικά την ποινή του αφορισμού.²²¹⁶ Παραταύτα, και στους κόλπους της Ιεραρχίας επ' ευκαιρία της εκλογής ενός νέου Πατριάρχη επιχειρούνταν πρόβλεψη είτε του ονόματος του νέου προκαθημένου της Εκκλησίας είτε του μέλλοντός του και της πατριαρχίας του· πρακτική που τηρήθηκε τόσο στην περίπτωση του Αρσενίου όσο και του Αθανασίου Α'.²²¹⁷ Η άνοδος του τελευταίου για δεύτερη φορά στον πατριαρχικό θρόνο συνοδεύτηκε με προφοιβασμό από μέρους του για «θείαν ὄργην κατὰ τῶν Ῥωμαίων». Τρεις μέρες αργότερα ο επισυμβάς σεισμός έπεισε τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' «ὡς οὐχ ἕτερος ἄξιος μᾶλλον αὐτοῦ πρὸς τὸν πατριαρχικὸν ἀνεληλυθέναι θρόνον» και ὅτι «ἄμα τῷ τούτῳ ἐς τὸν πατριαρχικὸν ἀναβῆναι θρόνον ... ῥᾶστα πλατυνθῆναι τῆς τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας τὰ σχοινίσματα».²²¹⁸

Πράγματι, σε αντίθεση με τις πρακτικές της μαγείας, οι προρρήσεις για το μέλλον και η προσπάθεια πρόβλεψής μέσα από τη μελέτη των άστρων, τα όνειρα και την προσεκτική παρατήρηση και ερμηνεία των προμηνυμάτων αποτελούσαν μέρος της καθημερινότητας στην πρωτεύουσα και αναφέρονται συχνά στις πηγές της περιόδου. Ήδη αμέσως μετά το 1204 άρχισαν να κυκλοφορούν μεταξύ των μικρασιατικών πληθυσμών προφητείες, ενίοτε έντεχνα κατασκευασμένες, για την ανακατάληψη της πόλης, καθώς και για τον ελευθερωτή αυτοκράτορα. Σχετική είναι η λέξη (ακροστιχίδα) ΜΑΡΠΟΥ την οποία φέρεται ότι άκουσε ο Δυρραχίου Χαλκούτσης κατά την τέλεση της θείας Λειτουργίας στη μονή Ακαπνίου στη Θεσσαλονίκη, και την οποία ο έμπειρος στην ερμηνεία χρησμών μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Δισύπατος ερμήνευσε ως «Μιχαήλ Ἄναξ Ῥωμαίων Παλαιολόγος Ὁξέως Ὑμνηθήσεται» προβλέποντας την άνοδο του τελευταίου στον θρόνο.²²¹⁹

²²¹⁶ Βλ. Laurent, *Regestes*, αρ. 1747, σ. 527 (ff. 132^v-143^r)· αρ. 1762, σ. 542 (ff. 193^v-204^r)· αρ. 1777, σ. 553 (κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 215^r-228^r), και αρ. 1778, σ. 556 (ff. 228^r-230^r).

²²¹⁷ Σε Λόγο προς τον Αρσένιο Αυτωρειανό (Νικολόπουλος, «Ανέκδοτος Λόγος», σσ. 425 και 457.233 κ.ε.) αναφέρεται και η πρακτική της ανάπτυξης του Ευαγγελίου κατά την εκλογή Πατριάρχη: «Ἐἴτα σὺν τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ μεγιστάσι βουλευέται ὑπὸ τοῦ θείου πάντως ὀδηγούμενος πν(εύματος) ἢ κλήρους βαλεῖν ἢ τὴν τοῦ Εὐαγγελίου ἀνάπτυξιν ὡς εἰκὸς ποιῆσαι καὶ τὸν ἄξιον τῆς ἐκκλησίας οὕτως εὐρεῖν πρόεδρον. Ὁ καὶ πᾶσιν ἀρεστὸν ἔδοξε μάλιστα». Για την περίπτωση του Αθανασίου Α', ο Παχυμέρης, III, VIII:15, σ. 165.1-2, σημειώνει ὅτι «τὸν ζυγὸν τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου ἐτίθει καὶ ἤδη τὸν θεῖον χρησμὸν ἔμελλον θεᾶσθαι». Βλ. σχετικά και J. Goar, *Εὐχολόγιον sive rituale graecorum*, Venice, ²1730, σσ. 251-252.

²²¹⁸ Γρηγοράς, I, VII:1, σ. 215.2-15. Ο υμνογράφος του Αθανασίου σημειώνει σχετικά: «Νέος Σαμουήλ ἐφάνης, θεόληπτε, προλέγων σαφῶς τὰ γενησόμενα σὺν θεοῖσι νεύμασι» (Κανὼν 1, ὠδὴ 6^η, 3, E. Afentoulidou-Leitgeb, *Die Hymnen des Theoktistos Studites auf Athanasios I. von Konstantinopel*, [Wiener Byzantinische Studien 27], Wien, 2008, σ. 168), και «Θέσπιν προηγόρευσεν ὁ ἱεράρχης ἔνθους Ἀθανάσιος θεομηνίαν, ἥτις κλόνω γῆς φρικτῶ συνετελέσθη καὶ τοὺς κρατοῦντας ἐξέπληξε βοῶντας» (Κανὼν 4, ὠδὴ 7^η, 3, Afentoulidou-Leitgeb, ὁ.π., σ. 188).

²²¹⁹ Παχυμέρης, I, II:23, σσ. 179.25 – 181.6, και I, II:27, σ. 203.10-21. Βλ. και Λαμπάκης, «Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις», ὁ.π., σσ. 78-81, ὅπου παρατίθενται αρκετὲς περιπτώσεις προφητειῶν και ονειρῶν που αναφέρει στην Ιστορία του ο Παχυμέρης, και W. Brandes, «Kaiserprophetien und Hochverrat. Apokalyptische Schriften und

Επίσης, φυσικά φαινόμενα μεγάλης έντασης, όπως ο ισχυρός σεισμός του 1296, προκαλούσαν ανησυχία στον λαό και εκλαμβάνονταν ως προμηνύματα για το μέλλον, που προσπαθούσαν να εξορκίσουν με ικεσίες και λιτές.²²²⁰ Με αφορμή τον σεισμό του 1296 ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης σημειώνει χαρακτηριστικά ότι τέτοια φαινόμενα όπως «άστρες καινοφανείς καὶ κλόνοι γῆς συνεχείς, ἃ σημεῖα κακῶν ἐσχάτων προβλέπουσιν ὅσοι τε τῆς ἐντέχνου καὶ ὅσοι τῆς θείας σοφίας τυγχάνουσιν».²²²¹ Εξίσου κακός οἰωνός θεωρήθηκε το 1317 η φθορά που υπέστη ο έφιππος ανδριάντας του Ιουστινιανού από ισχυρό άνεμο, που έριξε κάτω «τὸν ἐπὶ τῆς χειρὸς τοῦ ἐπὶ τοῦ κίονος ἀνδριάντος χαλκοῦν σταυρόν», γι' αυτό και με εντολή του αυτοκράτορα οργανώθηκε άμεσα επιχείρηση για την επανατοποθέτησή του.²²²² Ο εν λόγω σταυρός ήταν τμήμα της σταυροφόρου σφαίρας που έφερε στο χέρι του ο ανδριάντας. Στις αρχές του 14ου αιώνα ο Άγγλος ταξιδιώτης Sir John Mandeville γράφει ότι ο Ιουστινιανός έφερε στο χέρι του «a round apple of gold», ενώ με το άλλο έδειχνε προς την Ανατολή. Επισημαίνει δεν ότι η σφαίρα είχε πέσει, σημάδι ότι ο αυτοκράτορας έχει χάσει μεγάλο μέρος της άλλοτε επικράτειάς του.²²²³

Στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' και ειδικότερα κατά τη δεκαετία του 1310 αναπτύσσεται ασφαλώς με την ενθάρρυνση του τελευταίου το ενδιαφέρον για την αστρονομία-αστρολογία από ορισμένους κύκλους λογίων της πρωτεύουσας και κυρίως από τον λογοθέτη του γενικού Θεόδωρο Μετοχίτη. Η έντεχνος σοφία του Μετοχίτη για τις κινήσεις των άστρων φάνηκε τελικά χρήσιμη την περίοδο της ενδοδυναστικής έριδας, κατά την διάρκεια της οποίας ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' μαζί με τον Μετοχίτη κατέφυγαν στη χρήση χρησμολογικών βιβλίων και στη μελέτη των άστρων προκειμένου να πληροφορηθούν την εξέλιξη και το αποτέλεσμα του πολέμου.²²²⁴

Kaiservaticinien als Medium antikaiserlicher Propaganda», W. Brandes, F. Schmieder (eds.), *Endzeiten. Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*, Berlin – New York, 2008, σσ. 157-200.

²²²⁰ Παχυμέρης, III, IX:16, σ. 261.6-7.

²²²¹ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, Έπιστολές, αρ. 56, σ. 151. Ο ίδιος σεισμός προκάλεσε σημαντικές φθορές στο επί στήλης χάλκινο σύμπλεγμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και του προσφέροντος ομοίωμα της πόλης Μιχαήλ Η', που έστησε ο τελευταίος κοντά στον ναό των αγίων Αποστόλων. Ο Παχυμέρης (III, IX:15, σσ. 259.29-261.5) αναφέρεται ουδέτερα στο γεγονός, αλλά η επισήμανση ότι αποκόπηκε η κεφαλή του Αρχαγγέλου και κατέπεσε το ομοίωμα της πρωτεύουσας, δεν μπορεί παρά να υποδηλώνει εμμέσως κακό οἰωνό.

²²²² Γρηγοράς, I, VII:12, σσ. 275.17-276.1. Η καταστροφή μνημείων που σχετίζονται άρρηκτα με την πόλη και την τύχη της ανά τους αιώνες παραπέμπει αμέσως σε εσχατολογικές ερμηνείες για το τέλος της. Βλ. σχετικά Στ. Κουρούσης, «Αί άντιλήψεις περί τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτώσις τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-1970), 211-250. Έτσι, η πτώση του τρούλου της Αγίας Σοφίας το 1346 οδήγησε τους Γρηγορά και Μακρεμβολίτη στη συγγραφή μονωδιών, όπου εξέφραζαν τον φόβο αλλά και τη βεβαιότητα για το επερχόμενο τέλος. Ο τελευταίος, μάλιστα, σημειώνει ότι της πτώσης του τρούλου προηγήθηκαν και άλλα σημεῖα, όπως σεισμοί, λιμοί, λοιμοί, ακρίδες, βίαιοι άνεμοι, θαλάσσης αναβρασμοί και εκβρασμοί, εκλείψεις ηλίου και σελήνης, και βέβαια η συνεχής πρόοδος των Τούρκων: «Οὐ πρόδ τούτων καὶ μετὰ τούτων τοῖς ἐκ τῆς Ἁγαρ ὡς πρόβατα σφαγῆς παρεδόθημεν; οὐ πάσαν τὴν χώραν ἡμῶν κατέδραμον οὗτοι καὶ ἐξερῆμωσαν; οὐ τὰς πόλεις ἡμῶν κατοικοῦσι τὰς περιφανεῖς καὶ τιμίας, τοὺς ἐποίκουσ ἀυτῶν τοὺς τρυφεροὺς καὶ κακῶν ἀπαθεῖς ὡς ἀνδράποδα χρώμενοι; οὐκ εἰς πάσαν τὴν γῆν αἰχμάλωτοι ἀπερρίφημεν; οὐ τὰ ὅσα ἡμῶν ἐκ τῶν ἀπειρῶν σφαγῶν ἔλεεινῶς εἰς τὸν γῦρον αὐτῆς κατεσπάρησαν;» Κουρούσης, ὁ.π., σ. 237.

²²²³ Mandeville, σ. 7.

²²²⁴ Γρηγοράς, I, VIII:5, σ. 305.17-19, 20-22.

Είναι ενδιαφέρον ότι η έναρξη της διαμάχης μεταξύ των δύο Παλαιολόγων και ιδιαίτερα η μοίρα του Ανδρονίκου Β΄ κατά τη δεκαετία του 1320 συνδέεται κυρίως στην ιστορική συγγραφή του Γρηγορά με ένα πλήθος προμηνυμάτων. Αναφέρονται ενδεικτικά ο χρεμετισμός του αλόγου από την τοιχογραφία του έφιππου Αγίου Γεωργίου στον τοίχο του ανακτόρου μπροστά από τον ναό της Θεοτόκου Νικοποιοῦ με την έναρξη της διαμάχης το 1321,²²²⁵ και επιπλέον ο λεγόμενος κίονας του Βύζαντος, στην περιοχή της Ακρόπολης που «ἐπὶ πολλαῖς δ' ἐμφανῶς ἐσειέτο ταῖς ἡμέραις».²²²⁶ Λίγα ἔτη αργότερα, στη στέψη του Ανδρονίκου Γ΄ (2 Φεβρ. 1325) η πτώση του παππού του «τῷ ἵππῳ ὀλισθήσαντι» κατά την προσέλευσή του στην Αγία Σοφία θεωρήθηκε επίσης κακός οἰωνός για το μέλλον της βασιλείας του.²²²⁷ Τέλος, τον θάνατο του Ανδρονίκου Β΄ († 13 Φεβρ. 1332) «θεοσημεῖαι πολλὰ προεμήνυσαν», σύμφωνα με τον Γρηγορά, ὅπως ἐκλειψη ἡλίου και σελήνης, σεισμός και ξαφνικός βίαιος ἄνεμος που κατέρριψε τους σταυρούς ἀπὸ τις στέγες πολλῶν ναῶν, καθώς και τον κίονα που βρισκόταν μπροστά ἀπὸ τον ναό των Ἁγίων Τεσσαράκοντα.²²²⁸

Τέλος, στην πρόβλεψη του μέλλοντος σημαντικός είναι ο ρόλος της ερμηνείας των ονείρων, γι' αυτό και η κυκλοφορία διαφόρων ονειροκριτικών εγχειριδίων είναι αρκετά διαδεδομένη. Τον 13ο αἰ. το αυξημένο ενδιαφέρον για τη φύση και την ερμηνεία των ονείρων οδήγησε τον λόγιο Μάξιμο Πλανούδη να μεταφράσει το πιο διαδεδομένο ονειροκριτικό ἔργο της Δύσης, το *Somnium Scipionis* του Κικέρωνα.²²²⁹ Το παράδειγμα του Πλανούδη ακολούθησαν και ἄλλοι λόγιοι, ὅπως ο Θεόδωρος Μετοχίτης που σχολίασε το *Περὶ ὕπνου* ἔργο του Ἀριστοτέλη (Δεκ. 1310),²²³⁰ ο Νικηφόρος Γρηγοράς, που ερμήνευσε το *Περὶ ἐνυπνίων* του Συνεσίου (c. 1331)²²³¹ και ο Μιχαήλ Γαβράς, που συνέγραψε ἕνα «βιβλίον ὄνειράτων», το οποίο κοινοποίησε στον φίλο του Ιωάννη Ζαρίδη.²²³² Σύμφωνα με τον Γαβρά τα ὄνειρα δεν ἦσαν τίποτε ἄλλο παρά «θεῖαι ταῦτα ὄψεις καὶ παρά Θεοῦ προβάλλοντός

²²²⁵ Γρηγοράς, I, VIII:5, σσ. 303.18-304.12. Ο ἴδιος χρεμετισμός εἶχε ἀκουστεί και πριν την ανακατάληψη της πρωτεύουσας ἀπὸ τους Βυζαντινούς το 1261. Για το θέμα βλ. C. Salvatore, «Nitriti come segni profetici: cavalla fatidici a Bisanzio (XI-XIV sec.)», *BZ* 102.1 (2009), 1-24.

²²²⁶ Γρηγοράς, I, VIII:5, σ. 305.9-13.

²²²⁷ Γρηγοράς, I, VIII:14, σ. 373.15-20.

²²²⁸ Γρηγοράς, I, IX:14, σ. 460.5-23. Τα ἴδια φαινόμενα αναφέρει και ο μέγας διοικητής Θεόδωρος Καβάσιλας στην μονωδία του για τον Ανδρόνικο Β΄, βλ. Κουρούσης, «Καβάσιλας», σ. 425.56-58, 68-71. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μοτίβο του κίονα-στύλου, που ταυτίζεται με τη ζωή του απολεσθέντος, και του οποίου η πτώση συμβολίζει παραστατικά τον θάνατό του. Βλ. σχετικά Μ. Αλεξίου, *Ὁ τελετουργικός θρήνος στὴν ἑλληνικὴ παράδοση*, Αθήνα, 2002, σσ. 310-312.

²²²⁹ A. Pavano, *Maximus Planudes, M. Tulli Ciceronis Somnium Scipionis in graecum translatum*, Pisa-Roma, 1992.

²²³⁰ Βλ. την ἀπόσιτη σε μένα ἔκδοση Η.-J. Drossaart-Lulofs, *Aristoteles "De Somno et Vigilia" liber adiectis veteribus translationibus et Theodori Metochitae commentario*, Diss., Leiden 1943.

²²³¹ P. Pietrosanti, *Nicephori Gregorae Explicatio in Librum Synesii De insomniis: Scholia cum glossis*, Bari, 1999.

²²³² Γαβράς, *Ἐπιστολές*, αρ. 424.60.

μοι πάντως ἐπὶ σωτηρία»,²²³³ αντίληψη που προφανώς χαρακτηρίζει όλη τη βυζαντινή κοινωνία και εξηγεί το ευρύ ενδιαφέρον, που υπήρχε γι' αυτά.²²³⁴

δ'. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η θρησκευτικότητα μιας μεσαιωνικής κοινωνίας, όπως αυτή της πρωτεύουσας τον 13ο και 14ο αιώνα, δεδομένου και του σημαίνοντος ρόλου της Εκκλησίας στη ζωή των ανθρώπων, ήταν εύλογα έντονη και εκδηλωνόταν πρωτίστως με τη συμμετοχή στις λατρευτικές συνάξεις Εκκλησίας, αλλά και με την πραγματοποίηση πράξεων φιλανθρωπίας και δωρεών, ανοικοδόμησης και διακόσμησης ναών και μονών²²³⁵ ή ένταξης στον μοναχισμό. Στόχος ήταν η εξασφάλιση της θείας ευμένειας και ευεργεσίας, η εξιλέωση και συγχώρεση των αμαρτημάτων και εν τέλει η σωτηρία της ψυχής. Θα μπορούσαμε ακόμη να προσθέσουμε την ανάγκη της κοινωνίας να στηριχθεί στους αγίους για να αντεπεξέλθει στα προβλήματα που αντιμετώπιζε (ασθένειες, λιμό, προσφυγιά, ανέχεια κ.λπ.) λόγω του ρευστού πολιτικού σκηνικού, ακόμη και να πιστέψει σε θαύματα.

Η κοινωνική θέση δεν φαίνεται να έπαιζε ιδιαίτερο ρόλο στον βαθμό της θρησκευτικής πίστης. Πράγματι, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' εκδηλώνει συχνά την ευσέβεια και την πίστη του με τρόπους, που ίσως δεν άρμοζαν στο αξίωμά του, όπως η συμμετοχή του σε ολονύχτιες παννυχίδες και παρακλήσεις σε διάφορους ναούς της πρωτεύουσας, όπου πήγαινε βαδίζων πεζή.²²³⁶ Αντίθετα, ο Πατριάρχης Αθανάσιος διαμαρτύρεται συχνά για την ανάρμοστη για χριστιανούς συμπεριφορά ορισμένων κατοίκων της πόλης, που στις εορτές προτιμούσαν αντί για τον εκκλησιασμό τις πανηγύρεις και τις διασκεδάσεις έξω από τους ναούς: «οὐχ ὅπως τοῖς περιβόλοις τῶν θείων νεῶν οἶα χωρίοις κραιπάλης ἀριστᾶν ἀναπέσωμεν, ἀλλ' ὅπως χεῖρας καὶ νοῦν ἀναρτᾶν πρὸς Θεὸν ... εἰ δέ τινες τῶν ἀφικομένων γαστροῦς ἡδοναῖς ἀφίκοντο χαριούμενοι, ὃ καὶ τῇ προτεραίᾳ - τῶν συνειλεγμένων ἐπαπελθόντων, ὁστέων τινῶν καὶ περιττωμάτων ἀπολειφθέντων ἐκείνοις ... κραιπάλης χωρία ποιούμενοι τὰ τῆς θείας Σοφίας ἀνάκτορα;»²²³⁷

²²³³ Γαβράς, Ἐπιστολές, αρ. 424.57-58.

²²³⁴ Για την παρουσία και τον ρόλο των ονείρων στην ιστοριογραφία και αγιολογία της περιόδου βλ. Λαμπάκης, «Ἵπερφυσικὲς δυνάμεις», ό.π., σσ. 86-89, και M. Hinterberger, «Ἡ ἐπέτειος τῆς Καταστροφῆς. Ὁ Λόγος Ἱστορικὸς τοῦ Φιλόθεου Κόκκινου γιὰ τὴν Ἰλωση τῆς Ἡράκλειας τοῦ 1351», P. Odorico - P. Agapitos - M. Hinterberger (eds.), *L'écriture de la mémoire. La littérature de l'historiographie. Actes du IIIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ» Nicosie, 6-8 mai 2004, Paris, 2006*, σσ. 331-351.

²²³⁵ Επισημαίνοντας στον ἐξισωτή της Κωνσταντινούπολης, Αυτωρειανό, την ψυχωφέλεια από την ανοικοδόμηση και διακόσμηση ναών ο Μάξιμος Πλανούδης (Ἐπιστολές, αρ. 31, σ. 50.4-7) γράφει: «Ὅσῳ πονηρὸν καὶ τῇ ψυχῇ ἐπιζήμιον τὸ τὰ τοῖς θείοις ἀφιερωθέντα ναοῖς αὐθις πειρᾶσθαι ἀποσυλᾶν, τοσοῦτῳ ἀγαθὸν καὶ σωτήριον κοσμεῖν τοῦτοις καὶ προβιβάζειν τὰ τε ἄλλα καὶ ὅσα πρὸς οἰκοδομὴν ἐστὶ καὶ περίβολον».

²²³⁶ Βλ. ενδεικτικά Παχυμέρης, IV, XI:32, σ. 501.3-8, και Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 1, σ. 4.49-51 (1299-1300), Laurent, *Regestes*, App., αρ. 3. Δικαίως ο Θεόδωρος Μετοχίτης (Βασιλικοί Λόγοι, Α', σ. 246.7-9) αναρωτιέται «τίς οὕτω τῶν πρώων αὐτοκρατόρων, ὡς οὐμὸς βασιλεὺς τοῖς πρὸς Θεὸν ὕμνοις καὶ ἱεροτελεστῆαις πλείστον ὄσον ἐνετράφησε σχολάζων κομιδῆ;».

²²³⁷ Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 47, σσ. 100-102, στ. 9-10, 24-29 (1305/6), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1633.

Τα ποικίλα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που ανέκυψαν σταδιακά στην αυτοκρατορία και στην πρωτεύουσα, και κυρίως η δυσάρεστη και απαισιόδοξη εξέλιξη στις μικρασιατικές επαρχίες με την επικράτηση των Τούρκων, έθεσαν σε δοκιμασία το ηθικό και ενίσχυσαν το θρησκευτικό συναίσθημα των κατοίκων. Σε έναν κόσμο που φθειρόταν και κατέρρεε, ο Θεός και οι άγιοι παρέμεναν σταθερό σημείο αναφοράς, καταφυγής και σωτηρίας. Συν τω χρόνω θα διαμορφωθεί και θα επικρατήσει η αντίληψη ότι οι αμαρτίες όλων (ατομικές και συλλογικές) ήσαν οι μόνες υπεύθυνες για την κατάσταση της αυτοκρατορίας και την προέλαση των εχθρών.

Για την εξέλιξη αυτή κατά πολύ υπεύθυνος είναι ο Πατριάρχης Αθανάσιος. Ο τελευταίος στις συνεχείς λιτανείες που διοργάνωνε κάθε εβδομάδα, με τη συμμετοχή πλήθους λαού και κυρίως παιδιών και γυναικών, δεόταν τη σωτηρία διακηρύττοντας ότι όλα τα δεινά ήταν συνέπεια των αμαρτημάτων.²²³⁸ Ειδικότερα ο Πατριάρχης ήταν πεπεισμένος ότι η πρόοδος των Τούρκων και γενικότερα η κατάπτωση του κράτους οφειλόταν στις αμαρτίες των χριστιανών: «διὰ τὰς ἐμὰς ἀμαρτίας, παλαμναίοις Ἰσμαηλίταις κατήνησεν εἰς κατάβρωμα».²²³⁹ Ο ίδιος σε επιστολή του προς τον Μιχαήλ Θ΄ γράφει: «ἠνιάθημεν δὲ πῶς ὅλως ἰσχύουσι καθ' ἡμῶν οἱ μισοῦντες ἡμᾶς, δι' ἄλλο οὐδὲν ἢ δι' ἀθέτησιν τῶν τοῦ Θεοῦ νόμων καὶ καταφρόνησιν, καὶ πλέον οὐδέν».²²⁴⁰ Η δράση των Καταλανών ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την πίστη του Αθανασίου που δήλωσε ότι «οὐ πρὸς ἡμᾶς ἐπιφέρει τοὺς πολεμίους ἀφθονία τῶν χρεωδῶν, ἀλλ' ἡμῶν ἀκαρπία καὶ τὸ ὀπίσω πορευέσθαι τῆς καρδίας τῆς πονηρᾶς ἡμῶν ἕκαστον».²²⁴¹ Η λύση κατά τον Πατριάρχη ήταν η μετάνοια και η επιστροφή στο ορθόδοξο χριστιανικό ήθος.²²⁴²

Πράγματι, στο μεταίχμιο του 13ου με τον 14ο αι. είναι πλέον εμφανής η μετάπτωση της κοινωνίας από ένα κλίμα αισιοδοξίας αρχικά, στην αβεβαιότητα και την εσωστρέφεια, την πτώση του ηθικού και την απαισιόδοξια για το μέλλον. Μόνη καταφυγή των περισσότερων στην κατάσταση αυτή ο Θεός, οι άγιοι και κυρίως η Θεοτόκος, η λατρεία της οποίας σημείωσε στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄ μεγάλη ανάπτυξη μετά και την καθιέρωση των εορτών προς τιμήν της τον μήνα Αύγουστο²²⁴³ Απευθυνόμενος στο πρόσωπό της ο αυτοκράτορας τής αναγνωρίζει σημαίνοντα ρόλο: «ταύτη τοι καὶ βοηθεῖς προϊσταμένη καὶ προμαχοῦσα, καὶ πρὶν ἢ καθαρῶς ἡμᾶς αἰσθέσθαι τῶν ἐπιόντων κακῶν, τρέπεις ταῦτα καὶ καταργεῖς ... καὶ γοῦν ἐσμὲν ἡμεῖς λαὸς ἐλεημένος, χορηγὸν τῶν οἰκτιρῶν αὐτὴν ἔχοντες τὴν

²²³⁸ Παχυμέρης, IV, XIII:28, σσ. 693.27-695.7· και IV, XII:35, σ. 613.9, 11-16.

²²³⁹ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 1, σ. 2.11-12 (1299-1300), Laurent, *Regestes*, Appendix, αρ. 3· και αρ. 68, σ. 160.2-5 (αρχές 1305), Laurent, *Regestes*, αρ. 1624.

²²⁴⁰ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, , αρ. 13, σ. 31.5-7 (1304;), Laurent, *Regestes*, αρ. 1610· και αρ. 14, σσ. 32-34 στ. 13-17 (1303-1309), Laurent, *Regestes*, αρ. 1677.

²²⁴¹ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 67, σ. 160.16-18 (1306), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1650.

²²⁴² Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 110, σ. 276.106-112 (τέλη 1303 ή 1304), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1735.

²²⁴³ Βλ. JGR 1, σ. 568-579, και Κουρούσης, Γαβαλάς, σ. 222.

παρθένον», γι' αυτό και ορίζει δια νόμου τον εορτασμό της Κοιμήσεώς της,²²⁴⁴ και αιτείται της στήριξης και της βοήθειάς της κατά παντός εξωτερικού κινδύνου και απειλής.²²⁴⁵

Τέλος, ένα επιπλέον στοιχείο θρησκευτικότητας, που πρέπει να συνεκτιμηθεί στο πλαίσιο της γενικότερης ανασφάλειας που αρχίζει να διαφαίνεται, είναι η άνθηση και η διαρκώς αυξανόμενη καταφυγή στα θαυματουργά προσκυνήματα της πρωτεύουσας. Αναφέρουμε την Θεοτόκο της Πηγής (με κύριο μέσο ίασης το νερό), τους Αγίους Αναργύρους (λείψανα και εγκοίμηση), την Αγία Θεοδοσία (λείψανα και λάδι από την κανδήλα της αγίας), την Αγία Ευφροσύνη τη Νέα, όπου απευθύνονταν κυρίως άτεκνες γυναίκες,²²⁴⁶ τη μονή του Πατριάρχη Αθανασίου, στην οποία κατέφευγαν όσοι έπασχαν από δαιμονικές (ψυχικές) διαταραχές, ουρολογικά και οφθαλμολογικά, ακόμα και γυναικολογικά προβλήματα.²²⁴⁷ Η έκταση του φαινομένου προκαλεί εύλογα απορία²²⁴⁸ ωστόσο, η μελέτη των σχετικών διηγήσεων αποκαλύπτει ότι οι ασθενείς καταφεύγουν στα εν λόγω προσκυνήματα χάριν θεραπείας, αφού προηγουμένως είχαν αναζητήσει ανακούφιση και ίαση σε κάποιον ιατρό χωρίς όμως αποτέλεσμα. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι η επιλογή του αγίου καθορίζεται από την ατομική πάθηση, καθώς κάθε ιερό προσκυνήμα είχε τρόπον τινά 'ειδικευθεί' σε ορισμένες ασθένειες.

Ε΄. Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Στο πλαίσιο της πνευματικής άνθησης και καλλιέργειας των γραμμάτων στη βυζαντινή πρωτεύουσα μετά το 1261 παρατηρείται μια εκ νέου ενασχόληση συγγραφής αγιολογικών κειμένων.²²⁴⁹ Η έκταση του εγχειρήματος προκαλεί εντύπωση, αφού τον 12ο αιώνα παρατηρήθηκε αξιοσημείωτη μείωση στον αριθμό των αγίων, όπως και ενδείξεις

²²⁴⁴ JGR 1, σσ. 573, 575-576.

²²⁴⁵ JGR 1, σ. 579: «σὺ δ', ὦ θεοῦ μήτηρ, εὐμενῶς δέχου, καὶ τοῖς ἐξ ἔθνους οἰκτιρμοῖς χρωμένη τρέπε μὲν ἐχθροὺς ἀφανῶς βάλλοντας, ὥστε μηδὲν ἡμᾶς ἐξ ἐπιβουλῆς αὐτῶν μηδαμῶς βλέπτεσθαι· τρέπε δὲ τοὺς ἐν τῷ φανερῷ πολεμοῦντας ... σύντριβε καὶ τόξον πᾶν καθ' ἡμῶν ἐντεινόμενον καὶ ῥομφαίαν κινουμένην ἐπὶ τοὺς κινουῦντας στρέφε. πρόσθηθι διηνεκῆς πρόμαχος, τὴν σὴν ἐκτείνασα κραταιὰν χεῖρα».

²²⁴⁶ Ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος αναφέρει ότι και οι δύο σύζυγοι του Ανδρονίκου Β', η Άννα της Ουγγαρίας και η Ειρήνη Μομφερρατική κατέφυγαν στη θαυματουργική βοήθεια της αγίας. Μάλιστα η εγκυμοσύνη της Άννας και η γέννηση του Μιχαήλ Θ' αποδίδεται σε θαύμα της αγίας. Βλ. «Βίος και πολιτεία και μερική θαυμάτων διήγησις τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Εὐφροσύνης τῆς Νέας, τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀσκησάσης», AASS, Novembris 3, Bruxelles, 1910, σ. 875.

²²⁴⁷ Talbot, *Faith Healing*, ὁ.π., § 28, σ. 78.25-32, § 29, σσ. 78.33-80.8, § 30, σ. 80.9-82.7, § 31, σσ. 82.12-84.11, § 37-38, σσ. 86.35-90.2, § 39, σ. 90.3-21, § 40, σ. 90.22-32, § 41, σ. 90.33-92.5 κ.ά.

²²⁴⁸ Talbot, «Healing Shrines», ὁ.π., σ. 2.

²²⁴⁹ Βλ. Α. Laiou-Thomadakis, «Saints and Society in the Late Byzantine Empire», Α. Ε. Laiou (ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick N.J., 1980, σσ. 84-114, και Α.-Μ. Talbot, «Old Wine in New Bottles: The Rewriting of Saints' Lives in the Palaeologan Period», Sl. Ćurčić - D. Mouriki (ed.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1991, σσ. 15-26, όπου παρουσίαση ενός μεγάλου αριθμού εγκωμίων και βίων αγίων.

για μη θετική θεώρηση του ασκητικού βίου.²²⁵⁰ Η μεταβολή θα μπορούσε να αποδοθεί σε διάφορους λόγους, με περισσότερο προφανή αυτόν της ευσέβειας, εις ανταπόδοση θείας ευεργεσίας, αλλά και στην προσπάθεια να εξαρθεί το κύρος κάποιας μονής και των ιερών λειψάνων της ή της πόλης συνολικά και των πολιούχων αγίων της.²²⁵¹ Θα πρέπει ακόμη να ληφθεί υπόψη η προσπάθεια να αναδιατυπωθούν γλωσσικά – υφολογικά οι παλαιοί βίοι, καθώς και ο πόθος των λογίων να επιδείξουν τις ικανότητές τους συγγράφοντας Βίους και έγκωμια προς τιμήν αγίων, που θα εκφωνούνταν στα θέατρα ή σε κάποια πανηγυρη κερδίζοντας έτσι εκτίμηση και γόητρο ως τεχνίτες του λόγου. Τέλος, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε την ανάγκη κάλυψης ενός κενού στην αγιολογική γραμματεία λόγω των φθορών που προκάλεσαν οι Σταυροφόροι το 1204, αλλά και των νέων αναγκών που ανέκυψαν μετά το 1261 επ' ευκαιρία της ανακαίνισης των ναών και μονών της πρωτεύουσας.²²⁵²

Η νέα αγιολογική ενασχόληση έχει να επιδείξει, εκτός από τη συγγραφή βίων παλαιότερων αγίων και μαρτύρων (κυρίως της πρωτεύουσας), και νέα αγιολογικά κείμενα με κύριο χαρακτηριστικό τους το ανθενωτικό, αντι-λατινικό πνεύμα.²²⁵³ Έτσι συγγράφονται πρωτίστως Βίοι ιεραρχών, όπως των Πατριαρχών Αρσενίου, Ιωσήφ και Αθανασίου, αλλά και μοναχών που αγιοποιήθηκαν από νωρίς στη συνείδηση του λαού ως ομολογητές της πίστεως και υπερασπιστές της Ορθοδοξίας παραπέμποντας σε ανάλογα φαινόμενα της Εικονομαχίας.²²⁵⁴ Ακολουθεί ένας αριθμός Βίων ως επί το πλείστον μοναχών – ασκητών, που σχετίζονται άμεσα με την πρακτική και το ιδεώδες του Ησυχασμού. Τέλος, έχουμε και την περίπτωση ορισμένων Βίων σύγχρονων τοπικών αγίων ή μαρτύρων της πίστεως, που επέλεξαν τον θάνατο αρνούμενοι να ασπαστούν το Ισλάμ. Περιέργως, δεν απαντούν νεο-

²²⁵⁰ Βλ. σχετικά P. Magdalino, «The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century», S. Hackel (ed.), *The Byzantine Saint*, London, 1981, σσ. 51-66.

²²⁵¹ Η συγγραφή εγκωμίων προς τιμήν αγίων σχετίζεται με τις θρησκευτικές αντιλήψεις και ανησυχίες της εποχής, τις οποίες παρουσιάζουν εύστοχα ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἠθικός*, κεφ. 63, σ. 276.8-13: «Καὶ δεῖσαν ὅτουοῦν σοι τῶν Θεοῦ φίλων καὶ παρ' αὐτοῦ δυναμένων ἐν δυσχερείᾳ τινὶ παραστάτου, ἐν κινδύνοις, ἐν νόσοις, ἐν χαλεποῖς ἅπασιν ἀλεξίκακον εὐρεῖν τὴν ἐνοχλοῦσαν ἐπήρειαν, ῥᾶον εὐξασθαι πάνυ τοι κατ' εὐφημητηρίου λόγου καὶ χαριστηρίου τυχόν τι συνεισενεγκεῖν», αλλά και ένας ανώνυμος συγγραφέας της εποχής του Μιχαήλ Η' σε δωδεκασύλλαβους στίχους του: «εἶπερ θέλεις ἔνδοξος ἐν ψυχῇ μέγας, | τέκνον, γενέσθαι ... | τὸ καθ' ἐκάστην ἀναγινώσκεις βίους | ἀνδρῶν τιμίων ἀγίων φιλαρέτων», F. Pontani, «Dodecasillabi anonimi su Michele VIII nel Conv. soppr. 48», *Filologia, papirologia, storia dei testi. Giornate di studio in onore di Antonio Carlini, Udine, 9-10 Dicembre 2005*, Pisa-Roma, 2008, σ. 66 (2.1). Για το θέμα βλ. και S. Efthymiadis, «Late Byzantine Collections of Miracles and their Implications», E. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οἱ ἥρωες τῆς Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οἱ νέοι ἅγιοι, 8ος-16ος αἰώνας*, (ΕΙΕ/ΚΒΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 15), Αθήνα, 2004, σσ. 239-250.

²²⁵² Talbot, «Old Wine in New Bottles», *ὄ.π.*, σσ. 25-26. Ο Κωνσταντῖνος Ακροπολίτης αναφέρει ως λόγο για τη συγγραφή του *ἐγκωμίου* της οσίας Θωμαΐδος την ανακαίνιση του ναοῦ της ἀπό την ἄνασσα Θεοδώρα Παλαιολογίνα. Βλ. Κωνσταντῖνος Ακροπολίτης, «Βίος καὶ πολιτείας τῆς ὁσίας καὶ θαυματουργοῦ Θωμαΐδος», ἐκδ. Η. Delehaye, AASS. Novembris 4, Bruxelles, 1925, σ. 246 (§ 20), και Talbot, *ὄ.π.*, σ. 19 και σημ. 24.

²²⁵³ Talbot, «Old Wine in New Bottles», σ. 17.

²²⁵⁴ E. Πατεδάκης, «Οἱ διαθήκες των Πατριαρχῶν τῆς πρώιμης παλαιολογίας περιόδου (1255-1309)», *Θησαυρίσματα* 37 (2007), 83. Βλ. σχετικά Laiou, «Saints and Society», *ὄ.π.*, σσ. 84-114, και R. Macrides, «Saints and Sainthood in the early Palaiologan period», S. Hackel (ed.), *The Byzantine Saint*, London, 1981, σσ. 67-87.

φανείς αγίες και αυτό διότι, κατά την Talbot, οι γυναίκες την εποχή αυτή ζουν σε οργανωμένα κοινόβια και δεν ακολουθούν τον ασκητικό τρόπο ζωής.²²⁵⁵

Η συγγραφική παραγωγή αγιολογικών κειμένων (Βίων, ακολουθιών και εγκωμίων) εντοπίζεται ως επί το πλείστον στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, κυρίως στην πρωτεύουσα, από λογίους και ανώτατους κρατικούς λειτουργούς της εποχής. Μεταξύ άλλων αξίζει να αναφερθούν οι Γεώργιος Ακροπολίτης,²²⁵⁶ Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος,²²⁵⁷ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης,²²⁵⁸ Θεόδωρος Μουζάλων,²²⁵⁹ Θεόδωρος Μετοχίτης,²²⁶⁰ Μάξιμος

²²⁵⁵ Talbot, «Old Wine in New Bottles», ό.π., σ. 16.

²²⁵⁶ Από τα πρώτα αγιολογικά κείμενα του Ακροπολίτη ήταν οι ευχές που συνέθεσε ο ίδιος για την είσοδο του Μιχαήλ Η΄ στην ανακτημένη πρωτεύουσα (15 Αυγ. 1261). Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, § 87, σσ. 186.13-28, και Ολόβωλος, *Λόγοι*, Β΄, σσ. 73.30-74.7. Του ίδιου σώζονται: α) «Λόγος εις τούς αγίους και πανευφήμους μεγάλους άποστόλους Πέτρον και Παύλον», (ed.) A. Heisenberg, P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera*, II: *Scripta Minora*, Stuttgart, 1978, σσ. 81-111, και M. Kalatzi, «George Acropolites' oration on the Transfiguration (BHG 1995n)», *Βυζαντινά* 27 (2007), 13-46. β) Ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος ζητεί από τον Νεοκαισαρείτη να του αποστείλει *Λόγον* του σοφωτάτου *λογοθέτη «ἐπὶ τῷ ὁμωνύμῳ μάρτυρι (i.e. Ἁγ. Γεώργιος)»*, *Ευστρατιάδης*, «Κύπριος», αρ. 36 (Lameere, αρ. 36), *ΕΦ* 1 (1908), 433. Το ίδιο έργο ζήτησε από τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη κάποιος ανώνυμος φίλος του χωρίς να εισακουστεί (Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολές*, αρ. 96, σσ. 190.15-191.22). Το έργο σώζεται στον Λαυριωτικό κώδικα 339 (έτους 1303) μαζί με ένα *ἐγκώμιο* στους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, έναν λόγο στη Μεταμόρφωση και τον προαναφερθέντα λόγο στους αγίους Πέτρο και Παύλο. Βλ. Λαυριώτης, *Ευστρατιάδης*, *Κατάλογος*, ό.π., αρ. 339, σσ. 46-47, και Macrides, *Acropolites*, σ. 77.

²²⁵⁷ «Βίος και πολιτεία και μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ ὁσίου και θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Λαζάρου τοῦ ἐν τῷ Γαλισίῳ ὄρει ἀσκήσαντος, συγγραφείς παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Γρηγορίου», AASS, Novembris III, Bruxelles, 1910, σσ. 588-606· «Βίος ἀγίου Γεωργίου», PG 142, στ. 299-345· Β. Αντωνιάδης, «Γεωργίου Κυπρίου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν Εὐθύμιον ἐπίσκοπον Μαδύτων», *ΔΙΕΕΕ* 4 (1892), 387-422, και Γ. Γ. Σταυρονικητιανός, «Λόγος εἰς τὸ μαρτύριον τῆς ἁγίας Μαρίνης ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου κυρίου Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 19 (1935), 189-200, 227-239.

²²⁵⁸ Πληροφορίες για το πλούσιο αγιολογικό έργο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη δίνει η επιστολογραφία του, αλλά και οι δύο κώδικες που διασώζουν τα έργα του (*Hierosol. Patr.* 40 και *Ambros. gr. H.* 81), αφού αυτό δεν έχει ακόμη εκδοθεί στο σύνολό του. Βλ. σχετικά επιστ. αρ. 14 (σσ. 115): αποστολή στον *δικαιοφύλακα* (Παχυμέρης;) ενός *ἐγκωμίου* του αγίου Κωνσταντίνου για να εκφωνηθεί δημόσια στην εορτή του αγίου (βλ. και αρ. 40, σσ. 138-39, Κ. Σιμωνίδης, «Ἐγκώμιον Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου και μεγάλου Λογοθέτου εἰς τὸν Ἅγιον και θεόστεπτον βασιλέα Κωνσταντίνον τὸν μέγαν και ἰσαπόστολον», London, 1853)· αρ. 22 (σσ. 122): αποστολή στον μοναχό Θεοδόσιο (Σαπωνόπουλο) ενός *Λόγου* προς τιμήν του αγίου Δημητρίου· αρ. 29 (σ. 129): *Λόγος* εις μάρτυρα· αρ. 32 (σσ. 131-32): *Λόγος* προς τιμήν του αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού· αρ. 39 (σ. 138): *ἐγκώμιο* στον άγιο Θεόδωρο· αρ. 52 (σ. 147): αναφορά στον οσιομάρτυρα Βάρβαρο [Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Κωνσταντίνου Ακροπολίτου, λόγος εις τὸν ἅγιον Βάρβαρον», *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 1 (Πετρούπολη, 1891), 405-420]· αρ. 75 (σ. 165): *ἐγκώμιο* μαρτύρων· αρ. 76 (σσ. 165-66): *Λόγος* προς τιμήν του οσίου Ζωτικού· αρ. 82 (σ. 170): *Βίος* του μάρτυρος Θεοδότου· αρ. 84 (σ. 172): αναφορά στη συγγραφή *Βίων* και *ἐγκωμίων*· αρ. 88 (σ. 178): *Λόγος* εις μάρτυρα· αρ. 130 (σ. 222): *ἐγκώμιο* στον άγιο Σαμψών· αρ. 143 (σ. 230): *Λόγος* στον μάρτυρα Προκόπιο· αρ. 150 (σ. 233): *ἐγκώμιο* στον άγιο Παντελεήμονα και αναφορά σε *Λόγο* για τον μάρτυρα Προκόπιο· αρ. 151 (σσ. 233-234): αναφορά σε *Μάρτυρα*· αρ. 167 (σ. 239): *Λόγος* στον μάρτυρα Νεόφυτο· αρ. 170-171 (σ. 241): πρόθεση για συγγραφή του *Βίου* του αγίου Γερασίμου, βλ. σχετικά και αρ. 175-176 (σ. 244) [Κ. Κοικυλίδης, «Λόγος και μερική θαυμάτων διήγησις εις τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν Γεράσιμον, Αἰ παρὰ τὸν Ἰορδάνην Λαῦραι Καλαμώνος και ἀγίου Γερασίμου και οἱ Βίοι τοῦ ἀγίου Γερασίμου και Κυριακοῦ τοῦ ἀναχωρητοῦ», *Ἱεροσόλυμα*, 1902, σσ. 27-39 (ανατ. Φ. Δημητρακόπουλος, *Ὅσιος Γεράσιμος ὁ Ἰορδανίτης*, Αθήνα, 2007, σσ. 136-144)]. Βλ. επίσης τις εκδόσεις αγιολογικών του έργων: «*Λόγος* εις τὴν ἁγίαν ὀσιομάρτυρα Θεοδοσίαν», Kotzabassi, *Heiligen Theodosia*, ό.π., σσ. 123-140, και PG 140, στ. 893c-936b· «*Βίος* και πολιτεία τῆς ὀσίας και θαυματουργοῦ Θωμαΐδος», ed. H. Delehaye, AASS. Novembris 4, Bruxelles, 1925, σσ. 234-246· «Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου, Ἀνάμνησις τοῦ τελεσθέντος ἐν ταύτῃ τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων θαύματος», AASS, Novembris 4, Bruxelles, 1925, σσ. 72-76· «*Λόγος* εις τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Ἀτραμυττίου», έκδ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia Graeca sacra*, ό.π., σσ. 141-147· D. Polemis, «The Speech of Constantine Acropolites on St. John Merciful the Young», *AB* 91.1, 2 (1973), 31-54· F. Halkin, «Éloge de Sainte Euphrosyne la Jeune par Constantin Acropolite», *Byzantion* 57 (1987): 56-65· «Κωνσταντί-

Πλανούδης,²²⁶¹ Νικηφόρος Ξανθόπουλος,²²⁶² Θεοδώρα Ραούλαινα²²⁶³ και Νικηφόρος Γρηγοράς,²²⁶⁴ ενώ με το είδος ασχολήθηκε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γεωργίου Μετοχίτη, και ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος κατά τα τελευταία έτη της ζωής του.²²⁶⁵

Η μελέτη των αγιολογικών κειμένων της περιόδου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς παρέχει ενίοτε αξιόλογες πληροφορίες ιστορικού ενδιαφέροντος, αλλά και πολύτιμο υλικό για τις σύγχρονες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, τις αντιλήψεις κ.λπ. Εξ αυτών, μία διακριτή, καίτοι όχι πολυάριθμη, ομάδα αποτελούν οι *Βίοι* νέων μαρτύρων, η συγγραφή των οποίων προέρχεται σχεδόν στο σύνολό τους από τη γραφίδα σύγ-

νου Ἀκροπολίτη, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς», ἐκδ. S. Kotzabassi, «Gregorios Ἰβηρ», σσ. 71-81· M. Kalatzi, «Un discours inédit de Constantin Acropolite en l'honneur des saints martyres Frorus et Laurus», *Byzantion* 71 (2001), 505-516· της ἰδίας, «Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου ἀνέκδοτος Λόγος στοὺς ἁγίους μάρτυρες Ἀνίκητο καὶ Φώτιο (BHG 1544f)», Ch. Dendrinis et al. (eds.), *PORPHYROGENITA. Essays on the history and literature of Byzantium and the Latin east in honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot, 2003, σσ. 389-400, και H. Delehayе, «Constantinus Acropolitae», *ό.π.*, σσ. 263-284.

²²⁵⁹ Βλ. F. Halkin, «Τοῦ μεγάλου λογοθέτου καὶ πρωτοβεστιαρίου Θεοδώρου τοῦ Μουζάλωνος λόγος εἰς τὸν νέον μάρτυρα Νικήταν», *Hagiographica inedita decem* (CCSG 21), Brepols-Turnhout, 1989, σσ. 127-154· καθὼς και την παλαιότερη εργασία του H. Delehayе, «Le Martyre de Saint Nicetas le jeune», *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, I, Paris, 1924, σσ. 208-211.

²²⁶⁰ Από τα σωζόμενα έργα του Μετοχίτη (κῶδ. *Vindob. Phil. gr.* 95) πολλά είναι Λόγοι και ἐγκώμια στους ἁγίους: Μαρίνα (ff. 8^v-32^v), Μιχαήλ και τις αγγελικές ασώματες ουσίες (ff. 32^v-59^r), Δημήτριο (ff. 59^r-80^v), Γρηγόριο τον Θεολόγο (ff. 97^r-145^v), και στον νέο μάρτυρα Μιχαήλ (ff. 303^r-315^r). Βλ. επίσης: «Εἰς τὸν ὄσιον Ἰωάννην τὸν Νέον», AASS, Nov. 4, Bruxelles, 1925, σσ. 679-687, και «Εἰς τὸν νέον μάρτυρα Μιχαήλ (εἰς τὸν ἅγιον Μιχαήλ τὸν νέον τὸν κατ' Αἴγυπτον μαρτυρήσαντα ἐπὶ τοῖς χρόνοις τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Ῥωμαίων κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου)», AASS, Nov. 4, App., *ό.π.*, σσ. 670-678.

²²⁶¹ «Μαξίμου τοῦ Πλανούδη λόγος εἰς τὸν ἅγιον Διομήδην», (ed.) L. G. Westerink, «Trois textes inédits sur saint Diomède de Nicée», *AB* 84 (1966), 180-227.

²²⁶² «Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερική θαυμάτων διήγησις τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Εὐφροσύνης τῆς Νέας, τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀσκησάσης, συγγραφεῖς παρὰ Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου», AASS, Novembre 3, Bruxelles, 1910, σσ. 858-879· ιερομ. Α. Παμπέρη, *Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, Περί συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων*, Βιέννη, 1802, και «Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, Συναξάριον εἰς τὸν ἅγιον καὶ θαυματουργὸν Γρηγόριον, ἐπίσκοπον Ἄσσου, τὸν ἐκ Μυτιλήνης» (κῶδ. Πάτμου, 448, ff. 8^r-13^r), Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἐπίσκοπος Ἄσσου (β' μισὸ τοῦ ἰβ' αἰώνα) καὶ τὰ ἀγιολογικά του κείμενα», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 7 (2004), 347-351.

²²⁶³ Η Ραούλαινα ἀνῆκε στην ἀθηνωτικὴ μερίδα και ἔγραψε κατόπιν παροτρύνσεως της μητέρας της Εὐλογίας τους *Βίους* των εικονόφιλων ἀδελφῶν Θεοδώρου και Θεοφάνους των Γραπτῶν. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοφάνους τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ ἀυταδέλφου αὐτοῦ Θεοδώρου, συγγραφεῖς παρὰ Θεοδώρας Ῥαουλαίνης Καντακουζηνῆς τῆς Παλαιολογίνας», *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 4 (Πετρούπολη, 1897), 185-223 και 5 (Πετρούπολη, 1898), 397-399. Σημειωτέον ὅτι οἱ ἀδελφοὶ της Ραούλαινας, Μανουήλ και Ἰσαάκ Ραούλ, τυφλώθηκαν και φυλακίστηκαν ἀπὸ τον Μιχαήλ Η΄, ὡς ἄλλοι γραπτοί. Βλ. σχετικά Talbot, «Old Wine in New Bottles», *ό.π.*, σ. 20.

²²⁶⁴ Βλ. P. L. M. Leone, *Nicephori Gregorae Vita Constantini*, (Studi e ricerche dei Quaderni Catanesi 1), Catania, 1994· του ἰδίου, «La 'Passio sancti Codrati' di Niceforo Gregora», *EEBS* 47 (1987-1989), 285-294· E. Kurtz, «Zwei griechische texte über die Hl. Theopano, die Gemahlin Kaiser Leo VI», *Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. Pétersbourg*, VIIIe Sér. vol. III/2 (1898), I-XI, σσ. 25-45, και «Νικηφόρου τοῦ Γρηγοῦ λόγος εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Μερκούριον», (ed.) St. Binon, *Documents grecs inédits relatifs à S. Mercure de Césarée*, Louvain, 1937, 67-91· Για την αγιολογική του παραγωγή βλ. M. Hinterberger, «Les Vies des Saints du XIVe siècle en tant que biographie historique: l'œuvre de Nicéphore Grégoras», P. Odorico - P. Agapitos (eds.), *Les Vies des Saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique ?*, (Dossiers Byzantins 4), Paris, 2004, σσ. 281-301.

²²⁶⁵ Την πληροφορία δίνει ο Γεώργιος Μετοχίτης, *Historia dogmatica*, I, σ. 80.14 κ.ε.: «περὶ που δὲ τὰ τελευταία τῆς βιοτῆς παρακλητήριους ὑπὲρ αὐτοῦ κανόνας ἄριστα ἐμμελεῖς πρὸς τοὺς τῶν μαρτύρων ἐξόχους συντεθεικώς».

χρονων ανώτατων αξιωματούχων, όπως οι μεγάλοι λογοθέτες Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, Θεόδωρος Μουζάλων και Θεόδωρος Μετοχίτης. Ως εκ τούτου τίθεται εύλογα το ερώτημα, εάν και σε ποιο βαθμό τα εν λόγω κείμενα είχαν την επίτευξη του αυτοκράτορα, και ποιος ήταν ο απώτερος σκοπός της συγγραφής τους. Τα έργα αυτά, καίτοι δεν σώζονται σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων, προορίζονταν να εκφωνηθούν σε κάποιο ναό. Έτσι, κατέστησαν γνωστά στον κύκλο των συγγραφέων τους και ασφαλώς στο λόγιο περιβάλλον του αυτοκράτορα. Ως εκ τούτου η συγγραφή τους, εκτός από την επισήμανση για την αύξηση της ισλαμικής (τουρκικής) επιρροής και πίεσης στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μ. Ασίας, εξέφραζε το ενδιαφέρον και την ανησυχία του λογίου περιβάλλοντος του Ανδρονίκου Β΄ για την κατάσταση στην περιοχή.

Τα παραπάνω αγιολογικά έργα αποτελούν εκ των πραγμάτων πολύτιμη και σε ορισμένες περιπτώσεις μοναδική πηγή πληροφοριών για την κατάσταση που επικρατούσε στην τουρκοκρατούμενη Μ. Ασία στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. αλλά και για τη θέση των Ορθοδόξων στη Μ. Ασία ή στην Αίγυπτο των Μαμελούκων. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Νικήτα εξ Αγκύρας, που μαρτύρησε στα χρόνια του σουλτάνου του Ικονίου Ghīyāth al-Dīn Mas'ūd bin Kaykā'ūs (Δεκ. 1282). Σύμφωνα με τον Βίο που συνέγραψε ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μουζάλων, ο Νικήτας και άλλοι δύο σύντροφοί του συνελήφθησαν στη Νύσσα και καταδικάστηκαν σε θάνατο κατηγορούμενοι ότι δεν σεβάστηκαν τη νηστεία των Μουσουλμάνων.²²⁶⁶ Αντίθετα από τους συντρόφους του, που έγιναν τελικά εξωμότες, ο Νικήτας παρέμεινε εδραίος στην ορθόδοξη πίστη και καταδικάστηκε σε μαρτυρικό θάνατο διά πυράς.²²⁶⁷ Ο Μουζάλων ολοκληρώνει τη διήγησή του με μια επίκληση προς τον άγιο: «καὶ αὐξὼν ταῖς τῆς ὁμοιοῦσας καὶ ὁμοψυχίας ἀγαθαῖς ἐπιδόσεις, τὴν τε φιλόχριστον βασιλείαν κρατύνων καὶ πολεμίους ὑποτάσσει αὐτῇ, ἔθνη τε ἀτίθασα καταρράσσει τὰ μὴ προσκυνοῦντα τὸν ποιήσαντα κύριον. Καὶ στήσαις τὴν Περσικὴν καταγίδα, καὶ κεφαλὰς ἀνόμων δυναστῶν διακόψαις, τὴν μαρτυρικὴν ἐπανατείνας κατ' αὐτῶν δεξιάν, καλῶς κραταιωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ τῶν δυνάμεων».²²⁶⁸ Ὅπως επισημαίνεται ἄλλωστε στο προοίμιο του κειμένου, η συγγραφή του μαρτυρίου του εξ Αγκύρας Νικήτα αποσκοπούσε στο να τιμηθεί πρωτίστως ο άγιος και να αποτελέσει παράδειγμα: «ἀνθρώποις δὲ πρὸς μίμησιν καὶ ζῆλον τοῦ καλοῦ», ενώ ταυτόχρονα πρόβαλλε τη δεινή θέση του χριστιανικού στοιχείου της Μ. Ασίας.²²⁶⁹

Τα πάθη των Χριστιανών της Μ. Ασίας διεκτραγωδούνται και στη Διήγηση των Θαυμάτων του Πατριάρχη Αθανασίου, που συνέγραψε ο Θεόκτιστος Στουδίτης. Μεταξύ άλλων

²²⁶⁶ Halkin, «Λόγος εἰς τὸν νέον μάρτυρα Νικήταν», σ. 133.179-182.

²²⁶⁷ *Αυτόθι*, σσ. 137.347-350, και 150.822-828.

²²⁶⁸ *Αυτόθι*, σσ. 153-154, στ. 966-973.

²²⁶⁹ Halkin, «Λόγος εἰς τὸν νέον μάρτυρα Νικήταν», σ. 129.14. Βλ. σχετικά και την πρόσφατη μελέτη της B. Kitapçı Bayrı, «The martyrdom of Niketas the Younger: a case of forced conversion under the Seljuk Sultan Masud II or a reflection of the Byzantine policy under Emperor Andronikos II ?», *Sevgi Gönül Symposium*, σσ. 28-33.

λων αναφέρεται η περίπτωση μιας δαιμονισμένης γυναίκας, της Κατινιτζίνας, η οποία «*συνέβη τὰ περι Βιθυνίαν καὶ Προῦσαν αἰχμαλωσίᾳ περιπεσεῖν, ἐν ἧ καὶ αὐτὴ δοριάλωτος μετὰ τοῦ συζύγου πρὸς αἰχμαλωσίαν ἀπάγεται, καὶ ὡς τι τέρας ἀπάγεται πρὸς τὸν ἀμηρᾶν (i.e. Ορχάν)*». Φοβούμενος την κατάσταση της ο Ορχάν την ελευθέρωσε και αυτή ήλθε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Πατριάρχης την ἀπάλλαξε ἀπὸ το δαιμόνιο. Νέα θαυματουργική παρέμβαση του Αθανασίου ελευθέρωσε τον σύζυγό της ἀπὸ την αἰχμαλωσία, που κατέφυγε ἐπίσης στην πρωτεύουσα, όπου ἔλαβαν και οι δύο το μοναχικό σχήμα.²²⁷⁰ Επιπλέον, στην Ακολουθία που συνέθεσε πρὸς τιμὴν του Πατριάρχου ο Θεόκτιστος Στουδίτης δέεται: «*ταῖς εὐχαῖς τοῦ ὀσίου ποιμένος τὴν ζωὴν εἰρήνευσον πάντων, Λόγε, Χριστιανῶν χορηγῶν κατὰ βαρβάρων εὐσεβεῖ βασιλεῖ τὴν νίκην καὶ τὴν ἰσχύν, δεόμεθα*».²²⁷¹

Πολύ περισσότερα εἶναι τα κείμενα που αναφέρονται στους ομολογητές της ορθόδοξου πίστεως, οι οποίοι προέρχονται ἀπὸ τους κύκλους των Αρσενιτῶν και Ανθηνωτικῶν. Εξ αὐτῶν, ο Πατριάρχης Αρσένιος αναγνωριζόταν ὡς ἅγιος ὅσο ἦταν ἀκόμη ἐν ζωῇ, ἐνὼ μετὰ τὴν κοίμησή του ἀρχισε νὰ τιμάται ὄχι μόνον ἀπὸ τους οπαδούς του, ἀλλὰ και ἀπὸ μερίδα των ανθηνωτικῶν, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητα Αρσενίτες.²²⁷² Ἡ σωρὸς του μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴ Σύνοδο του Αδραμυττίου (1284/5), ὅπου τοῦ ἐπιφυλάχθηκε τιμητικὴ υποδοχὴ ἀπὸ τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, τον Πατριάρχη Γρηγόριο Β΄, τον λαὸ και τον κλῆρο. Εναποτέθηκε ἀρχικὰ στην Ἁγία Σοφία και κάθε Τρίτη ἐκτίθετο σε λαϊκὸ προσκύνημα στη μονὴ των Οδηγῶν, ἐνὼ ἀργότερα παραδόθηκε γιὰ φύλαξη στη πρωτοβεστιάρισα Θεοδώρα Ραούλαινα στη μονὴ του Ἁγίου Ανδρέου ἐν Κρίσει.²²⁷³ Στις 14 Σεπτ. 1310 ἐπ' ευκαιρία τῆς λήξης του σχίσματος των Αρσενιτῶν, ὁργανώθηκε στην Ἁγία Σοφία μιὰ ἰδιότυπη τελετὴ, κατὰ τὴν ὁποία το λείψανό του Αρσενίου, ἐνδεδυμένο με ἀρχιερατικὰ ἄμφια, μεταφέρθηκε ἐν πομπῇ ἀπὸ τὴ μονὴ του Ἁγίου Ανδρέου ἐν Κρίσει και τοποθετήθηκε στον ἀμβωνα, ἐνὼ ο Πατριάρχης Νίφων ἐξεφώνησε ἐκ μέρους του Αρσενίου συγχωρητικὸ κείμενο.²²⁷⁴ Τότε πιθανολογεῖται ὅτι συνετέθη και ἡ πρὸς τιμὴν του Ακολουθία.²²⁷⁵

²²⁷⁰ Talbot, *Faith Healing*, ὁ.π., σσ. 116-120.3.

²²⁷¹ Eirini Afentoulidou-Leitgeb, *Hymnen*, ὁ.π., σ. 169 (Κανὼν 1, ὠδὴ, 8^η, 3).

²²⁷² Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, I, § 84, σ. 180.8-9, ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴν πρώτη ἀπομάκρυνση του Αρσενίου κυκλοφοροῦσαν διηγήσεις γιὰ «*θαύματά τινὰ καὶ τεράστια παρὰ τοῦ Ἀρσενίου ἐνεργούμενα*», με ἀποτέλεσμα ο Μιχαὴλ Η΄ νὰ δεχθεῖ πιέσεις προκειμένου νὰ τον ἐπαναφέρει στον πατριαρχικὸ θρόνο. Μετὰ τον θάνατό του, ο Αρσένιος ἀρχισε νὰ παρίσταται ὡς ἅγιος σε ναούς, ὅπως ἡ Παναγία Χρυσοφίτισσα στη Λακωνία. Βλ. σχετικά Α. Κοντογιαννοπούλου, «*Το πορτραῖτο του Πατριάρχου Αρσενίου Αυτωρειανού στην Παναγία Χρυσοφίτισσα τῆς Λακωνίας (1289/90). Μία προσπάθεια ἱστορικῆς ἐρμηνείας*», *Βυζαντικά* 19 (1999), 225-238, και J. Albani, «*Zu einem Patriarchenbildnis in der Kirche der Panagia Chrysaphitissa in Chrysapha auf der Peloponnes*», B. Brenk et. al. (eds.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramme - Ikonographie - Stil*, Symposium in Marburg vom 25.- 29.6.1997 (Herausgegeben von Guntram Koch), Wiesbaden, 2000, σσ. 9-23.

²²⁷³ Παχυμέρης, III, VII:31, σσ. 95-99, και Γρηγοράς, I, VI:2, σ. 167.6-21.

²²⁷⁴ Γρηγοράς, I, VII:9, σ. 262.15-19.

²²⁷⁵ Τὴν Ακολουθία που σώζεται στον κώδικα 648 του μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη (ff. 116^v-118^v), ἐξέδωσε ο Π. Νικολόπουλος, «*Ἀκολουθία ἀνέκδοτος εἰς Ἀρσένιον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως*», *ΕΕΒΣ* 43 (1977-78), 365-383. Το σκῆνωμά του Αρσενίου παρέμεινε στην Ἁγία Σοφία, στο ἀριστερὸ ἄκρο του ἱεροῦ, ὅπου κατὰ τὴ μαρτυρία Ρώσων περιηγητῶν του 15ου αἰ., διατηροῦνταν σε ἀρίστη

Αντίθετα με ό,τι συνέβη στην περίπτωση του Αρσενίου, η αγιοποίηση του Πατριάρχη Ιωσήφ από Σύνοδο, στην οποία προεξήρχε ο Γρηγόριος Β΄ παρόντος και του Ανδρονίκου Β΄ (c. Δεκ. 1284), δεν μπόρεσε να παγιώσει τη λατρεία του ανθενωτικού Πατριάρχη, καθώς αποτελούσε περισσότερο μία επιλογή πολιτικής σκοπιμότητας παρά ανταποκρινόταν στο λαϊκό αίσθημα.²²⁷⁶ Αντίθετα, μεγαλύτερη φαίνεται ότι ήταν η τιμή και η λατρεία του γλωσσομηθέντος από τον Μιχαήλ Η΄ ανθενωτικού μοναχού Μελετίου του Γαλησιώτη, η σωρός του οποίου φυλασσόταν σύμφωνα με τις μαρτυρίες περιηγητών του 14ου αι. στη μονή του Αγ. Λαζάρου, στα ανατολικά της Αγίας Σοφίας.²²⁷⁷ Η λατρεία του διατηρήθηκε ακμαία έως το τέλος της αυτοκρατορίας, ενώ για τον λόγο αυτό συνετέθη ειδική ακολουθία και συνεγράφη ο «βίος αὐτοῦ καὶ ἡ ἄθλησις, καὶ ὀλίγα τῶν θαυμάτων».²²⁷⁸ Η νέα διαμάχη μεταξύ Ενωτικών και Ανθενωτικών περί τα μέσα του 15ου αι. ανέδειξε εκ νέου τη μορφή του Μελετίου, όπως και άλλων Ανθενωτικών του 13ου αι., καθώς σύμφωνα με τον ανθενωτικό μητροπολίτη Μηδείας Θεόδωρο Αγαλλιανό (c. 1468 - † 10 Οκτ. 1474) ο Θεός διατήρησε άφθαρτο το λείψανό του «ἴν' εἶη τοῖς πιστεύουσι καὶ τοῖς τὴν αὐτὴν ὀρθοδοξίαν φυλάττουσι ταμείον ἄσυλον θαυμάτων, ἰαμάτων πηγῶν».²²⁷⁹ Στο ίδιο πνεύμα αποδίδεται και η αγιοποίηση του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι, η σωρός του οποίου βρισκόταν στη βασιλική μονή του Αγίου Δημητρίου στη Βλάγκα.²²⁸⁰

Από τους παραπάνω ξεχωρίζει η μορφή του ασκητή και πρόδρομου ησυχαστή Πατριάρχη Αθανασίου Α΄, ο οποίος ανακηρύχθηκε άγιος, καθώς διέθετε όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά.²²⁸¹ Σύμφωνα με τον βιογράφο του Ιωσήφ Καλοθέτη, ο Αθανάσιος φρόντιζε πρωτίστως για την ψυχική σωτηρία «ὄλας ἡμέρας νουθετῶν, παραινῶν, συμβουλευῶν, παρακαλῶν, ἐπιτιμῶν, παιδεύων καὶ ὅσα τῆς βελτίστης ἰατρείας», ενώ παράλληλα ανέπτυξε μεγάλο φιλανθρωπικό έργο «ἀμύνων ἀδικουμένοις, ῥύόμενος πτωχοὺς ἐκ χειρὸς στερεωτέ-

κατάσταση και αποτελούσε πηγή θαυμάτων. Βλ. Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 30, 92, 160, 182, και § 6, σσ. 220-222, και Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατών», *ό.π.*, σσ. 179-235.

²²⁷⁶ Laurent - Darrouzès, *Dossier de Lyon*, σ. 525.14-22 (Έπιστολή του μοναχού Μεθοδίου προς τον κύριον Γρηγόριον, τον χρηματίσαντα πατριάρχη)· Laurent, «La fin du schisme», σ. 300.91-95, και του ίδιου, *Regestes*, αρ. 1461. Βλ. σχετικά και Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*, σσ. 141-149.

²²⁷⁷ Την πληροφορία δίνει ανώνυμος Ρώσος περιηγητής (c. 1389-1391), Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 138 και 380-81, § 65, καθώς και ένας ανώνυμος Αρμένιος (τέλη 13ου - αρχές 14ου αι.), Brock, «Armenian Pilgrim», *ό.π.*, § 3-3a, σ. 86, καθώς και σχόλια σ. 93, που τον ταυτίζει όμως με κάποιον Πατριάρχη Αντιοχείας. Για τον Μελέτιο Γαλησιώτη βλ. *PLP*, 17753. Στην πρωτεύουσα υπήρχε παλαιότερη μονή του Αγίου Λαζάρου, ίδρυμα του Λέοντα Γ΄, όπου τοποθετήθηκαν τα λείψανα του τετραήμερου αγίου Λαζάρου. Βλ. Janin, *Églises*, σσ. 298-300, και L. G. Westerink, *Arethae archiepiscopi Caesariensis, Scripta Minora*, II, Leipzig, 1972, σσ. 7-16.

²²⁷⁸ Βλ. Δοσίθεος (Νοταράς) Ιεροσολύμων, *Τόμος χαράς*, *ό.π.*, σσ. 626-627.

²²⁷⁹ *Αυτόθι*, σ. 622.

²²⁸⁰ Βλ. την αναφορά του Ρώσου προσκυνητή Στεφάνου του Novgorod (1348/49), Ševčenko, «Notes on Stephen», *ό.π.*, σσ. 165-175, και ειδικότερα σσ. 173-175, καθώς και Majeska, *Russian Travelers*, σσ. 38-39 και 267-268, § 18. Κατά τον Ševčenko, με τον οποίο συμφωνεί και ο Majeska, ο Ανδρόνικος Β΄ επιδιώκοντας εξιλέωση τοποθέτησε την σωρό του Ιωάννη Δ΄ στη βασιλική μονή των Παλαιολόγων επιτρέποντας έστω και άτυπα την λατρεία του τελευταίου των Λασκάρων.

²²⁸¹ Για τις προϋποθέσεις ανακήρυξης ενός αγίου από την Εκκλησία βλ. Αρχ. Αθηνών Χ. Παπαδόπουλος, «Περὶ τῆς ἀνακηρύξεως ἁγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Ἐκκλησία* 12 (1934), 331-335, και Α. Αλιβιζάτος, «Ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἁγίων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Θεολογία* 19 (1942-1948), 18-52.

ρων, προστατεύων πενήτων, ἐπαρκῶν χήραις καὶ ὄρφανοῖς ... λιποψυχούσι καὶ ὀδυνωμένοις μέγα παραμύθιον ἦν, βακτηρία γήρωσ, παιδαγωγία νεότητος, αἰχμαλώτων ρύστης».²²⁸² Επιπλέον «πρὸς θεοῦ μεγάλων θεωριῶν καὶ ἀποκαλύψεων ἡξιούτο». Ἐτσι, προείπε τον σεισμό του 1303 (Ιούν.) ἀλλὰ καὶ τὴν διαμάχη των δύο Ἀνδρονίκων.²²⁸³ Τέλος, καταλυτικός παράγων καὶ περίτρανη ἀπόδειξη τῆς αγιότητός του ἦταν «τὰ τούτου μεγάλα καὶ λαμπρὰ κατορθώματα τε καὶ θαύματα, ὅσα ζῶν διετέλει θαυματουργῶν καὶ ὅσα μετὰ τέλος μέγιστά τε καὶ ἀριθμὸν ὑπερβαίνοντα».²²⁸⁴

Στὴν ομάδα αὐτῆ των ομολογητῶν αγίων καὶ ἀσκητῶν τῆς περιόδου συναντούμε ἐκτός ἀπὸ τον ἀγῶνα τους γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία καὶ ὀρισμένα ἄλλα χαρακτηριστικά, ὅπως τὸ προορατικὸ χάρισμα, χαρακτηριστικὸ των περισσοτέρων αγίων του τέλους του 13ου καὶ του 14ου αἰ.²²⁸⁵ Πολλοί, ἐπίσης, ἐξ αὐτῶν ἐμφανίζονται ὡς ορατὴ ἔνδειξη τῆς αγιότητός τους τὴν σωματικὴ ἀφθαρσία μετὰ θάνατον (λ.χ. Ἀρσένιος, Ἀθανάσιος καὶ Μελέτιος). Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός: «ὁ ἐν ἀγίοις πατριάρχης Ἀρσένιος ἀφώρισε τὸν βασιλέα Μιχαήλ. Ὁ βασιλεὺς οὗτος τιμωρητικῶς μετήλθε τὸν θεῖον Μελέτιον, ὅτι μὴ οἶός τ' ἐγένετο σύμφωνα τοῦτον σχεῖν τοῖς λατινικοῖς. ἀπέθανον καὶ οἱ τρεῖς, καὶ ἐς δεῦρο κείνται, ἵν' οὕτως εἴπω ἀδιάλυτοι».²²⁸⁶ Τέλος, τὰ ἀφθάρτα σώματά τους ἀποτελοῦν πηγὴ ἱαμάτων καὶ θαυμάτων, ὅπως τουλάχιστον μαρτυρεῖται γιὰ τὶς περιπτώσεις του Πατριάρχου Ἀθανασίου, Μελετίου του Ομολογητῆ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία στὴν πρωτεύουσα του μυροβλύτη ἀγίου Ἀθανασίου, ἐπισκόπου Ἀδραμυττίου.²²⁸⁷

Ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ὅλους αὐτοὺς τους νέους αγίους, μάρτυρες καὶ ομολογητές ὅπως καὶ τὸ πλῆθος των παραγόμενων αγιολογικῶν κειμένων προσέλυσε τὸ ἐνδιαφέρον του Πατριαρχείου που ἀρχίσει νὰ παρεμβαίνει στὴ διαδικασία ἀναγνώρισης καὶ ἀνακήρυξης των αγίων. Ἡ λαϊκὴ ἀναγνώριση παρέμεινε ἀσφαλῶς κα-

²²⁸² Καλόθετος, Ἀθανάσιος, σσ. 484-485, στ. 1023-1036.

²²⁸³ Βλ. ἀντίστοιχα Παχυμέρης, IV, Χ:34, σ. 397.7-17, καὶ Καλόθετος, Ἀθανάσιος, σ. 500, στ. 1543-1549. Βλ. ἐπίσης τὸν Βίο του Θεόκτιστου Στουδίτη, Ἀθανάσιος, σσ. 31.23-27, § 22· 32.17-24, § 23 καὶ 41.10-16, § 31, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Πατριάρχης «διαφόρους δὲ προῤῥήσεις τῷ βασιλεῖ πέπομφεν, ἅς ὁ βουλόμενος ἀναγνῶναι τὴν τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ βίβλον, ... μετὰ γὰρ τῶν λοιπῶν προῤῥήσεων, τῶν περὶ αἰχμαλωσίας καὶ ἐφόδων ἔθνων, ἅς πολλὰς καὶ πολλάκις τῷ βασιλεῖ πέπομφεν, ὡς αἱ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ παριστῶσι βίβλοι, δηλοῖ τούτῳ καὶ φρικῶδη θεομηνίαν διὰ σεισμοῦ γενήσεσθαι μέλλουσιν... ὅθεν καὶ πολλῶν ἡξιούτο θεωριῶν καὶ ἀποκαλύψεων καὶ προῤῥήσεων καὶ πολλάκις περὶ τῶν ἐσομένων τοῖς κρατοῦσιν ἐθέσπισε, προῤῥήσεις πέμπων ἐγγράφως αὐτοῖς, αἵτινες ἀνάγραπτοι κείνται ἐν ταῖς τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ βίβλοις».

²²⁸⁴ Καλόθετος, Ἀθανάσιος, σσ. 500-501, στ. 1569-1571. Κατὰ τὸν Παχυμέρη, III, VIII:14, σ. 161.10, ὅταν ὁ Ἀθανάσιος ἐξελέγη Πατριάρχης πολλοὶ «ὡς θαυματουργὸν ὠμολόγουν». Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Ἰωάννης Γ' Καντακουζηνός (Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, ὁ.π., σ. 34 καὶ σημ. 33), ἐνῶ καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμάς στὸ ἔργο του *Ἐπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων* (1338) ἀναφέρεται στὴν αγιότητα του Ἀθανασίου: «οὗ τὴν σορὸν ὁ θεὸς ἐτίμησε». Βλ. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμά, *Συγγράμματα*, ὁ.π., σ. 405.11-12 (§ 12).

²²⁸⁵ Ἐνδεικτικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις των Ἀθανασίου Α' καὶ οσίου Μακαρίου του ἐξ Εἰώας που ἐδράσει στὴν πρωτεύουσα στὶς ἀρχές του 14ου αἰ. Βλ. καὶ Nicol, «Hilarion of Didymoteichon», ὁ.π., σσ. 189-190.

²²⁸⁶ Δοσίθεος (Νοταράς) Ἱεροσολύμων, *Τόμος χαράς*, ὁ.π., σσ. 617, 625.

²²⁸⁷ Talbot, «Old Wine in New Bottles», ὁ.π., σ. 18. Γιὰ τὸν ἀγίο ἐπίσκοπο Ἀδραμυττίου Ἀθανάσιο βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia graeca sacra*, ὁ.π., σσ. 141-147· καὶ του ἰδίου, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 1 (Πετρούπολη, 1891), σ. 419, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὴν εξασφάλιση ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀκροπολίτη μύρου ἀπὸ τὸν ἅγ. Βάρβαρο, στὴν περιοχὴ τῆς Νικοπόλεως: «Εἰς πείραν ἤλθον ὁ συγγραφεὺς ἔγωγε τῆς τούτου δυνάμεως, εἰ καὶ μὴ ἐκέῖσε γενόμενος ἀλλὰ τῆδε δεξάμενος».

θοριστικός παράγων αγιοποίησης, ωστόσο από τα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄ η επίσημη Εκκλησία θα αναλάβει ενεργότερο ρόλο στην όλη διαδικασία.²²⁸⁸ Πράγματι, στην αγιοποίηση των Πατριαρχών Αρσενίου και Ιωσήφ σημαίνων ήταν ο ρόλος του Πατριάρχη Γρηγορίου Β΄, ενώ και στην περίπτωση αγιοποίησης του Μελετίου ο Πατριάρχης Ησαΐας συγκάλεσε την Ενδημούσα Σύνοδο: «ἀλλὰ καὶ συγκλητικῶν ἀρχόντων γνώμη βασιλικῆ, καὶ τούτου μεγάλη καὶ ἀκριβῆ βασάνω ... ἐπεὶ τῶντι ἅγιον λείψανον εὐρέθη, ἀπὸ τε τῶν θαυμάτων, καὶ ἐξ ἀπάντων τεκμηρίων, κοινῆ γνώμη, καὶ κρίσει ἀληθεῖ, καὶ τιμᾶσθαι καὶ ψάλλεσθαι ὡς ὄντως ἅγιον τῆ ἐκκλησίᾳ διώρισται».²²⁸⁹

Μία από τις εκφάνσεις του αγίου στην πρωτεύουσα αποτελούν και οι μοναχοί ασκητές, που την επισκέπτονταν κατά καιρούς ή διέμεναν σε αυτή για κάποιο διάστημα. Αναφέρουμε τον νέο ακόμη μοναχό Μάξιμο τον Καυσοκαλύβη, που ήρθε στην Κωνσταντινούπολη κατά τη β΄ πατριαρχία του Αθανασίου (23 Ιουν. 1303 – c. Σεπτ. 1309). Στον Βίο του αναφέρεται ότι ο όσιος κατά την παραμονή του στην πρωτεύουσα κυκλοφορούσε «ἀνυπόδετος, ἀσκεπής, μόνον τρίχινον ἐν διεζωσμένος ἱμάτιον καὶ αὐτὸ διερρηγμένον τὰ πλεῖστα» (αμφίεση που δεν διέφερε ιδιαίτερα από εκείνη του Αθανασίου²²⁹⁰), υποκρινόμενος τον σαλό και έχοντας ως ενδιαίτημα τον πυλώνα της Παναγίας των Βλαχερνών.²²⁹¹ Ἦταν επομένως φυσικό να κερδίσει τη συμπάθεια του Πατριάρχη, ο οποίος «πολλὰ κατηγονίσσατο εἰσάξει αὐτὸν ἐν τοῖς κοινοβίοις, οἷς ἀνήγειρεν καὶ ἐκτήσατο ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει μονύδρια· ἀλλ’ οὐ κατένευσεν οὗτος ὁ ὄσιος».²²⁹²

Εξίσου χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του οσίου Μακαρίου του εξ Εώας. Έχοντας καταγωγή από την περιοχή της Εφέσου και αφού παρέμεινε για κάποιο διάστημα στις μονές του Λάτρους και του Σιπύλου, ο όσιος κατέφυγε τελικά, εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών, στην Κωνσταντινούπολη (c. 1300). Ο βιογράφος του, Φιλόθεος Σηλυβρίας, αναφέρει ότι ο Μακάριος λόγω της άσκησης, στην οποία επιδιδόταν, απέκτησε μεγάλη φήμη και όλοι στην πρωτεύουσα προσέφευγαν σε αυτόν: «πᾶσα σχεδὸν ἡλικία, πλούσιοι καὶ δηλαδὴ καὶ πένητες ὠφελείας ἔνεκα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ βασιλεὺς ὁ πάνυ, Ἀνδρόνικον φημὶ τὸν Παλαιολόγον γηραιὸν τὸν μέγαν ... Συνέτρεχον δ’ ὁμοίως φοιτῶντες παρ’ ἐκείνῳ καὶ ὅσοι καθ’ αἶμα προσωκειωμένοι αὐτῷ ... ἔτι δὲ καὶ πᾶσα σχεδὸν ἡ σύγκλητος, καὶ ὅσοι τῆς ἥττονος μοίρας

²²⁸⁸ Macrides, «Saints and Sainthood», *ό.π.*, σσ. 83-87.

²²⁸⁹ Δοσίθεος (Νοταράς) Ιεροσολύμων, *Τόμος χαράς*, *ό.π.*, σ. 633.

²²⁹⁰ Βλ. σχετικά Παχυμέρης, III, VIII:13, σ. 157.19-21· Γρηγοράς, I, VI:5, σ. 180.20-23· Θεόκτιστος Στουδίτης, *Αθανάσιος*, σ. 5.6-7, 15-21, § 3, και Fusco, «Encomio», *ό.π.*, σ. 122.2-5, § 15.

²²⁹¹ Η περίπτωση του οσίου Μάξιμου του Καυσοκαλύβη, παρά τα όσα ισχυρίζεται ο βιογράφος, δεν φαίνεται να είναι αυτή ενός δια Χριστόν Σαλού. Βεβαίως στον Βίο του θείου του Ιωάννη, μητροπολίτη Ποντοηρακλείας (1249-1328, ΒΗΓ, 2188), ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει την παρουσία στην Αυλή ενός σαλού: «εὐσεβῆς κυνικός, ὡς εἰπεῖν Διογένης, μωρίας μὲν ὑποκριτῆς τὸ φαινόμενον» -εισέβαλε μάλιστα κάποτε στα διαμερίσματα της αυτοκράτειρας Θεοδώρας Παλαιολογίνας ημίγυμνος «ἄχρι γλουτῶν»- στην πραγματικότητα όμως «ἐμπορίας θείας ἐργάτης». Η περίπτωση του είναι ασφαλώς αινιγματική, αλλά η παρουσία του στα ανάκτορα μπορεί να σημαίνει ότι ήταν απλά μίμος ή γελωτοποιός. Βλ. Laurent, «Jean d’Héraclée», σ. 38.5-10, καθὼς και τις απόψεις των Nicol, *Church and Society*, *ό.π.*, σσ. 43-44, και Ivanov, *Holy fools*, *ό.π.*, σ. 222.

²²⁹² Halkin, «S. Maxime le Kausokalybe», *ό.π.*, σσ. 70.9-72.13, και Παταπίου Καυσοκαλυβίτου, «Βίος οσίου Μάξιμου τοῦ Καυσοκαλύβη», *ό.π.*, σ. 531.8-12.

κατὰ πᾶσαν ἡλικίαν». ²²⁹³ Οι παραινέσεις και οι διδασκαλίες, όπως εκείνες του Αθανασίου, εξέπλητταν τους πάντες, αφού απευθύνονταν σε όλες τις κοινωνικές ομάδες (κρατούντες, πλουσίους και ἄρχοντες, στρατιῶτες, πένητες και ἀσθενούντες, ακόμη και τους δεινούς τῷ λόγῳ καὶ τῇ σοφίᾳ) προτρέποντας στην άσκηση της δικαιοσύνης και συνιστώντας πίστη στην Ορθοδοξία, άσκηση της φιλανθρωπίας, υπακοή και αίσθημα ταπεινοφροσύνης. ²²⁹⁴ Το κήρυγμά του, αν πιστέψουμε όσα αναφέρονται στον Βίο του, φαίνεται ότι είχε τελικά απήχηση στην κοινωνία της πρωτεύουσας, αφού όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται: «*χρήματα γὰρ καὶ κτήματα, ἔτι γε μὴν καὶ ἐσθήτας προσίασι καὶ ἐτίθουν παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ εἰς διανομὴν τῶν πτωχῶν*». ²²⁹⁵

Στις παραπάνω περιπτώσεις ασκητῶν, οσίων και ιεραρχῶν η κοινωνία της πρωτεύουσας φαίνεται ότι αναγνώριζε την ιδιότητα του αγίου ως απτή και ορατή παρουσία των δυνατοτήτων και έκφραση της βούλησης του Θεού στον κόσμο και στην ανθρώπινη κοινωνία, γεγονός που ενίσχυε το κύρος της ασκητικής – ησυχαστικής παρουσίας και την ενέτασσε στο αξιακό της σύστημα. Έτσι, το σύνολο των πιστῶν εναπέθετε στον έχοντα επαφή με τον Θεό άγιο τις ελπίδες του για βοήθεια στις αντιξοότητες του βίου, καθώς και για καθοδήγηση στην ψυχική σωτηρία. ²²⁹⁶ Τα τελευταία όμως μπορούσαν να επιτευχθῶν με την προσωπική και συλλογική μετάνοια, και την αναμόρφωση της κοινωνίας συνολικά. Για την υλοποίηση, μάλιστα, του χριστιανικού ιδεώδους ο άγιος δεν δίσταζε να στηλιτεύσει τα κακῶς κείμενα της πολιτείας και κοινωνίας (αδικία, φτώχεια, άνιση κατανομή του πλούτου) ζητώντας από τον αυτοκράτορα να παρέμβει υπέρ του λαού ως ελεήμων και φιλάνθρωπος, ενώ παράλληλα αιτούνταν τη βοήθεια του Θεού με τη συμμετοχή του λαού σε λιτανείες, λιτές, ολονυχτίες κ.λπ. ²²⁹⁷ Το γεγονός, ότι η ενασχόληση με το άγιο και αντίστοιχα η ενίσχυση της θέσης και του ρόλου του στην πρωτεύουσα εντοπίζονται, όπως ήδη ελέχθη, στα χρόνια κυρίως του Ανδρονίκου Β΄, είναι ίσως ενδεικτικό μιας μετάβασης και αλλαγής ενός κλίματος από την πίστη στις προσωπικές δυνάμεις, την αισιοδοξία και

²²⁹³ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακάριος ὁ ἐξ Ἐώας», ὁ.π., § 7-8, σσ. 49-51. Ο Φιλόθεος αναφέρει μάλιστα ότι ο ὁσίος «*γνωστὸς ὑπῆρχε τῷ τοιοῦτῳ μεγίστῳ βασιλεῖ ἐξ Ἐώας*», (σ. 51, § 8), πιθανότατα κατά την παρουσία του Ανδρονίκου Β΄ στο Νυμφαίον τον Ιούνιο του 1291.

²²⁹⁴ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακάριος ὁ ἐξ Ἐώας», ὁ.π., § 8-9, σσ. 51-52: «*τοῖς κρατοῦσι παρήνει ... ἵνα μὴ περιπίπτωσι κύμασιν ἀδικίας ... Πλουσίοις δὲ πάλιν καὶ ἄρχουσι ἀνοίγειν τὰ σπλάχνα φιλανθρώπως τοῖς πένησι καὶ τοῖς ἀσθενοῦσι ... Τοῖς στρατιώταις μὴδὲ παρὰ τὸ διατεταγμένον πράττειν αὐτοῖς, ἀλλὰ τοῖς ἰδίοις ὀψωνίοις ἀρκεῖσθαι καὶ μῆτε συκοφαντεῖν μῆτε διασεῖν ... πρὸς δὲ τοὺς δεινοὺς τῷ λόγῳ καὶ τῇ σοφίᾳ καὶ δοκοῦντας καὶ ὄντας, μὴδὲν εἶναι τὴν καταργουμένην ἐκείνων ἔλεγε σοφίαν πρὸς ὄνησιν τῇ ψυχῇ πρόξενον καὶ σωτηρίαν, μὴδὲ θαρρεῖν πρὸς γαύρους καὶ χλιδῶντας λόγους, ἐπειδὴ ταῦτα πάντα μαραίνονται δίκην καλάμης καὶ χόρτου*».

²²⁹⁵ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακάριος ὁ ἐξ Ἐώας», ὁ.π., § 9, σ. 53.

²²⁹⁶ Αναφέρουμε την περίπτωση του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεόληπτου, που προσέφερε, κατά τον Γρηγορά (I, VII:3, σ. 221.12-15), σημαντική βοήθεια στην πόλη του τον καιρό της εκστρατείας των Καταλανῶν μόνο με την προσευχή του: «*τοῦτο μὲν τοῦργον κάλλιστά τε καὶ ἀνδρικώτατα κατεπράξαντο (scil. οι Καταλανοί) τῆς ἄνωθεν δεξιᾶς συνεργούσης διὰ τὸ τῆς ἀρετῆς μέγεθος τοῦ τῆς πόλεως ἱερῶς προεδρεύοντες θείου ἀνδρός Θεολήπτου*».

²²⁹⁷ Επί του θέματος βλ. και την επισήμανση του Nicol, «Hilarion of Didymoteichon», ὁ.π., σ. 188: «*The ruling class as well as the common people cherished the presence of such holy men seeking their advice as oracles, but perhaps still more seeking their company as living icons or channels of divine grace*».

την προσπάθεια “ανακαίνισης” της αυτοκρατορίας, στη αβεβαιότητα και στην ανάγκη βοήθειας από τον χώρο του θείου.

Η παρουσία του αγίου και η φανέρωση της θείας βούλησης και των θείων ενεργειών εκδηλώνεται επίσης μέσω των ιερών λειψάνων και της επιτέλεσης θαυμάτων. Πλέον χαρακτηριστική περίπτωση έκφρασης της θείας ευαρέσκειας ή δυσαρέσκειας στο πρόσωπο του αυτοκράτορα αποτελεί η ανάβλυση ή μη του αγιάσματος της Ζωοδόχου Πηγής, και κατ’ επέκταση η παροχή ή όχι ιαμάτων στους ασθενείς. Έτσι, όταν ο Μιχαήλ Η΄ ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη από τους Λατίνους, το νερό του Αγιάσματος άρχισε και πάλι να ρέει μετά τη μακρά περίοδο της Λατινοκρατίας, απόδειξη και αυτό, μαζί με την εκλογή του στον αυτοκρατορικό θρόνο και την ανακατάληψη της πρωτεύουσας, της στήριξης και βοήθειας του Θεού. Αντίθετα, όταν επέλεξε «*τοῖς ὑβρισταῖς συμπράττειν*» με την πολιτική της ένωσης των Εκκλησιών, «*ἔμμενε γὰρ καὶ πάλιν τὸ ὕδωρ τῆς χάριτος ἀμοιροῦν ὡς τὸ πρότερον*» και μόνον όταν ο διάδοχός του Ανδρόνικος Β΄ έθεσε τέρμα στην πολιτική του πατέρα του, «*τὰ τῆς Θεομήτορος ὠδίνειν πάλιν ἄρχεται θαύματα*».²²⁹⁸ Κατά παρόμοιο τρόπο, γράφει ο Θεόδωρος Αγαλλιανός, όσα θαυματουργά λείψανα μεταφέρθηκαν από τους Λατίνους στη Δύση, έπαψαν να θαυματουργούν.²²⁹⁹ Επιπλέον, λείψανα αγίων του παρελθόντος, που είχαν παραμείνει για καιρό ανεπίγνωστοι, φανερώθηκαν εκ νέου στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αι. προς ενίσχυση των Χριστιανών. Έτσι, τα λείψανα του αγίου Μιχαήλ του Θαυματουργού από τη Χαλκηδόνα, ενός αγίου του 8ου αι., εμφανίστηκαν εκ νέου στα τέλη του 13ου αι.²³⁰⁰ Μάλιστα, στο συναξάρι του αγίου, αναφέρεται ότι η αυτοκράτειρα Θεοδώρα Παλαιολογίνα επιχείρησε να αποκτήσει το λείψανό του, χωρίς όμως αποτέλεσμα, αφού ο άγιος επιθυμούσε να παραμείνει στη Χαλκηδόνα, την οποία φύλαττε από τις τουρκικές επιδρομές, όπως συνέβη στις αρχές του 14ου αι. όταν «*οἱ τῶν Ἀγαρηνηῶν παῖδες κακῶσαι βουλευθέντες τοὺς ἐν οἷς τόποις ὁ ἅγιος ἔκειτο, οὗτος ἐπιφαινόμενος ἀπράκτους τούσδε ἐδείκνυε*».²³⁰¹

4. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 13ΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 14ΟΥ ΑΙ.

Η δυσμενής για την αυτοκρατορία εξέλιξη των δημοσιονομικών, καθώς και η εσωτερική και εξωτερική πολιτική συγκυρία των δύο τελευταίων δεκαετιών του 13ου και των

²²⁹⁸ Ξανθόπουλος, Ζωοδόχος Πηγή, σσ. 64-65.

²²⁹⁹ Δοσίθεος (Νοταράς) Ιεροσολύμων, Τόμος χαράς, ό.π., σ. 622: «*καὶ τί λέγω περὶ τῶν ἐγχωρίων, ὅπουγε τὰ ἅγια λείψανα, ὅσα λαβόντες εἰς τὴν αὐτῶν μετήγαγον, ὅτε τὴν μεγαλόπολιν ταύτην ἐλήϊσαντο, θαυματουργὰ ὄντα ... μετὰ τὴν ἐκεῖσε μετακομιδὴν τοῦ θαυματουργεῖν πανσάμενα*».

²³⁰⁰ Auctarium BHG, 2274. Ο σύντομος Βίος του (συναξάρι) συνετέθη πριν το 1350. Βλ. F. Halkin, «Saint Michael de Chalcedoine», REB 19 (1961), 157-160.

²³⁰¹ Halkin, «Saint Michael de Chalcedoine», ό.π., § 5-6, σ. 163. Επιθυμία της Παλαιολογίνας ήταν προφανώς να εξασφαλίσει κειμήλια και λείψανα για τις μονές που ίδρυε. Βλ. και όσα σημειώνει ο Μετοχίτης στη μονωδία του για την αυτοκράτειρα: «*καὶ τί ἄλλο ἦν σοι τὸ τελευταῖον τῶν χρόνων σπούδασμα ἢ τῶν ἱερῶν σοι τῶνδε καὶ πανσέπτων οἴκων καὶ μονῶν φιλοκαλία πάσα, ... καὶ τῶν πανάγνων σκευῶν τε καὶ ἐκπωμάτων καὶ κειμηλίων εὐσέβεια;*», Sideras, Grabreden, ό.π., σ. 260.2-10.

αρχών του 14ου αι. ανέτρεψε το κλίμα ευφορίας που σημειώθηκε μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας το 1261. Η αναφαινόμενη πολιτική κρίση και ο αντίκτυπός της στην κοινωνία της πρωτεύουσας ανιχνεύεται μέσα από την προσεκτική μελέτη των πηγών της περιόδου, όπου εκτίθενται μία σειρά σύγχρονων προβλημάτων, με κυριότερο αυτό της απώλειας των μικρασιατικών εδαφών και του συνακόλουθου προσφυγικού ρεύματος.

Ήδη στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ η αυξημένη ανάγκη για χρήμα οδήγησε σε περαιτέρω υποτίμηση το βυζαντινό υπέρπυρο, η αξία του οποίου μειώθηκε από τα 16 καράτια το 1259 στα 15 καράτια δύο έτη αργότερα.²³⁰² Η εξέλιξη αυτή δεν σημαίνει κατ' ανάγκη κακή πορεία της οικονομίας, αλλά οφείλεται μάλλον στην ανάγκη αύξησης της νομισματικής κυκλοφορίας για την ικανοποίηση της φιλόδοξης εξωτερικής πολιτικής του αυτοκράτορα και των έργων ανακαίνισης της πρωτεύουσας. Επί Ανδρονίκου Β΄ σημειώθηκε νέα υποτίμηση του χρυσού νομίσματος στα 12 καράτια,²³⁰³ με αποτέλεσμα να χάσει την αξία του και να μην γίνεται πλέον δεκτό στις συναλλαγές. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Καταλανοί αρνήθηκαν να πληρωθούν σε αυτό,²³⁰⁴ ενώ ακόμη και οι ίδιοι οι Βυζαντινοί απαξίωσαν το νόμισμά τους κάνοντας πλέον χρήση του ενετικού δουκάτου.²³⁰⁵ Η υποτίμηση του βυζαντινού νομίσματος σε συνδυασμό με την παρουσία στην πρωτεύουσα πλήθους προσφύγων και την επισιτιστική κρίση κατά την πρώτη πενταετία του 14ου αι., έκαναν ιδιαίτερα δύσκολες τις συνθήκες διαβίωσης των χαμηλότερων στρωμάτων.²³⁰⁶

Περιγράφοντας ο Παχυμέρης το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε την περίοδο αυτή σημειώνει: «Ἦν μὲν οὖν τὰ καθ' ἡμᾶς καὶ λίαν δεινά, τῶν μὲν ἐκτὸς πόλεως οὐδὲν ὑποστάντων τὴν τῶν Περσῶν ἀνυπόστατον ῥύμην, καὶ διὰ τοῦτο τῶν μὲν φονευομένων, τῶν δ΄

²³⁰² Παχυμέρης, IV, XII:8, σ. 541.2-14.

²³⁰³ Laiou, *Constantinople*, σ. 15 κ.ε. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία του Pegolotti, σ. 40, ότι περί το 1335 οι Γενουάτες του Πέρα δέχονταν το υπέρπυρο (μόλις 11 καρατίων) με βάση το βάρος και όχι την αριθμητική του αξία.

²³⁰⁴ Muntaner, *Chronicle*, κεφ. xv, σ. 66. Παρόμοια γνώμη για το βυζαντινό νόμισμα έχει και ο Ibn Battūta, ο οποίος φεύγοντας από την Κωνσταντινούπολη (c. 1330) έλαβε από την Khatun (scil. την κόρη του αυτοκράτορα) 300 χρυσά υπέρπυρα, «τα οποία δεν είναι καλά χρήματα», καθώς και 2000 ασημένια ενετικά νομίσματα. Βλ. Ibn Battūta, σ. 514.

²³⁰⁵ Οι περιπτώσεις χρήσης του ενετικού δουκάτου αντί του βυζαντινού υπερπύρου πληθαίνουν την περίοδο αυτή. Έτσι, στον κώδικα *Marc. gr.* 83 (έτους 1327), που εγράφη από τον Μιχαήλ-Μακάριο Χρυσοκέφαλο από την Φιλαδέλφεια, έχουμε στο f. 230^r σημειώματα τιμών διαφόρων προϊόντων σε υπέρπυρα και αναφορά ενός ποσού 8 δουκάτων, Turyn, *Dated MSS. It.*, σ. 156 κ.ε. Ο Ενετός βαίλος Marco Minoto με έγγραφό του (3 Μαρτ. 1320) καταγγέλλει την πρακτική αξιωματούχων του Ανδρονίκου Β΄ να ληστεύουν τους Βενετούς εμπόρους κατά τον τελωνειακό έλεγχο αφαιρώντας τους τα -μεγαλύτερης του υπερπύρου ονομαστικής και πραγματικής αξίας- ενετικά δηνάρια, *DVL I.80*, σ. 165. Τέλος, περί τα μέσα του 14ου αι., ένας εκ των έξοχων μελών της τοπικής κοινωνίας των Σταγών, ο Μανουήλ Ιωαννάκης, κληροδότησε στην κόρη του Άννα «δουκάτα ἠκωσσηωκτῶ βενέτικα», Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ἡ ἀνέκδοτη διαθήκη τοῦ Μανουήλ Ἰωαννάκη (μέσα τοῦ ΙΔ΄ αι.) καὶ ἄλλα κείμενα σχετικά με τὴν μονὴ τῆς Θεοτόκου στὸν στυλο τῶν Σταγῶν», *Σύμμεικτα* 9.2 (1994), 286.47-48. Φαίνεται δε ότι τα ενετικά νομίσματα χρησιμοποιούνταν ευρέως στην περιοχή, καθώς στον κώδ. 150 του Μεγάλου Μετεώρου (14ος αι.) καταγράφονται λογαριασμοί των μοναχών σε δουκάτα. Βλ. Ν. Α. Βέης, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Α΄ (Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως-Προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, προσθήκαι καὶ συμπληρώσεις Λ. Βρανούση), Ακαδημία Αθηνῶν - ΚΕΜΝΕ, Αθήνα, 1967, σ. 173.

²³⁰⁶ Laiou, *Constantinople*, σ. 17.

ἀπανισταμένων, τῶν μὲν εἰς πόλεις καὶ φρούρια, τῶν δ' εἰς νήσους, ἄλλων δὲ καὶ εἰς τὰ ἀντιπέραιαν ἀσφαλῆ, ὅπου ἂν καὶ σωθεῖεν, βλεπόντων καὶ ὀρμώντων, τῶν δ' ἐντὸς καὶ λίαν ἐνδεῶς ἐχόντων τῶν ἀναγκαίων διὰ τὴν τῶν ἐξωτερικῶν ἐξαπώλειαν».²³⁰⁷ Ἡ ἴττα στον Βαφέα (1302) διόγκωσε το προσφυγικὸ ρεῦμα πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, με ἀποτέλεσμα «ὁ πορθμὸς οὗτος (i.e. Βόσπορος) ἐκάστης μυρμηκιᾶν ἀνθρώπων καὶ ζῶων ἐδέχετο ... τῶν μὲν ἐντὸς πόλεως, τῶν δὲ καὶ ἐκτὸς παρ' αἰγιαλὸν εἰκαίως κατασποδουμένων, λείψανα φερόντων καὶ ζωῆς καὶ βίου».²³⁰⁸ Ἐνα ἔτος ἀργότερα (1303) ἡ κατάσταση στὴν πρωτεύουσα λόγω τῶν προσφύγων ἦταν δεινὴ, καθὼς «πεπλήθει δὲ τῶν ἀγρομένων (i.e. ζητιάνων) ἡ πόλις καὶ ἐστενοχωρεῖτο τοῖς πανταχοῦ κειμένοις εἰκῆ τε καὶ ὑπαιθρίοις ... λιμὸς γὰρ ἐντεῦθεν καὶ γελοιμὸς τοὺς ἀθλίους διαμεριζέτην».²³⁰⁹ Ὁ Παχυμέρης μάλιστα περιγράφοντας με ζοφερά χρώματα τὶς συνθήκες που επικρατοῦσαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης σημειώνει ὅτι «τὰ δ' ἐντὸς σφαῖρος ἦν ἄλλος ὁ Ἐμπεδόκλειος».²³¹⁰

Τὸ πρόβλημα ἐπέτειναν κατὰ τὸ ἐπόμενο χρονικὸ διάστημα (1305-1306) ὄχι μόνον οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιθέσεις, σφαγὲς καὶ δηλώσεις τῶν Καταλανῶν, που ἐξανάγκαζαν σὲ φυγὴ τοὺς κατοίκους τῆς θρακικῆς ἐνδοχώρας «ἀναπεπταμένων τῶν τῆς Κωνσταντίνου πυλῶν, παντοίων ποταμίων ὑδάτων ρεῦμα μιμούμενον, εἰσεχέετο»,²³¹¹ ὥστε «νύκτα καὶ ἡμέραν ἀνὰ τὰς τῆς πόλεως πύλας συνθλιβομένους δυσχερῶς διεκπαίειν αὐτοὺς καὶ ζῶα παντοῖα».²³¹² Ἡ ἀνεπιτυχὴς προσπάθεια τοῦ Μιχαήλ Θ' νὰ πλήξει τοὺς Καταλανοὺς στὴ μάχη τοῦ Ἄπρω (1305) εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα πολλοὶ Μικρασιάτες νὰ τὸν ἀκολουθήσουν στὴν πρωτεύουσα.²³¹³ Ἐπιπλέον, ἡ πληθυσμιακὴ ἀναστάτωση που προκάλεσε στὴ Βιθυνία καὶ στὴ Θράκη ἡ δράση τῶν Τούρκων καὶ τῶν Καταλανῶν ἐπέδρασε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, ἀρνητικὰ στὴ γεωργικὴ παραγωγή, ἐνῶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (1306) νὰ μὴν καλλιεργηθοῦν σιτηρὰ στὴ Θράκη, ὥστε νὰ ἐξαναγκαστοῦν οἱ Καταλανοὶ νὰ ἀποχωρήσουν ἀπὸ αὐτή, προκάλεσε λιμὸ στὴν πρωτεύουσα καὶ στὴν ἐυρύτερη περιοχὴ.²³¹⁴

Τὴν δεινὴν κατάσταση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πρωτεύουσας περιγράφει παραστατικὰ ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α' σημειώνοντας ὅτι οἱ πρόσφυγες μαστίζονταν ἀπὸ τὶς ἀσθένειες

²³⁰⁷ Παχυμέρης, IV, XI:16, σ. 441.15-20.

²³⁰⁸ Παχυμέρης, III, X:26, σ. 369.2-14. Στὴν ἤδη δυσχερῆ θέση τῶν προσφύγων θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἀπροκάλυπτη καὶ ἀναίτια ἐπίθεση τῶν Βενετῶν σὲ πλῆθος που εἶχε καταφύγει ἀπὸ τὰ Πυλοπούθια στὴν Πρίγκιπο. Βλ. Παχυμέρης, X:24, σ. 355.30-35, καὶ Γρηγοράς, I, VI:11, σσ. 207-210.

²³⁰⁹ Παχυμέρης, IV, XI:21, σ. 453.19-24.

²³¹⁰ Παχυμέρης, IV, XII:25, σ. 579.13-14.

²³¹¹ Παχυμέρης, IV, XII:25, σ. 579.6-16· ἐπίσης τοῦ ἰδίου, IV, XIII:14, σ. 649.24-29. Κατὰ τὸν Muntaner, κεφ. xxxii, *Chronicle*, σ. 109, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ἀδριανούπολη, τὴν Χριστούπολη καὶ τὴν Θεσσαλονίκη, δὲν υπήρχε ἄλλη πόλις που νὰ μὴν εἶχε λεηλατηθεῖ καὶ πυρποληθεῖ.

²³¹² Παχυμέρης, IV, XIII:27, σ. 689.9-13.

²³¹³ Laiou, *Constantinople*, σσ. 190-191. Ἡ ἴττα στὴν Ἄπρω πανικόβαλε τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἀν. Θράκης, ὥστε σύμφωνα με τὸν Καταλανὸ Muntaner, κεφ. xxiv, *Chronicle*, σσ. 88-89, μετὰ τὴν νίκη τοὺς αὐτὴ «ὅλη ἡ Ῥωμανία εἶχε κατακτηθεῖ καὶ τόσο φόβος εἶχαμε ἐνσταλάξει στὶς καρδιές τοὺς, ὥστε ἀν κάποιος φώναζε 'Φράγκος', 'Φράγκος', ἦταν ἔτοιμοι νὰ τὸ βάλουν στα πόδια».

²³¹⁴ Βλ. Παχυμέρης, IV, XIII:27, σ. 691.5-15, καὶ Laiou, «Provisioning», ὅπ., σ. 95 κ.ε. Τὴν ἀνοίξη τοῦ 1305 ὁ Ἀνδρόνικος Β' προκειμένου νὰ ἐνισχύσει με σιτηρὰ τοὺς κατοίκους τῆς Βιθυνίας συγκέντρωσε ὅσο σιτάρη μπόρουσε ἀπὸ τὶς μονές τῆς πρωτεύουσας. Παχυμέρης, IV, XII:8, σ. 539.19-24, καὶ XIII:13, σ. 647.14-17.

και την πείνα, ενώ περιφέρονταν στην πόλη ζητιανεύοντας «πρὸς παραμυθίαν γαστρὸς».²³¹⁵ Για την περίθαλψή τους ο Πατριάρχης προέβη στην αποκοπή των οἰκονομιῶν του ανώτερου κλήρου προκαλώντας την αντίδρασή τους,²³¹⁶ ενώ απέλυσε και γράμμα «διεγείρον ἅπαντας εἰς ἐλεημοσύνην καὶ οἰκτιρμούς πενήτων».²³¹⁷ Σχετικά, ο βιογράφος του, Ιωσήφ Καλόθετος, γράφει ότι ο λιμός που ενέσκηψε, ήταν «τῶν πώποτε μνημονευομένων βαρύτερος» και οι νεκροί κείτονταν χύδην στους δρόμους της πόλης.²³¹⁸ Για την αντιμετώπιση της κατάστασης ο Αθανάσιος Α΄ προέβη άμεσα στη λήψη μέτρων για τους λιμώττοντες απευθυνόμενος αρχικά: «πρὸς πλουσίους καὶ πένητας, λαϊκοὺς καὶ μονάζοντας, ὅπως συγκροτεῖν ἕκαστος εἴ τι εὐπορεῖ πρὸς τοὺς λέβητας, οὓς στήσαι ἐσκέψατο».²³¹⁹ Στόχος του ήταν η παρασκευή κάποιου είδους «ἐψήματος» ή και «κολλύβων», γι' αυτό και ζήτησε από τους έχοντες: «ἀφ' ὧν ἕκαστος εὐπορεῖ πρὸς τοὺς λέβητας ἕκ τε ἐλαίου καὶ σίτου καὶ οἴνου, ἰχθύος τε καὶ τυροῦ καὶ ὀσπρίων καὶ παντοίας τροφῆς», αλλά και υποδήματα και ενδύματα.²³²⁰ Τελικά, με όσα είχε στη διάθεσή του διοργάνωσε συσσίτια ανά την πόλη στήνοντας μεγάλους λέβητες προς παρασκευή ενός χυλού από «σίτον ἠλοημένον καὶ ἔλαιον» που μοίραζε στους λιμώττοντες μαζί με «λάχανα καὶ αὐτὰ σὺν ἐλαίῳ καὶ τινα τραγήματα».²³²¹ Σε επιστολή του μάλιστα ο Πατριάρχης ορίζει ως κεντρικό σημείο συγκέντρωσης και διανομῆς των τροφίμων τον ναό του Αγίου Μωκίου, ενώ συνιστά στους μοναχούς της πρωτεύουσας να μη μειώσουν ούτε κατ' ελάχιστον την ελεημοσύνη που έδιναν στους φτωχούς από τους πυλώνες των μονῶν τους.²³²²

Καίτοι στις σύγχρονες πηγές αναφέρεται ότι οι κάτοικοι της πρωτεύουσας συμερίζονταν την τραγωδία των προσφύγων και των φτωχότερων στρωμάτων (οἱ ἄστικοι τοῦ κακοῦ παραπήλαυον), φαίνεται ότι δεν υπήρχε δυνατότητα και πιθανόν ούτε και καθολική επιθυμία για τη μέριμνά τους,²³²³ σε αντίθεση με τον Πατριάρχη Αθανάσιο Α΄ που αγωνίστηκε, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, να περιορίσει τις συνέπειες του λιμού. Πράγματι, το γεγονός ότι μερίδα των προσφύγων δεν είχε εισέλθει στην πόλη, αλλά συνωσιζόνταν στην παραλία εκτός των τειχῶν, ενώ πολλοί εξ αυτών αναζητούσαν τροφή και κάλυψη στους σωρούς των σκουπιδιῶν, αποκαλύπτει ότι η παρουσία τους στην πρωτεύ-

²³¹⁵ Patedakis, *Athanasios I*, σ. 294.4-7.

²³¹⁶ Laurent, *Regestes*, αρ. 1643. Βλ. και Laiou, *Constantinople*, σ. 195.

²³¹⁷ Patedakis, *Athanasios I*, σ. 305.

²³¹⁸ Καλόθετος, *Αθανάσιος*, σ. 496.1401-1411.

²³¹⁹ Patedakis, *Athanasios I*, σσ. 294-295.

²³²⁰ Patedakis, *Athanasios I*, σσ. 294.7-8, 12-14.

²³²¹ Καλόθετος, *Αθανάσιος*, σσ. 496-497, στ. 1420-1424. Βλ. επίσης όσα αναφέρονται στον Βίο του Θεόκτιστου Στουδίτη (*Αθανάσιος*, § 26, σ. 35.3-16), αλλά και στο *ἐγκώμιο* που έγραψε ο ίδιος προς τιμήν του Αθανασίου, Fusco, «L' Encomio di Theoctisto Studita», *ό.π.*, σσ. 117-118, § 10.

²³²² Patedakis, *Athanasios I*, σ. 305.10-16. Στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τον ναό του Αγίου Μωκίου, στον Ξηρόλοφο, στο ΝΔ σημείο της πόλης, είχε εγκατασταθεί πιθανότατα ο κύριος όγκος των προσφύγων, ενώ εγγύς βρισκόταν και η μονή του Πατριάρχη Αθανασίου.

²³²³ Παχυμέρης, IV, XI:21, σ. 453.21-24.

ουσα δεν έτυχε πάντοτε φιλόανθρωπης αντιμετώπισης παρά τη σχετική επάρκεια αγαθών.²³²⁴

Οι παραπάνω εξελίξεις και η συνακόλουθη πληθυσμιακή και κοινωνική μεταβολή απαντούν όχι μόνο στα σύγχρονα έργα της ιστοριογραφίας, αλλά και σε δημόσια και πατριαρχικά έγγραφα,²³²⁵ καθώς και σε αγιολογικά κείμενα,²³²⁶ αποκαλυπτικά της έκτασης και της διάρκειας του φαινομένου. Έτσι πληροφορούμαστε ότι το προσφυγικό ρεύμα των Μικρασιατών στις αρχές του 14ου αι. από την Έφεσο και άλλες περιοχές της Ιωνίας κατευθύνθηκε όχι μόνο προς την Κωνσταντινούπολη, αλλά και προς την Κρήτη,²³²⁷ την ευρύτερη περιοχή της Αν. Μακεδονίας²³²⁸, την Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος (κυρίως όσον αφορά τους μοναχούς).²³²⁹ Αξιόλογες πληροφορίες για τους πρόσφυγες από τη Φιλαδέλφεια και την ευρύτερη περιοχή της παρέχει επίσης η επιστολογραφία του Μανουήλ Γαβαλά, που με παρρησία εξέθετε στον αυτοκράτορα και σε ανώτερους δημόσιους λειτουργούς ή ιεράρχες αιτήματα συμπατριωτών του που κατέφευγαν στην πρωτεύουσα.²³³⁰

²³²⁴ Στο φαινόμενο αναφέρεται και ο Καταλανός χρονικογράφος Muntaner (*Chronicle*, κεφ. ix, σ. 49) που σημειώνει ότι οι Καταλανοί λυπήθηκαν και βοήθησαν πολλούς πρόσφυγες με αποτέλεσμα 2000 από αυτούς να τους ακολουθήσουν στην εκστρατεία τους στη Μ. Ασία· βλ. και Laiou, *Constantinople*, σ. 193. Αξίζει να σημειωθεί ότι το θέρος του 1305 μαζί με τους Καταλανούς και τους Τούρκους συμμάχους τους επέδραμαν στη Θράκη και Έλληνες Μικρασιάτες: «ἐπιμιζάντων καὶ Ῥωμαίων ἐξ ἀνατολῆς, ἀθροῦν γεγονότες πλήθος», Παχυμέρης, IV, XIII:11, σ. 643.18-19.

²³²⁵ RPK, 1, αρ. 42 (Ιούν. 1316), σσ. 298-302.

²³²⁶ Στον Λόγο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη προς την αγία Θεοδοσία εμπεριέχεται διήγηση θαύματος που αφορά «παιδίον τὴν ἡλικίαν ἤδη πρόσσηβον» -γνώριμο του συγγραφέα- που καταγόταν από «τῶν περὶ τὸν Ῥυνδακὸν ποταμὸν μία κωμῶν», και αναγκάστηκε να καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη λόγω των τουρκικών επιδρομών (Kotzabassi, *Heiligen Theodosia*, ὁ.π., σ. 135.437 κ.ε., και PG 140, στ. 924-925), ενώ στον Λόγο του Μετοχίτη προς τον νεομάρτυρα Μιχαήλ αναφέρεται ότι ο άγιος, που καταγόταν από την περιοχή της Σμύρνης, πουλήθηκε ως δούλος στην Αίγυπτο, έπειτα από κάποια τουρκική επιδρομή. Βλ. AASS, Novembris 4, Appendix, Bruxelles, 1925, σ. 671.

²³²⁷ Στην Κρήτη κατέφυγαν αρκετοί κάτοικοι της Εφέσου μετά την κατάληψή της από τους Τούρκους του Σασάν (24 Οκτ. 1305). Μεταξύ αυτών ο γνωστός αντιγραφείας χειρογράφων Μιχαήλ Λουλλούδης, και οι αδελφοί Μιχαήλ και Κωνσταντίνος Ατουέμης, συγγενείς ενδεχομένως του Κυπρίου Λέοντος Ατουέμη. Βλ. σχετικά Σπ. Λάμπρου, «Μιχαήλ Λουλλούδης ὁ Ἐφέσιος καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσις τῆς Ἐφέσου», NE 1 (1904), 209-212· A. Turyn, «Michael Lulludes (or Luludes), a Scribe of the Palaeologan Era», RSBn n.s. 10-11 (1973-1974), 3-15· του ίδιου, *Dated MSS. It.* σσ. 105-109, και A. Failler, «Ephèse fut-elle prise en 1304 par les Turcs de Sasan?», REB 54 (1996), 245-248. Η παρουσία στην Κρήτη Μικρασιατών προσφύγων -υπηκόων του Βυζαντινού αυτοκράτορα- αποτέλεσε θέμα διαπραγμάτευσης με την Βενετία (c. 1319/20), προκειμένου η τελευταία να εγγυηθεί: την απαρακώλυτη διαμονή τους στο νησί, ότι δεν επρόκειτο να γίνουν υποτελείς της Βενετίας, καθώς και ότι ήταν ελεύθεροι να εγκαταλείψουν την Κρήτη όποτε το επιθυμούσαν. Βλ. DVL I.72, σσ. 124-125, όπου όμως δεν υπάρχει ρητή αναφορά σε πρόσφυγες από τη Μ. Ασία, καίτοι κατά τον Nicol, *Byzantium and Venice*, σσ. 235, 241-242, πρόκειται για τέτοιους.

²³²⁸ Το 1342 ο Ιωάννης Ε΄ παραχώρησε σε μια ομάδα «στρατιωτών», καταγόμενων από τις Κλαζομενές της Μ. Ασίας και εγκατεστημένων στην περιοχή των Σερρών, μία ομαδική πρόνοια. *Actes de Kutlumus*, αρ. 20, σ. 90. Λίγο αργότερα (1350), ο Ιωάννης Γ΄ Καντακουζηνός, III, IV:17, σσ. 114-115, αναφέρεται σε κάποιον Αλέξιο, που καταγόταν από τα Βηλόκωμα της Βιθυνίας (σημ. Bilecik), δραστηριοποιήθηκε ως πειρατής και κατάφερε να καταλάβει την Ανακτορούπολη στην Αν. Μακεδονία, όπου εγκαταστάθηκε ως αυτόνομος τοπικός άρχων.

²³²⁹ Βλ. την περίπτωση κάποιου Μάρκου από τις Κλαζομενές (PLP, 17086), ο οποίος κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη, εκάρη μοναχός στην εκεί μονή της Περιβλέπτου (c. 1312), ενώ αργότερα κατευθύνθηκε στον Άθω και στην Παρόροια. Από την Ιωνία προερχόταν επίσης ο ηγούμενος της μονής της Χώρας Λουκάς, έμπιστος φίλος του μεγάλου λογοθέτου Θεόδωρου Μετοχίτη, Ševčenko, «Metochites», ὁ.π., αρ. I, § 10.3-8.

²³³⁰ Γαβαλάς, *Επιστολές*, αρ. B.13, σ. 101, και Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σ. 310. Σε επιστολή του, μάλιστα, προς κάποιον μέγα δομέστικο ο Γαβαλάς ζητεί να υπάρξει μέριμνα «ἐπὶ τοῦ δυστυχῶς τοῦδε καὶ ἀπόλιδος στρατιώ-

Η δεινή κατάσταση των προσφύγων δεν άφησε αδιάφορη την Εκκλησία και τον επικεφαλής της Πατριάρχη Αθανάσιο. Ο τελευταίος εξέθεσε στον αυτοκράτορα με επιστολή του το πρόβλημα των προσφύγων και ζήτησε τη βοήθεια των αρχόντων: «εύρίσκονται δὲ καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως αἰχμάλωτος λαὸς πολὺς, καὶ ἔνι δέον νὰ συναντιλήψωνται οἱ δυνάμενοι, ἕκαστος καθὼς προαιρεῖται»²³³¹ αποκαλύπτει, μάλιστα, ὅτι εἶχε ζητήσει τη διερεύνηση ἀπὸ κοινού με τὸν ἑταιρειάρχην κάποιων ζητημάτων σχετικά με τις ἀνάγκες καὶ τὰ προβλήματα τῶν προσφύγων.²³³² Η επιστολογραφία του Πατριάρχη εἶναι ἀποκαλυπτική ἐνὸς πλήθους προβλημάτων που ἀνέκυψαν στὴν καθημερινή ζωὴ τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν προσφύγων σε αὐτή. Ἐτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπισιτισμὸ, ἡ στέγαση ἀποτελοῦσε ἕνα ἀκόμῃ ἀκανθώδες ζήτημα που ἔπρεπε νὰ ἐπιλυθεῖ ἀμεσα, καθὼς πολλοὶ ἀστεγοὶ ἀναζήτησαν καταφύγιο σε δημόσιους χώρους,²³³³ ἀκόμῃ καὶ ναοὺς καὶ δη στα λεγόμενα κατηχουμενεῖα, γεγονός που δὲν ἔβρισκε σύμφωνο τὸν Αθανάσιο, που ἐπέμενε «μὴ ἐμμένειν τινὰ κατηχουμενεῖοις».²³³⁴ Ο ἴδιος, ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφικὴ πυρκαγιά του 1305 στὴν πύλη τῶν Κυνηγῶν, προέβη σε διδασκαλία πρὸς «τοῖς τῆς βασιλίδος πᾶσιν οἰκῆτορσιν καὶ δὴ καὶ τοῖς ἐξ ἄλλοδαπῆς τὰς διατριβὰς ποιουμένοις ἐνταῦθα» θέλοντας νὰ συντεῖσει, ἀλλὰ καὶ νὰ πείσει με ἀπειλὴ αὐστηροῦ ἐπιτιμίου ὅσους εἶχαν προβεί σε ληλασία τῶν περιουσιῶν που ἀποτεφρώθηκαν, νὰ ἐπιστρέψουν τὰ κλοπιμαῖα. Η διδασκαλία ἀπευθύνεται κατεξοχὴν στους πρόσφυγες, «ἀνδράσι καὶ γυναιξί, πρεσβύταις καὶ νέοις καὶ παιδαρίοις», οἱ οἱποῖοι φέρεται νὰ εὐθύνονται γιὰ τὴ ληλασία τῶν περιουσιῶν τῶν οἰκίων καὶ τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων που υπέστησαν καταστροφές κατὰ τὴν πυρκαγιά.²³³⁵

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οικονομικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα οἱ πρόσφυγες δέχθηκαν ἐπίσης κατηγορίες πολιτικῆς φύσεως, καθὼς γιὰ πολλοὺς ἐξ αὐτῶν υπήρχε ἡ βέβαιη ὑπόνοια ὅτι ἦταν οπαδοὶ τῶν Λασκάρων καὶ Ἀρσενίτες, ὑπόπτοι γιὰ στάση κατὰ τοῦ αυτοκράτορα. Πράγματι, πολλοὶ ἦταν πρῶην στρατιῶτες, που ἔχοντας χάσει τις πρόνοιές τους μετὰ τὴ διάλυση τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ τῆς Μ. Ἀσίας κατέφυγαν στὶς ἐυρωπαϊκὲς ἐπαρχίες καὶ δη στὴν πρωτεύουσα, ὅπου τέθηκαν στὴν υπηρεσία μελῶν τῆς ἀριστοκρατίας, ὅπως ὁ Μι-

του, ὃς ἐκπεσὼν τῆς πατρίδος ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀλήτης περίεσιν οὐκ ἔχων, ὅποι δὴ καὶ ἐστήξεται» (Ἐπιστολές, ἀρ. Β.51, σ. 170)· ἀπευθυνόμενος δὲ στὸν Ἀχιρδῶν Γρηγόριο (1315) ζήτησε νὰ μεσιτεύσει στὸν αυτοκράτορα καὶ στὸν Πατριάρχη ὑπὲρ ἐνὸς φτωχοῦ Φιλαδελφέως, που εἶχε μόλις ἔρθει στὴν πρωτεύουσα. Βλ. Κουρούσης, *Γαβαλάς*, σσ. 125, σημ. 4, καὶ 128.

²³³¹ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 22, σ. 52.6-11 (1304-1305), καὶ Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1684. Ο Αθανάσιος ἀπευθυνόμενος στους πιστοὺς λέγει: «Ἐλεήστε τοὺς πρόσφυγες. Ντύστε τοὺς, θρέψτε τοὺς καὶ στεγάστε τοὺς στὰ σπίτια σας», βλ. κώδ. *Vat. gr.* 2219, ff. 215^r-228^r, καὶ Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1777, σ. 554.

²³³² Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 60, σ. 138.62-65 (c. 1307), καὶ Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1654. Γιὰ τις ἀρμοδιότητες τοῦ ἑταιρειάρχου βλ. Ψευδο-Κωδινός, σσ. 178.16-23, 186.24-27, καὶ P. Karlin-Hayter, «L'hétériarque. L'évolution de son rôle du De Ceremoniis au Traité des Offices», *JÖB* 23 (1974), 101-143. Ο ἀναφερόμενος ἑταιρειάρχης εἶναι πιθανόν ὁ Νεστόγγος Δούκας, βλ. Polemis, *Doukai*, σ. 152, σημ. 133, καὶ Talbot, σ. 369.

²³³³ Σύμφωνα με τὸν Μετοχίτη (*Βυζάντιος*, §58, σσ. 97-98) μεγάλος ἀριθμὸς ἀπόρων καὶ ἀστεγῶν ζητιάνων τῆς πρωτεύουσας ἔβρισκε καταφύγιο στὶς ἀνά τὴν πόλιν στοές κατὰ μῆκος τῶν δημοσίων ὁδῶν.

²³³⁴ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 66, σσ. 156.66-68, 378-379, καὶ Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1709.

²³³⁵ Βλ. Patedakis, *Athanasios I*, σσ. 312-313, καὶ Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1651.

χαήλ-Δημήτριος Κουτρουλής.²³³⁶ Δημιουργήθηκαν έτσι ιδιωτικοί στρατοί, γεγονός που προκάλεσε εύλογα την ανησυχία του αυτοκράτορα για το ενδεχόμενο στάσεως εναντίον του, εξ ου και η καταδίκη του Κουτρουλή για έγκλημα καθοσιώσεως. Ας μη ξεχνάμε ότι και στη λεγόμενη συνωμοσία του Valois, που εξυφάνθηκε κατά του Ανδρονίκου Β', εμφανίστηκαν ως αναμεμιγμένοι πολλοί Μικρασιάτες, προφανώς νοσταλγοί των Λασκάρων και Αρσενίτες, αρκετοί εκ των οποίων βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη,²³³⁷ και επομένως δικαιολογείται η επιφυλακτική στάση του αυτοκράτορα έναντι των προσφύγων. Στους τελευταίους αποδόθηκε, τέλος, και η μομφή για την κατάπτωση των ηθών, γι' αυτό και αργότερα ο Πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας ζήτησε με έγγραφό του την απέλαση από την πόλη όσων «ἀπὸ τῶν ἐποίκων αὐτῆς ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν ... μαγεΐαις καὶ γοητείαις προσκείμενοι καὶ χρώμενοι».²³³⁸

Η πληθυσμιακή αιμορραγία της Μ. Ασίας θα συνεχιστεί καθόλο το διάστημα του πρώτου τέταρτου του 14ου αι. έως και την οριστική απώλεια της χριστιανικής Ανατολής. Περί τα μέσα του ίδιου αιώνα οι κάτοικοι της πρωτεύουσας θα ακούνε με συγκίνηση θρηνητικά και άλλα άσματα από πλανόδιους μουσικούς για τα δεινά της αυτοκρατορίας: «Ἦν δὲ τὰ τῆς οἰμωγῆς καὶ τῶν θρῆνων ἐκείνων αἰτία τε καὶ ὑπεκκαύματα αἴ τε μέχρι πυλῶν συνεχεῖς βαρβάρων ἐπιδρομαὶ καὶ ὅσαι διὰ ταύτας αἰχμαλωσίαι καὶ φόνοι καθημέραν καὶ νύκτωρ αἰεὶ πρὸς τὸ μείζον αὐξόμεναι γίνονται».²³³⁹

Η συνεχής συρρίκνωση της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα κατά την πρώτη δεκαετία του 14ου αι., και κατ' επέκταση το προσφυγικό ρεύμα που προκλήθηκε, επέτειναν τα ήδη υπάρχοντα κοινωνικά προβλήματα της πρωτεύουσας, τα οποία κάνουν πλέον την εμφάνισή τους στις σύγχρονες πηγές. Από αυτά ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στη φτώχεια και στην ανέχεια των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, που ήταν σαφώς υπεύθυνες και για τα φαινόμενα κοινωνικής ανισότητας και αδικίας.

Η Κωνσταντινούπολη ως πρωτεύουσα, έδρα της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας της αυτοκρατορίας, και μεγάλο εμπορικό κέντρο με παρουσία πολυάριθμων ξένων εμπόρων, ήταν φυσικό να παρουσιάζει πλήθος κοινωνικών εκφάνσεων. Ως εκ τούτου η κοινωνική διαφοροποίηση αν όχι ανισότητα εκφραζόταν ποικιλοτρόπως καθημερινά, όπως στην περίπτωση των μελών της αριστοκρατίας που δεν διακρίνονταν για τα φιλο-

²³³⁶ Παχυμέρης, IV, XI:19, σσ. 447.22-449.1.

²³³⁷ Constantinidi-Bibicou, «Documents», ό.π., σ. 127.10-12.

²³³⁸ MM 1, σσ. 188-190.

²³³⁹ Το περιστατικό που χρονολογείται από τον Νικηφόρο Γρηγορά την άνοιξη του 1353, έξω από τη μονή της Χώρας, καταγράφεται στα Άντιρρητικά ὕστερα (κώδ. Laurent. Plut. 56, 14, f. 2^{r-v}). Ο Πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος στον ά τόμο των Άντιρρητικῶν του κατά του Γρηγορά (PG 151, στ. 778 B-C) σχολιάζοντας το παραπάνω χωρίο σημειώνει: «Αὐλητῶν καὶ γὰρ φησί τινων καὶ τυφλῶν λυριζόντων, ἢ παραληρούντων ἀκηκοέναι, μέλη τινὰ ξυντιθέντων πρὸς λύραν συνήθως, αὐτὰ δὴ ταῦτα λέγων τὰ τραγικά τῶν τυφλῶν ἄσματα, οἷς ἐκείνοι τὰ δυστυχή γύναια συναθροίζουσιν ἐπὶ τῶν ἀμφόδων, κοινήν ἐμπορίαν τῶν ἀναγκαίων ποιούμενοι τὰ τῶν ἀλγούντων γραΐδιον τε καὶ πενήτων καὶ ἀργῶν γυναικῶν ἄλλως πένθη, ... τὰς τῶν γειτονούντων τουτωνὶ βαρβάρων συνήθεις ἐπιδρομάς, ὡς φησι, καὶ λεηλασίας τῶν πέριξ χωρῶν τε καὶ ἀγροίκων τοὺς ἀνδραποδισμοὺς καὶ τὰς αἰχμαλωσίας τῶν θρῆνων ἀφορμὴν ποιουμένους», van Gemert, «Άχιλλήϊδα», ό.π., σσ. 96-97.

λαϊκά τους αισθήματα και αρέσκονταν στην επίδειξη πλούτου προκαλώντας με τον τρόπο αυτό τα φτωχότερα στρώματα.²³⁴⁰ Το κοινωνικό και οικονομικό χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών, καθώς και τους τρόπους που αυτό εκδηλωνόταν στον καθημερινό βίο, εκθέτει παραστατικά ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης στον διάλογο *πλουσίων και φτωχών*.²³⁴¹

Στο έργο αυτό οι φτωχοί ομολογούν με παράπονο ότι καίτοι συνεχώς κοπιάζουν, οι απολαβές τους είναι ελάχιστες²³⁴² και διερωτώνται «μέχρι τίνος άνεξόμεθα τῆς πλεονεξίας ὑμῶν (scil. πλουσίων)», τους οποίους κατηγορούν για μονοπώληση του πλούτου.²³⁴³ Ενδιαφέρον για τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής, όπως αυτές παραδίδονται από τον Μακρεμβολίτη, είναι ότι για τους πλουσίους η κοινωνική ανισότητα αποτελεί μια παγιωμένη κατάσταση (θέσμιο), «οὕτως ὄρισται»,²³⁴⁴ ενώ οι φτωχοί αποδέχονται μεν την κοινωνική τους κατωτερότητα (δυσγενεΐς), αλλά προβάλλουν ως αντίβαρο την χρησιμότητά τους στην κοινωνία τονίζοντας ότι «ἐξ ἡμῶν γὰρ οἱ τὴν γῆν ἐργαζόμενοι, οἱ τὰς οἰκίας, οἱ τὰς ὀλκάδας, οἱ χειρεπιστήμονες, δι' ὧν αἱ πόλεις πᾶσαι συνίστανται». ²³⁴⁵ Βεβαίως οι πλούσιοι αντέτειναν ότι οι φτωχοί ήταν αργόσχολοι ζώντας εις βάρος τους, ότι «ἐκ τούτων γὰρ κλεψίαι καὶ μέθαι καὶ βλακίαι καὶ διαβολαὶ καὶ φθόνοι καὶ φόνοι πεφύκασιν»,²³⁴⁶ καθώς και ότι «πενίαν ἄκραν ὑποκρινόμενοι ... ἴν' εἰς οἶκτον ἐντεῦθεν τοὺς ὀρώντας ἐλκύσωσιν». ²³⁴⁷ Πράγματι, η ἔξαρση της ζητείας αποτελούσε μια πραγματικότητα που αποδείκνυε την έκταση της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης. Το θέμα απασχόλησε μάλιστα και τον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο, που επισημαίνει σε επιστολή του την παρουσία ζητιάνων «ἐπὶ τῶν τριόδων καθήμενων»,²³⁴⁸ ενώ και ο Θεόδωρος Υρτακηνός αναφέρεται στο πλήθος των επαιτών

²³⁴⁰ Laiou, *Constantinople*, σ. 193.

²³⁴¹ Ševčenko, «Makrembolites», σσ. 208.32-209.22. Έτσι οι πλούσιοι ασχολούνται με το κυνήγι διαθέτοντας «κύννας» και «ἵππους», τους οποίους κατακοσμούν με αργυρά στολίδια, ενώ χαρακτηριστικό τους είναι: «ὁ ἀνθοσμίας καὶ τὰ χρυσᾶ ἐκπώματα», «ἡ χλιδὴ καὶ τὰ διάφορα πόπανα», «οἱ στατήρες τῆς πρώτης τοῦ χρυσοῦ ποιότητος ἐν ξυλίνους χύδην βαλλαντίους ταμειούμενοι», αλλά και «τὸ ἵπποτας βαίνειν αἰεὶ καὶ παρασίτους ἐπισύρειν καὶ κόλακας· ... ἡ διόλου φλεγμαίνουσα τράπεζα· οἱ λαμπροὶ κοιτώνες ... καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ξένα καὶ ποικίλα ὑφάσματα καὶ οἱ ξενοφανεῖς καὶ ὠραιότατοι τάπητες· ... τῶν λουτρῶν τὸ θυμῆρες· ἡ τῆς ζωῆς ἐκ τῶν ἀρίστων ἰατρῶν καὶ τῶν φαρμάκων πρόνοια· ἡ τῶν μύρων εὐωδία καὶ τὰ ἐξ Αἰγύπτου ἀρώματα· ἡ τῶν οἰκῶν τερπνότης καὶ ἡ ἐκ τῶν τριστέγων κατὰ καιρὸν τῶν φιλτάτων ἀέρων ἀναπνοή· ἡ ἐν ταῖς συναγωγαῖς πρωτοκαθεδρία· ἡ τῶν κτημάτων περιουσία καὶ ἡ τούτων ἀπόλαυσις· ἡ παρὰ πάντων αἰδώς καὶ τιμὴ καὶ προσκύνησις· ἡ ταχίστη τῶν θελημάτων ἐκπλήρωσις». Τέλος, «τάφοι περιφανεῖς καὶ ὠραῖοι ... ῥητόρων ἐγκώμια, φώτων πληθὺς καὶ ἀρχόντων σύλλογος, κραυγαὶ προσηκόντων καὶ δάκρυα καὶ στερονοτυπία», βλ. Ševčenko, «Makrembolites», σ. 214.3-33. Αντίθετα, οι φτωχοί αρκούνται μάλλον στον «νεκρὸ καὶ ἐξίτηλο οἶνο καὶ σκευὴ τὰ πῆλινα», αλλά και στα «ἐκ τριχῶν ὑφάσματα· ... ὠρφανισμένον τριβώνιον ρύπου καὶ φθοροποιῶν ζωφύων καὶ κακίστων ἀνάμεστον», στον «μὴ ἄρτιο ἄρτο καὶ τὸ τάριχος», καθώς στη διάθεσή τους δεν υπάρχουν παρά μόνον «οἱ ἐξ ἀργύρου καὶ χαλκοῦ συγκείμενοι ὄβολοί, καὶ οὗτοι διὰ τροφήν τὴν ἐφήμερον». Για το έργο αυτό του Μακρεμβολίτη έχει διατυπωθεί η άποψη ότι εκθέτει τη σύγκρουση της επιχειρηματικής τάξης των πλουσίων, με κύριο εκπρόσωπό της τον Αλέξιο Απόκαυκο, και των φτωχών, υποκρύπτοντας ενδεχομένως συμπάθεια προς την μερίδα του Ιωάννη Γ΄ Καντακουζηνού. Βλ. σχετικά Kyritses, *Aristocracy*, σσ. 278-283.

²³⁴² Ševčenko, «Makrembolites», σ. 205.26-28.

²³⁴³ Αυτόθι, σσ. 203-204.

²³⁴⁴ Αυτόθι, σ. 206.16.

²³⁴⁵ Αυτόθι, σ. 210.6, 8-10.

²³⁴⁶ Αυτόθι, σ. 210.18-20.

²³⁴⁷ Αυτόθι, σ. 212.12-13.

²³⁴⁸ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 58 (Lameere, αρ. 58), *ΕΦ* 2 (1908), 203.

που συνωστίζονταν έξω από τις πύλες της Αγίας Σοφίας και του Πατριαρχείου.²³⁴⁹ Αργότερα, περί τα μέσα του 14ου αι. ο Νικηφόρος Γρηγοράς σημειώνει αναφερόμενος στο πλήθος των προσφύγων από τη Θράκη ότι: «τὰς ἀγνιάς περιίασι κατὰ πλήθος χεῖρας ὀρέγοντες, εἴ τις κέρμα καὶ ὄβολὸν ἐμβάλαιτο πρὸς ἄρτου πορισμὸν».²³⁵⁰

Παραταύτα, ανεξάρτητα από τον αριθμό των πλουσίων και δυνατών στην πρωτεύουσα, που όπως έχει επισημάνει η Αγγελική Λαΐου δεν ήταν ιδιαίτερα πολλοί, τα κρούσματα της αδικίας και της εκμετάλλευσης των κατώτερων στρωμάτων προέρχονται ως επί το πλείστον από άτομα που εργάζονταν στον κρατικό μηχανισμό.²³⁵¹ Το πρόβλημα έγινε αντιληπτό από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, που με πρόσταγμά του (1272) επιχείρησε να ελέγξει τα φαινόμενα κλοπής, αρπαγής και άδικης φορολόγησης ζητώντας την κινητοποίηση των κατά τόπους διοικητών, όταν συναντούσαν τέτοιου είδους συμπεριφορές μεταξύ των αξιωματούχων που είχαν στην υπηρεσία τους.²³⁵² Τα μέτρα φαίνεται ότι δεν απέδωσαν, αφού ο Μάξιμος Πλανούδης αναφέρεται στην «ἐπιπολάζουσα μανία τῶν τελωνῶν»,²³⁵³ που οδήγησε ορισμένους: «οὐ κείρων τὰ πρόβατα (scil. τους φορολογούμενους), ... ἀλλ' ἀποξυρῶν».²³⁵⁴ Τη διάπραξη αδικιών από μέρους των δημοσίων λειτουργῶν – «τῆς τῶν πολιτικῶν διαφθορᾶς ἐνεργουμένης»- και την προκληθείσα λαϊκή δυσαρέσκεια επισημαίνει στον αυτοκράτορα και ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β΄.²³⁵⁵ Η έκταση της διαφθοράς δεν αφήνει περιθώρια αισιοδοξίας στον Πατριάρχη, που δεν διστάζει να καταγγείλει πολιτικές, όπως αυτή της ενοικίασης των φόρων διερωτώμενος αν «οἱ τὰς δημοσίας εἰσφορὰς καὶ τοὺς πόρους ὠνούμενοι, τίνα δικαίαν εἴσπραξιν καὶ νενομισμένην ἢ ποῖον παλαιὸν ἀπαιτήσεως μέτρον καὶ τύπον φυλάττουσιν;» και εκφράζοντας τη βεβαιότητα ότι το εν λόγω μέτρο θα οδηγήσει σε αφανισμό τον λαό.²³⁵⁶

Από τα πρώτα έτη του 14ου αι. (c. 1304) η εμφάνιση στο εσωτερικό της πρωτεύουσας κρουσμάτων αισχροκέρδειας, που οφείλονταν στην «τῶν δυνατῶν ἀπληστία, καπηλευόντων καὶ σίτον καὶ ὄνια», είχε ως συνέπεια η πόλη να περιέλθει σε δεινή θέση.²³⁵⁷ Λίγο αργότερα με αφορμή τον λιμό του 1306/7 ο Πατριάρχης Αθανάσιος θα εκθέσει με ζοφερά

²³⁴⁹ Υρτακηνός, *Ἐπιστολές*, αρ. 3, σ. 725.

²³⁵⁰ Γρηγοράς, III, XXIX:4, σ. 225.14-16.

²³⁵¹ Laiou, *Constantinople*, σ. 194.

²³⁵² Burgmann-Magdalino, «Novel», *ό.π.*, σ. 384.97-104· βλ. και Maksimović, *Provincial Administration*, *ό.π.*, σσ. 225-227.

²³⁵³ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 3, σ. 7.15.

²³⁵⁴ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 12, σ. 25.132-136 (c. 1299).

²³⁵⁵ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 133 (Lameere, αρ. 146), *ΕΦ* 4 (1909), 17, και αρ. 132 (Lameere, αρ. 144), *ΕΦ* 4 (1909), 13-15 (τέλη Δεκ. 1284), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1470.

²³⁵⁶ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 134 (Lameere, αρ. 147), *ΕΦ* 4 (1909), 19-20 (Ιαν. 1285), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1483. Σχετικό με την ενοικίαση των φόρων είναι και το σχόλιο του Θωμά Μάγιστρου, ότι: «πόλεις ἀπάσας καὶ χώρας ἐπιτρέβεισθαι καὶ πάσχειν κακῶς ὑπὸ τουτωνι τῶν θαυμαστῶν ὠνητόρων σφόδρ' ἐπικειμένων τε καὶ παρανομούντων· καὶ τί γὰρ ποιούντων, μᾶλλον δὲ πάντων καὶ ποιεῖν καὶ λέγειν ὑπὲρ τοῦ πλείω λαβεῖν ὧν ἀξιούντων», PG 145, στ. 476D, 477A.

²³⁵⁷ Παχυμέρης, IV, XII:1 σ. 509.2-6. Βλ. και ὅσα αναφέρει σχετικά ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 59, σ. 130.9-12: «οἱ διψῶντες τὴν ἀδικίαν καὶ ἀρπαγὴν, καὶ κέρδος οἰκεῖον λογιζόμενοι τὴν τοῦ γένους συμφορὰν καὶ ἐν βρώσει ἄρτου ἐπιθυμοῦντες καταφαγεῖν τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ», και Laurent, *Regestes*, αρ. 1703.

χρώματα στον Ανδρόνικο Β΄ τις συνέπειες που είχε αυτός στην κοινωνική και οικονομική ζωή της πρωτεύουσας. Ειδικότερα, ο Πατριάρχης αναφέρεται στην οικονομική αφαίμαξη των Βυζαντινών από τους Δυτικούς προκειμένου να τούς προμηθεύσουν τρόφιμα, καθώς και στην ηθική και ψυχολογική τους καταρράκωση: «*ἐπεγγελόντων ἡμῖν ἐξ ἀγερωχίας καὶ τοσοῦτον ὑπερφρονεῖν ὡς τὰς γυναῖκας τῶν πολιτῶν ἀντάλλαγμα σίτου λαμβάνειν φρουατομένους*».²³⁵⁸ Η αισχροκερδής δράση ορισμένων ατόμων -οι «*τιμιουλκούντες σίτον δημοκατάραιοι*»- οδήγησε τον Αθανάσιο «*ἀφορισμὸν ἐπ' ἄμβωνος καὶ ἀνάθεμα ἐκφωνῆσαι σιτοκαπήλων παντί*».²³⁵⁹ Στο ίδιο πνεύμα δικαιολογείται και το αίτημά του προς τον αυτοκράτορα (1306) να μην πωλείται σίτος προτού ο ίδιος λάβει γνώση προφανώς των τιμών και κατ' επέκταση των επιπτώσεων που θα είχε αυτό στα φτωχότερα στρώματα της πρωτεύουσας.²³⁶⁰ Λαμπρή εξαίρεση δημοσίου λειτουργού, που διακρινόταν για τη φιλόνητη δράση του και επέκρινε τους λοιπούς δυνατούς για διαφθορά και εκμετάλλευση των αδυνάτων, αποτελεί ο πατέρας του μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης αγίου Γρηγορίου Παλαμά, σύμφωνα πάντα με τον βιογράφο του τελευταίου, Πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο.²³⁶¹

Στην ανέχεια και στην κοινωνική ανισότητα, που ενισχύονταν από τη συνεχιζόμενη συρροή εξαθλιωμένων στην Κωνσταντινούπολη, οφείλεται προφανώς και το γεγονός ότι οι φυλακές της πρωτεύουσας ήταν πλήρεις ληστών, όπως αναφέρει σε επιστολή του ο Μάξιμος Πλανούδης: «*καὶ νῦν ἐστὶν ἐν εἰρκτῇ, λησταῖς καὶ τυμβωρύχοις ὄμοῦ*».²³⁶² Εύλογη λύση για την ἀμβλυνση του προβλήματος αυτού φαντάζει ασφαλώς η άσκηση της φιλανθρωπίας. Μάλιστα, στον διάλογο *πλουσίων καὶ φτωχῶν* του Αλεξίου Μακρεμβολίτη οι φτωχοὶ προτείνουν ἀκόμη και τη θέσπιση μικτῶν γάμων μεταξύ πλουσίων και φτωχῶν, που θα γεφύρωναν το κοινωνικό χάσμα και θα συνέβαλλαν στο κοινό καλό, καθώς και την κατάργηση ή τη μεταβολή του θεσμού της προίκας, ὡστε οι φτωχὲς κοπέλες να παντρεύονται πλουσίους και το αντίστροφο.²³⁶³ Αντίθετα, ο περισσότερο πραγματιστής Θωμάς Μάγιστρος προτείνει την εκμάθηση ἀπὸ τους πολίτες κάποιας τέχνης, ὡστε να εἶναι σε θέση να βοηθοῦν τους ἄλλους, να συνεισφέρουν στο δημόσιο ταμείο και, κυρίως, να ἀπέχουν ἀπὸ ἀδίκες και παράνομες πράξεις.²³⁶⁴

Η γενικότερη ανέχεια ἐπηρέαζε πλέον ἄμεσα την ἴδια τη λειτουργία του κράτους, πολλές ἀπὸ τις δυνατότητες του οποιου, ὡπως η συντήρηση ἰκανοῦ στρατεύματος για την

²³⁵⁸ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 93, σ. 244.18-22 (c. 1306/7), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1652.

²³⁵⁹ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 106, σ. 266.13 κ.ε. (c. Σεπτ. 1304), και Laurent, *Regestes* 1606. Βλ. ad apparatus 1 «*ἀναγνωσθὲν καὶ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ ἐν μέσῳ τοῦ δήμου*».

²³⁶⁰ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 73, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1642.

²³⁶¹ PG 151, στ. 553-56 και Τσάμης, *Θεσσαλονικεῖς ἄγιοι, ὁ.π.*, § 5, σ. 432.13-25.

²³⁶² Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 44, σ. 63.6-7. Στην πρακτική της τοιχορυχίας αναφέρεται ο Πλανούδης και σε ἄλλη του επιστολή, αρ. 67, σ. 83.77-78, ἐνῶ σχετικά αναφορά ὑπάρχει και σε ἀνώνυμο φυλλάδιο c. 1330, ὅπου και γίνεται λόγος για «*τούς νυκτιλόχους ... παρακινεῖν μὲν ἀπατῶν διορύξαντας οἰκίαν εὐδαιμονοῦσαν, αὐτοὺς μὲν εἰσιόντας ἐκφέρειν, αὐτὸν δὲ (i.e. τον επικεφαλῆς) παρὰ τὴν ὄπην ἐστάναι καὶ ἀμύνειν, εἴ τις ἐπίοι*», Hunger, «*Anonymes pamphlet*», ὁ.π., σ. 97.34-36.

²³⁶³ Ševčenko, «*Makrembolites*», σ. 208.

²³⁶⁴ PG 145, στ. 505D-509B.

προάσπιση των εδαφών του, άρχισαν πλέον να εξασθενούν. Σε πρόσταγμα προς τον υιό του Ανδρόνικο Β΄ ο Μιχαήλ Η΄ επεσήμανε ως επιβεβλημένη ανάγκη την χρηματική ενίσχυση των ικανών στρατιωτών, αλλά χωρίς να επιβαρύνονται για τον λόγο αυτό το βασιλικό ταμείο ή οι πρόνοιες άλλων στρατιωτών: «διὰ τὸ δεῖν ταῦτα φυλάττεσθαι εἰς τὰς ὑπὲρ τῆς Ῥωμανίας διανομὰς τε καὶ ρόγας, ἀλλ' ἀπὸ τινων πραγμάτων ἄπερ δυνατόν ἐστὶν ἴσως εὐρίσκεισθαι ἀπὸ περισσείας ἀπογραφῶν ἢ ἀρπαγῆς τινῶν ἐν κλοπῇ κατεχόντων τινά». ²³⁶⁵ Ἐντούτοις, τὸ ὕψος των εσόδων ἀπὸ τις βασιλικές κτήσεις μειωνόταν, καθὼς μαζί με τα μικρασιατικά εδάφη χάνονταν και τα βασιλικά κτήματα, ἐνὼ παρά την κρισιμότητα της περιόδου δεν φαίνεται ἐκ μέρους των δυνατῶν κάποια ἐκδήλωση κοινωνικής ἀλληλεγγύης.

Ἐτσι προκειμένου να ἀποκαταστήσει την τάξη των ἀγροτῶν – στρατιωτῶν στα ἀνατολικά σύνορα, ο Ανδρόνικος Β΄ ἀποφάσισε να προβεί τὸ 1303 στην ολική ἀνάκληση των ἐκχωρήσεων του κράτους προς τις μονές, τις ἐκκλησίες και τους ἀνθρώπους του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος στην περιοχή της Βιθυνίας εξασφαλίζοντας μάλιστα για τὸ θέμα αὐτὸ τὴ σιωπηρὴ συγκατάθεση του Πατριάρχου Ἀθανασίου. ²³⁶⁶ Ἐνα ἔτος ἀργότερα (1304), ο Μιχαήλ Θ΄ ἀναγκάστηκε να ἀξιοποιήσει τα χρυσά και ἀργυρά σκεύη του (πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἀπὸ την προίκα της συζύγου του) «εἰς νόμισμα ταῦτα κοπῆναι προστάσσειν», προκειμένου να εξασφαλίζει τὸ ἀναγκαῖο ποσὸ για την πληρωμὴ των στρατιωτῶν του. ²³⁶⁷ Ἀργότερα, στην ἀρχὴ της ἐνδοδυναστικής διαμάχης των δύο Ἀνδρονίκων, ἡ ἔλλειψη χρημάτων για την ἀντιμετώπιση των ἀπὸ θαλάσσης ἐπιθέσεων των Τούρκων οδήγησε τὸν Ἀνδρόνικο Β΄ «τὰ τῶν πάλαι βασιλέων κειμήλια δι' ἀνάγκην ἐνδείας πιπράσκεσθαι». ²³⁶⁸ Ἐντούτοις, ο Ανδρόνικος Γ΄ δεν φάνηκε να πείθεται ἀπὸ την ἀπάντηση των ἀπεσταλμένων του παπποῦ του, ὅταν ἀπαίτησε χρήματα για την πληρωμὴ των στρατευμάτων του, «ὡς νῦν μὲν οὐκ ἂν εἶη ῥάδιον ἀπορία χρημάτων τσαῦτα ὄντα ἀποδοθῆναι», γι' αὐτὸ και προχώρησε στην κατακράτηση των δημοσίων εσόδων και στην ἀντικατάσταση των διοικητῶν των πόλεων της Θράκης ἀπὸ δικούς του ἀνθρώπους. ²³⁶⁹ Την ἀπόφαση αὐτὴ ο φίλος του μέγας δομέστικος Ἰωάννης Καντακουζηνός δικαιολόγησε με τὸ σκεπτικὸ ὅτι οἱ στρατιῶτες «ἀδικοῦνται. πρῶτον μὲν γὰρ οὐτ' ἐμπορίας οὔτε γεωργίας οὔθ' ἐπιτηδεύασί τισιν, ἐξ

²³⁶⁵ Heisenberg, «Prostagma», ὅ.π., σσ. 40-41, και Miller, «Basilika and Demosia», ὅ.π., σσ. 171, 177, 186.

²³⁶⁶ Παχυμέρης, IV, XI:9, σσ. 425.24-427.1: «τὸ περιλειφθὲν τέως, ὅσον ἐν προνοίαις ἐτάττετο μοναῖς τε καὶ ἐκκλησίαις καὶ τοῖς βασιλεῖ παρασπίζουσιν, ἀφεικότας τῶν δεσποτῶν, τάττειν εἰς στρατιωτικόν». Για τὸ θέμα βλ. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, ὅ.π., σ. 36 και σημ. 46· A. Failler, «Pachymeriana alia», *REB* 51 (1993), 248-258· Smyrlis, «The State, the Land, and Private Property», ὅ.π., σ. 63 και σημ. 29, και πρόσφατα την ἐρμηνεία του Δ. Κυρίτση, «Ἀπὸ χωρικοί στρατιῶτες: ἄλλο ἓνα σχόλιο σε γνωστὸ χωρίο του Παχυμέρη (XI.9)», Ο. Γκράτσιου - Χ. Λούκος (ἐπιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ἱστορίας, Ἀρχαιολογίας και τέχνης. Στὴ μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ἡράκλειο, 2009, σσ. 87-94.

²³⁶⁷ Παχυμέρης, IV, XI:28, σ. 491.11-17. Για σύνηθες φαινόμενο μέλη της αυτοκρατορικής οἰκογένειας (Ἀνδρόνικος Β΄ και Μιχαήλ Θ΄) να ἐκποιούν περιουσιακὰ τους στοιχεῖα προκειμένου να ἀντεπεξέλθουν στις οικονομικές υποχρεώσεις της αυτοκρατορίας βλ. Laiou, *Constantinople*, σ. 189.

²³⁶⁸ Γρηγοράς, I, VIII:11, σ. 351.12-14.

²³⁶⁹ Καντακουζηνός, I, I:49, σσ. 241.23-242.1, και Γρηγοράς, I, IX:1, σ. 394.5-11.

ὧν ἂν πορίζοιντο τὰ ἐπιτήδεια», και ὅτι λόγω της απορίας τους οι γυναίκες πολλῶν ἐξ αὐτῶν αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην επαίτεία.²³⁷⁰

Επιπλέον, ὅταν ο Ανδρόνικος Β΄ χρειάστηκε «διὰ τὴν σπάνιν τῶν χρημάτων» δύο φορές ἐκτακτη χρηματική ἐνίσχυση για στρατιωτικούς λόγους: (α) το 1283 για μια ἐκστρατεία στη Θεσσαλία και (β) το 1296 προκειμένου να ἀποδώσει στο σῶμα των Κρητῶν τη ρόγα τους, οι *περὶ τὸν βασιλέα* θέλοντας να ἀποσείσουν την ὅποια συνεισφορά πρότειναν τη συγκέντρωση του απαιτούμενου ποσού με την ἐπιβολή φόρου 10% στις πρόνοιες. Με τη σειρά τους, ὁμως, οι προνοϊάριοι μετακύλισαν το βάρος στους προσκαθημένους παροίκους τους.²³⁷¹

Ὡς ἐκ τούτου, ἦταν φυσικό να διογκωθεί το κλίμα ἀγανάκτησης κατὰ μελῶν της ἀριστοκρατίας και ἐν γένει των πλουσίων. Την κοινωνική ἐνταση μεταξύ των ἀνώτερων και κατώτερων στρωμάτων ἀποτυπώνει παραστατικά μία παρομοίωση που χρησιμοποιεῖ ο Νικηφόρος Γρηγοράς στον Βίο του θείου του Ἰωάννη Ποντοηρακλείας (c. 1328): «ὥσπερ σοι μὲν τὸ χρυσοφοροῦντα μεσημβρίας πριῖναι τὴν ἀγορὰν χολῆς ἀπάσης πικρότερον ἔδοξεν ἂν καὶ τῶν ἀίσχιστων ἀπάντων παράταξις ἐν ταυτῶ κατὰ σοῦ κινήθεισα».²³⁷² Δεν ἦταν μάλιστα λίγες οι φορές, που αὐτή η κατὰ τον Γρηγορά τῶν ἀίσχιστων παράταξις, ἐξετράπη σε πράξεις βίας πυρπολώντας και ἀκολουθῶς λεηλατώντας τις οἰκίες και τις ἀποθήκες πλουσίων και ἐπιφανῶν ἀνδρῶν της πρωτεύουσας.

Πράγματι, το 1305 ο ὄχλος της Κωνσταντινούπολης πυρπόλησε την οἰκία του Παχέος Ραούλ «καὶ ἄλλαις οἰκίαις ἐπιχειρεῖν, καὶ μάλιστα μεγιστάνων ... ὡς δῆθεν ἐν αὐταῖς κρυπτομένων» κάποιων Καταλανῶν, στην πραγματικότητα ὁμως για λόγους μάλλον κοινωνικούς και οικονομικούς.²³⁷³ Την 17^η Σεπτεμβρίου του ἴδιου ἔτους μία πυρκαγιά κατέκαψε τις κατοικίες πλουσίων ἐμπόρων ἀπὸ την πύλη των Κυνηγῶν ἕως και τη περιοχή της Ὠπαίνης. Παρά τις ἀπόψεις ὅτι ἐπρόκειτο για τυχαῖο γεγονός ἢ για θεϊκή οργή, ο Παχυμέρης κάνει σαφῶς λόγο για ἐμπρησμό, τον ὁποῖο ἀκολούθησε η λεηλασία κατὰ τη διάρκεια της νύχτας ἐκείνων των περιουσιακῶν στοιχείων που δεν εἶχαν χαθεῖ στη φωτιά.²³⁷⁴ Λόγω των γεγονότων και ἀπὸ τον φόβο γενίκευσης της κοινωνικής ἀναστάτωσης ο αὐτο-

²³⁷⁰ Καντακουζηνός, I, I:48, σσ. 238.1-8, 22 - 239.3.

²³⁷¹ Βλ. ἀντίστοιχα Παχυμέρης, II, VI:25, σ. 81.10-16: «Τότε δὲ χρείας ἐνούσης χρημάτων αὐτὸς μὲν ἐκ τοῦ κοινῶ ταμείου ... ἐζήτει τὰ χρήματα, ἢ δὲ περὶ τὸν βασιλέα βουλή ἐκ κοινῆς συγκροτήσεως συλλέγεσθαι ἐδικαίου. ἢ δ' ἦν τὸ τῆς προνοίας τῶν ἐχόντων προνοίας δέκατον. ὃ δὲ καὶ συνήγετο μὲν ὡς δῆθεν ἐκ τῶν δικαίων τῶν δεσποτῶν, τὸ πᾶν δ' οἱ παροικοῦντες ἀπετίνονον δυναστευόντων ἐκείνων», και III, IX:8, σσ. 235, 237: «ἦν δὲ συχρὸν τὸ τῆς συνδοσίας διὰ τὴν σπάνιν τῶν χρημάτων, ὡς ἔλεγον, ἀνέδην τελούμενον. τὸ δ' ἦν, ὡς ἐρρέθη τὰ πρότερα, τὸ τῆς ἐφ' ἐκάστου προνοίας δέκατον. Πλὴν και οὕτω σφῶν ἐκνευριζομένων ἢ ζημῖα τοῖς παροίκοις περιέστατο. και ἐπεβαρύνοντο μὲν οἱ ταλαίπωροι».

²³⁷² Laurent, «Jean d'Héraclée», σ. 57.

²³⁷³ Παχυμέρης, IV, XII:26, σ. 583.5-9, και του ἴδιου, IV, XII:31, σ. 597.23-25. Ο Ραούλ Παχὺς δεν μάς εἶναι γνωστός ἀπὸ ἄλλες πηγές. Κατὰ την Ζαφράκα, «Ἰωάννης Δριμύς», ὁ.π., σ. 465, ἦταν πενθερός του Καταλανοῦ Fernando d'Augnès, συνεργάτη του Ρογήρου ντελ Φλορ.

²³⁷⁴ Παχυμέρης, IV, XIII:10, σσ. 637.30-639.20. Στις ἀρπαγές και λεηλασίες των περιουσιῶν ἀναφέρεται και ἀνέκδοτη διδασκαλία του Πατριάρχου Ἀθανασίου (κῶδ. Vat. gr. 2219, ff. 168^r-169^r), Laurent, *Regestes*, αρ. 1631.

κράτορας προχώρησε σε λήψη μέτρων ενισχύοντας την στρατιωτική παρουσία στην πρωτεύουσα «κατ' ἀναχαιτισμὸν τῶν προσδοκωμένων θορύβων» και επιβάλλοντας στους κατοίκους ὄρκο, ὡστε «πίστιν μὲν φυλάττειν εἰς βασιλεῖς, πάντα δὲ διχονοίας τρόπον καὶ στάσεως μὴτ' αὐτοὺς ἐνεργεῖν, καὶ τοῖς ἄλλοις, ἦν που καὶ θορυβοῖεν».²³⁷⁵

Παρόμοια γεγονότα σημειώθηκαν εκ νέου περί τα τέλη της δεκαετίας του 1320, όταν η διαμάχη των δύο Ανδρονίκων έφτασε στην κορύφωσή της. Ανώνυμη επιστολή στον πατριακό κώδικα 377 μάς πληροφορεῖ ότι μετά τον θάνατο του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου († c. 1326/7-1328) άγνωστοι ληλάτησαν την περιουσία του: «ἀγρούς τε καὶ οἰκίαν τὴν ἐκείνου προσπεσόντας καὶ νῦν μὲν ἐκείνα νῦν δὲ ταῦτα - ὡσπερ πολεμίου πεπτωκότος - διαρπάζοντας», πιθανότατα διότι ανήκε στη μερίδα του Ανδρονίκου Β'.²³⁷⁶ Εντούτοις, αυτός που περισσότερο βίωσε την οργή των αντιπάλων του και του λαού της πρωτεύουσας ήταν ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης. Ο τελευταίος, λίγο πριν τη λήξη των εχθροπραξιών, διαμοίρασε κρυφά σε πιστούς του φίλους το μεγαλύτερο μέρος της κινητής του περιουσίας και εγκαταστάθηκε στα ανάκτορα των Βλαχερνών «δεδιώς τὴν τοῦ δήμου στάσιν φλεγμαίνουσιν κατ' αὐτοῦ».²³⁷⁷ Μετά την επικράτηση του Ανδρονίκου Γ' (1328), η λαμπρή κατοικία του έγινε στόχος του λαού της πρωτεύουσας, που την απογύμνωσε από κάθε πλούτο καθιστώντας την ερείπιο και «δημοτικὸν ἄθυρμα».²³⁷⁸

Εντούτοις, παρά την ύπαρξη αυτών των σποραδικών μεν, πλην βίαιων επεισοδίων, δεν παρατηρεῖται κάποια αντίδραση (λ.χ. στάση) του λαού της πρωτεύουσας κατά της πολιτικής ή κοινωνικής τάξης με κοινωνικά ή άλλα αιτήματα. Σχετικά, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη ορισμένες παράμετροι, όπως η επικράτηση μιας νοοτροπίας παθητικής θέασης και αποδοχής της επιδείνωσης της θέσης της αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα μιας μεμφιμοιρίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ ο ρόλος της Εκκλησίας, που με το φιλανθρωπικό της έργο κατάφερε να απαλύνει τη δεινή θέση μεγάλης μερίδας των πολιτών ελαχιστοποιώντας έτσι την λαϊκή δυσαρέσκεια, ενώ σημαντική υπήρξε στο θέμα αυτό η συμβολή του Πατριάρχη Αθανασίου Α'. Ο τελευταίος με το πλούσιο φιλανθρωπικό του έργο κατάφερε όχι μόνο να χαλιναγωγήσει τις όποιες αναφαινόμενες αντιδράσεις, αλλά και να τις μετατρέψει σε εκδηλώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα (λιτανείες και λιτές), «διδάσκων καὶ νουθετῶν ... κοινῇ δημοσίᾳ τοῖς πᾶσιν εἰσηγούμενος τὰ σωτήρια καὶ ὑποδεικνύων τὰς πρὸς τὴν ἄνω ζωὴν φερούσας ὁδοὺς».²³⁷⁹

²³⁷⁵ Παχυμέρης, IV, XII:31, σσ. 597.26-599.8.

²³⁷⁶ Σ. Κοτζάμπαση, «Τρεις ανώνυμες επιστολές του πατριακού κώδικα 377», *Ελληνικά* 40.1 (1989), 110-112.

²³⁷⁷ Γρηγοράς, I, IX:5, σσ. 412.21-413.2.

²³⁷⁸ Γρηγοράς, I, IX:6, σ. 425.11-21. Μολονότι παρόμοιες ενέργειες σημειώθηκαν και κατά άλλων οικείων του Ανδρονίκου Β', όπως ο Νικηφόρος Κάλλιστος-Ξανθόπουλος, το μένος που σημειώθηκε κατά της οικίας του Μετοχίτη δεν είχε προηγούμενο. Ακόμη και ο Ιωάννης Καντακουζηνός (I, I:59, σσ. 305.25-306.2) ομολογεί ότι «ἀρπαγή δὲ πραγμάτων ἐγένετο οὐδεμία, πλην εἰ μὴ τῆς μεγάλου λογοθέτου οικίας, καὶ τοῦτο παρὰ γνώμην βασιλέως (i.e. Ανδρονίκου Γ')».

²³⁷⁹ Θεόκτιστος Στουδίτης, Αθανάσιος, § 24, σ. 33.17-25.

5. ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ, ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΡΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ.

Περί τα τέλη του 13ου αι. το αρχικό κλίμα αισιοδοξίας στη βυζαντινή πρωτεύουσα παραχώρησε προοδευτικά τη θέση του σε ένα αίσθημα ανασφάλειας, ηττοπάθειας και εσωστρέφειας. Αιτία, η προοδευτική εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας, λόγω της αδυναμίας του κράτους να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τη δράση των τουρκικών φύλων στη Μ. Ασία, η ανάπτυξη ή διατήρηση φυγόκεντρων τάσεων στις ευρωπαϊκές επαρχίες,²³⁸⁰ αλλά και η κακή πορεία των δημοσίων οικονομικών, που ενέτεινε τη δράση των φορολόγων. Τα παραπάνω, όπως και η ενδοπαλαιολόγεια έριδα τη δεκαετία του 1320 επέτειναν την κοινωνική αναστάτωση, καθώς πλήθη προσφύγων κατέφευγαν για προστασία στην πρωτεύουσα, ενώ άλλοι έφευγαν από αυτή για αναζήτηση καλύτερης επαγγελματικής απασχόλησης και ανέλιξης.

Κατά τον Γρηγόριο Β': «*Ἰατρός ἐστί τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ὁ βασιλεύς*».²³⁸¹ Ποια ήταν, όμως, η στάση των πρώτων Παλαιολόγων στην κατάσταση αυτή και κυρίως ποια μέτρα έλαβαν για την αντιμετώπισή της; Κατά γενική ομολογία ο Μιχαήλ Η' είτε λόγω των αντι-παλαιολόγειων αισθημάτων των μικρασιατικών πληθυσμών είτε λόγω της μονομερούς ενασχόλησής του με την ανάκτηση των ευρωπαϊκών επαρχιών και την αποτροπή κάποιας επιθετικής κίνησης από τη Δύση, αδιαφόρησε παντελώς ή μάλλον έδειξε όψιμο ενδιαφέρον για την κατάσταση στη Μ. Ασία.²³⁸² Ως εκ τούτου ήταν αρκετά δύσκολο αν όχι αδύνατο για τον διάδοχό του Ανδρόνικο Β' να αντιμετωπίσει ή και να αναστρέψει το αρνητικό κλίμα, που είχε ήδη διαμορφωθεί.

Μολονότι δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τους παραπάνω λόγους, είναι γεγονός ότι ο Μιχαήλ Η' δεν υπήρξε αδιάφορος για όσα συνέβαιναν στη Μ. Ασία. Ο Ενετός Sanudo αναφέρει ότι κατ' εντολή του αυτοκράτορα ο Λικάριος εκστράτευσε στην Παφλαγονία, προφανώς εναντίον των Τούρκων (α. 1274),²³⁸³ ενώ το 1276 οι απεσταλμένοι στον πάπα Γρηγόριο Ι', Γεώργιος Μετοχίτης και μέγας διοικητής Θεόδωρος, πρότειναν την οργάνωση νέας σταυροφορίας στους Αγίους Τόπους, που θα διερχόταν από τη Μ. Ασία συμβάλλοντας έτσι στην ανάκτησή της: «*εἰς τὴν προτέραν ἐπαναδραμεῖν δεσποτείαν καὶ τὴν ἀρχαίαν*

²³⁸⁰ Την εποχή της ενδοπαλαιολόγειας διαμάχης (c. 1324-26), ο υιός του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου πανυπερσέβαστος Ιωάννης, *ἐπίτροπος* της Θεσσαλονίκης, συμμαχισε με τον κράλη της Σερβίας Dečanski «ὥστε ἰδίαν ἑαυτῷ καταστήσει δυναστείαν ἀποστήσαι βασιλέως» προσεταιριζόμενος μάλιστα και τους υιούς του πενθερού του Θεόδωρου Μετοχίτη, Δημήτριο Ἄγγελο και Μιχαήλ Λάσκαρι (διοικητές Στρούμιτσας και Μελενίκου). Τελικά ἦλθε σε συμβιβασμό με τον θεῖο του Ανδρόνικο Β', που τον τίμησε με το αξίωμα του καίσαρος. Λέγεται δε ότι ο Μιχαήλ Η' σκεπτόταν «*μίαν ἀγάγεσθαι τῷ Πορφυρογεννήτῳ γυναῖκα ... ὅποσαι τῶν Λατινίδων εὐγενεῖα προέχουσι, τὴν βελτίστην πασῶν*» και επιπλέον: «*ἐβούλετο γὰρ καὶ μελέτην εἶχε τοῖς σπλάγγνοις ἐμφωλεύουσιν ἐκ πολλοῦ τὸ περὶ Θεσσαλονικὴν τε καὶ Μακεδονίαν μέρος τῆς ὅλης ἡγεμονίας Ῥωμαίων ἀποτεμῶν ἰδίαν ἀρχὴν τινα περιποιήσασθαι τούτῳ καὶ βασιλείον αὐτοκρατορίαν*», Γρηγοράς, I, VI:6, σ. 187.14-22. Ἐτσι, στην περίπτωση που τα παραπάνω δεν ἦταν απλῶς ανυπόστατες φήμες με σκοπὸ τη δυσφήμιση του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου, ο Ιωάννης διεκδικούσε ὅ,τι δεν εἶχε λάβει ο πατέρας του.

²³⁸¹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 133 (Lameere, αρ. 146), ΕΦ 4 (1909), 16.

²³⁸² Βλ. Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 369, και Laiou, *Constantinople*, σ. 22.

²³⁸³ Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, ὅ.π., σσ. 169.30-171.5.

ἀποκατάστασιν τὴν χριστώνυμον». ²³⁸⁴ Τέλος, και ο Ανδρόνικος Β΄ εκστράτευσε στη Μ. Ασία περί το 1278 επιτυγχάνοντας κάποιες νίκες με προσωρινά όμως αποτελέσματα. ²³⁸⁵ Παρατάτα, η πολιτική αστοχία του Μιχαήλ Η΄ έγκειτο στην υποτίμηση του τουρκικού κινδύνου και στην υπερεκτίμηση της δυνατότητας των Βυζαντινών να απωθήσουν τους Τούρκους και να ανακαταλάβουν τα απολεσθέντα εδάφη. Ο ίδιος, περί τα τέλη της βασιλείας του ομολογεί ότι ο κύριοι λόγοι για την απώλεια της Μ. Ασίας ήταν η έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ του ιδίου και των Μικρασιατών, που εντεινόταν λόγω του σχίσματος των Αρσενιτών και αποτελούσε τροχοπέδη στην προάσπισή της, καθώς και οι ανακριβείς εκθέσεις των στρατηγών για την κατάσταση στο ανατολικό σύνορο. ²³⁸⁶

Στα χρόνια που ακολούθησαν, ο Ανδρόνικος Β΄ επιχείρησε να διορθώσει τα “λάθη” του πατέρα του και να διασώσει τα μικρασιατικά εδάφη αποφεύγοντας αρχικά να ζητήσει βοήθεια από τη Δύση. Στο πλαίσιο αυτό ανεξήγητη όσο και καταστροφική ως προς τις συνέπειές της υπήρξε η απόφασή του να διαλύσει τον στόλο, καίτοι ο ίδιος στο προοίμιο χρυσοβούλλου του επεσήμανε ότι χρέος του αυτοκράτορα ήταν αφενός ο στρατός, η άμυνα και η προστασία του κράτους, αφετέρου δε το ενδιαφέρον του για τα δημόσια πράγματα. ²³⁸⁷ Πράγματι, σύμφωνα με τον β΄ βασιλικό λόγο του Θεόδωρου Μετοχίτη, επισκέφθηκε τη Μ. Ασία (c. 1290-1293), όπου και επιθεώρησε το πρόγραμμα οχύρωσης των ανατολικών συνόρων στον Σαγγάριο και στον Μαϊάνδρο, που ήταν ήδη σε εξέλιξη από το 1285 και ενδεχομένως αποτελούσε συνέχεια προηγούμενης προσπάθειας του Μιχαήλ Η΄. ²³⁸⁸ Ο ίδιος επιχείρησε το 1296 να εκστρατεύσει εκ τρίτου στη Μ. Ασία, αλλά λόγω του μεγάλου σεισμού που έπληξε την πρωτεύουσα η επιχείρηση αναβλήθηκε. Την ίδια περίοδο οι αρχικά επιτυχημένες προσπάθειες του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού και του Ιωάννη Ταρχανειώτη τερματίστηκαν άδοξα εξαιτίας των αυλικών αμφισβητήσεων και της στάσεως του πρώτου, ενώ το εγχείρημα με την Καταλανική Εταιρεία έφερε αντίθετα αποτελέσματα από τα αναμενόμενα. Αρκετά έτη αργότερα (c. 1320) ο Ανδρόνικος Β΄ αποφάσισε για την άμυνα της αυτοκρατορίας την εκ νέου συγκρότηση ενός στόλου από είκοσι τριήρεις και ενός τακτικού στρατού 3000 ιππέων, εκ των οποίων οι χίλιοι θα στάθμευαν στη Βιθυνία και οι λοιποί στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Θράκης και της Μακεδονίας. Επιπλέον, μέρος των κρατικών εσόδων θα καταβάλλονταν «πρὸς δαπάνας τῶν ὀθενδήποτε προσιόντων ἄλλοτε

²³⁸⁴ Για το θέμα βλ. V. Laurent, «Grégoire X (1271-1276) et le projet d'une ligue antiturque», *EO* 37 (1938), 257-273· του ιδίου, «La croisade et la question d'orient sous le pontificat de Grégoire X», *RHSEE* 22 (1945), 106-137· του ιδίου, «Le rapport de Georges le Métochite Apocrisiaire de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Grégoire X (1275-1276)», *RHSEE* 23 (1946), 233-247, και Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 287-288 και σημ. 46. Ένα έτος αργότερα, το καλοκαίρι του 1277, ο Ανδρόνικος Β΄ σε επιστολή του προς τον πάπα Ιωάννη ΚΑ΄ αναφέρει ότι ο πατέρας του είχε παύσει προσωρινά την προσπάθεια επιβολής της ένωσης των Εκκλησιών, λόγω της αφοσίωσής του στον αγώνα κατά των Τούρκων. Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 23, σσ. 360-361.

²³⁸⁵ Βλ. Παχυμέρης, II, VI:20-21, σσ. 591-599 (Ο Failler χρονολογεί την επιχείρηση του Ανδρονίκου Β΄ το 1280)· Πολέμης, «Λαμπηνός», *ό.π.*, σσ. 8-9, και Nicol, *Last Centuries*, σσ. 91-92.

²³⁸⁶ Παχυμέρης, II, IV:27, σσ. 404.18-24, και 407.1-13, καθώς και VI:29, σσ. 633.26-635.9.

²³⁸⁷ MM 5, σ. 264.

²³⁸⁸ Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σσ. 67-75.

ἄλλων πρέσβειων καὶ χορηγίας ἐνιαυσίους τῶν περικυκλούντων ἔθνων» κατά την πάγια βυζαντινὴ τακτικὴ.²³⁸⁹

Εντούτοις, κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο η βυζαντινὴ διπλωματία δεν εἶχε την αλλοτινὴ ἰσχύ και αποτελεσματικότητα, καίτοι επιτεύχθηκαν επιγαμίες –ως μέσο ἀσκησης διπλωματίας– τόσο με τους Μογγόλους της Χρυσῆς Ορδῆς και τους Ἰλχανίδες της Περσίας ὅσο και με την Ουγγαρία, τη Σερβία και την Κιλικιακὴ Ἀρμενία προς εξασφάλιση των αναγκαίων συμμαχιῶν.²³⁹⁰ Η προσπάθεια, πάντως, σύναψης ενός γαμικῆς συναλλαγῆς μεταξύ του Ἀνδρονίκου Β΄ ἢ του υιοῦ του Μιχαήλ Θ΄ με την κατά καιρούς κάτοχο του τίτλου της λατινικῆς αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης υπήρξε ανεπιτυχής.

Σταδιακά, ο Ἀνδρόνικος Β΄ ἄρχισε να εκλαμβάνει την κακὴ πορεία της αυτοκρατορίας ως ἀποτέλεσμα της θείας δυσἀρέσκειας και οργῆς ἔνεκα των ἀμαρτημάτων του ἰδίου και των υπηκόων του, η οποία ἐκδηλωνόταν ποικιλοτρόπως. Ἐτσι, ο σεισμός του 1296 θεωρήθηκε ως θεοσημεία και οδήγησε τον αυτοκράτορα στην ἀπόφαση να ἀναδιοργανώσει το σύστημα ἀπονομῆς της δικαιοσύνης προκειμένου να ἐξευμενίσει το θεῖον.²³⁹¹ Λίγα ἔτη ἀργότερα μία δευτέρη σεισμικὴ δόνηση ἐρμηνεύθηκε ως θεϊκὴ υπόδειξη για την ἐκ νέου ἀνοδο του Ἀθανασίου Α΄ στον πατριαρχικὸ θρόνο. Τέλος, η προσφυγὴ στο ἔλεος και στη βοήθεια του θεοῦ προκειμένου το κράτος να ἀντεπεξέλθει στους ἐξωτερικούς κινδύνους κατέστη πλέον περισσότερο επιτακτικὴ ἀπὸ ποτέ.

Το αἶσθημα αὐτὸ της ἀπαισιοδοξίας και ἀνασφάλειας γίνεται πλέον τόσο ἐμφανές τον 14ο αἰ., ὥστε ο πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ΄ Γλυκὺς δέεται υπέρ του αυτοκράτορα αιτούμενος προστασία ἀπὸ τους ἐχθρούς που ἐπιβουλεύονταν την αυτοκρατορία: «ἔκτεινον τὴν

²³⁸⁹ Γρηγοράς, I, VIII:6, σσ. 317.21-318.5.

²³⁹⁰ Μολονότι ο Ἀνδρόνικος Β΄ δεν ἀσκήσε τόσο ευρεία ἐξωτερικὴ πολιτικὴ μέσω επιγαμιῶν ὅσο ο πατέρας του Μιχαήλ Η΄, εἶναι ἀλήθεια ὅτι πάντρεψε τη νόθη κόρη του Μαρία με τον Χάνο της Χρυσῆς Ορδῆς Tokhtu (1291-1312), ἐνῶ ἔδωσε ἄλλη μια νόθη του κόρη στον Ἰλχανίδη Χάνο Ghāzān (1295- † 1304). Καθὼς ο τελευταῖος πέθανε, η βυζαντινὴ πριγκίπισσα δόθηκε στον ἀδερφό του Öljeytü (1304-1316) ἢ Χαρμπαντᾶ, κατά τον Παχυμέρη (IV, XIII:13, σ. 647 και XIII:26, σ. 683.6). Βλ. ἐπίσης και την περίπτωση του Μογγόλου Κουτζίμπαξη για τον οποίο ο Παχυμέρης (IV, X:30, σ. 379.9-20) ἀναφέρει ὅτι ο Ἀνδρόνικος Β΄ «κηδεύειν τούτον ἐπὶ θυγατρὶ τὸν Σολυμάμπαξιν ἐγχωρεῖ, ὃς δὴ καὶ τῶν πλησίον ἐχθρῶν ἡγεμόνευε, καὶ μετὰ τοῦ τὸ κῆδος προβῆναι καὶ αὐτὸν ἡγεμόνα τῶν κατὰ τὴν Νικομήδειαν καθιστᾶ» μήπως «τὸ κῆδος καὶ τὰς συνθεσίας αἰδούμενος, ἀνακόπτοιο τὰς ὁρμάς». Βλ. σχετικὰ Runciman, «The Ladies of the Mongols», ὁ.π., σσ. 50-51, και Malamut, «Ambassades», σ. 83. Ἀποστολὴ προς τους Ἰλχανίδες Μογγόλους ἀνέλαβε ἐπὶ Μιχαήλ Η΄ (c. 1272-1275) ο Νικηφόρος Χούμνος (Verreaux, *Choumpos*, σσ. 33-35), ἐνῶ ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β΄ (1305/6) ο Μανουήλ Φιλῆς ἐστάλη στην Ἰβηρία για συνομολόγηση συμμαχίας και εξασφάλιση στρατιωτῶν (*Carmina*, II, ἀρ. 2, σσ. 6-11· ἀρ. 18, σσ. 59-65: «Περὶ τῆς εἰς Κελτοὺς πρεσβείας», και ἀρ. 199, σσ. 210-211· Παχυμέρη, IV, XIII:25, σ. 683.3, και Dölger, *Regesten* 2292, 2293· βλ. ἐπίσης Malamut, «Ambassades», σ. 89). Οφείλουμε να ἐπισημάνουμε ὅτι την ἴδια περίοδο ο Ὀθωμανὸς μπέης Ορχάν νυμφεύθηκε τη Nilüfer ἢ Lülüfer, κόρη του χριστιανοῦ διοικητῆ του κάστρου Yar-hisar, στα ΒΔ της Βηλοκώμης (Bilecik), ἐξέλιξε που ἐπέτρεψε, κατά τους Τούρκους χρονογράφους Yakhshi Fakih και Aşik-Paşazade, την ἐπιστροφὴ των χριστιανικῶν πληθυσμῶν στα κάστρα της περιοχῆς. Βλ. Ε. Ζαχαριάδου, *Ἱστορία και θρύλοι τῶν παλαιῶν σουλτάνων (1300-1400)*, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα, ²1999, σσ. 145-146. Βλ. σχετικὰ Γ. Γεωργιάδης-Ἀρνάκης, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)*, Ἀθήνα, 1947, σ. 193 και σημ. 170, και Christoforos of Andida, «Orthodox-Muslim mixed Marriages ca. 1297-1453», *Εἶρμός, Ἐτήσια Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα* 2 (Ἀθήνα, 2005), 22-23.

²³⁹¹ Παχυμέρης, III, IX:16, σ. 261.20-27.

χειρά σου τὴν ὑψηλὴν θραύουσαν αὐτούς, σύντριψον δρακόντων ἐφ' ἡμᾶς ἐγειρομένων ἀθέων κεφαλᾶς» και «ποιήσον αὐτοῖς (scil. τοῖς βασιλεῦσιν) θρίαμβον κοινὸν και συνεχὴ τὸν βίον, δόξασον τροπαίων ὑπερτάτων ἀκαμάτοις διαδοχαῖς».²³⁹² Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν η κατάσταση θα επιδεινωθεῖ ἀκόμη περισσότερο. Ἐτσι, περί το 1322 ο Ἀνδρόνικος Β΄ αναφέρει σε ἐπιστολή του στον Πρῶτο του Ἁγίου Ὅρους ὅτι «διὰ τὰς ἐμὰς ἀμαρτίας νοσερῶς ἔχει και ἐπικινδύνως αὐτὰ τὰ πράγματα, οὐ μόνον ἐξ ἔθνων ἐπιδρομῆς ἀθέων λυμνηαμένων τὴν χώραν, ἀλλὰ γε και ἐκ τῶν γειτονούντων ἡμῖν τάχα χριστιανῶν ὠρμημένων ἐπιτίθεσθαι και μάχεσθαι πάση δυνάμει καθ' ἡμῶν, οὐδένα ἄλλοθεν ἔστιν ἐλπίζουσα και παραμυθίας και συστάσεως και θεραπείας τρόπον ἢ βασιλεία μου ἐπὶ τῇ τῶν πραγμάτων διορθώσει ἢ μόνην τὴν εἰς τὸν πανοικτίρμονα και φιλεύσπλαχνον και ἐλεήμονα και ἀνεξίκακον Κύριον και τὴν προστασίαν τοῦ τῶν χριστιανῶν γένους ἀειπάρθενον Θεοτόκον» ἐπισημαίνοντας τὴν χρεῖα πολλῶν ευχῶν και δεήσεων.²³⁹³ Το ἴδιο ἔτος σε ἐπιστολή του προς τον Βατοπεδινό μοναχὸ Νικόδημο ἐπισημαίνει και πάλι ὅτι «πολλῶ μάλλον νῦν ἤδη πρὸς τοῦτον ἀνάγκη καταφυγεῖν και εἰς τὴν πανάχραντον Θεοτόκον, ὁπότε, πρὸς τῇ τῶν ἀσεβῶν βαρβάρων ἐπιδρομῇ και τῇ λύμῃ τῆς χώρας, ἐπιτίθενται φανερώς και οἱ γειτονούντες ἡμῖν τάχα χριστιανοὶ και εἰσὶν ἔχοντα λίαν ἐπικινδύνως τὰ κοινὰ πράγματα, τῆς θεϊκῆς και μόνης ἐπικουρίας δεόμενα».²³⁹⁴

Ενδεικτικὴ του κλίματος ἀπαισιοδοξίας, ἀποθάρρυνσης και ἐναπόθεσης τῶν ἐλπίδων για τὴ σωτηρία στον Θεὸ εἶναι και ἡ ἀπεικόνιση στα νομίσματα, του Ἀνδρονίκου Β΄ γονυκλινούς ἐνώπιον του Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου ἢ του ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Ο ἱκετευτικὸς και παρακλητικὸς χαρακτήρας τῆς παράστασης δηλώνεται με τὴν ὑψωση τῶν χειρῶν και με τὶς ἐπιγραφές: ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΕΙ ἢ + ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΥ ΤΟΥΣ ΒΑΣΙΛΙΣ ἢ + ΚΥΡΙΕ ΩΩΩΝ ΤΟΥΣ ΒΑΣΙΛΕΙΣ. Οἱ ἐν λόγῳ κοπές ἀπαντοῦν στα πρῶτα ἔτη του 14ου αἰ. (1300/01 – 1303) και παραπέμπουν σε γεγονότα τῆς περιόδου, ὅπως ἡ ἐπίθεση τῶν Βενετῶν και ἡ ἥττα τῶν Βυζαντινῶν στον Βαφέα.²³⁹⁵ Οἱ δυσοίωνες ἐξελίξεις, ὠστόσο, δὲν φαίνεται να ἀποθαρρύνουν τον Μανουὴλ Φιλή, που σε ποίημά του προτρέπει τον αυτοκράτορα να λάβει θάρρος και ἐλπίδα για τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐχθρῶν ἀτενίζοντας τον ἐφιππο ἀνδριάντα του Ἰουστινιανού που ὑψωνόταν στην πλατεία του Αὐγουσταίου.²³⁹⁶

²³⁹² RPK, 1, ἀρ. 1 (12 Μαΐου 1315), σσ. 104.57-59, 106.69-71, και 108.98-99· βλ. σχετικὰ και Κουρούσης, «Ἰωάννης Γ΄ Γλυκῆς», ὁ.π., σσ. 394-395.

²³⁹³ Actes de Vatoῖpédi, ἀρ. 55, σ. 310.3-6.

²³⁹⁴ Actes de Vatoῖpédi, ἀρ. 56, σσ. 312.4-313.5.

²³⁹⁵ Grierson, Catalogue, σ. 65, 69, 144-148, 150-152, και πίν. 16, 17.9, 18Α-Β. Βλ. ἐπίσης Ν. Γεωργιάδης, Τα νομίσματα τῶν Παλαιολόγων (1259-1453). Εἰκονογραφικὴ προσέγγιση, Θεσσαλονίκη, 2007, σσ. 126-127 και 247.

²³⁹⁶ Φιλῆς, Carmina, II, ἀρ. 215, σ. 227.1-10:

«Σὺ μὲν κατ' ἐχθρῶν, ἵπποτα στεφηφόρε,
τὴν ἀπὸ χαλκοῦ δεξιὰν προεξάγων,
δοκεῖς ἀπειλεῖν τῷ φοβήτρῳ τῆς θέας·
Ἐγὼ δὲ φησὶν Ἀνδρόνικος αὐτάναξ,
μισῶν ἀτεχνῶς τὸ διάκενον τύπον,
τείνω κατ' ἐχθρῶν πανταχοῦ πολυσπόρων
τὴν τοῦ κραταιοῦ δεξιὰν κὰν τοῖς τύποις,
καὶ σοῦ καθαρῶς εὐτυχέστερος μένω,
στήλην ἔχων ἄρβευστον ἐκ τῆς ἐλπίδος,

Όλα αυτά, όπως και το προχωρημένο της ηλικίας του, δικαιολογούν σε μεγάλο βαθμό την απραξία και αβουλία του Ανδρονίκου Β΄ κατά τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 14ου αι. Το γεγονός επεσήμανε και ο νεαρός Ανδρόνικος Γ΄, που διακήρυξε προς κάθε κατεύθυνση την επιθυμία του να αναλάβει δράση για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας τονίζοντας ότι «*εἰ μὲν γὰρ ἐώρων ἀύξανομένην τὴν τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν καὶ πλατυνόμενα τὰ ἡμέτερα ὄρια, ἠδέως ἂν ἐκαθήμην μακρὰν τινὰ τὴν ἡσυχίαν ἀσκῶν καὶ τοιαύτας τινὰς βόσκων ἐλπίδας ... ἐπεὶ δὲ καθ' ἡμέραν ὄρων πρὸς τὸ δυστυχέστερον συνωθούμενα τὰ Ῥωμαίων πράγματα καὶ πρὸ τῶν πυλῶν μονοῦ τῆς βασιλευούσης ἀρπαζομένους τοὺς ταλαιπώρους Ῥωμαίους καὶ σφαττομένους ὑπὸ τῶν πολεμίων ἀεὶ, τίνα ἂν οἴεσθέ με καρδίαν ἔχειν;*».²³⁹⁷ Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Νικηφόρο Γρηγορά, ο Ανδρόνικος Γ΄ πρότεινε στον παππού του να ηγηθεί ο ίδιος ενός σώματος 1000 οπλιτών για την περιφρούρηση των πόλεων της Βιθυνίας, και κατ' επέκταση της πρωτεύουσας.²³⁹⁸ Για το ίδιο θέμα ο Καντακουζηνός προσθέτει ότι ο Ανδρόνικος Γ΄ ζήτησε την παύση των εχθροπραξιών προκειμένου να αναλάβει επιχείρηση για τον ανεφοδιασμό της Προύσας, που πολιορκούνταν από τους Οθωμανούς, καθώς «*εἰ μίᾳς ἔνεκα πόλεως κινδυνεύουσης οὕτω περιεκαϊόμην ... ὁμοῦ Ῥωμαίων σύμπασαν τὴν ἡγεμονίαν κινδυνεύουσιν ὄρων*».²³⁹⁹ Η άρνηση του γηραιού αυτοκράτορα να συναινέσει στην πρόταση αυτή, προκάλεσε την αντίδραση του εγγονού του και των συν αυτώ, μελών ως επί το πλείστον της παλαιάς γαιοκτητικής αριστοκρατίας, που εξεγέρθηκαν υποσχόμενοι την ανάσχεση της πτωτικής πορείας της αυτοκρατορίας και την αναγέννησή της μακριά από κάθε ιδιοτέλεια και με αποκλειστικό γνώμονα το δημόσιο όφελος. Κατηγόρησαν δε όσους ανήκαν στο άμεσο περιβάλλον του γηραιού αυτοκράτορα και δη τον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη για αδιαφορία και αδράνεια όσον αφορά τα δημόσια πράγματα, καθώς και για επιζήμιες πολιτικές επιλογές.

Πράγματι, ο Θεόδωρος Μετοχίτης όσο και άλλοι στο άμεσο περιβάλλον του Ανδρονίκου Β΄, λόγιοι κατά κύριο λόγο, δεν διέθεταν την απαραίτητη πολιτική και κυρίως στρατιωτική πείρα, ενώ λόγω και της ιδιαίτερης θέσης και της εξάρτησής τους από τη βασιλική εύνοια απέφευγαν να εκφράσουν ανοιχτά την γνώμη τους για τις πολιτικές επιλογές του αυτοκράτορα. Επιπλέον, επιδιώκοντας τη συμπάθεια και την ευεργεσία του αναπαρήγαν στους εγκωμιαστικούς προς αυτόν λόγους τους τα στερεότυπα της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Έτσι, ακόμα και όταν η Μ. Ασία είχε σχεδόν χαθεί, ο αυτοκράτορας εξακολουθούσε να αναφέρεται ως κύριος της *Οίκουμένης*. Προσεκτικότερη, ωστόσο, μελέτη των έργων τους αποκαλύπτει ότι ούτε ανίδεοι ούτε αδιάφοροι ήταν για την πορεία των δημοσίων υποθέσεων και την τύχη της αυτοκρατορίας καίτοι, όπως έχει ήδη επισημανθεί, αρ-

Ἦν οὐ κατεκτύπησεν ἢ πῦρ ἢ σφύρα».

Ο εν λόγω ανδριάντας παρίστανε τον Ιουστινιανό έφιππο και στραμμένο προς την Ανατολή· στάση που εκλαμβάνόταν ως ένδειξη νίκης επί των ανατολικών εχθρών της αυτοκρατορίας.

²³⁹⁷ Γρηγοράς, I, IX:2, σσ. 400.20 - 401.5· και του ίδιου, I, IX:2, σ. 399.6-21.

²³⁹⁸ Γρηγοράς, I, IX:2, σ. 402.2-16.

²³⁹⁹ Καντακουζηνός, I, I:45, σ. 220.3-11, 18-22.

κούνταν σε γενικές διαπιστώσεις χωρίς να προβαίνουν σε προτάσεις για την αντιμετώπιση της κρίσης.²⁴⁰⁰

Οι όποιες “παρεμβάσεις” ή απόψεις των λογίων για την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα εκδηλώνονται είτε στην επιστολογραφία είτε στους διάφορους εγκωμιαστικούς λόγους που συνθέτουν και εκφωνούν κατά περιστάσεις ενώπιον του αυτοκράτορα. Ως προς την πρώτη περίπτωση διαπιστώνεται μεν κάποια ελευθερία έκφρασης των επιστολογράφων για σύγχρονα ζητήματα και προβλήματα, αλλά πάντοτε στο πλαίσιο ενός περιορισμένου κύκλου φίλων. Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση παρατηρείται ο συνήθης εξωραϊσμός ή και η αδιαφορία έναντι των όποιων προβλημάτων και αδυναμιών της αυτοκρατορίας.²⁴⁰¹ Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Βασιλικού Λόγου του Μάξιμου Πλανούδη επ’ ευκαιρία της στέψης του Μιχαήλ Θ’ σε συναυτοκράτορα (21 Μαΐου 1295), το περιεχόμενο του οποίου, μολονότι δεν ξεφεύγει από τους καθιερωμένους τύπους ενός πανηγυρικού λόγου, όπως η κεντρική θέση που κατέχει στην Οικουμένη η αυτοκρατορία και η πρωτεύουσα, ή η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη, η ευσέβεια και η φιλανθρωπία του βασιλέα, είναι αρκετά ρεαλιστικό ως προς τη σύγχρονη πραγματικότητα και τις ανάγκες της αυτοκρατορίας.²⁴⁰²

Πράγματι, ο Πλανούδης εμφανίζεται αντίθετος στην τακτική άλλων εγκωμιαστών, που φέρεται να επαναλαμβάνουν τους γνωστούς κοινούς τόπους περί δικαιοσύνης και φιλανθρωπίας του αυτοκράτορα.²⁴⁰³ Επισημαίνει δε την ανάγκη συνέχισης και ολοκλήρωσης του πολιτικού οράματος του Μιχαήλ Η’ από τον εγγονό και συνονόματό του Μιχαήλ Θ’.²⁴⁰⁴ Κατά τη γνώμη του ο νέος αυτοκράτορας έχει στη διάθεσή του το αναγκαίο ιππικό, χρήματα και στόλο για να πραγματοποιήσει το έργο αυτό, ενώ για τη συγκρότηση αξιόμαχου στρατού οφείλει να απευθυνθεί στον αγροτικό πληθυσμό. Δεν διστάζει, μάλιστα, ακόμη και να προτρέψει τον νεαρό αυτοκράτορα να ακολουθήσει μια περισσότερο δυναμική και

²⁴⁰⁰ Κατά την εύστοχη παρατήρηση του Ševčenko, «Decline», ό.π., σ. 186: «Like their colleagues of all epochs, intellectuals of late Byzantium were best at criticizing, warning, and predicting; less good at detecting the cause of events and at offering constructive proposals. But they were not blind».

²⁴⁰¹ Ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος στο «Εγκώμιον εις τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον καὶ νέον Κωνσταντῖνον», *Anecdota Graeca* 1, σ. 342, αναφέρεται στο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η Μ. Ασία από τους Τούρκους ήδη από τη δεκαετία του 1270: «Τρέπεις πάλιν ἔνθεν ἐπὶ τὴν Ἀσίαν τοὺς ὀφθαλμοὺς ὀρᾶς τοὺς ἐξ Ἰσμαὴλ ἐμβριθέστατα ἐπικειμένους καὶ μάλα τὸν νέον συνθλίβοντας Ἰσραὴλ· ... καὶ ἰδὼν ἠλγησας ἀναλογιζόμενος εἰς οἶον τέλος κατήντησε τὰ ἡμέτερα». Επισημαίνει μάλιστα και τα μέτρα που έλαβε ο Μιχαήλ Η’: «Ἐνθεν τοι καὶ οὐκ ἀνεβάλου τὴν ἄμυναν» (σ. 343).

²⁴⁰² Λαΐου, «Στὸ Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων», ό.π., σ. 286.

²⁴⁰³ Westerink, «Basilikos», *BSI* 27 (1966), 101. Η παρατηρούμενη αποστροφή του προς την τακτική των προηγούμενων εγκωμιαστών είναι προφανώς ρητορική, αφού και ο ίδιος θα αναφερθεί στα χαρακτηριστικά του ιδανικού βασιλέα, όπως φρόνησις, ανδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη και φιλανθρωπία. Βλ. Westerink, «Basilikos», *BSI* 29 (1968), 34-37, και Angelon, *Ideology*, σσ. 62-63.

²⁴⁰⁴ Ο Πλανούδης επισημαίνει στον Μιχαήλ Θ’, ότι ο παππούς του «οὐ τοὺς φυγάδας μόνον Ῥωμαίων εἰς τὴν πόλιν κατήγε καὶ ἠπέιγετο πρὸς τὰ πρότερα τὴν πόλιν ἀνανεώσασθαι ... ἀλλ’ ἤδη τοῦ νικᾶν ἐν ἔθει γενόμενος καὶ θαλάττης γεύεσθαι σὺν τριήρεσιν ἔγνωκε δεῖν. καὶ στόλος εὐθύς ἐξηρτύετο ... καὶ Πόντος ὁμοῦ καὶ Αἰγαῖος ἀκούοντες ἔτρεμον, καὶ νῆσοι μετ’ ὀλίγον αἰ τῷ Αἰγαίῳ περικλυζόμεναι τὸν στόλον ἰδοῦσαι μέλλειν οὐκ εἶχον ... ἀπέδωκεν ὁ πάππος σοι, βασιλεῦ, τοῖς Ῥωμαίοις πατρίδα τὴν ἑαυτῆς, ὡς δεσποίνῃ θεραπαίνας τὰς νῆσους, πάντα σὺν ὄπλοις καὶ τῇ τοῦ μάχεσθαι προθυμίᾳ», Westerink, «Basilikos», *BSI* 28 (1967), 65-66, § 22-23.

επιθετική πολιτική κάνοντας χρήση του εγχώριου δυναμικού κατά το παράδειγμα του παππού του και του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού, που ενθάρρυνε και δημιούργησε πολλές ελπίδες με τις πρόσφατες επιτυχίες του κατά των Τούρκων.²⁴⁰⁵ Σε διαφορετική περίπτωση, επισημαίνει ο Πλανούδης, «ἐὰν ἡμεῖς ἡσυχίαν ἄγωμεν καὶ κινῶμεν μηδέν, ζηλώσουσιν ἡμᾶς οἱ πολέμοιοι».²⁴⁰⁶

Στο ίδιο κλίμα, ο Θωμάς Μάγιστρος στον Λόγο του *περὶ Βασιλείας*, και αργότερα οι Γεώργιος Οιναιώτης και Γεώργιος Γαλησιώτης στη “μετάφρασή” τους του βασιλικού *ἀνδριάντος* του Νικηφόρου Βλεμμύδη αναφέρονται στη χρησιμότητα του πολεμικού στόλου,²⁴⁰⁷ υποδεικνύοντας πιθανότατα την αναγκαιότητα επανίδρυσής του. Αυτός είναι εξάλλου και ο λόγος που ο Πλανούδης επιμένει να αναφέρεται σε αυτόν, καίτοι γνωρίζει ότι έχει διαλυθεί εδώ και μία δεκαετία, θίγοντας έτσι έντεχνα την πραγματικότητα: «εἰ τοῖνυν ἐγὼ μὲν ταῦτα λέγω, ἕτερος δ' ἀναστάς φήσει μὴ οὕτως ὀφείλειν ταῦτ' εἶναι καὶ γίνεσθαι, ἀλλὰ ... τὰς δὲ τριήρεις ἐὰν ἐπὶ τῶν ἐρμάτων κατασαπῆναι».²⁴⁰⁸ Ο Μάγιστρος δεν θα διαστάσει να επικρίνει ακόμη και την πολιτική συγκρότησης μισθοφορικών στρατευμάτων επισημαίνοντας ότι η αυτοκρατορία οφείλει να στηριχτεί στις δικές της δυνάμεις: «πεζῆς καὶ ναυτικῆς δυνάμεως πάντα ποιεῖσθαι λόγον· οἰκείας μέντοι ταύτης καὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς καταλόγου, καὶ ὅλως τῷ σῶ κράτει μάλιστα προσηκούσης· ξενικῆς δὲ οὐδ' οὐδηστινοσοῦν οὐδ' ἐν τῆς ἀντιπέρας ἠπειροῦ», καθώς οι μισθοφόροι έχουν αποδειχτεί έως τώρα ανάξιοι εμπιστοσύνης με πλέον χαρακτηριστική περίπτωση αυτή των Καταλανών.²⁴⁰⁹

Αντίθετα, ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης δεν φαίνεται να είναι αρνητικός στη μίσθωση μισθοφορικών στρατευμάτων, τα οποία θεωρεί αναγκαία για την άμυνα της αυτοκρατορίας, ίσως λόγω και της ενδοδυναστικής διαμάχης, μολονότι ο ίδιος δεν το ομολογεί ανοιχτά.²⁴¹⁰ Παραταύτα, ο Μετοχίτης πριν ακόμη ανέλθει στα ανώτερα δημόσια αξιώματα, δεν δίστασε να αποδώσει ευθύνες για την κακή έκβαση των δημοσίων πραγμάτων όχι στη μοίρα ή στον θείο παράγοντα, αλλά στην ανθρώπινη βούληση και στις πολιτικές επιλογές ζητώντας άμεσα τη λήψη μέτρων. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση του

²⁴⁰⁵ Laiou, *Constantinople*, σ. 158, και Angelon, *Ideology*, σ. 62. Ο Πλανούδης αναφέρεται ασφαλώς με υπερβολή στις δυνάμεις που είχε στη διάθεσή του ο Μιχαήλ Θ': «ἔστι σοι στρατόπεδον μυρίος κατειλεγμένους ἑσμός, ἔστι σοι πλῆθος ἄλλο βουλομένω καταλέγειν ἀμύθητον, ἔχεις ἵππον τὴν μὲν ἐκ τῆς χώρας τὴν δ' εἰ βούλει καὶ ὑπερόριον ... ἔχεις ὄπλα τὸν ἴσον τρόπον τοσαῦτα ὥστε θαυμάσαιμ' ἂν εἴ τις ἢ γεωργῶν ἢ ποιμένων σοῦ γε θελήσαντος ἄοπλος μείνειεν· πρόσσεσι τριήρεις ἔχειν ὅσας εἰς οὐδεὶς τῶν ἐφ' ἡμῶν πλεῖν τὴν θάλατταν δυναμένων, πρόσσεστιν ὄγκος χρημάτων ἐν θησαυροῖς, τὰ τοῦ πολέμου φημι νεῦρα, ... ἔχεις τὴν Ῥωμαίων τῶν σῶν προθυμίαν ἀκραίφην καὶ ἀκμάζουσαν», Westerink, «Basilikos», *BSI* 29 (1968), 44-45, § 40.

²⁴⁰⁶ Westerink, «Basilikos», *BSI* 29 (1968), 48.1342 κ.ε., § 41.

²⁴⁰⁷ Βλ. αντίστοιχα *PG* 145, στ. 457-461, και Hunger – Ševčenko, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, § 133 κ.ε., σσ. 86, 88.

²⁴⁰⁸ Westerink, «Basilikos», *BSI* 29 (1968), 45.1288-1294 κ.ε., § 40. Ο παραμελημένος στόλος ναυλοχούσε πιθανότατα στο Κοντοσκάλιο, το οποίο ο Μιχαήλ Η' είχε μετατρέψει σε πολεμικό λιμένα.

²⁴⁰⁹ *PG* 145, στ. 459D κ.ε., 461A. βλ. σχετικά Kyriakidis, *Warfare*, ὁ.π., σσ. 120-129, όπου μνεία και στις απόψεις των Γεωργίου Παχυμέρη και Νικηφόρου Γρηγορά.

²⁴¹⁰ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. πβ', σ. 539: «καὶ φιλότιμοι μεταδόσεις ἐλευθερίως, οὐ πρὸς οἰκείους μόνον ἀλλὰ καὶ ἄλλοτριους ἐξωθεν». Βλ. σχετικά και S. Kyriakidis, «The Employment of Large Groups of Mercenaries in Byzantium in the Period ca. 1290-1305 as Viewed by the Sources», *Byzantion* 79 (2009), 208-230, και του ιδίου, *Warfare*, ὁ.π., σσ. 129-130.

ιστορικού Γεωργίου Παχυμέρη, που δεν θα φεισθεί σκληρής κριτικής για τις πολιτικές επιλογές του αυτοκράτορα και των συνεπειών τους. Τέλος, στην περίπτωση του ακέφαλου εγκωμίου του Γεωργίου Γαλησιώτη προς τον Ανδρόνικο Β΄ (post 1299), ο συγγραφέας στηρίζει την πολιτική επιλογή του τελευταίου να παντρεύσει την πεντάχρονη κόρη του Σιμωνίδα με τον Σέρβο Κράλη Μιλούτιν θεωρώντας ότι έτσι θα παύσουν οι επιθέσεις των Σέρβων και η αυτοκρατορία απερίσπαστη θα μπορέσει να αντιμετωπίσει τις επιβουλές των Βουλγάρων και των Λατίνων.²⁴¹¹

Η διαρκής εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας και η μαθηματική πρόοδος των Τούρκων στις μικρασιατικές επαρχίες είναι επίσης εν γνώσει των συγχρόνων λογίων. Βέβαια, στις περισσότερες περιπτώσεις οι τελευταίοι αρκούνται απλώς στην επισήμανση των όσων θλιβερών διαδραματίζονται στη Μ. Ασία ή εκφράζουν την ελπίδα τους για την ανάσχεση της τουρκικής απειλής και την αντιστροφή του κλίματος. Έτσι, ο Μιχαήλ Γαβράς εμφανίζεται ενήμερος για την κατάσταση στη Μ. Ασία, παρόλο που πιστεύει ότι τέτοια είδους ζητήματα δεν αρμόζουν στην επιστολογραφία.²⁴¹² Αντίθετα, ο Γεώργιος Οιναιώτης σε επιστολή του προς τον γυναικαδελφό του Μεθόδιο Συρόπουλο καταγράφει τα έκτροπα που είδε να διαπράττουν οι Τούρκοι σε μία επιδρομή τους στην περιοχή του Γάνους (c. 1326/27): «*ὑπὸ βαρβάρων ὀρώντι καὶ μονύδρια ἀπάσης ὥρας, τὰ μὲν ἀναστατωθέντα, τὰ δὲ μιανθέντα, φεῦ, ὑπὸ τῶν τῷ ἐναγεστάτῳ Μωάμετ δουλευόντων, εἰκόνας σεπτὰς ἀγίων καταπεπατημένας. ὦ πόσαι κρήναι, πόσαι πηγαὶ διεφθαρμέναι μετὰ μανίας ἀπανθρώπου*», χωρίς περαιτέρω σχολιασμό.²⁴¹³ Ο ίδιος πάλι σε άλλη του επιστολή σχολιάζει τα κοινωνικά και οικονομικά επακόλουθα των τουρκικών επιδρομών στην περιοχή της Θράκης: «*τόποις, οἷς βάρβαρον γένος ἠφάνισε καὶ οὐς οἱ κακιστ' ἀπολλόμενοι ἀν(θρώπων) κατοικοῦσι, θηρεύειν ἀν(θρώπους) ἀντὶ θηρίων αἰρούμενοι*», επισημαίνοντας εύστοχα ότι πολλοί αναγκάζονται λόγω της ανασφάλειας και της πενίας να καταφύγουν στη ληστεία.²⁴¹⁴ Γνώστης όσων συνέβαιναν στη Μ. Ασία και ο Θεόδωρος Υρτακηνός απευθύνει στον μέγα δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό δύο επιστολές ενόψει επικείμενης εκστρατείας του κατά των Τούρκων (c. 1325-1327) εκφράζοντας την ελπίδα ότι θα καταφέρει να απωθήσει τους εχθρούς από τα ρωμαϊκά εδάφη.²⁴¹⁵ Τέλος, ο Μανουήλ Γαβαλάς ζητεί τη λήψη μέτρων κατά

²⁴¹¹ Βλ. Κουρούσης, «Η πρώτη ηλικία ... Γεωργίου Γαλησιώτου», ό.π., σσ. 261, 364-366, που τοποθετεί την εκφώνηση του λόγου στις αρχές του 1301. Ο D. Angelon, «Byzantine imperial panegyric as advise literature (1204-c. 1350)», E. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 11), Aldershot, 2003, σ. 63, καίτοι βρίσκει πολλές γλωσσικές ομοιότητες με τον Ολόβωλο και πιθανολογεί ότι αυτός είναι ενδεχομένως ο συγγραφέας του λόγου, καταλήγει αργότερα (*Ideology*, σ. 70) ότι είναι ανώνυμος.

²⁴¹² Γαβράς, *Έπιστολές*, αρ. 72, σσ. 114-118.

²⁴¹³ Κώδ. Laurent. S. Marco 356, αρ. 158 (ρνή), ff. 249^{r-v}. αρ. 157 (ρνζ'), ff. 243^{r-v}: «*ὀρών μ(έν) χώρας ἀοίκους, κεκαυμέν(ας) ὑπὸ τῶν ἐχθίστων βαρβάρων· ὀρών δὲ ναοὺς ἀναστάτους, εἰκόνας καταπεπατημένας, θυσιαστήρια μεμνασμένα. ἔπαθον τὴν ψυχὴν, καὶ ἐδάκρισα, οὐ μᾶλλον γε τὴν κοινὴν συμφορὰν*», και Karlsson - Fatouros, «Anonymus Florentinus», ό.π., αρ. 158, σ. 208. Βλ. σχετικά και Καντακουζηνός, I, I:42, σ. 206.5-11.

²⁴¹⁴ Κώδ. Laurent. S. Marco 356, αρ. 159 (ρνθ), ff. 252^{r-v}.

²⁴¹⁵ Υρτακηνός, *Έπιστολές*, αρ. 54, σσ. 17-18 και αρ. 55, σσ. 18-20.

των Τούρκων, ώστε η Μ. Ασία να επανέλθει στους πραγματικούς κυρίους της, τους Έλληνες.²⁴¹⁶

Εντούτοις, το οποίο ενδιαφέρον των λογίων, εντοπισμένο ως επί το πλείστον στα κείμενά τους, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μάλλον άτονο και ευκαιριακό, ακόμη και για την περίπτωση λογίων που κατείχαν θέσεις στην ανώτερη διοίκηση και είχαν βεβαιωμένα σχέσεις ή και καταγωγή από τη Μ. Ασία, όπως ο Μετοχίτης. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του τελευταίου, που στην αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας και έχοντας ζήσει τα εφηβικά του χρόνια και μορφωθεί στη Νίκαια, επισημαίνει στους δύο βασιλικούς του Λόγους προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ ότι το ζήτημα της Μ. Ασίας ήταν πολυδιάστατο. Κατά την άποψή του, η περιοχή έπασχε από ερήμωση εξαιτίας των Τούρκων, ενώ οι εναπομείναντες κάτοικοι είχαν χάσει το φρόνημά τους και την αίσθηση του πολίτη λόγω της στάσης των πολιτικών ιθυνόντων στην πρωτεύουσα απέναντί τους. Κατακρίνει μάλιστα την πολιτική του Μιχαήλ Η΄, που τους οδήγησε να εγκαταλείψουν τη γη και τις κατοικίες τους, και υποδεικνύει στον διάδοχό του τις κατευθύνσεις όπου θα έπρεπε να στρέψει το έμπρακτο ενδιαφέρον του. Ως εκ τούτου, προτείνει τη λήψη σειράς μέτρων με στόχο την ενθάρρυνση των κατοίκων να επανέλθουν στις εστίες τους. Σε αυτά ο Μετοχίτης συμπεριλαμβάνει την ενίσχυση της στρατιωτικής παρουσίας και της άμυνας στην περιοχή με την άμεση ανοικοδόμηση και συντήρηση των οχυρώσεων, καθώς και τη λήψη μέτρων για την αναζωογόνηση της τοπικής οικονομίας ώστε «*Ρωμαίοις δὲ πρὸς τὰρχαῖον ἐπανασωθῆναι, μὴ τὰ πράγματα μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ φρονήματα*».²⁴¹⁷ Κατά την άποψή του, η αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής με την άσκηση της διπλωματίας ήταν άωφελη, καθώς απευθυνόταν σε ένα πλήθος πολιτικών ενοτήτων, όπως ήταν τα τουρκικά εμιράτα, και σε ένα λαό “άναρχο”, χωρίς πολιτικές δομές, και επομένως ασταθή. Αυτό που απαιτούνταν ήταν μάλλον η παύση της διάσπασης των στρατιωτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας μεταξύ ανατολικών και δυτικών επαρχιών, και η συγκέντρωσή τους στα ανατολικά σύνορα για συντονισμένη δράση κατά των Τούρκων.²⁴¹⁸

²⁴¹⁶ Στ. Κουρούσης, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τινῶν ἐπιστολῶν τοῦ πρωτονοταρίου Φιλαδελφείας Μανουήλ Γαβαλά», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972/73), 116, 119 κ.ε. και 127. Το ότι οι Τούρκοι δεν έχουν κανένα δικαίωμα ἐπὶ της Μ. Ασίας: «οὐτ' ἐκ κλήρου τινὸς οὐτ' ἐκ παιδείας οὐτ' ἐκ νόμων θεοῦ», τονίζει σε ἐπιστολή του προς τον Μιχαήλ Γαβρά. Βλ. Γαβαλάς, *Ἐπιστολές*, αρ. Β.20, σ. 116.

²⁴¹⁷ Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σσ. 194-196, 320-330, 340-370, 392-401· βλ. και Laiou, *Constantinople*, σσ. 24, 78-79.

²⁴¹⁸ Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σσ. 338-340, 342-345. Βλ. και Angelon, «Byzantine imperial panegyric», *ό.π.*, σσ. 65-67. Την άποψη του Μετοχίτη επιβεβαιώνουν και τα λεγόμενα του Βενετού Μαρίνου Σανούδο Τορσέλλο, ότι η απώλεια της Παφλαγονίας οφειλόταν στην αδιαφορία του Μιχαήλ Η΄ για την άμυνά της, επειδή φοβόταν την εκ δυσμών επίθεση του Καρόλου Ανδηγανού και των Ενετών. Βλ. Σανούδος, *Ιστορία της Ρωμανίας*, *ό.π.*, σσ. 168-170, 169.21-171.1. Σχετικά, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στην εποχή του Ανδρονίκου Β΄ (c. 1296 κ.ε.) εντοπίζονται μόνο τρία μεγάλα *ἀλλάγια* ή *τάγματα* (δηλ. μεγάλες στρατιωτικές διοικήσεις), της Θεσσαλονίκης, των Σερρών και της Βιζύης, όλα στα ευρωπαϊκά εδάφη. Βλ. σχετικά τις εργασίες των Ι. Καραγιαννόπουλου, *Συμβολή στο πρόβλημα της στρατιωτικής “πρόνοιας” κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 16), Θεσσαλονίκη, 1998, σσ. 28-31· Μ. C. Bartusis, «The Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of Provincial Military Organization in Late Byzantium», *REB* 47 (1989), 186-193, και Maksimović, *Provincial Administration*, *ό.π.*, σσ. 180-183.

Παραταύτα, οι προτάσεις του Μετοχίτη ουδέποτε εφαρμόστηκαν και η πολιτική βούληση του αυτοκράτορα γρήγορα ατόνησε, με αποτέλεσμα η κατάσταση στις ανατολικές επαρχίες να επιδεινωθεί έτι περισσότερο. Από την Κωνσταντινούπολη πλέον ο Μετοχίτης θα θρηνεί για τη Μ. Ασία «καὶ ὄσσην ἀντὶ τῆς προτέρας εὐκλείας διὰ πάντων αἰσχύνην ἠλλαξάμεθα, καὶ ταπεινῶς ὡς μάλιστα πράττομεν, καὶ οὐκ ἀσεβείας μόνον ἐπ' ὀνειδίει καὶ γέλωτι καὶ τοῖς πολεμίοις τῆς πίστεως»²⁴¹⁹ και λυπάται για «τὰ κατ' ὄψιν ἐπισυμβάντα, καὶ τὰ χθῆς δὴ καὶ πρὸ τρίτης τῶν καθ' ἕω πραγμάτων, μᾶλλον δὲ τῶν λειψάνων ὁπόσων δὴ τινων οὐκ ἔστι ῥᾶστα ἐρεῖν ἐκ τῶν ἄρα τόσων καὶ πόσων μεγάλων ἐκείνων πραγμάτων καὶ τῆς παμμήκους τύχης ἐπιπεσόντα δυσχερῆ καὶ τελευτῶντα νανάγια».²⁴²⁰ Απαριθμεί μάλιστα τις περιοχές της Μ. Ασίας που χάθηκαν (Ιωνία, Αιολίδα, Φρυγία, Λυδία και Ελλήσποντος): «οἷς ἐκ νέας ἔθ' ἡλικίας ἐγωγε μάλιστ' οἰκειώσας ἐμαυτὸν καὶ παντὶ τρόπῳ συμβιώσας ἡδιστα, νῦν ἐξόριστος θρηνωδὸς ἐλείφθην, καὶ οἰμωγῶν καὶ δακρύων ... ὦ πολυέραστοι πόλεις· ὦ πολυέραστοί μοι πεδιάδες καὶ ὄροι καὶ νάπαι καὶ ποτάμια ρεύματα».²⁴²¹ Εντούτοις, οι συναισθηματικές του εξάρσεις δεν εκφράζονται δημόσια, παρά αποτελούν προσωπικές σκέψεις, που κατέγραψε και συγκέντρωσε στους Ὑπομνηματισμούς του.

Παρόμοια είναι η στάση και άλλων λογίων, όπως του Νικολάου Λαμπηνού, που σε ἐγκώμιό του (post 1296 - ante 4 Μαρτ. 1303) αποφεύγει σκοπίμως οποιαδήποτε νύξη στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα, όπως η πρόσφατη ήττα στον Βαφέα (27 Ιουλ. 1302) και τα όσα ακολούθησαν. Αντίθετα, αυτό που περιγράφει είναι σαφώς επίπλαστο και παραπέμπει σε παλαιότερες εποχές, όταν η αυτοκρατορία ήταν κατά πολύ ισχυρότερη: «ἀρχαί τε καὶ δυνάμεις καὶ προεδρίαὶ καὶ πάντες ἡγεμόνες ἐθνῶν ἐν ἰδιωτῶν ἤκουσι σχήμασιν ... καὶ ἰκέται πανταχόθεν καὶ πρεσβευταὶ τοῖς ἀφ' ὧν ἀφικνοῦνται τὴν σὴν εὐμένειαν μνώμενοι ... Κάμπτουσι γόνυ καὶ οἱ πρὸς Τίγγρητι καὶ ὅσον ἀνώκισται πρὸς Βορρᾶν Σκυθικὸν καὶ μετὰ δαψιλῶν ἀπ' Αἰθιοπίας ἀφικνοῦνται τῶν δώρων καὶ οἱ πρὸς Μαιώτιδι βάρβαροι τὰ σύμβολα δείκνουσι τῆς δουλείας. Ἔχουσι καὶ Πέρσαι ῥύστην κατονομάζειν, οἷς ὅτι τῆς τῶν ἐπικειμένων ἐλευθεροῖς χαλεπότητος ἔχουσι καὶ Ἴταλοὶ σωτήρα, ἐπεὶ τῆς τῶν φυλετῶν ἐρρύσω μανίας καὶ τοῦ πυρὸς ἤρπασας».²⁴²²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση του μεγάλου λογοθέτου Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, καίτοι είναι ιδιαίτερα προσεκτικός στις εκδηλώσεις του λόγω του ενωτικού πατέρα του, Γεωργίου Ακροπολίτη, και του κινηματία γαμπρού του, Αλεξίου Φιλανθρωπηνού. Έτσι, με αφορμή τη δεινή θέση των Βυζαντινών στη Μ. Ασία και την ενδοδυναστική διαμάχη, εκφράζει κυρίως σε επιστολές αλλά και στα αγιολογικά έργα που συνέγραψε την ανησυχία και τον φόβο του για την τύχη της αυτοκρατορίας αιτούμενος παράλληλα το θείον έλεος: «βυθιζόμεθα, καταποντιζόμεθα, ... νεώς τε ὁμοῦ καὶ πληρώματος ...

²⁴¹⁹ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. λζ', σ. 236.

²⁴²⁰ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. λη', σσ. 237-238.

²⁴²¹ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. λη', σσ. 238-239.

²⁴²² Πολέμης, «Λαμπηνός», § 80, σσ. 75-76· και § 89, σ. 80.

Στήθι καὶ ἐξίλασαι τὸν εὐίλατον θεόν, ὡς ἄλλην τινὰ κιβωτὸν τὸ καταλειφθὲν τοῦτο ἀνώτερον τηρήσειε τοῦ προσδοκίμου κατακλυσμοῦ καὶ ζώπυρόν τι τοῦ Χριστωνύμου γένους φυλάξειε».²⁴²³ Περί το 1326 και ο ἕτερος μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης θα εκφράσει εμμέσως σε ποιήματά του προς τον Θεόδωρο Ξανθόπουλο και τον ανεψιό του Λέοντα Βαρδαλή την ανησυχία του για τις συνέπειες που θα ἔχουν για τον ἴδιο τα δεινά της ἐρίδας των δύο Ανδρονίκων.²⁴²⁴

Ανεξάρτητα από τις προσωπικές ή άλλες σκοπιμότητες, που δεν δικαιολογούσαν τη δημόσια έκφραση, ο Μετοχίτης στους Ὑπομνηματισμούς του ομολογεί ὅτι ἔχει αναλάβει τη διοίκηση των δημοσίων πραγμάτων σε καιρούς χαλεπούς και ὅτι αὐτὸ που ουσιαστικά διαχειρίζεται δεν εἶναι παρά τα «ναυάγια τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας».²⁴²⁵ Χαρακτηριστική εἶναι ἐπίσης η χρήση λέξεων, ὅπως *λείψανα*, *ναυάγια*, *ἐλλείμματα*, *ὑποστάθμη*, *σκύβαλα*, κ.ά., που χρησιμοποιούνται συχνά ἀπό συγγραφείς της περιόδου, ὅπως ο Μετοχίτης.²⁴²⁶ Ὁ ἴδιος προσπαθώντας προφανῶς να δικαιολογήσει την κατάρρευση της βυζαντινῆς ἐξουσίας στη Μ. Ἀσία σπεύδει κατ' ἀρχάς να αναγνωρίσει την ἐπίδραση του φυσικοῦ νόμου της φθοράς και της παρακμῆς στην ἀνθρώπινη κοινωνία και στην ἱστορία, της ὁποίας συναισθάνεται το τέλος, ἐπισημαίνοντας ἐπιπροσθέτως και τον παράγοντα *τύχη*.²⁴²⁷ Εκφράζει, εντούτοις,

²⁴²³ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης, Ἐπιστολές, ἀρ. 188, σ. 252.10-17. Για την ἐρίδα των δύο Ἀνδρονίκων βλ. και ἀρ. 189, σ. 253.5-15: «Πλεῖστα μὲν γὰρ ὡς οἶσθα ἐξ οὐκ ὀλίγων ἐνιαυτῶν τῆ τῶν Ῥωμαίων ζυμπέπτωκε τὰ δεινά, ... τὸ δ' ἀναφυὲν ἔνδοθεν τὸ πᾶν ἀνεκύκησε καὶ συνέχεεν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐκ βαράθρων ἀνατρέψαι καὶ καταβαλεῖν ἐπέιγεται. κἂν εἰ μὴ χεῖρ ἄνωθεν θεοῦ καταπαῖσα πρὸς τὸ κρεῖττον μεταποιήσῃ τὰ καθ' ἡμᾶς, ἄρδην ἀπαξάπαντες ἀπολούμεθα», ἀρ. 191, σσ. 254-55.14-16 και ἀρ. 193, σ. 256.1-3. Για την κατάσταση στη Μ. Ἀσία σημειώνει χαρακτηριστικά ὅτι «κύκλω γὰρ οἱ δυσμενεῖς προνομεύουσι καὶ τὰ ἐγγειτόνων ὁσημέραι ληΐζονται, τοὺς μὲν ἐν ἡλικίᾳ πάντας ἀπηνῶς σφάττοντες, γυναῖκα δὲ καὶ παῖδας ἐν ἀνδραπόδων μοίρᾳ τιθέμενοι» (Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης, Ἐπιστολές, ἀρ. 85, σ. 174), ἐνῶ στον Βίο του ἁγίου Ἰωάννη του Ελεήμονος του Νέου τονίζει ὅτι: «τὸν κληρωσάμενον θεὸν παροργίζωμεν· οὐπερ εἵνεκα καὶ τὸ τῶν δυσσεβῶν φύλον Ἀγαρηνῶν καθ' ἡμῶν ἀκαθέκτως ὀρμᾶ καὶ ὁσημέραι ληΐζεται τὰ ἡμέτερα», Polemis, «St. John Merciful the Young», ὁ.π., σ. 53, § 12.5-11.

²⁴²⁴ J. Featherstone, «Theodore Metochites's Eleventh Poem», BZ 81 (1988), 256.88-120· του ἰδίου, *Theodore Metochites's Poem to Leo Bardales*, σ. 467.260-277· του ἰδίου, *Metochites's Poems 'to Himself'*, ἀρ. 14, σ. 24.5114-120. Στο τελευταῖο ποίημα (ἀρ. 14, σ. 28.190-201) γράφει ὅτι ο φόβος για τα δεινά που πρόκειται να σωρεύσει ο ἐμφύλιος στο γένος, και για την τύχη της αυτοκρατορίας τον κρατᾶ ἀύπνο τα βράδια:

«τόνδ' εἴ γ' ἐγὼν μάλα δεῖδια χαλεπὸν ὄγκον
ἀμφὶ γε τοῦ μοῦ γείνεος εἵνεκα πολλὸν χρόνον
ἤδη τειρομένοιο διαμπερές ὄλλυμένοιο, [...]
καὶ τε μεθ' ἡματα νύκτας ἀπάσας ἄϋπνον ἐόντα
φροντίσι λευγαλέοισι τρυχόμενόν τ' ἄτροπα [...]
δερκόμενον διὰ χεῖμασιν ἤϋτε νῆα μεγάλην
ἡγεμονίαν ἀγακλεᾶ τήνδε διὰ πάντ' αἰῶ
σμερδαλέα βράσσουσ' ὑποβρύχιον τεύχ' ἰούσαν».

Γράφει μάλιστα ὅτι προτιμᾶ να πεθάνει παρά να δει την αυτοκρατορία να χάνεται (σ. 30.204-210). Βλ. και ὅσα ἀναφέρει σχετικά στους Ὑπομνηματισμούς του (κεφ. κη', σσ. 191-193).

²⁴²⁵ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. κη', σ. 193, και Ševčenko, «Decline», ὁ.π., σ. 172.

²⁴²⁶ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. λη', σ. 237, 238, 240, και Ševčenko, «Decline», ὁ.π., σ. 173.

²⁴²⁷ Ὁ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. ρί', σσ. 725-726, κάνοντας λόγο για τις παλιές αυτοκρατορίες των Ἀσσυρίων, Περσῶν, Μακεδόνων και Ῥωμαίων, προσθέτει ὅτι «καὶ γένεσις ἐστὶ καὶ πρόοδος εἰς ἀκμὴν, καὶ ἀκμὴ, καὶ φθίσις ἔπειτα, καὶ τελευταία καθάπαξ φθορὰ καὶ θάνατος, οὕτω δὲ καὶ περὶ τῶν καθολικῶς ἐν ἀνθρώποις πραγμάτων καὶ πολιτειῶν καὶ δεσποτειῶν αἰεὶ βεούσας καὶ μεταβαλλούσας ταύτας ὄραν ἐστὶ, καὶ κατ' οὐδὲν ἐστῶσας μονίμους, ἀλλὰ γινομένας τέ καὶ προϊούσας καὶ κατ' ὀλίγον φθίνουσας καὶ μεταβαλλούσας εἰς πᾶν

δειλά την ελπίδα μήπως η μοίρα αλλάξει τελικά και ανατραπεί προς το καλύτερο η παρούσα κατάσταση.²⁴²⁸ Η αντίληψη αυτή του Μετοχίτη δεν βρίσκει απόλυτα σύμφωνο τον μαθητή του Νικηφόρο Γρηγορά, που ψέγει τον δάσκαλό του για ηττοπάθεια,²⁴²⁹ ενώ ο ίδιος προτιμά να αποδίδει το αστάθμητο της ανθρώπινης μοίρας στην επενέργεια της θείας πρόνοιας αφήνοντας έτσι περιθώρια για την μεταβολή της.²⁴³⁰

Επακόλουθα της κρίσης που βίωνε η αυτοκρατορία και ταυτόχρονα κάποια από τα αίτια που συνέτειναν στη διατήρησή της θεωρήθηκαν από μία μερίδα λογίων τα φαινόμενα διαφθοράς και κακοδιοίκησης. Ως εκ τούτου, προτάθηκε η λήψη μέτρων για τον περιορισμό τους και η άσκηση χρηστής διοίκησης για τη βελτίωση της εικόνας των δημοσίων υποθέσεων. Πράγματι, η ιδέα της πρόταξης του κοινού συμφέροντος –«Ρωμαίων ωφελείας ἔνεκα»– είναι αρκετά συνήθης την εποχή αυτή μεταξύ των λογίων,²⁴³¹ χωρίς να είναι πάντοτε απαλλαγμένη από πολιτικές σκοπιμότητες,²⁴³² γεγονός που μας επιτρέπει να δεχτούμε ότι αποτελεί πλέον ένα ευρύτερο αίτημα και όχι απλώς ρητορικό τόπο δεδομένου και του πλήθους των περιπτώσεων εκμετάλλευσης και αδικίας εις βάρος των αδυνάτων.

Ήδη στα λεγόμενα *Κάτοπτρα* ἡγεμόνος δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην ηθική συγκρότηση του αυτοκράτορα και κατ' ἐπέκταση στην ορθή άσκηση της πολιτικής εξουσίας, εφόσον ο τελευταίος όχι μόνον υπερέχει των υπηκόων του, αλλά και αποτελεί πρότυπο, που πρέπει να προβάλλεται. Έτσι, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ο βασιλεύς είναι «βάσις λαοῦ» (ή κατά την απόδοση των Οιναιώτη-Γαλησιώτη: «λαοῦ στηριγμὸς ἀμετακίνητος»)²⁴³³ Ως εκ τούτου, χάριν των υπηκόων του δεν θα πρέπει να καταφεύγει σε μέτρα, όπως η υπέρμετρη φορολόγηση, καθώς «φορολογεῖν δὲ πέρα τοῦ δέοντος καὶ παραλόγως δασμολογεῖν ἢ καὶ παντὶ τρόπῳ νηλεῶς ἐκλωπίζειν τοὺς ὑπὸ χεῖρα καὶ τραχηλίζειν,

τοῦναντίον, τελευτώσας καὶ θανάσιμον πέρασ καὶ ἄλλας ἐξ ἄλλων γιγνομένας αἰεὶ καὶ μετ' ἄλλας ὡσπερ ἐν περιστροφῇ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ παντός ἀνθρωπίνου γένους». Βλ. και *Miscellanea*, κεφ. θ', σ. 68· κεφ. οα', σ. 473· κεφ. μ', σ. 251, και ριβ', σσ. 751, 756-757. Παρόμοιο σκεπτικό συναντά κανείς και στον Θεόδωρο Β' Λάσκαρι, *Festa*, «Κοσμική Δήλωση», *ό.π.*, σ. 26. Για το θέμα βλ. Ševčenko, «Decline», *ό.π.*, σ. 182-184 και σημ. 78, όπου ο συγγραφέας βρίσκει παράλληλα στην σκέψη του Φίλωνα Ιουδαίου.

²⁴²⁸ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. λη', σ. 245, και Ševčenko, «Decline», *ό.π.*, σ. 185.

²⁴²⁹ Για την ηττοπάθεια του Μετοχίτη, που δεν φαίνεται να είναι ρητορικός τόπος, αλλά πραγματική συναίσθηση του ζοφερού μέλλοντος βλ. K. Hult, «Att leva i en stad utan murar — Theodoros Metochites om människans villkor», *Bysantinska Sällskapet Bulletin* 23 (2005), 17-22.

²⁴³⁰ Γρηγοράς, I, VII:4, σσ. 225.3-7, 226.20-22. Ο ίδιος, σε άλλο σημείο της *Ιστορίας* του (I, VII:8, σ. 257.4-7), θα επισημάνει ότι «οὐκ ἔστιν οὐδὲν τῶν ἐν κόσμῳ πραγμάτων βεβαιοῖόν τε καὶ ἀσφαλές, ἀλλὰ παίγνιον θεοῦ τὰ ἀνθρώπινα κατὰ Πλάτωνα καὶ ἀδήλως πάντ' ἄνω καὶ κάτω περιχωρεῖ καὶ ἐναλλάξ ἀτέκμαρτον πορεύεται δρόμον».

²⁴³¹ Βλ. Θωμά Μάγιστρο, *Λόγος Περὶ Βασιλείας*, PG 145, στ. 520D· το εγκώμιο του Νικηφόρου Χούμνου προς τον Ανδρόνικο Β' (c. 1285), *Anecdota Graeca*, 2, σ. 9: «ὅσον μέγα καὶ κοινὸν ἀγαθὸν εἰς βίον προήλθεν»· σ. 37: «Τί γὰρ τῷ κοινῇ συμφερόντων τὸν σὸν νοῦν ἐξέφυγε πώποτε, νόημα ἢ βούλευμα, ἢ σκέψις ἀρίστη πραγμάτων, ἢ σοφὴ διοίκησης;», και σ. 44: «Οὐδὲν τοιοῦτον ... οἷα τὰ τῆς ἀδικίας νεανιεύματα, τῷ κοινῷ κακῶς παρεῖσφθαρται», όπως και την πρόταση του Μανουήλ Μοσχόπουλου για την επιβολή και ενός ὄρκου προς την πολιτεία, που κινεῖται στο ἴδιο πνεῦμα. Βλ. Svoronos, «Serment de fidélité», *ό.π.*, σ. 193 κ.ε. και ἰδίως σ. 197.

²⁴³² Καντακουζηνός, II, III:30, σ. 185.11-13.

²⁴³³ Hunger-Ševčenko, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, § 8, σσ. 46-47.

ἀπληθυντασμένης πλεονεξίας ἐστίν»²⁴³⁴ αναφερόμενος δε στους δικαστές και στους αγορανόμους τονίζει ότι θα πρέπει να είναι δίκαιοι και να μην τρώγουν τις σάρκες των ανθρώπων, όπως ο αετός το συκώτι του Προμηθέα.²⁴³⁵ Η συλλογή των φόρων είναι ασφαλώς αναγκαία για το κράτος, όπως επισημαίνουν ο Βλεμμύδης και αργότερα ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης. Ο τελευταίος μάλιστα θα συμπεριλάβει στους Ὑπομνηματισμούς του και ένα κεφάλαιο με τον τίτλο «Ὅτι ἐπιμελητέον βασιλεῖ μάλιστα περὶ τὸ πορίζεσθαι χρηματισμούς», όπου και σημειώνει πόσο απαραίτητα είναι τα χρήματα για την άσκηση της εξουσίας.²⁴³⁶ Παραταύτα ο αυτοκράτορας, λέει ο Θωμάς Μάγιστρος (c. 1324-1328), δεν θα πρέπει να καταφεύγει στον λαό για έκτακτες εισφορές αλλά να αντλεί το αναγκαίο ποσό από τα κρατικά αποθέματα και τη βασιλική περιουσία.²⁴³⁷

Η οικονομική κρίση λόγω των αυξημένων δημοσιονομικών αναγκών και της αναγκαστικής υποτίμησης του νομίσματος επέτεινε την κακοδιοίκηση και δη τη δράση των φορολόγων, γεγονός που επισημαίνεται αρκετά συχνά στη σύγχρονη γραμματεία. Ο Γρηγόριος Β΄ σε εγκώμιό του προς τον Ανδρόνικο Β΄ (c. 1283-1284) αναφέρεται στη φιλάνθρωπία και στον οίκτο του αυτοκράτορα αναφορικά με μια σειρά περιπτώσεων μη χρηστής διοικήσεως, οι οποίες υποτίθεται ότι δεν ισχύουν στην περίπτωση του: «Βλέπε δή μοι καὶ χρημάτων διανομὰς καὶ χορηγίας ἀφθόνους οὐ κόλαξι καὶ ἄλλως διεφθαρμένοις ἀνθρώποις, τοῖς δὲ που χηρῶσι διδομένας καὶ ἀξίους λαβεῖν. βλέπε μοι, ἐάν γε καὶ δικαιοσύνης πίστην ἐθέλης λαβεῖν, τελωνῶν ἀπανθρωπίαν καὶ φορολόγων καταργηθεῖσαν ὡμότητα. Βλέπε καὶ συγγραφὴν ἄδικον, εἰ δὲ βούλει, καὶ ἀναγραφὴν διασπασθεῖσαν ... οὐδεὶς προσέρχεται συκοφάντης, κἂν τολμήσῃ ποτέ, οὐ χαιρήσει. Οὐδεὶς λυμεῶν ἄνθρωπος εἰς λειτουργίαν δημόσιον παραδύεται, οὐδ' ἑαυτῷ χρημάτων εἰσπράξεις ὠνεῖται ... διὰ τοῦτο καὶ ὁ λαὸς αὐτὸν ὁ πτωχὸς εὐλογεῖ καὶ πόλεις ἀνθρώπων ἀδικουμένων αἰνοῦσιν».²⁴³⁸ Βέβαια, όλα τα παραπάνω αποτελούν μάλλον μια ιδανική κατάσταση, η οποία φαίνεται ότι δεν ίσχυε στην πραγματικότητα, παρά αποτελούσε ένα ρητορικό τέχνασμα μέσω του οποίου ο Γρηγόριος Β΄ θίγει ουσιαστικά όλα τα κακώς κείμενα της διοικήσεως. Περισσότερο άμεσα ο λόγιος μοναχός Μάξιμος Πλανούδης στηλιτεύει σε επιστολή του προς τον λογοθέτη τῶν ἀγγελῶν

²⁴³⁴ Hunger-Ševčenko, Βασιλικὸς Ἀνδριάς, § 72, σ. 64.

²⁴³⁵ Hunger-Ševčenko, Βασιλικὸς Ἀνδριάς, § 155, σσ. 96-97. Βλ. ὅσα αναφέρει σχετικά και ο Θωμάς Μάγιστρος: «ἀγορανόμοις δὲ καὶ ἀστυνόμοις καὶ τοῖς ἄλλως τῶν πόλεων ἀρμοσταῖς ... χρεῖ ... ὅπως ἀδικήσεται μὲν μηδεὶς τῶν τοῦ δήμου» («Περὶ Πολιτείας», PG 145, στ. 517D - 520A).

²⁴³⁶ Μετοχίτης, *Miscellanea*, κεφ. πβ', σσ. 538 κ.ε. και ειδικότερα σσ. 541-544, όπου και εκφράζεται η άποψη, ότι ο αυτοκράτορας που δεν διαθέτει τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους, δεν έχει άλλη επιλογή από την παραίτηση.

²⁴³⁷ Βλ. Hunger - Ševčenko, Βασιλικὸς Ἀνδριάς, § 1-5, σ. 44, και PG 145, στ. 481B. Οφείλουμε, πάντως, να επισημάνουμε ότι ήδη τον Νοέμβριο του 1304 ο Ανδρόνικος Β΄ είχε πληρώσει τους Καταλανούς με δικά του χρήματα (Παχυμέρης, IV, XII:7, σ. 539.15-16), ενώ το 1305 υἱὸς του Μιχαήλ Θ΄ διέθεσε μέρος της προίκας της γυναίκας του για να εξοπλίσει τον στρατό και να καλύψει τις επιχειρήσεις κατά των Βουλγάρων (Παχυμέρης, IV, XI:28, σ. 491.10-17). Τέλος, το 1321 πάλι ο Ανδρόνικος Β΄ αναγκάστηκε να πουλήσει τα κοσμήματα του στέμματος προκειμένου να αντιμετωπίσει τις τουρκικές ναυτικές επιδρομές, (Γρηγοράς, I, VIII:11, σ. 351.12-14: «ὡς τῶν βασιλικῶν σπανιζόντων ἐντεῦθεν χρημάτων τὰ τῶν πάλαι βασιλέων κειμήλια δι' ἀνάγκην ἐνδείας πιπράσκεσθαι»)· βλ. και Laiou, *Constantinople*, σ. 189 και σημ. 120.

²⁴³⁸ *Anecdota Graeca* 1, σσ. 385-386.

Φακρασή την «νῦν ἐπιπολάζουσα μανία τῶν τελωνῶν».²⁴³⁹ Το ίδιο επικριτικός έναντι των φορολογικών μέτρων είναι και ο Θωμάς Μάγιστρος, που κάνει λόγο για ‘λήστευση’ του λαού, συνιστώντας μετριοπάθεια στη φορολόγηση και θέσπιση νόμων για την προάσπιση του δημοσίου χρήματος.²⁴⁴⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η στάση του λαού της πρωτεύουσας έναντι των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η αυτοκρατορία ή στις επιλογές του αυτοκράτορα. Σχετικά, η εξέταση των συγχρόνων ιστορικών πηγών αποκαλύπτει τη σταδιακή επικράτηση ενός αισθήματος ανησυχίας και ανασφάλειας που εντείνεται συν τω χρόνω, λόγω της συνεχιζόμενης προώθησης των Τούρκων στη Μ. Ασία και της αδυναμίας του κράτους να προστατεύσει τα εδάφη και τους πολίτες του. Έτσι, η είδηση των επιτυχιών του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού και η αποστολή στην πρωτεύουσα αιχμαλώτων και λαφύρων από τις νικηφόρες επιχειρήσεις του στα ανατολικά σύνορα προκάλεσαν ενθουσιασμό, ευφορία και αισιοδοξία στους κατοίκους της πρωτεύουσας, όπως μας πληροφορεί ο Πλανούδης, που σε επιστολή του επισημαίνει «ὅτι τὴν βασιλεύουσαν ταύτην εὐφροσύνην ἐπλήρωσας πάντων διηγουμένων ἀλλήλοις σὺν ἡδονῇ τὰ σὰ τρόπαια καὶ τὰς σὰς ἀρετὰς· ... ἀλλ’ αὐτοκέλευστοι πάντες ἐπαινοῦσι τὰ σὰ, καὶ ὁ κραταιὸς ἡμῶν καὶ ἅγιος βασιλεὺς χαίρει ταῦτά γε ἀκούων, ἄτε ὄρων τὰς ἐλπίδας ἑαυτοῦ τὰς ἐπὶ σοὶ μηδαμῶς ψευδομένας».²⁴⁴¹

Λίγα έτη αργότερα, η δεινή θέση στην οποία περιήλθε η αυτοκρατορία και η ίδια η Κωνσταντινούπολη εξαιτίας των Τούρκων και των Καταλανών προκάλεσε την αντίδραση του λαού, που εξέφρασε πλέον ανοιχτά και ενίοτε βίαια τη διαφωνία του στις έως τότε πολιτικές επιλογές του αυτοκράτορα, όπως η επιζήμια για το κράτος διάλυση του πολεμικού στόλου (1284).²⁴⁴² Την αναταραχή και λαϊκή δυσαρέσκεια επέτειναν η παρουσία των προσφύγων, το επισιτιστικό πρόβλημα και η δράση των Καταλανών στη Θράκη, ιδιαίτερα δε μετά και την κατάληψη από τους τελευταίους της Ραιδεστού (1305). Ο κάτοικοι της πρωτεύουσας εξεγέρθηκαν επιδιδόμενοι σε βιαιότητες κατά των Καταλανών, που διέμεναν στην Περαία, πυρπόλησαν την κατοικία του Παχέος Ραούλ, όπου φιλοξενούνταν κά-

²⁴³⁹ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 3, σ. 7.15.

²⁴⁴⁰ PG 145, στ. 476 κ.ε., 484D-488. Όπως γράφει χαρακτηριστικά: «καὶ νῦν τοίνυν τὰς τῶν δημοσίων διαχειρίσεις οὕτως ἀθλίως ἔχουσας, ὡς χρημάτων ὠνίους τοῖς βουλομένοις προκείσθαι ... παντ’ ἄνω καὶ κάτω ποιεῖ» (PG 145, στ. 476D)· στρέφεται δε και κατά της ενοικίασης των φόρων: «πόλεις ἀπάσας καὶ χώρας ἐπιτρίβεσθαι καὶ πάσχειν κακῶς ὑπὸ τουτωνι τῶν θαυμαστῶν ὠνητόρων σφόδρ’ ἐπικειμένων τε καὶ παρανομούντων· καὶ τί γὰρ οὐ ποιοῦντων μᾶλλον δὲ πάντων καὶ ποιεῖν καὶ λέγειν ὑπὲρ τοῦ πλείω λαβεῖν ὧν ἀξιούντων» (PG 145, στ. 477A). Ζητεῖ μάλιστα ἀπὸ τον αυτοκράτορα να παραιτηθεῖ ἀπὸ τη φορολογία στην εὕρεση θησαυροῦ (PG 145, στ. 477-480), να λάβει μέτρα για την προστασία των ναυαγίων, και κατ’ ἐπέκταση των ἐμπορῶν, ἀπὸ τη ληστεία (PG 145, στ. 481-484), και να παραιτηθεῖ ἀπὸ την εἰσπραξη μέρους της περιουσίας των ἀποθανόντων (ἀβιωτίκιον) (PG 145, στ. 484D-485). Αντίθετα ἀπὸ τον Μάγιστρο, ο Πλανούδης τάσσεται ὑπὲρ της αξιοποίησης των θησαυρῶν χάριν των πολεμικῶν επιχειρήσεων. Βλ. Westerink, «Basilikos», BSl 29 (1968), 45.1268-1270, § 40. Πρβλ. σχετικά και τα μέτρα του Ἀνδρονίκου Α΄ Κομνηνοῦ (Νικήτας Χωνιάτης, I, σ. 326.50-68).

²⁴⁴¹ Πλανούδης, *Ἐπιστολές*, αρ. 105, σ. 140.9-12, 26-29. Για το θέμα βλ. ἐπίσης την επιστολή του ἰδίου στον Φιλανθρωπηνό, αρ. 107, σσ. 142-143, και Laiou, *Constantinople*, σ. 82.

²⁴⁴² Παχυμέρης, IV, XII:26, σ. 581.1-6, 14-16.

ποιοι από αυτούς,²⁴⁴³ ενώ επιχείρησαν να λεηλατήσουν και άλλες οικίες δυνατών για λόγους πιθανόν κοινωνικού χαρακτήρα.²⁴⁴⁴ Σχετικό είναι και ένα εκτενές ποίημα του Μανουήλ Φιλή προς τον Ανδρόνικο Β΄ με τον τίτλο: «*Παραμυθητικοὶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, τῶν Σικελιωτῶν τὴν Θράκην ἐπιδραμόντων*», όπου μεταξύ άλλων γίνεται επίκληση στον Θεό να βοηθήσει τον αυτοκράτορα να αντεπεξέλθει στις ανάγκες των καιρῶν και να προλάβει τυχόν αντίδραση του λαού.²⁴⁴⁵

Τέλος, στη δυναστική έριδα των δύο Ανδρονίκων οι κάτοικοι της πρωτεύουσας απέφυγαν να εκδηλωθούν ανοιχτά υπέρ του ενός από τους δύο αντιπάλους. Αντίθετα, κατά την πρώτη συνδιαλλαγή τους αντέδρασαν θετικά: «*εἰς τὰ βασιλεια ἐφοίτων πανδημεί, ἅμα μὲν συνεορτάσοντες καὶ αὐτοὶ τὴν εἰρήνην*».²⁴⁴⁶ Βέβαια, στην μερίδα του Ανδρονίκου Β΄ διάχυτος ήταν ο φόβος μήπως «*οὐκ ἤρεμήσον τὸ πλῆθος τῆς πόλεως, ἀλλὰ νεωτερίσον, εἰ πρὸ τῶν πυλῶν θεάσαιντο τὸν στρατόν (scil. του Ανδρονίκου Γ΄)*»,²⁴⁴⁷ και «*στασιάσαι κατ' ἀλλήλων τοὺς Βυζαντίους καὶ μεγίστην γενέσθαι φθορὰν πάντων ὁμοῦ χρημάτων, οἰκιῶν, ἀνδρῶν, γυναικῶν, ἀρχόντων, ἀρχομένων*».²⁴⁴⁸ Εντούτοις, η στάση των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης υπήρξε μάλλον καρτερική. Έτσι, αν και η στήριξη στο πρόσωπο του νεαρού Ανδρονίκου αυξανόταν στο εσωτερικό της πρωτεύουσας, ο τελευταίος συνειδητοποίησε ότι ο λαός δεν ήταν διατεθειμένος να ξεγεραθεί κατά του παππού του.²⁴⁴⁹

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι οι κάτοικοι της πρωτεύουσας είχαν συναίσθηση των πολιτικών και κοινωνικών προβλημάτων, καθώς βίωναν καθημερινά τις συνέπειες πολλών εξ αυτών. Ενίοτε μάλιστα εξέφραζαν την άποψή τους για τις αυτοκρατορικές επιλογές δυναμικά, διαμαρτυρόμενοι ή και προβαίνοντας σε πράξεις βίας. Αυτός είναι, άλλωστε, και ο λόγος που τόσο ο αυτοκράτορας όσο και ο πατριάρχης επεδίωκαν να τους καταστήσουν κοινωνούς των προβλημάτων και των επιλογών τους προκειμένου να λάβουν τη σιωπηρή συναίνεσή τους και να προλάβουν την εκδήλωση τυχόν αντιδράσεων. Επιπλέον, καίτοι ουδέποτε αμφισβήτησαν το πολιτικό σύστημα, οι Κωνσταντινουπολίτες υπεδείκνυαν με τη στάση τους τα κακώς κείμενα και τα προβλήματα, που θα έπρεπε να επιλυθούν.

Ολοκληρώνοντας οφείλουμε να επισημάνουμε ορισμένους παράγοντες, όπως αυτούς της μοίρας, της θείας πρόνοιας και της αμαρτίας, που θεωρήθηκαν εξίσου υπεύθυνοι για

²⁴⁴³ Παχυμέρης, IV, XII:26, σ. 581.24-32.

²⁴⁴⁴ Παχυμέρης, IV, XII:26, σ. 583.5-9.

²⁴⁴⁵ Φιλή, *Carmina*, II, αρ. 14, σσ. 34-58, και ειδικότερα σ. 50.390-394:

«*Σίτισον αὐτὸν χαρμονῆς μάννα βρέχων
Πότισον αὐτὸν μυστικὴν πέτραν σχίσας·
κίνησον αὐτῷ τῆς ψυχῆς τὴν πικρίαν· [...]
Μήπως ὁ καινὸς Ἰσραὴλ σοὶ γογγύσῃ*».

²⁴⁴⁶ Καντακουζηνός, I, I:34, σσ. 168.24-169.3.

²⁴⁴⁷ Γρηγοράς, I, VIII:6, σ. 320.5-11.

²⁴⁴⁸ Γρηγοράς, I, VIII:6, σ. 320.14-16· βλ. και Καντακουζηνός, I, I:19, σσ. 96.18-97.2, ο οποίος κάνει λόγο για αύξηση της επιρροής του Ανδρονίκου Γ΄ στα λαϊκά στρώματα της πρωτεύουσας.

²⁴⁴⁹ Γρηγοράς, I, VIII:11, σσ. 353.3-8, και 353.22-354.1.

τη δεινή κατάσταση της αυτοκρατορίας. Η παραπάνω αντίληψη απαντά ως επί το πλείστον στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, όταν πλέον η επιδείνωση των δημοσίων υποθέσεων κατέστησε αναγκαία την προσφυγή στον θείο παράγοντα για βοήθεια και σωτηρία από τους εξωτερικούς, αλλά και εσωτερικούς κινδύνους. Ταυτόχρονα όμως, χάρη και στις διδασκαλίες του Πατριάρχη Αθανασίου, διαμορφώθηκε η πεποίθηση ότι μία από τις σημαντικότερες αιτίες, αν όχι η μοναδική, για τη γενικότερη κατάπτωση ήταν οι αμαρτίες όλων, αρχόντων και αρχομένων. Σχετικά, ο Παχυμέρης σημειώνει ότι ο Πατριάρχης απευθυνόταν συστηματικά στα μέλη του κλήρου και στον λαό της πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια των εβδομαδιαίων λιτανειών που πραγματοποιούσε, όπου και τούς υπέβαλλε την ιδέα ότι «ἃ μὲν ἐζημίωντο, ἐξ ἁμαρτίας καὶ ζημιούσθαι, ἃ δὲ ἦσαν, ἐκ τῆς τῶν δικαίων δεήσεως περισώζεσθαι. Καὶ τὰ μὲν τῆς θείας ὀργῆς δῆλα ἦσαν καὶ ἐωρῶντο».²⁴⁵⁰ Πράγματι, ο Αθανάσιος Α΄ ήταν πεπεισμένος ότι η αυτοκρατορία κατά θεία παραχώρηση «διὰ τὰς ἐμὰς ἁμαρτίας, παλαμναίοις Ἰσμηλίταις (scil. Τούρκοι) κατήντησεν εἰς κατάβρωμα»,²⁴⁵¹ ενώ η ίδια αιτία ευθυνόταν και για τη φθοροποιό δράση των Καταλανών.²⁴⁵² Κι αυτό διότι οι κάτοικοι δεν πολιτεύονταν σύμφωνα με τις επιταγές του Χριστιανισμού «δι' ἀθέτησιν τῶν τοῦ Θεοῦ νόμων καὶ καταφρόνησιν»²⁴⁵³ - αλλά επιδίδονταν σε έργα επαχθή στον Θεό, όπως «πορνείας καὶ ἀρπαγὰς, μοιχείας, ἀρρητουργίας καὶ γοητείας, ἀδικίας καὶ ψεύδη, ἀκαθαρσίας καὶ πενήτων ἐκπιεσμούς».²⁴⁵⁴

Η απαισιόδοξη θέαση του μέλλοντος επεξέτεινε την παραπάνω αντίληψη για τον ρόλο των αμαρτιών στη κατάπτωση του κράτους εκτός από τα λαϊκά στρώματα και στους κύκλους των λογίων και των δημοσίων λειτουργιών. Έτσι, ο Χούμνος σε επιστολή του στον Θεόδωρο Μουζάλωνα γράφει ότι «Ἐκ γὰρ συχνῶν τῶν ἁμαρτημάτων ποικίλαι μὲν ἡμῖν συμπίπτουσι συμφοραί»,²⁴⁵⁵ ενώ ακόμη και ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ θα εκφράσει τη

²⁴⁵⁰ Παχυμέρης, IV, XII:35, σ. 613.9, 11-16· και IV, XIII:28, σσ. 693.27-695.7.

²⁴⁵¹ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 1, σ. 2.11-12 (1299-1300), Laurent, *Regestes*, Appendix, no. 3· και αρ. 68, σ. 160.2-5 (αρχές 1305), Laurent, *Regestes*, αρ. 1624.

²⁴⁵² Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 67, σ. 160.16-18 (1306), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1650.

²⁴⁵³ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, , αρ. 13, σ. 31.5-7 (1304;), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1610.

²⁴⁵⁴ Αθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, αρ. 110, σ. 276.106-112 (τέλη 1303 ή 1304), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1735. Ad apparatusum, «περὶ δημηγορίας αὐτοῦ ὄντως τοῦ πατριάρχου ἐκεῖ ἐν τῷ παλατίῳ», postea scr. «γράμμα διεγείρων βασιλεῖς καὶ ἄρχοντας καὶ πάν τὸ ὑπήκοον πρὸς ἐπιστροφήν πρὸς Θεὸν καὶ μετάνοιαν»· βλ. του ἰδίου, Ἐπιστολές, αρ. 14, σσ. 32-34, στ. 13-17 (1303-1309), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1677. Ο ἴδιος πάλι σε αχρονολόγητη διδασκαλία του αποδίδει ὅλες τις συμφορές (λιμούς, λοιμούς, σεισμούς και εχθρικές επιδρομές) εκτός από τις αμαρτίες και στο σχίσμα των Αρσενιτών (Laurent, *Regestes*, αρ. 1777, σ. 555). Το ἴδιο αναφέρει και ο βιογράφος του, Θεόκτιστος Στουδίτης: «ἐπεὶ γὰρ τῶν ἐπιθυμιῶν ὀπίσω τῶν πονηρῶν ἡμῶν ἐπορεύθημεν καὶ ἐξέστημεν τοῦ κατὰ φύσιν καλοῦ καὶ πρὸς τὴν κακίαν παρὰ φύσιν κατολισθήσαντες τὸν ὑπεράγαθον εἰς ὀργὴν κεκινήκαμεν, διὰ τοῦτο λιμοῦ βάσανος κατελήφει τὴν Βασιλεύουσαν», Θεόκτιστος Στουδίτης, Αθανάσιος, § 25, σσ. 33.27-34.5. Δεκαετίες αργότερα, ο Πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ΄ Καλέκας. (1334-1347) θα επισημάνει ὅτι «διὰ τὰ τοιαῦτα ἄτοπα (μαγειῶν καὶ γοητειῶν) καὶ ἀσεβείας μεστὰ ἔργα τὸ πλέον ὑπέστη τὸ γένος τῶν Χριστιανῶν τὸν ἀφανισμόν καὶ τὴν φθορὰν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν, ἣν ὑπέστη καὶ ὑφίσταται ... ἐπεὶ δὲ ἐντὸς ταύτης τῆς θεοδοξάστου Κωνσταντινουπόλεως ... ἔνθα ἡ πηγὴ τοῦ χριστιανισμοῦ εὐρίσκειται, τολμῶνται τὰ τοιαῦτα, ποίας ἂν συγγνώμης τύχοιμεν παρὰ Θεοῦ;», MM 1, σ. 189.

²⁴⁵⁵ *Anecdota Nova*, σ. 107, αρ. πε΄. Για τὸ θέμα βλ. και I. Ševčenko, «The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its intellectuals», *DOP* 15 (1961), 179.

σκέψη μήπως οι στρατιωτικές αποτυχίες του υιού του Μιχαήλ Θ' οφείλονταν στα δικά του αμαρτήματα.²⁴⁵⁶

Η μελέτη των αντιλήψεων σχετικά με την πορεία και τη μοίρα των ανθρώπων και της αυτοκρατορίας αποκαλύπτει την ύπαρξη δύο τάσεων. Η πρώτη σχετίζεται, όπως ήδη ειπώθηκε, με τη διάπραξη αμαρτημάτων, πρόξενων πολλών κακών, που επέτρεψαν στον Θεό να επεξεργαστεί ένα σχέδιο τιμωρίας, «ἀφελόντος τοῦ Θεοῦ γεγονάμεν καταπάτημα», όπως θα γράψει στα 1332 ο Θεόδωρος Καβάσιλας στη μονωδία του για τον Ανδρόνικο Β'.²⁴⁵⁷ Παρόμοια άποψη θα εκφράσει και ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης σε ορισμένα από τα ποιήματα που έγραψε κατά τη διάρκεια της ενδοπαλαιολόγιας έριδας.²⁴⁵⁸ Η δεύτερη, που φαίνεται να αποτελεί αντιστροφή της πρώτης, επιχειρεί να αποσειεί την ηθική ευθύνη από τους ώμους των Βυζαντινών αποδίδοντας τα αίτια στον φθόνο και στην επενέργεια του Διαβόλου. Αυτή φαίνεται ότι ήταν και η αντίληψη αρχικά του Μετοχίτη²⁴⁵⁹ και αργότερα του Μανουήλ Γαβαλά. Ο τελευταίος, μάλιστα, επιχειρώντας σε επιστολές του να αιτιολογήσει ενδοδυναστική έριδα, καταλήγει στο ότι «θείας τινός, οἶμαι, δυνάμεως ἐξ ἀφανοῦς ἐπικουρησάσης πρὸς τὸν ἀγῶνα τῆς ἱστορίας».²⁴⁶⁰ Υπεύθυνοι, επομένως, ήταν τόσο οι ηγέτες που με τις αποφάσεις τους οδήγησαν το κράτος στη φθορά όσο και η διαβολική συνεργία, η διαβολή και η συκοφαντία.²⁴⁶¹ Η πεποίθηση ότι η φθορά και η παρακμή της αυτοκρατορίας οφειλόταν εν μέρει και στο αίσθημα φθόνου που διακατείχε ακόμα και μέλη της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας, απαντά και στο δημῶδες κείμενο της λεγόμενης ιστορίας του Βελισαρίου, η οποία αντανακλά εν πολλοίς αντιλήψεις και συμπεριφορές της περιόδου αυτής.²⁴⁶²

Ως εκ τούτου, η εντεινόμενη ανασφάλεια και ο φόβος ενίσχυαν την προσφυγή στον Θεό και στη Θεοτόκο ως μόνη πηγή βοήθειας και παραμυθίας. Ενδεικτικά του όλου κλίματος είναι τα ποιήματα που συνέθεσε ο Μανουήλ Φιλής κατά την περίοδο 1304-1309 για κάποιους ανήσυχους παραγγελιοδότες, όπως «Χαριστήριοι τῇ θεοτόκῳ ἐκ προσώπου τοῦ

²⁴⁵⁶ Γρηγοράς, I, VII:10, σσ. 263.16-264.1.

²⁴⁵⁷ Κουρούσης, «Καβάσιλας», σσ. 426.98 – 427.110.

²⁴⁵⁸ Featherstone, *Metochites's Poems 'to Himself'*, αρ. 14, σσ. 20.5-8, 30.211-217, ενώ εκφράζει και τον φόβο ότι θα συμβούν σημεία και τέρατα (σ. 22.55-58):

«ἀτὰρ ἐγὼν ἦν μήτε τάδ', ὡς κε δεῖδι' ἐξείης,
αὐτίκα δῆθ' ἔσποιτο τεράστια διὰ θεοῖο
θωύματά τ' ἀνόιστά τ' ἄελπά τε μάλ' ἔκπαγλα
πολλάκις».

Στο τελευταίο του ποίημα, πριν την τελική επικράτηση του Ανδρονίκου Γ', ο Μετοχίτης εμφανίζεται πεπεισμένος ότι τα δεινά που παρακολουθεί οφείλονται στις αμαρτίες. Βλ. Featherstone, *Metochites's Poems 'to Himself'*, αρ. 16, σ. 67.227-240.

²⁴⁵⁹ Βλ. Treu, «Dichtungen des Gross-Logotheten», ό.π., σ. 25.916-918, όπου αναφέρεται στα περσικά - σκυθικά έθνη ως ασεβή, που ζήλευαν διαρκώς τους Ρωμαίους: «βάσκανον αἰὲν ὀρώντες».

²⁴⁶⁰ Γαβαλάς, Ἐπιστολές, αρ. Β.61, σ. 188.7-10.

²⁴⁶¹ Γαβαλάς, Ἐπιστολές, αρ. Β.14, σ. 102: «νῦν ὑπὸ τοῖς ὁμοφύλοις αἰσχροῦς μάλα καὶ ἀγεννώς οὐκ οἶδ' ὅπως τῆς δίκης ἀνεχομένης τουτὶ παθεῖν κινδυνεύει· καὶ ὄν βαρβαρικός οὐκ ἐξενίκησε θυμός τε καὶ σίδηρος ἀπεκτονέται, διάβολός τις καὶ ἀποτρόπαιος γλώττα τουτ' ἐξεργάσασθαι κατεπιχειρεῖ». Βλ. και Κουρούσης, Γαβαλάς, σ. 343.

²⁴⁶² Bakker – van Gemert, Ἡ Ἱστορία τοῦ Βελισαρίου, ό.π., § 76, σσ. 242-243.

Ἄδριανοπολίτου κυροῦ Μαλαχίου» και «Εἰς τὸν δεσπότην τὸν Χριστὸν τὸν κραταῖον», τους οποίους «Πρὸ τῶν θυρῶν ἔγραψε εὐνοίας χάριν» η σύζυγος του Ισαακίου Ραούλ, οἰκείου του Ανδρονίκου Β'.²⁴⁶³ Την ἴδια περίοδο, σημαντικοὶ λόγιοι, μέλη της ανώτερης διοικητικῆς υπαλληλίας, θα επιδοθούν στη συγγραφή αγιολογικῶν κειμένων, μέσα ἀπὸ τα οποία θα εκφράσουν ἐμμέσως τους φόβους τους για το μέλλον και θα αιτηθούν της ἀπαλλαγῆς και της σωτηρίας ἀπὸ τους ἐχθρούς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι η περίπτωση του μεγάλου λογοθέτου Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτη, που συνέγραψε πλήθος αγιολογικῶν ἐργῶν λαμβάνοντας το προσωνύμιο «νέος Μεταφραστής». Μέσω των ἐργῶν του ο Ἀκροπολίτης δίνει δείγματα της γενικότερης κατάστασης που προκάλεσε η πρόοδος των Τούρκων, κυρίως στις καταληκτικῆς ἐπικλήσεις, ὅπου αιτεῖται τη μεσιτεία και βοήθεια των αγίων που βιογραφεῖ ἢ ἐγκωμιάζει.²⁴⁶⁴ Το παράδειγμά του ἀκολούθησαν και ἄλλοι συγγραφεῖς της περιόδου²⁴⁶⁵ χωρὶς, βεβαίως, να βελτιωθεῖ η κατάσταση του κράτους. Κατὰ τον Καταλανό Muntaner, η θέση των Ἑλλήνων ἦταν τόσο ἀσχημη, ὥστε καθένας θα μπορούσε να τους νικήσει· ἀπὸ δίδει δε το γεγονός στην οργή του Θεοῦ για την ἀλαζονεία και την ἀνελεημοσύνη τους.²⁴⁶⁶

Πράγματι, η κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη και ἐν γένει η μέριμνα για τους ἀδύνατους φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ γενικότερο αἴτημα και ἐπανέρχεται συχνά στην γραμματεία της πρώιμης παλαιολόγιας περιόδου. Ἐτσι, βάσει των ρητορικῶν ἐργῶν, πρώτος ο Μιχαήλ Η' ἐπιχείρησε να θέσει ἐκ νέου σε λειτουργία ἰδρύματα φιλανθρωπικοῦ χαρακτήρα (γηροκομεία, νοσοκομεία και ξενοδοχεῖα), πρωτοβουλία για την οποία δέχθηκε πλήθος ἐγκωμίων,²⁴⁶⁷ ἐνὼ την εικόνα του Ανδρονίκου Β' χαρακτηρίζει η μετριοπάθεια και το πνεῦμα φιλανθρωπίας.²⁴⁶⁸

Υπεύθυνος για τη λειτουργία αυτῶν των ἰδρυμάτων και ἀσφαλῶς διαχειριστῆς της φιλανθρωπίας του αυτοκράτορα ἦταν ο ὄρφανοτρόφος. Ο τελευταῖος κατέχει στον κατάλογο των ἀξιωματῶν του Ψευδο-Κωδινού ἰδιαίτερα χαμηλὴ θέση, ἐνὼ ἀναφορὰ στον τῶν ὄρφανῶν τροφέα κάνει και ο Μανουήλ Φιλῆς στη δική του κατάσταση των ἀξιωματῶν.²⁴⁶⁹ Ο ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρος Χούμνος σε ἐπιστολή του χαρακτηρίζει κάποιον

²⁴⁶³ Φιλῆς, *Carmina*, II, σσ. 216-217 (ἀρ. 204), και σσ. 226-227 (ἀρ. 214).

²⁴⁶⁴ Βλ. ἐνδεικτικὰ τον Βίο του αγίου Βάρβαρου (c. 1300), ἐκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἐνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, 1 (Πετρούπολη, 1891), 420· τον Βίο του αγίου Ἰωάννη του Ἐλεήμονος του Νέου, Polemis, «St. John Merciful the Young», ὄ.π., σ. 53.5-11, § 12: «Εἷς ἐλεήμων, Ἰωάννη, τὰ καθ' ἡμᾶς ἐφορῶν ἄνωθεν· ... θεῖον γὰρ ὡς ἀληθῶς ἐσμεν σχοίνισμα, θεῖα κληρονομία, κἄν πλημελώμεν ἄλλως, κἄν τὸν κληρωσάμενον Θεὸν παροργίζωμεν· οὐπερ εἶνεκα και τὸ τῶν δυσσεβῶν φῶλον Ἀγαρηνῶν καθ' ἡμῶν ἀκαθέκτως ὄρμα και ὀσημέραι ληίζεται τὰ ἡμέτερα», ὅπως και το ἐγκώμιο στον Μέγα Κωνσταντῖνο, βλ. Σιμωνίδης, Ἐγκώμιον Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου, ὄ.π., σ. 37.

²⁴⁶⁵ Στο ἴδιο πνεῦμα, ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης παρακάλεσε τον ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος Γρηγόριο να δεηθεῖ στον ἀρχάγγελο Μιχαήλ για την σωτηρία της αυτοκρατορίας (Featherstone - Ševčenko, «Two poems by Theodore Metochites», ὄ.π., σ. 26.283-301), ἐνὼ το αὐτὸ αιτεῖται και ο Νικηφόρος Γρηγοράς στον Βίο της αγίας Θεοφανούς. Βλ. Kurtz, «Zwei griechische texte», ὄ.π., σσ. 44.19-45.6.

²⁴⁶⁶ Muntaner, *Chronicle*, κεφ. ix, σ. 49.

²⁴⁶⁷ Βλ. τα ἐγκώμια του Ολόβωλου, Λόγοι, Β', σ. 58.35, και Λόγοι, Γ', σ. 87.12-24, καθὼς και του Γεωργίου - Γρηγορίου Κυπρίου (c. 1273), *Anecdota Graeca* 1, σ. 349.

²⁴⁶⁸ Βλ. σχετικὰ ὅσα ἀναφέρει ο Παχυμέρης, III, IX.8, σ. 235.20-21.

²⁴⁶⁹ Ψευδο-Κωδινός, σσ. 139.1 185.17-20, και Φιλῆς, *Carmina*, II, σ. 410.87.

ὄρφανοτρόφο φιλάνθρωπο και «συμπαθὴ πτωχοτρόφο».²⁴⁷⁰ Επιπλέον, ο Φιλῆς σε ποίημά του προς τον ὄρφανοτρόφο και ταμία τῶν βασιλικῶν χρημάτων Τρύφωνα (Κεδρηνό) σημειώνει ὅτι ἦταν υπεύθυνος ὄχι μόνο για την περίθαλψη των ὀρφανῶν,²⁴⁷¹ φτωχῶν και πενήτων της πρωτεύουσας,²⁴⁷² ἀλλά και για την αντιμετώπιση των φαινομένων της ἀδικίας, των κλοπῶν, των εγκλημάτων, του ανεφοδιασμοῦ και γενικά της ευταξίας της πόλης και της προστασίας της· αρμοδιότητες που θυμίζουν τον ἑπαρχο.²⁴⁷³ Ἐκτός ἀπὸ τον Τρύφωνα Κεδρηνό, ἄλλος γνωστός ὄρφανοτρόφος την περίοδο αὐτή ἦταν ὁ πρωτασηκρήτις Λέων Βαρδαλῆς (c. Δεκ. 1296-1300), «ἄνδρας ἐλλόγιμος καὶ συνετός» κατὰ τον Παχυμέρη.²⁴⁷⁴ Μετά το 1320 οἱ αναφορές στο Ὀρφανοτροφεῖο ἀπουσιάζουν, ἐνῶ ὁ τίτλος του ὄρφανοτρόφου ἐξακολούθησε να υφίσταται ἕως και τον 15ο αἰ.²⁴⁷⁵

Πάντως ὅτι ἡ οικονομικὴ δυσχέρεια της αυτοκρατορίας περί τα μέσα του 14ου αἰ. περιόρισε τὴ δυνατότητα φιλάνθρωπης δράσης τόσο του αυτοκράτορα ὅσο και των μελῶν της αριστοκρατίας ὅπως, ἄλλωστε, ἐπισημαίνεται και στον διάλογο πλουσίων καὶ φτωχῶν του Ἀλεξίου Μακρεμβολίτη.²⁴⁷⁶ Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὅσα ἐπισημαίνει και πάλι ὁ ἴδιος, ὅτι ἀκόμα και ἀλλόδοξοι, ὅπως οἱ Εβραῖοι και οἱ μουσουλμάνοι, ἐπιδεικνύουν μέριμνα

²⁴⁷⁰ *Anecdota Nova*, αρ. λ', σσ. 43-44.

²⁴⁷¹ Σύμφωνα με τον Φιλῆ, *Carmina inedita*, αρ. 43, σ. 49.51-54, ὁ ὄρφανοτρόφος ἦταν μεταξύ ἄλλων υπεύθυνος και για τὴν κατήχηση των ὀρφανῶν:

«σὺ τέκνα ποιεῖς συλλαβῶν θεῖον φόβον,
οὐς ἀναγεννᾷς διὰ τοῦ βαπτίσματος,
καὶ κληρον αὐτοῖς ὡς φιλόστοργος νέμεις
χύδην χορηγῶν τὰς χρυσᾶς ὄντως δόσεις».

βλ. και Miller, *The orphans of Byzantium*, σ. 207.

²⁴⁷² Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει και ὁ μέγας λογοθέτης Κωνσταντίνος Ἀκροπολίτης, Ἐπιστολές, αρ. 54, σ. 149, ὅπου σημειώνει ὅτι ὁ ὄρφανοτρόφος εἶναι των πενήτων «προνοητὴς και τῶν ἀναγκαίων διανομεύς».

²⁴⁷³ Φιλῆς, *Carmina inedita*, αρ. 43, σ. 47-51. Το εἶρος των αρμοδιοτήτων του ὄρφανοτρόφου δεν πρέπει να μάς ξενίζει, καθὼς ἀπὸ τα μέσα του 8ο αἰ. κ.ε. ἀσκούσε και λειτουργήματα σχετικὰ με τον ἐπισιτισμὸ της Κωνσταντινούπολης και τὴν ἀπόδοση της δικαιοσύνης. Μάλιστα, στα τέλη του 12ου αἰ. ὁ ὄρφανοτρόφος Ἰωάννης Βελισσαριώτης κατεῖχε ταυτόχρονα και τὸ δικαστικὸ λειτούργημα του πρωτασηκρήτις. βλ. van Dieten, *Choniatae orationes et epistulae*, ὁ.π., αρ. 15, σ. 147.20-24, και Miller, *The orphans of Byzantium*, σ. 206. Ὁ αναφερόμενος ἀπὸ τον Φιλῆ ὄρφανοτρόφος Τρύφωνα ταυτίζεται ἀπὸ τὴν Κοντογιαννοπούλου, *Ἐσωτερικὴ πολιτικὴ*, σ. 116 και σημ. 355, με τον Τρύφωνα Κεδρηνό, τὸ ὄνομα του ὁποῖου ἐμφανίζεται σε πρακτικὸ της μονῆς Ἰβήρων (Ἰαν. 1316, *Actes d'Iviron III*, αρ. 74, σ. 209.341-42 και στο verso) ὡς: «σεβαστὸς Τρύφων Κεδρηνὸς ὁ ὄρφανοτρόφος» βλ. και *PLP*, 11604. Ὁ ἴδιος δεν εἶναι ἐν ζωῇ τον Οκτ. του 1321, ἀφοῦ σε ἔγγραφο γίνεται λόγος περί του «ὄρφανοτρόφου ἐκείνου τοῦ Κεδρηνοῦ» (*Actes de Kutlumus*, αρ. 10, σ. 59.15-16. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ περιπτώσεις των Σαπωνόπουλου και Ἰωάννη Κανναβούρη, ἐκ των ὁποῖων ὁ μεν πρῶτος ἦταν: «τῶν βασιλικῶν χρημάτων καὶ ταμίας | ... Ἰσασι και πένητες αὐτοῦ τὸν βίον, | οἷς ἦν χορηγὸς τῶν τροφῶν τῶν ἀφθόνων» [Γεδεῶν, «Φιλῆ ἱστορικὰ ποιήματα», ὁ.π., σσ. 247-248, 10-θ'], ἐνῶ ὁ δεῦτερος ὡς «ταμία τῶν βασιλικῶν χρημάτων» ἀναφέρεται ὡς: «σκορπίσας πένησι τὸν πλοῦτον χύδην» (Γεδεῶν, ὁ.π., σσ. 248-249, 8-ζ'), χωρὶς ὁμως να κατονομάζονται ὡς ὄρφανοτρόφοι.

²⁴⁷⁴ Παχυμέρης, III, IX:21, σ. 269.28-29. Για τὸ πρόσωπό του βλ. *PLP*, 2183, και Taxidis, «Léon Bardalès», ὁ.π., σσ. 97-101.

²⁴⁷⁵ Miller, *The orphans of Byzantium*, σσ. 207-208.

²⁴⁷⁶ Ševčenko, «Makrembolites», σ. 213.4-11: «οὐκ ἀνεκτὸν ἡγοῦντο (scil. οἱ δυνατοὶ του παρελθόντος) ἐλεεινὸν θέαμα καθορᾶν, ἄνδρας ὑπὸ διαφόρων παθημάτων και γήρωσ και πενίας τετραχωμένους μέσον τῆς πόλεως ἀθλίως περινοστεῖν· ἢ γὰρ ξενῶνες τοῦς τοιοῦτους εἶχον ἢ γηροκομεῖα ἢ νοσοκομεῖα ἢ ὄρφανοτροφεία ἢ τιοιὰτὰ τινα. ἐφρόντιζον δὲ οὗτοι γησιῶσ και τῶν πενεστάτων παρθένων και τῆς τῶν ὀρφανῶν και ἀπόρων παιδεύσεως και περί κατασκευῆς νυμφῶνων και τῶν ἄλλων ἀπάντων, ὧν οἱ πένητες δέονται».

για τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα.²⁴⁷⁷ Προβάλλεται έτσι η αναγκαιότητα άσκησης της φιλανθρωπίας ως βασικής αξιακής αρχής, κατά μίμηση του Θεού και σε αντιπαράταξη με την ιδιοποίηση του πλούτου, την τοκοληψία και τη φιλαργυρία, που αποτελούν τροχοπέδη για την κοινωνική ευποιΐα και την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων.

Για το θέμα αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη και η στάση της Εκκλησίας, δεδομένου και του διευρυμένου ρόλου της την περίοδο αυτή. Οι σχετικές πηγές είναι αποκαλυπτικές της προσπάθειας που κατέβαλε η διοικούσα Εκκλησία για την αντιμετώπιση των προβλημάτων, την υπεράσπιση των αδυνάτων και την κατά το δυνατόν άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και εντάσεων· ρόλος που φαίνεται ότι υπήρξε αρχικά επικουρικός του Κράτους για να το υποκαταστήσει στη συνέχεια.²⁴⁷⁸ Πράγματι, η πολιτική των Πατριαρχών και γενικά των μελών της ιεραρχίας, που αναφέρονται συχνά ως πτωχοτρόφοι, φίλοι και εϋσπλαχνοί ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, την παιδεία και το ασκητικό ή κοσμικό τους φρόνημα,²⁴⁷⁹ κινείται σε τρεις άξονες: (α) στην έμπρακτη άσκηση της φιλανθρωπίας,²⁴⁸⁰ για την οποία διατηρούσαν και ειδικό ταμείο, τα λεγόμενα «πτωχικά»²⁴⁸¹ (β) στη διδασκαλία - κήρυγμα υπέρ των αδυνάτων και κατά των φαινομένων αδικίας και (γ) στη δυνατότητα διαμεσολάβησης ακόμη και άσκησης πίεσης προς τον αυτοκράτορα. Οπτική αποτύπωση των κηρυγμάτων ή μάλλον των προειδοποιήσεων της Εκκλησίας για τις συνέπειες της αδικίας και γενικά της αμαρτίας αποτελεί η απεικόνιση στους νάρθηκες των ναών της μέλλουσας Κρίσης και των ατομικών τιμωριών. Η εν λόγω παράσταση που παγιώθηκε στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών τον 13ο αι., άσκησε μεγάλη επίδραση, καθώς οι πολυάριθμες εικονιζόμενες τιμωρίες, οικείες όσο και εύληπτες από τους πιστούς, συνέβαλαν επικουρικά στη διδασκαλία της Εκκλησίας επιδρώντας κυρίως προληπτικά.²⁴⁸²

Έτσι, ο κατά τα άλλα αγαθός και φιλήσυχος Ιωάννης Β΄ Κοσμάς αποσύρθηκε το 1300 στη μονή Παμμακαρίστου διαμαρτυρούμενος για την αύξηση της φορολογίας και των τι-

²⁴⁷⁷ Ševčenko, «Makrembolites», σ. 205: «Ἡ οὐκ αἰδεῖσθε ἀκούοντες ὅσα οἱ ἐξ ἔθνῶν εἰς τοὺς ὁμοφύλους ποιοῦσι πένητας καὶ εἰς τοὺς ἡμῶν αἰχμαλώτους, πῶς οὐδένα τούτων τῆς προσηκούσης προνοίας ἀπαξιοῦσιν; ὅσον δὲ καὶ τὸ ἄτοπον, Ἑβραίους μὲν καὶ τοὺς τοῦ Μωάμεθ φιλανθρωπῶντας εἶναι καὶ ἐλεήμονας».

²⁴⁷⁸ Επισημαίνουμε ότι ο Μιχαήλ Η΄ θέλοντας να ενισχύσει το φιλανθρωπικό έργο του Πατριάρχη Ιωσήφ Α΄ και των διαδόχων του, εξέδωσε στα 1272 χρυσόβουλλο, στο οποίο κατέληγε ότι «ἐπεὶ οὕτως ταῦτα, δέον ἢ βασιλεία μου ἐλογίσαστο, αὐτῷ τε καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν ἰδικὴν τινα πρόσδοτον ἀποτάξαι», JGR 1, σ. 664.

²⁴⁷⁹ Βλ. Εφραίμ Αίνιος, στ. 10299-10317, σχετικά με τον Ιωσήφ Γαλησιώτη, και όσα γράφουν οι Θωμάς Μάγιστρος (PG 145, στ. 393C) και Μανουήλ Φιλής (Carmina, II, αρ. 1, σ. 6.81· αρ. 10, σ. 23.50, και αρ. 56, σ. 101.55-63) για τον Νίφων Α΄.

²⁴⁸⁰ Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, γράφει ότι τόση ήταν η φιλανθρωπία του θείου του Ιωάννη Ποντοηρακλείας, ώστε «ἀεὶ διὰ τοὺς πένητας καὶ τὰ πλείω τῶν αὐτοῦ βιβλίων ἐνέχυρα τοῖς δανεισταῖς διεδίδοντο». Βλ. Laurent, «Jean d'Héraclée», ό.π., σσ. 56-57.

²⁴⁸¹ Ευστρατιάδης, «Κύπριος», αρ. 128 (Lameere, αρ. 141), ΕΦ 3 (1909), 294-95, και Laurent, Regestes, αρ. 1524.

²⁴⁸² Βλ. Μ. Garidis, «Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le Jugement Dernier (du XII siècle au XIV siècle)», ZLU 18 (1982), 1-18 και ειδικότερα σσ. 5, 15-16, και Μ. Βασιλάκη, «Απεικονίσεις του φόβου στη βυζαντινή τέχνη», Ο φόβος στη Βυζαντινή Τέχνη. Πρακτικά Συμποσίου Μέτσοβο, 30 Ιουνίου, 1 & 2 Ιουλίου 2006, έκδ. Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, 2007, σσ. 77-85 και ειδικότερα σσ. 81-82.

μών ακόμη και σε βασικά είδη, όπως το αλάτι ή ο σίδηρος, αλλά και γιατί θεωρούσε εαυτόν περιφρονημένο: «ἀναφοράς πολλάκις ὑπὲρ τοῦ δοκοῦντος δικαίου ποιούμενος».²⁴⁸³ Ακόμη στον φιλενωτικό Ιωάννη Βέκκο οι αντίπαλοί του αναγνώριζαν τον ζήλο που επεδείκνυε για τους φτωχούς και τους αδύνατους. Ήταν, όπως σημειώνει ο Παχυμέρης, «πρὸς τὰς ἀναδοχὰς τῶν ἀνθρώπων ὁ ἀνὴρ δοκιμώτατος» και είχε ορίσει την Τρίτη ως ημέρα «ἀφωρισμένη Θεῷ ἐλέους καὶ παρακλήσεως» μεσιτεύοντας στον αυτοκράτορα «ὑπὲρ ἀνθρώπων».²⁴⁸⁴ Μάλιστα «τὸ πρὸς ἐκείνους (i.e. Μιχαήλ Η΄) φίλερι· ἔριν γὰρ τὸν ζήλον καὶ τὸ ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων λέγειν ἐνοχλεῖν ἔκρινε», τον οδήγησε σε παραίτηση το 1279 (Μάρτ. 2).²⁴⁸⁵ Η στάση του αυτή δημιούργησε καλές εντυπώσεις, αν κρίνουμε από την προσπάθεια του Παχυμέρη να δείξει το ανυπόστατο των εναντίον του κατηγοριών και την άτοπη απομάκρυνσή του από τον πατριαρχικό θρόνο.²⁴⁸⁶

Αυτός, όμως, που με ζήλο επιδόθηκε στην εξυγίανση της Εκκλησίας και της Πολιτείας επισημαίνοντας και καταγγέλλοντας την κοινωνική αδικία, τη διαφθορά, αλλά και την απομάκρυνση από τις εντολές του Θεού και τις ηθικές αρχές του χριστιανισμού, ήταν ο Πατριάρχης Αθανάσιος. Σύμφωνα με τον βιογράφο του Θεόκτιστο Στουδίτη, ο Πατριάρχης πραγματοποιούσε «καθ' ἐκάστην ἑβδομάδα λιτανείας πανδήμους ... διδασκῶν καὶ νοουθετῶν οὐ διέλειπεν ἰδίᾳ καὶ κοινῇ δημοσίᾳ τοῖς πᾶσιν εἰσηγούμενος τὰ σωτήρια».²⁴⁸⁷ Αποδέκτες των διδαχών του ήταν αφενός ο κλήρος και ο λαός αφετέρου οι κρατούντες, τα μέλη της αριστοκρατίας και της αυτοκρατορικής οικογένειας, στους οποίους μάλιστα επεσήμανε: «τῶν πραγμάτων ψυχορραγούντων, εὐγνωμόνως ἐπισκεψώμεθα πῶς ἵνα διοικηθῇ τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὰ τῆς βασιλείας». Κατά την άποψή του θα έπρεπε άπαντες να επιδεικνύουν δικαιοσύνη, σωφροσύνη και ἔλεος, και όχι να υποχωρούν «προσώποις, μὴ σχέσει τῇ ἐξ αἰμάτων, μὴ δωρεαῖς ἢ ὑποσχέσεσι, μὴ δυναστείας δειλίᾳ».²⁴⁸⁸

Ο Πατριάρχης μάλιστα δεν δίστασε να καταγγείλει στον αυτοκράτορα τα κρούσματα αισχροκέρδειας στα σιτηρά²⁴⁸⁹ στηλίτευσε άφοβα και με παρρησία «τοῖς δ' ἐν τέλει καὶ εὐγενέσι καὶ καθ' αἶμα προσήκουσι βασιλεῖ» για ἔλλειψη φιλανθρωπίας και αδικία²⁴⁹⁰ ανέ-

²⁴⁸³ Παχυμέρης, IV, X:9, σσ. 323.7-9, 9-16, 325.15-21, 27-28, και Laiou, *Constantinople*, σ. 100.

²⁴⁸⁴ Παχυμέρης, II, V:24, σ. 517.1-2, 20 και V:25, σσ. 521.29-34, 523.4-6.

²⁴⁸⁵ Παχυμέρης, II, VI:11, σ. 573.17-19. Ο Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 317-318, θεωρεί ότι αντικείμενο του ενδιαφέροντος του Βέκκου ήταν οι εξόριστοι ανθενωτικοί.

²⁴⁸⁶ Παχυμέρης, III, VII:9, σ. 43.22-26. Για το θέμα βλ. Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης*, ό.π., σσ. 98-100.

²⁴⁸⁷ Θεόκτιστος Στουδίτης, *Αθανάσιος*, § 24, σ. 33.17-25.

²⁴⁸⁸ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολές*, αρ. 29, σσ. 60-62, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1687. Σε άλλη επιστολή (αρ. 102, σ. 258.4-8, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1632, 1729) «πρὸς τῖνας τῶν ἀρχόντων» ο Αθανάσιος ζητεί από το σύνολο των πιστών: «πλουσίους καὶ πένητας, λαϊκοὺς καὶ μονάζοντας, κερδήσαι τὴν πρὸς Θεοῦ εὐλογία» ασκώντας φιλανθρωπία προς τα φτωχότερα λαϊκά στρώματα.

²⁴⁸⁹ Παχυμέρης, IV, XII:1, σ. 509.8-11. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην είδηση για την επικείμενη δεύτερη ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο, σημειώθηκε αντίδραση και από «τῶν ἀγορανομούντων καὶ δημόσια δὴ τῖνα ἐγκεχειρισμένων ἦσαν πράγματα, ἀναμνησθέντας τῆς πάλαι πνευματικῆς βαρύτητος τοῦ ἀνδρὸς οὐ μικρῶς διετάραξεν», Γρηγοράς, I, VI:1, σσ. 215.15-216.7.

²⁴⁹⁰ Καλόθετος, Αθανάσιος, σ. 488.1169-1173. Σε επιστολή προς τη σύζυγο του Μιχαήλ Θ΄, Μαρία-Ρίτα, συνιστά μεταξύ άλλων την άσκηση της φιλανθρωπίας: «ἐν τούτῳ τῷ ἔργῳ σκοπεῖτω ἡ βασιλεία σου τῖνα εὐφραίνεις, ... ἔχεις πολλὰς χήρας καὶ ὀρφανούς καὶ ἀδικουμένους παρὰ τινῶν, ἐκεῖ δὴ τὸν ἔλεον· εὐ ποίησον τὸν

πτυξε μεγάλη φιλανθρωπική δραστηριότητα «*ἀμύνων ἀδικουμένοις, ρύόμενος πτωχοὺς ἐκ χειρὸς στερεωτέρων, προστατεύων πενήτων, ἐπαρκῶν χήραις καὶ ὄρφανοῖς ... πάντας προτρέπων πρὸς αἴρεσιν καὶ ἐργασίαν τῶν βελτιόνων*», ὥστε «*λιποψυχοῦσι καὶ ὀδυνωμένοις μέγα παραμύθιον ἦν, βακτηρία γήρωσ, παιδαγωγία νεότητος, αἰχμαλώτων ρύστης*».²⁴⁹¹ Τέλος, κατάφερε να ανακουφίσει τα δοκιμαζόμενα λαϊκά στρώματα της πρωτεύουσας από τον λιμό που ενέσκηψε το 1306/7 χάρη στα συσσίτια που οργάνωσε σε όλη την πόλη.²⁴⁹²

Η δράση του Αθανασίου δεν περιορίστηκε όμως στο πνευματικό-κατηχητικό και κοινωνικό-φιλανθρωπικό του έργο, αλλά παρενέβη ενεργά στα δημόσια πράγματα εκφράζοντας δημόσια τις απόψεις και τις κρίσεις του για την ασκούμενη πολιτική. Μεταξύ άλλων έθεσε προ των ευθυνών του τον αυτοκράτορα για την υλική και πνευματική του «γένους σωτηρίαν»²⁴⁹³ αφήνοντας αιχμές για την κατάσταση της αυτοκρατορίας: «*ὡς πρότρυτα τῶν σμικρυνόντων κακοβουλία τινῶν τῶν φέρειν τὰ σκῆπτρα λαχόντων τὰ Ῥωμαίων σχοινίσματα, ὡς ὅτι μὴ τὰ Χριστοῦ Ἰησοῦ, ἀλλ' ὀρέξεις οἰκείας προτιμησάντων*».²⁴⁹⁴ Στηλίτευσε ακόμη τη διαφθορά των κατά τόπους δημοσίων λειτουργῶν²⁴⁹⁵ και των επικεφαλής του στρατού, και συγκατένευσε στη διανομή σε στρατιώτες στη Μ. Ασία μοναστηριακῶν κτημάτων αναγνωρίζοντας τη σημασία του μέτρου για την προάσπιση των μικρασιατικῶν εδαφῶν.²⁴⁹⁶ Τέλος, ζήτησε από τον αυτοκράτορα να μεριμνήσει για την ασφάλεια της πρωτεύουσας απαγορεύοντας «*τῆς πόλεως εἴσω μηδένα μεθ' ὄπλων εἰσέρχεσθαι, καὶ μάλιστα τῶν Λατίνων*», και να φροντίσει ὥστε: «*εἰσαχθῆναι λαὸν εἰς ἀσφάλειαν*».²⁴⁹⁷

Παραταῦτα, δεν ήταν τα στρατιωτικά μέτρα που θα έσωζαν τη Μ. Ασία, αλλά η μετάνοια και η επιστροφή στον Θεό.²⁴⁹⁸ Κατά την άποψή του η κρισιμότητα των καιρῶν απαι-

κοινωνικόν». Βλ. Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 34, σ. 70.16-18, 25-28 (c. 1303-1309), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1689. Αργότερα, σε Κανόνα που συνετέθη προς τιμήν του τονίζεται ὅτι: «*Ἀθρῶν ὁ μέγας τὴν ἄδικον μανίαν, φιλαργυρίαν κατέχουσαν ἀνθρώπους ἴστησι τὸν ἔλεγχον*» (Κανῶν 2, ὡδή 5^η, 2, Afentoulidou-Leitgeb, *Hymnen*, ὁ.π., σ. 173) και ὅτι: «*Ὅλην ἀνδρικῶς ἐξέτεμες τῶν ἀδικούντων, ἄγιε, τῇ μαχαίρᾳ τῇ τῶν λόγων σου κακόνιοιαν*» (Κανῶν 3, ὡδή 7^η, 2, Afentoulidou-Leitgeb, ὁ.π., σ. 181).

²⁴⁹¹ Καλόθετος, Αθανάσιος, σσ. 484-485, στ. 1023-1036. Βλ. και Κανόνα προς τιμήν του Αθανασίου, ὅπου επισημαίνεται ὅτι: «*Ἐφάνης πατὴρ ὄρφανῶν και χηρῶν βοηθὸς σὺ ταχύς, Ἀθανάσιε, πενθούντων παραμύθιον και νόσων ἐλατήρ*», (Κανῶν 1, ὡδή 5^η, 1, Afentoulidou-Leitgeb, *Hymnen*, ὁ.π., σ. 167).

²⁴⁹² Καλόθετος, Αθανάσιος, σσ. 496-497, στ. 1401-1411, 1418-1427.

²⁴⁹³ Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 58, σ. 130.46-49, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1702.

²⁴⁹⁴ Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 49, σ. 106.17-20, και Laurent, *Regestes*, αρ. 1695.

²⁴⁹⁵ Δ. Καλομοιράκης, «*Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἅγιος Ἀθανάσιος Α' και ἡ διδασκαλία του πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸ 1303*», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1990-91), 40.81-41.88. Στην περίπτωση που οι δημόσιοι λειτουργοὶ αποδεικνύονταν ἀδικοὶ και ἀνάξιοι του λειτουργήματός τους: «*μήτε τὸν τοῦ Θεοῦ φόβον τηροῦντες*», οι κάτοικοι ὀφείλαν να ενημερώσουν τον Πατριάρχη, που με τη σειρά του: «*εἰς ἀκοὰς εἰσκομίζοντες τοῦ εὐσεβεστάτου και φιλοχρίστου ἀγίου μου βασιλέως, ὑμᾶς μὲν ὑπεραποδέξεται και ἕτερον ἀποστελεῖ εἰδότα φοβεῖσθαι Θεόν· τοὺς δὲ νοσήσαντας τὴν παρακοὴν ἢ δικαία βασιλικὴ ἢ μᾶλλον και θεϊκὴ μετελεύσεται ἀγανάκτησις*», Καλομοιράκης, ὁ.π., σ. 41.90-101.

²⁴⁹⁶ Βλ. ἀντίστοιχα Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 62, σ. 146.30-32 (Laurent, *Regestes*, αρ. 1705), και Παχυμέρης, XI.9, σ. 425.24-427.3.

²⁴⁹⁷ Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 17, σ. 42.10-24 (1304-1305), και Laurent, *Regestes*, αρ. 1612.

²⁴⁹⁸ Αθανάσιος Α', Ἐπιστολές, αρ. 37, σ. 78.12-27: «*και μὴ νομίσης ὡς δι' ἐπιβολῆς στρατευμάτων ἰσχύσομέν τι. Λέγω γὰρ και πάλιν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὡς οὐδ' ἂν αὐτῇ ἢ ἐσπέριος, εἰ ἦν δυνατὸν, ὅλη συνήχθη εἰς βοήθειαν, ἀλλὰ*

τούσε όχι τόσο άσκηση οίκονομίας όσο τήρηση της ακρίβειας στον καθημερινό βίο.²⁴⁹⁹ Έτσι, σε διδασκαλία του προς «τοῖς ἱερεῦσι καὶ μοναχοῖς καὶ ὄλω τῷ Χριστωνύμω λαῶ, τοῖς οἰκοῦσιν ἐν ταῖς πόλεσι τῆς ἀνατολῆς» επισημαίνει ότι όλα τα δεινά που επέφερε η «τοῦ Ἰσμαήλ μάχαιρα» οφείλονταν στην αμαρτία: «δούλους τῆς ἀμαρτίας αὐτοὺς πεποιήκαμεν... διὰ ταῦτα πάντα εὗρεν ἡμᾶς δεινά· διὰ ταῦτα ὄνειδισμὸς καὶ χλεύη τοῖς ἀθέοις ἐχθροῖς καὶ καταπάτημα ἐγενήθημεν».²⁵⁰⁰ Ως μόνη λύση προβάλλει την επιστροφή στον ηθικό βίο διαβεβαιώνοντας τους πιστούς ότι «οὐ γὰρ ἰσχυρότεροι ἡμῶν οἱ Ἰσμαηλίται, ἀλλ' ὅτι ἀθετηταὶ ἡμεῖς τῶν τοῦ Θεοῦ ἐντολῶν εἰς χεῖρας θλιβόντων παραδιδόμεθα».²⁵⁰¹ Για την πραγμάτωση των παραπάνω ήταν απαραίτητη η συμβολή των κατά τόπους ιεραρχών, οι οποίοι ὀφείλαν να βρίσκονται κοντά στο ποίμνιό τους ἀντὶ να σχολάζουν με ἀσφάλεια στην πρωτεύουσα. Αυτό ἐξηγεῖ και το ενδιαφέρον και τη συνεχή προσπάθεια του Πατριάρχου να ἀπομακρύνει ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη τους σχολάζοντες σε αὐτὴν ἱεράρχες.²⁵⁰²

Εκτός ἀπὸ την ηγεσία της Εκκλησίας, και ο μοναχισμὸς βρέθηκε στο δίλημμα μεταξύ της “ἡσυχίας” και της κοινωνικής προσφοράς και φιλανθρωπίας. Στο σημεῖο αὐτὸ μεγάλη υπήρξε η ἐπίδραση του *Ησυχασμοῦ*, ο οποίος μεταξύ ἄλλων πρόβαλε την ἀξία της αγιότητας και κατ’ ἐπέκταση τον “ἅγιο”, ως ἀποτέλεσμα της δυνατοῦτητας του Θεοῦ στον κόσμον και στην κοινωνία. Με τη σειρά του ο “ἅγιος” ἀναλάμβανε να μεσολαβήσει υπὲρ των πιστῶν στον Θεὸ και ἐργαζόταν για την πραγματοποίηση του χριστιανικοῦ ἰδεώδους προσευχόμενος, συμμετέχοντας σε λιτανεῖες και ολονυκτίες, ἀλλὰ και στηλιτεύοντας τον πλοῦτον και την ἀδικία.²⁵⁰³ Ενδεικτικὴ εἶναι η περίπτωση του οσίου Μακαρίου του ἐξ Εῴας, που περί το 1300 κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί, σύμφωνα με τον Βίο του, ο ὀσιος ἀπέκτησε μεγάλη φήμη με την ἀσκητικὴ του βιωτὴ, με ἀποτέλεσμα να προσφεύγει σε αὐτὸν «πᾶσα σχεδὸν ἡλικία, πλούσιοι καὶ δηλαδὴ καὶ πένητες ὠφελείας ἔνεκα, πρὸς δὲ τούτοις

τί· ἐπιστροφή και μετάνοια ... οὐδόλως, κᾶν μυρίας ἐπιβολὰς στρατευμάτων ἢ καστειλλίων ἀνεγέρσει ἐπινοήσωμεν, ἀλλὰ και ὅπερ ἂν τῶν εἰς ἀσφάλειαν δοκούντων μεταχειρισώμεθα, εἰς τὸ ἐναντίον ἐκβήσεται».

²⁴⁹⁹ Ο Lampe, *Lexicon*, ὀ.π., δίνει μεταξύ ἄλλων τις ἀκόλουθες ἐρμηνείες στους ὀρους: ἀκρίβεια (σ. 64) = ἠθικὴ ἀκεραιότητα, πλήρης συμφωνία με την ἀρετὴ, και οἰκονομία (σ. 941-942) = πνευματικὴ διαρρύθμιση - διευθέτηση, προσαρμογή, ἀλλὰ και διάκριση κατόπιν ωρίμου σκέψεως.

²⁵⁰⁰ Καλομοιράκης, «Διδασκαλία», ὀ.π., σ. 38.10-39.20· πρβλ. και Ἀθανάσιος Α΄, Ἐπιστολές, ἀρ. 36, σ. 76.8-11.

²⁵⁰¹ Καλομοιράκης, «Διδασκαλία», ὀ.π., σ. 39.46-40.72.

²⁵⁰² Ἰδιαιτέρον ενδιαφέρον παρουσιάζουν σχετικὰ οἱ ἐπιστολές του Ἀθανασίου στον ἐπίσκοπον Ἀπαμείας, καθὼς ἀναφέρονται στην προώθηση των ὀθωμανῶν σε αὐτὴ την περιοχή της Βιθυνίας και στον ρόλον της Εκκλησίας. Εἰδικότερα, ο ἐν λόγῳ ἐπίσκοπος δὲν ἐμφανίζεται ἀμεσα διατεθειμένος να ἐπιστρέψει στην ἐπισκοπὴ του, γι’ αὐτὸ και ο Πατριάρχης του ἀπευθύνει συνολικὰ 4 ἐπιστολές. Βλ. Patedakis, *Athanasios I*, σ. 223-224, 237-238, 246-248, 259-260. Στην πρώτη ἀπὸ αὐτές ο Ἀθανάσιος ἐπισημαίνει τη σημασία της παρουσίας του στη Μ. Ἀσία: «οὐ θῆρας προπολεμῶν τοὺς τυχόντας ἀλλὰ και τοὺς ἀραβικοὺς, εἴτε τοὺς νοητοὺς βούλοῖτό τις εἰπεῖν εἴτε τοὺς ὀρατοὺς» (Patedakis, *Athanasios I*, σ. 223.18-20), ἐνὼ στην τρίτη τού ζητᾶ να σταθεῖ στο πλευρὸ του ποιμνίου του: «ἀρκέσθητι και παραμείνουν και προβάτοῖς συνεῖναι τοῖς σοῖς μέχρις αἵματος κέλευσον, ἂ και θεῖα προνοία ἐν φρουροῖς εὐρίσκειται, Μυρσίνη, Συκῆ, Ῥοδοφύλλω και Μουντανίους (i.e. Μουδανιά)» (Patedakis, *Athanasios I*, σ. 246.16-18).

²⁵⁰³ Βλ. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, ὀ.π., σ. 33, 39-40· καθὼς και την ἀποψη του Nicol, «Hilarion of Didymoteichon», ὀ.π., σ. 188: «The ruling class as well as the common people cherished the presence of such holy men seeking their advice as oracles, but perhaps still more seeking their company as living icons or channels of divine grace».

καὶ βασιλεὺς ... ἔτι δὲ καὶ πᾶσα σχεδὸν ἡ σύγκλητος, καὶ ὅσοι τῆς ἥττονος μοίρας κατὰ πᾶσαν ἡλικίαν». ²⁵⁰⁴ Εκτός από τις νοθεσίες που απηύθυνε σε πλουσίους και ισχυρούς, στρατευμένους, φτωχούς και ασθενείς, αλλά και λογίους, ²⁵⁰⁵ ο άγιος άσκησε και πλούσιο φιλανθρωπικό έργο ενεργοποιώντας τα φιλόανθρωπα αισθήματα πολλών κατοίκων της πρωτεύουσας. ²⁵⁰⁶ Εξάλλου, και οι θεωρούμενοι ως πρόδρομοι του Ησυχασμού, ο Πατριάρχης Αθανάσιος και ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόληπτος, οι οποίοι τύγχαναν μεγάλης υπόληψης από τον Γρηγόριο Παλαμά και γενικά τους ησυχαστικούς κύκλους του 14ου αι., θεωρούσαν αδιανόητη την μη προσφορά της Εκκλησίας στο κοινωνικό σύνολο. ²⁵⁰⁷

Πράγματι, πολλές από τις μονές της πρωτεύουσας διέθεταν και συντηρούσαν με ίδιους πόρους και εργασία ιδρύματα φιλανθρωπικού χαρακτήρα, όπως νοσοκομεία και γηροκομεία, ή αναλάμβαναν τη διανομή τροφίμων (καίτοι περιστασιακά), την εξαγορά αιχμαλώτων ή τη χρηματική ή άλλη ενίσχυση των αναξιοπαθούντων. ²⁵⁰⁸ Υποβοηθούσαν έτσι το έργο της διοικούσας Εκκλησίας, που στόχευε στην αντιμετώπιση ή και εκτόνωση των τρεχόντων και άμεσων κοινωνικών προβλημάτων, αλλά και στην υπόδειξη και προβολή ενός προτύπου προς τους δυνατούς και τον αυτοκράτορα. Η προσπάθεια αυτή για την πραγμάτωση του χριστιανικού ιδεώδους αποσκοπούσε στο να ευαρεστήσει τον Θεό, που ίσως ανέστρεφε το δυσμενές για την αυτοκρατορία κλίμα. Δεν ήταν άλλωστε απόδειξη της φιλανθρωπίας του Θεού το γεγονός ότι «οὐ γὰρ ἄλλοτρίοις τισὶν οὐδ' ἄλλοφύλοις ἐχθροῖς καὶ ἀγρίοις παρέδωκεν ἡμᾶς, ἀλλ' ὁμοφύλοις ἀνθρώποις καὶ ἰσοψύχοις καὶ γνωστοῖς καὶ μαλακωτέροις», όπως σημειώνει ο Γρηγοράς κατά τη διάρκεια της ενδοπαλαιολόγειας έριδας. ²⁵⁰⁹

²⁵⁰⁴ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακάριος ὁ ἐξ Ἑώρας», ὅ.π., § 7-8, σσ. 49-51.

²⁵⁰⁵ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακάριος ὁ ἐξ Ἑώρας», ὅ.π., § 8-9, σσ. 51-52: «τοῖς κρατοῦσι παρήνει ... ἵνα μὴ περιπίπτωσι κύμασιν ἀδικίας, ... Πλουσίοις δὲ πάλιν καὶ ἄρχουσι ἀνοίγειν τὰ σπλάχνα φιλανθρωπῶς τοῖς πένησι καὶ τοῖς ἀσθενούσι ... Τοῖς στρατιώταις μὴδὲ παρὰ τὸ διατεταγμένον πράττειν αὐτοῖς, ... τοῖς πένησὶ τε καὶ τοῖς ἀσθενούσιν εἰσηγεῖτο, κατὰ τὰ θεῖα παραγγέλματα, εὐχαριστεῖν αἰεὶ καὶ μηδαμῆ μηδαμῶς ἀφεστάναι τούτου ... πρὸς δὲ τοὺς δεινοὺς τῷ λόγῳ καὶ τῇ σοφίᾳ καὶ δοκοῦντας καὶ ὄντας, μὴδὲν εἶναι τὴν καταργουμένην ἐκείνων ἔλεγε σοφίαν πρὸς ὄνησιν τῆ ψυχῆς πρόξενον καὶ σωτηρίαν».

²⁵⁰⁶ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μακάριος ὁ ἐξ Ἑώρας», ὅ.π., § 9, σ. 53.

²⁵⁰⁷ Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, ὅ.π., σσ. 39-40.

²⁵⁰⁸ Βλ. το *Τυπικό* της βασιλικής μονής Αρχιστρατήγου στο Αυξέντιον, Dmitrievsky, *Typika* I.1, σ. 785, 9^ο καθώς και όσα ορίζονται σχετικά στο *Τυπικό* της μονής της Βεβαίας Ελπίδος, Delehay, *Deux typica*, σσ. 81.6-10, 23-24, 29-30, 82.14-15, και στην επιστολή του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη προς τους μοναχούς της μονής της Αναστάσεως (;), Dennis, Miller, «Obligation of Monks», ὅ.π., σσ. 418.38-41, 49-51, 420.74-78. Για τα θέμα βλ. και τη μελέτη της Erdoğan, «Relationship Between Monasteries and the City of Constantinople», ὅ.π., σσ. 396-399.

²⁵⁰⁹ Γρηγοράς, I, VIII:6, σ. 318.7-14.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η είδηση για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης μετά από 57 έτη Λατινικής κυριαρχίας έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τις αρχές του κράτους της Νίκαιας ως ένα μεγάλο βήμα στη γενικότερη προσπάθεια επανάκτησης και των λοιπών λατινοκρατούμενων περιοχών του άλλοτε Βυζαντινού κόσμου. Ταυτόχρονα, όμως, η εξέλιξη αυτή επιβεβαίωσε και ουσιαστικά νομιμοποίησε τη δυναστική μεταβολή ενισχύοντας τη διαμορφούμενη πολιτική ιδεολογία της νέας δυναστείας, των Παλαιολόγων. Έτσι, ο νέος αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος προσέλαβε το προσωνύμιο του Νέου Κωνσταντίνου, ενώ ταυτόχρονα επιχειρήθηκε η αποκατάσταση της πρωτεύουσας ως πολιτικού, εκκλησιαστικού, πνευματικού και πολιτιστικού κέντρου της βυζαντινής οικουμένης.

Ο ενθουσιασμός για την ανάκτηση της πόλης και η διαμορφούμενη πολιτική ιδεολογία είναι εμφανή στις πολυπληθείς παρεκβάσεις και αναφορές στα ρητορικά έργα της περιόδου, οι συγγραφείς των οποίων σπεύδουν συχνά να της αφιερώσουν μία *laudatio urbis* ως ένδειξη αγάπης και θαυμασμού. Στις εν λόγω εκφράσεις εξαίρονται μεταξύ άλλων η θέση και το φυσικό της κάλλος, τα οικήματά της και η θρησκευτική, οικονομική και πνευματική της σπουδαιότητα. Τονίζεται μάλιστα η υπεροχή της συγκριτικά με δύο άλλα σύγχρονα πολιτικά κέντρα του βυζαντινού κόσμου, την Θεσσαλονίκη και την Τραπεζούντα.

Η επιστροφή στην ανακτημένη πρωτεύουσα περιγράφεται συνήθως στις σύγχρονες πηγές με όρους που παραπέμπουν στην Παλαιά Διαθήκη και έλαβε επισήμως θρησκευτικό χαρακτήρα, καθώς χάρη στη θεία επίνοια ο Νέος Ισραήλ μετοίκησε ξανά στην πρωτεύουσά του. Εντούτοις η κατάσταση της πόλης περιγράφεται με μελανά χρώματα, και ένα από τα πρώτα μέτρα που ελήφθησαν από τον Μιχαήλ Η΄ αφορούσαν στην αύξηση του πληθυσμού με στόχο την τόνωση της κοινωνικής και οικονομικής της ζωής, αλλά και στην ενίσχυση της άμυνάς της. Έτσι στον προϋπάρχοντα ελληνικό πληθυσμό της πρωτεύουσας, προστέθηκαν μετά το 1261 μέλη της αυλής, της αριστοκρατίας και γενικά άτομα που κατάγονταν από αυτή λαμβάνοντας εκ νέου τις πατρογονικές τους οικίες και άλλη ακίνητη περιουσία. Στους παραπάνω θα πρέπει να συνυπολογίσουμε Γασμούλους και Τζάκωνες, που εγκατέστησε στην πόλη ο Μιχαήλ Η΄, το πλήθος των Δυτικών, ως επί τον πλείστον εμπόρων ή πλοιοκτητών (Γενουατών, Ενετών, Πισαίων, Καταλανών κ.ά.), αλλά και τις κοινότητες Εβραίων, Αρμενίων και Σύρων που δραστηριοποιούνταν σε αυτή. Παρά την απουσία σχετικών τεκμηρίων, ο πληθυσμός της πόλης πρέπει να σημείωσε σημαντική αύξηση ξεπερνώντας στις αρχές του 14ου αι. κατά πολύ τις 100 χιλιάδες. Στον αριθμό αυτό

θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τα πλήθη των προσφύγων από τη Μ. Ασία και τη Θράκη που συνέρρεαν σε αυτή, παρά τις προσπάθειες των κρατικών αρχών να θέσουν υπό έλεγχο το ρεύμα αυτό του πληθυσμού προς την πρωτεύουσα.

Παράλληλα προς τη δημογραφία, τέθηκε σε εφαρμογή ένα μεγάλης κλίμακας πρόγραμμα ανακαίνισης και εκ νέου ανοικοδόμησης ενός πλήθους οικοδομημάτων, δημόσιου, ιδιωτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα. Για την υλοποίησή του δαπανήθηκαν σημαντικά ποσά, μεγάλο μέρος των οποίων επωμίστηκε η αριστοκρατία, μέλη της οποίας ανέλαβαν την ανακαίνιση των περισσότερων από τις μονές και τους ναούς της πρωτεύουσας. Οι σχετικές εργασίες διήρκησαν επί μακρόν δεδομένου ότι η πόλη υπέστη συχνά σημαντικές καταστροφές από φυσικά φαινόμενα, όπως πυρκαγιές και σεισμούς.

Κύριο χαρακτηριστικό της παραπάνω δραστηριότητας υπήρξε η εκτενής χρήση παλαιότερων υλικών και στοιχείων του παρελθόντος σε μία προσπάθεια επανασύνδεσης με την παράδοση του 11ου και 12ου αιώνα. Στο ίδιο πνεύμα επιχειρήθηκε η ανασύσταση ιδρυμάτων πνευματικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα, όπως νοσοκομείων, γηροκομείων, ορφανοτροφείων, αλλά και σχολών και βιβλιοθηκών. Εντούτοις, η εικόνα της πρωτεύουσας και ειδικότερα αυτή του δημόσιου χώρου εμφανίζει μετά το 1261 παγιωμένα ορισμένα χαρακτηριστικά που είχαν ήδη διαφανεί από τις προηγούμενες περιόδους των Μακεδόνων και των Κομνηνών. Έτσι, μολονότι η πόλη επανακτά τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της, ο δημόσιος χώρος μετατοπίζεται πλέον από το κέντρο, τις δημόσιες οδούς και κυρίως τον ιππόδρομο, στην εμπορική ζώνη κατά μήκος του Κερατίου ή γύρω από τους ναούς και τις μονές, ενώ ακόμη και οι αυτοκρατορικές τελετές εμφανίζουν μία τάση ιδιωτικότητας. Η ίδια εικόνα απαντά και στις ιδιωτικές κατοικίες, τόσο σε αυτές των φτωχών, τις κατασκευασμένες από φθηνά και πρόχειρα υλικά, όσο και σε εκείνες των πλουσίων. Επιπλέον, είναι εμφανής η συρρίκνωση του αστικού περιβάλλοντος, παρά το γεγονός ότι η παρουσία των προσφύγων στο τέλος του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. θα δημιουργήσει πρόσκαιρα προβλήματα, ώστε οι σύγχρονες πηγές να κάνουν λόγο για «στενοχωρία». Πυκνή δόμηση εντοπίζεται ως επί το πλείστον στην περιοχή των Βλαχερνών, όπου και οι πολυτελείς κατοικίες της αριστοκρατίας, κατά μήκος του Κερατίου, αλλά και στο κεντρικό σημείο της πόλης, καθώς και στην περιοχή της Βλάγκας.

Παρόμοιες μεταβολές μαρτυρούνται και για τον χώρο ανάπτυξης της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία φαίνεται ότι μετατοπίζεται κατά κύριο λόγο στον βόρειο τομέα της πόλης, κατά μήκος των λιμένων του Κερατίου, όπου και οι κοινότητες των ξένων εμπόρων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το άλλοτε πολύβουο ιστορικό της κέντρο, πέριξ των φόρων του Θεοδοσίου και του Κωνσταντίνου, απώλεσε τελείως τις οικονομικές του λειτουργίες.

Σημαντικό μερίδιο της εμπορικής δραστηριότητας αφορούσε στον επισιτισμό της πρωτεύουσας, οι ανάγκες της οποίας καλύπτονταν εν μέρει από την γεωργική παραγωγή

των γειτονικών προς αυτή περιοχών της Θράκης και της Βιθυνίας. Παράλληλα, όμως, εισάγονταν επιπλέον ποσότητες σιτηρών, ψαριών κι άλλων προϊόντων από την ευρύτερη περιοχή του Εύξεινου Πόντου. Η διακίνηση και εμπορεία των τροφίμων απασχολούσε διαρκώς τις αρχές που επεδίωκαν την απρόσκοπτη τροφοδοσία της και την αποφυγή πληθωριστικών τάσεων με την άσκηση προστατευτικής πολιτικής σε ορισμένα προϊόντα, όπως το σιτάρι, προκειμένου να διατηρηθούν οι τιμές τους σε χαμηλά επίπεδα δεδομένης της νομισματικής κρίσης. Παραταύτα, για την περίοδο που μάς απασχολεί δεν έλειψαν τα προβλήματα, όπως στην περίπτωση του λιμού του 1306/7, ενώ τα συχνά μαρτυρούμενα κρούσματα αισχροκέρδειας από μέρους κρατικών αξιωματούχων αποκαλύπτουν την αδυναμία των αρχών να ασκήσουν πλήρη έλεγχο στα φαινόμενα αυτά. Τέλος, όσον αφορά την ύδρευση της πρωτεύουσας παρά την έλλειψη σχετικών μαρτυριών είναι βέβαιο ότι εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται το παλαιό δίκτυο μολονότι όχι στο σύνολό του.

Υπεύθυνοι για την εύρυθμη λειτουργία και διοίκηση της πρωτεύουσας καθίστανται εκ νέου μετά το 1261 οι *ἑπαρχοι* της πόλεως μαζί με άλλους αξιωματούχους, όπως οι *δομέστικοι τῶν τειχῶν*, οι *δήμαρχοι* ή ο *πραίτωρ τοῦ δήμου*, μολονότι οι δικαιοδοσίες τους είναι σαφώς κολοβωμένες και υποβαθμισμένες. Αντίθετα, αρκετά ενισχυμένος εμφανίζεται ο λόγος και ο ρόλος της Εκκλησίας, οι επικεφαλής της οποίας παρεμβαίνουν συχνά στον αυτοκράτορα για ζητήματα - προβλήματα της καθημερινότητας των πολιτών συμπληρώνοντας έτσι την όποια αδυναμία των δημοτικών αρχών.

Οι δύο αυτοί θεσμικοί παράγοντες, ο εκάστοτε αυτοκράτορας και ο πατριάρχης, παίζουν σημαντικό ρόλο στην κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία, καθώς οι ενέργειές τους αυτόνομα ή σε συνεργασία επηρεάζουν την ζωή των κατοίκων της πρωτεύουσας. Οι πρώτοι Παλαιολόγοι κατά την περίοδο αυτή, ο δραστήριος Μιχαήλ Η΄ και ο φιλόλογος Ανδρόνικος Β΄, χαρακτηρίζονται από την αγωνία για την διασφάλιση της δυναστείας τους και από μια συνεχή ανασφάλεια. Την τελευταία τροφοδοτούν το αντι-παλαιολόγειο κλίμα στη Μ. Ασία από τους Αρσενίτες και τους οπαδούς των Λασκάρων, και κατ' επέκταση οι συχνές συνωμοσίες και στάσεις κυρίως στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄ έως και την πρώτη δεκαετία του 14ου αι. Κατά συνέπεια, ο αρχικός φιλόδοξος οραματισμός για την αποκατάσταση της αυτοκρατορίας θα φυλλορροήσει μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, καθώς στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ η αυτοκρατορία θα συρρικνωθεί και θα περιοριστεί σταδιακά στα ευρωπαϊκά της εδάφη ως ένα ακόμη περιφερειακό κράτος της Βαλκανικής.

Την ίδια περίοδο σταθερή επιδίωξη των αυτοκρατόρων ήταν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τον Πατριάρχη και κατ' επέκταση την Εκκλησία, επιλέγοντας για την θέση αυτή οικεία τους πρόσωπα χωρίς ιδιαίτερο δυναμισμό. Παράλληλα, όμως, από μέρους της Εκκλησίας εκδηλώθηκε η τάση για αποδέσμευση και αυτονόμησή της από την κοσμική εξουσία, προς την οποία οι Πατριάρχες απηύθυναν συνεχώς εκκλήσεις για την αντιμετώ-

πιση ποικίλων προβλημάτων, κυρίως της κοινωνικής αδικίας, μέσα και από τη μεταρρύθμιση της Δικαιοσύνης.

Μολονότι δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς τους κοινωνικούς διαχωρισμούς της περιόδου, όπως αυτόν μεταξύ της αριστοκρατίας και των λαϊκών στρωμάτων, εντούτοις η κοινωνία της πρωτεύουσας στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. παρουσιάζει μία ενδιαφέρουσα ποικιλομορφία, καθώς θα πρέπει να συμπεριλάβουμε σε αυτήν ομάδες όπως ο κλήρος, οι λόγιοι, αλλά και η αναφαινόμενη μέση μοίρα. Κύριο χαρακτηριστικό της κοινωνίας είναι επίσης η κινητικότητα και η ρευστότητα μεταξύ των διαφόρων ομάδων, τα μέλη των οποίων επιδόθηκαν σε έναν αγώνα προκειμένου να διατηρήσουν τη θέση τους ή να ανέλθουν κοινωνικά. Στην προσπάθειά τους αυτή βασικοί παράγοντες και εφόδια υπήρξαν η παιδεία, η διαμόρφωση κοινωνικών σχέσεων - δεσμών, ιδίως με το αυτοκρατορικό περιβάλλον και την οικογένεια του αυτοκράτορα, καθώς και η αξιοποίηση της αποκτηθείσας περιουσίας με στόχο την κοινωνική προβολή και επίδειξη. Τα τελευταία δηλώνονταν με τον πολυτελή τρόπο ζωής, τις ευρύχωρες και πλούσιες κατοικίες, και τέλος την ανακαίνιση ναών και μονών.

Από την άλλη, η συμμετοχή του λαού στις συνελεύσεις που συγκαλούν κατά καιρούς οι αυτοκράτορες θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανώς ως ένδειξη ενός αναβαθμισμένου ρόλου. Εντούτοις, ο φόβος από την παρουσία του πλήθους θα οδηγήσει τον Ανδρόνικο Β' στην απόφαση να απευθύνεται πλέον μόνο στους εκπροσώπους της μέσης μοίρας, δηλαδή των παραγωγικών τάξεων της πρωτεύουσας, γεγονός που δηλοί την αυξημένη κοινωνική της σημασία. Βέβαια, ο πολιτικός ρόλος της μέσης μοίρας παραμένει ασαφής, όπως και η ακριβής της ταυτότητα, αλλά οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στις ελάχιστες περιπτώσεις εκδήλωσης δυσαρέσκειας από μέρος του λαού της πρωτεύουσας, η υποκίνηση φαίνεται ότι προήλθε από τον χώρο της αγοράς, πιθανότατα από τις συντεχνίες της πόλης. Εν τέλει, ο πολιτικός ρόλος του λαού της πρωτεύουσας κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια περίοδο ακόμα κι αν φαίνεται αναβαθμισμένος, δεν καθίσταται ρυθμιστικός των πολιτικών εξελίξεων. Πράγματι, εκτός από κάποια μεμονωμένα περιστατικά δεν εκδηλώθηκε ανοιχτή αντίδραση κατά των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων, είτε έναντι του Μιχαήλ Η' και της ενωτικής του πολιτικής είτε κατά των πολιτικών επιλογών του Ανδρονίκου Β'. Η χρήση μάλιστα από τον τελευταίο στρατιωτικών δυνάμεων ή και του υποχρεωτικού όρκου πίστεως στο πρόσωπό του, καθώς και η στήριξη που του παρείχε εμμέσως ο Πατριάρχης Αθανάσιος, λειτούργησαν προφανώς αποτρεπτικά για μια ευρύτερη κοινωνική αντίδραση. Παρόμοια ήταν και η στάση του κλήρου, που προτιμούσε να εκφράζει τις απόψεις του εμμέσως με την κυκλοφορία λ.χ. ανωνύμων λιβέλλων, ενώ επισήμως συμμορφωνόταν με την επίσημη πολιτική.

Ο μοναχισμός της πρωτεύουσας φαίνεται πως είχε περισσότερη ελευθερία έκφρασης, παρά το γεγονός ότι η άμεση σχέση του με την αριστοκρατία, που ουσιαστικά τον “πατρο-

νάρει”, θέτει εκ των πραγμάτων ορισμένους περιορισμούς. Επιπλέον, ο έλεγχος και η κατά περίπτωση επέμβαση των κρατικών αρχών για την απομάκρυνση ομάδων ζηλωτών από την πρωτεύουσα αφαιρούσε από τους μοναστικούς κύκλους την δυνατότητα δυναμικής παρέμβασης. Εν καιρώ, στους κόλπους του μοναχισμού της πόλης θα κάνουν την εμφάνισή τους δύο τάσεις. Η μεν πρώτη επεδίωκε την απομάκρυνση από τα κοινά προς μια ιδιότυπη ησυχία, ενώ η δεύτερη υποστήριζε την προσφορά στα κοινά και την άσκηση της φιλανθρωπίας.

Ιδιαίτερη υπήρξε στην κοινωνία της πρωτεύουσας η θέση των λογίων όταν μάλιστα την ίδια περίοδο η πνευματική αναγέννηση σημειώνει ιδιαίτερη πρόοδο. Η ενασχόληση με τα γράμματα ευνοήθηκε όχι μόνο από το γενικότερο φιλολόγιο κλίμα στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, αλλά και από τις δυνατότητες που αυτή παρείχε για περαιτέρω σταδιοδρομία στην κρατική ή εκκλησιαστική διοίκηση. Απόρροια αυτής της προσπάθειας ήταν ο σχηματισμός ορισμένων κύκλων λογίων που συχνά ανταγωνίζονταν μεταξύ τους παρασυρμένοι από τις προσωπικές τους φιλοδοξίες και αντιζηλίες, ενώ δεν ήταν λίγοι εκείνοι που έσπευσαν να αναζητήσουν καλύτερη τύχη εκτός της πρωτεύουσας, την οποία όμως ανακαλούν πάντοτε νοσταλγικά στη μνήμη τους.

Η ανάπτυξη της παιδείας ήταν απόρροια της ανασυγκρότησης των βιβλιοθηκών, της δημιουργίας σχολών και της αποκατάστασης, σχολιασμού και επανέκδοσης πλήθους έργων της κλασικής γραμματείας προς ικανοποίηση των διδακτικών και άλλων αναγκών. Ιδιαίτερη υπήρξε η ενασχόληση και με τις θετικές επιστήμες (μαθηματικά, αστρονομία και ιατρική), με μεταφράσεις από την αραβική και περσική γλώσσα, ενώ ανάλογο ενδιαφέρον προσέλκυσε και η λατινική γραμματεία. Έτσι η Κωνσταντινούπολη καθίσταται, κατά τα λεγόμενα σύγχρονων λογίων, κέντρο των γραμμάτων και των επιστημών, μια νέα Αθήνα, ενώ σημαντική άνθηση σημειώνεται και στην τέχνη με την παραγωγή σπουδαίων έργων.

Ανάλογη είναι και η ανάπτυξη που σημείωσε η οικονομία, ο ρόλος της οποίας υπήρξε αρκετά σημαντικός για την κοινωνική ζωή της πρωτεύουσας για το διάστημα μετά το 1261. Πράγματι, οι πρόσφατες αρχαιολογικές ανακαλύψεις επιβεβαιώνουν την άνθηση της βιοτεχνικής παραγωγής και της εμπορικής δραστηριότητας στην Κωνσταντινούπολη, καίτοι σε μικρότερη κλίμακα από την αντίστοιχη του 12ου αι. Εντούτοις, οι Βυζαντινοί έμποροι καίτοι κάνουν εμφανή την παρουσία τους, δεν φαίνεται να έχουν την πρωτοβουλία των κινήσεων, καθώς αυτοί που κυριαρχούν είναι οι έμποροι των Ιταλικών ναυτικών πόλεων, της Γένουας και της Βενετίας. Παρόλα αυτά, η ανάπτυξη της οικονομίας ευνοεί ιδιαίτερα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι. τη διαμόρφωση μιας μέσης κοινωνικής μοίρας, εκπρόσωποι της οποίας συμμετέχουν, όπως ήδη ειπώθηκε, στις συνελεύσεις – ακροάσεις που συγκαλεί κατά περίπτωση ο Ανδρόνικος Β΄.

Τα παραπάνω αποκαλύπτουν μια ρευστότητα μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων και μία κινητικότητα συνήθως προς τα άνω. Κύριοι παράγοντες της τάσης αυτής θα πρέπει να θεωρηθούν εκτός από την παιδεία, η βοήθεια και πατρωνία ενός ισχυρού προσώπου, οι συγγενικοί δεσμοί, η ενασχόληση με παραγωγικά επαγγέλματα κυρίως, όμως, η πρόσβαση στους κύκλους της αριστοκρατίας, στην αυλή και στον ίδιο τον αυτοκράτορα, η εύνοια του οποίου παίζει καταλυτικό ρόλο για τη μετέπειτα σταδιοδρομία και κοινωνική ανέλιξη ενός ατόμου. Η σύναψη μάλιστα επιγαμιών στις παραπάνω περιπτώσεις έρχεται να επισφραγίσει και επιβεβαιώσει αυτή την κοινωνική μεταβολή.

Ο σχηματισμός και η δράση ποικίλων κοινωνικών ομάδων τόσο στους κόλπους της Εκκλησίας όσο και μεταξύ της αριστοκρατίας και της διοικητικής υπαλληλίας, όπως αναφέρθηκε άλλωστε και για την περίπτωση των λογίων, είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας κατά τους πρώιμους Παλαιολόγειους χρόνους. Συνήθη είναι επομένως τα αισθήματα αντιπαλότητας και αντιζηλιών, που εκδηλώνονται συνήθως με τη συγγραφή πραγματειών ή την επίρριψη μομφών και κατηγοριών με μοναδικό σκοπό την μείωση και “εξουδετέρωση” των αντιπάλων και κατ’ επέκταση την επιβίωση σε ένα ήδη ανταγωνιστικό και ολοένα απαιτητικό περιβάλλον.

Νοοτροπίες, όπως αυτή του ατομικισμού, τόσο μεταξύ των λαϊκών όσο και στον χώρο της Εκκλησίας και του μοναχισμού, εμφανίζονται ιδιαίτερα ενισχυμένες καθιστώντας έτσι επιτακτικό το αίτημα ικανοποίησης του κοινού συμφέροντος. Σαφές είναι επίσης το αντι-λατινικό αίσθημα, που εκδηλώνεται είτε με την κυκλοφορία αντι-λατινικών πραγματειών είτε στην καθημερινή συναναστροφή με τους Δυτικούς που κατοικούν στην πρωτεύουσα. Την ίδια περίοδο, όμως, η θέση των γυναικών εμφανίζεται αναβαθμισμένη, ενώ η κάποια τάση απελευθέρωσης των ανθρωπίνων σχέσεων (έρωτας, γάμος κ.λπ.), καταγγέλλεται από την Εκκλησία και δη από τον αυστηρό Πατριάρχη Αθανάσιο, ως ηθική κατάπτωση, που θα επιφέρει την θείκη τιμωρία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η ενασχόληση με τις πρακτικές της μαγείας και της μαντείας και ταυτόχρονα η συμμετοχή του λαού σε λιτανείες, η αναβίωση θαυματουργών – ιαματικών προσκυνημάτων και η προσφυγή σε ζώντες “αγίους” – γέροντες· φαινομενικά αντίθετες εκφάνσεις μιας λαϊκής θρησκευτικότητας, αποκαλυπτικής ωστόσο της γενικότερης ανασφάλειας και της ανάγκης καταφυγής στο υπερφυσικό στοιχείο για προστασία και ικανοποίηση των προσωπικών αναγκών.

Τα παραπάνω φαινόμενα εντάσσονται και πρέπει να ερμηνευτούν στο πλαίσιο των εντεινόμενων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων του κράτους και κατ’ επέκταση της πρωτεύουσας, ήδη από τα τέλη του 13ου αι., και της βαθμιαίας εδαφικής συρρίκνωσης της αυτοκρατορίας μετά και την οριστική απώλεια των ανατολικών επαρχιών της κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι. Εξελίξεις με σαφή επίπτωση στην κοινωνία, καθώς ενέτειναν τα υπάρχοντα κοινωνικά προβλήματα και τις αντιθέσεις (α-

δικία, ανέχεια, κοινωνική ανισότητα, κρούσματα αισχροκέρδειας, κ.λπ.), παρά τα σπασμωδικά μέτρα των πολιτικών αρχών και τις συνεχείς προσπάθειες της Εκκλησίας να επιλύσουν, μάλλον δε να ικανοποιήσουν τα τρέχοντα προβλήματα και τις ανάγκες της κοινωνίας, και να απαλύνουν την ολοένα αυξανόμενη κοινωνική ένταξη.

Οφείλουμε, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι πλην ελαχίστων περιπτώσεων, δεν παρατηρούνται στην Κωνσταντινούπολη ιδιαίτερες εκδηλώσεις κοινωνικής διαμαρτυρίας, αλλά μάλλον ένα κλίμα καρτερικότητας και αναμονής. Πράγματι, η αδυναμία και η ενγένει απροθυμία να τεθεί υπό έλεγχο η οικονομική δραστηριότητα των δυτικών εμπόρων, η ενόχληση ή και αδιαφορία για την παρουσία των προσφύγων, η απροθυμία του λαού να αναλάβει ενεργότερο πολιτικό ρόλο, κι ακόμα η αποφυγή των λογίων να επισημάνουν με παρρησία τα προβλήματα και να προτείνουν λύσεις, μαζί και το πνεύμα του ατομικισμού, επιβεβαιώνουν την εικόνα μιας ομφαλοσκοπικής και με ναρκισσιστική διάθεση κοινωνίας στην Κωνσταντινούπολη των πρώιμων Παλαιολόγειων χρόνων· μιας κοινωνίας που άργησε -είναι αλήθεια- να αντιληφθεί τη σημασία όσων ελάμβαναν χώρα στον περίγυρό της, με αποτέλεσμα τα όποια αντανακλαστικά και οι αντιδράσεις της να είναι μάλλον καθυστερημένα.

Ο ιστορικός κύκλος που άρχισε με πολλά όνειρα και αισιοδοξία το 1261 θα ολοκληρωθεί στη δεκαετία του 1320 με την ενδοπαλαιολόγεια διαμάχη των δύο Ανδρονίκων. Για πρώτη φορά ξένα κράτη (Βουλγαρία και Σερβία) θα εμπλακούν ενεργώς στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας, ενώ μετά το πέρας της η τελευταία θα παρακολουθήσει παθητικά την απώλεια και των λιγοστών ερεισμάτων της στη Μ. Ασία. Η Νίκαια, σημαντικό κέντρο της εξόριστης αυτοκρατορίας μετά το 1204, θα πέσει στα χέρια των Οθωμανών στις 2 Μαρτίου 1331. Την ίδια περίοδο (1328) απομακρύνεται από το προσκήνιο η παλαιά γενιά των *οικείων* του γηραιού Ανδρονίκου Β΄ και γενικά όσων έδρασαν στην εποχή του,²⁵¹⁰ και μαζί τους θα αλλάξει ο χαρακτήρας της βυζαντινής αυλής και θα περιοριστεί η πατρωνία, η ενίσχυση των λογίων και η ανάπτυξη των γραμμάτων, που χαρακτήριζαν όλη την προηγούμενη περίοδο.²⁵¹¹ Μια νέα γενιά, όσων στήριξαν τον νεαρό Ανδρόνικο Γ΄, θα προβάλλει νέες ελπίδες και την υπόσχεση ανάσχεσης της παρακμής και αναστροφής του ήδη βεβαρημένου κλίματος.

Η ανά χείρας μελέτη επιχείρησε τη σκιαγράφηση της εικόνας και της κοινωνίας της Κωνσταντινούπολης στην απαρχή του τελευταίου της βίου ως πρωτεύουσας του Βυζαντίου. Ασφαλώς απομένουν πολλά ακόμη να εξεταστούν. Οι αρχαιολογικές έρευνες των τελευταίων ετών, όσο και αυτές που θα επακολουθήσουν μελλοντικά, αναμένεται να φωτίσουν έτι περισσότερο την εικόνα της πόλης και της ζωής σε αυτήν, και πιθανώς να δώ-

²⁵¹⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ († 13 Φεβρ. 1332), όσο και οι Θεόδωρος Μετοχίτης († 13 Μαρτίου 1332), Μανουήλ Φιλής († c. 1332), Νικηφόρος Χούμνος (16 Ιαν. 1327), και Νικηφόρος Κάλλιτος Ξανθόπουλος († c. 1326/7-1328) απεβίωσαν το ίδιο έτος ή με λίγα χρόνια διαφορά.

²⁵¹¹ Βλ. όσα αναφέρει σχετικά ο Γρηγοράς, I, XI:11, σσ. 565.18-566.3.

σουν απαντήσεις σε πολλά από τα ζητήματα που μας απασχολούν. Περαιτέρω διερεύνησης χρήζει, επίσης, η οικονομική δραστηριότητα και κατ' επέκταση τα κοινωνικά φαινόμενα της περιόδου αυτής στην πρωτεύουσα. Τέλος, η προσέγγιση του βυζαντινού κόσμου με την λατινική Δύση κατά τον 13ο και 14ο αι. στον τομέα του πνεύματος και του πολιτισμού, αποτελούν μερικά από τα *desiderata* της μελλοντικής έρευνας.

ABSTRACT

Demetrios C. Agoritsas

Constantinople, the City and its society
during the early Palaiologan period (1261-1328)

The recapture of Constantinople by Alexios Strategopoulos after 57 years of Latin rule was accepted with enthusiasm by the Byzantine authorities in Asia Minor, where they had been temporarily moved. This success was a great step forward in the general effort to recapture the remaining Latin states in Greece. At the same time it confirmed and legalized the new dynasty of the Palaiologoi. From now on, the new emperor Michael VIII Palaiologos began to call himself New Constantine and simultaneously he brought forward the vision of reintroduction of the old greatness and re-establishment of Constantinople as political, ecclesiastical, intellectual and cultural centre of the Byzantine *Oikoumene*.

The enthusiasm for the recapture of Constantinople and the new political ideology can be clearly seen in the rhetorical works of this period. For contemporary Scholars it is not uncommon to dedicate a *laudatio urbis* in their works, as a manifestation of their love and admiration for the City of Constantine. In these rhetorical expositions (*ekphraseis*), among others, the City's place and natural beauty, its urban environment and its religious, economic and intellectual importance are praised. Moreover, Constantinople's supremacy is indeed stressed in comparison to two other parallel political centres of the Byzantine world, Thessalonica and Trebizond. Moreover, the return to the recovered capital is usually described in terms that refer to the Old Testament, because it was the Divine Providence that allowed the New Israelis (i.e. Byzantines) to gain back their capital.

Nevertheless the situation of the City was rather bad. So the first measures that were taken by the emperor Michael VIII dealt with the increase of the population in order to reinforce its social and economic life as well as its defence. Thus, after 1261 members of the Court, aristocrats and generally speaking individuals that claimed to be descendent from the City, received their patrimonies and other goods were bestowed afterwards in the pre-existing Greek population of the capital. In the aforementioned groups, we should add the Gasmouloi and Tzakones who were installed in the City by Michael VIII, the crowd of Westerners, mostly tradesmen or ship-owners from Genoa, Venice, Pisa, Catalonia, etc., as well as the communities of Jews, Armenians and Syrians who were active in Constantinople. Despite the absence of relative sources, the population of

the City was quickly increased, probably exceeding the number of 100,000 inhabitants at the beginning of 14th century. In this number we should include the crowds of refugees from Asia Minor and Thrace, despite the efforts of the government to place this stream of population to the capital under control.

Apart from demography, a large-scale program for the renovation and reconstruction of public, private and religious buildings all over the City took place. For this purpose extremely high sums of money were spent and it was the members of aristocracy who undertook the renovation of a large number of monasteries and churches in the capital. This was continued for a long time as the City often suffered severe destructions from natural phenomena, such as fires and earthquakes.

The main characteristic of the above activity was the extensive use of old materials and elements of the past (*spolia*) in order to reconnect with the tradition of the 11th and 12th century. In the same spirit, the reconstitution of intellectual and charitable institutions, such as hospitals, nursing homes, orphanages, as well as schools and libraries was attempted. Nevertheless, after 1261 the image of the capital and more specifically that of public space presents certain characteristics that had already emerged from the previous periods of Macedonian and Comnenian dynasties. Thus, although the City recovers its cosmopolitan character, the public space is shifted henceforth from the centre, the public roads and mainly the hippodrome, to the commercial area lengthwise the Golden Horn shore, or around the churches and the principal monasteries. Similarly, even the imperial ceremonies reveal a tendency towards privacy. The same can be seen in the private residences, both in the poor quarters, made of cheap and off-hand materials, as well as the rich ones. Moreover, the shrinking of urban environment is obvious, despite the presence of numerous refugees at the end of the 13th and at the beginning of the 14th century. So the region of Blachernai, where the imperial Palace and the luxurious residences of the aristocracy are located, as well as through the whole length of the Golden Horn, the central area of the City and the region of Vlanga seem to have a dense layout.

Similar changes are also mentioned in the economic activity, which seems to have shifted mainly to the northern sector of the City, along the Golden Horn ports, where the communities of foreign tradesmen were located. However, this doesn't mean that the previously acclaimed historical centre, around the markets of Theodosius and Constantine, lost its economic function.

A great part of this commercial activity was channelled to the provision of the capital, whose needs were partly covered by the agricultural production of the neighbouring regions of Thrace and Bithynia. At the same time, additional quantities of cereals, fish and other products from the wider region of the Black Sea were imported. The imperial officials were continually concerned with the distribution and trading of food stuff. They

aimed at the unhindered catering for Constantinople and the evasion of inflationist tendencies by applying a protectionist policy in certain products, such as wheat, in order to maintain prices at low level. Yet, the case of the famine of 1306/7, as well as the frequent confirmed cases of profiteering from government dignitaries reveal the weakness of the City authorities to exercise complete control of this phenomenon. Finally, in the case of the water supply of the capital (despite the lack of relative records), it is certain that the old water mains continued to be used although not in their original extent.

After 1261, the *eparch* of the City along with other dignitaries, such as the *domestikoi* of the City Walls, the *demarches* or the *praetor* of the *demos* are rendered again responsible for the smooth function and administration of the capital, although their jurisdictions are decisively truncated and downgraded. On the contrary, the presence and the role of the Church seems to be strong enough as the Patriarchs often intervene with the emperor for issues concerning the citizens' everyday life, thus supplementing in this way the likely weakness of municipal authorities.

These two institutional factors, Emperor and Patriarch, play an important role in Constantinopolitan society, as their decisions and actions, independently or in collaboration, influence the life of the capital's residents. The first Palaiologan emperors of this period, the active Michael VIII and the literate Andronikos II, are characterized by their anxiety for the assurance of their dynasty and a continuous insecurity. These feelings are reinforced by the anti-Palaiologan sentiments in Asia Minor, expressed by the supporters of the ex patriarch Arsenios and the followers of the former Laskarid dynasty. To the above we should add the frequent conspiracies and revolutions, mainly during the years of Andronikos II and up to the first decade of the 14th century. In consequence, the early ambitious dreams for the re-establishment of the empire in its old extent and power faded away after the death of Michael VIII. So, during the reign of Andronikos II the empire shrunk and was progressively limited to the European territories and became no more than a regional state in the Balkans.

During the same period, a constant objective of the emperors was to place the Patriarch and consequently the Church under control by choosing as Patriarchs familiar people without any particular dynamism. In the meanwhile, a tendency for disengagement and autonomy from the secular power was expressed from the part of the Church, so it's quite common for the Patriarchs to make continuous appeals to the Emperors for the solution of various problems, such as social inequality and the reform of Justice.

No one can deny the social segregations of the period, like that between the aristocracy and the lower classes. Nevertheless, the society of the capital at the end of the 13th and the beginning of the 14th century presents an interesting diversity, as it includes many social groups, like the clergy, the scholars as well as the rebellious middle class.

Chief characteristic in a society like this was the mobility and the fluidity of the various social groups, members of which fought for social stability or even a better a social rank. In this effort, basic factors and necessary qualifications were the education, the formation of social relations and ties especially with the imperial family and the Court, as well as the exploitation of the acquired fortune aiming at emphasizing and demonstrating their social profile. The last two qualities were made clear through the luxurious way of life, the spacious and rich residence, and finally the renovation of churches and monasteries in the capital.

As for the common people, their attendance in the assemblies which were convened occasionally by the emperors could be probably considered as evidence of an upgraded role. Eventually, the fear for the presence of crowds will lead emperor Andronikos II to the decision to address only the representatives of the middle class, that is to say, the productive classes of the capital, which may be a sign of their increasing social role. Of course, the political role of the middle classes remains vague and so is its precise identity, but we need to point out that in some instances of dissatisfaction by the population, the incitement appears to have been emanated from the market places, probably from the guilds of the City. Eventually, the political role of the population of the capital during the early Palaiologan period, even if it appears upgraded, it is not formative in the political process. Actually, apart from certain random incidents an open reaction against the Palaiologan emperors was never expressed, neither against Michael VIII for his unionist church policy, nor against Andronikos II for his wrong political choices. In fact, Andronikos II made use of military forces and even an obligatory oath of fidelity in his name, while he was indirectly supported by Patriarch Athanasios; these measures were obviously deterrent to a wider social reaction. The attitude of the clergy was similar, as they preferred to express their opinions indirectly with the circulation e.g. of anonymous pamphlets, while officially it seems that they were consistent with state policy.

During that period, monastic circles in Constantinople appear to have more freedom of expression, in spite of direct relation to the aristocracy, that substantially patronized them, a fact which lays de facto certain restrictions. Moreover, the control and in some cases the intervention of the authorities for the removal of zealots of faith from the capital, deprived monastic circles of the possibility of a dynamic intervention. Progressively, two tendencies will appear among the monastic circles of the City: the first one aimed at detachment from the world towards an idiomorphic peace (*ἡσυχία*), while the second one supported the idea of contribution and involvement in charity.

In the society of the capital, the place and the role of scholars was important especially when at the same period the rebirth of higher education made considerable progress. Education was really encouraged not only by the general literate climate during

the reign of Andronikos II, but also by the possibilities that Education provided for a career in the state or ecclesiastical administration. The result was the formation of certain circles of scholars that often antagonised each other because of their personal ambitions and rivalries, while there were many people who looked for a better future and career outside the capital, and in such places as Thessalonica or even Trebizond. However, even in that case they always recall Constantinople with nostalgia in their memories.

The development of education was due to the imperial encouragement and the reconstruction of libraries, creation of faculties and re-establishment, annotation and re-editing of many classical works for teaching purposes and other needs. There was also a specific study of sciences (mathematics, astronomy and medicine) with translations from Arabic and Persian, while there was also equal interest for Latin literature especially during the reign of Michael VIII. So, Constantinople was rendered, as it is said by contemporary scholars, into a centre of letters and sciences, a new Athens, while similar developments were also shown in the fields of art.

As for the economy, its development and role into the social life of the capital was quite important during the period after 1261. Recent archaeological findings combined with written sources do confirm the heyday of craft-based production and commercial activity in Constantinople, albeit in a smaller scale than that of the 12th century. Nevertheless, Byzantine tradesmen made their presence obvious although it does not seem that they took initiatives, as those who dominated commerce were the tradesmen of Italian naval cities, like Genoa and Venice. Nevertheless, the growth of Byzantine economy encouraged the formation of a social middle class, especially during the first decades of the 14th century, whose representatives participate, as it was already said, in the assemblies - hearings that were convened in certain circumstances by emperor Andronikos II.

The above mentioned facts reveal fluidity between the social classes and mobility as well. As chief factors of this tendency one should consider, apart from the education, the help and the patronage of powerful people, the relative bonds, the interrelation with productive professions and especially the access to the circles of aristocracy, the Court and the emperor himself, whose favour played a catalytic role for the later career and social evolution of many individuals. In addition, the marriage contracts in many of the above cases confirm this social change.

Another characteristic of Constantinopolitan society at that period is the formation and activity of various social groups in the body of the Church and among the aristocracy and the administrative payroll, as it has been mentioned above in the case of scholars. Hence, the feelings of antagonism are frequent and are usually expressed with the writing of treatises or by reproaching and accusing one another in order to reduce and “neu-

tralize” opponents and hence to accomplish their survival in an already competitive and exigent social environment.

Mentalities, like these of individualism, both among the lay as well as the clergy and monks, seem to be particularly strong. So the demand for the fulfilment of the common interest is becoming more imperative. The anti-Latin feelings are also explicit and they are expressed with the circulation of anti-Latin treatises or in the daily contact with the Westerners who lived in the capital. Moreover, at the same period, the role of women is particularly upgraded, while some tendencies towards freer human relations (love, marriage etc.), are denounced as immoral by the Church and particularly by the strict Patriarch Athanasios who believes that this will provoke divine punishment. There is also a special interest in the association of the people with practices of magic and divination and simultaneously the popular interest and participation in litanies, the revival of pilgrimages to miraculous shrines, as well as the appeal to living “saints”; practices ostensibly contrary to one another, but characteristic of a popular religiosity that reveals a more general insecurity and the need for protection and satisfaction of personal needs.

These phenomena should be interpreted within the framework of the intense political, economic and social problems of the state and specifically of the capital, already from the late 13th century, and the gradual territorial decline of the Empire after the final loss of the Eastern provinces in the first decades of the 14th century. These developments had explicit consequences in the society, as they aggravated the existing social problems and contrasts (injustice, poverty, social inequality, cases of profiteering, etc.), despite the spasmodic political measures and the continuous efforts of the Church to solve or rather to answer the current problems and the needs of society and to mitigate the increasing social divisions.

However, we have to point out that in Constantinople, with the exception of some cases, no particular event of social protest is to be observed, but rather a climate of endurance, not to say indifference, and expectancy. Indeed, the weakness and in general the unwillingness to put under control the economic activity of western tradesmen, the nuisance or even indifference for the presence of refugees, the unwillingness of the population to undertake a more active political role, and still the avoidance by scholars to point out explicitly the problems and to propose solutions, and additionally the spirit of individualism, confirm without doubt the picture of a navel-gazing society with narcissistic disposal; a society that realized only too late the importance of events that were taking place within it and hence its response and reactions were rather slow.

This historical cycle that began with many dreams and optimism in 1261 will reach an end in the decade of 1320 when the inter-dynastic conflict between Andronicus II and his grandson Andronicus III will erupt. For the first time foreign states like Bulgaria and

Serbia will be involved actively in the internal affairs of the Empire, while after the end of the conflict, Byzantium will watch passively the loss of its very few territories in Asia Minor. The city of Nicaea, that gave its name to the Byzantine empire in exile after 1204, will be conquered by the Ottoman Turks on 2 March 1331. At the same period (1328) the old generation of the followers (*οικείων*) of Andronikos II and generally of all those who acted in his time will disappear from the limelight. As a consequence the character of the Byzantine Court will change, while the patronage, the support of scholars and the development of higher Education that characterized the previous period, will be limited. The new generation of all those who supported young Andronikos III, will bring new hopes and the promise to stop the decline and change the already heavy atmosphere in the Empire's political affairs.

The present study attempts to depict the image and the society of Constantinople during the early Palaiologan period (i.e. 1261-1328). Certainly many more aspects need to be examined. The archaeological research of the last years, as well as those that will take place in the future, are expected to shed more light to the image of the City and probably to give more answers in many obvious questions. Further research on the economic activity and the social developments in the capital at the period under discussion may also prove fruitful. Finally, the cultural relations and interchange between Byzantium and the Latin West during the 13th and 14th centuries is undoubtedly one of the future research *desiderata*.

ΠΗΓΕΣ

- Abu-al-Fida, *Géographie d'Aboulfeda*, μετ. J.I. Reinaud, I, Paris, 1848.
- Acropolita Constantino*, «Ἐγκώμιον Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου καὶ μεγάλου Λογοθέτου εἰς τὸν Ἅγιον καὶ θεόστεπτον βασιλέα Κωνσταντίνον τὸν μέγαν καὶ ἰσαπόστολον», ἐκδ. Κ. Σιμωνίδου, London, 1853.
- _____, *Epistole*, (ed.) R. Romano, Napoli, 1991.
- _____, «Λόγος εἰς τὴν Ἁγίαν ὀσιομάρτυρα Θεοδοσίαν», *PG*. 140, στ. 893-936.
- _____, «Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Ἀτραμυττίου», ἐκδ. Αθ. Παπαδοπούλου – Κεραμέως, *Varia Graeca sacra*, S. Peterburg, 1909 (ανατ. Leipzig, 1975), σσ. 141-147.
- _____, «Λόγος καὶ μερική θαυμάτων διήγησις εἰς τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν Γεράσιμον, Αἱ παρὰ τὸν Ἰορδάνην Λαῦραι Καλαμῶνος καὶ ἀγίου Γερασίμου καὶ οἱ Βίοι τοῦ ἀγίου Γερασίμου καὶ Κυριακοῦ τοῦ ἀναχωρητοῦ», ἐκδ. Κ. Κοικυλίδης, Ἱεροσόλυμα, 1902, σσ. 27-39 (ανατ. Φ. Δημητρακόπουλος, Ὅσιος Γεράσιμος ὁ Ἰορδανίτης, Αθήνα, 2007, σσ. 136-144).
- _____, «Βίος καὶ πολιτεία τῆς ὀσίας καὶ θαυματουργοῦ Θωμαΐδος», (ed.) H. Delehaye, *AASS*. Novembris 4, Bruxelles, 1925, σσ. 234-246.
- Acropolitae Georgii*, «Λόγος εἰς τοὺς ἀγίους καὶ πανευφήμους μεγάλους ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον», (ed.) A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, II: *Scripta Minora*, Leipzig, 1903 (ανατ. Stuttgart, 1978, με προσθήκες καὶ διορθώσεις τοῦ P. Wirth), σσ. 81-111.
- _____, *Opera*, (ed.) A. Heisenberg, I: *Historia, Breviarium historiae, Theodori Scutariotae Additamenta*: II: *Scripta Minora*, Leipzig, 1903 (ανατ. Stuttgart, 1978, με προσθήκες καὶ διορθώσεις τοῦ P. Wirth).
- Actes de Chilandar I: des origines à 1319* (*Archives de l'Athos* 20), (eds.) M. Živojinović *et al.*, Paris, 1998.
- Actes de Chilandar*, VV 17 (1911), supp. I, (eds.) L. Petit - B. Korablev, (ανατ. Amsterdam, 1975).
- Actes de Docheiariou* (*Archives de l'Athos* 13), (ed.) N. Oikonomiès, Paris, 1984.
- Actes d'Esphigménou* (*Archives de l'Athos* 6), (ed.) J. Lefort, Paris, 1973.
- Actes d'Iviron III: de 1204 à 1328* (*Archives de l'Athos* 18), (eds.) J. Lefort *et al.*, Paris, 1994.
- Actes de Kutlumus* (*Archive de l'Athos* 2²), (ed.) P. Lemerle, Paris, 1988.
- Actes de Lavra II: de 1204 à 1328* (*Archives de l'Athos* 8), (ed.) P. Lemerle, Paris, 1977.
- Actes de Lavra III: de 1329 à 1500* (*Archives de l'Athos* 10), (eds.) A. Guillou *et al.*, Paris, 1979.
- Actes du Prôtaton* (*Archives de l'Athos* 7), (ed.) D. Papachryssanthou, Paris, 1975.
- Actes de Saint Pantéléëmôn* (*Archives de l'Athos* 12), (eds.) P. Lemerle, *et al.*, Paris, 1982.
- Actes de Vatopédi: des origines à 1329* (*Archives de l'Athos* 21), (eds.) J. Bompaigne, *et al.*, Paris, 2001.
- Actes de Xénophon* (*Archives de l'Athos* 15), (ed.) D. Papachryssanthou, Paris, 1986.
- Actes de Xéropotamou* (*Archives de l'Athos* 3), (ed.) J. Bompaigne, Paris, 1964.
- Actes de Zographou*, VV 13 (1907), supp. I, (eds.) W. Regel *et al.*, (ανατ. Amsterdam, 1969).
- Afentoulidou-Leitgeb Eirini, *Die Hymnen des Theoktistos Studites auf Athanasios I. von Konstantinopel*, (*Wiener Byzantinische Studien* 27), Wien, 2008.
- Agapitos P., Hult K., Smith Ole L., *Theodoros Metochites on Philosophic Irony and Greek History: Miscellanea 8 and 93*, Nicosia-Göteborg, 1996.

- Alexander P. J., «A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Paleologus in Favor of the See of Kanina in Albania», *Byzantion* 15 (1940-41), 167-207.
- Αντωνιάδης Β., «Γεωργίου Κυπρίου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν Εὐθύμιον ἐπίσκοπον Μαδύτων», *ΔΙΕΕΕ* 4 (1892), 387-422.
- Αριστάρχης Σ., «Ἐπιγραφαὶ ἑλληνικαί, λατινικαὶ καὶ σερβικαὶ τῆς ἐπαρχίας Βελεγράδων», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 13 (1878-79), Κωνσταντινούπολη, 1880, σσ. 84-102.
- Αριστοκλέους Θεοδώρου Μ., *Κωνσταντίου Ἀ' τοῦ ἀπὸ Σιναίου ἀοιδήμου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Βυζαντίου βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλολογικαὶ, καὶ τινὲς ἐπιστολαὶ αὐτοῦ, ἐν Κωνσταντινουπόλει*, 1866.
- Ατταλειάτης Μιχαήλ, *Ἱστορία*, (ed.) I. Bekker (CSHB), Bonn, 1853.
- Aubineau M., «Zoticos de Constantinople nourricier des pauvres et serviteur des lépreux», *AB* 93 (1975), 67- 108.
- Bachmann L., *Anecdota Graeca* I-II, Leipzig, 1828.
- Badoer G., *Il Libro dei conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436-1440)*, (eds.) U. Dorini - T. Bertelè, Libreria dello Stato, Roma, 1956.
- Bakker W. F., Gemert A. F. van, *Ἱστορία τοῦ Βελισαρίου*, εκδ. MIET, Αθήνα, ²2007.
- Balard M., *Gênes et l'outre-mer*, tome I, *Les actes de Caffa du notaire Lambeto di Sambuceto 1289-1290*, Paris, 1973.
- _____, *La Romanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)*, τόμ. I-II, Rome, 1978.
- Belgrano L. T., *Documenti riguardanti la colonia Genovese di Pera. Prima Serie*, Genova, 1888.
- Bénu Lisa, *Le codex B du monastère Saint-Jean Prodrome (Serrès). A (XIIIe - XVe siècles)*, (Textes. Documents. Études sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique 2), Paris, 1998.
- Bernard J. St., *Demetrii Pepagomeni Liber de podagra*, Leiden, 1743.
- Bertolotto G., *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'imperio Bizantino*, (Atti della Società Ligure di Storia Patria), vol. 28, fasc. II, Genova, 1897-1898.
- Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, (ed.) Ch. Schefer, Paris, 1892 (ανατ. 1972).
- Binon S., *Documents grecs inédits relatifs à S. Mercure de Césarée*, Louvain, 1937.
- _____, *Les origines legendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint Paul, de l' Athos*, Louvain, 1942.
- Boissonade J. Fr., *Anecdota Graeca*, I-V, Paris, 1829-1833 (ανατ. Hildesheim, 1962).
- _____, *Anecdota Nova*, Paris, 1844 (ανατ. Hildesheim, 1962).
- Brătianu G. I., *Actes des notaries génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, Académie Roumaine (Etudes et Recherches 2), Bucarest, 1927.
- Brock S., «A Medieval Armenian Pilgrim's Description of Constantinople», *Revue des Études Arméniennes*, n.s. 4 (1967), 81-102.
- Buchon J. A., «Βιβλίον τῆς Κουγκέστας», *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, 2, Paris, 1845, σσ. 335-367.
- Budge Wallis E. A. Sir, *The Chronography of Gregory Abû'l Faraj the son of Aaron, the Hebrew Physician, commonly known as Bar Hebraeus*, I, London, 1932.

- _____, *The Monks of Kublai Khan, Emperor of China or The History of the Life and Travels of Rabban Sawma, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europe, and Markos who as Mar Yahbhallaha III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*, London, 1928.
- Burgmann L., Magdalino P., «Michael VIII on Maladministration. An Unpublished Novel of the Early Palaiologan Period» (*Fontes Minores* 6), Frankfurt am Main, 1984, σσ. 377–90.
- Bydén B., *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium*, (*Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 66), Göteborg, 2003.
- Cange Du, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Graecitatis*, τόμ. II, Lyon, 1688.
- Canivet P., Oikonomidès N., «(Jean Argyropoulos) La Comédie de Katablattas», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), 5-97.
- Χούμνος Νικηφόρου, «Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον», (ed.) J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* 2, Paris, 1830 (ανατ. Hildesheim, 1962), σσ. 1-56.
- _____, «Ἐλεγχος κατὰ τοῦ κακῶς τὰ πάντα πατριαρχεύσαντος Νίφωνος», (ed.) J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* 5, Paris, 1833 (ανατ. Hildesheim, 1962), σσ. 255-283.
- Χρήστου Π., *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη, 1962.
- Clavijo Ruy Gonzalez de, *Embassy to Tamerlane, 1403-1406*, transl. from the Spanish by Guy Le Strange, London, 1928.
- Cognasso Fr., «Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Theodoro I di Monferrato», *Studi Bizantini* 2 (1927), 39-47.
- Constantinides C. N., *Ἡ Διήγησις τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Ἐλεούσας τοῦ Κύκκου κατὰ τὸν ἑλληνικὸ κώδικα 2313 τοῦ Βατικανοῦ*, Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία, 2002.
- Constantinides-Hero A., *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina*, Brookline, Mass., 1986.
- _____, *The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia*, Brookline, Mass., 1994.
- Constantinidi-Bibicou H., «Documents concernant l'histoire byzantine déposés aux archives nationales de France», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, I, Athènes, 1956, σσ. 119-132.
- Coungny E., *Epigrammatum anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova*, τόμ. 3, Paris, 1890.
- Cramer J. A., *Anecdota Graeca e codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, Hildesheim, 1967.
- Arhiepiskop Danilo i drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa Sprskih*, Zagreb, 1866.
- Darrouzès J., «Des notes marginales du Vindobonensis historicus graecus 70», *REB* 45 (1987), 59-75.
- _____, *Documents inédites d'ecclésiologie Byzantine*, (*Archives de l'Orient Chrétien* 10), Paris, 1966.
- _____, «Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», *REB* 21 (1963), 50-100.
- _____, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, fasc. 5: *Les Regestes de 1310 à 1376*, Paris, 1977.
- _____, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981.
- Delatte A., *Anecdota Atheniensa et alia*, II, Liège – Paris, 1939.
- Delehaye H., «Constantinus Acropolitae hagiographi byzantini epistularum munipulus», *AB* 51 (1933), 263-284.
- _____, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues* (*Mémoires. Second séries* 8), Académie Royale de Belgique, Bruxelles, 1921.

- _____, «Le Martyre de Saint Nicéas le jeune», *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, I, Paris, 1924, σσ. 208-211.
- Delorme F. M., Tăutu A. L., *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI (1276-1304) e regestis vaticanis aliisque fontibus collegerunt*, (Fontes, s. III, v. V, t. II), Typis Polyglottis Vaticanis, 1954.
- Δημητρακόπουλος Α. αρχιμ., Ἐκκλησιαστικὴ βιβλιοθήκη ἐμπεριέχουσα Ἑλλήνων θεολόγων συγγράματα, ἐκ χειρογράφων τῆς ἐν Μόσχᾳ βιβλιοθήκης, τόμ. Α΄, Leipzig, 1866.
- Deubner L., *Kosmas und Damian. Texte und Einleitung*, Leipzig – Berlin, 1907 (ανατ. Aalen, 1980).
- Διαθήκη τοῦ ἀγιωτάτου Ἀρσενίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, PG 140, σσ. 948-957.
- Dieten J. A. van, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae* (CFHB 3), Berlin, 1972.
- Diethart J., Hörandner W., *Constantinus Stilbes, Poemata*, München–Leipzig, 2005.
- Dindorf W., *Aristides*, τόμ. 1, Leipzig, 1829 (ανατύπ. Hildesheim, 1964).
- Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetias, graecas atque levantis illustrantia a 1300-1350*, (ed.) G.-M. Thomas, pars I, Βενετία, 1880.
- Dmitrievsky A., «Τυπικὸν τῆς ἐν τῷ περιωνύμῳ βουνῷ τοῦ Αὐξεντίου κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Χαλκηδόνος βασιλικῆς μονῆς τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ ἡς κτήτωρ ὁ βασιλεὺς Μιχαήλ πρῶτος τῶν Παλαιολόγων» *Typika* (Opisanie liturgicheskikh rykorpisei I.1), Kiev, 1895, σσ. 769-794.
- Dölger Fr., «Der Titel des sog. Suidaslexikons», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 6 (1936), 1-37.
- _____, «Der Vertrag des Sultans Qalā'ūn von Ägypten mit dem Kaiser Michael VIII Palaiologos (1281)», *Serta Monacensia. Franz Babinger zum 15 Januar 1951 als Festgruss Dargebracht*, Leiden, 1952, σσ. 60-79.
- _____, *Regesten von Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 3, teil: *Regesten von 1204-1282*, (ed.) P. Wirth, München, ²1997· 4, teil: *Regesten von 1282-1341*, München – Berlin, 1960.
- Drossaart-Lulofs H.-J., *Aristoteles "De Somno et Vigilia" liber adiectis veteribus translationibus et Theodori Metochitae commentario*, Diss., Leiden 1943.
- Δοσίθεος (Νοταράς) Ἱεροσολύμων, *Τόμος χαράς*, Ιάσιο, 1705.
- Downey G., *Nikolaos Mesarites: Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople*, (Transactions of the American Philosophical Society, 47.6), Philadelphia, 1957.
- Δυοβουνιώτης Κ., «Λέοντος πρωτασηκρήτις ὑπόμνησις πρὸς τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον τὸν νέον», ΠΑΑ 9 (1934), 295-298.
- Elter A., «Io. Katrarii Hermodotus et Mousocles dialogi», *Natalicia regis augustissimi Guilelmi II imperatoris Germanorum ab universitate Fridericia Guilelmia Rhenana D. XXVII, M. Ianuarii a MDCCCLXXXVIII in aula magna hora XII publice concelebrate*, Bonn, 1898.
- Enepekides P., «Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas», *BZ* 46 (1953), 18-46.
- Ευστρατιάδης Σ., «Ἡ ἐν Φιλαδελφείᾳ Μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κοτεινῆς», *Ἑλληνικά* 3 (1930), 317-339.
- _____, «Ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος ὁ Αὐτῳρειανὸς (1255-1260, 1261-1267)», *Ἑλληνικά* 1 (1928), 78-94.

- _____, «Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἐπιστολαί», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 1-2 (1908), 77-108, 409-439, 195-211, 3 (1909), 5-48, 281-296, 4 (1909), 5-29, 97-127, 5 (1910), 213-226, 339-352, 444-452, 489-500.
- Failler A., *La version brève des Relations Historiques des Georges Pachymérès*, (Archives de l'Orient Chrétien, 17-18), τόμ. 1-2, Paris, 2001-2002.
- Fatouros G., *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290- nach 1350)*, (WBSt 10.2), Wien, 1973.
- Featherstone M. J., «Theodore Metochites's Eleventh Poem», *BZ* 81 (1988), 253-264.
- _____, «Theodore Metochites's Poem to Leo Bardales», A. Schoors, P. van Deun (eds.), *Philohistor. Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii* (Orientalia Lovaniensia Analecta 60), Louvain, 1994, σσ. 451-468.
- _____, *Theodore Metochites's poems 'to Himself'*, (Byzantina vindobonensia 23), Wien, 2000.
- _____, «Three more Letters of Nicephorus Callistus Xanthopoulos», *BZ* 91 (1998), 20-31.
- Featherstone J., Ševčenko I., «Two Poems by Theodore Metochites», *GOThr* 26 (1981), 1-46.
- Festa N., *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, Firenze, 1898.
- _____, «Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι Κοσμικὴ Δήλωσις», *Giornale della Società Asiatica Italiana* 12 (1899), 1-52.
- Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, (ed.) A. Evans, (The Medieval Academy of America 24), Cambridge Mass., 1936.
- Fusco R., «L'Encomio di Teoctisto Studite per Atanasio I di Costantinopoli (BHG 194a-b)», *Rivista di studi Byzantini e Neellenici* 34 (1997), 83-153.
- Gass W., *Die Mystik des Nikolaus Cabasilas vom Leben in Christo*, Greifswald, 1849.
- Gautier P., «La diataxis de Michel Attaliat», *REB* 39 (1981), 5-143.
- _____, *Michel Italikos. Lettres et Discours*, (Archives de l'Orient Chrétien 14), Paris, 1972.
- Γεδεών Μ.Ι., «Διαθήκη Μαξίμου μοναχοῦ κτίτορος τῆς ἐν Λυδία μονῆς Κοτινῆς (1247)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1939), 263-291.
- _____, «Μανουήλ τοῦ Φιλῆ ἱστορικὰ ποιήματα», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 3 (1882/83), 215-220. 244-250, 652-659.
- Γεννάδιος Ηλιουπόλεως, «Τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄ ἐπιστολιμαῖα διδασκαλία πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον Β΄», Ὁρθοδοξία 27.2 (1952), 113-120, 173-179.
- Gerola G., «Le vedute di Costantinopoli di Cristoforo Buondelmonti», *RSBN* 3 (1931), 249-279.
- Giannelli C., *Le récit d'une mission diplomatique de Georges le Métochite (1275-1276) et le Vat. gr. 1716*, στο V. M.-H. Laurent, *Le Bienheureux Innocent V (Pierre de Tarentaise) et son temps*, (Studi e Testi 129), Città del Vaticano, ²1961, Appendice IV, σσ. 419-443.
- Gilles' Pierre, *Constantinople*, a modern English translation by Kimberly Byrd, Italica Press, New York, 2008.
- Glettner J., «Die Progymnasmatia de N.X.», *BZ* 33 (1933), 1-12, 255-270.
- Goar J., *Εὐχολόγιον sive rituale graecorum*, Venice, ²1730.
- Górka O., *Anonymi descriptio Europae orientalis, imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata*, Cracow, 1916.
- Gorianov B.J., «Ἀνέκδοτος ἀνώνυμος βυζαντινὸς χρονογράφος τοῦ 14ου αἰῶνος» (στα ρωσικά), *VV*, n.s., 2 (1949), 276-293.
- Greco V., *Ducae, Istoria Turco-Bizantină (1341-1462)*, [Bucuresti], 1958.

- Grégoire H., «Imperatoris Michaelis Palaeologi De Vita sua», *Byzantion* 29-30 (1959-1960), 447-476.
- Γρηγοράς Νικηφόρος, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, (ed.) Im. Bekker (CSHB), τόμ. I-III, Bonn, 1829-1855.
- Gregorio G. de, «Una lista di commemorazioni di defunti dalla Constantinopoli della prima età paleologa. Note storiche e prosopografiche sul Vat. Ross. 169», *RSBN* 38 (2001), Roma, 2002, σσ. 103-194.
- Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, «Ἐγκώμιον εἰς τὸν Αὐτοκράτορα κυρὸν Ἄνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον», (ed.) J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I, Paris, 1829, σσ. 359-393 (καὶ PG 142, στ. 387-418).
- _____, «Ἐγκώμιον εἰς τὸν Αὐτοκράτορα κυρὸν Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον καὶ Νέον Κωνσταντῖνον», (ed.) J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I, Paris, 1829, σσ. 313-358 (καὶ PG 142, στ. 345-386).
- _____, «Vita», PG 142, στ. 19-30, καὶ νέα έκδ. ἀπὸ W. Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289)*, Bruxelles-Rome, 1937, σσ. 176-191.
- Guillou A., *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*, (Bibliothèque Byzantine Documents 3), Paris, 1955.
- Halkin F., «Deux vies de St. Maxime le Kausokalybes, ermite au Mont Athos (XIVe siècle)», *AB* 54 (1936), 38-112.
- _____, «Éloge de Sainte Euphrosyne la Jeune par Constantin Acropolite», *Byzantion* 57 (1987): 56-65.
- _____, «Saint Michael de Chalcédoine», *REB* 19 (1961), 157-164.
- _____, «Τοῦ μεγάλου λογοθέτου καὶ πρωτοβεστιαρίου Θεοδώρου τοῦ Μουζάλωνος λόγος εἰς τὸν νέον μάρτυρα Νικήταν», *Hagiographica inedita decem* (CCSG 21), Brepols-Turnhout, 1989, σσ. 127-154.
- _____, «Vie et «synaxaire» de saint Jean Akatzios ou Akatzès», *AB* 101 (1983), 249-280.
- Heisenberg A., «Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, IV: Ein Prostagma des Kaisers Michael VIII Palaiologos», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse*, Jahrgang, 1923, σσ. 33-81 (ανατ. A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, VR, London, 1973, αρ. I),
- _____, «Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende», *BZ* 14 (1905), 160-233.
- _____, Nicephori Blemmydae, *Curriculum vitae et Carmina*, (Βλεμμύδη Νικηφόρου, *Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν Διήγησις μερική*), Leipzig, 1896.
- _____, «Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, II: Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse*, Jahrgang, 1923, σσ. 3-56 (ανατ. A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, VR, London, 1973, αρ. II.II).
- _____, Nikolaos Mesarites, *Die Palastrevolution des Johannes Komnenos*, (Programm des K. Alten Gymnasiums zu Würzburg für das Studienjahr 1906-1907), Würzburg, Königliche Universitätsdruckerei von H. Stürzt, 1907.

- Holt P. M., *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290). Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, (Islamic History and Civilization, Studies and Texts 12), Leiden – New York – Köln, 1995.
- Holzinger C. v., «Ein Panegyrikus des Manuel Philes», *BZ* 20 (1911), 384-387.
- Hopf Ch., *Chroniques Gréco-romanes*, Berlin, 1873.
- Horna K., «Die Epigramme des Theodoros Balsamon», *Wiener Studien* 25 (1903), 165-217.
- Hunger H., *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII*, (Wiener Byzantinische Studien 15), Wien, 1981.
- _____, «Anonymes pamphlet gegen eine byzantinische “Mafia”», *RESEE* 7 (1969), 95-107.
- Hunger H., Kresten O., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, 1 teil (1315-1331)* (CFHB 19.1), Wien, 1981.
- Hunger H., Kresten O. et al., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, 2 teil (1337-1350)* (CFHB 19.2), Wien, 1995.
- Hunger H. - Ševčenko I., *Des Nikephoros Blemmydes “Basilikos Andrias” und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaïotes: Ein weiterer Beitrag zum Verständnis der byzantinischen Schrift-Koine* (Wiener Byzantinistische Studien 18), Wien, 1986.
- Ideler J. L., *Physici et medici graeci minores*, τόμ. I-II, Berlin, 1841-1842.
- Ιωαννίδης Ν. Χ. αρχιμ., *Ὁ ἱερομόναχος Ἱερόθεος (ΙΓ΄ αἰ.) καὶ τὸ ἀνέκδοτο συγγραφικὸ ἔργο του*, Αθήνα, 2007.
- Izeddin M., «Un texte arabe inédite sur Constantinople Byzantine», *JA* 246 (1958), 453-457.
- Jonker G. H., *The Harmonics of Manuel Bryennius*, Groningen, 1970.
- Kalatzi M., «Un discours inédit de Constantin Acropolite en l’honneur des saints martyres Frorus et Laurus», *Byzantion* 71 (2001), 505-516.
- _____, «Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου ἀνέκδοτος Λόγος στοὺς ἀγίους μάρτυρες Ἀνίκητο καὶ Φώτιο (BHG 1544f)», Ch. Dendrinos et. al. (eds.), *PORPHYROGENITA. Essays on the history and literature of Byzantium and the Latin east in honour of Julian Chrysostomides*, Centre of Hellenic Studies, King's College, London, 2003, σσ. 389-400.
- _____, «George Acropolites’ oration on the Transfiguration (BHG 1995n)», *Βυζαντινά* 27 (2007), 13-46.
- Κάλλιστος Ξανθόπουλος Νικηφόρος, «Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερική θαυμάτων διήγησις τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Εὐφροσύνης τῆς Νέας, τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀσκησάσης, συγγραφεῖς παρὰ Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου», *AASS*, Novembris 3, Bruxelles, 1910, σσ. 858-879.
- _____, «Προσφώνημα ἐν εἴδει ἐγκωμίου εἰς τὸν εὐσεβέστατον καὶ ἅγιον ἡμῶν αὐτοκράτορα ὑπὲρ τῆς βίβλου τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας», *PG* 145, στ. 560-601.
- Καλομοιράκης Δ., «Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἅγιος Ἀθανάσιος Α΄ καὶ ἡ διδασκαλία του πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸ 1303», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1990-91), 23-50.
- Kaltsogianni Eleni, «Die Lobrede des Matthaios von Ephesos auf Andronikos II. Palaiologos», *JÖB* 59 (2009), 107-126.
- Kambylis A., *Symeon Neos Theologos, Hymnen*, (Supplementa Byzantina 3), Berlin – New York, 1976.
- Καντακουζηνός Ιωάννης, *Ἱστορίαι*, (ed.) L. Schopen (CSHB), Bonn, 1828-1832.

- Καρπόζηλος Α., «Βασιλείου Πεδιαδίτη Ἐκφρασις Ἀλώσεως Ἀκανθιδῶν», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), 284-298.
- _____, «Ἰωάννου Νομικοπούλου, Ἐκφρασις Αἰθίοπος καὶ ἵππου πάνυ ταλαιπωρημένου», *Δωδώνη* 9 (1980), 285-297.
- Karlsson G. H. - Fatouros G., «Aus der Briefsammlung des Anonymus Florentinus (Georgios? Oinaiotes)», *JÖB* 22 (1973), 207-218.
- Každan A., «Two Letters of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: An Attempt at Reinterpretation», Angeliki E. Laiou-Thomadakis (ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of P. Charanis*, New Brunswick - New Jersey, 1980, σσ. 79-83.
- Κεδρηνός Γεώργιος, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, (ed.) Im. Bekker (CSHB), 2 τόμ., Bonn, 1838, 1839.
- Κίνναμος Ἰωάννης, *Ἐπιτομή*, (ed.) A. Meineke (CSHB), Bonn, 1836.
- Knowles Chr., *Les enseignements de Théodore Paléologue*, (The Modern Humanities Research Association 19), London, 1983.
- Koder J., *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, (CFHB 33), Wien, 1991.
- Kolovou Foteini, *Michaelis Choniatae epistulae*, (CFHB 41), Berlin, 2001.
- Kotzabassi S., *Das hagiographische Dossier der heiligen Theodosia von Konstantinopel*, (Byzantinisches Archiv 21), Berlin - New York, 2009.
- _____, «Konstantinos Akropolites, Gregorios Ἰβηρ und das kloster der Heiligen Paraskeue», *Ελληνικά* 54.1 (2004), 71-81.
- _____, «Scholarly Friendship in the Thirteenth Century: Patriarch Gregorios II Kyprios and Theodora Raoulaina», *Παρεκβολαί* 1 (2011), 115-170.
- _____, «Τρεις ανώνυμες επιστολές του πατριακού κώδικα 377», *Ελληνικά* 40.1 (1989), 103-112.
- Kugéas S., «Analecta Planudea», *BZ* 18 (1909), 106-146.
- Κουρούσης Στ. Ι., «Νέος κώδιξ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη», *Ἀθηνᾶ* 73-74 (1972-1973), 426-434.
- _____, «Ὁ μέγας διοικητὴς Θεόδωρος ὁ Καβάσιλας καὶ ἡ εἰς Ἀνδρόνικον Β΄ († 1332) μονωδία αὐτοῦ», *ΕΕΒΣ* 42 (1975-76), 408-428.
- [Κωνσταντίου Α΄ Κωνσταντινουπόλεως], *Κωνσταντινιάς παλαιὰ τε καὶ νεωτέρα. Ἦτοι περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως...*, Κωνσταντινούπολη, ²1844.
- Κριτόβουλος Ἰμβριος, *Ξυγγραφή Ἱστοριῶν*, (ed.) D. R. Reinsch, (CFHB 22), Berlin - New York, 1983.
- Κυπρίου Γεωργίου (Γρηγορίου), «Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Λαζάρου τοῦ ἐν τῷ Γαλησίῳ ὄρει ἀσκήσαντος, συγγραφεὶς παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Γρηγορίου», *AASS*, Novembris 3, Bruxelles, 1910, σσ. 588-606.
- _____, «Βίος ἁγίου Γεωργίου», *PG* 142, στ. 299-345.
- Kurtz E., *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig, 1903.
- _____, *Michaelis Pseili scripta minora*, vol. II: *Epistulae*, Milano, 1941.
- _____, «Zwei griechische texte über die Hl. Theopano, die Gemahlin Kaiser Leo VI», *Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. Pétersbourg*, VIIIe Sér. vol. III/2 (1898), I-XI, 1-75.
- Kyriakidis S., *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, (Testi e Monumenti. Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici 5), Palermo, 1961.

- Λάμπρος Σπ., «Αυτοκρατόρων του Βυζαντίου χρυσόβουλλα καὶ χρυσᾶ γράμματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν», *NE* 11 (1914), 94-128.
- _____, *Βραχέα Χρονικά, Μνημεία τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. Α΄, τεύχ. Α΄, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 1932.
- _____, «Ἐπιγράμματα Μαξίμου Πλανούδη», *NE* 13 (1916), 414-421.
- _____, «Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι τοῦ Βουλγαρίας Γρηγορίου», *NE* 14 (1917-1920), 342-346.
- _____, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ Σωζόμενα*, τόμ. Α΄, Ἀθήνα, 1879/80 (ανατ. Groningen, 1968).
- _____, «Μιχαὴλ Λουλλούδης ὁ Ἐφέσιος καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσις τῆς Ἐφέσου», *NE* 1 (1904), 209-212.
- _____, «Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524», *NE* 8 (1911), 1-59.
- _____, «Τὰ Πάτρια τοῦ Ἀγίου Ὁρους» *NE* 9 (1912), 209-244.
- _____, «Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν ἡα' καὶ ἡβ' κατάλοιπα», *NE* 15 (1921), 332-336.
- _____, «Τὸ Τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου», *NE* 4 (1907), 257-295.
- _____, «Τραπεζουντιακὸν ὠροσκοπίον τοῦ ἔτους 1336», *NE* 13 (1916), 33-50.
- _____, «Ἐπόμνημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος», *NE* 3 (1906), 12-50.
- Λαμφίδης Ο., *Ἐφραὶμ Αἰνίου, Χρονικὴ Ἱστορία (Ephraem Aenii, Historia Chronica)*, (CFHB 17), Ἀθήνα, 1990.
- _____, *Ἀνδρέου Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα*, (Πηγαὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1), Ἀθήνα, 1975.
- Lappa-Zizikas E., «Un chrysobulle inconnu en faveur du monastère des Saints -Anargyres de Kosmidion», *TM* 8 (1981), 255-68.
- Laurent V., «La vie de Jean, métropolitte d'Héraclée du Pont», *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1934), 3-67.
- _____, «Le serment de l'empereur Andronic II Paléologue au patriarche Athanase Ier, lors de sa seconde accession au trône œcuménique (Sept. 1303) », *REB* 23 (1965), 124-139.
- _____, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, fasc. 4: *Les Regestes de 1208 à 1309*, Paris, 1971.
- _____, «Les signatures du second synode des Blakhernes (Été 1285)», *EO* 26 (1927), 129-149.
- Laurent V. - Darrouzès J., *Dossier grec de l'union de Lyon (1273-1277)*, (Archives de l'Orient Chrétienne, 16), Paris, 1976.
- Leone P. A. M., *Ioannis Tzetzae epistulae*, Leipzig, 1972.
- _____, *Maximi monachi Planudis, Epistulae*, Amsterdam, 1991.
- _____, «Nicephori Gregorae ad imperatorem Andronicum II Palaeologum orationes», *Byzantion* 41 (1971), 497-519.
- _____, *Nicephori Gregorae, Epistulae*, τ. I-II, Matino, 1982-1983.
- _____, *Nicephori Gregorae, Vita Constantini*, (Studi e ricerche dei Quaderni Catanesi 1), Catania, 1994.
- _____, «La 'Passio sancti Codrati' di Niceforo Gregora», *EEBS* 47 (1987-1989), 285-294.
- _____, «L'encomio di Niceforo Gregora per il re di Cipro (Ugo IV di Lusignano)», *Byzantion* 51 (1981), 211-224.
- Levi L., «Cinque lettere inedite di Emanuele Moscopulo (cod. Marc. cl. xi. 15)», *Studi Italiani di Filologia Classica* 10 (1902), 55-72.

- Leunclavius I., *Annales Sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti: Hieronymi Beck a Leopoldstorf, Marci fil. studio & diligentia Constantinopoli aduecti MDLI ...*, Francofurti, 1596.
- Lindstam S., *Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae epistulae XXXII cum epimerismis Lacapeni, accedunt duae epistulae Michaelis Gabrae ad Lacapenum*, Göteborg, 1924.
- Loenertz R.-J., *Démétrius Cydonès, Correspondance*, II (Studi e Testi 208), Città del Vaticano, 1960.
- _____, «Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marcheto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du pape Nicolas III (1278, printemps- été)», *OCF* 31 (1965), 374-408 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, τ. I, Ρώμη, 1970, σσ. 536-572).
- Leontios Makhairas, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled 'Chronicle'*, (ed.) R. M. Dawkins, Oxford, 1932.
- Μάγιστρος Θωμάς, «Λόγος περὶ Βασιλείας», *PG* 145, στ. 448-496.
- _____, «Λόγος περὶ Πολιτείας», *PG* 145, στ. 496-548.
- Maisano R., *Georgii Sphrantzae Chronicon*, (CFHB 29), Roma, 1990.
- Majeska G. P., *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, D.C., 1984.
- Μαλτέζου Χρύσα, «Τρία κυπριακά αφιερωτήρια γράμματα. Συμβολή στη μελέτη τῆς λατινοκρατούμενης Κύπρου», *Σύμμεικτα* 7 (1987), 1-17.
- Μανάφης Κ. Α., «Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου λόγος εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως Διαθητικός», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 459-465.
- Mann J., «Une source de l'histoire juive au XIIIe siècle: La lettre polémique de Jacob b. Elie à Pablo Christiani», *Revue des etudes Juives* 82 (1926), 363-377.
- Manuelis Moschopuli de ratione examinandae orationis libellus ex bibliotheca regia* (= Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου Μανουὴλ Μοσχοπούλου Περὶ σχεδῶν), Lutetiae, ex officina Roberti Stephani typographi Regii, 1545.
- Markopoulos A., *Anonymi Professoris Epistulae*, (CFHB 37), Berlin, 2000.
- _____, «Θεοδώρου Β' Λασκάρεως ἀνέκδοτον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην», *ΕΕΒΣ* 36 (1968), 104-118.
- Martin Th. H., *Theonis Smyrnaei Platonici Liber de Astronomia*, Paris, 1849.
- Martini E., *Manuelis Philae Carmina inedita*, (Atti della R. Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti, 20), Νεάπολη, 1900.
- Matejić M., Milivojević D., *An Anthology of Medieval Serbian Literature in English*, Columbus, Ohio, 1978.
- Matranga P., *Anecdota Graeca e mss Bibliothecis Vaticana, Angelica, Barberiniana, Vallicelliana, Medicea, Vindobonensi deprompta*, τόμ. 2, Rome, 1850.
- Mazaris' Journey to Hades: or, Interviews with dead men about certain officials of the imperial court*, (Aethusa Monographs 5), Buffalo: Department of Classics, State University of New York, 1975.
- Mazzucchi C.-M., «Uno sconosciuto codice greco di lessicografia», *Aevum* 83.2 (2009), 411-423.
- Mercati G. S., «Giambi di Ringraziamento per la Riconquista di Costantinopoli (1261)», *BZ* 36 (1936), 289-290.
- _____, «Lettera del Monaco Sofonia al filosofo Giuseppe», *Studi Bizantini* I (1925), 169-172.
- _____, «Un Testament inédit en faveur de Saint-Georges des Manganes», *REB* 7 (1948), 36-47.

- Mercier R., *An almanac for Trebizond for the year 1336* (Corpus des Astronomes Byzantins 7), Louvain-la-Neuve, 1994.
- Metzger B. M., *Les constitutions apostoliques* 3 (SCSG 336), Paris, 1987, 8.47.380-382.
- Μετοχίτης Γεώργιος, *Historiae dogmaticae*, (ed.) J. Cozza-Luzi (A. Mai, *Novae Patrum Bibliothecae* VIII.1-2), Roma, 1871.
- Μετοχίτης Θεόδωρος, «Λόγος εἰς τὸν νέον μάρτυρα Μιχαήλ (εἰς τὸν ἅγιον Μιχαήλ τὸν νέον τὸν κατ' Αἴγυπτον μαρτυρήσαντα ἐπὶ τοῖς χρόνοις τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Ῥωμαίων κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου)», *AASS*, Novembris 4, Appendix, Bruxelles, 1925, σσ. 670-678.
- _____, «Λόγος εἰς τὸν ὄσιον Ἰωάννην τὸν νέον», *AASS*, Novembris 4, Appendix, Bruxelles, 1925, σσ. 679-687.
- Meyer Ph., «Bruchstücke zweier τυπικὰ κτητορικά», *BZ* 4 (1895), 45-58.
- Miklosich F. - Müller J., *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I-VI, Wien, 1860-1890 (Aalen, ²1968).
- _____, *Acta et diplomata graeca. Res graecas italasque illustrantia*, Wien, 1866.
- Miller E., *Manuelis Philae Carmina*, 2 vols, Paris, 1855, 1857.
- Miller T. S., «The Legend of Saint Zotikos according to Constantine Akropolites», *AB* 112 (1994), 339-376.
- Miller T. S., Thomas J., «The Monastic Rule of Patriarch Athanasios I. An Edition, Translation and Commentary», *OCP* 62 (1996), 353-371.
- Mogenet J. et al., *Nicéphore Grégoras. Calcul de l'éclipse de soleil du 16 Juillet 1330* (Corpus des astronomes byzantins I), Amsterdam, 1983.
- Μοσχόπουλος Μανουήλ, *Περὶ σχεδῶν*, (ed.) R. Stephanus, *Manuelis Moschopuli, De ratione examinandae orationis libellus. Ex bibliotheca regia*, Paris, 1545.
- Müller C. G. - Kiessling T., *Metochitae Theodori, Miscellanea philosophica et historica*, Leipzig, 1821 (ανατύπ. Amsterdam, 1966).
- Mullett M., *Theophylact of Ochrid. Reading the letters of a Byzantine Archbishop*, (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2), Univ. of Birmingham, 1997.
- Munitiz J. A., *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior* (CCSG 13), Brepols, 1984.
- Nadal Cañellas J., *Gregorii Acindyni Refutationes Duae*, (CCSG 31), Turnhout - Leuven, 1995.
- Νικήτας Δ. Ζ., *Boethius, De topicis differentiis καὶ οἱ βυζαντινὲς μεταφράσεις τῶν Μανουήλ Ὀλοβώλου καὶ Προχόρου Κυδώνη*, Αθήνα, 1990.
- Νικολόπουλος Π. Γ., «Ἀκολουθία ἀνέκδοτος εἰς Ἀρσένιον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως», *ΕΕΒΣ* 43 (1977-78), 365-383.
- _____, «Ἀνέκδοτο Ἀρσενιτικὸ δοκίμιο ὑπὲρ τῶν σχιζομένων», *ΕΕΒΣ* 48 (1990-91), 164-280.
- _____, «Ἀνέκδοτος Λόγος εἰς Ἀρσένιον Αὐτωρειανὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως», *ΕΕΒΣ* 45 (1981-82), 406-461.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ., *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου: Β' - Δημοσίων Λειτουργῶν*, ἐκδ. ΕΙΕ, Αθήνα, 1980.
- Odo of Deuil, *De profectione Ludovici VII in orientem*, (ed.) V. Gingerick Berry, New York, 1948.

- Oeconomus L., «L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios», *Mélanges Chrales Diehl*, I, Paris, 1930, σσ. 225-233.
- Oikonomidès N., *Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles*, Paris, 1972.
- Οιναιώτης Γεώργιος, *Ἐπιστολαί*, cod. *Laurentianus S. Marco 356*.
- Omout H., «Projet de réunion des Églises grecque et latine sous Charles le Bel en 1327», *Bibliothèque de l'école des chartes* 53 (1892), 254-257.
- Ορφανός Μ. Α., *Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτου λόγοι ἀντιρρητικοὶ δύο νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι*, Αθήνα, 1986.
- Ortoleva V., *Maximus Planudes, Disticha Catonis in graecum translata*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1992.
- Oudot I., *Patriarchatus Constantinopolitani Acta Selecta*, I. (Fonti: Serie II – fasc. III), Rome, 1941.
- Παχυμέρης Γεώργιος, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, (ed.) A. Failler (CFHB 24.1-5), Paris, 1984-2000.
- Παλαμάς Γρηγόριος, *Ὀμιλίαι*, PG 151, στ. 9-551.
- Παμπέρης Αμβρόσιος ιερομόναχος, *Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, Περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων*, Wien, 1802.
- Παντοκρατορινός Α., «Βίος καὶ πολιτεία Ἀθανασίου Α΄ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου (1289-1293 καὶ 1304-1310) συγγραφεὶς ὑπὸ Ἰωσήφ Καλοθετοῦ μοναχοῦ», *Θρακικά* 13 (1940), 56-107.
- Παπαδόπουλος Ι. Β., «Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί», *ΕΕΦΣΠΘ* 1 (1927), 151-205.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α., «Ἀλεξίου Μακρεμβολίτου λόγος ἱστορικός», *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 1 (Πετρούπολη, 1891), 144-159.
- _____, «Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοφάνους τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ αὐταδέλφου αὐτοῦ Θεοδώρου, συγγραφεὶς παρὰ Θεοδώρας Ῥαουλαίνης Κατακουζηνῆς τῆς Παλαιολογίνης», *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 4 (Πετρούπολη, 1897), 185-223, καὶ 5 (Πετρούπολη, 1898), 397-399.
- _____, «Κωνσταντίνου Ακροπολίτου, λόγος εἰς τὸν ἅγιον Βάρβαρον», *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 1 (Πετρούπολη, 1891), 405-420.
- _____, «Κωνσταντίνου τοῦ πρωτονοταρίου καὶ πρωτοβεσβιαρίου τοῦ Λουκίτου ἐπιτάφιον εἰς τὸν ἐν βασιλεῦσι ἀοίδιμον ἐκεῖνον καὶ τρισμακάκαριστον κύριον Ἀλέξιον τὸν μέγαν Κομνηνόν», *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 1 (Πετρούπολη, 1891), 421-430.
- _____, «Φιλοθέου Σηλυβρίας: βιογραφία του Μακαρίου τοῦ ἐξ Ἐώας», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος - Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, Ἀνέκδοτα Ἑλληνικά*, Κωνσταντινούπολη, 1884, σσ. 46-59.
- _____, «Σημείωσις περὶ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος τοῦ Χρονικοῦ Παχυμέρη», *ΔΙΕΕΕ* 3 (1889), 529-535.
- _____, *Varia sacra graeca*, S. Peterburg, 1909 (ανατ. Leipzig 1975).
- _____, «Zitija dvux Vselenskih patriarhov XIV v., svv. Afanasija I i Isidora I», *Zapiski i istoriko - filologičeskago Fakultet Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta* 76 (1905), 1-51.
- Parageorgiu P. N., «Zwei iambische Gedichte saec. XIV und XIII», *BZ* 8 (1899), 672-677.
- Παπαθωμόπουλος Μ. et al., *Αύγουστίνου Περὶ Τριάδος βιβλία πεντεκαίδεκα, ἅπερ ἐκ τῆς Λατίνων διαλέκτου μετήνεγκε Μάξιμος ὁ Πλανούδης*, Αθήνα, 1995.

- Παπαθωμόπουλος Μ., Τσαβαρή Ι., *Ὀβιδίου περὶ μεταμορφώσεων, ὁ μετήνεγκε ἐκ τῆς λατίνων φωνῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα Μάξιμος μοναχὸς ὁ Πλανούδης*, Αθήνα, 2002.
- Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου, «Ἱερομονάχου Ἰωαννικίου Κόχιλα, Βίος ὀσίου Μάξιμου τοῦ Καυσοκαλύβη (14ος αἰ.), ἔκδοσις τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο», *Γρηγόριος ο Παλαμᾶς* 90, τεύχ. 819 (Νοέμ.-Δεκ. 2007), 513-577.
- Patedakis E., *Athanasios I Patriarch of Constantinople (1289-1293, 1303-1309): A critical edition with introduction and commentary of selected unpublished works*, University of Oxford, 2004 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- _____, «Ἡ διαμάχη τοῦ πατριάρχῃ Αθανασίου Α΄ (1289-1293, 1303-1309) μετὸν κλήρο τῆς Ἁγίας Σοφίας (1306-1307) μέσα ἀπὸ ἑνδεκά ἀνεκδοτεὲς ἐπιστολές», *Ελληνικά* 56.2 (2006), 279-319.
- Pavano A., *Maximus Planudes, M. Tulli Ciceronis Somnium Scipionis in graecum translatum*, Pisa-Roma, 1992.
- Perrat Ch., Longnon J., *Actes relatifs a la principauté de Morée, 1289-1300*, Paris, 1967.
- Petit L., «Acte synodal du patriarche Nicephore II sur les privilèges du métropolitain de Trébizonde (1er janvier 1260)», *IRAIK* 8.3 (1903), 163-171.
- Philippides M., *Byzantium and Europe, and the Early Ottoman Sultans 1373-1513. An Anonymous Greek Chronicle of the Seventeenth Century (codex Barberinus Graecus 111)*, (Late Byzantine & Ottoman Studies 4), New Rochelle, New York, 1990.
- Φιλόθεος Κόκκινος, «Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης τὸν Παλαμᾶν», *PG* 151, στ. 551-678.
- Picard M., *Le roman de Callimaque et de Chryssorrhoe*, Paris, 1956.
- Pieralli Luca, *La corrispondenza diplomatica dell'imperatore bizantino con le potenze estere nel tredicesimo secolo (1204-1282). Studio storico-diplomatistico et edizione critica*, (Collectanea Archivi Vaticani 54), Città del Vaticano, 2006.
- Pietrosanti P., *Nicephori Gregorae Explicatio in Librum Synesii De insomniis: Scholia cum glossis*, Bari, 1999.
- Πιτσάκης Κ., *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, (Βυζαντινά καὶ νεοελληνικά κείμενα 1), Αθήνα, 1971.
- Πλανούδης Μάξιμος, *Maximi monachi Planudis Epistulae*, (ed.) M. Treu, Programm des Friedrichs-Gymnasiums zu Breslau, Breslau, 1886 (ανατ. Hakker, Amsterdam, 1960).
- _____, «Ἐπιγράμματα», *NE* 13 (1916), 413-421.
- Pococke R., *A Description of the East and Some other Countries*, vol. II, London, 1745.
- Polemis D., «The Speech of Constantine Acropolites on St. John Merciful the Young», *AB* 91.1-2 (1973), 31-54.
- Polemis I. D., «An Unpublished Anti-latin Treatise of Manuel Moschopoulos» *JÖB* 46 (1996), 251-264.
- _____, *Ὁ λόγιος Νικόλαος Λαμπηνὸς καὶ τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον*, (Εταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν. Διπτύχων Παράφυλλα 4), Αθήνα, 1992.
- _____, *Θεόδωρος Μετοχίτης, Ἠθικὸς ἢ περὶ Παιδείας*, εκδ. Κανάκη (Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 1), Αθήνα, 2002².
- _____, *Θεόδωρος Μετοχίτης, Οἱ δύο βασιλικοὶ λόγοι*, εκδ. Κανάκη (Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 4), Αθήνα, 2007.

- Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, (ed.) J. Reiske (CSHB), 2 τόμ., Bonn, 1829, 1930.
- Porte-du Theil F. J. G. La (ed.), «Notices et extraits d'un volume de la Bibliothèque Nationale, coté MCCIX parmi les Manuscrits Grecs, et contenant les Opuscules et les Lettres anecdotes de Théodôre l'Hyrtaçênien», *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres Bibliothèques* 5 (1798), 709-744· 6 (1800), 1-48.
- Pougounia I., *Theodore Metochites: Byzantios or about the Imperial Megalopolis. Introduction, Text, and Commentary*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Sub-faculty of Classical Languages and Literature Faculty of Literae Humaniores, Oxford University, Trinity, 2003 (2004).
- Preger T., *Scriptores originum Constantinopolitanarum* (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως), Leipzig 1901-1907, ανατ. New York, 1975.
- Previale L., «Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo», *BZ* 42 (1943-49), 1-49.
- Ψελλός Μιχαήλ, *Χρονογραφία*, (ed.) E. Renauld, Les Belles Lettres, Paris, 1967.
- Rapp C., «Ein bisher unbekannter Brief des Patriarchen Gregor von Cypren an Johannes II., Sebastokrator von Thessalien», *BZ* 81 (1988), 12-28.
- Reinsch D., *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vidobonensis Theol. Gr. 174*, Berlin, 1974.
- _____, «Ein bisher unbekannter Brief des Michael Gabras», *BZ* 96 (2003), 212-215.
- Reinsch D. - Kambylis A., *Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς*, (CFHB 40.1), Berlin, 2001.
- Ritschel F., *Thomae magistri sive Theoduli monachi ecloga vocum atticarum*, Halle, 1832.
- Rhoby A., *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, (Byzantinische Epigramme in Inschriftlicher Überlieferung 1), Wien, 2009.
- Σαββάτος Χ., «Γεωργίου Μοσχάμπαρ, Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἐστὶ τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου τὸ ἐπιγεγραμμένον «περὶ θεῶν ὀνομάτων» ἀκριβέστερον», *Θεολογία* 72 (2001), 487-544, 495-499
- Σανούδο Τορσέλλο Μαρίνος, *Ιστορία της Ρωμανίας*, έκδ. Ε. Η. Παπαδοπούλου, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Πηγές, 4), Αθήνα, 2000.
- Σάθας Κ. Ν., *Ἀνωνύμου, Σύνοψις Χρονική*, (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη 7), Βενετία - Παρίσι, 1894.
- _____, «Βασιλικά διατάγματα 12. Παλατοφυλακάτον», *MB* 6 (1877), 649.
- _____, «Βασιλικά διατάγματα 3. Διορισμός δημάρχου γειτονίας Κωνσταντινουπόλεως», *MB* 6 (1877), 643-644.
- _____, «Ὅρκωμοτικὸν εἰς βασιλέα», *MB* 6 (Βενετία, 1877), 652-653.
- _____, «Πρόσταγμα ἐξαρχικόν», *MB* 6 (1877), 645-646.
- _____, «Τύποι βυζαντινῶν συμβολαίων 15. Ἄκτος πακτωτικοῦ λουετροῦ», *MB* 6 (1877), 624-625.
- Scheltema H. J., Wal N. van der, *Basilicorum Libri LX*, Groningen, 1974.
- Schreiner P., *Die byzantinischen Kleinchroniken*, (CFHB 12.1, 2), Wien, 1975, 1977.
- _____, «Die topographische Notiz über Konstantinopel in der Pariser Suda-Handschrift. Eine Neuinterpretation», I. Ševčenko - I. Hutter (eds.), *AETOS. Studies in honour of Cyril Mango*, Stuttgart-Leipzig, 1998, σσ. 273-283.
- _____, «Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topography Konstantinopels», *DOP* 25 (1971), σσ. 217-248 [ανατ. Στο P. Schreiner, *Byzantinische Kultur. Eine Aufsatzsammlung, I. Die Macht* (Opuscula Collecta 3), Roma, 2006, αρ. 15].

- Schmitt J., *The Chronicle of Morea (Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως)*, London, 1904.
- Seeck O., *Notitia dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum*, Berlin, 1876.
- Sell H., *Das Etymologicum Symeonis (α - άίω)*, Meisenheim am Glan, 1968.
- Ševčenko I., «Alexios Makrembolites and his 'Dialogue between the Rich and the Poor'», *ZRVI* 6 (1960), 187-228.
- Sezgin F., *Islamic Geography*, (Publications of the Institute for the History of Arab-Islamic Science 267), Frankfurt am Main, 1997.
- Sideras A., *25 Unedierte byzantinische Grabreden*, (Κλασικά Γράμματα 5), Θεσσαλονίκη, 1990.
- Σιδερίδης Ξ., «Μανουήλ Ὀλοβώλου Ἐγκώμιον εἰς Μιχαήλ Ἡ' τὸν Παλαιολόγον», *ΕΕΒΣ* 3 (1926), 168-191.
- Σιμωνίδης Κ., *Ἐγκώμιον Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου καὶ μεγάλου λογοθέτου εἰς τὸν ἅγιον καὶ θεόστυπον βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν μέγαν καὶ ἰσαπόστολον*, London, 1853.
- Sinkewicz R. E., *Theoleptos of Philadelphia, The monastic discourses*, Pontifical Institute of Medieval Studies (Studies and Texts 111), Toronto, 1992.
- Σοφιανός Δ. Ζ., «Ἡ ἀνέκδοτη διαθήκη τοῦ Μανουήλ Ἰωαννάκη (μέσα τοῦ ΙΔ' αἰ.) καὶ ἄλλα κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν μονὴ τῆς Θεοτόκου στὸν στύλο τῶν Σταγῶν», *Σύμμεικτα* 9.2 (1994), 279-294.
- _____, «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἐπίσκοπος Ἄσσου (β' μισὸ τοῦ ιβ' αἰώνα) καὶ τὰ ἀγιολογικὰ του κείμενα», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 7 (2004), 293-367.
- Spandounes Theodore, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, transl. and ed. D. M. Nicol, Cambridge Univ. Press, 1997.
- Speranskij M., «Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ μετὰ τοῦ ἄζυμιτου διαλόγου παναγιώτου τινός», *VV* 2 (1895), 521-530.
- Spieser J. M., «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique», *TM* 5 (1973), 145-180.
- Σταυρονικητιανός Γ. Γ., «Λόγος εἰς τὸ μαρτύριον τῆς ἀγίας Μαρίνης ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου κυρίου Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 19 (1935), 189-200, 227-239.
- Strzygowski J., «Das Epithalamion des Paläologen Andronikos II» *BZ* 10 (1901), 546-567.
- Suidae Lexicon*, (ed.) Im. Bekker, Berlin, 1854.
- Συκουτρῆς Ι., «Συνοδικὸς Τόμος τῆς Ἐκλογῆς τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Γ' (1265-1266)», *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 178-212.
- Tafel G. L. F., Thomas G. M., *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Amsterdam, ²1964.
- Tafur Pero, *Travels and Adventures (1435-1439)*, (ed.) Malcolm Letts, New York - London, Harper & brothers, 1926.
- Talbot A.-M., *The Correspondence of Athanasios I, Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, members of the imperial family and officials*, (CFHB 7), Washington, D.C., 1975.
- _____, *Faith Healing in Late Byzantium: The Posthumous of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Brookline, Mass., 1983.
- Tannery P., *Quadrivium de Georges Pachymère ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας*, (Studi e Testi 94), Città del Vaticano, 1940.

- Tăutu A. L., *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261-1276) e registries vaticanis aliisque fontibus collecta*, (Fontes, s. III, v. V, t. I), Typis Polyglottis Vaticanis, 1953.
- The Catalan Expedition to the East: from the Cronicle of Ramon Muntaner*, (μετάφρ.) R. D. Hughes, Barcelona – Woodbridge, 2006.
- The Travels of Sir John Mandeville. The version of the Cotton Manuscript in modern spelling*, London, 1900.
- The Travels of Ibn Battūta, A.D. 1325-1354*, translated with revisions and notes from Arabic text edited by C. Defrémery and B. R. Sanguinetti, Cambridge, 1962.
- Theodore Metochites's Poems "To Himself". Introduction, text and translation.*, (ed.) J. M. Featherstone, (Byzantina Vindobonensia 23), Wien, 2000.
- Θεοκτίστου Στουδίτη, «Λόγος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», (ed.) A.-M. Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium*, Brookline, Mass., 1983.
- Thiriet F., *Délibérations des assemblées vénitienes concernant la Romanie*, τ. I (1160 – 1363), Paris, 1966.
- Thomas J. - Constantinides-Hero A., *Byzantine Monastic Foundation Documents*, (Dumbarton Oaks Studies 35), Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2000.
- Treu M., «Der Philosoph Joseph», *BZ* 8 (1899), 1-64.
- _____, «Dichtungen des Gross-Logotheten Theodoros Metochites», *Programm des Victoria-Gymnasiums zu Potsdam*, Potsdam, 1895.
- _____, «Ein Kritiker des Timarion», *BZ* 1 (1892), 361-365.
- _____, «Manuel Holobolos», *BZ* 5 (1896),
- _____, «Manuelis Holoboli orationes», *Programm des königlichen Victoria - Gymnasiums I-II*, Potsdam, 1906-1907.
- _____, «Νέος Κώδιξ τῶν ἔργων τοῦ μεγάλου λογοθέτου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου», *ΔΙΕΕΕ* 4 (1892), 35-50.
- Τσάμης Δ., *Ἰωσήφ Καλοθέτου, Συγγράμματα*, ΚΒΕ (Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1), Θεσσαλονίκη, 1980.
- _____, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα. Α΄ Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι*, ΚΒΕ (Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4), Θεσσαλονίκη, 1985.
- Tsiouni Vasiliki, *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων τῶν τετραπόδων*, (Miscellanea Byzantina Monacensia 15), München, 1972.
- Tusci T., «Gesta Imperatorum et Pontificum», *Monumenta Germaniae Historica XXII*, (ed.) G.-H. Pertz, Ανόβερο, 1872 (ανατ. Stuttgart, 1976).
- Τωμαδάκης Ν. Β., *Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)*, Θεσσαλονίκη, ³1993.
- Usener H., *Ad Historiam Astronomiae Symbola*, Bonn, 1876.
- Γέρων Αρκάδιος Βατοπεδινός, «Γράμματα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ψυχωστρίας», *BNJ* 13 (1937), γ΄-ιγ΄.
- Βέης Ν. Α., *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Α΄ (Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως-Προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, προσθήκαι καὶ συμπληρώσεις Λ. Βρανούση), Ακαδημία Αθηνῶν - ΚΕΜΝΕ, Αθήνα, 1967, σ. 173.
- Βρανούση Ε. Λ., *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου: Α΄ - Αὐτοκρατορικά*, ἐκδ. ΕΙΕ, Αθήνα, 1980.

- Vasiliev A., «Panagiotae cum azymita disputatio», *Anecdota graeco-byzantina*, τ. I, Moscow, 1893, σσ. 179-188.
- _____, «Pero Tafur a Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his visit to Constantinople», *Byzantion* 7 (1932), 75-122.
- Verpeaux J., *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices*, Paris, 1966.
- Vin J. P. A. van der, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, τόμ. I-II (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 49), Leiden, 1980.
- Vogt A., *Le livre des cérémonies*, τόμ. 2, Les Belles Lettres, Paris, 1935.
- Walz Chr., *Rhetores Graeci ex codicibus Florentinis Mediolanensibus Monacensibus Neapolitanus Parisiensibus Romanis Venetis Taurinensibus et Vindobonensibus*, vol. I-III, Stuttgart, Tübingen, London, Paris, 1832, 1834.
- Wendel C., «Planudea», *BZ* 40 (1940), 406-445.
- Westerink L. G., *Arethae archiepiscopi Caesariensis, Scripta Minora*, II, Leipzig, 1972.
- _____, «Le Basilikos de Maxime Planude», *BSt* 27 (1966), 98-103· 28 (1967), 54-67· 29 (1968), 34-50.
- _____, «Trois textes inédits sur saint Diomède de Nicée: (Μαξίμου τοῦ Πλανούδη λόγος εἰς τὸν ἅγιον Διομήδη)», *AB* 84 (1966), 180-227.
- Winterwerb H., *Porikologos. Einleitung, kritische Ausgabe aller Versionen, Übersetzung, Textvergleiche, Glossar, kurze Betrachtungen zu den fremdsprachlichen Versionen des Werks sowie zum Opsarologos*, (*Neograeca Medii Aevi* 7), Cologne, 1992.
- Woodville Rockhill W., *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-1255*, Asian Educational Services, New Delhi, ²1998.
- Υρτακηνός Θεόδωρος, «Πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Προσφώνημα», *Anecdota Graeca* 1, (ed.) J. Fr. Boissonade, Hildesheim, ²1962, σσ. 248-253.
- _____, «Μονωδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀοιδίου βασιλέως κυροῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου τοῦ νέου», *Anecdota Graeca* 1, (ed.) J. Fr. Boissonade, Hildesheim, ²1962, σσ. 254-268.
- _____, «Ἐκφρασις εἰς τὸν παράδεισον τῆς ἁγίας Ἄννης τῆς μητρὸς τῆς Θεοτόκου», *Anecdota Graeca* 3, (ed.) J. Fr. Boissonade, Hildesheim, ²1962, σσ. 59-70.
- Ζαχαριάδου Ε. Ε., *Ἱστορία καὶ θρύλοι τῶν παλαιῶν σουλτάνων (1300-1400)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, ²1999.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., «Η ζωγραφική της Άρτας στο 13ο αιώνα και η μονή της Βλαχέρνας», Ε. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα, 1992, σσ. 179-203.
- _____, «The Byzantine Wall Paintings of Vlacherna Monastery (area of Arta)», *Πρακτικά του ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, Αθήναι - Σεπτέμβριος 1976*, τόμ. II (Τέχνη και Αρχαιολογία), Αθήνα, 1981, σσ. 3-14.
- Ağır A., «Konstantinopolis'te locus Venetorum (1082-1261): yapilar ve olasi yerleri», *Sevgi Gönül Symposium*, A. Ödekan, E. Akyürek, N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007*, İstanbul, 2010, σσ. 324-332.
- Αγορίτσας Δ. Κ., «'Ο οίκουμενικὸς Πατριάρχης Νίφων Α' (1310-1314)», *ΕΕΒΣ (Κατάθεσις εἰς μνήμην τοῦ Καθηγητοῦ Δημητρίου Ζ. Σοφιανοῦ)* 53 (2007-2009), 233-264.
- Ahrweiler H., «Le récit du voyage d'Oinaiôtès de Constantinople à Ganos», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, ed. W. Seibt, Wien, 1996, σσ. 9-27.
- _____, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle», *TM* 1 (1965), 1-204.
- _____, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.
- _____, «Philadelphie et Thessalonique au début du XIVe siècle à propos de Jean Monomaque», *Philadelphie et autres études (sous la dir. d'Hélène Ahrweiler)*, (Byzantina Sorbonensia 4), Paris, 1984, σσ. 9-16.
- D'Aiuto F., «Note ai manoscritti del Menologio Imperiale», *RSBN* 39 (2002), 189-214.
- Ακριτίδης Ν., *Η ιστορική γεωγραφία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, από τον 9ο αι. μ.Χ. μέχρι το 1453*, διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2003.
- Akyürek E., «Dominican Painting in Palaeologan Constantinople: The Frescoes of the Arap Camii (Church of S. Domenico) in Galata», H. A. Klein - R. G. Ousterhout - B. Pitarakis (eds.), *The Kariye Camii Reconsidered*, (İstanbul Research Institute Publications 14), İstanbul, 2011, σσ. 327-341.
- Albani J., «Female Burials of the Late Byzantine Period in Monasteries», J. Perreault - E. Koubena (eds.), *Women and Byzantine Monasticism. Proceedings of the Athens Symposium 1988*, (Canadian Archaeological Institute 1), Athens, 1991, σσ. 111-117.
- _____, «Zu einem Patriarchenbildnis in der Kirche der Panagia Chrysaphitissa in Chrysapha auf der Peloponnes», B. Brenk et. al. (eds.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramme - Ikonographie - Stil*, Symposium in Marburg vom 25.- 29.6.1997 (Herausgegeben von Guntram Koch), Wiesbaden, 2000, σσ. 9-23.
- Alexander P. J., «A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus in Favor of the See of Kanina in Albania», *Byzantion* 15 (1940-41), 167-207.
- _____, «The strength of empire and capital as seen through Byzantine eyes», *Speculum* 37 (1962), 339-357.

- Alexakis A., «Official and Unofficial Contacts between Rome and Constantinople before the Second Council of Lyons (1274)», *Annuaire Historiae Conciliorum* 39 (2007), 99-124.
- Alexiou M., *Ό τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, Αθήνα, 2002.
- Αλεξούδης Α., «Δύο σημειώματα έκ χειρογράφων», *ΔΙΕΕΕ* 4 (1892), 275-281.
- _____, *Σύντομος ιστορική περιγραφή τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων*, Κέρκυρα, 1868.
- Αλιβιζάτος Α., «Ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἁγίων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Θεολογία* 19 (1942-1948), 18-52.
- Amitai R. - Biran M. (eds.), *Mongols, Turks, and others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Leiden - Boston, 2005.
- Αμπόνης Δ., «Στοιχεῖα οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου», *Μανουήλ Πανσέληνος ἐκ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 71-80.
- Αναγνωστάκης Η., «Από τους “κρασοπατέρες” του Ψελλού στο κρασί της Τρίγλειας (11ος-14ος αἰώνας)», *Βυζαντινός οἰνικός πολιτισμός. Το παράδειγμα της Βιθυνίας*, (Το Βυζάντιο σήμερα 6), Αθήνα, 2008, σσ. 67-84.
- _____, «Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο. Διατροφικές αντιλήψεις και συμπεριφορές (6ος-11ος αι.)», Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινὸν διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας «Περί της διατροφῆς στο Βυζάντιο»*, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, 4 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα 2005, σσ. 61-110.
- Αναστασίου Ι., «Ὁ θυλούμενος διωγμὸς τῶν Ἄγιορειτῶν ὑπὸ Μιχαήλ Η΄ τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Βέκκου», *Ἀθωνικὴ Πολιτεία* (Θεσσαλονίκη, 1963), 207-257.
- Andersson-Schmitt M. - Hedlund M., *Mittelalterliche Handschriften der Univerisitätbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upslensis, vol. XXVI:1-6), Stockholm - Uppsala, 1989-1993.
- Andreadès A., «De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins», *Metron* 1 (1920), 1-56.
- Andreeva M.A., «Ο tserimonij ‘prokipsis’», *Seminarium Kondakovianum* 1 (1927), 157-173.
- Andrés G. de, *Catalogo de los codices griegos de la Biblioteca Nacional*, Madrid, 1987.
- _____, *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de el Escorial*, II, Madrid, 1965.
- _____, *Catálogo des los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, El Escorial, 1968.
- Andrés G. de - Irigoín J. - Hörandner W., «Johannes Katrares und seine dramatisch-poetische produktion», *JÖB* 23 (1974), 201-214.
- Androudís P., «Sur quelques emblems heraldiques à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)», *Περί Θράκης* 2 (2002), 11-42.
- Αγγελίδη Χ., «Ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῆς φυσιογνωμίας τῆς Κωνσταντινούπολης τὸν 10ο αἰ. Πρόδρομη ἀνακοίνωση», *Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Β΄ Διεθνῆς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση, Δελφοὶ 22-26 Ἰουλίου 1987, Αθήνα, 1989, σσ. 117-125.
- Angelidi Ch., Papamastorakis T., «Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria», M. Vassilaki (ed.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot - Burlington, 2005, σσ. 209-223.
- Αγγελόπουλος Α., «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης ως κυριάρχης ἐπίσκοπος τῆς μοναχικῆς πολιτείας του Ἁγίου Ὄρους κατὰ το χρυσόβουλλο του Ἀνδρονίκου Β΄ του 1312», *Το Ἅγιον Ὄρος*.

- Χθες-σήμερα-αύριο, Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1993 (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μακεδονική Βιβλιοθήκη 84), Θεσσαλονίκη, 1996, σσ. 13-22
- Angelov D. G., «Byzantine imperial panegyric as advise literature (1204-c. 1350)», E. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 11), Aldershot, 2003, σσ. 55-72.
- _____, *Imperial ideology and Political Thought in Byzantium, 1204 - ca. 1330*, Cambridge Univ. Press, 2006.
- _____, «The Confession of Michael VIII Palaiologos and King David. On a Little Known Work by Michael Holobolos», *JÖB* 56 (2006), 193-204.
- _____, «The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261: Marriage Strategies», J. Herrin, G. Saint-Guillain (eds.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Ashgate, 2011, σσ. 47-67.
- _____, «Theodore Metochites: Statesman, Intellectual, Poet and Patron of the Arts», *Kariye: From Theodore Metochites to Thomas Whittemore. One Monument, Two Monumental Personalities*, İstanbul, Pera Müzesi, 2007, σσ. 62-73.
- Angold M., *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1262)*, Oxford Univ. Press, 1975.
- _____, «Autobiography & Identity: The Case of the Later Byzantine Empire», *BSI* 60 (1999), 36- 59.
- _____, «Byzantine ‘Nationalism’ and the Nicaean Empire», *BMGS* 1 (1975), 49-70.
- _____, «The Administration of the Empire of Nicaea», *BF* 19 (1993), 127-138.
- _____, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London, ²1988 (και στην ελληνική, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, δεύτερη έκδοση, αναθεωρημένη και επαυξημένη, Αθήνα, 1997).
- _____, «The Decline of Byzantium seen through the eyes of western Travelers», R. Macrides (ed.), *Travel in the Byzantine World* (Society for the Promotion of Byzantine Studies 10), Aldershot, 2002, σσ. 213-232.
- _____, «The Imperial Administration & the Patriarchal Clergy in Twelfth Century», *BF* 19 (1993), 17-24.
- _____, «The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261: Marriage Strategies», J. Herrin, G. Saint-Guillain (eds.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Ashgate, 2011, σσ. 47-67.
- Αραμπατζής Χ., «Εκκλησιαστικο-πολιτικές και θεολογικές διεργασίες στην Κωνσταντινούπολη στὸν ἀπόηχο τῆς συνόδου τῆς Λυών (1274-1280)», *Βυζαντινά* 20 (1999), 199-251.
- Aran B., «The Nunnery of the Anargyres and the Atik Mustafa Pasha Mosque. Notes on the Topography of Constantinople», *JÖB* 26 (1977), 247-253.
- Argyriou A., «Remarques sur quelques listes grecques enumerant les heresies latines», *BF* 4 (1972), 9-30.
- Ασωνίτης Σπ., «Παρατηρήσεις στις πρακτικές πολιτικοϊδεολογικής σύνδεσης Κωνσταντινούπολης και Ηπείρου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα», *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, επιμ. Ευστρατία Συγκέλου, Άρτα, 2007, σσ. 141-159.

- Astruc Ch. et al., *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècle conservés dans les bibliothèques publiques de France*, Tome I : XIIIe siècle, Paris, Bibliothèque Nationale, 1989.
- Astruc Ch., Concasty Marie Louise, *Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie : le supplément grec, τόμ. III (nos. 301-1371)*, Paris, 1960.
- Asutay N., «Die Entdeckung des Romanos-Tores an den Landmauern von Konstantinopel», *BZ* 96 (2003), 1-4.
- Asutay-Effenberger N., *Die Landmauer von Konstantinopel. Historisch - topographische und baugeschichtliche Untersuchungen*, Berlin - New York, 2007.
- Asutay-Effenberger N. - Effenberger A., «Die columna virginea und ihre Wiederverwendung in der Süleymaniye Camii», *Millenium* 1 (2004) 369 -407.
- _____, «Eski İmaret Camii, Bonoszisterne und Konstantinsmauer», *JÖB* 58 (2008), 13-44.
- Αυγερινού Μαρία, «Ἐκφρασις τοῦ Ἀύγουστεῶνος», *Ελληνικά* 60.2 (2010), 343-351.
- Avgerinou-Tzioga M., «The Murder of the Mouzalon Brothers in Byzantine Historiography», S. Kotzabassi, G. Mavromatis (eds.), *Realia Byzantina*, (Byzantinisches Archiv 22), Berlin - New York, 2009, σσ. 13-16.
- Babuïn A., «Σημᾶεις τῆς παλαιολόγειας περιόδου», *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 149 (2010), 109-143.
- _____, *Τα επιθετικά ὄπλα των Βυζαντινῶν κατά την ὕστερη περίοδο (1204-1453)*, τόμ. Α΄-Β΄, Ἰωάννινα 2009 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- Balard M., «Costantinopoli nella prima metà del Quattrocento», *Medioevo Greco* 4 (2004), 7-17.
- _____, «Péra au XIVe siècle. Documents notariés des archives de Gênes», M. Balard - A. E. Laiou - C. Otten-Froux (eds.), *Les Italiens à Byzance. Édition et présentation de documents*, (Byzantina Sorbonensia 6), Paris, 1987, σσ. 9-78.
- Baldwin B., «Faith Healing in Late Byzantium: The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite by Alice-Mary M. Talbot», *Speculum* 59.3 (1984), 702-704.
- Baloglou Ch., «Thomas Magistros' Vorschläge zur Wirtschafts - und Sozialpolitik», *BSt* 60 (1999), 60-70.
- Barišić F., «Mihailo Monomah, eparh i veliki konostavl», *ZRVI* 11 (1968), 215-234 (σερβικά με γαλλική περίληψη).
- Bartusis M. C., «A Note on Michael VIII's 1272 Prostagma for his son Andronikos», *BZ* 81 (1988), 268-271.
- _____, «The Byzantine Fruit Book: A Translation of the Porikologos», *Modern Greek Studies Yearbook* 4 (1988), 205-212.
- _____, «The Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of Provincial Military Organization in Late Byzantium», *REB* 47 (1989), 183-207.
- _____, «Urban Guard Service in Late Byzantium: The Terminology and the Institution», *Macedonian Studies* 5.2 (1988), 52-77.
- Beck H.-G., *Byzantinisches Erotikon*, München, 1986.
- _____, «Der byzantinische "Ministerpräsident.",», *BZ* 48 (1955), 309-338.
- _____, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1990.
- _____, «Formes de non-conformisme à Byzance», *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politique*, Académie Royale de Belgique, 5 série, 65 (1979), 313-329.

- _____, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς δημόδου λογοτεχνίας*, εκδ. MIET, Αθήνα, ²1993.
- _____, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959.
- _____, «Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, philosophisch-historische Klasse, 6, München, 1966, σσ. 1-75 (ανατ. στο H.-G. Beck., *Ideen und Realitäten in Byzanz*, VR, London, 1972, αρ. XII).
- _____, *Theodoros Metochites: Die krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München, 1952.
- Belting H. - Mango C. - Mouriki D., *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington D.C., 1978.
- Bendall S. - Donald P. J., *The Later Palaeologan Coinage, 1282-1453*, London, 1979.
- Berger A., *Das Bad in der byzantinischer Zeit*, (Miscellanea Byzantina. Monacensia 27), München, 1982.
- _____, «Der Langa Bostani in Istanbul», *IstMitt* 43 (1993), 67-77.
- _____, «Imperial and ecclesiastical procession in Constantinople», N. Necipoğlu (ed.) *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001, σσ. 73-87.
- _____, «Regionen und Straßen im frühen Konstantinopel», *IstMitt* 47 (1997), 349-414.
- _____, «Sightseeing in Constantinople: Arab Travellers, c. 900-1300», R. Macrides (ed.), *Travel in the Byzantine World*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 10), Aldershot, 2002, σσ. 179-191.
- _____, «Streets and Public Places in Constantinople», *DOP* 54 (2000), 161-172.
- _____, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988.
- _____, «Zur Topographie der Ufergegend am Goldenen Horn in der byzantinischen Zeit», *IstMitt* 45 (1995), 149-165.
- Beyer H.-V., «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB* 27 (1978), 127-155.
- Bianconi D., *Tessalonica nell' età dei Paleologi. Le pratiche intellettuali nel riflesso della cultura scritta*, Centre d'Études Byzantines, Néo-Hélléniques et Sud-Est Européennes (Dossiers byzantins 5), Paris, 2005.
- Binon S., *Les origines legendaires et d'histoire de Xeropotamou et de Saint Paul, de l'Athos*, Louvain, 1942.
- La Bithynie au Moyen Âge*, (eds.) B. Geyer, J. Lefort, (Réalités Byzantines 9), Paris, 2003.
- Birchler-Argyros U. B., «Die Quellen zum Kral-Spital in Konstantinopel», *Gesnerus* 45 (1988), 419-444.
- Blöndal S., Benedikz B., *The Varangians of Byzantium*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, ³2007.
- Booiamra J. L., *Church Reform in the late Byzantine Empire: A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople*, (Ανάλεκτα Βλατάδων 35), Θεσσαλονίκη, 1982.
- _____, *The Church and Social Reform. The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, New York, 1993.
- Bottomore T. B., *Κοινωνιολογία. Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, ²1993.
- Bouras Ch., «City and Village: Urban design and architecture», *JÖB* 31.1 (1981), 611-653.

- _____, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 13ο αἰῶνα», Π. Λ. Βοκοτόπουλος (επιμ.), *Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη μετὰ τὴν Τετάρτη Σταυροφορία. Ἡ Τετάρτη Σταυροφορία καὶ οἱ επιπτώσεις της. Διεθνὲς Συνέδριο, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 9-12 Μαρτίου 2004*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 2007, σσ. 89-112.
- _____, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Παναγίας τοῦ Μουχλίου στὴν Κωνσταντινούπολη», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 35-50.
- _____, «Houses in Byzantium», *ΔΧΑΕ* 11, περίοδος Δ' (1982-83), 1-26.
- _____, «Κατοικίες καὶ οικισμοὶ στὴ βυζαντινὴ Ελλάδα», Ο. Doumanès, P. Oliver (eds.), *Οικισμοὶ στὴν Ελλάδα*, Ἀθήνα, ²1979, σσ. 42-48.
- _____, «Ταφικὰ μνημεῖα στὴν μέση καὶ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ», *16ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Ἀθήνα, 1996, σσ. 53-54.
- _____, *Τρόποι ἐργασίας τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχιμαστόρων*, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 4 Μαρτίου 2008), Ἀθήνα, 2010.
- Bowman S. B., *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Alabama, 1985.
- Boyle J. A., *The Cambridge History of Iran*, vol. 5, *The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge, 1968.
- Brandes W., «Kaiserprophetien und Hochverrat. Apokalyptische Schriften und Kaiservaticinien als Medium antikaiserlicher Propaganda», W. Brandes, F. Schmieder (eds.), *Endzeiten. Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*, Berlin – New York, 2008, σσ. 157-200.
- Brandes W. - Demandt A. et al. (eds.), *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter/ Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*, (Millennium Studies 13), Berlin – New York, 2007.
- Brătianu G. I., «Démocratie dans le lexique byzantin à l'époque des Paléologues», *Memorial Louis Petit, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, (Archives de l'Orient Chrétien 1), Bucarest, 1948, σσ. 32-45.
- _____, «Empire et démocratie à Byzance», *BZ* 37 (1937), 86-111.
- _____, «Le question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottoman», *Byzantion* 5 (1929-30), 83-107.
- Bréhier L., *Les institutions de l'Empire Byzantin*, Paris, 1949.
- Brooks S. T., «Poetry and Female Patronage in Late Byzantine Tomb Decoration: Two Epigrams by Manuel Philes», *DOP* 60 (2006), 223-248.
- Brown E., «The Cistercians in the Latin empire of Constantinople and Greece, 1204-1276», *Traditio* 14 (1958), 63-120.
- Browning R., «A Byzantine Scholar of the Early Fourteenth Century: Georgios Karbones», *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, VR, Northampton, 1989, αρ. 11, σσ. 223-231.
- _____, «A Young Man in a Hurry. Two unpublished Letters of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos», *Βυζαντινά* 13 (Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο), Θεσσαλονίκη, 1985, σσ. 143-153 (ανατ. στο *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, VR, Northampton, 1989, αρ. 10).
- _____, *Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Μεσαιωνικὴ καὶ νέα*, Ἀθήνα, ²1991.
- _____, «Literacy in the Byzantine World», *BMGS* 4 (1978), 39-51.
- _____, «The Correspondence of a Tenth-Century Byzantine Scholar», *Byzantion* 24 (1954), 397-452.

- _____, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byzantion* 32 (1962), 167-202.
- Bryer A., «The Structure of the Late Byzantine Town: “Diokismos” and the “Mesoi”», A. Bryer - H. Lowry (eds.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham - Dumbarton Oaks, 1986, σσ. 263-279.
- Buchtal H. - Belting H., *Patronage in the 13th c. Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Washington, D.C., 1978.
- Bulgakova V., *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, Wiesbaden, 2004.
- Burgmann L., «Oath», *ODB* 3, σ. 1509.
- Buschhausen H. & H., *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien, 1976.
- Bydén B., «Λογοτεχνικές καινοτομίες στα πρώιμα παλαιολόγεια υπομνήματα στο *Περὶ ψυχῆς* του Αριστοτέλη», *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία* 4 (2006), 221-252.
- _____, «“Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!”: Latin Philosophy in Greek Translations of the Thirteenth Century», J. O. Rosenqvist (ed.), *Interaction and Isolation in Later Byzantine Culture*, (Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions 13), Stockholm, 2004, σσ. 133-157.
- Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, (ed.) H. C. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2004.
- Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*. S. T. Brooks (ed.), *Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, The Metropolitan Museum of Art (The Metropolitan Museum of Art Symposia), New York, 2006.
- Cacouros M., «La philosophie et les sciences du *trivium* et du *quadrivium* à Byzance de 1204 à 1453 entre tradition et innovation : les textes et l’enseignement, les cas de l’école du Prodrôme (Pétra)», M. Cacouros - M.- H. Congurdeau (eds.), *Philosophie et Sciences à Byzance de 1204 à 1453. Les textes, les doctrines et leur transmission (= Actes de la table Ronde organisée au XXe Congrès International d’Études Byzantines, Paris, 2001)*, (Orientalia Lovaniensia Analecta 146), Lauven-Paris-Dudley, MA, 2006, σσ. 1-51.
- Canard M., «Le traité de 1261 entre Michel Paléologue et le Sultan Qalâ’ûn», *Byzantion* 10 (1935), 669-680.
- Cassidy N. J., *A Translation and Historical Commentary on Book One and Book Two of Historia of Geōrgios Pachymerēs*, Thesis for the degree of Doctor of Philosophy of the University of Western Australia, School of Humanities, Classics and Ancient History, 2004.
- Cavallo G., *Η ανάγνωση στο Βυζάντιο*, εκδ. Άγρα, Αθήνα, 2008.
- Charanis P., «A Note on the Population and the Cities of the Byzantine Empire in the 13th Century», *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York, 1953, σσ. 135-148.
- _____, «Economic factors in the decline of the Byzantine Empire», *Journal of Economic History* 13 (1953), 412-424. (ανατ. P. Charanis, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire. Collected Studies*, VR, London, 1973, αρ. 9).
- _____, «On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later», *BSI* 12 (1951), 94-153.

- _____, «Piracy in the Aegean during the reign of Michael VIII Palaeologus», *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 10 (1950), 127-136 (ανατ. P. Charanis, *Social, Economic and Political life in the Byzantine Empire. Collected Studies*. VR, London, 1973, αρ. 12).
- _____, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire. Collected Studies*, VR, London, 1973.
- _____, «The Aristocracy of Byzantium in the Thirteenth Century», P. R. Coleman-Norton (ed.), *Studies in Roman Economic and Social History in Honour of Allan Chester Johnson*, Princeton Univ. Press, 1951, σσ. 336-355.
- _____, «The Jews in the Byzantine Empire under the first Palaeologoi», *Speculum* 22.1 (1947), 75-77.
- _____, «The Role of the People in the Political Life of the Byzantine Empire: The Period of the Comneni and the Palaeologi», *Byzantine Studies/Études Byzantines* 5.1-2 (1978), 69-79.
- Χατζητρύφωνος Ε., *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Σχεδιασμός - λειτουργία*, Θεσσαλονίκη, 2004.
- Χρηστίδου Α., «Ερευνώντας την ιστορία μέσα από άγνωστα αυτοκρατορικά πορτρέτα σε εκκλησίες της Αλβανίας», *Ανταπόδοση. Μελέτες προς τιμήν της Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα, 2010, σσ. 537-564.
- Χρήστου Κ. Π., «Το φιλοσοφικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά ως έμμεση παράδοση των πλατωνικών έργων», *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος Κύπρου*, 3-5 Οκτωβρίου 2003, Κέρκυρα, 2005, σσ. 204-206.
- Christides V., «Ibn Battūta's Journey to Constantinople», J. P. Monferrer Sula - M.-D. Rodriguez Gómez (eds.), *Entre Oriente y Occidente. Ciudades y viajeros en la edad media*, Granada, 2005, σσ. 307-319.
- Χριστοφιλοπούλου Αικ., «Έκλογή ανάγερυσις και στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 22.2), Αθήνα, 1956 (²2003).
- _____, «Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος», *Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 2 (1949), 5-149.
- _____, *Τὸ πολίτευμα καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας 324-1204 (Κράτος - Διοίκηση - Οἰκονομία - Κοινωνία)*, Αθήνα, 2004.
- Christoforos of Andida, «Orthodox-Muslim mixed Marriages ca. 1297-1453», *Εἰρμός, Ἐτήσια Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα* 2 (Αθήνα, 2005), 5-115.
- Χρυσός Ε., «Οι βυζαντινές ρίζες της "Μεγάλης Ιδέας"», *Δωδώνη* 16.1 (1987), 193-202.
- Chrysochoou S. A., *The Chartographical Tradition of Ptolemy's Geographike Hyphegesis in the Palaeologan Period and the Renaissance (13th-16th Century)*, Hellenic Institute, Royal Holloway, University of London, UK, 2010.
- Chrysostomides J., «Venetian Commercial Privileges under the Palaeologi», *Studi Veneziani* 12 (1970), 276-289.
- Ciggaar K., «Un description de Constantinople dans le *Tarragonensis* 55», *REB* 53 (1995), 117-140.
- Concina E., *Η βυζαντινή πόλη*, εκδ. Εστίας, Αθήνα, 2009.
- Congourdeau M.-H., «Frère Simon le Constantinopolitain, O.P. (1235 ? - 1325 ?)», *REB* 45 (1987), 165-174.
- _____, «La médecine à Nicée et sous les Paléologues : État de la question», M. Cacouros - M.-H. Congurdeau (eds.), *Philosophie et Sciences à Byzance de 1204 à 1453. les textes, les doctrines et*

- leur transmission (*Actes de la table Ronde organisée au XXe Congrès International d'Études Byzantines, Paris, 2001*), (*Orientalia Lovaniensia Analecta 146*), Lauven-Paris-Dudley, MA, 2006, σσ. 185-188.
- _____, «Le monde byzantin», *La médecine au temps des Califes*, Institut du Monde Arabe, Paris, 1996, σσ. 271-273.
- _____, «Le traducteur grec du traité de Rhazès sur la variole» A. Garzya (ed.), *Histoire et ecclotique des textes médicaux grecs. Actes de IIe Colloque International. Paris 24-26 mai 1994*, (*Collectanea 10*), Νεάπολη, 1996, σσ. 99-111.
- _____, «Les byzantins face aux catastrophes naturelles sous les Paléologues», *REB 67* (2009), 151-163.
- _____, «Note sur les Dominicains de Constantinople au début du 14e siècle», *REB 45* (1987), 175-181.
- _____, «Une fronde du clergé de Constantinople au XIVe siècle», *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 22e congrès*, Amiens, 1991, σσ. 27-34.
- Constantinides-Hero A., «Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina, Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople», *BF 9* (1985), 119-147.
- Constantinides C. N., «A Marginal Note on Britain and the Britons in an Athonite Manuscript of Michael Glykas», *Hypermachos: Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden, 2008, σσ. 15-22.
- _____, «Byzantine Gardens and Horticulture in the Late Byzantine Period, 1204-1453: The Secular Sources», A. Littlewood *et al.* (eds.), *Byzantine Garden Culture*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2002, σσ. 87-103.
- _____, «Byzantine Scholars and the Union of Lyons (1274)», R. Beaton, Ch. Roueché (eds), *The Making of Byzantine History: Studies dedicated to D. M. Nicol*, London, 1993, σσ. 86-93.
- _____, «George of Cyprus as a Teacher», *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 20-25 Απρ. 1982)*, Λευκωσία, 1986, σσ. 431-439.
- _____, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Nicosia, 1982.
- _____, «Ὁ βιβλιόφιλος πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ (1275/-; - 1283)», *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου 11* (1981-1982), 371-384.
- _____, *Οἱ ἀπαρχές τῆς οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνάπτυξης τῶν Ἰωαννίνων (13ος - 15ος αἰ.)*, Ἰωάννινα, 2006.
- _____, «Οἱ ἀπαρχές τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν 14ο αἰώνα», *Δωδώνη 21* (1992), 133-150.
- _____, «Προσωπογραφικὰ τῆς οἰκογένειας τῶν Φιλανθρωπηνῶν. Ὁ στρατηγὸς Ἀλέξιος καὶ ὁ ἱερέας Μιχαήλ οἱ Φιλανθρωπηνοὶ (13ος -14ος αἰ)», Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας (επιμ.), *Μοναστήρια τῆς νήσου Ἰωαννίνων, Πρακτικά Συμποσίου*, Ἰωάννινα, 1999, σσ. 518-527.
- _____, «The Copying and Circulation of secular Greek Texts in Frankish Cyprus», *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου 21* (1995), 15-32.
- _____, «The Metropolitan of Mitylene Dionysios Arkas. A student of George of Cyprus», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 49* (1980), 83-89.
- _____, «The Scholars and their Books in the late Thirteenth Century», *JÖB 32.4* (1982), 13-21.

- Cormack R., «Η Παναγία στα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας», *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στην Βυζαντινή Τέχνη*, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Αθήνα – Μιλάνο, 2000, σσ. 107-123.
- Couloubaritsis L., «Platonismes et Aristotélismes à Byzance dans l'empire de Nicée et sous les Paléologues», M. Cacouros - M.-H. Congurdeau (eds.), *Philosophie et Sciences à Byzance de 1204 à 1453. les textes, les doctrines et leur transmission* (= Actes de la table Ronde organisée au XXe Congrès International d'Études Byzantines, Paris, 2001), (Orientalia Lovaniensia Analecta 146), Lauven-Paris-Dudley, MA, 2006, σσ. 141-156.
- Criscuolo R., «Note sull' "Enciclopedia" del filosofo Giuseppe», *Byzantion* 44 (1974), 255-281.
- Croke B., «Uncovering Byzantium's historiographical audience», R. Macrides (ed.), *History as Literature in Byzantium*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 15), Aldershot, 2010, σσ. 25-53.
- Crow J. - Bayliss R., «Water for the Queen of Cities: a review of recent research in the Byzantine and early Ottoman water supply of Constantinople», *Basilissa* 1 (2005) 28-49.
- Crow J. - Bardill J. - Bayliss R., *The Water Supply of Byzantine Constantinople* (Journal of Roman Studies Monograph Series 11), London, 2008.
- Cupane C. - Kislinger E., «Xenon und Xenodocheion im spätbyzantinischen Roman», *JÖB* 36 (1986), 201-206.
- Cutler A., «Ἡ παραγωγή ἔργων τέχνης», *ΟικIB*, τόμ. Β', σσ. 263-313.
- _____, «The Social Status of Byzantine Scribes, 800-1500. A Statistical Analysis based on Vogel-Gardthausen», *BZ* 74.2 (1981) 328-334.
- Cutler A. - Kazhdan A., «Patrons and Patronage», *ODB* 3, σσ. 1602-1604.
- Dagron G., «Ἡ ἀστική οἰκονομία ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα», *ΟικIB*, τόμ. Β', σσ. 43-140.
- _____, *Emperor and Priest. The Imperial office in Byzantium*, Cambridge University Press, 2003.
- _____, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1984 (καὶ στὴν ἐλλ. Ἡ Γέννηση μίας Πρωτεύουσας. Ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς ἀπὸ τὸ 330-451, μετάφρ. Μ. Λουκάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000).
- _____, «Poissons, pêcheurs et poissonniers de Constantinople», *Constantinople and its Hinterland*, σσ. 57-73.
- Dark K., «Houses, streets and shops in Byzantine Constantinople», *Journal of Medieval History* 30 (2004), 83-107.
- Dark K. - Harris A., «The Orphanage of Byzantine Constantinople: an archaeological identification», *BSI* 66.1-2 (2008), 189-201.
- Dark K. R. - Kostenec J., «The Byzantine Patriarchate in Constantinople and the Baptistery of the Church of Hagia Sophia», *Architectura* 36.2 (2006), 113-130.
- _____, «The Hagia Sophia Project, Istanbul: report on the 2009 season», *BBBS* 36 (2010), 40-49
- Darrouzès J., *Recherches sur les ὀφφίκια de l'église byzantine*, (Archives de l'Orient Chrétien 11), Paris, 1970.
- Davis J., «Anna Komnene and Niketas Choniates 'translated': the fourteenth-century Byzantine metaphrases», R. Macrides (ed.), *History as Literature in Byzantium*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 15), Aldershot, 2010, σσ. 55-70.
- Dawkins R. M., «The Later History of the Varangian Guard: Some Notes», *Journal of Roman Studies* 37 (1947), 39-46.

- Delvoye Ch., «Considérations sur l'emploi des tribunes dans l'église de la Vierge Hodigitria de Mistra», *Actes du XII Congrès International des Études Byzantines, Ochride, 10-16 Septembre 1961*, τόμ. III, Belgrade, 1964, σσ. 41-47.
- Demangel R. - Mamboury E., *Le Quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, Paris, 1939.
- Δημητρακόπουλος Α., «Ιστορία τοῦ Σχίσματος τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς», Leipzig, 1867.
- _____, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, Leipzig, 1872.
- Δένδιας Μ., «Οἱ Βάραγγοι καὶ τὸ Βυζάντιον», *ΔΙΕΕΕ* 9 (1926), 145-221.
- Dennis G. T., Miller T. S., «Constantine Akropolites: The Obligation of Monks to Care for the Sick», *OCP* 56 (1990), 413-429.
- Devreesse R., *Codices Vaticani Graeci*, II, III, Vatican City, 1937, 1950.
- _____, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris, 1954.
- Diehl Ch., «De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople», *BZ* 30 (1930), 192-196.
- van Dielen J. A., «Noch einmal über Niketas Choniates», *BZ* 57 (1964), 302-328.
- Dietrich A. - Dietrich R., «A proposed identification for Zosima's *Apolikaptii* Monastery in Constantinople», *Byzantion* 77 (2007), 116-123.
- Dirimtekin F., «Le local du Patriarcat à Sainte Sophie», *IstMitt* 13-14 (1963/1964), 113-127.
- Djurić I., «La fortune de Théodore Métochite», *CahArch* 44 (1996), 149-168.
- Djurić V. J., «L'art des Paléologues et l'État serbe. Rôle de la Cour et de l'Église serbes dans la première moitié du XIV siècle», *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venise, 1971, σσ. 177-191.
- _____, «L'habitat constantinopolitain sous les Paléologues: Les palais et baraques», Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, Ἡ Καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ῥωμαϊκὴ παράδοση, ΕΙΕ/ΚΒΕ, Αθήνα, 1989, σσ. 733-752.
- Dolezal M.-L. - Mavroudi M., «Theodore Hyrtakenos' Description of the Garden of St. Anna and the *Ekphrasis of Gardens*», A. Littlewood et al. (eds.), *Byzantine Garden Culture*, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 2002, σσ. 105-158.
- Dölger Fr., «Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos (1258-1282)», *Festschrift, E. Eichmann zum 70. Geburtstag* (1940), 179-190, ανατ. στο F. Dölger, *Παρασπορά, 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches*, Passau, 1961, σσ. 178-188.
- _____, *Mönchsland Athos*, München, 1945.
- Dölger F. - J. Karayannopoulos J., *Byzantinische Urkundenlehre, erster Abschnitt die Kaiserurkunden*, München, 1968.
- Dondaine A., «"Contra Graecos". Premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient», *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951), 320-447.
- Δρακάτου Κ., *Οι γυναικείες μονές της Κωνσταντινούπολης στην Παλαιολόγεια περίοδο (κτητόρισες, λατρεία, διοίκηση)*, ανέκδοτη διδ. διατρ., Θεολογική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1995.

- Djurić I., «La fortune de Théodore Métochite», *CahArch* 44 (1996), 149-168.
- Djurić V., «L'art des Paléologues et l'État serbe. Rôle de la Cour et de l'Église serbes dans la première moitié du XIV siècle», *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venise, 1971, σσ. 179-181.
- Dufrenne Suzy. *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris, 1970.
- Dujčev I., «Die letzten Erzbischofs Iakobos von Achrida», *BZ* 42 (1943-1949), 377-383.
- Düzgüner F., «Anaplous ve Prookhthoi'de Yeni Buluntular, Hagia Maria Hodegetria ve Nea Ekklesia (Mesakepion) Kiliseleri», N. Başgelen - Br. Johnson (eds.), *Myth to Modernity, Istanbul 1, Selected Themes*, Annual Supplement of Arkeoloji ve Sanat Magazine, İstanbul, 2002, σσ. 32-50.
- Effenberger A., «Die Klöster der Kyra Martha und die Kirche des Bebaia Elpis-Klosters in Konstantinopel», *Millennium* 3 (2006), 255-293.
- _____, «Zu den Eltern der Maria Dukaina Komnene Branaina Tarchaneiotissa», *JÖB* 57 (2007), 169-182.
- Efthymiadis S., «Late Byzantine Collections of Miracles and their Implications», E. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, (ΕΙΕ/ΚΒΕ, Διεθνής Συμπόσια 15), Αθήνα, 2004, σσ. 239-250.
- _____, «Le monastère de la Source à Constantinople et ses deux recueils de miracles. Entre hagiographie et patriographie», *REB* 64-65 (2006-2007), 283-309.
- El-Cheikh N.-M., *Byzantium Viewed by the Arabs* (Harvard Middle Eastern Monographs 36), Cambridge Mass - London, 2004.
- Epstein S.-A., *Genoa and the Genoese, 958-1528*, University of North Carolina press, Chapel Hill, NC., 1996.
- Erdoğan E.-G., *II. Andronikos Dönemi Konstantinopolis Manastırlarının Toplumla İlişkisi ve Philanthropia Kavramı (1282-1328) - (Relationship Between Constantinopolitan Monasteries and Society and the Concept of Philanthropia During the Reign of Andronikos II)*, İstanbul Technical University, ανέκδοτη διδ. διατρ. İstanbul, 2009.
- _____, «Relationship between Monasteries and the City of Constantinople during the Reign of Andronikos II, a Case Study: Bebaia Elpis Monastery of Theodora Synadene», A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007*, İstanbul, 2010, σσ. 396-399.
- Evangelatou-Notara F., «Adelphaton and Psychikon: evidence from notes on manuscripts», *XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001*, Pré-Actes III, Communications libres, Paris, 2001, σ. 205.
- _____, «Βυζαντινοί γραφείς κωδίκων και «εγγραμματοσύνη». Διαπιστώσεις και συγκρίσεις, 13ος αι.», Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά - Τ. Μανιάτη - Κοκκίνη (επιμ.), *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 81-109.
- _____, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τόν 13ο μέχρι και τόν 15ο αιώνα. Ίστορική έξέταση*, Αθήνα, 1993.
- _____, *Συλλογή χρονολογημένων "σημειωμάτων" έλληνικών κωδίκων ιγ' αί.*, Αθήνα, 1984.
- Ευστρατιάδης Σ., «Ο πατριάρχης Άρσένιος ό Αύτωρειανός (1255-1260, 1261-1267)», *Έλληνικά* 1 (1928), 78-94.

- Evert-Kappesova H., «Une page de l'histoire des relations byzantinolatines. Le clergé byzantine et l'union de Lyons (1274-1282)», *BSI* 12 (1952-53), 68-92.
- Failler A., «Ephèse fut-elle prise en 1304 par les Turcs de Sasan?», *REB* 54 (1996), 245-248.
- _____, «Ferran d'Aunés gentilhomme catalan», *REB* 53 (1995), 327-333.
- _____, «L'anticipation comme procédé littéraire et comme indice rédactionnel dans l'histoire de Georges Pachymérés», *REB* 68 (2010), 165-178.
- _____, «La mission du moine Sophonias en Italie et le mariage de Michel IX Palaiologos», *REB* 60 (2002), 151-166.
- _____, «La proclamation impériale de Michel VIII et d'Andronic II», *REB* 44 (1986), 237-255.
- _____, «La promotion du clerc et du moine à l'épiscopat et au patriarcat», *REB* 59 (2001), 125-146.
- _____, «Le complot antidynastique de Jean Drimys», *REB* 54 (1996), 235-244.
- _____, «Le séjour d'Athanase d'Alexandrie à Constantinople», *REB* 35 (1977), 43-71.
- _____, «Les sources de Nicéphore Grégoras pour le règne des premiers Palaiologoi», *REB* 69 (2011), 219-234.
- _____, «Note sur la monastère de la Laure de l'Anaplous», *REB* 67 (2009), 165-181.
- _____, «Pachymeriana alia», *REB* 51 (1993), 237-260.
- _____, «Pachymeriana altera», *REB* 46 (1988), 67-83.
- _____, «Pachymeriana nova», *REB* 49 (1991), 171-195.
- _____, «Pachymeriana novissima», *REB* 55 (1997), 221-246.
- _____, «Un incendie à Constantinople en 1305», *REB* 36 (1978), 153-170.
- Fenster E., *Laudes Constantinopolitanae*, (Miscellanea Byzantina Monacensia 9), München, 1968.
- Fisher E., «A Note on Pachymeres' "De Andronico Palaeologo"», *Byzantion* 40 (1971), 230-235.
- _____, «Monks, Monasteries, and the Latin Language in Constantinople», A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007*, İstanbul, 2010, σσ. 390-395.
- _____, *Planudes' Greek Translation of Ovid's 'Metamorphoses'*, (Harvard Dissertations in Classics), New York - London, 1990.
- Fonkic B. L., F. B. Poljakov, *Greceskie rykopisi moskovskoj sinodal'noj biblioleki*, Moscow, 1993.
- Förstel Ch., «Metochites and his Books between the Chora and the Renaissance», H. A. Klein - R. G. Ousterhout - B. Pitarakis (eds.), *The Kariye Camii Reconsidered*, (İstanbul Research Institute Publications 14), İstanbul, 2011, σσ. 257-266.
- Foss C., *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises*, (Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources Number 21), Hellenic College Press, Brookline, Massachusetts, 1996.
- _____, «Sites and strongholds of northern Lydia», *Anatolian Studies* 37 (1987), 81-101.
- Φούσκας Κ. Μ. πρωτ., «'Ο έπιστημονάρχης στο Βυζάντιο», Η. Βουλγαράκης κ.ά. (επιμ.), *Πορευθέντες. Χριστήριος Τόμος προς τιμήν του αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου)*, Αθήνα, 1997, σσ. 375-389.
- Francès E., «Constantinople byzantine aux XIVe et XVe siècles. Population - commerce - métiers», *RESEE* 7 (1969), 405-412.
- François V. - Spieser J. M., «'Η κεραμεική και τὸ γυαλί στο Βυζάντιο», *ΟικIB*, τόμ. Β', σσ. 315-340.

- Fryde E., *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c.1360)*, (The Medieval Mediterranean 27), Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000.
- Galavaris G., «A Constantinopolitan Scribe in the Court of Pope Martin IV», *JÖB* 44 (= *ANΔPIAΣ, Herbert Hunger zum 80 Geburtstag*, 1994), σσ. 99-103.
- Gamillscheg E., «Zur Rekonstruktion einer Konstantinopolitaner Bibliothek», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 1 (1981), 292-293.
- Gardette Ph., «Image du judaïsme byzantin du XIIIe siècle à la chute de Constantinople dans les écrits chrétiens orthodoxes», *BSI* 65 (2007), 229-274.
- Garidis M., «Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le Jugement Dernier (du XII siècle au XIV siècle)», *ZLU* 18 (1982), 1-18.
- Geanakoplos D. J., *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, MA, 1959 (και στην ελληνική, *Ὁ Αὐτοκράτορας Μιχαήλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις 1258-1282*, Αθήνα, 1969).
- _____, «Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia - 1959», *DOP* 7 (1953), 99-141.
- Géhin P. et al., *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècle conservés dans les bibliothèques publiques de France*, Tome II : XIVe siècle, Paris, Bibliothèque Nationale, 2005.
- Gemert A. F. van, (Bakker W. F.), «Ἡ Ἀχιλλεΐδα καὶ ἡ Ἱστορία τοῦ Βελισσαρίου», *Ἑλληνικά* 33 (1981), 82-97.
- Gerola G., «Le vedute di Constantinopoli di Cristoforo Buondelmonti», *Studi Bizantini e Neellenici* 3 (1931), 249-279.
- Gerolymatou M., *Αγορές, ἔμποροι καὶ ἐμπόριο στο Βυζάντιο (9^ς - 12^{ος} αι.)*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 9), Αθήνα, 2008.
- _____, «Εισαγωγές οίνου στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 14ου μέχρι τα μέσα του 15ου αι», Η. Αναγνωστάκης (επιμ.), *Μονεμβάσιος Οἶνος - Μονοβασ(ι)ά - Malvasia*, (ΕΙΕ-ΙΒΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 17), Αθήνα, 2008, σσ. 53-69.
- _____, «L'Aristocratie et le commerce (IXe - XIIe siècles)», *Σύμμεικτα* 15 (2002), 77-89.
- _____, «Le commerce, VIIe-XVe siècle», B. Geyer, J. Lefort (eds.), *La Bithynie au Moyen Age*, (Réalités Byzantines 9), Paris, 2003, σσ. 485-498.
- Γεωργιάδης-Αρνάκης Γ., *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)*, Αθήνα, 1947.
- Γεωργιάδης Ν., *Τα νομίσματα των Παλαιολόγων (1259-1453). Εικονογραφικὴ προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, 2007.
- Γεωργιάδου Βασιλική, «Ἡ παρουσία καὶ τὸ κίνημα τοῦ πιγκέρνη Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ στη Μικρὰ Ἀσία (1293-1295). Ἐνα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη καὶ του Γρηγορά», *Σύμμεικτα* 10 (1996), 143-162.
- _____, «Οἱ λιτανεῖες ὡς μέσον ἐπικοινωνίας τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου με τὸ ποίμνιό του», *Ἡ Ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, ἐκδ. ΚΒΕ/ ΕΙΕ, Αθήνα, 1993, σσ. 333-346.
- Γιαρένης Ηλ., «Ἡ “δυναστεία των Λασκάρων”. Απόπειρες καὶ ακυρώσεις. Ζητήματα ἐξουσίας καὶ διαδοχῆς στην λεγόμενη αυτοκρατορία τῆς Νίκαιας (1204-1261)», *Βυζαντικά* 23 (2003), 213-228.

- _____, «Η Μονεμβασία και η αυτοκρατορία της Νίκαιας στην περίοδο μετά την Δ΄ Σταυροφορία. Αντιλατινική δράση, κέντρο και περιφέρεια», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Η Πελοπόννησος μετά την Δ΄ Σταυροφορία του 1204*, Μιστράς, 1-3 Οκτωβρίου 2004, Αθήνα-Μιστράς, 2007, σσ. 81-100.
- _____, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 12), Αθήνα, 2008.
- _____, «Πτυχές τῆς ιδεολογικῆς ἀντιπαράθεσης Νικαίας καὶ Ἡπείρου. Ὁ ρόλος τοῦ χρίσματος», Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ἡπειρος, Πρακτικά ἐπιστημονικοῦ συμποσίου*, Ιωάννινα, 2001, σσ. 99-121.
- Giros Ch., «Présence athonite à Thessalonique, XIIIe–XVe siècles», *DOP* 57 (2003), 265-278.
- Γκουτζιουκώστας Α., *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά ὄργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας*, (ΚΒΕ, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37), Θεσσαλονίκη, 2004.
- _____, «Observations on the Dating of the *Tyrikon* of the Lips Monastery», *JÖB* 59 (2009), 79-85.
- _____, *Ο θεσμός του κοιαιστώρα του ιερού παλατίου. Η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξή του*, Θεσσαλονίκη, 2001.
- _____, «Παρατηρήσεις για τον प्राίτωρα Κωνσταντινουπόλεως», *Βυζαντικά* 23 (2003), 37-55.
- Γκόφας Δ. Χ., «Ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις Ἑλλήνων τῆς Κρήτης γύρω στο 1300», *Πεπραγμένα τοῦ Στ΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β΄, Χανιά, 1991, σσ. 117-148.
- Goff J. Le, *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 2002.
- Glorigijević – Maksimović M., «Skinija ou Dečanima – poreklo i razvoj ikonografske teme (Le Tabernacle à Dečani. Origine et développement du thème iconographique)», *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle*, Belgrade, 1989.
- Gökçay M., «Yenikapı liman kazilari», A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007*, İstanbul, 2010, σσ. 264-272.
- Golitsis P., «Georges Pachymère comme didascale. Essai pour une reconstitution de sa carrière et de son enseignement philosophique», *JÖB* 58 (2008), 53-68.
- _____, «La date de composition de la *Philosophia* de Georges Pachymère et quelques précisions sur la vie de l'auteur», *REB* 67 (2009), 209-215.
- _____, «Un commentaire perpétuel de George Pachymère à la *Physique* d'Aristote, faussement attribué à Michel Psellos», *BZ* 100.2 (2007) 637-676.
- _____, «Un livre reçu par le patriarche Athanase Ier et retourné à l'expéditeur», *REB* 68 (2010), 201-208.
- Γουναρίδης Π., «Ἐαυτὸν ταλανίζων πένητα ἀποκαλῶν ἦν: μία σελίδα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀγιοποίηση τοῦ πατριάρχου Αθανασίου Α΄», Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), «Οι ἥρωες τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ νέοι ἅγιοι, 8ος-16ος αἰώνας, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 15), Αθήνα, 2004, σσ. 203-225.
- _____, «“Grecs”, “Hellènes” et “Romains” dans l'état de Nicée», Β. Κρεμμυδάς - Χ. Μαλτέζου - Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. Α΄, Ρέθυμνο, 1986, σσ. 248-257.

- _____, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310), Ἰδεολογικὲς διαμάχες τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα, 1999.
- Greenfield R. P. H., *The life of Lazaros of Mt. Galesion : an eleventh-century pillar saint*, (Byzantine Saints' Lives in Translation 3), Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2000.
- Grierson Ph., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection*, vol. 5, Michael VIII to Constantine XI (1258-1453), part. I-II, Washington D.C., 1999.
- Grivaud G., «Literature», A. Nicolaou-Konnari - Ch. Schabel (eds.), *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, (The Medieval Mediterranean 58), Leiden - Boston, 2005, σσ. 219-284.
- Grumel V., «L'apodosis de la fête de la Koimesis dans le rite byzantin», *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα, 1935, σσ. 321-327.
- _____, «Le mois de Marie des Byzantins», *EO* 31 (1932), 257-269.
- _____, «Notes d'histoire et de littérature byzantines: Sur l'Épiskopsis des Blachernes», *EO* 29 (1930), 334-336.
- Guilland R., *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'œuvre*, Paris, 1926.
- _____, «Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin - L'Eparque. I. L'éparque de la ville - ὁ ἑπαρχος τῆς Πόλεως» *BSI* 41 (1980), 17-21.
- _____, «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin: le comte des murs», *Byzantion* 34 (1964), 17-23.
- _____, «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Sur les titres du Bas-Empire byzantin: préteur du peuple, skoutérios ou porte-bouclier, protokomès ou premier comte», *RESEE* 7 (1969), 81-87.
- _____, «Les Noumera», *REB* 19 (1961), 401-418.
- _____, «Le palais de Théodore Métochite», *REG* 35 (1922), 82-95.
- _____, «Le port palatin de Boukoléon», *BSI* 11 (1950), 187-206.
- _____, «Les ports de Byzance sur la Propontide», *Byzantion* 23 (1953), 181-238.
- _____, «Questeur», *Byzantion* 41 (1971), 78-104.
- Günsenin N., «Le vin de Ganos : les amphores et la mer», *Εὐψυχία: Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris, 1998, σσ. 281-287.
- _____, «Medieval trade in the Sea of Marmara: The evidence of shipwrecks», R. Macrides (ed.), *Travel in the Byzantine World*, Ashgate, 2002, σσ. 125-135.
- Hakkarainen Mika, «On the visualisation and verbalisation of the emperor's position in the Comnenian period», *Byzantium and the North - Acta Byzantina-Fennica* 6 (1992), 17-34.
- Halkin F., «Manuscrits galésiotes», *Scriptorium* 15 (1961), 221-27.
- Hallensleben H., «Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche, der heutigen Fethiye camii in Istanbul», *IstMitt* 13-14 (1963/1964), 128- 193.
- Hardt J., *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum bibliothecae regiae Bavaricae*, II, V, München, 1806, 1812.
- Harris J., *Constantinople: Capital of Byzantium*, London - New York, 2007.
- Heisenberg A., *Von den Zeremonien des Kaiserhofes*, στο «Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-*

- philologische und historische Klasse*, München, 1920 (ανατύπ. A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, (ed.) H.-G. Beck, VR, London, 1973, αρ. I).
- Hendrickx B., «Les institutions de l'empire latin de Constantinople (1204-1261): Le pouvoir impérial», *Βυζαντινά* 6 (1974), 85-154.
- Hennessy C., «A child bride and her representation in the Vatican *Epithalamion*, cod. gr. 1851», *BMGS* 30.2 (2006), 115-150.
- _____, «The Lincoln College Typikon: Influences of Church and Family in an Illuminated Foundation Document for a Palaiologan Convent in Constantinople», J. Lowden - A. Bovey (eds.), *Under the Influence. The Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts*, τόμ. 1, Brepols/Turnhout, 2007, σσ. 97-109.
- Herman E., «Das bischöfliche Abgabenwesen im Patriarchat von Konstantinopel vom. XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts», *OCP* 5 (1939), 434-513.
- Hersant Y., «Vie active et vie contemplative à la Renaissance», P. Odorico (ed.), «L'éducation au gouvernement et à la vie». *La tradition des "règles de vie" de l'Antiquité au Moyen-Âge*, Paris, 2009, σσ. 263-271.
- Hilsdale C. J., «Constructing a Byzantine "Augusta:" A Greek Book for a French Bride», *The Art Bulletin* 87 (2005), 458-483.
- Hinterberger M., «Hagiographische Metaphrasen Ein möglicher Weg der Annäherung an die Literarästhetik der frühen Palaiologenzeit», A. Rhoby - E. Schiffer (eds.), *Imitatio - Aemulatio - Variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur (Wien, 22.-25. Oktober 2008)*, (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 21), Wien, 2010, σσ. 137-152.
- _____, «Ἡ ἐπέτειος τῆς Καταστροφῆς. Ὁ Λόγος Ἱστορικός τοῦ Φιλόθεου Κόκκινου γιὰ τὴν Ἄλωση τῆς Ἡράκλειας τοῦ 1351», P. Odorico - P. Agapitos - M. Hinterberger (eds.), *L'écriture de la mémoire. La littérature de l'historiographie. Actes du IIIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ» Nicosie, 6-8 mai 2004*, Paris, 2006, σσ. 331-351.
- _____, «Les Vies des Saints du XIVe siècle en tant que biographie historique : l'œuvre de Nicéphore Grégoras», P. Odorico - P. Agapitos (eds.), *Les Vies des Saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique ?*, (Dossiers Byzantins 4), Paris, 2004, σσ. 281-301.
- _____, «Ο Ανδρέας Λιβαδηνός, συγγραφέας - γραφέας λογίων κειμένων, αναγνώστης - γραφέας δημωδών κειμένων· ο ελληνικός κώδικας 414 του Μονάχου», D. Holton - T. Λεντάρη - U. Moenning και P. Vejleskov (επιμ.), *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας (Αθήνα, Μάιος 2002)*, Ηράκλειο, 2005, σσ. 25-42.
- Hohlweg A., «Drei anonyme Texte suchen einen Autor», *Βυζαντικά* 15 (1995), 15-45.
- _____, «Johannes Aktuarios, Leben-Bilbung und Ausbildung - De methodo medendi», *BZ* 76 (1983), 302-321.
- Homeyer H., «Zur *Synkrisis* des Manuel Chrysoloras, einem Vergleich zwischen Rom und Konstantinopel», *Klio* 62.2 (1980), 525-534.
- Hörandner W., «Miscellanea Epigrammatica», *JÖB* 19 (1970), 109-119.
- Horrocks G., *Greek. A History of the Language and its Speakers*, Wiley-Blackwell, 2010.

- Hrochová V., «Le destin des artisans et des marchands byzantins après la 4e Croisade», *BF* 22 (1996), 161-169.
- _____, «Some Specific Features of Byzantine Cities in the 13th till 15th Centuries», *BSI* 55 (1994), 347-459.
- Hult K., «Att leva i en stad utan murar — Theodoros Metochites om människans villkor», *Byzantinska Sällskapet Bulletin* 23 (2005), 17-22.
- Hunger H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α'-Γ', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 32001.
- _____, «Das Humanität Kaisers Andronikos II», *ZRVI* 8 (1963), (= *Mélanges G. Ostrogorsky* I), σσ. 148-152.
- _____, «Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ Η ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ», *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995), 33-42.
- _____, *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*, München, 1989 (και στην ελληνική *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1995).
- _____, *Studien zur griechischen Paläographie*, Wien, 1954.
- _____, «Un roman byzantin et son atmosphère: Callimaque et Chrysorroé», *TM* 3 (1968), 405-422.
- Hutter I., *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Wien, 1984.
- _____, «Die Geschichte des Lincoln College Typikons», *JÖB* 45 (1995), 79-114.
- _____, «Paläologische Übermalungen im Oktateuch Vaticanus graecus 747», *JÖB* 21 (1972), 139-148.
- Irmscher J., «'Griechischer Patriotismus' im 14. Jahrhundert», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 6-12 Sept. 1971*, Bucarest, 1975, τόμ. II, σσ. 133-137.
- Ivanov S., *Holy fools in Byzantium and beyond*, Oxford Univ. Press, 2006.
- Jacoby D., «Byzantine Traders in Mamluk Egypt», Α. Αβραμέα - Α. Λαΐου - Ε. Χρυσός (επιμ.), *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2003, σσ. 249-267.
- _____, «Caviar Trading in Byzantium», R. Shukurov (ed.), *Mare et litora. Essays presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday*, Moscow, 2009, σσ. 349-363.
- _____, «Citoyens sujets et protégés de Venise et de Gênes en Chypre du XIIIe au XVe siècle», *BF* 5 (1977), 159-188.
- _____, «Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450», *DOP* 57 (2003), 85-132.
- _____, «Houses and Urban Layout in the Venetian Quarter of Constantinople: Twelfth and Thirteenth Centuries», K. Belke - E. Kislinger - A. Külzer - M. A. Stassinopoulou (eds.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Böhlau Verlag, Wien - Köln - Weimar, 2007, σσ. 269-282.
- _____, «La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine», *Byzantion* 31 (1961), 81-109.
- _____, «Late Byzantium between the Mediterranean and Asia: Trade and Material Culture», S. T. Brooks (ed.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, The Metropolitan Museum of Art (The Metropolitan Museum of Art Symposia), New York - London, 2006, σσ. 20-41.
- _____, «Les Juifs vénitiens de Constantinople et leur communauté du XIIIe au XVe siècle», *Revue des Études Juives* 131 (1972), 397-410 (ανατ. στο D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée*

- orientale du XIIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, Collected Studies, VR, London, 1979, αρ. 12).
- _____, «Les quartiers juifs de Constantinople à l'époque byzantine», *Byzantion* 36 (1967), 167-227.
- _____, «Multilingualism and Institutional Patterns of Communication in Latin Romania (Thirteenth-Fourteenth Centuries)», A. Beihammer et al. (eds.), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, Leiden - Boston, σσ. 27-48.
- _____, «The Greeks of Constantinople under Latin Rule, 1204-1261», T. F. Madden (ed.), *The Fourth Crusade: Event Aftermath, and Perceptions*, Aldershot, 2008, σσ. 53-73.
- _____, «The Jews and the Silk Industry of Constantinople», *Byzantium, Latina Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot, 2001, αρ. 11, σσ. 1-20.
- _____, «The Jews of Constantinople and their demographic hinterland», *Constantinople and its Hinterland*, σσ. 21-232, (ανατ. στο D. Jacoby, *Byzantium, Latina Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot, 2001, αρ. 5).
- _____, «The urban evolution of Latin Constantinople (1204-1261)», N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001, σσ. 277-297.
- _____, «The Venetian quarter of Constantinople from 1082 to 1261: topographical considerations», C. Sode - S. Takács (eds.), *Novum Millenium, Studies on Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck 19 December 1999*, Aldershot, 2001, σσ. 153-170.
- _____, «Venetian Settlers in Latin Constantinople (1204-1261): Rich or Poor?», Ch. A. Maltezou (ed.), *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής ανατολής (= Ricchi e poveri nella società dell'Oriente grecolatino)*, (Biblioteca dell'Instituto ellenico di Studi bizantini e postbizantini de Venezia 19), Βενετία, 1998, σσ. 181-204, (ανατ. στο D. Jacoby, *Byzantium, Latina Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot, 2001, αρ. 7).
- Janin R., *Constantinople byzantine: Développement urbain et répertoire topographique*, Paris, ²1964.
- _____, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I., *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, III: *Les églises et les monastères*, Paris, ²1969.
- _____, «La procession religieuse à Byzance», *REB* 24 (1966), 69-88.
- _____, «Le palais patriarcal de Constantinople byzantine», *REB* 20 (1962), 131-155.
- _____, «Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine (1204-1261)», *Études byzantines* 2 (1944-45), 134-184.
- _____, «Les sanctuaires de colonies latines à Constantinople», *REB* 4 (1946), 163-178.
- Johnstone P., *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, London, 1967.
- Jordan M. D., «Theological Exegesis and Aquinas's Treatise "Against the Greeks"», *Church History* 56 (1987), 445-456.
- Jordanov I., *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 2, Bulgarian Academy of Sciences - Archaeological Institute with Museum, Sofia, 2006.
- Jürss F., «Johannes Katrarios und der Dialog Hermippos oder über die Astrologie», *BZ* 49 (1966), 275-284.
- Κακουλίδη Ε. Δ., «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου - Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ἑλληνικά* 21 (1968), 3-39.

- Kaldellis A., *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge, 2007, σσ. 360-388.
- Καλλιγιά Χ., *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, Αθήνα, 2003.
- Καλομοιράκης Δ., «Ἑρμηνευτικές Παρατηρήσεις στὸ Εἰκονογραφικὸ Πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου», *ΔΧΑΕ* 15, Περίοδος Δ' (1989-1990), 197-220.
- Kalopissi-Verti S., «Patronage and Artistic Production in Byzantium during the Palaiologan Period», S. T. Brooks (ed.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, The Metropolitan Museum of Art (The Metropolitan Museum of Art Symposia), New York - London, 2006, σσ. 76-97.
- Kaplan M., «Why were Monasteries Founded in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries?», A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007*, İstanbul, 2010, σσ. 408-412.
- Καραγιαννόπουλος Ι., *Βυζαντινή Διπλωματική: Α'. Αυτοκρατορικά ἔγγραφα*, (ΚΒΕ, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 4), Θεσσαλονίκη, ²1972.
- _____, *Λεξικὸ Βυζαντινῆς Ορολογίας. Οικονομικοὶ ὅροι*, τόμ. Α', ἐκδ. ΑΠΘ/ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη, 2000.
- _____, «Οἱ Θεληματάριοι», C. N. Constantinides et. al. (eds.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: Studies in Honour of Robert Browning*, Venice, 1996, σσ. 159-174.
- _____, *Συμβολή στο πρόβλημα της στρατιωτικῆς "πρόνοιας" κατά την εποχὴ των Παλαιολόγων*, (Εταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν 16), Θεσσαλονίκη, 1998.
- _____, *Το Βυζαντινὸ Κράτος*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, ⁴2001.
- _____, «Zu den "ΔΙΑ-Vermerken,, der byzantinischen Kaiserurkunden», G. de Gregorio -O. Kresten (eds.), *Documenti medievali greci e latini: Studi comparativi*, Spoleto, 1998, σσ. 203-232.
- Καρακατσάνη Α., *Μιὰ τυχαία συνάντηση μὲ τὸν Διονύσιο ἐκ Φουρνᾶ πὺ καταλήγει σὲ περιδιάβαση στὸν 13ο αἰῶνα καὶ τὸν Μανουήλ Πανσέληνο*, Αθήνα, 2008.
- Karlin-Hayter P., «L'hétériarque. L'évolution de son rôle du De Ceremoniis au Traité des Offices», *JÖB* 23 (1974), 101-143.
- Καρπόζηλος Α., «Ἀβιωτίκιον», *Δωδώνη* 8 (1979), 73-80.
- _____, «Books and Bookmen in the 14th c. The Epistolographical evidence», *JÖB* 41 (1991), 255-276.
- _____, «Περὶ τῶν περιπατούντων εἰς καπηλεῖα καὶ καταγωγία», *Ἑλληνικά* 61.1 (2011), 33-46.
- _____, «Suicide in Byzantium», *Ἑλληνικά* 57.1 (2007), 79-104.
- _____, «The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos», *JÖB* 40 (1990), 275-294.
- Katsiampoura G., «The Quadrivium of 1008 and Pachymeres' Syntagma: Comparing two Byzantine Quadrivia», L. del Corso - O. Pecere (eds.), *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall'Antichità al Rinascimento*, τόμ. II, Edizioni Università di Cassino, Cassino, 2010, σσ. 409-424.
- Kavrus-Hoffmann N., «Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part 1: Columbia University, Rare Book and Manuscript Library», *Manuscripta* 49.2 (2005), 165-245.
- _____, «Theodore Meliteniotes and the production of scientific manuscripts in the late 13th and early 14th century», *XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001, Pré-Actes III., Communications libres*, Paris, 2001, σ. 15.

- Každan A., «Eparch of the City», *ODB* 1, σ. 705.
- _____, «Eproptes», *ODB* 1, σ. 725.
- _____, «Exisotes», *ODB* 2, σ. 770.
- _____, «L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire», *Byzantion* 50 (1980), 279-335.
- _____, «Mitaton», *ODB* 2, σ. 1385
- _____, «Oikeios», *ODB* 3, σ. 1515.
- _____, «Patrons and Patronage», *ODB* 3, σσ. 1602-1604.
- _____, «Praetor», *ODB* 3, σ. 1710.
- _____, «The Fate of the Intellectual in Byzantium. A Propos of *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*. By Ihor Ševčenko, London, VR, 1981», *GOTHR* 27.1 (1982), 83-97.
- _____, «The Italian and Late Byzantine City», *DOP* 49 (1995), 1-22.
- _____, «Two Letters of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: an attempt at reinterpretation», A. Laiou-Thomadakis (ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick - New Jersey, 1980, σσ. 79-83.
- Kazhdan A. - Talbot A.-M., «Xenodocheion», *ODB* 3, σ. 2208.
- Keany J., «Moschopoulea», *BZ* 64 (1971), 303-313.
- Keller A. G., «A Byzantine Admirer of Western Progress, Cardinal Bessarion», *Cambridge Historical Journal* 2 (1953-55), 31-37.
- Kidonopoulos V., *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 1), Wiesbaden, Harrassowitz, 1994.
- _____, «Περιοχές εμπορικών δραστηριοτήτων στην Κωνσταντινούπολη κατά την πρώιμη παλαιολόγεια εποχή (1261-1328)», E. Motos Guirao - M. Morfakidis Filactós (eds.) *Constantinopla. 550 años de sua caída - Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια από την άλωση*, τόμ. I (Βυζαντινή Κωνσταντινούπολη), Granada, 2006, σσ. 269-284.
- _____, «The Urban Physiognomy of Constantinople from the Latin Conquest through the Palaiologan Era», S. T. Brooks (ed.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, The Metropolitan Museum of Art (The Metropolitan Museum of Art Symposia), New York - London, 2006, σσ. 98-117.
- Κιουσοπούλου Α., «Η στάση της Έκκλησίας απέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (14ος-15ος αιώνας)», *Τὰ Ἱστορικά* 20 (1994), 19-44.
- _____, «La ville chez Manuel Chrysoloras: Σύγκρισις Παλαιᾶς καὶ Νέας Ρώμης», *BSI* 59 (1998), 71-79.
- _____, «Lieux de communication et ville byzantine tardive: Un essai de typologie», *BSI* 54.2 (1993), 279-287.
- Kislinger E., «Die zweite Privilegienurkunde für die Pegae-Monembasioten – eine Fälschung?», *JÖB* 53 (2003), 205-227.
- Κίσσας Σ., *Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος του ΙΒ΄ αιώνα μέχρι τον θάνατο του κράλη Μιλούτιν*, Θεσσαλονίκη, 2004.
- Kitapçı B. B., «The martyrdom of Niketas the Younger: a case of forced conversion under the Seljuk Sultan Masud II or a reflection of the policy under Emperor Andronikos II?», A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and*

Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007, İstanbul, 2010, σσ. 28-33.

- Koder J., «Fresh vegetables for the capital», *Constantinople and its Hinterland*, σσ. 49-56.
- _____, «Maritime trade and the food supply for Constantinople in the middle ages», R. Macrides (ed.), *Travel in the Byzantine World*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 10), Aldershot, 2002, σσ. 109-124.
- _____, «Patres Athonenses Latinophilis occisi sub Michaele VIII», *JÖB* 18 (1969), 79-88.
- Koder J., Tropp E., «Bericht über eine Reise nach Südalbanien», *JÖB* 15 (1966), 391-394.
- Kolbaba T., «Meletios Homologetes on the customs of the Italians», *REB* 55 (1997), 137-168.
- Konidaris J. M., «Die Novelle 123 Justinians und das problem der Doppelklöster», *Subseciva Groningana. Studies in Roman and Byzantine Law 4 (= Novella Constitutio. Studies in Honour of Nicholas van der Wal)*, Groningen, 1990, σσ. 105-116.
- _____, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα, ²2003.
- _____, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Αθήνα, 1979.
- Κοντογιαννοπούλου Α., *Η Εσωτερική Πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση - Οικονομία* (ΚΒΕ, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36), Θεσσαλονίκη, 2004.
- _____, «The Notion of “Demos” and its Role in Byzantium during the Last Byzantine Centuries (13th-15th c.)», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. III, Σόφια, 2011, σ. 72.
- _____, «Το πορτραίτο του Πατριάρχη Αρσενίου Αυτωρειανού στην Παναγία Χρυσοφίτισσα της Λακωνίας (1289/90). Μία προσπάθεια ιστορικής ερμηνείας», *Βυζαντικά* 19 (1999), 225-238.
- _____, «Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στην μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντικά* 18 (1998), 179-235.
- Κοτζάμπαση Σ., *Βυζαντινά χειρόγραφα από τα μοναστήρια της Μικράς Ασίας*, Αθήνα, 2004.
- _____, «Gregorios Kyrios as Reader and Critic», S. Kotzabassi - G. Mavromatis (eds.), *Realia Byzantina*, (Byzantinisches Archiv, 22), Berlin - New York, 2009, σσ. 75-88.
- _____, «Zur Lokalisierung des Akataleptos-Klosters in Konstantinopel», *REB* 63 (2005), 233-235.
- Κωνσταντακοπούλου Α., *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, χώρος και ιδεολογία*, (Δωδώνη - παράρτημα αρ. 62) Γιάννενα 1996.
- Κωνσταντινίδη Χ., «Ἡ Ἀχειροποίητος - Φανερωμένη τῶν πρώτων Παλαιολόγων» *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ΄, τόμ. 24 (2003), 89-100.
- _____, «Ἡ μορφή τῆς Αχειροποιήτου - Φανερωμένης τῆν περίοδο των Παλαιολόγων», Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά - Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη (επιμ.), *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 221-243.
- _____, «Ἡ Παναγία τῶν Βλαχερνῶν ὡς ἐχέγγυο τῆς Δικαιοσύνης: ἡ σφραγίδα τοῦ σεκρέτου με τὸν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο καὶ ὁ Μιχαήλ Κακὸς Σεναχηρεῖμ», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 445-454.
- _____, «Ἡ Θεοτόκος ὡς σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου μετὶ τῆς προεικονίσεως καὶ ὁ μελισμὸς στὴν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας στὴν Κόνιτσα», *ΔΧΑΕ* 29 (2008), 87-100.
- Κωνσταντόπουλος Κ. Μ., «Ἡ δίκη τοῦ Σεκρέτου», *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 292-303.
- Κορδῶσης Μ., *Τὰ Βυζαντινὰ Γιάννενα*, Αθήνα, 2003.
- Koubena E., «A Survey of Aristocratic Women Founders of Monasteries in Constantinople between the Eleventh and the Fifteenth Centuries», J. Perreault - E. Koubena (eds.), *Women*

- and Byzantine Monasticism. *Proceedings of the Athens Symposium 28-29 March 1988*, (Canadian Archaeological Institute 1), Αθήνα, 1991, σσ. 25-32.
- Κουκουλές Φ., «Τὰ λουτρά κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 192-238.
- Kountoura-Galake E., «Legent and Reality: The Case of *Oikoumenikos Didaskalos* in the Early Palaiologan Period», *Hypermachos: Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden, 2008, σσ. 173-186.
- _____, (επιμ.), «Οι ἥρωες τῆς Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι ἅγιοι, 8ος-16ος αἰώνας, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 15), Αθήνα, 2004.
- Κουρούσης Στ. Ι., «Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτῶσις τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-1970), 211-250.
- _____, «Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (ιγ' /ιδ' αἰ.) ἐπιστολαὶ μετὰ τινων βιογραφικῶν ἐξακριβώσεων», *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982), 516-558.
- _____, «Ἡ πρώτη ἡλικία καὶ ἡ πρώϊμος σταδιοδρομία τοῦ πρωτεκδίκου καὶ σακελλίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου (1278/80-1357/;)», *Ἀθηνᾶ* 75 (1974), 335-374.
- _____, *Μανουήλ-Ματθαῖος Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60). Α' Τὰ βιογραφικά*, Αθήνα, 1972.
- _____, «Ὁ ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς ἰ' τοῦ Γεωργίου Λακαπηνοῦ», *Ἀθηνᾶ* 78 (1980-82), 237-276.
- _____, «Ὁ ἀκτουάριος Ἰωάννης ὁ Ζαχαρίας (1275 ca. - 1330 ca.) πρόδρομος κακοδοξιῶν Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ (1290 ca.- 1348)», *Ἀθηνᾶ* 80 (1985-89), 385-406.
- _____, «Ὁ ἀκτουάριος Ἰωάννης ὁ Ζαχαρίας συγγραφεὺς ἀποδοθέντων αὐτῷ μὴ ἰατρικῶν πονημάτων», *Ἀθηνᾶ* 82 (1997-1999), 27-84, 335-336.
- _____, «Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ' ὁ Γλυκῆς», *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 297-405.
- _____, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τινῶν ἐπιστολῶν τοῦ πρωτονοταρίου Φιλαδελφείας Μανουήλ Γαβαλά», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972/73), 114-127.
- _____, *Τὸ ἐπιστολᾶριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ - Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315 ca.) καὶ ὁ ἰατρος-ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca.-1328/;)*, Αθήνα, 1984-1988.
- _____, «Τὸ ἐπιστολᾶριον τοῦ κώδικος Vind. Phil. gr. 323 (ιγ' αἰ.), διακριβώσεις περὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ συγγραφέως», *Ἀθηνᾶ* 83 (2002-2005), 533-576.
- Kousis A., «Contribution à l'étude de la médecine des zénons pendant le XVe siècle», *BNJ* 6 (1928), 77-90.
- _____, «Les œuvres médicales de Nicéphore Blémmydès selon les manuscrits existants», *ΠΑΑ* 19 (1948), 56-75.
- _____, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τινων ἀνεκδότων ἰατρικῶν κωδίκων», *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 375-382.
- _____, «Περὶ τῶν ἐν ὄδοῦσι παθῶν» ἔργον Νεοφύτου τοῦ Προδρομηνοῦ», *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 348-357.
- _____, «Quelques considérations sur les traductions en grec des œuvres médicales orientales et principalement sur les deux manuscrits de la traduction d'un traité persan par Constantin Melitiniotis», *ΠΑΑ* 14 (1939), 205-220.
- Kraus Ch.-R., *Kleriker im späten Byzanz. Anagnosten, Hypodiakone, Diakone und Priester 1261-1453*, Wiesbaden, 2007.
- Krausmüller D., «The rise of hesychasm», M. Angold (ed.), *The Cambridge History of Christianity*, vol. 5, Cambridge Univ. Press., 2006, σσ. 101-126.

- Kyriakidis S., «The Employment of Large Groups of Mercenaries in Byzantium in the Period ca. 1290-1305 as Viewed by the Sources», *Byzantion* 79 (2009), 208-230.
- _____, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, (History of Warfare 67), Leiden – Boston, 2011.
- Κυριακού Κ., *Οί ιστορημένοι χρησιμοὶ τοῦ Λέοντος Γ΄ τοῦ Σοφοῦ. Χειρόγραφο παράδοση καὶ ἐκδόσεις κατὰ τοὺς ΙΕ΄ καὶ ΙΘ΄ αἰῶνες*, Αθήνα, 1995.
- Kyritses D. S., «Ἀπό χωρικοί στρατιῶτες: ἄλλο ἓνα σχόλιο σε γνωστό χωρίο του Παχυμέρη (XI.9)», Ο. Γκράτσιου - Χ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ἱστορίας, Ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης. Στὴ μνήμη τῆς Στέλλας Παπαδάκη-Οεκλαντ*, Ἡράκλειο, 2009, σσ. 87-94.
- _____, «Some Remarks about the Imperial Courts of Justice in Late Byzantium», *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά - Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη (επιμ.), Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 303-325.
- _____, *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Ph.D. diss., Harvard Univ., Cambridge - Massachusetts, 1997.
- Κύρρης Κ. Π., *Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα: Ἡ πρώτη φάσις τοῦ ἔμφυλιου πολέμου καὶ ἡ πρώτη συνδιαλλαγή τῶν δύο Ἀνδρονίκων (20. IV - Φθινόπωρον 1321)*, Λευκωσία, 1982.
- Laiou A. E., «A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat», *Byzantion* 38 (1968), 386-410.
- _____, «Byzantium and the Black Sea, 13th-15th Centuries: Trade and the Native Populations of the Black Sea Area», *Bulgaria Pontica II, Nessemble: 26-30 Mai 1982*, Σόφια, 1988, σσ. 164-201.
- _____, «Ἐπισκόπηση τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας», *ΟικIB*, τόμ. Γ΄, σσ. 361-389.
- _____, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1281-1328*, Cambridge, Mass., 1972.
- _____, «Fair (πανήγυρις)», *ODB* 2, σσ. 775-776.
- _____, «Family Structure and the Transmission of Property», (ed.) J. Haldon, *The Social History of Byzantium*, Wiley – Blackwell, 2009, σσ. 51-75.
- _____, «Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century)», *DOP* 49 (1995), 73-98.
- _____, «Κοινωνία καὶ Οικονομία (1204-1453)», *ΙΕΕ*, Θ΄, Αθήνα 1980, σσ. 214-243.
- _____, «Κοινωνικὴ δικαιοσύνη: τὸ συναλλάττεσθαι καὶ τὸ εὐημερεῖν στὸ Βυζάντιο», *ΠΑΑ* 74 (1999), 103-130.
- _____, «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle», *REB* 58 (2000), 97-122.
- _____, «Market», *ODB* 2, σ. 1301.
- _____, «Marriage Prohibitions, Marriage Strategies and the Dowry in Thirteenth- Century Byzantium», J. Beaucamp - G. Dagron (eds), *La transmission du patrimoine; Byzance et l'aire méditerranéenne*, Paris, 1998, σσ. 129-160.
- _____, «Μεταξὺ παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης: εἶχαν οἰκονομία οἱ βυζαντινὲς πόλεις;», *ΠΑΑ* 81, τεύχ. Β΄ (2006), 85-126.
- _____, «Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women», *BF* 9 (1985), 59-102.
- _____, «Οἱ ἀνταλλαγὲς καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα», *ΟικIB*, τόμ. Β΄, σσ. 471-559.
- _____, «Οἰκονομικὴ σκέψη καὶ ἰδεολογία», *ΟικIB*, τόμ. Γ΄, σσ. 329-360.

- _____, «On Political Geography: The Black Sea of Pachymeres», R. Beaton - Ch. Roueché (ed.), *The Making of Byzantine History*, London, 1993, σσ. 94-121.
- _____, «Ο θεσμός της μνηστείας στο Βυζάντιο», *Tribute to N. Svoronos*, τόμ. 1, Ρέθυμνο, 1986, σσ. 279-298.
- _____, «Quelques observations sur l'économie et la société de Crète vénitienne (ca. 1270 - ca. 1305)», *Bisanzio e l'Italia. Raccolta in memoria di Agostino Pertusi*, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, 1982, σσ. 177-198.
- _____, «Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planudes», *BMGS* 4 (1978), 89-99.
- _____, «The Byzantine Aristocracy in the Palaiologan Period: A Story of Arrested Development», *Viator* 4 (1973), 131-152.
- _____, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», R. F. Taft (ed.), *The Christian East, Its Institutions and Its Thought: A Critical Reflection*, (Orientalia Christiana Analecta 251), Rome, 1996, σσ. 435-464.
- _____, «The Correspondence of Gregorios Kyprios as a source for the history of social and political behavior in Byzantium or, on government by rhetoric», W. Seibt (ed.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Wien, 1996, σσ. 91-108.
- _____, «The Provisioning of Constantinople During the winter of 1306-1307», *Byzantion* 37 (1967), 91-113.
- _____, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31,1 (1981), 233-260.
- _____, «Saints and Society in the Late Byzantine Empire», A. E. Laiou (ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick N.J., 1980, σσ. 84-114.
- _____, «Στό Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων: Οικονομικά καί Πολιτιστικά Φαινόμενα», *Ευφρόσυνον, Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. I, Αθήνα, 1991, σσ. 283-296.
- _____, «Women in the marketplace of Constantinople (10th-14th centuries)», N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001, σσ. 261-273.
- Λαΐου Α. et al. (επιμ.), *Οικονομική Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, τόμ. Α΄-Γ΄, ἐκδ. MIET, Αθήνα, 2006.
- Laiou A. - Morrisson C., *Le monde byzantin*, τόμ. 3. *Byzance et ses voisins 1204-1453*, Paris, 2011.
- _____, *The Byzantine Economy*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2007.
- Lamberz E., «Georgios Bullotes, Michael Klostomalles und die Byzantinische Kaiserkanzlei unter Andronikos II. Und Andronikos III. in den Jahren 1298-1329», B. Mondrain (ed.), *Lire et écrire à Byzance*, Paris, 2006, σσ. 33-64.
- Lameere W., *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289)*, Bruxelles-Rome, 1937.
- Lamertin H., *Catologus Codicum Astrologorum Graecorum*, vols. I-XII, Bruxelles, 1898-1953.
- Lamma P., «Un discorso inedito per l'incoronazione di Michele IX Paleologo», *Aevum* 29 (1955), 49-69.
- Λαμπάκης Στ., *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος καί διακαιοφύλαξ. Εἰσαγωγικὸ δοκίμιο*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 5), Αθήνα, 2004.
- _____, «Οι μελέτες του Γεωργίου Παχυμέρη», *Erytheia* 28 (2007), 91-98.

- _____, «Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη» *Σύμμεκτα* 7 (1987), 77-100.
- Lampe G. W. H., *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford, 1961.
- Λαμπροπούλου Α., «Ἀνέκδοτο κείμενο γιὰ τὸν ὄσιο Λάζαρο Γαλησιώτη», *Θεολογία* 59 (1988), 588-594.
- _____, *Βίος τοῦ ὁσίου Λαζάρου*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1986.
- Lampros Sp., *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mt. Athos*, I, II, Cambridge, 1895, 1900.
- _____, «Ἡ ἐπιγραφή τοῦ κτίστου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς Παμμακαρίστου», *NE* 2 (1905), 236.
- _____, «Ἡ κτήσις καὶ ὁ κτίτωρ τῆς ἐν Κπόλει μονῆς τῆς Παμμακαρίστου», *NE* 1 (1904), 280-294.
- Λαμφίδης Οδ., «Grand Comnène - Paléologue», *REB* 42 (1984), 225-228.
- _____, «Πῶς τὸ βυζαντινὸ κράτος εἶδε τὸ κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (1204-1453)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1990-91), 13-21.
- _____, «Τινὰ περὶ ἀνωνύμων λιβέλλων ἐν Βυζαντίῳ», *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 144-152.
- Lane G., *Early Mongol Rule in Thirteenth Century Iran. A Persian renaissance*, London – New York, 2003.
- Λαούρδας Β., «Ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα», *Θεσσαλονίκη*, 1960.
- Λάσκαρις Μ. Θ., «Μιχαὴλ Θ' ὁ Παλαιολόγος ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1953/54 (Εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου), μέρος Β', Αθήνα, 1956, σσ. 4-10.
- Laurent M. H., «Georges le Métochite, ambassadeur de Michel VII Paléologue auprès du B. Innocent V», *Miscellanea Giovanni Mercati*, (Studi e testi 123) τόμ. 3, Città del Vaticano, 1946, σσ. 136-153,
- Laurent V., «Collection Paul Canellopoulos (V), Sceaux byzantins», *BCH* 97 (1973), 227-237.
- _____, «Grégoire X (1271-1276) et le projet d'une ligue antiturque», *EO* 37 (1938), 257-273.
- _____, «La croisade et la question d'orient sous le pontificat de Grégoire X», *RHSEE* 22 (1945), 106-137.
- _____, «La question des Arsénites», *Ἑλληνικά* 3 (1930), 463-470.
- _____, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, 2 τόμ., Paris, 1963-1981.
- _____, «L'emblème du lis dans la numismatique Byzantine: son origine. À propos d'une monnaie inédite de Michel VIII Paléologue», H. Ingholt (ed.), *Centennial Publication of the American Numismatic Society*, New York, 1958, σσ. 417-427.
- _____, «Le patriarche d'Antioche Cyrille II (29 Juin 1287 – c. 1308)», *AB* 68 (1950), 310-317.
- _____, «Le rapport de Georges le Métochite Apocrisiaire de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Grégoire X (1275-1276)», *RHSEE* 23 (1946), 233-247.
- _____, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Athènes, 1932.
- _____, «Les crises religieuses à Byzance. Le schisme antiarsénite du métropolitite de Philadelphie Théolepte († c. 1324)», *REB* 18 (1960), 45-54.
- _____, «Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme Arsénite», *BSHAcRoum* 26.2 (1945), 225-313.

- _____, «Une fondation monastique de Nicéphore Choumnos. Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει μονή τῆς Θεοτόκου τῆς Γοργοεπηκόου», *REB* 12 (1954), 32-44.
- Λαυριώτης Σπ., Ευστρατιάδης Σωφρ., *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας*, Paris, 1925.
- Leichter S.G., *The Zij as-Sanjarī of Gregory Chioniadēs: Text, translation and greek to arabic glossary*, Thesis, Department of Classics at Brown University, Providence, Rhode Island, 2004.
- Lemerle P., «Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III», *Mémorial Louis Petit*, (Archives de l'Orient Chrétien 1), Bucarest, 1948, σσ. 292-316.
- _____, «Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. I. Le tribunal impérial», *Mélanges Henri Grégoire*, Bruxelles, 1949, σσ. 369-384.
- _____, «Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. II. Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal», *AB* 68 (1950), 318-333.
- _____, «'Roga' et rente d'état aux Xe-XIe siècles», *REB* 25 (1967), 77-100.
- Λένη Μ., «Τα ταφικά παρεκκλήσια και ο εικονογραφικός τους διάκοσμος στους παλαιολόγειους χρόνους», *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, 3-5 Οκτωβρίου 2003, Κέρκυρα 2005, σσ. 246-247.
- Λιβαδάρας Ν. Α., «Παρατηρήσεις εἰς τὸ Ἐτυμολογικὸν τοῦ Συμεῶνος», *Ἄθηνᾶ* 70 (1968), 83-94.
- Lila S., «Un Opuscolo polemico anonimo contro il patriarca Becco (1275-1282)», *Byzantion* 40 (1970), 75-89.
- Littlewood A. R., «Gardens of the Palaces», H. Maguire (ed.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington D.C., 2004, σσ. 13-38.
- _____, «Romantic Paradises: The Role of the Garden in the Byzantine Romance», *BMGS* 5 (1979), 95-114.
- Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κ., «Αργυρές επενδύσεις εικόνων από την Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 263-272.
- _____, «Les oeuvres des arts mineurs comme expression des relations du Mont Athos avec l'aristocratie ecclésiastique et politique de Byzance», Γ. Γαλάβαρης (επιμ.) *Athos La Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθωνικά Σύμμεικτα 10), Athènes, 2007, σσ. 63-96.
- _____, «Thessalonique, centre de production d'objets d'arts au XIVe siècle», *DOP* 57 (2003), 241-254.
- Loenertz R. J., «Autour du traité de fr. Barthélemy de Constantinople contre les Grecs», *Archivum Fratrum Praedicatorum* 6 (1936), 361-371.
- _____, «Notes d'histoire et de chronologie byzantines», *REB* 17 (1959), 162-166, και 20 (1962), 171-180.
- Lössl J., «Augustine in Byzantium», *Journal of Ecclesiastical History* 51.2 (2000), 267-295.
- Λουγγής Τ., «Βυζαντινές λόγιες απόψεις περί χρήματος και αγοράς το 14ο αιώνα», *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο σήμερα 4), Αθήνα, 2003, σσ. 349-363.
- Λουκάκη Μ., «Τυμβωρῦχοι καὶ σκυλευτὲς νεκρῶν. Οἱ απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για την ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα», *Σύμμεικτα* 14 (2001), 143-166.

- Lowden J., «Illustrated Octateuch Manuscripts a Byzantine Phenomenon», P. Magdalino - R. Nelson (eds.), *Old Testament in Byzantium*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2010, σσ. 107-152.
- _____, «The luxury book as diplomatic gift», J. Shepard - S. Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publication 1), Aldershot, 1992, σσ. 249-260.
- Luisetto F., *Arméniens et autres chrétiens d'Orient sous la domination mongole. L'Ilkhanat de Ghâzân 1295-1304*, Paris, 2007.
- McCormick M., Cutler A., «Procession», *ODB* 3, σ. 1725.
- Macrides R., «Ceremonies and the City: The Court in Fourteenth-Century Constantinople», J. Duindam et al. (eds.), *Royal Courts in Dynastic States and Empires. A Global Perspective*, (Rulers & Elites 1), Leiden - Boston, 2011, σσ. 217-235.
- _____, «Dikaiophylax», *ODB* 1, σ. 624.
- _____, «Dowry and Inheritance in the Late Period: some cases from the Patriarchal Register», *Kinship and Justice in Byzantium, 11th - 15th centuries*, Variorum, Aldershot, 1999, αρ. V, σσ. 89-98.
- _____, «From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile», P. Magdalino (ed.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 2), Aldershot, 1994, σσ. 269-282.
- _____, *George Akropolites, The History - Introduction, Translation and Commentary*, Oxford University Press, 2007.
- _____, «Saints and Sainthood in the early Palaiologan period», S. Hackel (ed), *The Byzantine Saint*, London, 1981, σσ. 67-87.
- _____, «The Blachernai Palace in Palaiologan Constantinople», *Cities and Citadels Symposium*, Koç University (Research Center for Anatolian Civilizations), İstanbul, 2009 (υπό έκδοση).
- _____, «The New Constantine and the New Constantinople - 1261?», *BMGS* 6 (1980), 13-41.
- _____, «“The Reason is not known.” Remembering and Recording the Past. Pseudo-Kodinos as Historian», P. Odorico - P. Agapitos - M. Hinterberger (eds.), *L'écriture de la mémoire. La littérature de l'historiographie. Actes du IIIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ»*, Nicosie, 6-7-8 mai 2004, (Dossiers Byzantins 6), Paris, 2006, σσ. 317-330.
- _____, «The Ritual of Petition», D. Yatromanolakis - P. Roilos (eds.), *Greek Ritual Poetics*, Cambridge Mass. - London, 2004, σσ. 356-370.
- _____, «The Thirteenth Century in Byzantine Historical Writing», Ch. Dendrinos et al. (eds.), *PORPHYROGENITA. Essays on the history and literature of Byzantium and the Latin east in honour of Julian Chrysostomides*, Centre of Hellenic Studies, King's College, London, 2003, σσ. 63-76.
- Macridy T., «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul and the Burials of the Palaeologi», *DOP* 18 (1964), 249-315.
- McKee S., *Wills from Late Medieval Venetian Crete 1312-1420*, τόμ. 2, Washington D.C., 1998.
- Magdalino P., «Adelphaton», *ODB* 1, σ. 19.
- _____, «Byzantine Churches of Selymbria», *DOP* 32 (1978), 309-318.
- _____, «Byzantine Snobbery», M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984, σσ. 58-78.

- _____, «Church, Bath and *Diakonia* in Medieval Constantinople», *Church and People in Byzantium*, Univ. of Birmingham, 1990, σσ. 165-188.
- _____, «Constantinople and the Outside World», D. Smythe (ed.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 8), Aldershot, 2000, σσ. 149-162 (ανατ. στο *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007, αρ. 11).
- _____, *Constantinople médiéval. Études sur l'évolution des structures urbaines*, (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies, 8), Paris, 1996 (ανατ. στην αγγλική, «Medieval Constantinople», *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007, αρ. 1, σσ. 1-111).
- _____, «Constantinopolitana», I. Ševčenko, I. Hutter (eds.), *ΑΕΤΟΣ*, *Studies in honour of Cyril Mango*, Stuttgart - Leipzig, 1998, σσ. 220-232 (ανατ. στο *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007, αρ. 8).
- _____, «Court and Capital in Byzantium», J. Duindam et al. (eds), *Royal Courts in Dynastic States and Empires. A Global Perspective*, (Rulers & Elites 1), Leiden - Boston, 2011, σσ. 131-144.
- _____, «In search of the Byzantine courtier: Leo Choirospaktes and Constantine Manasses», H. Maguire (ed.), *Byzantium Court culture from 829 to 1204*, Washington, D.C., 1997, σσ. 141-165.
- _____, *L'Orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle)*, (Réalités Byzantines 12), Paris, 2006.
- _____, «Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development», A. E. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, (Dumbarton Oaks Studies, 39), vol. 2, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 2002, σσ. 521-529 (και στην ελληνική έκδοση, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη: κτισμένο περιβάλλον και άστική ανάπτυξη», *ΟικIB*, τόμ. Β', σσ. 231-243).
- _____, «Ο οφθαλμός της Οικουμένης και ο οφθαλμός της γης. Η Κωνσταντινούπολη ως οικουμενική πρωτεύουσα», Ε. Χρυσός (επιμ.), *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, (ΕΙΕ/ IBE, Διεθνή Συμπόσια 16), Αθήνα, 2005, σσ. 107-123.
- _____, «Pseudo-Kodinos' Constantinople», *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007, αρ. 12, σσ. 1-14.
- _____, *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007.
- _____, «The Byzantine Aristocratic Oikos», M. Angold (ed.) *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984, σσ. 92-111.
- _____, «The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century», S. Hackel (ed), *The Byzantine Saint*, London, 1981, σσ. 51-66.
- _____, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge Univ. Press, 1993.
- _____, «The Evergetis fountain in the early thirteenth century: an *ekphrasis* of the paintings in the cupola (with Lyn Rodley)», M. Mullet - A. Kirby (eds.), *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*, (Belfast Byzantine Texts and Translations), Belfast, 1997, σσ. 432-446, (ανατ. στο *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington, 2007, αρ. 7).

- _____, «The grain supply of Constantinople, ninth-twelfth centuries», *Constantinople and its Hinterland*, σσ. 35-47
- _____, «The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries», *DOP* 55 (2000), 209-226.
- _____, «Theodore Metochites, the Chora, and Constantinople», H. A. Klein - R. G. Ousterhout - B. Pitarakis (eds.), *The Kariye Camii Reconsidered*, (Istanbul Research Institute Publications 14), İstanbul, 2011, σσ. 169-187.
- Maguire H., «A description of the Aretai palace and its garden», *Journal of Garden History* 10 (1990), 209-213 (ανατ. στον ίδιο, *Rhetoric, Nature and Magic in Byzantine Art*, Variorum Collected Studies, Aldershot, 1998, κεφ. 16).
- _____, «Gardens and Parks in Constantinople», *DOP* 54 (2000), 251-264.
- Majeska G. P., «Russian pilgrims in Constantinople», *DOP* 56 (2002), 93-108.
- _____, «The Relics of Constantinople after 1204», J. Durand - B. Flusin (eds.), *Byzance et les reliques du Christ*, (Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 17), Paris, 2004, σσ. 183- 190.
- _____, «The Sanctification of the First Region: Urban Reorientation in Palaeologan Constantinople», *Actes du XVe Congrès international d'Études byzantines: Athènes, Septembre 1976*, τ. II, (Athènes, 1981), σσ. 359-65.
- Μακρίδης Θ., «Ἀνέκδοτα βυζαντινὰ ἀνάγλυφα τοῦ μουσείου Κωνσταντινουπόλεως», *ΕΕΒΣ* 8 (1931), 329-337.
- Maksimović Lj., «O vremenu proglasenja Andronika III. Paleologa za cara», *ZRVI* 16 (1975), 119-122.
- _____, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam, 1988.
- Malamut E., «Cinquante ans à Thessalonique: de 1280 à 1330», *ZRVI* 40 (2003), 263-296.
- _____, «De 1299 à 1451 au cœur des ambassades byzantines», X. Μαλτέζου - P. Schreiner (eds.), *Βυζάντιο, Βενετία και ὁ ἑλληνοφραγκικός κόσμος (13ος - 15ος αἰώνας)*, Ἑλληνικὸ Ἴνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας - Γερμανικὸ Κέντρο Βενετικῶν Σπουδῶν (Συνέδρια 5), Βενετία, 2002, σσ. 78-124.
- _____, «Les reines de Milutin», *BZ* 93.2 (2000), 490-507.
- _____, «Les reines de Thessalonique: Irène de Montferrat, Rita-Marie-Xénè et Anne de Savoie», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. II, Sofia, 2011, σ. 235.
- Μαλτέζου X., «Il quartiere veneziano di Constantinopoli (Scali Maritimi)», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 30-61.
- _____, *Ὁ θεσμὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ Βαΐλου (1268-1453)*, Ἀθήναι, 1970.
- _____, «Παρατηρήσεις στὸν θεσμὸ τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητος. Προστατευόμενοι τῆς Βενετίας στὸν λατινοκρατούμενο ἑλληνικὸ χῶρο (13ος-15ος αἰ.)», *Σύμμεικτα* 4 (1981), 1-16.
- Μανάφης Κ. Α., *Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι αὐτοκρατορικαὶ καὶ πατριαρχικὴ καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἀλώσεως (1453)*, Ἀθήναι, 1972.
- _____, «Ὁ παραφραστής τοῦ Ἀριστοτέλους ἱερομόναχος Σοφονίας (δεύτερον ἡμῖς ἰγ' - ἀρχαὶ ἰδ' αἰ.) παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς ριγ' τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου», *ΕΕΦΣΠΑ* 26 (1977-78), 295-305.

- Maniatis G. C., «The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries», *DOP* 55 (2001), 339-369.
- _____, «Organization and modus operandi of the Byzantine salt monopoly», *BZ* 102.2 (2009), 661-696.
- Mantas A. G. «Die Schilderhebung in Byzanz – historische und Ikonographische Bemerkungen», *Βυζαντινά* 21 (2000), 537-582.
- Mango C., «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *DOP* 17 (1963), 55-75.
- _____, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles)*, Paris, ³2004.
- _____, «The Water Supply of Constantinople», *Constantinople and its Hinterland*, σσ. 9-18.
- _____, «The Work of M. I. Nomides in the Vefa Kilise Camii, Istanbul (1937-1938)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), 421-429.
- _____, «Where at Constantinople was the Monastery of Christos Pantepoptes?», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμ. 20 (1998), 87-88.
- Mango C. - Dagron G. (eds.), *Constantinople and its Hinterland*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies 3), Aldershot, 1995.
- Mango C. - Hawkins E. J. W., «Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul», *DOP* 22 (1968), 177-184.
- Mango Mundell M., «The Porticoed Street at Constantinople», N. Necipoğlu (ed.) *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001, σσ. 29-51.
- Mansouri M. T., «La mosquée de Constantinople à l'époque Byzantine d'après un manuscrit arabe (BN de Paris)», *Βυζαντινά* 11 (1991), 117-127.
- _____, *Recherche sur les relations entre Byzance et l'Égypte (1259-1453) (d'après les sources arabes)*, Tunis, 1992.
- Marinis V., «Tombs and Burials in the Monastery *tu Libos* in Constantinople», *DOP* 63 (2009), 147-166.
- Mathews Th. - Hawkins E. J. W., «Notes on the Atik Mustafa Pasa Camii in Istanbul and Its Frescoes», *DOP* 39 (1985), 125-34.
- Matschke K.-P. - Tinnfeld F., *Die Gesellschaft des späten Byzanz - Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln, 2001.
- Matschke K.-P., «Builders and Buildings in Late Byzantine Constantinople», N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life* (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001, σσ. 315-328.
- _____, «Commerce, Trade, Markets and Money in Thirteenth-Fifteenth Centuries», A. E. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, (Dumbarton Oaks Studies, 39), vol. 2, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 2002, σσ. 771-806 [και στην ελληνική έκδοση, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13ος – 15ος αιώνας)», *ΟικIB*, τόμ. Β', σσ. 561-612].
- _____, *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alt und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, (Byzanz, Islam und Christliche Orient 2), Kovač, 2008.
- _____, *Die Schlacht Bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422*, Weimar, 1981.

- _____, «Grund-und Hauseigentum in und um Konstantinopel in spätbyzantinischer Zeit», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 4 (1984), 103-128 [ανατ. στο *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alt und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, (Byzanz, Islam und Christliche Orient 2), Kovač, 2008, σσ. 223-262].
- _____, «Politik und Kirche im spätbyzantinischen Reich: Athanasios I, Patriarch von Konstantinopel (1289-1293, 1303-1309)», *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reiche*, 15 (1966), 479-486 [ανατ. στο *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alt und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, (Byzanz, Islam und Christliche Orient 2), Kovač, 2008, σσ. 89-114].
- _____, «Rolle und Aufgaben des Demarchen in der spätbyzantinischen Hauptstadt», K.-P. Matschke (ed.), *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alt und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, (Byzanz, Islam und Christliche Orient 2), Kovač, 2008, σσ. 153-187.
- _____, «Rolle und Aufgaben des Gouverneurs von Konstantinopel in der Palaiologenzeit», *Byzantinobulgarica* 3 (1969), 81-101 [ανατ. στο *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alt und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, (Byzanz, Islam und Christliche Orient 2), Kovač, 2008, σσ. 115-152].
- _____, «The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries», A. E. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, σσ. 463-495 [και στην ελληνική έκδοση, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ (13ος – 15ος αἰώνας)», *ΟικIB*, τόμ. Β΄, σσ. 141-191].
- Μάτσης Ν., «Ὁ τόκος ἐν τῇ νομολογίᾳ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αἰώνας», *ΕΒΒΣ* 38 (1971), 71-83.
- Mayer R., «Byzantion, “Konstantinupolis, Istanbul. Eine genetische stadtgeographie”», *Akad. Der Wiss. In Wien, Philos.-Histor. Kl. Denkschriften* 71, Abh. 3, Wien-Leipzig, 1943.
- Mavromatis L., *La fondation de l'Empire serbe: le kralj Milutin*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 16), Θεσσαλονίκη, 1978.
- _____, «Note sur la grande propriété en Macédoine 1337/1338», *Byzantion* 57 (1987), 74-92.
- _____, *Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι, προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ιδεολογίας*, Αθήνα, 1983.
- Mavroudi M., «Exchanges with Arabic Writers during the Late Byzantine Period», S. T. Brooks (ed.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, The Metropolitan Museum of Art (The Metropolitan Museum of Art Symposia), New York - London, 2006, σσ. 62-75.
- Mercati G., *Scritti d'Isidoro, il cardinale Ruteno, e codici a lui appartenuti*, (Studi e Testi 46), Roma, 1926.
- Marciniak P., «Byzantine *Theatron* - A Place of Performance?», W. Brandes - A. Demandt et al. (eds.), *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter/ Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*, (Millennium Studies 13), Berlin - New York, 2007, σσ. 277-285.
- Medvedev I., «The So-called *Theatra* as a Form of Communication of the Byzantine Intellectuals in the 14th and 15th Centuries», Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Πρακτικά τοῦ β΄ Διεθνoῦς Συμποσίου. Ἡ Ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σσ. 227-235.
- _____, «Ἐπῆρχε στὴ Θεσσαλονίκη ἕνα ἐργαστήριο ἀντιγραφῆς νομικῶν χειρογράφων τὸ 14ο αἰώνας», *Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992 (Β΄ Συμπόσιο)*, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 215-229.

- Mercati I. - de Cavalieri P. Fr., *Codices Vaticani Graeci*, τόμ. I (cod. 1-329), Roma, 1923.
- Mergiali S., *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, έκδ. Εταιρείας Φίλων του Λαού, Αθήνα, 1996.
- Mergiali - Falangas S., «L'école Saint Paul de l'Orphelinat à Constantinople: Bref aperçu sur son statut et son histoire», *REB* 49 (1991), 237-246.
- Mergiali - Sahas S., «Manuel Chrysoloras (ca. 1350-1415), an Ideal Model of a Scholar - Ambassador», *Byzantine Studies/ Etudes Byzantines*, n.s. 3 (1998), 1-12.
- Metcalf D. M., *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, London, 1979.
- Μητσάκης Κ., «Βυζαντινή και Νεοελληνική Παραϋμνογραφία», *Τὸ Ἐμφυχούν ὕδωρ. Μελέτες μεσαιωνικῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Αθήνα, ³2000, σσ. 91-164.
- Meyendorff J., *A Study of Gregory Palamas*, London, 1964.
- _____, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1981.
- _____, «Hésychasme: problèmes de sémantique», *Mélanges d'histoire des religions offert à H.Ch. Puech*, Paris, 1974, σσ. 543-547.
- _____, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, (Patristica Sorbonensia 3), Paris, 1959.
- _____, «Is "Hesychasm" the right word? Remarks on religious ideology in the fourteenth century», C. Mango, O. Pritsak (eds.), *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday* (Harvard Ukrainian Studies 7), Harvard Univ., 1983, σσ. 447-456.
- _____, *The Byzantine Legacy in the Orthodox Church*, St. Vladimir's Seminary Press, New York, 2001.
- Miljković-Pepel P., «Le portrait de l'empereur byzantin Michel VIII à l'église rupestre de Saint-Érasme près d'Ohrid», *CahArch* 45 (1997), 169-177.
- Miller T. S., «From Foster care to the Great Orphanotropheion», *Βυζαντινά* 26 (2006), 19-31.
- _____, «The Basilika and the Demosia», *REB* 36 (1978), 171-191.
- _____, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore - London, 1997.
- _____, *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 2003.
- _____, «The Sampson Hospital of Constantinople», *BF* 15 (1990), 101-135.
- Millet G., «Inscriptions byzantines de Mistra», *BCH* 23 (1899), 97-156.
- Millet G. et al., *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Paris, 1904 (ανατ. Αγιορειτική Εστία, Θεσσαλονίκη, 2004).
- Millingen A. van, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and adjoining historical Sites*, London, 1899.
- Mineva E., «Ο "Νικαεύς" του Θεοδώρου του Μετοχίτου», *Δίπτυχα* (1994-95), 307-327.
- Mioni E., *Bibliothecae Divi Marci Venetarum, Codices Graeci Manuscripti*, I.2, Roma, 1972.
- _____, *Bibliothecae divi Marci Venetiarum, Codices Graeci manuscripti*, τόμ. I (Thesaurus Antiquus), Roma, 1981.
- Mitsiou E., «Das Doppelkloster des Patriarchen Athanasios I. in Konstantinopel: Historisch-prosopographische und wirtschaftliche Beobachtungen», *JÖB* 58 (2008), 87-106.
- _____, «Ideology and Economy in the Politics of John III Vatatzes (1221-1254)», A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth*

- Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007, İstanbul, 2010, σσ. 195-205.*
- _____, *Untersuchungen zu Wirtschaft und Ideologie im "Nizänischen" Reich*, ανέκδ. διδ. διατρ., Wien, 2006.
- Μονιού Δ., Γεώργιος Μοσχάμπαρ. *Ένας άνθενωτικός θεολόγος τής πρώιμης παλαιολόγιας περιόδου. Βίος και έργο*, Αθήνα, 2011.
- _____, «Μία ανέκδοτη πραγματεία του Γεωργίου Μοσχάμπαρ», *Βυζαντινά* 28 (2008), 69-80.
- Moravcsik G., *Byzantinoturcica*, 2 τόμ., Leiden, ²1983.
- Morgan G., «The Venetian Claims Commission of 1278», *BZ* 69 (1976), 411-438.
- Morrisson C., «L'hyperpère de Michel Paléologue et la reconquête de Constantinople (1261)», *Le Club français de la médaille* 55-56 (1977), 76-86.
- Morrisson C., Cheynet J.-C., «Τιμές και άμοιβές στον βυζαντινό κόσμο», *ΟικIB*, τόμ. Β', σσ. 625-687.
- Μοσχονάς Ν. Γ. «Η αγορά των δούλων», Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο σήμερα 4), Αθήνα, 2003, σσ. 249-272.
- Mouriki D., «Revival Themes with Elements of Daily Life in Two Palaeologan Frescoes Depicting the Baptism», C. Mango - O. Pritsak (eds.), *Okeanos: Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Sixtieth Birthday*, Cambridge, Mass., 1984, σσ. 458-488.
- Μουτζούρης Ι., «βασιλικά μοναί», *ΘΗΕ* 3 (1963), στ. 717-720.
- Μωυσειδου Γ., «Ο όρος πορφυρογέννητος ως έκφραση πολιτικής νομιμότητας», *Δωδώνη* 22.1 (1993), 317-350.
- Μπάνου-Τσιάμη Θ., *Έλληνες λατινομαθείς λόγιοι (1204-1980): ιστορική ανασκόπηση - εργογραφία*, ανέκδ. διδ. διατρ., ΑΠΘ, 2003.
- Μπουρδάρα Κ., *Καθοσίωσις και τυρρανίς κατά τούς μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα, 1981.
- Müller A., «Zur Datierung des Chrysobulls Michaels VIII. für Ochrid: nicht August 1272, sondern Juli 1273», L. M. Hoffmann - A. Monchizadeh (eds.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7), Wiesbaden, 2007, σσ. 427-432.
- Müller-Wiener W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977.
- Munitiz J. A., «Dedicating a Volume: Apokaukos and Hippocrates (Paris. gr. 2144)», C. N. Constantinides et. al. (eds.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: Studies in Honour of Robert Browning*, Venice, 1996, σσ. 267-280.
- _____, «Hagiographical Autobiography in the 13th century», *BSI* 53 (1992), 243-249.
- Mylonas P., «The successive stages of construction of the Athos Protaton», *Ό Μανουήλ Πανσέληνος και ή εποχή του*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο σήμερα 3), Αθήνα, 1999, σσ. 15-37.
- Νάκος Γ. Π., *Προβλήματα βυζαντινού Κληρονομικού Δικαίου επί Παλαιολόγων. Η λειτουργική ισχύς της Νεαράς 26 Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου*, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Necipoglu N. (ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography, and Everyday Life, Papers from the International Workshop held at Boğaziçi University, İstanbul, 7-10 April 1999* (The Medieval Mediterranean 33), Leiden-Boston-Köln, 2001.
- Nelson R. S., «Tales of Two Cities: The Patronage of Early Palaeologan Art and Architecture in Constantinople and Thessaloniki», *Ό Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυ-

- ζάντιο σήμερα 3), Αθήνα, 1999, σσ. 127-140 (εικ. 1-7), (ανατ. στου ιδίου, *Later Byzantine Painting. Art, Agency and Appreciation*, Variorum, 2007, αρ. IV).
- _____, *Theodore Hagiopeitrites. A Late Byzantine Scribe and Illuminator*, I-II, Wien, 1991.
- _____, «Theodore Hagiopeitrites and Thessaloniki», *JÖB* 32.4 (1982), 79-85.
- Νεράντζη-Βαρμάζη Β., «Οι βυζαντινοί ταβουλλάριοι», *Ελληνικά* 35 (1984), 261-274.
- Nesbitt J. W., «The Orphanotrophos. Some observations on the history of the office in light of seals», J. Cl. Cheynet, C. Sode (eds.), *Studies in Byzantine sigillography*, Bd. 8, München – Leipzig, 2003, σσ. 51-62.
- Nesbitt J. - A.-K. Wassiliou-Seibt - W. Seibt, *Highlights from the Robert Hecht, Jr., Collection of Byzantine Seals*, Thessaloniki, 2009.
- Nicol D. M., *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988.
- _____, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge Univ. Press, 1979.
- _____, «Constantine Akropolites. A prosopographical note», *DOP* 19 (1965), 249-256.
- _____, «Hilarion of Didymoteichon and the Gift of Prophecy», *Byzantine Studies/Études Byzantines* 5.1-2 (1978), 186-200.
- _____, «*Instabilitas loci*: The Wanderlust of late Byzantine Monks», W. J. Sheils (ed.), *Monks, Hermits and the Ascetic Tradition*, (Studies in Church History 22), London, 1985, σσ. 193-202.
- _____, «*Kaisersalbung*. The Unction of Emperors in Late Byzantine Coronation Ritual», *BMGS* 2 (1976), 37-52 (= *Collected Studies*, II, αρ. I).
- _____, «Philadelpheia and the Tagaris Family», *Neo-Hellenika* 1 (1970), 9-17.
- _____, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Cambridge, 1984.
- _____, «The Greeks and the Union of the Churches. The Report of Ogerius, Protonotarius of Michael VIII Palaiologos, in 1280», *Proceedings of the Royal Irish Academy*, 63, sect. C, 1, Dublin, 1962, σσ. 1-16. (= *Collected Studies*, I, αρ. 7).
- _____, *The Last Centuries of Byzantium*, London 1972.
- _____, «The Prosopography of Byzantine Aristocracy», M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984, σσ. 79-91.
- _____, «Thessalonica as a Cultural Centre in the Fourteenth Century», *Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν*, Θεσσαλονίκη, 1982, σσ. 121-131.
- Nicolaou-Konnari A., Schabel Ch. (eds.), *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, (The Medieval Mediterranean 58), Leiden - Boston, 2005.
- Νικολάου Γ., «Το θαύμα των βασιλέων και η δίκη του σεκρέτου, μία μοναδική αυτοκρατορική βούλλα από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου», Στ. Δρούγου *et. al.* (επιμ.), *Κερμάτια φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, έκδ. Υπουργείο Πολιτισμού – Νομισματικό Μουσείου, Αθήνα, 2009, σσ. 593-603.
- Nousia F., *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London (Royal Holloway), London, 2007.
- Νυσταζοπούλου Μ., *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ΄ μέχρι τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος*, Αθήνα, 1965.
- _____, «Ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς», *Σύμμεικτα* 1 (1966), 76-94.

- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ., «Βυζαντινή όρολογία στη διοίκηση καί τήν οίκονομία τών μεσαιωνικών βαλκανικών κρατῶν», *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 4-6 Οκτωβρίου 1990, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1993, σσ. 607-622.
- Oikonomides N., «Byzantine diplomacy, A.D. 1204-1453: means and ends», J. Shepard, S. Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publication 1), Variorum, Aldershot, 1992, σσ. 73-88.
- _____, «Η στολή του επάρχου και ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα, 1992, τ. 2, σσ. 422-434.
- _____, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople, XIIIe-XVe siècles*, Montreal, 1979.
- _____, «La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle», *REB* 43 (1985), 167-195.
- _____, «Ό ρόλος τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους στην οίκονομία», *ΟικΙΒ*, τόμ. Γ', σσ. 141-252.
- _____, «Οί αὐλικοί τίτλοι στὸν Πωρικολόγο καί ὁ κόσμος ποῦ ἀντικατοπτρίζουν», Σ. Κακλαμάνης et al. (eds), *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, 2000, σσ. 527-534.
- _____, «Patronage in Palaiologan Mt. Athos», A. Bryer, M. Cunningham (eds.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publication 4), Aldershot, 1996, σσ. 99-112.
- _____, «The Byzantine Overlord of Genoese Possessions in Romania», Ch. Dendrinis et al. (eds.), *PORPHYROGENITA, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Centre of Hellenic Studies, King's College, London, 2003, σσ. 235-238.
- _____, «Σημείωμα περὶ τῶν ἐπιστολῶν Γρηγορίου τοῦ Χιονιάδου», *Ἄρχεῖον Πόντου* 20 (1955), 40-45.
- Omont H., «Projet de réunion des Eglises grecques et latine sous Charles le Bel en 1327», *Bibliothèque de l'École des Chartres* 53 (1892), 254-257.
- Öner A. T., Kostenec J., *Walking through Byzantium. Great Palace region*, Istanbul, 2007.
- Ostrogorsky G., *History of the Byzantine State*, (revised edition), New Jersey, ¹⁰2009.
- Otten-Froux C., «Documents inédits sur les Pisans en Roumanie aux XIIIe - XIVe siècles», M. Ballard - A. E. Laiou - C. Otten-Froux (eds.), *Les Italiens à Byzance. Édition et présentation de documents*, (Byzantina Sorbonensia 6), Paris, 1987, σσ. 153-195.
- Ousterhout R., «Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry», C. Hourihane (ed.), *Byzantine Art: Recent Studies. Essays in honor of Lois Drewer*, (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 378), Princeton Univ. - Brepols, 2009, σσ. 153-170.
- _____, «Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture», S. Ćurčić, D. Mouriki (eds.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1991, σσ. 75-110.
- _____, «The Origins of Palaeologan Construction», *Eighth Annual Byzantine Studies Conference*, 15-17 October 1982, University of Chicago, σσ. 10-11.
- Özgümüş F., «Peribleptos ('Sulu') Monastery in Istanbul», *BZ* 93 (2000), 508-520.
- _____, «Recent Archaeological Survey in Istanbul», *XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001*, Pré-Actes II., Tables Rondes, Paris, 2001, σ. 251.
- Page G., *Being Byzantine. Greek identity before the Ottomans*, Cambridge Univ. Press, 2008.
- Παναγιωτίδης Κ. Σ., *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*, ανέκδοτη διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη, 2004.

- Papacostea Ş., «De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle», *RESEE* 16 (1978), 65-79.
- Παπαγεωργίου Α., *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία, 1991.
- Παπαγεωργίου Π. Ν., «Αί Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου», *BZ* 3 (1894), 225-329.
- Παπαγιάννη Ε., *Μορφές οἰκοδομῶν κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο. Πληροφορίες ἀπὸ νομικὰ ἔγγραφα*, ἐκδ. Γουλιανδρῆ-Χορν, Αθήνα, ²2000.
- Papadakis A., *Crisis in Byzantium. The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, Crestwood, New York, 1997.
- _____, (με τη συνεργασία του John Meyendorff), *Ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολή καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ Παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2003.
- Παπαδημητρίου Γ. Α., «Ἡ “κράλαινα τῶν Τριβαλῶν” καὶ ὁ κωδικογράφος Θεόκτιστος (± 1340)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 1 (1984), 420-451.
- Παπαδημητρίου Σ., «Ὁ ἐπιθαλάμιος Ἀνδρονίκου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου», *BZ* 11 (1902), 452-460.
- Papadopoulos A. T., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, München, 1938 (ανατ. Amsterdam, ²1962), καὶ στὴν ἐλληνικὴ, Αβερκίου Παπαδοπούλου, *Γενεαλογία τῶν Παλαιολόγων, 1259-1453*, Αθήνα, 2007.
- Παπαδόπουλος Χ., Αρχιεπ. Αθηνῶν, «Περὶ τῆς ἀκακηρύξεως ἀγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Ἐκκλησία* 12 (1934), 331-335.
- Παπαδοπούλου Ε., «Πειρατὲς καὶ Κουρσάροι στὸ Αἰγαῖο τὸν 13ο αἰῶνα», *Δίπτυχα* 6 (1995-95), 89-107.
- Παπαζώτος Θ., «Τὸ Isa Karisi Mescidi στὴν Κωνσταντινούπολη, μονὴ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ΄, τόμ. 18 (1995), 39-48.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., «Βυζαντινὰ επιτραπέζια σκεύη. Σχήμα-μορφή, χρῆση καὶ διακόσμηση», *Βυζαντινὴ διατροφή καὶ μαγειρεία. Πρακτικὰ Ἡμερίδας «Περὶ τῆς διατροφῆς στὸ Βυζάντιο»*, Θεσσαλονίκη, Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, 4 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα 2005, σσ. 117-132.
- _____, *Βυζαντινὰ εφυσλωμένα κεραμικά. Ἡ τέχνη τῶν εγχαρακτῶν*, Αθήνα, 1999.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. - Μαυρικίου Φ. Ν. - Μπακιρτζής Χ., *Βυζαντινὴ Κεραμικὴ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη*, ἐκδ. Μουσεῖο Μπενάκη, Αθήνα, 1999.
- Papayianni A., «Byzantine Constantinople in the thirteenth century, through the eyes of Byzantines and foreigners», E. Motos Guirao - M. Morfakidis Filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años de sua caída - Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια ἀπὸ τὴν ἄλωση*, τόμ. I (Βυζαντινὴ Κωνσταντινούπολη), Granada, 2006, σσ. 295-309.
- Pappa E., «Die Kommentare des Georgios Pachymeres zum Organon», I. Vassis - G. S. Henrich - D. Reinsch (eds.), *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis*, Berlin-New York, 1998, σσ. 198-210.
- Parani M. G., «Cultural Identity and Dress: The Case of Late Byzantine Ceremonial Costume», *JÖB* 57 (2007), 95-134.
- _____, *Reconstructing the Reality of Images Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, (The Medieval Mediterranean 41), Leiden-Boston, 2003.
- Παρασκευοπούλου Η., *Τα αγιολογικά ἔργα του Νικηφόρου Γρηγορά*, ἀνέκδ. διδ. διατριβή, ΑΠΘ - Φιλοσοφικὴ Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη, 2008.

- Pargoire J., «Anaple et Sosthène», *IRAIK* 3 (1898), 60-97.
- _____, «Constantinople: La Porte basilikè», *EO* 9 (1906), 30-32.
- Paribeni A., «Il pallio di San Lorenzo a Genova», A. Iacobini, M. della Valle (eds.), *L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi, 1261-1453*, Roma, 1999, σσ. 229-252.
- Πασπάτης Α. Γ., *Βυζαντιναί Μελέται, τοπογραφικαί καί ιστορικαί, ἐν Κωνσταντινουπόλει*, 1877.
- Patedakis M. S., «Athanasios' I Patriarch of Constantinople anti-Latin views and related theological writings», A. Rigo - P. Ermilov (eds.), *Byzantine theologians. The systematization of their own doctrine and their perception of foreign doctrines*, (Quaderni di Νέα Ῥώμη, 3), Università degli Studi di Roma, 2009, σσ. 125-142.
- _____, «Οι διαθήκες των Πατριαρχών της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου (1255-1309)», *Θησαυρίσματα* 37 (2007), 65-85.
- Patlagean E., *Un moyen âge grec. Byzance, IXe - XVe siècle*, Albin Michel, Paris, 2007.
- Patterson Ševčenko N., «Wild Animals in the Byzantine Park», A. Littlewood et al. (eds.), *Byzantine Garden Culture*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2002, σσ. 69-86.
- Πηλίλης Ι., *Ὀφρικόια καί ἀξιώματα ἐν τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ καί τῇ χριστιανικῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ*, Αθήνα, 1985.
- Pentcheva B. V., *Icons and Power. The Mother of God in Byzantium*, The Pennsylvania Univ. Press, 2006.
- Πεντόγαλος Γ., «Ἰωσήφ Ρακενδύτου θρησκευτικοὶ ὕμνοι», *Ἑλληνικά* 23 (1970), 114-118.
- _____, *Οἱ ἱατρικὲς γνώσεις Ἰωσήφ τοῦ ρακενδύτη καί ἡ σχετικὴ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαήλ Γαβρᾶ*, Αθήνα, 1970.
- Perentidis S., «L'empereur né le jour de Pâques, Michel IX Paléologue et la date de la *Synopsis minor*», *FM* 7 (1986), 253-257.
- _____, «La terme 'Néara' sous les premières Paléologues», *Subseciva Groningana. Studies in Roman and Byzantine Law 4 (= Novella Constitutio. Studies in Honour of Nicholaas van der Wal)*, Groningen, 1990, σσ. 163-176.
- _____, «Recherches sur le texte de la *Synopsis minor*», *Fontes Minores* 6 (1984), 219-273.
- Pérez Martín I., «El "Estilo Hodegos" y su proyección en las escrituras Constantinopolitanas», B. Ἄτσαλος, Ν. Τσιρώνη (επιμ.), *Πρακτικά του 7^{ου} Διεθνούς Συμποσίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, (Βιβλιοαμφιαστής - Παράρτημα 1), Αθήνα, 2008, σσ. 71-130.
- _____, «Le conflit de l'Union des Églises (1274) et son reflet dans l'enseignement supérieur de Constantinople», *Στέφανος, Studia byzantina et slavica Vladimíro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata [= BSl. 56 (1995), 411-422]*.
- _____, «L'écriture de l'hypatos Jean Pothos Pédiasimos d'après ses scholies aux *Elementa* d'Euclide», *Scriptorium* 64.1 (2010), 109-119.
- _____, «Oposición y represión en la política unionista de Miguel VIII Paleólogo», *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du sud-Est Européen* 26-27 (1996-97), 119-127.
- _____, «Planudes y el Monasterio de Acatalepto. A propósito del *Monacensis gr.* 430 de Tucídides (ff. 45 y 83-5)», *Erytheia* 10.2 (1989), 303-307.
- _____, «The Meaning of Restoring Manuscripts in the Evolution of the Greek Handwriting after 1261: The Archaic Scripts», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. II, Sofia, 2011, σ. 46.

- _____, «The Reception of Xenophon in the Palaeologan period: the case of codex Bremen B.23», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. II, Sofia, 2011, σ. 20.
- _____, «Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el *Timeo* (Vaticanus graecus 228)», *MHNH* 4 (2004), 197-220.
- Pertusi A., «Le profezie sulla presa di Constantinopoli (1204) nel cronista veneziano Marco (c. 1292) e le loro fonti bizantine (Pseudo-Constantino Magno, Pseudo-Daniele, Pseudo-Leone il Saggio)», *Studi Veneziani*, n.s. 3 (1979), 13-46.
- _____, «The Anconitan Colony in Constantinople and the Report of its Consul, Benvenuto, on the Fall of the City», A. Laiou-Thomadakis (ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick – New Jersey, 1980, σσ. 199-218.
- Peschlow Urs, «Ein paläologisches Reliefdenkmal in Konstantinopel», *Gesta* 33 (1994), 93-103.
- _____, «Skulptur in Konstantinopel vor und nach der Lateinerherrschaft», A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007*, İstanbul, 2010, σσ. 587-603.
- Pingree D., «Gregory Chioniadēs and the Palaeologan Astronomy», *DOP* 18 (1964), 133-160.
- _____, «The Byzantine Translations of Māshā' allāh on Interrogational Astrology», P. Magdalino - M. Mavroudi (eds), *The Occult Sciences in Byzantium*, Geneva, 2006, σσ. 231-245.
- Pirivatrić S., «Date of the Emperor Michael VIII Palaiologos' Chrysobull for Chilandari: July 1262 or 1277?», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. III, Sofia, 2011, σ. 252.
- Pitarakis B., «Wings of Salvation in Thirteenth Century Art», A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007*, İstanbul, 2010, σσ. 604-608.
- Πιτσάκης Κ., «Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας ἐνὸς ὑπερορίου Πατριάρχῃ: Ὁ Πατριάρχῃς Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰώνα», Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα, Κανονικὸ Δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, Αθήνα, 1991, σσ. 91-139.
- _____, «Oikonomein: droit rigide et droit flexible dans l'ordre juridique byzantin (Une esquisse d'introduction)», M. Stathopoulos (ed.), *Festschrift für Apostolos Georgiades zum 70. Geburtstag*, München-Athen-Bern, 2006, σσ. 1035-1061.
- Polemis D. I., *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, University of London, 1968.
- Πολέμης, Ι. Δ., «Ἡ ἡδονὴ τῆς Θεωρίας τῶν ὄντων στὸν Θεόδωρο Μετοχίτη. Ἐπιδράσεις τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου καὶ τοῦ Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου στὸν Ἠθικό», *Ελληνικά* 46 (1996), 51-58.
- _____, «Μία μαρτυρία γιὰ τὶς τύχες τοῦ Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ.», *Ελληνικά* 54.1 (2004), 107-108.
- _____, «Ὁ δεῦτερος βασιλικὸς λόγος τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη καὶ οἱ ἐκστρατείες τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου στὴν Μ. Ἀσία», *Ελληνικά* 43,1 (1993), 67-75.
- _____, «Theodore Metochites' Byzantios as a Testimony to the Cosmological Discussions of the Early Palaeologan Period», *REB* 66 (2008), 241-246.

- _____, «The treatise on *Those who unjustly accuse wise men, of the past and present: a new work by Theodore Metochites?*», *BZ* 102.1 (2009), 203-217.
- Pomero M.-E., «L'iconografia dell'imperatore pteroforo nella numismatica bizantina: linee interpretative», *Bizantinistica* 10 (2008), 157-184.
- Ponomarev A. L., «Krisis, kotorogo ne bjilo: denezno-financovaja sistema Vizantii v konče XIII – ceredine XIV v.», *VV* 68 (93), (2009), 25-47.
- Pontani F., «Dodecasillabi anonimi su Michele VIII nel Conv. soppr. 48», *Filologia, papirologia, storia dei testi. Giornate di studio in onore di Antonio Carlini, Udine, 9-10 Dicembre 2005*, Pisa-Roma, 2008, σσ. 63-82.
- Praechter K., «Eine vulgärgriechische Paraphrase der Chronik des Konstantinos Manasses», *BZ* 4 (1895), 272-313.
- Prato G., «I manoscritti greci dei secoli XIII e XIV: note paleografiche», *Studi di paleografia greca*, Spoleto, 1994, σσ. 115-131, πίν. 1-24.
- Preiser-Kapeller J., *Der Episkopat im Späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropoliten und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204-1453*, Saarbrücken, 2008.
- Prigent V., «Le stockage du grain dans le monde byzantin (VIIe - XIIe siècle)», *Mélanges de l'Ecole française du Rome, Moyen Age - MEFRM*, 120.1 (2008), 7-37.
- Prinzing G., «Ein Mann τυραννίδος ἄξιος. Zur Darstellung des rebellischen Vergangenheit Michaels VIII. Palaiologos», I. Vassis *et al.* (eds.), *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag*, Berlin – New York, 1998, σσ. 180-197.
- Prinzig G., Speck P., «Fünf lokalitäten in Konstantinopel (Das Bad Κωνσταντινιαναί; die Paläste Κωνσταντινιαναί und τὰ Κώνστα; das Ζεῦγμα; Die Ἑπτασκάλιον)», H.-G. Beck (ed.), *Studien zur Frühgeschichte Konstaninopels*, (Miscellanea Monacensia 14), München, 1973, σσ. 179-227.
- Puchner W. (with the advise of N. Conomis), *The Crusader Kingdom of Cyprus – A Theatre Province of Medieval Europe? Including a critical Edition of the Cyprus passion cycle and the 'Repraesentatio Figurata' of the Presentation of the Virgin in the Temple*, Academy of Athens, Athens, 2006.
- Puech V., *L'Aristocratie et le pouvoir à Byzance au XIIIe siècle (1204-1310)*, vols. I-II, Thèse, Université de Versailles/ Saint – Quentin en Yvelines, 2000.
- _____, «The Aristocracy and the Empire of Nicaea», J. Herrin, G. Saint-Guillain (eds.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Ashgate, 2011, σσ. 69-80.
- Quatrocelli L., «Maxime Planude editeur d'Aelius Aristide», *REG* 122.1 (2009), 145-161.
- Radić R., «Constantinople in Serbian Medieval Sources», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. I, Sofia, 2011, σσ. 191-211.
- Radošević N., «The Emperor as a Patron of Learning», J. Langdon - S. W. Reinert *et al.* (ed.), *Τό Ἑλληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. I: Hellenic Antiquity and Byzantium, New Rochelle, New York, 1993, σσ. 267-287.
- _____, «The Enkomia to Emperor Andronikos II Palaiologos», *ZRVI* 21 (1982), 61-83.
- Ράγια E., *Λάτρος, ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη Δυτική Μ. Ασία. Με λεπτομερή σχολιασμό των εγγράφων του αρχείου της μονής Θεοτόκου του Στύλου*, Αθήνα, 2006.
- Raios K., «Du nouveau sur les manuscrits athonites d'Aelius Aristide», *Scriptorium* 63.2 (2009), 237-251.

- Raybaud L.-P., *Le Gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris, 1968.
- Rein E., «Die Florentiner Briefsammlung (codex Laurentianus S. Marco 356)», *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, ser. B, τόμ. XIV, Helsinki, 1915.
- Reynolds L. D., Wilson N. G., *Scribes and Scholars*, Oxford, 1991.
- Rigo A., «La Διήγησις sui monaci athoniti martirizzati dai latinofroni (BHG 2333) e le tradizioni athonite successive: alcune osservazioni», *Studi Veneziani* 15 (1988), 71-106.
- _____, «Il monte Ganos e i suoi monasteri», *OCP* 61 (1995), 235-248.
- Robins R. H., *The Byzantine Grammarians. Their Place in History*, (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 70), Berlin – New York, 1993.
- Rosenqvist J. O. (επιμ.), *Interaction and Isolation in Later Byzantine Culture, Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Institute in Istanbul, 1-5 December, 1999*, (Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions 13), Stockholm, 2004.
- Rossi A., «L'Ovidio planudeo: i codici vaticani (Reg. gr. 132 e 133)», *XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001, Pré-Actes III.*, Communications libres, Paris, 2001, σ. 14.
- Rouillard G., «La Politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères», *REB* 1 (1943), 73-84.
- Runciman S., «Byzantine and Hellene in the Fourteenth Century», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 1952, σσ. 27-31.
- _____, «The Ladies of the Mongols», *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Αθήνα, 1960, σσ. 45-53.
- _____, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge, 1970.
- Salaville S., «Deux documents inédits sur les dissensions religieuses byzantines entre 1275 et 1310», *REB* 5 (1947), 116-136.
- _____, «La vie monastique grecque au début du XIVe siècle d'après un discours inédit de Théolepte de Philadelphie», *REB* 2 (1944), 119-125.
- _____, «Note de topographie constantino-politaine. La Porte basilikè», *EO* 12 (1909), 262-264.
- Salvatore C., «Nitriti come segni profetici: cavalla fatidici a Bisanzio (XI-XIV sec.)», *BZ* 102.1 (2009), 1-24.
- Saradi H., *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècle*, Athènes, 1991.
- _____, «Perceptions and Literary Interpretations of Statues and the Image of Constantinople», *Βυζαντιακά* 20 (2000), 39-77.
- _____, «Τα βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη: πολύτιμα, πήλινα και ξύλινα. Ιστορικές ερμηνείες», Θ. Κορρές et al. (eds.), *ΦΙΛΟΤΙΜΙΑ. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη Καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη, 2011, σσ. 525-542.
- _____, *The Byzantine City in the sixth century. Literary Images and Historical Reality*, (Society of Messenian Archaeological Studies), Athens, 2006.
- Savvides A. G. C., «Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin armies: the Turcoples/Tourkopouloi», R. Beaton, C. Roueché (ed.), *The Making of Byzantine History: Studies dedicated to D. M. Nicol*, Variorum, London, 1993, σσ. 122-136.

- _____, «On the Origins and Connotation of the term “Tekfur” in Byzantine-turkish Relations», *Byzantion* 71 (2001), 451-461.
- _____, «Σημείωμα για τον βυζαντινό χρονικογράφο του 13ου αιώνα Θεόδωρο Σκουταριώτη και τη “Σύνοψη Χρονική”», *Βυζαντικά* 26 (2007), 221-231.
- Schlumberger G., *Numismatique de l'orient latin*, Graz, 1954.
- Schmalzbauer G., «Medizinisch-Diätetisches über die Podagra aus spätbyzantinischer Zeit», *JÖB* 23 (1974), 229-243.
- Schminck A., «Der Traktat Περὶ γάμων des Johannes Peditasimos», D. Simon (ed.), *Fontes Minores I* (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 1), Frankfurt am Main, 1976, σσ. 126-174.
- Schmitt J., «Kaiserrede und Zeitgeschichte im späten Byzanz: ein Panegyrikos Isidors von Kiew aus dem Jahre 1429», *JÖB* 48 (1998), 207-242.
- Schmitt W. O., «Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximus Planudes und die moderne Forschung», *JÖBG* 17 (1968), 127-147.
- Schneider A. M., «Brände in Konstantinopel», *BZ* 41 (1941), 382-403.
- _____, «Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert», *Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse*, Göttingen, 1949, σσ. 233-244.
- Schneider A. M., Meyer B., *Die Landmauer von Konstantinopel*, 2 vols., Berlin, 1943.
- Schneider J., «Une correspondance: les lettres de Maxime Planude», *Eruditio Antiqua* 1 (2009), 63-85.
- Schreiner A. M., «Das Chrysobull Kaiser Andronikos' II. für das Pantepoptes-Kloster?», *IstMitt* 27-28 (1977/78), 415-427.
- Schreiner P., «Konstantinos Palaiologos (1261-1304) und sein titel in cod. Dousikou 121/ Meteora Barlaam 298. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie und Kodikologie», E. Χρυσός - E. A. Ζαχαριάδου (επιμ.), *Καπετάνιος και Λόγιος. Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Ι. Πολέμη, Άνδρος*, 2009, σσ. 267-279.
- _____, «Zur Geschichte Philadelphieas im 14. Jahrhundert (1293-1390)», *OCP* 35 (1969), 375-431.
- Schrijver F., «Gender Segregation? The Court of Women in the Early Palaiologan Period (1261-1354)», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, -27 August 2011*, τόμ. III, Sofia, 2011, σ. 79.
- Seibt W., Wassiliou A.-K., «Spätbyzantinische metrische Siegellegenden», S. Kolditz - R. C. Müller (eds), *Geschehenes und Geschriebenes. Studien zu Ehren von Günther S. Henrich und Klaus-Peter Matschke*, Leipzig, 2005, σσ. 135-147.
- Seibt W. - Zarnitz M.-L., *Das Byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien, 1997.
- Ševčenko I., *Étude sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues*, Bruxelles, 1962.
- _____, «Léon Bardales et les juges généraux, ou la corruption des incorruptibles», *Byzantion* 19 (1949), 247-259 (= *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, VR, London, 1981, αρ. VIII).
- _____, «Levels of Style in Byzantine Prose», G. Nagy (ed.), *Greek Literature*, vol. 9: *Greek Literature in the Byzantine Period*, New York - London, 2001, σσ. 289-312.
- _____, «Nicolaus Cabasilas' Correspondence and the treatment of late Byzantine literary texts», *BZ* 47 (1954), 18-46.

- _____, «Notes on Stephen, The Novgorodian Pilgrim to Constantinople in the XIV Century», *SF* 12 (1953), 165–75.
- _____, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth century», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 6-12 Sept. 1971*, Bucarest, 1975, τόμ. I, Bucarest, 1971, σσ. 69–92.
- _____, «The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its Intellectuals», *DOP* 15 (1961), 169–186.
- _____, «The Imprisonment of Manuel Moschopoulos in the year 1305 or 1306», *Speculum* 27 (1952), 133–157.
- _____, «Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of His Time», P. A. Underwood (ed.), *The Kariye Djami*, vol. 4: *Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, London, 1975, σσ. 19–92.
- _____, «The Paleologan Renaissance», W. Treadgold (ed.), *Renaissance before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford Univ. Press, Stanford, 1984, σσ. 144–171, 201–209.
- Shukurov R., «On some Oriental Borrowings in Middle Greek (Eleventh – Fifteenth Centuries)», A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu (eds.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 25-28 June, 2007*, İstanbul, 2010, σσ. 151–156.
- _____, «The Oriental Margins of the Byzantine World: A Prosopographical Perspective», J. Herrin - G. Saint-Guillain (eds.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Ashgate, 2011, σσ. 167–196.
- Σιδερίδης Ξ., «Ὁ ἐν Γενούῃ βυζαντινὸς πέπλος», *ΕΕΒΣ* 5 (1928), 376–378.
- Silvano L., «L'origine dello scisma in un dialogo di Giorgio Moschambar», *Πορφύρα* 13.2 (2009), 13–23.
- _____, «Massimo Planude o Giorgio Moschambar? Sull'attribuzione di un libello antilatino contenuto nel ms. Vindobonense theol. gr. 245», *Medioevo Greco* 6 (2006), 199–203.
- Σκαλιστής Σ., *Θωμάς Μάγιστρος. Ο βίος και το έργο του*, (ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής, παράρτημα αρ. 48), Θεσσαλονίκη, 1984.
- Smyrlis K., «The State, the Land, and Private Property. Confiscating Monastic and Church Properties in the Palaiologan Period», D. Angelov (ed.), *Church and Society in Late Byzantium*, (Studies in Medieval Culture 49), Western Michigan University, Kalamazoo, 2009, σσ. 58–87.
- Sodini J.-P., «Ἡ χρήση μαρμάρου καὶ πέτρας (7ος – 15ος αἰώνας)», *ΟικΙΒ*, τόμ. Α', σσ. 223–248.
- Σοφιανός Δ. Ζ., Δημητρακόπουλος Φ., *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου Ἁγίου Βησσαρίωνος - Κατάλογος περιγραφικός*, (Ακαδημία Ἀθηνῶν - ΚΕΜΝΕ), Αθήνα, 2004.
- Soulis G. C., «The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages», *DOP* 15 (1961), 141–165.
- Spatharakis I., *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden, 1976.
- Spieser J. M., «Liturgie et programmes iconographiques», *TM* 11 (1991), 575–590.
- Stanković Vlada, «La porphyrogénèse à Byzance des Comnènes», *ZRVI* 45 (2008), 99–108.
- Starr J., *Romania, the Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Paris, 1949.

- Stathakopoulos D., «The dialectics of expansion and retraction: recent scholarship on the Palaiologan aristocracy», *BMGS* 33.1 (2009), 92-101.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., «Ἡ Μονὴ Μωσηλῆ καὶ ἡ τοπογραφία τῶν Ἀνθεμίου. Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά», *Βυζαντινά* 12 (1983), 67-92.
- _____, «Ἡ συνωμοσία τοῦ Ἰωάννη Δριμέος ἐναντίον τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ (1305/6)», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 21 (1983), 459-487.
- _____, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος τὸν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακτήσουν τὴν αὐτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, 1990.
- _____, «The Political Ideology of the State of Epiros», A. Laiou (ed.), *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, (Réalités Byzantines 10), Paris, 2005.
- _____, «Τὸ Κοντοσκάλιο καὶ τὸ Ἑπτασκάλιο. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν λιμανιῶν τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο», *Βυζαντινά* 13,2 (1985), 1303-1328.
- Stavrakos Ch., *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 4), Wiesbaden, 2000.
- Stepanenko V. P., «The Virgin and her icon in the Byzantine triumph. On the interpretation of the depiction and the inscription in the molybdobullon of Michael VIII Palaiologos», *Byzantium within the context of world culture. Dedicated to the 100th anniversary of Alisa Vladimirovna Bank's birth 1906-1984. Materials of the conference*, (Transactions of the State Hermitage 42), St.-Petersburg, 2008, σσ. 148-161. (στὴ ρωσικὴ).
- Στεφανίδης Β., «Οἱ ὄροι 'ἐπιστήμη' καὶ 'ἐπιστημονάρχης' ἐν Βυζαντίῳ», *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 153-158.
- Stephenson P., *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge Univ. Press, 2003.
- Stiernon D., «Le Quartier du Xérolophos à Constantinople et les reliques vénitiennes du Saint Athanase», *REB* 19 (1961), 165-188.
- Stickler G., *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase* (Dissertationen der Universität Wien 229), Wien, 1992.
- Striker C. L., *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton - New Jersey, 1981.
- Striker C. L. - Kuban Doğan Y., *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture and Decoration: Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii, 1966-1978*, Mainz, 1997.
- _____, «Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second preliminary report», *DOP* 22 (1968), 185-193, πίν. 1-33.
- Subotić G., *Žiča Monastery* (Popular Art Publications 23), Belgrade, 1988.
- Svoronos N., «Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle», *REB* 9 (1951), 106-142.
- Συκουτρής Ι., «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν», *Ἑλληνικά* 2 (1929), 267-332· 3 (1930), 15-44· 5 (1932), 107-126.
- Tafra O., *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris, 1913.
- Talbot A.-M., «A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women», *GOTHr* 30 (1985), 1-20.
- _____, «Building activity in Constantinople under Andronikos II: the role of women patrons in the construction and restoration of monasteries», N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople:*

- monuments, topography and everyday life* (The Medieval Mediterranean 33), Leiden, 2001, σσ. 329-343.
- _____, «Bluestocking Nuns: Intellectual Life in the Convents of Late Byzantium», C. Mango - O. Pritsak (eds.), *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* (= Harvard Ukrainian Studies, 7), Cambridge, MA, 1983, σσ. 604-618.
- _____, «Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII», *DOP* 46 (1992), 295-303.
- _____, «Epigrams in Context: Metrical Inscriptions on Art and Architecture of the Palaiologan Era», *DOP* 53 (1999), 75-90.
- _____, «Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and Its Art Author(s)», *DOP* 48 (1994), 135-165.
- _____, «Evidence about Byzantine Glass in Medieval Greek Texts from the Eighth to the Fifteenth Century», *DOP* 59 (2005), 141-145.
- _____, *Faith Healing in Late Byzantium: the Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Brookline, Mass., 1983.
- _____, «Healing Shrines in Late Byzantine Constantinople», *The Constantinople and its Legacy' Lecture Series, The Hellenic Canadian Association of Constantinople* (1997), Toronto, 2000 (ανατ. στο A.-M. Talbot, *Women and Religious Life in Byzantium*, Variorum, Aldershot, 2001, αρ. 17), σσ. 1-24.
- _____, «Metochites, Theodore», *ODB* 2, σ. 1358.
- _____, «Old Wine in New Bottles: The Rewriting of Saints' Lives in the Palaeologan Period», S. Ćurčić - D. Mouriki (ed.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1991, σσ. 15-26.
- _____, «Pilgrimage to healing shrines. The evidence of miracle accounts», *DOP* 56 (2002), 153-173.
- _____, «The Byzantine Family and the Monastery», *DOP* 44 (1990), 119-129.
- _____, «The Compositional Methods of a Palaiologan Hagiographer. Intertextuality in the Works of Theoktistos the Studite», A. Rhoby - E. Schiffer (eds.), *Imitatio - Aemulatio - Variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur (Wien, 22.-25. Oktober 2008)*, (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 21), Wien, 2010, σσ. 253-259.
- _____, «The Restoration of Constantinople under Michael VIII», *DOP* 47 (1993), 243-261.
- _____, «Xenodocheion», *ODB* 3, σ. 2208.
- Talbot-Rice D., *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930.
- Ταρνανίδης Ι., «Ἡ ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Ἡ' Παλαιολόγου ἔναντι τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων», *Βυζαντινά* 8 (1976), 50-87.
- Τατάκης Β. Ν., *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, (βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας 5), ἐκδ. Εταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, Αθήνα 1977.
- Taxidis I., «Léon Bardalès: Sa vie et son oeuvre», *Παρεκβολαὶ* 1 (2011), 97-113.
- _____, «Les monodies et les oraisons funèbres pour la mort du despote Jean Paléologue», *Medioevo graeco* 9 (2009), 267-284.
- _____, *Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών του*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2008.
- Teoteoi T., «L'hésychasme - valeurs sociales d'un idéal asocial», *RESEE* 46 (2008), 97-134.

- Teteriatnikov N., «The image of the Virgin Zoodochos Pege: two questions concerning its origin», M. Vassilaki (ed.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot - Burlington, 2005, σσ. 225-238.
- Θεοχάρη Μαρία, «Ἡ βυζαντινὴ εἰκὼν τοῦ ἐν Τεργέστη καθεδρικοῦ ναοῦ», ΠΑΑ 37 (1962), 254-260.
- Θεοχαρίδης Γ. Ι., *Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινὴ*, Θεσσαλονίκη, 1962.
- Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Thomov T., «The last column in Constantinople», *BSI* 59 (1998), 80-92.
- Thomov T., Ilieva A., «The shape of the market: mapping the Book of the Eparch», *BMGS* 22 (1998), 105-116.
- Tihon A., «Astrological Promenade in Byzantium in the Early Palaiologan Period», P. Magdalino - M. Mavroudi (eds.), *The Occult Sciences in Byzantium*, Geneva, 2006, σσ. 265-290.
- _____, «Les tables astronomiques persanes à Constantinople dans la première moitié du XIVe siècle», *Byzantion* 57 (1987), 471-485.
- _____, «Tables islamiques à Byzance», *Byzantion* 60 (1990), 401-425.
- Timplalexii P., *Medizinisches in der byzantinischen Epistolographie (1100-1453)*, (Europäische Hochschulschriften), Frankfurt am Main 2002.
- Tinnefeld F., «Intellectuals in Late Byzantine Thessaloniki», *DOP* 57 (2003), 153-172.
- _____, «Der Blachernenpalast in Schriftquellen der Palaiologenzeit», B. Borkopp - T. Stappan (eds.), *Λιθόστρωτον. Studien zur Byzantinischen Kunst und Geschichte Festschrift für Marcell Restle*, Stuttgart, 2000, σσ. 277-285.
- _____, «Schooling in the Palaiologan Period», *Byzantium: Identity, Image, Influence. XIX International Congress of Byzantine Studies, Univ. of Copenhagen, 18-24 Aug. 1996*, Copenhagen, 1996, σ. 7521.
- Τιπάλδος Γ. Ε., «Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα;», *ΕΕΒΣ* 3 (1926), 206-222.
- Tocci R., «Bemerkungen zur hand des Theodoros Skutariotes», *BZ* 99 (2006), 127-144.
- _____, «Zu Genese und Kompositionsvorgang der Σύνοψις χρονική des Theodoros», *BZ* 98.2 (2005), 551-568.
- Toth I., «Rhetorical *Theatron* in Late Byzantium: The Example of Palaiologan Imperial Orations», W. Brandes - A. Demandt et al. (eds.), *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter/ Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*, (Millennium Studies 13), Berlin - New York, 2007, σσ. 429-448.
- Τουρτόγλου Μ., «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς “Νεαρᾶς 26” τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου», ΠΑΑ 70 (1995), 65-87.
- _____, «Περὶ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ ἰδίως κείμενα», ΠΑΑ 82.3 (2007), 11-18.
- _____, «Τὸ «ἀβιωτικίον». Συμβολὴ εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κληρονομικὸν Δίκαιον», *Ξένιον, Festschrift für P. J. Zepos*, τ. Ι, Athen-Freiburg/ Br.-Köln, 1973, σσ. 633-645.
- Touwaide A., «The Development of Paleologan Renaissance: An analysis based on Dioscorides *De Materia Medica*», M. Cacouros - M.-H. Congurdeau (eds.), *Philosophie et Sciences à Byzance de 1204 à 1453. Les textes, les doctrines et leur transmission (= Actes de la table Ronde organisée au XXe Congrès International d'Études Byzantines, Paris, 2001)*, (Orientalia Lovaniensia Analecta 146), Louven-Paris-Dudley, MA, 2006, σσ. 189- 224.
- Τριαντάρη Σ., *Πολιτικὴ ρητορικὴ καὶ ἐπικοινωνία τον 14ο καὶ τον 21ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη, 2009.

- Troianos S., «Das Gottesurteil im Prozessrecht der byzantinischen Kirche», L. M. Hoffmann - A. Monchizadeh (eds.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7), Wiesbaden, 2007, σσ. 469-490.
- _____, «Οι δικαϊκές σπουδές στη Μακεδονία κατά τόν δέκατο τέταρτο αιώνα», *Ἡ Μακεδονία κατά τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992 (Β΄ Συμπόσιο)*, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 231-238.
- _____, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Κομοτηνή, ²1999.
- _____, «Οἱ σπουδές τοῦ Δικαίου στοῦ Βυζάντιο, ἰδιαίτερα στήν Μακεδονία κατά τόν δέκατο τέταρτο αἰῶνα», *Βυζαντινά* 21 (2000), 475-492.
- Trone R. H., «A Constantinopolitan Double Monastery of the Fourteenth Century: the Philanthropic Savior», *Byzantine Studies/ Études Byzantines* 10 (1987), 81-87.
- Tsamakda V., *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden, 2002.
- Tsangadas B. C. P., *The Fortification and Defense of Constantinople*, New York, 1980.
- Tsigaridas E. N., «L'art au Mont Athos à l'époque byzantine à la lumière de nouvelles trouvailles. Le rôle de Constantinople et de Thessalonique», Γ. Γαλάβαρης (επιμ.) *Athos La Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art*, (EIE/IBE, Αθωνικά Σύμμεικτα 10), Athènes, 2007, σσ. 41-62.
- Tsirpanlis C. N., «Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081 to 1351», *Byzantion* 43 (1973), 432-481.
- Tülek F., «A Fifth Century Floor Mosaic and a Mural of Virgin of Pege in Constantinople», *CA* 52 (2005-2008), 23-30.
- Turyn A., *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, Vatican, Bibliotheca Apostolica Vaticana, 1964.
- _____, *Dated Greek manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain* (Dumbarton Oaks Studies XVIII), Washington, D.C., 1980.
- _____, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, τ. 1-2, Urbana - Chicago - London, 1972.
- _____, «Michael Lulludes (or Luludes), a Scribe of the Palaeologan Era», *RSBN* n.s. 10-11 (1973-1974), 3-15.
- Τζιτζίμπαση Α., «Μονόγραμμα των Παλαιολόγων σε γλυπτά της Θεσσαλονίκης», *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 12 (Θεσσαλονίκη, 2005), 81-104.
- Βακαλοπούλου Μαρία, *Φιλόθεος Σηλυβρίας. Βίος και συγγραφικό έργο*, Αθήνα, 1992.
- Valdo Maltese E., «Massimo Planude interprete del *De Trinitate* di Agostino», *Mimensioni bizantine, tra autori, testi e lettori*, Alessandria, 2007, σσ. 193-206.
- Βασιλάκη Μ., «Απεικονίσεις του φόβου στη βυζαντινή τέχνη», *Ο φόβος στη Βυζαντινή Τέχνη. Πρακτικά Συμποσίου Μέτσοβο, 30 Ιουνίου, 1 & 2 Ιουλίου 2006*, έκδ. Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, 2007, σσ. 77-85.
- _____, (επιμ.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot - Burlington, 2005.

- Vassis I., «Der Dialog *Contra Iudaeos* des Andronikos Palaiologos», *XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France, Sorbonne, 19-25 août 2001*, Pré-Actes III., Communications libres, Paris, 2001, σ. 100.
- Βελένης Γ., «Επιγραφική μαρτυρία για την κόρη του Ταρχανειώτη στη Θεσσαλονίκη», *Εγνατία* 6 (2001-2002), 13-31.
- Verpeaux J., «Contribution à l'étude de l'administration byzantine: *ó μεσάζων*», *BSI* 16 (1955), 270-296.
- _____, «Hiérarchie et préséance sous les Paléologues», *TM* 1 (1965), 421-437.
- _____, «Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale», *REB* 23 (1965), 89- 99.
- _____, *Nicéphore Choumnos homme d'état et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327)*, Paris, 1959.
- _____, «Notes prosopographiques sur la famille Choumnos», *BSI* 20 (1959), 252-266.
- Vogel M., Gardthausen V., *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Hildesheim, 1966.
- Βοκοτόπουλος Π., «Λάτρος», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67), 69-106.
- _____, *Παντάνασσα Φιλιπιάδος*, Αθήνα, 2007.
- _____, «Το καθολικό της μονής Παντανάσσης Φιλιπιάδος», Ε. Συγκέλου (επιμ.), *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002, Άρτα 2007*, σσ. 269-302.
- Volk O., *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien*, (Ph.D. diss.), München, 1955.
- Vries de - Velden Eva van der, *Théodore Métochite: Une réévaluation*, Amsterdam, 1987.
- Vryonis S., «Byzantine *Democratia* and the Guilds in the Eleventh Century», *DOP* 17 (1963), 289-314.
- Βυζάντιος Σκαρλάτος Δ., *Ἡ Κωνσταντινούπολις. Ἡ περιγραφή τοπογραφική, ἀρχαιολογική καὶ ἱστορική τῆς περιωνύμου αὐτῆς μεγαλοπόλεως καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ κόλπου καὶ τοῦ Βοσπόρου προαστείων αὐτῆς*, τόμ. Α', Αθήνα, 1851.
- Waksman S. Y., Girgin Ç., «Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Premiers éléments de caractérisation», *Anatolia Antiqua* 16 (2008), 443-469.
- Waksman S. Y., Erhan N., Eskalen S., «Les ateliers de céramiques de Sirkeci (Istanbul). Résultats de la campagne 2008», *Anatolia Antiqua* 17 (2009), 457-467.
- Waksman S. Y. - Teslenko I., «'Novy Svet Ware', an Exceptional Cargo of Glazed Wares from the 13th Century shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine) – Morphological Typology and Laboratory Investigations», *International Journal of Nautical Archaeology* 39/2 (2010), 357-375.
- Walter Ch., «Raising on a shield in Byzantine iconography», *REB* 33 (1975), 133-176.
- Webb R., «Greek Grammatological Glosses and Scholia: the Form and Function of the Late Byzantine Commentary», N. Mann - B. Munk-Olsen (eds.), *Medieval and Renaissance Scholarship. Proceeding of the Second European Science Foundation Workshop on the classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance (London, The Warburg Institute, 27-28 November 1992)*, Leiden, New York, Köln, 1997, σσ. 1-18.
- Weber M., *Οικονομία και κοινωνία. Στ' τόμος: Η πόλη*, Αθήνα, 2008.
- Wendel C., «Planudes Maximus», *Realencyclopädie* 20.2 (1950), 2202-2253.
- Westerink, L. G., «La profession de foi de Grégoire Chioniadès», *REB* 38 (1980), 233-245.

- Weyl Carr A., «A Palaiologan funerary icon from Gothic Cyprus», στο *Cyprus and the Devotional Arts of Byzantium in the Era of the Crusades*, VR, Aldershot-Burlington, 2005, αρ. IX, σσ. 599-619.
- _____, «Art in the court of the Lusignan kings», στο *Cyprus and the Devotional Arts of Byzantium in the Era of the Crusades*, VR, Aldershot-Burlington, 2005, αρ. VII, σσ. 239-274.
- Wilson N. G., «Books and Readers in Byzantium», *Byzantine Books and Bookmen* (Dumbarton Oaks Colloquium 1971), Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 1975, σσ. 1-15.
- _____, «Maximus Planudes, the Codex Laurentianus 60. 8, and other Aristidean Manuscripts», *REG* 122.2 (2009), 253-261.
- _____, «Miscellanea Paleographica: III. Arabic numarals», *GRBS* 22 (1981), 401-404.
- _____, «Nicaean and Palaeologan hands: introduction to a discussion», *La paléographie grecque et byzantine, Paris 21-25 octobre 1974* (Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique no 559), Paris, 1977, σσ. 263-267.
- _____, *Scholars of Byzantium*, London, 1983.
- Wirth P., «Die Begründung der kaisermacht Michaels VIII. Palaiologos», *JÖB* 10 (1961), 85-91.
- Wolff R.-L., «Footnote to an Incident of the Latin Occupation of Constantinople: The Church and the Icon of the Hodegetria», *Traditio* 6 (1948), 319-328.
- _____, «The Latin Empire of Constantinople and the Franciscans», *Traditio* 2 (1944), 213-238.
- Yalçın A. B., «Materiali di età paleologa nel Museo Archeologico di Istanbul», A. Iacobini - M. della Valle (eds.), *L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi, 1261-1453*, Roma, 1999, σσ. 359-382.
- Zachariadou E. A., «Η καλύπτρα του Μετοχίτη και οι αραβικοί αριθμοί στη Μονή της Χώρας», *XAE-18ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης*, Αθήνα, 8-10 Μαΐου 1998, σ. 25.
- _____, «Pachymeres on the "Amourioi" of Kastamonu», *BMGS* 3 (1977), 57-70.
- Zacos G., Veglery A., *Byzantine Lead Seals*, Basel, 1972.
- Zafeiris K. A., «A Reappraisal of the *Chronicle* of Theodore of Kyzikos», *BZ* 103.2 (2010), 773-790.
- _____, «Narrating the Past: Elements of *littérarité* in the *Synopsis Chronike*», P. Odorico - P. Agapitos - M. Hinterberger (eds.), *L'écriture de la mémoire. La littérarité de l'historiographie. Actes du IIIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ»*, Nicosie, 6-7-8 mai 2004, (Dossiers Byzantins 6), Paris, 2006, σσ. 33-47.
- _____, «The issue of the authorship of the *Synopsis Chronike* and Theodore Skoutariotes», *REB* 69 (2011), 253-263.
- _____, *The Synopsis Chronike and its place in the Byzantine chronicle tradition: Its sources (creation - 1081 CE)*, A Thesis Submitted for the Degree of PhD at the University of St. Andrews, 2007.
- Ζακυθηνός Δ. Α., «Ὁ Μαρκίων τοῦ Μομφεράτου Θεόδωρος Ἀ΄ Παλαιολόγος καὶ ὁ Βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος ὁ Γ΄», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 16-28
- _____, «Περὶ τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐν Βυζαντίῳ», *ΕΕΒΣ* 12 (1936), 389-400.
- Ζάρας Ν., «Η σκηνή του μαρτυρίου: το δογματικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της παράστασης στην παλαιολόγεια μνημειακή ζωγραφική», *XAE - 24ο Συμπόσιο Βυζαντινὴ και Μεταβυζαντινὴ Αρχαιολογία και Τέχνης*, Αθήνα, 2004, σσ. 38-39.
- Zavoronkov P. I., «Georgios Akropolites' concept of nobleness and the social structure of the Nicaean nobility», *VV* 55 (80).2 (1998), 93-98 (στη ρωσική με αγγλική περίληψη).

Živojinović M., «Bolnica kralja Milutina u Carigradu», *ZRVI* 16 (1975), 105-117.

_____, «L'hôpital du roi Milutin à Constantinople», *ZRVI* 16 (1975), 105-117 (σερβικά με γαλλική περίληψη).

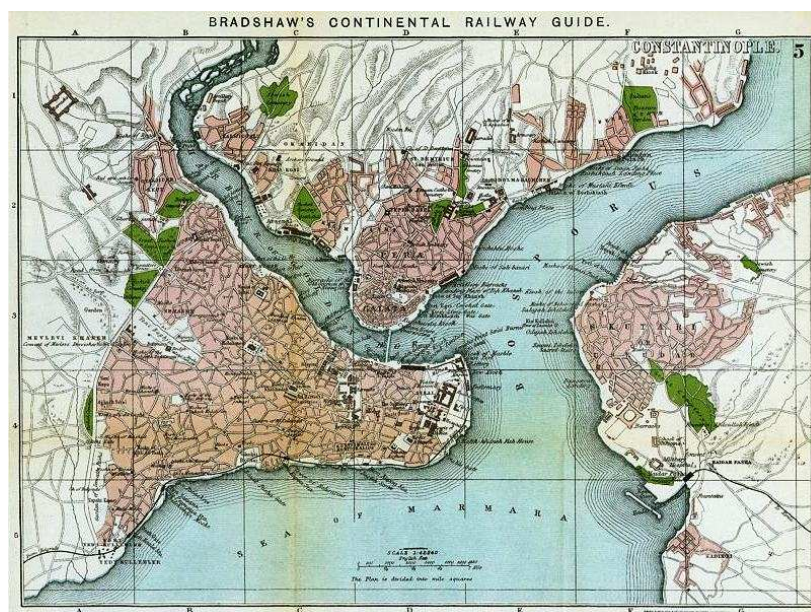
_____, «Mount Athos and the Union of Lyons», *ZRVI* 18 (1978), 141-154 (σερβικά με αγγλική περίληψη).

Zuretti C., *Catalogus codicum astrologorum graecorum: Codices hispanienses*, Bruxelles, 1932.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1. Κωνσταντινούπολη. *Liber insularum Cycladorum* του Χριστοφόρου Βουονδελμοντι (1420). Αντίγραφο, β' μισό 15ου αι., 29 x 21 εκ. Paris, Bibliothèque nationale de France, Cartes et Plans, Ge FF 9351 (<http://expositions.bnf.fr/ciel/grand/t2-12.htm>).

Εικ. 2. Κωνσταντινούπολη, έγχρωμη λιθογραφία. *Bradshaw's Continental Railway Guide* (c. 1880), 28 x 21 εκ. (<http://www.antiqueprints.com/proddetail.php?prod=g4330>).

Εικ. 3. Κωνσταντινούπολη. Άποψη των Θεοδοσιανών τειχών και της τάφρου. S. Turnbull, *The Walls of Constantinople AD 324-1453*, London, 2004, σ. 12.

Εικ. 4. Κωνσταντινούπολη. Εξωτερική άποψη του τείχους των Βλαχερνών (Ayvansaray)
(<http://commondatastorage.googleapis.com/static.panoramio.com/photos/original/9071014.jpg>)

Εικ. 5. Κωνσταντινούπολη. Εξωτερική άποψη της πύλης της Πηγής (Silivri kapi)
(http://en.wikipedia.org/wiki/File:Car_bed_kap2.jpg)

Εικ. 6. Αγία Σοφία, νότιο υπερώο. Δέηση (c. ή post 1261, φωτογραφία του συγγραφέα).

Εικ. 7. Μικρογραφία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, κώδ. *Monac. gr. 442*, f. 174^r. Πρβλ. I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden, 1976, πίν. 109.

Εικ. 8. Χρυσόβουλλος Λόγος Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου προς την μητρόπολη Μονεμβασίας (1301). Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (χφ. 80, ΧΑΕ 3570, ΒΧΜ: 000534)
 (<http://www.byzantinemuseum.gr/el/collections/manuscripts/?bXM=534>)

Εμπροσθότυπος

Οπισθότυπος

Εικ. 9. Σφραγίδα του Μιχαήλ Η΄ για την ανασύσταση του δικαστικού σώματος του Σεκρέτου. *Faith and Power (catalogue)*, σσ. 31-32, εικ. 6.

Εικ. 10. Χρυσό υπέρπυρο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (4.06 gm.) DOC V.2, πίν. 13, 208.
(<http://www.wildwinds.com/coins/sb/sb2242.t.html>)

Εικ. 11. Χρυσό υπέρπυρο Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (3.70 gm.) DOC V.2, πίν. 14.
(<http://www.wildwinds.com/coins/sb/sb2326.html>)

Εικ. 12. Αργυρό βασιλικόν Ανδρονίκου Β΄ και Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγων. DOC V.2, πίν. 31.
(http://en.wikipedia.org/wiki/File:Andronikos_II_and_Michael_IX_basilikon.jpg)

Εικ. 13. Εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας. Το αργυρό κάλυμμα κατασκευάστηκε στην Κωνσταντινούπολη περί τα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αι. Μόσχα, Πινακοθήκη Τρετjακον (22722, OS 118). *Faith and Power (catalogue)*, σσ. 28-30, εικ. 4.

Εικ. 14. Ο μέγας λογοθέτης Κωνσταντίνος Ακροπολίτης. Λεπτομέρεια από το αργυρό κάλυμμα της εικόνας της Οδηγήτριας, σήμερα στην πινακοθήκη Τρετjακον.

Εικ. 15. Ι. Μ. Βατοπεδίου, εξωνάρθηκας (1312), απεικόνιση της ουρανοδρόμου κλίμακος. Στα αριστερά παράσταση του λεγόμενου “συμποσίου του ηγουμένου” με συμμετοχή επιφανών Βυζαντινών και Τοχάρων. (<http://www.pemptousia.com/wp-content/uploads/2011/04/274-231.jpg>)

Εικ. 16. Κωνσταντινούπολη, μονή της Χώρας. Εξωνάρθηκας, τύμπανο πύλης του κυρίως ναού. Ψηφιδωτή απεικόνιση του λογοθέτη του Γενικού Θεόδωρου Μετοχίτη.

Εικ. 17. Κωνσταντινούπολη, μονή του Λιβός (*Molla Fenari İsa Camii*), άποψη από τα ΝΑ.
(<http://commondatastorage.googleapis.com/static.panoramio.com/photos/original/12533409.jpg>)

Εικ. 18. Κωνσταντινούπολη, μονή της Χώρας (*Kariye Camii*), άποψη από τα ανατολικά
(φωτογραφία του συγγραφέα).

Εικ. 19. Κωνσταντινούπολη, Παμμακάριστος (Fethiye Camii), παρεκκλήσιο Προδρόμου, νότια άποψη (φωτογραφία του συγγραφέα).

Εικ. 20. Η κτιτόρισα της μονής της Βεβαίας Ελπίδος Θεοδώρα (Θεοδούλη) και η κόρη της Ευφροσύνη (δεξιά). Copyright Lincoln College, Oxford, Ms gr. 35, f. 11^r (A. Cameron, *The Byzantines*, Oxford, 2006, σ. 146).

Εικ. 21. Η αδελφότητα της μονής της Βεβαίας Ελπίδος. Μικρογραφία από το *Τυπικόν* της μονής. Spatharakis, *The Portrait*, ό.π., πίν. 154 (Copyright Lincoln College, Oxford, Ms gr. 35, f.12^r).

Εικ. 22. Βλαχέρνα Άρτας, νάρθηκας (τέλη 13ου αι.). Λιτανεία της εικόνας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη και σκηνές μικροπωλητών (φωτογραφία Α. Babuin).

Εικ. 23. Κωνσταντινούπολη. Εναέρια άποψη από τα ΒΑ. Μπροστά ο λόφος της Ακροπόλεως και στα δεξιά η είσοδος του Κερατίου.

Εικ. 24. Κωνσταντινούπολη, ανασκαφή στο άλλοτε λιμάνι του Θεοδοσίου (Yenikari). Στη φωτογραφία υπολείμματα από το σκαρί ενός από τα 34 πλοία που ανακαλύφθηκαν. (http://www.polatdenizinsaat.com/site/index.php?option=com_content&task=view&id=43&Itemid=44)

Εικ. 25. Χάρτης του συστήματος υδροδότησης της πρωτεύουσας κατά τους Crow, Bardill, Bayliss (<http://www.shc.ed.ac.uk/projects/longwalls/SharedImages/Maps/Flashmap/FlashMap.htm>)

Εικ. 26. Κωνσταντινούπολη. Άποψη του Αγωγού του Ουάλη (νότια πλευρά). (<http://media.photobucket.com/image/Valens%20Aqueduct/Elias0o/Constantinople-ValensAqueduct.jpg>)

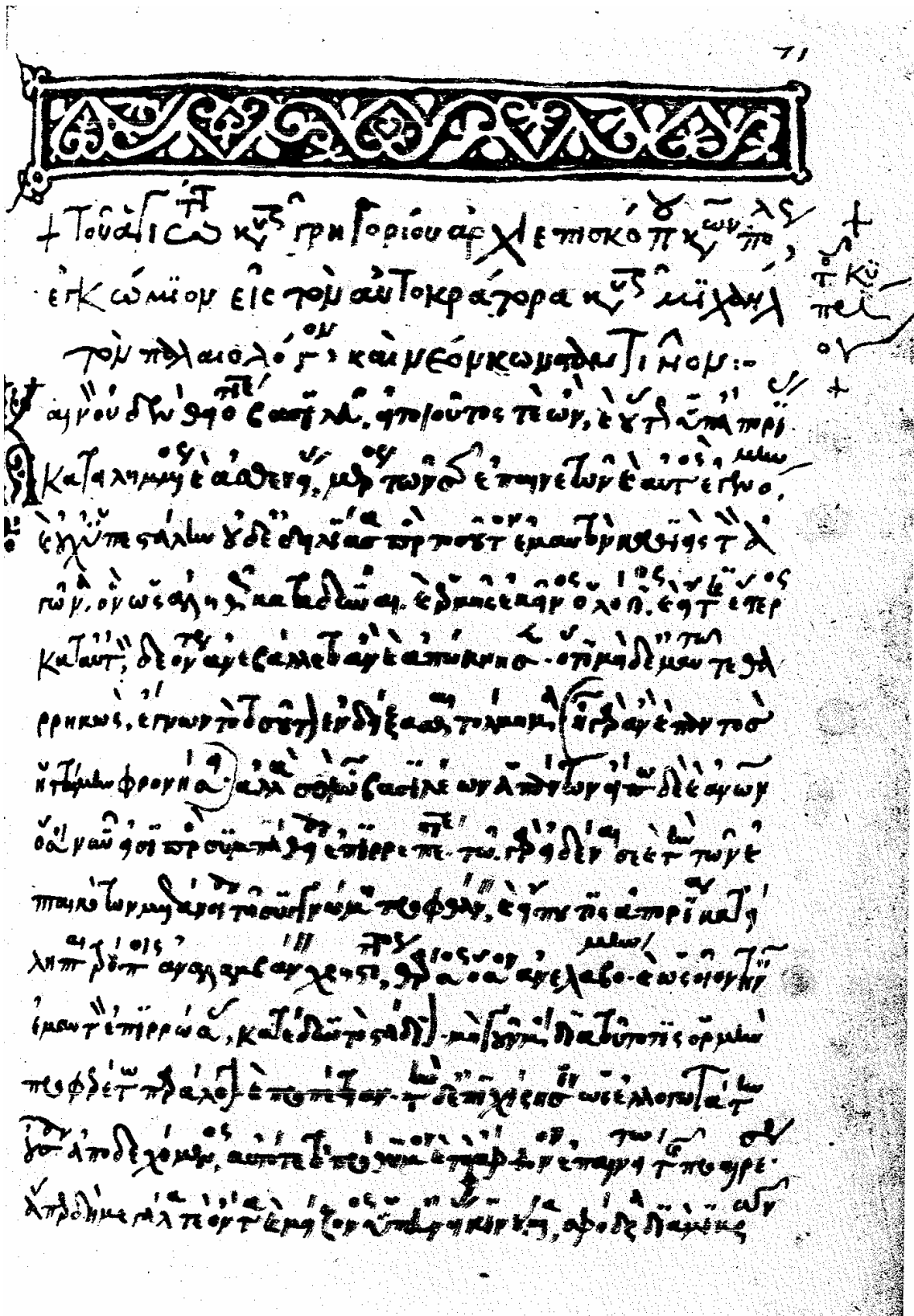

Εικ. 27. Αρχαιολογικό μουσείο Κωνσταντινούπολης. Έκθεση ευρημάτων κεραμικής από τις πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή Sirkenci, Ιαν. 2010 (φωτογραφία του συγγραφέα).

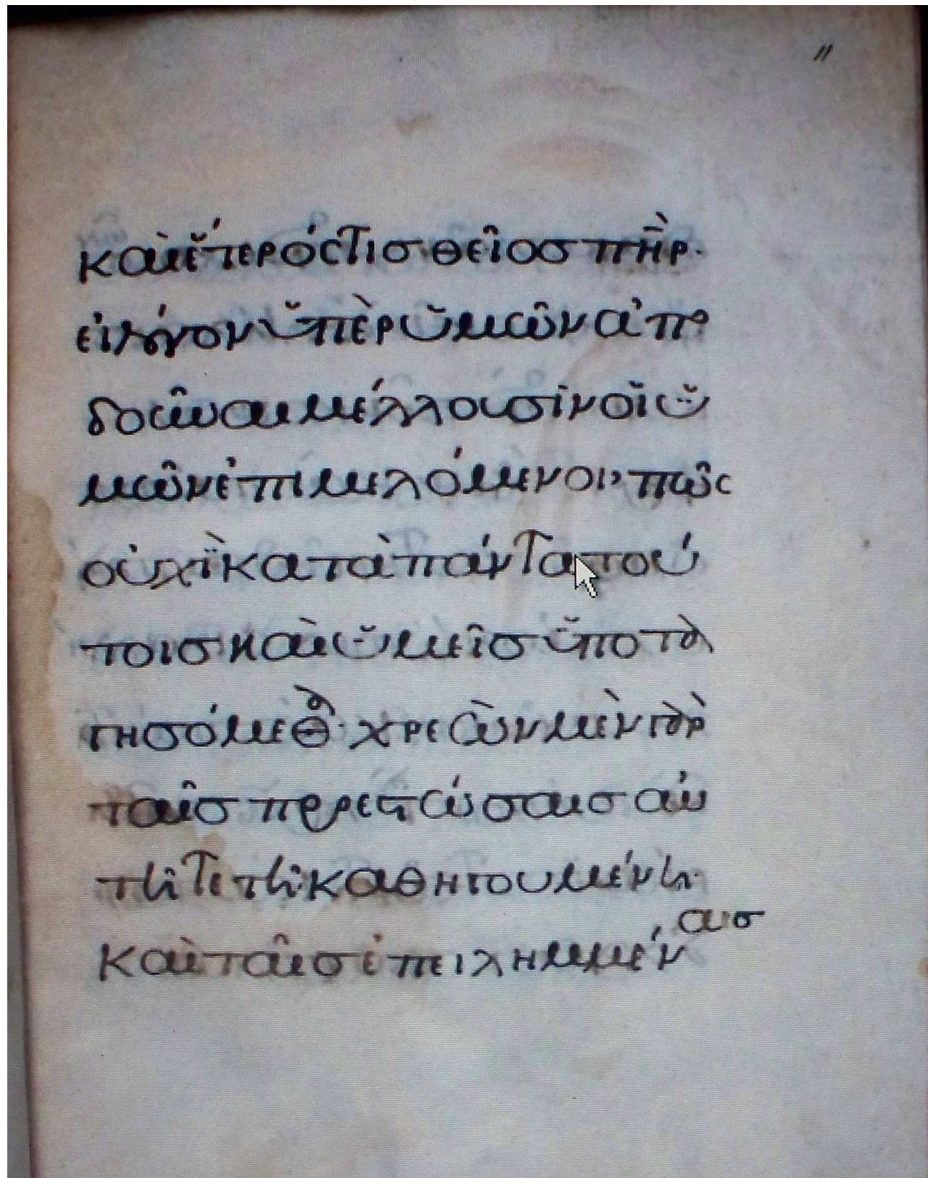

Εικ. 28. Κωνσταντινούπολη, θραύσματα εφραλωμένης κεραμικής με μονογράμματα (2008, http://www.doaks.org/research/byzantine/doaks_eid_2429.html).

πειράσασθαι τε καὶ πείρα νοῦτω διδοῦμαι· καὶ τοῦτο κρι-
 λουσάν, οὐτὴ πόλις μάλλον, ἢ ἔμοιγε αὐτῶ, προσάπτω
 ἄμερθε ὅτι σκλαῖσαι, καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἁλώων
 καὶ βασιλείων, ὅξείμαι μοι τοῦ λόγου ἔμμελλοσπεο
 σάγειν, ἐραστῆν οὐκ ἄρ' ἔμοστον, οὐδ' ὡς εἰπεῖν ἄπει-
 λουσι· εἰ περὶ τοῦτο πάντοσ' ἀλλομὸν δ' ἐφίκτητον, πε-
 ραίμεν, οὐκ ἔστιν ἔτι μὲν ὅτι οὐκ ἔστιν ἄπαντων, ὅσοι
 περὶ τοῦσ' λόγουσ' ἔχουσιν, οὐδ' ἔστιν ἄπαντων τοῦτο ὅτι
 καὶ πάντες ἀπὸ οὐτῶσ' οὐκ ἔστιν, εἰ μὴ μαίνομεν
 καὶ τοῦτο δὴ λοιπὸν προσέμελλοσ κείνω· μετὰ τῶν
 ἄνω τοσ' ὅτι οὐκ ἔστιν, ἀπεοσάνα γὰρ ἐκ κομῆς
 τοῦ προσηγοροῦ, οὐκ ἔστιν ὁμοσ αὐτοσ' ἀπὸ πρῶ-
 τῶν ὁφείρωσ· ὅτι ἀλλὰ πάντες οὐτῶσ' ἀπὸ πάντων
 ἀπὸ τοσ' ἀπὸ τῶσ' ὑποθέσεσ' αὐτῶσ', οἷον ἄλλοσπον-
 καὶ καθάπερ ὑπὸ μεγίβουσ' ἀδυνατομ, τυχεῖν, καὶ
 προσηγορῶσ· ἐκ μετῶν ὅτι οὐκ ἔστιν ἄπαντων
 καὶ τῶν δὲ καὶ ἄλλοσ τῶσ' ἀπὸ οὐκ ἔστιν ὑποθέσεσ'
 τῶν λόγων ὅτι οὐκ ἔστιν ἀδυνατομ, καὶ ἄλλοσ τῶσ'
 πασιμασ' ὑπὸ πρῶτων, καθ' ὅσοσ' οἱ ὁρῶσ', σωλομὸν
 σχεδομὸν εἰνταίμοι· ἢ ἀλλοσμοι καθ' ἑαυτῶσ', περὶ
 τῶν τῶσ' ὅτι οὐκ ἔστιν ἀδυνατομ, πολλὰ ἀπὸ εἰ-
 λουσ' ὅτι οὐκ ἔστιν ἀδυνατομ, καὶ τίσιν ἐμασ'
 ἀπὸ τῶν πρῶτων ὅτι οὐκ ἔστιν ἀλλοσ, τοσ' ὅτι οὐκ ἔστιν
 τῶν ὅτι οὐκ ἔστιν καὶ πάντων ἐφ' ἄλλοσ τῶσ' καὶ προσ-
 ἀδυνατομ ὅτι οὐκ ἔστιν ἀδυνατομ, καὶ πάντων
 ἰσχυροσ' ἔλκομ' ὅτι οὐκ ἔστιν, προσέμελλοσ καὶ οὐκ ἔστιν
 τίσιν ἐμασ'· καὶ τῶν ὅτι οὐκ ἔστιν ἀδυνατομ, καὶ
 προσέμελλοσ, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀδυνατομ, καὶ προσέμελλοσ
 ὅτι οὐκ ἔστιν ἀδυνατομ, καὶ ἄλλοσ τῶσ' ἀπὸ πάντων
 προσέμελλοσ ἀδυνατομ, καὶ ἄλλοσ τῶσ' ἀπὸ πάντων

Εικ. 30. Κώδ. Paris. gr. 3010, f. 71^r (Γεωργίου Κυπρίου, ἐγκώμιον στον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο). Βλ. S. Kotzabassi, Die handschriftliche Überlieferung der rhetorischen und hagiographischen Werke des Gregor von Zypren, (Ser-ta Graeca 6), Wiesbaden, 1998, πίν. 38.

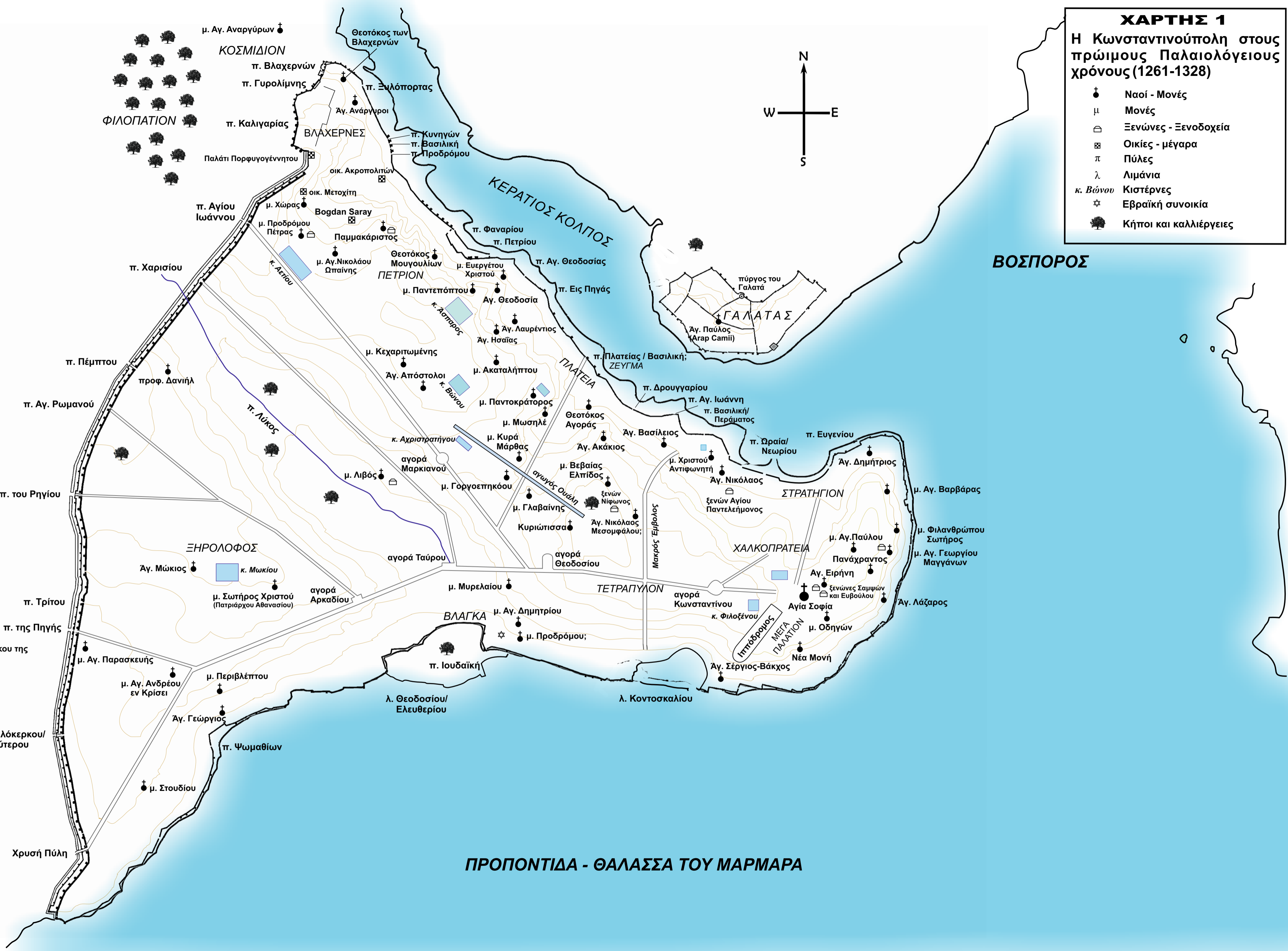
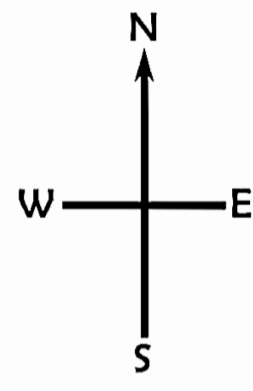
Εικ. 31. Τυπικόν της μονῆς Λιβός, κώδ. *British Library, Add MS 22748, f. 37^r* (Δωρεές της κτίτορος Θεοδώρας Παλαιολογίνας εντός της πρωτεύουσας).

ΧΑΡΤΕΣ

ΧΑΡΤΗΣ 1

Η Κωνσταντινούπολη στους πρώιμους Παλαιολόγειους χρόνους (1261-1328)

- † Ναοί - Μονές
- μ Μονές
- ☰ Ξενώνες - Ξενοδοχεία
- ⊠ Οικίες - μέγαρα
- π Πύλες
- λ Λιμάνια
- κ. Βώνου Κιστέρνες
- ☆ Εβραϊκή συνοικία
- 🌳 Κήποι και καλλιέργειες

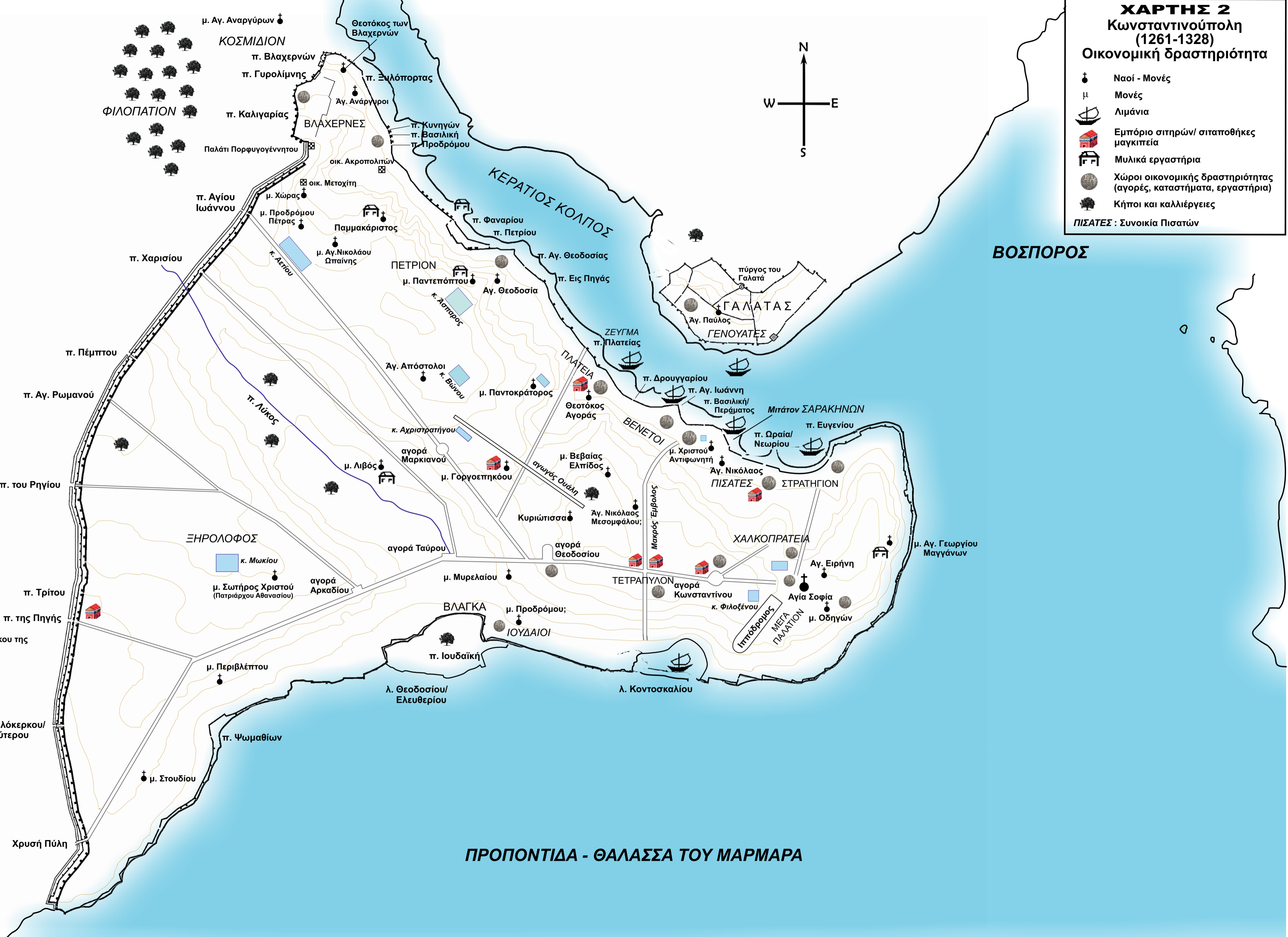
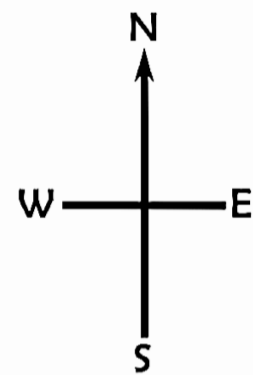
ΠΡΟΠΟΝΤΙΔΑ - ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΟΥ ΜΑΡΜΑΡΑ

ΧΑΡΤΗΣ 2 Κωνσταντινούπολη (1261-1328)

Οικονομική δραστηριότητα

- † Ναοί - Μονές
- μ Μονές
- ⚓ Λιμάνια
- 🏠 Εμπόριο σιτηρών/ σιταποθήκες μαγκιπεία
- 🏭 Μυλικά εργαστήρια
- 🌐 Χώροι οικονομικής δραστηριότητας (αγορές, καταστήματα, εργαστήρια)
- 🌳 Κήπτοι και καλλιέργειες

ΠΙΣΑΤΕΣ : Συνοικία Πισατών

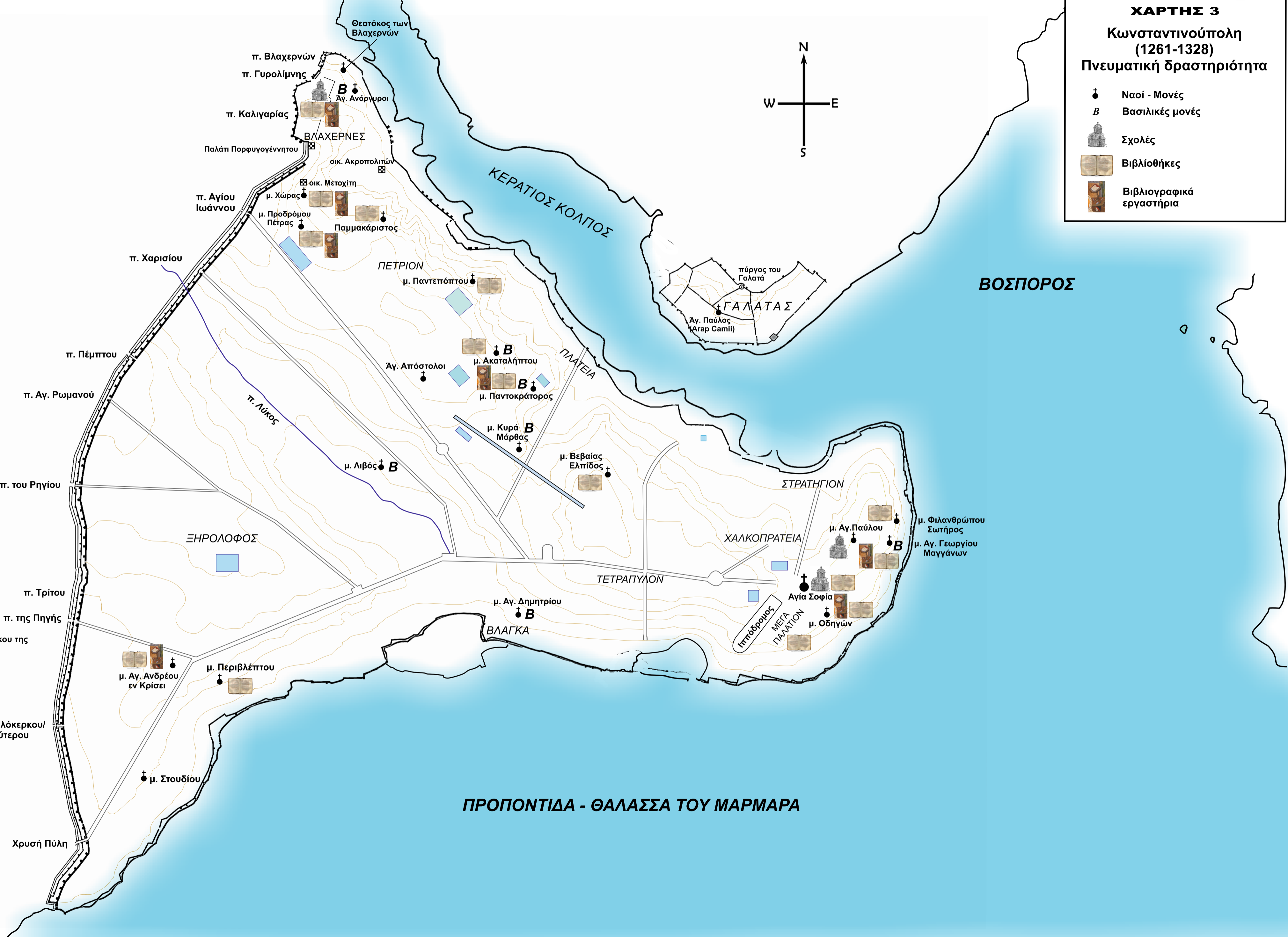
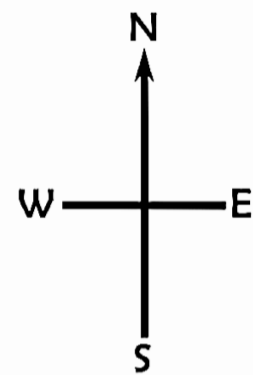
ΠΡΟΠΟΝΤΙΔΑ - ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΟΥ ΜΑΡΜΑΡΑ

ΧΑΡΤΗΣ 3

**Κωνσταντινούπολη
(1261-1328)**

Πνευματική δραστηριότητα

- Ναοί - Μονές
- B* Βασιλικές μονές
- Σχολές
- Βιβλιοθήκες
- Βιβλιογραφικά εργαστήρια

ΠΡΟΠΟΝΤΙΔΑ - ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΟΥ ΜΑΡΜΑΡΑ

Εύξεινος Πόντος

Θάλασσα του Μαρμαρά
(Προποντίς)

Αιγαίο Πέλαγος

ΧΑΡΤΗΣ 4
Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΒΙΘΥΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο - 14ο ΑΙ.